DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

ЛЕНИН

ӨСӘРЛӘРИНИН
ТАМ
ЏУЛЛИЏЈАТЫ

3

СОВЕТ ИТТИФАГЫ
КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ
МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН
ГӘРАРЫ ИЛӘ
ЧАП ЕДИЛИР

*

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ
АЗӘРБАЈЧАН
КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ
МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН
ГӘРАРЫ ИЛӘ
ЧАП ЕДИЛИР

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА · 1971

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ —
Сов.ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
ФИЛИАЛЫ

В.И.ЛЕНИН

ӘСӘРЛӘРИНИН ТАМ КҮЛЛИЈЈАТЫ

РУСЧА
БЕШИНЧИ НӘШРИНДӘН
ТӘРЧҮМӘ

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ · 1974

1—1—2
2—74

Политиздат, 1971.

© Азәрнәшр, 1974.

В. И. ЛЕНИН

ЧИЛД
3

РУСИЈАДА
КАПИТАЛИЗМИН ИНКИШАФЫ

МҮГӘДДИМӘ

Бу чилдә В. И. Ленинин 1896—1899-чу илләрдә јаздығы вә 1899-чу илдә ајрыча китаб шәклиндә нәшр едилән «Русијада капитализмин инкишафы» әсәри дахилдир. Чилддә Ленинин 1900-чү илин мај-ијун ајларында чап едилмиш вә бу китаб барәсиндә «легал марксистләрдән» бириниң рәсензијасына чаваб олан «Гејри-тәнгиди тәнгид» мәгаләси дә верилир.

О дөврдә рус марксистләри гаршысында Русијаның игтисадијјатыны дәриндән өјрәнмәк вәзифәси дурмушду. Бу, халгчылыгы идеја чә тамамилә дармадағын етмәк вә фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәси перспективләриниң, Русија сосиал-демократијасының вәзифәләриниң мүәјјән етмәк үчүн зәрури иди. Ленин јазырды ки, рус марксистләриниң нәзәри фәалијјәти Русијада игтисади антагонизмин бүтүн формаларыны конкрет өјрәнмәјә јөнәлдилмәли, *«мүәјјән истеһсал мүнасибәтләри системи олмаг е'тибары илә бизим керчәклијимизин бүтөв мәнзәрәсини вермәли, бу систем шәраитиндә зәһмәткешләрин истисмар олунмасының вә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсинин зәрури олдуғуну көстәрмәли, бу гајдалардан хилас олмаг үчүн игтисади инкишафын көстәрдији јолу ашкар* етмәлидир» (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 321—322).

Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабында мәһз белә бир елми тәдгигатла мәшғул олду вә бу китабда Ленинин 90-чы илләрә аид олуб, либерал халгчылара вә «легал марксистләрә» гаршы, ингилаби марксизмин програм мүддәаларыны ишләјиб һазырламаға вә бунлары Русијанын конкрет шәраитиндә тәтбиг етмәјә јөнәлдилән әсәрләри баша чатдырылды. Ленин һесаб едирди ки, марксист фәһлә партијасының програмында Русијанын игтисади гурулушунун әсас чәһәтләринин характеристикасы, әсас синфи гүввәләрә гијмәт верилмәли, пролетариатын ингилаби мүбаризәсинин әсас мәгсәди вә чари вәзифәләри мүәјјән едилмәлидир. Ленинин башга әсәрләри илә бирликдә онун «Русијада капитализмин инкишафы» әсәри болшевизмин програмыны, стратекијасыны вә тактикасыны һазырламаг үчүн нәзәри әсас јаратды.

О заман ингилабчы марксистләрлә либерал халгчылар вә «легал марксистләр» арасында мүбаризәнин гызышмасына сәбәб олан мәсәлә — «Русијада капитализмин мүгәддәраты» мәсәләси ингилаби мүбаризә нәзәриҗҗәси вә практикасының чох мүһүм мәсәләси иди. Бу мәсәлә ондан ибарәт иди ки, һансы синиф чәмиҗҗәти әсаслы сурәтдә јенидән гурмалыдыр вә гура биләр, ингилабчылар һансы синфә архаланмалыдырлар. Бу, Русијанын инкишаф перспективләри, ингилабын мүгәддәраты вә өлкәмиздә онун гәләбәси шәртләри мәсәләси иди. Ленин бу мәсәләләри өз тәдгигатынын мәркәзинә гојурду. Халгчыларла «легал марксистләрин» өз араларында «рус капитализми үчүн базарлар һаггында» апардыглары сырф нәзәри мүбаһисәләр әвәзиндә Ленин өз әсәрини Русијанын ичтимаи-игтисади гурулушуну вә синфи структурунун марксистчәсинә тәһлилинә, гаршыдакы ингилабда про-

летариатын рәһбәр ролунун әсасландырылмасына һәср етди. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» әсәри ингилаби нәзәријјә илә практика арасында вәһдәтин, елми сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәјин, нәзәријјәдән ингилаби практика силаһы кими истифадә етмәјин көзәл нүмунәсидир.

Нәзәри кириш һиссәсиндә Ленин ичтимаи әмәк бөлкүсү, садә әмтәә тәсәррүфаты вә онун лабуд сурәтдә капиталист әмтәә тәсәррүфатына чеврилмәси, инкишаф етмәкдә олан капитализмин өзүнүн дахили базар јаратмасы һаггында марксист сијаси игтисадын әсас мүддәаларыны изаһ едир вә инкишаф етдирир. Халгчы бахышларына гаршы мүбаризәдә Ленин капиталист тәкрар истеһсалы вә бөһранлар һаггында марксизм нәзәријјәсини мүдафиә едиб зәнкинләшдирир, капиталист јығымында, ичтимаи мәһсулун реаллашдырылмасында олан зиддијјәтләри, капиталист истеһсалынын кенишләндирилмәси илә зәһмәткешләрин артмагда олан диләнчиләшмәси үзүндән мәһдуд олан истеһлак арасындакы антагонизми гејд едир. Ленин капиталист игтисадијјаты һаггында марксизм нәзәријјәсинин һәгиги мә'насыны ашкара чыхарараг көстәрир ки, капитализмин зиддијјәтләри онун мәһв олмасынын, јени, мүтәрәгги гурулуш олан сосиализм илә ингилаби јолла әвәз едилмәсинин шәраитини вә сәбәбләрини изаһ едир. Китабын сон фәсилләриндә Ленин чох бөјүк вә һәртәрәфли фактик материал әсасында капитализм чәмијјәти инкишафынын үмуми игтисади ганунларынын Русија керчәклијиндәки конкрет тәзаһүрүнү тәдгиг едир.

Ленин Русијада капитализмин инкишафынын тәһлилини кәнд тәсәррүфатынын капиталистчәсинә тәкамүлүнә вә кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә характерис-

тика вермәклә башлајыр. Чох бөјүк фактик материал әсасында Ленин тәкзибедилмәз шәкилдә сүбут етмишдир ки, 1861-чи ил ислаһатындан сонра рус кәндиндә ичтимаи-игтисади мүнасибәтләр әмтәә тәсәррүфатына ҝә капитализмә хас олан зиддијјәтләрин мөвчуд олмасы вә инкишаф етмәси илә сәчијјәләнир. Бу зиддијјәтләр көстәрирди ки, һеч дә халгчыларын идлиа етдикләри кими ««ичма» кәндиндә игтисади мүнасибәтләрин гурулушу әсла хүсуси бир гурулуш («халг истеһсалы» вә с.)» дејилдир, «ади хырда буржуа гурулушудур». Ленин көстәрмишдир ки, кәндлиләр нәинки парчаланыр, «һәтта тамамилә дағылыр, јоха чыхыр, кәнд әһалисинин тамамилә јени типләри, — әмтәә тәсәррүфатынын вә капиталист истеһсалынын һаким олдуғу чәмијјәтин базисини тәшкил едән типләр ону сыхышдырыб арадан чыхарыр. Бу типләр кәнд бүржуазијасындан (башлыча олараг хырда буржуазијадан) вә кәнд пролетарлатындан, әкинчилликлә әмтәә истеһсалчыларыны синфиндән вә муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләләри синфиндән ибарәтдир» (бах: бу чилд, сәһ. 176, 177).

Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» әсәриндә мүлкәдар тәсәррүфатынын ичтимаи-игтисади гурулушунун дәрин тәһлилини вермиш вә онун ислаһатдан сонракы дөврдә тәкамүлүнүн характерини тәсвир етмишдир. Ленин көстәрмишдир ки, о заман мүлкәдар тәсәррүфатында ишләјиб өдәмә тәсәррүфат системи илә капиталист тәсәррүфат системи бирләширди, ишләјиб өдәмә системи тәһкимчилик гурулушунда һөкм сүрән бијар тәсәррүфатынын билаваситә галығыдыр. Әмтәә тәсәррүфаты инкишаф етдикчә во кәндлиләр тәбәгәләшдикчә, ишләјиб өдәмә системини тәдричән мүлкәдар тәсәррүфатындакы капиталист системи сы-

хышдырыб арадан чыхарыр. Ленин ишләјиб өдәмә системини вә тәһкимчилијин башга галыгларыны либерал халгчыларын идеаллашдырмасыны иҹша едәрәк, инандырычы шәкилдә сүбут етмишдир ки, тәһкимчилијин галыглары (мүхтәлиф торпаг «кәсикләри» үчүн мүлкәдарын хејринә ишләјиб өдәмә вә бијар, елликлә зәманәт, јүксәк төјчүләр, кәндли торпағына сәрәнчам верилмәси азадлығының, кәндлиләр үчүн башга јерә кетмәк вә көчмәк азадлығының олмамасы, там вәтәндашлыг һүгугунун олмамасы вә и. а.) чар Русијасы кәндлиләринин үзәринә ағыр бир јүк олараг дүшүрдү.

Мүлкәдар истисмарындан әлавә, голчомаг әсарәти, ислаһатдан сонракы кәндә чох бөјүк рол ојнајан тичарәт вә сәләмчилик капиталы тәрәфиндән сојулмаг зәһмәткеш кәндлиләри эзирди. Ленин кәндлиләрлә мүлкәдарлар арасында дәрин антагонизми, кәндлиләр ичәрисиндә исә кәнд буржуазијасы илә кәнд пролетариаты арасында антагонизми ашкара чыхарды.

«Русијада капитализмин инкишафы» әсәриндә ислаһатдан сонракы дөврдә тичарәт әкинчилијинин олдугча јүксәлдији көстәрилир, кәнд тәсәррүфатында әмтәә истеһсалынын вә капитализмин инкишаф хүсусијјәтләри ашкара чыхарылыр, феодализмин галыгларына нисбәтән, һәмчинин хырда истеһсала нисбәтән әкинчиликдә капитализмин мүтәрәггилији ашкар едилир. Ленин хырда кәндли тәсәррүфатынын «сабитлији» һаггында буржуа нәзәријјәсинә сарсыдычы зәрбә ендирди. О көстәрди ки, кәнд тәсәррүфатында да ири капиталист истеһсалы хырда истеһсалдан даһа мәһсулдардыр вә лабүд сурәтдә ону сыхышдырыб арадан чыхарыр, хырда кәндли тәсәррүфаты јалныз әкинчинин әмәји вә јашајыш гүввәләринин тарач едилмәси,

торпағын мәһсулдар гүввәләриниң тараҹ едилмәси сәјәсиндә давам едир. Ленин капитализмдә зәһмәткеш кәндлиләриң вәзиҹҹәтиниң үмидсизлиҹини вә чарәсизлиҹини ашкара чыхарараг сүбут етди ки, хырда кәндлиләр үчүн пролетариатын ингилаби һәрәкатына гошулмагдан кәнарда, бүтүн капитализм гурулушуна гаршы пролетариатла бирликдә ингилаби мүбаризәдән кәнарда ниҹат јохдур.

«Русијада капитализмин инкишафы» китабында илк дәфә олараг ислаһатдан сонракы Русија сәнајесиндә капитализмин тәкамүлү мәрһәләләриниң вә формаларынын марксист тәһлили верилмишдир. Ленин рус сәнајесиндә капитализмин инкишафынын үч башлыҹа мәрһәләсини: хырда әмтәә истеһсалыны (хырда пешәләри, әсасән кәндли пешәләриниң) — капиталист мануфактурасыны — фабрики (машынлы ири сәнајени) бунларын гырылмаз әлагәси һалында әтрафлы нәзәрдән кечирир, хырда әмтәә истеһсалынын ганунаујғун сурәтдә капиталист истеһсалына, мануфактураја чеврилмәсиниң вә бунун да јүксәлиб фабрикә, машынлы ири сәнајеја чеврилмәсини көстәрир. Һәм дә сәнајенин бу формаларындан һәр биринин кәнд тәсәррүфаты илә әлагәси тәдгиг едилир.

Ленин кениш фактик материалы диггәтлә тәһлил етмәк әсасында әкинчиликдә вә пешәләрдә хырда истеһсалчыларын паралел сурәтдә тәбәгәләшмәсини ашкара чыхарыр, «кустарлар» ичәрисиндәки гызғын рәгабәти ачыб көстәрир, ајры-ајры әмтәә истеһсалчылары тәрәфиндән нисбәтән ири е'малатханалар јарадылмасы просесини, дағыныг хырда истеһсалдан садә капиталист кооперасијасынын инкишафыны тәдгиг едир. Ленин көстәрир ки, хејли фәһләси олан е'малатханалар тәдричлә әмәк бөлкүсү тәтбиг едир вә белә ликлә

садә капиталист кооперасијасы јүксәлиб капиталист мануфактурасына кечир. Илк дәфә олараг Ленин там бир сыра кустар пешәләринә рус капитализминин мануфактура мәрһәләси кими марксистчәсинә характеристика вермишдир. Ленин көстәрир ки, мануфактура примитив капитал формаларына малик пешә вә хырда әмтәә истеһсалы илә машынлы нри сәнаје (фабрик) арасында аралыг мәрһәләдир.

Ленин Русијада машынлы ири сәнајенин инкишафыны әтрафлы вә һәртәрәфли тәдгиг едир. О, машынлы ири (фабрик) сәнајени капитализмин сәнајсдә ән јүксәк пилләси кими характеризә едир ки, бунун әсас вә мүһүм әламәти истеһсал үчүн машынлар системи тәтбиг етмәкдән ибарәтдир. Ленин көстәрир ки, мануфактурадан фабрикә кечид там техники чеврилиш демәкдир, бунун да ардынча лабүд олараг ичтимаи истеһсал мүнасибәтләри әсаслы сурәтдә дағылыр, истеһсалда иштирак едәнләрин мүхтәлиф груплары арасында кәти тәфригә, капитализмин дәрин зиддијјәтләрinin кәскинләшмәси вә кенишләнмәси баш верир, бунунла да бирликдә капитализм әмәји күтләви сурәтдә ичтимаиләшдирир, јә'ни сосиализмә кечмәк үчүн мадди шәраит һазырланыр. «Беләликлә, машынлы ири сәнаје капитализмин сон нөгтәси демәкдир, онун мәнфи вә «мүсбәт чәһәтләринин» сон нөгтәси демәкдир» (сәһ. 483).

Ленин рус сәнајесиндә истеһсалын артмагда олан тәмәркүзләшмәсини гејд едир. Артыг 1890-чы илдә бүтүн фабрик-завод фәһләләринин 71,1%-и ири (100 вә даһа чох фәһләси олан) фабрик вә заводларда чалышырды. 1894—1895-чи илләрдә ири мүәссисәләр бүтүн фабрик вә заводларын 10,1%-ини тәшкил едирди, бүтүн фабрик-завод фәһләләринин 74%-ини вә ис-

тәһсал мәбләғинин 70%-дән чохуну өз әлиндә топлајырды. 1903-чү илдә 100-дән чох фәһләси олан ири фабрикләр Авропа Русијасында бүтүн фабрик вә заводларын 17%-ини тәшкил едир вә бүтүн фабрик-завод фәһләләринин 76,6%-ини бирләшдирирди. Ленин хүсуси олараг гејд едир ки, бөјүк рус фабрикләри алман фабрикләриндән даһа ири иди. Фәһләләрин кеткедә даһа чох һиссәсинин ири фабрик вә заводларда, бөјүк шәһәрләрдә вә сәнаје мәркәзләриндә топланмасы фәһлә синфинин сых бирләшмәсинә вә тәшкил олунмасына көмәк едирди, онун күчүнү вә өлкәнин һәјатында вә кәләчәк мүгәддәратында сијаси ролуну артырырды.

Тәдгигат нәтичәсиндә Ленин көстәрмишдир ки, «хыш вә тохмаг, су дәјирманы вә әл илә һәрәкәтә кәтирилән тохучу дәзкаһы ишләдилән Русија тез бир заманда котан вә дөјүм машыны, бухар дәјирманы вә бухар мүһәррикли тохучу дәзкаһы ишләдән Русијаја чеврилмәјә башлады» (сәһ. 634). Бунунла бирликдә, Русија, орада капитализмин инкишаф етмәсинә бахмајараг, әсасән аграр өлкәси, габагчыл капиталист өлкәләрлә нисбәтән техники-игтисади чәһәтдән керидә галмыш бир өлкә олараг галырды. Бу керилијин башлыча сәбәби тәһкимчилијин чохлу галыглары иди, бунлар өлкәнин мәһсулдар гүввәләринин инкишафына манеә олурду, халг күтләләри үзәриндә ағыр бир јүк иди.

Ленин феодализмә, мүлкәдар гурулушуна вә хырда истеһсала нисбәтән капитализмин мүтәрәгги характерини гејд етмәклә бәрабәр, капитализм гурулушуну дәрин зиддијјәтләрини вә јараларыны парлаг характеристикасыны вермишдир. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» әсәри чаризмә вә рус капитализминә гаршы гәзәбли бир иттиһамнамәдир.

Ленинин китабы нәинки халгчылыгын идеја чәһәтдән дармадағын едилмәсини баша чатдырды, һәмчинин «легал марксистләри» дармадағыи етди. Ленин көстәрди ки, «легал марксистләр» капиталын мәддаһларыдыр, ингилаби марксизмин дүшмәнләридир.

«Легал марксистләр» Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» әсәрини дүшмәнчәсинә тәнгидлә гаршыладылар. Ленин бу һүчумлара «Научноје Обозреније» журналында дәрч едилән «Гејри-тәнгиди тәнгид» мәгаләси илә чаваб верди. Бу мәгаләдә Ленин «марксист» пәрдәси алтында кизләнәрәк ингилаби марксизми тәһриф едән адамлардан кәскин сурәтдә узаглашмаг лазым кәлдијини көстәрир. Ленин јени шәраитдә пролетариатын синфи мүбаризәси тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәси әсасында марксизмин әсас мүддәаларыны даһа да инкишаф етдирмәк вәзифәләрини хүсуси бир гүввә илә гејд етди.

Һәр васитә илә капитализмә бәзәк-дүзәк верән вә буржуазијаны тә'рифләјән «легал марксизм» нүмајәндәләринин әксинә олараг Ленин гејд едирди ки, капитализм тарихән кечичи бир гурулушдур, онун тарихи ролу пролетар ингилабы үчүн, сосиализмә кечмәк үчүн мадди илкин шәртләр вә субјектив амилләр јаратмагдан ибарәтдир.

Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» әсәриндә XIX әсрин ахырларында өлкәнин игтисадијјатынын вә синфи гурулушунун ајдын вә дәгиг характеристикасыны вермишдир. О, биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә синфи мүбаризәнин вә синфи гүввәләрин јерләшмәсинин дәрин игтисади әсасыны ашкара чыхармышдыр. Ленинин китабы кәләчәк ингилабын нә кими характер дашыјачағы вә онун һәрәкәтверичи гүввәләринин кимләрдән ибарәт олачағы, бу ингилабда мүхтәлиф си-

нифләрин нә кими рол ојнајачагы суалына чаваб верирди.

Өз әсәриндә Ленин пролетариатын ингилабда рәһбәр ролуну сијаси-игтисади чәһәтдән әсасландырмыш вә сүбут етмишдир ки, Русијанын тарихи инкишафында пролетариатын күчү онун үмуми әһали күтләси ичәрисиндәки сајындан өлчүлмәз дәрәчәдә бөјүкдүр. Сонралар үч ингилабын тарихи буну тамамилә тәсдиг етди. Бунунла да Ленин бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында опортунистләрин белә бир еһкамына сарсыдычы зәрбә ендирди ки, куја пролетариат өлкәдә әһалинин әксәријјәтини тәшкил етмәјинчә, һакимијјәт вә сосиализм уғрунда мүбариза апара билмәз вә апармамалыдыр.

Ленин кәндлиләрин икили вәзијјәти вә икили ролуну игтисади әсасыны көстәрди, кәндлиләр ичәрисиндә мүлкијјәтчилик мејлләри илә пролетар мејлләринин антагонизмини, кәндлиләрин буржуазија илә пролетариат арасындакы тәрәддүдләринин көкләрини ашкара чыхартды. Бунунла бирликдә Ленин зәһмәткеш кәндлиләрин ингилабчылығынын дәрин мәнбәләрини көстәрди вә мүлкәдарлара, чаризмә вә буржуазијаја гаршы мүбариза үчүн фәһлә синфи илә кәндлиләр арасында иттифагын зәрурилијини әсасландырды.

Јарым әсрдән даһа чох әввәл Ленинин китабында инкишаф етдирилиб әсасландырылмыш олан бу марксист мүддәаларынын инди дә актуал әһәмијјәти вардыр. Пролетариатын һегемонлуғу һаггында, фәһләләрлә кәндлиләрин иттифагы һаггында Ленинин даһијанә көстәришләри халгларын демократија, милли азадлыг уғрунда, сосиализм уғрунда мүбаризәсиндә рәһбәр мүддәадыр.

«Русијада капитализмин инкишафы»нда Ленин тәрәфиндән верилмиш дәрин сијаси-игтисади тәһлилдән

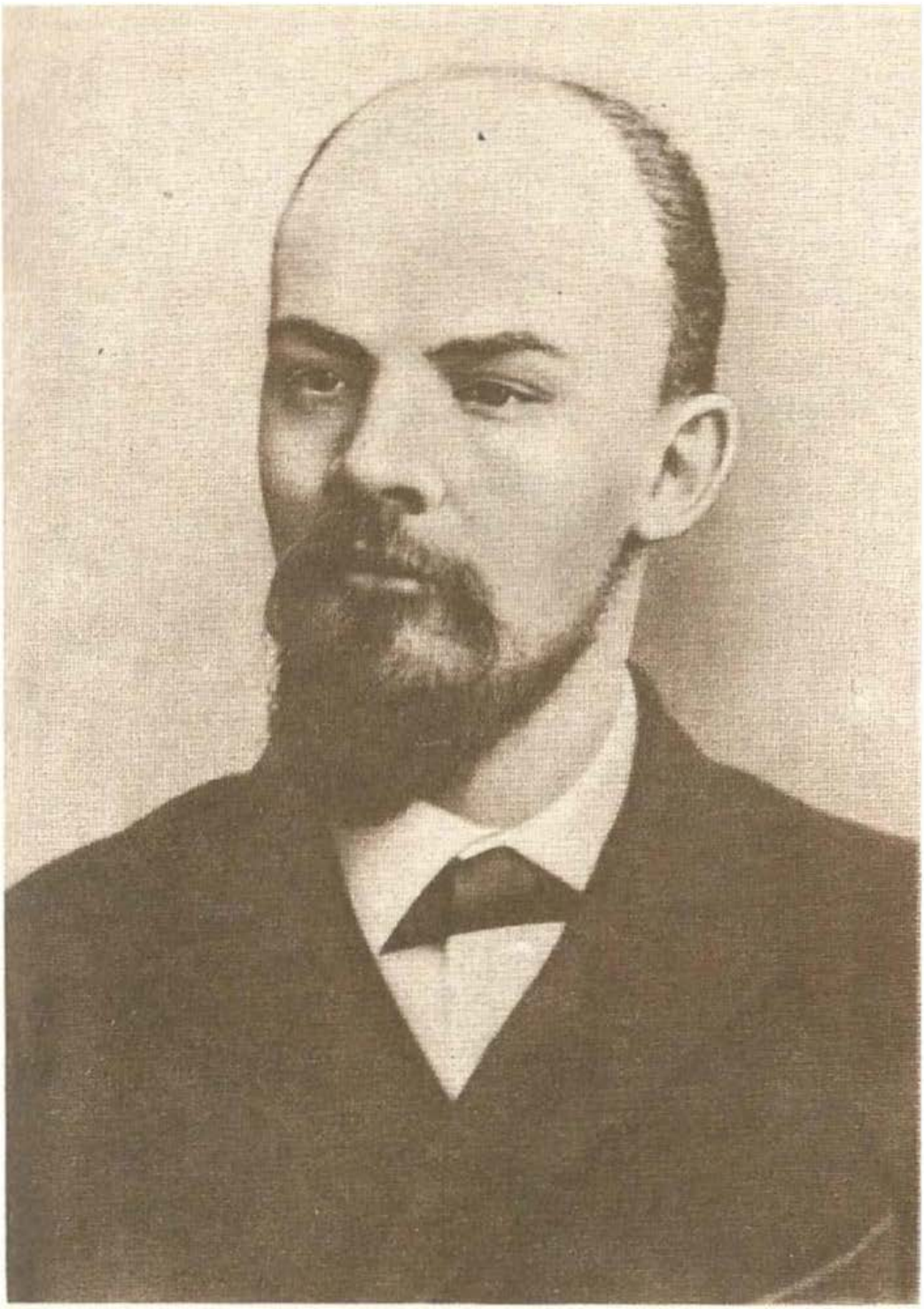
ирәли кәлән үмуми нәтичә ондан ибарәтди ки, Русијада бөјүк халг ингилабы јетишмәкдәдир, бу ингилаба пролетариат башчылыг едир, онун да милјонларла кәндлиләр кими күчлү мүттәфиги вардыр; бу ингилаб чаризми девирмәклә кифајәтләнә билмәз — пролетариат даһа ирәлиләрә, капитализми девирмәјә, сосиализмин гәләбәсинә доғру кедәчәкдир.

Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» әсәрп Марксын «Капитал»ының үчүнчү чилдини Енкелсин чап етмәсиндән беш ил сонра чапдан чыхмыш вә Марксын даһиҹанә әсәринин билаваситә давамы олмушдур. «Капитал»ын үчүнчү чилдинә мүгәддимәдә Енкелс көстәрир ки, Маркс ислаһатдан сонракы Русијанын игтисадиҹјаты һаггында материалларын әслини узун мүддәт вә диггәтлә өјрәнирди. О, кәнд тәсәрруфатында капитализмин тәкамүлү һаггында өз тә'лимини Русијанын тимсалында конкретләшдирмәк вә даһа да инкишаф етдирмәк нијјәтиндә иди. «Капитал»ын биринчи чилдиндә сәнаје капитализми тәдгиг едиләркән Инкилтәрә нә кими бир рол ојнамышдыса, торпаг саһиблијинин мүхтәлиф формалар алдығы вә кәнд тәсәрруфаты истеһсалчыларының истисмарының мүхтәлиф шәкилләрдә олдуғу Русија да торпаг рентасы бөлмәсиндә белә бир рол ојнамалы иди. Енкелс көстәрир ки, Маркс бу планы һәјата кечирә билмәди. Марксын бу планыны Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабында һәјата кечиртди. Бунунла бәрабәр Ленин Русија игтисадиҹјатының тәдгиги әсасында капитализмин сијаси игтисадының башга бөлмәләрини дә, хүсусилә капиталист истеһсал үсулунун меҹдана кәлмәси вә инкишафы, садә әмтәә тәсәрруфатының капиталист тәсәрруфатына чеврилмәси вә кәнд тәсәрруфатында бу просесин хүсусиҹјәти нәзәриҹјәсини,

тәкрар истеһсал вә бөһранлар нәзәријјәсини, истеһсалын тәмәркүзләшмәси артдыгча әмәјин ичтимаиләшдирилмәси нәзәријјәсини јени мүддәаларла зәнкинләшдирди.

Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын капитализм вә мүстәмләкә өлкәләриниң халглары үчүн мисилсиз әһәмијјәти вардыр. Бу китаб өзүнүн бүтүн мәзмуну илә инандырычы шәкилдә сүбут едир ки, капиталын һөкмранлыгы шәраитиндә халг күтләләри истисмара вә сәфаләтә мәһкумдурлар, мүлкәдарларын бојундуруғундан вә империализм зәнчирләриндән хилас олмаг үчүн јеканә јол ингилаб јолу, сосиализм јолудур.

Сов.ИКП МК јанында
Марксизм-Ленинизм Институту

В. И. ЛЕНИН

1897

РУСИЈАДА КАПИТАЛИЗМИН ИНКИШАФЫ

ИРИ СӘНАЈЕ ҮЧҮН ДАХИЛИ БАЗАР ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ ПРОСЕСИ

1896—1899-чу илләрдә јазылмышдыр

Илк дәфә 1899-чу ил мартын ахырларында ајрыча китаб шәклиндә чап едилмишдир

Китабын 1908-чи илдәки икинчи нәшриндән мәтниндән чап олунур

ИЗДАНІЕ М. И. ВОДОВОЗОВОЙ.

Владиміръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА ВЪ РОССІИ.

Процессъ образованія внутренняго рынка для крупной промышленности.

Цѣна 2 р. 50 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типо-литографія А. Лейферта, Бол. Морская 65.
1899.

В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын биринчи нәшриннин чилди. — 1899-чу ил

БИРИНЧИ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ

Тәгдим олунан әсәрдә мүәллиф белә бир мәсәләни тәдгиг етмәк мәгсәдини гаршысына гојмушдур: рус капитализми үчүн дахили базар нечә әмәлә кәлир? Мә'лумдур ки, бу мәсәләни халгчылыг бахышларынын баншчы нүмајәндәләри (В. В. вә Н.—он чәнаблары башда олмагла) һәлә чохдан прәли сүрмүшләр, буна көрә дә бизим вәзифәмиз бу бахышлары тәнгид етмәкдән ибарәт олачагдыр. Бу тәнгиддә биз әлејһдарларымызын бахышларындакы сәһвләри вә јанлышлыгларыны арашдырмагла кифајәтләнмәји мүмкүн һесаб етмәдик; вәзифимизчә прәли сүрүлмүш мәсәләјә чаваб вермәк үчүн дахили базарын әмәлә кәлмәсинә вә бөјүмәсинә аид фактлары көстермәк кифајәт олмазды, зира бела бир е'тираз едилә биләрди ки, бу чүр фактлар нетаншлдији кими сечилмиш вә әксини көстәрән фактлар олурахламышдыр. Биз Русијада капитализмин бүтүн ишкишаф просесини бүтөвлүкдә тәдгиг етмәји вә нашлышыб тәсвир етмәји лазым билдик. Өзлүјүндә ајдынлыдыр ки, бир сыра һәдләр гојулмасајды, тәк бир адам бу чүр кениш бир вәзифәнин өһдәсиндән кәлә билмәзди. Онколон, сәрлөвһәнин өзүндән дә көрүндүјү кими, Русијада капитализмин ишкишафы мәсәләсини биз ичмаг дахили базар нөгтеји-нәзәриндән көтүрүрүк, хариҹи базар мәсәләсини вә харичи тичарәтә аид мә'луматы исә бир кәнара гојуруг. Икинчиси, биз тәкчә нелиһатдан сопракы доврлә кифајәтләнирик. Үчүнчүсү, биз башлыча олараг вә демәк олар, јалныз ичәриләрдә олан халис рус губерниjаларына аид мә'луматы көз-

түрүрүк. Дөрдүнчүсү, биз просесин тәкчә игтисади чәһәти илә кифајәтләнирик. Лакин бүтүн көстәрилән һәдләрдән сонра да галан мөвзу јенә олдугча кенишдир. Мүәллиф белә бир кениш мөвзу көтүрмәјин чәтинлијини вә һәтта горхулу олдуғуну өзүндән һеч дә кизләтмир, лакин онун зәннинчә, рус капитализми үчүн дахили базар мәсәләсини ајдынлашдырмагдан өтрү, ичтимаи тәсәрруфатын бүтүн саһәләриндә баш верән просесин ајры-ајры чәһәтләри арасындакы рабитәни вә гаршылыглы асылылыгы көстәрмәк шүбһәсиз зәруридир. Буна көрә дә биз просесин әсас чәһәтләрини тәдгиг етмәклә кифајәтләнирик вә мәсәләнин даһа дәриндән өјрәнилмәсини сонракы хүсуси тәдгигләрин өһдәсинә бурахырыг.

Әсәримизин планы белә дир. I фәсилдә биз, мүчәррәд сиjаси игтисадын капитализм үчүн дахили базар мәсәләси һаггындакы әсас нәзәри мүддәаларыны мүмкүн гәдәр чох гыса тәдгиг едәчәјик. Бу, әсәрин галан һиссәси, фактлар көстәрилән һиссәси үчүн бир нөв-кириш олар вә шәрһимизин давамында дәфәләрлә нәзәриjjәjә истинад етмәк зәрурәтиндән хилас едәр. Бундан сонра кәлән үч фәсилдә биз чалышыб ислаһатдан сонракы Русијада әкинчилијин капиталист тәкамүлүнүн характерини көстәрәчәјик, jә'ни II фәсилдә кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә аид земство статистикасының мә'луматы, III фәсилдә мүлкәдар тәсәрруфатының кечид вәзиjjәтиндә олмасына, бу тәсәрруфатда бијар системинин капиталист системи илә әвәз олунмасына аид мә'лумат, IV фәсилдә исә тичарәт вә капиталист әкинчилијинин әмәлә кәлмәси формаларына аид мә'лумат тәдгиг едиләчәкдир. Сонракы үч фәсил сәнаjемиздә капитализмин инкишафы формаларына вә мәрһәләләринә һәср олунаҹагдыр: V фәсилдә биз сәнаjедә, мәһз *кырда кәндли сәнаjесиндә (кустар сәнаjеси адланан сәнаjедә)* капитализмин илк мәрһәләләрини тәдгиг едәчәјик, VI фәсилдә капиталист мануфактурасы вә капиталист үчүн евдә иш һаггында мә'луматы, VII фәсилдә исә машынлы ири сәнаjенин инкишафы һаггында мә'луматы тәдгиг едәчәјик. Сонунчу (VIII) фәсилдә биз, просесин јухарыда шәрһ олунан ајры-ај-

ры чәһәтләри арасында рабитәни көстәрмәјә вә бу просессин үмуми мәнзәрәсини вермәјә чалышачағыг.

P. S.[2] Чох тәәссүф ки, биз К. Каутскинин «капитализм чәмиҹјәтиндә кәнд тәсәрруфатынын инкишафы» көзәл тәһлил етдиҹи «Die Agrarfrage» (Stuttgart, Dietz, 1899; I. Abschn, «Die Entwicklung der Landwirtschaft in der kapitalistischen Gesellschaft*)** адлы китабындан бу әсәр үчүн истифадә едә билмәдик.

Һәмин китаб (биз ону алдығымыз заман бу әсәрин чох һиссәси артыг јығылмышды) ән јени игтисади әдәбиҹјатда «Капитал»ын[3] 3-чү чилдиндән сонра ән көзәл бир һадисәдир. Каутски әкинчилијин капиталист тәкамүлүнүн «әсас меҹлләрини» тәдгиг едир, онун вәзифәси—мүасир кәнд тәсәрруфатындакы мүхтәлиф һаллары «үмуми бир просесин хүсуси тәзаһүрләри» (Vorrede***, VI) кими арашдырмагдыр. Русијанын истәр игтисади, истәрсә дә гејри-игтисади чәһәтдән чох бөјүк хүсусиҹјәтләри олдуғуна бахмајараг, Гәрби Авропада вә Русијада бу үмуми просесин әсас хүсусиҹјәтләринин нә дәрәчәдә бир-биринин ејни олдуғуну гејд етмәк мараглыдыр. Мәсәлән, әмәк бөлкүсүнүн вә машын тәтбигинин кетдикчә артмасы мүасир (moderne) капиталист әкинчилијиндә үмумиҹјәтлә типик бир һалдыр (Kautsky, IV, b, c); бу һал ислаһатдан сонракы Русијада да нәзәри чәлб едир (бах: ирәлидә, III фәсил, § VII вә VIII; IV фәсил, хүсусән § IX). «Кәндлиләрин пролетарлашдырылмасы» просеси (Каутскинин китабынын VIII фәслинин сәрләвһәсидир) һәр јердә хырда кәндлиләрин мүхтәлиф нөв муздлу ишләринин јајылмасында ифадә олунур (Kautsky, VIII, b); — бунунла јанашы биз Русијада пај торпағы олан муздлу фәһләләрдән ибарәт бөјүк бир синфин әмәлә кәлдиҹини көрүрүк (бах: ирәлидә, II фәсил). Һәр бир капитализм чәмиҹјәтиндә хырда кәндлиләрин мөвчуд олмасына

---

* — «Аграр мәсәләси» (Штутгарт, Дитс, 1899; I бөлмә: «Капитализм чәмиҹјәтиндә кәнд тәсәрруфатынын инкишафы»). *Ред.*

** Русча тәрҹүмәси вар.

*** Мүгәддимә. *Ред.*

сәбәб, әкинчиликдә хырда истеһсалын техники үстүнлүјү дејилдир, сәбәб одур ки, хырда кәндлиләр өз тәләбатыны муздлу фәһләләрин тәләбаты сәвијјәсиндән дә ашағы салыр вә ишдә муздлу фәһләләрдән хејли чох зәһмәт чәкиб тагәтдән дүшүрләр (Kautsky, VI, b; Каутски дәфәләрлә дејир: «муздлу кәнд тәсәрруфаты фәһләси хырда кәндлидән јахшы вәзијјәтдәдир». S.* 110, 317, 320); Русијада да ејни һал мүшаһидә олунур (бах: ирәлидә, II фәсил, § XI, B[4]). Буна көрә дә тәбиидир ки, Гәрби Авропа марксистләри илә рус марксистләри, мәсәлән, русларын ифадәси илә десәк, «әкинчиликдә кәнар пешәләр» вә ја алманларын дедији кими, «кәзәри кәндлиләрин әкинчиликдә муздла ишләмәси» кими бир һала (Kautsky, S. 192. Мүгајисә ет: ирәлидә, III фәсил, § X); — јахуд фәһлә вә кәндлиләрин кәндләрдән шәһәрләрә вә фабрикләрә көчмәси кими бир һала (Kautsky, IX, e; хүсусән S. 343; вә бир чох башгалары. Мүгајисә ет: ирәлидә, VIII фәсил, § II); —ири капиталист сәнајесинин кәндә көчүрүлмәси (Kautsky, S. 187. Мүгајисә ет: ирәлидә, VII, § VIII) кими бир һала ејни гијмәти верирләр. Биз һәлә әкинчилик капитализминин *тарихи* әһәмијјәтинә ејни гијмәт верилмәсиндән (Kautsky, passim**, хүсусән S. 289, 292, 298. Мүгајисә ет: ирәлидә, IV фәсил, § IX), әкинчиликдә капитализмдән әввәлки мүнасибәтләрә нисбәтән капиталист мүнасибәтләриндин *мүтәрәгги* олмасыны ејни дәрәчәдә е'тираф едилмәсиндән данышмырыг [Kautsky, S. 382: «des Gesindes (шәхсән асылы олан муздурларын вә нөкәр-нәјибин) вә der Instleute («муздурла ичарәдар арасында орта мөвгели шәхсин»: ишләјиб өдәмә шәрти илә торпаг ичарәјә көтүрән кәндлинин) ишдән кәнар вахтларда азад шәхсләр олан күнәмуздчулар тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы бөјүк ичтимаи тәрәгги оларды». Мүгајисә ет: ирәлидә, IV фәсил, § IX, 4]. Каутски гәти е'тираф едир ки, кәнд ичмасының ичма гајдасы илә мүәсир ири әкинчиликлә мәшгул олмаға кечмәсини «һеч хәјала да кәтирмәк

* — Seite — сәһифә. *Ред.*
** — мүхтәлиф јерләрдә. *Ред.*

олмаз» (S. 338), Гәрби Авропада ичманын мөһкәмләндирилмәсини вә инкишаф етдирилмәсини тәләб едән агрономлар һеч дә сосиалист дејил, фәһләләрә бир парча торпаг вериб онлары өзләринә бағламаг истәјән ири торпаг саһибләринин мәнафејини тәмсил едәнләрдир (S. 334), бүтүн Авропа өлкәләриндә торпаг саһибләрнин мәнафејини тәмсил едәнләр кәнд фәһләләринә торпаг вермәк васитәси илә онлары бағламаг истәјирләр вә мүвафиг тәдбирләри артыг гануни шәклә салмаға чалышырлар (S. 162), капиталист истисмарынын ән пис нөвү олан кустар пешәләрини (Hausindustrie) јајмагла хырда кәндлиләрә јардым көстәрмәк јолунда едилән бүтүн чәһдләрә гаршы «там гәтиҹәтлә мүбаризә апармаг лазымдыр» (S. 181). Гәрби Авропа марксистләринин бахышлары илә рус марксистләринин бахышлары арасында кәскин фәрг олдуғуну көстәрмәк үчүн халгчылыг нүмајәндәләринин јени тәшәббүсләрдә олмасы мүнасибәти илә (бах: ч. В. Воронтсовун 1899-чу ил февралын 17-дә рус сәнајеси вә тичарәтинә јардым чәмиҹјәтиндәки бәјанаты, «Новоје Времја», 1899, № 8255, 19 февраль)[5] биз бу бахышларын бир-бирinә тамамилә үјғун кәлдијини гејд етмәји лазым билирик.

Владиміръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА ВЪ РОССІИ.

Процессъ образованія внутренняго рынка для крупной промышленности.

ИЗДАНІЕ ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ.

Цѣна 2 р. 25 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО „ПАЛЛАДА".
1908.

В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын икинчи нәшриини чилди. Чилдин үстүндәки јазы муәллифин өз әли илә јазылмышдыр. — 1908 чи ил

ИКИНЧИ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ[6]

Бу әсәр рус ингилабынын әрәфәси дөврүндә, 1895—1896-чы илләрдәки бөјүк тә'тилләр партлајышындан сонра әмәлә кәлән бир гәдәр сакитлик заманы јазылмышдыр. О заман фәһлә һәрәкаты санки өз гынына чәкилмиш, енинә вә дәрининә јајыларағ, 1901-чи илдәки нүмајиш һәрәкатынын башланмасыны һазырлајырды.

Русијанын ичтимаи тәсәррүфат гурулушунун вә демәли, синфи гурулушунун игтисади тәдгигат әсасында вә статистика мә'луматынын тәнгиди сурәтдә арашдырылмасы әсасында бу әсәрдә верилән тәһлили, инди ингилабын кедишиндә бүтүн синифләрин ачыг сијаси чыхышы илә тәсдиг едилир. Пролетариатын рәһбәр ролу тамамилә ашкара чыхмышдыр. О да ашкар олмушдур ки, пролетариатын тарихи һәрәкатда күввәси онун үмуми әһали күтләси ичәрисиндәки сајындан мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә артыгдыр. Бу һәлларын һәр икисинин игтисади әсасы тәгдим олунан әсәрдә сүбут едилмишдир.

Сонра, ингилаб кәндлиләрин икили вәзиҹҹәтини вә икили ролуну инди кетдикчә даһа артыг мејдана чыхарыр. Бир тәрәфдән, бијар тәсәррүфатының чох бөјүк галыглары вә тәһкимчилик һүгугунун һәр чүр галыглары, һабелә јохсул кәндлиләрин олмазын дәрәчәдә вар-јохдан чыхыб диләнчи вәзиҹҹәтинә дүшмәси кәндлиләрин ингилаби һәрәкатының дәрин мәнбәләрини, кәндлиләрин бир күтлә олмаг е'тибары илә ингилаб-

чылығының дәрин көкләрини тамам ачыб көстәрир. Дикәр тәрәфдән, һәм ингилабын кедишиндә, һәм мүхтәлиф сијаси партијаларын характеринда, һәм дә бир чох идеја-сијаси чәрәјанларда бу күтләнин синфи гурулушунун дахилән зиддијјәтли олдуғу, онун хырда буржуалығы, бу күтлә ичәрисиндә саһибкар мејлләри илә пролетар мејлләри арасында антагонизм мејдана чыхыр. Ән чүз'и бир азлыг тәшкил едән хырда истеһсалчыларын варланыб «адам чәркәсинә кечмәси», дөнүб буржуа олмасы, бөјүк чохлуғун исә ја тамам варлыдан чыхыб муздлу фәһлә вә ја паупер олмасы, ја да даим пролетар вәзијјәтинә јахын бир вәзијјәтдә јашамасы кими бир һал һәр бир капитализм чәмијјәтиндә лабүд олдуғу кими, јохсуллашмыш хырда тәсәррүфат саһибинин әксингилабчы буржуазија илә ингилабчы пролетариат арасында тәрәддүд етмәси дә ејни илә лабүддүр. Кәндлиләр ичәрисиндә бу чәрәјанларын һәр икисинин игтисади әсасы тәгдим олунан әсәрдә сүбут едилмишдир.

Бу игтисади әсас үзәриндә Русијадакы ингилаб, әлбәттә, лабүд олараг буржуа ингилабыдыр. Марксизмин бу мүддәасы тамамилә сарсылмаздыр. Буну һеч вахт унутмаг олмаз. Буну рус ингилабының бүтүн игтисади вә сијаси мәсәләләринә һәмишә тәтбиг етмәк лазымдыр.

Лакин буну тәтбиг етмәји бачармаг лазымдыр. Мүхтәлиф синифләрин вәзијјәт вә мәнафејинин конкрет тәһлили, һәмин һәгигәт бу вә ја башга бир мәсәләјә тәтбиг едилиркән онун дүрүст мә'насының мүәјјәнләшдирилмәсинә хидмәт етмәлидир. Плеханов башда олмагла сосиал-демократларын сағ ганадында чох вахт тәсадүф едилдији кими, бунун әксинә олан тәрздә фикир јеритмәк, — ја'ни конкрет суалларын чавабларыны ингилабымызын әсас характери һаггында үмуми бир һәгигәтин садә мәнтиги ишкишафында ахтармага чалышмаг исә марксизми бајағылашдырмагдыр вә диалектик материализмә бүсбүтүн истеһза етмәкдир. Бу ингилабын характери һаггында үмуми һәгигәти әсас тутуб, мәсәлән, «буржуазијанын» ингилабда рәһбәр рол ојнамасы вә ја сосиалистләрин либераллара

көмәк етмәли олдуглары нәтичәсини чыхаран адамлар һаггында Маркс, јәгин ки, бир дәфә һејнедән кәтирдији ситаты тәкрар едиб дејәрди: «Әкдијим әждаһа олду, бичдијим бирә»[7].

Мөвчуд игтисади әсас үзәриндә рус ингилабы објектив сурәтдә ики әсас хәтлә инкишаф едиб нәтичәләнә биләр:

Ја тәһкимчилик һүгугуна мин бир тел илә бағлы олан көһнә мүлкәдар тәсәррүфаты галараг јаваш-јаваш дөнүб халис капиталист, «јункер» тәсәррүфаты олур. Ишләјиб өдәмәкдән гәти олараг капитализмә кечмәјин әсасы, тәһкимчилик мүлкәдар тәсәррүфатынын дахилән јенидән гурулмасындан ибарәтдир. Дөвләтин бүтүн аграр гурулушу, тәһкимчилик хүсусијјәтләрини узун мүддәт сахламагла бәрабәр, дөнүб капитализм гурулушу олур. Ја да ингилаб тәһкимчилијнн бүтүн галыгларыны вә ән әввәл ири торпаг саһиблијини дағыдараг көһнә мүлкәдар тәсәррүфатыны јыхыр. Ишләјиб өдәмәкдән гәти олараг капитализмә кечмәјин әсасы, кәндлиләрин хејринә мүлкәдарларын торпагдан мәһрум едилмәси сајәсиндә хырда кәндли тәсәррүфатынын чох бөјүк бир тәкан алмыш олан азад инкишафындан ибарәтдир. Бүтүн аграр гурулушу капиталист гурулушу олур, зира тәһкимчилијин изләри нә гәдәр мүкәммәл мәһв едилмишсә, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси дә бир о гәдәр сүр'әтләнир. Башга сөзлә: ја мүлкәдар торпаг саһиблијинин әсас һиссәсн вә көһнә «үстгурумун» башлыча дајаглары галыр; бунун да нәтичәсиндә либерал-монархист буржуа вә мүлкәдар үстүн рол ојнајыр, варлы кәндлиләр сүр'әтлә онларын тәрәфинә кечир, јалныз чох кениш мигјасда әмлакдан мәһрум едилән дејил, һабелә чүрбәчүр кадет өдәнчиләринин әсарәти алтына салынан, иртича һөкмранлыгы үзүндән тапдаланан вә күтләшән кәндли күтләләри алчалдылыр; белә бир буржуа ингилабынын гәјјумлары, октјабристләрә[8] јахын типли сијасәтчиләр олачаглар. Ја да мүлкәдар торпаг саһиблији вә мүвафиг көһнә «үстгурумун» бүтүн башлыча дајаглары мәһв едилир; сәбатсыз вә ја әксингилабчы буржуазија битәрәфләшдирилмәклә пролетариат вә кәндли күтләси

үстүн рол ојнајыр; — фәһлә вә кәндли күтләләри үчүн үмумијјәтлә әмтәә истеһсалы шәраитиндә мүмкүн ола билән ән јахшы вәзијјәт јаранмагла мәһсулдар гүввәләр капитализм әсасында ән бөјүк бир сүр'әтлә вә ән азад бир шәкилдә инкишаф едир; — нәтичәдә фәһлә синфинин өз әсил вә әсас вәзифәсини, јә'ни чәмијјәти сосиалистчәсинә јенидән гурмаг вәзифәсини сонралар һәјата кечирмәси үчүн ән әлверишли шәраит јараныр. Әлбәттә, бу вә ја башга типли капиталист тәкамүлү үнсүрләринин сон дәрәчә мүхтәлиф шәкилдә бирләшмәси дә мүмкүндүр вә јалныз ислаһолунмаз педантлар бурада меjдана чыхан хүсуси вә мүрәккәб мәсәләләри Марксын башга бир тарихи дөврә аид бу вә ја дикәр рә'јини ситат кәтирмәклә һәлл етмәјә чалыша биләрдиләр.

Охучуја тәгдим олунан бу әсәр Русијанын ингилаб әрәфәсиндәки игтисадијјатынын тәһлилинә һәср едилмишдир. Ингилаб дөврүндә өлкәнин һәјаты о гәдәр сүр'әтли, о гәдәр чошгун олур ки, сијаси мүбаризәнин гызғын чағында игтисади тәкамүлүн бөјүк нәтичәләрини мүәјјән етмәк мүмкүн олмур. Бир тәрәфдән, чох. Столыпинләр, дикәр тәрәфдән дә либераллар (һәм дә бир тәк à la Струве* кадетләр дејил, үмумијјәтлә бүтүн кадетләр[9]) мүнтәзәм сурәтдә, инадла вә ардычыллыгла чалышырлар ки, ингилабы биринчи хәтлә башa чатдырсынлар. Азачыг әввәл шаһиди олдуғумуз 1907-чи ил 3 ијун дөвләт чеврилиши, Русија халг нүмајәндәлији[10] дејилән тәшкилатда мүлкәдарларын там үстүнлүјүнү тә'мин етмәјә чалышан әксингилабын гәләбәси демәкдир. Лакин бу «гәләбәнин» нә гәдәр мөһкәм олмасы мәсәләси башга мәсәләдир вә ингилабын икинчи хәтлә нәтичәләнмәси уғрунда мүбаризә давам етмәкдәдир. Тәкчә пролетариат дејил, һабелә кениш кәндли күтләләри дә ингилабын бу чүр нәтичәләнмәсинә аз-чох гәтиҗјәтлә, аз-чох ардычыллыгла, аз-чох шүурла чалышырлар. Билаваситә күтләви мүбаризәни ачыг зоракылыгла боғмаға әксингилаб нә гәдәр чалышырса да, кадетләр ону өз алчаг вә икиүзлү әксинги-

* — Струве кими. *Ред.*

либи идеjачыглары илә боғмага нә гәдәр чалышырлырса да, бу мүбаризә һеч бир шеjә бахмадан кah бир jердә, кah да башга jердә меjдана чыхыр, мә'тәдил вә сәлиғәли мешшан вә jа мә'мурларын кадетчәсинә хәjанәт, милчалышчнлик[11] вә худбинлик руһу хырда бурjуа сиjасәтчиләринин jухары тәбәгәләринә (хүсусән «халг сосиалистләринә»[12] вә трудовикләрә[13]) шүбһәсиз сирajәт етмиш олса да, һәмин мүбаризә «трудовик» вә халгчы партиjаларынын сиjасәтинә өз тә'сирини көстәрир.

Бу мүбаризәнин нә илә гуртарачағыны, Руси[illegible] ингилабында бирinчи тәзjигин нә кими нәтичә верәчәjини инди һәлә демәк олмаз. Буна көрә дә бу әсәри тамамилә тәкмилләшдирмәjин һәлә вахты чатмамышдыр* (һәм дә фәһлә һәрәкатында иштирак едән бир адамын өз билаваситә партиja вәзифәләриндән бош вахты галмыр). Әсәрин икинчи нәшри Русиjанын ингилаб *арәфәсиндәки* игтисадиjjатыны тәсвир етмәк чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәз. Мүәллиф әсәрин мәтнини нәзәрдән кечириб ислаh етмәклә, һабелә ән jени статистика материалындан *ән зәрури* әлавәләр етмәклә кифajәтләнмәjә мәчбур иди. Бу әлавәләр атларын сон сиjаһыja алынмасы вә мәһсул статистикасы мә'луматындан, 1897-чи илдә әһалинин Умумруси ja сиjаһыja алынмасы jекунларындан, фабрик-завод статистикасынын *jени мә'луматындан* вә саирәдән ибарәтдир.

Мүәллиф

Иjул 1907-чи ил.

---

* Ола билər ки, белә бир тәкмилләшдирмә тәгдим олунан әсәрин дафам етдирилмәсини тәләб етсин; онда әсәрин бирinчи чилдиндә Русиjанын ингилаб әрәфәсиндәки игтисадиjjатыны тәһлил етмәклә кифajәтләнмәк, икинчи чилдин исә ингилабын jекун вә нәтичәләринин тәдгигинә һәср етмәк лазым көләрди.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Zweite verbesserte Auflage.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1872.

К. Марксын «Капитал»ынын биринчи чилдинин алманча икинчи нәшринин (1872-чи ил) титул вәрәги;
В. И. Ленин «Капитал»ын бу нәшриндән истифадә етмишдир.

I ФӘСИЛ

ХАЛГЧЫ ИГТИСАДЧЫЛАРЫН НӘЗӘРИ СӘһВЛӘРИ[14]

Базар әмтәә тәсәррүфаты категоријасыдыр, әмтәә тәсәррүфаты исә инкишаф едәрәк капиталист тәсәррүфатына чеврилир вә јалныз капиталист тәсәррүфаты олдугда тамамилә һаким олур вә кениш јајылыр. Буна көрә дә биз дахили базар һаггында әсас нәзәри мүддәаларыны арашдырмаг үчүн садә әмтәә тәсәррүфатындан башламалы вә бу тәсәррүфатын тәдричән капиталист тәсәррүфатына чеврилмәсини изләмәлијик.

1. ИЧТИМАИ ӘМӘК БӨЛКҮСҮ

Әмтәә тәсәррүфатының әсасы ичтимаи әмәк бөлкүсүдүр. Е'мал сәнајеси һасилат сәнајесиндән ајрылыр вә бунларын һәр бири, әмтәә шәклиндә хүсуси мәһсуллар истеһсал едән вә бу мәһсулларын бүтүн башга истеһсалларла мүбадилә едән хырда нөвләрә вә јарымнөвләрә бөлүнүр. Белә ки, әмтәә тәсәррүфатының инкишафы ајры-ајры вә мүстәгил сәнаје саһәләринин сајча артмасына сәбәб олур; бу инкишафын мејли јалныз һәр бир ајрыча мәһсулун истеһсалыны дејил, һәтта мәһсулун һәр бир ајрыча һиссәсинин истеһсалыны да хүсуси сәнаје саһәсинә чевирмәкдән; — һәм дә јалныз мәһсул истеһсалыны дејил, һәтта мәһсулун истеһлак үчүн һазырланмасы илә әлагәдар олан ајры-ајры әмәлијјаты да хүсуси сәнаје саһәсинә чевирмәкдән ибарәтдир. Натурал тәсәррүфат шәраитиндә чәмијјәт күлли мигдар јекчинс тәсәррүфат ваһидләрин-

дән (патриархал кəндли аиләләриндән, примитив кəнд ичмаларындан, феодал маликанəләриндəн) ибарəт иди вə бу ваһидлəрдəн һəр бири мүхтəлиф нөв хаммал һасил етмəкдəн башлајараг онларын истеһлак үчүн тамамилə һазырланмасына гədəр һəр чүр тəсərрүфат ишləрини көрүрдү. Əмтəə тəсərрүфаты шəраитиндə мүхтəлиф нөв тəсərрүфат ваһидləри јараныр, ајры-ајры тəсərрүфат саһələринин сајы артыр, ејни бир тəсərрүфат вəзифəсини јеринə јетирən тəсərрүфатларын сајы азалыр. Ичтимаи əмək бөлкүсүнүн бу чүр мүтəрəгги шəкилдə артмасы исə капитализм үчүн дахили базар јаранмасы просесиндə əсас чəһəтдир. Маркс дејир: «...Əмтəə истеһсалында вə онун мүтləг формасы олан капиталист истеһсалында... мəһсуллар јалныз о заман əмтəə олур ки, јə'ни реаллашдырылмалы — пула чеврилмəли — мүбадилə дəјəринə малик олан фајдалы шеjләр олур ки, дикəр əмтəаләр онлар үчүн еквивалент тəшкил едир, дикəр мəһсуллар бир əмтəə олараг вə дəјəр олараг онлара гаршы гојулур; башга сөзлə десəк, бу мəһсуллар анчаг о заман əмтəə олур ки, һəмин мəһсуллар онлары истеһсал етмиш олanлар үчүн билаваситə јашајыш васитələри кими истеһсал едилмəк дејил, əмтəə кими, јалныз мүбадилə дəјəринə (пула) чеврилмəк васитəси илə, өзкəшинləшдирилмəк васитəси илə истеһлак дəјəринə чеврилән мəһсул кими истеһсал едилир. *Бу əмтəаләр үчүн базар ичтимаи əмək бөлкүсү нəтичəсиндə инкишаф едир;* мəһсулдар ишləрин бөлкүсү бу ишləрин мəһсулларыны гаршылыглы олараг əмтəаjə, бир-бири үчүн еквивалентə чевирир, *бунлары бир-бири үчүн базар олмага мəчбур едир»* («Das Kapital», III, 2, 177—178*. Русча тəрчүмəси 526[16]. Бурадакы курсивлəр вə ајрыча гејд верилмəjən һəр jердə бүтүн ситатлардакы курсивлəр бизимдир).

Өзлүjүндə ајдындыр ки, е'мал сəнаjесинин һасилат сəнаjесиндəн, мануфактураныш əкинчиликдəн бу чүр ајрылмасы əкинчилиjин өзүнү дə сəнаjеjə, jə'ни *əмтəə* истеһсал едəн тəсərрүфат саһəсинə чевирир. Мəһсул

* — «Капитал», III чилд, 2-чи һиссə, сəһ. 658. *Ред.*

сʼмалынын мүхтәлиф нөвләрини бир-бириндән ајырыб кетдикчә daha чох сәнаје cahәси јарадан ихтисаслашма просеси әкинчиликдә дә тәзаһүр едир; бу просес ихтисаслашан әкинчилик рајонлары (вә әкинчилик тәсәрrүфаты системләри)* јарадыр, јалныз әкинчилик мәһсулу илә сәнаје мәһсулу арасында дејил, мүхтәлиф кәнд тәсәрrүфаты мәһсуллары арасында да мүбадиләјә сәбәб олур. *Тиҹарәт* (вә капиталист) әкинчилијинин белә ихтисаслашмасы бүтүн капиталист өлкәләриндә тәзаһүр едир, бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә тәзаһүр едир, ашағыда этрафлы көстәрәчәјимиз кими, ислаһатдан сонракы Русијада да тәзаһүр едир.

Демәли, ичтимаи әмәк бөлкүсү әмтәә тәсәрrүфатынын вә капитализмин бүтүн инкишаф просесинин әсасыдыр. Буна көрә дә тамамилә тәбиидир ки, бизим халгчылыг нәзәриҹәчиләри һәмин просеси сүн'и тәдбирләрин нәтичәси, «јолдан сапмагын» вә и. а. вә. с. нәтичәси адландырмагла, Русијадакы ичтимаи әмәк бөлкүсү фактыны пәрдәләмәјә вә ја бу фактын әһәмиҹјәтини азалтмаға чалышырдылар. Чl-б В. В. «Русијада әкинчилик вә сәнаје әмәји бөлкүсү» адлы мәгаләсиндә («Вестник Јевропы», 1884, № 7) «Русијада ичтимаи әмәк бөлкүсү принсипинин һөкм сүрдүјүнү» «инкар етмиш» (сәһ. 347) вә јазмышдыр ки, биздә ичтимаи әмәк бөлкүсү «халг һәјатынын дәринлијиндән јетишмәјиб бураја кәнардан сохулмага чәһд етмишдир» (сәһ. 338). Чl-б Н. — он өзүнүн «Очеркләр»ində сатыша бурахылан тахылын мигдарча артмасы һаггында белә дејир: «Бу һал о демәк ола биләрди ки, истеһсал олунан тахыл дөвләтдә бәрабәр бөлүнүр вә инди Архангелск балыгчысы Самара тахылы јејир, Самара әкинчиси исә наһарда Архангелск балығы јејир. *Һәгигәтдә исә гәтиҹјән белә иш јохдур*» («Ис-

* Мәсәлән, Н. А. Стебут «Тарла тәсәрrүфатынын әсаслары» адлы әсәриндә әкинчилик тәсәрrүфаты системләрини башлыча базар мәһсулуна көрә фәргләндирир. Әсас тәсәрrүфат системи үчдүр: 1) тарлачылыг системи (А. Сквортсовун ифадәсинә көрә, тахыл системи); 2) малдарлыг системи (әсас базар мәһсулу малдарлыг мәһсуллары дыр) вә 3) завод системи (А. Сквортсовун ифадәсинә көрә, техники систем); башлыча базар мәһсулу техники е'мал едилән әкинчилик мәһсулларындан ибарәтдир. Бах: *А. Сквортсов.* «Бухар нәглиҹјатынын кәнд тәсәрrүфатына тә'сири», Варшава, 1890. Сәһ. 68 вә сонракылар.

лаһатдан сонракы ичтнман тәсәррүфатымызын очерк-ләри». СПБ. 1893, сәһ. 37). Һамыја мә'лум факт-ларын әксинә олараг, һеч бир дәлил көстәрилмәдән бурада гәти һөкм верилир ки, Русијада ичтиман әмәк бөлкүсү јохдур! Һәр бир әмтәә тәсәррүфатының әса-сыны тәшкил едән ичтимаи әмәк бөлкүсүнү инкар ет-мәдән вә ја «сүн'и» е'лан етмәдән Русијада капита-лизмин «сүн'и» олмасы һаггында халгчылыг нәзәрији-сини дә јаратмаг олмазды.

II. ӘКИНЧИ ӘһАЛИ һЕСАБЫНА СӘНАЈЕ ӘһАЛИСИНИН АРТМАСЫ

Әмтәә тәсәррүфатындан әввәлки дөврдә е'мал сәна-јеси илә һасилат сәнајеси бирләшмиш олдуғуна, һа-силат сәнајесинин башында исә әкинчилик дурдуғуна көрә, әмтәә тәсәррүфатының инкишафы сәнаје саһә-ләринин бир-бир әкинчиликдән ајрылмасындан ибарәтдир. Әмтәә тәсәррүфатының зәиф инкишаф етдији (јахуд һеч инкишаф етмәдији) бир өлкәнин әһалиси, демәк олар, јалныз әкинчи әһалидән ибарәтдир; лакин бу белә башa дүшүлмәмәлидир ки, куја әһали јалныз әкинчиликлә мәшғул олур: бу јалныз о демәкдир ки, әкинчиликлә мәшғул олан әһали әкинчилик мәһсул-ларыны өзү е'мал едир, бурада мүбадилә вә әмәк бөл-күсү, демәк олар, јох дәрәчәсиндәдир. Демәли, әмтә-тәсәррүфатының инкишафы ео ipso* әһалинин кетдик-чә даһа чох гисминин әкинчиликдән ајрылмасы, јә'ни әкинчи әһали һесабына сәнаје әһалисинин артмасы демәкдир. *«Капиталист истеһсал үсулу өз тәбиәти е'тибары илә әкинчи әһалини гејри-әкинчи әһалијә нисбәтән даим азалдыр,* чүнки сәнајеdә (дар мә'нада сәнајеdә) сабит капиталын дәјишән капитал һесабына артмасы, дәјишән капиталын нисби азалмасына бах-мајараг, онун мүтләг олараг артмасы илә әлагәдар-дыр. Әкинчиликдә исә, әксинә, бир торпаг саһәсинин бечәрилмәси үчүн тәләб олунан дәјишән капитал мүт-ләг олараг азалыр; демәли, дәјишән капитал јалныз

* — бунунла да. *Ред.*

јени бир торпаг сањәси бечәрилмәјә башландыгда арта биләр, бу исә јеиә дә кејри-әкинчи әһалиинин даһа чох артмасыны тәләб едир». («Das Kapital», III, 2, 177. Русча тәрчүмәси, сәһ. 526)[16]. Беләликлә, әкиичи әһали несабына тичарәт-сәнаје әһалиси артмадан капитализм ола билмәз вә һәр кәс билир ки, бу һал бүтүн капиталист өлкәләриндә ән габарыг бир шәкилдә мејдана чыхыр. Бу һалын дахили базар мәсәләсиндә чох бөјүк әһәмијјәти олдуғуиу сүбут етмәјә чәтин ки ehтијач вардыр, зира бу һал һәм сәнајенин тәкамүлү, һәм дә әкинчилијин тәкамүлү илә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр; сәнаје мәркәзләринин әмәлә кәлмәси, онларын сајча артмасы вә әһалиии өзүнә чәлб етмәси кәндин бүтүн гурулушуиа чох дәрии тә'сир көстәрмәјә билмәз, тичарәт вә капиталист әкинчилијиnин артмасына сәбәб олмаја билмәз. Буна көрә дә халгчылыг игтисади нүмајәндәләриnин һәм өз халис нәзәри мүлаһизәләриндә, һәм дә Русијада капитализм һаггында кы мүлаһизәләриндә бу гануна тамамилә е'тинасызлыг көстәрмәләри факты хүсусилә әламәтдардыр (бу гапунун Русијадакы тәзаһүрүнүн хүсусијјәтләриндән биз ирәлидә, VIII фәсилдә әтрафлы бәһс едәчәјик). Ч-б В. В. вә ч. Н. — онун капитализм үчүн дахили базар һаггындакы нәзәријјәләриндә хырдача бир шеј: әһалиnин әкинчиликдән сәиајеjә чәлб олуимасы вә бу фактын әкинчилијә тә'сири көстәрилмәмишдир*.

III. ХЫРДА ИСТЕЊСАЛЧЫЛАРЫН ВАР-ЈОХДАН ЧЫХМАСЫ

Бураја гәдәр биз садә әмтәә истеһсалыпы нәзәрдән кечиридик. Инди исә капиталист истеһсалына кечирик, јә'ни фәрз едирик ки, гаршымызда садә әмтәә истеһсалчылары әвәзинә, бир тәрәфдән, истеһсал васитәләриnин саһиби, дикәр тәрәфдән дә муздлу фәһлә, иш гүввәсини сатан шәхс дурур. Хырда истеһсалчынын муздлу фәһләjә чевриlмәси истеһсал васитәләриnин:

* Сәнаје әһалисиnин артмасы мәсәләсиnә Гәрби Авропа романтикләри вә рус халгчыларыnын ејни мүнасибәт бәсләдикләриnи биз «Игтисади романтизмин характеристикасына даир. Сисмонди вә бизим вәтән сисмондичиләри» адлы мәгаләмиздә көстәрмишдик. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд. *Ред.*).

торпағын, əмək алəтləриниң, е'малаthханаһын вə саирəһиң онун əлиндəн чыхмасыны, jə'ни онун «jохсуллашмасыны», «вар-jохдан чыхмасыны» тəлəб едир. Белə зəнн едилир ки, бу вар-jохдан чыхма «əһалинин алычылыг габилиjjəтини азалдыр», капитализм үчүн «дахили базары кичилдир» (ч. Н. — он, I. с.*, сəһ. 185. Һəмчинин сəһ. 203, 275, 287, 339—340 вə башгалары. Һəмин нөгтеjи-нəзəрə ч. В. В.-дə дə, онун əсəрləриниң чохунда раст кəлмək олар). Биз Русиjада бу просесин кедиши һаггында фактик мə'лумата тохунмуруг, — сонракы фəсилləрдə биз бу мə'луматы этрафлы нəзəрдəн кечирəчəjик. Инди исə мəсəлə халис нəзəри шəкилдə гоjулур, jə'ни капиталист тəсəррүфатыша чевриlмəкдə олан үмумиjjəтлə əмтəə истеһсалы мəсəлəси гоjулур. Көстəрилəн jазычылар да бу мəсəлəни нəзəри шəкилдə гоjурлар, jə'ни хырда истеһсалчыларын тəкчə вар-jохдан чыхмасы фактындан дахили базарын кичилмəси нəтичəсини чыхарырлар. Белə бир бахыш тамамилə jанлышдыр вə игтисад əдəбиjjатымызда онун мөһкəм давам кəтирмəсини аиҷлаг халгчыларын романтик мөвһуматы илə изаһ етмək олар (мүгаjисə ет: геjддə көстəрилəн мəгалə**). Jаддан чыхарырлар ки, истеһсалчыларын бир гисминин истеһсал васитələриндəн «азад олмасы» бу васитələрин һөкмəн башга əлləрə кечмəсини, онларын дөнүб капитал олмасыны тəлəб едир; — демəли, тəлəб едир ки, бу истеһсал васитələриниң jени саһибləри кечмиiдə истеһсалчынын өзүнүн истеһлак етдиjи мəһсуллары əмтəə шəклиндə истеһсал етсинləр, jə'ни дахили базары кенишлəндирсинləр; — тəлəб едир ки, бу jени саһибləр өз истеһсалларыны кенишлəндирмəклə базардан jени алəт, хаммал, нəглиjjат васитələри вə саирə, һəмчинин истеһлак шеjləри тəлəб етсинləр (бу jени саһибləрин варланмасы тəбиидир ки, буиларын истеһлакыныи артмасына да сəбəб олур). Jаддан чыхарырлар ки, базар үчүн əһəмиjjəтли чəһəт һеч дə истеһсалчынын рифаһы дејил, онун əлиндə пул вəсаитиниң олмасыдыр;

* — loco citato — ситат көтирилəн jердə. *Ред.*
** Бу чилд, сəһ. 25. *Ред.*

әввәллəр, башлыча олараг натурал тəсərrүфатла мəшғул олан патриархал кəндлинин рифаһынын тənəззүлү илə бəрабəр онун əлиндəки пул вəсаитинин гəдəри артмыш ола биләр, чүнки белə кəндли нə гəдəр чох вар-јохдан чыхырса, өз иш гүввəсини сатмага бир о гəдəр чох мəчбур олур, өз јашајыш васитəләринин (бу васитəләр чох чүз'и олса да) бир о гəдəр чох һиссəсини базардан алмалы олур. «Кənд əһалисинин бир һиссəсинин сərбəстləшмəси илə (торпагдан) бəрабəр онун əввəлки јашајыш васитəлəри дə сərбəстləшир. Инди бунлар дəјишən капиталын (иш гүввəсинин сатын алынмасына сərф едилən капиталын) мадди үнсүрləринə чеврилир» («Das Kapital», I, 776)[17]. «Кənд əһалисинин бир һиссəсинин мүлкијјətдən мəһрум едилиб кəнддən говулмасы нəинки сənаје капиталисти үчүн фəһlələри, онларын јашајыш васитəлəрини, онларын əмək материалыны сərбəстləшдирир, һабелə *дахили базар да јарадыр*» (ibid.*, 778)[18]. Белəликлə, инкишаф етмəкдə олан əмтəə тəсərrүфаты вə капитализм чəмијјətиндə хырда истеһсалчыларын вар-јохдан чыхмасы мүчərrəд-нəзəри мə'нада мəһз, ч. Н. — он вə ч. В. В.-нин бундан чыхармаг истədикləри нəтичənин əксинə олан бир нəтичə верир, бу һал дахили базарын кичилмəси дејил, јаранмасы демəкдир. Русијада хырда истеһсалчыларын вар-јохдан чыхмасы дахили базары кичилдир, дејə а priori** е'лан едən ч. Н. — он ејни заманда Марксын ишдичə ситат кəтирдијимиз вə бунун əксинə олан фикрини ситат кəтирирсə («Очерклəр», с. 71 вə 114), бу анчаг һəмин јазычынын «Капитал»дан ситат кəтирмəклə өз-өзүнү батил етмəјə чох габил олдуғуну көстərир.

IV. ҮСТƏЛИК ДƏЈƏРИ РЕАЛЛАШДЫРМАҒЫН МҮМКҮН ОЛМАДЫҒЫНА ДАИР ХАЛГЧЫЛЫГ НƏЗƏРИЈЈƏСИ

Дахили базар нəзəриjjəсиндə дикəр бир мəсəлə ашағыдакындан ибарətдир. Мə'лумдур ки, капиталист

* — ibidem — јенə орада. *Ред.*
** — ирəлиҹəдən. *Ред.*

истеһсалында мәһсулун дәјәри ашағыдакы үч һиссәјә бөлүнүр: 1) бирinчи һиссә сабит капиталы, ја'ни хаммал, јардымчы материаллар, машынлар, истеһсал аләтләри вә с. шәкилдә әввәлдә дә мөвчуд олан вә һазыр мәһсулун мүәјјән һиссәсиндә јалныз тәкрар истеһсал олунан дәјәри өдәјир; 2) икинчи һиссә дәјишән капиталы, ја'ни фәһләнин јашајыш хәрчини өдәјир вә нәһајәт, 3) үчүнчү һиссә капиталистә чатан изафи дәјәри тәшкил едир. Адәтән белә фәрз едилир ки (биз бу мәсәләни ч. Н. — он вә ч. В. В.-сајағы шәрһ едирик), бирinчи ики һиссәнин реаллашдырылмасы (ја'ни базарда онлара мүвафиг еквивалент тапылмасы, сатылмасы) чәтинлик төрәтмир, чүнки бирinчи һиссә истеһсала, икинчи һиссә исә фәһлә синфинин истеһлакына сәрф олунур. Бәс 3-чү һиссә, ја'ни изафи дәјәр нечә реаллашдырылыр? Бу ки бүтүнлүклә капиталистләр тәрәфиндән истеһлак едилә билмәз! Бизим игтисадчылар да бу нәтиҹәјә кәлирләр ки, үстәлик дәјәри[19] реаллашдырмаг «чәтинлијиндән гуртармағы чарәсиз» «харичи базар әлдә етмәкдән» ибарәтдир (Н. — он, «Очеркләр», II бөлмә, үмумиҹјәтлә § XV, хүсусән сәһ. 205; В. В. «Базара чыхарылан әмтәәнин артығы», «Отечественные Записки» журналы, 1883-чү ил вә «Нәзәри игтисад очеркләри», СПБ. 1895-чи ил, сәһ. 179 вә сонракылар). Адлары чәкилән јазычыларын фикринчә, капиталист милләт үчүн харичи базар она көрә лазымдыр ки, капиталистләр мәһсуллары башга јолла реаллашдыра билмәзләр. Русијада кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасы үзүндән вә үстәлик дәјәри харичи базарсыз реаллашдырмаг мүмкүн олмамасы үзүндән дахили базар кичилир, харичи базар исә капиталистчәсинә инкишаф јолуна чох кеч гәдәм гојмуш олан кәнч бир өлкә үчүн мүјәссәр дејилдир, — будур ки, рус капитализминин әсассыз олдуғу, онун бир өлү ушаг кими доғулдуғу тәкчә априор (һәм дә нәзәри чәһәтдән јанлыш) мүлаһизәләрә әсасән сүбут едилмиш е'лан олунур!

Көрүнүр, ч-б Н.—он реаллашдырмадан бәһс едиркән Марксын бу мөвзу һаггындакы нәзәриҹјәсинин фикриндә тутмушдур (һәрчәнд өз «Очеркләр»инин бу је-

рində Марксдан бир кәлмә дә јазмыр), лакин Марксын нәзәријјәсини гәтијјән анламамыш вә инди көрәчәјимиз кими, бу нәзәријјәни тәһриф едиб танынмаз бир һала салмышдыр. Буна көрә дә онун бахышларының бүтүн мүһүм чәһәтләрдән ч. В. В.-нин бахышларына тамамилә ујғун кәлмәси кими гәрибә бир һал баш вермишдир, ч. В. В.-ни исә һеч бир вәчһлә нәзәријјәни «анламамагда» тәгсирләндирмәк олмаз, зира онун нәзәријјәјә азачыг белә бәләд олдуғуну күман етмәк ән бөјүк бир һагсызлыг оларды. Бу мүәллифләрин һәр икиси өз нәзәријјәләрини елә бир тәрздә шәрһ едир ки, елә бил бу мөвзудан биринчи дәфә бәһс едән онлар олмушлар вә «өз ағыллары илә» мүәјјән нәтичәләрә кәлиб чыхмышлар; һәр икиси көһнә игтисадчыларын бу мәсәлә һаггындакы мүлаһизәләринә бөјүк бир е'тинасызлыг көстәрир вә ејни заманда һәр икиси «Капитал»ын II чилдиндә ән әтрафлы тәкзиб едилмиш олан көһнә сәһвләри тәкрар едир*. Бу мүәллифләрин һәр икиси мәһсулун реаллашдырылмасы бараснидәки бүтүн мәсәләнин үстәлик дәјәриш реаллашдырылмасындан ибарәт едир вә јәгин белә күман едир ки, сабит капиталын реаллашдырылмасы чәтинлик төрәтмир. Бу садәләвһ бахышда чох дәрин бир сәһв вардыр ки, халгчыларын реаллашдырма нәзәријјәсинин бүтүн башга сәһвләри дә бурадан доғмушдур. Һагигәтдә реаллашдырманы изаһ едиркән мәсәләнин чәтинлији, мәһз сабит капиталын реаллашдырылмасыны изаһ етмәкдән ибарәтдир. Сабит капитал реаллашдырылмаг үчүн јеиндән истеһсала гојулмалыдыр, бунун билаваситә һәјата кечирилмәси исә анчаг мәһсулу истеһсал васитәләриндән ибарәт олан капитал үчүн мүмкүндүр. Капиталын сабит һиссәсини өдәјән мәһсул истеһлак шејләриндән ибарәт олдугда исә, онун билаваситә истеһсала гојулмасы мүмкүн дејилдир, бурада ичти-

* Бурада ч. В. В.-нин әдәбиjjатда јол верилә биләчәк һәр бир һалдан кечән чәсарәти адамы хүсусилә һејрәтләндирир. Ч-б В. В. өз нәзәријјәсини шәрһ етдикдән сонра вә бунунла да «Капитал»ын мәһз реаллашдырма мәсәләсиндән бәһс едән икинчи чилди илә әсла таныш олмадығыны бурузә вердикдән сонра бирдән-бирә[20] дејир ки, «өз мүлаһизәләрини әсасландырмаг үчүн» мәһз Марксын «нәзәријјәсиндән «истифадә етмишдир»!! («Нәзәри игтисад очерклəри». III очерк, «Истеһсал, бөлкү вә истеһлакын капиталист гануну (sic?!)» сәһ. 162,).

маи истеһсалын истеһсал васитәләри һазырлајан бөлмәси илә истеһлак шејләри һазырлајан бөлмәси арасында *мүбадилә* олмасы лазымдыр. Мәсәләнин бүтүн чәтинлији дә мәһз, бизим игтисадчыларын *көрә билмәдији* бу нөгтәдәдир. Ч-б В. В. иши үмумијјәтлә белә гәләмә верир ки, куја капиталист истеһсалынын мәгсәди јығым дејил, истеһлакдыр; о, әлламәлик едиб дејир ки, «азлығын әлинә, организмин истеһлак габилијјәтинин индики инкишаф шәраитиндә бу истеһлак габилијјәтиндән артыг» (sic*) «мадди шејләр күтләси кечир» (I. с., 149), дејир ки, «мәһсулларын артыг галмасына сәбәб фабрикчиләрин тәвазөкар вә гәнаәтчил олмасы дејил, өз истеһлак габилијјәтини изафи дәјәрин артмасы сүр'әтинә мүвафиг дәрәчәдә кенишләндирә билмәјән инсан организминин мәһдүдлуғудур вә ја кифајәт гәдәр сластик олмамасыдыр (!!)» (ib., 161). Ч-б Н. — о ки иши елә гәләмә вермәјә чалышыр ки, куја о, истеһлакы капиталист истеһсалы үчүн мәгсәд һесаб етмир, куја о, реаллашдырма мәсәләсиндә истеһсал васитәләринин рол вә әһәмијјәтини нәзәрә алыр; һәгигәтдә исә о там бир сыра зиддијјәтләр ичәрисиндә долашыб галараг бүтүн ичтимаи капиталын тәдавүлү вә тәкрар истеһсалы просесини гетијјән баша дүшмәмишдир. Биз бүтүн бу зиддијјәтләрин тәһлили үзәриндә (ч. Н. — онун «Очеркләри», с. 203—205) әтрафлы дајанмырыг—бу чох сәмәрәсиз бир ишдир (бу иш гисмән ч. Булгаков** тәрәфиндән онун «Капиталист истеһсалы шәраитиндә базарлар һаггында» адлы китабында көрүлмүшдүр. М. 1897, сәһ. 237—245), һәм дә ч. Н. — онун мүлаһизәләринә индичә вердијимиз гијмәтин доғрулуғуну сүбут етмәк үчүн онун чыхардығы сон нәтичәни, јә'ни үстәлик дәјәрин реаллашдырылмасы чәтинлијиндән гуртармаг үчүн харичи базарын чарә олдуғу нәтичәсини арашдырмаг кифајәтдир. Ч-б Н. — онун чыхардығы (әслиндә ч. В. В.-нин чыхармыш

* — белә һал *Ред.*

** Мүасир охучуја хатырлатсаг јерсиз олмаз ки, ч. Булгаков, һабелә ашағыда чох јердә ситат кәтирдијимиз ч. Струве вә ч. Туган-Барановски 1899-чу илдә марксист олмаға чалышмышлар. Инди онларын һамысы «Марксын тәнгидчиләриндән» рәһбәрә дөнүб ади буржуа игтисадчылары олмушлар. *(2-чи нәшрә кеј[21].)*

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner
1885.

К. Марксын «Капитал»ының икинчи чилдинин
алманча нәшриниң (1885-чи ил) титул вәрәги;
В. И. Ленин «Капитал»ын бу нәшриндән истифадә етмишдир.

олдуғу нәтичәнин садәчә тәкрары олан) бу нәтичә тамамилә ајдын көстәрир ки, ч. Н. — он капитализм чәмијјәтиндә нә мәһсулун реаллашдырылмасыны (јә'ни дахили базар имканларыны) баша дүшмүшдүр, нә дә харичи базарын ролуну. Доғрудан да, харичи базары «реаллашдырма» мәсәләсиндә гатмагда зәррә гәдәр мәгсәд олан бир шеј вармы? Реаллашдырма мәсәләси ондан ибарәтдир ки, базарда капиталист мәһсулунун дәјәри (сабит капитал, дәјишән капитал вә үстәлик дәјәр) чәһәтдән вә өз мадди формасы (истеһсал васитәләри, истеһлак шејләри, хүсусән зәрури шејләр вә зинәт шејләри) чәһәтдән онун һәр бир һиссәсини әвәз едән дикәр мәһсул һиссәси нечә тапылмалыдыр. Ајдындыр ки, бурада харичи тичарәт нәзәрә алынмамалыдыр, чүнки харичи тичарәтин бураја гатылмасы мәсәләнин һәллини зәррә гәдәр иреллиләтмир, мәсәләни бир өлкәдән бир нечә өлкә үзәриндә кечирмәклә онун һәллини анчаг кериҗә атыр. Үстәлик дәјәри реаллашдырмаг «чәтинлијиндән гуртармағын чарәсини» харичи тичарәтдә көрән һәмин ч. Н. — он, мәсәлән, әмәк һаггы барәсиндә белә дејир: иллик мәһсулдан билаваситә истеһсалчыларын — фәһләләрин әмәк һаггы олараг алдыглары һиссә илә «јашајыш васитәләриниң анчаг дәјәр е'тибары илә әмәк һаггының үмумн мәбләғинә бәрабәр һиссәсини тәдавүлдән чыхармаг олар» (203). Суал олунур: бизим игтисадчы нарадан билир ки, бир өлкәнин капиталистләри мәһз әмәк һаггы васитәси илә реаллашдырыла биләчәк мигдарда вә кејфијјәтдә јашајыш васитәләри истеһсал едәчәкләр? О нарадан билир ки, бу заман харичи базарсыз кечинмәк олар? Ајдындыр ки, о буну биләбилмәз, харичи базар мәсәләсини о садәчә олараг бир кәнара атмышдыр, зира дәјишән капиталын реаллашдырылмасындан бәһс едилиркән әһәмијјәтли чәһәт мәһсулун бир һиссәсини дикәр һиссәсинин әвәз етмәсиндир вә бунун бир өлкә дахилиндәми, јохса ики өлкә дахилиндә олмасының һеч бир әһәмијјәти јохдур. Үстәлик дәјәрә кәлдикдә исә, о бу зәрури шәртдән керн чәкилир вә мәсәләни һәлл етмәк әвәзинә харичи базардан бәһс едәрәк, мәсәләдән садәчә олараг јан кечир. Мәһсулун харичи

базарда сатылмасынын өзү изаһат тәләб едир, јә'ни мәһсулун сатылан һиссәси үчүн еквивалент тапылмасыны тәләб едир, капиталист мәһсулунун биринчи һиссәсини әвәз едә билән башга һиссәсинин тапылмасыны тәләб едир. Буна көрә дә Маркс дејир ки, реаллашдырма мәсәләсини арашдырыркән харичи базары, харичи тичарәти «әсла нәзәрә алмаг лазым дејилдир», чүнки «һәр ил тәкрар истеһсал олунан мәһсулун дәјәринин тәһлилинә харичи тичарәтин дахил едилмәси нә мәсәләнин өзү үчүн, нә дә онун һәлли үчүн һеч бир јени шеј вермәјәрәк, иши анчаг долашдыра биләр» («Das Kapital», II, 469)[22]. Ч-б В. В. вә ч. Н. — он белә күман етмишләр ки, куја онлар үстәлик дәјәрин реаллашдырылмасы чәтинликләрини көстәрмәклә, капитализмин зиддијјәтләринә дәрин гијмәт вермиш олублар. Һәгигәтдә исә онлар капитализмин зиддијјәтләриндән сон дәрәчә сәтһи гијмәт вермишләр, чүнки әкәр реаллашдырма «чәтинликләриндән», бурадан доған бөһранлардан вә саирәдән бәһс олунурса, е'тираф едилмәлидир ки, бу «чәтинликләр» һеч дә тәкчә үстәлик дәјәр һаггында дејил, капиталист мәһсулунун бүтүн һиссәләри һаггында да нәинки мүмкүн, һәтта зәруридир. Мүхтәлиф истеһсал саһәләринин нејри-пропорсионал бөлүнмәсиндән асылы олан бу чүр чәтинликләр јалныз үстәлик дәјәрин реаллашдырылмасында дејил, дәјишән вә сабит капиталын реаллашдырылмасында да даим баш верир; мәһсул јалныз истеһлак шејләри шәклиндә дејил, истеһсал васитәләри шәклиндә дә реаллашдырылдыгда баш верир. Бу чүр «чәтинликләр» вә бөһранлар олмадан, үмумијјәтлә капиталист истеһсалы, әлаһиддә истеһсалчыларын бәләд олмадыглары дүнја базары үчүн истеһсалы мүмкүн олмаз.

V. КАПИТАЛИЗМ ЧӘМИЈЈӘТИНДӘ БҮТҮН ИЧТИМАИ МӘҺСУЛУН ИСТЕҺСАЛ ВӘ ТӘДАВҮЛҮНӘ А. СМИТИН БАХЫШЛАРЫ ВӘ БУ БАХЫШЛАРЫН МАРКС ТӘРӘФИНДӘН ТӘНГИДИ

Биз реаллашдырма нәзәријјәсини баша дүшмәк үчүн Ад. Смитдән башламалыјыг, чүнки һәмин мәсәләдә Маркса гәдәрки сијаси игтисадда там һөкм сүрән

Јанлыш нәзәријјәнин әсасыны о гојмушдур. А. Смит әмтәәнин гијмәтини јалныз ики hиссәјә: дәјишән капитала (онун термини илә десәк: әмәк hаггына) вә үстәлик дәјәрә бөлүр (о, «мәнфәәт» илә «рентаны» бирләшдирмирди, буна көрә дә әслиндә үч hиссәјә бөлүрдү)*. Әмтәәләрин бүтүн мәhсулуну, чәмијјәтин бүтүн иллик мәhсулуну да о ејни илә јенә hәмин hиссәләрә бөлүр вә онлары билаваситә чәмијјәтин ики синфинин: фәhләләрин вә капиталистләрин (Смитин тә'бириндә десәк: саһибкарларла торпаг саһибләринин) «кәлири» hесаб едирди**.

Ад. Смит дәјәрин үчүнчү тәркиб hиссәси олан сабит капиталы нәјә әсасән кәнар етмишдир? Дәјәрин бу hиссәсини о көрмәјә билмәзди, лакин о белә зәнн едирди ки, hәмин hиссә дә әмәк hаггындан вә үстәлик дәјәрдән ибарәт олур. Бу хүсусда о белә дејир: «Мәсәлән, тахылын гијмәтинин бир hиссәси торпаг саһибинин рентасыны, диккәр hиссәси әмәк hаггыны, јахуд ишчинин вә hәмин тахылын истеһсалында ишләдилән иш һејванының сахланмасы хәрчини, үчүнчү hиссәси исә фермерин мәнфәәтини өдәјир. Бу үч hиссә, јәгин ки, билаваситә вә ја нәтичә е'тибары илә тахылын бүтүн гијмәтини тәшкил едир. Белә зәнн етмәк оларды ки, фермерин капиталыны өдәмәк вә ја онун иш һејванының вә башга әкинчилик тәсәрруфаты аләтләринин ашынмасыны јерини долдурмаг үчүн дөрдүнчү бир hиссә дә лазымдыр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, тәсәрруфатдакы һәр бир аләтин, мәсәлән, иш атынын гијмәтинин өзү дә ејни 3 hиссәдән ибарәтдир» (ја'ни: рентадан, мәнфәәтдән вә әмәк hаггындан ибарәтдир). «Буна көрә, тахылын гијмәти атын гијмәтини вә хәрчләрини өдәјирсә дә, буна бахмајараг, тахылын там гијмәти билаваситә вә ја нәтичә е'тибары илә hәмин үч hиссәјә: рентаја, әмәк hаггына вә мәнфәәтә бөлү-

---

* *Adam Smith.* «An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations», 4-чү нәшри, 1801, vol. I, p. 75. (*Адам Смит.* «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри hаггында тәдгигат», 4-чү нәшри, 1801, I чилд, сәh. 75. *Ред.*). I китаб: «Әмәјин мәhсулдар гүввәсинин артмасы сәбәбләри вә әмәк мәhсулунун халгын мүхтәлиф тәбәгәләри арасында тәбии бөлкүсү гајдасы hаггында», 6-чы фәсил: «Әмтәәлярин гијмәтинин тәркиб hиссәләри hаггында». Русча тәрчүмәси Бибиковундур (СПБ. 1866), I чилд, сәh. 171.

** *L. c.*, I, p. 78. Русча тәрчүмәси, I, с. 174.

нүр»*. Маркс Смитин бу иәзәриjjәсини «гәрибә нәзәриjjә» адлаидырыр. «Онун сүбуту ejни бир иддиаы садәчә тәкрар етмәкдәи ибарәтдир» (II, S. 366)[23]. Смит «бизи кah Понтиjә, кah Пилата мүрачиәт етдирир» (I. B., 2. Aufl., S. 612**)[24]. Тәсәррүфат аләтләри гиjмәтинин *өзүнү дә* бу үч hиссәjә бөлүндүjүнү дejиркән Смит унудуб әлавә етмир ки, hәмчинин бу аләтләрин гаjырылмасына сәрф олунан истеhсал васитәләринин гиjмәтинә бөлүнүр. А. Смитин (hабелә ондан сонракы игтисадчыларын) мәhсулун гиjмәтиндән капиталын сабит hиссәсини сәhвән кәнар етмәсинә сәбәб, капиталист тәсәррүфатында jығымы, jә'ни истеhсалын кенишләндирилмәсини, үстәлик дәjәрин капитала чевриlмәсини jанлыш баша дүшмәсидир. А. Смит бурада да сабит капиталы кәнар едәрәк зәнн етмишдир ки, үстәлик дәjәрин jығылан, капитала чевриlән hиссәси бүтүнlүклә мәhсулдар фәhләләр тәрәфиндән истеhлак едилир, jә'ни бүтүнlүклә әмәк hаггына кедир, hалбуки үстәлик дәjәрин jығылан hиссәси hәгигәтдә сабит капитала (истеhсал аләтләринә, хаммала вә jардымчы материаллара) үстәкәл әмәк hаггына сәрф олунур. Маркс Смитин (hабелә Рикардонун, Миллин вә башгаларынын) бу бахышыны «Капитал»ын I чилдиндә (VII бөлмә, «Jығым просеси», 22-чи фәсил: «Үстәлик дәjәрин капитала чевриlмәси», § 2. «Кениш тәкрар истеhсалы сиjаси игтисадчыларын jанлыш баша дүшмәси») тәнгид едәрәк орада гejд етмишдир: II чилддә «көстәриләчәкдир ки, А. Смитин, бүтүн хәләфләри тәрәфиндән ирс алынмыш ehкамы нчтиман тәкрар истеhсал просесинин hәтта ən бәсит мехаизминин дә сиjаси игтисад тәрәфиндән баша дүшүлмәсинә мане олмушдур» (I, 612)[25]. Ад. Смитин бу сәhви мәhсулун дәjәрини jарадылан jени дәjәрлә гарышдырмасындан ирәли кәлмишдир: jарадылан jени дәjәр, доғрудан да, дәjишән капитал илә үстәлик дәjәрә бөлүнүр, hалбуки мәhсулун дәjәринә бунлардан әлавә сабит капитал да дахилдир. Бу сәhви Маркс hәлә дәjәри тәhлил едиркән

* Ibid., V, I p. 75—76. Русча тәрчүмәси, I. с. 171.
** — I чилд, 2 чи нәшри, сәh. 612. *Ред.*

ашкара чыхармышды; орада Маркс јени дәјәр јарадан мүчәррәд әмәклә әвәлчә мөвчуд олан дәјәри јени фајдалы мәһсул формасында тәкрар истеһсал едән конкрет, фајдалы әмәк арасындакы фәрги мүәјјәнләшдирмишдир[26].

Капитализм чәмијјәтиндә милли кәлир мәсәләсини һәлл едиркән бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлү просесини изаһ етмәк хүсусилә зәруридир. Олдугча мараглыдыр ки, А. Смит милли кәлир мәсәләсиндән бәһс едиркән, сабит капиталы өлкәнин бүтүн мәһсулундан кәнар едән өз јанлыш нәзәријјәси үзәриндә дајана билмәмишдир. «Бөјүк өлкәнин бүтүн әһалисинин үмуми кәлири (gross revenue) бу әһалинин торпағынын вә әмәјинин бүтүн иллик мәһсулуну әһатә едир, халис кәлири (neat revenue) исә, әввәлән, бу әһалинин әсас капиталыны, икинчиси дә, онун дөврүјјә капиталыны давам етдирмәк үчүн чәкилән хәрчләр чыхылдыгдан сонра галанын әһатә едир, јә'ни халис кәлир, бу әһалинин өз капиталына әл вурмадан билаваситә өз истеһлакы үчүн ehtijata (stock). чевирә биләчәји, јахуд јашајыш, рahатлыг вә ја кеф васитәләринә сәрф едә биләчәји нә варса онu әһатә едир» (A. Smith, II китаб. «Ehtijatын тәбиәти, јыгылмасы вә истеһлак едилмәси һаггында», II фәсил, vol. II, p. 18. Русча тәрчүмәси, II, сәһ. 21). Беләликлә, А. Смит өлкәнин бүтүн мәһсулундан капиталы чыхараг иддиа едир ки, капитал әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја, јә'ни (халис) кәлирләрә бөлүнәчәкдир; чәмијјәтин үмуми кәлиринә исә капиталы дахил едиб онu истеһлак шејләриндән (=халис кәлир) ајырыр. Маркс Ад. Смити мәһз бу зиддијјәтдә тутур: *мәһсулда капитал* олмадыгы һалда, *кәлирдә капитал* нечә ола биләр? (Мүгајисә ет: «Das Kapital», II, S. 355.[27]). Ад. Смит бурада өзү дә дујмадан бүтүн мәһсулун дәјәриндә үч тәркиб һиссәсинин: јалныз дәјишән капитал илә үстәлик дәјәрин дејил, сабит капиталын да олдуғуну е'тираф едир. Ад. Смит өз сонракы мүһакимәсиндә реаллашдырма нәзәријјәсиндә чох бөјүк әһәмијјәти олан башга бир чох мүһүм фәргә дә раст кәлир. О дејир: «Јәгин ки, әсас капиталын давамы үчүн чәкилән бүтүн

хәрчләр чәмиҗәтин халис кәлиридән кәнар едилмәлидир. Һә фајдалы машынлары, сәнаје аләтләрини, фајдалы тикилиләри вә саирәни саз һалда сахламаг үчүн кәрәк олан материаллар, *нә дә бу материаллары јарарлы шәкилә салмаг үчүн кәрәк олан әмәјин мәһсулу һеч бир заман халис кәлирин һиссәләрини тәшкил едә билмәз.* Доғрудур, бу әмәјин гијмәти халис кәлирин бир һиссәсини тәшкил едә биләр, чүнки бу әмәји сәрф едән фәһләләр өз әмәк һагларынын бүтүн дәјәрини билаваситә истеһлак еһтијатына чевирә биләрләр». Лакин әмәјин башга нөвләриндә һәм «гијмәт» (әмәјин гијмәти), «һәм дә мәһсул» (әмәјин мәһсулу) «һәмин билаваситә истеһлак еһтијатына: јә'ни — әмәјин гијмәти фәһләләрин еһтијатына, мәһсул исә башга шәхсләрин еһтијатына дахил олур» (A. Smith, ibid.). Бурада ики чүр әмәји: бир «халис кәлирә» дахил ола биләчәк истеһлак шејләри верән әмәји, бир дә «фајдалы машынлар, сәнаје аләтләри, тикилиләр вә и. а.», јә'ни һеч бир заман шәхси истеһлака дахил ола билмәјәчәк шејләр верән әмәји бир-бириндән фәргләндирмәк лүзумунун баша дүшүлдүјү нөзәрә чарпыр. Бурадан исә реаллашдырманы изаһ етмәк үчүн ики чүр истеһлакы: шәхси истеһлак илә мәһсулдар истеһлакы (=истеһсала сәрф етмәји) бир-бириндән фәргләндирмәјин шәксиз зәрури олдуғуну е'тираф етмәјә бир аддым галыр. Смитин бу көстәрилән ики сәһвини (сабит капиталы мәһсулун дәјәриндән кәнар етмәк вә шәхси истеһлак илә мәһсулдар истеһлакы гарышдырмаг сәһвләрини) дүзәлтмәк исә Маркса капитализм чәмијјәтиндә ичтимаи мәһсулун реаллашдырылмасы һагғында өз көзәл нәзәријјәсини јаратмаға имкан вермишдир.

Ад. Смит илә Маркс арасында олан башга игтисадчылара кәлдикдә, онларын һамысы Ад. Смитин сәһвини тәкрар етмишдир* вә буна көрә бир аддым да ирәлиләмәмишдир. Бунун нәтичәси олараг кәлир нәзәрij-

* Мәсәлән, Рикардо иддиа едирди ки, «һәр бир өлкәнин торпаг вә әмәјинин бүтүн мәһсулу үч һиссәјә бөлүнүр: бир һиссәси көрүлән ишин һагғына, икинчи һиссәси мәнфәәтә, үчүнчү һиссәси дә рентаја кедир» («Әсәрләри», Зиберин тәрчүмәси. СПБ, 1822, сәһ. 21).

јәләриндә нечә долашыглыг һөкм сүрдүјүнү ирәлидә көстәрәчәјик. Умуми әмтәә истеһсалынын мүмкүн олуб-олмамасы һаггында Рикардо, Сеј, Милл вә башгалары илә Малтус, Сисмонди, Чомерс, Кирхман вә башгалары арасында кедән мүбаһисәдә һәр ики тәрәф Смитин јанлыш нәзәриҹәси зәмининдә дурурду, буна көрә дә, ч. С. Булгаковун доғру дедиҹи кими, «әсас көтүрүлән нөгтеји-нәзәрләр јанлыш олдуғундан вә проблемин өзү јанлыш ифадә едилдиҹиндән бу мүбаһисәләр анчаг бош, схоластик сөзкүләшдирмәләринә кәтириб чыхара билирди» (I. с., сәһ. 21. Бах: бу сөзкүләшдирмәләрин Туган-Барановски тәрәфиндән шәрһи: «Сәнаје бөһранлары вә и. а.». СПБ. 1894, сәһ. 377—404).

VI. МАРКСЫН РЕАЛЛАШДЫРМА НӘЗӘРИҸӘСИ

Јухарыда шәрһ едиләндән өзлүјүндә белә бир нәтиҹә чыхыр ки, Марксын нәзәриҹәси үчүн зәмин олан әсас мүлаһизәләр ашағыда көстәрилән ики мүддәадан ибарәтдир. Биринчиси будур ки, капиталист өлкәсинин бүтүн мәһсулу, ајрыча бир мәһсул кими, ашағыдакы үч һиссәдән ибарәтдир: 1) сабит капитал, 2) дәјишән капитал, 3) үстәлик дәјәр. Марксын «Капитал»ынын I чилдиндә капиталын истеһсал просесиндә тәһлили илә таныш оланлар үчүн бу мүддәа өзлүјүндә ајдындыр. Икинчи мүддәа ондан ибарәтдир ки, капиталист истеһсалындакы ики бөјүк бөлмәни: мәһз (I бөлмә) истеһсал васитәләри — мәһсулдар шәкилдә истеһлак олунан, јә'ни истеһсала сәрф едилән, адамлар тәрәфиндән дејил, капитал тәрәфиндән истеһлак едилән шејләрин истеһсалы илә (II бөлмә), истеһлак шејләриндин, јә'ни шәхси истеһлака сәрф олунан шејләрин истеһсалыны бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. «Тәкчә бу бөлкүдә базарлар нәзәриҹәсинә даир бүтүн әввәлки сөзкүләшдирмәләриндән даһа чох нәзәри мә'на вардыр» (Булгаков, I. с., 27). Белә бир суал гаршыја чыхыр ки, фәрди капиталын истеһсалы вә тәкрар истеһсалы тәһлил едиләркән белә бир бөлкүјә еһтијач олмадығы һалда вә мәһсулун натурал формасы мәсә-

ләсиı тамамилә кәнарда бурахылдығы һалда, иә сәбәбә мәһз инди, ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалының тәһлили заманы мәһсулларын өз натурал формаларына көрә бу чүр бөлкүсү лазым олмушдур. Мәһсулун натурал формасы мәсәләсини, бүтүлүклә мәһсулун мүбадилә дәјәри үзәриндә гурулан капиталист тәсәррүфатының нәзәри тәдгигинә нәјә әсасән дахил едә биләрик? Иш ондадыр ки, фәрди капиталын истеһсалыны тәһлил едиркән, мәһсулуи һарада вә нечә сатылачағы, фәһләләр тәрәфиндән истеһлак шеjләриниı вә капиталистләр тәрәфиндән истеһсал васитәләриниı һарада вә нечә алыначағы мәсәләси, бу тәһлил үчүн һеч бир шеj вермәjән вә она аид олмаjан бир мәсәлә кими бир кәнара гоjулмушду. Орада jалныз истеһсалын ајры-ајры үнсүрләриниı дәјәри вә истеһсалыı нәтичәси мәсәләси тәдгиг едилмәли иди. Инди исә мәсәлә мәһз ондадыр ки, фәһләләр вә капиталистләр өз истеһлак шеjләрини һарадан алачаглар? капиталистләр истеһсал васитәләриниı һарадан алачаглар? истеһсал едилмиш мәһсул бүтүн бу тәләбләри нә васитә илә өдәjәчәк вә истеһсалы кенишләндирмәjә нә васитә илә имкан верәчәкдир? Демәли, биз бурада нәинки бир тәк «дәјәрин өдәнилдијини, һәмчинин мәһсулун натурал формасының да өдәнилдијини» (Stoffersatz. — «Das Kapital», II, 389)[28] көрүрүк, буна көрә дә ичтимаи тәсәррүфат просесиндә тамамилә мүхтәлиф роллар ојнаjан мәһсуллары һөкмән бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр.

Бир һалда ки, бу әсас мүддәалар нәзәрә алынмышдыр,—капитализм чәмиjjәтиндә ичтимаи мәһсулун реаллашдырылмасы мәсәләсиндә даһа чәтинлик галмыр. Әввәлчә садә тәкрар истеһсалы көтүрәк, jә'ни истеһсал просесинин әввәлки һәчмдә тәкрар олундуғуну, jығым олмадығыны фәрз едәк. Јәгин ки, II бөлмәниı (истеһлак шеjләри шәклиндә мөвчуд олан) дәjишән капиталы вә үстәлик дәјәрн, бу бөлмәдәки фәһләләрин вә капиталистләрин шәхси истеһлакы васитәси илә реаллашдырылыр (чүнки садә тәкрар истеһсал шәраитиндә изафи дәјәрин һамысы истеһлак олунур вә онун һеч бир һиссәси капитала чеврилмир). Сонра, истеһсал

васитәләри шәклиндә мөвчуд олан дәјишән капитал вә үстәлик дәјәр (I бөлмә) реаллашдырылмаг үчүн, истеһсал васитәләри һазырламагла мәшғул олан капиталистләр вә фәһләләр үчүн истеһлак шејләринә мүбадилә едилмәлидир. Дикәр тәрәфдән, истеһлак шејләри (II бөлмә) шәклиндә мөвчуд олан сабит капитал да көләнилә јенидән истеһсала сәрф едилмәк үчүн истеһсал васитәләринә мүбадилә олунмагдан башга һеч бир јолла реаллашдырыла билмәз. Белә-ликлә, истеһсал васитәләри шәклиндә олан дәјишән капитал илә үстәлик дәјәр, истеһлак шејләри шәклиндә олан сабит капитала мүбадилә едилмиш олур: фәһләләрлә капиталистләр (истеһсал васитәләри бөлмәсиндә) бу јолла јашајыш васитәләри алырлар, капиталистләр исә (истеһлак шејләри бөлмәсиндә) өз мәһсулларыны сатыб јени истеһсал үчүн сабит капитал алмыш олурлар. Садә тәкрар истеһсал шәраитиндә бу мүбадилә едилән һиссәләр бир-биринә бәрабәр олмалыдыр: истеһсал васитәләри шәклиндә олан дәјишән капитал илә үстәлик дәјәрин мәчмусу, истеһлак шејләри шәклиндә олан сабит капитала бәрабәр олмалыдыр. Кечишләнән мигјасда тәкрар истеһсал көтүрүлдүкдә, ја'ни јығым фәрз едилдикдә исә, әксинә, биринчи камиллјәт икинчидән артыг олмалыдыр, чүнки *јени* истеһсала башламаг үчүн истеһсал васитәләри артыгы мөвчуд олмалыдыр. Лакин биз јенә садә тәкрар истеһсал үзәринә гајыдырыг. Көтүрдүјүмүз мисалда ичтимаи мәһсулун даһа бир һиссәси, ја'ни истеһсал васитәләри шәклиндә олан сабит капитал реаллашдырылмамыш галмышды. Бу капитал гисмән һәмин бөлмәдәки капиталистләр арасында мүбадилә васитәси илә (мәсәлән, даш көмүр илә дәмир мүбадилә олунур, чүнки бу мәһсулларын бири дикәринин истеһсалы үчүн зәрури материал вә ја алət хидмәтини көрүр), гисмән дә билаваситә истеһсалын өзүнә сәрф едилмәк јолу илә (мәсәлән, ејни мүәссисәнин өзүндә јенә көмүр истеһсалына сәрф едилмәк үчүн һасил олунан даш көмүр; кәнд тәсәррүфатында тахыл вә и. а.) реаллашдырылыр. Јығыма кәлдикдә, көрдүјүмүз кими, опун башланғыч нөгтәси истеһсал васитәләринин

(һәмин бөлмәдәки капиталистләрин үстәлик дәјәриндән көтүрүлән) артығыдыр ки, бу да һәмчинин истеһлак шејләри шәклиндә олан үстәлик дәјәрин бир һиссәсинин капитала чевриlмәсини тәләб едир. Бу әлавә истеһсалын садә тәкрар истеһсал илә нечә бирләшәчәји мәсәләсини әтрафлы тәдгиг етмәјә лүзум көрмүрүк. Реаллашдырма нәзәриjjәсини ајрыча тәдгиг етмәк вәзифәмизә дахил дејилдир; халгчы игтисадчыларын сәһвләрини ајдынлашдырмаг вә дахили базар һаггында мүәjjән нәзәри нәтичәләр чыхара билмәк үчүн исә jухарыда дедикләримиз дә кифајәтдир*.

Бизи марагландыран дахили базар мәсәләсиндә Марксын реаллашдырма нәзәриjjәсиндән чыхан башлыча нәтичә ондан ибарәтдир ки, капиталист истеһсалы, демәли, һабелә дахили базар истеһлак шејләри һесабына артмагдан даһа чох, истеһсал васитәләри һесабына артыр. Башга сөзлә десәк: истеһсал васитәләринин артмасы истеһлак шејләринин артмасыны өтүб кечир. Доғрудан да, биз көрдүк ки, истеһлак шејләри шәклиндә олан сабит капитал (II бөлмә) истеһсал васитәләри шәклиндә олан дәjишән капитал+үстәлик дәјәрә (I бөлмә) мүбадилә олунур. Лакин капиталист истеһсалынын үмуми ганунуна әсасән сабит капитал дәjишән капиталдан даһа сүр'әтлә артыр. Демәли, истеһлак шејләри шәклиндә олан сабит капитал истеһлак шејләри шәклиндә олан дәjишән капиталдан вә үстәлик дәјәрдән даһа сүр'әтлә артмалы, истеһсал васитәләри шәклиндә олан сабит капитал исә даһа чох сүр'әтлә артыб һәм истеһсал васитәләри шәклиндә олан дәjишән капиталын (+үстәлик дәјә-

---

* Бах: «Das Kapital», II. Band, III. Abschn. («Капитал», II чилд, III бөлмә[29]: *Ред.*), орада һәм jығым, һәм истеһлак шејләринин зәрури шејләрә вә зинәт шејләринә бөлүнмәси, һәм пул тәдавүлү, һәм әсас капиталын апарынмасы вә и. а. әтрафлы тәдгиг едилмишдир. «Капитал»ын II чилди илә таныш олмаг имканы олмаjан охуjулара ч. С. Булгаковун jухарыда ситат кәтирдиjимиз китабыны охумағы төвсиjә етмәк олар ки, бурада Марксын реаллашдырма нәзәриjjәси шәрһ едилмишдир. Ч. Б. Булгаков Марксын нәзәриjjәсини ч. М. Туган-Барановскиjә нисбәтән («Сәнаје бөһранлары», сәһ. 407—438) даһа гәнаәтбәхш шәрһ етмишдир, зира ч. Туган-Барановски өз схемләрини гураркән Марксын нәзәриjjәсиндән jерсиз олараг хејли кәнара чыхмыш вә бу нәзәриjjәни лазымынча изаһ етмәмишдир; ч. Булгаков Марксын нәзәриjjәсини һәмчинин, мәнфәәт вә рента мәсәләләри кими чох мүһүм мәсәләләрдә јанлыш бахышлары олан ч. А. Скворцовдан да («Сиjаси игтисадын әсаслары». СПБ. 1898, сәһ. 281—295) гәнаәтбәхш шәрһ етмишдир.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

К. Маркснын «Капитал»ынын үчүнчү чыгарылыш биринчи бөлүгүнүн алманча нашрининен (1894-чү жыл) чыгарылды;
В. И. Ленин «Капитал»ын бу нашриндэн истифадэ етмишдир.

рин) артмасыны, һәм дә истеһлак шејләри шәклиндә олан сабит капиталын артмасыны өтүб кечмәлидир. Демәли, ичтимаи истеһсалын истеһсал васитәләри һазырлајан бөлмәси истеһлак шејләри һазырлајан бөлмәсиндән даһа сүр'әтлә артмалыдыр. Беләликлә, капитализм үчүн дахили базарын артмасы мүәјјән дәрәчәдә шәхси истеһлакын артмасындан «асылы дејилдир», бу базар даһа чох мәһсулдар истеһлакын һесабына артыр. Лакин бу «мүстәгиллији» мәһсулдар истеһлакла шәхси истеһлакын әсла әлагәдар олмамасы мә'насында баша дүшмәк сәһв олардыр: мәһсулдар истеһлак шәхси истеһлакдан даһа сүр'әтлә арта биләр вә артмалыдыр (онун «мүстәгиллији» дә бунунла гуртарыр), лакин өзлүјүндә ајдындыр ки, нәтичә е'тибары илә мәһсулдар истеһлак һәмишә шәхси истеһлак илә бағлы олараг галыр. Маркс бу хүсусда дејир: «Биз көрдүк (II китаб, III бөлмә) ки, сабит капитал илә сабит капитал арасында даими тәдавүл баш верир...» (Маркс, истеһсал васитәләри шәклиндә олан вә һәмин бөлмәдәки капиталистләр арасында мүбадилә васитәси илә реаллашдырылан сабит капиталы нәзәрдә тутур) «...бу тәдавүл, бир тәрәфдән, о мә'нада шәхси истеһлакдан асылы дејилдир ки, һәмин тәдавүл һеч бир заман бу истеһлака дахил олмур, лакин буна бахмајараг, шәхси истеһлак нәтичә е'тибары илә һәмин тәдавүл үчүн бир һәдд олур, чүнки сабит капитал һеч бир заман өз хатири үчүн истеһсал олунмур, анчаг ona көрә истеһсал олунур ки, мәһсуллары шәхси истеһлака дахил олан истеһсал саһәләриндә бу сабит капитал даһа чох истеһлак олунур» («Das Kapital», III, I, 289. Русча тәрчүмәси, сәһ. 242)[30].

Сабит капиталын бу чүр даһа чох истеһлак едилмәси, мәһсулдар гүввәләрин мүбадилә дәјәри терминләри илә ифадә олунан јүксәк дәрәчәдә инкишафындан башга бир шеј дејилдир, зира сүр'әтлә инкишаф едән «истеһсал васитәләринин» башлыча һиссәси, ири вә хүсуси машынлы истеһсал үчүн олан материаллардан, машынлардан, аләтләрдән, тикилиләрдән вә һәр чүр башга аваданлыгдан ибарәтдир. Буна көрә дә тамамилә тәбиидир ки, капиталист истеһсалы чәмијјәтин

мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәклә бәрабәр, ири истеһсал вә машынлы сәнаје јаратмагла бәрабәр, ичтимаи сәрвәтин истеһсал васитәләриндән ибарәт олан бөлмәсини дә хүсусилә кенишләндирир... «Бу чәһәтдән (јә'ни истеһсал васитәләри һазырламаг чәһәтдән) капитализм чәмијјәтини вәһши инсандан фәргләндирән һеч дә Сепиорун зәнн етдији дејилдир, онун күман етдијинә көрә, вәһши инсан өзүнүн хүсуси имтијазы олараг өз әмәјини бә'зән елә сәрф едә билир ки, бу әмәк онун үчүн кәлирә, јә'ни истеһлак шејләринә чевриләбилән һеч бир мәһсул вермир. Һәгигәтдә фәрг ашағыдакындан ибарәтдир:

а) Капитализм чәмијјәти өз сәрәнчамында олан иллик әмәјин чох һиссәсини истеһсал васитәләри (демәли, сабит капитал) истеһсалына сәрф едир ки, бунлар да нә әмәк һаггы формасында, нә дә үстәлик дәјәр формасында кәлирә ајрыла билмәз вә јалныз капитал олараг ишләјә биләр.

b) Әкәр вәһши инсан каман, ох, даш чәкичи, балта, сәбәт вә с. һазырлајырса, онда тамамилә ајдын баша дүшүр ки, буна сәрф етдији вахты истеһлак шејләри истеһсалына сәрф етмәмишдир, јә'ни истеһсал васитәләринә олан өз еһтијачыны өдәмишдир, артыг бир шеј етмәмишдир» («Das Kapital», II, 436. Русча тәрчүмәси, 333)[31]. Истеһсала олан мүнасибәтин белә «ајдын баша дүшүлмәси» капитализм чәмијјәтиндә, бу чәмијјәтә хас олан вә инсанларын ичтимаи мүнасибәтләрини мәһсулларын мүнасибәтләри кими көстәрән фетишизм үзүндән — һәр бир мәһсулун намә'лум истеһлакчы үчүн истеһсал едилән, намә'лум базарда реаллашдырылмалы олан әмтәәјә чевриләмәси үзүндән итиб кетмишдир. Һәм дә ајры-ајры саһибкарларын *ја кими* бир шеј истеһсал етдикләринин онларын өзләри үчүн гәтијјән әһәмијјәти олмадығындан — зира һәр бир мәһсул «кәлир» верир, — һәмин сәтһи, фәрди нөгтеји-нәзәр исә нәзәријјәчи игтисадчылар тәрәфиндән бүтүн чәмијјәтә шамил едилмиш вә бу һал капиталист тәсәррүфатында бүтүн ичтимаи мәһсулун тәкрар истеһсалы просесини анламаға мане олмушдур.

Истеһсалын (вә, демәли, дахили базарын да) баш-

лыча олараг истеһсал васитәләри һесабына инкишафы гәрибә көрүнүр вә шүбһәсиз ки, өзлүјүндә зиддијјәт тәшкил едир. Бу — әсил «истеһсал үчүн истеһсалдыр», — истеһлак мүвафиг сурәтдә кенишләнмәдән истеһсалын кенишләнмәсидир. Лакин бу зиддијјәт доктрина зиддијјәти дејил, керчәк һәјатын зиддијјәтидир, бу мәһз капитализмин өз тәбиәтинә вә ичтиман тәсәрруфатын бу системинин башга зиддијјәтләринә үјғун олан бир зиддијјәтдир. Истеһлак мүвафиг сурәтдә кенишләнмәдән истеһсалын мәһз бу чүр кенишләнмәси капитализмин тарихи вәзифәсинә вә онун спесифик ичтимаи гурулушуна үјғундур: капитализмин тарихи вәзифәси чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир; капитализмин спесифик ичтимаи гурулушу исә бу техники наилијјәтләрдән әһали күтләсинин өз хејринә истифадә етмәси имканыны арадан галдырыр. Капитализмин истеһсалы кенишләндирмәјә олан һәдсиз сә'ји илә халг күтләләри истеһлакынын мәһдудлуғу арасында (бу мәһдудлуға сәбәб халг күтләләринин пролетар һалында олмасыдыр) шәксиз зиддијјәт вардыр. Халгчылар дахили базарын кичилмәси, капитализмин кејри-мүтәрәггилији вә и. а. вә. с. һаггында өз бахышлары үчүн күја сүбут һесаб едиб һәвәслә ситат кәтирдикләри мүддәаларда Маркс мәһз бу зиддијјәти кејд едир. Будур, һәмин мүддәалардан бә'зиләри: «Капиталист истеһсал үсулунда зиддијјәт: фәһләләр әмтәа алычысы олмаг е'тибары илә базар үчүн әһәмијјәтлидирләр. Лакин капитализм чәмијјәти өз әмтәасинин — иш күввәсинин сатычылары олан бу фәһләләри минимум гијмәт гојмагла мәһдуд етмәк мејли көстәрир» («Das Kapital», II, 303) [32].

«...Реаллашдырма шәраити... мүхтәлиф истеһсал саһәләринин пропорсионаллығындан вә чәмијјәтин истеһлак күввәсиндән ибарәтдир... Мәһсулдар күввә нә гәдәр чох инкишаф едирсә, истеһлак мүнасибәтләринин дар әсасына бир о гәдәр чох зидд чыхыр» (ibid., III, I, 225—226) [33]. «Истеһсалчылар күтләсинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси вә јохсуллашмасы әсасында капитал дәјәринин мәһз сахланмасынын вә артмасынын

hədlәri, məhz bu hədlәr kapitalыn өz mәrcәdinә çatmaq üçün tәtbiq etmәjә mәcbur olduғu vә istehsalы hədsiz dәrәcә genişlәndirmәjә, ictimai mәhsullar gүvvәlәri mütlәq inkişaf etdirmәjә çalышan, istehsalы müstәqil bir mәqsәd kimi өz qarшysына qojan istehsal methodlarыna daim zidd чыхыр... Buna көrә dә әkәr kapitalist istehsal üsulu maddi mәhsullar gүvvәsini inkişaf etdirmәk üçün vә bu gүvvәjә müvafiq ümumdünja bazary jaratmaq üçün tarixi vasitәdirsә, onda o ejni zamanda өzүnүn belә bir tarixi vәzifәsi ilә өzүnә xas olan ictimai istehsal münasibәtlәri arasыnda daimi bir ziddijjәt tәшkil edir». (III, 1, 232. Русча тәrcүmәsi, s. 194)[34]. «Bütün hәgigi böhranlarыn әsil sәbәbi hәmишә kütlәlәrin joxsulluғundan vә onlarын istehlakынын mәhdudluғundan ibarәt olaraq galыr vә kapitalist istehsalы mәhsullar gүvvәlәri inkişaf etdirmәjә mejl etdijи halda, hәmin joxsullug vә mәhdudluq bu mejlә elә müqavimәt köstәrir ki, sanki bu gүvvәlәrin inkişaf hәddi чәmijjәtin jalnыz mütlәq istehlak qabilijjәtindәn ibarәtdir»* (III, 2, 21. Русча тәrcүmәsi, 395)[36]. Bütün bu müddәalarda, istehsalы genişlәndirmәk jolunda edilәn hədsiz sә'jlә istehlakы mәhdudluғu arasында hәmin köstәrdijimiz ziddijjәti gejd edilmәsindәn başga bir шej joxdur**. Bundan

---

* Mәшhur (Herostratчasына mәшhur) Ed. Bernштejn «Sosializmin ilkin шәrtlәri» («Die Voraussetzungen etc.», Stuttg. 1899, S. 67)[35] adlы өz әsәrindә mәhz bu jeri sitat gәtirmишdir. Әlbәttә, marksizmdәn үz dөndәrib gedinә burжua islahatчыlығa gajыdan bizim opportunist dәrhal demишdir ki, bu, Marksын böhranlar nәzarijjәsinin ziddijjәtidir vә Marksы filan bahышы «Rodbertusun böhranlar nәzarijjәsindәn чox da fәrqli dejildir». Hәgigәtdә isә «ziddijjәt» jalnыz Bernштejnin iddialarы ilә onun mә'nasыz eklektizmi vә dүшүnүb Marksын nәzarijjәsini dәrk etmәk istәmәmәsi arasыndadыr. Realлaшdырma nәzarijjәsinin Bernштejnin әsla anlamadығыny onun hәgigәtәn күlүnч olan belә bir müddәkimәsindәn görmәk olar ki, «ja hәfi mәhsul kütlәsinin küllү miqdarda artmasы *hökmү* varlыlarыn sajыnыn artdығына (vә ja fәhlәlәrin rifahынын jүksәldijinә) dәlalәt etmәjәndir, чünki kapitalistlәr өzlәri vә fikir verin, onlarын «nөkәrlәri» (sic! Seite 51—52) hәfi mәhsulun hamысыny «istehlak» edә bilmәzlәr!! *(2-ci nәшrә gejd.)*

** Ч.-б Tuган-Barановскинин fikri janlышdыr; o sәhv edir ki, Marks bu müddәalarы irәli sүrmәklә өzүnүn realлaшdырma tәhlilinә zidd чыхыr (*«Мир Божий»*, 1898, № 6, с. 123. «Kapitalizm vә bazar» mәgalәsi). Marksын jazdыqlarыnda heч bir ziddijjәt joxdur, чünki realлaшdырmanын tәhlilindә dә mәhsullar istehlak ilә шәxsi istehlak arasында әlagә olduғu köstәrilmишdir.

мә'насыз бир шеј ола билмәз ки, «Капитал»ын бу јерләриндән белә бир нәтичә чыхарыб дејәсән, куја Маркс капитализм чәмиjjәтиндә үстәлик дәјәрин реаллашдырылмасыны мүмкүн сајмырмыш, куја бөһранлары истеһлакын кифајәт гәдәр олмамасы илә изаһ едирмиш вә и. а. Реаллашдырманы Марксын тәһлил етмәси көстәрмишдир ки, «шәхси истеһлак нәтичә е'тибары илә сабит капиталла сабит капитал арасында тәдавүл үчүн бир һәдд олур»[37]; лакин һәмин тәһлил бу «һәддин» әсил характерини дә көстәрди, көстәрди ки, дахили базарын әмәлә кәлмәсиндә истеһлак шејләри истеһсал васитәләринә нисбәтән аз рол ојнајыр. Сонра, капитализмин зиддиjjәтләрини әсас тутуб капитализмин гејри-мүмкүн, гејри-мүтәрәгги олдуғу вә и. а. кими нәтичәләр чыхармагдан мә'насыз бир шеј ола билмәз; бу чүр нәтичәләр чыхармаг хоша кәлмәјән, лакин шәксиз кәрчәкликлә гачыб көјләрдә романтик хүјалара гапылмаг демәкдир. Истеһсалы һәдсиз дәрәчә кенишләндирмәк сә'ји илә истеһлакын мәһдудлуғу арасындакы зиддиjjәт, үмуми jjәтлә зиддиjjәтсиз јашајыб инкишаф едә билмәјән капитализмин јеканә зиддиjjәти дејилдир. Капитализмин зиддиjjәтләри онун тарихән кечичи характерини көстәрир, онун позулуб јүксәк формаја чеврилмәси шәраитини вә сәбәбләрини ајдынлашдырыр, — лакин бу зиддиjjәтләр нә капитализмин мүмкүн олдуғуну, нә дә өзүндән әввәлки ичтимаи тәсәррүфат системләринә нисбәтән онун мүтәрәгги бир систем олдуғуну һеч дә арадан галдырмыр*.

VII. МИЛЛИ КӘЛИР НӘЗӘРИjjӘСИ

Марксын реаллашдырма нәзәриjjәсинин әсас мүддәаларыны шәрһ етдикдән сонра биз милләтин «истеһлакы», «бөлкүсү» вә «кәлири» нәзәриjjәсиндә онун чох бөjүк әһәмиjjәти олдуғуну да гысача көстәрмәлијик. Бүтүн бу мәсәләләр, хүсусән сонунчу мәсәлә

* Мүгаjисә ет: «Игтисади романтизмин характеристикасына дайр. Сисмонди вә бизим вәтән сисмондичиләри», (Бах: Әсәрләри, 5-чи нашри, 2-чи чилд. *Ред.*).

индијәдәк игтисадчылар үчүн там мә'насы илә һәлл едилмәз бир мәсәлә иди. Бу хүсусда нә гәдәр чох данышылыр вә јазылырдыса, А. Смитин әсас сәһвиндән ирәли кәлән долашыглыг бир о гәдәр артырды. Бу долашыглыгдан бурада бә'зи мисаллар көстәрәчәјик.

Мәсәлән, гејд етмәк мараглыдыр ки, Прудон да әслиндә ејни сәһви тәкрар етмиш, көһнә нәзәриҗҗәјә јалныз бир гәдәр башга тә'риф вермишдир. О демишдир:

«*А* (јә'ни бүтүн мүлкиҗҗәтчиләр, сәһибкарлар вә капиталистләр) 10 000 франк маја илә ишә башлајыр, һәмин пулу фәһләләрә габагчадан әмәк һаггы верир, фәһләләр дә бунуи мүгабилиндә мәһсул истеһсал етмәлидирләр; бе.ләликлә, *А* өз пулуну әмтәәјә чевирдикдән сонра, истеһсал гуртардыгда, мәсәлән, илин ахырында әмтәәни јенидән пула чевирмәлидир. О өз әмтәәсини кимә сатыр? Әлбәттә, фәһләләрә, чүнки чәмиҗҗәтдә јалныз ики синиф вардыр, — бир тәрәфдәи, сәһибкарлар, дикәр тәрәфдән дә фәһ.ләләр. Лакин өз әмәкләрининн мәһсулу үчүн, өзләрининн лазыми јашајыш тәләбатыны өдәјән музд шәклиндә 10 000 франк алмыш олан һәмин фәһләләр инди 10 000 франкдан артыг вермәлидирләр, јә'ни *А* тәрәфиндән фаиз вә башга мәнфәәтләр шәклиндә әлдә едилән үстәлиҗин дә мүгабилини вермәлидирләр ки, *А* бунлары әлдә едәчәјини илин әввәлиндә нәзәрдә тутмушду: фәһлә бу 10 000 франкы јалныз борч васитәси илә өдәјә биләр ки, бунун да нәтичәсиндә о, кетдикчә даһа чох борча дүшүр вә јохсуллашыр. Һөкмән ики шејдән бири олмалыдыр: ја фәһлә 10 истеһсал етдији һалда 9 истеһлак едә биләр, ја да сәһибкара јалныз өз алдығы әмәк һаггыны верә биләр; лакин онда сәһибкар өзү ифлас едир вә јохсуллашыр, чүнки капитал үчүн фаиз алмыр, лакин бу фаизи һәр һалда өз чибиндән вермәли олур» (*Diehl.* «Proudhon», II, 200*, «Сәнаје» мәчмуәсиндән ситат кәтирилир. «Handwörterbuch der Staatswissenschaften»**-дән мәгаләләр. М., 1896, сәһ. 101).

Охучу көрүр ки, бу јенә дә, үзәриндә ч. В. В. вә

---

* — *Дил.* «Прудон», II чилд, сәһ. 200. *Ред.*

** — «Дөвләт елмлари лүғәти». *Ред.*

ч. Н. — онун әлләшдији чәтинликдән — үстәлик дәјәри нечә реаллашдырмаг чәтинлијиндән ибарәтдир. Прудон буну анчаг бир гәдәр хүсуси шәкилдә ифадә етмишдир. Һәм дә онун вердији тә'рифин бу хүсусијјәти бизим халгчылары она даһа чох јахынлашдырыр: онлар да, Прудон кими, мәһз үстәлик дәјәри (Прудонун термини илә десәк, фаиз вә ја мәнфәәти) реаллашдырмагда «чәтинлик» олдуғуну күман едирләр вә баша дүшмүрләр ки, кәһнә игтисадчылардан әхз етдикләри долашыглыг тәкчә үстәлик дәјәрин дејил, *сабит капиталын* да реаллашдырылмасыны изаһ етмәјә мане олур, јә'ни онларын «чәтинлији» капитализм чәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасынын бүтүн просесини анламамагдан ибарәтдир.

Прудонун бу «нәзәријјәси» һаггында Маркс ачы истеһза илә дејир:

«Прудон буну» (јә'ни капитализм чәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасыны) «баша дүшмәјә габил олмадығыны ашағыдакы мә'насыз формул илә ифадә едир: l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit (фәһлә өз мәһсулуну јенидән сатын ала билмәз), чүнки истеһсал хәрчләринә (prix-de-revient) гатылан фаиз дә һәмин мәһсула дахилдир» («Das Kapital», III, 2, 379. Русча тәрчүмәси, 698, сәһвләри вар)[38].

Маркс бурада Форкад (Forcade) дејилән бир вулгар игтисадчынын Прудона гаршы сөјләдикләрини мисал кәтирир; Форкад «Прудонун белә мәһдуд бир шәкилдә ирәли сүрдүјү чәтинлији тамамилә дүзкүн үмумиләшдирир», јә'ни Форкад дејир ки, әмтәәләрин гијмәтинә јалныз әмәк һаггындан артыг олан һиссә, мәнфәәт дејил, һабелә сабит капиталы өдәјән һиссә дә дахилдир. Форкад Прудона гаршы сөјләдикләринә јекүн вурараг јазыр ки, демәли, капиталист дә өз мәнфәәтинә јенидән әмтәә ала билмәз (Форкад өзү бу мәсәләни нәшки һәлл етмәмиш, һәтта баша да дүшмәмишдир).

Родбертус да бу мәсәләјә даир һеч бир шеј вермәмишдир. Родбертус «торпаг рентасы, капиталдан көтүрүлән мәнфәәт вә әмәк һаггы өслиндә көлир тәш-

кил едир»*, дејән мүддәаны хүсуси сә'ләлә ирәли сүрмүшсә дә, «кәлир» анлајышының нә олдуғуну өзү әсла баша дүшмәмишдир. Сијаси игтисад «дүзкүн метод» (I. c., S. 26) тәтбиг едәчәји һалда онун вәзифәләриниң нәдән ибарәт олачағыны сөјләдикдән сонра Родбертус милли мәһсулун бөлкүсүндән дә данышыр: «О» (јә'ни һәгиги *«халг* тәсәррүфаты елми» — курсив Родбертусундур) «көстәрмәли иди ки, нә сурәтлә бүтүн милли мәһсулун бир һиссәси һәмишә истеһсала сәрф едилән вә ја ашынан капиталын *өдәнилмәсинә*, дикәр һиссәси исә *милли кәлир* олараг чәмијјәтин вә онун үзвләриниң билаваситә тәләбатының өдәнилмәсинә сәрф едилир» (ibid., S. 27). Лакин һәгиги елм буну көстәрмәли идисә дә, Родбертусун «елми» һеч белә бир шеј көстәрмәмишдир. Охучу көрүр ки, Родбертус Ад. Смитин дедикләрини нөгтәбәнөгтә тәкрар етмиш вә јәгин һәтта көрмәмишдир ки, мәсәлә мәһз елә јалныз бурадан башланыр. Ахы һансы фәһләләр милли капиталы «өдәјир»? онларын мәһсулу нечә реаллашдырылыр? — бу хүсусда о бир кәлмә дә сөјләмәмишдир. Родбертус өз нәзәријјәсини (diese neue Theorie, die ich der bisherigen gegenüberstelle, S. 32**) ајры-ајры тезисләр шәклиндә хүласә едәрәк, милли мәһсулун бөлкүсү һаггында әввәлчә белә дејир: «Рента» (мә'лум олдуғу үзрә, Родбертус бу термини ишләдиркән, адәтән үстәлик дәјәр адланан шеји нәзәрдә тутмушдур) «вә әмәк һаггы, демәли, әслиндә кәлири тәшкил едән мәһсулун бөлүндүјү һиссәләрдир» (S. 33). Бу чох мүһүм гејд-шәрт ону ән әһәмијјәтли бир мәсәлә үзәринә кәтириб чыхармалы иди: о индичә сөјләди ки, кәлир дедикдә, «билаваситә тәләбаты өдәмәк» үчүн сәрф олунан шејләр нәзәрдә тутулур. Демәли, шәхси истеһлак үчүн сәрф олунмајан мәһсуллар да вардыр. Бәс бунлар нечә реаллашдырылыр? — Лакин Родбертус бурада ајдын олмајан бир шеј көрмүр вә чох кечмәдән бу гејд-шәрти унудараг, ачыгдан-ачыға *«мәһ-*

* *Dr. Rodbertus-Jagetzow.* «Zur Beleuchtung der sozialen Frage» Berlin, 1875, S. 72 u. ff. (*Доктор Родбертус-Јагетсов.* «Ичтимаи мәсәләнин тәдгигинә даир». Берлин, 1875, сәһ. 72 вә сонракылар. *Ред.*)

** — индијә гәдәр олан нәзәријјәләрә гаршы гојдуғум бу јени нәзәријјәни. *Ред.*

сулун үчүнчүсүнүн бөлүнмәсиндән» (әмәк һаггы, мәнфәәт вә рента) данышыр (S. 49—50 вә башгалары). Белә-ликлә, Родбертус әслиндә Ад. Смитин нәзәријјәсини вә бунунла бирликдә онун әсас сәһвини тәкрар етмиш вә кәлир мәсәләсиндә һеч бир шеји изаһ етмәмишдир. *Милли мәһсулун бөлкүсүнә* даир долғун вә даһа јахшы бир јени нәзәријјә* вермәк вә'ди бош бир сөз олараг галды. Һәгигәтдә Родбертус бу мәсәлә һаггындакы нәзәријјәни бирчә аддым да ирәлиләтмәмишдир; онун «кәлир» һаггындакы анлајышларынын нә гәдәр долашыг олдуғуну фон-Кирхмана јаздығы 4-чү ичтимаи мәктубда («Das Kapital», Berlin, 1884), *пулу* милли кәлирә дахил едиб-етмәмәк һаггында, әмәк һаггының капиталданмы, јохса кәлирдән көтүрүлдүјү һаггында онун узун-узады мүһакимәләри көстәрир; Енкелс дејир ки, бу мүһакимәләр «схоластика саһәсинә аиддир» («Капитал»ын II чилдинә Vorwort**, S. XXI[39])***.

Игтисадчыларын милли кәлир һаггында тәсәввүрләриндә һәлә индијә гәдәр дә башдан-баша там долашыглыг һөкм сүрмәкдәдир. Мәсәлән. Һеркнер «Handwörterbuch der Staatswissenschaften»дә (адыны чәкдијимиз мәчмуә, с. 81) дәрч олунан «Бөлүшүлмә» һаггында мәгаләсиндә капитализм чәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасындан бәһс едиркән (§ 5 — «бөлкү»), К. һ. Раунун јеритдији мүһакимәни «уғурлу» мүһакимә сајыр, һалбуки Рау чәмијјәтин бүтүн мәһсулуну кәлирләрә бөлмәклә А. Смитин сәһвини анчаг тәкрар едир. Р. Мејер «кәлир» һаггында мәгаләсиндә (јенә орада, с. 283 вә сонракылар) А. Вагнерин (о да А. Смитин сәһвини тәкрар едир) долашыг тә'рифләрини мисал чәкир вә ачыгчасына е'тираф едир ки, «кәлири

---

* Ibid., S. 32: «bin ich genötigt, der vorstehenden Skizze einer besseren Methode auch noch eine vollständige, solcher besseren Methode entsprechende Theorie, wenigstens der *Verteilung des Nationalprodukts*, hinzuzufügen» (Јенә орада, сәһ. 32 «...ән јахшы метод һаггындакы бу хүласәјә әлавә олараг, һеч олмаса *милли мәһсулун бөлкүсү* һаггында долғун бир нәзәријјә, һәмин ән јахшы метода мүвафиг нәзәријјә дә вермәјә мәчбурам». *Ред.*).

** — Мүгәддимә. *Ред.*

*** Буна көрә дә К. Diehl (К. Дил. *Ред.*) тамамилә һагсыз олараг дејир ки, Родбертус «кәлир бөлкүсүнә даир јени нәзәријјә» вермишдир. («Handwörterbuch der Staatswissenschaften», Art. «Rodbertus», B. V, S. 448 («Дөвләт елмләри лүғәти», «Родбертус» мәгаләси, V чилд, сәһ. 448. *Ред.*).

капиталдан фәргләндирмәк чәтиндир», «ән чәтини исә һасил (Ertrag) илә кәлир (Einkommen) арасындакы фәргдир».

Беләликлә, биз көрүрүк ки, классикләрин (һәмчинин Марксын) «бөлкү» вә «истеһлак» мәсәләләриня кифајәт гәдәр диггәт вермәмәсиндән чох дәм вурмуш вә вурмагда олан игтисадчылар «бөлкүнүн» вә «истеһлакын» ән әсас мәсәләләрини зәррә гәдәр дә олса изаһ едә билмәмишләр. Бу исә ајдындыр, чүнки бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә ичтимаи мәһсулун ајры-ајры тәркиб һиссәләринин әвәзләнмәси просесини баша дүшмәдән, «истеһлакдаи» бәһс едилә билмәз. Бу мисал бир даһа сүбут етди ки, «бөлкү» илә «истеһлакы» елмин мүстәгил бөлмәләри кими, тәсәррүфат һәјатынын мүәјјән мүстәгил просесләриня вә һалларына ујғун бөлмәләр кими көтүрүб бир-бириндән ајырмаг нә гәдәр мә'насыздыр. Сијаси игтисад һеч дә «истеһсал» илә дејил, истеһсалда инсанларын ичтимаи мүнасибәтләри илә, истеһсалын ичтимаи гурулушу илә мәшғул олур. Елә ки, бу ичтимаи мүнасибәтләр ахырадәк ајдынлашдырылды вә тәһлил едилди, *онда* һәр бир синфин истеһсалдакы мөвгеји вә демәли, милли истеһлакдан онлара дүшән пај да мүәјјән едилмиш олачагдыр. Гаршысында классик сијаси игтисадын ачыз галдығы «бөлкү» вә «истеһлак» мәсәләләриниң һәр чүр мүтәхәссисләриниң зәррә гәдәр дә ирәлиләтмәдикләри проблеми, мәһз билаваситә классикләрә јахын олан вә фәрди капитал илә ичтимаи капиталын истеһсалынын тәһлилини баша чатдыран нәзәријјә һәлл етмишдир.

Мүстәгил шәкилдә гаршыја гојулдугда гәтијјән һәлледилмәз олан вә јалныз схоластик мүлаһизәләр, тә'бирләр вә тәснифләр доғуран «милли кәлир» вә «милли истеһлак» мәсәләси, бүтүн ичтнмаи капиталын истеһсал просеси тәһлил олундугда тамамилә һәлл едилмиш олур. Бундан әлавә: милли истеһлакын милли мәһсула нисбәти вә бу мәһсулун ајрылыгда һәр бир һиссәсинин реаллашдырылмасы ајдынлашдырылдыгда һәмин мәсәлә ајрыча бир мәсәлә олмагдан чыхыр. Бу ајры-ајры һиссәләрә јалныз *ад вермәк* лазым кәлир.

«Лүзумсуз чәтинликләр төрәтмәклә иши долашдырмамаг үчүн, үмуми вүсулла (Rohertrag) халис вүсулу үмуми кәлирдән вә халис кәлирдән фәргләндирмәк лазымдыр.

Үмуми вүсул вә ја үмуми мәһсул — тәкрар истеһсал едилмиш олан бүтүн мәһсулдур...

Үмуми кәлир дәјәрдән бүтүн истеһсалдакы дәјәрин истеһсала гојулуб онда истеһлак едилмиш сабит капиталы өдәјән hиссәсини (вә мәһсулун онунла өлчүлән hиссәсини) чыхдыгдан сонра јердә галан hиссәсидир (вә үмуми мәһсулун онунла өлчүлән hиссәсидир — Bruttoprodukts oder Rohprodukts) Демәли, үмуми кәлир бәрабәрдир әмәк haггы (вә ја мәһсулун јенидән фәһлә үчүн кәлирә чеврилмәси нәзәрдә тутулан hиссәси) + мәнфәәт + рента. Халис кәлир исә үстәлик дәјәрдир, демәли, әмәк haггы чыхылдыгдан сонра јердә галан вә капиталистин реаллашдырдығы вә торпаг мүлкиҹјәтчиси илә бөлүшдүрмәли олдуғу изафи дәјәри (вә бунунла өлчүлән изафи мәһсулу) тәмсил едән изафи мәһсулдур.

...Бүтүн чәмиҹјәтин кәлири көтүрүлдүкдә исә милли кәлир әмәк haггындан үстәкәл мәнфәәтдән үстәкәл рентадан, ја'ни үмуми кәлирдән ибарәтдир. Бунунла белә, бу өзү дә тәкчә абстраксијадыр, чүнки капиталист истеһсалы шәраитиндә бүтүн чәмиҹјәт капиталист нөгтеји-иәзәриндә дурур вә ја лныз мәнфәәт илә рентаја ајрылан кәлири халис кәлир hесаб едир» (III, 2, 375—376. Русча тәрчүмәси, сәh. 695—696)[40].

Беләликлә, реаллашдырма просесинин ајдынлашдырылмасы кәлир мәсәләсини дә ајдынлашдырараг, бу мәсәләнин анлашылмасына мане олан әсас чәтинлији арадан галдырды; ја'ни көстәрди: нечә олур ки, «бириси үчүн кәлир олан шеј дикәри үчүн капитал олур»[41]? нечә олур ки, шәхси истеһлак шејләриндән ибарәт олан вә тамамилә әмәк haггына, мәнфәәтә вә рентаја ајрылан мәһсула бир дә капиталын hеч бир заман кәлир ола билмәјәчәк сабит hиссәси дахил олур? «Капитал»ын икинчи чилдинин III бөлмәсиндә реаллашдырманын тәhлили бу мәсәләләри тамамилә hәлл етмишдир вә Маркс «Капитал»ын III чилдинин «кә-

лирләр» мәсәләсинә һәср едилән сон бөлмәсиндә анчаг иҷтимаи мәһсулун ајры-ајры һиссәләринә ад вермәли вә икинчи чилддәки бу тәһлилә истинад етмәли олмушдур*.

VIII. КАПИТАЛИСТ МИЛЛӘТИНӘ ХАРИҶИ БАЗАР НӘ ҮЧҮН ЛАЗЫМДЫР?

Капитализм ҷәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасына даир шәрһ етдијимиз нәзәријјә һаггында белә бир суал мејдана чыха биләр: бу нәзәријјә капиталист милләтин харичи базарсыз кечинә билмәјәҷәји бараһсиндәки мүддәаја зидд дејилми?

Јадда сахламаг лазымдыр ки, капитализм ҷәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасына даир јухарыдакы тәһлил харичи тичарәтин олмамасы еһтималыны әсасланырды: бу еһтимал јухарыда гејд олунмушду вә белә бир тәһлил үчүн онун *зәруриљи* көстәрилмишди. Мәһсул идхалы вә ихрачы, јәгин ки, мәсәләнин изаһына гәтијјән көмәк етмәјәрәк ону јалныз долашдырарды. Ч-б В. В. вә ч. Н. — онун сәһви дә мәһз ондадыр ки, онлар үстәлик дәјәрин реаллашдырылмасыны *изаһ етмәк үчүн* харичи базары да мисал кәтирир, харичи базарын мисал кәтирилмәси исә һеч бир шеји изаһ етмәјиб јалныз онларын нәзәри сәһвләрини өртүб басдырыр; бу — бир тәрәфдән. Дикәр тәрәфдән исә, бу онлара имкан верир ки, рус капитализми үчүн дахили базарын инкишафы фактыны *изаһ етмәк* лүзумундан һәмин сәһв «нәзәријјәләр» васитәси илә јахаларыны гуртарсынлар** «Харичи базар» онлар үчүн өлкә дахилиндә капитализмин (вә, демәли, базарын да) инкишафыны пәрдәләјән анчаг бир бәһанәдир.

---

* Бах: «Das Kapital», III, 2, VII. Abschnitt: «Die Revenuen», фәсил 49: «Zur Analyse des Produktionsprozesses» («Капитал», III чилд, 2-чи һиссә, VII бөлмә: «Кәлирләр», фәсил 49: «Истеһсал просесинин тәһлилинә даир». *Ред.*) (русча тәрчүмәси, с. 688—706). Бурада Маркс кечмиш иғтисадчыларын бу просеси анламасына мане олан сәбәбләри дә көстәрир (сәһ. 379—382. Русча тәрчүмәси, с. 698—700)[12].

** Ч-б Булгаков јухарыда ситат кәтирдијимиз китабда чох догру олараг дејир: «Кәндли базары үчүн нәзәрдә тутулан памбыг парча истеһсалы индиҷә гәдәр арасы кәсилмәдән артмагдадыр, демәли, халг истеһлакынын мүтләг азалмасы...» (бу барәдә дә ч. Н.—ин бәһс едир) «...јалныз нәзәрә чәһәтдән мүмкүндүр». (Сәһ. 214—215).

һәм дә бу бәһанә хүсусән она көрә әлверишлидир ки, онлары, рус капитализминин харичи базарлар фәтһ етдијини көстәрән фактлары тәдгиг етмәк лүзумундан да хилас едир*.

Капиталист өлкәси үчүн харичи базарын зәрури олмасына сәбәб һеч дә ичтимаи мәһсулун (вә хүсусн оларағ үстәлик дәјәрин) реаллашдырылмасы гануналары дејилдир, сәбәб одур ки, 1-чиси, капитализм јалныз кениш инкишаф етмиш олан вә дөвләт һүдудларындан кәнара чыхан әмтәә *тәдавүлүнүн* нәтичәсидир. Буна көрә дә харичи тичарәти олмајан капиталист милләт тәсәввүр етмәк олмаз вә белә бир милләт дә јохдур.

Охучу көрүр ки, бу сәбәб — тарихи характердә олан сәбәбдир. Халгчылар да «капиталистләр үчүн үстәлик дәјәри истеһлак етмәјин мүмкүн олмадығына» даир бир-ики чејнәнмиш ибарә илә ондан јахаларыны гуртара билмәздиләр. Әкәр онлар харичи базар мәсәләсини доғрудан да ирәли сүрмәк истәсәјдиләр, онда бурада харичи тичарәтин инкишаф тарихини, әмтәә тәдавүлүнүн инкишаф тарихини тәдгиг етмәли олардылар. Бу тарихи тәдгиг етдикдә исә, әлбәттә, капитализми тәсадүфи оларағ јолдан чыхмаг адландырмаг олмазды.

2-чиси, ичтимаи истеһсалын ајры-ајры һиссәләри арасында (һәм дәјәр, һәм дә натурал форма үзрә) үјғунлуг, јә'ни ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы нәзәриҗҗәсинин һөкмән нәзәрдә тутдуғу вә һәгигәтдә бир сыра даими тәрәддүдләрин јалныз орта кәмијјәти кими јаранан үјғунлуг — бу үјғунлуг капитализм чәмијјәтиндә намә'лум базар үчүн ишләјән ајры-ајры истеһсалчыларын тәкләнмиш олмасы үзүндән даим позулур. Бир-бири үчүн «базар» хидмәтини көрән мүхтәлиф сәнаје саһәләри бәрабәр инкишаф етмир, бир-бирини өтүб кечир вә даһа чох инкишаф етмиш сәнаје харичи базар ахтарыр. Бундан һеч дә әлламәлик сдән халгчынын чыхармаға һазыр олдуғу белә бир нәтичә чыхмыр ки, «капиталист милләт үчүн үстәлик

* *Волкин.* «Ч. б Воронтсовун әсәрләриндә халгчылығын әсасландырылмасы». СПБ. 1896. Сәһ. 71—76.

дәјәри реаллашдырмаг мүмкүн дејилдир». Бу јалныз ајры-ајры истеһсалларын гејри-пропорсионал инкишаф етдијини көстәрир. Милли капитал *башга шөбә* бөлүнсәјди, ејни мигдар мәһсул өлкә дахилиндә реаллашдырыла биләрди. Лакин капиталын бир сәнаје саһәсини бурахыб башгасына кечмәси үчүн һәмин саһәдә бөһран олмалыдыр; белә бир бөһран тәһлүкәси гаршысында дуран капиталистләри исә харичи базар ахтармагдан нә чәкиндирә биләр? ихрачы јүнкүлләшдирмәк үчүн онлары пул јардымы вә мүкафат ахтармагдан вә саирәдән нә чәкиндирә биләр?

3-чүсү. Капитализмдән әввәлки истеһсал үсулларынын гануну истеһсал просесинин әввәлки мигјасда, әввәлки техники әсас үзәриндә тәкрарындан ибарәтдир: мүлкәдарларын бијар тәсәррүфаты, кәндлиләрин натурал тәсәррүфаты, пешәчиләрин сәнәт истеһсалы бу гәбилдәндир. Капиталист истеһсалынын гануну исә, әксинә, истеһсал үсулларынын даим дәјишдирилмәсиндән вә истеһсал мигјасынын һәдсиз дәрәчәдә артырылмасындан ибарәтдир. Көһнә истеһсал үсуллары шәраитиндә тәсәррүфат ваһидләри нә характерчә, нә дә кәмијјәтчә дәјишилмәдән, мүлкәдар маликанәси чәрчивәсиндән, кәнд чәрчивәсиндән вә ја кәнд сәнәткарлары вә хырда пешәчиләр (кустар дејиләнләр) үчүн әтрафда олан кичик базар чәрчивәсиндән кәнара чыхмадан әсрләр боју јашаја биләрди. Капиталист мүәссисәси исә, әксинә, лабүд олараг бөјүјүб ичманын, јерли базарын, вилајәтин, сонра исә дөвләтин дә сәрһәдләрини ашыр. Һәм дә әмтәә тәдавүлү дөвләтләр әлаһиддәлијини вә гапалылығыны позмуш олдуғуна көрә, һәр бир капиталист сәнаје саһәсинин тәбии мејли ону «харичи базар ахтармаг» зәрурәти гаршысында гојур.

Белоликлә, харичи базар ахтармаг зәрурәти һеч дә халгчы игтисадчыларын һөвәслә иддиа етдикләри кими, капитализмин әсассыз олдуғуну сүбут етмир. Тамамилә әксинә. Бу зәрурәт көһнә тәсәррүфат системинин әлаһиддәлијини вә гапалылығыны (вә демәли, мә'нәви вә сијаси һәјатын да мәһдудлуғуну) арадан галдыран, бүтүн дүнја өлкәләрини бирләшдириб ваһид, бүтөв

тәсәррүфат һалына салан капитализмин мүтәрәгги тарихи фәалијјәтини ајдын көстәрир.

Биз бурадан көрүрүк ки, харичи базарын зәрурилијини көстәрән сон ики сәбәб дә јенә тарихи характерда олан сәбәбләрдир. Бу сәбәбләри арашдырмаг үчүн һәр бир ајрыча сәнаје саһәсини, өлкә дахилиндә онун инкишафыны, онун капиталист сәнајеси саһәсинә чеврилмәсини нәзәрдән кечирмәк, — бир сөзлә, өлкәдә капитализмин инкишаф етмәси *фактларыны* көтүрмәк лазымдыр, — буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, халгчылар фүрсәт тапдыгда һәмишә истәр дахили, истәрсә дә харичи базарын «мүмкүн олмадығы» һагтында дәјәрсиз (вә мә'насыз) ибарәләр васитәси илә бу фактлардан јајынырлар.

IX. I ФӘСИЛДӘН ЧЫХАН НӘТИЧӘЛӘР

Јухарыда тәдгиг етдијимиз вә дахили базар мәсәләси илә билаваситә әлагәдар олан нәзәри мүддәалары инди хүласә едәк.

1) Дахили базар јарапмасынын (јә'ни әмтәә истеһсалынын вә капитализмин инкишафынын) әсас прослси ичтимаи әмәк бөлкүсүдүр. Бу бөлкү ондан ибарәтдир ки, һәммал е'малынын мүхтәлиф нөвләри (вә бу е'мал илә әлагәдар олан мүхтәлиф әмәлијјат) бир-биринин ардынча әкинчиликдән ајрылыр вә өз мәһсулларыны (инди даһа *әмтәәләрини)* әкинчилик мәһсулларына мүбадилә едән мүстәгил сәнаје саһәләри әмәлә кәлир. Беләликлә, әкинчилик өзү дөнүб сәнаје (јә'ни әмтәә истеһсалы) олур вә бурада да ејни ихтисаслашма просесси баш верир.

2) Јухарыдакы мүддәадан чыхарылан билаваситә нәтичә — инкишаф етмәкдә олан һәр бир әмтәә тәсәррүфатынын вә хүсусән капиталист тәсәррүфатынын белә бир ганунудур ки, сәнаје әһалиси (јә'ни әкинчи олмајан әһали) әкинчи әһалидән сүр'әтлә артыр, кетдикдә даһа чох әһалини әкинчиликдән е'мал сәнајесинә чәлб едир.

3) Билаваситә истеһсалчынын истеһсал васитәләриндән ајры салынмасы, јә'ни бунлардан мәһрум едил-

мәси, садә әмтәә истеһсалындан капиталист истеһсалына кечид олараг (вә бу кечидин зәрури шәрти олараг) дахили базар *јарадыр*. Бу дахили базар *јарамасы* просеси ики тәрәфлидир: бир тәрәфдән, хырда истеһсалчынын «азад олдуғу» *истеһсал васитәләри* өзјени саһибинин әлиндә капитала чеврилир, әмтәә истеһсалы үчүн ишләнир вә демәли, өзләри дә әмтәәјә чеврилир. Беләликлә, бу истеһсал васитәләринин һәтта садәчә тәкрар истеһсалы да инди даһа бунларын сатын алынмасыны тәләб едир (әввәлләр бу истеһсал васитәләри әксәр һалларда натурал шәкилдә тәкрар истеһсал олунурду вә гисмән свдә һазырланырды), јә'ни истеһсал васитәләри үчүн базар јарадыр, сонра да, инди бу истеһсал васитәләринин көмәји илә истеһсал олунан мәһсул да әмтәәјә чеврилир. Дикәр тәрәфдән, бу хырда истеһсалчынын *јашајыш васитәләри* дәјишән капиталын, јә'ни саһибкар тәрәфиндән (истәр торпаг саһиби олсун, истәрсә дә подратчы, мешә сәнајечиси, фабрикчи вә и. а., — фәрги јохдур) муздла фәһлә тутмаг үчүн хәрчләнән пул мәбләғинин мадди үнсүрләри олур. Беләликлә, бу јашајыш васитәләри дә инди әмтәәјә чеврилир, јә'ни истеһлак шејләри үчүн дахили базар јарадыр.

4) Капитализм чәмиjjәтиндә мәһсулун (вә, демәли, үстәлик дәјәрин дә) реаллашдырылмасыны изаһ етмәк үчүн баша дүшмәк лазымдыр ки: 1) ичтимаи мәһсул да, тәкчә мәһсул кими, дәјәр чәһәтдән ики һиссәјә дејил, үч һиссәјә (Адам Смитин вә ондан сонра Маркса гәдәр давам едән бүтүн сијаси игтисадын өјрәтдији кими јалныз дәјишән капитал + үстәлик дәјәрә дејил, сабит капитал + дәјишән капитал + үстәлик дәјәрә бөлүнүр) вә 2) ичтимаи мәһсул өз натурал формасына көрә ики бөјүк бөлмәјә ајрылмалыдыр: истеһсал васитәләри (мәһсулдар шәкилдә истеһлак едилир) вә истеһлак шејләри (шәхсән истеһлак олунур). Маркс бу әсас нәзәри мүддәалары мүәjjән етдикдән сонра капиталист истеһсалында үмумиjjәтлә мәһсулун вә хүсусилә үстәлик дәјәрин реаллашдырылмасы просесини тамамилә изаһ етмиш вә харичи ба-

зары реаллашдырма мәсәләси илә әлагәләндирмәјин гәтијјән доғру олмадығыны ашкара чыхармышдыр.

5) Марксын реаллашдырма нәзәријјәси милли истеһлак вә кәлир мәсәләсини дә ајдынлашдырмышдыр.

Јухарыда дејиләнләрдән өзлүјүндә ајдын олур ки, капитализмин инкишаф дәрәчәси мәсәләсиндән асылы олмајан ајрыча, мүстәгил бир мәсәлә олараг дахили базар мәсәлəси əсла јохдур. Мәһз буна көрə дә Марксын нәзәријјәси бу мәсәләни һеч јердә вә һеч вахт ајрыча олараг ирәли сүрмүр. Дахили базар — әмтәә тәсәррүфаты мејдана чыхдығы заман әмәлә кәлир; дахили базары һәмин әмтәә тәсәррүфатынын инкишафы јарадыр вә дахили базарын инкишаф сәвијјəси ичтимаи əмək бөлкүсүнүн кенишлији дәрәчəсиндən асылыдыр; әмтәә тәсәррүфаты мəһсулдан иш гүввəси үзәриндə кечдикдə дахили базар јајылыр вә јалныз иш гүввəси əмтәәјə чеврилдикчə капитализм өлкəнин бүтүн истеһсалыны əһатə едир вə башлыча олараг, капитализм чəмијјətиндə кетдикчə даһа мүһүм јер тутан истеһсал васитәләри һесабына инкишаф сдир. Капитализм үчүн «дахили базары» инкишаф етмəкдə олан капитализм өзү јарадыр; бу капитализм ичтимаи əмək бөлкүсүнү дəринləшдирир вə билаваситə истеһсалчылары капиталистләрлə фəһləләрə ајырыр. Дахили базарын инкишаф дəрəчəси өлкədə капитализмин инкишаф дəрəчəси демəкдир. Дахили базарын һədлəри мəсəләсини (халгчы игтисадчыларын етдији кими) капитализмин инкишаф дəрəчəси мəсəләсиндən ајрылыгда ирəли сүрмək доғру дејилдир.

Буна көрə дə рус капитализми үчүн дахили базарын нə чүр əмələ кəлмəси мəсəләси дə белə бир мəсəләдən ибарəтдир ки: рус халг тəсəррүфатының мүхтəлиф чəһəтləри нечə вə һансы истигамətдə инкишаф едир? бу мүхтəлиф чəһəтлəр арасында əлагə вə гаршылыглы асылылыг нədən ибарəтдир?

Сонракы фəсилләр мəһз бу суаллара чаваб верən мə'луматын тədгигинə һəср олуначагдыр.

II фәсил

КӘНДЛИЛӘРИН ТӘБӘГӘЛӘШМӘСИ

Биз көрдүк ки, капитализт истеһсалында дахили базарын әмәлә кәлмәсинин әсасы, хырда әкинчиләрин кәнд тәсәрруфаты саһибкарлары или кәнд тәсәрруфаты фәһләләринә бөлүнмәси просесидир. Ислаһатдан сонракы дөврдә рус кәндлиләринин игтисади вәзијјәти һаггында јазылан әсәрләрин аз гала һәр бириндә кәндлиләрин «тәбәгәләшмәси» дејилән һалдан бәһс олунур. Демәли, бизим вәзифәмиз бу һалын әсас хүсусијјәтләрини тәдгиг едиб онуи әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирмәкдир. Шәрһимизин бундан сонракы һиссәсиндә земство статистикасының һәјәтбәһәјат сијаһыјаалма мә'луматындан истифадә едәчәјик[43].

1. НОВОРОССИЈА ҺАГГЫНДА ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫНЫН МӘ'ЛУМАТЫ

Ч-б В. Постников «Чәнуби рус кәндли тәсәрруфаты» (М. 1891)[44] адлы әсәриндә земство статистикасының Таврида губернијасына, гисмән дә Херсон вә Јекатеринослав губернијаларына аид мә'луматыны топлајыб тәһлил етмишдир. Кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә аид әдәбијјатда бу әсәр биринчи јерә гојулмалыдыр, биз дә ч. Постниковун топладығы мә'лумата, гәбул етдијимиз систем үзрә јекун вурараг, бә'зән ону земство мәчмуәләриндән көтүрүлән мә'луматла тамамламағы лазым билирик. Таврида земство статистикачылары кәндли һәјәтләрини әкинин гәдәрinә көрә груплашдырмаг үсулуну гәбул етмишләр — бу чох доғру бир

үсулдур вә бу јерләрдә әкинчилијин екстенсив олдуғу вә тахыл тәсәрруфаты системинин үстүнлүк тәшкил етдији бир шәраитдә һәр групун *тәсәрруфатыны* дүрүст тәсәввүр етмәк имканы јарадыр. Будур, Таврида кәндлиләринин тәсәрруфат груплары һаггында үмуми мә'лумат*.

Кәндлиләрин груплары	Днепр газасында: Бүтүн һәјәтләрин %-и	Днепр газасында: 1 һәјәтә һәр ики чинсдән олаилар	Днепр газасында: ишләјән кишиләр	Үч газада: Бүтүн һәјәтләрин %-и	Үч газада: 1 һәјәтә дүшән әкинин орта миғдары. Десјатин һесабы илә	Үч газада: Бүтүн әкин саһәси. Десјатин һесабы илә	Үч газада: Бүтүн әкин саһәси јекуна нисбәтән %-ләри		Үч газада: Бүтүн һәјәтләрин %-и
I. Әкмәјәнләр	9	4,6	1,0	7,5	—	—	—		
II. 5 десјатинә гәдәр әкәнләр	11	4,9	1,1	11,7	3,5	34 070	2,4	12,1	40,2
III. 5—10 дес. »	20	5,4	1,2	21	8,0	140 426	9,7		
IV. 10—25 » »	41,8	6,3	1,4	39,2	16,4	540 093	37,6	37,6	39,2
V. 25—50 » »	15,1	8,2	1,9	16,9	34,5	494 095	34,3	50,3	20,6
VI. 50 десјатиндән артыг әкәнләр	3,1	10,1	2,3	3,7	75,0	230 583	16,0		
Јекуну	100	6,2	1,4	100	17,1	1 439 267	100		

Әкинин бөлкүсүндәки бәрабәрсизлик чох бөјүкдүр: бүтүн һәјәтләрин $^2/_5$ һиссәсинин (бунлар әһалинин $^3/_{10}$-ә гәдәрини тәшкил едир, чүнки бурада аиләнин тәркиби орта дәрәчәдән ашағыдыр) әкини бүтүн әкинин $^1/_8$ һиссәси гәдәрдир; бунлар аз әкән вә өз әкинчилијиндән көтүрдүкләри кәлирлә өз тәләбатыны өдәјә билмәјән јохсул група мәнсубдурлар. Сонра, ортабаб кәндлиләр дә јенә бүтүн һәјәтләрин $^2/_5$ һиссәси гәдәрдир; бунлар торпагдан көтүрдүкләри кәлирлә өз орта хәрчләрини өдәјирләр (ч. Постников һесаб едир ки, бир аиләнин орта хәрчләрини өдәмәк үчүн 16—18 десјатин әкин лазымдыр). Нәһајәт, варлы кәндлиләр (һәјәтләрин $^1/_5$-ә гәдәри вә әһалинин $^3/_{10}$-ә гәдәри) бүтүн әкинин јарыдан чохуну өз әлләриндә топламышлар; һәм дә 1 һәјәтә дүшән әкинин гәдәри бу групда әкин-

* Апапгыдакы мә'луматын чоху Таврида губерниjасының үч шимал гит'ә газасына: Бердјанск, Мелитопол вә Днепр газаларына, ја да бунларын тәкчә сонунчусуна аиддир.

чилијин «коммерсија», тичарәт характеринда олдуғуну ајдын көстәрир. Чі-б Постников мүхтәлиф групларда бу тичарәт әкинчилијинин һәчмини дүрүст мүәјјән етмәк үчүн белә бир үсул ишләдир. Тәсәррүфатын бүтүн әкин сањәсиндән: јеjинти сањәсини (аиләнин вә муздурларын јашајышы үчүн мәһсул верән сањәни), јем сањәсини (мал-гара үчүн јем верән сањәни), тәсәррүфат сањәсини (әкин үчүн тохум верән сањәни, маликанә сањәсини вә и. а.) ајырыр вә беләликлә сатлыг мәһсул верән *базар вә ја тичарәт* сањәсинин гәдәрини мүәјјән едир. Мә'лум олур ки, 5—10 десјатин әкини олан групун әкин сањәсинин јалныз 11,8%-и базарлыг мәһсул верир, әкин (груплар үзрә) артдыгча исә бу фаиз дә артыб 36,5%—52%—61% олур. Демәли, варлы кәндлиләрин (2 јухары групун) әкинчилији тичарәт әкинчилијидир вә бунлар илдә 574—1500 манат үмуми пул кәлири көтүрүрләр. Бу тичарәт әкинчилији артыг дөнүб капиталист әкинчилији олур, чүнки варлы кәндлиләрин әкининин гәдәри аиләнин иш нормасыны (jә'ни аиләнин өз әмәји илә бечәрә биләчәји торпағын гәдәрини) өтүб кечир вә онлары *муздла фәһлә тутмаға* мәчбур едир: Таврида губернијасынын үч шимал гәзасында варлы кәндлиләр, мүәллифин һесабына көрә, 14 миндән артыг кәнд фәһләси тутурлар. Јохсул кәндлиләр исә, әксинә, «фәһлә верир» (5 миндән артыг), jә'ни өз иш гүввәсини сатыр, чүнки, мәсәлән, 5—10 десјатин әкини олан групда әкинчиликдән һәр һәјәтә анчаг 30 маната гәдәр пул кәлири дүшүр*. Демәли, биз бурада дахили базар јаранмасынын мәһз капиталист истеһсалы нәзәриjjәсиндә бәһс олунан просесини көрүрүк: «дахили базар», бир тәрәфдән тичарәт әкинчилији, сатлыгбкар әкинчилији мәһсулунун дөнүб әмтәә олмасы нәтичәсиндә, дикәр тәрәфдән дә таванасыз кәндлиләрин сатдыглары иш гүввәсинин әмтәәjә чеврилмәси нәтичәсиндә бөjүjүр.

---

* Чі-б Постников һаглы олараг гејд едир ки, торпагдан көтүрүлән пул кәлирининн мигдары чәһәгдән груплар арасындакы фәрг һәгигәтдә бундан хејли бөjүкдүр, чүнки бу кәлир һесабланыркән: 1) мәһсулдарлыгын бәрабәр олдуғу вә 2) сатылан тахылын гијмәтинин бәрабәр олдуғу фәрз едилмишдир. Һәгигәтдә исә варлы кәндлиләр даһа чох мәһсул көтүрүр вә тахылы даһа әлверишли гијмәтә сатырлар.

Бу һала јахындан бәләд олмаг үчүн һәр бир ајрыча кәндли групунун вәзијјәтинә нәзәр јетирәк. Ән јухары групдан башлајаг. Будур, һәмин групун торпаг саһиблији вә торпагдан истифадә етмәси һаггында мә'лумат:

Таврида губернијасынын Днепр үәзасы

1 һиссәтә нечә десјатин әкин јери дүшүр

Һиссәтләрин груплары	Пај торпағы[43]	Сатынаалма торпаг	Ичарә едилән торпаг	Чәми
I. Әкинчиләр	6,4	0,9	0,1	7,4
II 5 дес. гәдәр әкинләр	5.5	0,04	0,6	6,1
III. 5—10 дес. »	8,7	0,05	1,6	10,3
IV. 10—25 » »	12,5	0,6	5,8	18,9
V. 25—50 » »	16,6	2,3	17,4	36,3
VI. 50 десјатиндән артыг әкинләр	17,4	30,0	44,0	91,4
Орта һесабла	11,2	1,7	7,0	19,9

Демәли, биз көрүрүк ки, варлы кәндлиләр пај торпағы илә ән чох тә'мин олундугларына бахмајараг, өз әлләринә күлли мигдар сатынаалма вә ичарә торпағы јығыр, дөнүб хырда торпаг саһиби вә фермер олурлар*. 17—44 десјатин торпаг ичарә едилмәсинә, јерли гијмәтлә, илдә 70—160 маната гәдәр пул хәрчиләнир. Ајдындыр ки, бу, артыг тичарәт әмәлијјатыдыр: торпаг әмтәә олур, «пул әлдә етмәк машыны» олур.

Сонра чанлы вә чансыз инвентар һаггындакы мә'луматы көтүрәк [66-чы сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Мә'лум олур ки, варлы кәндлиләр јохсул вә һәтта ортабаб кәндлиләрә нисбәтән инвентарла гат-гат артыг тә'мин олунмушлар. Биздә «кәндлиләрдән» данышаркән һәвәслә әсас көтүрүлән «орта» рәгәмләрин тамамилә сахта олдуғуну јәгин етмәк үчүн бу чәдвәлә

* Гејд едәк ки, әкин әкмәјәнләрдә сатынаалма торпағын нисбәтән чох олмасына сәбәб бу група дүканчыларын, сәнаје мүәссисәләри саһибләринин вә башгаларынын дахил едилмәсидир. Бу чүр «кәндлиләрин» әкинчиләрә гатышмасы земство статистикасы мә'луматынын ади нөгсаныдыр. Биз бу нөгсандан сонралар һәлә бәһс едәчәјик.

Һәјәтләрин груплары	*Таврида губернијасының үч газасында* 1 һәјәтә дүшән мал-гара				*Днепр газасында* 1 һәјәтә дүшән инвентар*	
	Иш һејваны	Башгалары	Чәми	Иш һејваны олмајан һәјәтләрин %-и	Дашыма инвентары	Әкин инвентары
I. Әкмәјәнләр	0,3	0,8	1,1	80,5	—	—
II. 5 дес. гәдәр әкәнләр	1,0	1,4	2,4	48,3	—	—
III. 5—10 дес. әкәнләр	1,9	2,3	4,2	12,5	0,8	0,5
IV. 10—25 » »	3,2	4,1	7,3	1,4	1,0	1,0
V. 25—50 » »	5,8	8,1	13,9	0,1	1,7	1,5
VI. 50 десјатиндән артыг әкәнләр	10,5	19,5	30,0	0,03	2,7	2,4
Орта һесабла	3,1	4,5	7,6	15,0		

нәзәр салмаг кифајәтдир. Бурада тичарәт малдарлыгы, јә'ни габајунлу гојун јетишдирилмәси дә кәндли буржуазијасынын тичарәт әкинчилијинә гатылыр. Чансыз инвентара даир тәкмилләшдирилмиш аләтләр һаггында земство статистикасы мәчмуәләриндән* көтүрдүјүмүз мә'луматы да гејд едәк. Бичин вә чалын аләтләринин үмуми сајындан (3061) — 2841-и, јә'ни 92,8%-и кәнд буржуазијасынын (бүтүн һәјәтләрин $^{1}/_{5}$-и) әлиндәдир.

Тамамилә тәбиидир ки, варлы кәндлиләрин *әкинчилик техникасы* да орта сәвијјәдән хејли јүксәкдир (онларын тәсәрруфатының һәчми бөјүк, инвентары даһа чохдур, әлләриндә нағд пул вәсаити вардыр вә и. а.), јә'ни варлы кәндлиләр «өз әкин јерләрини даһа тез әкиб гуртарырлар, әлверишли һавадан даһа јахшы истифадә едирләр, тохуму даһа чох рүтубәтли торпаға сәпирләр», тахылы вахтында бичирләр; ону дашымагла бир вахтда дөјүрләр вә и. а. Бу да тәбиидир ки,

---

* Дашыма инвентары — ат арабасы, кал арабасы, фургон вә сајрәдир. Әкин инвентары — котан, буккер (тезшуаланан) вә сајрәдир.

** «Мелитополь газасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», Симферопол, 1885-чи ил. (I чилд. «Таврида губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси»).[46] — «Днепр газасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», II чилд, Симф, 1886-чы ил.

тәсәрруфатын һәчми бөјүдүкчә, әкинчилик мәһсулларынын истеһсалына (мәһсул ваһидинә) чәкилән хәрчләр дә азалыр. Ч-б Постников бу чәһәти ашағыдакы һесабламадан истифадә едәрәк даһа мүфәссәл сүбут едир: кәндлиләрин мүхтәлиф групларында 100 десјатин әкинә дүшән ишчиләрин (муздурларла бирликдә), иш һејванларынын, аләтләрин вә саирәнин мигдарыны мүәјјән едир. Мә'лум олур ки, тәсәрруфатын һәчми бөјүдүкчә, бу мигдар азалыр. Мәсәлән, 100 десјатин пај торпағына 5 десјатинә гәдәр әкәнләрдә 28 ишчи, 28 баш иш һејваны, 4,7 котан вә буккер, 10 ат арабасы дүшдүјү һалда, 50 десјатиндән артыг әкәнләрдә 7 ишчи, 14 баш иш һејваны, 3,8 котан вә буккер, 4,3 ат арабасы дүшүр. (Биз бүтүн груплар үзрә даһа мүфәссәл мә'луматы ихтисара салырыг вә тәфсилатла марагланаплара ч. Постниковун китабына мүрачиәт етмәји мәсләһәт көрүрүк.) Мүәллифин чыхардығы ümуми нәтичә будур: «Тәсәрруфатын вә әкинин һәчми артдыгча кәндлиләрин ишчи гүввәсинә, адамлара вә мал-гараја чәкдикләри хәрч, јә'ни кәнд тәсәрруфатындакы бу башлычча хәрч мүтәрәгги сурәтдә азалыр вә әкини чох олан групун бир десјатин әкинә чәкдији хәрч, әкини аз олан групун чәкдији хәрчдән тәгрибән ики дәфә аз олур» (көстәрилән әсәр, сәһ. 117). Ири кәндли тәсәрруфатларынын даһа чох мәһсулдар вә, демәли, даһа чох сабит олмасы ганунуна ч. Постников тамамилә һаглы олараг бөјүк әһәмиjjәт верир вә бу ганунун доғрулуғуну тәкчә Новороссијаја дејил, һабелә Русијанын мәркәзи губернијаларына да аид чох әтрафлы мә'луматла сүбут едир*. Әмтәә истеһсалы әкинчиликдә нә гәдәр кениш јер тутурса, демәли, әкин-

* «Земство статистикасы тамамилә ајдын көстәрир ки, кәнд тәсәрруфатынын һәчми нә гәдәр бөјүк олурса, мөвчуд әкин саһәси үчүн бир о гәдәр аз инвентар, ишчи вә иш һејваны сахланылыр» (көстәрилән әсәр, сәһ. 162).

Ч-б. В. В.-нин мүһакимәләриндә бу ганунун нечә өз әксини тапдығыны гејд етмәк мараглыдыр. Јухарыда ситат кәтирдијимиз мәгаләдә («Вестн. Јевр.», 1884, № 7) ч. В. В. ајдынлыг едәрәк көстәрир ки, мәркәзи гаратөрпаг гуршағында һәр кәндли атына 5—7—8 десјатин әкин јери дүшүр, һалбуки «ачтарылмалы новбәлн әкин гај наларына көрә» 7—10 десјатин дүшмәлидир. (Баталинин «Тәгвими»). «Демәли, Русијанын бу јерләриндә әһалинин бир һиссәсинин атсыз галмасына, мүәjjән дәрәчәдә иш һејванынын гәдәри илә бечәрилмәли олан саһәнин гәдәри арасындакы нормал нисбәтин бәрпа олунмасы кими бахмаг лазымдыр» (көстәрилән мәгаләдә, сәһ. 346). Демәли, кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасы кәнд тәсәрруфатынын

чиләр арасында рәгабәт, торпаг уғрунда мүбаризә, тәсәрруфат мүстәгиллији уғрунда мүбаризә нә гәдәр гүввәтләнирсә,— кәндли буржуазијасынын орта вә јохсул кәндлиләри сыхышдырыб арадан чыхармасына сәбәб олан бу ганун да бир о гәдәр бөјүк бир гүввә илә өзүнү көстәрмәлидир. Анчаг буну да гејд етмәк лазымдыр ки, кәнд тәсәрруфаты системиндән, тарлачылыг системиндән асылы олараг, кәнд тәсәрруфатында техниканын тәрәггиси мүхтәлиф шәкил алыр. Әкәр тахыл тәсәрруфаты системиндә вә екстенсив әкинчилик шәраитиндә бу тәрәгги садәчә олараг әкинин кенишләнмәсиндән вә әкин ваһидинә дүшән фәһләләрин сајынын, мал-гаранын мигдарынын вә саирәнин азалмасындан ибарәт ола билирсә, малдарлыг тәсәрруфаты вә ја техники тәсәрруфат системиндә, интенсив әкинчилијә кечдикдә һәмин тәрәгги, мәсәлән, һәр әкин ваһидинә даһа чох мигдар фәһлә тәләб едән көкүмејвә биткиләр әкилмәсиндән вә ја сарғмал һејван сахланылмасындан, јем биткиләри әкилмәсиндән вә и. а. вә с. ибарәт ола биләр.

Кәндлиләрин јухары групунун характеристикасына хејли мигдар муздлу әмәк тәтбиг едилмәсини дә әлавә етмәк лазымдыр. Будур, Таврида губерниjасынын 3 гәзасы һаггында мә'лумат:

Һәјәтләрин груплары	Муздурлу тәсәрруфатларын фаизи	Һәр групун әкин һиссәси (% һесабы илә)	
I. Әкмәјәнләр	3,8	—	
II. 5 дес. гәдәр әкәнләр	2,5	2	
III. 5—10 десјатин »	2,6	10	
IV. 10—25 » »	8,7	38	
V. 25—50 » »	34,7	34	50
VI. 50 десјатиндән артыг әкәнләр	64,1	16	
Јекуну	12,9	100	

тәрәггисинә сәбәб олурмуш. Әкәр ч. В. В. бу просесин јалныз агрономија чәһәтинә дејил, игтисади-тәсәрруфат чәһәтинә дә фикир версәјди, көрә биләрди ки, бу тәрәгги капиталист әкинчилијинин тәрәггисидир, чүнки иш һејваны илә әкинин гәдәри арасында «нормал нисбәтин бәрпа олунмасына» ја өзү үчүн инвентар әлдә едән мүлкәдарлар, ја да кәндлиләр ичәрисиндән чыхан ири әкинчиләр, јә'ни кәндли буржуазијасы намил олур.

Көстәрдијимиз мәгаләдә ч. В. В. бу мәсәлә һаггында белә мүлаһимә јеридирди: о, муздурлу тәсәррүфатларын сајынын бүтүн кәндли тәсәррүфатларынын сајына олан фаиз нисбәтини көтүрүр вә бу нәтичәјә кәлирди: «Торпағы бечәрмәк үчүн муздлу әмәкдән истифадә едән кәндлиләрин сајы үмуми халг күтләсинә нисбәтән тамамилә чүз'идир: һәр 100 тәсәррүфатдан 2—3, maximum 5 тәсәррүфатдыр, — бүтүн кәндли капитализминин дә нүмајәндәләри бунлардыр; бунлар» (Русијада муздурлу кәндли тәсәррүфатлары) «мүасир тәсәррүфат һәјатында мөһкәм көк салмыш бир систем дејил, 100 вә 200 ил бундан әввәл дә мөвчуд олан тәсадүфи бир һалдыр» («Вестн. Јевр.», 1884, № 7, сәһ. 332). «Кәндли» тәсәррүфатлары сырасына муздур тәсәррүфатлары да дахил олдуғу һалда, муздурлу тәсәррүфатларын сајыны бүтүн «кәндли» тәсәррүфатларынын сајы илә тутушдурмағын нә мә'насы вар? Мә'лумдур ки, бу үсулла, Русија сәнајесиндә капитализмин мөвчуд олдуғундан да јаха гуртармаг олар: муздлу фәһлә сахлајан пешәчи аиләләринин (јә'ни фабрикчи вә хырда фабрикчи аиләләринин) Русијадакы бүтүн пешәчи аиләләринин сајына олан фаизи көтүрүләрсә, онда белә аиләләрин «халг күтләсинә» нисбәти «тамамилә чүз'и» олар. Муздурлу тәсәррүфатларын сајыны јалныз һәгигәтән мүстәгил тәсәррүфатларын, јә'ни тәкчә әкинчиликлә јашајан вә өз иш гүввәсини сатмајан тәсәррүфатларын сајы илә тутушдурмаг, бундан мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә доғру олур. Сонра, ч. В. В. хырда бир чәһәти, јә'ни муздурлу кәндли тәсәррүфатларынын ән бөјүк тәсәррүфатлар сырасына мәнсуб олдуғуну нәзәрдән гачырмышдыр: муздурлу тәсәррүфатларын «үмуми вә орта» фаизи «чүз'и» олдуғу һалда, бүтүн истеһсалын јарыдан чохуну өз әлиндә топламыш олан вә күлли мигдар сатлыг тахыл истеһсал едән варлы кәндлиләр групунда һәмин тәсәррүфатлар олдугча бөјүк јер тутур (34—64%). Бурадан мә'лум олур ки, һәмин муздурлу тәсәррүфатларын куја 100—200 ил бундан әввәл дә мөвчуд олмуш «тәсадүфи» бир һал олдуғу фикри нә гәдәр дә мә'насыздыр! Үчүнчүсү, «кәндли капитализми» һаг-

гында фикир јеритмәк үчүн, күнәмүзд ишләјәнләри ихтисара салыб тәкчә муздурлары, ја'ни даими фәһләләри көтүрмәк, әкинчилијин һәгиги хүсусијјәтләринә ачыг е'тинасызлыг көстәрмәк демәкдир. Мә'лумдур ки, күнәмүзд фәһлә ишләдилмәсинин кәнд тәсәррүфатында хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вардыр*.

Ашағы група кечирик. Бу груп јер әкмәјән вә аз әкән тәсәррүфат саһибләриндән ибарәтдир; «тәсәррүфат вәзијјәтләри чәһәтдән бунларын арасында о гәдәр дә фәрг јохдур... бунларын һәр икиси ја өз һәмкәндлиләринә муздурлуг едир, ја да кәнарда, ән чох һалларда исә әкинчиликдә кәсбкарлыг едир» (көстәрилән әсәр, сәһ. 134), ја'ни кәнд пролетариаты сырасына дахилдир. Гејд едәк ки, мәсәлән, Днепр гәзасында бүтүн һәјәтләрин 40%-и ашағы група дахилдир, әкин аләти олмајанлар исә бүтүн һәјәтләрин сајынын 39%-ни тәшкил едир. Кәнд пролетариаты өз иш гүввәсини сатмагла бәрабәр өз пај торпағыны ичарәјә вермәкдән дә кәлир көтүрүр:

Һәјәтләрин груплары	*Днепр гәзасы*	
	Пај торпағыны ичарәјә верән тәсәррүфат саһибләринин фаизи	Ичарәјә верилән пај торпағының фаизи
I. Әкмәјәнләр	80	97,1
II. 5 дес. гәдәр әкәнләр	30	38,4
III. 5—10 дессјатин »	23	17,2
IV. 10—25 » »	16	8,1
V. 25—50 » »	7	2,9
VI. 50 дессјатиндән артыг әкәнләр	7	13,8
Гәза үзрә	25,7	14,9

Таврида губернијасының 3 гәзасында (1884—1886-чы илләрдә) кәндлиләрин бүтүн әкин јеринин чәми 25%-и ичарәјә верилирди, һәм дә кәндлиләрә дејил, разно-

* Инкилтәрә — әкинчилик капитализминин классик өлкәсидир. Бу өлкәдә ири фермерләрин 40,8%-инин муздлу фәһләси јохдур; 68,1%-инин ән чоху 2 фәһләси вардыр; 82%-инин ән чоху 4 фәһләси вардыр (*Јансон.* «Мүгајисәли статистика», II чилд, сәһ. 22—23. Ситат *Каблуковдан* кәтирилир: «Кәнд тәсәррүфатында фәһлә мәсәләси», сәһ. 16). Лакин күнәмүзд ишләјән бир ишчи һәм кәсәри, һәм дә отураг кәнд пролетарларыны, ја'ни өз кәндләриндә «кәсбкарлыг» едән пролетарлары унудан бир игтисадчы әчәб игтисадчыдыр.

чинләрә ичарәјә верилән торпаг һәлә бураја дахил дејилдир. Бу 3 гәзада әһалинин үмумијјәтлә 1/3 һиссәјә гәдәри торпаг ичарәјә верир, һәм дә кәнд пролетариатынын пај торпағыны башлыча олараг кәндли буржуазијасы ичарәјә көтүрүр. Будур, һәмин хүсусда мә'лумат.

Таврида губернијасынын үч гәзасында	Гоншулардан ичарә едилән пај торпағы (десјатин һесабы илә)	% һесабы илә
Һәр һәјәтә 10 дес. гәдәр әкән тәсәр. саһибләри	16594	6
» » 10—25 дес. » » »	89 526	35
» » 25 вә даһа чох » » »	150 596	59
Чәми	256 716	100

«Пај торпағы инди Чәнуби Русија кәндлиләринин һәјатында кениш сһтикар мәнбәји олмушдур. Торпағы киров гојараг вексел верib борч алырлар... торпаг бир ил, ики ил мүддәтинә вә даһа узун мүддәтләрә: 8, 9 вә 11 ил мүддәтинә ичарәјә верилир вә ја сатылыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 139) Беләликлә, кәндли буржуазијасы ејни заманда тичарәт вә сәләм капиталынын нүмајәндәсидир*. Биз бурада, «голчомағын» вә «сәләмчинин» «тәсәрруфатчы кәндлијә» куја һеч бир бәнзәјиши јохдур, дејән јанлыш халгчы фикрини ачыгча тәкзиб олундуғуну көрүрүк. Әксинә, һәм тичарәт капиталының телләри (торпағы киров алыб пул борч верилмәси, мүхтәлиф мәһсулларын сатын алынмасы вә и. а.), һәм дә сәнаје капиталынын телләри (муздла фәһлә тутмаг васитәси илә тичарәт әкинчилији илә мәшғул олмаг вә и. а) кәндли буржуазијасынын әлиндә бирләшир. Бу капитал формаларындан һансы биринин дикәри һесабына инкишаф едәчәји әтрафдакы мүһитдән, кәндләримиздә көһнәлијин нә дәрәчә арадан галдырылачағындан вә мәдәнијјәтин нә дәрәчә јајылачағындан асылыдыр.

Нәһајәт, орта групун (һәр һәјәтә 10—25 десјатин,

* Кәндли буржуазијасынын өзү «күлли миғдарда» кәнд кассаларындан вә борч-әманәт ширкәтләриндән истифадә едир; бу кассаларын вә ширкәтләрин «таваналы кәндлиләрә» «бәјүк көмәји» дәјир. «Аз таваналы кәндлиләр өзләри үчүн замин тапмыр вә борч ала билмирләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 368).

орта һесабла 16,4 десјатин әкини олан групун) вәзијјәтинә нәзәр салаг. Бу груп кечид вәзијјәтиндәдир: орта тавридалының әкинчиликдән көтүрүлән пул кәлири (191 манат) бир илдә хәрчләдији мәбләғдән (200—250 манат) бир гәдәр аздыр. Бу групда һәр һәјәтә 3,2 дәнә иш һејваны дүшүр, «гошгунун» там олмасы үчүн исә 4 дәнә лазымдыр. Буна көрә дә орта кәндлинин тәсәррүфаты гејри-сабит вәзијјәтдәдир вә өз торпағыны бечәрмәк үчүн гошгуда башгалары илә ортаг олмаға мәчбур олур*.

Торпағын ортаг гошгу илә бечәрилмәси, әлбәттә, даһа аз мәһсулдар олур (кедиб кәлмәк үчүн вахт сәрф олунмасы, атларын чатышмамасы вә с.), бу сәбәбдән

Таврида губернијасының

Тәсәррүфат саһибләринин группары	Јекуна көрә %-ни		Пај торпағы		Сатынаҗма торпаг	
	һәјәтләр	һәр ики чинсдән олан ишчиләрин сајы	десјатин	%	десјатин	%
Јохсул	39,9	32,6	56 445	25,5	2 003	6
Ортабаб	41,7	42,2	102 794	46,5	5 376	16
Варлы	18,4	25,2	61 844	28	26 531	78
Гәза үзрә чәми	100	100	221 083	100	33 910	100

Беләликлә, пај торпағы бөлкүсүндә дә јухары групларын ашағы групу сыхышдырыб арадан чыхармасы нәзәрә чарпырса да, һәр һалда бу бөлкүдә «бәрабәрлик» даһа чохдур. Лакин биз бу *мәчбури* торпаг саһиблијиндән *азад* торпаг саһиблијинә, јә'ни сатыналма вә ичарә едилән торпаға кечдикдә, вәзијјәт көкүндән дәјишилир. Бу торпаг олдугча тәмәркүзләшмиш олур, бу сәбәбдән дә кәндлиләрин истифадә етдикләри бүтүн торпағын бөлкүсү һеч дә пај торпағының бөлкүсүнә бәнзәмир: орта груп сыхышдырылыб икинчи јерә ке-

* Мелитопол гәзасында бу група мәнсуб 13 789 һәјәтдән јалныз 4218-и өз торпағыны өзү бечәрир, 9201 и исә гошгуда ортаг олур. Днепр гәзасында 8234 һәјәтдән 4029-у өз торпағыны өзү бечәрир. 3835-и исә гошгуда ортаг олур. Бах: Мелитопол гәзасына аид (сәһ. Б. 195) вә Днепр гәзасына аид (сәһ. Б. 123) земство статистикасы мәлумәләри.

лә, мәсәлән, бир кәнддә ч. Постникова хәбәр вермишдиләр ки, «торпағы ортаглы гошгу илә бечәрәнләр күндә ән чоху 1 десјатин, јә'ни нормадан ики дәфә аз јер шумлајырлар»*. Әкәр биз орта групда һәјәтләрин 1/5 һиссәјә гәдәринин әкин алəти олмадығыны, бу групун муздла фəһлә тутмагдан чох, кәнара фəһлә бурахдығыны (ч. Постниковун һесабына көрә) бу дедикләримизә әлавә етсәк, онда бу групун гејри-сабит вәзијјәтдә, кәндли буржуазијасы илә кәнд пролетариаты арасында кечичи вәзијјәтдә олдуғу бизим үчүн ајдынлашар. Орта групун сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы һаггында бир гәдәр әтрафлы мә'лумат верәк:

*Днепр гәзасы***

Ичарә едилмиш торпаг		Ичарәјә верилмиш торпаг		Групун истифадәсиндә олан бүтүн торпаг		Әкин саһәси	
десјатин	%	десјатин	%	десјатин	%	десјатин	%
7 839	6	21 551	65,5	44 736	12,4	38 439	11
48 398	35	8 311	25,3	148 257	41,2	137 344	43
81 646	59	3 039	9,2	166 982	46,4	150 614	46
137 883	100	32 901	100	359 975	100	326 397	100

чирилир (пај торпағынын 46%-и, истифадә олунан торпағын 41%-и), варлы груп өз торпаг саһиблијини олдугча кенишләндирир (пај торпағынын 28%-и, истифадә олунан торпағын исә 46%-и), јохсул груп исә сыхышдырылыб әкинчиләр сырасындан чыхарылыр

* Көстәрилән мәгаләдә ч. В. В. гошгу ортаглығындан чох данышыр, ону «кооперасија принсипи» вә и. а. адландырыр. Догрудан да, бундан садә нә вар ки, кәндлиләрин бир-бириндән чох фәргли олан группара бөлүнмәси, гошгу ортаглығының кәнд буржуазијасы тәрәфиндән сыхышдырыларағ ифчас едән тәсәррүфатларын кооперасијасы олдуғу фактындан бир кәлмә дә данышмајасан, сонра да дуруб «умумијјәтлә» «кооперасија принсипиндән», — өзү дә, јагин ки, кәнд пролетариаты илә кәнд буржуазијасы арасындакы кооперасијадан дәм вурасан!

** Мә'лумат, земство статистикасы мәлумәтиндән көтүрүлмүшдүр. Бу мә'лумат волостлара аид едилмәјән кәндләр дә дахил олмагла бүтүн гәзаја аиддир. «Групун истифадәсиндә олан бүтүн торпаг» бәндиндәки мә'луматы мән һесабламышам; пај торпағының, ичарә едилмиш торпағын вә сатынаалма торпағын мигдары мәлумдур вә ичарәјә верилән торпаг ондан чыхылмышдыр.

(пај торпағынын 25%-и вә истифадә олунан торпағын 12%-и).

Бу чәдвәл бизә, һәлә ирәлидә раст кәләчәјимиз мараглы бир һалы, ја'ни: кәндли тәсәррүфатында пај торпағынын ролунун азалдығыны көстәрир. Ашағы групда бүтүн сәбәб торпағын ичарәјә верилмәсидир, јухары групда исә сатыналма торпағын вә ичарә олунан торпағын үмуми тәсәррүфат торпағында бөјүк үстүнлүк тәшкил етмәсидир. Әкинчилијә сохулан капитализм, ислаһатдан әввәлки гурулушун галыгларыны (кәндлиләрин торпаға тәһким едилмәсини вә торпаг саһиблијинин бәрабәр вә гануни шәкилдә олмасыны) гәти сурәтдә арадан галдырыр.

Хүсуси олараг ичарәјә кәлдикдә исә көстәрилән мә'лумат бизә, халгчы игтисадчыларын бу мәсәлә һаггындакы мүһакимәләриндә чох кечиш јер тутан бир сәһви арашдырмаг имканы верир. Ч-б В. В.-нин мүһакимәләрини көтүрәк. Ситат кәтирилән мәгаләдә о, ичарә илә кәндлиләрин тәбәгәләшмәси арасындакы мүнасибәт мәсәләсини ачыгча ирәли сүрүр. «Ичарә, кәндли тәсәррүфатларынын ири вә хырда тәсәррүфатлара бөлүнмәсинә вә орта, типик групун пуча чыхмасына јардым едирми?» («Вестн. Јевр.», I. с., сәһ. 339—340.) Ч-б В. В. бу суала мәнфи чаваб верирди. Онун дәлилләри бунлардыр: 1) «Торпаг ичарә едән шәхсләр фаизчә чохдурлар». Буна мисал: мүхтәлиф губернијаларын мүхтәлиф гәзаларында торпаг ичарә едәнләр 38—68%; 40—70%; 30—66%; 50—60% тәшкил едир.— 2) I һәјатә дүшән вә ичарә едилән торпаг саһәләри кичикдир: Тамбов статистикасы мә'луматына көрә 3—5 десјатиндир. — 3) Пај торпағы аз олан кәндлиләр пај торпағы чох олан кәндлиләрдән даһа чох торпаг ичарә едирләр.

Охучу бу кими дәлилләрин нәинки әсассыз олдуғуну, садәчә јарарсыз олдуғуну да јәгин етсин дејә, Днепр гәзасы һаггында мүвафиг рәгәмләри көстәририк*.

* Мелитопол вә Бердјанск гәзалары һаггындакы мә'лумат да бунун там ејнидир.

	Торпаг ичарә едән һәјәтләрин %-и	1 ичарәдар һәјәтин әкин јери (десјатин һесабы илә)	1 десјатинин гијмәти (манат һесабы илә)
5 дес. гәдәр әкәнләр	25	2,4	15,25
5—10 дес. »	42	3,9	12,00
10—25 » »	69	8,5	4,75
25—50 » »	88	20,0	3,75
50 десјатиндән артыг әкәнләр	91	48,6	3,55
Гәза үзрә	56,2	12,4	4,23

Суал олунур ки, бурада «орта» рәгәмләрин нә әһәмијјәти ола биләр? Мәкәр ичарәдарларын «чох» — 56% олмасы факты ичарәнин варлылар әлиндә топландығыны арадан галдырыр? Јәгин ки, бөјүк еһтијач үзүндән чох зәрәрли шәртләрлә ағлакәлмәз гијмәтә (15 маната) *2 десјатин* торпаг ичарә едән кәндли илә, өзүнүн кифајәт гәдәр торпағы олдуғу һалда, бундан әлавә *48 десјатин* торпаг ичарә едән, *бир јердән* торпағы чох учуз гијмәтлә — десјатини 3,55 манатла «сатын алан» кәндлини бир араја гатараг ичарә үчүн «орта» рәгәм [һәр ичарәдар һәјәтә 12 десјатин көтүрүрләр. Чох вахт һәтта ичарәдар һәјәтә дејил, мөвчуд һәјәтә бу гәдәр көтүрүрләр. Мәсәлән, ч. Карышев «Пај торпағындан әлавә кәндлиләрин торпаг ичарәси» әсәриндә (Дерпт, 1892; «Земство статистикасы јекунларынын» икинчи чилди) белә едир] көтүрмәк күлүнч дејилми? 3-чү дәлил дә бунлардан аз мә'насыз дејилдир: ч. В. В. өзү бу дәлили тәкзиб етмәк зәһмәтини чәкәрәк, е'тираф етмишдир ки, «бүтөв ичмалара» аид олан мә'лумат (пај торпағына көрә кәндлиләри груплара бөләркән) «ичманын өзүндә нәләр баш вердијини дүзкүн тәсәввүр етмәјә имкан вермир» (көстәрилән мәгалә, сәһ. 342) *.

* Ч-б Постников земство статистикачыларынын јенә бу чүр сәһвиндә даир мараглы бир мисал кәтирир. Варлы кәндлиләрин тәсәрруфатынын ичарәт тәсәрруфаты олдуғуну вә бу кәндлиләрин торпаг төләб етдијини гејд едәрәк, көстәрир ки, «земство статистикачылары кәндли һәјатында бу чүр һаллары, Јәгин ки, ганунсуз бир шеј һесаб едәрәк, бунларын әһәмијјәтини азалтмаға чалышырлар» вә сүбут етмәк истәјирләр ки, торпаг ичарә едилмәсинә сәбәб варлыларын рәгабәти дејил, кәндлиләрин торпаға еһтијачыдыр. «Таврида губернијасы һаггында Јаддаш китабчасыны» (1889) тәртиб едән ч. Верпер буну сүбут етмәк үчүн бүтүн Таврида губернијасы кәндлиләрини *пај торпағының гәдәрина көрә* груплара бөләрәк, 1—2 ишчиси вә 2—3 дәнә иш һејваны олан кәндлиләр групуну көтүрмүшдүр.

Ичарәнин кәндли буржуазијасы әлиндә топланмасынын ичтимаи, еллик ичарәјә аид олмајыб тәкчә фәрди ичарәјә аид олдуғуну дүшүнмәк бөјүк сәһв оларды. Гәтиҹҹән белә дејилдир. Ичарә едилән торпаг һәмишә «пула көрә» бөлүнүр вә торпағын елликлә ичарә едилмәси кәндли груплары арасында мүнасибәти гәтиҹҹән дәјишдирмир. Буна көрә дә, мәсәлән, Ч. Карышевин мүһакимәләри, јә'ни еллик ичарә илә фәрди ичарә арасындакы мүнасибәтдә куја «ики принсипин (!?) — ичтимаи принсип илә шәхси принсипин мүбаризәси» (сәһ. 159, I. с.) тәзаһүрү һаггында, куја ичма ичарәләриндә «әмәк принсипинин вә ичарә едилән саһәнин ичма үзвләри арасында бәрабәр бөлүнмәси принсипинин хас олмасы» (230 ibid.) һаггында јеридилән мүһакимәләр — бу мүһакимәләр тамамилә халгчылыг мөвһуматы гәбилиндәндир. Ч-б Карышев «земство статистикасына јекун» вурмаг вәзифәсини гаршысына гојдуғуна бахмајараг, ичарә торпағының варлы кәндлиләрдән ибарәт кичик бир групун әлиндә топландығы һаггында земство статистикасынын зәнкин мә'луматынын үстүндән сә'јлә кечмишдир. Мисал кәтирәк. Таврида губернијасынын көстәрилән үч гәзасында кәндли *чәмиҹҹәтләринин* хәзинәдән ичарә етдикләри торпаг груплар үзрә белә бөлүнүр:

	Ичарә едән һәјәтләрин сајы	Нечә десјатин	Јекуна көрә %		Ичарә едән 1 һәјәтә нечә десјатин düшүр
5 дес. гәдәр әкәнләр	83	511	1	4	6,1
5—10 дес. »	444	1 427	3		3,2
10—25 » »	1 732	8711	20		5,0
25—50 » »	1 245	13 375	30	76	10,7
50 дес. артыг әкәнләр	632	20283	46		32,1
Чәми	4 136	44 307	100		10,7

Мә'лум олмушдур ки, бу груп дахилиндә пај торпағынын гәдәри кенишләндикчә, ичарә едән һәјәтләрин вә ичарә едилән торпағын гәдәри азалыр. Ајдындыр ки, белә бир үсул гәтиҹҹән һеч бир шеји сүбут етмир, чүнки јалныз бәрабәр мигдарда иш һејваны олан кәндлиләр көтүрүлмүш, мәһз кәнар груплар исә атылмышдыр. Тамамилә тәбиидир ки, иш һејванынын мигдары бәрабәр олдугда, бечәрилән торпағын гәдәри дә бәрабәр олмалыдыр, демәли, пај торпағы нә гәдәр аз олурса, ичарә едилән торпаг бир о гәдәр чох олмалыдыр. Мәсәлә мәһз иш һејваны, инвентары вә и. а. *бәрабәр* мигдарда *олмајан* һәјәтләр арасында ичарә торпағынын нечә бөлүндүјүндән ибарәтдир.

Будур, «әмәк принсипинә» вә «бәрабәр бөлкү принсипинә» даир кичик бир нүмунә!

Чәнуби Русија кәндли тәсәррүфаты һаггында земство статистикасынын мә'луматы бундан ибарәтдир. Бу мә'лумат кәндлиләрин тамамилә тәбәгәләшдијинә, кәндли бүржуазијасынын кәнддә тамамилә һаким олдуғуна һеч бир шүбһә јери гојмур*. Буна көрә дә ч. В. В. вә ч. Н. — онун бу мә'лумата мүнасибәти чох мараглыдыр; хүсусән она көрә ки, кечмишдә бу јазычыларын һәр икиси кәндлиләрин тәбәгәләшмәси мәсәләсини ирәли сүрмәк лүзумуну е'тираф етмишди (ч. В. В. 1884-чү илдәки һәмин мәгаләдә, ч. Н. — он исә 1880-чы илдә «Слово»да, ичманын өз дахилиндә белә бир мараглы һалы гејд етмишди ки, «тәсәррүфатчы олмајан» кәндлиләр торпағы тәрк едир, «тәсәррүфатчы олан» кәндлиләр исә ән јахшы торпағы өз әлләринә кечирирләр; бах: «Очеркләр», с. 71). Гејд етмәк зәруридир ки, ч. Постниковун әсәри икили характер дашыјыр: бир тәрәфдән, мүәллиф чох гијмәтли земство статистикасы мә'луматыны мәһарәтлә топламыш вә диггәтлә тәһлил етмишдир, һәм дә «кәндли аләмини, шәһәр зијалыларымызын һәлә инди дә тәсәввүр етдикләри кими, бүтөв вә јекчинс бир шеј һесаб етмәк сә'јләриндән» (көстәрилән әсәр, сәһ. 351) јахасыны гуртара билмишдир. Дикәр тәрәфдән исә, нәзәриччәни рәһбәр тутмајан бу мүәллиф, тәһлил етдији мә'луматы гәтиччән гијмәтләндирә билмәмиш вә һәмин мә'лумата «тәдбирләр» көрмәк кими сон дәрәчә дар бир нөгтеји-нәзәрдән бахараг, «әкинчи-пешәчи-завод ичмалары» һаггында, «мәһдуд етмәк», «мәчбур етмәк», «мүшаһндә етмәк» вә и. а. вә с. лүзуму һаггында лајиһәләр ичад етмәјә башламышдыр. Буна көрә бизим халгчылар да ч. Постниковун әсәринин биринчи, мүсбәт һиссәсини көрмәмәјә чалышыб бүтүн диггәтләрини бу әсәрин икинчи һиссәсинә вермишләр.

* Адәтән дејирләр ки, Новороссијанын ајрыча хүсусиччәтләри олдуғундан, онун һаггындакы мә'лумат үмуми нәтичәләр чыхармаға имкан вермир. Биз бурада әкинчи кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин Русијанын бапга јерләринә нисбәтән даһа күввәтли олдуғуну инкар етмирик, лакин ирәлидә көрәчәјик ки, Новороссијанын хүсусиччәти һеч дә бә'зән кұман едилдији гәдәр бөјүк дејилдир.

һәм ч. В. В., һәм дә ч. Н. — он ч. Постниковун гәтиҹҹәи чидди олмаҹан «лаҹиһәләрини» чох чидди бир әда илә «тәкзиб етмәҹә» (ч. В. В. «Русскаҹа Мысл»ын 1894-чү ил тарихли 2-чи №-синдә; ч. Н. — он исә «Очеркләр»-дә, с. 233, гејд) башлаҹараг, ону Русијада капитализми тәтбиг етмәк кими пис бир нијјәт бәсләмәкдә тәгсирләндирмиш, мүасир Чәнуби Русија кәндләриндә капиталист мүнасибәтләринин һөкм сүрдүјүнү ашкара чыхаран мә'луматдан исә сә'ҹлә ҹан кечмишләр*.

II. САМАРА ГУБЕРНИЈАСЫ ҺАГГЫНДА ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫ МӘ'ЛУМАТЫ

Өлкәнин чәнуб учгарындан шәрг учгарына, Самара губернијасына кечәк. Сонунчу олараг тәдгиг едилән Новоузенск гәзасыны көтүрәк; мәчмуәдә бу гәзанын кәндлиләри тәсәррүфат әламәтинә көрә даһа әтрафлы груплашдырылмышдыр**. Будур, кәндли груплары һаггында үмуми мә'лумат (бундан сонракы мә'лумат пај торпағы олан 164 146 нәфәр киши вә гадындан ибарәт әһалинин 28 276 һәјәтинә аиддир, ҹә'ни гәзанын тәкчә рус әһалисинә аиддир, алманлара вә «хуторлулара» — һәм ичмада, һәм дә хуторларда тәсәррүфаты олан тәсәррүфат саһибләринә аид дејилдир. Алманларын вә хуторлуларын бураја әлавә едилмәси тәбәгәләшмәнин мәнзәрәсини хејли күчләндирәрди). (79-чу сәһифәдәки биринчи чәдвәлә бах. *Ред.*)

Әкинчилик истеһсалынын хејли тәмәркүзләшдијһ ашкар олур: «ичма» капиталистләринин (бүтүн һәјәтләрин $^1/_{14}$ һиссәсинин, ҹә'ни 10 баш вә даһа артыг иш һејваны олан һәјәтләрин) әкини бүтүн әкинләрин

---

* Ч-б Н.—он ҹазмышды: «Мараглыдыр ки», ч. Постников «60 десјатинли кәндли тәсәррүфатларының лаҹиһәсини дүзәлдир». Лакин «бир һалда ки, кәнд тәсәррүфаты капиталистләрин әлинә кечмишдир», әмәк мәһсулдарлығы «сабаһ» даһа да арта биләр, «60 десјатинли тәсәррүфатлары дөндәриб 200 десјатинли вә ҹа 300 десјатинли тәсәррүфат етмәк лазым кәләр» (I). Көрүрсүнүзмү нә асандыр: кәндләримиздә бу күнкү хырда буржуазија үчүн сабаһкы ири буржуазија бир тәһлүкә олдуғуна *көрә*, мәһз *буна көрә* ч. Н.—он нә бу күнкү хырда буржуазијаны, нә дә сабаһкы ири буржуазијаны танымаг истәмир!

** «Самара губернијасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси. VII чилд, Новоузенск гәзасы». Самара, 1890-чы ил. Николајев гәзасы һаггында да јенчијә груплашдырма верилир (VI чилд, Самара, 1889), лакин бурадакы мә'лумат хејли аз мүфәссәлдир. «Самара губернијасы һаггында үмуми мәчмуә»дә (VIII чилд, I чи бурахылыш. Самара, 1892) ҹалныз пај торпағына көрә груплашдырма верилмишдир ки, бунун да ҹарытмаз олмасындан биз ирәлидә бәһс едәчәјик.

	Тәсәрруфат саһибләринин груплары	Бүтүн һәјәтләрә көрә %-и		1 һәјәтә орта һесабла нечә десјатин әкин дүшүр	Әкин саһәсинин јекуна көрә %-и	
Јохсул	Иш һејваны олмајанлар	20,7	37,1%	2,1	2,8	8,0%
	1 баш ишлә. һејв. олан.лар	16,4		5,0	5,2	
Орта	2—3 » » »	26,6	38,2%	10,2	17,1	28,6%
	4— » » »	11,6		15,9	11,5	
Варлы	5—10 » » »	17,1	24,7%	24,7	26,9	63,4%
	10—20 » » »	5,8		53,0	19,3	
	20 вә даһа артыг ишлә. һејв. олан.лар	1,8		149,5	17,2	
	Чәми	100		15,9	100	

36,5%-ини тәшкил едир, јә'ни бирликдә көтүрүлән бүтүн јохсул вә орта кәндлиләрин 75,3%-инин әкини гәдәрдир! «Орта» рәгәм (1 һәјәтә 15,9 десјатин әкин) һәмишә олдуғу кими бурада да тамамилә сахтадыр вә үмуми рифаһ олмасы хүлјасы доғурур. Мүхтәлиф групларын тәсәрруфаты һаггында башга мә'лумата нәзәр салаг.

Тәсәрруфат саһибләринин груплары	Бүтүн пај төрпәнәјини өз ишчиләри илә бечәрән тәсәрруфат саһибләринин %-и	Тәкмилләшдирилмиш аләтләри олан тәсәрруфат саһибләринин %-и	Һәр һәјәтә чәми нечә баш мал-гара дүшүр (гарамал һесабы илә)	Бүтүн мал-гарапын јекунуна нисбәтән %-и	
Иш һејв. олмајанлар	2,1	0,03	0,5	1,5	6,4%
1 баш ишлә. һејв. олан.лар	35,4	0,1	1,9	4,9	
2—3 » » »	60,5	4,5	4,0	16,8	28,6%
4 » » »	74,7	19,0	6,6	11,8	
5—10 » » »	82,4	40,3	10,9	29,2	65,0%
10—20 » » »	90,3	41,6	22,7	20,4	
20 вә даһа артыг ишлә. һејваны олан.лар	84,1	62,1	55,5	15,4	
Чәми	52,0	13,9	6,4	100	

Демәли, ашағы групда мүстәгил тәсәрруфат саһибләри чох аздыр; тәкмилләшдирилмиш аләтләр јохсуллара әсла мүјәссәр олмур, орта кәндлиләрә исә чүз'и мигдарда мүјәссәр олур. Мал-гаранын тәмәркүзү әкинлорин тәмәркүзүндән даһа күчлүдүр; ајдындыр ки,

варлы кәндлиләр капиталист малдарлығыны да бөјүк капиталист әкинләри илә бирләшдирирләр. Әкс гүтбдә биз елә «кәндлиләр» көрүрүк ки, онлары муздурлар вә пај торпағы олан күнәмуздчулар сырасына дахил етмәк лазымдыр, чүнки онларын јашајыш васитәләриниң башлыча мәнбәји (индичә көрәчәјимиз кими) өз иш гүввәләриниң сатмагдан ибарәтдир; бир-ики баш һејваныны олмасына кәлдикдә, буну бә'зән торпаг саһибләри дә өз муздурларына верирләр ки, онлары өз тәсәррүфатларына бағласынлар вә онларын әмәк һаггыны азалтсынлар.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, кәндли груплары арасында јалныз тәсәррүфатын һәчми чәһәтдән дејил, тәсәррүфатчылыг үсулу чәһәтдән дә фәрг вардыр: 1-чиси, јухары групда тәсәррүфат саһибләринин чох бөјүк гисми (40—60%-и) тәкмилләшдирилмиш аләтләрлә (башлыча олараг котан, сонра да ат вә бухарла ишләјән дөјүм машынлары, совурма, бичин машынлары вә с. илә) тәчһиз олунмушдур. Бүтүн тәкмилләшдирилмиш аләтләрин 82,9%-и јухары груплан олан 24,7% һәјәтләрин әлиндәдир; тәкмилләшдирилмиш аләтләрин 17,0%-и орта групдан олан 38,2% һәјәтләрин әлиндәдир; 37,1% јохсуллар тәкмилләшдирилмиш аләтләрин 0,1%-нә (5 724 аләтдән 7-синә) маликдир*. 2-чиси, аты аз олан кәндлиләрин аты чох оланлара нисбәтән, Новоузенск гәзасы һаггында мәчмуә тәртиб едән шәхсин дедији кими, зәрурәт үзүндән «тәсәррүфат системи вә бүтүн тәсәррүфат фәалијјәти башга чүр» олур (сәһ. 44—46). Таваналы кәндлиләр «торпағы динчә гојурлар... јери најыздан котанла шумлајырлар... јазда пәршум едир вә сәпиндән сонра малалајырлар...

* Мараглыдыр ки, ч. В. В. јенә бу мә'луматдан («Кәндли тәсәррүфатында мүтәрәгги чәрәјанлар». СПБ. 1892, сәһ. 225) «кәндли күтләсинин» кериде галмыш аләтләри тәкмилләшдирилмиш аләтләрлә әвәз етмәја чалышдыглары нәтичәсиниң чыхармышдыр (с. 254). Тамамилә јанлыш олан бу нәтичәниң әлдә едилмәси үсулу чох садәдир: ч. В. В. земство мәчмуәсиндән јекун рәгәмләриниң көтүрмүш, лакин аләтләрин бөлкүсүнү көстәрән чәдвәлләрә зәһмәт чәкиб бир нәзәр салмамышдыр! Сатлыг тахыл истеһсалыны учузлашдырмаг үчүн машын ишләдән капиталист фермерләрин (ики јүзү оланларын) төрәггисини бирчә гәләм вурмагла «кәндли күтләсинин» төрәггисинә чевирмишдир. Һәм дә ч. В. В. утанмајыб јазмышдыр: «Һәрчәнд машынлары варлы тәсәррүфат саһибләри алырлар, лакин бундан бүтүн (sic!!) кәндлиләр истифадә едирләр» (221). Изаһа еһтијач јохдур.

шумланыб динчә гојулмуш торпағы һава дәјдикдән сонра тапанлајырлар... човдар әкилән јери енинә вә узунуна шумлајырлар», һалбуки аз таваналы кәндлиләр «торпағы динчә гојмурлар вә илбәил рус буғдасы әкирләр... буғда әкилән јери јазда бир дәфә шумлајырлар... човдар әкилән јери нә шумлајыр, нә дә һерикләјирләр, үздән сүрүкләјәрәк әкирләр... буғда әкилән јери јазын ахырларында шумлајырлар, буна көрә дә чох вахт тахыл битмир... човдар әкилән јери бир дәфә шумлајырлар, һәтта бә'зән шумламадан, вахты кечдикдән сонра әкирләр... ејни бир јери динчә гојмадан әбәс јерә далбадал һәр ил әкирләр». «Даим вә и. а. вә с.», — дејә тәртибчи бу сијаһыны гуртарыр. «Чох таваналыларла аз таваналыларын тәсәррүфат системләриниң бир-бириндән көкүндән фәргләндијини көстәрән бу гејд едилмиш фактлар бә'зиләриндә тахылын пис кејфијјәтли олмасына вә пис мәһсул көтүрүлмәсинә, бә'зиләриндә исә нисбәтән јахшы мәһсул көтүрүлмәсинә сәбәб олур» (ibid.).

Бәс ичма әкинчилик тәсәррүфатында бу чүр ири буржуазија нечә јарана билмишдир? Ајры-ајры групләр үзрә торпаг саһиблији вә торпагдаи истифадә едилмәси һаггындакы рәгәмләр бу суала чаваб верир. Бизим көтүрдүјүмүз бөлмәдә кәндлиләрин үмумијјәтлә 57 128 десјатин сатыналма торпағы (76 һәјәтин) вә 304 514 десјатин ичарә едилән торпағы, о чүмләдән 5602 һәјәтин 177 789 десјатин пај торпағы олмајан ичарә торпағы вардыр; 3 129 һәјәт башга чәмијјәтләрдә 47 494 десјатин пај торпағы ичарә етмиш, 7 092 һәјәт дә өз чәмијјәтиндә 79 231 десјатин пај торпағы ичарә етмишдир. Кәндлиләрин бүтүн әкин саһәсиниң $^2/_3$ һиссәсиндән чохуну тәшкил едән бу бөјүк саһә белә бөлүнүр: [82-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*]

Биз бурада сатыналма торпағын вә ичарә едилән торпағын сон дәрәчә тәмәркүзләшдијини көрүрүк. Бүтүн сатыналма торпағын $^9/_{10}$ һиссәсиндән чохуну 1,8% тәшкил едән ән варлы һәјәтләрин әлиндәдир. Ичарә едилән бүтүн торпағын 69,7%-и капиталист кәндлиләрин, 86,6%-и исә јухары групдан олан кәндлиләрин

Тәсәррүфат саһибләриниң группалары	Сатынлама торпағы олған һәйәтләриң %-и	1 һәйәтә нечә десјатин дүшүр	Бүтүн сатынлама торпағын %-и	Паj торпағы олмајан торпағын ичәрәси		Паj торпағының ичәрәси				Бүтүн ичәрә елиндә торпағын јекүнә көрә %-и	Тәсәр. олмајыб торпағы ичәрә верән һәj. %-и
						Башга чәмиjjәтләрдә		Өз чәмиjjәтиндә			
				ичәрәдар һәйәтләрин %-и	1 һәйәтә нечә десjатин дүшүр	һәйәтләрин %-и	1 һәj. нечә дес. дүшүр	һәйәт. %-и	1 һәj. нечә дес. дүшүр		
Иш һејв. олмајанлар	0,02	100	0,2	2,4	1,7	1,4	5,9	5	3	0,6	47,0
1 баш иш һејв. олан	—	—	—	10,5	2,5	4,3	6,2	12	4	1,6	13,0
2—3 » » » »	0,02	93	0,5	19,8	3,8	9,4	5,6	21	5	5,8	2,0
4 » » » »	0,07	29	0,1	27,9	6,6	15,8	6,9	34	6	5,4	0,8
5—10 » » » »	0,1	101	0,9	30,4	11,0	19,7	11,6	44	9	16,9	0,4
10—20 » » » »	1,4	151	6,0	45,8	54,0	29,6	29,4	58	21	24,3	0,2
20 вә даһа артыг иш һејванлы олан	8,2	1254	92,3	65,8	304,2	36,1	67,4	58	74	45,4	0,1
Чәми	0,3	751	100	19,8	31,7	11,0	15,1	25	11	100	12

олмидәдир. Паj торпағының ичарә едилмәси вә ичарәjә верилмәси һаггында рәгәмләрин тутушдурулмасы торпағын кәндли буржуазиjасының әлиндә кечдиjини ајдын көстәрир. Торпағын әмтәәjә чевриlмәсн бурада да торпағын топдансатыш гиjмәтинин учузлашмасына (вә демәли, торпаг еһтикарына) сәбәб олур. Паj торпағы олмајыб ичарә едиlән торпағын бир десјатининин гиjмәтини мүәjjән етдикдә, ашағы групдан jухары група доғру бу рәгәмләри алырыг: 3,94; 3,20; 2,90; 2,75; 2,57; 2,08; 1,78 манат. Ичарәнин төморкүзләшмәсиnә е'тинасызлыг нәтичәсиндә халгчыларын нечә сәһвләр бурахдыгыны көстәрмәк үчүн «Мәһсулларын во тахыл гиjмәтләринин Русиjада халг тәсәрруфатының бә'зи чәһәтләринә тә'сири» (СПБ. 1897-чи ил) адлы мә'лум китабда ч. Карышевин jеритдиjи мүһакимәләри мисал кәтирәк. Ч-б Карышев белә нәтичә чыхарыр ки, мәһсул jахшы кәлиб тахылын гиjмәти дүшдүкдә, ичарә гиjмәти исә галхдыгда, ичарәдар саһибкарлар тәләби азалтмалыдырлар во демәли, истеһлакчы тәсәрруфатын нүмајәндәләри ичарә гиjмәтләрини галдырырлар (I, 288). Бу тамамилә ихтиjари бир нәтичәдир: чох ола биләр ки, тахыл гиjмәтләринин дүшмәсинә бахмајараг кәндли буржуазиjасы ичарә гиjмәтини галдырсын, чүнки мәһсулун jахшылашмасы гиjмәтин дүшмәсинин әвәзини чыха биләр. Чох ола биләр ки, белә бир әвәз олмадыгда да варлы кәндлиләр машын тәтбиг етмәк васитәси илә тахыл истеһсалының дәjәрини ашағы салыб ичарә гиjмәтини галдырсынлар. Биз билирик ки, кәнд тәсәрруфатында машын тәтбиги артыр вә бу машынлар кәндли буржуазиjасының әлиндә топланыр. Ч-б Карышев кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини тәдгиг етмәк әвәзинә, орта кәндлиләр һаггында ихтиjари во jанлыш фикирләр jеридир. Буна көрә дә, ситат кәтирдиjимиз әсәрдә олун ejни үсулла чыхардығы бүтүн мүлаһизә вә нәтичәләрин һеч бир әһәмиjjәти ола билмәз.

Кәндлиләр ичәрисиндә мүхтәлиф үисүрләр олдуғуну ајдынлашдырдыгдан сонра, биз дахили базар мәсәләсинин асанлыгла баша дүшә биләрик. Бүтүн әкинчилик истеһсалының $^2/_3$ һиссәjә гәдәри варлы кәндли-

ләрнн әлнидәдирсә, ајдындыр кн, сатлыг тахылын да ән чох һиссәснин онлар вермәлиднрләр. Өз тахылы чатышмајан таванасыз кәндлиләр өз иш гүввәләрини сатыб өзләри үчүн тахыл алмалы олдуглары һалда, варлы кәндлиләр сатлыг тахыл истеһсал едирләр. Будур, бу хүсусда мә'лумат*:

Тәсәррүфат саһибләринин груплары	Муздлу ишчи сахлајан тәсәррүфат саһибләринин %-и	Әкинчилик пешәләри илә мәшғул олан киши ишчиләрин %-и
Иш һејваны олмајанлар	0,7	71,4
1 баш иш һејв.оланлар	0 6	48,7
2—3 » » » »	1,3	20,4
4 » » » »	4,8	8,5
5—10 » » » »	20,3	5,0
10—20 » » » »	62,0	3,9
20 вә даһа чох » »	90,1	2,0
Чәми	9,0	25,0

Охучулара тәклиф едирик бизим халгчыларын мүһакимәләрини дахилн базар јаранмасы просесн һаггындакы бу мә'луматла мүгајисә етсннләр... «Кәндли варлыдырса, фабрик тәрәгги еднр вә әксинә» (*В. В.* «Мүтәрәгги чәрәјанлар», с. 9). Чl-б В. В.-нн, көрүнүр, «фабрикә» лазым олан вә јалныз, бнр тәрәфдән, мәһсулу вә истеһсал васитәләрини, дикәр тәрәфдән дә иш гүввәсини әмтәәјә чевирмәк васитәси илә јаранан сәрвәтин ичтимаи формасы мәсәләси гәтијјән марагландырмыр. Чl-б Н. — он тахылын сатылмасындан бәһс едиркән өзүнә тәсәлли вериб дејир кн, бу тахыл «әкинчи кәндлинин» мәһсулудур («Очеркләр»нн 24-чү сәһифәси), бу тахылы дашыјан «дәмнр јоллар кәндлиси сајәсиндә јашајыр» (сәһ. 16). — Доғрудаи да, бу «ичмачы» капиталистләр «кәндли» дејилләрми? «Биз

* Статистикачыларын «әкинчилик пешәләри» (јерли вә кәнар пешәләр) адландырдыгларыны биз иш гүввәсинин сатылмасына бәрабәр тутурут. Бу «пешәләрнн» *муздурлугдан* вә *күнәмуздчулугдан* ибарәт олдуғу пешәләр чәлвәлиндән («Самара губернјасына даир үмуми мәчмуә», VIII чилд) ајдын олур: «кәнд тәсәрруфаты пешәләри илә» мәшгул олан 14 063 кишидән 13 297 нәфәри муздур вә күнәмуздчудур (чобанлар вә чүтчүләр дә бураја дахилдир).

һәлә, јери кәлдикдә көстәрәчәјик ки, ичма торпаг саһиблијинин үстүн олдуғу јерләрдә капиталист үсулу илә әкинчилик јох дәрәчәсиндәдир (sic!!) вә бу әкинчилик јалныз о јерләрдә мүмкүндүр ки, орада ичма әлагәләри ја тамамилә кәсилмиш, ја да кәсилмәкдәдир» (с. 59) — дејә ч. Н. — он 1880-чы илдә јазмыш вә буну 1893-чү илдә јенидән чап етдирмишди. Ч-б Н. — он үчүн һеч бир заман буну көстәрмәјин «јери кәлмәмиш» вә кәлә дә билмәзди, зира фактлар көстәрир ки, капиталист әкинчилији мәһз «ичмачылар» *арасында* инкишаф едир* вә бәднам «ичма әлагәләри» тамамилә ири әкинчиләрин муздурлу тәсәррүфатына ујғунлашдырылыр.

Николајев гәзасында да кәндли груплары арасында тамамилә ејни мүнасибәтләрин олдуғу ашкара чыхыр (ситат кәтирилән мәчмуәнин 826-чы вә сонракы сәһифәләри. Кәнарда јашајанлары вә торпагсызлары чыхырыг). Мәсәлән, 7,4% тәшкил едән варлы һәјәтләри (10 баш вә даһа артыг ири һејваны оланлар) әһалинин 13,7%-ини тәшкил етдикләри һалда, бүтүн мал-гаранын 27,6%-ни вә ичарәнин 42,6%-ни өз әлләриндә топламышлар, һалбуки 29% тәшкил едән јохсул һәјәтләри (атсызлар вә биратлылар) әһалинин 19,7%-ини тәшкил етдикләри һалда, мал-гараның јалныз 7,2%-и вә ичарәнин 3%-и онларын әлиндәдир. Тәкрар едирик, тәәссүф ки, Николајев гәзасына аид чәдвәлләр чох мүхтәсәрдир. Самара губернијасы һаггындакы бәһсимизи гуртармаг үчүн Самара губернијасына даир «Үмуми мәчмуә»дә кәндлиләрин вәзијјәтинә верилән ашағыдакы сон дәрәчә ибрәтли характеристиканы бурада гејд едирик:

«...Әһалинин тәбии артымы вә гәрб губернијаларындан азторпаглы кәндлиләрин көчүб кәлмәси нәтичәсиндә бу артымын даһа да күчләнмәси, һабелә кәнд тәсәррүфаты истеһсалы саһәсиндә, варланмаг мәгсәди күдән мөһтәкир торпаг тачирләринин мејдана кәлмә-

* Мисал кәтирдијимиз Новоузенск гәзасы (ч-б В. В. вә К°-ның термини илә десәк) «ичманын чох чанлыбәрк» олдуғуну көстәрир; «Үмуми мәчмуә» чәдвәлиндән (с. 26) көрүрүк ки, бурада ичмаларын 60%-и торпағы јенидән бөлмүшдүр, һалбуки башга гәзаларда анчаг 11—23%-и (губернијада ичмаларын 13,8%-и) торпағы јенидән бөлмүшдүр.

сп, торпағыг ичарә формаларыны илдән-илә даһа чох мүрәккәбләшдирмиш, торпағын гијмәтини јүксәлтмиш, торпағы әмтәәјә чевирмишдир ки, бу да бә'зиләрини чох тезликлә артыг дәрәчәдә варландырмыш, башга бир чохларыны исә вар-јохдан чыхармышдыр. Буна мисал олараг чәнубдакы бә'зи тачир вә кәндли тәсәррүфатларынын әкин јерләринин гәдәрини көстәрәчәјик; бу тәсәррүфатларда 3—6 мин десјатин әкин јери олмасы надир бир һал дејилдир, бә'зиләри исә һәтта он мин десјатинләрлә хәзинә торпағы ичарә едәрәк 8—10—15 мин десјатин торпаг әкирләр.

Самара губернијасында әкинчи (кәнд) пролетариаты әсасән сон заманларда, сатлыг тахыл истеһсалынын артдығы, ичарә гијмәтләринин галхдығы, хам торпагларын вә отлагларын шумланыб әкилдији, мешәләрин гырылыб әкин јеринә чеврилдији вә башга бу кими һалларын баш вердији дөврдә мејдана кәлмиш вә артмышдыр. Бүтүн губернијада чәми 21 624 торпагсыз һәјәт вардыр, һалбуки тәсәррүфатсыз кәндлиләрин сајы (пај торпагы олаплардан) 33 772 нәфәрдир, атсыз вә биратлы тәсәррүфатлар исә бирликдә һәр аиләјә 5 башдан бир гәдәр артыг һесабы илә 600 мин нәфәр киши вә гадындан ибарәт 110 604 аиләдир. Ичма торпағының бу вә ја башга бир һиссәси јуридик чәһәтдән онларын әлиндә олса да, биз чәсарәт едиб онлары да пролетариат һесаб едирик, чүнки һәгигәтдә онлар күнәмуздчулардан, чүтчүләрдән, чобанлардан, бичинчиләрдән вә ири тәсәррүфатларда ишләјән башга бу кими фәһләләрдән ибарәтдирләр вә свдә галан аиләләрини тә'мин етмәк үчүн өз пај торпагларында ½—1 десјатин сahә әкирләр» (сәһ. 57—58).

Демәли, тәдгигатчылар јалныз атсыз кәндлиләри дејил, биратлы кәндлиләри дә пролетариат һесаб едирләр. Бизим гејд етдијимиз бу мүһүм нәтичә, ч. Постниковун чыхардығы нәтичәјә (вә группара аид чәдвәлләрдәки мә'лумата) тамамилә ујғундур вә ашағы кәндли групунун һәгиги ичтиман-тәсәррүфат әһәмијјәтини көстәрир.

III. САРАТОВ ГУБЕРНИЈАСЫ ҺАГГЫНДА ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫ МӘ'ЛУМАТЫ

Инди орта тараторпаг гуршағына, Саратов губернијасына кечирик. Камышин газасыны көтүрүрүк, бу газа, иш һејванынын сајына көрә кәндлиләрин группара бөлүнмәси һаггында кифајәт гәдәр долғун мә'лумат верилән јеканә газадыр*.

Будур, бүтүн газа һаггында мә'лумат (һәјәтләрин сајы 40 157-дир, 263 135 киши вә гадын вардыр. Әкин саһәси 435 945 десјатиндир, јә'ни «орта» һесабла һәр һәјәтә 10,8 десјатин дүшүр):

Тәсәррүфат саһибләринин группалары	Һәјәтләрин %-и		Һәр ики чинсдән олан әһалинин %-и	Әкин саһәси орта һесабла нечә десјатиндир	Бүтүн әкин саһәсинин %-и		Әкинсиз һәјәтләрин %-и	Гарамал һесабы илә 1 һәјәтә нечә баш мал-гара дүшүр	Мал-гараның үмуми сајына нисбәтән %-и	
И ы һеј. олмајанлар	26,4	46,7	17,6	1,1	2,8	12,3	72,3	0,6	2,9	11,8
1 баһыш һеј. олан.	20,3		15,9	5,0	9,5		13,1	2,3	8,9	
2 » » » »	14,6	32,2	13,8	8,8	11,8	34,4	4,9	4,1	11,1	32,1
3 » » » »	9,3		10,3	12,1	10,5		1,5	5,7	9,8	
4 » » » »	8,3		10,4	15,8	12,1		0,6	7,4	11,2	
5 баш вә даһа арт.	21,1	21,1	32,0	27,6	53,3	53,3	0,2	14,6	56,1	56,1
Чәми	100		100	10,8	100		22,7	6,2	100	

Беләликлә, биз бурада да экинләрин бөјүк әкин саһибләри әлиндә топландығыны көрүрүк: һәјәтләрин анчаг бешдә бир һиссәсини (әһалинин исә үчдә бир һиссәјә гәдәрини) тәшкил едәи варлы кәндлиләр** бу-

* Губернијанын дикәр 4 газасында кәндлиләр иш һејванына көрә группара бөлүнүркән, орта кәндлиләрлә варлы кәндлиләр бирләшдирилмишдир. Бах: «Саратов губернијасына даир үмуми статистика мә'луматы», 1 һиссә. Саратов, 1888, Б. Саратов губернијасында кәндлиләрин дәрәчәләринә көрә гурашыг чәдвәллар. — Саратов статистикачыларынын гурашыг чәдвәлләри белә гурулмушдур: бүтүн тәсәррүфат саһибләри ики торпағына көрә 6 *категоријаја*, бу категоријаларын һәр бири иш һејванына көрә 6 *група* вә һәр груп киши ишчиләрин сајына көрә 4 *бөлүмә* бөлүкдүшүдүр. Јекун анчаг *категоријалара* көрә вурулмушдур, одур ки, *группара* көрә һесабламалары өзүмүз етмәли олуруг. Белә бир чәдвәлин әһәмијјәтиндән ирәлидә бәһс едәчәјик.

** Гејд едәк ки, һәјатдәки таванаја көрә вә ја тәсәррүфатын һәчминә көрә групплашдырдыгда, һәмишә кәндлиләрин варлы тәбәгәләриндә аиләнин тәркиби *бөјүк* олур. Бу һал кәндли буржуазијасынын чохлу пај торпағы алан бөјүк аиләләрә мәнсуб олдуғуну көстәрир; гисмән дә бунун әксини, јә'ни варлы кәндлиләрин ајрылмаға даһа аз сә'ј göстердiyini көстәрир. Лакин варлы кәндлиләрин аиләсинин бөјүк олмасының әһәмијјәтини

түн әкинләрин јарыдан чохуну (53,3%-ни) өз әлләриндә топламышлар, һәм дә әкинин гәдәри, јә'ни һәр һәјәтә орта һесабла 27,6 десјатин әкин дүшмәси бу әкинин тичарәт характериндә олдуғуну ајдын көстәрир. Варлы кәндлиләр арасында һәр һәјәтә дүшән мал-гараның сајы да хејли чохдур: һәр һәјәтә 14,6 баш (гарамал һесабы илә, јә'ни 10 дәнә давары бир баш гарамал һесаб етдикдә) мал-гара дүшүр; гәзада кәндлиләрин бүтүн мал-гарасының $^3/_5$ һиссәјә гәдәри (56%-и) кәндли буржуазијасының әлиндәдир. Кәндин әкс гүтбүндә биз әкс бир һал көрүрүк: бурада ашағы груп, кәнд пролетариаты тамамилә мәғмун едилмишдир; көтүрдүјүмүз мисалда кәнд пролетариаты һәјәтләрин $^1/_2$-дән бир гәдәр азыны (әһалинин $^1/_3$ һиссәјә гәдәрини) тәшкил едир, лакин үмуми әкин саһәсинин јалныз $^1/_8$-и, бүтүн мал-гаранын исә бундан да аз һиссәси (11,8%-и) онун әлиндәдир. Бунлар әсас е'тибары илә пај торпағы олан муздурлар, күпәмуздчулар вә сәнаје фәһләләридир.

Әкинләрин төмөркүзләшмәси вә әкинчилијин тичарәт характеринин артмасы илә бәрабәр онун капиталист әкинчилијинә чеврилмәси просеси дә баш верир. Таныш олдуғумуз бир һалы, јә'ни ашағы групларда иш гүввәсинин сатылмасыны вә јухары групларда алынмасыны көрүрүк.

Тәсәррүфат саһибләринин груплары	Муздлу кими фәһләси олан тәсәррүфат саһибләринин %-и	Пешәчи Тәсәррүфатларын %-и
Иш һејваны олмајанлар	1,1	90,9
1 баш иш һејв. оланлар	0,9	70,8
2 » » » »	2,9	61,5
3 » » » »	7,1	55,0
4 » » » »	10,0	58,6
5 баш вә даһа артыг иш һејваны оланлар	26,3	46,7
Чәми	8,0	67,2

шиширтмәк лазым дејилдир; гејд етдијимиз мә'луматдан көрүнүјү кими, бу кәндлиләр даһа чох муздлу фәһлә сахлајырлар. Беләликлә, бизим халычыларын һәвәсләнбиҫ етдикләри «канлә кооперасијасы» капиталист кооперасијасының базисидир.

Бурада мүһүм бир изаһат верилмәлидир. Һәлә П. Н. Сквортсов өз мәгаләләринин биринда тамамилә һаглы олараг көстәрмишди ки, земство статистикасында «пешә» (вә ја «кәсбкарлыг») термининя һәддиндән артыг «кениш» мә'на верилир. Доғрудан да, паj торпағындан кәнарда кәндлиләрин көрдүкләри *бүтүн вә һәр чүр* ишләри «пешә» адландырырлар; белә чыхыр ки, фабрикчиләр дә, фәһләләр дә, дәjирман вә бостан саһибләри дә, күнәмуздчулар вә муздурлар да; бинәкдарлар, тачирләр, гара фәһләләр дә; мешә сәнаjечиләри дә, ағач гыранлар да; подратчылар да, тикинти фәһләләри дә; азад пешә саһибләри вә гуллугчулар да, диланчиләр вә саиrәләри дә — бунларын һамысы «пешәчидирләр»! Сөзләрин бу чүр әчаиб ишләдилмәси, белә бир ән'әнәви — вә биз һаглы олараг дејә биләрдик ки, һәтта рәсми — бахышын галыгларыдыр ки, куја «паj торпағы» кәндлинин «әсил», «тәбии» мәшғәләсидир, бүтүн галан мәшғәләләр исә фәргсиз олараг «кәнар» пешәләрдир. Тәһкимчилик һүгугу заманы сөзләри белә ишләтмәк raison d'être* иди, инди исә бу биабырчы анахронизмдир. Биздә бу чүр терминләр бир дә она көрә давам едир ки, бу терминләр «орта» кәндлиләр һаггында уjдурмаja сон дәрәчә уjғун кәлир вә кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини тәдгиг етмәк *илканыны ачыгча арадан галдырыр* (хүсусән, кәндлиләрин «кәнар» мәшғәләләри чох вә мүхтәлиф олдуғу jерләрдә беләдир. Хатырладаг ки, Камышин гәзасы сарпинка кәтаны тохумаг пешәсинин бөjүк мәркәзидир) Кәндлиләрин «пешәләри» өз игтисади типләринә көрә бөлүнмәдикчә, «пешәчиләр» ичәрисиндә *тәсәрруфат саһибләри муздлу фәһләләрдән* ajры көтүрүлмәдикчә, кәндли тәсәрруфаты һаггында топланан мә'луматын тәһлил едилмәси** jарытмаз олачагдыр. Бу — ән аз мигдарда көтүрүлән игтисади типлордир ки, бунлары бир-бириндән ајырд етмәдикчә, игтисади статистика jарарлы сајыла билмәз. Әлбәттә, тәсәррү-

* — әсас. *Ред.*

* * — Она көрә *«тәһлил едилмәси»* дејирик ки, һәjәтләр сиjаһыjа алынаркән кәндлиләрин пешәләри һаггында чох әтрафлы вә муфәссәл мә'лумат топланылыр.

фатларын даһа этрафлы груплашдырылмасы јахшыдыр, мәсәлән: муздлу фәһләләрн олан тәсәрруфат саһибләрн — муздлу фәһләләри олмајан тәсәрруфат саһибләрн — тачирләр, бинәкдарлар, дүканчылар вә сајрә — истеһлакчылар үчүн ишләјән пешәчиләр мә'насында сәнәткарлар вә и. а.

Бизим кичик чәдвәлә гајыдараг гејд етмәлијик ки, «пешәләрн» ишә гувәсинин сатылмасы чәрнкәснә салмагда бнз һәр һалда мүәјјән гәдәр һаглы ндик, чүнки кәндлн «пешәчиләр» арасында муздлу фәһләләр адәтән чохлуг тошкил едирләр. Бу «пешәчиләр» сырасындан токчо муздлу фәһләләри ајырмаг мүмкүн олсајды, јухары грунларда «пешәчиләрнн» фаизн, әлбәттә, сон дәрәчә азаларды.

Муздлу фәһләләр һаггында мә'лумата көлдикдә, биз бурада ч. Харизоменовун белә бнр тамамилә јанлыш фикирдә олдуғуну гејд етмәлнјик ки, куја «бичин, чалын во күнәмузд ишләр үчүн гыса мүддәтә [фәһлә] тутулмасы чох кенш јајылмыш бир һал олмагла бәрабәр, тәсәрруфатын күчлү вә ја зәнфлијинин сәчнјјәви әламәти ола бнлмәз» («Јекун»а «Кириш», сәһ. 46). Истәр нәзәри мүлаһизәләр, истәр Гәрби Авропанын тимсалы, истәрсә дә рус мә'луматы (бу барәдә ирәлндә бәһс едәчәјик) көстәрир ки, әксинә, күнәмузд фәһлә тутулмасыны кәнд буржуазнјасынын чох сәчнјјәви әламәти һесаб етмәк лазымдыр.

Нәһајәт, мә'лумат ичарә торпагларыны бурада да тамамилә кәндли буржуазијасынын әлә кечирдијини көстәрнр. Гејд едәк ки, Саратов статистикачыларының гурашыг чәдвәлләриндә, торпаг ичарәјә көтүрән вә ичарәјә верән тәсәрруфат саһибләрннин мигдары верилмәјнб, јалныз ичарәјә көтүрүлән вә ичарәјә верилән торпағын мигдары* көстәрнлмишдир; буна көрә дә биз ичарә едән һәјәтә дејнл, *мәчбуд* һәјәтә көрә нә гәдәр торпаг ичарәјә көтүрүлдүјүнү вә верилдијини мүәјјән етмәлијик.

* Газада нәмин 61 639 десјатин әкин јери, јә'ни бүтүн пај торпағының (377305 десјатинин) 1/6 һиссәјә гәдәри ичарәјә верилир.

Тәсәррүфат саһибләринин груплары	Пај торпағы олан 1 һәјәтә нечә десјатин дүшүр			Торпағын јекунуна көрә %-и				Истифадә едилән бүтүн торпаг (пај торпағы+ичарәјә көтүрүлән—ичарәјә верилән торпаг) %	
	Пај торпағы	Ичарә едилән торпаг	Ичарәјә верилән торпаг	Пај торпағының	Ичарә едилән торпағын	Ичарәјә верилән торпағы			
Иш һејв. олмајанлар	5,4	0,3	3,0	16	1,7	52,8		5,5	
1 баш иш һејв. олан	6,5	1,6	1,3	14	6	17,6		10,3	
2 » » » »	8,5	3,5	0,9	13	9,5	8,4		12,3	
3 » » » »	10,1	5,6	0,8	10	34 9,5	30,1 4,8	17,3	10,4	34,6
4 » » » »	12,5	7,4	0,7	11	11,1	4,1		11,9	
5 баш вә даһа артыг иш һејваны оланлар	16,1	16,6	0,9	36	62,2	12,3		49,6	
Үмуми	9,3	5,4	1,5	100	100	100		100	

Белəликлə, биз бурада да көрүрүк ки, кəндлиләр нə гəдəр варлы олурларса, пај торпағы илə артыг дəрəчəдə тə'мин едилмиш олдугларына *бахмајараг,* бир о гəдəр *чох* торпаг ичарəјə көтүрүрлəр. Бурада да биз көрүрүк ки, варлы кəндлиләр орта кəндлиləри сыхышдырырлар вə кəндли тəсəррүфатында пај торпағынын ролу кəндин һəр ики гүтбүндə азалмаға мејл едир.

Ичарə һаггындакы бу мə'лумат үзəриндə этрафлы дајанаг. Ч-б Карышевин бу мə'луматла олагəдар чох мараглы вə əһəмијjəтли тəдгиг вə мүлаһизələри (ситат кəтирдијимиз «Јекунлар»да) вə ч. Н. — онун бунлара «тəсһиһləри» вардыр.

Ч-б Карышев «ичарəнин ичарəдарларын таванасындан асылылығы» мəсələсинə хүсуси бир фəсил (III фəсли) һəср етмишдир. Онун чыхартдығы үмуми нəтичə бундан ибарəтдир ки, *«башга шəраит бəрабəр олдугда* ичарə торпағы уғрунда мүбаризə даһа чох таваналыларын хејринə гуртарыр» (сəһ. 156). «Нисбətəп чох тə'мин олунмуш һəјətləр... аз тə'мин олунмуш һəјətləр групуну сыхышдырыб икинчи сыраја салыр» (сəһ. 154). Демəли, биз көрүрүк ки, земство статистикасы мə'луматынын үмуми хүласəсиндən һасил олан

нәтичә дә бизим тәдгиг етдијимиз мә'луматын вердији нәтичәнин ејнидир. Ч-б Карышев ичарә һәчминин пај торпағы һәчминдән асылылығыны тәдгиг едиркән бу нәтичәјә кәлмишдир ки, пај торпағына көрә груплашдырмаг «бизи марагландыран һадисәнин мә'насыны пәрдәләјир» (сәһ. 139): «даһа чох торпаг ичарә едәнләр... а) торпагла *даһа аз* тә'мин олунмуш *бөлмәләрдир*, лакин b) бу бөлмәләрдә *даһа чох* тә'мин олунмуш *груплардыр*. Көрүнүр, бурада бир-бириндә тамамилә әкс олан ики тә'сир вардыр ки, бунларын бир-бириндә гарышдырылмасы, тәкликдә һәр биринин мә'насыны баша дүшмәјә мане олур» (ib.). Биз кәндли груплары-ны *таванаја көрә* бир-бириндән фәргләндирмәк нөгтеји-нәзәрини ардычыл суратдә јеритсәк, һәмин нәтичә өзлүјүндә ајдын олар: бизим мә'луматда даим көрдүк ки, варлы кәндлиләр пај торпағы илә даһа јахшы тә'мин олундугларына бахмајараг, ичарә торпағыны өз әлләринә кечирирләр. Ајдындыр ки, торпаг ичарә едилмәсиндә *мүәјјәнедичи амил* мәһз һәјатин варлы олмасыдыр вә пај торпағы шәртләри илә ичарә шәртләри дәјишдикдә бу амил мүәјјәнедичи амил олмагдан чыхмыр, онун анчаг шәкли дәјишилир. Ч-б Карышев исә «тавананын» тә'сирини тәдгиг етмишсә дә, көстәрилән нөгтеји-нәзәрдә мөһкәм дурмамышдыр, буна көрә дә һәмин һадисәјә *дүзкүн* характеристика вермәјәрәк, ичарәдарын торпагла тә'мин олунмасы илә ичарә арасында билаваситә асылылыг олмасындан данышыр. Бу бир тәрәфдән. Дикәр тәрәфдән исә, ч. Карышевин тәдгигатынын биртәрәфли олмасы, варлыларын ичарә торпагларыны өз әлләринә кечирмәсинин бүтүн мә'насыны гијмәтләндирмәсинә мане олмушдур. О, «пај торпағындан әлавә торпаг ичарә едилмәсини» тәдгиг едәркән, ичарә һаггында олан земство статистикасы мә'луматыны јекунлашдырмагла кифајәтләнир, ичарәдарларын өз тәсәррүфатына мүнасибәтини тәдгиг етмир. Ајдындыр ки, тәдгигат белә, даһа формал олдугда ичарәнин «таванаја» нисбәти мәсәләси, ичарәнин тичарәт вә коммерсија характериндә олмасы мәсәләси һәлл едилә билмәзди. Мәсәлән, Камышин гәзасы һаггында ч. Карышевин әлиндә

дә еjни мә'лумат вар иди, лакин о, тәкчә ичарәjә аид мүтләг рәгәмләрин үзүнү көчүрмәклә (бах: әлавә № 8, с. XXXVI) вә һәр мөвчуд һәjәтә *орта* һесабла иә гәдәр ичарә торпағы дүшдүjүнү һесабламагла (әсәрин мәтни, сәһ. 143) кифаjәтләнмишдир. Ичарәнин варлы кәндлиләр әлиндә топланмасы, онун сәнаје характери дашымасы, ашағы кәндли групу тәрәфиндән торпаг ичарәjә верилмәси илә онун әлагәси, — буиларын һамысы конарда галмышдыр. Демәли, ч. Карышев көрмәjә билмәзди ки, земство статистикасының мә'луматы халгчыларын ичарә һаггындакы тәсәввүрүнү токзиб едир вә jохсул кәндлиләри варлы кәндлиләрин сыхышдырыб арадан чыхардығыны көстәрир; лакин ч. Карышев бу һала дүрүст характеристика вермәмиш вә ону һәр чәһәтдән өjрәнмәjәрәк, һәмин мә'лумата зидд чыхыб «әмәк принсипи» вә с. һаггында көһнә бајатылары тәкрар етмишдир. Лакин кәндлиләр арасында игтисади ихтилаф вә мүбаризә олдугуну садәчә көстәрмәк дә чәнаб халгчылара дөнүклүк кими көрүнмүш вә онлар ч. Карышевин билдикләри кими «тәсһиһ етмәjә» башламышлар. Ч-б Н. — он, өз дедиjинә көрә (сәһ. 153, гејд), ч. Н. Каблуковун ч. Карышевә гаршы е'тиразларындан «истифадә едиб» мәһз белә едир. Ч-б Н. — он өз «Очеркләр»нин IX §-да ичарәдән вә онун мүхтәлиф формаларындан бәһс едир. О дејир: «Кәндлинин өз торпағында әкинчилик әмәjи илә jашаjа билмәси үчүн кифаjәт едәчәк гәдәр торпағы олдугда, о даһа торпаг ичарә етмир» (152). Демәли, ч. Н. — он кәндли ичарәдарлығының саһибкарлыг характери дашыдығыны, тичарәт мәгсәди илә jер әкән варлыларын ичарә торпагларыны өз әлләринә кечирдикләрини һеч төрәддүд көстәрмәдән инкар едир. Бәс онун сүбутлары? — Гәтиjjән һеч бир сүбуту jохдур: «халг истеһсалы» нәзәриjjәси сүбут едилмир, бир һөкм кими ирәли сүрүлүр. Ч-б Н. — он ч. Карышевин әлеjһинә земство мәчмуәсиндән Хвалынск гәзасына аид кичик бир чәдвәли мисал кәтирир; бу чәдвәл сүбут едир ки, «иш һеjванларының мигдары бәрабәр олдугда, паj торпағы нә гәдәр аз олурса, бунун jерини дол-

дурмаг үчүн бир о гәдәр чох торпаг ичарә етмәк лазым кәлир» (153)*, сонра сүбут едир ки, «кәндлиләр малгараја сәһиб олмаг чәһәтдән тамамилә бәрабәр вәзијјәтдә олдугда вә онларын тәсәррүфатында кифајәт гәдәр ишчи гүввәси олдугда, пај торпаглары нә гәдәр аз олурса, бир о гәдәр чох торпаг ичарә едирләр» (сәһ. 154). Охучу көрүр ки, бу кими «нәтичәләр» ч. Карышевин дүрүст олмајан тә'рифинә анчаг сөзлә ирад тутмагдан башга бир шеј дејилдир, ч. Н. — он ичарәнин тавана илә әлагәдар олмасы мәсәләсиндән мә'насыз сөзләрлә јахасыны гуртармаға чалышыр. Өзлүјүндә ајдын дејилми ки, иш һејванының мигдары *бәрабәр* олдугда, тәсәррүфатчынын өз торпағы нә гәдәр аз олурса, ичарә етдији торпаг бир о гәдәр чох олур? Буну демәјә лүзум да јохдур, чүнки мәһз *фәргли* олмасындан бәһс едилән *тавана* бурада бәрабәр көтүрүлүр. Бу, ч. Н. — онун, куја кифајәт гәдәр торпағы олан кәндлиләр торпаг ичарә етмирләр, — дејән иддиасыны һеч дә сүбут етмир; ч. Н. — онун кичик чәдвәлләри јалныз ону көстәрир ки, о, мисал кәтирдији рәгәмләри баша дүшмүр: кәндлиләри пај торпағының гәдәринә көрә бәрабәр тутмагла ч. Н. — он «таванын» ролуну вә јохсулларын торпаг ичарәјә вермәси илә (әлбәттә, јенә дә һәмин варлы кәндлиләрә ичарәјә вермәси илә) әлагәдар олараг варлыларын ичарә торпағыны өз әлләриндә кечирдикләриндән даһа ајдын көстәрир**. Гој охучу, Камышин газасында ичарә торпағының бөлкүсү һаггында индичә мисал кәтирилән мә'луматы јадына салсын; тәсәввүр един ки, биз «бәрабәр мигдарда иш һејваны олан» кәндлиләри ајырыб пај торпағына көрә категоријалара вә ишчиларын сајына көрә бөлмәләрә ајырырыг вә дејирик ки, онларын торпағы нә гәдәр аз олурса, онлар бир о гәдәр чох

---

* Статистикачылар Камышин газасы һаггында да бунун там әксини олан кичик бир чәдвәли верирләр. «Саратов губернијасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси», XI чилд. Камышин газасы, сәһ. 219 вә сонракылар. Буна көрә, мисал кәтирдијимиз газа һаггындакы мә'лумата тамамилә истинад едә биләрик.

** Ч. б. Н.—онун кәтирдији мә'луматын онун өзүнүн чыхардығы нәтичәләри батил етдијини һәлә ч. П. Струве өз «Тәнгиди гејдләр»ində көстәрмишди.

торпаг ичарә едирләр вә и. а. Мәкәр белә бир үсул ишләдилмәси нәтичәсиндә варлы кәндлиләр групу јохамы чыхачаг? Ч-б Н. — он исә өз бош ибарәләри илә мәһз һәмин групун јоха чыхмасына наил олмуш вә халгчыларын көһнә јанлыш фикирләрини тәкрар етмәјә имкан тапмышдыр.

Ч-б Н. — онун ишләтдији тамамилә јарарсыз үсулу, јә'ни кәндлиләрин һәр һәјәтә көрә ичарә етдикләри торпағы 0, 1, 2 вә и. а. ишчиси олан груплар үзрә һесабламаг үсулуну ч. Л. Маресс дә «Мәһсулун вә тахыл гијмәтләринин вә и. а. тә'сири» китабында (I, 34) тәкрар едир. Ч-б Марессин (гәрәзкар халгчылыг нөгтеји-нәзәриндән јазылмыш китабын башга мүәллифләри кими) чәсарәтлә истифадә етдији «орта» рәгәмләрдән кичичик бир мисал көстәрәк. О дејир ки, Мелитопол гәзасында һәр ичарәдар һәјәтә бу гәдәр ичарә торпағы дүшүр: киши ишчиси олмајан һәјәтләрә 1,6 десјатин; бир ишчиси олан һәјәтләрә 4,4 десјатин; ики ишчиси оланлара 8,3 десјатин; үч ишчиси оланлара 14,0 десјатин (с. 34). Нәтичә дә будур: «ичарә едилән торпаг адамбашына тәхминән бәрабәр бөлүнмүшдүр»!! Ч-б Маресс мүхтәлиф тәсәррүфат таванасы олан һәјәт груплары үзрә ичарә торпағынын *һагсыз* бөлкүсүнә нәзәр салмағы лазым билмәмишдир, һалбуки буну һәм ч. В. Постниковун китабындан, һәм дә земство мәчмуәләриндән өјрәнә биләрди. 1 нәфәр киши ишчиси олан һәјәтләр групунда 1 ичарәдар һәјәтә 4,4 десјатин ичарә торпағы дүшмәсини көстәрән «орта» рәгәм, 5—10 десјатин әкән вә 2—3 баш иш һејваны олан һәјәтләр групуна аид *4 десјатин* рәгәми илә, 50 десјатиндән артыг әкән, 4 баш вә даһа артыг иш һејваны олан һәјәтләр групуна аид *38 десјатин* рәгәмини *чәмләмәк* јолу илә алынмышдыр. (Бах: Мелитопол гәзасы һагтында мәчмуә, сәһ. Г: 10—11.) Тәәччүблү дејилдир ки, варлыларла јохсуллары *чәмләдикдә* вә чәмләнән һәдләрин сајына бөлдүкдә истәнилән һәр бир јердә «бәрабәр бөлкү» әлдә етмәк олар!

Һәгигәтдә Мелитопол гәзасында 21% тәшкил едән варлы һәјәтләри (25 десјатин вә даһа артыг әкини

оланлар) паj торпағы илә вә сатыналма торпагла ән чох тә'мин едилдикләринә бахмајараг, кәндли әһалисинин 29,5%-ини тәшкил етдикләри һалда, ичарә едилән бүтүн әкин торпағынын 66,3%-ни өз әлләриндә топламышлар (Мелитопол гәзасы һаггында мәлумат, сәһ. Б. 190—194). 40% тәшкил едән јохсул һәјәтләри (10 десјатинә гәдәр әкини оланлар) исә, әксинә, паj торпағы илә вә сатыналма торпагла ән аз тә'мин олундугларына бахмајараг, кәндли әһалисинин 30,1%-ини тәшкил етдикләри һалда, ичарә едилән бүтүн әкин торпағының 5,6%-инә маликдирләр. Көрдүјүнүз кими, торпағын «адамбашына бәрабәр бөлүнмәсинә» нә гәдәр дә охшајыр!

Ч-б Маресс кәндлиләрин торпаг ичарәси һаггында бүтүн һесабламаларыны белә бир «фәрзиjjә» үзәриндә гурур ки, куја «ичарәдар һәјәтләр әсасән, тә'мин олунмаг чәһәтдән» *(паj торпағы илә* тә'мин олунмаг чәһәтдән) «ики ашағы група мәнсубдур»; куја «ичарә едилән торпаг ичарәдар әһали арасында адамбашына (sic!) бәрабәр бөлүнүр»; куја «ичарә кәндлиләрин тә'мин олунмаг чәһәтдән ашағы груплардан јухары груплара кечмәсинә сәбәб олур»(34—35). Биз артыг көстәрдик ки, *ч. Маресин бүтүн бу «фәрзиjjәләри» һәгигәтә ачыгча зиддир.* Әслиндә вәзиjjәт бүтүн тамамилә әксинәдир вә ч. Маресс кәндлиләрин тәсәрруфат чәһәтдән бәрабәр вәзиjjәтдә олмадыгларындан бәһс едиркән (с. 35) халгчыларын јанлыш фикирләрини бош jерә «фәрз етмәклә» кифајәтләнмәjиб, кәндлиләрин (паj торпағына *малик олмаг* әламәтинә көрә дејил) тәсәрруфат әламәтләринә көрә груплара бөлүнмәси һаггында мә'луматы көтүрсәjди, буну көрмәjә билмәзди.

Инди Камышин гәзасыны Саратов губерниjасының башга гәзалары илә мүгаjисә едәк. Бу гәзаларын һамысында кәндли груплары арасындакы нисбәт бир-бириниn eјнидир; буну орта кәндлиләрлә варлы кәндлиләрин, дедиjимиз кими, бирликдә көтүрүлдүjү 4 гәза (Волск, Кузнетск, Балашов вә Сердобск гәзалары) һаггында ашағыдакы мә'лумат көстәрир:

Саратов губерниjасынын 4 гəзасында

Jекуна көрə %-лə

Тəсəррүфат саһибляринин группалары	һəjətлəр	һəр ики чинсдən олан əһали	Мəк-тəранын чəми	Паj торпағы	Ичарə	Истифадə олунан бүтүн торпаг	Əкин
Иш һеjваны олмаjанлар	24,4	15,7	3,7	14,7	2,1	8,1	4,4
1 баш иш һеjв. оланлар	29,6	25,3	18,5	23,4	13,9	19,8	19,2
2 баш вə даһа чох иш һеjв. оланлар	46,0	59,0	77,8	61,9	84,0	72,1	76,4
Чəми	100	100	100	100	100	100	100

Демəли, һəр jердə jохсул кəндлиляри таваналы кəндлиляриn сыхышдырыб арадан чыхардыгларыны көрүрүк. Лакин Камышин гəзасында варлы кəндлиляр башга гəзалардакындан һəм чох, һəм дə зəнкиндир. Мəсəлəн, губернијанын 5 гəзасында (Камышин гəзасы да дахил олмагла) һəjətлəр иш һеjванынын сајына көрə белə бөлүнүр: иш һеjваны олмаjанлар — 25,3%; 1 баш иш һеjваны оланлар —25,5%; 2 баш — 20%; 3 баш — 10,8%; 4 баш вə даһа артыг — 18,4%; һалбукн Камышин гəзасында варлы кəндлиляр групу, көрдүjүмүз кими, даһа бөjүкдүр, таванасыз кəндлиляр групу исə бир гədəр кичикдир. Сонра, орта кəндлиляри варлы кəндлилярлə бирləшдирсəк, jə'ни 2 баш вə даһа артыг иш һеjваны олан һəjətлəри көтүрсəк, гəзалар һаггында ашағыдакы мə'луматы аларыг:

2 баш вə даһа артыг иш һеjваны олан 1 һəjətə бу гədəр дүшүр

	Камышин гəзасы	Волск гəзасы	Кузнетск гəзасы	Балашов гəзасы	Сердобск гəзасы
Нечə баш иш һеjваны	3,8	2,6	2,6	3,9	2,6
Иш һеjванынын чəми	9,5	5,3	5,7	7,1	5,1
Нечə дес. паj торпағы	12,4	7,9	8	9	8
» » ичарə »	9,5	6,5	4	7	5,7
» » əкин »	17	11,7	9	13	11

Jə'ni Камышин гəзасында таваналы кəндлиләр daha варлыдыр. Бу гəза ən чох торпағы олан гəзалардандыр: губернијада кишиләрдən ибарət həр ревизија нəфəринə[47] 5,4 десјатин пај торпағы дүшдүјү hалда, бурада 7,1 десјатин дүшүр. Демəли, «кəндлиләрин» чохторпаглы олмасы јалныз кəндли буржуазијасынын сајча daha чох вə daha варлы олмасы демəкдир.

Саратов губернијасы hаггында мə'луматын тəдгигини бунунла гуртарырыг вə кəндли həјətләринин груплашдырылмасы мəсələси үзəриндə дајанмағы лазым билирик. Јəгин охучу көрдүкн, биз кəндли həјətләринин пај торпағына көрə груплашдырылмасыны a limine* рədd едирик вə онлары јалныз тəсərrүфат таванасына көрə (иш hејванына көрə; əкинə көрə) груплашдырмаг үсулундан истифадə едирик. Бслə бир үсулу əсасландырмаг лазым кəлир. Пај торпағына көрə груплашдырма үсулу земство статистикамызда чох кениш јајылмышдыр вə бу үсулу мүдафиə сдənләр адətən, илк бахышда чох инандырычы көрүнən ашағыдакы ики дəлилə истинад едирләр**: 1-чиси, дејирләр ки, əкинчи кəндлиләрин мəишətини тəдгиг етмək үчүн торпаға көрə груплашдырма тəбии вə зəруридир. — Бу дəлилдə Русија həјатынын мүhүм бир хүсусијјəти, jə'ni пај торпаг сahиблијиннн азад характердə олмадығы, ганун күчүнə бəрабəрləшдиричи характер дашыдығы вə онун сəрбəстləшдирилмəсинин сон дəрəчə мəhдудлашдырылдығы нəзəрə алынмыр. Əкинчи кəндлиләр арасындакы бүтүн тəбəгələшмə просеси мəhз ондан ибарətдир ки, həјат бу јуридик чəрчивələрдən јан кечир. Биз пај торпағына көрə груплашдырма үсулундан истифадə етдикдə, торпаг ичарəјə верən јохсул илə торпаг ичарəјə көтүрən вə ја сатын алан варлыны;—əлиндəки торпағы тəрк едən јохсул илə торпаг «јыған» варлыны; — чүз'и мигдар мал-гара илə ən пис вəзијјətдəки тəсərrүфатла мəшғул олан јохсул илə чохлу мал-гарасы олан, торпаға күбрə верəн, əкинчилији јахшы-

* —дəрhал. *Ред.*

** Мəсələn. Саратов губернијасы hаггындакы «Јекун»ун. Самара губернијасы hаггындакы «Јекун мəlуматы»нын. Воронеж губернијасынын 4 гəзасы hаггында гиjмəтгоjма мə'луматы «Мəlумат»ынын кириш hиссəсинə вə земство статистикасынын башга əсərləринə бах.

лашдыран вә и. а. вә с. варлыны чәмләјирик. Башга сөзлә, кәнд пролетары илә кәнд буржуазијасы нүмајәндәләрини чәмләјирик. Белә чәмләмә нәтичәсиндә алынан «орта рәгәмләр» *тәбәгәләшмәни пәрдәләјир* вә буна көрә дә тамамилә сахтадыр*. Саратов статистикачыларының јухарыда тәсвир етдијимиз гурашыг чәдвәлләри пај торпағына көрә груплашдырманын јарарсыз олдуғуну ајдын көстәрмәк имканы верир. Мисал үчүн, Камышин үәзасында пај торпағы олмајан кәндлиләр категоријасыны көтүрәк (бах: «Јекун», с. 450 вә сонракылар, Камышин үәзасы һаггында мәчмуә, XI чилд, с. 174 вә сонракылар). «Јекун»ун тәртибчиси бу категоријаја характеристика верәркән онун әкининин «сон дәрәчә чүз'и» адландырыр («Кириш» с. 45), ја'ни бу категоријаны јохсуллар сырасына дахил едир. Чәдвәлләри көтүрәк. Бу категоријанын «орта» әкини һәр һәјәтә 2,9 десјатиндир. Лакин көрүн бу «орта» рәгәм нечә әмәлә кәлмишдир: ири әкинчиләр (бунларда 5 баш вә даһа артыг иш һејваны олан групда һәр һәјәтә 18 десјатин әкин дүшүр; бу групдан олан һәјәтләр бүтүн категоријадакы һәјәтләрин $^{1}/_{8}$-ә гәдәрини тәшкил едир, лакин категоријанын бүтүн әкининин јарыја гәдәри бу һәјәтләрин әлиндәдир) илә һәр һәјәтә 0,2 десјатин әкини олан атсыз јохсуллары чәмләмәк васитәси илә әмәлә кәлмишдир! Муздурлу һәјәтләри көтүрүн. Бу категоријада чәми белә һәјәтләр чох аздыр —77-дир, ја'ни 2,5%-дир. Лакин бу 77 һәјәтдән 60-ы һәр һәјәтә 18 десјатин әкән јухары група

* Бурада әлимизә дүшән надир фүрсәтдән истифадә едиб ч. В. В. илә һәмрә'ј олдуғумуз үчүн гејд едирик; ч. В. В. 1885-чи вә сонракы илләрдә журналларда јаздығы мәгаләләриндә, «Јени типли земство статистикасы нәшрләрини», ја'ни һәјәтләр һаггында топланан мә'луматын јалныз пај торпағына көрә дејил, тәсәррүфатын тәбиәтинә көрә дә груплашдырылмасына ишарә верән гурашыг чәдвәлләрә алгышламышдыг. О заман ч. В. В. јазмышды: *«Кәнд вә ја шәһәр кими ән мүхтәлиф игтисади груплар гарышығы һаггында дејил, бу групларын өзләри һаггында* рәгәм мә'луматы тәртиб етмәк лазымдыр» (В. В. «Јени типли јерли статистика һаггында», «Северный Вестник», 1885-чи ил, № 3, сәһ. 189 вә 190. Саратов губерниясы һаггында «Јекун»ун «Кириш» һиссәсиндә ситат кәтирилмишдир, сәһ. 36). Чох тәәссүф ки, мүхтәлиф кәндли групларыны һаггындакы мә'луматда ч. В. В. сонракы әсәрләриниң һеч бириндә нәзәр салмаг истәмәмишдир вә һәтта көрдүјүмүз кими, «ән мүхтәлиф кәндли групларын гарышығы» һаггында дејил, кәндлиләрин мүхтәлиф груплары һаггында, демәк олар, илк дәфә мә'лумат тәртиб етмәк тәшәббүсүндә олан ч. В. Постниковун китабында фактлар көстәрилән һиссәнин үзәриндән сүкутла кечмишдир. Бәс буна сәбәб нәдир?

дахилдир, һәм дә бу групда муздурлу һәјәтләр артыг 24,5% тәшкил едир. Ајдындыр ки, биз кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини пәрдәләјирик, јохсул кәндлиләри һәгигәтдә олдуғундан даһа јахшы гәләмә веририк (чүнки варлылары онларын сырасына гатыб орта рәгәмләр чыхарырыг), варлы кәндлиләри исә, әксинә, аз таваналы көстәрмиш олуруг, чүнки пај торпағы чох оланлар категоријасына таванаалы кәндлиләрин әксәри дахил олмагла бәрабәр таванасыз кәндлиләр дә дахилдир (мә'лум олдуғу кими, пај торпағы чох олан нәмаларда да һәмишә таванасыз кәндлиләр олур). Пај торпағына көрә груплашдырманы мүдафиә етмәк үчүн кәтирилән икинчи дәлилин дә јанлыш олдуғу инди бизә ајдындыр. Дејирләр ки, һәјәтләр бу үсулла груплашдырылдыгда, пај торпағының гәдәри артдыгча, тавана әламәтләри (мал-гараның мигдары, әкинин гәдәри вә и. а.) һәмишә мүтәнасиб артмыш олур. — Бу шүбһәсиздир, чүнки пај торпағы рифаһын ән мүһүм амилләриндән бириндир. Буна көрә дә пај торпағы чох олан кәндлиләр нәзәрисиндә кәндли буржуазијасының нүмајәндәләри һәмишә чох олур вә нәтичәдә бүтүн категоријанын пај торпағыны көстәрән «орта» рәгәмләр бәјүјүр. Лакин бүтүн бунлардан һәлә һеч дә белә бир нәтичә чыхармаг олмаз ки, кәнд буржуазијасы илә кәнд пролетариатыны бир араја гатан үсул доғру бир үсулдур.

Јекун вуруруг: кәндли һәјәтләринә аид мә'луматын тәһлилиндә һәјәтләри тәкчә пај торпағына көрә груплашдырмагла кифајәтләнмәк лазым дејилдир. Игтисади статистика, *тәсәрруфатлары* груплашдырыркән һөкмән *онларын нөвүнү вә типини* әсас көтүрмәлидир. Бу типләри фәргләндирмәк үчүн јерли шәраитә вә әкинчилик формаларына ујғун әламәтләр көтүрүлмәлидир; екстенсив тахыл тәсәрруфаты шәраитиндә һәјәтләри әкинә көрә (вә ја иш һејванына көрә) груплашдырмагла кифајәтләнмәк мүмкүндүрсә, башга шәрантдә сәнаје биткиләри әкинини, кәнд тәсәрруфаты мәһсулларының техники е'малыны, көкүмејвә биткиләр вә ја јем отлары әкинини, судчулуг тәсәрруфатыны, бостанчылығы вә саирәни нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Кәндлиләр кениш өлчүдә һәм әкинчиликлә, һәм дә пешәчиликлә мәшғул олурларса, онда көстәрилән ики груплашдырма системини, јә'ни әкинчилијин һәчминә вә нөвүнә көрә груплашдырма илә «пешәләрин» һәчминә вә нөвүнә көрә груплашдырманы бирләшдирмәк лазымдыр. Кәндли тәсәрруфатларының һәјәтбәһәјат сијаһыја алынмасы мә'луматына јекун вурмаг үсуллары мәсәләси, һеч дә илк бахышда көрүндүју кими дејилдир. Әксинә, мүбалиғәсиз демәк олар ки, бу мәсәлә инди земство статистикасында әсас мәсәләдир. Һәјәтләр һаггында топланан мә'луматын долғунлуғу вә бу мә'луматын топланмасы техникасы* јүксәк дәрәчәдә тәкмилләшмишдир, лакин бунларын јарытмаз јекунлашдырылмасы үзүндән јығын-јығын чох гијмәтли мә'лумат ачыгча итиб кедир вә нәтичәдә тәдгигатчы јалныз «орта» рәгәмләр (нәмалара, волостлара, кәнд дәрәчәләринә, пај торпағының гәдәринә вә саирәјә көрә «орта» рәгәмләр) әлдә едир. Бу «орта» рәгәмләр, көрдүјүмүз кими вә иәлидә көрәчәјимиз кими, чох заман тамамилә сахта рәгәмләрдир.

IV. ПЕРМ ГУБЕРНИЈАСЫ ҺАГГЫНДА ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫ МӘ'ЛУМАТЫ

Инди дә, тамамилә башга бир шәраитдә олан бир губерниј а — Перм губернијасы һаггындакы земство статистикасы мә'луматыны нәзәрдән кечирәк. Красноуфимск гәзасыны көтүрәк; бу гәзаның һәјәтләри әкинчилик тәсәрруфатының һәчминә көрә груплашдырыл-

* Земство тәрәфиндән сијаһыјаалманын техникасы һаггында, јухарыда көстәрилән нәшрләрдән башга бир дә «Земство статистикасы јекунлары»-ның 1 чилдиндә «I. Фортунатовун мәгаләсинә бах. Һәјәтләрә аид карточкаларын нүмунәләри «Самара губернијасы һаггында јекун мәчмуәсинә» вә Саратов губернијасы һаггында «Јекун»ун «Кириш» һиссәсиндә вә «Орјол губернијасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси»ндә (II чилд, Јелетс гәзасы), «Перм губернијасының Красноуфимск гәзасына аид статистика үчүн материаллар»ын IV бурахылышында чап едилмишдир. Перм губернијасына аид карточкалар хүсусилә мүкәммәлдир.

мышдыр*. Будур гәзанын әкинчилик һиссәси һаггында кы үмуми мә'лумат (гәзада 23 574 һәјәт вә һәр ики чинсдән 129 439 нәфәр вардыр).

Тәсәрруфат саһибләринин груплары	Һәјәтләрин %-и	Һәр ики чинсдән әһалинин %-и	1 һәјәтә нә гәдәр дәнә әкин дүшүр	Бүтүн әкинин гәдәринә көрә %-и		1 һәјәтә нә гәдәр мал-гара дүшүр: иш һејваны	мал-гаранын гарамал һесабы илә чәми	Бүтүн мал-гаранын миғдарына көрә %-и	
Торпаг бечәрмәјәнләр	10,2	6,5	—	—	8,9	0,3	0,9	1,7	15,4
5 дес. гәдәр бечәрәнләр	30,3	24,8	1,7	8,9		1,2	2,3	13,7	
5—10 дес. »	27,0	26,7	4,7	22,4		2,1	4,7	24,5	
10—20 » »	22,4	27,3	9,0	35,1		3,5	7,8	33,8	
20—50 » »	9,4	13,5	17,8	28,9	68,7	6,1	12,8	23,2	60,1
50 дес. артыг »	0,7	1,2	37,3	4,7	33,6	11,2	22,4	3,1	26,3
Чәми	100	100	5,8	100		2,4	5,2	100	

Демәли, бурада да, әкинин хејли аз олмасына бахмајараг, груплар арасында јенә ејни нисбәтләри көрүрүк, әкинин вә мал-гаранын варлы кәндлиләрдән ибарәт кичик бир групун әлиндә ејни шәкилдә топландығыны көрүрүк. Торпаг саһиблији илә торпагдан һәгигәтән тәсәрруфатчылыгла истифадә етмәк арасындакы нисбәт бурада да, таныш олдуғумуз губернијалардакы нисбәт кимидир**.

---

* «Пермь губерниjасынын Красноуфимск гәзасына анд статистика үчүн материаллар», III бурахылыш. Чәдвәлләр, Казан, 1894. Мүгаjисә етмәк үчүн ашағыда Јекатеринбург гәзасына даир башлыча мә'луматы да гејд едәмәjик; бу гәзанын да һәјәтләри ејни үсулла груплашдырылмышдыр. «Пермь губерниjасынын Јекатеринбург гәзасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси». Јекатеринбург гәза земствосунун нәшри. Јекатеринбург, 1891.

** Бу кәндлиләрин (бүтүн груплардан олланларын) паj торпағы чәми 410 428 десjатиндир, Јә'ни «орта һесабла» 1 һәјәтә 17,5 десjатин дүшүр. Бундан әлавә, кәндлиләр 53 882 десjатин әкин jери, 597 180 десjатин дә бичәнәк, демәли, чәми 651 062 десjатин торпаг ичарә едирләр (әкин jери ичарә едән һәјәтләр 8903-дүр, бичәнәк ичарә едән һәјәтләр исә 9167-дир) вә паj торпағындан: 50548 десjатин әкин jери (8553 тәсәрруфат саһиби), 7186 десjатин дә бичәнәк (2180 тәсәрруфат саһиби), чәми 57 734 десjатин торпаг ичарәjә верирләр.

Тәсәррүфат саһибләринин груплары	Торпағын јекуна көрә фаизи: Һәјәтләр	Һәр ики чинсдән олан әһали	Пај торпағы	Ичарә едилән торпаг	Ичарәјә верилән торпаг	Чәми истифадә едилән торпаг
Торпаг бечәрмәјәнләр	10,2	6,5	5,7	0,7	21,0	1,6
5 дес. гәдәр бечәрәнләр	30,3	24,8	22,6	6,3	46,0	10,7
5—10 дес. »	27,0	26,7	26,0	15,9	19,5	19,8
10—20 » »	22,4	27,3	28,3	33,7	10,3	32,8
20—50 » »	9,4	13,5	15,5	36,4	2,9	29,8
50 дес.-дән артыг »	0,7	1,2	1,9	7,0	0,3	5,3
Чәми	100	100	100	100	100	100

Бурада да јенә ән чох тә'мин едилмиш варлы кәндлиләр ичарә торпағыны өз әлләринә кечирирләр; јенә дә пај торпағы таванасыз кәндлиләрин әлиндән чыхыб (ичарәјә вермәк васитәси илә) таваналы кәндлиләрин әлинә кечир, јенә дә пај торпағынын ролу кәндин һәр ики гүтбүндә, ики мүхтәлиф истигамәтдә азалыр. Охучунун бу просесләри даһа конкрет шәкилдә тәсәввүр едә билмәси үчүн ичарә һаггында даһа мүфәссәл мә'лумат веририк:

Тәсәррүфат саһибләринин груплары	Бир һәјата нә гәдәр дүшүр: Һәр ики чинсдән оланлар	Пај торпағы, десјатин һесабы илә	Әкин јери ичарә едән һәјәтләрин %-и	1 ичарәдар һәјәтә нечә десјатин әкин јери дүшүр	Бичәнәк ичарә едән һәјәтләрин %-и	1 ичарәдар һәјәтә нечә десјатин бичәнәк дүшүр
Торпаг бечәрмәјәнләр	3,51	9,8	0,0	0,7	7,0	27,8
5 дес. гәдәр бечәрәнләр	4,49	12,9	19,7	1,0	17,7	31,2
5—10 дес. »	5,44	17,4	34,2	1,8	40,2	39,0
10—20 » »	6,67	21,8	61,1	4,4	61,4	63,0
20—50 » »	7,86	28,8	87,3	14,2	79,8	118,2
50 дес. артыг »	9,25	44,6	93,2	40,2	86,6	261,0
Чәми	5,49	17,4	37,7	6,0	38,9	65,0

Демәли, кәндлиләрин јухары групларында (билдијимиз кими, ичарә торпағының ән чох һиссәсини өз әлиндә тәмәркүзләшдирән) ичарә халгчы игтисадчыларын кениш јајылмыш фикриниң әксинә олараг, ачыгдан-ачыға сәнаје, сәнибкарлыг характери дашыјыр.

Инди дә муздлу әмәк һаггындакы мә'лумата кечирик; һәмин гәза үзрә верилән бу мә'лумат долғун олдугундан (јә'ни: күнәмуздчу фәһлә тутулмасы һаггында мә'лумат да әлавә едилдијиндән) хүсусилә гијмәтлидир:

Тәсәррүфатларын групларын	1 һәјәтә дүшән кишн ишчиләрин сајы	Фәһлә тутан тәсәррүфатларын сајы				Фәһлә тутан тәсәррүфатларын % -и			
		мүддәтли	от чалынына	бичинә	дөјүмә	мүддәтли	от чалынына	бичинә	дөјүмә
Торпаг бөчәрмәјәнләр	0,6	4	16	—	—	0,15	0,6	—	—
5 дес. гәдәр бөчәрәнләр	1,0	51	364	340	655	0,7	5,1	4,7	9,2
5—10 дес. »	1,2	268	910	1 385	1 414	4,2	14,3	20,1	22,3
10—20 » »	1,5	940	1 440	2 325	1 371	17,7	27,2	43,9	25,9
20—50 » »	1,7	1 107	1 043	1 542	746	50,0	47,9	69,6	33,7
50 дес. артыг »	2,0	143	111	150	77	83,1	64,5	87,2	44,7
Үәмн	1,2	2 513	3 884	5 742	4 263	10,6	16,4	24,3	18,8

Биз бурада куја күнәмузд фәһлә сахламаг тәсәррүфатын күчлү вә зәиф олдугуну көстәрән сәчијјәви бир әламәт дејилдир, дејән Саратов статистикачыларының фикриниң ачыгча тәкзибини көрүрүк. Әксинә, бу, кәндли буржуазијасынын сон дәрәчә сәчијјәви бир әламәтидир. Һәр чүр күнәмузд фәһлә сахламаг сәнәсиндә биз, тавапасы артдыгча муздлу фәһлә сахлајан тәсәррүфат сәнибләринин фаизинин артдығыны көрүрүк, һалбуки ән чох тавапалы кәндлиләр аилә фәһләсн чәһәтдән дә ән јахшы тә'мин олунмушлар. Аилә кооперасијасы бурада да капиталист кооперасијасының тәмәлидир. Сопра, бичиндә күнәмузд фәһлә ишлодилмәсини көтүрдүкдә көрүрүк кн, күнәмузд фәһлә тутан

тәсәррүфатларын сајы, мүддәтли фәһлә тутан тәсәррүфатларын сајындан (гәзада орта һесабла) *2½ дәфә* артыгдыр; күнәмузд фәһлә тутан тәсәррүфатларын үмуми сајына даир мә'лумат олдуғуна бахмајараг, тәәссүф ки, статистикачылар онларын сајыны көстәрмәмишләр. Үч јухары групда олан 7679 һәјәтдән 2190-ы муздур тутур, 4017-си, јә'ни варлы групдан олан кәндлиләрин чоху бичиндә күнәмузд фәһлә тутур. Ајдындыр ки, күнәмузд фәһлә тутмаг һеч дә Перм губерниjасынын хүсусиjjәти дејилдир; һәм дә әкәр биз јухарыда, варлы кәндли групларындан олан бүтүн тәсәррүфат саһибләринин онда 2 һиссәсиндән онда 6 вә онда 9 һиссәсинә гәдәрини муздур тутдуғуну көрдүксә, бурадан билаваситә белә бир нәтичә чыхыр. Варлы кәндли һәјәтләринин *чоху* муздлу әмәкдән бу вә ја башга шәкилдә истифадә едир. *Варлы кәндлиләрин јашамасы үчүн зәрури шәрт муздурлар вә күнәмуздчулар зүмрәсинин әмәлә кәлмәсидир.* Нәһајәт, белә чох мараглы бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, күнәмузд фәһлә тутан тәсәррүфатларын сајынын муздур тутан тәсәррүфатларын сајына нисбәти, *ашағы кәндли групларындан јухары кәндли групларына доғру кетдикчә азалыр.* Ашағы групларда күнәмуздчу тутан тәсәррүфатларын сајы муздур сахлајан тәсәррүфатларын сајындан һәмишә артыг, һәм дә гат-гат артыг олур. Јухары групларда исә, әксинә, муздур тутан тәсәррүфатларын сајы күнәмуздчу тутан тәсәррүфатларын сајындан бә'зән һәтта чох олур. Бу факт јухары кәндли групларында даим муздлу әмәкдән истифадә едән әсил муздурлу тәсәррүфатлар әмәлә кәлдијини ачыгча көстәрир; муздлу әмәк илин фәсилләри арасында даһа мүнтәзәм бөлүнүр вә күнәмуздчу тутмаг кими хејли баһалы вә хејли әзијjәтли бир ишә лүзум галмыр. Јери кәлмишкән, Вјатка губернијасынын Јелабуга гәзасында истифадә олунан муздлу әмәк һаггындакы мә'луматы верәк (бур ада варлы кәндлиләрлә орта кәндлиләр бирләшдирилмишдир).

Тәсәррүфат саһиблəриниң группалары	Һəјəтлəр		Һəр икиси чинсдəн олanлар	Муздлу ишчилəр				Чəми мал-гара	Паj торпагы	Ичарə едəн	Торпаг ичарəјə верəн
				муддəтли		күнəмуздлу				Һəјəтлəриниң	
	Сајы	%-и	%-и	Сајы	%-и	Сајы	%-и	%-и	%-и	%-и	
Атсызлар	4 258	12,7	8,3	56	3,2	16031	10,6	1,4	5,5	7.9	42,3
1 аты олanлар	12 851	38,2	33,3	218	12,4	28015	18,6	24,5	27,6	23,7	21,8
Чохатлылар	16 484	49,1	58,4	1 481	84,4	106 318	70,8	74,1	66.9	35,3	9, 1
Чəми	33 593	100	100	1 755	100	150 364	100	100	100	27,4	18,1

Əкəр һəр бир күнəмуздчунуn бнр ај (28 күн) ишлəдиjи фəрз едиларсə, онда күнəмуздчуларын сајынын муддəтли фəһлəларин сајындан үч гат артыг олдуғу мејдана чыхар. Өтəри геjд едəк ки, һəм фəһлə сахланмасында, һəм дə торпаг ичарə едилмəсиндə вə ичарəjə верилмəсиндə группар арасында артыг бизə таныш олан нисбəтн Вjатка губернијасында да көрүрүк.

Торпаға күбрə верилмəси һаггында Перм статистикачыларынын һəјəтлəр үзрə вердикləри мə'лумат чох мараглыдыр. Будур һəмин мə'луматын тəһлилинин нəтиҹəси[48]:

Тəсəррүфат саһиблəриниң группары	Умумиjjətlə тарлаја пеjин дашыjан тəсəррүфатларын %-и	Тарлаја пеjин дашыjан 1 һəјət нечə араба пеjин дашынышдыр
5 дес. гədəр торпаг бечəрəнлəр	33,9	80
5—10 дес. » »	66,2	116
10—20 » » »	70,3	197
20—50 » » »	76,9	358
50 десjатинdəн артыг »	84,3	732
Чəми	51,7	176

Белəликлə, биз бурада да jохсулларла варлы кəндлиləрин тəсəррүфат системи вə үсулу арасында чох бөjүк фəрг олдуғуну көрүрүк. Бу фəрг һəр jердə олмалыдыр, чүнки варлы кəндлиләр һəр jердə кəндли мал-гарасынын чох һиссəсини өз əлləринə топлajырлар вə онларын өз əмəjини тəсəррүфатын jахшылашдырылмасына сəрф етмəjə даһа чох имканы вардыр.

Буна көрә дә, мәсәлән, ислаһатдан сонракы «кәндлиләрин» ејни заманда һәм атсыз вә мал-гарасыз һәјәтләр зүмрәси әмәлә кәтирдикләрини, һәм дә торпаға күбрә вермәјә кечәрәк (буну ч. В. В. өзүнүн «Кәндли тәсәрруфатында мүтәрәгги чәрәјанлар» әсәриндә әтрафлы тәсвир етмишдир, сәһ. 123—160 вә сонракылар), «кәнд тәсәрруфатының мәдәнијјәтини јүксәлтдијини» көрүрүксә, бу бизә тамамилә ајдын көстәрир ки, «мүтәрәгги чәрәјанлар» ачыгдан-ачыға кәнд буржуазијасының тәрәггиси демәкдир. Бу һал тәкмилләшмиш кәнд тәсәрруфаты аләтләринин бөлкүсүндә даһа ајдын көрүнүр вә Перм статистикасында бу барәдә дә мә'лумат вардыр. Лакин бу мә'лумат гәзаның бүтүн әкинчилик һиссәсиндән дејил, гәзадакы 23 574 һәјәтдән 15 076 һәјәти әһатә едән јалныз 3-чү, 4-чү вә 5-чи рајонлардан топланмышдыр. Ашағыдакы тәкмилләшмиш аләтләр гејд олунмушдур: дәнсовураң — 1049, чешидләјичи аләт — 225 вә дөјүм аләти — 354, чәми 1628. Бу аләтләр груплар үзрә белә бөлүнүр:

Тәсәрруфат саһибләринин груплары	100 тәсәрруфата нә гәдәр тәкмилләшмиш аләт дүшүр	Тәкмилләшмиш аләтләрин чәми	Тәкмилләшмиш аләтләрин јекунуна көрә %-и	
Торпаг бечәрмәјәнләр	0,1	2	0,1	
5 дес. гәдәр бечәрәнләр	0,2	10	0,6	
5—10 дес. »	1,8	60	3.7	
10—20 » »	9.2	299	18,4	
20—50 « »	50,4	948	58,3	77,2
50 дес.-дән артыг »	180,2	309	18,9	
Чәми	10,8	1 628	100	

Тәкмилләшмиш аләтләрдән куја «бүтүн» кәндлиләрин истифадә етдикләринә даир ч. В. В.-нин «халгчы» мүддәасынын әсассызлығыны бу чәдвәл бир даһа көстәрир!

«Пешәләр» һаггындакы мә'лумата әсасән биз бу дәфә «пешәләрин» ики әсас нөвүнү ајырыб көстәрә биләрик ки, бу да 1) кәндлиләрин кәнд буржуазијасына (тичарәт-сәнаје мүәссисәләри саһибинә) чев-

рилмәсинә вә 2) кәндлиләрин кәнд пролетариатына чеврилмәсинә (иш гүввәсинин сатылмасы, «әкинчилик пешәләри» дејилән пешәләрә) дәлаләт едир. Бир-бирinә тамамилә әкс олан бу «пешәчиләр» груплара белә бөлүнүр*:

Тәсәррүфат саһибләринин груплары	Һәр 100 тәсәррүфат саһибинә нә гәдәр тичарәт-сәнаје мүәссисәси дүшүр	Тичарәт-сәнаје мүәссисәләринин јекуна көрә % һесабы илә груплара бөлүнмәси	Әкинчилик пешәләри илә мәшғул олан тәсәррүфатларын %-и
Торпаг бечәрмәјәнләр	0,5	1,7	52,3
5 дес. гәдәр бечәрәнләр	1,4	14,3	26,4
5—10 дес. »	2,4	22,1	5,0
10—20 » »	4,5	34,3	1,4
20—50 » »	7,2	23,1 } 61,9	0,3
50 дес.-дән артыг »	18,0	4,5 }	—
Чәми	2,9	100	16,2

Бу мә'луматы әкинин бөлкүсү вә муздлу фәһлә тутулмасы һаггындакы мә'луматла тутушдурдугда јенә көрүрүк ки, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси капитализм үчүн дахили базар јарадыр.

Ән мүхтәлиф нөв мәшғәләләр «пешә» вә ја «кәсбкарлыг» ады илә бирләшдирилиб бир араја гатылдыгда вә «әкинчилијин пешәләрлә бирләшдирилмәси» капитализми инкар едән ејни бир шеј кими, јекчинс бир шеј кими гәләмә верилдикдә (мәсәлән, ч. В. В. вә ч. Н. — онун јазыларында олдуғу кими), әсил вәзијјәтин нечә дәриндән тәһриф едилдијини дә көрүрүк.

Нәһајәт, Јекатеринбург гәзасы һаггындакы мә'луматын ејни илә бу чүр олдуғуну көстәрәк. Әкәр биз гәзада олан 59 709 һәјәтдән торпагсызлары (14 601 һәјәт), јалныз бичәнәји оланлары (15 679 һәјәт) вә бүтүн пај торпагларыны тәрк едәнләри (1612 һәјәт) ајырсаг, јердә галан 27 817 һәјәт һаггында ашағыдакы мә'лу-

* «Әкинчилик пешәләри» дә јалныз сон 3 рајон һаггында ајрыча көстәрилмишдир. Тичарәт-сәнаје мүәссисәләри чәми 692-дир, бунлардан 132-си су дәјирманыдыр, 16-сы јаһ е'малатханасы, 97-си гәтранханадыр, 283-ү «дәмирчихана вә сәнрә», 164-ү «дүкан, мејхана вә сәнрәдир».

маты аларыг: әкмәјән вә ја аз (5 десјатинә гәдәр) әкән 20 мин һәјәт 124 мин десјатин әкининәмәми 41 мин десјатининә, јә'ни 1/3 һиссәсиндән азына маликдир. 2859 варлы һәјәтин (10 десјатиндән артыг әкини оланларын) исә, әксинә, 49 751 десјатин әкини вардыр, бүтүн 67 мин десјатин ичарә торпағындан 53 мин десјатини (о чүмләдән ичарә едилмиш 55 мин десјатин кәндли торпағындан 47 мин десјатини) бу һәјәтләрин әлиндәдир. Мә'лум олур ки, Јекатеринбург гәзасында бир-бириндә әкс олан ики нөв «пешәнин», һабелә муздурлу һәјәтләрин бөлүкүсү Красноуфимск гәзасындакы бөлкү илә тамамилә јекчинсдир.

V. ОРЈОЛ ГУБЕРНИЈАСЫ ҺАГГЫНДА ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫ МӘ'ЛУМАТЫ

Бу губернијанын Јелстс вә Трубчевск гәзалары һаггында әлимиздә олан 2 мәчмуәдә кәндли һәјәтләри иш атларының сајына көрә груплашдырылыр*.

Бу ики гәзаны бирләшдирәрәк, груплара даир үмуми мә'луматы көстәририк:

Тәсәррүфат сабибләринин груплары	Аилләрин %-и	Һәр ики чинсдән олан әһалинин %-и	1 һәјәтә нечә десјатин пај торпағы дүшүр	Торпағын %-и: пај торпағының	Торпағын %-и: сатыналма торпағын	Торпағын %-и: ичарәдар һәјәтләрин %-и	Торпағын %-и: ичарә едилән торпағын	Торпағын %-и: ичарәјә верилән торпағын	Истифадә едилән бүтүн торпаг: %-лә	Истифадә едилән бүтүн торпаг: 1 һәјәтә	1 һәјәтә нечә баш мал-гара дүшүр (гәрамил һесабы илә)	Бүтүн мал-гарының %-и
Атсызлар	22,9	15,6	5,5	14,5	3,1	11,2	1,5	85,8	4,0	1,7	0,5	3,8
1 аты олан-лар	33,5	29,4	6,7	28,1	7,2	46,9	14,1	10,0	25,8	7,5	2,3	23,7
2—3 аты олаплар	36,4	42,6	9,6	43,8	40,5	77,4	50,4	3,0	49,3	13,3	4,6	51,7
4 вә даһа артыг аты олаплар	7,2	12,4	15,2	13,6	49,2	90,2	34,0	1,2	20,9	28,1	9,3	20,8
Чәми	100	100	8,6	100	100	52,8	100	100	100	9,8	3,2	100

* «Орјол губернијасына даир статистика мә'луматы мәчмуәси», II чилд, М. 1887. Јелетс гәзасы, һабелә III чилд, Орјол, 1887. Трубчевск гәзасы. Бу ахырынчы гәза һаггындакы мә'лумата шәһәр әтрафындакы ичмалар дахил едилмәмишдир. Ичарә һаггындакы мә'луматы үмуми шәкилдә көтүрүрүк.

Бурадан көрүнүр ки, группар арасындакы үмуми нисбәтләр бурада да әввәлләр көрдүјүмүзүн ејнидир (сатыналма торпағын вә ичарә торпағынын варлылар әлиндә тәмәркүзү, торпағын јохсуллардан онлара кечмәси вә и. а.). Тәсәрруфатда муздлу әмәк, «пешәләр» вә «мүтәрәгги чәрәјанлар» чәһәтдән дә группар арасындакы нисбәтләр тамамилә ејнидир:

Тәсәрруфат саһибләринин группары	Муздлу фәһләләри олан тәсәрруфатларын %-ни	Пешәләрә мәшғул олан тәсәрруфатларын %-ни	Һәр 100 тәсәрруфата нә гәдәр тичарәт вә сәнаје мүәссисәси дүшүр	Тәкмилләшмиш аләтләр (Јелетс гәзасында)	
				Һәр 100 тәсәрруфата нә гәдәр аләт дүшүр	Бүтүн аләтләрин %-ни
Атсызлар	0,2	59,6	0,7	0,01	0,1
1 аты олан лар	0,8	37,4	1,1	0,2	3,8
2—3 » »	4,9	32,2	2,6	3,5	42,7
4 вә даһа артыг аты олан лар	19,4	30,4	11,2	36,0	53,4
Чәми	3,5	39,9	2,3	2,2	100

Демәли, Орјол губернијасында да кәндлиләрин бир-бириндә тамамилә әкс олан ики гисмә: бир тәрәфдән, кәнд пролетариатына (торпағы тәрк етмәк вә иш гүввәсини сатмаг), дикәр тәрәфдән исә кәндли буржуазијасына (торпаг сатын алмаг, чохлу торпаг ичарәјә көтүрмәк, хүсусән пај торпағы ичарә етмәк, тәсәрруфаты јахшылашдырмаг, муздур вә күнәмуздчу тутмаг, — бунлар бурада һесаба алынмамышдыр, — вә әкинчилијә тичарәт-сәнаје мүәссисәләринин говушмасы) бөлүндүјүнү көрүрүк. Лакин кәндлиләрин әкинчилик тәсәрруфатынын һәчми бурада јухарыдакы мисалларда көстәрилдијиндән үмумијјәтлә олдугча кичикдир; бөјүк әкини оланларын сајы олдугча аздыр

јә'ни ичарә едилән пај торпағы илә гејри-пај торпағыны бирләшдиририк. Ичарәјә верилән торпағын гәдәрини, бүтүн пај торпағыны ичарәјә верән һәјәтләрин сајына көрә тәхмини мүәјјән етмишик. Әлдә едилән рәгәмләр әсасында һәр бир групун истифадә етдији торпағын да гәдәри мүәјјән едилмишдир (пај торпағы+сатыналма торпаг+ичарә торпағы — ичарәјә верилән торпаг).

вә бу ики гәза көтүрүлдүкдә, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси бу сәбәбдән хејли зәиф көрүнүр. Биз: «көрүнүр» дејирик, она көрә ки, 1-чиси, әкәр бурада «кәндлиләрин» даһа сүр'әтлә кәнд пролетарнатына чевриллијини вә онларын нчәрисиндән чох чүз'и мигдарда кәнд буржуасы чыхдығыны көрүрүксә, ејни заманда биз бунун әксинә олан мисаллар да көрмүшүк, биз көрмүшүк ки, кәндин буржуа гүтбү хүсусилә нәзәрә чарпачаг бир дәрәчәјә чатыр. 2-чиси, бурада *әкинчи* кәндлиләрин (биз бу фәсилдә мәһз әкинчи кәндлиләрлә кифајәтләнирик) тәбәгәләшмәсини, хүсусилә чох инкишаф етмиш олан (аиләләрин 40%-и) «пешәләр» пәрдәләјир. «Пешәчиләр» арасында исә бурада да, чохлуг тәшкил едән муздлу фәһләләрлә бәрабәр, азлыг тәшкил едән алверчиләрә, бинәкарлара, саһибкарлара, тәсәрруфат саһибләринә вә башгаларына тәсадүф олунур. 3-чүсү, бурада јерли әкинчилијин базарла ән чох әлагәдар олан чәһәтләри һаггында мә'луматын олмамасы кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини пәрдәләјир. Бурада тичарәт әкинчилијинин, базар әкинчилијинин инкишафы сатлыг тахыл әкинини кенишләндирмәјә дејил, чәтинә истеһсалыны артырмаға јөнәлдилмишдир. Бурада тичарәт әмәлијјатынын ән чоху һәмин чәтинә мәһсулу илә әлагәдардыр, мәчмуәдә көстәрилән чәдвәлләрдәки мә'лумат исә мүхтәлиф групларда әкинчилијин *мәһз бу* чәһәтини ајырмыр. «Чәтинә әкини кәндлиләрин башлыча кәлир мәнбәјидир» (јә'ни пул кәлири мәнбәјидир. Трубчевск гәзасы һаггында мәчмуә, кәндбокәнд тәсвирнн 5-чи вә бир чох башга сәһифәләри), «кәндлиләр башлыча диггәти чәтинә әкиннинә вернрләр... Пејнин һамысы... чәтинә әкининә вернлир» (ibid., 87), һәр јердә «чәтинә һесабына» борч алыныр, борчлар чәтинә илә өдәнлир (ibid., passim). Чәтинә әкинләрини күбрәләмәк үчүн варлы кәндлиләр јохсуллардан пејин алырлар (Орјол гәзасы һаггында мәчмуә, VIII чилд. Орјол, 1895, сәһ. 105), өз нчмаларында вә өзкә ичмаларда чәтинә әкини јерләри ичарә еднлнр вә ичарәјә вернлнр (ibid., 260), тәмәркүзләшмәсиндән артыг бәһс етднјнмнз «сәнаје мүәссисәләрнннн» бнр гнсми чәтинә е'малы илә мәшғулдур. Јерли әкинчилијин мәһз

башлыча тичарәт мәһсулу һаггында мә'лумат верилмәдији тәбәгәләшмә мәнзәрәсинин нә гәдәр натамам олдуғу ајдындыр*.

VI. ВОРОНЕЖ ГУБЕРНИЈАСЫ ҺАГГЫНДА ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫ МӘ'ЛУМАТЫ

Воронеж губернијасы һаггындакы мәчмуәләрдә мә'лумат хүсусилә мүкәммәлдир вә груплашдырма болдур. Пај торпағына көрә ади груплашдырмадан әлавә бир нечә гәзада иш һејванларына көрә, ишчиләрин сајына көрә (аиләләрин ишчи күввәсинә көрә), пешәләрә көрә (пешә илә мәшғул олмајанлар; пешә илә мәшғул оланлар: а) кәнд тәсәррүфаты пешәләри илә, b) гарышыг пешәләрлә вә с) тичарәт-сәнаје пешәләри илә мәшғул оланлар), муздурлара көрә (муздурлуға кирәнләри олан; — муздурлары олмајан вә муздурлуға кирәнләри олмајан; — муздур сахлајан тәсәррүфатлар) груплашдырма вардыр. Ахырынчы груплашдырма гәзаларын ән чохунда кечирилмишдир вә илк нәзәрдә күман етмәк оларды ки, бу груплашдырма кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини өјрәнмәк үчүн даһа чох јарарлыдыр. Һәгигәтдә исә белә дејилдир: муздурлуға адам верән тәсәррүфатлар групу кәнд пролетариатынын һеч дә һамысыны әһатә етмир, чүнки күнәмуздчу, гара фәһлә, фабрик-завод фәһләси, тикинти вә торпаг ишләри фәһләси, ев гуллугчусу вә и. а. верән тәсәррүфатлар бу група дахил дејилдир. Муздурлар «кәндлиләрин» ичәрисиндән чыхан муздлу фәһләләрин анчаг бир һиссәсини тәшкил едирләр. Муздур сахлајан

---

* Орјол гәзасы һаггында мәчмуәнин (чәдвәл № 57) тәртибчиси билдирир ки, варлы кәндлиләрин 1 баш ири һејвандан көтүрдүкләри пејин, таванасыз кәндлиләриникиндән *тахминан ики сат артыгдыр* (1 варлы һәјәтиндә 7.4 данә мал-гара олмагла 1 баш мал-гарадан 391 пуд пејин көтүрүлдүју һалда, 1 таванасыз һәјәтдә 2.8 данә мал-гара олмагла 1 баш мал-гарадан 208 пуд пејин көтүрүлүр. Һәм дә бу нәтичә һәјәтләр пај торпағына көрә груплашдырылдыгда әлдә едилмишдир, бу чүр груплашдырма исә тәбәгәләшмәнин һәгиги дәрәчәсини зәифләдир). Буна сәбәб одур ки, јохсуллар күләнш вә пејини јаначаг јеринә ишләтмәли, ону сатмалы олурлар вә и. а. Демәли, јалныз кәндли буржуазијасы 1 баш мал-гарадан «нормал» мигдарда (400 пуд) пејин көтүрә билир. Чі-б В. В. (кәндлиләрин атсызлашмасы һаггында дедији кими) бу барәдә дә дејә биләрди ки, мал-гаранын мигдары илә пејинин мигдары арасындакы «нормал нисбәт бәрпа олунур».

тәсәррүфатлар групу да олдугча натамамдыр, чүнки күнәмуздчу сахлајан тәсәррүфатлар бу група дахил дејилдир. Битәрәф груп (муздурлуға адам вермәјәнләр вә муздур сахламајанлар групу) минләрлә атсызлары минләрлә чохатлыларла, торпаг ичарә едәнләри торпаг ичарәјә верәнләрлә, әкинчиләри әкинчи олмајанларла, минләрлә муздлу фәһләни аз мигдар тәсәррүфат саһибләри илә вә и. а. бир араја гатараг, һәр гәзада он минләрлә аиләни бирләшдирир. Бүтүн битәрәф груп үчүн үмуми «орта» рәгәмләр, мәсәлән, торпағы олмајан вә ја 1 һәјәтә 3—4 десјатин торпағы олан (бураја һәм пај торпағы, һәм дә сатыналма торпаг дахилдир) һәјәтләри 25, 50 десјатиндән артыг пај торпағы олан вә өзләри үчүн он вә јүз десјатинләрлә олавә торпаг алан тәсәррүфатларла чәмләмәкдән (Бобров гәзасы һаггында мәчмуә, сәһ. 336, гр. № 148; Новохопјорск гәзасы һаггында мәчмуә, сәһ. 222), — һәр аиләјә чәми 0,8—2,7 дәнә мал-гарасы олан һәјәтләри үмумијјәтлә 12—21 дәнә мал-гарасы олан һәјәтләрлә чәмләмәкдән һасил олмушдур (ibid.). Ајдындыр ки, кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини белә «орта» рәгәмләр васитәси илә тәсәввүр етмәк олмаз, одур ки, биз дә иш һејванына көрә груплашдырманы көтүрмәлн олуруг, чүнки бу груплашдырма әкинчилик тәсәррүфатынын һәчминә көрә груплашдырмаја ән чох јахындыр. Бизим әлимиздә белә груплашдырма олан (Земљанск, Задонск, Нижнедевитск вә Коротојак гәзалары һаггында) дөрд мәчмуә вардыр; биз бунлардан Задонск гәзасыны көтүрмәлијик, чүнки галан гәзаларда сатыналма вә ичарәјә верилән торпаг һаггында груплара көрә ајрыча мә'лумат верилмәмишдир. Биз ашагыда бу 4 гәзанын һамысы һаггында үмуми мә'лумат верәчәјик вә охучу бунлардан да ејни нәтичәләр чыхдығыны көрәчәкдир. Задонск гәзасында группар һаггында үмуми мә'лумат беләдир (һәјәтләр — 15 704, һәр ики чинсдән олан адамларын сајы—106 288, пај торпағы —135 656 десјатин, сатыналма торпаг —2882 десјатин, ичарә едилән торпаг —24 046 десјатин, ичарәјә верилән торпаг 6482 десјатиндир). [114-чү сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Тәсәррүфат сahиблəриниң группалары	Һəјətlərin %-и	1 һəјətə һər ики чиклək hесаб ilə гəдər адам дүшүр	Һər ики чиклəн олан əһалиnin %-и	1 һəјətə нечə дес. пај торпағы дүшүр	Торпағын %-и				Истифадə едилən торпағын чəми		Бечəрилən торпағын чəми		1 һəјətə чəми нə гəдəр мал-гара дүшүр
					пај торпағы-нын	сатмаjа торпағы	ичарə едилən торпағын	ичарəjə верил-миш торпағын	1 һəјətə	%-и	1 һəјətə	%-и	
Атсызлар	24,5	4,5	16,3	5,2	14,7	2,0	1,5	36,9	4,7	11,2	1,4	8,9	0,6
1 аты олanлар	40,5	6,1	36,3	7,7	36,1	14,3	19,5	41,9	8,2	32,8	3,4	35,1	2,5
2—3 » »	31,8	8,7	40,9	11,6	42,6	35,9	54,0	19,8	14,4	45,4	5,8	47,0	5,2
4 вə даһа артыг аты олanлар	3,2	13,6	6,5	17,1	6,6	47,8	25,0	1,4	33,2	10,6	11,1	9,0	11,3
Чəми	100	6,8	100	8,6	100	100	100	100	10,1	100	4,0	100	3,2

Бурада да группар арасындакы нисбәт әввәлки губерниja вә гәзалардакы илә јекчинсдир (сатыналма торпаг вә ичарә торпағы тәмәркүзләшир, паj торпағы ону ичарәjә верән таванасыз кәндлиләрин әлиндән чыхыб ичарә едәнләрин вә варлы кәндлиләрин әлинә кечир вә и. а.), лакин бурада варлы кәндлиләрин әһәмиjjәти мүгаjисә едилмәз дәрәчәдә зәифдир. Кәндлиләрин әкинчилик тәсәррүфатынын чох чүз'и олмасы тәбии олараг һәтта белә бир суал доғурур ки, jерли кәндлиләр бәлкә әкинчиләрин сырасына дејил, «пешәчиләрин» сырасына дахилдир? «Пешәләр» һаггындакы мә'луматы, — әввәлчә онларын группара бөлүкүсүнү көтүрәк.

Тәсәррүфат саһибләринин группары	Тәкмилләшмиш аләтләр		Тәсәррүфатларын %			Тәсәррүфатларын %			Пул кәлиринин %	
	јәр 100 тәсәррүфатда	јекуна көрә онларын %	музур сахаланлар	муздурлуға адам верәнләр	һәр 100 тәсәррүфатын тичарәт-сәнаје мүәссисәси	«пешәләрин» олмалар	тахыл сатанлар	тахыл алмалар	«пешәләрдән»	әкинчилик мәһсулларыны сатмадан
Атсызлар	—	—	0,2	29,9	1,7	94,4	7,3	70.5	87,1	10.5
1 аты олмалар	0,06	2,1	1.1	15,8	2,5	89,6	31,2	55,1	76,2	23.5
2—3 » »	1,6	43,7	7,7	11.0	6,4	86,7	52,5	28,7	60,0	35,2
4 вә даһа артыг аты олмалар	23,0	54.2	28,1	6,3	30,0	71,4	60,0	8,1	46,1	51,5
Чәми	1.2	100	3,8	17,4	4.5	90,5	33,2	48,9	66,0	29,0

Тәкмилләшмиш аләтләрин вә бир-бириnә әкс олан ики нөв «пешәнин» (иш гүввәси сатмағын вә тичарәт-сәнаје саһибкарлығынын) бөлкүсү бурада да јухарыда нәзәрдән кечирдијимиз рәгәмләр кимидир. «Пешәси» олан тәсәррүфатларын чох бөјүк фаиз тәшкил етмәси, тахыл алан тәсәррүфатларын тахыл сатан тәсәррүфатлардан чох олмасы, «пешәләрдән» көтүрүлән пул кәлиринин әкинчиликдән көтүрүлән пул кәлиринdән чох олмасы*, — бүтүн бунлар һәмин гәзаны әкин-

* Сајча аз олан јухары кәндли групунда бунун әксинә: сатылан тахылын алынан тахылдан артыг олдуғуну, *пул* кәлиринин башлыча олараг

чилик гәзасындан чох «пешәчилик» гәзасы һесаб етмәјә әсас верир. Лакин көрәк бунлар нә кими пешәләрдир? «Землјанск, Задонск, Коротојак вә Нижнедевитск гәзаларында кәндлиләрин торпаг саһиблијинә дair гијмәттојма мә'луматлары мәчмуәси»ндә (Воронеж, 1889) һәм өз јериндә, һәм дә кәнарда ишләјән «пешәчиләрин» бүтүн пешәләринин (чәми 222 пешә) сијаһысы верилмиш, онлар пај торпағына көрә груплара бөлүнмүш, һәр пешәдә чалышанларын газанчынын мигдары көстәрилмишдир. Бу сијаһыдан көрүнүр ки, *кәндли «пешәләринин» бөјүк әксәријјәти муздла ишләмәкдән ибарәтдир.* Задонск гәзасындакы 24 134 «пешәчидән» 14 135 нәфәри муздур, арабачы, чобан вә гара фәһләдир, 1813 нәфәри тикинти фәһләсидир, 298 нәфәри шәһәр, завод фәһләси вә башга фәһләләрдир, 446 нәфәри ајры-ајры шәхсләрин јанында хидмәтчидир, 301 нәфәри диләнчидир вә и. а. Башга сөзлә, «пешәчиләрин» бөјүк әксәријјәти кәнд пролетариатынын нүмајәндәләридир, *пај торпағы олан* вә өз иш гүввәсини кәнд вә сәнаје саһибкарларына сатан *муздлу фәһләләрдир**. Беләликлә, биз мүәјјән бир губер-

торпагдан көтүрүлдүјүнү, муздуру, төкмәләшмиш әләтләри вә тичарәт-сәнаје мүәссисәләри олан тәсәррүфат саһибләринин фајдасыны јүксәк олдугуну көрүрүк. Кәндли буржуазијасынын (сајча аз олмасына бахмајараг) бүтүн типик хүсусијјәтләри бурада да өзүнү ајдын көстәрир, тичарәт вә капиталист әкинчилијинин артмасында мејдана чыхыр.

* Земство статистикасындакы «пешәләр» анлајышы һаггында јухарыда дедикләримизә әлавә олараг, һәмин јерләрдә кәндли пешәләри һаггында даһа этрафлы мә'лумат көстәрәк. Земство статистикачылары һәмин пешәләри 6 дәстәјә бөлмүшләр: 1) кәнд тәсәррүфаты пешәләри (4 гәзадакы 92 889 «пешәчидән» 59 277 нәфәри). Бурада бөјүк әксәријјәт тәшкил едән муздлу фәһләләр арасында тәсәррүфат саһибләри дә (дирнкчиләр, бостанчылар, арычылар, бәлкә дә сүрүчүләрин бир гисми вә и. а.) вардыр. 2) Сәнаткарлар вә кустарлар (20 784 нәфәр). Бурада һәгиги сәнаткарлар (=*истеһлакчыларын* сифаришү илә ишләјәнләр) арасында олдугча чох муздлу фәһлә, хүсусән тикинти вә с. фәһләси вардыр. Беләләриндән биз 8 мин нәфәрдән артыг ајдын чыхармышыг (јәгин ки, бунларын шәрһиндә тәсәррүфат саһибләрини, чәракчиләрә вә башгаларына да тәсадүф олунур). 3) Ев гуллугчулары — 1737 нәфәр. 4) Алверчиләр вә тәсәррүфат саһиби-пешәчиләр — 7104 нәфәр. Јухарыда дедијимиз кими, бу дәстәдән олан ләрин үмуми «пешәчиләр» күтләсиндән ајырмаг хүсусилә вачибдир. 5) Азад пешәләр — 2881 нәфәр. о чүмләдән 1090 диләнчи: бунлардан әлавә сәфиләләр, жандармлар, фәһнишәләр, полис гуллугчулары вә с. 6) Шәһәр фәһләләри, завод фәһләләри вә башга фәһләләр — 1106 нәфәр. Јерли пешәчиләр — 71 112. кәнарда ишләјәнләр — 21 777 нәфәр: кишиләр — 85 255, гадынлар — 7634 нәфәр. Газанчын мигдары чох мүхтәлифдир: мәсәлән Задонск гәзасында 8 580 нәфәр гара фәһлә 234 677 манат, 647 нәфәр алверчи вә тәсәррүфат саһиби-пешәчи исә — 71 799 манат газаныр. Бүтүн бу мүхтәлиф характерли «пешәләри» бир араја гатмагла нечә долашыглыг әмәлә кәлдијини тәсәввүр етмәк олар — бизим земство статистикачылары вә бизим халгчылар исә адәтән мәһз белә дә едирләр.

нијада вә·ја мүәјјән бир газада кәндлиләрин мүхтәлиф групларыныи арасыидакы нисбәти көтүрдүкдә, истәр кәндлиләрин нисбәтән чох бөјүк саһәдә әкин әкдији чохторпаглы дүзән губерниjаларында, истәрсә дә кәндли «тәсәрруфатларыныи» кичик олдуғу ән азторпаглы јерләрдә, — *һәр јердә* тәбәгәләшмәнин типик хүсусиj-јәтләрнин көрүрүк; аграр вә кәнд тәсәрруфаты шә-раитинин чох мүхтәлиф олмасына бахмајараг, кәнд-лиләрин јухары групунун ашағы групуна нисбәти һәр јердә ејнидир. Мүхтәлиф јерләри бир-бири илә мүга-јисә етдикдә исә, бир јердә кәндлиләрдәи кәнд саһиб-карларыныи әмәлә кәлмәси, башга јердә исә кәнд пролетариатынын әмәлә кәлмәси хүсусилә габарыг бир шәкилдә меjдана чыхыр. Өзлүjүндә ајдындыр ки, һәр бир башга капиталист өлкәсиндә олдуғу кими, Ру-сијада да тәбәгәләшмә просесинин икинчи чәһәти про-сесин биринчи чәһәтинә нисбәтән мүгајисә едилмәз дәрәчәдә чох мигдар хырда әкинчиләри (вә јәгин ки, даһа чох мигдар јерләри) әһатә едир.

VII. НИЖНИ НОВГОРОД ГУБЕРНИЈАСЫ ҺАГГЫНДА ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫ МӘ'ЛУМАТЫ

Земство статистикасы тәрәфиндәи һәјәтләрин сиј-һыја алыимасы нәтичәсиндә Нижии Новгород губер-нијасының үч газасы: Кнјакинин, Макарјев вә Василск газалары һаггында әлдә едилән мә'лумат груп чәдвәли шәклиндә верилмишдир; бу чәдвәлдә кәндли тәсәрру-фатлары (јалныз паj торпағы олан тәсәрруфатлар, һәм дә јалныз өз кәндиндә јашајан кәндлиләр) иш һејванына көрә 5 група бөлүимүшдүр («Нижии Нов-город губерниjасыныи торпагларына гиjмәтгоjма ма-териаллары. Игтисади һиссә». IV, IX вә XII бурахы-лышлар. Нижии Новгород. 1888, 1889, 1890).

Бу үч газаны бирләшдирдикдә тәсәрруфат груплары һаггында ашағыдакы мә'луматы әлдә едирик (көстә-рилән үч газада бу мә'лумат 52 260 һәјәти, һәр ики чинсдән олан 294 798 иәфәри әһатә едир. Паj торпағы 433 593 десјатин, сатыиалма торпаг 51 960 десјатин,

ичарә едилән торпаг: о чүмләдән һәм паj торпағы, һәм дә гejри-паj торпағы, һәм әкин jери, һәм дә бичәнәк 86 007 десjатин; ичарәjә верилән торпаг исә 19 274 десjатиндир):

Тәсәррүфат саһибләринин группалары	Һәjәтләрин % -и	1 һәjәтә һәр икиjинсдән олан нә тәдәр адам дүшүр	Һәр икиjинсдән олан әһалинин % -и	1 һәjәтә нечә десjасин дүшүр	Паj торпағы: Jекуна көрә % -и	Сатыналма торпаг: Jекуна көрә % -и	Торпағын jекунуна көрә % -и: Ичарә едилән	Ичарәjә верилән	Групун истифадә етдиjи бүтүн торпаг: 1 һәjәтә нечә дес. дүшүр	Jекуна көрә % -и	Маlтарадан чәмн: 1 һәjәтә нечә дәнә дүшүр	Jекуна көрә % -и
Атсызлар	30,4	4,1	22,2	5,1	18,6	5,7	3,3	81,7	4,4	13,1	0,6	7,2
1 аты олanлар	37,5	5,3	35,2	8,1	36,6	18,8	25,1	12,4	9,4	34,1	2,4	33,7
2 » »	22,5	6,9	27,4	10,5	28,5	29,3	38,5	3,8	13,8	30,2	4,3	34,9
3 » »	7,3	8,4	10,9	13,2	11,6	22,7	21,2	1,2	21,0	14,8	6,2	16,6
4 вә даһа артыг аты олanлар	2,3	10,2	4,3	16,4	4,7	23,5	11,9	0,9	34,6	7,8	9,0	7,7
Чәми	100	5,6	100	8,3	100	100	100	100	10,3	100	2,7	100

Демәли, биз бурада да көрүрүк ки, варлы кәндлиләр паj торпағы илә даһа jахшы тә'мин едилмиш олдугларына бахмajараг (jухары групларда паj торпағынын фаизи бу группардакы әһалинин фаизиндән jүксәкдир), сатыналма торпағы өз әлиндә тәмәркүзләшдирир (бүтүн сатыналма торпағыи 46,2% -и һәjәтләрин 9,6 % -ни тәшкил едән варлы һәjәтләрин вә дөрдә бир һиссәсиндән азы һәjәтләрин $^2/_3$-ни тәшкил едән таванасыз кәндлиләрин әлиндәдир), ичарәни дә өз әлиндә тәмәркүзләшдирир, jохсуллар тәрәфиндән ичарәjә верилән паj торпағыны да өз әлинә «jығырлар» вә бүтүн бунларын нәтиҹәсиндә, «кәндлиләрин» истифадәсиндә олан торпағын *һәгиги* бөлкүсү паj торпағынын бөлкүсүнә әсла бәнзәмир. Атсызларын һәгигәтән малик олдуглары торпаг ганунун онлар үчүн тә'мин етдиjи паj торпағындан аздыр. Бир аты вә ики аты олан-

лар өз торпаг саһиблијини анчаг 10—30% артырырлар (8,1 десјатиндән 9,4 десјатинә, 10,5 десјатиндән 13,8 десјатинә чатдырырлар), варлы кәндлиләр исә өз торпаг саһиблијини *бир јарым — ики* дәфә артырырлар. Пај торпағының гәдәринә көрә группар арасында фәрг чох чүз'и олдуғу һалда, *әкинчилик тәсәрруфатының һәгиги һәчминә көрә* онларын арасында фәрг, малгара һаггында јухарыдакы мә'луматдан вә әкин һаггында ашағыдакы мә'луматдан көрүндүјү кими, чох бөјүкдүр:

Тәсәрруфат саһибләринин группары	1 һәјәтә нечә десјатин әкин дүшүр	Әкинин бүтүн гәдәринә көрә %	Муздуру олан һәјәтләрин %	Тичарәт-сәнаје мүәссисәләри олан тәсәрруфат саһибләринин* %	Кәнарда кәсбкарлығы олан һәјәтләрин %
Атсызлар	1,9	11,4	0 8	1,4	54,4
1 аты оланлар	4,4	32,9	1,2	2,9	21,8
2 » »	7,2	32,4	3,9	7,4	21,4
3 » »	10,8	15,6	8,4	15,3	21,4
4 вә даһа артыг аты оланлар	16,6	7,7	17,6	25,1	23,0
Чәми	5,0	100	2,6	5,6	31,6

Әкинин гәдәринә көрә группар арасында фәрг, групларын һәгиги торпаг саһиблијинин вә истифадә етдији торпағын гәдәринә көрә олан фәргдән даһа бөјүкдүр; биз һәлә пај торпағының гәдәринә көрә олан фәргдән данышмырыг**. Бу бизә јенә вә бир даһа көстәрир ки, һәјәтләри пај торпағы саһиблијинә көрә групплашдырмаг тамамилә јарарсыздыр, чүнки пај торпағы саһиблијинин «бәрабәрлији» инди дөнүб јуридик ујдурма олмушдур. Чәдвәлин галан сүтунлары кәндлиләрин «әкинчилији пешә илә нечә бирләшдир-

* Тәкчә Кнјажинин гәзасында.

** Әкәр биз атсызларын пај торпағы гәдәрини (1 һәјәтә) 100 көтүрсәк, онда јухары групларын пај торпағының гәдәри 159, 206, 259, 321 рәгәмләри илә ифадә олунар. Һәр бир группун һәгиги торпаг саһиблијинә дашыр мүвафиг рәгәмләр сырасы 100, 214, 314, 477, 786; группар үзрә әкинин гәдәри исә 100, 231, 378, 568, 873 олар.

дикләрини» көстәрир: варлы кәндлиләр тичарәт вә капиталист әкинчилијини (муздурлу һәјәтләрин фаизи јүксәкдир) тичарәт-сәнаје мүәссисәләри илә бирләшдирирләр, јохсуллар исә өз иш гүввәсини сатмағы («кәнарда кәсбкарлыг етмәји») һеч дәрәчәсиндә олан әкинлә бирләшдирир, јә'ни пај торпағы олан муздурлара вә күнәмуздчулара чеврилирләр. Гејд едәк ки, кәнарда кәсбкарлығы олан һәјәтләрин фаизинин дүзкүн нисбәтдә азалмасына сәбәб, Нижни Новгород кәндлиләринин бу «кәсбкарлыг» вә «пешәләринин» чох мүхтәлиф олмасыдыр: бурада пешәчиләр сырасына кәнд тәсәррүфаты фәһләләри, гара фәһләләр, тикинти вә кәми фәһләләри вә башгалары илә бәрабәр нисбәтән бөјүк мигдарда «кустар», сәнаје е'малатханаларының саһибләри, тачирләр, бинәкдарлар вә башгалары да дахилдирләр. Ајдындыр ки, бу гәдәр мүхтәлиф нөв «пешәчиләрин» бир араја гатылмасы «кәсбкарлығы олан һәјәтләр» һаггында мә'луматын дүзкүнлүјүнү позур*.

Мүхтәлиф кәндли групларынын әкинчилик тәсәррүфаты арасында фәргләрдән бәһс едиркән гејд етмәлијик ки, Нижни Новгород губернијасында «күбрәләмә әкин јерләринин мәһсулдарлыг дәрәчәсини мүәјјән едән ән башлыча шәртләрдән биридир» (Кнјакинин гәзасына аид мәчмуә, сәһ. 79). Күбрә артдыгча човдарын орта мәһсулу да ејни дәрәчәдә артыр: 100 десјатин пај торпағына 300—500 араба пејин верилдикдә 1 десјатиндән 47,1 өлчү, 1500 араба вә даһа артыг пејин верилдикдә исә 62,7 өлчү човдар мәһсулу көтүрүлүр (сәһ. 84, ibid.). Буна көрә ајдындыр ки, әкинчилик истеһсалынын һәчминә көрә груплар арасында олан фәрг әкинин гәдәринә көрә олан фәргдән даһа бөјүк олмалыдыр; һәмчинин ајдындыр ки, Нижни Новгород статистикачылары таванасыз кәндлиләрлә варлы кәндлиләрин тарлаларынын мәһсулдарлығы мәсәләсини ајрылыгда тәдгиг етмәк дејил, үмумијјәтлә кәндли тар-

* Нижни Новгород кәндлиләринин «пешәләри» һаггында бах: М. Плотников, «Нижни Новгород губернијасының кустар пешәләри» (Нижни Новгород, 1894), китабын ахырындакы чәдвәлләр вә земство статистикасы мәчмуәләри, хүсусән Горбатов вә Семјонов гәзаларына аид мәчмуәләр.

лаларының мәһсулдарлығы мәсәләсинн тәдгиг етмәклә бөјүк сәһв бурахмышлар.

VIII. БАШГА ГУБЕРНИЈАЛАР ҺАГГЫНДА ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫ МӘ'ЛУМАТЫНЫН ХҮЛАСӘСИ

Охучунун көрдүјү кими, биз кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини тәдгиг едиркән јалныз, земство статистикачылары тәрәфиндән апарылмыш һәјәтбәһәјат сиjаһылардан истифадә едирик, бу шәртлә ки, һәмин сиjаһылар аз-чох кениш бир әразидә апарылмыш олсун, тәбәгәләшмәнин ән мүһүм әламәтләринә дair кифајәт гәдәр әтрафлы мә'лумат версии вә (ән башлычасы) мүхтәлиф кәндли групларыны тәсәррүфат таванасына көрә фәргләндирмәјә имкан верәчәк шәкилдә тәһлил едилмиш олсун. Бу шәртләрә уjғун кәлән вә бизим истифадә едә биләдијимиз земство статистикасы материалы 7 губерниjаја аид јухарыдакы мә'луматдан ибарәтдир. Бәһсимизин мүкәммәл олмасы үчүн инди ejни гәбилдән олан (јә'ни учдантутма һәјәтләр сиjаһысы әсасында әлдә едилән) дикәр, аз мүкәммәл мә'луматы да гысача гејд едәк.

Новгород губерниjасының Демјанск гәзасында атларын сајына көрә кәндли тәсәррүфатлары һаггында груп чәдвәли вардыр («Новгород губерниjасының торпаг саһәләринә гијмәт гојмаг үчүн материаллар. Демјанск гәзасы». Новгород, 1888). Һәмин чәдвәлдә торпаг ичарә еднлмәси вә ичарәjә верилмәси һаггында (десјатин һесабы илә) мә'лумат јохдур, лакин олан мә'лумат өзү дә көстәрир ки, бу губерниjада варлы кәндлиләрлә јохсул кәндлиләр арасындакы нисбәтләр башга губерниjалардакы нисбәтләрлә там јекинсдир. Бурада да, мәсәлән, ашағы групдан јухары група (атсызлар групундан 3 вә даһа чох аты оланлар групуна) галхдыгча, сатыналма торпағы вә ичарә едилмиш торпағы олан тәсәррүфатларын фаизи артыр, һалбуки чохатлы тәсәррүфатлар паj торпагы илә орта дәрәчәдән артыг тә'мин олунмушдур. Бүтүн паj торпаглары-

нын 18,3%-и, сатыналма торпағын 43,4%-и, ичарә олунмуш торпағын 26,2%-и (әкәр ичарә олунмуш торпағын гәдәрини бу торпаглардакы човдар вә јулаф әкинләрнин гәдәри илә тә'јин етмәк мүмкүндүрсә) вә бүтүн «сәнаје тикилиләрининн» 29,4%-и әһалинин 16,1%-ни тәшкил едиб 3 вә даһа артыг аты олан 10,7% һәјәтин әлиндә олдуғу һалда, пај торпағының анчаг 33,2%-и, сатыналма торпағын 13,8%-и, ичарә едилмиш торпағын 20,8%-и (көстәрдијимиз мә'нада) вә «сәнаје тикилиләринин» 28,8%-и әһалинин 40,1%-ни тәшкил едән атсыз вә бир аты олан 51,3% һәјәтин әлиндәдир. Башга сөзлә, бурада да варлы кәндлиләр торпаг «јығыр» вә тичарәт-сәнаје «пешәләрини» әкинчиликлә бирләшдирирләр, јохсул кәндлиләр исә торпағы тәрк едир вә дөнүб муздлу фәһлә олурлар («пешәси оланларын» фаизи ашағы групдан јухары група доғру азалыр: аты олмајанлар групунда 26,6% олдуғу һалда, 3 вә даһа артыг аты оланлар групунда 7,8%-дир). Бу мә'лумат натамам олдуғундан бизә ону кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә даир ашағыдакы јекун мә'луматына дахил етмәмәјә мәчбуруг.

Јенә һәмин сәбәбә көрә Черниговгубернијасы Козелтс гәзасынын *бир һиссәси* һаггында мә'луматы да дахил етмирик («Торпаг саһәләриннә гијмәт гојмаг үчүн Черниговгубернија земство идарәси јанында статистика шө'бәсинин топладығы материаллар», V чилд, Чернигов, 1882; гәзанын гараторпаг рајонунда 8717 һәјәт һаггында топланан мә'лумат иш һејванының сајына көрә груплашдырылмышдыр). Бурада да груплар арасында ниспәт ејнидир: шәхси торпағын вә пај торпағының 21%-и, ичарә едилмиш торпағын исә 7%-и иш һејваны олмајан вә әһалинин 28,8%-ни тәшкил едәи 36,8% һәјәтин әлиндәдир, һалбуки ичарәјә верилән бүтүн торпагларын 63%-и һәмин 8717 һәјәт тәрәфиндән верилмишдир. 4 дәнә вә даһа артыг иш һејваны олан, әһалинин 17,3%-ни тәшкил едән 14,3% һәјәт шәхси торпағын вә пај торпағының 33,4%-инә, ичарә едилмиш торпағын исә 32,1%-инә малик олдуғу һалда, ичарәјә верилән торпағын анчаг

7%-ни бунлар ичарәјә вермишләр. Тәәссүф ки, галан һәјәтләр (1—3 дәнә иш һејваны олаплар) даһа хырда груплара бөлүнмәмишдир

«Иркутск вә Јенисеј губернијаларында кәнд әһалисинин торпагдан истифадә етмәсинин вә тәсәррүфат һәјатынын тәдгигинә даир материаллар» ичәрисиндә Јенисеј губернијасынын 4 маһалында кәндлиләрин вә көлмәләрин тәсәррүфаты һаггында (иш атларынын сајына көрә) чох мараглы бир груп чәдвәли вардыр (III чилд, Иркутск, 1893, сәһ. 730 вә сонракылар). Чох мараглы бир һалдыр ки, варлы сибирлинин кәлмәјә нисбәти (һәтта ән гаты халгчы да бу нисбәтдә бәднам ичмачылығын изләрини ахтармага чәтин ки чәсарәт етсин!) әслиндә бизим варлы ичмачыларла өз атсыз вә бир атлы «гардашлары» арасындакы нисбәтин там ејнидир. Кәлмәләрлә јерли кәндлиләри бирләшдирдикдә (онлары бирләшдирмәк вачибдир, чүнки биринчиләр икинчиләр үчүн ишчи гүввәсидир), јухары вә ашағы групларын бизә таныш олан әламәтләрини алырыг. Һәјәтләрин 39,4%-ни вә әһалинин 24%-ни әһатә едән ашағы груплар (атсызлар, 1 вә 2 аты оланлар) бүтүн әкин јерләринин анчаг 6,2%-нә вә бүтүн мал-гаранын 7,1%-нә малик олдуғу һалда, һәјәтләрин 36,4%-ни вә әһалинин 51,2%-ни әһатә едиб 5 вә даһа артыг аты олан груплар әкин јерләринин 73%-нә вә бүтүн мал-гаранын 74,5%-нә маликдир. 1 һәјәтә 15—36 десјатин әкин јери олан сонунчу груплар (5—9, 10 вә даһа артыг аты оланлар) муздлу әмәкдән кениш истифадә едир (тәсәррүфатларын 30—70%-и муздлу фәһлә сахлајыр), 1 һәјәтә 0—0,2—3—5 десјатин әкин јери олан үч ашағы груп (тәсәррүфатларын 20—35—59%-и) исә *кәнара* фәһлә *верир*. Торпаг ичарәјә көтүрүлмәси вә верилмәси һаггында мә'лумат, гајдадан (ичарәнин варлылар әлиндә тәмәркүзү гајдасындан) кәнара чыхылдығына раст кәлдијимиз јеканә истиснадыр, лакин бу, үмуми гајданы тәсдиг едән бир истиснадыр. Иш ондадыр ки, мәһз бу гајданы јарадан шәраит Сибирдә јохдур, мәчбури вә «бәрабәр» пај торпағы јохдур, торпаг үзәриндә гәрарлашмыш хүсуси мүлкијјәт јохдур.

Варлы кəндли торпағы сатын алмыр вə ичарə етмир, ону зəбт едир (həр hалда индијəдəк белə олмушдур); торпаг ичарəјə көтүрүлмəси вə верилмəси, əслинə бахылса, гоншулар арасында мүбадилə характериндəдир вə буна көрə дə групларда торпаг ичарəјə көтүрүлмəси вə верилмəси hаггындакы мə'лумат hеч бир ганунауjғунлуг көстəрмир*.

Полтава губернијасынын үч гəзасында əкинин бөлкүсүнү тəхмини олараг тə'jин едə билирик (мүхтəлиф мигдарда əкини олан тəсəррүфатларын сајы бизə мə'лумдур, бунлар мəчмуəлəрдə «филан десјатиндəн филан десјатинə гəдəр» дејə мүəjjəн едилмишдир; биз həр бөлмədə олан həjətлəрин сајыны көстəрилəн hədлəр дахилиндə əкинин орта гəдəринə зəрб едирик). 362 298 десјатин əкин jери олан 76 032 həjət hаггында (hамысы кəлмəлəрдир, мешшаплар бураја дахил дејилдир) бу рəгəмлəр алыныр: 31 001 həjətин (40,8%) əкини jохдур вə ja 1 həjət анчаг 3 десјатинə гəдəр əкир, бунларын чəми 36 040 десјатин (9,9%) əкини вардыр; 19 017 həjətин (25%) həрəси 6 десјатиндəн артыг jер əкир, бунларын 209 195 десјатин əкини (57,8%) вардыр. (Бах: «Полтава губернијасынын тəсəррүфат статистикасы мəчмуəлəри», Константиноград, Хорол вə Пирјатин гəзалары[49]). Əкинлəрин *гəдəри* үмумиjjətлə кичик олдуғуна бахмајараг, бунларын *бөлкүсү* Таврида губернијасында көрдүjүмүзə чох бəнзəjир. Ајдындыр ки, белə гејри-бəрабəр бөлкү анчаг сатыналма торпағын вə ичарə торпағынын азлыг əлиндə тəмərкүзү шəраитиндə мүмкүн ола биләр. Бу барəдə əлимиздə мүкəммəл мə'лумат jохдур, чүнки мəчмуəлəрдə həjətлəр тəсəррүфат таванасына көрə груплашдырылмамышдыр, буна көрə дə Константиноград гəза-

* «Торпаг саһаларинин ичарəјə верилмəси вə көтурулмəси фактларына даир jерлардə топланан материаллар ајрыча тəһлилə лајиг hесаб олунмады, чүнки бу ичарə иши өзү hələ рушеjм hалындадыр; ичарəјə вермə вə көтүрмə аз-аз hалларда баш верир, тамамилə тəсадүфидир вə Јенисеј губернијасынын игтисади həjатына hələ hеч бир тə'сир көстəрмир» («Материаллар», IV чилд, I бурахылыш, сəһ. V, кириш). Јенисеј губернијасында jерли кəндлиlərин əлиндə олан 424624 десјатин jумшаг əкин jеринdən 417086 десјатини «зəбт едилмиш ата-баба» торпағыдыр. Ичарəјə көтурулəн торпаг (2686 десјатин) ичарəјə верилəн торпага (2639 десјатин) демək олар бəрабəрдир вə зəбт едилəн торпағын бир фанзини дə тəшкил етмир.

Итоги по районамъ, сословіямъ и уѣзду.

№	% отношенія посѣвовъ. Р ж.	Оз. пшеницы.	Яр. пшеницы.	Ячменя.	Овса.	Гречихи.	Прочъ. хлѣбовъ.	Распредѣленіе хоз. по размѣру посѣва. Число хоз. безъ посѣва.	Съ посѣвомъ менѣе 1 дес.	1 и менѣе 2 дес.	2 и менѣе 3 дес.	3 и менѣе 6 дес.	6 и менѣе 9 дес.	9 и менѣе 15 дес.	15 и менѣе 20 дес.	20 и менѣе 30 дес.	30 и болѣе дес.	Занятія. Хоз., живущ. со снопа. Изъ безпосевныхъ и не имѣющ. пахат. земли.	Имѣющ. менѣе 3 дес. пахат. земли.	Имѣющ. 3—6 дес. посѣв.	Имѣющ. 6 и болѣе дес. посѣв.	Итого занимающихся.	% къ числу всѣхъ хоз.
	144							145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157		
1	38	6	33	13	3	3	0	45	—	1	2	3	1	3	3	6	1	11	—	—	—	1
2	29	5	34	19	3	3	4	222	3	23	20	46	18	13	5	4	3	50	4	1	—	55	15
3	23	10	21	14	16	3	6	76	—	1	2	8	2	1	—	1	2	1	—	—	—	1	1
4	42	4	25	13	6	1	6	63	—	6	4	9	5	7	2	9	5	7	1	—	—	8	7
	33	5	30	16	6	2	4	406	3	30	28	66	26	24	10	20	11	72	5	1	—	78	12
1	36	4	31	20	4	3	1	793	21	69	61	244	146	153	61	80	17	559	86	7	—	652	39
2	32	2	26	26	4	4	3	2448	110	930	1745	5505	2857	1560	290	223	36	356	292	159	39	846	5
3	37	2	23	22	7	2	3	809	46	535	799	2207	1063	615	125	81	9	37	17	17	2	73	1
4	44	0	23	21	3	2	4	894	31	299	486	1884	1129	683	190	162	18	125	100	67	8	300	5
1	36	2	25	24	4	3	3	4538	205	1803	3063	9774	5169	2987	656	526	69	1005	490	249	49	1793	6
2	36	2	25	24	4	3	3	4944	208	1833	3091	9840	5195	3011	666	546	80	1077	493	250	49	1871	6
								3857	611	2341	3776	8499	4098	2271	508	405	53						
								4492	670	2352	3359	7858	3996	1999	327	234	33						
								12787	1497	6501	10246	26049	11577	5702	1185	868	105						
								—	0,5	1,5	2,5	4,3	7,3	12	17,5	35	4,3						
								—	749	3751	6554	16849	8346	4286	1000	1000	1000						

Итоги по районамъ, сословіямъ и уѣзду.

кромѣ жлѣбопашества.

№	Хозяйствъ. отпуск. членовъ на дальн. заработки. Изъ безпосевныхъ и не имѣющ. пахат. земли.	Имѣющ. менѣе 3 дес. пахатной земли.	Имѣющ. 3—6 дес. пахат. земли.	Имѣющ. 6—9 дес. пахат. земли.	Имѣющ. 9 и болѣе дес. пахатной земли.	Итого отпускающ. на дальн. заработ.	% къ числу всѣхъ хоз.	Извозъ. Хозяевъ.	Людей.	Профессіон. занятія. Мужчинъ.	Женщинъ.	Ремесл. муж. къ числу муж. раб.	Батрачество. Муж. Взрослыхъ.	Полурабочихъ.	Женщинъ.	% батрач. муж. къ числу муж. раб.	Дальніе заработки. Мужчинъ.	Женщинъ.	% уходящ. муж. къ числу муж. раб.	№
	158	159	160	161	162			163	164	165	166		167	168	169		170	171		
1	—	—	—	—	—	—	—	6	6	37	4	43	1	1	3	1	—	—	—	1
2	6	1	—	—	—	7	2	5	5	214	20	49	40	18	10	9	7	—	1	2
3	2	—	—	—	—	2	2	—	—	71	1	67	7	4	1	6	2	—	1	3
4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	76	1	58	3	4	3	2	—	—	—	4
	8	1	—	—	—	9	1	11	11	398	26	53	51	27	17	6	9	—	1	
1	3	1	—	—	—	4	0	101	103	529	24	24	30	65	82	1	4	—	0	1
2	57	34	99	49	22	261	1	232	234	1675	103	7	1217	739	753	5	207	89	1	2
3	16	71	45	17	3	152	2	162	166	602	29	6	578	386	296	6	166	29	2	3
4	8	5	13	7	10	43	0	254	254	934	26	11	596	346	238	7	30	7	0	4
1	76	110	157	73	35	451	1	738	748	3342	156	8	2370	1509	1352	5	418	125	1	1
2	84	111	157	73	35	460	1	749	759	3740	182	9	2421	1536	1369	5	427	125	1	2

Кондрашино 158385

Нарвуши 115542

Хорошо 94376

Подгорье 361298

Кондрашино: 76.032

Нарвуши: 23.684

Хорошо: 23.558

Подгорье: 76.032

	Кондрашино	%	Нарвуши	%
Р ж.	20785	27,3	10500	9,1
Оз. п.	10296	13,5	8540	7,4
Яр. п.	26019	34,2	37663	32,6
Ячм.	14157	18,6	23682	20,5
Овес	7660	10,1	25513	22,1
	76032	100	115898	100

у 50% К — 18% Нарв.

у 20% Ф — 50% Нарв.

сына даир ашағыдакы мә'луматла кифајәтләнмәлијик. Кәндли силкләринин тәсәрруфаты һаггындакы фәсилдә (II фәсил, § 5 «Әкинчилик») мәчмуә тәртибчиси белә бир факт кәтирир: «Умумијјәтлә, ичарәләр үч дәрәчәјә, ја'ни һәр иштиракчыја: 1) 10 десјатинә гәдәр, 2) 10 десјатиндән 30 десјатинә гәдәр вә 3) 30 десјатиндән артыг торпаг дүшән дәрәчәләрә бөлүнсә, бу дәрәчәләрин һәр бири үчүн ашағыдакы мә'лумат әлдә едилә р*.

	Нисбәи сајы			
	иштиракчыларын % -и	ичарә едилән торпағын % -и	1 иштиракчыја нечә десјатин тороғ дүшүр	Ичарә едилән торпагдан нә гәдәри кәнара ичарәјә верилир, % -лә
Хырда ичарәләр (10 дес. гәдәр)	86,0	35,5	3,7	6,6
Орта » (10—30 »)	8,3	16,6	17,5	8,9
Бөјүк » (30 » артыг)	5,7	47,9	74,8	12,9
Үәмн	100	100	8,6	9,3

Изаһата еһтијач јохдур.

Калуга губерниjасында 8626 һәјәтин (губерниjадакы бүтүн кәндли һәјәтләринин $^1/_{20}$-нә гәдәрини тәшкил едән һәјәтләрин**) тахыл әкини һаггында анчаг ашағыда көстәрилән чох гырыг-кәсик вә натамам мә'лумат вардыр.

	Әкинин гәдәринә көрә һәјәтләрин груплары						
	Пајызлыг биткн әкәнләр, нечә өлчү						
	Әкмәјәнләр	15-ә гәдәр	15—30	30—45	45—60	60-дан артыг	Чәми
Һәјәтләрин %-и	7,4	30,8	40,2	13,3	5 3	3,0	100
Һәр нки чинсдән олан адамларын %-и	3,3	25,4	40,7	17,2	8,1	5,3	100

* Мәчмуә, сәһ. 142.

** «Калуга губернијасынын 1896-чы илә аид статистика хүласәси», Калуга, 1897, сәһ. 43 вә сонракылар; 83, 113-чү әлавәләр.

	Әкин гәдәринә көрә һәјәтләрин груплары						
	Пајызлыг битки әкәнләр, нечә өлчү						
	Әкмә-јәнләр	15-ә гәдәр	15—30	30—45	45—60	60-дан артыг	Чәми
Әкин саһәсинин %-и	—	15,0	39,9	22,2	12,3	10.6	100
Бүтүн иш атларынын %-и	0,1	21,6	41,7	19,8	9,6	7,2	100
Әкиндән көтүрүлән үмуми кәлирин %-и	—	16,7	40,2	22,1	21,0		100
1 һәј. нечә дес. әкин дүшүр	—	2,0	4,2	7,2	9,7	14,1	—

Јә'ни иш атларынын 36,6%-и, әкинин 45,1%-и вә әкиндән көтүрүлән *үмуми* кәлирин 43,1%-и әһалинин 30,6%-ни тәшкил едән 21,6% һәјәтин әлиндәдир. Ајдындыр ки, бу рәгәмләр дә сатыналма торпағын вә ичарә едилән торпағын варлы кәндлиләр әлиндә тәмәркүзүнү көстәрир.

Мәчмуәләрдә Твер губерниј асына аид зәнкин мә'лумат олмасына бахмајараг, һәјотбәһәјат сијаһылар олдугча јарытмаз тәһлил едилмишдир; һәјәтләр тәсәрруфат тавапасына көрә груплашдырылмамышдыр. Ч-б Вихлјајев «Твергуберниј асына даир статистика мә'луматы мәчмуәси»ндә (XIII чилд, 2-чи бурахылыш. «Кәндли тәсәрруфаты». Твер, 1897) бу гүсурдан истифадә едиб кәндлиләрин «тәбәгәләшмәсини» инкар едир, онларда «даһа чох бәрабәрләшмә» олдуғуну көстәрмәјә чалышыр вә «халг истеһсалына» (сәһ. 312), «натурал тәсәрруфата» мәдһијјәләр охујур. Ч-б Вихлјајев «тәбәгәләшмә һаггында» ән әсассыз вә сүбутсуз фикирләр јүрүдүр, лакин кәндли груплары һаггында нәинки һеч бир дүрүст рәгәм көстәрмир, һәтта белә садә бир һәгигәти дә баша дүшмүр ки, тәбәгәләшмә ичма дахилиндә баш верир, буна көрә дә «тәбәгәләшмәдән» бәһс едиркән *јалныз* ичмалар вә ја волостлара көрә группапмалары көтүрмәк лап күлүнчдүр*.

* Гәрибә нүмунәләрдән бирини гејд едәк. Ч-б Вихлјајевин чыхардығы «үмуми нәтичәдә» дејилир: «Твергуберниј асы кәндлиләриниң торпаг сатын алмасы, торпаг саһиблији һәчминин бәрабәрләшдирилмәсинә доғру

IX. КӘНДЛИЛӘРИН ТӘБӘГӘЛӘШМӘСИНӘ ДАИР ЈУХАРЫДА ТӘҺЛИЛ ЕДИЛӘН ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫ МӘ'ЛУМАТЫНЫН ЈЕКУНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә даир јухарыда көстәрилән мә'луматы бир-бири илә мүгајисә етмәк вә үмуми шәклә салмаг үчүн ајдындыр ки, биз мүтләг рәгәмләри көтүрүб груплар үзрә чәмләјә билмәрик: бунун үчүн там бир сыра рајонлар һаггында мүкәммәл мә'лумат вә ејни груплашдырма үсуллары олмалыдыр. Биз анчаг *јухары групларла ашағы груплар арасында нисбәтләри* (торпаг, мал-гара, аләт вә саирәјә малик олмаға көрә) мүгајисә едиб тутушдура биләрик. Мәсәлән: 10% һәјәтин 30% әкини вардыр — шәклиндә ифадә олунан нисбәт мүтләг рәгәмләр арасында фәрги силир вә буна көрә дә һәр һансы бир јерә аид олан бу чүр нисбәтлә мүгајисә олуна биләр. Лакин белә бир мүгајисә үчүн башга јердә дә нә аз, нә дә чох, 10% һәјәт көтүрмәк лазымдыр. Һалбуки мүхтәлиф гәза вә губернијаларда групларын һәчми бәрабәр дејилдир. Демәли, һәр јердә *һәјәтләрин бәрабәр фаиз һиссәсини* көтүрмәк үчүн бу груплары *һиссәләрә парчаламаг* лазым кәлир. Белә бир шәрт гојаг ки, варлы кәндлиләр үчүн һәјәтләрин 20%-ини, таванасыз кәндлиләр үчүн исә 50%-ини көтүрәчәјик, јә'ни јухары груплардан һәјәтләрин 20%-дән ибарәт бир групуну, ашағы груплардан исә һәјәтләрин 50%-дән ибарәт бир групуну дүзәлдәчәјик. Бу үсулу мисалла ајдынлашдыраг. Фәрз едәк ки, ашағы групдан јухары група доғру бу һәчмдә беш групумуз вардыр: һәјәтләрин

кедир» (сәһ. 11). Субут? — *Ичма групları* пај торпағынын гәдәринә көрә көтүрүлсә, мә'лум олар ки, пај торпағы аз олан *ичмаларда* һәјәтләрин даһа чох фаизинин сатыналма торпағы вардыр. — Ч-б Вихљајевин һеч ағлына кәлмир ки, торпаг сатын аланлар, пај торпағы аз олан ичмаларын *варлы* үзвләридирләр. Ајдынлыр ки, бу гаты халгчынын чыхардығы бу ким «нәтичәләри» тәһлил етмәјә еһтијач јохдур; хүсусән она көрә ки, ч. Вихљајевин әсассыз фикри һәтта онунла бир чөбһәдә олан игтисадчыларын да пәрт етмишдир. Ч-б Карышев «Русское Богатство»да (1898, № 8) ч. Вихљајевин «һазырда өлкәнин игтисадијјаты гаршысына гојулан вәзифәләри јахшы баша дүшдүјүнү» дәрин бир рәғбәт һисси илә гејд едирсә дә, һәр һалда е'тираф етмәјә мәчбур олур ки, ч. Вихљајев һәддиндән артыг «ниһбиндир». бәрабәрлик мәсәлә һаггында онун чыхардығы нәтичәләр «о гәдәр дә субутлу дејилдир», онун кәтирдији рәгәмләр «һеч бир шеји көстәрмир», чыхардығы нәтичәләр исә «әсассыздыр».

30%-и, 25%-и, 20%-и, 15%-и вә 10%-и (S=100%). Ашағы групу дүзәлтмәк үчүн биринчи групу вә икинчи групун $^1/_5$ һиссәсини $\left(30+\frac{25\cdot4}{5}=50\%\right)$, јухары групу тәртиб етмәк үчүн исә сон групу вә сонунчудан әввәлки групун $^2/_3$ һиссәсини $\left(10+\frac{15\cdot2}{3}=20\%\right)$ көтүрүрүк; һәм дә өзлүјүндә ајдындыр ки, әкинин, малгараныш, аләт вә саирәнин фаиз һиссәләри дә һәмин јолла мүәјјән олунур. Јә'ни һәјәтләрин көстәрилән һиссәләринә дүшән әкин фаизи һиссәләри: 15%, 20%, 20%, 21% вә 24% (S=100%) оларса, онда һәјәтләрин 20%-ини тәшкил едән јухары групумузун пајына $\left(24+\frac{21\cdot2}{3}=\right)$ әкинин 38%-и, һәјәтләрин 50%-ини тәшкил едән ашағы групумузун пајына исә $\left(15+\frac{20\cdot4}{5}=\right)$ әкинин 31%-и дүшәр. Ајдындыр ки, груплары бу шәкилдә парчаламагла биз кәндлиләрин јухары тәбәгәләри илә ашағы тәбәгәләри арасындакы *нәгиги нисбәтләри зәррә гәдәр дә олса дәјишдирмирик**. Груплары белә парчаламаг зәруридир, она көрә ки, I-чиси, биз бу васитә илә 4—5—6—7 мүхтәлиф груп әвәзинә, ајдын вә мүәјјән әламәтләри олан үч бөјүк груп алырыг**; 2-чиси, кәндлиләрин дә ән мүхтәлиф јерләрдә вә ән мүхтәлиф шәраитдә тәбәгәләшмәси һаггында мә'лумат јалныз бу јолла мүгајисә едилә биләр.

Груплар арасында гаршылыглы мүнасибәт һаггында фикир јеритмәк үчүн, тәбәгәләшмә мәсәләсиндә ән чох әһәмијјәти олан ашағыдакы мә'луматы көтүрүрүк: 1) һәјәтләрин сајы; 2) һәр ики чинсдән олан кәндли

* Белә үсул нәтичәсиндә хырда бир сәһв бурахылыр ки, бунун да нәтичәсиндә тәбәгәләшмә һөкмәтдә олдуғундан *бир гәдәр зәиф* көрүнүр. Јә'ни јухары група ондан сонракы групун јүксәк нүмајәндәләри дејил, орта нүмајәндәләри әлавә едилир; ашағы група ондан сонракы групун ашағы нүмајәндәләри дејил, орта нүмајәндәләри әлавә олунур. Ајдындыр ки, груплар нә гәдәр бөјүк вә групларын сајы нә гәдәр аз оларса, бу сәһв дә бир о гәдәр бөјүк олар.

** Бундан сонракы параграфда көрәчәјик ки, көтүрүлүјүмүз групларын һәчмләри I һәјәтә дүшән атларын сајына көрә бөлүнмүш бүтүн рус кәндлиләринин групларына чох јахындыр.

әһалинин сајы; 3) пај торпағынын гәдәри; 4) сатыналма торпағын гәдәри; 5) ичарә олунан торпағын гәдәри; 6) *ичарәјә верилән* торпағын гәдәри; 7) групун әлиндә олан вә ја истифадә етдији бүтүн торпағын гәдәри (пај торпағы+сатыналма торпаг+ичарәјә көтүрүлән торпаг — ичарәјә верилән торпаг); 8) әкинин гәдәри; 9) иш һејванынын мигдары; 10) бүтүн мал-гаранын мигдары; 11) муздур сахлајан һәјәтләрин сајы; 12) *кәсбкарлығы олан һәјәтләрин* сајы (мүмкүн олдугча, муздла ишләмәк, иш күввәсини сатмаг һалларынын үстүн олдуғу «кәсбкарлыг» нөвләрини ајырмаг лазымдыр); 13) тичарәт-сәнаје мүәссисәләринин сајы вә 14) тәкмилләшмиш әкинчилик аләтләринин сајы. Курсивлә гејд олунан мә'лумат («торпаг ичарәјә верилмәси» вә «кәсбкарлыг») *мәнфи* характер дашыјыб тәсәррүфатын тәнәззүл етдијини, кәндлинин вар-јохдан чыхдығыны вә дөнүб фәһлә олдуғуну көстәрир. Бүтүн галан мә'лумат *мүсбәт* характер дашыјыб тәсәррүфатын кенишләндијини вә кәндлинин дөнүб кәнд саһибкары олдуғуну көстәрир.

Бүтүн бу мә'лумата әсасән биз һәр бир тәсәррүфат групунун гәзада вә ја бир губернијанын бир нечә гәзасында тәсәррүфатларын јекунуна олан фаиз нисбәтләрини һесаблајырыг, сонра да јухары груплардан олан 20 фаиз һәјәтин вә ашағы груплардан олан 50 фаиз һәјәтин пајына нечә фаиз торпаг, әкин, мал-гара вә саирә дүшдүјүнү (тәсвир етдијимиз үсулла) мүәјјән едирик*.

Бу јолла тәртиб едилән вә 7 губернијанын 21 гәзасында һәр ики чинсдән 3 523 418 нәфәр әһалиси олан 558570 кәндли тәсәррүфатына даир мә'луматы әһатә едән чәдвәли верәк.

---

* Охучудан хаһиш едирик унутмасын ки, инди биз мүтләг рәгәмләр дејил, јалныз кәндлиләрин јухары тәбәгәси илә ашағы тәбәгәси арасындакы нисбәтләри көтүрүрүк. Буна көрә дә инди биз, мәсәлән, муздур сахлајан (вә ја «кәсбкарлыг едән») һәјәтләрин сајының һәмин групдан олан һәјәтләрин сајына дејил, гәзада муздур сахлајан (вә ја «кәсбкарлыг едән») бүтүн һәјәтләрин сајына олан фаиз нисбәтләрини көтүрүрүк, јә'ни биз инди һәр бир групун муздлу әмәкдән нә гәдәр истифадә етдијини (вә ја өз иш күввәсини нә гәдәр сатдығыны) дејил, јалныз муздлу әмәкдән истифадә етмәкдә (вә ја «кәсбкарлыгда», иш күввәсини сатмагда) јухары груп илә ашағы груп арасында нисбәти мүәјјән едирик.

Чәдвәл А*. *Јухары* групларда һәјәтләрин

Губернијалар	Газалар	Диаграмда хәтләрин нөмрәси	Газалар		
			Ичарәјә верилән торпаг	«Кәсбкарлыгы» олан һәјәтләр	Һәјәтләрин чәми
Таврида	Днепр, Мелитопол вә Бердјанск	*1*	9,7	12,6	20
Самара	Новоузенск,	—	0,7	—	20
	Николајев	—	0,3	4,1	20
	Орта һесабла	*2*	0,5	4,1	20
Саратов	Камышин	*3*	11,7	13,8	20
Перм	Красноуфимск	—	7,8	0,6	20
	Јекатеринбург	—	—	4,3	20
	Орта һесабла	*4*	7,8	2,4	20
Орјол	Јелетс вә Трубчевск	*5*	2,7	15,8	20
Воронеж	Задонск	*6*	11,9	11,6	20
	Задонск, Землјанск Коротојак вә Нижнедевитск	—	12,5	12,6	20
Нижни Новгород	Кнјагинин, Василск вә Макарјев	*7*	3,8	13,7	20

* Бу чәдвәлә аид гејдләрә 84-чү сәһифәдә бах. (Бу чилд, сәһ. 134. *Ред.*).

20%-ни тәшкил едән бир груп дүзәлдилмишдир

вә ја гәза групларына үзрә јекуна олан фаиз нисбәтләри

Һәр ики чинсдән олан әһали	Торпаг				Әкин	Мал-гара		Тичарәт-сәнаје мүәссисәләри	Мүзакиру олан һәјатлар	Тәкмилләшмиш аләтләр
	пај торпағы	сатыналма торпаг	ичарә едилән торпаг	истифадә едилән торпағын чәми		иш һејванлары	чәми			
27,0	36,7	78,8	61,9	49,0	49,1	42,3	44 6	—	62,9	85,5
28,4	—	99	82	—	56	62	57	—	78,4	72,5
29,7	—	—	60,1	—	—	48,6	47,1	—	62,7	—
29	—	99	71	—	56	55,3	52,0	—	70,5	72,6
30,3	34,1	—	59	47	50,5	57,4	53,2	—	65,9	—
26, 8	30	—	58,3	49,6	49,2	42,5	41,2	42,8	66,4	86.1
26,1	—	—	83,7	—	55,1	42,3	41,8	37,0	74,9	—
26,4	30	—	71	49,6	52,1	42,4	41,5	39,9	70,6	86,1
27,4	29,0	63,4	51,7	38,2	—	42,1	37,8	49,8	57,8	75,5
28,1	29,1	66,8	53,6	34,6	33,9	41,7	39,0	47 4	56,5	77,3
28,1	30,9		49,2	34,1	—	38	37,2	45,9	48,4	70 1
27,8	29,4	59,7	50,8	36,5	38,2	46,3	40,3	51,2	54,5	—

Чәдвәл Б*. *Ашағы* группардан һәјәтләрин

Губерниjалар	Гәзалар	Диаграмда хәтләрин нөмрәси	Гәзалар		
			Ичарәjә верилән торпаг	«Кәсбкарлығы» олан һәјәтләр	Һәјәтләрин чәми
Таврида	Днепр, Мелитопол вә Бердjанск	*1*	72,7	68,2	50
Самара	Новоузенск	—	93,8	74,6	50
	Николаjев	—	98	78.6	50
	Орта һесабла	*2*	95,9	76,6	50
Саратов	Камышин	*3*	71,5	60,2	50
	Волск, Кузнетск, Балашов вә Сердобск	—	64,6	—	50
Перм	Красноуфимск	—	74	93 5	50
	Jекатеринбург	—	—	65,9	50
	Орта һесабла	*4*	74	79,7	50
Орjол	Jелетс вә Трубчевск	*5*	93,9	59,3	50
Воронеж	Задонск	*6*	63,3	65,3	50
	Задонск, Земljанск, Коротоjак вә Нижнедевитск	—	67	63,8	50
Нижни Новгород	Кијакинин Василск вә Макарjев	*7*	88,2	65,7	50

* Бу чәдвәлә аид геjдләрә сонракы сәһифәдә бах. (Бу чилд, сәһ. 134. *Ред.*).

50%-ини тәшкил едән бир груп дүзәлдилмишдир

вә ја гәза групларыны үзрә јекуна олан фаиз нисбәтләри

Һәр ики чинсдән олан әһали	Торпаг				Әкин	Мал-гара		Тичарәт-сәнаје мүәссисәләри	Мүздүрү олан һејәтләр	Тәкмилләшмиш аләтләр
	пај торпағы	сатыналма торпаг	ичарә едилән торпаг	истифадә едилән торпағын чәми		иш һејванлары	чәми			
41,6	33,2	12,8	13,8	23,8	21,5	26,6	26	—	15,6	3,6
39,6	—	0,4	5,0	—	16,3	11,3	14,4	—	4,4	2,8
88	—	—	11,1	—	—	17,8	20,3	—	7,1	—
38,8	—	0,4	8	—	16,3	14,5	17,3	—	5,7	2,8
36,6	33	—	9,8	18,6	14,9	9,6	14,3	—	7,5	—
37,6	35	—	14.1	25,2	21	14,7	19,7	—	—	—
40,7	37,4	—	6,5	19,2	16,7	23,1	24	23,8	6,1	2
44,7	—	—	8,7	—	21,2	30,5	30,8	35,6	10,4	—
42,7	37,4	—	7,6	19,2	18,9	26,8	27,4	29,7	8,2	2
39,4	37,2	8,9	12,9	24,9	—	17,7	23	20,2	7,8	2,4
39,2	37,5	11	13,8	31,9	31	20	24,6	23,2	9,1	1,3
37,2	33,6		15,4	29,9	—	20,3	23,4	17,3	13,1	3,6
40,6	37,7	15,4	16,4	30,9	28,6	17,2	24,8	16,1	18,9	—

А вә Б чәдвәлләрина гејдләр

1. Таврида губернијасында ичарәјә верилән торпаг һаггында мә'лумат јалныз ики гәзаја: Бердјанск вә Днепр гәзаларына аиддир.

2. Јенә һәмин губернијада тәкмилләшмиш аләтләрә отчалан вә тахылбичәнләр аид едилмишдир.

3. Самара губернијасынын һәр ики гәзасында ичарәјә верилән торпағын фанзи әвәзинә, пај торпағыны ичарәјә верән вә тәсәрруфаты олмајан һәјәтләрин фанзи көтүрүлмүшдүр.

4. Орјол губернијасында ичарәјә верилән торпағын (вә демәли, һабелә истифадә едилән бүтүн торпағын) гәдәрк тәхмини олараг мүәјјән едилмишдир. Воронеж губернијасынын дөрд гәзасы һаггында да белә едилмишдир.

5. Орјол губернијасында тәкмилләшмиш аләтләр һаггында тәкчә Јелец гәзасы үзрә мә'лумат вардыр.

6. Воронеж губернијасында кәсбкарлыгы олан һәјәтләрин мигдары әвәзинә (үч гәзада: Задонск, Коротојак вә Нижнедевитск гәзаларында) мүздурдуна адам верән һәјәтләрин сајы көтүрүлмүшдүр.

7. Воронеж губернијасында тәкмилләшмиш аләтләр һаггында јалныз ики гәза: Землјанск вә Задонск гәзалары үзрә мә'лумат вардыр.

8. Нижни Новгород губернијасында үмумијјәтлә «пешәләри» олан һәјәтләр әвәзинә кәнарда пешәчилик едән һәјәтләр көтүрүлмүшдүр.

9. Бә'зи гәзалар үзрә тичарәт-сәнаје мүәссисәләринин мигдары әвәзинә, тичарәт-сәнаје мүәссисәләри олан һәјәтләрин мигдарыны көтүрмәк лазым кәлмишдир.

10. Мәчмуәләрдә «кәсбкарлыг» һаггында бир нечә сүтун олдугда биз мүздла ишләмәјән, иш гүввәсинин сатылмасыны даһа дүрүст шәкилдә едән «кәсбкарлыгы» көстәрмәјә чалышмышыг.

11. Ичаро едилән торпағын мүмкүн олдугча һамысы: һәм пај торпағы, һәм дә гејри-пај торпағы, һәм әкин јери, һәм дә бичәнәкләр көтүрүлмүшдүр.

12. Охучуја хатырладырыг ки, Новоузенск гәзасында хуторлуларла алманлар сијаһыдан чыхарылмышлыр; Красноуфимск гәзасында гәзанын анчаг әкинчи һиссәси көтүрүлмүшдүр; Јекатеринбург гәзасында торпагсызлар вә анчаг бичәнәји оланлар сијаһыдан чыхарылмышдыр; Трубчевск гәзасында шәһәр әтрафындакы ичмалар сијаһыдан чыхарылмышдыр; Кнјагинин гәзасында пешәчилик кәнди олан Болшоје Мурашкино кәнди вә и. а. сијаһыдан чыхарылмышдыр. Бунларын бир гисмини сијаһыдан биз чыхармышыг, бир гисми дә материалын характеринә көрә чыхарылмышдыр. Буна көрә ајдындыр ки, һәгигәтдә кәндлиләрин тәбәгәләшмәси бизим чәдвәлдә вә диаграмда тәсвир едилдијиндән даһа күчлү олмалыдыр.

Бу јекунлашдырычы чәдвәлн ајдынлашдырмаг үчүн бә ән мүхтәлиф јерләрдә кәндлиләрин јухары груплары илә ашағы груплары арасындакы нисбәтләрин тамамилә јекунинс олдуғуну нәзәрә чарпдырмаг үчүн чәдвәлдәки фанз рәгәмләрини ашағыдакы диаграм шәклиндә вермишик. Бүтүн һәјәтләрин сајынын фанз һиссәсини мүәјјән едән сүтундан саға тәрәф кедән хәтт, тәсәрруфат таванасынын *мүсбәт* әламәтләрини (торпаг саһиблијинин кенишләнмәсини, мал-гаранын артмасыны вә н. а.) көстәрир, сол тәрәфдәки хәтт исә тәсәрруфат күчүнүн *мәнфи* әламәтләрини көстәрир (торпағын ичарәјә верилмәсини, иш гүввәсинин сатылмасыны көстәрир; бу сүтунлар хүсуси штрихлә

верилмишдир). Диаграмын *јухары* үфги хətти илə һəр бир *бүтөв* əјри хətт арасында мəсафə кəндли тəсərrүфатының үмуми јекунунда *варлы* групларын һиссəсини көстərир, диаграмын *ашағы* үфги хətти илə һəр бир *нөгтəли* əјри хətт арасында мəсафə исə кəндли тəсərrүфатының үмуми јекунунда *таванасыз* кəндли групларының һиссəсини көстərир. Нəһаjət, јекун мə'луматының үмуми характерини даһа ајдын көстərмək үчүн биз «орта» хətт чəкмишик (бу хətт диаграма дахил едилəн фаиз рəгəмляринин һесабланыб əдəди орта рəгəм тапылмасы јолу илə мүəјјəн едилмишдир. «Орта» хətт башгаларындан сечилмək үчүн гырмызы рəнклə верилмишдир). Бу «орта» хətт бизə мүасир рус кəндлиляринин, нечə дејərляр, типик тəбəгəляшмəсини көстərир.

Тəбəгəляшмəјə даир јухарыда көстəрилəн (§§ I—VII) мə'лумата јекун вурмаг үчүн инди бу диаграмын сүтунларыны бир-бир нəзəрдən кечирək.

Һəјətляриң фаизини көстərəн сүтунун сағындакы биринчи сүтун јухары вə ашағы група нə гəдəр *əһали* дүшдүјүнү көстərир. Биз көрүрүк ки, һəр јердə аиляляриң тəркиби варлы кəндлиляр арасында орта сəвијјəдəн јухары, таванасыз кəндлиляр арасында исə орта сəвијјəдəн ашағыдыр. Биз бу фактын əһəмијјətиндəн данышмышыг. Буну да əлавə едək ки, бүтүн мүгајисəляр үчүн һəјəти, аиляни дејил, əһалинин 1 нəфəрини өлчү вахиди көтүрмək (халгчылар буну көтүрмəји севирляр) дүзкүн дејилдир. Аилянин бөјүк олмасы үзүндəн варлы аиляляриң хəрчи чох олурса да, дикəр тəрəфдəн, бөјүк аиляси олан һəјətин бир чох хəрчляри ихтисара дүшүр (тикинти, ев мүхəлləфаты, тəсərrүфат хəрчляри вə и. а. вə с. Енкелгардт «Кəнддəн мəктублар»да вə Трирогов «Ичма вə верки». СПБ. 1882 китабында бөјүк аиляляриң тəсərrүфат үчүн фајдалы олдуғуну хүсусилə гејд едирляр). Буна көрə дə хəрчляриң белə ихтисара дүшдүјүнү нəзəрə алмадан əһалинин 1 нəфəрини мүгајисə вахиди көтүрмək бөјүк вə кичик аиляда «нəфəрляриң» вəзијјətини сүн'и сурətдə вə сахтакарлыгла бəрабəрлəшдирмək демəкдир. Диаграм исə ајдын көстərир ки, варлы кəндли групуның

тәмәркүзләшдирдији әкинчилик истеһсалынын һәчми, әһалинин бир нәфәринә дүшән әкинчилик истеһсалы һесабы илә көтүрүлдүкдә ола биләчәјиндән хејли артыгдыр.

Сонракы сүтун — пај торпағына аиддир. Бу торпағын бөлкүсүндә ән чох бәрабәрлик мүшаһидә олунур; пај торпағынын јуридик хассәләри үзүндән белә дә олмалыдыр. Лакин һәтта бурада да варлыларын јохсуллары сыхышдырыб арадан чыхармасы просеси башланыр: биз *һәр јердә* көрүрүк ки, јухары груплары пај торпағы әһали ичәрисиндә онларын мигдарына нисбәтән бир гәдәр чохдур, ашағы групларынкы исә бир гәдәр аздыр. «Ичма» кәндли буржуазијасынын мәнафејинә тәрәф мејл едир. Лакин пај торпағынын бөлкүсүндә бәрабәрсизлик *һәгигәтдәки* торпаг саһиблијинә нисбәтән һәлә лап чүз'идир. Пај торпағынын бөлкүсү торпағын вә тәсәрруфатын һәгиги бөлкүсү һаггында (диаграмдан ајдын көрүндүју кими) һеч бир тәсәввүр вермир*.

Сонра — сатыналма торпаг һаггындакы сүтун кәлир. Бу торпаг һәр јердә варлыларын әлиндә тәмәркүзләшир; кәндлиләрин бүтүн сатыналма торпағынын тәгрибән онда 6 вә ја 7 һиссәси һәјәтләрин бешдә бириниң әлиндәдир, һалбуки һәјәтләрин јарысыны тәшкил едән јохсулларын пајына сатыналма торпағын maximum 15%-и дүшүр! Бурадан да «кәндлиләрин» мүмкүн гәдәр чох вә мүмкүн гәдәр учуз гијмәтлә торпаг ала билмәси јолунда «халгчыларын» чанфәшанлыг етмәсинин нә әһәмијјәти олдуғуну көрмәк олар.

Сонракы сүтун — ичарәјә аиддир. Бурада да биз торпағын һәр јердә варлылар әлиндә тәмәркүзләшдијини көрүрүк (бүтүн ичарә едилмиш торпағын онда 5—8 һиссәси һәјәтләрин бешдә бириниң әлиндәдир); һәм дә варлылар торпағы, јухарыда көрдүјүмүз кими, даһа учуз гијмәтлә ичарәјә көтүрүрләр. Кәндли буржуазијасынын ичарәни бу чүр өз' әлинә кечирмәси, «кәндли ичарәсинин» *сәнаје характери* (торпаг алыб

* Кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини тәдгиг етмәк мәгсәди илә пај торпағы үзрә груплашдырманы көтүрмәјин јарамадығыны көрмәк үчүн диаграма бирчә нәзәр салмаг кифајәтдир.

онун мәһсулуну сатмаг характери) *дашыдығыны* ајдын сүбут едир*. Лакин буну дедикдә, биз һеч дә еһтијач үзүндән торпаг ичарә едилмәси фактыны инкар етмирик. Әксинә, диаграм, торпагдан јапышан јохсулларын торпаг ичарә етмәсинин тамамилә *башга* характердә олдуғуну бизә көстәрир (бүтүн ичарә торпағынын онда 1—2 һиссәси һәјәтләрин ½ һиссәсинин элиндәдир). Кәндли дә вар, кәндли дә.

«Кәндли тәсәрруфатында» ичарәнин зиддијјәтли маһијјәти, торпағын ичарә едилмәсини көстәрән сүтунла *торпағын ичарәјә верилмәсини* көстәрән сүтун (*солда*, ја'ни мәнфи әламәтләр сырасында олан биринчи сүтун) тутушдурулдугда даһа да ајдынлашыр. Биз бурада мәһз әкс бир мәнзәрә көрүрүк: торпаг ичарәјә верәнләрин башлыча гисми ашағы груплардыр (ичарәјә верилән торпағын онда 7—8 һиссәси һәјәтләрин ½ һиссәсинин элиндәдир), бу груплар пај торпағындан јахаларыны гуртармаға чалышыр вә пај торпағы (ганунун гадаған етмәсинә вә манеәләр төрәтмәсинә бахмајараг) тәсәрруфат саһибләринин элинә кечир. Белә ликлә, бизә: «кәндлиләр» торпаг ичарә едирләр вә јенә «кәндлиләр» торпаг ичарәјә верирләр — дедикдә, биз билирик ки, биринчи нфадә башлыча олараг кәндли буржуазијасына, икинчи нфадә исә кәндли пролетариатына аиддир.

---

* Ч-б Карышевин ичарә һаггындакы китабынын «Нәтичә» һиссәси (VI фәсил) чох гәрибәдир. Ч-б Карышев кәндли ичарәсинин сәнаје характери дашымамасы һаггындакы бүтүн өз әсассыз вә земство статистикасы мә'луматына зидд нддаларындан сонра бурада «ичарә нәзәријјәсини» (В. Рошердән вә башгаларындан көтүрүлмүш нәзәријјәни), ја'ни Гәрби Авропа фермерләринин, елм ады илә гәләмә верилән desiderata (арзуларыны. *Ред.*) нрәли сүрүр: «ичарә мүддәти узун олмалыдыр» («сонунчу... торпагла «бир тәсәрруфатчы кими» рәфтар... етмәлидир», сәһ. 371) вә ичарә һаггы бабат олмалыдыр ки, ичарәдарын әлиндә әмәк һаггы, гојдуғу капиталын фаизи вә әвәзи, һабелә саһибкарлыг манфәәти галсын (373). Белә бир «нәзәријјәнин» дә халгчылар тәрәфиндән көстәрилән алчарә илә, ја'ни «гаршысыны алмаг» (398) чәрәси илә јанашы дурмасы ч. Карышевн әсла дүшүндүрмүр. Ч-б Карышев фермерлијин «гаршысыны алмаг» үчүн фермерлик «нәзәријјәсинин» ишә салыр! Белә бир «нәтичә» ч. Карышевин китабынын әсас зиддијјәтини тәбии олараг тамамламышдыр, зира ч. Карышев, бир тәрафдан, халгчыларын бүтүн јанлыш фикирлөрини шәрик олур вә хырда буржуазијанын Сисмонди кими классик новәрријјәчиләрина үрәкдән рәғбәт бәсләјир (бах: *Карышев*. «Авропа континентиндә данми нрси торпаг ичарәси». М. 1885), дикәр тәрафдан исә, е'тираф етмәја билмир ки, ичарә кәндлиләрин тәбәгәләшмәсина «сакан» верир (сәһ. 396), «даһа тәвәнәлы тәбәгәләр» аз тәвәнәлылары сыхышдырырлар аграр мүнасибәтләрининн инкишафы мәһз муздурлуға сәбәб олур (сәһ. 397).

Торпағын сатын алынмасы, ичарә едилмәси вә ичарәјә верилмәси илә паj торпағы арасында нисбәт групларын *һәгиги торпаг саһиблијини* көстәрир (сағдан 5-чи сүтун). Биз һәр јердә көрүрүк ки, кәндлиләрин ихтијарында олан бүтүн торпағын һәгиги бөлкүсү илә паj торпағынын «бәрабәрлији» арасында даһа һеч бир јахынлыг јохдур. Һәјәтләрин 20%-инин паjына бүтүн торпағын 35%-дән 50%-инә гәдәри, һәјәтләрин 50%-инин паjына исә —20%-дән 30%-ә гәдәри дүшүр. Јухары групун ашағы групу сыхышдырыб арадан чыхармасы *әкинин* бөлкүсүндә (сонракы сүтун) өзүнү даһа ајдын көстәрир, — јәгин, она көрә ки, таванасыз кәндлиләр чох вахт өз торпағындан тәсәррүфат мәгсәдләри үчүн истифадә едә билмир вә ону тәрк едирләр. Һәр ики сүтун (бүтүн торпаг саһиблији вә әкин һаггындакы сүтунлар) көстәрир ки, торпағын сатын алынмасы вә ичарә едилмәси үмуми тәсәррүфат системиндә ашағы групларын паjынын *азалмасына,* јә'ни онлары азлыг тәшкил едән варлыларын сыхышдырыб арадан чыхармасына сәбәб олур. Бу азлығын, демәк олар, галан бүтүн кәндлиләрин үмумијјәтлә малик олдуглары гәдәр әкини вардыр вә бу азлыг кәндли тәсәррүфатында артыг инди башлыча рол ојнајыр.

Сонра көлән ики сүтун кәндлиләр арасында иш һејванларынын вә бүтүн мал-гаранын бөлкүсүнү көстәрир. Мал-гаранын фаиз һиссәси илә әкинин фаиз һиссәси арасында чох чүз'и фәрг вардыр: башга чүр ола да билмәз, чүнки иш һејванларының (һәмчинин бүтүн мал-гаранын) сајы әкинин гәдәрини мүәjjән едир, өзү дә әкинин гәдәри илә мүәjjән олунур.

Сонракы сүтун тичарәт вә сәнаје мүәссисәләринин үмуми једкунунда мүхтәлиф кәндли групларының паjыны көстәрир. Бу мүәссисәләрин $^1/_2$ һиссәјә гәдәри һәјәтләрин бешдә бир һиссәсинин (варлы групун) әлиндә вә анчаг $^1/_5$ һиссәјә гәдәри* һәјәтләрин $^1/_2$ һиссәсини тәшкил едән јохсул һәјәтләрининин әлиндә топланыр, јә'ни

* Бу рәгәм (бүтүн мүәссисәләрин $^1/_5$ һиссәјә гәдәри) өзү дә, әлбәттә, шиширәдилмишдир, чүнки әкмәјән, аты олмајан вә бир аты олан кәндлиләр бөлмәсиндә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри, гара фәһләләр вә башгаларыны әкинчи олмајанларын (дүканчылар, сәнәткарлар вә саирә илә) гарышдырылмышдыр.

кәндлиләрин буржуалашмасыны ифадә едән «пешәләр» башлыча олараг ән таваналы әкинчиләрин әлиндә топланыр. Демәли, варлы кәндлиләр һәм әкинчилијә (торпаг сатын алынмасына, ичарәјә, муздла фәһлә сахланмасына, аләтләрин тәкмилләшдирилмәсинә вә с.), һәм сәнаје мүәссисәләринә, һәм тичарәтә, һәм дә сәләмчилијә капитал гојурлар: тичарәт капиталы илә сәһибкарлыг капиталы сых әлагәдардыр вә бу капитал формаларындан һансының үстүн олачағы әтрафдакы шәраитдән асылыдыр.

«Кәсбкарлыгы» олан һәјәтләр һаггында мә'лумат да *(солда,* мәнфи әламәтләр сырасында олан биринчи сүтун) әкс әһәмијјәтә малик олуб кәндлинин пролетара чеврилмәсини ифадә едән «пешәләри» сәчијјәләндирир. *Бу* «пешәләр» јохсулларын әлиндә чәмләнмишдир (кәсбкарлыг едән бүтүн һәјәтләрин 60—90%-и һәјәтләрин 50%-инин пајына дүшүр), варлы груплар исә чүз'и дәрәчәдә иштирак едирләр (унутмамаг лазымдыр ки, биз бу «пешәчиләр» бөлмәсиндә дә тәсәрруфат сәһибләрини фәһләләрдән дүрүст ајыра билмәдик). «Кәсбкарлыглар» һаггындакы мә'лумат «тичарәт-сәнаје мүәссисәләри» һаггындакы мә'луматла тутушдурулдугда бу ики «пешә» нөвүнүн бир-бирinә тамамилә әкс олдуғу дәрһал нәзәрә чарпыр вә бу ики «пешә» нөвүнүн бир-бири илә гарышдырылмасынын нечә ағлакәлмәз бир долашыглыг төрәтдијини асанлыгла анламаг олур.

Муздурлу һәјәтләр һәр јердә варлы кәндлиләр групундадыр (бүтүн муздурлу тәсәрруфатларын онда 5—7 һиссәси һәјәтләрин 20%-инә дүшүр) вә бу кәндлиләр (бөјүк аиләли олдугларына бахмајараг) онлары «тамамлајан» кәнд тәсәрруфаты фәһләләри синфи олмадан јашаја билмирләр. Биз јухарыда гејд олунан белә бир мүддәанын бурада ајдын сүбут олундуғуну көрүрүк ки, муздурлу тәсәрруфатларын сајыны кәндли «тәсәрруфатларынын» үмуми сајы илә (о үмләдән муздурларын «тәсәрруфатлары» илә) тутушдурмаг мә'насыздыр. Муздурлу тәсәрруфатларын сајыны кәндли һәјәтләринин *бешдә бир һиссәси илә* тутушдурмаг бундан *хејли дүзкүн оларды,* чүнки бүтүн муздурлу

тәсәрруфатларын $^3/_5$ һиссәјә гәдәри вә ја һәтта $^2/_3$ һиссәјә гәдәри варлы азлыгын әлиндәдир. Кәндлиләр арасында сәһибкарлыгла фәһлә сахланмасы һаллары еһтијач үзүндән, аилә фәһләси чатышмамасы үзүндән фәһлә сахланмасы һалларындан хејли чохдур: бүтүн муздурлу тәсәрруфатларын јалныз $^1/_{10}$ һиссәјә гәдәри 50% таванасыз вә *кичик аиләли* кәндлиләрин пајына дүшүр (бурада да таванасыз кәндлиләр сырасына дүканчылар, сәнајечиләр вә һеч дә еһтијач үзүндән олмајараг фәһлә сахлајан башга бу кимиләр дахил едилмишдир).

Тәкмилләшмиш аләтләрин бөлкүсүнү көстәрән сон сүтуна, чн. В. В.-нин етдији кими, белә бир сәрһәдһә верә биләрдик: «кәндли тәсәрруфатында мүтәрәгги чәрәјанлар». Самара губернијасынын Новоузенск гәзасында бу аләтләрин бөлкүсү ән «әдаләтли» бир шәкилдәдир, орада һәјәтләрин бешдә бир һиссәсинин тәшкил едән варлы һәјәтләрә 100 аләтдән ancaг 73-ү дүшүр, һәјәтләрин јарысыны тәшкил едән јохсул һәјәтләрнә исә јүз аләтдән там үч дәнәси дүшүр.

Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси дәрәчәсинә көрә мүхтәлиф јерләри мүгајисә етмәјә кечирик. Диаграмда бу чәһәтдән ики гәбилдән олан јерләр ачыг-ајдын фәргләнир: Таврида, Самара, Саратов вә Перм губерниjаларында әкинчи кәндлиләрин тәбәгәләшмәси Орјол, Воронеж вә Нижни Новгород губерниjаларында олдуғундан хејли күчлүдүр. Диаграмда биринчи дөрд губерниjанын хәтләри орта гырмызы хәттин ашағысындан, сон үч губерниjаныи хәтләри исә орта хәттин јухарысындан кечир, јә'ни варлы азлыгын әлиндә нисбәтән аз тәсәрруфат топландығыны көстәрир. Бирinчи гәбилдән олан јерләр ән чох торпағы олан вә әкинчилијин екстенсив характердә олдуғу халис әкинчилик јерләридир (Перм губерниjасында гозаларын әкинчилик һиссәләри ајрыча көстәрилмишдир). Әкинчилик белә бир характердә олдугда әкинчи кәндлиләрин тәбәгәләшмәси асанлыгла гејдә алыныр, буна көрә дә ајдын көстәрилә билир. Икинчи гәбилдән олан јерләрдә исә, әксинә, бир тәрәфдән, тичарәт әкинчилијинин, өз мә'луматымызда нәзәрә алмадығымыз бир

шәкилдә инкишаф етдијини көрүрүк, мәсәлән, Орјол губерниjасында чәтәнә әкини. Дикәр тәрәфдән исә биз бурада «пешәләрин» истәр муздла ишләмәк мә'насында (Воронеж губерниjасынын Задонск гәзасы), истәрсә дә гејри-әкинчилик мәшғәләләри мә'насында (Нижни Новгород губерниjасы) бөjүк әһәмиjjәти олдуғуну көрүрүк. Әкинчи кәндлиләрин тәбәгәләшмәси мәсәләсиндә бу амилләрин һәр икисинин әһәмиjjәти олдугча бөjүкдүр. Биринчи амилдән (мүхтәлиф jерләрдә тичарәт әкинчилиjи формасы илә кәнд тәсәррүфатынын тәрәггиси формасы арасындакы фәргдән) jухарыда данышдыг. Икинчи амилин әһәмиjjәти («пешәләрин» ролу) биринчидән аз ајдын дејилдир. Әкәр бир jердә кәндлиләрин чоху паj торпағы олан муздурлардан, күпәмуздчулардан вә ја пешәчиликдә чалышан муздлу фәһләләрдән ибарәтдирсә, орада әкинчи кәндлиләрин тәбәгәләшмәси, әлбәттә, чох зәиф көрүнәчәкдир*. Лакин вәзиjjәти дүзкүн тәсәввүр етмәк үчүн кәнд пролетариатынын бу типик нүмаjәндәләрини кәндли буржуазиjасынын типик нүмаjәндәләри илә тутушдурмаг лазымдыр. Паj торпағы олан вә «кәсбкарлыг» үчүн чәнуба кедән Воронеж күпәмуздчусу бөjүк jерләр әкән Таврида кәндлиси илә тутушдурулмалыдыр. Калуга, Нижни Новгород вә Јарославл дүлкәри Јарославл вә Москва босганчысы вә ја сүд сатмаг үчүн мал-гара сахлаjан кәндлиси илә тутушдурулмалыдыр вә и. а. Еләчә дә әкәр jерли кәндлиләрин чоху е'мал сәнаjессиндә чалышырса вә jашаjыш васитәләринин jалныз аз бир һиссәсини өз паj торпағындан көтүрүрсә, онда әкинчи кәндлиләрин тәбәгәләшмәси һаггындакы мә'лумата пешәчи кәндлиләрнн тәбәгәләшмәси һаггындакы мә'луматы да әлавә етмәк лазымдыр. Бу сонунчу мәсәлә илә биз V фәсилдә мәшғул олачағыг, инди исә бизи ашчаг типик әкинчи кәндлиләрин тәбәгәләшмәси мәсәләси марагландырыр.

---

* Чох ола биләр ки, Орјол, Воронеж вә башга бу кими орта-гаһаторпаг губерниjаларында торпаг ајлығы, веркиләрин ағырлығы үзүндән, ишләjиб өдәмәнин кениш сүрәтдә jајылмасы үзүндән кәндлиләрин тәбәгәләшмәси һәгигәтдә дә хејли зәиф одсун: бүгүн бу шәртләр тәбәгәләшмәни ләнкидир.

X. ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫНЫН ВӘ ОРДУ ҮЧҮН АТЛАРЫН СИЈАЊЫЈА АЛЫНМАСЫНЫН ЈЕКУН МӘ'ЛУМАТЫ[50]

Биз көстәрдик ки, јухары вә ашағы кәндли груплары арасындакы нисбәтләр, мәһз кәнд буржуазијасы илә кәнд пролетариаты арасындакы нисбәт характериндәдир вә ән мүхтәлиф шәраитдә олан ән мүхтәлиф јерләрдә бу нисбәтләр сон дәрәчә јекчинсдир; һәтта бу нисбәтләри ифадә едән рәгәмләр (јә'ни әкинин, малгаранын вә саирәнин үмуми јекунунда фаиз һесабы илә групларын пајы) арасында нисбәтән чох аз фәрг вардыр. Тәбии олараг гаршыја белә бир суал чыхыр: мүхтәлиф јерләрдәки груплар арасында олан *нисбәтләрә* даир бу мә'луматдан, бүтүн рус кәндлиләринин бөлүндүјү *груплар* һаггында тәсәввүр һасил етмәк үчүн нә дәрәчәдә истифадә етмәк олар? Башга сөзлә: һансы мә'лумата әсасланыб бүтүн рус кәндлиләринин јухары вә ашағы групларынын тәркиби вә гаршылыглы мүнасибәтләри һаггында фикир јеритмәк олар?

Биздә бу чүр мә'лумат чох аздыр, чүнки Русијада өлкәнин бүтүн икинчилик тәсәррүфатларыны күтләви сүрәтдә учота ала билән кәнд тәсәррүфаты сијаһыјаалынмасы кечирилмир. Кәндлиләримизин бөлүндүјү тәсәррүфат груплары һаггында фикир јеритмәк үчүн јеканә материал—иш һејванларынын (вә ја атларын) кәндли һәјәтләри арасында бөлкүсүнә даир земство статистикасынын вә орду үчүн атларын сијаһыја алынмасынын јекун мә'луматындан ибарәтдир. Бу материал нә гәдәр мәһдуд олса да, һәр һалда ондан мараглы нәтичәләр (әлбәттә, чох үмуми, тәхмини, јекунлашдырычы нәтичәләр) чыхармаг олар, хүсусән она көрә ки, чох аты олан кәндлиләрлә аз аты олан кәндлиләр арасында нисбәт артыг тәһлил едилмиш вә ән мүхтәлиф јерләрдә бу нисбәтин сон дәрәчә јекчинс олдуғу ашкара чыхмышдыр.

Ч-б Благовешшенскинин «Земство тәрәфиндән апарылан һәјәтбәһәјат сијаһыјаалма үзрә тәсәррүфат мә'луматына даир јекун мәчмуәси»нин (I чилд. «Кәндли тәсәррүфаты». М. 1893)[51] вердији мә'лумата көрә, земство тәрәфиндән кечирилән сијаһыјаалма 22 губернијада 2 983 733 кәндли һәјәтини вә һәр ики чинс-

6 кат. с 133.

Чтобы попасть в подгруппу данных о тысячедворах по губ. спифу (по 4-м группам) пользуйтесь обратной таблицей уездов, в каких данных было о 3-х группах, именно:

Сарат. у. из 10 уездов данных было о 5 уу (Сам. Кам. Чернышк. Сарат. и Царицын.).

		Итого обложено 5 группами	Сарат. у.	Сам. у.	Кам. у.	Черн. у.	Царицын. у.	Всего по 6 группам
			1	2	3	4	5	6
		Из 5 уу.:	36.912	37.351	29.331	42.586	146.180	239.548
		Из 7 уу.:	11.040	17.141	16.309	29.941	69.431	165.430
1	Тесар у. 1 у. оставлена		—	—	—	—	—	—
18	Итого обложено 11 уу.	А по 7 уу.:						
	А по остальным 105 уу.:		565.286	657.764	600.863	447.994	2.271.309	2.930.616
	Итого по 112 уу.:		613.238	712.256	645.900	515.521	2.486.915	3.395.594
	в 21 губернии	%	24½	28⅝	26⅛	20⅞	100	
	Следовательно, у нас губ. скот		—	712.256	1.291.280	1.824.963		3.829.025
		%	—	18⅝	33⅞	47½		100

Наш скот в нем 2.486.915 гл.
от: 14.995.897 гл.
Сельск. Сов. Стат.

1) Прибавлено Сарат. 80.737 и Сам. 67.575 взято 806.076, а у Бл. 806.676 (с. 132). Не свели концы с концами.

2) По табл. 26-го (с. 126) итого = 2.304.443 гл. из них Царицын отнесен по сентябрь г. 15 м. 2 переписи (№ 533) = 174.824. Бузулук = 2.159.617

3) считая 1 пару быков за 1 шт. ск.

Если считать пропорционально количеству на 1 двор, то получится для Кам. губ. около: 4.262.456
из них у малолошадных: 2.253.400
" у безлошадных: 2.004.056

дән 17 996 317 нәфәр әһалисн олан 123 гәзаны әһатә етмишдир. Лакин иш һејванына көрә һәјәтләрин бөлкүсүнә дайр мә'лумат һеч дә һәр јердә јекчинс дејилдир. Јә'ни үч губернијада биз 11 гәзаны* чыхмалыјыг, чүнки бу гәзалар үзрә тәсәрруфатлар дөрд група дејил, анчаг үч група бөлүнмүшдүр. Јердә галан гәзалар, јә'ни *21 губернијанын 112 гәзасы* һаггында исә биз 15 милјон әһалиси олан тәхминән 2 ½ милјон һәјәтә даир ашағыдакы јекун мә'луматыны әлдә етмишик:

Тәсәрруфатларын груплары	Һәјәтләр	Һәјәтләрин %		Онларда иш һејванларынын сајы**	Бүтүн иш һејванларын %	1 һәјәтә нечә баш иш һејваны дүшүр
Иш һејваны олмајанлар	613238	24,7	53,3	—	—	—
1 баш иш һејваны олanлар	712 256	28,6		712 256	18,6	1
2 » » »	645 900	26,0		1 291 800	33,7	2
3 баш вә даһа артыг иш һејваны олanлар	515521	20,7		1 824 969	47,7	3,5
Чәми	2486 916	100		3 829 025	100	1,5

Бу мә'лумат Авропа Русијасындакы бүтүн кәндли һәјәтләринин дөрддә бир һиссәсиндән бир гәдәр азыны әһатә едир («Европа Русијасында кәнд әһалисинин игтисади вәзијјәтинә даир статистика материалларынын јекуну» — назирләр комитәси дәфтәрханасынын нәшри. СПБ. 1894—көстәрир ки, Авропа Русијасынын 50 губернијасынын волостларында 11 223 962 һәјәт, о чүмләдән 10 589 967 кәндли һәјәти вардыр). Бүтүн Русијада атларын кәндлиләр арасында бөлүкүсүнә даир бу мәнбәләрдән мә'луматымыз вардыр: «Русија империјасы статистикасы. XX. 1888-чи илдә орду үчүн атларын сијаһыја алынмасы» (СПБ. 1891) вә јенә: «Русија империјасы статистикасы. XXXI. 1891-чи илдә орду үчүн атларын сијаһыја алынмасы» (СПБ. 1894). Биринчи нәшрдә 41 губернија һаггында (о чүмләдән

* Саратов губернијасынын 5 гәзасыны, Самара губернијасынын 5 гәзасыны вә Бессарабија губернијасынын 1 гәзасыны.

** Бурада өкүзләр дә атлара гатылмыш вә ики даһа өкүз бир ата бәрабәр һесаб едилмишдир.

Полша Чарлығынын 10 губернијасы һаггында), икинчи нәшрдә исә Авропа Русијасынын 18 губернијасы үстәкәл Гафгаз, Калмык дүзү вә Дон Гошун Вилајәти һаггында 1888-чи илдә топланан мә'лумат тәһлил едилир.

Авропа Русијасынын 49 губернијасыны ајрыча көтүрәрәк (Дон вилајәти һаггында мә'лумат јарымчыгдыр) вә 1888-чи ил мә'луматы илә 1891-чи ил мә'луматыны бирләшдирәрәк, *кәнд чәмијјәтләриндә* бүтүн *кәндли* атларынын бөлкүсүнә даир ашағыдакы мәнзәрәни көрүрүк.

Авропа Русијасынын 49 губернијасында

Тәсәррүфатларын груплары	Кәндли һәјәтләри			Оларын атлары			1 һәјәтә нечә ат дүшүр
	чәми	%-и		чәми	%-и		
Атсызлар	2 777 485	27,3	55,9	—	—	56,3	—
1 аты оланлар	2 909 042	28,6		2 909 042	17,2		1
2 » »	2 247 827	22,1	22,0	4495 654	26,5		2
3 » »	1 072 298	10,6		3 216 894	18,9		3
4 вә даһа артыг аты оланлар	1155907	11,4		6 339 198	37,4		6,4
Чәми	10 162 559	100		16960 788	100		1,6

Демәли, бүтүн Русијада кәндлиләр арасында иш атларынын бөлкүсү јухарыдакы диаграмымызда һесабладығымыз «орта» тәбәгәләшмә кәмијјәтинә чох јахындыр. Һәгигәтдә тәбәгәләшмәнин һәтта бир гәдәр дә дәрин олдуғу ашкара чыхыр: 17 милјон атдан 9 ½ милјону, јә'ни бүтүн атларын 56,3%-и 22 фаиз һәјәтин (10,2 милјон һәјәтдән 2,2 милјонунун) әлиндәдир. 2,8 милјон һәјәтдән ибарәт чох бөјүк бир күтлә тамамилә атсыз галмыш, 2,9 милјон биратлы һәјәтләрин әлиндә олан атлар исә бүтүн атларын анчаг 17,2%-ни тәшкил едир*.

* Кәндлиләр арасында атларын бөлкүсүнүн сон заманлар нечә дәјишилдијини 1893—1894-чү илләрдәки орду үчүн ат сијаһысының ашағыдакы мә'луматындан билмәк олар («Русија империјасы статистикасы» XXXVII). Авропа Русијасынын 38 губернијасында 1893—1894-чү илләрдә 8 288 987 кәндли һәјәти вар иди; бунлардан атсызлар 2 641 754 вә ја 31,9%; бир аты оланлар — 31,4%; ики атлылар — 20,2%; үч аты оланлар — 8,7%; 4 вә даһа артыг аты оланлар 7,8% иди. Кәндлиләрин 11 560358 аты вар иди; бунлардан 22,5%-и биратлыларын; 28,9%-и икиатлыларын; 18,8%-и үчатлыларын вә 29,8%-и чохатлыларын әлиндә иди. Беләликлә, бүтүн атларын 48,6%-и 16,5% варлы кәндлиләрин әлиндә иди.

Инди биз груплар арасында нисбәтләрин јухарыда көстәрдијимиз ганунаујғунлугларына әсасланыб һәмин мә'луматын әсил мә'насыны мүәјјән едә биләрик. Әкәр бүтүн атларын јарысы һәјәтләрин бешдә бир һиссәсинин әлиндә топланмышса, бурадан сәһвсиз олараг белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, кәндлиләрин бүтүн әкинчилик истеһсалыныи ән азы јарысы (бәлкә дә даһа чоху) бу һиссәнин әлиндәдир. Истеһсалын белә тәмәркүзү анчаг сатыналма торпағын вә кәндлиләр тәрәфиндән ичарә едилән һәм пај торпагының, һәм дә гејри-пај торпағынын чох гисминин бу таваналы кәндлиләр әлиндә тәмәркүзләшмәси шәраитиндә мүмкүн ола биләр. Таваналы азлыг, көрүндүјү үзрә, пај торпагы илә ән јахшы тә'мин едилмишдир, буна бахмајараг, торпаг аланлар вә ичарә едәнләр башлыча олараг мәһз бу таваналы азлыгдыр. «Орта» рус кәндлиси ән јахшы халда дә өз күзәраныны чәтинликлә тә'мин едә билдији һалда (бәлкә һәтта тә'мин едә билмәдији һалда), орта сәвијјәдән хејли артыг тә'мин олунмуш бу таваналы азлыг өз мүстәгил тәсәррүфатындан көтүрдүјү кәлирлә нәинки бүтүн өз хәрчләрини өдәјир, һәтта артыгы да галыр. Бу исә о демәкдир ки, һәмин азлыг әмтәә истеһсалчысыдыр, сатыш үчүн әкинчилик мәһсуллары истеһсал едир. Бундан әлавә: һәмин азлыг тичарәт-сәнаје мүәссисәләрини нисбәтән бөјүк торпаг тәсәррүфаты илә бирләшдирәрәк, дөнүб кәнд буржуазијасы олур, — биз көрдүк ки, мәһз бу чүр «пешәләр» «тәсәррүфатчы» рус кәндлиси үчүн ән типик «пешәләрдир». Азлыг тәшкил едән бу таваналыларын аиләсинин ән бөјүк вә аиләләриндә ишчиләрин сајынын ән чох олдуғуна бахмајараг (бу әламәтләр даим таваналы кәндлиләрин сәчијјәви хүсусијјәтини тәшкил едир; әһалинин бөјүк һиссәси, тәхминән $^{3}/_{10}$ һиссәјә гәдәри һәјәтләрин $^{1}/_{3}$ һиссәсинә дүшмәлидир) һәмин таваналы азлыг муздур вә күнәмуздчу әмәјиндән ән чох истифадә едир. Муздур вә күнәмуздчу сахлајан бүтүн рус кәндли тәсәррүфатынын бөјүк әксәријјәти бу таваналы азлыға пајына дүшмәлидир. Биз истәр бундан әввәлки тәһлилимиз әсасында, истәрсә дә бу групда олан әһалинин

сајыны үмумиҹјәтлә иш һејванларынын сајы илә вә, демәли, әкинин вә тәсәррүфатын гәдәри илә мүгајисә етмәк әсасында һаглы олараг бу нәтичәни чыхара бнләрик. Нәһајәт, јалныз бу таваналы азлыг «кәндли тәсәррүфатынын мүтәрәгги чәрәјанларында»[52] мөһкәм иштирак едә биләр. Һәмин азлыгын јердә галан кәндлиләрә нисбәтн белә олмалыдыр, лакин өзлүјүндә ајдындыр ки, аграр шәраитинин, кәнд тәсәррүфаты системләринин вә тичарәт әкинчилији формаларынын мүхтәлифлиҹиндән асылы олараг бу нисбәт мүхтәлиф шәкил алыр вә башга чүр тәзаһүр едир*. Кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин әсас мејлләри бир шејдир, мүхтәлиф јерлн шәраитдән асылы олараг бу тәбәгәләшмәнин формалары исә — башга шеј.

Атсыз вә биратлы кәндлиләр мәһз әкс вәзиҹјәтдәдирләр. Биз јухарыда көрдүк ки, земство статистикачыларн биратлылары да (атсызлар һәлә бир јана галсын) кәнд пролетариаты сырасына дахил едирләр. Буна көрә дә өз тәхминн һагг-һесабымызда, атсыз кәндлиләрин һамысыны вә биратлыларын $^3/_4$ һиссәјә гәдәриин (бүтүн һәјәтләрнн $^1/_2$-ә гәдәрини) кәнд пролетариаты сырасына дахил етдикдә чәтин ки мүбалиғә етмиш олуруг. Бу кәндлиләр пај торпағы нлә әи аз тә'мин едилмишләр, чох вахт аләт, тохум вә саирә олмадыгындан пај торпағыны ичарәјә верирләр. Кәндлиләрин ичарә етдикләри вә сатын алдыглары бүтүи торпағын чох чүз'и һиссәси бу кәндлиләрнн пајына дүшүр. Һәмин кәндлиләр һеч вахт өз тәсәррүфатлары илә өзләрини доҗура билмирләр, буна көрә дә онларын баш.лыча јашајыш васитәси мәнбәји «пешә» вә ја «кәсбкарлыгдыр», јә'ни өз иш гүввәсини сатмагдыр. Бунлар — пај торпағы олан муздлу фәһләләр синфидир, муздурлар, күнәмуздчулар, гара фәһләләр, тикинти фәһләләри вә и. а. вә с. синфидир.

* Чох ола биләр ки, мәсәлән, сүдчүлүк тәсәррүфаты олан јерләрдә атларын сајына көрә дејил, инәкләрин сајына көрә группалашдырма мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә дөгру оларды. Бостан әкинн олан шәрантдә бу әламәтләрин һеч бири гәнаәтбәхш ола билмәз вә к. а.

XI. 1888—1891-чи ВӘ 1896—1900-чү ИЛЛӘРДӘ ОРДУ ҮЧҮН АТЛАРЫН СИЈАһЫЈА АЛЫНМАСЫНЫН МҮГАЈИСӘСИ

1896-чы вә 1899—1901-чи илләрдә кечирилән орду үчүн атларын сијаһыја алынмасы ән јени мә'луматы јухарыда көстәрдијимиз мә'луматла мүгајисә етмәк имканы верир.

5 чәнуб губернијасыны (1896) галан 43 губернија илә (1899—1900) бирләшдирәрәк, Аврупа Русијасынын 48 губернијасына даир ашағыдакы мә'луматы әлдә едирик:

1896—1900-чү илләр

Тәсәррүфатлырын груплары	Кәндли һәјәтләри			Онларын атлары			1 һәјәтә нечә ат дүшүр
	чәми	%-и		чәми	%-и		
Атсызлар	3 242 462	29,2	59,5	—	—		—
1 аты олан-лар	3 361 778	30,3		3 361 778	19,9		1
2 » »	2 446 731	22,0		4 893 462	28,9		2
3 » »	1 047 900	9,4	18,5	8 143 700	18,7	51,2	3
4 вә даһа артыг аты оланлар	1 013 416	9,1		5 476 503	32,5		5,4
Чәми	11 112 287	100		16 875 443	100		1,5

1888—1891-чи илләрә даир 49 губернија һаггында мә'луматы вердик. Буплардан јалныз бир губернија, мәһз Архангелск губернијасы һаггында ән јени мә'лумат јохдур. Јухарыда көстәрилән мә'луматдан бу губернијаја аид мә'луматы чыхдыгда, 1888—1891-чи илләрә даир һәмин 48 губернија һаггында белә бир мәнзәрә алырыг: [148-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

1888—1891-чи вә 1896—1900-чү илләрин мүгајисәси кәндлиләрин кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә истеһсал васитәләриндән *мәһрум едилдијини* көстәрир. Һәјәтләрин сајы, демәк олар, 1 милјон артмышдыр. Атларын сајы, чох аз да олса, әскилмишдир. Атсыз һәјәтләрин сајы даһа сүр'әтлә артмыш вә онларын фаизи 27,3%-дән 29,2%-ә чатмышдыр. 8,6 милјон јохсул (атсыз вә биратлылар) әвәзинә инди 6,6 милјон јохсул

1888—1891-чи илләр

Тәсәрруфатларын груплары	Кәндли һәјәтләри			Онларын атлары			1 һәјәтә нечә ат дүшүр
	чәми	%-и		чәми	%-и		
Атсызлар	2765970	27,3	55,8	—	—		—
1 аты олан-лар	2 885 192	28,5		2 885 192	17,1		1
2 » »	2 240 574	22,2		4 481 148	26,5		2
3 » »	1 070 250	10,6	22,0	3 210 750	18,9	56,4	3
4 вә даһа артыг аты олан-лар	1 154 674	11,4		6 333 106	37,5		5,5
Чәми	10116 660	100		16 910 196	100		1,6

вардыр. Һәјәтләрин сајы анчаг јохсул һәјәтләринин сајынын чохалмасы һесабына артмышдыр. Атларын сајына көрә варлы олан һәјәтләрин фаизи азалмышдыр. 2,2 милјон чохатлы һәјәт әвәзинә инди анчаг 2,0 милјон чохатлы һәјәт вардыр. Орта вә варлы һәјәтләрин бирликдә сајы (2 вә даһа артыг аты олан-лар), демәк олар, һеч дәјишилмәмишдир (1888—1891-чи илләрдә 4465 мин, 1896—1900-чү илләрдә исә 4508 мин олмушдур).

Демәли, бу мә'луматдан ашағыдакы нәтичәләр чыхыр.

Кәндлиләрин кетдикчә даһа артыг јохсуллашдығы вә истеһсал васитәләриндән мәһрум едилдији шүбһәсиздир.

Кәндлиләрин јухары групу илә ашағы групу арасында *нисбәтә* кәлдикдә, бу нисбәт, демәк олар, һеч дәјишилмәмишдир. Әкәр биз јухарыда тәсвир едилән үсулларла 50% һәјәтдән ибарәт ашағы груплар вә 20% һәјәтдән ибарәт јухары груплар тәртиб етсәк, белә бир нәтичә аларыг. 1888—1891-чи илләрдә атларын анчаг 13,7%-и 50% јохсул һәјәтләринин әлиндә иди 52,6%-и исә 20% варлыларын әлиндә иди. 1896—1900-чү илләрдә јенә бүтүн кәндли атларынын 13,7%-и 50% јохсул һәјәтләринин, 53,2%-и исә 20% варлыларын әлиндә иди. Демәли, груплар арасында нисбәт, демәк олар, һеч дәјишилмәмишдир.

Нәһаjәт, үмумиjjәтлә бүтүн кәндлиләрин аты азалмышдыр. Чох аты оланларын һәм сајы, һәм дә фаизи азалмышдыр. Көрүнүр, бу, бир тәрәфдән, Авропа Русијасында бүтүн кәндли тәсәрруфатынын зәифләдиjини көстәрир. Дикәр тәрәфдән, унутмаг олмаз ки, Русијанын кәнд тәсәрруфатында атларын сајы әкин саһәсинә нисбәтән һәдсиз дәрәчәдә артыгдыр. Хырда кәндли өлкәсиндә башга чүр ола да билмәзди. Демәли, атларын сајынын азалмасы, *кәндли буржуазијасы-нын* «әкин саһәси илә иш һејванының мигдары арасында нисбәтин» мүәjjән дәрәчәдә jенидән «нормал шәклә дүшмәси» демәкдир (jухарыда ч. В. В.-нин бу хүсусдакы мүлаһизәләри илә мүгаjисә ет, II фәсил, § I).

Ч-б Вихлjајевин («Русијада кәнд тәсәрруфатынын вәзиjjәтинә даир очеркләр». СПБ. «Хозјаин» журналынын нәшри) вә ч. Черненковун («Кәнд тәсәрруфатынын характеристикасына даир». I бурахылыш. М. 1905) ән jени әсәрләриндә бу мәсәлә һаггында jүрүдүлән мүһакимәләрдән бурада бәһс етмәк jериндә олар. Бу мүәллифләр кәндлиләр арасында атларын бөлкүсү һаггындакы рәгәмләрин мүхтәлифлиjинә о гәдәр уjмушлар ки, игтисади тәһлили статистика мәшгулә дөндәрмишләр. Онлар кәндли тәсәрруфаты типләрини (күнүмүздүн, орта кәндли, саһибкар) тәдгиг етмәк әвәзинә, сонсуз рәгәм сүтунларыны елә бир һәвәслә тәдгиг едирлər ки, дејәсән, һесаб саһәсиндәки өз чашбашлыгларыны илә дүнjаны һејрәтә салмаг истәjирлər.

Јалныз рәгәмлә белә ојнамағын нәтичәсиндир ки, ч. Черненков мәнә е'тираз едиб демишдир ки, куја мән «тәбәгәләшмәдән» «гәсдән» (көһнә бир һадисә кими дејил) jени бир һадисә кими вә нәдәнсә һөкмән капитализмә хас олан бир һадисә кими бәһс едирәм. Ч-б Черненковун кефи кәлиб күман едир ки, куја мән игтисадиjjаты унудуб статистикадан нәтичәләр чыхарырам! куја мән jалныз атларын сајынын вә бөлкүсүнүн дәjишилмәси илә бир шеj сүбут етмәк истәjирәм! Кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә дүшүнчә илә jанашмаг үчүн һәр шеjи: һәм торпаг ичарәсини, һәм торпаг са-

тын алынмасыны, һәм машынлары, һәм кәсбкарлыгы, һәм тичарәт экинчилијинин артмасыны, һәм дә муздлу әмәји бүтөвлүкдә көтүрмәк лазымдыр. Олмаја ч. Черненков зәнн едир ки, бунлар да «јени» һадисәләр, «капитализмә хас олан» һадисәләр дејилдир?

XII. КӘНДЛИ БУДЧӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА ЗЕМСТВО СТАТИСТИКАСЫ МӘ'ЛУМАТЫ

Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси мәсәләсини гуртармаг үчүн мәсәләни бир дә башга чәһәтдән — кәндли будчәләри һаггында ән конкрет мә'лумат әсасында арашдыраг. Белә ликлә дә биз, һаггында бәһс етдијимиз кәндли гипләри арасындакы фәргин бүтүн дәринлијини ајдын көрәрик.

«Земљанск, Задонск, Коротојак вә Никнедевитск гәзаларында кәндлиләрин торпаг саһиблијинә даир гијмәтгојма мә'луматы мәчмуәси»нин (Воронеж, 1889) әлавәсиндә «тичик тәсәррүфатларын тәркиби вә будчәләри һаггында статистика мә'луматы» верилмишдир; бу, сон дәрәчә мүкәммәл бир мә'луматдыр*. 67 будчәдән биз тамамилә натамам олан бирини (Коротојак гәзасына аид 14 №-ли будчәни) кәнара гојуб галанларыны иш һејванларына көрә 6 група бөлүрүк: *а* — атсызлар; *б* — 1 аты оланлар; *в* — 2 аты оланлар; *г* —3 аты оланлар; *д* —4 аты оланлар; *е* —5 вә даһа артыг аты оланлар (ашағыда биз груплары адыны чәкәндә, јалныз һәмин *а*—*е* литерләрини көстәрәчәјик). Бу әламәтә көрә груплашдырма һәмин јерләр үчүн, доғрудур, о гәдәр дә јарарлы дејилдир (чүнки һәм ашағы, һәм дә јухары груплары тәсәррүфатында «пешәләрин» чох бөјүк әһәмијјәти вардыр), лакин будчә һаггындакы мә'луматы, тәсәррүфатларын јухарыда тәһлил едилән һәјәтбәһәјат сијаһыја алынмасы

* Бу мә'луматын бөјүк нөгсаны ондан ибарәтдир ки, 1-чиси, мүхтәлиф әламәтләрә көрә груплашдырма јохдур; 3-чиси, сечилән тәсәррүфатлар һаггында, чәдвәлә дахил едилә билмәјән мә'лумат мәтндә верилмәмишдир (мәсәлән, Острогож гәзасы үзрә будчәләрә аид мәтндә бу чүр мә'лумат верилмишдир). 3-чүсү; әкинчиликдән башга бүтүн мәшғәләләр вә һәр чүр «кәсбкарлыг» һаггындакы мә'лумат гәтијјән мүкәммәл тәһлил едилмәмишдир (бүтүн «пешәләр» һаггында *онлар 4 сүтун* долдурулмушдур, һалбуки бир тәк палтарла ајаггабынын тәсвири 152 сүтун тутмушдур!).

мә'луматы илә мүгајисә едә билмәк үчүн бу бөлкүнү көтүрмәли олуруг. Белә бир мүгајисә јалныз «кәндлиләри» груплара бөлдүкдә мүмкүндүр, үмуми вә учдантутма «орта» рәгәмләр исә, көрдүјүмүз вә ирәлидә көрәчәјимиз кими, тамамилә гондарма әһәмијјәтә маликдир*. Јери кәлмишкән бурада белә мараглы бир чәһәтн гејд едәк ки, «орта» бүдчә мә'луматы, демәк олар, һәмишә орта типли тәсәрруфатдан јухары олан тәсәрруфата характеристика верир, јә'ни вәзијјәти һәгигәтдә олдуғундан јахшы көстәрир**. Бунун сәбәби јәгин одур ки, «бүдчә» анлајышынын өзү аз-чох сәһмана салынмыш тәсәрруфата аиддир, јохсуллар ичәрисиндә белә тәсәрруфат тапмаг исә асан дејилдир. Буну мисалла көстәрмәк үчүн һәјәтләрин иш һејванына, бүдчә мә'луматына вә башга мә'лумата көрә бөлкүсүнү тутушдураг:

Тәсәрруфатларын груплары	чәми үмумијјәтә	чәми % һесабы илә	*Бүдчәләрин сајы фаизлә* Воронеж губернијасының 4 газасында	Воронеж губернијасының 9 газасында	21 губернијанын 112 газасында	Авропа Русијасының 49 губернијасында
Иш һејв. олмајанлар	12	18,18	17,9	21,7	24,7	27,3
1 дона иш һејв. олаилар	18	27,27	34,7	31,9	28,6	28,6
2 » » »	17	25,76	28,6	23,8	26,0	22,1
3 » » »	9	13,64				
4 » » »	5	7,575				
5 вә даһа артыг иш һејв. олаилар	5	7,575	28,79	18,8	22,6	20,7	22,0
Чәми	66	100	100	100	100	100

* Мәсәлән, ч. Шербина истәр Воронеж земствосунун нәшрләриндә, истәрсә дә «Мәһсулларын, тахыл гијмәтләриниң вә саирәнин тә'сири» адлы китабда кәнди бүдчәләри һаггында мүгајисәсиндә јалныз белә «орта» рәгәмләрдән истифадә едир.

** Буну, мәсәлән, Москва губернијасына («Мәчмуә»нин VI вә VII чилдләри), Владимир губернијасына («Владимир губернијасында пешәләр»),

Бурадан ајдыпдыр ки, бүдчә мә'луматындан јалныз кәндлиләрин ајрыча олараг һәр бир групу үчүн орта рәгәмләр чыхармаг васитәси илә истифадә етмәк олар. Биз дә көстәрилән мә'луматы бу чүр тәһлил етдик. Һәмин мә'луматы 3 бөлмәдә веририк: (А) бүдчәләрин үмуми нәтичәләри; (Б) әкинчилик тәсәррүфатының характеристикасы вә (В) јашајыш сәвијјәсинин характеристикасы.

(А) Хәрчләрин вә кәлирләрин гәдәри һаггындакы үмуми мә'лумат беләдир:

Бир тәсәррүфата нә гәдәр düшүр (манат һесабы илә)

	1 ailədə hər nəfərə nə qədər	Ümumi			Pul ilə		Balans	Neçə manat borcludur	Borc qalığı
	1 аиләдә һәр ики чинслән нечә нәфәр вар	кәлир	хәрч	Халис кәлир	кәлир	хәрч			
а)	4,08	118,10	100,08	9,02	64,57	62,29	+ 2,28	5,83	16,59
б)	4,94	178,12	174,26	3,86	73,75	80,99	— 7,24	11,16	8,97
в)	8,23	429,72	379,17	50,55	196,72	165,22	+31,50	13,73	6,93
г)	13,00	753,19	632,36	120,83	318,85	262,23	+ 56,62	13,67	2,22
д)	14,20	978,66	937,30	41,36	398,48	439,86	—41,38	42,00	—
е)	16,00	1766,79	1593,77	173,02	1047,26	959,20	+88,06	210,00	6
	8,27	411,44	443,00	48,44	235,53	217,70	+ 17,83	28,60	7,74

Беләликлә, груплара көрә бүдчәләрин һәчми арасында фәргин чох бөјүк олдуғу ашкара чыхыр; һәтта кәнар груплар көтүрүлмәзсә, јенә *д*-нин бүдчәси *б*-нин бүдчәсиндән беш дәфәдән чох јүксәкдир, һалбуки *д*-нин аилә һеј'әти *б*-нин аилә һеј'әтиндән үч дәфәдән аз бөјүкдүр.

Воронеж губернијасының Острогож гәзасына («Мәчмуә», II чилд, 2-чи бурахылыш) даир бүдчә мә'луматы һаггында вә хүсусән «Кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»ндә[63] (Вјатка, Херсон, Нижни Новгород, Перм губерниjалары вә башга губерниjалар үзрә) көстәрилән бүдчә һаггында демәк олар. Көстәридән «әсәрләр»дә ч. Карпов вә ч. Манохинин бүдчәләри, ејни илә ч. П. Семјоновун («Кәнд иҹмасыны өјрәнмәк материаллары мәҹмуәси»ндә, СПБ. 1880) вә ч. Осадчинин («Херсон губерниjасының Јелизаветград гәзасында Шербаков волосту») бүдчәләри кәндлиләрин ајры-ајры групларына характеристика вермәк чәһәтдән хејли үстүндүр.

Хәрчләрин бөлкүсүнү нәзәрдән кечирәк*:

1 тәсәрруфата орта һесабла нә гәдәр хәрч чәкилир

	Јеҹинтиҹа		Галан шәхси истеһлака		Тәсәрруфата		Верки вә мүкәлләфиҹјәтләр		Чәми	
	манат	%-лә	манат	%-лә	манат	%-лә	манат	%-лә	манат	%-лә
а)	60,98	55,89	17,51	16,05	13,12	13,87	15,47	14,19	109,08	100
б)	80,98	46,47	17,19	9,87	58,32	33,46	17,77	10,20	174,26	100
в)	181,11	47,77	44,62	11,77	121,42	32,02	32,02	8,44	379,17	100
г)	283,65	44,86	76,77	13,14	222,39	35,17	49,55	7,83	632,36	100
д)	373,81	39,88	147,83	15,77	347,76	37,12	67,80	7,23	937,30	100
е)	447,83	28,10	82,76	5,19	976,84	61,29	86,34	5,42	1593,77	100
	180,75	40,80	47,30	10,68	180,60	40,77	34,35	7,75	443.00	100

Һәр групун үмуми хәрчләри сырасында тәсәрруфат хәрчләринә нәзәр салдыгда, гаршымызда һәм пролетарлар, һәм дә *тәсәрруфат саһибләри* олдуғуну көрүрүк: *а*-нын тәсәрруфат хәрчләри бүтүн хәрчләринин анчаг 14%-ни, *е*-нинки исә 61%-ни тәшкил едир. Тәсәрруфат хәрчләринин мүтләг кәмиҹјәти арасындакы фәрглөрдән исә һеч данышмаға дәјмәз. Јалныз атсыз кәндлинин дејнл, бир аты олан кәндлинин дә тәсәрруфат хәрчләри һеч дәрәчәсиндәднр, һәм дә бир аты олан «тәсәрруфат саһиби» пај торпағы олан ади (капиталист өлкәләриндә) муздурлар вә күнәмуздчулар тиҹинә хејли чох јахындыр. Јеҹинтп хәрчләринин *фаизи* арасында чох бөјүк фәрглөр олдуғуну да гејд етмәлијик (*а*-нынкы *е*-нинкиндән тәхминән ики дәфә артыгдыр)': мә'лум олдугу кими, бу фаизин јүксәклији јашајыш сәвиҹјәсинин ашағы олдуғуну көстәрир вә *тәсәрруфат саһибинин* бүдчәси илә *фәһләнин* бүдчәси арасында олан фәрги даһа кәскин ифадә едир.

---

* «Мәчмуә» «јеҹинти хәрчләриндән башга, шәхси еһтиҹачлара вә тәсәрруфат еһтиҹачларына чәкилән бүтүн хәрчләри» мал-гаранын сахланмасы хәрчләриндән аҹырыр, һәм дә мәсәлән, биринчи бөлмәдә ишыг хәрчи илә ичарә хәрчи јан-јана гоҹулур. Бу, әлбәттә, дүзкүн деҹилдир. Биз *шәхси* истеһлакы *тәсәрруфат* истеһлакындан («мәһсуллар» истеһлакдан) аҹырыб гәтран, кәндир, атларын нәлләнмасы, тикилиләрин тә'мирн хәрчләрини, инвентарә, гошгу ләвазиматына, ишчиләрә вә ишәмүзд гаҹдасы илә көрүлән ишләрә, чоб'анлара, торпаг ичарә едилмәсинә, малгараның вә гушларын сахланмасына чәкилән хәрчләри тәсәрруфат хәрчләри сырасына дахил етмишик.

Инди кәлирләрин тәркибини көтүрәк*:

	1 тәсәррүфатын орта кәлири			«Пешәләрдән» көтүрүлән кәлирин тәркиби				
	әкинчиликдән	«пешәләрдән»	кечән илләрин галыглары	Чәми	«шәхси пешәләрдән»	«чарвадарлыгдан»	«Сәнаје мүәссисәләриндән вә ишләриндән»	«Мүхтәлиф кәлирләр»
а)	57,11	59,04	1,95	118,10	36,75	—	—	22,29
б)	127,69	49,22	1,21	178,12	35,08	6	2,08	6,06
в)	287,40	108,21	34,11	429,72	64,59	17,65	14,41	11,56
г)	496,52	146,67	110	753,19	48,77	22,22	48,88	26,80
д)	698,06	247,60	33	978,66	112	100	35	0,60
е)	698,33	975,20	93,20	1 766,79	146	34	754,40	40,80
	292,74	164,67	34,03	491,44	59,09	19,36	70,75	15,47

Демәли, ики кәнар групун: пролетарын, јә'ни аты олмајанын вә кәнд саһибкарының «пешәләрдән» көтүрдүјү кәлир әкинчиликдән көтүрдүјү үмуми кәлирдән артыгдыр. Кәндлиләрин ашағы групларының «шәхси пешәләри», әлбәттә, башлыча олараг, муздла ишләмәкдән ибарәтдир, «мүхтәлиф кәлирләр» ичәрисиндә ән бөјүк маддә исә *торпағын ичарәјә верилмәсиндән көтүрүлән кәлирдир*. «Тәсәррүфат саһиби олан әкинчиләрин» үмуми сајына һәтта еләләри дә дахил олур ки, онларын торпаг ичарәјә вермәкдән көтүрдүкләри кәлир әкинчиликдән көтүрдүкләри үмуми кәлирдән азачыг әскик олур, бә'зән дә һәтта артыг олур: мәсәлән, бир нәфәр атсызын әкинчиликдән көтүрдүјү үмуми кәлир 61,9 манат, торпаг ичарәјә вермәкдән көтүрдүјү кәлир исә 40 манатдыр; дикәр бириснин әкинчиликдән көтүрдүјү кәлир 31,9 манат, торпаг ича-

* «Кечән илләрин галыглары» тахылдан (натура һалында) вә пулдан ибаротдир; биз һәм натура, һәм дә пул шәклиндә олан үмуми хәрчләри вә кәлирләри көтүрдүјүмүз үчүн бурада үмуми мәбләғ көстәрилмишдир.— «Пешәләри» көстәрән дәфд белмә. «пешәләр» һаггында *daha hеч бир мә'лумат* вермәјән «Мәчмуә»нин сәрләвһәләриндән көчүрүлмүшдүр. Гејд етмәлијик ки, *д* групунда, јәгин ки, чарвадарлыгы да сәнаје ишләри сырасына дахил етмәк лазым колир: чарвадарлыг бу групда ики тәсәррүфат саһибинин һәросинә 250 манат кәлир верир, һәм дә бу тәсәррүфат саһибләриндән бири муздур сахлајыр.

рәјә верәкдән көтүрдүјү кәлир исә 40 манатдыр. Бу да ушудулмамалыдыр ки, торпаг ичарәјә верәкдән вә ја муздурлугдан көтүрүлән кәлирин һамысы «кәндлиин» шәхси еһтијачларына сәрф олунур, әкинчилик-дән көтүрүлән үмуми кәлирдән исә әкинчилик тәсәр-рүфатына чәкилән хәрчләри чыхмаг лазымдыр. Буну чыхдыгда, аты олмајанын әкинчиликдән көтүрдүјү халис кәлир 41,99 манат, «пешәләрдән» көтүрдүјү халис кәлир исә 59,04 манат, бир аты оланын һәмин кәлирләри исә 69,37 вә 49,22 манат олачагдыр. Һәмин рәгәмләри тутушдурмағын өзү көстәрир ки, онлар пај торпағы олан кәнд тәсәррүфаты фәһләләри типләридир вә онларын пај торпағы өз јашајыш хәрчләринин бир һиссәсини өдәјир (буна көрә дә әмәк һаггыны азал-дыр). Бу типләрдән олаплары *тәсәррүфат саһибләри* илә (әкинчиләрлә вә пешәчиләрлә) гарышдырмаг, ел-ми тәдгигии бүтүн тәләбләрини позмаг демәкдир.

Кәндин дикәр гүтбүндә биз мәһз елә *тәсәррүфат са-һибләрини* көрүрүк ки, онлар бир нечә јүз манат мигдарында хејли кәлир верән (мөвчуд јашајыш сә-вијјәси шәраитиндә) тичарәт-сәнаје әмәлијјатыны мүс-тәгил әкинчилик тәсәррүфаты илә бирләшдирирләр. «Шәхси пешәләр» кими тамамилә гејри-мүәјјән рубрика бу чәһәтдән јухары групларла ашағы груплар арасындакы фәрги биздән кизләдир, лакин һәмин «шәхси пешәләрдән» көтүрүлән кәлирин һәчминин өзү бу фәргин нә гәдәр бөјүк олдуғуну көстәрир (хатыр-латмалыјыг ки, Воронеж статистикасында «шәхси пе-шәләр» бөлмәсинә һәм диләнчилик, һәм муздурлуг, һәм дә прикажчик, мүдир вәзифәсиндә гуллуг етмәк вә и. а. вә с. дахил ола биләр)

Халис кәлирин мигдары чәһәтдән јенә дә атсызлар вә биратлылар башгаларындан кәскин сурәтдә фәрг-ләнирләр; онларын пул балансындакы «галыглар» һеч дәрәчәсиндәдир (1—2 манатдыр) вә һәтта баланслары кәсирлидир. Бу кәндлиләрин вәсаити муздлу фәһләләрин вәсаитиндән артыг дејил, бәлкә дә әскиклир. Јал-ныз икпатлы кәндлиләрдән башлајараг, мүәјјән мик-дар халис кәлир вә он манатларла галыг олдуғуну

көрүрүк (бунсуз тәсәрруфатын аз-чох дүзкүн идарә едилә биләчәјиндән һеч данышмаг да олмаз). Варлы кәндлиләрин халис кәлири елә бир мәбләғә (120—170 манат) чатыр ки, онлары рус фәһлә синфинин үмуми сәвијјәсиндән кәскин сурәтдә фәргләндирир*.

Ајдындыр ки, фәһләләрлә тәсәрруфат саһибләринин бир там һалында бирләшдирилмәси вә «орта» бүдчә һасил едилмәси нәтичәсиндә «орта рифаһ» вә «орта» халис кәлир мәнзәрәси јараныр: кәлир 491 манат, хәрч 443 манат, артыг галан мәбләғ 48 манат, о чүмләдән пул 18 манат. Лакин белә бир орта рәгәм тамамилә сахтадыр. Бу рәгәм ашағы кәндли күтләсинин (*а* вә *б*-нин, јә'ни 66 бүдчәдән 30-унун) тамамилә диләнчи һалында олдуғуну анчаг өртүб басдырыр; бунлар кәлирләри чох аз (һәр аиләјә 120—180 манат *үмуми* кәлир) олдуғундан өз күзәранларыны чәтинликлә тә'мин едә билир вә әсасән муздурлуг вә күнәмуздчулугла јашајырлар.

Пул вә натура кәлирләри вә хәрчләринин дүрүст һесабланмасы бизә кәндлиләрин тәбәгәләшмәси илә *базар* арасындакы мүнасибәти мүәјјән етмәк имканы верир, базар үчүн әһәмијјәтли чәһәт исә јалныз пул кәлири вә пул хәрчидир. Үмуми бүдчәнин пул һиссәсинин груплар үзрә бу гәдәр олдуғу ашкара чыхыр.

	Хәрчин	Кәлирин
	пул һиссәсинин фаизи	
	үмуми	
	хәрчә	кәлирә
	нисбәтән	
а)	57,10	54,6
б)	46,47	41,4
в)	43,57	45,7
г)	41,47	42,3
д)	46,93	40,8
е)	60,18	59,2
	49,14	47,9

* Заһирән *д* дәрәчәси истисна тәшкил едир; онун чох бөјүк (41 маһатлыг) кәсири вардыр, лакин бу кәсир борч васитәси илә өлчүлүр. Иш ондадыр ки, (бу дәрәчәдән олан 5 һәјәтдән) 3 һәјәтдә гој олмуш вә бу тојлар 200 маната баша кәлмишдир. (Беш һәјәтин бүтүн кәсири=206 м. 90 г.) Буна көрә дә бу групун шәхси истеһлак хәрчләри, јејинти хәрчләрин-

Демәли, биз көрүрүк ки, пул мәдахилинин вә мәхарҹинин фаизи *орта груплардан кәнар груплара доғру* кетдикҹә артыр (мәхарҹин фанзи хүсусилә дүзкүн артыр). Атсыз вә чохатлы тәсәрруфат саһибинин тәсәрруфаты хүсусилә габарыг тиҹарәт характери дашыјыр, бу исә о демәкдир ки, һәр икиси башлыча олараг әмтәә сатмагла јашајыр; анҹаг онлардан бирининн әмтәәси өз иш гүввәсидир, дикәринин әмтәәси исә (ирәлндә көрәҹәјимиз кими), хејли дәрәҹәдә муздлу әмәкдән истифадә етмәклә истеһсал олунмуш сатлыг мәһсулдур, јә'ни капитал шәкли алан мәһсулдур. Башга сөзлә, һәмин бүдчәләр дә бизә көстәрир ки, *кәндлиләрин тәбәгәләшмәси,* бир тәрәфдән, кәндлини муздура вә дикәр тәрәфдән, хырда әмтәә истеһсалчысына, хырда буржуаја чевирәрәк, *капитализм үчүн дахили базар јарадыр.*

Һәмин мә'луматдан чыхан вә бундан аз мүһүм олмајан дикәр бир нәтиҹә одур ки, *бүтүн кәндли груплары нда тәсәрруфат артыг хејли дәрәҹәдә тиҹарәт тәсәрруфаты олмуш,* базардан асылы вәзијјәтә дүшмүшдүр: кәлирин вә ја хәрҹин пул һиссәси *һеч бир јердә* 40%-дән ашағы дүшмүр. Бу фаиз исә јүксәк һесаб олунмалыдыр, чүнки хырда әкинчиләрин бу үмуми кәлириндә һәтта мал-гаранын сахланмасы хәрҹи, ја'ни күләш, саман вә санрә дә һесабланмышдыр*. Ајдындыр ки, һәтта орта гараторпаг гуршағынын (бу гуршагда пул тәсәрруфаты сәнаје гуршағына вә ја дүзәнлик үчгарлара нисбәтән үмумијјәтлә зәнф инкишаф етмишдир) кәндлиләри алгы-сатгысыз әсла кечинә билмирләр, артыг инди тамамилә базардан, *пул һакимијјәтиндән* асылы вәзијјәтдәдирләр. Бу фактын ив гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғундан вә чохдан јох олуб кетмиш натурал тәсәрруфата чошгун рәғбәт бәс-

дән башга, чох јүксәк рәгәмә галхмыш: һәр икн чинсдән 1 нәфәрә 10 м. 41 г. олмушдур; һалбуки һәтта варлылар (*е*) групу да истисна олмамагла һеч бир башга групда бу хәрҹләр 6 маната да чатмыр. Демәли, бу кәсир өз характеринә көрә јохсулларын кәсиринин там әксинәдир. Бу кәсирин әмәлә кәлмәсинә сәбәб минимум тәләбатын өдәнилә билмәмәси дејил, тәләбатын мүтабиг ил кәлиринә нисбәтән һәддән чох артмасыдыр.

* Мал-гаранын сахланмасы хәрҹләри, демәк олар, тамамилә натура һалындадыр: бүтүн 66 тәсәрруфатын бүтүн хәрҹләдиҹи 6316,21 маната анҹаг 1535,2 маната пул шәклиндә хәрҹләнмишдир ки, *бунун да 1102,5 маната.* еһтимал ки, пешәчилик мәгсәди илә 20 ат сахлајан 1 *тәсәрруфатчы*-сабибкарын пајына дүшүр.

ләјән бизим халғчыларын һәмин фактын үстүндән кечмәјә чалышмагла нечә бөјүк сәһв етдикләриндән* данышмаға еһтијач јохдур. Мүасир чәмијјәтдә бир шеј сатмадан јашамаг мүмкүм дејилдир вә әмтәә тәсәрруфатының инкишафыны ләнкидән нә варса, һамысы истеһсалчыларын вәзијјәтини јалныз писләшдирир. Маркс кәндли һаггында дејир ки, «капиталист истеһсал үсулунун зәрәрли чәһәтләри... бурада капиталист истеһсал үсулунун кифајәт гәдәр инкишаф етмәмәсиндән ирәли кәлән зәрәрлә бирләшир. Кәндли өз мәһсулуну әмтәә кими истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән шәртләр олмадығы һалда тачир вә сәнајечи олур» («Das Kapital», III, 2, 346. Русча тәрчүмәси, сәһ. 671)[56].

Гејд едәк ки, бүдчә мә'луматы, әмтәә тәсәрруфатының инкишафында веркиләрин бөјүк әһәмијјәти олмасы һаггында һәлә дә чох кениш јајылмыш бахышы тамамилә јалана чыхарыр. Пул төјчүләри вә веркиләр вахтилә мүбадиләнин инкишафында, шүбһәсиз, мүһүм амил олмушдур, лакин инди әмтәә тәсәрруфаты тамамилә дәрчәлмишдир вә веркиләрин *көстәрилән* әһәмијјәти чох-керијә атылмышдыр. Кәндлиләрин верки вә мүкәлләфијјәт хәрчләрини бүтүн пул хәрчләри илә тутушдурдугда 15,8%-дән ибарәт бир нисбәт алырыг (груплар үзрә: *а* —24,8%; *б* —21,9%; *в* —19,3%; *г* —18,8%; *д*—15,4% вә *е*—9,0%). Демәли, максимум верки хәрчләри мүасир нәтимаи тәсәрруфат шәраитиндә кәндли үчүн мәчбури олан башга пул хәрчләриндән үчгат аздыр. Лакин биз мүбадиләнин инкишафында веркиләрин ролундан дејил, бу веркиләрин кәлирә нисбәтиндән данышсаг, һәмин нисбәтин сон дәрәчә јүксәк олдуғуну көрәрик. Ислаһатдан габагкы дөвр ән'әнәләринин мүасир кәндиләр үчүн нә гәдәр ағыр бир јүк олдуғуну, хырда әкинчинин вә ја һәтта пај торпағы олан муздурун *үмуми* хәрчинин једдидә бир һиссәсини тәшкил едән веркиләрин олмасы ән габарыг бир шәкилдә көстәрир. Бундан әлавә, веркиләрин ичма дахилиндә бөлкүсү сон дәрәчә кејри-бәрабәрдир: кәндли нә гәдәр чох таваналыдырса, верки онун бүтүн

* Тахыл гијмәтләринин ашағы олмасының әһәмијјәтинә дair мүбаһисәләр заманы[55] (1897-чи илдә) бу сәһвә даһа чох тәсадүф едилирди.

хәрчинин бир о гәдәр аз һиссәсини тәшкил едир. Атсыз кәндли өз кәлиринә нисбәтән, чохатлы кәндлидән тәхминән үчгат артыг верки верир (хәрчләрин бөлкүсү һаггында јухарыдакы кичик чәдвәлә бах). Биз веркиләрин ичма дахилиндәки бөлкүсүндән она көрә бәһс едирик ки, 1 десјатин пај торпағына дүшән верки вә мүкәлләфијјәтләр көтүрүлсә, бунларын гәдәри тәхминән бәрабәр чыхар. Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән сонра бу бәрабәрсизлик бизи тәәччүбләндирмәмәлидир; нә гәдәр ки бизим ичманын мәчбури, бијар характери галыр, бу бәрабәрсизлик лабүддүр. Мә'лум олдуғу кими, кәндлиләр бүтүн веркиләри торпаға көрә бөлүрләр: верки һиссәси илә торпаг һиссәси онларын нәзәриндә бирләшиб «чан» мәфһуму шәкли алыр*. Лакин кәндлиләрин тәбәгәләшмәси, көрдүјүмүз кими, мүасир кәндин һәр ики гүтбүндә пај торпағының әһәмијјәтинин азалмасына сәбәб олур. Тәбиидир ки, белә бир шәраитдә веркиләрин пај торпағына көрә бөлүнмәси (бу бөлкү ичманын мәчбури характердә олмасы илә сых бағлыдыр) веркиләрин варлы кәндлиләр үзәриндән јохсуллар үзәринә кечирилмәсинә сәбәб олур. Ичма (јә'ни еллик зәманәт[57] олмасы вә торпагдан әл чәкмәк ихтијарының олмамасы) јохсул кәндлиләр үчүн кетдикчә даһа чох *зәрәрли* олур**.

(Б) Кәндли икиничилијинин характеристикасы мәсәләсинә кечирмәк әввәлчә тәсәррүфатлар һаггында үмуми мә'луматы көстәрәк: [160-чы сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Бу кичик чәдвәлдән көрүнүр ки, торпағын ичарәјә верилмәси вә көтүрүлмәси, аиләнин вә әкинин гәдәри, муздур сахланмасы вә сairә үзрә груплар арасындакы нисбәт һәм будчә мә'луматына көрә, һәм дә јухарыда тәһлил едилән күтләви мә'лумата көрә тамамилә јек-

* Бах: *В. Орлов.* «Кәндли тәсәррүфаты», «Москва губерниjасы һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси». IV чилд, I бурахылыш. — *Трирогов.* «Ичма вә верки». — *Keussler,* «Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland» (*Кејслер.* «Русиjада кәндли ичма мүлкиjјәтинин тарихинә вә тәнгидинә дair». *Ред.*). — *В. В.* «Кәндли ичмасы» («Земство статистикасының jекунлары», I чилд).

** Өзүнүјүндә ајдындыр ки, ичманын Столыпин тәрафиндән (нојабр 1906-чы ил) дағыдылмасы[58] јохсул кәндлиләрә даһа бөјүк зәрәр верәчәкдир. Бу — русча «empêchissez-vous» («вәрдашын». *Ред.*) демәклир: гаракүрүбуулар — вәрлы кәндлиләр! һамыны сојун, та ки, јохсылан мүтәшәббүсләтә көмәк едиш! *(2-чи нәшрә гејд.)*

Груплар	Тәсәрруфат саһибләринин сајы	1 аилә нечә нәфәр вар	1 аилә нечә ишчи дүшүр			Муздурлу һәјәтләр	Тәсәрруфат саһибләринин сајы		Пај торпағы	1 һәјәтә нечә десјатин әкин дүшүр			1 десјатин нечә рубл мәһсул дүшүр	
			өзүнүкү	муздла тутма	чәми		торпаг ичарәјә верәнләр	торпаг ичарә едәнләр	1 һәјәтә нечә десјатин	өз торпағында	ичарә едилән торпагда	чәми	Һәр ики чинсдән 1 нәфәрә нечә десјатин әкин дүшүр	Өз торпағына нисбәтән ичарә едилән торпағын %-и
а)	12	4,08	1	—	1	—	5	—	5,9	1,48	—	1,48	0,36	—
б)	18	4,94	1	0,17	1,17	3	3	5	7,4	2,84	0,58	3,42	0,69	20,5
в)	17	8,23	2,17	0,12	2,29	2	—	9	12,7	5,62	1,31	6,93	0,84	23,4
г)	9	13,00	2,66	0,22	2,88	2	—	6	18,5	8,73	2,65	11,38	0,87	30,4
д)	5	14,20	3,2	0,2	3,4	1	—	5	22,9	11,18	6,92	18,10	1,27	61,9
е)	5	16,00	3,2	1,2	4,4	2	—	5	23	10,50	10,58	21,08	1,32	100,7
Чәми	66	8,27	1,86	0,21	2,07	10	8	30	12,4	5,32	2,18	7,5	0,91	41,0

чинсдир. Бундан әлавә: һәр групун тәсәрруфаты һаггындакы мүтләг рәгәмләр дә бүтөв гәзалар һаггындакы рәгәмләрә чох јахындыр. Бүдчә мә'луматы илә јухарыда тәһлил едилән мә'луматын мүгајисәсини көтүрәк:

*Бир һәјәтә дүшүр**

	Атсызлара				Бирәтлылара			
	Һәр ики чинсдән нечә нәфәр вар	ичарә едилән торпаг нечә десјатиндир	әкин нечә десјатиндир	бүтүн мал-гарајын сајы	Һәр ики чинсдән нечә нәфәр вар	ичарә едилән торпаг нечә десјатиндир	әкин нечә десјатиндир	бүтүн мал-гарајын сајы
Бүдчәләр	4,1	—	1,5	0,8	4,9	0,6	3,4	2,6
Воронеж губернијасының 4 гәзасы	4,4	0,1	1,4	0,6	5,0	0,7	3,4	2,7
Самара губернијасының Новоузенск гәзасы	3,9	0,3	2,1	0,5	4,7	1,4	5,0	1,9
Саратов губернијасының 4 гәзасы	3,9	0,4	1,2	0,5	5,1	1,6	4,5	2,3
Саратов губернијасының Кәмышын гәзасы	4,2	0,3	1,1	0,6	5,1	1,6	5,0	2,3
Нижни Новгород губернијасының 3 гәзасы	4,1	0,2	1,8	0,7	5,2	1,1	4,4	2,4
Орјол губернијасының 2 гәзасы	4,4	0,1	?	0,5	5,7	1,0	?	2,3

* Әкинин гәдәри Воронеж губернијасының 4 гәзасына аид дејил, тәкчә Задонск гәзасына аиддир.

Группалар	1 тәсәррүфата маһат һесабы илә нә гәдәр дәйәр дүшүр						Маһат һесабы илә нә гәдәр дүшүр			1 тәсәррүфата дүшән тикилизләрин сәјы	Гарамал һесабы илә 1 тәсәррүфата дүшән мал-гараның чәми	Бир ишә атылмы дәјәри	Бечәрмә әлаги олмајан тәсәррүфат сащибләринин сәјы	Тәкмилләшмиш аләтләри олан тәсәррүфат сащибләринин сәјы	Һәмин аләтләрин дәјәри
	тикилиләр	инвентар	мал-гара вә гуш	мүхәлифат	палтар	чәми	бир ики чүчәлә бир нәфәрә чәми	инвентар вә мал-гара	ејнән 1 дәсјатин экинә						
а)	67,25	9,73	16,87	14,61	39,73	148,19	36,29	26,60	18,04	3,8	0,8	—	8	—	—
б)	133,28	29,03	62,04	19,57	61,78	305,70	61,83	91,07	26,56	5,9	2,6	27	—	—	—
в)	235,76	76,35	145,89	51,95	195,43	705,38	85,65	222,24	32,04	7,6	4,9	37	—	—	—
г)	512,33	85,10	368,94	54,71	288,73	1 309,81	100,75	454,04	39,86	10,2	9,1	61	—	1	50
д)	495,80	174,16	442,06	81,71	445,66	1 639,39	115,45	616,22	34,04	11,4	12,8	52	—	1	50
е)	656,20	273,99	934,06	82,04	489,38	2 435,67	152,23	1 208,05	57,30	13,0	19,3	69	—	3	170,3
Чәми	266,44	74,90	212,13	41,24	184,62	779,33	94,20	287,03	38,20	7,5	5,8	52	8	5	270,3

Беләликлә, көстәрилән јерләрин һамысында атсыз кәндлинин вәзијјәти илә биратлы кәндлинин вәзијјәти демәк олар бәрабәрдир, буна көрә дә бүдчә мә'луматыны кифајәт гәдәр типик һесаб етмәк олар.

Мүхтәлиф групларa мәнсуб кәндли тәсәрруфатларынын әмлакы вә инвентары һаггында мә'луматы веририк [161-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Бу чәдвәл, мүхтәлиф групларын инвентар вә мал-гара илә тә'мин едилмәсиндә олан вә јухарыда күтләви мә'лумата әсасән гејд етдијимиз фәрги ајдын көстәрир. Биз бурада мүхтәлиф групларын әмлакла тә'мин олунмасынын там мүхтәлифлијини көрүрүк, һәм дә бу мүхтәлифлик о дәрәчәјә чатыр ки, һәтта јохсул кәндлинин аты да тавanалы кәндлинин атына әсла бәнзәмир*. Биратлы кәндлинин аты, әсил «чанлы кәсирдир», «атын дөрддә бири» олмаса да, там «әлли икидә ијирми једдисидир»![*60]

Сонра, тәсәрруфат хәрчләринин тәркиби һаггында мә'луматы көтүрәк***:

Манат һесабы илә бир һәјәтә дүшән тәсәрруфат хәрчләринин тәркиби

Групплар	Чобан хәрчи вә хырда хәрчләр	Јешләрини алмаг вә тә'мир үчүн			Ичарә хәрчи	Ишчи вә ишә-музд иш хәрчи	Јекүн	Мал-гараны јем хәрчи	Чәми
		тикили	инвентар вә мал-гара	чәми					
а)	0,52	2,63	0,08	2,71	0.25	3,52	7,00	8,12	15,12
б)	2,94	4.69	5,36	9,95	6,25	2,48	21,62	86,70	58,32
в)	5,73	14,38	8.78	23,16	17,41	8.91	50,21	71,21	121,42
г)	12,01	18,22	9,70	27,92	49.32	6,11	95.36	127.03	222,39
д)	19,32	13,60	30,80	44,40	102,60	8,20	174,52	173,24	347,76
е)	51,12	56,00	75,80	131,80	194,35	89,20	466,77	510,07	976,84
Чәми	9,37	13,19	13,14	26,33	35,45	10,51	81,69	98,91	180,60

* Кәнд тәсәрруфатына даир алман әдәбијјатында Дрекселерин монографијалары вардыр ки, орада торпағын кејфијјәтинә көрә мүхтәлиф торпаг саһибләри групларынын мал-гарасынын *чәкиси* һаггында мә'лумат верилир[*61]. Һәмин мә'лумат, ири кәндлиләрә вә хүсусән мүлкәдарлара нисбәтән хырда кәндлиләрин мал-гарасынын *нәдәнз дәрәчә пис* кејфијјәтли олдуғуну, Русија земство статистикасындан көтүрүлән рәгәмләрдән даһа ајдын көстәрир. Бу мә'луматы јахын көләчәкдә чап үчүн тәһлил етмәк үмидиндәјәм. *(2-чи нәшрә гејд.)*

** Мүхтәлиф кәндли групларында тикилиләрин, инвентарын вә мал-гараның дәјәри һаггындакы бу бүдчә нормалары, Авропа Русијасының 49 губернијасы һаггында јухарыда көстәрилән јекун мә'луматына тәтбиг едилсә мә'лум олар ки, кәндли тәсәрруфатларынын бешдә бир һиссәсинин әлиндә олан истеһсал васитәләри, бүтүн галан кәндлиләрин истеһсал васитәләриндән хејли чохдур.

*** Мал-гаранын сахланмасы хәрчи башлыча олараг натура илә, јердә галан тәсәрруфат хәрчләринин исә чоху пул илә чәкилир.

Бу рәгәмләр тамамилә ајдындыр. Булар јалныз атсыз кәндлинин дејил, биратлы кәндлинин дә «тәсәррүфатынын» там мискинлијини вә белә бир кәндлини, адәтән едилдији кими, сајча аз олан, лакин тәсәррүфата јүз манатларла пул хәрчиләјән, һәм инвентарыны јахшылашдырмага, һәм «азачыг ишчи» сахламага, һәм дә илдә 50—100—200 манатлыг торпаг ичарә едәрәк, кениш өлчүдә торпаг «сатын алмага» имканы олан күчлү кәндлиләрлә бирликдә көтүрмәјин тамамилә јанлыш олдуғуну ајдын көстәрир* Јери кәлмишкән гејд едәк ки, атсыз кәндлинин «ишчи вә ишәмузд ишләр» үчүн чәкдији харчын нисбәтән чох олмасынын сәбәби, чох еһтимал, ондан ибарәтдир ки, статистикачылар һәмин бөлмәдә ики тамамилә мүхтәлиф шеји: саһибкарын инвентары илә ишләмәли олан фәһлә тутулмасыны, јә'ни муздур вә ја күнәмуздчу тутулмасыны өз инвентары илә саһибкарын торпағыны бечәрмәли олан гоншу тәсәррүфат саһибинин музд верилиб ишләдилмәси илә гарышдырмышлар. Өз мә'насы е'тибары илә бир-бириндә дабан-дабана зидд олан бу «муздлу иш» нөвләрини, мәсәлән, В. Орловун етдији кими (бах: «Москва губерниjасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», VI чилд, I-чи бурахылыш) чидди фәргләндирмәк лазымдыр.

Инди экинчиликдән көтүрүлән кәлир һаггында мә'луматы нәзәрдән кечирәк. Тәәссүф ки, бу мә'лумат «Мәчмуә»дә һеч дә кифајәт гәдәр тәһлил олунмамышдыр (бәлкә дә буна сәбәб, гисмән, мә'луматын аз олмасыдыр). Мәсәлән, мәһсулдарлыг мәсәләси тәһлил едилмәмишдир; һәр бир ајрыча мәһсул нөвүнүн сатышы һаггында вә сатыш шәраити һаггында мә'лумат јохдур. Буна көрә дә ашағыдакы гыса чәдвәлләр кифајәтләнәчәјик. [164-чү сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Бу кичик чәдвәлдә бөјүк бир истисна олдуғу дәрһал нәзәрә чарпыр: јухары групун экини ән чох олдуғуна бахмајараг, бу групун экинчиликдән көтүрдүјү пул

* Ч-б Карышевин, ичарә үчүн узун мөһләтләр верилмәсини, ичарәнин үчүзлашдырылмасыны, тәсәррүфаты јахшылашдырмаг мүгабилиндә мүкафат верилмәсини вә с. а. тәчрүбә етмәк «ичарә нәзәријјәси» белә бир «тәсәррүфатчы кәндлинин» лап үрәјиндән олмалыдыр. Она лазым олан да мәһз будур.

Әкинчиликдән көтүрүлән кәлир манат һесабы илә

Груплар	Чәми		Пул кәлири		
	1 тәсәрруфата	Һәр икинчисдән 1 нәфәрә	1 тәсәрруфата	Әкинчиликдән көтүрүлән бүтүн кәлирә нисбәтән %	1 тәсәрруфата пешәләрдән ја гәдәр кәлир дүшүр
а)	57,11	13,98	5,53	9,68	59,04
б)	127,69	25,82	23,69	18,55	49,22
в)	287,40	34,88	54,40	18,93	108,21
г)	496,52	38,19	91,63	18,45	146,67
д)	698,06	49,16	133,88	19,17	247,60
е)	698,39	43,65	42,06	6,02	975,20
	292,74	35,38	47,31	16,16	164,67

кәлиринин фаизи олдугча ашағыдыр. Беләликлә, ән бөјүк әкинчилик тәсәрруфаты, јәгин ки, ән чох натурал тәсәрруфатдыр. Әкинчилијин саһибкарлыг характерли «пешәләрлә» әлагәси мәсәләси кими чох мүһүм бир мәсәләни ајдынлашдыран бу заһири истисна ја бир гәдәр јахындан нәзәр салмаг олдугча мараглыдыр. Артыг көрдүјүмүз кими, чохатлы тәсәрруфат саһибләринин бүдчәләриндә бу чүр пешәләрин әһәмијјәти хүсусилә бөјүкдүр. Тәдгиг етдијимиз мә'луматдан ајдын олур ки, бу јерләрдә кәндли буржуазијасы әкинчилијин тичарәт-сәнаје мүәссисәләри илә бирләшдирмәјә хүсусилә сә'ј едир*. Бурадан асанлыгла көрмәк олар ки, әввәлән, бу чүр тәсәрруфат саһибләрини халис әкинчиләрлә мүгајисә етмәк дүзкүн дејилдир; икинчиси дә, бу кими шәраитдә әкинчилик чох вахт јалныз *заһиран* натурал әкинчилик кими көрүнүр. Кәнд тәсәрруфаты мәһсулларының техники е'малы (уп үјүтмә, јағ чалхама, картофдан нишаста гајырма, арагчәкмә вә башга бу кими истеһсал) әкинчиликлә бирләшдирилдикдә, белә бир тәсәрруфатын пул кәлири әкинчиликдән көтүрүлән кәлир дејил, сәнаје мүәссисәсиндән көтүрүлән кәлир сајыла биләр. Һәгигәтдә дә, бу һалда

* 12 нәфәр атсыз тәсәрруфат саһибиндән һеч бири пешә кирханалары вә мүәссисәләриндән кәлир көтүрмүр; 18 нәфәр биратлы тәсәрруфат саһибиндән бири, 17 нәфәр икиатлы тәсәрруфат саһибиндән икиси, 9 нәфәр үчатлы тәсәрруфат саһибиндән үчү, 5 нәфәр дөрдатлы тәсәрруфат саһибиндән икиси; 4-дән артыг аты олан 5 тәсәрруфат саһибиндән дөрдү пешә карханасы вә нишләриндән кәлир көтүрүр.

әкинчилик натурал дејил, тичарәт әкинчилији олачагдыр. Хејли мигдар әкинчилик мәһсулуну натура һалында һәр һансы сәнаје мүәссисәси (мәсәлән, миник почт арабалары ишләтмәк) үчүн сахланан муздурлара вә атлара сәрф едән тәсәрруфат һаггында да ејни сөзләри демәк лазымдыр. Јухары групдан олан тәсәрруфатлар арасында биз мәһз бу чүр тәсәрруфатлар олдуғуну көрүрүк (Коротојак гәзасы үзрә 1 №-ли будчә. Аилә 18 нәфәрдән ибарәтдир, 4 аилә ишчиси, 5 муздур вә 20 ат вардыр; әкинчиликдән көтүрүлән кәлир 1294 манатдыр, бунун демәк олар һамысы натура һалындадыр; сәнаје мүәссисәләриндән көтүрүлән кәлир исә 2675 манатдыр. Белә бир «натурал кәндли тәсәрруфаты»ны да атсыз вә биратлы кәндлиләрлә бирләшдириб үмуми «орта» рәгәм һасил едирләр). Әкинчилик тәсәрруфатынын һәчминә вә нөвүнә көрә груплашдырманы «пешәкарлыг» тәсәрруфатының һәчминә вә нөвүнә көрә груплашдырма илә бирләшдирмәјин нә гәдәр әһәмијјәтли олдуғуну биз бу мисалдан бир даһа көрүрүк.

(В) Инди кәндлиләрин јашајыш сәвијјәси һаггында мә'лумата бахаг. Натура һалында јемәк хәрчи «Мәчмуә»дә һеч дә тамам көстәрилмәмишдир. Биз бунлардан башлыча ларыны: әкинчилик мәһсулларыны вә әти* ајрыча көтүрүрүк.

Һәр ики чинсдән 1 нәфәрә нә гәдәр дүшүр

Груплар	Тахыл мәһсуллары: Човдар уну, өлчү	Арпа вә дары јармасы уну, пуд	Дары јармасы вә мәрчи, өлчү	Бүтүн буғда вә ән нарын ағ ун, кирвәнкә	Картоф, өлчү	Јени һәмин мәһсуллары човдара чевирдикдә (пуд һесабы илә): Човдар вә буғда	Башга тахыллар	Јекун	Әт, пуд
а)	13,12	0,12	1,92	3,49	13,14	13,2	4,2	17,4	0,69
б)	13,21	0,32	2,13	3,39	6,31	13,4	8,0	16,4	0,49
в)	19,56	0,27	2,17	5,41	8,30	19,7	8,5	23,2	1,18
г)	13,86	1,02	2,93	1,32	6,43	18,6	4,2	22,8	1,29
д)	20,4	—	2,65	4,57	10,42	20,9	4,2	25,1	1,79
е)	21,90	—	4,91	6,25	3,90	22,0	4,2	26,2	1,79
	18,27	0,35	2,77	4,05	7,64	18,4	3,8	22,2	1,21

* «Мәчмуә»дәки: мал әти, гојун әти, доңуз әти вә доңуз пиј сүтунларыны бу термин алтында бирләшдиририк. Башга тахыллар, Јансонун

Бу кичик чәдвәлдән көрүнүр ки, биз атсыз вә бираглы кәндлиләри бирләшдириб галан кәндлиләрә гаршы гоймагда һаглы имишик. Көстәрилән кәндли групларыны фәргләндиран әламәт јемәјиш аз вә пис кејфијјәтдә (картоф) олмасыдыр. Бираглы кәндлинин јемәји бә'зи чәһәтләрдән һәтта атсыз кәндлинин јемәјиндән дә писдир. Мә'лум олур ки, һәтта бу мәсәләдә дә умуми «орта» рәгәм тамамилә сахтадыр вә јохсуллардан тәхминән бир јарым дәфә артыг әкинчилик мәһсуллары вә үч дәфә артыг ət* истеһлак едән таваналы кәндлиләрин јемәјинин гәнаәтбәхш олдуғуну көстәрмәклә кәндли күтләләриниң јемәјинин кифајәт олмадығыны пәрдәләјир.

Кәндлиләрин јемәјинә аид галан мә'луматы мүгајисә етмәк үчүн, бүтүн мәһсуллар өз гијмәтинә көрә — манат һесабы илә көтүрүлмәлидир:

Манат һесабы илә 1 нәфәрә нә гәдәр дүшүр

Пул хәрчи

Групплар	Һәр чүр ун вә јарма	Тәрәвәз, битки јағы вә мејвә	Картоф	Әкинчилик мәһсулларының чәми	Мәлдарлыг мәһсулларының чәми**	Сатын алынан мәһсулларын чәми***	Мәһсулларын јекуну	О чүмләдән пул илә	Әкинчилик мәһсулларына	Малдарлыг мәһсулларына
а)	6,62	1,55	1,62	9,79	3,71	1,43	14,93	5,72	3,58	0,71
б)	7,10	1,49	0,71	9,30	5,28	1,79	16,37	4,76	2,55	0,42
в)	9,67	1,78	1,07	12,52	7,04	2,43	21,99	4,44	1,42	0,59
г)	10,46	1,84	0,86	12,64	6,85	2,32	21,81	3,27	0,92	0,03
д)	10,75	3,05	1,03	11,83	8,79	2,70	26,32	4,76	2,06	—
е)	12,70	1,93	0,57	15,20	6,37	6,41	27,93	8,63	1,47	0,75
	9,73	1,80	0,91	12,17	6,54	2,83	21,84	5,01	1,78	0,40

«Мүгајисәли статистикасынын Нижни Новгород статистикаларыны тәрәфиндән гәбул олунан нормаларын үзрә чөвдәрә чевриликмишдир (бах: Горбатов гәзасына аид «Материаллар». Бунү чевирмәк үчүн мәнимсәнилән зүлалын фаизи әсас кетүрүлмүшдүр).

* Кәндлиләрдә кәндлиләрин шәһәрлиләрдән нә гәдәр аз ət сәрф етдикләрини һеч олмазса бу ашағыдакы һатамаи мә'луматдан билмәк олар. Москвада 1900-чү илдә шәһәр саллагханаларында умумиjjәтлә 18986714 манат 59 гәпик дәјәриндә 4 милјон пуда гәдәр мал-гара кәсилмишдир. («Московские Ведомости», 1901, № 55). Бу һесабдан һәр ики чинсдән олан әһалинин 1 нәфәринә илдә 4 пуда гәдәр вә ја 18 манатлыға гәдәр ət дүшүр. *(2-чи нәшрә гејд.).*

** Мал әти, доңуз әти, донуз пиjи, гојун әти, инәк јағы, сүд мәһсуллары, гојуг вә јумурта.

*** Дуз, дузлу вә тәзә балыг, шјәнәк, араг, пивә, чај вә шәкәр.

Демәли, кәндлиләрин јемәји һаггындакы үмуми мә'лумат јухарыда сөјләниләнләри тәсдиг едир. Үч груп ајдынча фәргләнир; ашағы груп (атсызлар вә бираглылар), орта груп (инәатлылар вә үчатлылар) вә ашағы групдан јемәклә, демәк олар, икигат јахшы тә'мин олунан јухары груп. Үмуми «орта» рәгәм һәр ики кәнар групу көрмәјә имкан вермир. Ики кәнар групда: кәнд пролстарлары вә кәнд буржуазијасы групларында јемәјә чәкилән *пул* хәрчинин һәм мүтләг, һәм дә нисби мә'нада даһа чох олдуғу ашкара чыхыр. Биринчиләр орта кәндлидән *аз истеһлак етмиш олсалар да, чох мәһсул алырлар,* еһтијачы һисс етдикләри ән зәрури әкинчилик мәһсулларыны алырлар. Сонунчулар да чох мәһсул алырлар, чүнки чох истеһлак едирләр, хүсусән гејри-әкинчилик мәһсуллары истеһлакыны артырырлар. Бу ики кәнар групун бир-бири илә тутушдурулмасы капиталист өлкәсиндә шәхси истеһлак шејләри үчүн дахили базарын нечә јарандығыны бизә ајдын көстәрир*.

Галан шәхси истеһлак хәрчләри бунлардыр:

Һәр ики чинсдән 1 нәфәрә манат һесабы илә дүшүр

Груплар	хәрчләр								
	әмлак, палтар	јаначаг (күләш)	палтар, ајаггабы	ишыг	галан ев еһтијачлары	јемәкдән башга шәхси истеһлак үчүн чәми	о чүмләдән пул илә	јемәк вә галан шәхси истеһлак хәрчләринин јекуну	о чүмләдән пул илә
а)	9,73	0,95	1,46	0,23	1,64	4,28	3,87	19,21	9,59
б)	12.88	0,62	1,33	0,25	1,39	3,49	3,08	19,86	7,84
в)	23,73	0,54	2,47	0,22	2,19	5,42	4,87	27,41	9,31
г)	22,21	0,58	1,71	0,17	3,44	5,90	5,24	27.71	8,51
д)	31,39	1.73	4,64	0,26	3,78	10,41	8,93	36.73	13,69
е)	30,58	1,75	1,75	0,21	1,46	5,17	3,10	33,15	11,73
	22.31	0,91	2,20	0,22	2,33	5,71	4,86	27.55	9,87

* Әкинчилик мәһсулларына чәкилән пул хәрчләри сырасында биринчи јери човдар алынмасы тутур. — бүтүв башлыча олараг јохсуллар алырлар; сонра тәрәвәз алынмасы кәлир. Тәрәвәз хәрчләри һәр ики чинсдән 1 нәфәрә 85 гәпик тәшкил едир (груплар үзрә *б* групунда 56 гәпикдән башлајыб *д* групунда 1 манат 31 гәпијә чатыр), о чүмләдән 47 гәпик пул хәрчләнир. Бу мараглы факт бизә көстәрир ки, шәһәр әһалиси кәлә бир јаша тәлсим, кәнд әһалиси арасында да тичарәт әкинчилији формаларындан бириниң мәһсуллары үчүн, јә'ни бостанчылыг мәһсуллары үчүн базар әмәлә кәлир. Битки јағы хәрчләриниң ⅔ һиссәси патурал хәрчдир; демәли, бу саһәдә ев истеһсалы вә ибтидаи пешә һәлә дә үстүндүр.

Бу хәрчләри һәр икн чинсдән 1 нәфәрә көрә һесабламаг һеч дә һәмишә дүзкүн олмур, чүнки, мәсәлән, јаначағын, ишығын, ев мүхәлләфатынын вә саирәнин дәјәри аилә үзвләринин сајына пропорсионал дејилдир.

Бу рәгәмләр дә кәндлиләрин (јашајыш сәвијјәсинә көрә) үч мүхтәлиф група бөлүндүјүнү көстәрир. Ејни заманда белә мараглы бир хүсусијјәт мејдана чыхыр: бүтүн шәхси истеһлак хәрчләринин пул һиссәси *ашағы* групларда даһа чохдур (*а* групунда хәрчләрин јарыја гәдәриин пул хәрчләри тәшкил едир), јухары групларда исә пул хәрчләри галхмајараг, бүтүн хәрчләрин јалныз үчдә бир һиссәјә гәдәриин тәшкил едир. Бунунла јухарыда көстәрилән факты, јә'ни һәр ики кәнар груида пул хәрчләри фаизинин үмумијјәтлә артмасы фактыны бир-бири илә нечә ујғунлашдырмалы? Ајдындыр ки, јухары групларда *пул* хәрчи башлыча олараг *мәһсулдар истеһлак* хәрчләридир (тәсәррүфат хәрчләридир), ашағы групларда исә *шәхси истеһлак* хәрчләридир. Бу хүсусда дүрүст мә'лумат белədир:

Групплар	1 тәсәррүфатын пул хәрчи, манатла				Јекә һәмин хәрчләр %-ло				Хәрчләрин пул һиссәсинин %-и	
	шәхси истеһлака	тәсәррүфата	верки-ләрә вә мүкәл-ләфијјәт-ләрә	Чәмми	шәхси истеһлака	тәсәррүфата	верки-ләрә вә мүкәл-ләфијјәт-ләрә	Чәмми	шәхси истеһлака	тәсәррүфата
а)	39,16	7,66	15,47	62,29	62,9	12,3	24,8	100	49,8	50,6
б)	38,89	24,32	17,77	80,98	48,0	30,0	22,0	100	39,6	41,7
в)	76,79	56,35	32,02	165,16	46,5	34,1	19,4	100	34,0	46,4
г)	110,60	102,07	49,55	262,22	42,2	39,0	18,8	100	30,7	45,8
д)	190,84	181,12	67,90	439,86	43,4	41,2	15,4	100	38,0	52,0
е)	187,83	687,03	84,34	959,20	19,6	71,6	8,8	100	35,4	70,3
	61,27	102,23	34,20	217,70	37,3	46,9	15,8	100	35,6	56,6

Демәли, кәндлинин кәнд пролетариатына чеврилмәси, башлыча олараг, истеһлак шејләри үчүн базар јарадыр, онун кәнд буржуазијасына чеврилмәси исә,

башлыча олараг, истеһсал васитәләри үчүн базар јарадыр. Башга сөзлә десәк, «кәндлиләрин» ашағы групларында иш гүввәсинин әмтәәјә чевриллдијини, јухары групларда исә истеһсал васитәләринин капитала чевриллдијини көрүрүк. Бу һәр ики чевриллмә дә мәһз дахили базар јаранмасы просесини, јә'ни нәзәриҹәнин үмумиҹәтлә капиталист өлкәләри барәсиндә мүәҹҹән етдији просеси әмәлә кәтирир Мәһз буна көрә Фр. Енкелс 1891-чи илдәки ачлыг һаггында јазмышды ки, бу ачлыг *капитализм үчүн дахили базар јаранмасы* демәкдир[61], — кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасыны, патриархал тәсәрруфатын капиталист тәсәрруфатына чевриллмәси дејил, јалныз «халг истеһсалынын»[62] тәнәззүлү һесаб едән халгчылар бу мүддәаны анлаја билмирләр.

Ч-б Н. — он дахили базар һаггында бүтөв бир китаб јазмыш, лакин кәндлиләрин тәбәгәләшмәси нәтичәсиндә дахили базар јаранмасы просесини көрмәмишдир. Ч-б Н. — он «Дөвләт кәлирләримизин артмасына сәбәб нәдир?» мәгаләсиндә («Новоје Слово», 1896, № 5, феврал) бу мәсәлә һаггында белә мүһакимә јеридир: Америка фәһләсинин кәлир чәдвәли көстәрир ки, кәлир нә гәдәр аз олурса, јемәк хәрчи дә нисбәтән бир о гәдәр чох олур. Демәли, јејинти истеһлакы азалырса, башга мәһсулларын истеһлакы даһа чох азалыр. Русијада исә чөрәк вә араг истеһлакы азалыр, демәли, башга мәһсулларын истеһлакы да азалыр вә бурадан о нәтичә чыхыр ки, кәндлиләрин таваналы «тәбәгәсинин» (сәһ. 70) даһа чох истеһлак етмәси, күтләнин истеһлакынын азалмасы нәтичәсиндә артыгламасы илә таразлашыр. — Бу мүһакимәдә үч сәһв вардыр: 1-чиси, ч. Н. — он фәһләни кәндлинин јеринә гојмагла мәсәләнин үстүндән кечир; бурада мәсәлә мәһз фәһләләр вә *тәсәрруфат саһибләри јаранмасы* просеси үзәриндәдир. 2-чиси, ч. Н. — он кәндлинин јеринә фәһләни гојмагла, бүтүн истеһлакы шәхси истеһлакдан ибарәт һесаб едиб мәһсулдар истеһлакы, истеһсал васитәләри базарыны јаддан чыхарыр. 3-чүсү, ч. Н. — он унудур ки, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси просеси ејни заманда натурал тәсәрруфатын

өмтәә тәсәрруфаты илә әвәз олунмасы просесидир вә дөмәли, базар истеһлакын артмасы нәтичәсиндә дејил, натурал истеһлакын (бу истеһлак чох бол олса да) пулла олан истеһлака, вә ја пулла өдәнилән истеһлака (бу истеһлак о гәдәр бол олмаса да) чеврилмәси нәтичәсиндә јараныр. Биз индичә шәхси истеһлак шејләриндән бәһс едәркән көрдүк ки, атсыз кәндлиләр орта кәндлиләрдән аз мәһсул истеһлак едирләр, лакин чох сатын алырлар. Онлар даһа чох пул алыб хәрчләмәклә бәрабәр даһа чох јохсуллашырлар, — капитализм үчүн лазым олан да просесин мәһз бу ики чәһәтидир*.

Нәһајәт, бүдчә мә'луматындан истифадә едиб кәндлиләрин јашајыш сәвијјәси илә кәнд фәһләләринин јашајыш сәвијјәсини мүгајисә едәк. Шәхси истеһлакын һәчмини әһалинин 1 нәфәринә көрә дејил, бир нәфәр јашлы ишчијә көрә (јухарыда көстәрилән мәчмуәдә Нижни Новгород статистикачыларының көтүрдүкләри нормалар илә) һесабладыгда белә бир кичик чәдвәл алырыг:

Бир нәфәр јашлы ишчијә дүшүр

истеһлак олунан мәһсуллар:

Групплар	човдар унү, өлчү	арпа вә дары унү, пуд	дары вә гарабашаг өлчү	буғда унү вә ән парыш ун, кирванкә	картоф, өлчү	Човдар һесабы илә әкинчилик мәһсулларының чәми	Әт, пуд	јемәјә	Пулла шәхси истеһлак үчүн	Чәми
	манат һесабы илә хәрчи									
а)	17,3	0,1	2,5	4,7	17,4	23,08	0,8	19,7	5,6	25,3
б)	18,5	0,2	2,9	4,7	8,7	22,89	0,7	22,7	4,8	27,5
в)	26,6	0,3	3,0	7,3	12,2	31,26	1,5	29,6	7,3	36,9
г)	26,2	1,4	4,3	2,0	9,0	32,21	1,8	30,7	8,3	39,0
д)	27,4	—	3,4	6,0	13,6	32,88	2,3	32,4	10,9	46,3
е)	30,8	—	6,9	8,5	5,5	36,88	2,5	39,3	7,2	46,5
	24,9	0,5	3,7	5,5	10,4	33,78	1,4	29,1	7,8	36,9

* Илк бахышда парадокс кими көрүнән бу факт һагигәтдә капитализмин, кечәк һәјатда аддымбашы тәсадуф олунан әсас зиддијјәтләринә тамамилә ујғундур. Буна көрә дә кәнд јашајышына диггәтлә нәзәр јетирәнләр бу факты, әсла нәзәрдән асылы олмајараг сечә билмишләр. Енкелгардт голчомаг, алверчи вә саир һагтында дејир: «Онун фәалијјәтинин инкишаф етмәси үчүн кәндлиләрин јохсул олмасы... кәндлиләрин чох пул алмасы мүһүмдүр» («Кәнддән мәктублар», сәһ. 493). Енкелгардтын «сәнбаллы (solid) әкинчилик јашајышына» (ibid.) рәғбәт бәсләмәси, бәднам ичма дахилиндәки ән дәрин зиддијјәтләри бә'зән ашкара чыхармасына мане олмурду.

Кәнд фәһләләринин јашајыш сәвијјәси һаггында рәгәмләри бунунла тутушдурмаг үчүн биз, 1-чиси, әмәјин орта гијмәтини көтүрә биләрик. 10 ил әрзиндә (1881—1891) Воронеж губерниjасында иллик муздурун орта музду 57 манат, онун јемәк-ичмәк хәрчини дә нәзәрә алдыгда исә —99 манат олмушдур*, демәли, муздурун јемәк-ичмәк хәрчи 42 манат олмушдур. Паj торпағы олан муздурларын вә күнәмуздчуларын (атсыз во бираглы кәндлиләрин) шәхси истеһлакы бу сәвијјәдән ашағыдыр. Атсыз «кәндлинин» аиләсинин (аилә 4 баш олдугда) бүтүн јемәк-ичмәк хәрчи чәми 78 манат, бираглының аиләсининки (аилә 5 баш олдугда) исә 98 манатдыр, јә'ни *муздурун јемәк-ичмәк хәрчиндән аздыр.* (Биз атсыз вә бираглы кәндлиләрин бүдчәләриндән тәсәррүфат хәрчләрини, һәмчинин верки вә мүкәлләфијјәт хәрчләрини чыхармышыг, чүнки бу јерләрдә паj торпағы веркидән аз гијмәтә ичарәjә верилмир.) Паj торпағына бағланмыш фәһләнин вәзијјәти, көзләнилдији кими, паj торпағына бағланмамыш фәһләнин вәзијјәтиндән писдир (биз һәлә паj торпағына бағланманын әсарәт во шәхси асылылыг мүнасибәтләрини нә гәдәр чох инкишаф етдирдијиндән данышмырыг). Муздурун пул хәрчи бираглы во атсыз кәндлинин шәхси истеһлак хәрчиндән мүгаjисә едилмәз дәрәчәдә чохдур. Демәли, паj торпағына тәһким олунмаг дахили базарын кенишләнмәсини ләнкидир.

2-чиси, биз муздурларын истеһлакы һаггында земство статистикасынын мә'луматындан истифадә едә биләрик. «Орјол губерниjасына анд статистика мә'луматы мәчмуәси»идән Карачев гәзасы һаггындакы мә'луматы (V чилд, 2-чи бурахылыш, 1892) көтүрәк; бу, 158 нәфәр муздура даир мә'лумата әсасән тәртиб едилмишдир**. Ајлыг јемәји иллиjә чевирдикдә ашағыдакы мә'луматы әлдә едирик:

---

* «Тәсәррүфат саһибләриндән алынан кәнд тәсәррүфат вә статистика мә'луматы». Әкинчилик департаментинин нәшри. V бурахылыш. СПВ. 1892, С. А. Короленко: «Тәсәррүфатларда азад муздлу әмәк во и. а.».

** Орјол губерниjасындакы шәраитлә Воронеж губерниjасындакы шәраит арасында фәрг бөjүк дејилдир, во көрәчәjимиз кими, бу губерниja һаггында да адн мә'лумат верилир. Биз бу мә'луматы С. А. Короленконун јухарыда көстәрилән әсәриндән (бах: ч. Маресен: «Мәһсулларын

	Орјол губернијасында муздурун јемәк-ичмәји			Воронеж губернијасында „кәндлинин“ јемәк-ичмәји	
	minim.	махим.	орта	бираглылар	атсыз-лар
Човдар уну, пуд	15,0	24,0	21,6	18,5	17,3
Јарма, пуд	4,5	9,0	5,25	2,9	2,5
Дары, пуд	1,5	1,5	1,5	+4,8 кирв. буғда уну	4,9
Картоф, өлчү	18,0	48,0	26,9	8,7	17,4
Човдар һесабы илә чәми*	22,9	41,1	31,8	22,8	23,0
Пиј, кирвәнкә	24,0	48,0	33,0	28,0	32,0
Илдә бүтүн јемәјин дәјәри, манат һесабы илә	—	—	40,5	27,5	25,3

Демәли, биратлы вә атсыз кәндлиләр өз јашајыш сәвијјәләринә көрә *муздурдан јүксәкдә* дурмур, һәтта муздурун јашајыш сәвијјәси minimum-уна јахын вәзијјәтдәдирләр.

Демәли, кәндлиләрин ашағы групу һаггында мә'луматын көздән кечирилмәсинин үмуми нәтичәси бәләдир: бу груп һәм ашағы кәндлиләри сыхышдырыб әкинчиликдән чыхаран башга груплара гаршы өз мүнасибәти чәһәтдән, һәм аиләсини сахламаг хәрчләринин јалныз бир гисмини өдәјә биләчәк тәсәррүфатынын һәчми чәһәтдән, һәм јашајыш васитәләринин мәнбәји (иш күввәсини сатмаг) чәһәтдән, һәм дә, нәһајәт, өз һәјат сәвијјәси чәһәтдән *пај торпағы олан муздурлар вә күнәмуздчулар сырасына* дахил едилмәлидир**.

Кәндли бүдчәләри һаггында земство статистикасы мә'луматынын шәрһини бунунла гуртарараг биз, «Гиј-

вә и. а. тә'сири» мәгаләсиндә I, II бу мә'луматын тутушдурулмасы) көтүрмүрүк, чүнки мүәллиф өзү дә е'тираф едир ки, бу мә'луматы верән ч. торпаг саһибләри бә'зән «мүбаһисә едирдиләр»...

* Јухарыда көстәрилән үсулла һесабланмышдыр.

** Муздурларын һәјат сәвијјәси илә ашағы кәндлиләр групунун һәјат сәвијјәсинин мүгајисә етмәјимиздән халгчылар, јәгин, белә бир нәтичә чыхарачаглар ки, биз кәндлиләрин торпагсызлашдырылмасына вә санрәјә «тәрәфдарыг». Белә нәтичә чыхармаг доғру олмаз. Дедикләримиздән анчаг бу нәтичә чыхыр ки, биз кәндлиләрин торпагдан сәрбәст истифадә етмәк һүгугуну, пај торпағындан әл чәкмәк, ичмадан чыхмаг һүгугуну сыхышдыран нә варса һамысынын ләғв едилмәсинә «тәрәфдарыг». Пај торпағы олан муздур олмағынмы, јохса пај торпағы олмајан муздур олмағын әлверишли олдуғуну јалныз кәндли өзү тә'јин едә биләр. Буна көрә дә белә сыхыштылара һеч бир вәчһлә вә һеч бир шејлә һагг газандырмаг олмаз. Халгчыларын бу сыхыштылары мүдафиә етмәси исә, онлары бизим аграриләрин мәнафејинә гуллуг едән адамлара дөндәрир.

мәт мә'луматы мәчмуәси»нин тәртибчиси вә «Məhсулларын, тахыл гијмәтләринин вә и. а. тә'сири» адлы мә'лум китабда (II чилд) кәндли бүдчәләри һаггында мәгаләнин мүәллифи ч. Шербина тәрәфиндән бүдчә мә'луматыны тәһлил етмәк үчүн ишләдилән үсуллары арашдырмаг үзәриндә дајанмаја билмәрик[63]. Ч-б Шербина нәдәнсә «Мәчмуә»дә дејир ки, «мәшһур сијасн игтисадчы К. Марксын» нәзәриҗҗәсиндән истифадә едир (сәһ. 111); һәгигәтдә исә ч. Шербина сабит капитал илә дәјишән капитал арасында фәрги, әсас капитал илә дөвриҗҗә капиталы арасындакы фәрглә гарышдырараг (ibid.), һабелә инкишаф етмиш капитализмин бу термин вә категоријаларыны тамамилә лүзумсуз јерә кәндли әкинчилијинә шамил сдәрәк (passim) вә и. а. һәмин нәзәриҗҗәни ачыгча тәһриф едир. Бүдчә мә'луматының ч. Шербина тәрәфиндән верилән бүтүн тәһлили «орта кәмиҗҗәтләрдән» һәр аддымда вә һәдсиз дәрәчәдә суи-истифадә етмәкдән ибарәтдир. Бүтүн гијмәттоҗма мә'луматы «орта» кәндлиләрә аиддир. Торпагдан көтүрүлән кәлир 4 гәза һаггында һесабланыб тәсәррүфатларын сајына бөлүнүр (јадыныза салын ки, атсызын бу кәлири һәр аиләјә 60 маната гәдәр, варлынынкы исә 700 маната гәдәр иди). «1 тәсәррүфата» дүшән «сабит капиталын кәмиҗҗәти» (sic!!?) мүәјјән едилир (сәһ. 114), ја'ни бүтүн әмлакын дәјәри мүәјјән едилир, инвентарын «орта» дәјәри, тичарәт-сәнаје мүәссисәләриниң орта дәјәри (sic!) мүәјјән едилир — 1 тәсәррүфата 15 манат дүшүр. Ч-б Шербина бу мүәссисәләрин азлыг тәшкил едән варлыларын хүсуси мүлкиҗҗәти олмасы кими хырда бир чәһәтә е'тина етмир вә бу мүәссисәләрі «бәрабәрчиликлә» һамыја көрә бөлүр! «Орта» ичарә хәрчи (сәһ. 118) мүәјјән едилир, бу исә, көрдүјүмүз кими, биратлыларда 6 манат вә варлыларда 100—200 манатдыр. Бунларын һамысы чәмләниб тәсәррүфатларын сајына бөлүнүр. Һәтта «капиталларын тә'мири» (ibid.) үчүн «орта» хәрч дә мүәјјән едилир. Бунун нә демәк олдуғуну аллаһ билир. Әкәр бу, инвентарын вә малгаранын тә'мири вә тамамланмасы демәкдирсә, будур јухарыда көстәрдијимиз рәгәмләр: атсызын һәмин

хәрчи 1 тәсәрруфата *8 (сәккиз) гапик*, варлынынкы исә *75 манатдыр*. Аjдын дејилдирми кн, әкәр биз белә «кәндли тәсәрруфатларыны» чәмләjиб чәмләнәнләрин сајына бөлөрикса, онда ч-б Шербинаның һәлә Острогожск гәзасы һаггындакы мәчмуәдә (II чилд, II бурахылыш, 1887) кәшф етдиjи вә сонралар чох парлаг бир сурәтдә тәтбиг етдиjи «орта тәләбат ганунуну» алмыш оларыг? Сонра да белә бир «ганундан» асанлыгла бу нәтичәни чыхармаг олар кн, «кәндли минимум тәләбаты дејил, орта сәвиjjәли тәләбаты өдәjир» (с. 123 во бир чох башгалары), кәндли тәсәрруфаты хүсуси бир «инкишаф типидир» (с. 100) вә и. а. вә с. Кәнд пролетариатынын кәндли буржуазиjасы илә «бәрабәрләшдирилдиjи» бу садә үсулу әсасландырмаг үчүн паj торпағы үзрә груплашдырма дәлил көстәрилир кн, бу да бизә артыг мә'лумдур. Әкәр бу груплашдырманы, мәсәлән, будчә мә'луматына тәтбиг етсәк, онда биз, мисал үчүн, белә кәндлиләри бир групда (паj торпағы чох олан, һәр аиләjә 15—25 десjатин паj торпағы олан кәндлиләр категориjасында) бирләшдирмиш олардыг: бирнси паj торпағының (23,5 десjатин) jарысыны ичарәjә верир, 1,3 десjатинини әкир, башлыча олараг «шәхси пешәләрлә» jашajыр (әчәб гәшәнк сөзләрдир!), һәр ики чинсдән олан 10 нәфәрә 190 манат кәлир көтүрүр (Коротоjак гәзасына анд 10 №-ли будчә). Дикәри исә 14,7 десjатин әлавә торпаг ичарәjә көтүрүр, 23,7 десjатин jер әкир, муздурлар сахлаjыр, һәр ики чинсдән олан 10 нәфәрә 1400 манат кәлир көтүрүр (Задонск гәзасына анд 2 №-ли будчә). Аjдын дејилдирми кн, әкәр биз муздурларла күнәмуздчуларын тәсәрруфатларыны фәһлә сахлаjан кәндлиләрин тәсәрруфатлары илә чәмләjиб буну чәмләнәнләрин сајына бөлсәк, онда хүсуси «инкишаф типи» әлдә етмиш оларыг? Кәндли тәсәрруфаты һаггында һәр jердә вә jалныз «орта» мә'луматдан истифадә етдикдә, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси һаггында бүтүн «jанлыш фикирләр» һәмишәлик арадан галдырылмыш олар. Ч-б Шербина да мәһз бу чүр һәрәкәт едәрәк «Мәһсулларын вә и. а. тә'сири» китабындакы мәгалә-

сиидә en grand* бу чүр үсул тәтбиг едир. Бурада бүтүн рус кәндлиләриниш бүдчәләрини јенә һәмиш сыпанмыш «орта» кәмијјәтләр васитәси илә һесабламаг јолунда чох бөјүк бир тәшәббүс көстәрилир. Рус игтисади әдәбијјатының кәләчәк тарихчиси белә бир факты тәәччүблә гејд едәчәкдир ки, халгчылыгын јанлыш фикирләри игтисади статистиканын ән ади тәләбләрини, јә'ни тәсәрруфат саһибләри илә муздлу фәһләләр нә кими торпаг саһиблији формасы илә бирләшмиш олсалар да, онларын арасындакы кечид типләри нә гәдәр чох вә нә гәдәр мүхтәлиф олса да, онлары бир-бириндән чидди сурәтдә ајырмаг тәләбләринин ујдулмасына сәбәб олмушдур.

XIII. II ФӘСИЛДӘН ЧЫХАРЫЛАН НӘТИЧӘЛӘР

Јухарыда арашдырылан мә'луматдан иәли кәлән ән башлыча мүддәалары хүласә едәк:

1) Мүасир рус кәндлиләриниш јашадыгы ичтимаи-игтисади шәраит әмтәә тәсәрруфатыдыр. Һәтта (бу чәһәтдән чәиуб-шәрг учгарлара вә ја сәнаје губерниjаларына нисбәтән ән чох керида галмыш олан) мәркәзи әкинчилик гуршагында да кәндли базара тамамилә табедир, һәлә веркиләр бир јана галсын, һәм шәхси истеһлак чәһәтиндән, һәм дә өз тәсәрруфаты чәһәтдән базардан асылыдыр.

2) Кәндлиләр (әкинчи вә ичмачы кәндлиләр) арасындакы ичтимаи-игтисади мүнасибәтин гурулушу бизә һәр чүр әмтәә тәсәрруфатына вә һәр чүр капитализмә хас олан бүтүн зиддијјәтләрин: рәгабәт, тәсәрруфат мүстәгиллији уғрунда мүбаризә, торпағы (сатын алынан вә ичарә едилән торпағы) бир-бириниш әлиндән чыхармаг, истеһсалын азлығын әлиндә топланмасы, чохлуғун сыхышдырылыб пролетариат сыраларына салынмасы, тичарәт капиталы вә муздур тутмаг јолу илә азлыг тәрәфиндән һәмиш чохлуғун истисмар едилмәси кими зиддијјәтләрин бурада мөвчуд олдуғуну көстәрир. Кәндлиләр арасында һеч елә бир игтисади һал јохдур ки, капитализм гурулушуна

* ~ бөјүк өлчүдә. *Ред.*

спесифик сурәтдә хас олан бу зиддиjjәтли формада олмасын, jә'ни мәнафе мүбаризәси вә ихтилафыны ифадә етмиш олмасын, бә'зиләри үчүн әлверишли, бә'зиләри үчүн дә зәрәрли олмасын. Торпаг ичарәси дә, сатын алынмасы да, дабан-дабана зидд олан «пешәләр» дә бу вәзиjjәтдәдир; тәсәрrүфатын техника чәhәтдән тәрәггиси дә jенә бу чүрдүр.

Биз бу нәтичәjә jалныз Русиjада капитализм мәсәләсиндә дejил, үмумиjjәтлә халгчылыг доктринасының мә'насы мәсәләсиндә дә бөjүк әhәмиjjәт веририк. Мәhз бу зиддиjjәтләр бизә ajдын вә гәти көстәрир ки, «ичма» кәндиндә игтисади мүнасибәтләрин гурулушу хүсуси бир гурулуш («халг истеhсалы» вә с.) дejил, ади хырда буржуа гурулушудур. Сон jарым әср әрзиндә биздә hөкм сүрән нәзәриjjәләрә бахмajараг, рус ичма кәндлиләри — капитализмин антагонисти дejил, әксинә, онун ән дәрин вә мөhкәм бүнөврәсидирләр. Она көрә ән дәрин дejирик ки, мәhз бурада, hәр чүр «сүн'и» тә'сирләрдән узаг jердә вә капитализмин инкишафына маnечилик көстәрән тә'сисатлар олмасына бахмajараг «ичмаnын» өз ичәрисиндә капитализм үнсүрләринин даим әмәлә кәлмәкдә олдуғуну көрүрүк. Она көрә ән мөhкәм дejирик ки, кечмишин ән'әнәләри, патриархал мәишәт ән'әнәләри үмумиjjәтлә әкинчиликдә вә хүсусән кәндлиләр үзәриндә ән чох hөкм сүрүр, буна көрә дә капитализмин дәjишдиричи тә'сири (мәhсулдар гүввәләрин инкишафы, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрин дәjишилмәси вә и. а.) бурада даhа чох ләнк вә тәдричлә тәзаhүр едир*.

3) Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси адландырдығымыз hал мәhз кәндлиләр арасында олан бүтүн игтисади зиддиjjәтләрин мәчмусундан ибарәтдир. Кәндлиләр өзләри бу просеси «кәндлиликдән чыхмаг» термини кими бир терминлә чох сәрраст вә габарыг бир шәкилдә ифадә едирләр**. Бу просес көhнә патриархал кәндлилиjин көкүндән дағылмасы вә *jени* кәнд әhалиси *типләринин* әмәлә кәлмәси демәкдир.

---

* Мүгаjисә ет: «Das Kapital», I², S. 527[64].

** «Нижни Новгород губерниjасына аид кәнд тәсәрrүфаты хүласәси», 1892-чи ил.

Бу типләрин характеристикасына кечмәздән әввәл бир шеји гејд едәк. Бизим әдәбијјатымызда һәмин просеси бундан чох габаг вә чох тез-тез гејд етмишләр. Мәсәлән, Валујев комиссијасы әсәрләриндән[65] истифадә етмиш олан ч. Василчиков да Русијада «кәнд пролетариатынын» әмәлә кәлмәсини вә «кәндли силкинин парчаланмасыны» гејд етмишдир («Торпаг сащиблији вә әкинчилик», 1-чи нәшри, 1 чилд, IX фәсил). Бу факты В. Орлов да («Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», IV чилд, 1-чи бурахылыш, сәһ. 14), бир чох башгалары да гејд етмишләр. Лакин бу гејдләрин һамысы натамам галырды. Бу һалын мүнтәзәм тәдгиг олунмасына һеч вахт тәшәббүс көстәрилмәмишдир, она көрә дә земство статистикасы тәрәфиндән кечирилән һәјәтбәһәјат сијаһыја алынма нәтичәсиндә зәнкин материал топландығына бахмајараг, бу һал барәсиндә һәлә индијәдәк әлимиздә кифајәт гәдәр мә'лумат јохдур. Бу сәбәбдәндир ки, һәмин мәсәләјә тохунан мүәллифләрин чоху кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә ади әмлак бәрабәрсизлијинин төрәнмәси кими, үмумијјәтлә халгчыларын вә хүсусән ч. Карышевин сөвдији терминлә десәк (бах: ч. Карышевин «Ичарәләр» һаггында китабына вә «Русское Богатство» журналындакы мәгаләләринә), ади бир «тәбәгәләшмә» кими бахырлар. Шүбһәсиз, әмлак бәрабәрсизлији төрәнмәси бүтүн просесин башланғыч нөгтәсидир, лакин просес һеч дә тәкчә бу «тәбәгәләшмә» илә гуртармыр. Көһнә кәндлиләр нәинки јалныз «тәбәгәләшир», һәтта тамамилә дағылыр, јоха чыхыр, кәнд әһалисинин тамамилә јени типләри, — әмтәә тәсәрруфатынын вә капиталист истеһсалынын һаким олдуғу чәмијјәтин базисини тәшкил едән типләр ону сыхышдырыб арадан чыхарыр. Бу типләр кәнд буржуазијасындан (башлыча олараг хырда буржуазијадан) вә кәнд пролетариатындан, әкинчиликдә әмтәә истеһсалчылары синфиндән вә муздлу кәнд тәсәрруфаты фәһләләри синфиндән ибарәтдир.

Сон дәрәчә ибрәтли чәһәт будур ки, әкинчилик капитализминин әмәлә кәлмәси просесинин халис нәзәри тәһлили хырда истеһсалчыларын тәбәгәләшмәси-

нин бу просесдә мүһүм бир амил олдуғуну көстәрир. Биз бурада «Капитал»ын 3-чү чилдинин ән мараглы фәсилләриндән бирини, мәһз 47-чи фәслини: «Капиталист торпаг рентасынын кенезиси» фәслини нәзәрдә тутуруг. Маркс бу кенезис үчүн *ишләјиб өдәмә рентасыны* (Arbeitsrente)* башланғыч нөгтәси оларағ көтүрүр вә белә дејир: «бу һалда билаваситә истеһсалчы һәфтәнин бир һиссәсини фе'лән өзүнә мәхсус торпагда, фе'лән вә ја јуридик сурәтдә өзүнә мәхсус истеһсал васитәләри (котан, һејван вә с.) илә ишләјиб, һәфтәнин галан күнләрини торпаг саһибинин маликанәсиндә, торпаг саһиби үчүн һавајы ишләјир». («Das Kapital», III, 2, 323. Русча тәрчүмәси 651) Рентанын дикәр формасы *мәһсулла верилән рентадыр* (Produktenrente) вә ја натурал рентадыр ки, бурада билаваситә истеһсалчы бүтүн мәһсулу өзүнүн бечәрдији торпагда истеһсал едәрәк, бүтүн изафи мәһсулу натура шәклиндә торпаг саһибинә верир. Бурада истеһсалчы даһа чох мүстәгил олур вә өз әмәји илә, ән зәрури еһтијачларыны өдәмәк үчүн лазым олдуғундан бир гәдәр артыг мәһсул әлдә етмәјә имкан тапыр. [Рентанын] «бу формасы илә бирликдә ајры-ајры билаваситә истеһсалчыларын тәсәррүфат вәзијјәтиндә даһа бөјүк фәргләр мејдана кәлә чәкдир. Һәр һалда бунун үчүн имкан јараныр вә һәтта белә бир имкан мејдана кәлир ки, һәмин билаваситә истеһсалчынын өзү дә өзкә әмәјини бирбаша истисмар етмәк үчүн васитәләр әлдә етсин» (S. 329. Русча тәрчүмәси, 657)[67]. Демәли, һәлә натурал тәсәррүфатын һаким олдуғу дөврдә, асылы кәндлиләрин мүстәгиллији кенишләпмәјә башлајан кими, онларын тәбәгәләшмәсинин рүшејмләри мејдана кәлмиш олур. Лакин бу рүшејмләр јалныз рентанын сонракы формасы, јә'ни натурал рентанын өз шәклини садәчә оларағ дәјишмәсиндән ибарәт олан *пул рентасы* шәрантиндә инкишаф едә биләр. Билаваситә истеһсалчы торпаг саһибинә мәһсулун өзүнү дејил, онун

* «Капитал»ын русча тәрчүмәсиндә (сәһ. 651 вә сонракылар) бу термин «әмәк рентасы» ифадәси илә тәрчүмә едилмишдир. Биз өз тәрчүмәмизи даһа догру һесаб едирик, чүнки рус дилиндә «ишләјиб өдәмә» кими хүсуси бир ифадә вардыр ки, бу да мәһз асылы олан әкинчинин торпаг саһиби үчүн ишләмәсини билдирир[68].

гиймәтиндә верир*. Бу чүр рентанын базиси јенә дә әввәлкидир: билаваситә истеһсалчы әввәлләрдә олдуғу кими, јенә дә торпағын ән'әнәви саһиби олараг галыр, лакин «бу базис бурада өзүнүн позулмасына доғру кедир» (330). Пул рентасы «тичарәтин, шәһәр сәнајесинин, үмумијјәтлә әмтәә истеһсалынын вә бунунла бирликдә пул тәдавүлүнүн дә хејли даһа артыг инкишафыны фәрз едир» (331)[68]. Асылы кәндлинин торпаг саһибинә олан ән'әнәви, ади һүгуг мүнасибәти бурада дөнүб мүгавиләјә әсасланан халис пул мүнасибәти олур. Бу һал, бир тәрәфдән, көһнә кәндлиләрин мүлкијјәтиндән мәһрум едилмәсинә, дикәр тәрәфдән дә кәндлинин өз торпағыны вә өз азадлығыны өдәнчлә керн сатын алмасына сәбәб олур. «Сонра, натурал рентанын пул рентасына чеврилмәси нәинки бунунла һөкмән јанашы олараг, һәтта бундан әввәл пул алыб ишләјән јохсул күнәмуздчулар синфи јарадыр. Бунларын әмәлә кәлдији дөвр әрзиндә, һәмин јени синиф јалныз ајры-ајры һалларда мејдана кәлдији заман, төјүү тәәһһүдү олан (rentepflichtigen) таваналы кәндлиләрдә бир зәрурәт олараг кәнд муздлу фәһләләрини өзләри үчүн истисмар етмәк адәти јараныр... Белә ликлә, онлар үчүн јаваш-јаваш мүәјјән дәрәчәдә варланмаг вә дөнүб кәлә чәк капиталистләр олмаг имканы јараныр. Торпағы өзләри бәчәрән кечмиш торпаг саһибләринин өз ичәрисиндә белә ликлә капиталист ичарәдарлар јувасы јараныр ки, бу ичарәдарларын инкишафы кәнд тәсәррүфаты харичиндә капиталист истеһсалынын үмуми инкишафындан асылы олур». («Das Kapital», III, 2, 332. Русча тәрчүмәси, 659—660)[69].

4) Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси орта «кәндлиләр»

* Пул рентасыны капиталист торпаг рентасындан чидди фәргләндирмәк лазымдыр: капиталист торпаг рентасының олмасы үчүн кәрәк әкинчиликдә капиталистләр вә мүздлу фәһләләр олсун; пул рентасының олмасы үчүн исә кәрәк асылы кәндлиләр олсун. Капиталист рентасы, саһибкарын мәнфәәти чыхылдыгдан сонра галан үстәлик дәјәр һиссәсидир, пул рентасы исә бүтүн изафи мәһсулун кәндли тәрәфиндән торпаг саһибинә верилән гиймәтидир. Русијада пул рентасының тимсалы — кәндлинин мүлкәдара вердији төјүдүр. Шүбһәсиз, бизим кәндлиләрин мүасир веркиләриндә дә мүәјјән гәдәр пул рентасы вардыр. Бә'зән кәндлинин торпаг ичарәси дә пул рентасына јахынлашыр, белә ки, торпаг үчүн јүксәк ичарә һаггы алынмасы нәтичәсиндә кәндлинин пајына азачыг әмәк һаггындан башга бир шеј галмыр.

hесабына кәнар груплары инкишаф етдирәрәк, ики јени типли кәнд әhалнси јарадыр. Һәр ики типин үмуми әламәти — тәсәррүфатын әмтәә, пул характериндә олмасыдыр. Биринчи јени тип — кәнд буржуазијасы вә ја варлы кәндлиләрдир. Бураја тичарәт әкинчилијиннн бүтүн мүхтәлиф формалары илә (бу формаларын ән башлычаларыны биз IV фәсилдә тәсвир сдәчәјик) мәшгул олан мүстәгил тәсәррүфат сahибләри, сонра, тичарәт-сәнаје мүәссисәләринин сahибләри, тичарәт мүәссисәләринин сahибләри вә башгалары дахилднр. Тичарәт әкинчилијиннн тичарәт-сәнаје мүәссисәләри илә бирләшмәси «әкинчиликлә пешәләрин бирләшмәсннин» *һәмин* кәндлиләрә хас олан спесифик бир нөвүдүр. Бу варлы кәндлиләрдән фермерләр синфи әмәлә кәлир, чүнки тахыл сатмаг үчүн торпаг ичарә едилмәсн онларын тәсәррүфатында (әкиичилик гуршағында) чох бөјүк рол ојнајыр, чох вахт пај торпағындан да артыг рол ојнајыр. Бурада чох вахт тәсәррүфатын һәчмн аиләнин ишчи гүввәсиндән бөјүк олур, буна көрәдә кәнд муздурлары вә хүсусән күнә-муздчулар зүмрәсннин әмәлә кәлмәси варлы кәндлиләрин мөвчуд олмасы үчүн зәрури шәртдир*. Бу кәндлиләрин халис кәлир шәклиндә әлдә етдикләри артыг пуллар ја бизнм кәндләрдә сон дәрәчә инкишаф етмиш тичарәт вә сәләмчилик ишләринә гојулур, ја да — әлверишлн шәраитдә — торпаг алмаға, тәсәррүфаты јахшылашдырмаға вә саирәјә сәрф едилир. Бир сөзлә, бунлар хырда аграриләрдир. Кәндли буржуазнјасы сајча бүтүн кәидлиләрин кичик бир азлығыны тәшкил едир, — јәгин ки, бүтүн һәјәтләрнн бешдә биридән артыг дејилдир (бу исә бүтүн әhалинин тәгрибән онда үч hиссәсинә мүтабигдир), һәм дә бу ннсбәт, сөз јох ки, мүхтәлнф јерләрдә чох мүхтәлнфдир. Лакин кәндли тәсәррүфатларынын үмуми мәчмусунда, — кәндлиләрин истehсал васитәләринин үмумн јекунунда,

* Гејд етмәлијик ки, муздлу әмәкдән истифадә етмәк хырда буржуазија мәфһумунун зәрури бир әламәти дејилдир. Тәсәррүфатын иитимаи гурулушунда јухарыда (2-чи бәнддә) тәсвир етдијимиз зиддијјәтләр мөвчуд олдуғу вә хүсусән истehсалчылар күтләсинин муздлу фәһләләрә чеврилдији шәраитдә бу мәфһуму базар үчүн ишләјән һәр бир мүстәгил истehсала шамил етмәк олар.

кәндлиләрнн нстеһсал етдикләрн әкнинчилик мәһсулларынын үмумн мәчмусунда, — кәндли буржуазнјасы өз әһәмијјәти е'тибары илә шүбһәсиз үстүндүр. О, муасир кәндин ағасыдыр.

5) Дикәр јени тип — кәнд пролетариатыдыр. *пај торпағы олан муздлу фәһләләр* синфидир. Бураја тавапасыз кәндлиләр, о чүмләдән тамамнлә торпагсыз кәндлнләр дахилдир, лакнн рус кәнд пролетариатыныи әп тнпик нүмајәндәси пај торпағы олан муздур, күнәмуздчу, гара фәһлә, иншаат фәһләси вә ја башга фәһләдир. Бнр парча торпагда гурулмуш чох чүз'и, һәм дә тамамилә дүшкүнләшмәкдә олан бир тәсәррүфатын саһибн олмаг (буну исә торпағын нчарәјә верилмәси хүсуснлә ајдын көстәрир), иш гүввәснпн сатмадан јашаја бнлмәмәк (=тавапасыз кәндлнләрнн «пешәләри»), һәјат сәвијјәснпнин сон дәрәчә ашағы олмасы, — һәтта пај торпағы олмајан фәһләнин һәјат сәвијјәсиндән дә ашағы олмасы — һәмин типи фәргләндирән әламәтләрдир*. Кәнд пролетариаты нүмајәндәләри сырасына бүтүн кәндли һәјәтләрнпнн азы јарысыны (бу да әһалнпнин тәгрнбән $^4/_{10}$ һиссәсинә мүтабигдир), јә'ни бүтүн атсыз кәндлиләри вә бнратлы кәндлиләрин чох һиссәсини дахнл етмәк лазымдыр (сөз јох, бу һесаб күтлови вә тәхмини бир һесабдыр вә мүхтәлиф рајонларда јерли шәраитә үјғун олараг аз-чох әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишилмәлидир). Кәндлнләрин бу гәдәр бөјүк бнр һиссәсинин артыг индн кәнд пролетариатыпа мәнсуб олдуғуну дүшүнмәјә вадар едән әсаслар јухарыда гејд едилмишдир**. Әлавә етмәк лазым-

* Тавапасыз кәндлиләрн пај торпағы олан муздлу фәһләләр синфинә анд етмәјнн доғру олдуғуну сүбут етмәк үчүк јалныз һансы кәндлиләрнн вә нә чүр өз иш гүввәсини сатдыгларыны дејил. һәмчнпнн нпз гүввәсини һансы саһибкарларын вә нә чүр шәрпләрлә сатдыгларыны да кестәрмәк лазымдыр. Бу, сонракы фәсилләрдә көстәрилә чәкдир.

** Проф. Конрад Алманијада әсил кәндли үчүн бир чүт иш һејванынын (Gespann als Einheit) норма һесаб еднр. бах: «Торпаг саһиблијн вә кәнд тәсәррүфаты» (М. 1896), сәһ. 84—85. Русија үчүн бу нормаиы, јәгин ки, артырмаг лазымлыр. «Кәндлиә мәфһумуну мүәјјән етмәк үчүн Конрад мәһз умумијјәтлә «муздлу әмләә» вә ја «јардымчы пешәләрлә» мәшгул олан шәхсләрнн вә ја һәјәтләрнпн фаизнпи көтүрүр (ibid.). — Факт мәсәләләриндә бөјүк нүфуз саһиби олдуғу инкар едилә бнлмәјән проф. Стебут *1882-чи илдә* јазмышды: «Тәһкимчилик һүгугупун сүгутундан сопра, хырда тәсәррүфат саһиби олуб јалныз тахыл әкән кәндлиләр, демәли, башлыча олараг Русијанын орта гараторпаг гуршағында јашајан кәндлиләр, әксәр һалларда сәнәткарлыға, муздурлуға вә ја күпәмуздчулуға кечиб, кәнд

дыр ки, бизим әдәбиjjатда капиталызмин сәрбәст, торпагсыз фәһлә олмасыны тәләб етдиjи һаггындакы нәзәри мүддәаны чох вахт сәһв анлajырлар. Әсас меjл олмаг е'тибары илә бу тамамилә доғрудур, лакин капиталызм әкинчилиjә хүсусилә ләнк вә сон дәрәчә мүхтәлиф формаларда дахил олур. Кәнд фәһләсинә паj торпағы чох вахт кәнд тәсәрrүфаты саһибләриниң өз мәнафеjи үчүн верилир, она көрә дә паj торпағы олан кәнд фәһләси типи бүтүн капиталист өлкәләриндә хас олан бир һалдыр. Мүхтәлиф дөвләтләрдә бу тип мүхтәлиф шәкил алыр: ингилис коттери (cottager) Франсаның вә ја Реjн әjаләтләриниң парсел кәндлиси илә бир дежилдир, парсел кәндлиси исә jенә дә Прусиja бобылы вә ја кнехти илә бир дежилдир. Бунларын һәрсиндә хүсуси аграр гajдаларының, хүсуси аграр мүнасибәтләри тарихиниң изләри вардыр, — буна бахмajараг, игтисадчы бунларын һамысыны үмуми бир кәнд тәсәрrүфаты пролетары типи һесаб едә биләр. Кәнд тәсәрrүфаты пролетарының бир парча торпага саһиб олмаг ихтиjарының jуридик әсасы, она белә пролетар ады верилмәсиндә гәтиjjән мане ола билмәз. Торпаг онун (парсел кәндлиси олараг) там мүлкиjjәт һүгугу әсасында өз малыдырмы, jохса бу торпағы она jалныз истифадә етмәк үчүн ленднорд вә ја Rittergutsbesitzer* вермишдир, ја да, нәһajәт, бу торпага о, великорус кәндли ичмасының бир үзвү кими маликдир,—бунлар мәсәләни әсла дәjишдирмир **. Таванасыз

тәсәрrүфаты илә jалныз jардымчы бир иш кими мәшғул олурлар» («Рус кәнд тәсәрrүфаты, онун нөгсанлары вә ону тәкмилләшдирмәк тәдбирләри һаггында мәгаләләр». М. 1883. Сәһ. 11). Ајдындыр ки, бурада сәнәткарлар сырасына сәнаједә чалышан муздлу фәһләләр дә (мишаат фәһләләри вә сairәләри) дахилдир. Белә бир нфадә, гәтиjjән дүзкүн олмадығына бахмajараг, әдәбиjjатымызда, һәтта хүсуси игтисади әдәбиjjатда чох jајылмышдыр.

* — задәкан мүлкәдар. *Ред.*

** «Handwört. der Staatswiss.» («Торпаг саһиблиjи вә кәнд тәсәрrүфаты» М. 1896) әсәриндән Авропада әкинчиликдә тәтбиг олунан муздлу әмәjин мүхтәлиф формаларына даир мисаллар көтирәк. И. Конрад дежир: «Кәндли мүлкүнү *парселдән* вә ја саһиби кәнарда пешә вә кәсбкарлыг ахтармага мәчбур олан «бобыл» вә ја «бостанчы» торпағындан фәргләндирмәк лазымдыр» (сәһ. 83—84). «Франсада 1881-чи ил сиjаһыjаалмасына көрә 18 милjон адам, jә'ни әһалиниң jарысындан бир гәдәр азы кәнд тәсәрrүфаты илә jашajырды: 9 милjона гәдәри торпаг саһиби, 5 милjону ичарәдар вә jардарлар, 4 милjону күнәмуздчу вә башлыча олараг муздлу ишлә jашajан хырда торпаг саһиби вә ја ичарәдардыр... Зәнн едилиjинә көрә, Франсада кәнд фәһләләриниң ән азы 75%-ниң өз торпағы вардыр» (с. 233, Һолтс). Алманиjада кәнд фәһләләри сырасына *торпағы олан* аша-

кəндлиләри кənд пролетариаты сырасына дахил етдикдə биз тəзə hеч бир шеј демирик. Бу ифадə бир чох јазычылар тəрəфиндən дəфəләрлə ишлədилмишдир вə јалныз халгчы игтисадчылар инад едиб үмумијjətlə кəндлиләрдən дəм вурур, онлары капитализмə зидд бир шеј hесабедир вə «кəндли» күтləсинин инди артыгүмуми капиталист истеhсалы системиндə тамамилə мүəјјəн јер тутдуғуна, jə'ни кəнд тəсəррүфатында вə сəнаједə муздлу фəhлə олдуғуна көз јумурлар. Биздə, мəсəлən, ичманы, кəндлиләри вə сајрəни сахлајан аграр гурулушуну чох həвəслə тə'рифлəјиб көјləрə галдырыр вə ону капиталист үсулу илə тəшкил олунмуш əкинчилијə малик Остзеј гурулушуна гаршы гојурлар. Буна көрə дə Остзеј өлкəсиндə[72] бə'зəн hансы кəнд əhалиси тнпləриниn муздур вə күнəмуздчулар синфинə анд едилдијиnə нəзəр салмаг марагсыз олмаз. Остзеј губернијаларындакы кəндлиләр чохторпаглылара (25—50 десјатинлик ајрыча торпаг сahəси оланлар), бобыллара (3—10 десјатин бобыл торпаг сahələри) вə торпагсызлара бөлүнүр. Ч-б С. Короленкоnун hаглы олараг гејд етдији кими, бобыл «əн чох мəркəзи губерниjалардакы үмуми рус кəндлиси тнпинə бənзəjир» («Азад муздлу əмəк», сəh. 495); бобыл данм өз вахтыны конарда коббкарлыг ахтармагла өз хүсуси тəсəррүфаты арасында бөлмəjə мəчбурдур. Лакин бизи əн чох мараглашдыран *муздурларын* игтисади вəзиjjətidir. Иш бундадыр ки, мүлкədарлар өзləри *онлара* əмək hаггы hесабына *паj торпағы вермəjи* daha фajдалы сајырлар. Остзеј муздурларынын торпаг сahиблиjи hаггында бир нечə мисал көстəрək: 1) муздурун 2 десјатин торпағы вардыр (биз бурада лофштели десјатинə чевиририк: Lofstelle=1/3 десјатин); əр илдə 275 күн, арвады да 50 күн ишлəjиб күнə 25 гəпик əмək hаггы алырлар; 2) онун 2 2/3 десјатин торпағы вардыр; «муз-

ғыдакы категоријалар дахил едилир: 1) ишчиләр, бобыллар вə бостанчылар (бизим бəхшиш паj торпағы олан кəндлиләримиз[70] кими бир шеjдирлəр); 2) бағлашма күнəмуздчулары; буларын торпағы олмагла, илин мүəjjən hиссəсини муздла ишлəjирлəр [бизим «үч күнлүкчүләрлə»[71] мүгаjисə ет]. «Бағлашма күнəмуздчулары Алманиjада ири торпаг сahиблиjинин үстүн олдуғу jерлəрдə кəнд тəсəррүфаты фəhлəләриниn əсас күтləсини тəшкил едирлəр» (сəh. 236); 3) ичарə едилмиш торпагда тəсəррүфатла мəшғул олан кəнд тəсəррүфаты фəhлəләри (сəh. 237).

дур 1 ат, 3 инək, 3 гојун вə 2 донуз сахлајыр» (сəһ. 508); өзү һəфтəашыры, арвады исə илдə 50 күн ишлəјир; 3) муздурун 6 десјатин торпағы вардыр (Курљандија губернијасынын Баус гəзасы), «муздур 1 ат, 3 инək, 3 гојун вə бир нечə донуз сахлајыр» (сəһ. 518), өзү һəфтədə 3 күн, арвады исə илдə 35 күн ишлəјир; 4) Курљандија губернијасының Һазенпот гəзасында— муздурун 8 десјатин торпағы вардыр, «бүтүн һалларда муздурларын дəни мүфтə үјүдүлүр, онлара тибби јардым көстəрилир вə дəрман верилир, ушаглары да мəктəбдə охујурлар» (сəһ. 519) вə и. а. Биз охучунун нəзəрини бу муздурларын *торпаг саһиблијинин вə тəсəрруфатының һəчминə,* — јə'ни халгчыларын зəнинчə мəһз бизим кəндлиләри, капиталист истеһсалына үјғун гурулмуш үмумаврона аграр гурулушундан ајыран шəртлəрə чəлб едирик. Инди синат кəтирдијимиз нəшрдə көстəрилмиш мисалларын *нəмысыны* бирləшдирək: 10 муздурун $31^1/_2$ десјатин торпағы вардыр, демəли, 1 муздура орта һесабла 3,15 десјатин торпаг дүшүр. Бурада муздурлар сырасына һəм *илин аз һиссəсини* мүлкədар үчүн ишлəјən кəндлиләр (əр илин $^1/_2$-ни, арвады исə 35—50 күн ишлəјир), һəм дə 2, һəтта 3 инəји олан биратлылар аиддирлəр. Суал олунур, бизим «ичма кəндлимизлə» бу типли Остзеј муздуру арасында бəдиəм фəрг нədən ибарəтдир? Остзеј өлкəсиндə һəр шеjə өз адыны верирлəр, биздə исə биратлы муздурлары варлы кəндлиләрлə бирləшдириб «орта» рəгəмлəр һасил едир вə «ичма руһундан», «əмək принсипиндən», «халг истеһсалындан», «əкинчиликлə пешəләрин бирləшмəсиндən»... ағыз долусу дəм вурурлар.

6) Исла̀һатдан сонракы дөврүн бу типли «кəндлиләри» ичəрисиндə ара вəсилə — *орта кəндлиләрдир.* Бу кəндлиләр арасында əмтəə тəсəрруфаты *ән аз* инкишаф етмишдир. Мүстəгил əкинчи əмəји бу чүр кəндлиләрин күзəраныны олса-олса јалныз бол мəһсуллу илларда вə хүсуси əлверишли шəраитдə тə'мин едə билир, она көрə дə бу кəндлиләрин вəзиjjəти əсла сабит дејилдир. Əксəр һалларда орта кəндли ишлəјиб өдəмə вə и. а. шəрти илə борч алмадан, јеһ дə гнсмəн иш гүввəсини сатмагдан ибарəт олан кəнарда «јар-

дымчы» кәсбкарлыг ахтармадан вә и. а. кечинә билмир. Гытлаг олан һәр ил јығын-јығын орта кәндлиләри пролетариат сырасына атыр. Өз ичтимаи мүнасибәтләри чәһәтдән бу груп, чан атдығы вә јалныз кичик бир азлыгдан ибарәт олан хошбәхтләрин дахил ола билдији јухары групла, ичтимаи тәкамүлүн бүтүн кедишинин ону сөвг етдији ашағы груп арасында тәрәддүд едир. Биз көрдүк ки, кәндли буржуазијасы кәндлиләрин јалныз ашағы групуну дејил, орта групуну да *сыхышдырыр.* Беләликлә, капиталист тәсәрруфатына хас олан спесифик бир һал, орта һәдләрин силиниб јох олмасы вә кәнар һәдләрин күввәтләнмәси — «кәндлиликдән чыхарылма» һалы баш верир.

7) *Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси капитализм үчүн дахили базар јарадыр.* Ашағы групда бу базар истеһлак шејләри һесабына (шәхси истеһлак базары) әмәлә кәлир. Кәнд пролетариаты орта кәндлиләрә нисбәтән *аз* вә ејни заманда кејфијјәтчә пис мәһсуллар (чөрәк әвәзинә картоф вә саирә) *истеһлак едир,* — *лакин* орта кәндлиләрә нисбәтән *чох шеј алыр.* Кәндли буржуазијасының јаранмасы вә инкишафы ики јолла базар јарадыр: әввәлән вә башлыча олараг, — истеһсал васитәләри һесабына (мәһсуллар истеһлак базары) јарадыр, чүнки варлы кәндлиләр һәм «јохсуллашмыш» мүлкәдарлардан, һәм дә вар-јохдан чыхмыш кәндлиләрдән «јығдыглары» истеһсал васитәләрини капитала чевирмәјә чалышырлар. Икинчиси, бурада базар, даһа чох таваналы кәндлиләрин тәләбаты кенишләндијинә көрә шәхси истеһлак һесабына да јараныр*.

8) Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси ирәлиләјирми вә нә кими бир сүр'әтлә ирәлиләјир — суалына чаваб вермәк үчүн әлимиздә, гурашыг чәдвәлләр мә'луматы илә (§§ I—VI) јанашы гојула биләчәк дүрүст статистика мә'луматы јохдур. Бу тәәччүблү дә дејилдир, чүнки

* Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси нәтичәсиндә дахили базар әмәлә кәлмәсини көстәрән анчаг бу факт, мәсәлән, ислаһатдан сонракы дөврдә кәндлиләрин күтләви сүрәтдә вар-јохдан чыхмасы илә јанашы олараг чох бөјүк сүр'әтлә истеһсал олунан памбыг парча мәһсуллары үчүн дахили базарын олдугча бөјүмәси сәбәбини изаһ едә биләр. Ч-б Н. — ин өз дахили базар нәзәријјәләрини мәһз бизим тохучулуг сәнајемизин мисаллары илә тәсвир едәркән бу зиддијјәтли һадисәнин нә чүр әмәлә кәлдијини готијјән изаһ едә билмәмишдир.

heч олмазса кəндлиләрин тəбəгələшмəси статистикасыны мүнтəзəм сурəтдə тədгиг етмək вə бу просесин формаларыны көстəрмək јолунда (јухарыда гејд етдијимиз кими) индијədək heч бир тəшəббүс едилмəмишдир*. Лакин кəндимизин игтисадијјаты һаггында олан бүтүн үмуми мə'лумат тəбəгələшмənин дурмадан вə сүр'ətlə артдығыны көстərир: бир тəрəфдən, «кəндлиләр» өз торпагларыны тəрк едир вə ичарəјə верирләр, атсызларын сајы артыр, «кəндлиләр» шəһərләрə гачырлар вə и. а. — дикəр тəрəфдən, «кəндли тəсərрүфатында мүтəрəгги чəрəјанлар» да давам едир, «кəндлиләр» торпаг сатын алырлар, тəсərрүфатларыны јахшылашдырырлар, котан ишlədирләр, от əкинини, судчүлүк тəсərрүфатыны вə саирəни инкишаф стдирирләр. Инди биз билирик ки, просесин бир-бириnə дабан-дабана əкс олан бу ики гүтбүндə *һансы* «кəндлиләр» иштирак едирләр.

Сонра, көчмə һалларынын артмасы кəндлиләрин, хүсусəн əкинчи кəндлиләрин тəбəгələшмəсинə бөјүк тəкан верир. Мə'лум олдуғу кими, көчəнләр башлыча олараг əкинчилик губерниjаларынын (сəнаје губерниjаларындан көчəнләрин сајы чох чүз'идир), һəм дə мəһз əһалиси сых олан мəркəзи губернијаларын кəндлиләридир ки, бу губернијаларда да (кəндлиләрин тəбəгələшмəсини ləнкидən) ишləјиб өдəмə үсулу даһа чох инкишаф етмишдир. Бу 1-чиси. 2-чиси исə, һəмин рајонлардан көчəнләр башлыча олараг *орта таваналы* кəндлиләрдир, вətəндə галанлар исə башлыча олараг, кəндлиләрин кəнар групларыдыр. Белəликлə, көчмə, кəндлиләрин көчүб кетдији јерләрдə тəбəгələшмə просесини күчləндирир вə тəбəгələшмə үнсүрләрини кəндлиләрин көчүб кəлдији јерләрə јајыр (мəсəлən, Сибирə көчүб кəлəнләрин јени һəјатларынын илк дөврүндə муздурлуг етмəси**). Көчмə илə

* Бунларын арасында *И. Гурвичин* ашағыдакы көзəл əсəри јеканə мүстəснадыр: «The economics of the russian village». New York, 1892. Русча тəрчүмəси. «Рус кəндинин игтисади вəзијјəти». М. 1896. Тəсərрүфат тавanасы чəһəтдən кəндли груплары һаггында бурашыг чədвəллəр вермəјəн земство статистикасы мəчмуəләрини ч. Гурвичин нечə дə мəһарəтлə тəһлил етмəси адамы һејрəтləндирир.

** Белəликлə, көчмəјə гаршы төрədилən əнкəллəр кəндлиләрин тəбəгələшмəсини чох ləнкитмиш олур.

кәндлиләрин тәбәгәләшмәси арасында олан бу әлагәни *И. Гурвич* «Кәндлиләрин Сибирә көчмәси» адлы көзәл әсәриндә (М. 1888) тамамилә сүбут етмишдир. Халгчы мәтбуатымызын вар гүввә илә кизлətмәјә чалышдығы һәмин китабы биз охучуја тә'кидлә төвсијә едирик*.

9) Мә'лум олдуғу кими, тичарәт вә сәнаје капиталы кәндимиздә бөјүк рол ојнајыр. Бу һалы көстәрән бир чох мәнбә вә фактларын бурада гејд олунмасына лүзум көрмүрүк: бу фактлар һамыја мә'лумдур вә мөвзумуза билаваситә аид дејилдир. Бизи јалныз бир мәсәлә марагландырыр: кәндимиздәки тичарәт вә сәнаје капиталы илә кәндлиләрин тәбәгәләшмәси арасында нә кими мүнасибәт вардыр? кәндли груплары арасында олуб јухарыда тәсвир едилмиш мүнасибәтлә кредитор кәндлиләрин борчлу кәндлиләрә олан мүнасибәти арасында әлагә вармы? сәнаје капиталы бу тәбәгәләшмәнин бир амилидирми, ону иәлиләдирми, јохса ону ләнкидир?

Әввәлчә нәзәриҗәдә бу мәсәләнин нечә гојулдуғуну көстәрәк. Мә'лумдур ки, «Капитал»ын мүәллифи капиталист истеһсалыны тәһлил едәркән, тичарәт вә сәнаје капиталына чох бөјүк әһәмиҗјәт вермишдир. Марксын бу мәсәлә һаггында бахышларынын әсас мүддәалары бундан ибарәтдир: 1) бир тәрәфдән, тичарәт вә сәнаје капиталы, дикәр тәрәфдән дә сәнаје капиталы [јә'ни истеһсала гојулмуш капитал, — истәр әкинчилик истеһсалына олсун, истәрсә дә сәнаје истеһсалына — фәрги јохдур] ејни бир игтисади һал типи олуб үмуми бир формул илә ифадә олунур: мәнфәәтинә сатмаг үчүн әмтәә алыныр («Das Kapital», I, 2. Abschnitt**, 4-чү фәсил, хүсусән алманча икинчи нәшринин 148—149-чу сәһифәләри[73]). — 2) Тичарәт вә сәнаје капиталы тарихән һәмишә сәнаје капиталындан әввәл әмәлә кәлир вә мәнтиг е'тибары илә бу капиталын әмәлә кәлмәси үчүн *зәрури* шәртдир («Das Kapital», III, 1, S. 312—316; русча тәрчүмәси, с. 262—265;

* Һамчинин ч. Прјмакын: «Сибирә көчмәнин тәдгиг етмәк үчүн рәгәм материалы» әсәринә бах: *(2-чи нәшрә гејд.)*.

** — «Капитал», I чилд, 2-чи бөлмә. *Ред.*

III, 2, 132—137, 149; русча тәрчүмәси, с. 488—492, 502)[74], лакин сәнаје капиталынын (јә'ни капиталист *истеһсалынын)* әмәлә кәлмәси үчүн нә тичарәт капиталы, нә дә сәләм капиталы өзлүјүндә һәлә *кафи* шәрт дејилдир; бунлар һеч дә һәмишә көһнә истеһсал үсулуну позуб онун јериндә капиталист истеһсал үсулу јаратмыр; капиталист истеһсал үсулунун әмәлә кәлмәси «тамамилә тарихи инкишаф пилләсиндән вә мөвчуд шәраитдән асылыдыр» (ibid., 2, 133, русча тәрчүмәси, 489)[75]. «Көһнә истеһсал үсулунун» (тичарәт вә тичарәт капиталы тәрәфиндән) «бу парчаланмасынын дәрәчәси һәр шејдән әввәл онун мөһкәмлијиндән вә дахили гурулушундан асылыдыр. Һәм дә бу парчаланма просесинин нә илә нәтичәләнмәси, јә'ни көһнә истеһсал үсулунун јерини һансы јени истеһсал үсулунун тутмасы тичарәтдән дејил, истеһсал үсулунун өзүнүн характериндән асылыдыр» (ibid., III, 1, 316; русча тәрчүмәси, 265)[76]. — 3) Тичарәт капиталынын мүстәгил инкишафы, капиталист *истеһсалынын* инкишаф дәрәчәсинә тәрс нисбәтдәдир (ibid., S. 312, русча тәрчүмәси, 262)[77]; тичарәт вә сәләм капиталы нә гәдәр чох инкишаф етмишсә, сәнаје капиталы (=капиталист *истеһсалы*) бир о гәдәр зәиф инкишаф етмиш олур вә әксинә.

Демәли, Русијаја тәтбиг едә бирә мәсәләни һәлл етмәк лазымдыр: биздә тичарәт вә сәләм капиталы сәнаје капиталы илә әлагәләнирми? тичарәт вә сәләмчилик көһнә истеһсал үсулуну дағыдараг, онун јериндә капиталист истеһсал үсулунун вә ја башга бир истеһсал үсулунун гурулмасына доғру апарырмы?*. Бунлар — факт мәсәләләридир, рус халг тәсәррүфатынын бүтүн чәһәтләри һаггында һәлл едилмәли олан мәсә-

* Ч-б В. В. «Капитализмин мүгәддәраты» адлы әсәриндә бу мәсәләјә тохунмуш, лакин нә бу әсәриндә, нә дә һеч бир башга әсәриндә Русијада тичарәт капиталы илә сәнаје капиталы арасында олан мүнасибәт һаггындакы мә'луматы тәдгиг етмәјә чалышмамышдыр. Ч-б Н. — он Марксын нәзәријјәсинә садиг олдуғуну иддиа едирсә дә, бунунла белә «тичарәт капиталы» кими дүрүст вә ајдын бир категоријанын өзүнүн ичад етдији «капиталлашма» вә ја «кәлирләрин капиталлашмасы» кими думанлы вә ајдын терминлә әвәз етмәји даһа мүнасиб көрмүш вә бу думанлы термин пәрдәси далында кизләнәрәк, бу мәсәләдән асанлыгла јан кечмиш, ачыгча јан кечмишдир. Онун јаздығына көрә, Русијада капиталист истеһсалынын сәләфи тичарәт капиталы дејил, «халг истеһсалыдыр»!

ләләрдир. Јухарыда нәзәрдән кечирдијимиз мә'луматда кәндли әкинчилији һаггында бу суала чаваб вардыр, һәм дә мүсбәт чаваб вардыр. «Голчомаг» илә «тәсәррүфатчы кәндлинин» ејни бир игтисади һалын ики формасы олмајыб бир-бири илә гәтијјән әлагәдар олмајан вә бир-бириндә әкс олан ики тип һал олдуғу һаггындакы ади халгчы бахышынын гәтијјән һеч бир әсасы јохдур. Бу — дүрүст игтисади мә'луматын тәһлили әсасында кимсәнин һеч бир заман сүбут етмәјә белә чәһд көстәрмәдији халгчылыг мөвһуматындан биридир. Мә'лумат әксини көстәрир. Кәндли истәр өз истеһсалыны кенишләндирмәк үчүн муздла фәһлә сахласын, истәрсә дә торпаг тичарәти илә мәшғул олсун (варлыларын кениш мигјасда торпаг ичарә етмәләри һаггында јухарыда көстәрилән мә'луматы хатырлајын) вә ја баггаллыг етсин, истәр кәндир, от, мал-гара вә саирә тичарәти илә, истәрсә дә пул тичарәти илә (сәләмчи) мәшғул олсун, — бу кәндли ејни бир игтисади типдир, онун әсаслијјаты әсас е'тибары илә ејни игтисади мүнасибәтдән ибарәт олур. Сонра, — рус ичма кәндиндә капиталын ролунун јалныз әсарәтчиликлә вә сәләмчиликлә гуртармадығыны, капиталын истеһсалда да иштирак етдијини ондан көрмәк олар ки, варлы кәндлиләр јалныз тичарәт мүәссисәләри вә ишләринә дејил (јухарыда көстәриләнләрә бах), һабелә тәсәррүфаты јахшылашдырмаға, торпаг алмаға вә ичарә етмәјә, инвентары јахшылашдырмаға, муздлу фәһлә сахламаға вә саирәјә дә пул гојурлар. Әкәр капитал кәндимиздә әсарәт вә сәләмчиликдән башга бир шеј јарада билмәсәјди, онда биз истеһсал һаггындакы мә'лумата әсасланыб кәндлиләрин тәбәгәләшдијини, кәнд буржуазијасынын вә кәнд пролетариатынын әмәлә кәлдијини көстәрә билмәздик, — бу һалда бүтүн кәндлиләр еһтијаҹ ичәрисиндә боғулан чох јекрәнк тәсәррүфат саһибләри типиндән ибарәт оларды вә бунларын арасында јалныз сәләмчиләр көзә чарпарды, һәм дә әкинчилик истеһсалынын һәчми вә гурулушу илә дејил, јалныз пулунун гәдәри илә көзә чарпарды. Нәһајәт, јухарыда тәдгиг етдијимиз мә'лумата әсасән белә бир мүһүм фикир сөјләмәк олар ки, кән-

димнздə тичарət вə сələм капнталынын мүстəгнл ннкншафы кəндлнлəрнн тəбəгələшмəсннн *ləнкидир.* Тичарət нə гədəр чох инкишаф еднб кənd илə шəhəри бир-бирinə jахынлашдырса вə нбтидаи кəнd базарларыны сыхышдырыб кəнd дүканчысының инhисарчы вəзиjjəтини сарсытса, Авропаjа мəхсус дүзкүн кредит формалары нə гədəр кениш инкишаф етсə вə кəнd сələмчисini сыхышдырыб арадан чыхартса, — кəндлиләрin тəбəгələшмəси бир о гədəр нрəлиләмəли вə дəрнилəшмəлидир. Варлы кəндлиләрин хырда тичарətдəи вə сələмчиликдəн сыхышдырылыб чыхарылан капиталы daha кениш даирədə истehсала гоjулачагдыр вə артыг инди гоjулмаға башлаjыр.

10) Кəндимнзнн игтисадиjjатында, кəндлиләрин тəбəгələшмəсini ləнкидəн башга бнр мүhүм hал бијар тəсərrүfатынын галыгларындаи, jə'ни ишлəjиб өдəмə үсулундан нбарətднр. Ишлəjиб өдəмə үсулу натура илə олаи əмək hаггына, — демəлн, əмтəə тəсərrүfатының зəиф инкишафына əсасланыр. Ишлəjиб өдəмə үсулу мəhз орта кəндли олмасыны фəрз вə тələб едир, jə'ни бу кəндли көрək лап да таваналы олмасын (jохса, ишлəjиб өдəмə əсарəти алтына кирмəз), ejни заманда кəрək пролетар да олмасын (чүнки ишлəjиб өдəмə үчүн опун өз инвентары олмалыдыр, ишləри аз-чох «саз» бир тəсərrүfат сahиби олмалыдыр).

Jухарыда, кəндли буржуазиjасы мүаснр кəндин аға-сыдыр — дедикдə биз, тəбəгələшмəни ləнкндəн бу амилләрдəн: əсарətдəн, сələмчиликдəн, ишлəjиб өдəмədəн вə санрədəн сərf-нəзəр етмншднк, həгнгətдə чох вахт мүасир кəндин əсил ағасы кəндлн буржуазиjасының нүмаjəндələри дејил, кəнd сələмчнләрн вə гоншу торпаг сahнбləри олур. Лакин белə бнр сərf-нəзəр тамамилə гапын үсулдур, знра кəндлиләр арасында игтисади мүнасибətləрнн дахили гурулушуну башга jолла өjрəнмək олмаз. Гејд етмək мараглыдыр кн, халгчы да бу чүр үсул ишлədир, лакин jары jолда даjаныб өз мүhакимələрини баша чатдырмыр. Ч-б В. В. «Капитализмин мүгəддəраты» əсəрiндə верки-ләрин вə сапрəшн ағырлығындан данышараг jазыр кн, бу сəбəбләр үзүндəн ичма үчүн, «чамаат» үчүн

«тәбии (sic!) јашајыш шәраити даһа мөвчуд дејилдир» (287). Чох көзәл. Лакин бүтүн мәсәлә дә мәһз ондадыр ки, кәндимиздә һәлә мөвчуд олмајан бу «тәбии шәраит» нәдән ибарәтдир. Бу суала чаваб вермәк үчүн ислаһатдан габагкы дөврдән галан вә кәндимиздәки јашајышын бу «тәбии шәраитини» көлкәдә сахлајан, нечә дејәрләр, көһнәлик галыглары пәрдәсини галдырыб ичмә дахилиндәки игтисади мүнасибәтләрин гурулушуну өјрәнмәк лазымдыр. Ч-б В. В. буну етсәјди көрәрди ки, кәнд мүнасибәтләринин бу гурулушу кәндлиләрин тамамилә тәбәгәләшдијини көстәрир, әсарәт, сәләмчилик, ишләјиб өдәмә вә саирә нә гәдәр чох арадан галдырылса, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси дә бир о гәдәр чох дәринләшәр*. Биз јухарыда земство статистикасы мә'луматы әсасында көстәрмишдик ки, бу тәбәгәләшмә инди даһа мөвчуд бир фактдыр, кәндлиләр тамамилә бир-бириндә әкс групларә парчаланмышлар.

---

* Бир шеји дә гејд едәк. Ч-б В. В.-нин «Капитализмин мүгәддәраты» әсәриндән, мәһз бу әсәрин ситат көтүрдүјүмүз VI фәслиндән данышаркән бурада чох көзәл вә тамамилә һаглы сәһифәләр олдуғуну көстәрмәмәк олмаз. Бу мәһз о сәһифәләрдир ки, орада мүәллиф «капитализмин мүгәддәратындан» *дејил*, һәтта капитализмин өзүндән *дејил*, веркиләрин алынмасы үсулларындан бәһс едир. Сәчијјәви чәһәт олур ки, ч. В. В. һәмин үсулларла (ашағыда көрәчәјимиз кими) *идеализә етмәјә габил олдуғу* бүјүк тәсәррүфатларын галыглары арасында гырылмаз әлагә олдуғуну көрмүр!

Вытѣсненіе барщиннаго хозяйства капиталистическимъ въ современномъ русскомъ земледѣліи *).

I

За исходный пунктъ при разсмотрѣніи современной системы помѣщичьяго хозяйства необходимо взять тотъ строй этого хозяйства, который господствовалъ въ эпоху крѣпостного права. Сущность тогдашней хозяйственной системы состояла въ томъ, что вся земля данной единицы земельнаго хозяйства, т. е. данной вотчины, раздѣлялась на барскую и крестьянскую; послѣдняя отдавалась въ надѣлъ крестьянамъ которые (получая сверхъ того и другія средства производства—напримѣръ, лѣсъ, иногда скотъ и т. п.) своимъ трудомъ и своимъ инвентаремъ обрабатывали ее, получая съ нея свое содержаніе. Продуктъ этого труда крестьянъ представлялъ изъ себя необходимый продуктъ, по терминологіи теоретической политической экономіи; необходимый — для крестьянъ, какъ дающій имъ средства къ жизни,—для помѣщика, какъ дающій ему рабочія руки; совершенно точно такъ же, какъ продуктъ, возмѣщающій перемѣнную часть стоимости капитала, является необходимымъ продуктомъ въ капиталистическомъ обществѣ. Прибавочный же трудъ крестьянъ состоялъ въ обработкѣ ими тѣмъ же инвентаремъ помѣщичьей земли; продуктъ этого труда шелъ въ пользу помѣщика. Прибавочный трудъ отдѣлялся здѣсь, слѣдовательно, пространственно отъ необходимаго: на помѣщика обрабатывали барскую землю, на себя — свои надѣлы; на помѣщика работали одни дни недѣли, на себя—другіе. «Надѣлъ» крестьянина служилъ такимъ образомъ въ этомъ хозяйствѣ, какъ бы натуральной заработной платой (выражаясь примѣнительно къ современнымъ понятіямъ), или средствомъ обезпеченія помѣщика рабочими руками. «Собственное хозяйство крестьянъ на своемъ надѣлѣ было условіемъ помѣщичьяго хозяйства, имѣло цѣлью «обезпеченіе» не крестьянина — средствами къ жизни, а помѣщика—рабочими руками **).

---

*) Настоящая статья представляетъ отрывокъ изъ большого изслѣдованія автора о развитіи капитализма въ Россіи. *Ред.*

**) Чрезвычайно рельефно характеризуетъ этотъ строй хозяйства А. Энгельгардтъ въ своихъ «Письмахъ изъ деревни» (Спб. 1882, стр. 554). Онъ совершенно справедливо указываетъ, что крѣпостное хозяйство было извѣстной правильной и законченной системой, распорядителемъ которой былъ помѣщикъ, надѣлявшій крестьянъ землей и назначавшій ихъ на тѣ или на другія работы

«Начало» журналының 1899-чу ил тарихли 3-чү №-синин 96-чы сәһифәси, В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабының III фәслинин илк алты параграфы һәмин журналда чап едилмишдир.

III ФӘСИЛ[75]

ТОРПАГ САһИБЛӘРИНИН БИЈАР ТӘСӘРРҮФАТЫНДАН КАПИТАЛИСТ ТӘСӘРРҮФАТЫНА КЕЧМӘСИ

Инди биз кәндли тәсәррүфатындан мүлкәдар тәсәррүфатына кечмәлијик. Бизим вәзифәмиз мүлкәдар тәсәррүфатынын мөвчуд ичтимаи-игтисади гурулушунун әсас хүсусијјәтләрини арашдырмагдан вә ислаһатдан сонракы дөврдә бу гурулушдакы тәкамүлүн характерини тәсвир етмәкдән ибарәтдир.

I. БИЈАР ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН ӘСАС ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Мүасир мүлкәдар тәсәррүфаты системини тәдгиг едиркән бу тәсәррүфатын тәһкимчилик һүгугу дөврүндә һөкм сүрән гурулушуну башланғыч нөгтә көтүрмәк лазымдыр. О заманкы тәсәррүфат системинин маһијјәти бундан ибарәт иди ки, бир торпаг тәсәррүфаты ваһидинин, јә'ни бир мүлкәдар маликанәсинин бүтүн торпағы аға торпағына вә кәндли торпағына бөлүнүрдү; кәндли торпағы кәндлиләрә верилән пај торпағы иди вә кәндлиләр (торпаға үстәлик олараг башга истеһсал васитәләри, — мәсәлән, тахта-шалбан, бә'зән мал-гара вә саирә дә алараг) өз әмәкләри вә инвентарлары илә һәмин торпағы бечәриб ондан көтүрдүкләри мәһсулла доланырдылар. Капитал дәјәринин дәјишән һиссәсини өдәјән мәһсул капитализм чәмијјәтиндә зәрури мәһсул олдуғу кими, кәндлиләрин бу әмәјинин мәһсулу да, нәзәри сијаси игтисад термини илә десәк, зәрури мәһсул иди; кәндлиләр үчүн она көрә зәрури мәһсул иди ки, кәндлиләрә јашајыш васитәләри верирди; мүлкәдар үчүн дә она көрә зәрури

məhсул иди ки, она ишлək əлləр верирди. Кəндлиləрин изафи əməji исə, jснə *həмин* инвентарла мүлкədар торпағыны бечəрмəкдən ибарət иди; бу əməjин məhсулу мүлкədара чатырды. Демəли, бурада изафи əмək мəкан е'тибары илə зəрури əмəкдən ajрылырды: кəндлиləр мүлкədар үчүн аға торпағыны, өзləри үчүн исə өз paj торпагларыны бечəриpдиләр; həфтənин бə'zи күнləрини мүлкədара, башга күнləрини исə өзləринə ишləjирдиләр. Белəликлə, бу тəсəррүфатда кəндлинин «paj торпағы» (мүасир анлajышлара үjғун диллə десək) натурал əмək haггы кими бир шej во ja мүлкədары ишлək əлləрлə тə'мин едən бир васитə иди. Кəндлинин өз paj торпағындакы «хүсуси» тəсəррүфаты мүлкədар тəсəррүфатынын варлығы үчүн шəрт иди, буnдан мəгсəд кəндлини jашajыш васитələри илə «тə'мин етмək» дejил, мүлкədары ишлək əлləрлə тə'мин етмək иди*.

Бу тəсəррүфат системини биз бијар тəсəррүфаты адландырырыг. Ajдындыр ки, бу тəсəррүфат системинин үстүн jер тутмасы ашағыдакы зəрури шəртləрин олмасыны тələб сдирди: биринчиси, натурал тəсəррүфатын hаким олмасы лазым иди. Təhкимчи маликанəси мүстəгил, этраф мүhитлə чох зəиф əлагəси олан гапалы бир там олмалы иди. Мүлкədарлар тəрəфиндəн сатлыг тахыл истеhсалы во təhкимчилик hүгугунун сон заманларында буnун хүсусилə инкишаф етмəси, артыг көhнə үсул-идарəнин дағылмасынын мүждəчиси иди. Икинчиси, белə бир тəсəррүфатын олмасы үчүн, билаваситə истеhсалчынын үмумиjjətlə истеhсал васитələри во хүсусəн торпағы олмалы иди; буnдан əлавə, кəрək истеhсалчы торпаға təhким сдилмиш олajды, jохса мүлкədар ишлək əлləрлə тə'мин едилмəзди. Демəли, бијар тəсəррүфаты илə капиталист тəсəррүфатында изафи məhсул көтүрмək үсуллары бир-биринə тамамилə əксдир: буnлардан биринчиси истеhсалчыja торпаг верилмəси үзəриндə гурулмуш-

* А. Енкелгардт «Кəнддəн мəктублар»ында (СПБ. 1885, сəh. 556—557) бу тəсəррүфат гурулушунун характериин олдугча габарыг шəкилдə верир. О, тамамилə haглы олараг көстəрир ки, təhкимчи тəсəррүфаты мə'лум дүзкүн во битkин бир систем иди, онун сəрəнчамлысы исə, кəндлиләрə торпаг верəн во онлары бу во ja башга ишləрə тə'jин едəн мүлкədар иди.

дур, икинчиси исә, — истеһсалчынын торпагдан азад едилмәси үзәриндә*. Үчүнчүсү, белә бир тәсәррүфат системиндә кәндлинин мүлкәдардан шәхсән асылы олмасы лазымдыр. Әкәр мүлкәдар кәндлинин шәхсијјәтинә билаваситә һаким олмасајды, пај торпағы алмыш вә өз тәсәррүфаты олан бир адамы о өзү үчүн ишләмәјә мәчбур едә билмәзди. Демәли, Марксын бу тәсәррүфат үсулуна характеристика вериркән дедији кими (јухарыда көстәрилдији үзрә Маркс бу тәсәррүфаты *ишләјиб өдәмә рентасы* категоријасына дахил етмишдир. «Das Kapital», III, 2, 324)[80], бурада «гејри-игтисади мәчбуријјәт» лазымдыр. Бу мәчбуријјәтин формалары вә дәрәчәләри кәндлинин тәһкимли вәзијјәтиндән башламыш онун силк чәһәтчә там һүгуглу олмамасына гәдәр чох мүхтәлиф ола биләр. Нәһајәт, дөрдүнчүсү, тәсвир олунан тәсәррүфат системинин бир шәрти вә нәтичәси дә техниканын сон дәрәчә зәиф вә көһнә олмасы иди, чүнки тәсәррүфаты, еһтијаҹ ичиндә боғулан, шәхси табелик вә зеһни керилик пәнчәсиндә әзилән хырда кәндлиләр идарә едирдиләр.

II. БИЈАР ТӘСӘРРҮФАТЫ СИСТЕМИНИН КАПИТАЛИСТ ТӘСӘРРҮФАТЫ СИСТЕМИ ИЛӘ БИРЛӘШМӘСИ

Тәһкимчилик һүгугунун лағв олунмасы бијар тәсәррүфаты системини сарсытды. Бу системин бүтүн башлыча әсаслары: натурал тәсәррүфат, мүлкәдар маликанәсинин гапалылығы вә там мүстәгил характери, онун ајры-ајры үнсүрләри арасында сых әлагә олмасы, мүлкәдарын кәндлиләр үзәриндәки һакимијјәти сарсыды. Кәндли тәсәррүфаты мүлкәдар тәсәррүфатындан ајрылмаға башлады; кәндли өз торпағыны мүлкәдардан алыб өзүнүн там мүлкијјәти етмәли, мүлкәдар исә,

* Енкелс. әһалиһ күтләсинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси јохсуллугун вә зүлмүн ән бөјүк вә үмуми сәбәбидир — дејән Һенри Чорчла е'тираз едәрәк 1887-чи илдә јазмышдыр: «Тарихән бу о гәдәр дә доғру дејилдир... Орта әсрләрдә феодаллар үчүн истисмар мәнбәји халгын *торпагдан* азад едилмәси (exhaustion) дејил, әксинә, халгы *торпаға* тәһким етмәк (appropriation) иди. Кәндлинин торпағы өз әлиндә галырды, лакин о, бир тәһкимли олараг бу торпага бағланмышды вә мүлкәдара ја ишләмәли, ја да мәһсул вермәли иди.» («The condition of the working class in England in 1844». New York 1887. Preface, p. III («1844-чү илдә Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти». Нју-Јорк, 1887. Мүгәддимә, сәһ. III. *Ред.*))[79].

индичә гејд едилдији кими, тамамилә әкс әсаслар үзәриндә гурулмуш капиталист тәсәррүфаты системинә кечмәли иди. Лакин белә тамамилә башга бир тәсәррүфат системинә, әлбәттә, бирдән-бирә кечмәк олмазды; бунун ики сәбәби вар иди. Биринчиси, капиталист истеһсалы үчүн тәләб олунан шәртләр һәлә јох иди. Муздла чалышмаға адәт етмиш адамлар синфи лазым иди, кәндли инвентарыны мүлкәдар инвентары илә әвәз етмәк лазым иди; экинчилији аға иши кими дејил, һәр бир башга тичарәт-сәнаје мүәссисәси кими тәшкил етмәк лазым иди. Бүтүн бу шәртләр анчаг тәдричән мејдана кәлә биләрди, она көрә дә ислаһатдан сонракы дөврүн әввәлләриндә бә'зи мүлкәдарларын харичдән харичи машын вә һәтта харичи фәһлә кәтиртмәк тәшәббүсләри тамамилә боша чыхмаја билмәзди. Ишләри бирдән-бирә капиталист үсулу илә гурмаға кечмәјин мүмкүн олмамасынын дикәр сәбәби дә бу иди ки, көһнә бијар тәсәррүфаты системи јалныз сарсыдылмышды, тамамилә арадан галдырылмамышды. Кәндли тәсәррүфаты мүлкәдар тәсәррүфатындан һеч дә тамам ајрылмамышды, чүнки кондлиләрин пај торпагларының чох мүһүм һиссәләри: «кәсик торпаглар», мешәләр, чәмәнләр, суватлар, отлаглар вә саирә мүлкәдарларын әлиндә галмагда иди. Бу торпаглар (вә ја сервитутлар) олмадан кәндлиләрин тәсәррүфаты мүстәгил идарә етмәјә гәтијјән имканы јох иди вә белә ликлә дә мүлкәдарларын әлиндә көһнә тәсәррүфат системини ишләјиб өдәмә формасында давам етдирмәк имканы галырды. «Гејри-игтисади мәчбуријјәт» имканы: мүвәггәтн мүкәлләфијјәт[81], еллик зәманәт, кондлијо чисмани чәза вермәк, ону ичтимаи ишләрә көндәрмәк вә саирә дә галырды.

Демәли, капиталист тәсәррүфаты бирдән-бирә әмәлә кәлә билмәзди, бијар тәсәррүфаты да бирдән-бирә јох ола билмәзди. Демәли, јеканә мүмкүн тәсәррүфат системи — кечид системи иди, јә'ни һәм бијар системинин, һәм дә капиталист системинин хүсусијјәтләрини бирләшдирән бир систем иди. Доғрудан да, ислаһатдан сонракы дөврдә мүлкәдар тәсәррүфаты гурулушунун хүсусијјәтләри мәһз бунлардан ибарәтдир. Кечид дөв-

рүндә формалар һәдсиз дәрәчә мүхтәлиф олса да, мүасир мүлкәдар тәсәрруфатынын игтисади гурулушу, ән мүхтәлиф шәкилдә бирләшмиш ики әсас системдән, мәһз *ишләјиб өдәмә** системи илә *капиталист* системиндән ибарәт олур. Биринчи системдә торпаг әтраф кәндлиләрин инвентары илә бечәрилир, һәм дә музд верилмәси формасы бу системин маһијјәтини дәјишдирмир (музд, истәр ишәмузд системиндә олдуғу кими пул илә верилсин, истәр јардарлыгда олдуғу кими мәһсул шәклиндә верилсин, истәрсә дә сөзүн дар мә'насында ишләјиб өдәмә үсулунда олдуғу кими музд олараг әкин торпағы вә ја башга торпаг саһәләри верилсин — бунун һеч фәрги јохдур). Бу ачыгча бијар тәсәрруфаты галығыдыр**, һәм дә јухарыда бијар тәсәрруфатына верилән игтисади характеристика ишләјиб өдәмә системинә дә, демәк олар, бүтүнлүклә тәтбиг едилә биләр (бурада јеканә истисна одур ки, ишләјиб өдәмә системи формаларындан бири мәвчуд олдугда, бијар тәсәрруфатының шәртләриндән бири арадан чыхыр: јә'ни ишәмузд үсулу илә адам ишләтдикдә әмәк һаггының натура илә дејил, пул илә верилдијини көрүрүк) Капиталист системи, торпағы саһибинин инвентары илә бечәрән муздлу (иллик, мүддәтли, күнәмуздчу вә и. а.) фәһлә ишләтмәкдән ибарәтдир. Һәгигәтдә бу системләр чох мүхтәлиф вә гарнбә шәкилдә бир-бирinә говушур: мүлкәдар маликанәләринин чохунда, мүхтәлиф тәсәрруфат ишләриндә тәтбиг едилән һәр ики систем бирләшмишдир***.

* Биз инди «бијар» терминини «ишләјиб өдәмә» терминн илә әвәз едирик, чүнки бу сонунчу термин нслаһатдан сонракы мүнасибәтләрә даһа ујғундур вә әдәбијјатымызда артыг вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр.

** Буна хүсусилә габарыг бир мисал: әкинчилик департаменти мүхбирләриндән бири јазыр ки, «Јелтетс гәзасынын (Орјол губерниjасы) чәнубунда бөјүк мүлкәдар тәсәрруфатларында иллик фәһлә-ләрлә јанашы кәнтлиләр дә ишләјир, онлар мүлкәдар торпағының чох һиссәсини, мүлкәдардан ичарәјә көтүрдүкләри торпаг әвәзиндә бечәрирләр. Кечмиш тәнкимлиләр өз кечмиш мүлкәдарларындан торпаг ичарә едиб әвәзиндә онларын торпағыны бечәрирләр. Бу чүр кәндләр инди дә филан мүлкәдарын *«бијао кәнди»* адланыр» (С. А. Короленко. «Азад муздлу әмәк вә и. а.». Сәһ. 118). Ја да башга бир мисал. Дикәр бир мүлкәдар јазыр: «Мәним маликанәмдә бүтүн ишләри кечмиш кәндлиләрим (8 кәнд, тәхминән 600 нәфәр) көрүр, бунун әвәзиндә онлара мал-гаралары үчүн отлаг верирәм (2 000-дән 2 500 десјатинә гәдәр); јалныз хам јери шумламагда вә сәпин әләтләри илә әкиндә мүддәтли фәһләләр ишләјирләр» (Ibid. с. 325. Калуга гәзасындан).

*** «Тәсәрруфатларын ән чохунда иш елә гурулмушдур ки, торпаг саһибләри торпағын бир һиссәсини, һәрһәнд азачыг бир һиссәсини өз инвентарлары илә, иллик вә башга фәһләләр васитәси илә бечәрирләр, бүтүн

Тамамилə təбиидир ки, бу гəдəр мүхтəлиф вə һəтта бир-биринə əкс олан тəсəррүфат системляринин бирляшмəси һəjатда бир сыра дəрин вə чидди ихтилаф вə зиддиjjəтлəрə сəбəб олур вə бу зиддиjjəтлəрин тəзjиги алтында там бир сыра тəсəррүфат саһибляри ифлас едир вə и. а. Бүтүн бунлар һəр бир кечид дөврүнə хас олан һаллардыр.

Əкəр биз һəр ики системин нисби олараг нə гəдəр jajылдығы суалыны гаршымыза гоjсаг, ән əввəл демək лазым кəляҹəкдир ки, бу барəдə дүрүст статистика мə'луматы jохдур, һəм дə бу мə'луматы топламаг чəтин ки мүмкүн ола билсин: бунун үчүн нəинки бүтүн маликанəляри, һəтта бүтүн маликанəлəрдəки бүтүн тəсəррүфат əмəлиjjатларыны да һесаба алмаг лазым кəлярди. Əлдə олан мə'лумат анчаг тəхминидир, бу вə ja башга системин үстүн jер тутмасы чоһəтдəн ajры-ajры jерляриn үмуми характеристикасы верилмишдир. Əкинчилик департаментинин jухарыда көстəрилəн «Азад муздлу əмək вə и. а.» əсəриндə һəмин мə'лумат бүтүн Русиjаjа даир jекун шəклиндə верилмишдир. Ч-б Анненски бу мə'лумата əсасəн чох ајдын бир картограм тəртиб етмишдир ки, бу да һəр ики системин нə дəрəҹəдə jajылдығыны көстəрир («Məһсулларын вə и. а. тə'сири»[82], I, 170). Биз бу мə'лумата 1883—1887-чи илляpдə хүсуси саһибкар торпагларындакы əкинляpин гəдəри һаггында мə'луматы да («Русиja империјасы статистикасы» үзрə. IV. Авропа Русиjасында 1883-чү илдəн 1887-чи илəдəк олан беш ил əрзиндə орта мəһсул. СПБ, 1888)* əлавə едиб ону кичик бир чəдвəл шəклиндə тутушдururуг.

галан торпаг исə, бечəрмək үчүн jа jардарлыға, jа да торпаг вə jа пул мүгабилиндə кəндлиляpə верилир» («Азад муздлу əмək», bid. 96)... «Маликанəляpин чохунда муздлу фəһлə ишлəтмək үсулларынын» (jə'ни «тəсəррүфаты ишчи гүввəси илə тəчһиз етмək» үсулларынын) «ejни заманда, демək олар, һамысы, jахуд чоху мөвчуддур». «Русиjанын кənд вə мешə тəсəррүфаты». Əкинчилик департаментинин Чикаго сəркиси үчүн нəшри, СПБ. 1893. сəһ. 79.

* Авропа Русиjасының 50 губерниjасындан Архангелск, Вологда, Олонес, Вjатка, Перм, Оренбург вə Һəштəрхан губерниjалары чыхылмышдыр; 1883—1887-чи илляpдə Авропа Русиjасында əкилəн 16 472 мин десjатин саһибкар торпағының чəми 562 мин десjатини бу губерниjалара дүшүрдү. I група ашағыдакы губерниjалар дахил едилмишдир: 3 Прибалтика губерниjасы, 4 гərб губерниjасы (Ковно, Вилно, Гродно вə Минск губерниjалары), 3 чəнуб-гərб губерниjасы (Киjев, Волын вə Подолск губерниjаляры), 5 чəнуб губерниjасы (Херсон, Таврида, Бессарабиja, Jека-

XX в. — группа 7 губ 561 тыс. + 15.910 = 16472 (тыс. 16.473)

срочну [1]) владѣльческой пашни собственными силами сверхъ надѣловъ и тѣ дом. несложныхъ или сезонныхъ работъ составятъ вся западная, южная и частью юго-восточная окраина Европейской Россіи, начиная съ сѣвера отъ губерній С.-Петербургской, и захватывая далѣе губерніи: прибалтійскія, литовскія (Ковенскую, Виленскую, Гродненскую, а также и Минскую губернію Бѣлорусской группы), юго-западныя (Кіевскую, Волынскую, Подольскую), южныя степныя и южныя части губерній Харьковской, Саратовской, Самарской и Уфимской. Внѣ этого сплошного района тѣ же формы приложенія наемного труда являются господствующими во владѣльческихъ хозяйствахъ (вообще немногочисленныхъ) губерній Московской и Ярославской промышленной группы.

Въ остальной, большей части Европейской Россіи — къ югу отъ оз. Ладоги и съ юга сплошной полосой распространенія надѣльно-арендныхъ хозяйствъ съ собственнымъ инвентаремъ,—господствуютъ почти исключительно, или пользуются значительнымъ распространеніемъ, обработка помѣщичьими орудіями и скотомъ и часто надѣльной же землей, или въ формѣ отработковъ, или по отрѣзкамъ земли за обработку помѣщичьимъ и крестьянскимъ инвентаремъ, или, наконецъ, за деньги въ аренду. Владѣльческія хозяйства съ собственнымъ инвентаремъ и съ батрацкимъ трудомъ встрѣчаются, впрочемъ, и здѣсь, но рѣдко. Въ губерніяхъ средней черноземной (Воронежской, Харьковской и Полтавской), отличающихся тѣмъ, что въ нихъ преобладаетъ надѣльно-арендное и промышленно-крестьянское хозяйство, такъ, какъ и въ нѣкоторыхъ изъ нечерноземныхъ губерній, та и другая форма хозяйствованія распространены почти одинаково, (если не считать той части пашни, которая сдается въ аренду). Въ сѣверной черноземной группѣ, въ среднемъ Поволжьѣ и въ сѣверо-западной части нечерноземной полосы (губерніи Псковская, Новгородская, Тверская), крестьянскій инвентарь и связанныя съ нимъ формы найма пользуются рѣшительнымъ преобладаніемъ.

Разсмотрѣвъ болѣе особенности въ районахъ господства наемнаго труда и различныя хозяйства внутри очерченныхъ крупныхъ областей, мы можемъ разбить нашу площадь на болѣе мелкія дробныя территоріальныя районы.

Въ области преобладанія хозяйствъ съ инвентаремъ владѣльческимъ могутъ быть выдѣлены районы: степной, юго-западный, сѣверо-западный и прибалтійскій.

Степной районъ характеризуется культурою пшеницы, высокою урожайностью,—достигающихъ здѣсь иногда громадныхъ размѣровъ, а иногда не дающихъ почти ничего,—огромными посѣвами пшеницы и очень рѣдкимъ населеніемъ. Большая часть земледѣльческихъ работъ выполняется здѣсь пришлыми рабочими, нанимаемыми на годъ или на срокъ (всего чаще съ марта или апрѣля по октябрь или ноябрь). Поденный наемъ встрѣчается рѣдко и еще рѣже

[1]) Цифровыя данныя о степени распространенія срочнаго владѣльческаго найма по отдѣльнымъ уѣздамъ приведены въ статьѣ Н. А. Каблукова

9	10
12	5
3	4
24	19

XX 19 губ. с преобл. в.-п. сист. 7.407 дес. вл. посѣвовъ (83-37,1)
" 12 " " сѣвер. " 6.281 " " " "
2 " " смѣш. " 2222 " " " "
15.910

«Мәҗмуғаларын вә тахыл тиҗарәтләриниң Русиҗа халг тәсәрруфатыныҗ бә'зи чәһәтләриҗә тә'сири» мәмуәсиниң 170-чи сәһифәсиндә Русиҗада мухтәлиф тәсәрруфат системларының җайылмасы һаггында В. Н. Ленинин тәртиб етдиҗи мә'лумат. I чилд, СПБ. 1897.

Торпаг саһиблəрининмүлкүндə үстүнтəсəрруфат системичəһатдəнгубернијаларынгруплары	Губернијаларынсајы			Хүсуси саһибкар торпагларында бүтүн тахыл вə картоф əкинлəринин гəдəри (миллион десјатин hесабы илə)
	гара торпаг гурша-ғында	гејри-гара торпаг гурша-ғында	=	
I. *Капиталист* системинин үстүн олдуғу губернијалар	9	10	19	7 407
II. *Гарышыг* системин үстүн олдуғу губернијалар	3	4	7	2 222
III. *Ишлəјиб өдəмə* системинин үстүн олдуғу губернијалар	12	5	17	6 281
Чəми	24	19	43	15 910

Демəли, халис рус губернијаларында ишлəјиб өдəмə үсулу үстүн јер тутурса, үмумијjətlə Авропа Русијасында мүлкədар təсərрүфатынын капиталист системи илə гурулмасыны hазырда үстүн hесаб етмək лазым кəлир. Лакин бизим чədвəл бу үстүнлүjү hеч да долғун нфадə етмир, чүнки I груп губернијалар арасында елələри вар ки, бурада ишлəјиб өдəмə үсулу гəтијjən тəтбиг едилмир (мəсəлən, Прибалтика губернијалары), III групда исə јəгин hеч елə губернија јохдур ки, hətta өз təсərрүфатыны идарə едən hеч слə маликанə јохдур кп, орада капиталист системи гисмən дə олса тəтбиг едилмəсин. Буну земство статистикасы мə'луматы əсасында көстəрək (*Распопин.* «Земство статистикасы мə'луматына көрə Русијада хүсуси саһибкар təсərрүфаты». «Јуридически Вестник», 1887-чи ил, №№ 11—12, №12, сəһ. 634):

Курск губернијасынын гəзалары	Муздла фəһлə тутан маликанəлəрин %-и		Муздур сахлајан маликанəлəрин %-и	
	орта маликанəлəр	ири маликанəлəр	орта маликанəлəр	ири маликанəлəр
Дмитров гəзасы	53,3	84,3	68,5	85,0
Фатеж »	77,1	88,2	86,0	94,1
Лгов »	58,7	78,8	73,1	96,9
Суча »	53,0	81,1	66,9	90,5

тершослав вə Дон губернијалары), I чənуб-шəрг губернијасы (Саратов губернијасы), сонра Петербург, Москва вə Јарослаил губернијалары, II груна: Витебск, Могилјов, Смоленск, Калуга, Воронеж, Полтава вə Харков губернијалары дахил едилмишдир. III група галан губернијалар дахил

Нəhajəт, гејд етмək лазымдыр ки, ишləјиб өдəмə системи бə'зən капиталист системинə кечəрək, онунла елə говушур ки, бунлары бир-бириндən ајырыб фərгləндирмək аз гала мүмкүн олмур. Мəсələн, кəндли бир парча торпаг ичарəјə көтүрүр вə бунун əвəзиндə филан гədəр күн ишləмəји өhdəсинə алыр (мə'лум олдуғу кими, бу ən чох јајылмыш бир hалдыр. Сонракы параграфда верилмиш мисаллара бах). Бу чүр «кəндли» илə бир парча торпаг алыб мүəјјəн күнləр эрзиндə ишləмəји өhdəсинə көтүрən Гərби Авропа вə ја Остзеј «муздуру» арасында фərги бурада нечə мүəјјəн едəсəн? Həјат елə формалар јарадыр ки, бунлар өз əсас хүсусијјətləриnə көрə бир-биринə əкс олан тəсərрүфат системləрини диггəтəлајиг бир тədричиликлə бирləшдирир. Гətијјəн демək олмур ки, «ишləјиб өдəмə» hарада гуртарыр вə «капитализм» hарада башланыр.

Белəликлə биз, мүасир мүлкəдар тəсərрүфатындакы бүтүн форма мүхтəлифлијинин ики системдəн — бир-бири илə мүхтəлиф шəкилдə əлагəлəнмиш олан ишləјиб өдəмə системи илə капиталист системиндəн ибарəт олмасы кими əсас факты мүəјјəн етдикдəн сонра, инди həр ики системин игтисади характеристикасына кечək, көрək игтисади тəкамүлүн бүтүн кедиши тə'сири алтында бу системлəрдəн hансы бири дикəрини сыхышдырыб арадан чыхарыр.

III. ИШЛƏЈИБ ӨДƏМƏ СИСТЕМИНИН ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

Јухарыда гејд едилдији кими, ишləјиб өдəмə нөвлəри олдугча мүхтəлифдир. Бə'зən кəндлиләр пул алыб саһибкар торпагларыны өз инвентарлары илə бечəрирлəр; буну «ишəмузд», «десјатин hаггы»,* «дөврə»

едирмишлəр. — Hесабын дəһа дүрүст олмасы үчүн хүсуси саһибкарларын торпагларындан бүтүн əкинлəрдən ичарəдарларын əкинлəриниn чыхмаг лазым иди, лакин бу габил мə'лумат јохдур. Гејд едək ки, белə бир тəсəввүр капиталист системинин үстүн јер тутмасы hаггында чыхардығымыз нəтичəни чətин ки дəјишə биләр, чүнки гараторпаг губернијасында саһибкар əкин јерлəринин чох hиссəси ичарə едилир. бу гуршагдакы губернијаларда исə ишləјиб өдəмə системи үстүн јер тутур.

* «Рјазан губернијасына аид статистика мə'луматы мəчмуəси».

бечәрмәси*[83] (јә'ни бир десјатин јазлыг вә бир десјатин пајызлыг әкинн бечәрмәк) вә и. а. адландырырлар. Бә'зәи кәндлиләр борч тахыл вә ја пул алыб ја бүтүн борч мүгабилиндә, ја да борчуи фаизи мүгабилиндә ишләмәји өhдәләрinә көтүрүрләр**. Бу форма, ишләјиб өдәмә системинә үмумиjjәтлә хас олан бир хүсусиjjәти, јә'ни бу үсулла ишә көтүрмәјни әсарәтчилик, сәләмчилик характерини хүсусилә габарыг шәкилдә ашкара чыхарыр. Бә'зән кәндлиләр «әкинин отарылмасыны» өдәмәк үчүн (јә'ни мал-гара әкиин отладыгда гануна көрә верилмәли олан чәримә hесабына) ишләјирләр, садәчә олараг «hејсиjjәт үзүндән» (мүгајисә ет: Енкелгардт, I. с., сәh. 56), — јә'ни hавајы ишләјирләр, торпаг саһибинин верә биләчәји саир «кәсбкарлыгдан» мәhрум олмамаг үчүн бир гарын чөрәјә гоиаг олуб ишләјирләр. Нәhајәт, торпаг hесабына ишләјиб өдәмә үсулу ја јардарлыг, ја да кәндлиләрә ичарәјә верилмиш торпаг, истифадәли јерләр вә саирә hесабына билаваситә ишләмәк формасында чох ајылмышдыр.

Бурада торпагын ичарә hаггы чох вахт ән мүхтәлиф формалар алыр, бунлар бә'зән hәтта бирләшир, белә ки, пул шәклиндә верилән ичарә hаггы илә бәрабәр мәhсул вә «ишләјиб өдәмә» шәклиндә верилән ичарә hаггы да олур. Будур бир-ики мисал: hәр десјатин үчүн 1½ десјатин торпаг бечәрмәк+10 јумурта+1 тојуг+1 күилүк гадын иши; 43 десјатин јазлыг әкин үчүн 12 манатдан вә 51 десјатин пајызлыг әкин үчүн 16 манатдан пул+филан гәдәр готман јулаф, 7 готман гарабашаг вә 20 готман човдар дөјмәк+ичарә едилән торпағын ән азы 5 десјатининин hәр десјатининә өз төвләсиндән 300 араба пејин вермәк (Карышев, «Ичарәләр» сәh. 348) Бурада hәтта кәндли пејини дә хүсуси саһибкар тәсәрруфатынын тәркиб hиссәсинә чевирилир! Ишләјиб өдәмә үсулуну ифадә едән терминләрин боллуғу: ишләјиб өдәмә, чалышыб өдәмә, бечәриб өдәмә,

* Енкелгардт. I. с.

** «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси». V чилд. I бурахылыш. М., 1879, сәh. 186—189. Биз бурада мәнбәләри јалныз мисал үчүн көстәририк. Кәндли тәсәрруфаты вә хүсуси саһибкар тәсәрруфаты hаггындакы бүтүн әдәбиjjатда бунун кими бир чох мисаллар вардыр.

бијар, нчарә борчу, мәдәдчилик, мүлкәдар нши, ағапаjы, мәһсул пајы вә санрә (ibid, 342) һәмин үсулун нә гәдәр кениш јајылдығыны вә нә гәдәр мүхтәлиф олдуғуну ајдын көстәрир. Бурада бә'зән кәндли «саһибкар ки нш буjурса» көрмәjи (ibid., 346), үмумиjjәтлә онун «сөзүнә бахмағы», она «гулаг асмағы», «мәдәдчилиjи» өһдәсинә алыр. Ишләjиб өдәмә «кәнд һәjатындакы ишләрин бүтүн тсиклини әһатә едир. Ишләjиб өдәмә васитәси илә тарланы бечәрмәк, тахыл вә от бичмәк саһәсиндә бүтүн кәнд тәсәрруфаты ишләри көрүлүр, одун тәдарүк едилир, јүк дашыныр» (346—347), дамлар вә бачалар тә'мир едилир (354, 348), кәндлиләр тоjуг вә jумурта вермәjи өһдәләриннә алырлар (ibid.). С.-Петербург губернијасы Гдов гозасынын тәдгигатчысы һаглы олараг дејир ки, тәсадүф еднлән ишләjиб өдәмә нөвләри «ислаһатдан габагкы кечмиш бнjар характери» дашыjыр (349)*

Торпаг һесабына ишләjиб өдәмә формасы, jә'нн ишләjиб өдәмә вә натура илә ичарә дејилән форма хүсусилә мараглыдыр**. Бундан әввәлки фәсилдә бнз кәндли ичарәдарлығында капиталист мүнасибәтләриниn нечә тәзаһүр етдиjини көрдүк; бурадакы «ичарә», бијар тәсәрруфатынын садәчә галығындан ибарәтдир*** вә бә'зән нәзәрә чарпмадан дөнүб капиталист системи—кәндлиләрә бир парча торпаг вермә маликанәнн кәнд фәһләләри илә тә'мин етмәк системи олур. Земство

---

* Диггәтәлајиг чәһәт будур ки, Русиjада сон дәрәчә мүхтәлиф олан чүрбәчүр ишләjиб өдәмә формаларынын, чүрбәчүр ичарә формаларынын, бунлардан башга һабелә пул верилмәси вә сапрәнин һамысынын, капитализмдән габаг ҝәлинчиликдә мевчуд олан гаjдаларын Маркс тәрәфиндән «Капитал»ын III чилдинин 47-чи фәслиндә мүәjjән едилән әсас формалары *тамамилә* әһатә едир. Бундан габагкы фәсилдә гејд етмишдик ки, бу әсас формалар үчдүр: 1) ишләjиб өдәмә рентасы; 2) мәһсул илә верилән рента вә ја натурал рента вә 3) пул рентасы. Буна көрә дә тамамилә тәбиидир ки, торпаг рентасы бөлмәсинин тәсвир етмәк үчүн Маркс мәһз Русиjа мә'луматындан истифадә етмәк истәмишдир.

** «Земство статистикасынын jекунларына» көрә (II чилд), кәндлиләр ичарә етдикләри бүтүн торпағын 76%-ини пуллa, 3—7%-ини ишләjиб өдәмә һесабына, 13—17%-ини мәһсулун бир һиссәсини вермәк һесабына вә, нәһаjәт, 2—3%-ини гарышыг ичарә һагты һесабына ичарә едирләр.

*** 131-чү сәһифәдәки гејддә көстәрилән мисалларла мүгаjисә ет: (бу чилд, сәһ. 199. *Ред*). Бијар тәсәрруфаты заманы мүлкәдар кәндлиjә торпаг верирди ки, кәндли онун үчүн ишләсин. Ишләjиб өдәмә һесабына торпаг ичарәjә верилдикдә дә мәсәләнин тәсәрруфат чәһәти jәгин ки бунун ejнидир.

статистикасы мә'луматы, белә «ичарәләрлә» торпаг ичарәјә верәнләрин өз тәсәррүфаты арасында бу ким бир әлагә олдуғуну гәти мүәјјән едир. «Хүсуси сащибкар маликанәләриндә сащибкарлар өз әкинләрини артырдыгча, *лазым оланда өзләрини фәһлә илә тә'мин етмәк* тәләбаты мејдана кәлир. Буна көрә дә бир чох јерләрдә сащибкарлар өз торпагларыны ја ишләјиб өдәмә шәрти илә, ја да һәм мәһсулдан пај вермәк, һәм дә ишләјиб өдәмә шәрти илә кәндлиләрә пајламаға чалышырлар... «Бу тәсәррүфат системи»... аз јајылмамышдыр. Торпаг ичарәјә верәнләрин өз тәсәррүфаты чохалдыгча, торпаг ичарәси тәклифи аз, ичарәјә көтүрмәк тәләби исә чох олдугча, ичарәнин бу шәкли даһа кениш инкишаф едир» (ibid., сәһ. 266, һабелә мүгајисә ет: сәһ. 367). Демәли, бурада биз тамамилә хүсуси бир ичарә нөвү көрүрүк; бу ичарә сащибкарын өз хүсуси тәсәррүфатындан әл чәкдијини дејил, *хүсуси сащибкар әкинләринин артдыгыны* көстәрир; кәндлинин торпаг сащиблијинин кенишләнмәси исә кәндли тәсәррүфатынын мөһкәмләнмәсини дејил, *кәндлинин дөнүб кənd фәһләси олдуғуну* көстәрир. Бундан әввәлки фәсилдә биз көрдүк ки, кәндли тәсәррүфатында ичарәнин бир-биринә әкс әһәмијјәти вардыр; бу, бә'зиләри үчүн өз тәсәррүфатыны әлверишли сурәтдә кенишләндирмәк, дикәрләри үчүн исә еһтијачдан доған бир сазиш дәмәкдир. Инди биз көрүрүк ки, мүлкәдар тәсәррүфатында да торпаг ичарәјә вермәјин бир-биринә әкс әһәмијјәти вардыр: бу, бә'зән тәсәррүфаты рентанын өдәнилмәси мүгабилиндә башга шәхсә вермәк дәмәкдир, бә'зән исә өз тәсәррүфаты илә мәшғул олмаг, маликанәни ишчи гүввәси илә тә'мин етмәк үсулудур.

Инди ишләјиб өдәмә шәраитиндә әмәк һаггы мәсәләсинә кечирик. Мүхтәлиф мәнбәләрдән алынан мә'луматын һамысындан көрүнүр ки, ишләјиб өдәмә вә әсарәт үсулу илә муздла ишләјән фәһләнин әмәк һаггы һәмишә «азад» капиталист үсулу илә муздла ишләјән фәһләнин әмәк һаггындан *даһа аз* олур. Бу, 1-чиси, онунла сүбут едилир ки, натурал ичарә, јә'ни ишләјиб өдәмә шәрти илә вә јардарлыға олан ичарә

(јардарлыға олан ичарә дә, индичә көрдүјүмүз кими, јалныз ишләјиб өдәмә вә әсарәт үсулу илә фәһлә ишләдилмәсини ифадә едир) пул ичарәсинә нисбәтән, бир гајда олараг, һәр јердә *баһадыр,* һәм дә чох баһадыр (ibid., 350), бә'зән икигат баһадыр (ibid., 356, Твер губернијасынын Ржев гәзасы). 2-чиси, натурал ичарә јохсул кәндли груплары арасында ән чох јајылмышдыр (ibid., 261 вә сонракылар). Бу—еһтијачдан доған бир ичарәдир, бу јолла муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләсинә чеврилмәјә мүгавимәт көстәрмәкдә ачыз олан бир кәндлинин «ичарәсидир». Таваналы кәндлиләр торпағы пулла ичарә етмәјә чалышырлар. «Ичарәдар азачыг имкан олдугда бундан истифадә едиб ичарә һаггыны пулла верир, бунунла да өзкә торпағындан истифадәнин дәјәрини учузлашдырыр» (ibid., 265) — өзүмүздән буну да әлавә едәк ки, ичарәдар нәинки ичарә дәјәрини учузлашдырыр, һәтта әсарәтли шәртлә фәһләлик етмәкдән дә јахасыны гуртарыр. Ростов-Дон гәзасында һәтта диггәтәлајиг белә бир факт да гејд едилмишдир ки, ичарә гијмәтләри артдыгча, *готланчылыгда кәндлиләрин пајына дүшән һиссәнин азалмасына бахмајараг,* пулла ичарәдән готманчылыға[84] кечирләр (сәһ. 266, ibid.). Бу факт кәндлини бүсбүтүн вар-јохдан чыхарыб кәнд муздурлуна чевирән натурал ичарәнин мә'насыны тамамилә ајдын көстәрир*. 3-чү-

---

* Ичарә һаггында топланан ән јени мә'луматын јекунлашдырылмасы (ч. Карышев, «Мәһсулларын вә и. а. тә'сири» китабы, I чилд) тамамилә тәсдиг етмишдир ки, кәндлини јардарлыға вә ја ишләјиб өдәмә үсулу илә торпаг ичарә етмәјә мәчбур едән јалныз еһтијачдыр, таваналы кәндлиләр исә торпағы пул илә ичарә етмәји даһа әлверишли билирләр (сәһ. 317—320), чүнки һәр јердә вә һәр тәрәфдә натурал ичарә кәндлијә пулла ичарәдән мүгајисә едилмәз дәрәчәдә баһа тамам олур (сәһ. 342—346). Лакин бүтүн бу фактлара бахмајараг, ч. Карышев јенә дә мәсәләни белә тәсвир етмишдир ки, «таваласыз кәндли... өзкә торпағыны јардарлыға әкмәклә өз әкинини бир гәдәр артырыр вә беләликлә өз јејинти тәләбатыны бир гәдәр јахшы тә'мин едә билир» (321). «Натурал тәсәррүфата» инадла тәрәфдар олмаг, көрүн, адамы нә кими мә'насыз фикирләрә салыр! Натурал ичарәнин пулла ичарәдән баһа олдуғу, бу ичарәнин әкинчиликдә бир нөв trick-system[85] олдуғу, кәндлини тамамилә вар-јохдан чыхарыб муздура чевирдији сүбут олунмушдур, — бизим иғтисадчы исә јејинтинин јахшылашмасындан дәм вурур! Јардарлыға ичарә, куја «кәнд әһалисинин... еһтијачы олан һиссәсинин» торпаг ичарә етмәсинә «јардым көстәрмәлидир» (320). Чі-б иғтисадчы бурада ән ағыр шәртлә, Ја'ни муздура чеврилмәк шәрти илә торпаг ичарә едилмәсини «јардым» адландырыр! Суал олунур ки, «кәнд әһалисинин еһтијачы олан һиссәсинә» һәм кечмишдә, һәм дә инди һәмишә бу чүр «јардым» кестәрмәјә һазыр олан Русија аграриләри илә Русија халғчылары арасында фәрг бәс нәдән ибарәтдир? Јери кәлмишкән

сү, ишләјиб өдәмә үсулу илә «азад» капиталист үсулу шәраитиндә әмәк гиjмәтинин билаваситә мүгаjисәси капиталист үсулу шәраитиндә әмәк гиjмәтинин даһа jүксәк олдуғуну көстәрир. Әкинчилик департаментинин jухарыда ситат кәтирилән: «Азад муздлу әмәк вә и. а.» адлы әсәриндәки һагг-һесаба көрә тамамән кәндли инвентары илә бечәрилмиш бир десjатин паjызлыг тахыл үчүн верилән әмәк һаггы орта һесабла 6 манат көтүрүлмәлидир (1883-чү илдән 1891-чи илә-дәк 8 ил әрзиндә орта гараторпаг гуршағына аид мә'лумат). Jенә һәмин ишләрин гиjмәтини азад әмәк үсулу илә һесабладыгда исә көрәрик ки, ишчинин jалныз өз әмәjинә 6 манат 19 гәпик дүшүр; бурада атын көрдүjү иш нәзәрә алынмыр (атын көрдүjү ишин гиjмәтини 4 манат 50 гәпикдән ашағы һесаб етмәк олмаз, I, с., 45). Әсәри тәртиб едән һаглы олараг буну «тамамилә гејри-нормал» (ibid.) һесаб едир. Амма буну да гејд едәк ки, һәр чүр әсарәт формаларына вә капитализмдән әввәлки дикәр мүнасибәт формаларына нисбәтән, халис капиталист үсулу илә ишләjән фәһләнин әмәк һаггының даһа jүксәк олмасы jалныз әкинчиликдә дејил, сәнаjедә дә, jалныз Русиjада дејил, башга өлкәләрдә дә мүәjjән едилмиш бир фактдыр. Бу мәсәлә һаггында земство статистикасының верди jи даһа дүрүст вә даһа мүфәссәл мә'луматы көтүрәк («Саратов губасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», I чилд, III бөлмә, сәһ. 18—19. Ситат ч. Карышевин «Инчәләр» әсәриндән көтирилир, сәһ. 353):

мараглы бир мисал көстәрәк. Бессарабиjа губерниjасының Хотинск губасында jардарын күндәлик газанчының орта һесабла 60 гәпик көстәрирләр, jаjда чалышан күнәмүздчүнүн газанчыны исә 35—50 гәпик һесаб едирләр. «Белә чыхыр ки, *jардарын газанчы һәр һалда муздурун әмәк һаггындан артыгдыр*» (344; курсив ч. Карышевиндир). Бу «һәр һалда» чох характеридир. Ахы муздурдан фәргли олараг, jарларын тәсәррүфат хәрчи дә вар? ахы онун аты да гошгу лавазиматы олмалыдыр? бу хәрчләр нә үчүн һесабланмамышдыр? Әкәр Бессарабиjа губерниjасында jаjда орта күнәмузд әмәк һагты 40—77 гәпик исә (1883—1887 вә 1888—1892-чи илләрдә), гошгусу олан ишчинин күнүнә дүшән орта әмәк һагты 124—180 гәпикдир (1883—1887 вә 1888—1892-чи илләрдә). Бурадан «белә чыхмырмы» ки, муздур «һәр һалда» jардардан артыг алыр? 1882—1891-чи илләрдә Бессарабиjа губерниjасында атсыз ишчинин (бир ил муддәтиндә орта һесабла) орта күнәмузд һагты 67 гәпикдир (ibid., 178).

Саратов гəзасы

Бир десјатини бечəрмəјин орта гијмəти (манатла)

Ишлəрин нөвлəри	Гышда башлашыб əмək һаггының 80—100%-и *габаг-ча* верилдикдə	Əкин јери ичарəси һесабына ишлəјиб өдəдикдə		Азад мүздлү ишлədikdə	
		јазылы шəртлəр үзрə	ичарə едəкləрини ифадəси үзрə	ишверəнлəрин ифадəси үзрə	ишлəјənлəрин ифадəси үзрə
Əкинин тамам бечəрилмəси, мəһсулун јығылмасы, дашынмасы вə дөјүлмəси	9,6	—	9,4	20,5	17,5
Ејни ишлəр дөјүмсүз (јазлыг тахылы) ...	6,6	—	6,4	15,3	13,5
Ејни ишлəр дөјүмсүз (пајызлыг тахылы)	7,0	—	7,5	15,2	14,3
Бечəрмə	2,8	2,8	—	4,3	3,7
Јығым (бичин вə дашыма)	3,6	3,7	3,8	10,1	8,5
Јығым (дашымасыз) ...	3,2	2,6	3,3	8,0	8,1
Бичин (дашымасыз) ...	2,1	2,0	1,8	3,5	4,0

Демəли, ишлəјиб өдəмə үсулунда (һабелə сəләмчиликлə бирləшмиш əсарəт үсулунда олдуғу кими) əмəјин гијмəти, адəтən, капиталист үсулу илə фəһлə ишлəдикдијинə нисбəтən ики дəфədən чох ашағыдыр*. Ишлəјиб өдəмəнин јалныз јерли кəндли, һəм дə һөкмən «пај торпағы илə тə'мин едилмиш» кəндли өз еһтијасына көтүрə билдијинə көрə, əмək һаггының белə сон дəрəчə ашағы дүшмəси факты, пај торпағының натурал əмək һаггы маһијјətиндə олдуғуну ајдын көстərир. Белə һалларда пај торпағы һəлə инди дə торпаг саһибини учуз ишлək əлləрлə «тə'мин етмək» васитəси олмагда давам едир. Лакин азад иш илə «јарымазад»** иш арасында фərг һеч дə бир тək əмək һаггы арасындакы фəргдən ибарəт дејилдир. Чох мүһүм бир чəһət

---

* Бунлардан сонра, мəсələн, кнјаз Василчиков кими бир халгчының капитализм һаггында јаздығы тəнгиди мүртəче тəнгид адландырмамаг олармы. Кнјаз һəјəчанла дејир ки, «азад мүздлу əмək» сөзүнүн өзүндə бир зиддијјət вардыр, чүнки мүздла ишлəјən кəрək гејри-мүстəгил олсун, гејри-мүстəгиллик олан јердə исə «азадлыг» ола билмəз. Халгчылыг едən бу мүлкədар, албаттə, буну јаддан чыхарыр ки, капитализм, əсарəтли гејри-мүстəгиллик авəзинə азад гејри-мүстəгиллик јарадыр

** Бу — ч. Карышевин ифадəсидир. Һ. с. Əбəс јерə ч. Карышев белə бир нəтичə чыхармамышдыр ки, јардəф ичарəлəри «јарымазад» əмəјин давамына «јаһдым едир».

дә одур ки, «јарымазад» иш нөвү һәмишә ишә кирәнин ишә көтүрәндән шәхсән асылы олмасыны тәләб еднр, һәмишә «гејри-игтисади мәчбуриҗҗәтин» чох вә ја аз дәрәчәдә сахланмасыны тәләб едир. Енкелгардт чох сәрраст олараг дејир ки, ишләјиб өдәмә һесабына кәндлиләрә пул вермәси, бу чүр борчларын даһа чох е'тибарлы олмасы илә изаһ олунур: кәндлидән борчуну ичра вәрәгәси үзрә алмаг чәтиндир, «кәндлинин өз өһдәсинә көтүрдүҗү иши исә, өз тахылы бичилмәмиш галса да, һөкумәт адамлары она *зорла көрдүрәр*» (I. c., 216). «Јалныз узун илләр боју давам едән көләлик, тәһкимли олуб ағаја ишләмәк әкинчидә белә бир сојугганлылыг јарада биләрди»; бу исә елә бир (анчаг заһири) сојугганлылыгдыр ки, әкинчи өз тахылыны јағыш алтында гојуб өзкәсинин дәрзләрини дашымаға кедир (ibid., 429). Әкәр әһали јашадығы јерә вә «ичмаја» бу вә ја башга формада тәһким едилмиш олмасајды, вәтәндашлыг һүгугу чәһәтдән мүәҗҗән бир бәрабәрсизлик олмасајды, ишләјиб өдәмә бир систем кими мөвчуд ола билмәзди. Өзлүҗүндә ајдындыр ки, ишләјиб өдәмә системинин көстәрилән хүсусиҗҗәтләринин лабүд нәтичәси әмәк мәһсулдарлығынын ашағы олмасындан ибарәтдир: ишләјиб өдәмә үзәриндә гурулан бир тәсәррүфатын үсуллары анчаг әнәнәви үсуллардан ибарәт ола биләр; әсарәт алтына алынмыш кәндлинин әмәји кејфиҗҗәтчә тәһкимли әмәјинә јахын олмаја билмәз.

Ишләјиб өдәмә системи илә капиталист системинин бирләшмәси, өз игтисади тәшкили чәһәтдән мүлкәдар тәсәррүфатынын мүасир гурулушуну, машынлы ири сәнаје мејдана кәлмәздән әввәл бизим тохучулуг сәнајесиндә кениш јајылмыш олан гурулуша сон дәрәчә бәнзәр һала салыр. Орада тачир ишләрин бир һиссәсини (иплији әришләмәк, парчаны бојамаг, бәзәк вурмаг вә саирәни) өз аләтләри вә муздлу фәһләләр васитәси илә көрүрдү, дикәр һиссәсини исә, өз аләтләри илә ишләјиб тачирин материалындан мәһсул һазырлајан кустар кәндлиләр көрүрдү; бурада ишләрин бир һиссәсини саһибкарын инвентары илә ишләјән муздлу фәһләләр, дикәр һиссәсини исә өзкә

торпағында өз инвентары илә ишләјән кәндлиләр көрүрләр. Орада сәнаје капиталы илә тичарәт капиталы бирләшмишди вә кустар капиталдан башга, әсарәт, усталарын васитәчилији, truck-system вә саирәдән әзаб чәкирди; бурада да ејни илә сәнаје капиталы илә тичарәт вә сәләм капиталы бирләшир, әмәк һаггы мүхтәлиф формаларда ашағы салыныр вә истеһсалчының шәхси асылылығы артыр. Орада кечид системи ибтидаи әл техникасы әсасында гурулуб әсрләр боју давам едирди вә машынлы ири сәнаје тәрәфиндән чәми отуз ил әрзиндә дағыдылды; бурада ишләјиб өдәмә үсулу аз гала лап Русијанын ибтидасындан давам едәрәк (торпаг саһибләри һәлә «Русскаја Правда»[86] заманы смердләри әсарәт алтына алмышдылар), ибтидаи техниканы әбәдиләшдирирди вә јалныз ислаһатдан сонракы дөврдә өз јерини сүр'әтлә капитализмә тәрк етмәјә башлајыр. Һәм орада, һәм дә бурада көһнә систем истеһсал формаларында (вә, демәли, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрдә дә) јалныз дурғунлуг демәкдир вә керилијин һөкм сүрмәси демәкдир. Һәм орада, һәм дә бурада јени, капиталист тәсәррүфаты формалары, бүтүн өз зиддијјәтләринә бахмајараг, бөјүк бир тәрәгги демәкдир.

IV. ИШЛӘЈИБ ӨДӘМӘ СИСТЕМИНИН СҮГУТУ

Индн суал олунур ки, ишләјиб өдәмә системи илә Русијанын ислаһатдан сонракы иктисадијјаты арасында нә кими мүнасибәт олмушдур?

Ән әввәл, әмтәә тәсәррүфатының артмасы ишләјиб өдәмә системи илә бир ераја сығмыр, чүнки ишләјиб өдәмә системи натурал тәсәррүфат үзәриндә, дурғун техника үзәриндә, мүлкәдарла кәндлинин гырылмаз әлагәси үзәриндә гурулмушдур. Она көрә дә бу систем там шәкилдә гәтијјән һәјата кечирилә билмәз вә әмтәә тәсәррүфатының, тичарәт әкинчилијинин инкишафы јолунда атылан һәр бир аддым бу системин һәјата кечирилмәси шәраитини сарсыдыр.

Сонра, бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Јухарыда дејиләнләрдән бу нәтичә чыхыр ки, мүасир мүл-

кәдар тәсәррүфатында ишләјиб өдәмә системини ики нөвә бөлмәк лазым кәләрди: 1) јалныз иш һеjваны вә инвентары олан тәсәррүфатчы кәндлинин ичра едә биләчәји ишләјиб өдәмә (мәсәлән, «дөврә» десјатин бечәрмәк, шумлама вә с.) вә 2) һеч бир инвентары олмајан кәнд пролетарынын да ичра едә биләчәји ишләјиб өдәмә (мәсәлән, бичин, чалын, дөјүм вә с.). Ајдындыр ки, һәм кәндли, һәм дә мүлкәдар тәсәррүфаты үчүн биринчи вә икинчи нөв ишләјиб өдәмә системләринин әһәмиjjәти бир-биринә әксдир вә икинчи нөв ишләјиб өдәмә системи ачыгдан-ачыға капитализмә кечиддир вә бир сыра әсла дујулмаз кечидләр васитәси илә капитализмә говушур. Адәтән, әдәбиjjатымызда үмумиjjәтлә ишләјиб өдәмә системиндән бәһс едир вә һәмин фәрги нәзәрә алмырлар. Һалбуки ишләјиб өдәмә системини капитализмин сыхышдырыб арадан чыхармасы просесиндә ағырлыг мәркәзини ишләјиб өдәмә системинин биринчи нөвүндән икинчи нөвүнә кечирмәјин чох бөјүк әһәмиjjәти вардыр. «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси»ндән бир мисал көтүрәк: «Маликанәләрин *ән чохунда*... тарлалары вә әкинләри бечәрмәк ишләри, јә'ни јахшы мәһсул көтүрүлмәси үчүн диггәтлә көрүлмәси лазым кәлән ишләр дашми фәһләләр тәрәфиндән көрүлүр; тахылын јығылмасы ишләри, јә'ни вахтында вә сүр'әтлә көрүлмәси даһа әһәмиjjәтли олан ишләр исә, әтраф кәндлиләрә тапшырылыр вә әвәзиндә онлара ја пул, ја да јарарлы jерләр верилир» (V чилд, 2-чи бурахылыш, сәһ. 140). Белә тәсәррүфатларда ишләк әлләрин чоху ишләјиб өдәмә үсулу васитәси илә әлдә едилир, лакин бурада капиталист системи, шүбһәсиз, үстүндүр вә «әтраф кәндлиләр» әслиндә кәнд фәһләләринә чевриллирләр; бунлар Алманијадакы «бағлашма күнәмуздчулары» кимидирләр, зира онларын да торпағы вардыр вә онлар да илин мүәjjән һиссәсини муздла ишләјирләр (јухарыда, 124-чү сәһифәдәки гејдә бах*). 90-чы илләрдәки гытлыг нәтичәсиндә кәндли атларынын сон дәрәчә азалмасы вә атсыз һәјәтләрин сајча

* Бу чилд, сәһ. 181. *Ред.*

артмасы*, ишләјиб өдәмә системини капиталист системинин сыхышдырыб арадан чыхармасы просесинин сүр'әтләнмәсинә күввәтли тә'сир көстәрмәјә билмәзди**.

Нәһајәт, көстәрмәк лазымдыр ки, ишләјиб өдәмә системинин сүгутунун ән башлыча сәбәби кәндлиләрин тәбәгәләшмәсидир. Ишләјиб өдәмә системинин (*биринчи* нөвүнүн) мәһз орта кәндли групу илә әлагәдар олдуғу—јухарыда гејд етдијимиз кими—a priori дә ајдындыр вә земство статистика мә'луматы илә сүбут едилә биләр. Мәсәлән, Воронеж губернијасының Задонск гәзасына даир мәлумәдә, мүхтәлиф кәндли групларында ишәмузд үсулу илә иш көтүрән тәсәррүфатларын сајы һаггында мә'лумат верилмишдир. Һәмин мә'лумат фаиз нисбәти илә беләдир:

Тәсәррүфат саһибләри групу	Ишәмузд үсулу илә иш көтүрән тәсәррүфат саһибләринин групда олан бүтүн тәсәррүфат саһибләринә нисбәтән %	Јекуна нисбәтән %-и: бүтүн һәјәтләрин јекунуна	ишәмузд үсулу илә иш көтүрән һәјәтләрин јекунуна
Атсызлар	9.9	24,5	10,5
Бираглылар	27,4	40,5	47,6
2—3 атлылар	29,0	31,8	39,6
4 «	16,5	3,2	2,3
Гәза үзрә	23,3	100	100

* 1893—1894-чү илләрдә атларын сијаһыја алынмасындан мә'лум олмушдур ки, 48 губернијада бүтүн ат саһибләринин атларынын мигдары 9,6%, ат саһибләринин сајы исә 28 321 нәфәр әскилмишдир. Тамбов, Воронеж, Курск, Рјазан, Орјол, Тула вә Нижни Новгород губернијаларында 1888-чи илдән 1893-чү иләдәк атларын сајы 21,2% азалмышдыр. Гараторпаг гуршағынын једди башга губернијасында 1891-чи илдән 1893-чү иләдәк атларын сајы 17% әскилмишдир. 1888—1891-чи илләрдә Авропа Русијасының 38 губернијасында 7 922 260 кәндли һәјәтн вар иди; бунлардан 5 736 436-сының аты вар иди; 1893—1894-чү илләрдә бу губернијаларда 8 288 987 һәјәт вар иди; бунлардан 5 647 233-нүн аты вар иди. Демәли, атлы һәјәтләрин сајы 89 мин әскилмиш, атсызларын сајы исә 456 мин артмышдыр. Атсызларын фаизи 27,6%-дән 31,9%-ә галхмышдыр («Русија империјасының статистикасы». XXXVII. СПБ. 1896). Јухарыда көстәрмишдик ки, Авропа Русијасының 48 губернијасында атсыз тәсәррүфатларын сајы 1888—1891-чи илләрдә 2,8 милјондан 1896—1900-чү илләрдә 3,2 милјона, јә'ни 27,3%-дән 29,2%-ә галхмышдыр. 4 чәнуб губернијасында (Бессарабија, Јекатеринослав, Таврида, Херсон губернијаларында) атсыз һәјәтләрин сајы 1896-чы илдәки 305,8 миңдән 1904-чү илдә 341,6 мињә, јә'ни 34,7%-дән 36,4%-ә галхмышдыр *(2-чи нәшрә гејд.)*

** Һәмчинин мүгајисә ет: *С. А. Короленко*, «Азад муздлу әмәк вә и. а.», сәһ. 46—47; орада, 1882-чи вә 1888-чи илләрдә атларын сијаһыја алынмасы әсасында рәгәмләр көтүрилиб көстәрилир ки, кәндли атларының сајча әскилмәси илә бәрабәр хүсуси саһибкарлар әлиндә олан атларын сајы артмышдыр.

Бурадан ајдын көрүнүр ки, һәр ики кәнар групун ишәмузд усулу илә көрүлән ишләрдә иштиракы зәифләјир. Ишәмузд үсулу илә иш көтүрән һәјәтләрин ән чох һиссәси кәндлиләрин орта групуна дүшүр. Земство статистикасы мәлумуәләриндә ишәмузд ишләр дә чох вахт үмумијјәтлә «кәсбкарлыг» сырасына дахил едилдијиндән, — бундан әввәлки фәсилдә ашағы вә јухары груп кәндлиләрин типик «кәсбкарлығы» илә таныш олдуғумуз кими — демәли, бурада да орта кәндлиләрин типик «кәсбкарлығы» нүмунәсини көрүрүк. Орада көздән кечирдијимиз «кәсбкарлыг» нөвләри капитализмин инкишафыны көстәрир (тиҹарәт-сәнаје мүәссисәләри вә иш гүввәсинин сатылмасы), «кәсбкарлығын» бурадакы нөвү исә, әксинә (әкәр «ишәмузд ишләрин» үмуми јекунунда биринҹи нөв ишләјиб өдәмә системинә дахил етдијимиз ишләрин үстүн олдуғуну фәрз етсәк), капитализмин керидә галмасыны вә ишләјиб өдәмә системинин үстүнлүјүнү көстәрир.

Натурал тәсәррүфатын вә орта кәндлиләрин сүгуту нә гәдәр ирәлиләјирсә, ишләјиб өдәмә системини капитализм бир о гәдәр бәрк сыхышдырыб арадан чыхармалыдыр. Тәбиидир ки, варлы кәндлиләр ишләјиб өдәмә системи үчүн әсас ола билмәзләр, чүнки кәндлиин ән аз музд верилән вә өз тәсәррүфатыны дағыдан ишләрдән јапышмага јалныз бөјүк еһтијач мәчбур едир. Лакин кәнд пролетарыаты да ишләјиб өдәмә системи үчүн јарамаз; бунун сәбәби исә башгадыр: һеч бир тәсәррүфаты олмајан вә ја кичичик бир парча торпағы олан кәнд пролетары торпаға «орта» кәндли гәдәр бағлы дејилдир, буна көрә дә онун үчүн кәнарда «азад» шәртләрлә, јә'ни даһа јүксәк әмәк һаггы илә там әсарәтсиз бир ишә кирмәк даһа асандыр. Буна көрә дә һәр јердә бизим аграриләр кәндлиләрин шәһәрләрә вә үмумијјәтлә «кәнар кәсбкарлыға» кетмәсиндән наразылыг едирләр, кәндлиләрин «аз бағлы олмасындан» шикајәтләнирләр (бах: ирәлијә, сәһ. 183*). Халис капиталистчәсинә муздлу ишләрин

* Бу чилд, сәһ. 263. *Ред.*

инкишаф етмәси ишләјиб өдәмә системини көкүндән сарсыдыр*.

Буну гејд етмәк сон дәрәчә әһәмијјәтлидир ки, кәндлиләрин тәбәгәләшмәсн илә ишләјиб өдәмәни капитализмин сыхышдырыб арадан чыхармасы арасында бу гырылмаз әлагәни — нәзәри чәһәтдән чох ајдын олан бир әлагәни — мүлкәдар маликанәләриндә мүхтәлиф тәсәрруфатчылыг үсулларыны мүшаһидә едән кәнд тәсәрруфаты ја зычылары чохдан гејд етмишләр. Профессор Стебут Русијанын кәнд тәсәрруфаты һагтында 1857-чи илдән 1882-чи иләдәк ја здығы мәгаләләр мәчмуәсинин мүгәддимәсиндә көстәрир ки,.. «Бизим кәндли ичма тәсәрруфатымызда *кәнд пешәчи-тәсәрруфат саһибләри илә кәнд тәсәрруфаты муздурлары арасында ајрылыг* әмәлә кәлмәкдәдир. Биринчиләр ирн әкин саһиби олуб муздур сахламаға башлајырлар вә адәтән даһа ишәмузд үсулу илә ишә кнрмирләр, олса-олса бнр гәләр әлавә әкин торпағы әлдә етмәк

---

* Хүсусилә габарыг бир мисал көтүрәк. Земство статистикачылары Јекатеринослав губерниjасындакы Бахмут газасынын мүхтәлиф jерләриндә пул илә вә натура илә ичарәнин нисбәтән jајылдығыны бу чүр изаһ едирләр:

«Пул илә ичарәнин ән чох jајылдығы jерләр даш көмүр вә даш дүз сәнаjеси раjонудур, ән аз jајылдығы jерләр исә дүзән вә халис әкинчилик раjонудур. Кәндлиләр үмумиjјәтлә өзкә ишчи вә хүсусилә дә ајрыча нәсилләрин «маликанәләриндә» даһа чох сыхынтылы вә аз музд верилән ишләрә һәвәссиз кедирләр. Шахта иши вә үмумиjјәтлә мә'дән иши, мә'дән-завод ишләри ағырдыр вә фәһләнин сәһһәти үчүн зәрәрлидир, лакин үмумиjјәтлә десәк, бу ишләр үчүн нисбәтән jахшы әмәк һагги верилир, фәһләләрә һәр ај вә ја һәр һәфтә пул алмаг имканы верир, буна көрә дә онлары өзүнә чәлб едир, һалбуки фәһләләр «маликанәдә» ишләркән адәтән пул үзү көрмүрләр, чүнки ишләjиб «торпағыны», «күләшини», «чөрәjини» әвәзини өдәjирләр, ја да пулун һамысыны габагчадан алыб өз һәмишәки сәтиjачыларына сәрф етмиш олурлар вә и. а. Бүтүн бунлар фәһләнин «маликанәләрдә» ишләмәкдән бојун гачырмаға вадар едир вә «маликанәдән» кәнарда пул газанмаг имканы олдугда фәһлә «маликанәjә» кетмир. Бу имкан исә мәһз чохлу шахта олан jерләрдә вардыр вә орада фәһләләрә «jахшы» пул верирләр. Кәндли шахталарда газандығы «гәпик-гуруша» «маликанәдә» ишләмәjи өһдәсинә көтүрмәдән торпаг ичарә еда билир вә белә ликлә дә пуллу ичарә һөкм сүрмәjа башлајыр» (Ситат «Земство статистикасынын jекунлары»ндан көтирилир. II чилд, сәһ. 265). Газанын сонаје олмајан дүзән волостларында исә готманчылыг вә ишләjиб өдәмә үсулу илә ичарә гарарлашыр.

Демәли, кәндли ишләjиб өдәмә үсулундан jахасыны гуртармаг үчүн һәтта шахталара гачмаға да һазырдыр. Вахтында нагд пулла музд верилмәси, ишә көтүрүләркән шәхсиjјәтә фәрг гоjулмамасы вә низамла ишләмәк кәндлини о дәрәчәдә «чәлб едир» ки, *һәтта* мә'дәнләрдә jер алтында ишләмәjи дә бизим халгчыларын чох шаирәнә тәсвир етдикләри әкинчилиkдән үстүн тутур. Мәсәлә дә мәһз ондадыр ки, аграрчыларын вә халгчыларын тәгдис етдикләри ишләjиб өдәмә үсулунун дадыны кәндли көр-мүшдүр вә халис капиталист мүнасибәтләринин бу үсулдан нә гәдәр jахшы олдуғуну билир.

вә ја мал-гаранын отарылмасы үчүн јарарлы јерләрдән истифадә етмәк кими бөјүк бир зәрурәт оилары ишә-муздү үсулу илә ишләјиб торпаг ичарә етмәјә мәчбур едир, чүнки чох вахт бунлары ачыг ишәмуздү үсулу илә ишләмәк васитәси илә әлдә етмәк олур; икинчиләр исә атлары олмадығындан һеч вахт ишәмуздү үсулу илә иш ала билмирләр. *Буна көрә дә муздурлу тәсәррүфата кечмәјин, һәм дә олдугча тез кечмәјин зәрурилији тамамилә ајдындыр,* чүнки һәлә дә десјатин һесабы илә ишәмуздү үсулу илә ишә кирән кәндлиләр дә, атлары зәиф олдугундан вә көтүрдүкләрин иш чох олдугун-дан иши һәм вахтында, һәм дә лазыми кејфијјәтлә көрә билмирләр» (сәһ. 20).

Кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасы нәтичәсиндә ишләјиб өдәмә системини капитализмин сыхышдырыб арадан чыхардығы чари земство статистикасында да көстәрилир. Мәсәлән, Орјол губернијасында гејд едилмишдир ки, тахыл гијмәтләринин ашағы дүшмәси бир чох ичарәдарлары вар-јохдан чыхармышдыр вә саһибкарлар маликанәләрдә әкинләрини кенишләндирмәјә мәчбур олмушлар. «Маликанәләрдә әкинләрин кенишләндирилмәси илә бәрабәр, һәр јердә ишәмуздү үсулуну муздур әмәји илә әвәз етмәк вә кәндли инвентарындан истифадә етмәкдән јаха гуртармаг сә'ј,.. тәкмиллә-шмиш аләтләр тәтбиг етмәклә тарлаларын бечәрил-мәсини јахшылашдырмаг,.. тәсәррүфат системини дә-јишдирмәк, от әкини тәтбиг етмәк, малдарлыгы кенишләндириб јахшылашдырмаг, ону мәһсулдар характерли етмәк мејли мүшаһидә олунмагдадыр» («Орјол губернијасына аид 1887/88-чи ил кәнд тәсәр-рүфаты ичмалы», сәһ. 124—126. Ситат П. Струвенин «Тәнгиди гејдләр» әсәриндән көтирилир, сәһ. 242—244). 1890-чы илдә Полтава губернијасында тахылын гијмәти ашағы олдугу заман «кәндлиләр тәрәфиндән торпаг ичарә едилмәсинин... бүтүн губернијада азал-дығы...» гејд олунмушдур. «Буна үјгун олараг бир чох јерләрдә,. тахыл гијмәтләринин чох ашағы дүшмәсинә бахмајараг, саһибкарларын өз әкинләрини кәдәри артмышдыр» («Мәһсулларын вә и. а. тә'сири», I, 304). Тамбов губернијасында ат илә көрүлән ишләрин гиј-

мәтинин чох артдығы гејд едилмишдир: 1892-чи илдән 1894-чү иләдәк олан үч ил әрзиндә бу гијмәтләр, 1889-чу илдән 1891-чи иләдәк олан үч илә нисбәтән 25—30% галхмышдыр («Новоје Слово», 1895, № 3, сәһ. 187). Кәндли атларынын әскилмәсинин тәбии нәтичәси олараг атла көрүлән ишләрин баһаланмасы — ишләјиб өдәмәни капиталист системинин сыхышдырыб арадан чыхармасына тә'сир етмәјә билмәз.

Әлбәттә, биз ишләјиб өдәмә үсулуну капитализмин сыхышдырмасы мүддәасыны һеч дә бу ајры-ајры гејдләр әсасында сүбут етмәк фикриндә дејилик: бу хүсусда мүкәммәл статистика мә'луматы јохдур. Биз бунунла кәндлиләрин тәбәгәләшмәси илә јалныз ишләјиб өдәмә үсулуну капитализмин сыхышдырыб арадан чыхармасы арасында *әлагә* олдуғу мүддәасыны нүмајиш етдиримик. Бу сыхышдырманын мөвчуд олдуғуну гәти тәсдиг едән үмуми вә күтләви мә'лумат, кәнд тәсәррүфатында машын вә азад муздлу әмәк тәтбиг олунмасы һаггындакы мә'луматдыр. Лакин бу мә'лумата кечмәздән әввәл, биз халгчы игтисадчыларын Русијада мүасир хүсуси саһибкар тәсәррүфаты барәсиндәки бахышларындан бәһс етмәлијик.

V. МӘСӘЛӘЈӘ ХАЛГЧЫ МҮНАСИБӘТИ

Ишләјиб өдәмә системинин ачыгча бијар тәсәррүфаты галыгы олдуғуну халгчылар да инкар етмирләр. Әксинә, ону — кифајәт гәдәр үмуми шәкилдә олмаса да, һәр һалда — һәм ч. Н. — он («Очеркләр», § IX), һәм дә ч. В. В. е'тираф едир (буну ч. В. В.: «Бизим кәндли тәсәррүфаты вә агрономија» мәгаләсиндә хүсусилә габарыг шәкилдә е'тираф едир, «Отеч. Зап.», 1882, № 8—9). Буна көрә дә халгчыларын белә бир садә вә ајдын факты е'тираф етмәкдән вар гүввә илә бојун гачырмалары хүсусилә тәәччүблүдүр ки, хүсуси саһибкар тәсәррүфатынын мүасир гурулушу ишләјиб өдәмә системи илә капиталист системинин бирләшмәсиндән ибарәтдир вә, демәли, ишләјиб өдәмә системи нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, капиталист системи бир о гәдәр зәиф инкишаф едир вә әксинә, —

халгчылар бу системләрин һәр икисинин әмәк мәһсулдарлығына, фәһләнин әмәк һаггына, Русијанын ислаһатдан сонракы игтисадијјатынын әсас хүсусијјәтләринә вә сапрәјә мүнасибәтини тәһлил етмәкдән бојун гачырырлар. Мәсәләнн бу зәмин үзәринә, јә'нн *һагигәтдә баш верән «дәјишиклији»* е'тираф етмәк зәмини үзәриндә кечирмәк — ишләјиб өдәмә системини капитализмин сыхышдырыб арадан чыхармасыны лабүдлүјүнү вә бунун мүтәрәгги бир һал олдуғуну е'тираф етмәк демәкдир. Халгчылар бу нәтичәни чыхармагдан бојун гачырмаг үчүн һәтта *ишләјиб өдәмә системини идеаллашдырмагдан* да чәкинмәмишләр. Ишләјиб өдәмә системинин бу чүр инадла идеаллашдырылмасы мүлкәдар тәсәрруфатынын тәкамүлүнә халгчы бахышларынын әсас хүсусијјәтини тәшкил едир. Ч-б В. В. ниш о јерә чатдырмышдыр ки, белә јазыр: «әкинчилик тәсәрруфатынын формасы уғрунда мүбаризәдә халгын газандығы гәләбә онун вар-јохдан чыхмасыны даһа артыг гүввәтләндирмиш олса да, һәр һалда халг галиб кәлир» («Капитализмин мүгәддәраты», сәһ. 288). *Белә бир «*гәләбәнин» е'тираф едилмәси, мәғлубијјәтин гејд едилмәсиндән даһа габарыгдыр! Ч-б Н. — он бијар вә ишләјиб өдәмә системи шәраитиндә кәндлиләрә пај торпағы верилмәсини, «истеһсалчынын истеһсал васитәләрн илә бирләшмәси» «принсипи» һесаб етмиш вә белә хырда бир чәһәти унутмушдур ки, бу гајда илә кәндлијә пај торпағы верилмәси мүлкәдар үчүн ишләк әллор тә'мин етмәк васитәси иди. Јухарыда көстәрдик ки, Маркс капитализмдән әввәлки әкинчилик системләрини тәсвир едиркән Русијадакы *бүтүн* игтисади мүнасибәт формаларыны тәһлил етмиш вә һәм ишләјиб өдәмә рентасы, һәм натурал рента, һәм дә пул рентасы шәраитиндә хырда истеһсалын вә кәндли илә торпаг арасында әлагә олмасынын зәрурилијини габарыг бир шәкилдә гејд етмишдир. Лакин асылы кәндлијә бу гајда илә торпаг верилмәсини истеһсалчы илә истеһсал васитәләри арасында әбәди әлагә «принсипи» адландырмаг һеч Марксын ағлына кәлә биләрдими? Истеһсалчы илә истеһсал васитәләри арасындакы *бу* әлагәнин орта әср истисмары үчүн мәнбә вә

шәрт олдуғуну, техники вә ичтиман дурғунлуға сәбәб олдуғуну вә һөкмән һәр чүр «кејри-игтисади мәчбурижјәт» формалары тәләб етдијини Маркс бир дәфә дә олса јаддан чыхармышмы?

Ишләјиб өдәмә вә әсарәт системини ч. Орлов вә ч. Каблуков да Москва земство статистикасы «Мәчмуәләри»ндә тамамилә ејни шәкилдә идеаллашдырараг, Подолск гәзасында Костинскаја адлы бир ханымын тәсәрруфатыны нүмунәви тәсәрруфат кими гәләмә вермәләр (бах: V чилд, I бурахылыш, сәһ. 175—176 вә II чилд, сәһ. 59—62, II бөлмә). Ч-б Каблуковун фикринчә, бу тәсәрруфат «ишләрин, белә бир әкслијә» (јә'ни мүлкәдар тәсәрруфаты илә кәндли тәсәрруфаты арасындакы мәнафе әкслијинә) «јер вермәјәчәк шәкилдә (sic!!) вә һәм кәндли тәсәрруфатыны, һәм дә хүсусн тәсәрруфатын чошгун тәрәггисини (sic!) јардым едәчәк шәкилдә гурулмасының мүмкүн олдуғуну» сүбут едир (V чилд, I бурахылыш, сәһ. 175—176). Белә чыхыр ки, кәндлиләрин чошгун тәрәггиси... ишләјиб өдәмәдән вә әсарәтдән ибарәт имиш. Онларын *отлағы вә нахыр јолу јохдур* (II чилд, сәһ. 60—61), буна бахмајараг, чәнаб халгчылар онлары «чалышган» тәсәрруфат саһиби һесаб едирләр; кәндлиләр истифадәли јерләри торпаг саһибси үчүн *ишләмәк шәрти илә* ичарәјә көтүрүр вә «торпаг саһибәсинин маликанәсиндә бүтүн ишләри диггәтлә, вахтында вә тез көрүрләр»*.

Бирјар үсулунун ачыг-ајдын галығы олан бир тәсәрруфат системини даһа бундан артыг идеаллашдырмаг мүмкүн дејилдир!

Бүтүн бу кими халгчы мүһакимәләриндә ишләдилән үсуллар чох садәдир; кәндлијә торпаг вермәјин бирјар вә ја ишләјиб өдәмә тәсәрруфаты шәртләриндән бири олдуғуну унутсаг, куја «мүстәгил» олан бу әкинчинин ишләјиб өдәмә, натура вә ја пул шәклиндә рента вермәли олдуғуну нәзәрә алмасаг, дәрһал, «истеһсалчынын истеһсал васитәләри илә әлагәси» һаггында «халис» бир идеја әлдә етмиш оларыг. Лакин капита-

* Мүгајисә ет: *Волкин*, көстәрилән әсәр, сәһ. 280—281.

лизмин өзүндән әввәлки истисмар формаларына һәгиги мүнасибәти, бу формаларын садәчә олараг нәзәрә алынмамасы нәтичәсиндә зәррә гәдәр дә дәјишмир*.

Бир гәдәр дә ч. Каблуковун дикәр чох мараглы бир мүлаһимәси үзәриндә дајанаг. Биз ишләјиб өдәмә системини онун идеаллашдырдығыны көрдүк; лакин гәрибә бурасыдыр ки, о, Москва губернијасындакы *халис капиталист* тәсәррүфатларынын *һәгиги* типләринә бир статистикачы кими характеристика верәркән, мәһз рус әкинчилијиндә капитализмин мүтәрәггилијини сүбут едән фактлар онун тәсвиринда — өзү истәмәдән вә тәһриф олунмуш бир шәкилдә — әкс олунур. Охучудан диггәт вермәсини хаһиш едирик вә бир гәдәр узун ситатлар кәтирәчәјимиз үчүн габагчадан үзр истәјирик.

Москва губернијасында азад муздлу әмәкдән истифадә едән көһнә типли тәсәррүфатлардан башга

«јенә, јахшыларда мејдана кәлмиш, јарашмагда олан тәсәррүфатлар типи дә вардыр ки, булар һәр бир ән'әнәни тамамилә кәнара атмыш вә ишә, кәлир мәнбәји ола биләчәк һәр бир истеһсала бахылан садә бир нәзәрлә бахмышлар. Бурада даһа кәнд тәсәррүфаты ағалыг мәшғәләси, һәр кәсин кириша биләчәји бир иш һесаб едилмир... Јох, бурада ихтисас биликләри олмасы зәрурилији е'тираф едилир... Һарг-һесаб етмәк үчүн» (истеһсалын тәшкили үчүн) «көтүрүлән әсас бүтүн башга истеһсал нөвләриндә олдуғу кимидир» («Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», V чилд, I-чи бурахылыш, сәһ. 185).

* Ч-б Чупров «Мәһсулларын вә и. а. тә'сири» китабынын бүтүн мүәллифләри адындан белә бәјанат вермишдир: «Дејирләр ки, пул нисбәси әвәзинә пишләјиб өдәмә нисбәсинин јајылмасы... тәнәззүлү көстәрән бир фактдыр. Мәкәр биз дејирикми ки, бу һал арзу едилән, фајдалы бир һалдыр? Биз һеч бир заман бунун мүтәрәгги бир һал олдуғуну иддиа етмәмишик» (бах: 1897-чи ил мартын 1-дә вә 2-дә Император Азад Игтисад Чәмијјәтиндәки мүзакирәләр һаггында стенографик һесабат[87], сәһ. 38). Бу бәјанат рәсмән дә доғру дејилдир, чүнки ч. Карышев (јухарыја бах) пишләјиб өдәмә системини кәнд әһалисинә бир «јардым» кими тәсвир едирди. Әслиндә исә бу бәјанат пишләјиб өдәмә системини идеаллашдыран халгчыларын бүтүн нәзәријјәләринин һәгиги мәзмунуна тамамилә зиддир. Тахыл гијмәтләринин ашағы олмасынын әһәмијјәти мәсәләсиндә дүзкүн *гојмалары* (1897-чи ил) ч. Т.-Барановскинин вә ч. Струвенин бөјүк хидмәтидир: бу гијмәтләрин әһәмијјәти үчүн мејар ондан ибарәт олмалыдыр ки, һәмин гијмәтләр пишләјиб өдәмә системини капитализмин сыхышдырыб арадан чыхармасына јардым едир, ја јох. Бу мәсәлә, јәгин ки, факт мәсәләсидир вә она чаваб вермәкдә бизимлә идеалары чәкилән јазычылар арасында бир гәдәр фикир ајрылығы вардыр. Мәтндә (хүсусән бу фәслин VII §-ына вә IV фәсл. бах) шәрһ олунан мә'лумата әсасән биз белә һесаб едирик ки, тахыл гијмәтләринин ашағы олдуғу дөврдә капитализмин чишләјиб өдәмә системини сыхышдырыб арадан чыхармасы, тахыл гијмәтләринин јухары олдуғу габагкы тарихи дөврдә олдуғундан аз дејил, бәлкә даһа сүр'әтли олмасы мүмкүндүр вә һәтта еһтимал лахлышдадыр

Ч-б Каблуков heч көрмүр ки, 70-чи илләрдә «jeniчә jаранмагда олан» jени типли тәсәррүфатларын бу характеристикасы әкинчиликдә капитализмин мәhз мүтәрәггилијини сүбут едир. Әкинчилији илк дәфә «аға-ныын мәшғәләсиндән» ади сәнајеjә чевирән мәhз капитализм олмушдур, «ишә садә бир нәзәрлә бахмаға», «ән'әнәдән әл чәкмәjә» вә «ихтисас биликләри илә» силаhланмаға илк дәфә мәhз капитализм мәчбур етмишдир. Капитализмдән әввәл бу нә лазым иди, нә дә мүмкүн, чүнки ајры-ајры маликанәләрин, ичмаларын вә кәндли аиләләринин тәсәррүфатлары «өзлүjүндә мүстәгил иди», башга тәсәррүфатлардан асылы дејилди вә heч бир гүввә онлары әсрлик дурғунлугдан чыхара билмирди. Белә бир гүввә мәhз капитализмдән ибарәт олду; бу гүввә ајры-ајры истеhсалчыларын истеhсалынын (базар васитәси илә) ичтимаи учотуну јаратды, hәмин истеhсалчылары ичтимаи инкишафын төләбләри илә hесаблашмаға мәчбур етди. Бүтүн Авропа өлкәләринин әкинчилијиндә капитализмин мүтәрәгги ролу да мәhз бундан ибарәтдир.

Сонра, гулаг асыб көрәк ч. Каблуков бизим халис капиталист тәсәррүфатларымыза нечә характеристика верир:

«Jалныз бунлардан сонра иш гүввәси, тәбиәтә тә'сир көстәрмәк үчүн зәрури бир амил олараг нәзәрә алыныр ки, бунсуз hәр hансы маликанә тәшкили heч бир нәтичә верә билмәз. Белә-ликлә, бу үнсүрүн бүтүн әhәмиjјәтини баша дүшмәклә бәрабәр, ону тәhкимчилик hүгугу шәраитиндә вә ја инди дә бә'зи hалларда олдуғу кими мүстәгил кәлир мәнбәји hесаб етмирләр; hәмин hалларда исә, маликанәнин кәлирлилији үчүн әмәjин маhсулу дејил, jә'ни әмәjин сәрфиндән билаваситә көзләнилән нәтичә дејил, hәмин әмәjи даhа гиjмәтли маhсуллар верән истеhсала сәрф едиб белә-ликлә дә онун нәтичәләриндән истифадә етмәк сә'jи дејил, фәhләнин өзүнә чатан маhсул hиссәсини азалтмаг сә'jи, тәсәррүфатчы үчүн әмәjин гиjмәтини сыфра ендирмәк арзусу әсас көтүрүлүр» (186). Кәсикләр үчүн тәсәррүфатда ишләмәк үсулу гејд едилир. «Бу шәраитдә тәсәррүфатын кәлирли олмасы үчүн тәсәррүфатчыдан нә билик төләб олунур, нә дә хүсуси кеjфиjjәтләр олмасы. Бу әмәк саjәсиндә әлдә едиләнләрин hамысы саhибкар үчүн халис кәлир вә ја демәк олар, гәтиjjән дөврүjjә капиталы сәрф олунмадан әлдә едилән кәлир олачагдыр. Лакин белә бир тәсәррүфатын иши, әлбәттә, jахшы кедә билмәз вә белә бир тәсәррүфат чидди мә'нада тәсәррүфат адландырыла билмәз, нечә ки,

олун бүтүн јарарлы јерләри ичарәјә вермәси дә тәсәрруфат адландырыла билмәз; бурада тәсәрруфат тәшкили јохдур» (186). Кәсикләрин ишләјиб өдәмә шәрти илә ичарәјә верилмәсинә даир мисаллар көстәрдикдән сонра мүәллиф белә нәтичә чыхарыр: «Тәсәрруфатын ағырлыг мәркәзи, торпагдан кәлир кетүрмәк үсулу материјаја вә онун күввәләринә дејил, фәһләјә тә'сир көстәрилмәсиндән ибарәтдир» (189).

Бу мүһакимә, һәгигәтән мүшаһидә едилән фактларын јанлыш нәзәриҗҗә үзүндән нечә тәһриф олунмуш бир шәкилдә тәсәввүр едилмәсинин сон дәрәчә мараглы бир нүмунәсидир. Ч-б Каблуков истеһсал илә истеһсалын ичтимаи гурулушуну гарышдырыр. Һәр бир ичтимаи гурулушда истеһсал фәһләнин материјаја вә онун күввәләринә «тә'сир көстәрмәсиндәи» ибарәтдир. Һәр бир ичтимаи гурулушда торпаг саһибинин «кәлир» мәнбәји јалныз изафи мәһсулдан ибарәт ола биләр. Һәр ики чәһәтдән тәсәрруфатын ишләјиб өдәмә системи, ч. Каблуковун фикринә рәғмән, капиталист системи илә тамам јекҗинсдир. Бунларын арасында һәгиги фәрг исә ондан ибарәтдир ки, ишләјиб өдәмә системиндә әмәк мәһсулдарлығы һөкмән чох ашағы олур; буна көрә дә кәлири артырмаг үчүн изафи мәһсулун мигдарыны артырмаға имкан јохдур, кәлири артырмаг үчүн јалныз бир васитә галыр ки, о да муздла фәһлә тутмагда һәр чүр әсарәт формаларындан истифадә етмәкдир. Халис капиталист тәсәрруфатында исә, әксинә, муздла фәһлә тутмагдакы әсарәт формалары арадан галхмалыдыр, чүнки торпаға бағланмамыш олан пролетар әсарәт алтына алынмаг үчүн јарамајан бир вүчуддур; — әмәк мәһсулдарлығының јүксәлдилмәси кәлири артырмаг вә шиддәтли рәгабәт гаршысында давам кәтирмәк үчүн јеканә бир васитә олараг нәинки јалныз мүмкүн, һәтта зәрури олур. Беләликлә, бизим халис капиталист тәсәрруфатларынын характеристикасы, — ишләјиб өдәмә системини бөјүк бир сә'јлә идеаллашдырмаға чалышан һәмин ч. Каблуковун вердиҗи характеристика, — белә бир факты тамамилә тәсдиг едир ки, рус капитализми әкинчилиҗи сәмәрәләшдирмәји вә әсарәти арадан галдырмағы һөкмән *тәләб едән* ичтимаи шәраит *јарадыр*, ишләјиб өдәмә

системи исә, әксинә, әкинчилији сәмәрәләшдирмәк имканыны *арадан галдырыр*, техники дурғунлуғу вә истеһсалчынын әсарәт алтында сахланмасыны әбәдиләшдирир. Бизим әкинчиликдә капитализм зәифдир,— дејә халгчыларын адәтән шәнлик етмәсиндән мә'насыз бир шеј ола билмәз. Бизим әкинчиликдә капитализм зәифдирсә, онда даһа пис, чүнки бу, капитализмдән әввәлки истисмар формаларынын, јә'ни истеһсалчы үчүн мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа ағыр олан формаларын јалныз күввәтли олдуғуну көстәрир.

VI. ЕНКЕЛГАРДТ ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН ТАРИХИ

Енкелгардт халгчылар арасында тамамилә хүсуси јер тутур. Ишләјиб өдәмә системинә вә капитализмә онун вердији гијмәти тәнгид етмәк — бундан әввәлки параграфда дејиләнләри тәкрар етмәк демәк оларды. Енкелгардтын өз тәсәррүфатынын тарихини онун халгчы бахышларына гаршы гојмағы биз даһа чох мәгсәдәујғун сајырыг. Белә бир тәнгидин мүсбәт әһәмијјәти дә олар, чүнки һәмин тәсәррүфатын тәкамүлү ислаһатдан сонракы Русијанын бүтүн хүсуси саһибкар тәсәррүфатынын тәкамүлүнүн әсас хүсусијјәтләрини бир нөв кичик мигјасда әкс етдирир.

Енкелгардт тәсәррүфаты әлинә алдығы заман бу тәсәррүфат әп'әнәви ишләјиб өдәмә вә әсарәт системинә әсасланырды ки, бу да «тәсәррүфатын саһманлы олмасына» имкан вермирди («Кәнддән мәктублар», 559). Ишләјиб өдәмә системи малдарлығын пис олмасына, торпағын пис бечәрилмәсинә, көһнәлмиш јекнәсәг тарлачылыг системинин давам етмәсинә сәбәб олурду (118). «Мән көрдүм ки, әввәлки гајда илә тәсәррүфатчылыг етмәк мүмкүн дејилдир» (118). Дүзәи тахылының доғурдуғу рәгабәт гијмәтләри ашағы салыр вә тәсәррүфаты әлверишсиз едирди (83)*. Гејд

* Бу факт, јә'ни учуз тахылын доғурдуғу рәгабәтин техниканы тәкмилләшдирмәк вә, *демәли*, ишләјиб өдәмә системини азад муздлу фәһләләрлә әвәз етмәја гадир едән сәбәб олмасы факты хүсусилә диггәтә лајигдир. Дүзәи тахылының доғурдуғу рәгабәт тахыл гијмәтләринин јухары олдуғу илләрдә дә өзүнү көстәрирди; гијмәтләр ашағы олдуғу дөврдә исә бу рәгабәт хүсусилә күввәтләнир.

едәк ки, тәсәрrүфатда лап әввәлдән ишләjиб өдәмә системи илә бәрабәр капиталист системи дә мүәjjән рол ojнajырды: көhнә тәсәрrүфатда да, чох аз мигдарда олса белә, муздлу фәhләләр (мала бахан вә башгалары) вар иди; Енкелгардт да тәсдиг едир ки, онун муздурунун (торпаг верилмиш кәндлиләрдән олан бу муздурун) әмәк hаггы «ағлакәлмәз дәрәчәдә ашағы» иди (11) — она көрә ашағы иди ки, малдарлыг пис вәзиjjәтдә икән *«артыг вермәк дә олмазды»*. Әмәк мәhсулдарлығынын ашағы олмасы әмәк hаггынын jүксәлдилмәсинә имкан вермирди. Демәли, Енкелгардтын тәсәрrүфатында әсас нөгтә, бүтүн рус тәсәрrүфатларынын артыг бизә мә'лум олан хүсусиjjәтләриндән: ишләjиб өдәмә үсулундан, әсарәтдән, ән ашағы әмәк мәhсулдарлығындан, әмәк hаггынын «ағлакәлмәз дәрәчәдә ашағы олмасындан», әкинчилик үсулунун көhнәлиjиндән ибарәтдир.

Бәс Енкелгардтын бу гajдаларда jаратдығы дәjишикликләр нәдән ибарәтдир? Енкелгардт тичарәт-сәнаje биткиси олан вә күлли мигдар ишләк әл тәләб едән кәтан әкининә кечир. Демәли, әкинчилиjин тичарәт вә капиталист характери күввәтләнир. Лакин ишләк әлләри hарадан тапмалы? Енкелгардт әввәлчә jени әкинчилиjә (тичарәт әкинчилиjинә) көhнә системи: ишләjиб өдәмә системини тәтбиг етмәк истәмишди. Лакин бу баш тутмады, пис ишләjирдиләр, «десjатин hесабы илә ишләjиб өдәмәjә» кәндлиләрин күчү чатмырды, онлар «үмуми» вә әсарәтли ишә вар күввә илә мүгавимәт көстәриpдиләр. «Системи дәjишдирмәк лазым иди. Лакин мән артыг дирчәлмишдим, өзүм үчүн ат, гошгу ләвазиматы, араба, хыш, мала дүзәлтмишдим вә даhа муздурлу тәсәрrүфата кечә биләрдим. Мән кәтанын бир гисмини өз муздурларымла, бир гисмини дә мүәjjән ишләр үчүн ишәмузд үсулу илә фәhлә тутмагла әкмәjә башладым» (218). Демәли, jени тәсәрrүфат системинә вә тичарәт әкинчилиjинә кечмәк ишләjиб өдәмә системинин капиталист системи илә әвәз олунмасыны тәләб едирди. Әмәк мәhсулдарлығыны jүксәлтмәк үчүн Енкелгардт капиталист истеhсалынын сынанмыш васитәсиндән: дәjәмузд үсулундан истифа-

дə етмишди. Гадынлар готман һесабы илə, пуд һесабы илə ишə көтүрүлүрдү; Енкелгардт (бир гəдəр садəдилликлə фəрəһлəнəрəк) бу системин мүвəффəгиjjəтиндəн бəһс едир; бечəрмəнин дəjəри jүксəлди (1 десjатинə 25 манатдан 35 маната галхды), лакин кəлир дə 10—20 манат артды, əсарəтли иш үсулундан азад муздлу иш үсулуна кечдикдə фəһлə гадынларын əмək мəһсулдарлығы jүксəлди (кечəдə 20 кирвəнкодəн 1 пуда галхды), фəһлə гадынларын əмək һаггы артыб күндə 30—50 гəпиjə чатды («бу исə бизим jерлəрдə көрүнмəмиш бир шеjдир»). Jерли бир бəззаз Енкелгардты үрəкдəн тə'рифлəjəрəк деjирди: «бу чəнаб тичарətə кəтан васитəси илə бөjүк тəкан верди» (219).

Əввəлчə тичарəт биткисинин бечəрилмəсинə тəтбиг олунан азад муздлу əмək тəдричлə башга кəнд тəсəррүфаты ишляриндə дə тəтбиг едилмəjə башлады. Ишлəjиб өдəмə үсулундан капиталын гопардығы илк ишлəрдəн бири тахылын дөjүлмəси иди. Мə'лумдур ки, үмумиjjəтлə бүтүн хүсуси саһибкар тəсəррүфатларында да бу иш ən чох һалларда капиталист үсулу илə көрүлүр. Енкелгардт jазырды: «Мəн торпағын бир гисмини кəндлилярə дөврəляр лə бечəрмəjə верирəм, чүнки əкс һалда човдар бичинин өһдəсиндəн кəлмəк мəним үчүн чətин оларды» (211). Демəли, ишлəjиб өдəмə системи ишин ən гызғын вахтында тəсəррүфат саһибини күнəмуздчу əмəjи илə тə'мин етдиjи үчүн капитализмə билаваситə кечиддир. Əввəллəр дөврəляр лə бечəрмəjə тахылын дөjүлмəси дə дахил иди, лакин бурада да ишин пис көрүлмəси азад муздлу əмək тəтбигинə кечмəjə мəчбур етди. Дөврəляр дөjүмсүз бечəрилмəjə верилмəjə башланды, дөjүм исə гисмəк муздур əмəjи илə ичра олунур, гисмəн дə муздлу фəһлə ишлəдəн көтүрəчиjə тапшырылыб ишəмузд һагг верилирди. Ишлəjиб өдəмə системинин капиталист системи илə əвəз едилмəси нəтичəсиндə бурада да: 1) əмək мəһсулдарлығы jүксəлди; əввəллəр 16 адам күндə 9 готман дөjдүjү һалда, инди 8 адам күндə 11 готман дөjүрдү; 2) дөjүмдəн алынан тахылын мигдары артды; 3) дөjүм мүддəти гысалды; 4) фəһлəнин əмək һаггы артды; 5) тəсəррүфат саһибинин мəнфəəти артды (212).

Сонра, капиталист системи торпағын бечәрилмәси ишләрини дә әһатә едир. Көһнә хыш әвәзинә котан ишләдилир вә әсарәт алтында олан кәндлинин ишини муздур көрмәјә башлајыр. Енкелгардт бу јенилијин мүвәффәгијјәтини, фәһләләрин ишә вичданла јанашдығыны шадлыгла билдирир вә тамамилә һаглы олараг сүбут едир ки, адәтән фәһләни төһмәтләндириб она иснад верилән тәнбәллик вә вичдансызлыг «тәһкимчилик дамғасынын» вә әсарәт алтында «аға үчүн» ишләмәјин нәтичәсидир, тәсәррүфатын јени үсулла тәшкили тәсәррүфат саһибиндән дә тәшәббүскар олмағы, адамлары танымағы, онларла рәфтар етмәји бачармағы, ишин өзүнү вә үсулларыны билмәји, әкинчилијин техника вә тичарәт чәһәтләриндә бәләд олмағы, јә'ни тәһкимли вә ја әсарәтли кәндин Обломовларында олмајан вә ола да билмәјән сифәтләр тәләб едир. Әкинчилик техникасындакы мүхтәлиф дәјишикликләр бир-бири илә сых әлагәдардыр вә лабүд олараг игтисадијјатын да дәјишилмәсинә сәбәб олур. «Мәсәлән, фәрз едәк ки, сиз кәтан вә јончa әкмәјә башладыныз; онда сиздән дәрһал бир чох башга дәјишикликләр едилмәси тәләб олуначагдыр ки, бу дәјишикликләри етмәсәниз, ишиниз дүз кетмәз. Шум аләтләрини дәјишдирмәк вә хыш әвәзинә котан, ағач мала әвәзинә дәмир мала ишләтмәк лазым кәләчәк, бу исә өз нөвбәсиндә башга чүр атлар, *башга чүр фәһләләр олмасыны, тәсәррүфатда башга бир системлә фәһлә тутмағы* вә и. а. тәлөб едәчәкдир» (154—155).

Белəликлə, мә'лум олду ки, әкинчилик техникасының дәјишдирилмәси ишләјиб өдәмә системини капитализмин сыхышдырыб арадан чыхармасы илә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр. Бурада ишләјиб өдәмә системини капитализмин тәдричән сыхышдырыб арадан чыхармасы хүсусилә мараглыдыр: тәсәррүфат системи әввәлки кими јенә дә ишләјиб өдәмә системи илә капитализми бирләшдирир, лакин ағырлыг мәркәзи јаваш-јаваш биринчидән икинчијә кечир. Енкелгардтын јенидән гурулмуш тәсәррүфатында ишләр белә тәшкил олунмушду:

«Инди мәним тәсәррүфатымда иш чохдур, чүнки

мәи бүтүн тәсәррүфат системини дәјишдирмишәм. Ишләрин хејли һиссәсини муздурлар вә күнәмуздчулар көрүрләр. Ән мүхтәлиф ишләр көрүлүр: һәм буғда әкмәк үчүн алаглы јерләри јаидырырам, һәм кәтан әкмәк үчүн торпағы тоз ағачындаи тәмизләдирәм, һәм Днепр кәнарында чәмән ичарә етмишәм, һәм јонча әкмишәм, боллуча човдар вә чох кәтан әкиним дә вардыр. Ишләмәјә һәдсиз адам лазымдыр. Габагчадан чалышыб ишчи тапмаг лазымдыр, чүнки иш вахты чатанда һамы ја евдә, ја да башга тәсәррүфатларда мәшғул олачагдыр. Лазыми гәдәр ишчи топламагдан өтрү, көрүләчәк ишләр үчүн габагчадан пул вә тахыл верилир» (116—117).

Демәли, ишләјиб өдәмә вә әсарәт системи «дүзкүн» гурулмуш тәсәррүфатда да галмышдыр, лакин 1-чиси, бу систем азад муздлу әмәјә нисбәтән табе јер тутур, 2-чиси исә, ишләјиб өдәмә системинин өз шәкли дә дәјишилмишдир; башлыча олараг икинчи нөв ишләјиб өдәмә системи, јә'ни тәсәррүфат саһиби олан кәндиләр дејил, кәнд тәсәррүфаты муздурлары вә күнәмуздчулар системи галмышдыр.

Демәли, Енкелгардтын өз тәсәррүфаты онун халгчылыг нәзәријјәләрини һәр чүр мүһакимәдән даһа јахшы тәкзиб едир. Сәмәрәли тәсәррүфат јаратмаг мәгсәдини гаршысына гојан Енкелгардт мөвчуд ичтимаи-игтисади мүнасибәтләр шәраитиндә буна анчаг муздурлу тәсәррүфат тәшкил етмәк васитәси илә наил ола билмишдир. Русијанын үмумијјәтлә бүтүн хүсуси саһибкар тәсәррүфатларында олдуғу кими, Енкелгардтын тәсәррүфатында да әкинчилик техникасы јүксәлдикчә, капитализм дә ишләјиб өдәмә системини сыхышдырыб арадан чыхармышдыр. Бу просес рус кәнд тәсәррүфатында машын ишләдилмәсиндә ән габарыг бир шәкилдә тәзаһүр едир.

VII. КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНДА МАШЫН ИШЛӘДИЛМӘСИ

Ислаһатдан сонракы дөвр кәнд тәсәррүфаты машынгајырмасының вә кәнд тәсәррүфатында машын ишләдилмәсинин инкишафы чоһәтдән дөрд мәрһәләјә бөлү-

нүр*. Биринчи дөвр кәндли ислаһаты әрәфәсиндәки сон илләри вә бу ислаһатдан сонракы биринчи илләри әһатә едир. Мүлкәдарлар тәһкимлиләрин «мүфто» әмәји олмадан кечинмәк вә азад муздлу фәһлә тутулмасы чәтинликләриндән гуртармаг үчүн харичдән машынлар алмага үз гојдулар. Лакин бу тәшәббүс, тәбии ки, баш тутмады; гызгынлыг тезликлә сојуду вә 1863—1864-чү илләрдән е'тибарән харичи машынлара олан тәләб азалды. 70-чи илләрин ахырларындан 2-чи дөвр башланыб 1885-чи иләдәк давам етди. Бу дөврдә харичдән машын кәтирилмәси олдугча мүнтәзәм вә чох бөјүк сүр'әтлә артды; дахилдә дә машын истеһсалы мүнтәзәм, лакин идхала нисбәтән ләнк артырды. 1881-чи илдән 1884-чү иләдәк кәнд тәсәрруфаты машынлары кәтирилмәси хүсуси бир сүр'әтлә артыр; бунун сәбәби гисмән, кәнд тәсәрруфаты машынлары гајыран заводларын ehtијачы үчүн көмрүксүз чугун вә дәмир идхалынын 1881-чи илдә ләғв едилмәси иди. Үчүнчү дөвр — 1885-чи илдән 90-чы илләрин әввәлләринәдәк давам едир. О замана гәдәр көмрүксүз кәтирилән кәнд тәсәрруфаты машынларына һәмин пл көмрүк (һәр пуда 50 гәпик гызыл пул) гојулур. Көмрүјүн јүксәк олмасы машын идхалыны олдугча азалдыр, мәһз һәмин дөврдә башланан кәнд тәсәрруфаты бөһраны нәтичәсиндә дахили истеһсал да ләнк инкишаф едир. Нәһајәт, 1890-чы илләрин әввәлләриндән, көрүнүр, дөрдүнчү дөвр башланыр; бу заман кәнд тәсәрруфаты машынларының идхалы јенә дә јүксәлир вә хүсусән өлкә дахилиндә бу машынларын истеһсалы сүр'әтлә артыр.

Дедикләримизи сүбут етмәк үчүн статистика мә'луматы веририк. Ашағыдакы дөврләрдә харичдән һәр

* Бах: «Русијада сәнајенин тарихи-статистика ичмалы». I чилд, СПБ. 1883-чү ил (1882-чи ил сәркиси үчүн нәшр едилмишдир). В. Черњајевин «Кәнд тәсәрруфаты машынгајырмасы» адлы мәгаләси. — Јени һәмин әсәр, II чилд, СПБ 1886. IX групда. — «Русијанын кәнд вә мешә тәсәрруфаты» (СПБ. 1893. Чикаго сәркиси үчүн нәшр едилмишдир), ч. В. Черњајевин: «Әкинчилик алатлары вә машынлары» адлы мәгаләси — «Русијанын мәһсуллар күтләләри» (СПБ. 1896. 1896-чы ил сәркиси үчүн нәшр едилмишдир). ч. Лешнин «Кәнд тәсәрруфаты алатлары вә машынлары» адлы мәгаләси (I бөлмә). — «Вестник Финансов». 1896, № 51 вә 1897, № 21. — *В. Распопин*, ситат көтирилән мәгаләсиндә јалныз сонунчу мәгаләнин мәсәләни сијаси нөгтәсиндән зәминни үзәриндә кечирир, ондан әввәл көстәрилән мәгаләләрин һамысы мүтәхәссис агрономлар тәрәфиндән јазылмышдыр.

ил орта һесабла бу гәдәр кәнд тәсәрруфаты машынлары кәтирилмишдир:

Девралар	Мин пуд	Мин манат
1869—1872-ми илләр	259,4	787,9
1873—1876 » »	566,3	2 283,9
1877—1880 » »	629,5	3 593,7
1881—1884 » »	961,8	6318
1885—1888 » »	399,5	2 032
1889—1892 » »	509,2	2 596
1893—1896 » »	864,8	4 868

Русҹада кәнд тәсәрруфаты машын вә аләтләринин истеһсалы һаггында бу гәдәр долғун вә дүрүст мә'лумат тәәссүф кн, јохдур. Фабрик-завод статистикамызын јарытмазлығы, үмумијјәтлә машын истеһсалының мәһз кәнд тәсәрруфаты машынлары истеһсалы илә гарышдырылмасы, «кустар» вә «фабрик-завод» үсуллары илә кәнд тәсәрруфаты машынлары истеһсалыны бир-бириндән ајырмаг үчүн гәти мүәјјән едилмиш һеч бир гајданын олмамасы — бүтүн бунлар Русијада кәнд тәсәрруфаты машынгајырмасы ишинин там мәнзәрәсини тәсәввүр етмәјә имкан вермир. Јухарыда көстәрилән мәнбәләрдәки мә'луматы бир јерә топладыгда, Русијада кәнд тәсәрруфаты машынгајырмасының белә бир ишин мәнзәрәсини көрүрүк:

Кәнд тәсәрруфаты машын вә аләтләринин истеһсалы, идхалы вә шиләдилмәси

Илләр	Полша Чарлығында	3 Прибалтика губерниjасында	4 чөнуб дүзән губерниjасында: Дон, Јекат., Таврида вә Херсон губерниjаларында	Авропа Русијасынын галан губерншиjаларында	Авропа Русијасынын чәми 50 губерниjасында вә Полша Чарлығында	Харичдән кәтирилән кәнд тәсәрруфаты машынлары	Кәнд тәсәрруфаты машынларының шиләдилмәси
	Мин манатла						
1876	646	415	280	988	2 329	1 628	3 957
1879	1 088	433	557	1 752	3 830	4 000	7 830
1890	498	217	2 360	1 971	5 046	2 519	7 565
1894	381	314	6 183	2 567	9 445	5 194	14 639

Бу мә'лумат, ибтидаи кәнд тәсәррүфаты аләтләриндән тәкмилләшмиш аләтләрин сыхышдырыб арадан чыхармасы просесинин (вә демәли, ибтидаи тәсәррүфат формаларыны капитализмин сыхышдырыб арадан чыхармасы просесинин) нечә гүввәтлә тәзаһүр етдијини көстәрир. 18 ил мүддәтиндә кәнд тәсәррүфаты машынлары ишләдилмәси $3^1/_2$ дәфәдән чох артмышдыр; бу артым исә башлыча олараг, 4 дәфәдән чох кенишләнән дахили истеһсалын һесабына әмәлә кәлмишдир. Бу истеһсалын башлыча мәркәзинин Висла вә Прибалтика губернијаларындан чәнуби рус дүзән губернијаларына кечмәси дә диггәтәлајигдир. Әкәр 70-чи илләрдә Русијада әкинчилик капитализминин башлыча мәркәзи гәрб учгарларындакы губернијалар идисә, 1890-чы илләрдә халис рус губернијаларында даһа бөјүк әкинчилик капитализми рајонлары әмәлә кәлмишдир*.

Индичә көстәрдијимиз рәгәмләр һаггында буну да әлавә етмәк лазымдыр ки, һәмин рәгәмләрин әсасыны арашдырдығымыз мәсәләјә даир рәсми (вә бизә мә'лум олдуғуна көрә, јеканә) мә'лумат тәшкил етмиш олса да, әсла мүкәммәл дејилдир вә мүхтәлиф илләрин рәгәмләрини мүгајисә етмәк һеч дә мүмкүн олмур. 1876—1879-чу илләр һаггында 1882-чи ил сәркиси үчүн *ајрыча* топланмыш мә'лумат вардыр; чох долғун олан бу мә'лумат кәнд тәсәррүфаты аләтләринин јалныз «завод» үсулу илә дејил, «кустар» үсулу илә дә истеһсалыны әһатә едир; 1876—1879-чу илләрдә Полша Чарлығы илә бирликдә Авропа Русијасында орта һесабла 340 мүәссисә кејд олунмушду, «фабрик-завод» статистикасы мә'луматына көрә исә 1879-чу илдә Авропа Русијасында кәнд тәсәррүфаты машынлары вә аләтләри һазырлајан заводларын сајы 66-дан артыг дејилди (Орловун 1879-чу илә даир «Фабрик вә завод көстәричиси» үзрә һесабланмышдыр). Бу рәгәмләр

* Сон заманлар ишләрин нечә дәјишилдијини билмәк үчүн «Русија сәнајеси» ишә (Мәркәзи статистика комитәсинин нәшри. СПБ 1906-чы ил) 1900—1903 чү илләрә аид мә'луматы кејд едирик. Бурада көстәрилдијинә көрә, империјада 12 058 мин манатлыг кәнд тәсәррүфаты машыны истеһсал едилир хәричдән исә 1902-чи илдә 15 240 мин манатлыг, 1903-чү илдә 20 615 мин манатлыг машын идхал едилмишдир. *(2-чи нәшрә кејд.)*

арасында чох бөјүк фәргә сәбәб одур ки, 340 мүәссисәнин үчдә бириндән азы (100) бухар мүһәррики олан вә јарыдан чоху (196) әл илә ишләјән мүәссисәләрдир; 340 мүәссисәдән 236-сынын өз чугунтөкмә е'малатханасы олмадығындан, чугун һиссәләри кәнарда төкдүрүрдү («Тарихи-статистика ичмалы», 1. с.). 1890 вә 1894-чү илләрә аид мә'лумат исә «Русијада фабрик-завод сәнајесинә даир мә'лумат јекунлары»ндан көтүрүлмүшдүр (тичарәт вә мануфактура департаментинин нәшри)*. Бу мә'лумат кәнд тәсәрруфаты машынлары вә аләтләринин һеч «завод» үсулу илә истеһсалыны да тамам әһатә етмир; мәсәлән, «Јекунлар»ын һесабына көрә, Авропа Русијасында 1890-чы илдә бу истеһсал саһәсиндә 149 завод вар имиш, һалбуки Орловун «Көстәричи»синдә кәнд тәсәрруфаты машын вә аләтләри һазырлајан заводларын сајы 163-дән артыгдыр; 1894-чү илдә илк мә'лумат үзрә Авропа Русијасында 164 бу чүр завод олдуғу көстәрилирди («Вестник Финансов», 1897, № 21, сәһ. 544), «Фабрик вә заводларын сијаһысы»нда исә, 1894/95-чи илдә кәнд тәсәрруфаты машын вә аләтләри һазырлајан заводларын 173-дән артыг олдуғу көстәрилмишдир. Кәнд тәсәрруфаты машын вә аләтләри һазырламаг саһәсиндә хырда истеһсала, «кустар» истеһсалына кәлдикдә исә, бу гәтијјән һәмин мә'лумата дахил едилмәмишдир**. Буна көрә дә 1890-чы вә 1894-чү илләрә аид мә'луматдакы рәгәмләрин һәгигәтдәкиндән чох аз олдуғу шүбһәсиздир; буну мүтәхәссисләрин рә'јн дә тәс-

* 1888—1894-чү илләр һаггында бу мә'лумат «Вестник Финансов»ун 1897-чи ил тарихли 21-чи №-синдә мүгајисә едилмиш, лакин бунларын мәнбәји дүрүст көстәрилмәмишдир).

** Әкинчилик аләтләри һазырлајан вә тә'мир едән бүтүн е'малатханаларын сајы 1864-чү илдә — 64; 1871-дә —112; 1874-дә —203; 1879-да —340; 1885-дә —435; 1892-дә —400 вә 1895-дә —400-ә гәдәр һесаб едилирди («Русијанын кәнд вә мешә тәсәрруфаты», сәһ. 356 вә «Вестник Финансов», 1896, № 51). «Јекун»ун һесабына көрә исә 1888—1894-чү илләрдә чәми 157—217 (орта һесабла 7 илдә 183) бу чүр завод вар имиш. Кәнд тәсәрруфаты машынларының «завод» үсулу илә истеһсалының «кустар» үсулу илә истеһсалына нисбәтини көстәрән бир мисал кәтирәк: 1894-чү илдә Перм губернијасында 28 мин манатлыг мәһсул бурахан анчаг 4 «завод» олдуғу көстәрилирди. 1894/95-чи ил сијаһысына көрә исә һәмин саһәдә 50 мин манатлыг мәһсул бурахан 94 «кустар мүәссисәси» гејд олунмушдур; һәм дә бу «кустар мүәссисәләри» сырасына, мәсәлән, 6 мүхәлиф фабләси олан вә 8 мин манатлыгдан артыг мәһсул бурахан мүәссисәләр дә дахил едилмишдир («Перм губернијасында кустар сәнајеси вәзијјәтинин очерки». Перм, 1896).

дыг едир; онларын һесабламаларына көрә, 1890-чы илләрин әввәлләриндә Русијада 10 милјон манатлыға гәдәр («Кәнд вә мешә тәсәрруфаты», 359), 1895-чи илдә исә 20 милјон манатлыға гәдәр («Вестник Финансов», 1896, № 51) кәнд тәсәрруфаты машын вә аләтләри һазырланмышдыр.

Русијада һазырланан кәнд тәсәрруфаты машын вә аләтләринин нөвләри вә мигдары һаггында бир гәдәр мүфәссәл мә'лумат верәк. Белә һесаб едирләр ки, 1876-чы илдә 25 835; 1877-чи илдә 29 590; 1878-чи илдә 35 226; 1879-да 47 892 кәнд тәсәрруфаты машын вә аләти истеһсал едилмишдир. Һәмин рәгәмләрин инди нә гәдәр керидә бурахылдығыны бу мә'луматдан көрмәк олар. 1879-чу илдә $14^1/_2$ минә гәдәр котан истеһсал едилдији һалда, 1894-чү илдә $75^1/_2$ мин котан истеһсал едилмишдир («Вестник Финансов», 1897, № 21). «Әкәр бәш ил бундан әввәл кәндли тәсәрруфатларында котан јајмаг үчүн тәдбир көрмәк мәсәләси һәлл олунмасы лазым кәлән бир мәсәлә идисә, инди бу мәсәлә өзөзүнә һәлл олунмушдур. Бу вә ја башга бир кәндлинин котан алмасы инди даһа гәрибә бир һал дејил, ади бир һал олмушдур вә инди һесаб етмәк олар ки, кәндлиләр һәр ил милјонларлә котан алырлар»*. Русијада күллү мигдарда ибтидаи әкинчилик аләтләри ишләдилдији көрә, котан истеһсалы вә сатышы үчүн һәлә кениш мејдан вардыр**. Котан ишләтмәјин тәрәггиси һәтта електрик тәтбиги мәсәләсини дә мејдана атмышдыр. «Торгово-Промышленнаја Газета»нын (1902, № 6) вердији хәбәрә көрә, икинчи електротехника гурултајында «В. А. Ржевскинин «Кәнд тәсәрруфатында електрик» мөвзусунда мә'рузәси бөјүк марагла гаршыланмышдыр». Мә'рузәчи Алманијада торпағын електрик гүввәси илә ишләјән котанла шумланмасыны көзәл бојаларла чәкилмиш шәкилләр васитәси илә тәсвир етмиш вә чәнуб губернијаларындан бириндә маликанәси олан бир мүлкәдарын тәклифи илә онун маликә-

* «Русијада кустар сәнаејесинә дајр һесабат вә тәдгигләр». Дөвләт әмлакы назирлијинин нәшри, 1 чилд. СПБ. 1892, сәһ. 202. Ејни заманда кәндлиләрин котан истеһсалы азалыр, зира завод үсулу илә котан истеһсалы онү сыхышдырыб арадан чыхарыр.

** «Русијанын кәнд вә мешә тәсәрруфаты», сәһ. 360.

нәси үчүн өзүнүн тәртиб етдији лајиһә вә һесабламалардан, торпағын һәмин үсулла бечәрилмәсинин гәнаәтли олдуғуна даир рәгәмләр көстәрмишдир. Лајиһәјә көрә илдә 540 десјатин торпаг шумланмасы нәзәрдә тутулурду, бунун бир һиссәси илдә ики дәфә шумланмалы иди. Шумун дәринлији 4½—5 вершок олмалы иди; торпаг — халис гараторпаг көтүрүлүрдү. Лајиһәдә котандан башга, дикәр тарла ишләри үчүн машынлар, һабелә дөјүм машыны вә дәјирман олмасы да нәзәрдә тутулмушду; дәјирман 25 ат гүввәсиндә олуб илдә ики мин саат ишләмәли иди. Мә'рузәчинин фикринчә, маликанәнин бүтүн инвентары, о чүмләдән 50 мм. јоғунлуғунда алты верст електрик хәтти 41 000 маната тамам олмалы иди. Дәјирман да тикилдикдә бир десјатинин шумланмасы 7 манат 40 гәпијә, дәјирмансыз исә 8 манат 70 гәпијә баша кәләчәк иди. Мә'лум олмушдур ки, електрик тәтбиг едилдикдә, јерли гијмәтләрлә ишләк әлләрә, иш һејванына вә саирәјә биринчи һалда 1013 манат, икинчи һалда исә, јә'ни дәјирман олмадыгда вә аз електрик гүввәси сәрф едилдикдә 966 манат гәнаәт едилир.

Дөјүм вә совруг аләтләринин истеһсалында бу чүр бөјүк бир дөнүш мүшаһидә олунмур, чүнки о нисбәтән чохдан мөһкәм гәрарлашмышдыр*. Һәтта бу аләтләрин «кустар» үсулу илә истеһсал олундуғу ајрыча бир мәркәз әмәлә кәлмишдир; бу мәркәз Рјазан губернијасының Сапожок шәһәриндән вә онун әтраф кәндләриндән ибарәтдир; кәндли буржуазијаның јерли нүмајәндәләри бу «пешәдән» јахшыча пул газанмышлар (мүгајисә ет: «Һесаб. вә тәдгиг.», I, 208—210). Бичин аләтләринин истеһсалы чох сүр'әтлә кенишләнир. 1879-чу илдә тәхминән 780 дәнә бичин аләти истеһсал едилмишди; 1893-чү илдә 7—8 мин дәнә, 1894/95-чи илдә исә 27 мин дәнәјә гәдәр бичин аләти сатылдығы зәнн олунурду. Мәсәлән, Таврида губернијасынын Бердјанск шәһәриндәки Д. Грижевз заводу— «бу истеһсал үзрә Авропада ән бөјүк мүәссисә олан

* 1879-чу илдә 4½ миниә гәдәр, 1894—1895-чи илләрдә 8½ миниә гәдәр дөјүм аләти истеһсал едилмишдир. Сонунчу рәгәмә кустар истеһсалы дахил дејилдир.

һәмин завод» («Вестник Финансов», 1896, № 51, јә'ни бичин аләти истеһсалы үзрә) 1895-чи илдә 4464 бичин аләти истеһсал етмишдир. Таврида губернијасынын кәндлиләри арасында бичин аләтләри о гәдәр јајылмышдыр ки, һәтта машынла өзкә тахылыны бичмәк кими хүсуси бир пешә әмәлә кәлмишдир*.

Аз јајылмыш башга әкинчилик аләтләри һаггында да бу чүр мә'лумат вардыр. Мәсәлән, дағыныг сәпән сәпин машынлары инди артыг онларча заводда һазырланыр, чәркә илә сәпән даһа мүкәммәл сәпин машынлары исә 1893-чү илдә јалныз ики заводда һазырландығы һалда («Кәнд вә мешә тәсәрруфаты», 360), инди једди заводда һазырланыр («Мәһсулдар гүввәләр», I, 51); бу заводларын мәһсулу јенә дә Русијанын чәнубунда даһа чох јајылмышдыр. Әкинчилик истеһсалынын бүтүн саһәләриндә вә ајры-ајры мәһсулларын бүтүн истеһсал әмәлијјатында машын тәтбиг олунмагдадыр: хүсуси ичмалларда көстәрилдијинә көрә, совруг машынлары, чешидләмә, дән тәмизләмә машынлары (тријер), дән гурудан машынлар, от прессләри, кәтандидән вә башга машынлар ишләдилир, Псков губер-

* Мәсәлән, 1893-чү илдә «700 кәндли өз машынларыны көтүрүб Фалтс-Фејнин (200 000 десјатин торпағын саһибидир) Успенскдәки маликанәсиндә ишләмәјә кәлмишди; булардан Јарысы әлибош гајытмышды, чүнки јалныз 350-синә иш верилмишди» (*Шаховской*: «Кәнд тәсәрруфатында кәнар пешәләр». М. 1896, сәһ. 161). Лакин башга дүзән губернијаларында, хүсусән Заволжје губернијаларында бичин аләтләри һәлә зәиф јајылмышдыр. Амма сон илләр бу губернијалар да Новороссијаја чатмаға чох сә'ј едирләр. Мәсәлән, Сызран-Вјазма дәмир јолу илә 1890-чы илдә 75 мин пуд, 1891-чи илдә 62 мин пуд, 1892-чи илдә 88 мин пуд, 1893-чү илдә 120 мин пуд вә 1894-чү илдә 212 мин пуд әкинчилик машынлары, локомобил вә бунлар үчүн һиссәләр дашынмышдыр, ја'ни бу чүр јүкләрин дашынмасы бешчә ил әрзиндә тәхминән үч гат артмышдыр. Ухолово стансијасындан 1893-чү илдә 30 мин пуда гәдәр, 1894-чү илдә 82 мин пуда гәдәр јерли әкинчилик машынлары Јола салынмышдыр, һалбуки 1892-чи илин ахырынадәк һәмин стансијадан көндәрилән кәнд тәсәрруфаты машынлары илдә һеч 10 мин пуда да чатмырды. «Ухоловодан көндәрилән машынлар башлыча олараг Канино вә Смыково кәндләриндә, һисмән дә Рјазан губернијасынын Сапожок гәза шәһәриндә һазырланан дөјүм аләтләриндән ибарәтдир. Канино кәндиндә Јермаковун, Каревин вә Голиковун үч чугунтөкмә заводу вардыр ки, бунлар башлыча олараг кәнд тәсәрруфаты машынлары үчүн һиссәләр һазырлајыр. Машыны гајырыб гуртармаг вә гурашдырмаг ишиндә исә јухарыда көстәрилән һәр ики кәндин (Канино вә Смыково), демәк олар, бүтүн әһалиси чалышыр» («Сызран-Вјазма дәмир јолунун 1894-чү илдәки тичарәт фәалијјәтинин гыса ичмалы». IV бурахылыш. Калуга, 1896, сәһ. 62—63). Бу мисалда мараглы чәһәт, I-чиси, истеһсалын мәһз ахыр илләрдә, ја'ни тахыл гиймәтләринин ашағы олдуғу илләрдә сон дәрәчә артмасы факты вә 2-чиси, «фабрик-завод» истеһсалы илә «кустар» истеһсалы дејилән истеһсалын әлагәдар олмасы фактыдыр. «Кустар» истеһсалы фабрикин «кәнар бөлмәсиндән» башга бир шеј дејилдир.

ннjасы земство ндарәсинин «1898-чи ил үчүн кәнд тә-сәрруфаты hесабатына әлавә» нәшрндә («Северны Курjер», 1899, № 32) нстеһлак кәтанчылығындан тичарәт кәтанчылығына кечилмәси нлә әлагәдар олараг машынларын вә хүсусән кәтандндән машынларын jajылдығы гејд олунур. Котанларын сајы артыр. Көстәрилир кн, кәндлиләрин кәсбкарлыға кетмәси, кәнд тәсәрруфаты машынларынын сајчыа артмасына вә әмәк hаггынын jүксәлмәсинә сәбәб олур. Ставропол губернијасында (jенә орада, № 33) башга jерләрдән кәләнләрин артмасы илә әлагәдар олараг кәнд тәсәрруфаты машынлары күчлү сурәтдә jajылыр. Бурада 1882-чи илдә 908; 1891—1893-чү илләрдә орта hесабла 29 275; 1894—1896-чы илләрдә орта hесабла 54 874; 1895-чи илдә 64 минә гәдәр кәнд тәсәрруфаты аләти вә машыны олдуғу гејд едилмишди.

Машын ишләднлмәсинин артмасы, тәбнн олараг, механикн мүһәррикләрә дә тәләб доғурур: бухар машынлары нлә бәрабәр «сон заманлар тәсәрруфатларымызда кероснн мүһәррнкләри дә кениш jajылмаға башлајыр» («Мәhсуллар гүввәләр», I, 56) вә харнчдә бу чүр нлк мүһәррнкин чәми 7 нл бундан әввәл мејдана чыхдығына бахмајараг, бизdә инди бу чүр мүһәррикләр hазырлајан 7 завод вардыр. 70-чи илләрдә Херсон губернијасында кәнд тәсәрруфатында jалныз 134 локомобил вар иди («Русија империjасында бухар мүһәррикләри статистикасы үчүн материаллар». СПБ. 1882); 1881-чи илдә—500-ә гәдәр иди («Тарихи статистика ичмалы», II чилд, экинчилнк аләтләри бөлмәси). 1884—1886-чы илләрдә бу губернијанын үч гәзасында (алты гәзадан) 435 бухарла ишләjән дөjүм машыны тапылмышды. «hазырда (1895) бу машынларын сајы ән азы ики дәфә артыг олмалыдыр» *(Тезjаков:* «Херсон губернијасында кәнд тәсәрруфаты фәһләләрн вә онлар үчүн сәһнjjә нәзарәтнинн тәшкили». Херсон, 1896, сәh. 71). «Вестник Финансов» (1897, № 21) дејнр кн, Херсон губернијасында бухарла ишләjән дөjүм машынларынын сајы «1150-jә гәдәрдир, Кубан вилајәтндә дә бухарла ишләjән дөjүм машынларыны сајы тәхминән бу гәдәрднр вә и. а... Бухарла

ишләјән дөјүм машынлары алынмасы сон заманлар сәнаје характери алмышдыр... Ела һаллар олмушдур ки, саһибкар беш мин манатлыг дөјүм машыны илә локомобилин пулуну ики-үч мәһсуллу илдә тамамилә чыхармыш вә һәмин шәртләрлә дәрһал јенисини алмышдыр. Беләликлә, Кубан вилајәтиннн хырда тәсәррүфатларында бу машындан чох вахт 5-нни, һәтта 10-уну көрмәк олар. Бу машынлар орада аз-чох бабат тәсәррүфат үчүн зәрури бир ләвазнмат олмушдур». «Үмумијјәтлә, Русијанын чәнубунда һазырда кәнд тәсәррүфаты ишләри үчүн он миндән артыг локомобил ишләдилир» («Мәһсулдар гүввәләр», IX, 151)*.

Әкәр бнз 1875—1878-чи илләрдә бүтүн Авропа Русијасында кәнд тәсәррүфатында јалныз 1351 локомобил, 1901-чи илдә исә натамам мә'лумата көрә («Фабрик мүфәттишләринин 1903-чү ил һесабатлары јекуну»)—12 091, 1902-чи илдә—14 609, 1903-чү илдә—16 021, 1904-чү илдә—17 287 к. т. локомобили олдуғуну нәзәрә алсаг, сон ијирми-отуз ил әрзиндә капитализмин әкинчилијимиздә нечә бөјүк бир инкилаб јаратмыш олдуғу бизә ајдын олар. Бу просесин сүр'әтләнмәсиндә земствolар бөјүк јардым етмишдир. 1897-чи илин әввәлләриндә «11 губернија вә 203 гәза земство идарәләри јанында үмумијјәтлә бир милјон маната гәдәр дөврижјә капиталы олан» земство к. т. машын вә аләти анбарлары вар идн» («Вестник Финансов», 1897, № 21). Полтава губернијасында земство анбарларынын дөврижјәси 1890-чы илдәки 22,6 мин манатдан 1892-чи илдә 94,9 мин маната вә 1895-чи илдә 210,1 мин маната

* «Русскије Ведомости»дә 1898-чи ил августун 19-да (№ 167) Таврида губернијасынын Перекоп гәзасындан јазылмыш хәбәри бунунла мүгајисә ет. «Әкинчиләримиз арасында бичин машынлары, бухарла ишләјән вә атла ишләјән дөјүм машынлары кениш јајылдығындан тарла ишләри чох тезликлә көрүлүр. Тахылын «вәл» илә дөјүлдүјү көнә үсул чохдан унудулмушдур. Крым әкинчиси өз әкин саһәсини илбәнл артырыр. Белә кн. о, тәкмилләшмиш әкинчилик аләтләриндән вә машынларындан истәр-истәмәз истифадә етмәли олур. Вәл нлә күндә 150—200 пуддан артыг тахыл дөјмәк мүмкүн олмалыдыр һалда, бухарла ишләјән 10 ат гүвәсиндә дөјүм машыны күндә 2 000—2500 пуд, атла ишләјән дөјүм машыны исә күндә 700—800 пуд тахыл дөјүр. Буна көрә дә әкин аләтләриндә, бичин вә дөјүм аләтләрнндә олан тәләб илбәнл о гәдәр артыр ки, әкинчилик аләтләри һазырлајан завод вә фабрикләрнн, бу нл олдуғу кими, елмн әсасда һазыр мәһсулу тапмыр вә әкинчиләрин тәләбләрнни өдәјә билмир». Тәкмилләшмиш аләтләрин јајылмасынын ән мүһүм сәбәбләриндән бири дә тахыл гијмәтләринин дүшмәсидир ки, бу да кәнд тәсәррүфаты саһибләрини истеһсалын дәјәрини ашағы салмага *мәчбур едир*.

галхмышды. 6 ил әрзиндә 12,6 мин котан; 0,5 мин совруг вә чешидләмә аләти; 0,3 мин бичин аләти вә атла ишләјән 0,2 мин дөјүм машыны сатылмышдыр. «Земство анбарларынын башлыча алычылары казаклар вә кәндлиләрдир; сатылмыш бүтүн котанларын вә атла ишләјән дөјүм машынларынын 70%-и бунларын пајына дүшүр. Сәпин вә бичин машынларынын алычылары әсасән торпаг саһибләридир, һәм дә 100 десјатиндән артыг торпағы олан ири торпаг саһибләридир» («Вестник Финансов», 1897, № 4).

Јекатеринослав губернијасы земство идарәсинин 1895-чи ил һесабатына көрә «губернијада тәкмилләшмиш әкин аләтләринин јајылмасы чох сүр'әтли аддымларла ирәлиләјир». Мәсәлән, Верхнеднепровск гәзасында вар иди:

		1894	*1895*
Котан, буккер вә дајаз котан:	саһибкарларда	5 220	6 752
» » » » »	кәндлиләрдә	27 271	30 112
Атла ишләјән дөјүм машыны:	саһибкарларда	131	290
» » » » »	кәндлиләрдә	671	838

(«Вестник Финансов», 1897, № 6.)

Москва губернијасы земство идарәсинин мә'луматына көрә, Москва губернијасы кәндлиләринин 1895-чи илдә 41 210 котаны вар иди; бүтүн тәсәррүфат саһибләриндән 20,2%-нин котаны вар иди («Вестник Финансов», 1896, № 31). Хүсуси һесабламаја көрә, 1896-чы илдә Твер губернијасында 51 266 котан олмушдур, бу исә тәсәррүфат саһибләринин үмуми сајына нисбәтән 16,5% тәшкил едир. Твер гәзасында 1890-чы илдә јалныз 290 котан олдуғу һалда, 1896-чы илдә 5581 котан олмушдур («Твер губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», XIII чилд, 2-чи бурахылыш, сәһ. 91, 94). Кәндли буржуазијасы тәсәррүфатынын нечә сүр'әтлә мөһкәмләниб јахшылашмагда олдуғуну бурадан көрмәк мүмкүндүр.

VIII. КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНДА МАШЫНЛАРЫН ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Кәнд тәсәррүфаты машынгајырмасынын вә ислаһатдан сонракы рус әкинчилијиндә машын ишләдилмәсинин сон дәрәчә сүр'әтлә инкишаф етдији фактыны мүәјјәнләшдирдикдән сонра, инди биз бу һалын ичтимаи-игтисади әһәмијјәти мәсәләсини нәзәрдән кечирмәлијик. Кәндли вә мүлкәдар әкинчилијинин игтисадијјаты һаггында јухарыда дејиләнләрдән ашағыдакы мүддәалар ирәли кәлир: бир тәрәфдән, кәнд тәсәррүфатында машын ишләдилмәсинә вә бунун кенишләнмәсинә сәбәб олан амил мәһз капитализмдир; дикәр тәрәфдән, әкинчиликдә машын тәтбиги капиталист характериндәдир, јә'ни капиталист мүнасибәтләринин әмәлә кәлмәсинә вә бунларын даһа да инкишаф етмәсинә сәбәб олур.

Бу мүддәалардан биринчисинин үзәриндә дајанаг. Биз көрдүк ки, тәсәррүфатда ишләјиб өдәмә системи вә бунунла гырылмаз сурәтдә әлагәдар олан патриархал кәндли тәсәррүфаты өз тәбиәти е'тибары илә гәдим техникаја, көһнә истеһсал үсулларының сахланмасына әсасланыр. Бу тәсәррүфат үсулунун дахили гурулушунда техниканын дәјишдирилмәсинә тәкан верән һеч бир амил јохдур; әксинә, тәсәррүфатын гапалылыгы вә тәнһалыгы, асылы кәндлиләрин јохсуллуғу вә авамлыгы тәкмилләшмә тәтбиг етмәјә имкан вермир. Хүсусән ону гејд едәк ки, ишләјиб өдәмә тәсәррүфатында әмәк һаггы (јухарыда көрдүјүмүз кими) азад муздлу әмәк үсулу шәраитиндәки әмәк һаггына нисбәтән олдугча ашағыдыр; әмәк һаггынын ашағы олмасы исә, мә'лум олдуғу үзрә, машын тәтбигинә мане олан башлыча сәбәблордән биридир. Фактлар да һәгигәтән бизә көстәрир ки, әкинчилик техникасыны дәјишдирмәк јолунда кениш һәрәкат, јалныз ислаһатдан сонра әмтәә тәсәррүфатынын вә капитализмин инкишафы дөврүндә башланмышдыр. Капитализмин јаратдыгы рәгабәт вә әкинчинин дүнја базарындан асылы олмасы техниканын дәјишдирилмәсини зәрури

етди, тахыл гиjмәтләринин ашағы дүшмәси исә бу зәрурәти даһа да кәскинләшдирди*.

Икинчи мүддәаны изаһ етмәк үчүн биз мүлкәдар тәсәрруфаты илә кәндли тәсәрруфатыны ajрыча нәзәрдән кечирмәлиjик. Мүлкәдар машын вә ja тәкмилләшмиш бир алат алдыгда кәндлинин (мүлкәдар үчүн ишләjән кәндлинин) инвентарыны өз инвентары илә әвәз едир; демәли, тәсәрруфатда ишләjиб өдәмә системиндән капиталист системинә кечир. Кәнд тәсәрруфаты машынларынын jajылмасы ишләjиб өдәмә үсулуну капитализмин сыхышдырыб арадан чыхармасы демәкдир. Әлбәттә, ола биләр ки, мәсәлән, торпаг ичарәjә, кәндлинин бичин вә дөjүм машынында вә сапрәдә күнәмүзд формасында ишләjиб өдәмәси шәрти илә верилсин, лакин бу, ишләjиб өдәмәнин икинчи нөвү, кәндлини күнәмүздчүjә чевирән нөвү олар. Демәли, бу чүр «истисналар» белә үмуми бир һалы бир даһа тәсдиг едир ки, евләрә иш пajлаjан бннәкдарын өзү үчүн истеһсал аләтләри алмасы әсарәт алтында олан «кустарын» муздлу фәһләjә чеврилмәси демәк олдуғу кимн, хүсуси саһибкар тәсәрруфатларынын өзләринә тәкмилләшмиш инвентар алмасы да ejни илә, әсарәт алтында олан (халгчыларын термини илә «мүстәгил») кәндлинин муздлу фәһләjә чеврилмәси демәкдир. Мүлкәдар тәсәрруфатынын өзү үчүн инвентар алмасы, ишләjиб өдәмә jолу илә өзүнә jашajыш васитәләри газанан орта кәндлиләри лабүд олараг сарсыдыр. Биз артыг көрдүк ки, ишләjиб өдәмә системи мәһз орта кәндлиләрә мәхсус спесифик бир «пешәдир» вә демәли, орта кәндлиләрин инвентары jалныз кәндлн тәсәрруфатынын дејил, мүлкәдар тәсәрруфатынын да тәркиб һиссәсидир**.

* «Сон икн илдә тахыл гиjмәтләринин ашағы олмасы вә кәнд тәсәрруфаты ишләрнни һөкмән үмузлашдырмаг зәрурәти нәтичәсиндә бичин машынлары о гәдәр сүр'әтлә jajылмага башламышдыр ки, анбарлар бүтүн төләбләри вахтында өдәjә билмир» (Тезjаков. I. с., сәh. 71). Һазыркы кәнд тәсәрруфаты бөһраны капиталист бөһраныдыр. Бүтүн башга капиталист бөһранлары кими, бу да бир jерин, бир өлкәнин, бир әкинчилик саһәсинин фермерләрини вә тәсәрруфат саһибләрини вар-jохдан чыхарыр, ejни заманда башга jердә, башга өлкәдә, әкинчилнjин башга саһәләриндә, капитализмин инкишаф етмәсинә бөjүк тәкан верир. Чl-б Н. — онун. Каблуковун вә с. вә с. бу барәдәки мүһакимәләринин башлыча сәһви дә һазыркы бөһранын бу әсас хүсусиjjәтини вә онун нгтисади табиәтини анламамагдан ибарәтдир.

** Чl-б В. В. бу һәгигәти (jә'ни орта кәндлиләрин варлыгынын хejли дәрәчәдә мүлкәдар тәсәрруфатындакы ишләjиб өдәмә системиндән асылы

Буна көрә дә к.-т. машынларыныҝын вә тәкмилләшмиш аләтләрин јајылмасы илә кәндлиләрин мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмәси бир-бири илә гырылмаз сурәтдә әлагәдар олан һаллардыр. Кәндлиләр арасында тәкмилләшмиш аләтләрин јајылмасынын да ејни әһәмиҗҗәти олдуғуну изаһ етмәҗә, әввәлки фәсилдә дејиләнләрдән сонра, чәтин ки ehtијач олсун. Бухарла ишләјән тохучулу дәзкаһы әл илә ишләјән кустар тохучуну амансызлыгла сыхышдырыб арадан чыхардығы кими, кәнд тәсәррүфатында мүнтәзәм сурәтдә машын ишләдилмәси дә патриархал «орта» кәндлини ејни амансызлыгла сыхышдырыб арадан чыхарыр.

Әкинчиликдә машын тәтбигинин нәтичәләри јухарыда дејиләнләри тәсдиг едәрәк, капитализмин тәрәггисинин бүтүн типик хүсусиҗҗәтләрини вә она хас олан бүтүн зиддиҗҗәтләри көстәрир. Һазыркы дөврә гәдәр ичтимаи инкишафын кедишиндән, демәк олар, бүсбүтүн кәнарда галан әкинчиликдә машынлар әмәк мәһсулдарлыгыны сон дәрәчә артырыр. Буна көрә дә ч-б Н. — онун, Русијада тахыл истеһсалында «гәти бир дурғунлуг» олдуғу («Очеркләр», сәһ. 32) вә һәтта әкинчилик әмәји «мәһсулдарлыгынын ашағы дүшдүјү» һаггында сөјләдијинин тамамилә әсассызлыгыны көрмәк үчүн тәкчә бир факты, рус әкинчилијиндә машын тәтбигинин сүр'әтлә артмасы фактыны көстәрмәк кифајәтдир. Һамылыгча мүәјјән едилмиш фактлара зидд олан вә капитализмдән әввәлки үсуллары ч. Н. — онун идеаллашдырмасы үчүн лазым олан бу мүддәа үзәринә биз ашағыда бир даһа гајыдачағыг.

Сонра, машынлар истеһсалын тәмәркүзүнә вә әкинчиликдә капиталист кооперасијасынын тәтбигинә сәбәб олур. Машын тәтбиги, бир тәрәфдән, чохлу капитал тәләб едир вә буна көрә дә јалныз ири тәсәррүфат саһибләринә мүјәссәрдир; дикәр тәрәфдән, машынын хәрчи јалныз бечәрилән мәһсулун мигдары чох олдугда чы-

---

олдугуну) белә бир гәриб шәкилдә ифадә едир: «саһибкар онун (кәндлинин) инвентарына чәкилән хәрчләрдә, нечә дејәрләр, иштирак едир». Ч-б Санин һаглы олараг буна белә чаваб верир: — «Демәли, белә чыхыр ки, Фәһлә мүлкәдар үчүн дејил, мүлкәдар фәһлә үчүн ишләјир». *А. Санин.* «Халг истеһсалы нәзәриҗҗәси һаггында бир нечә сөз». Гурвичин «Рус кәндинин игтисади вәзиҗҗәти» китабынын русча тәрчүмәсинә әлавәдә. М., 1896, сәһ. 47.

хыр; машын тәтбиг едилдикдә истеһсалын кенишләндирилмәси зәрури олур. Буна көрә бичин машынынын, бухарла ишләјән дөјүм машынынын вә саирәнин ајылмасы әкинчилик истеһсалынын тәмәркүзләшдијини көстәрир,—вә биз ашағыда доғрудан да көрәчәјик ки, Русијада машын тәтбигини чох кенишләтмиш олан әкинчилик рајонунда (Новороссијада) тәсәрруфатлар да чох бөјүкдүр. Анчаг ону гејд едәк ки, әкинчилијин тәмәркүзүнү (ч-б Н. — онун етдији кими) јалныз әкинләрин екстенсив кенишләнмәси формасында тәсәввүр етмәк сәһв оларды; һәгигәтдә әкинчилик истеһсалынын тәмәркүзү, тичарәт әкинчилији формаларындан асылы олараг ән мүхтәлиф шәкилләрдә тәзаһүр едир (бу хүсусда сонракы фәслә бах). Истеһсалын тәмәркүзү тәсәрруфатда фәһләләрин кениш кооперасијасы илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Јухарыда биз тахылы бичмәк үчүн бирдән *јүзләрлә* бичин машыны ишә салан бөјүк маликанәләр нүмунәсини көрдүк. «4—8 атла ишләјән дөјүм аләти үчүн 14-дән 23-ә гәдәр вә даһа артыг фәһлә лазымдыр ки, бунларын да јарысы гадынлардан вә јенијетмәләрдән, јә'ни јарымфәһләләрдән ибарәтдир... Бүтүн ири тәсәрруфатларда олан вә бухарла ишләјән 8—10 ат гүввәсиндә дөјүм машынлары» (Херсон губ.) «ејни вахтда 50-дән 70-ә гәдәр фәһлә тәләб едир, бунларын јарыдан чоху јарымфәһләләр, 12 јашындан 17 јашына гәдәр гыз вә оғланлардыр» (Тезјаков, I. с., 93). Јенә һәмин мүәллиф һагглы олараг гејд едир: «Ејни вахтда 500—1000 фәһлә топланан ири тәсәрруфатлары чәсарәтлә сәнаје мүәссисәләринә бәрабәр тутмаг олар» (сәһ. 151)*. Беләликлә, бизим халгчылар: «ичма» әкинчиликдә кооперасијаны «асанлыгла тәтбиг едә биләрди», — дејә сөһбәт ачдыглары заман һәјат өзјолу илә кетмиш вә капитализм ичманы өз мәнафеји чәһәтдән бир-бириндә әкс игтисади груплара парчалајыб муздлу фәһләләрин кениш кооперасијасына әсасланан ири тәсәрруфатлар јаратмышдыр.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, машынлар

* Сонракы фәслин 2-чи §-ыны да бунунла мүгајисә ет: орада Русијанын һәмин рајонундакы капиталист әкинчилик тәсәрруфатларының һәчминә даир даһа мүфәссәл мә'лумат верилмишдир.

капитализм үчүн дахили базар *јарадыр*: 1-чиси, истеһсал васитәләри үчүн (машынгајырма сәнајеси, мә'дән сәнајеси вә и. а. вә с. мәһсуллары үчүн) базар јарадыр, 2-чиси дә, иш гүввәси үчүн базар јарадыр. Машын тәтбиг едилмәси, јухарыда көрдүјүмүз кими, ишләјиб өдәмә үсулунун азад муздлу әмәклә әвәз олунмасына вә муздурлу кәндли тәсәррүфатлары јаранмасына сәбәб олур. Кәнд тәсәррүфаты машынларынын күтләви сурәтдә ишләнмәси чохлу муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләләри олмасыны тәләб едир. Әкинчилик капитализминин ән чох инкишаф етдији јерләрдә машын тәтбиги илә бәрабәр һәмин муздлу әмәк *тәтбиги* просеси башга бир просеслә, мәһз: муздлу фәһләләри машынын сыхышдырыб арадан чыхармасы илә чулғашыр. Бир тәрәфдән, кәндли буржуазијасынын әмәлә кәлмәси вә торпаг саһибләринин ишләјиб өдәмә үсулундан капитализмә кечмәси муздлу фәһләләрә тәләб *јарадыр*; дикәр тәрәфдән исә, тәсәррүфатын чохдан бәри муздлу әмәк әсасында гурулдуғу јерләрдә машынлар муздлу фәһләләри *сыхышдырыб арадан чыхарыр*. Бу һәр ики просесин бүтүн Русија үчүн нә кими бир үмуми нәтичә вермәси, јә'ни муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин сајча артмасы вә ја азалмасы һаггында дүрүст вә күтләви статистика мә'луматы јохдур. Шүбһәсиздир ки, индијә гәдәр һәмин фәһләләрин сајы артмышдыр (сонракы параграфа бах). Зәннимизчә, онларын сајы инди дә артмагдадыр*: 1-чиси, әкинчиликдә муздлу фәһләләри машынын сыхышдырыб арадан чыхармасына даир јалныз Новоросија үзрә мә'лумат вардыр, капиталист әкинчилији олан башга рајонларда (Прибалтика вә гәрб өлкәсиндә, шәрг учгарларында вә бә'зи сәнаје губернијаларында) исә бу просесин кениш мигјасда баш вермәси һәлә гејд едилмәмишдир. Ишләјиб өдәмә үсулунун һәлә үстүн олдуғу чох бөјүк бир рајон галыр вә бу рајонда машын тәтбиги муздлу фәһләләрә тәләб јарадыр. 2-чиси, әкинчилијин интенсивлији артдыгча (мәсәлән,

* Чохлу кәндлиси олан бир өлкәдә муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләләрин сајынын мүтләг мә'нада артмасы илә кәнд әһалисинин јалныз нисби мә'нада дејил, мүтләг мә'нада да азалмасынын бир ариф сыға билдијини иза һ етмәјә чәтин ки лүзум олсун.

көкүмејвә биткиләр әкилдикдә), муздлу әмәјә тәләб сон дәрәчә артыр (IV фәслә бах). Муздлу кәнд тәсәрруфаты фәһләләринин мүтләг сајы (сәнаје фәһләләринин әксинә олараг), әлбәттә, капитализмин мүәјјән инкишаф пилләсиндә, ја'ни бүтүн өлкәнин кәнд тәсәрруфаты тамамилә капиталистчәсинә тәшкил олундугда вә әкинчилијин ән мүхтәлиф әмәлијјаты үчүн машын ишләдилмәси үмуми бир шәкил алдыгда азалмаға башламалыдыр.

Новороссијаја кәлдикдә, јерли тәдгигатчылар бурада јүксәк инкишаф етмиш капитализмин ади нәтичәләри олдуғуну гејд едирләр. Машынлар муздлу фәһләләри сыхышдырыб арадан чыхарараг әкинчиликдә капитализм үчүн еһтијат ордусу јарадыр. «Херсон губернијасында ишләк әлләрин гијмәти ағлакәлмәз дәрәчә јүксәк олдуғу вахтлар кечиб кетмишдир. Кәнд тәсәрруфаты аләтләринин сүр'әтлә јајылмасы... нәтичәсиндә...» (вә башга сәбәбләр үзүндән) *«ишләк әлләрин гијмәти мүнтәзәм сурәтдә ашағы дүшүр»* (курсив мүәллифиндир)... «Әкинчилик аләтләринин бөлкүсүзүри тәсәрруфатлары фәһләләрин асылылығындан гуртарыр* вә ејни заманда ишләк әлләрә тәләби азалдараг, фәһләләри чәтин вәзијјәтә салыр» (Тезјаков, I. с., 66—71). Башга бир земство санитар һәкими ч. Кудрјавтсев дә «1895-чи илдә Таврида губернијасынын Каховка гәсәбәсиндә Николајев јармаркасына кәлән кәнд тәсәрруфаты фәһләләри вә онлара санитар нәзарәти» әсәриндә (Херсон, 1896) ејни һаллары гејд едир.—«Ишләк әлләрин гијмәти... кетдикчә ашағы дүшүр вә кәлмә фәһләләрин хејли һиссәси ишсиз галыб һеч бир шеј газана билмир, ја'ни игтисад елми дили илә десәк, еһтијат фәһлә ордусу дејилән сүн'и әһали артыглығы әмәлә кәлир» (61). Бу еһтијат ордусу үзүндән әмәјин гијмәти бә'зән о гәдәр азалыр ки, «бир чох тәсәррү-

* Ч б Попокарјов бу барәдә беле дејир: «Машынлар мәһсул јығмаг ишинин гијмәтини тәнзим етмәклә, чох еһтимал ки, ејни заманда фәһләләри дә интизама алышдырыр» («Кәнд тәсәрруфаты вә мешәчилик» журналындакы мәгаләсиндән, ситат «Вестник Финансов»дан кәтирилир, 1896, № 14). «Капиталист фабрикинин Пиндары» д-р Јурун (Хәлебов Ч.Г.)[44] фәһләләр арасында «гајда» вә «интизам» јарадан машынлары нечә 'алә гышладығыны хатырладыр. Русијада әкинчилик капитализми јалныз «әкинчилик фабрикләри» дејил, бу фабрикләрин «Пиндарларыны» да јарада билмишдир.

фат саһибләри машынлары олдуғу һалда, тахылы машынла дејил, әл илә јығмағы даһа мүнасиб көрүрдүләр» (1895-чи илдә) (ibid., 66, «Херсон земство мәчмуәси»ндән, 1895, август)! Бу факт капиталист үсулу илә машын ишләдилмәсинә хас олан зиддијјәтләрин бүтүн дәринлијини һәр чүр мүлаһизәдән даһа ајдын вә даһа инандырычылыгла көстәрир!

Машын ишләдилмәсинин дикәр бир нәтичәси дә гадын вә ушаг әмәјинин даһа чох тәтбигиндән ибарәтдир. Тәшәккүл тапмыш капиталист әкинчилији, фабрик фәһләләри ијерархијасына чох бәнзәјән вә һамылыгча мә'лум олан фәһлә ијерархијасы јаратмышдыр. Мәсәлән, Чәнуби Русијанын маликанәләриндә белә дәрәчәләр вардыр: а) *там фәһләләр* — һәр чүр иш көрә билән јашлы кишиләр; б) *јарымфәһләләр* — 20 јашынадәк гадын вә кишиләр; јарымфәһләләр ики категоријаја бөлүнүрләр: аа) 12, 13 јашындан 15, 16 јашынадәк — дар мә'нада јарымфәһлә оланлар вә бб) *бөјүк күчлү јарымфәһләләр;* «игтисад дилиндә «дөрддә үч» фәһлә»*,—бунлар 16 јашындан 20 јашына гәдәр олуб от чалынындан башга там фәһләнин көрдүјү һәр иши көрә билирләр. Нәһајәт, в) *аз күчлү* јарымфәһләләр —8 јашындан ашағы вә 14 јашындан јухары олмајан ушаглардыр; бунлар донуз отаран, бузов отаран, алагчы вә котанда сүрүчү вәзифәсини ифадә едирләр. Чох вахт бунлар јалныз јемәјә вә палтара гуллуг едирләр. Әкинчилик аләтләринин тәтбиги «там фәһләнин әмәјини гијмәтдән салыр» вә ону даһа учуз олан гадын вә јенијетмә әмәји илә әвәз етмәк имканы верир. Кәлмә фәһләләр һаггында статистика мә'луматы киши әмәјини гадын әмәјинин сыхышдырыб арадан чыхардығыны тәсдиг едир: 1890-чы илдә Каховка гәсәбәсиндә вә Херсон шәһәриндә фәһләләр арасында гадынларын 12,7%; 1894-чү илдә бүтүн губернијада 18,2% (56 464-дән 10 239 нәфәр); 1895-чи илдә 25,6% (48 753-дән 13 474 нәфәр) олдуғу, ушагларын исә, 1893-чү илдә 0,7% (10 јашындан 14 јашынадәк), 1895-чи илдә 1,69% (7 јашындан

* Тезјаков. 1. с., 72.

14 јашынадәк) олдуғу гејд едилмишдир. Херсон губернијасынын Јелизаветград гәзасында јерли маликанә фәһләләри арасында ушаглар 10,6% тәшкил едирләр (ibid.).

Машынлар фәһлә әмәјинин интенсивлијини артырыр. Мәсәлән, бичин машынларынын ән чох јајылмыш нөвү (бичнлән тахылын әл илә атылмасыны тәләб едән машын) «лобогрејка» вә ја «чубогрејка» кими характерик бир ад алмышдыр, чүнки фәһлә туллама апаратынын ишини көрдүјүндән онун сон дәрәчә көркин ишләмәси тәләб олунур (мүгајисә ет: «Мәһсулдар гүввәләр», I, 52). Дөјүм машынларында ишләмәјин дә көркинлији ејнилә бу чүр артыр. Капиталист үсулу илә ишләдилән машын (һәр јердә олдуғу кими) бурада да иш күнүнүн узадылмасына бөјүк тәкан верир. Әкинчиликдә дә, әввәлләр көрүнмәјән кечә иши мејдана кәлир. «Мәһсуллу илләрдә... бә'зи маликанәләрдә вә бир чох кәндли тәсәрруфатларында кечәләр дә» (Тезјаков, I. с., 126), сүн'и ишыгда — мәш'әл ишығында «иш көрдүрүлүр» (92). Нәһајәт, мүнтәзәм сурәтдә машын ишләдилмәси кәнд тәсәрруфаты фәһләләри арасында шикәстлијә сәбәб олур, гызларын вә ушагларын машында ишләмәси, тәбии ки, даһа чох шикәстлик төрәдир. Мәсәлән, Херсон губернијасынын земство хәстәханалары вә мүаличәханалары кәнд тәсәрруфаты ишләри мөвсүмүндә «демәк олар, ағзынадәк шикәстлә» долур, «кәнд тәсәрруфаты машын вә аләтләринин амансыз вә сарсыдычы тә'сири нәтичәсиндә даим бөјүк кәнд тәсәрруфаты фәһләләри ордусу сырасындан чыханлар үчүн бир нөв сәһра хәстәханасы» олур (ibid., 126). Кәнд тәсәрруфаты машынларынын төрәтдији шикәстликләр һаггында артыг хүсуси тибб әдәбијјаты јаранмагдадыр. Кәнд тәсәрруфаты машынлары ишләтмәк һаггында мәчбури гәрарлар чыхарылмасы тәклифләри ирәли сүрүлүр (ibid.). Машынлы ири сәнаје һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнаједә истеһсал үзәриндә ичтимаи нәзарәт гојулмасыны вә истеһсалын тәнзим олунмасыны там чиддијјәтлә тәләб едир. Белә нәзарәт гојмаг тәшәббүсләриндән биз һәлә ашағыда данышачағыг.

Нәһаjәт, кәнд тәсәррүфатында машын ишләтмәк мәсәләсинә халгчыларын әсла ардычыллыгла јанашмадыгларыны гејд етмәлијик. Машын ишләдилмәсинин фајдалы вә мүтәрәгги олдуғуну е'тираф етмәк, бу иши инкишаф етдирән вә асанлашдыран бүтүн тәдбирләри мүдафиә етмәк вә ејни заманда рус әкинчилијиндә машынын капиталист үсулу илә ишләдилдијинә е'тинасызлыг көстәрмәк — хырда вә ири аграриләрин нөгтеји-нәзәри дәрәчәсинә енмәк демәкдир. Бизим халгчылар исә кәнд тәсәррүфаты машынлары вә тәкмилләшмиш аләтләр ишләдилмәсинин капиталист характеринә мәһз е'тинасызлыг көстәрирләр, кәндли вә мүлкәдар тәсәррүфатларынын һансы типинин машын тәтбиг етдијини һәтта арашдырмага да тәшәббүс етмирләр. Ч-б В. В. һиддәтлә ч. В. Чернјајеви «капиталист техникасынын нүмајәндәси» адландырыр («Мүтәрәгги чәрәјанлар», 11). Көрүнүр ки, Русијада машынын капиталист үсулу илә ишләдилмәсиндә мәһз ч. Чернјајев вә ја торпаг назирлијинин башга бир мә'муру мүгәссир имиш! Ч-б Н. — он, — «фактлардан дөнмәмәк» («Очеркләр», XIV) һаггында ибарәли вә'динә бахмајараг, — әкинчилијимиздә машын тәтбигини мәһз капитализмин инкишаф етдирмиш олмасы фактындан јан кечмәји үстүн билмиш вә өзүндән һәтта белә гәрибә бир нәзәриҗҗә ичад етмишдир ки, куја мүбадилә әкинчиликдә әмәјин мәһсулдарлыгыны азалдыр (сәһ. 74)! Һеч бир мә'лумат тәһлил олунмадан мејдана атылан бу нәзәриҗҗәни тәнгид етмәјә нә имкан вардыр, нә дә лүзум. Ч-б Н. — онун јеритдији мүһакимәдән кичик бир нүмунә көстәрмәклә кифајәтләнәчәјик. «Әкәр биздә әмәк мәһсулдарлыгы ики дәфә артмыш олсајды, инди буғданын четвертинә 12 манат дејил, алты манат верәрдиләр, вәссалам» (234) Һеч дә вәссалам дејил, мөһтәрәм ч. игтисадчы. «Бизdә» (һәр бир әмтәә тәсәррүфаты чәмиҗҗәтиндә олдуғу кими) техниканы ајры-ајры тәсәррүфат саһибләри јүксәлдир вә бу јүксәлиш галанларына да јалныз тәдрнчән кечир. «Биздә» техниканы јалныз кәнд саһибкарлары јүксәлтмәјә гадирдирләр. «Биздә» хырда вә ири кәнд саһибкарларынын бу тәрәггиси кәндлиләрин

вар-јохдан чыхмасы илә вә кәнд пролетариаты јарамасы илә сых әлагәдардыр. Буна көрә дә, әкәр кәнд саһибкарларынын тәсәрруфатларында јүксәлмиш техника ичтимаи-зәрури шәкил алсајды (јалныз бу һалда гиҗмәт ики дәфә әскилә биләрди), онда бу һал, демәк олар, бүтүн әкинчилијин капиталистләр әлинә кечмәси демәк оларды, милјонларла кәндлинин тамамилә пролетарлашмасы демәк оларды, гејри-әкинчи әһалинин сон дәрәчә артмасы вә фабрикләрин чохалмасы демәк оларды (бизим әкинчиликдә әмәк мәһсулдарлығынын ики дәфә артмасы үчүн машынгајырманын, мә'дән сәнајесинин, бухар нәглијјатынын сон дәрәчә инкишаф етмәси, бир чох јени типли кәнд тәсәрруфаты тикилиләри, мағазалар, анбарлар тикилмәси, каналлар чәкилмәси вә и. а. вә с. лазымдыр). Чl-б Н. — он өз мүһакимәләриндәки ади хырдача бир сәһви бурада тәкрар едир: капитализмин инкишафында бир-биринин ардынча кәлән зәрури пилләләр үзәриндән сычрајыб кечир, капитализмин инкишафында һөкмән баш верән мүрәккәб ичтимаи тәсәрруфат дәјишикликләри комплекси үзәриндән сычрајыб кечир, — сонра да дуруб капитализмин «дағыдычылыг» тәһлүкәсиндән килејләнир вә ағламсыныр.

IX. ӘКИНЧИЛИКДӘ МУЗДЛУ ӘМӘК

Инди биз әкинчилик капитализминин башлыча тәзаһүрүнә — азад муздлу әмәјин тәтбиги мәсәләсинә кечирик. Ислаһатдан сонракы тәсәрруфатын бу хүсусијјәти Авропа Русијасынын чәнуб вә шәрг учгарларында ән күчлү шәкилдә тәзаһүр етмишдир, «кәнар әкинчилик пешәси» ады илә мә'лум олан пешәдә, јә'ни муздлу кәнд тәсәрруфаты фәһләләринин күтләви сурәтдә бир јердән башга јерә көчмәсиндә тәзаһүр етмишдир. Буна көрә дә биз әввәлчә Русијада әкинчилик капитализминин бу әсас рајону һаггындакы мә'луматы гејд едәк, сонра да бүтүн Русијаја аид мә'лумата нәзәр салаг.

Муздлу иш ахтармаг үчүн јығын-јығын кәндлиләримизин бир јердән башга јерә көчмәси әдәбијјатымызда чохдан гејд едилмишдир. Буну һәлә, мүхтәлиф губер-

нијаларда көчмәнин дәрәчәсини мүгајисәли сурәтдә тә'јин етмәјә чалышан Флеровскн («Русијада фәһлә синфиинн вәзијјәтн», СПБ. 1869) көстәрмишдн. 1875-чи илдә в. Чаславски «әкинчиликдә кәнар пешәләрнн» үмуми ичмалыны јазмыш («Дөвләт биликләри мәчмуәси», II чилд) вә бунларын әсил мә'насыны гејд етмишдир («јарымкәзәри әһали кими... кәләчәк муздурлар кими бир шеј... әмәлә кәлмишдир»). 1887-чи илдә в. Распопин бу һала даир бир сыра земство статистикасы мә'луматына јекуи вурмуш вә бунлара үмумијјәтлә кәндлиләрин «кәсбкарлығы» кими дејил, әкинчиликдә муздлу фәһлә синфиинн әмәлә кәлмәси просеси кими бахмышдыр. 90-чы илләрдә С. Короленко, Руднев, Тезјаков, Кудрјавтсев, Шаховској чәнабларынын әсәрләри мејдана чыхды вә бунларын сајәсиндә һәмнн һал чох мүкәммәл тәдгиг едилмиш олду.

Муздлу әкинчилик фәһләләриннн *кәлдиҗи* рајон башлыча олараг Бессарабија, Херсон, Таврида, Јекатернослав, Дон, Самара, Саратов (чәнуб һиссәси) вә Оренбург губерниjаларыдыр. Бурада биз Авропа Русијасы илә кифајәтләнирик, лакин гејд етмәк лазымдыр кн, бу һәрәкат (хүсусән сон заманлар) кетдикчә јајылыб Шимали Гафгазы, Урал вилајәтини вә башгаларыны да әһатә едир. Бу рајондакы (сатлыг тахыл тәсәрруфаты рајонунда) капиталист әкинчилнји һагғында мә'лумат сонракы фәсилдә көстәриләчәкдир; орадача биз әкинчилик фәһләләринин кәлдиҗи дикәр јерләрин дә адларыны чәкәчәјик. Әкинчи фәһләләрин чыхдығы башлыча рајон орта гараторпаг губерниjаларыдыр: Казан, Симбирск, Пенза, Тамбов, Рјазан, Тула, Орјол, Курск, Воронеж, Харков, Полтава, Черниrов, Кијев, Подолск, Волынск губерниjаларыдыр*. Белалнклә, фәһләләр әһалиси чох олан јерләрдән әһалиси аз олан јерләрә, мәскунлашдырылан јерләрә көчүрләр; — тәһкимчилик һүгугунун ән чох инкишаф етдиjи јерләрдән онун ән зәиф олдуғу јерләрә көчүр-

* VIII фәсилдә биз Русијада муздлу фәһләләрин көчмәси просесини бүтөвлүкдә тәдгиг едәчәjимиз заман мүхтәлиф јерләрдә кәнар пешәләрин характерини вә истигамәтини мүфәссәл тәсвир едәчәjик.

ләр*; — ишләјиб өдәмә үсулунун ән чох инкишаф етдији јерләрдән бу үсулун чох зәиф вә капитализмин чох ғүввәтли инкишаф етдији јерләрә көчүрләр. Демәли, фәһләләр «јарымазад» әмәкдән азад әмәк тәрәфә гачырлар. Бу гачманын јалныз әһалиси сых олан јерләрдән әһалиси аз олан јерләрә көчмәкдән ибарәт олдуғуну зәнн етмәк сәһв оларды. Фәһләләрин көчмәсинин тәдгиги (ч. С. Короленко, I. с.) белә гәрибә вә мүһүм бир чәһәти көстәрмишдир кн, фәһлә чыхан јерләрин бир чохундан кедән фәһләләрин сајы о гәдәр чох олур ки, бу јерләрин өзүндә фәһлә чатышмыр вә бунларын јерини башга јерләрдән кәлмә фәһләләр тутур. Демәли, фәһләләрин кетмәси јалныз әһалинин мөвчуд әразидә даһа мүтәнасиб бөлүнмәк мејлини дејил, фәһләләрин даһа јахшы јерләрә кетмәк мејлини дә ифадә едир. Әкәр биз фәһлә чыхан рајонда, ишләјиб өдәмә үсулу олан рајонда кәнд фәһләләринин әмәк һаггынын *чох ашағы*, фәһлә кәлән рајонда, капитализм рајонунда исә әмәк һаггынын чох јүксәк олдуғуну хатырласаг, бу мејли тамамилә баша дүшәрик**.

«Кәнар әкинчилик пешәсинин» һәчминә кәлдикдә, бу хүсусда үмуми мә'лумат јалныз ч. С. Короленконун јухарыда көстәрилән әсәриндә вардыр; онун һесабламасына көрә, бүтүн Авропа Русијасында артыг фәһләләрин (фәһләләрә олан *јерли* тәләбә нисбәтән артыг фәһләләрин) мигдары 6360 мин нәфәрдир, бунлардан 2137 мин нәфәри әһалиси әкинчилик пешәсинә кедән һәмин 15 губернијаја дүшүр, ејни заманда фәһлә кәлән 8 губернијада 2173 мин нәфәр фәһлә чатмыр. Ч-б Короленконун һесаблама үсулларының һеч дә һәмишә гәнаәтбәхш олмадығына бахмајараг, онун чыхардығы үмуми нәтичәләри (ашағыда дәфәләрлә көрәчәјимиз кими) тәгрибән доғру сајмаг лазымдыр, кәзәри фәһләләрин сајы исә бу һесабда нәинки артыг көстәрилмәмишдир, һәтта һәгигәтдәкиндән әскик көстәрилмишдир. Шүбһәсиз ки, чәнуба кәлән бу ики милјон

* Һәлә Чаславски фәһләләрин кәлдији јерләрдә тәһкимлиләрин 4—15%, фәһләләрин чыхдығы јерләрдә исә 40—60% олдугуну көстәрмишди.

** VIII фәслин 4-чү §-ында: ишғүввәси үчүн дахили базар әмәлә кәлмәси һаггында 10 иллик чәдвәл мә'луматына бах. (бу чилд, сәһ. 625. *Ред.*)

фəһлəнин бир һиссəси гејри-əкинчилик фəһлələридир. Лакин ч. Шаховској (I. с.) һеч бир əсас олмадан, көзəјары мүəјјəн едир ки, бунларын јарысы сənаје фəһлələриндəн ибарəтдир. 1-чиси, бүтүн мənбələrдəн бизə мə'лумдур ки, бу рајона кəлəн фəһлə.лəр *башлыча оларағ* əкинчилик фəһлələридир, 2-чиси исə, əкинчилик фəһлələри һеч дə тəкчə јухарыда көстəрилəн губернијалардан кəлмирлəр. Ч-б Шаховскојун өзүнүн көстəрдији бир рəгəм ч. С. Короленконун һесабыны тəсдиг едир. Мəһз ч. Шаховскојун вердији мə'лумата көрə (əкинчилик фəһлələринин чыхдығы јухарыдакы рајона дахил олан) 11 гараторпаг губернијасында 1891-чи илдə 2 000 703 паспорт вə билет верилмишдир (I, с., сəһ. 24), һалбуки ч. С. Короленконун һесабламасына көрə, бу губернијаларын вердији фəһлələрин сајы јалныз 1 745 913 нəфəрдир. Демəли, ч. С. Короленко рəгəмləри һеч дə артырмамышдыр вə Русијадакы кəзəри кənд фəһлələринин үмуми мигдары, јəгин ки, 2 милјон нəфəрдəн артыг олмалыдыр*. Бу гəдəр «кəндлинин» өз ев-ешијини вə пај торпағыны (ев-ешији вə пај торпағы оланларын) тəрк етмəси, хырда əкинчиləрин кənд пролетарларына чеврилмəси кими бөјүк бир просеси вə артмагда олан əкинчилик капитализминин мүздлу əмəјə олан бөјүк тələбини ајдынча көстərир.

Инди суал олунур, Авропа Русијасында кəзəри вə

---

* Ч-б С. Короленконун рəгəминин јохламаг үчүн даһа бир үсул вардыр. Тезјаков вə Кудрјавтсев чанабларынын јухарыда ситат кəтирилəн китабларындан бизə мə'лум олур ки, «кəсбкарлыг» далынча кедиркən гисмən дə олса дəмир јолдан истифадə едəн кənд фəһлələри бүтүн фəһлəларын 1/10 һиссəсini тəшкил едирлəр (һəр икн мүəллифин топладығы мə'лумат бирləшдирдикдə, мə'лум олур ки, диндирилəн 72 635 нəфəр фəһлəдəн јалныз 7 827 нəфəри јолун бир һиссəсində дə олса дəмир јол илə кетмишдир). Һалбуки нəзəрдəн кечирдијимиз сəмтə кəлəн үч əсас дəмир јол илə 1891-чи илдə ишə дашынан фəһлəларын сајы — ч. Шаховскојун јаздығына көрə — 200 мин нəфəрдəн артыг олмамышдыр (170—189 мин нəфəр олмушдур) (I. с., сəһ. 71. дəмир јолларын мə'луматы үзрə). Демəли, чəнуба кедəн бүтүн фəһлəларын сајы 2 милјона јахын һесаб едилмəлидир. Јери кəлмишкəн гејд едək ки, дəмир јолдан истифадə едəн кənд фəһлəларинин сон дəрəчə аз олмасы ч. Н. — онун фикринин сəһв олдуғуну көстərир, зира онун фикричə, дəмир јолларымыздан истифадə едəн сарнишинləрин чоху əкинчилик фəһлələридир. Ч-б Н. — он нəзəрдən гачырмышдыр ки, гејри-əкинчилик фəһлələри даһа јүксəк əмək һагғы алдыгларына көрə дəмир јолдан даһа кениш дəрəчəдə истифадə едирлəр вə бу фəһлəлəр дə (мəсəлəн, тикинти фəһлəлəри, газмачылар, јүк дашыјанлар вə бир чох башгалары) һəмишə јазда вə јајда кедирлəр.

отураг муздлу кәнд фәһләләринин үмуми сајы нә гәдәрдир? Бу суала чаваб вермәк үчүн јеканә тәшәббүс, бизә мә'лум олдуғу үзрә, ч-б Рудневин «Авропа Русијасы кәндлиләринин пешәләри» адлы әсәриндә едилмишдир («Саратов земствосу мәчмуәси», 1894-чү ил, №№ 6 вә 11). Бу чох гијмәтли әсәрдә Авропа Русијасынын 19 губернијасынын 148 гәзасы һаггында топланан земство статистикасы мә'луматынын јекуну верилир. 5 129 863 нәфәр киши ишчисиндән (18—60 јашында) 2 798 122 нәфәринин, јә'ни бүтүн кәнд ишчиләринин 55%-инин «пешәчиләрдән» ибарәт олдуғу мүәјјән едилмишдир*. Мүәллиф «кәнд тәсәрруфаты пешәләри» сырасына јалныз *муздла* көрүлән кәнд тәсәрруфаты ишләрини (муздурлары, күнәмуздчулары, чобанлары, мал-гара һәјәтләриндә чалышанлары) дахил етмишдир. Русијанын мүхтәлиф губерниј а вә рајонларында чалышан фәһлә јашлы кишиләрин үмуми сајына нисбәтән кәнд тәсәрруфаты фәһләләринин фаизини мүәјјән етдикдән сонра мүәллиф бслә бир нәтичәјә кәлир ки, гараторпаг гуршағында бүтүн киши ишчиләрин 25%-ә гәдәри, гејри-гараторпаг гуршағында исә 10%-ә гәдәри муздлу кәнд тәсәрруфаты ишләриндә ишләјир. Бу исә Авропа Русијасында кәнд тәсәрруфаты фәһләләринин 3395 мин нәфәр вә ја, јуварлаг рәгәм көтүрсәк, $3^1/_2$ милјон нәфәр олдуғуну көстәрир (Руднев, I. с., сәһ. 448. Бу мигдар, фәһлә јашлы кишиләрин үмуми сајынын тәгрибән 20%-ини тәшкил едир). Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, ч. Рудневин дедијинә көрә, «статистикачылар күнәмузд вә ишәмузд әкинчилик ишләрини анчаг о заман пешәләр сырасына дахил етмишлөр ки, бу ишләр мүәјјән бир шәхсин вә ја мүәјјән бир аиләнин башлыча мәшғәләси олсун» (I, с., 446)**.

---

* Демәли, бу рәгәмә бир јығын кәндли дахил едилмәмишдир; о кәндлиләр дахил едилмәмишдир ки, муздлу әкинчилик ишләри онлар үчүн башлыча иш олмаса да, өз хүсуси тәсәрруфатларында көрдүкләри ишләр гәдәр мүһүмдүр.

** Ч-б Рудневин дә көстәрдији кими, кәндлиләрин өз торпагларында, сатыналма вә ичарә едилән торпагларда әкинчилик ишләриндән башга көрдүкләри бүтүн вә һәр чүр ишләр «пешәләр» сырасына дахил едилир. Шүбһәсиз ки, бу «пешәчиләрин» чоху — әкинчиликдә вә сәнаједә чалышан муздлу фәһләләрдир. Буна көрә дә биз, охучунун диггәтини бу рәгәмлә-

Ч-б Рудневин көстәрдији бу рәгәми минимум рәгәм һесаб етмәк лазымдыр, әввәлән, она көрә ки, земство сијаһылары мә'луматы 80-чы вә бә'зән һәтта 70-чи илләрә аид олдуғуна көрә аз-чох көһнәлмишдир, икинчиси дә она көрә ки, кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин фаизи мүәјјәнләшдирилиркән әкинчилик капитализминин јүксәк дәрәчәдә инкишаф етдији рајонлар — Прибалтика вә гәрб губернијалары әсла нәзәрә алынмамышдыр. Лакин башга мә'лумат олмадығына көрә, 3½ милјон нәфәрдән ибарәт бу рәгәми гәбул етмәк лазым кәлир.

Демәли, мә'лум олур ки, кәндлиләрин *бешдә бир һиссәјә* гәдәри елә бир вәзијјәтә дүшмүшдүр ки, бунларын «башлыча мәшғәләси» варлы кәндлиләрә вә мүлкәдарлара муздла ишләмәкдән ибарәтдир. Бурада биз, кәнд пролетариатынын иш гүввәсини тәләб едән биринчи сәһибкарлар групуну көрүрүк. Бунлар — *кәндлиләрин ашағы групунун јарыја гәдәринә* иш верән кәнд сәһибкарларыдыр. Бөләликлә, кәнд сәһибкарлары синфинин әмәлә кәлмәси илә ашағы «кәндли» групунун кенишләнмәси, јә'ни кәнд пролетарларынын сајча артмасы арасында там бир гаршылыглы асылылыг мүшаһидә олунур. Һәмин кәнд сәһибкарлары арасында кәндли буржуазијасы мүһүм рол ојнајыр: мәсәлән, Воронеж губернијасынын 9 гәзасында бүтүн мүздурларын 43,4%-и кәндлиләр үчүн ишләјир (Руднев, 434). Әкәр биз бу фаизи бүтүн кәнд фәһләләри үчүн вә бүтүн Русија үчүн норма дејә гәбул етмиш олсајдыг, мә'лум оларды ки, кәндли буржуазијасы милјон јарыма гәдәр кәнд тәсәррүфаты фәһләси тәләб едир. Ејни «кәндлиләр» һәм базара муздла иш ахтаран милјонларла фәһлә чыхарыр, һәм дә күлли мигдарда муздлу фәһлә тәләб едирләр.

рин кәнд пролетарлары һаггында бизим көстәрдијимиз рәгәмләрә јахын олдуғуна чәлб едирик: II фәсилдә биз кәндлиләрин 40%-ә гәдәрнинин кәнд пролетарларындан ибарәт олдуғуну көстәрмишдик. (Бах: бу чилд, сәһ. 181, *Ред.*). Бурада «пешәчиләрин 55% тәшкил етдијини көрүрүк: бунларын јарыдан чоху, 40%-дән артыгы чүрбәчүр мүздлу ишләрлә мәшғулдур.

X. ƏKINÇILIKDƏ AZAD MUZDLU ƏMƏLIN ƏHƏMIYYƏTI

Indi, əkinçiliкdə azad muzdlu əməкdən istifadə olunduгda əmələ кələn jeni ичтимаи мүnasibətlərin əsas хүsusiyjətlərini təsvir etməjə və bunларын əhəmiyjətini müəyjənləшdirməjə чalышaг.

Чənuba кələn чoхlu кənd təsərrüfatы fəhləsi кəndliləрin ən joхsul təbəqələrinə mənsubdur. Хerson guбernijasына кələn fəhlələrin $^{7}/_{10}$ hиссəsi dəmir jol bileti almaға pulu olmadығына кörə pijada кəlir; «bunlar dəmir jol bojy və кəmi ишlədjən чajlarын кənarlarы ilə jüz və min verstlərlə jolu pijada кəlir və sür'ətlə учan gatarlarыn və su üzəriндə üzən кəmiləрin кözəl mənzərəsini sejr edirlər» (Tezjaков; 35). Fəhlələrin janында orta hesabla 2 маната gədər pul olur*; чox вахt heч паспорт almaға da pullarы чatmыr, buna кörə də ики шahы veriб ajlыг билет alырlar. Səfər 10—12 күн davam edir və bu uzun jolu pijada кedənlərin (onlar bə'zən jazын sojуг palчығында ajaгjalын кedirlər) ajaглары шишир, габар olur, dəridən чыхыр. Fəhlələrin $^{1}/_{10}$ hиссəjə gədəri *дубларда* кedир (дуб — тахталардан gajырылмыш, 50—80 nəfər tutan bөjүк və adətən aғzына gədər dolu olan gajыgdыr). Rəsmi комиссijanын (Звекинтсев комиссijasынын)[89] əsərlərində belə hərəкət üsulunun чox təhlүкəli oldуғu gejd edilir: «heч elə il olmur ки, aғzына gədər dolu dubларын biri, ики bə'zən daha чoхu өz sərnишinləri ilə birliкdə batmasын» (ibid., 34). Fəhlələrin bөjүк əksəriyjətinin paj torpaғы varsa da, gədəri heч dərəчəsindədir. Чl-b Tezjaков haglы olaraг gejd edir: «Bүtүn bu minlərlə кənd təsərrüfatы fəhləsi əslində torpagsыz кəndlilərdir, кənd proletarlarыdыr; indi bunларын bүtүn күzəraны кənar peшələrdən asылыdыr... Torpagsыzlaшma sür'ətlə artыr və ejni zamanda кənd proletarиatынын sajыны кetdiкcə artырыr» (77). Jeni fəhlələrin, jə'ni ilк dəfə muzdlu ишə кedənlərin sajы bu

* Кəndlilər jol pulu tapmaг üчün əmlaкlarыны, hətta мүхəlləfagы satырlar, paj torpaгlarыны, ev ешjələrini, paltarlarыны və sairəni кirov gojурlar, hətta ишlədjib ödəmək шərti ilə «кешишlərdən, мүlкədarlardan və jerli golчomaглardan» borч pul alырlar (Шаховской, 55).

просесин сүр'әтлә артмасыны ајдын көстәрир. Бунларын сајы 30%-ә гәдәр олур. *Даими* әкинчилик фәһләләрн кадрларынын әмәлә кәлмәси просесинин сүр'әтини дә бу рәгәмләрдән билмәк олар.

Фәһләләрин күтләви сурәтдә бир јердән башга јерә көчмәси, муздла фәһлә тутманын јүксәк инкишаф етмиш капитализмә хас олан хүсуси формаларыны јаратмышдыр. Чәнубда вә чәнуб-шәргдә бир чох фәһлә базарлары әмәлә кәлмишдир; бураја минләрлә фәһлә топланыр вә муздур тутанлар кәлирләр. Бу базарлар чох вахт шәһәрләрдә, сәнаје мәркәзләриндә, тичарәт кәндләрнндә вә јармаркаларда олур. Мәркәзләрин сәнаје характери фәһләләри даһа артыг чәлб едир; бунлар гејри-әкинчилик ишләринә дә һәвәслә кирирләр. Мәсәлән, Кијев губерннјасында Шпола вә Смела гәсәбәләри (чүгундур шәкәри сәнајесинин бөјүк мәркәзләри) вә Белаја Серков шәһәри фәһлә базарларыдыр. Херсон губернијасында фәһлә базарлары тичарәт кәндләриндә (базар күнләри 9 миндән артыг фәһлә топланан Новоукраинка, Бирзула, Мостовоје вә бир чох башгалары), дәмир јол стансијаларында (Знаменка, Долинскаја вә башгалары) вә шәһәрләрдәдир (Јелисаветград, Бобринетс, Вознесенск, Одесса вә башгаларыдыр). Одесса мешшанлары, гара фәһләләри вә «кадетләри» дә (орада лүтләрә бу ад верилмишдир) ајај заманы муздла кәнд тәсәррүфаты ишләриндә ишләмәјә кәлирләр. Одессада кәнд фәһләләри Середина (вә ја «Косарка») адланан мејданда муздла ишә кирирләр. «Фәһләләр башга базарлара кетмәјиб јахшы әмәк һаггы алмаг үмиди илә өзләрини Одессаја салмаға чалышырлар» (Тезјаков. 58). Кривој Рог гәсәбәси — әкинчиликдә вә мә'дәнләрдә ишләмәк истәјәнләр үчүн ири бир базардыр. Таврида губернијасында Каховка гәсәбәсинин фәһлә базары хүсусилә мәшһурдур; әввәлләр бураја 40 000-ә гәдәр фәһлә топланырды, 90-чы илләрдә 20—30 мин, индн исә, бә'зи мә'лумата көрә, бундан да аз фәһлә топланыр. Бессарабија губернијасында Аккерман шәһәри, Јекатеринослав губернијасында — Јекатеринослав шәһәри вә Лозоваја стансијасы; Дон губерннјасында — һәр ил 150 минә гәдәр фәһлә кәлиб

кетдији Ростов-Дон. Шимали Гафгазда — Јекатеринодар вә Новороссијск шәһәрләри, Тихоретскаја стансијасы вә башгалары. Самара губернијасында — Покровскаја гәсәбәси (Саратов илә үзбәүз), Балаково кәнди вә башгалары. Саратов губернијасында — Хвалынск, Волск шәһәрләри. Симбирск губернијасында — Сызран шәһәри көстәрилмәлидир. Бсләликлә, капитализм учгарларда «әкинчиликлә пешәләри бирләшдирмәјин» јени формасыны јаратмыш, јә'ни муздлу әкинчилик әмәји илә муздлу сәнаје-әкинчилик әмәјини бирләшдирмишдир. Бу бирләшмә јалныз капитализмин сон, јүксәк пилләсиндә, јә'ни мәһарәтин, «әл габилијјәтинин» әһәмијјәтини азалдан, бир пешәдән дикәринә кечмәји асанлашдыран вә муздла фәһлә тутмаг формалары арасындакы фәрги јох едән машынлы ири сәнаје дөврүндә кәниш мигјас ала биләр*.

Доғрудан да бу јерләрдә муздла фәһлә тутмаг формалары чох орижинал вә капиталист әкинчилији үчүн чох сәчијјәвидир. Орта гараторпаг гуршағында чох тез-тез тәсадүф едилән јарымпатриархал, јарымәсарәтли үсулла муздла фәһлә тутмаг формалары бурада јохдур. Бурада јалныз саһибкарларын фәһләлијә кирәнләрә мүнасибәти, јалныз иш гүввәсинин алғы-сатғысы үзрә тичарәт сөвдәси галыр. Инкишаф етмиш капиталист мүнасибәтләри шәраитиндә һәмишә олдуғу кими, бурада да фәһләләр күн вә ја һәфтә һесабы илә ишә кирмәји үстүн тутурлар, чүнки бу һалда онлар әмәк һаггыны әмәјә олан тәләблә үјғунлашдырыб даһа дүрүст тәнзим едә билирләр. «Һәр бир базарын даирәси үчүн (40 верстлик даирәдә) ријази бир дүрүстлүклә гијмәт мүәјјән олунур вә саһибкарлар бу гијмәти чох чәтин поза биләр, чүнки ишләмәјә кәлән кәндли учуз гијмәтлә ишә кирмәкдәнсә базарда јатыб галыр вә ја башга јерә кедир» (Шаховской 104). Өзлүјүндә ајдындыр ки, әмәк гијмәтинин чох ениб-галхмасы са-

* Ч. б Шаховской әкинчилик әмәји илә гејри-әкинчилик әмәјини бирләшдирмәјин башга бир формасыны да көстәрир. Днепр чајы илә ашағы шәһәрләрә минләрлә сал кедир. Онларын һәр бириндә 15—20 фәһлә (салчы) олур, бунларын чоху белоруслар вә Орјол губернијасынын великорусларыдыр. «Онлар бүтүн сәфәр мүддәтиндә там мә'насы илә гәбик-гуруш алырлар» вә башлыча олараг бичин вә дөјүм вахты иш тапмаг үмидиндә олурлар. Лакин бу үмидләр јалныз «јахшы» илләрдә һәјата кечир.

вишләрин тез-тез позулмасына сәбәб олур, — лакин саһибкарларын адәтән инандырмаға чалышдыглары кими јалныз бир тәрәфдән јох, һәр ики тәрәфдән позулмасына сәбәб олур: «һәр ики тәрәф дилләшир: фәһләләр баһа гијмәт истәмәк, саһибкарлар исә учуз гијмәт вермәк үчүн сөзләширләр» (ibid., 107).*. Синифләр арасындакы мүнасибәтләрдә «вичдансыз пулун» нә дәрәчә ачыг һөкм сүрдүјү, мәсәлән, ашағыдакы фактдан көрүнүр: «тәчрүбәли саһибкарлар көзәлчә билирләр» ки, фәһләләр јалныз өз чөрәкләрини тамамилә јеjиб гуртардыгдан сонра «јумшалырлар». «Тәсәрруфат саһибләриндән бири сөјләjир ки, фәһлә тутмаг үчүн базара кәләндә... фәһләләрин арасыны кәзиб ағачы илә онларын һеjбәләрини јохлајырмыш (sic!): чөрәји олан фәһләләри һеч дындирмәjиб базардан чыхыб кедирмиш» вә о замана гәдәр көзләjирмиш ки, «базарда һеjбәси бош оланлар тапылсын» («Селски Вестник»дән 1890-чы ил, № 15, ibid., 107—108).

Инкишаф етмиш һәр чүр капитализм шәраитиндә олдуғу кими, бурада да хырда капиталын фәһләни хүсусилә сыхдығы мүшаһидә олунур. Садәчә тичарәт мүлаһизәләрини** әсас тутан бөјүк саһибкар аз фајда верән вә мүнагишә башландыгда бөјүк зәрәр вермәк тәһлүкәси олан хырда тәзјигләрә әл атмыр. Буна көрә дә, мәсәлән, бөјүк саһибкарлар (300—800 фәһлә тутанлар) чалышырлар ки, фәһләләри бир һәфтәдән сонра бурахмасынлар вә әмәјә олан тәләбә көрә өзләри гијмәт тә'jин едирләр; һәтта бә'зиләри әтраф jерләрдә әмәjин гијмәти галхдыгда әмәк һаггыны артырмаг системи дә тәтбиг едирләр, — әлдә олан бүтүн мә'лумат да көстәрир ки, бу һалда фәһләләрин даһа jахшы ишләмәси вә онларын саһибкарла мүнагишәjә кирмәмәси

* «Мәһсул jахшы олдугда, ишин гызғын вахты фәһләнин бајрамыдыр, ону jола кәтирмәк чох чәтин олур. Она бир гијмәт верәндә, һеч бахмаг да истәмир: сөзү будур ки: истәдиjини верәрсән, кедәрәм. Буна сәбәб дә ишләк әлләрин аалыгы деjилдир, сәбәб одур ки, фәһләләр дедиjи кими: «сөз фәһләниндир»». (Бир волост мирзәсинин мә'луматындан, Шаховскоj, 125.)

Мүлкәдар мүхбирләрдән бири деjир ки: «Мәһсул пис кәләндә вә ишләк әлләрин гијмәти ашағы оланда голчомаг-саһибкар бундан истифадә едиб фәһләни вахтындан әввәл ишдән чыхарыр вә фәһлә ишин гызғын чағында jа һәмин рајонда иш ахтармаға, jа да башга jерләрә кетмәjә мәчбур олур» (ibid., 132).

** Мүгаjисә ет: Fr. Engels. «Zur Wohnungsfrage», Vorwort (Ф. Енкелс, «Мәнзил мәсәләсинә дair», Мүгәддимә, *Ред.*)[90].

əмək hаггыны артыгламасы илə өдəjир (ibid., 130—132; 104). Хырда тəсəрруфат саһиби исə, əксинə, бачардығыны еляjир. «Хуторчу кəндлиляр вə колонист алманлар «сечмə» фəһлə тутур, онлара 15—20% артыг hагг верирляр, лакин бу тəсəрруфат саһибляринин фəһləляр-дəн «сыхыб чыхартдыглары» ишин jекуну да əлли фаиз артыг олур» (ibid., 116). Белə тəсəрруфат саһибляринин jанында ишлəjəн «гызларын», өзляри дедиjи кими, «нə күндүзляри олур, нə дə кечəляри». Бичинчи тутан колонистляр өз оғланларыны *нөвбə илə* сон ajагда кетмəjə (jə'ни фəһləлярин үстүндə дуруб тələсдирмəjə!) мəчбур едирляр, бу гajда илə бир-бирини əвəз едəн тələсдириҹиляр jорғунлуғуну алараг, күндə үч дəфə ишə чыхыб фəһləляри тələсдирирляр: «одур ки, колонист алманларын jанында ишлəjəн фəһləляри jорғун сималарындан асанлыгла танымаг олур». «Үмумиjjətлə хуторчу кəндлиляр вə алманлар кечмишдə саһибкар маликанəляриндə ишləмиш фəһləляри ишə көтүрмəкдəн чəкинирляр. Онлар ачыгча дejирляр ки, *«бизим ишдə сиз таб кətирə билмəзсиниз»*» (ibid.)*.

Машынлы ири сəнajенин jығыш-jығын фəһləпи бир jерə топламасы, истеһсал үсулларыны дəjишдирмəси, синифляр арасындакы мүнасибətляри пəрдəляjəн бүтүн ən'ənəви патриархал өртүк вə пəрдəляри jыртмасы нəтичəсиндə həмишə ичтимаиjjətин диггəти бу мүнасибətлəрə чəлб олунур, ичтимаи нəзарəт jаратмаг вə тəнзим етмək jолунда чəhдляр едилир. Фабрик мүфəттишлиjинин тə'сисиндə хүсусилə ajдын ифадə олунан бу hал, рус капиталист əкинчилиjиндə дə, мəһз бу əкинчилиjин ən чох инкишаф етдиjи рajонда мүшаһидə едилмəjə башлajыр. Фəһləлярин санитариja вəзиjjəти мəсəляси həлə 1875-чи илдə Херсон губернијасында чагырылан Херсон земство hакимляриnин 2-чи губерниja гурултajында мүзакирəjə гоjулмуш вə сонра,

* Кубан вилajəти «казакларының» да бу чүр hərəкət етдикларини көстəрирляр. «Казак həм тəкликдə, həм дə ичма илə чүрбəчүр васитəларлə ишлəк əлləрин гиjмəтини азалтмага чалышырлар» [«! ! тəəссүф ки, «ичманын» бу ən ieни вəзифəси hаггында əлимиздə даһа мүфəссəл мə'лумат jохдур!]: «jемəкдə, ишдə вə hагг hесабла фəһləляри сыхышдырырлар. онларын паспортларыны ланкилирлəр, елликлə jығышыб гəрар чыхарырлар ки, ajры ajры тəсəрруфат саһиблəри мүəjjəн гиjмəтдən jухары фəһlə тутса, чəримə едиләчəклəр вə и. а.» (А. Белобородовун «Кубан вилajətиндə кəлмə фəһləляр» адлы мəгаləси, «Северны Вестник», 1896, феврал, сəһ. 5).

1888-чи илдә бу мәсәлә бир дә галдырылмышды; 1889-чу илдә фәһләләрин вәзиҗҗәтини өјрәнмәк үчүн програм тәртиб едилмишди. 1889—1890-чы илләрдә (о гәдәр дә мүкәммәл олмајараг) кечирилән санитарија тәдгигаты далда-бучаг кәнд јерләриндә әмәк шәраити үзәриндәки пәрдәни азачыг галдырды. Мәсәлән, әксәр һалларда фәһләләр үчүн јашајыш биналарынын олмадығы ашкара чыхды; казарма олан јерләрдә исә бу биналар адәтән чох натәмиз һалдадыр; *газмалара* да «чох аз тәсадүф» едилмир — бунларда, мәсәлән, чобанлар (гојун отаранлар) јашајыр вә рүтубәт, дарысгаллыг, сојуг, гарангылыг вә үфунәтдән әзаб чәкирләр. Фәһләләрин јемәји чох заман јарытмаз олур. Иш күнү үмумиҗҗәтлә 12½ саатдан 15 саата гәдәр давам едир, ја'ни ири сәнаједәки ади иш күнүнә (11—12 саат) нисбәтән хејли узун олур. Ән исти заманларда да јалныз «мүстәсна һалларда» тәнәффүс верилир — буна көрә бејин хәстәликләри дә аз олмур. Машында ишләмәк нәтичәсиндә әмәк пешәләрә бөлүнүр вә пешә хәстәликләри меjдана чыхыр. Мәсәлән, дөјүм машынларында «барабанчылар» (дәрзләри барабана гојанлар; бунларын иши чох горхулу вә чох чәтиндир: барабандан фәһләнин үзүнә ири битки тозу вурур) вә «дәрз верәнләр» ишләјирләр (бунлар дәрз верирләр; бу иш о гәдәр ағырдыр ки, ишчиләр һәр 1—2 саатдан бир дәјишилир). Гадынлар саманы сүпүрүр, ушаглар кәнара дашыјыр, 3—5 фәһлә дә таја вурур. Бүтүн губернијада дөјүмчүләрин сајы 200 000-дән артыг олмалыдыр (Тезјаков, 94)*. Ч-б Тезјаков әкинчилик ишләринин санитарија вәзиҗҗәти һаггында белә нәтичәјә кәлир: «Әкинчи әмәјинин «ән хош вә фајдалы бир пешә олдуғуну» дејән гәдим адамларын фикри инди, кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә капитализм руһу һөкм сүрдүјү бир заманда үмумиҗҗәтлә аз ағла батыр. Кәнд тәсәррүфаты ишләриндә машын тәтбиг едилдији заман дан бәри әкинчи әмәјинин санитарија шәраити јахшылашмамыш, анчаг писләшмишдир. Машын иши кәнд тәсәррүфатында

* Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу әмәлиҗҗат — дөјүм — чох вахт азад мүздлу фәһләләр тәрафиндән ичра олунур. Бурадан билмәк олар ки, бүтүн Русијада дөјүмчүләрин сајы нә гәдәр чохдур!

индијәдәк аз тәсадүф едилән әмәк нөвләри јаратмышдыр; бу исә кәнд әһалиси арасында пешә хәстәликләринин вә бир чох ағыр шикәстликләрин јајылмасына сәбәб олмушдур» (94).

Санитарија тәдгигаты нәтичәсиндә (ачлыг вә вәба илиндән сонра) фәһләләри сијаһыја алмаг, онларын үзәриндә санитарија нәзарәти гојмаг вә онлара учуз хөрәк вермәк ишләрини тәшкил етмәклә мүалиҹә-әрзаг мәнтәгәләри јарадылмасы јолунда тәшәббүсләр едилмишдир. Бу ишләрин тәшкили һәчм вә нәтичә е'тибары илә нә гәдәр кичик, бунларын варлығы нә гәдәр зәиф олса да* — капитализмин әкинчиликдәки мејлини ајдынлашдыран бөјүк бир тарихи факт олараг галыр. Һәкимләрин топладығы мә'лумата әсасән Херсон губернијасы һәкимләринин губернија гурултајына тәклиф едилмишди ки, мүалиҹә-әрзаг мәнтәгәләринин вачиб олдуғу е'тираф олунсун, һәмин мәнтәгәләрин санитарија вәзијјәти јахшылашдырылсын, онларын фәалијјәти кенишләндирилсин вә әмәк гијмәтинин галхыб-енмәси һаггында мә'лумат верән фәһлә биржасынын фәалијјәти характеринә чатдырылсын, чохлу фәһләси олан аз-чох ири тәсәррүфатларын һамысында — «сәнаје мүәссисәләриндә олдуғу кими» (с. 155) санитарија нәзарәти јарадылсын, кәнд тәсәррүфаты машынлары ишләдилмәси вә шикәстликләрин гејд олунмасы һаггында мәчбури гәрарлар чыхарылсын, фәһләләрин тә'минат алмаг һүгугу вә бухар нәглијјатынын јахшылашдырылыб учузлашдырылмасы мәсәләси галдырылсын. Русија һәкимләринин бешинчи гурултајы гәрара алмышдыр ки, әлагәдар земстволарын диггәти тибби-санитарија нәзарәти тәшкил етмәк ишиндә Херсон земствосунун фәалијјәтинә чәлб олунсун.

Нәһајәт, бир даһа халгчы игтисадчылар үзәринә гајыдаг. Биз јухарыда көрдүк ки, бунлар ишләјиб өдәмә

* Херсон губернијасының 6 гәза земство јығынчағындан. — ч. Тезјаков бунларын фәһләләр үзәриндә нәзарәт тәшкил етмәк һаггындакы рә'јини хәстәлик — дөрдү бу системә е'тираз етмишди. Јерли торпаг саһибләри губернија земство идарәсинин төһмәтләндириб дејирдиләр ки, «о, фәһләләри тамаһилә тәнбәлләшдирәчәкдир» вә и. а.

үсулуну идеаллашдырыр вә капитализмин бу үсула нисбәтән мүтәрәггилијинә көз јумурлар. Инди биз буну да әлавә етмәлијик ки, онлар фәһләләрин «кәнар пешәләр» далынча кетмәсинә дә мәнфи нәзәрлә бахырлар, һәрәнин *өз јеринда* «кәсбкарлыг» етмәсинә рәғбәт бәсләјирләр. Мәсәлән, ч. Н. — он бу ади халгчы бахышыны белә ифадә едир: «Кәндлиләр... иш ахтармаға кедирләр... Суал олунур, бу, тәсәррүфат чәһәтдән нә дәрәчә хејирлидир? Бу иш тәкликдә һәр бир кәндли үчүн дејил, үмумијјәтлә бүтүн кәндлиләр үчүн, дөвләт-тәсәррүфат чәһәтдән нә дәрәчәдә хејирлидир?.. Биз, кәндлинин өз јеринда боллуча иш олдуғу һалда онун һәр ил бүтүн јајы, аллаһ билир, һаралара кочүб кетмәсинин халис игтисади чәһәтдән хејирсиз олдуғуну көстәрмәк истәјирик...» (23—24).

Биз халгчылыг нәзәријјәсинин әксинә олараг, гәти дејирик ки, фәһләләрин «көчмәси» нәинки фәһләләрин өзләринә «халис игтисади» хејир верир, һәтта үмумијјәтлә мүтәрәгги бир һал һесаб едилмәлидир; ичтимаијјәтин диггәти кәнар јерләрдә кәсбкарлыгын «өз јериндә олан ишләрлә» әвәз едилмәсинә дејил, әксинә, кәнарда пешәләрә кетмәк гаршысындакы бүтүн манеәләрин арадан галдырылмасына, онун һәр чәһәтдән асанлашдырылмасына, фәһләләрин кедиб-кәлмәси үчүн лазым олан бүтүн васитәләрин учузлашдырылыб јахшылашдырылмасына вә и. а. чәлб едилмәлидир. Бизим бу иддиамызын әсаслары ашағыдакылардыр:

1) Фәһләләрә «көчмә» она көрә «халис игтисади» хејир верир ки, фәһләләр әмәк һаггынын даһа јүксәк олдуғу јерләрә, муздла ишә кирәнләрин вәзијјәтинин даһа әлверишли олдуғу јерләрә кедирләр. Бу мүлаһизә нә гәдәр садә олса да,—ону, јүксәк дәрәчәјә, куја «дөвләт-тәсәррүфат» нөгтеји-нәзәри дәрәчәсинә галхмаг һәвәскары оланлар чох вахт унудурлар.

2) «Көчмә», фәһлә тутмагын әсарәтли формаларыны вә ишләјиб өдәмә үсулуну јыхыб дағыдыр.

Мәсәлән, хатырладаг ки, әввәлләр, кәнар пешәләр, зәиф инкишаф етдији заманлар чәнуб торпаг саһибләри (вә башга саһибкарлар) фәһлә тутмагда белә бир үсулдан һәвәслә истифадә едирдиләр: өз приказ-

чинкләрини шимал губернијаларына көндәрир вә верки борчу олан кәндлиләри (кәнд һөкумәт нүмајәндәләринин васитәси илә) онлар үчүн сон дәрәчә әлверишсиз шәртләрлә фәһләлијә тутурдулар*. Демәли, саһибкарлар азад рәгабәтдән истифадә едирдиләр, фәһләлијә кедәнләр исә — јох. Јухарыда биз кәндлинин ишләјиб өдәмә үсулундан вә әсарәтдән баш көтүрүб һәтта шахталара да гачмаға һазыр олдуғуна даир мисаллар көстәрмишдик.

Буна көрә тәәччүблү дејилдир ки, «көчмә» мәсәләсиндә бизим аграриләр халгчыларла әлбирдирләр. Мәсәлән, ч. С. Короленкону көтүрүн. О, фәһләләрин «кәнар пешәләрә кетмәси» әлејһинә мүлкәдарларын бир сыра мүлаһизәләрини өз китабында көстәрдикдән сонра, «кәнар пешәләр» әлејһинә: «әјјашлыг», «дәлисовлуг», «сәрхошлуг», «башысојуглуг», «аиләдән вә валидејнин нәзарәтиндән гуртулмаг үчүн аиләдән гачмаг чәһди», «әјләнмәк вә даһа шән һәјат сүрмәк арзусу» вә башга бу кими бир чох «дәлилләр» кәтирир. Онун хүсусилә мараглы бир дәлили дә будур: «Нәһајәт, мәсәл вар дејәрләр, «даш да бир јердә галса, јосун бағлар», бир јердә галан адам да һөкмән өзүнә әмлак дүзәлдәр вә онун гәдрини биләр» (I. с., 84). Доғрудан да, бу мәсәл бир јерә бағлы олмағын инсана нечә тә'сир етдијини чох габарыг бир шәкилдә көстәрир. Ч-б С. Короленконун ән бөјүк наразылығы ондадыр ки, јухарыда гејд етдијимиз кими, бә'зи губернијалардан «һәддән артыг» чох фәһлә чыхыб кедир вә бунларын јерини башга губернијалардан кәлән фәһләләр тутур. Ч-б С. Короленко, мәсәлән, Воронеж губернијасы һаггында бу факты гејд едәрәк бунун сәбәбләриндән бирини дә көстәрир; бу сәбәб мүфтә пај торпағына малик кәндлиләрин чох олмасыдыр. «Көрүнүр ки, нисбәтән пис мадди вәзијјәтдә олан вә өз чүз'и әмлакларынын чох да гајғысына галмајан бу чүр кәндлиләр өһдәләринә көтүрдүкләри тәәһһүдләри чох вахт јеринә јетирмирләр вә үмумиј-

* Шаховской, I. с., 98 вә сонракылар. Мүәллиф һәтта кәндлиләри үчүз гијмәтә фәһләлијә тутан мирзәләрә вә јүзбашылара верилән «мүкафатлык» мәзәммәсини дә көстәрир.—Тезјаков: I. с., 65.—Трирогов: «Ичма вә верки» и «Халг тәсәррүфатында өсәрәт» мәгаләси.

јәтлә өз јерләриндә кифајәт гәдәр кәсбкарлыг тапа билдикдә дә чох асанлыгла башга губернијалара кедирләр». «Өз чүз'и пај торпагларына аз бағлы олан (sic!), бә'зән һеч инвентары да олмајан бу кәндлиләр асанлыгла ев-ешикләрини тәрк едиб доғма кәндләриндән узаг јерләрдә сәадәт ахтармаға кедирләр, өз јерләриндә кәсбкарлыг тапмаг вә бә'зән һәтта өһдәләринә көтүрдүкләри тәәһһүдләри дә јеринә јетирмәк гајғысына галмырлар, чүнки бунлардан алынаҹаг бир шеј дә јохдур» (ibid.).

«Аз бағлыдырлар»! Әсил сөз будур!

«Көчмәнин» хејирсизлијиндән, «өз јериндәки ишләрин» даһа әлверишли олмасындан дәм вуранлар кәрәк бу мәсәлә үзәриндә бир гәдәр фикирләшәјдиләр!*.

3) «Көчмә», әһалинин һәрәкәтдә олмасы демәкдир. Көчмә кәндлиләрин «јосун бағламасына», тарихин онлар үчүн һәддиндән артыг топладығы бу «јосун» ичиндә галмасына мане олан ән мүһүм амилләрдән бириди. Әһали һәрәкәтдә олмаса инкишаф да едә билмәз, буна көрә дә һәм чәнубда, һәм дә шималда, һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнаједә, һәм пајтахтда, һәм дә учгарларда олан мүхтәлиф мүнасибәт вә гајдаларла сәрбәст таныш олмағын инсанлара вердикләрини һәр һансы бир кәнд мәктәбинин дә верә биләчәјини күман етмәк садәлөвһлүк оларды.

---

* Халгчылыг мөвһуматының зәрәрли тә'сирини көстәрән даһа бир мисал. Көзәл әсәриндән тез-тез ситат кәтирдијимиз ч. Тезјаков белә бир факты гејд едир ки, Херсон губернијасында чохлу фәһлә чатышмадығына бахмајараг, бу губернијадан Таврида губернијасына чохлу фәһлә кедир. Ч.б Тезјаков буну «чох гәрибә бир һал» адландырыр: «һәм тәсәррүфат саһибләринә, һәм дә өз јеринидә ишин бурахыб кедән вә Таврида губернијасында иш тапачагларына әмин олмајан фәһләләрә зәрәр дәјир» (33). Бизчә, әксинә, ч. Тезјаковун бу сөзләри даһа чох гәрибәдир. Олмајә фәһләләр өз хејирләрини анламырлар, олмајә онларын өзләри үчүн ән фајдалы иш ахтармага һаггы јохдур? (Таврида губернијасында кәнд фәһләләринин әмәк һаггы Херсон губернијасында олдуғундан јүксәкдир). Олмајә бизә догрудан да елә зәнн етмәлијик ки, кәндли һарада јазылмышса вә һарада «пај торпағы илә тә'мин едилмишсә» *һөкмән* орада јашајыб ишләмәлидир?

IV ФӘСИЛ

ТИЧАРӘТ ӘКИНЧИЛИЈИНИН АРТМАСЫ

Гандли вә мүлкәдар тәсәрруфатынын дахили игтисади гурулушуну нәзәрдән кечирдикдән сонра инди биз әкинчилик истеһсалындакы дәјишикликләр мәсәләсинә, кечмәлијик ки, көрәк бу дәјишикликләр капитализмин вә дахили базарын артмасыны ифадә едирми?

1. ИСЛАһАТДАН СОНРАКЫ РУСИЈАДА ӘКИНЧИЛИК ИСТЕһСАЛЫ һАГГЫНДА ВӘ ТИЧАРӘТ ӘКИНЧИЛИЈИНИН НӨВЛӘРИ һАГГЫНДА ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТ

һәр шејдән әввәл, Авропа Русијасында тахыл истеһсалы һаггында үмуми статистика мә'луматына нәзәр салаг. Мәһсулларын чох артыб-әскилмәси үзүндән ајры-ајры дөврләр вә ја ајры-ајры илләр һаггындакы мә'лумат тамамилә јарарсыз олур*. Мүхтәлиф дөврләри вә бир сыра илләр һаггындакы мә'луматы көтүрмәк лазымдыр. Әлимиздә ашағыдакы мә'луматлар вардыр: 60-чы илләр дөврүнә аид —1864—1866-чы илләр һаггында мә'лумат («һәрби-статистика мәчмуәси», IV, СПБ. 1871, губернатор һесабатлары мә'луматы). 70-чи илләрә аид — әкинчилик департаментинин бүтүн онилик һаггында мә'луматы («Русија сәнајесинин тарихи-статистика ичмалы», I чилд, СПБ. 1883). Нә-

* Бир онилликдин 8 илинә (1871—1878) аид мә'луматдан чох чосарәтли нәтичәләр чыхаран ч. Н. — онун ишләтдији үсул һеч олмазса тәкчә бу сәбәбә көрә әсла дүзкүн дејилдир!

һаҗәт, 1880-чи илләрә аид — 1883-чү илдән 1887-чи иләдәк олан беш ил һаггындакы мә'лумат («Русија империјасынын статистикасы», IV); бу бешиллик бүтүн сәксәнинчи илләри әкс етдирә биләр, чүнки 1880-чи илдән 1889-чу иләдәк олан 10 ил әрзиндә орта мәһсул 1883-чү илдән 1887-чи иләдәк олан беш ил әрзиндәки орта мәһсулдан һәтта бир гәдәр јүксәк олмушдур (бах: «Русијанын кәнд вә мешә тәсәррүфаты», Чикаго сәркиси үчүн нәшр едилән әсәр, сәһ. 132 вә 142). Сонра, 90-чы илләрдә тәкамүлүн һансы истигамәтдә кетдијини көстәрмәк үчүн биз 1885-чи илдән 1894-чү иләдәк олан он ил һаггында мә'луматы көтүрүрүк («Мәһсуллар гүввәләр», I, 4). Нәһаҗәт, 1905-чи илә аид мә'лумат («Русија салнамәси», 1906) индики заман һаггында фикир јеритмәк үчүн тамамилә јарарлыдыр. 1905-чи илдәки мәһсул 1900-чү илдән 1904-чү иләдәк олан беш ил әрзиндә көтүрүлән орта мәһсулдан јалныз бир гәдәр аз олмушдур.

Бүтүн бу мә'луматы бир-бири илә мүгајисә едирик*:

Аврупа Русијасынын 50 губернијасы[91]

Милјон четвертлә

Дөврләр	Һәр икн чинсдән олан әһали	Әкин	Халис мәһсул	Әкин	Халис мәһсул	Әһалинин һәр нәфәринә нечә четверт халис мәһсул дүшүр		
	Милјонла	Бүтүн тахыллар, јә'ни дәнли тахыл үстәкәл картоф		Картоф		Дәнли тахыл	Картоф	Чәми тахыл
1864—1866	61,4	72,2	152,8	6,9	17,0	2,21	0,27	2,48
1870—1879	69,8	75,6	211,3	8,7	30,4	2,59	0,43	3,02
1883—1887	81,7	80,3	255,2	10,8	36,2	2,68	0,44	3,12
1885—1894	86,3	92,6	265,2	16,5	44,3	2,57	0,50	3,07
(1900—1904) — —1905	107,6	103,5	396,5	24,9	93,9	2,81	0,87	3,68

Биз бурадан көрүрүк ки, ислаһатдан сонракы дөврдә 1890-чы илләрәдәк һәм дәнли биткиләр, һәм дә кар-

* 1883—1887-чи илләр дөврү үчүн әһалинин 1885-чи илдәки мигдары көтүрүлмүшдүр; әһали артымы=1,2% гәбул едилмишдир. Губернатор һесабатлары мә'луматы илә әкинчилик департаментинин мә'луматы арасындакы фәрг мә'лум олдуғу кими, чүз'ндир 1905-чи илә аид рәгәмләр пуд-чу четвертә чевирмәклә һесабланмышдыр.

тоф истеһсалы шәксиз артмышдыр. Әкинчиликдә әмәјин мәһсулдарлығы јүксәлир: әввәлән, халис мәһсулун мигдары әкинин ғәдәриндән (бә'зи ајры-ајры һаллардан башга) даһа сүр'әтлә артыр; икинчиси дә, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әһали кәнд тәсәррүфатындан тичарәтә вә сәнајеја кечдикчә, һабелә кәндлиләр Авропа Русијасындан кәнарлара көчүрүлдүкчә әкинчилик истеһсалында чалышан әһалинин сајы һәмин мүддәтдә даим азалырды*. Белә бир факт хүсусилә диггәтәлајигдир ки, мәһз *тичарәт* әкинчилији артыр: әһалинин 1 нәфәринә көрә топланан тахылын (тохум чыхылдыгдан сонра) мигдары артыр, бу әһали ичәрисиндә исә ичтимаи әмәк бөлкүсү кетдикчә кенишләнир; тичарәт-сәнаје әһалиси артыр; әкинчи әһали кәнд саһибкарлары илә кәнд пролетариатына парчаланыр; әкинчилијин өзүндә ихтисаслашма артыр, белә ки, истеһсал олунан сатлыг тахылын мигдары өлкәнин истеһсал етдији бүтүн тахыла нисбәтән мүгајисә едилмәз бир сүр'әтлә чохалыр. Әкинчилик истеһсалынын үмуми јекунунда картофун ролунун артмасы просесиндә капиталист характерини ајдынча көстәрир**. Картоф әкинләринин артмасы, бир тәрәфдән, кәнд тәсәррүфаты техникасынын јүксәлдијини (көкүмејвә биткиләр әкилмәси) вә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын техники е'малынын (араг чәкилмәси вә картоф нишастасы истеһсалы) артдығыны көстәрир. Дикәр тәрәфдән дә, картоф әкинләрнинин артмасы, кәнд саһибкарлары синфинин нөгтеји-нәзәринчә, нисби изафи дәјәр истеһсалы-

---

* Ч. Б. Н. — он тамамилә јанлыш фикирдә олуб иддиа едир ки, «онларын сајынын» (әкинчилик истеһсалында машгул оланларын сајынын) «азалдығыны зәнн етмәк үчүн һеч бир әсас јохдур, тамамилә әксинәдир» («Очерклэр» 33. гејд). Бах: VIII фасил. § II.

** 1864—1866-чы илләрдән 1870—1879-чу илләрәдәк Авропа Русијасының истиснасыз олараг бүтүн рајонларында әһалинин 1 нәфәринә дүшән халис картоф мәһсулунун мигдары артмышдыр. 1870—1879-чу илләрдән 1883—1887-чи илләрәдәк бу мәһсул II рајондан 7-синдә (ја'ни: Прибалтика, гәрб. сәнаје. шимал-гәрб. шимал, чәнуб. дүзән. Ашағы-Волга вә Заволжје рајонларында) артмышдыр.

Мүгајисә ет: «Тәсәррүфат саһибларындан алынан материаллар үзрә кәнд тәсәррүфаты статистикасы мә'луматы». VII буракылыш. СПБ. 1897 (әкинчилик назирлијинин нашри)[92]. Авропа Русијасының 50 губернијасында картоф әкини 1871-чи илдә 790 мин десјатин, 1881-чи илдә 1375 мин десјатин, 1895-чи илдә 2154 мин десјатин олмуш, ја'ни 15 илдә 55%, артмышдыр. Картоф мәһсулуну 1811-чи илдә 100 дејә гәбул етсәк, сонракы дөврә аид бөлә рәгәмләр аларыг: 1861—120; 1871—162; 1881—297; 1895—530.

дыр (иш гүввәси хәрчинин учузлашмасы, халгын јемәк-ичмәјинин писләшмәси). 1885-чи илдән 1894-чү иләдәк 10 илә аид мә'лумат буну да көстәрир ки, кәндлиләрин мүлкиҹҹәтдән мәһрум едилмәсини сон дәрәчә гүввәтләндирмиш олан 1891—1892-чи илләр бөһраны дәнли биткиләр истеһсалынын хејли азалмасына вә бүтүн тахылларын мәһсулдарлығынын азалмасына сәбәб олмушдур; лакин картофун дәнли биткиләри сыхышдырыб арадан чыхармасы просеси елә бир гүввәтлә давам едирди ки, әһалинин 1 нәфәринә дүшән картоф истеһсалы, мәһсулун азалмасына бахмајараг, артмышды. Нәһајәт, сон беш илдә (1900—1904) һәмчинин кәнд тәсәрруфаты истеһсалынын артдығыны, әкинчилик әмәји мәһсулдарлығынын јүксәлдијини вә фәһлә синфинин вәзиҹҹәтинин писләшдијини (картофун ролунун артдығыны) көстәрир.

Јухарыда дедијимиз кими, тичарәт әкинчилијинин артмасы әкинчилијин ихтисаслашмасында өзүнү көстәрир. Һәр чүр тахыл истеһсалына даир күтләви вә үмуми мә'лумат бу просеси јалныз ән үмуми шәкилдә көстәрә биләр (о да һәмишә јох), чүнки бу һалда мүхтәлиф рајонларын спесифик хүсусиҹҹәтләри итиб кедир. Һалбуки Русијада ислаһатдан сонракы кәнд тәсәрруфатынын ән сәчиҹҹәви хүсусиҹҹәтләриндән бири мәһз мүхтәлиф әкинчилик рајонларынын ихтисаслашмасыдыр. Мәсәлән, јухарыда ситат кәтирдијимиз «Русија сәнајесинин тарихи-статистика ичмалы»нда (I чилд, СПБ. 1883) ашағыдакы кәнд тәсәрруфаты рајонлары көстәрилир: кәтанчылыг рајону, «малдарлығын үстүн әһәмиҹҹәтә малик олдуғу јерләр», хүсусән «сүдчүлүк тәсәрруфатынын хејли инкишаф етдији» јерләр, дәнли биткиләрин үстүн олдуғу јерләр, хүсусән үчтарлалы әкин рајону вә торпағы динчә гојмаг, јахуд арабир от әкмәклә чохтарлалы мүкәммәл әкин системи тәтбиг олунан рајон (дүзән гуршағынын бир һиссәси; бурада «әсасән ихрач үчүн олан вә гызыл дән адланан ән гијмәтли тахыл истеһсал олунур»), чуғундур рајону, араг чәкмәк үчүн картоф бечәрилән рајон. «Көстәрилән тәсәрруфат рајонлары Авропа Русијасы әразисиндә нисбәтән јахын заманларда әмәлә кәлмиш

вә илдән-илә даһа артыг инкишаф еднб ихтисаслашмагдадыр» (I. с., сәһ. 15)*. Демәли, инди бизим вәзифәмиз әкинчилијин белә ихтисаслашмасы просесини тәдгиг етмәкдән ибарәт олмалыдыр; биз бахмалыјыг ки, тичарәт әкинчилијинин мүхтәлиф нөвләринин артмасы мүшаһидә олунурму, бурада капиталист кәнд тәсәррүфаты әмәлә кәлирми, әкинчилик капитализми јухарыда кәндли вә мүлкәдар тәсәррүфаты һаггында-кы үмуми мә'луматы арашдырыркән көстәрдијимиз хүсусијјәтләрә маликдирми. Өзлүјүндә ајдындыр ки, гаршымыза гојдуғумуз мәгсәд үчүн тичарәт әкинчилијинин ән башлыча рајонларының характеристикасыны вермәк кифајәтдир.

Лакин ајры-ајры рајонлара аид мә'лумата кечмәздән әввәл демәлијик ки, халгчы игтисадчылар, көрдүјүмүз кими, ислаһатдан сонракы дөврдә мәһз *тичарәт* әкинчилијинин артмасы фактынын үстүндән һәр васитә илә кечмәјә чалышырлар. Тәбии, бурада ону да нәзәрә алмырлар ки, дәнли тахылларын гијмәтинин ашағы дүшмәси әкинчилијин ихтисаслашмасына вә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларының мүбадиләјә чәлб олунмасына тәкан вермәлидир. Бир мисал кәтирәк. «Мәһсулларын вә тахыл гијмәтләринин тә'сири» адлы мә'лум китабын мүәллифләри јенә дә тахыл гијмәтинин натурал тәсәррүфат үчүн әһәмијјәти олмадығыны әсас көтүрүр вә бу «һәгигәти» дөнә-дөнә тәкрар едирләр. Лакин һәмин мүәллифләрдән бири олан ч. Каблуков демишдир ки, *үмуми әмтәә тәсәррүфаты шәраитиндә* бу әсас әслиндә доғру дејилдир. О јазыр: «Әлбәттә, ола биләр ки, базара чыхарылан тахылын истеһсал хәрчи шәхси тәсәррүфатда бечәрилән тахылын хәрчиидән аз олсун, онда белә чыхыр ки, куја истеһлак тәсәррүфатында да тахыл әкининдән башга битkиләр әкининә кечмәк» (өзүмүздән әлавә едәк ки, вә ја башга мәшғәләләрә кечмәк) «үчүн мараг ојанар вә, демәли,

* Һәмчинин мүгајисә ет: «Русијанын кәнд вә мешә тәсәррүфаты», с. 81—88; бурада түтүн рајону да әлавә олунур. Ч-б Д. Семјоновун вә ч. А. Фортунатовун тәртиб етдикләри хәритәләрдә, әкинчиликдә үстүн олан биткиләрә көрә фәргләнән рајонлар гејд едилмишдир, мәсәлән, човдар-јулаф-кәтан рајону. Псков вә Јарославл губерниjалары: човдар-јулаф-картоф рајону; Гродно вә Москва губерниjалары, вә и. а.

тахылын базар гијмәти онун үчүн дә әһәмијјәт кәсб едәр, чүнки бу гијмәт *онун* истеһсал хәрчләри илә дүз кәлмир» (I, 98, гејд, курсив мүәллифиндир). «Лакин,— ч. Каблуков бујурур,— биз буну нәзәрә ала билмәрик». Нәјә көрә? Сән демә — она көрә ки, 1) башга биткиләрә кечмәк «јалныз мүәјјән шәраит олдугда» мүмкүндүр. Ч-б Каблуков һәр кәсә мә'лум олан бу мә'насыз ибарә (дүнјада һәр шеј јалныз мүәјјән шәраитдә мүмкүндүр!) васитәси илә белә бир фактын үстүндән рәһатчә кечир ки, ислаһатдан сонракы дөвр Русијадә мәһз әкинчилијин ихтисаслашмасына вә әһалинин әкинчиликдән узаглашмасына сәбәб олан шәраити јаратмыш вә јаратмагдадыр... 2) Она көрә ки, «бизим иглимдә өз әрзаг әһәмијјәти е'тибары илә дәнли тахыллара бәрабәр бир мәһсул тапмаг мүмкүн дејилдир». Бу дәлил чох гәрибәдир вә мәсәләдән садәчә олараг јајынмаг истәнилдијини көстәрир. Бир һалда ки, башга мәһсуллары сатмагдан вә учуз тахыл алмагдан бәһс олунур, башга мәһсулларын әрзаг әһәмијјәтинин мәсәләјә нә дәхли вар?.. 3) Она көрә ки, «истеһлак типли тахыл тәсәррүфатларының һәмишә өз варлығы үчүн сәмәрәли әсасы олур». Башга сөзлә десәк: она көрә ки, ч. Каблуков «өз јолдашлары илә бирликдә» натурал тәсәррүфаты «сәмәрәли» тәсәррүфат һесаб едир. Көрүрсүнүз ки, нә гәдәр јенилмәз бир дәлилдир...

II. ТИЧАРӘТ ТАХЫЛ ТӘСӘРРҮФАТЫ РАЈОНУ

Бу рајон Авропа Русијасынын чәнуб вә шәрг учгарыны, Новороссијанын вә Заволжјенин дүзән губернијаларыны әһатә едир. Бурада әкинчилик екстенсив характердә олмасы вә күлли мигдар сатлыг тахыл истеһсал етмәси илә фәргләнир. Әкәр биз 8 губернијаны: Херсон, Бессарабија, Таврида, Дон, Јекатеринослав, Саратов, Самара вә Оренбург губернијаларыны көтүрсәк, мә'лум олар ки, 1883—1887-чи илләрдә бурада 13 877 мин нәфәр әһалијә 41,3 милјон четверт халис дәнли тахыл мәһсулу дүшмүшдүр (јулафдан башга), буисә Авропа Русијасынын 50 губернијасында көтүрү-

лән бүтүн халис мәһсулун дөрддә бир һиссәсиндән чохдур. Бурада ән чох әкилән битки буғдадыр ки, бу да ихрач едилән башлыча тахылдыр*. Бурада әкинчилик (Русијанын башга рајонларына нисбәтән) даһа сүр'әтлә инкишаф едир вә бу губерниjалар кечмишдә биринчи jери тутан орта-гараторпаг губерниjаларыны сыхышдырыб икинчи сыраjа кечирир:

Губерниjа рајонлары	Дөврләрә көрә әһалинин 1 нәфәрнә дүшән халис дәнли тахыл мәһсулу**		
	1861—1866	*1870—1879*	*1883—1887*
Чәнуб дүзән	2,09	2,14	3,42
Ашағы Волга вә Заволжје	2,12	2,98	3,35
Орта-гараторпаг	3,32	3,88	3,28

Беләликлә, башлыча тахыл истеһсалы мәркәзинин *jери дәjишилир:* 1860-чы вә 1870-чи илләрдә орта-гараторпаг губерниjалары һамысындан ирәлидә иди, 1880-чи илләрдә исә бунлар биринчи jери дүзән вә Ашағы Волга губерниjаларына верир; орта-гараторпаг губерниjаларында тахыл истеһсалы *азалмаға* башлаjыр.

Бу мараглы факт, jә'ни тәсвир етдиjимиз рајонда әкинчилик истеһсалынын сон дәрәчә артмасы факты ондан ирәли кәлир ки, ислаһатдан сонракы дөврдә дүзән учгарлары мәркәзи Русијанын, jә'ни чохдан мәскунлашмыш олан Авропа Русијасынын *колониjасы* иди. Бош торпаг бол олдуғундан бураjа чохлу адам көчүб кәлирди вә онлар да әкинләри сүр'әтлә кенишләндириридиләр***. *Тичарәт* әкинләринин кениш инки-

---

* Бурда әкинләринин 14,3%-инә малик олан Саратов губерниjасындан башга, адларыны көстәрдиjимиз галан губерниjаларда 37,6%—57,8% буғда әкинн олдуғуну көрүрүк.

** Мәнбәләр jухарыда көстәрилмишдир. Губерниjа рајонлары «Тарихи-статистика ичмалары»ндан көтүрүлмүшдүр. «Ашағы Волга вә Заволжје» рајону дүзкүн тәртиб едилмәмишдир, чүнки орта-гараторпаг гуршағына даһа мүнасиб олан Һәштәрхан губерниjасы (бурада һатта әрзаг үчүн дә тахыл чатышмыр) вә Симбирск губерниjасы илә Казан губерниjасы, күллү миндар тахыл истеһсал едән дүзән губерниjаларына гатылмышдыр.

*** Учгарларда әһалинин олдугча артмасы вә 1885-чи илдән 1897-чи илдәк ичәри губерниjалардан бураjа jүз минләрлә көчүб кәлмәси һаггында ч. В. Михаjловскинин jаздыгларына бах («Русское Слово», 1897, ијун). Әкинларин кенишләнмәси һаггында бах: В. Постниковун jухарыда көстәрилән әсәри. Самара губерниjасына аид земство статистикасы. мәлумәтләри; В. Григорjевин «Рjазан губерниjасы кәндлиләринин көчмә-

шафы јалныз бу колонијаларын, бир тәрәфдән, мәркәзи Русија илә, дикәр тәрәфдән дә, тахыл идхал едән Авропа өлкәләри илә сых игтисади әлагәси сајәсиндә мүмкүн олмушдур. Мәркәзи Русијада сәнајенин инкишафы илә уҷгарларда тичарәт әкинчилијинин инкишафы бир-бири илә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр, бунлар бир-бири үчүн базар јарадыр. Сәнаје губерниjалары чәнубдан тахыл алыр вә өз фабрикләринин мәһсулларыны орада сатыр, өзләри дә колонијалара ишләк әлләр, сәнәткарлар верирди (бах: V фәсил, § III, хырда пешәчиләрин уҷгарлара көчмәси*), онлары истеһсал васитәләри илә (тахта-шалбан, тикинти материаллары, аләт вә саирә илә) тәчһиз едирдиләр. Јалныз бу ичтимаи әмәк бөлкүсү сајәсиндә дүзән раjонларында мәскән саланлар анчаг әкинчиликлә мәшғул олур вә дахили базарларда, хүсусән харичи базарларда күлли мигдар тахыл сата билирдиләр. Јалныз дахили вә харичи базарла сых әлагә сајәсиндә һәмин jерләр игтисади чәһәтдән белә сүр'әтлә инкишаф едә билмишдир; бу исә мәһз капиталист инкишафы иди, чүнки тичарәт әкинчилијинин артмасы илә бәрабәр аһалинин сәнајеjә чәлб олунмасы просеси, шәһәрләрин бөjүмәси вә jени сәнаје мәркәзләри әмәлә кәлмәси просеси дә сүр'әтлә кедирди (ашағыда VII вә VIII фәсилләрлә мүгаjисә ет)**.

Бу раjонда тичарәт әкинчилијинин артмасы илә кәнд тәсәрруфатынын техники тәрәггиси вә капиталист мүнасибәтләринин jаранмасы арасында әлагә олуб-ол-

---

сп». Уфа губерниjасы һаггында бах: Ремезов: «Бәһши Башгырдыстан һәjатындан очерклар»; бу әсәр «мүстәмләкәчиләрин» кәми ағалары мешәсини нечә гырдыгларыны вә «бәһши» башгырдлардан «тәмизләнмиш» дүзләри «бугда фабрикләринә» чевирдикләринин чанлы тәсвиридир. Мүстәмләкә сиjасәтинин бу нүмунәси Африканын һәр бир jериндә алманларын көстәрдикләри һәр чүр рәшадәтлә мүгаjисә едилә биләр.

* Бу чилд, сәh. 358. *Ред.*

** Мүгаjисә ет: *Marx*, «Das Kapital», III, 2, 289. — капиталист колониjасынын әсас әламәтләриндән бири, көчүб кәләнләрин асанлыгла истифадә едә биләчәкләри бош торпагларын бол олмасындан ибарәтдир (бу jерин русча тәрчүмәси 623 чү сәһифә, әслә дүзкүн деjилдир)[93]. Һәмчинин бах: III, 2, 210. русча тәрчүмәси, сәh. 553. — әкинчилик колониjаларында артыг тахылын сон дәрәчә чох олмасына сәбәб бу колониjаларын бүтүн аһалисинин әввәлчә «демәк олар jалныз кәнд тәсәрруфаты илә вә хүсусән күтләви кәнд тәсәрруфаты мәһсуллары истеһсал етмәклә» мәшғул олмасыдыр ки, һәмин мәһсуллар да сәнаје мәһсулларына мүбадилә елиjир. «Һазыркы мүстәмләкәләр лүнjа базары васитәси илә елә һазыр мәһсуллар әлдә едирләр ки, бунлары башга шәраитдә өзләри һазырламалы олардылар»[94].

мадығы мәсәләсинә кәлдикдә исә, бу барәдә јухарыда данышдыг. Бу јерләрдә кәндлиләрин нечә бөјүк әкинләри олдуғуну, бурада һәтта ичма дахилиндә дә капиталист мүнасибәтләринин нечә кәскин тәзаһүр етдијини икинчи фәсилдә көрдүк. Бундан әввәлки фәсилдә көрдүк ки, бу рајонда машын ишләдилмәси даһа сүр'әтлә ингишаф етмишдир, учгарлардакы капиталист фермалары јүз минләрлә вә милјонларла муздлу фәһлә чәлб едәрәк, әввәлләр әкинчиликдә мисли көрүнмәмиш ири тәсәррүфатлар, муздлу фәһләләрин кениш кооперасијасынын олдуғу тәсәррүфатлар јарадыр вә и. а. Инди биз бу мәнзәрәнин тәсвирини тамамламаг үчүн кичик бир әлавә етмәлијик.

Дүзән учгарларындакы хүсуси саһибкар маликанәләринин һәчми бә'зән чох бөјүк олмагдан башга, тәсәррүфатлары да чох бөјүк олур. Јухарыда биз Самара губернијасында 8—10—15 мин десјатин әкин олдуғу һаггындакы мә'луматы гејд етмишдик. Таврида губернијасында Фалтс-Фејнин 200 000 десјатин, Мордвинов ун 80 000 десјатин, ики шәхсин һәрәсинин 60 мин десјатин, «вә бир чох саһибкарын һәрәсинин 10 мин десјатиндән 25 мин десјатинә гәдәр» әкини вардыр (Шаховској, 42). Тәсәррүфатын һәчмини тәсәввүр етмәк үчүн бела бир факты көстәрмәк олар ки, мәсәлән, Фалтс-Фејнин тәсәррүфатында 1893-чү илдә от чалынында 1100 машын (о чүмләдән 1000 кәндли машыны) ишләмишдир. Херсон губернијасында 1893-чү илдә 3,3 милјон десјатин әкин вар иди, бундан 1,3 милјон десјатини хүсуси саһибкарларын әлиндә иди; губернијанын беш гәзасында (Одесса гәзасындан башга) 1237 орта тәсәррүфат (250—1000 десјатин торпағы олан тәсәррүфатлар), 405 ири тәсәррүфат (1—2½ мин десјатин торпағы олан тәсәррүфатлар) вә һәрәсинин 2½ мин десјатиндән артыг торпағы олан 226 тәсәррүфат вар иди. 1890-чы илдә 526 тәсәррүфат һаггында топланан мә'лумата көрә, бу тәсәррүфатларда 35 514 фәһлә вар иди, јә'ни 1 тәсәррүфата орта һесабла 67 фәһлә дүшүрдү ки, бунларын да 16 нәфәрдән 30 нәфәрә гәдәри иллик фәһлә иди. 1893-чү илдә Јелисаветград гәзасынын 100 аз-чох ири тәсәррүфатында 11 197 фәһ-

лә (1 тәсәрруфатда орта һесабла 112 фәһлә!) вар иди; бунлардан 17,4%-и иллик фәһлә, 39,5%-и муддәтли фәһлә вә 43,1%-и күнәмузд фәһлә иди* Гәзада әкинин *бүтүн* әкинчилик тәсәрруфатлары, һәм хүсуси саһибкар, һәм дә кәндли тәсәрруфатлары арасындакы бөлкүсүнә данр мә'луматы көтүрәк**:

			Онларын тәхминән нә гәдәр әкини вар (мин десјатин һесабы илә)	
Јер әкмәјиш тәсәрруфатлар		15 228	—	
5 дес. гәдәр әкән.	»	26 963	74,6	
5—10 дес.	»	»	19 194	144
10—25	»	»	10 234	157
25—100	»	»	2 005	91
100—1 000	»	»	372	2 387 110
1 000 десјатиндән артыг		»	10	14
	Гәза үзрә чәми		74 006	590,6

Беләликлә, бүтүн әкинин үчдә бир һиссәсиндән чоху тәсәрруфатларын 3 фаиздән бир гәдәр артығының (јалныз әкәнләр нәзәрә алындыгда исә 4 фаизинин) әлиндәдир, һәм дә әкинләри бечәрмәк вә мәһсулуну јыгмаг үчүн күлли миғдар муддәтли вә күнәмуздчу фәһлә тәләб олунур.

Нәһајәт, Самара губернијасының Новоузенск гәзасы һаггында мә'луматы көтүрәк. II фәсилдә биз јалныз ичмада тәсәрруфатла мәшғул олан рус кәндлиләрини көтүрмүшдүк; индн алманлары да, «хуторлулары» да (хүсуси торпаг саһәләриндә тәсәрруфатла мәшғул олан кәндлиләри дә) бураја гатырыг. Тәәссүф ки, хүсуси саһибкар тәсәрруфатлары һаггында әлимиздә

* Тезјаков. I. с.

** «Херсон губернијасы торпагларына гијмәтгојма материаллары». II чилд. Херсон. 1886. Һәр групун чеч десјатин әкини олдугуну муәјјән етмәк үчүн әкинин орта гәдәри тәсәрруфатларын сајына вурулмушдур. Групларын сајы ихтисар олунмушдур.

мә'лумат јохдур*. [275-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Red.*].

Јәгин ки, бу рәгәмләри изаһ етмәјә еһтијач јохдур. Јухарыда јери кәлдикдә биз артыг гејд етмишдик ки, тәсвир етдијимиз рајон Русијада әкинчилик капитализминин ән типик рајонудур, — әлбәттә, кәнд тәсәррүфаты мә'насында дејил, иҹтиман-игтисади мә'нада типик рајонудур. Ән азад сурәтдә инкишаф етмиш олан бу колонијалар бизә көстәрир ки, ислаһатдан әввәлки мәишәтин бир чох галыглары капитализмин гаршысыны алмасајды, Русијанын галан јерләриндә дә нә кими мүнасибәтләр инкишаф едә биләрди вә инкишаф етмәли иди. Әкинчилик капитализминин формалары исә, сонра көрәчәјимиз кими, сон дәрәчә мүхтәлифдир.

III. ТИЧАРӘТ МАЛДАРЛЫҒЫ РАЈОНУ. СҮДЧҮЛҮК ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН ИНКИШАФЫ ҺАГГЫНДА ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТ

Инди биз Русијада әкинчилик капитализминин дикәр чох мүһүм рајонуна, мәһз дәнли мәһсулларын дејил, малдарлыг мәһсулларынын даһа бөјүк әһәмијјәти олдуғу саһәјә кечирик. Бу саһә Прибалтика вә Гәрб губерниjаларындан башга шимал губерниjаларыны, сәнаје губерниjаларыны вә бә'зи мәркәзи губерниjаларын (Рјазан, Орјол, Тула вә Нижни Новгород губерниjаларынын) бир гисмини әһатә едир. Бурада мал-гаранын мәһсулдарлығы сүдчүлүк тәсәррүфаты иҹтигамәти алыр вә әкинчилијин бүтүн характери бу чүр сатлыг мәһсуллардан мүмкүн гәдәр чох мигдарда вә мүмкүн гәдәр гијмәтлисини әлдә етмәкдән ибарәтдир**.

---

* Новоузенск газасына дайр мәлумат.—Ичарә олунан торпағын һамысы: һәм хәзинә торпағы, һәм хүсуси саһибкар торпағы, һәм дә пај торпағы көтүрүлмүшдүр. Будур, рус хуторлуларынын әлиндә олан тәкмилләшдирилмиш аләтләрин сијаһысы: 609 дәмир коган, 16 бухарла ишләјән дөјүм машыны, 89 атла ишләјән дөјүм машыны, 110 чалын машыны, 64 ат дырмығы, 61 совруг машыны вә 64 бичин машыны. Муздлу фәһләләр сырасына күнәмүздчүләр дахил едилмәмишдир.

** Русијанын башга саһәләриндә малдарлығын башга әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, узаг чәнубда вә чәнуб-шәргдә малдарлығын ән екстенсив формасы, мәһз чөлдә отарылан этлик һејван сахламаг формасы көк салмышдыр. Бир гәдәр шималда мал-гара ишчи гүвваси оһәмијјәти кәсб едир. Нәһајәт, орта-Гаратөпәг гуршағында мал-гара «пеҹин күбрәси истеһсал

Самара губернијасының Новоузенск газасы	Һәјәт	Торпаг: Десјатин: сатыналма	Торпаг: Десјатин: ичарә олунмуш	Торпаг: Десјатин: Әкин	Нечә баш мал-гарасы вар (гарамал һесабы илә, чәми)	Тәкмилләшдирилмиш әкинчилик аләтләри	Муздлу фәһлә	1 һәјәтә орта һесабла дүшүр: Торпаг: Десјатин: сатыналма	1 һәјәтә орта һесабла дүшүр: Торпаг: Десјатин: ичарә олунмуш	1 һәјәтә орта һесабла дүшүр: Десјатин: Әкин	1 һәјәтә орта һесабла дүшүр: Нечә баш мал-гарасы вар (гарамал һесабы илә, чәми)
Газада чәми	51 348	130 422	751 873	816 133	343 260	13 778	8 278	2,5	14,6	15,9	6,7
10 баш вә даһа артыг иш һејваны олан тәсәррүфатлар	3 958	117 621	580 158	327 527	151 744	10 598	6 055	29	146	82	38
Булардан 20 баш вә даһа артыг иш һејваны олан рус хуторлулары	218	57 083	253 669	59 137	39 520	1 013	1 379	261	1 163	271	181

«Көзүмүзүн гаршысында ачыгдан-ачыға пејинчилик малдарлығындан судчулук малдарлығына кечилир; бу һал сон 10 ил әрзиндә хүсусилә нәзәрә чарпыр» (габагкы гејддә ситат кәтирилән әсәр, ibid.). Русијанын мүхтәлиф саһәләрини бу чәһәтдән статистикаја әсасән тәсвир етмәк чох чәтиндир, чүнки бурада гарамалын мүтләг мигдары дејил, мәһз сағмал һејванларын мигдары вә кејфијјәти әһәмијјәтлидир. Әкәр әһалинин 100 нәфәринә дүшән бүтүн мал-гарадын сајы көтурулсә, онда ашкар олар ки, Русијанын дүзән учгарларында булар ән чох, гејри-гараторпаг гуршағында исә ән аздыр («Кәнд вә мешә тәсәрруфаты», 274); ашкар олар ки, заман е'тибары илә бу мигдар *азалыр* («Мәһсуллар гүввәләри», III, 6. Мүгајисә ет: «Тарихи-статистика ичмалы», I). Демәли, һәлә Рошерин гејд етдији һал бурада да мүшаһидә олунур, јә'ни әһалинин һәр нәфәринә дүшән мал-гарадын мигдары «екстенсив малдарлыг» јерләриндә даһа чохдур (*W. Roscher*. «Nationalökonomik des Ackerbaues». 7-le Aufl. Stuttg. 1873, S. 563—564*). Бизи исә интенсив малдарлыг вә хүсуси олараг мәһз судчулук малдарлығы марагландырыр. Буна көрә дә јухарыда көстәрилән «Очерк»ин мүәллифләри тәрәфиндән верилән *тәхмини* һесаблама илә кифајәтләнмәк вә һадисәнин дүрүст һесаба алынмыш олдуғуну иддиа етмәмәк лазым кәлир; бөлә бир һесаблама судчулук тәсәрруфатынын ишкишаф дәрәчәсинә көрә Русијанын мүхтәлиф саһәләри арасындакы нисбәти ајдын көстәрир. Бу һесабламаны in extenso** гејд едир вә «фабрик-завод» статистикасы мә'луматына көрә 1890-чы илдәки пендир истеһсалы һаггында һасил едилән бә'зи орта рәгәмләри вә мә'луматы она әлавә едирик.

едән бир машына чевирилир». *В. Кавалевски* вә *И. Левитски*: «Авропа Русијасынын шимал вә орта гуршагларында судчулук тәсәрруфатынын статистика очеркы» (СПБ. 1879). Кәнд тәсәрруфаты мүтәхәссисләринин чоху кими, бу әсәрин мүәллифләри дә ишин нәтичән тәсәрруфат чәһәти илә вә бу чәһәти бајаға дүшмәк мәсәләси илә чох аз марагланырлар. Мәсәлән, тәсәрруфатларын кәлирини артмасындан бәһс едәркән «халгын рифаһ вә әрзаг чөһәтдән» тә'мин олундуғу (сәһ. 2) нәтичәсини чыхармаг тамамилә сәһвдир.

* *В. Рошер*. «Әкинчилик иғтисадијјаты», 7-чи нәшри. Штутгарт, 1873, сәһ. 563—564. *Ред.*

** — бүтөвлүкдә. *Ред.*

Губерниjаларын груплары	Һәр ики чинсдән әһали, мин нәфәр һесабы илә (1873)	Сағмал инәк, мин баш һесабы илә	Мигдары		Әһалинин 100 нәфәринә дүшүр			Тәхмини һесаба көрә 1879-чу илдә нә гәдәр пендир, көсмик вә јағ истеһсал олунмушдур	1890-чы илдә пендир истеһсалы
			суд, мин ведрә һесабы илә	јағ, мин пуд һесабы илә	1 инәк орта һесабла нечә ведрә суд верир	сағмал инәк	суд, ведрә һесабы илә	јағ, пуд һесабы илә	Мин манат
I. Прибалтика вә Гәрб губерниjалары (9)	8 127	1 101	34 070	297	31	13,6	420	3,6	?	469
II. Шимал губерниjалары (10)	12 227	1 407	50 000	461	35	11,4	409	3,7	3 370,7	563
III. Сәнаје губерниjалары (гејри-гараторпаг) (7)	8 822	662	18 810	154	28	7,5	214	1,7	1 088	295
IV. Орта губерниjалар (гараторпаг) (8)	12 387	785	16 140	133	20	6,3	130	1,0	242,7	23
V. Чәнуб и гараторпаг, чәнуб-гәрб, чәнуб вә шәрг дүзән губерниjалары (16)	24 087	1 123	20 880	174	18	4,6	86	0,7	—	—
Авропа Русиjасының 50 губерниjасында чәми	65 650	5 078	139 900	1219	27	7,7	213	1,8	4 701,4	1 350

Бу кичик чәдвәл хүсуси сүдчүлүк тәсәрруфаты раjонлары әмәлә кәлдиjини, бу раjонларда тичарәт әкинчилиjинин (сүд сатмаг вә сүдүн техники е'малы) инкишаф етдиjини вә сағмал һеjванларын мәһсулдарлығыны jүксәлдиjини (чох көһнәлмиш рәгәмләр әсасында олса да) ајдын көстәрир.

Сүдчүлүк тәсәрруфатының заман е'тибары илә инкишафы һаггында фикир jеритмәк үчүн биз jалныз jағ вә пендир истеһсалына аид мә'луматдан истифадә едә биләрик. Русиjада бу истеһсал 18-чи әсрин лап ахы-

рында (1795-чи илдә) мејдана кәлмишдир; мүлкәдарларын 19-чу әсрдә инкишаф етмәјә башламыш пендир истеһсалында 1860-чы илләрдә шиддәтли бөһран олду; һәмин илләр кәндлиләрин вә тачирләрин пендир истеһсал етмәјә гәдәм гојдуғу јени дөврүн башланғычы олду.

Авропа Русијасының 50 губернијасында бу гәдәр пендир мүәссисәси олдуғу фәрз едилирди*:

1866-чы и.л.	226	фәһләси вә	119	мин ман. истеһ. олан				72	мүәс.	
1879-чу	»	289	»	»	225	»	»	»	»	108	»
1890-чы	»	865	»	»	1350	»	»	»	»	265	»

Демәли, 25 илдә истеһсал он дәфәдән чох артмышдыр; сон дәрәчә натамам олан бу мә'луматдан һадисәнин јалныз динамикасыны көрмәк олар. Бир гәдәр даһа мүфәссәл мә'лумат көстәрәк. Вологда губернијасында сүдчүлүк тәсәрруфаты әслиндә 1872-чи илдән е'тибарән, Јарославл-Вологда дәмир јолу ишә салындығы замандан јахшылашмаға башламышдыр; о вахтдан е'тибарән «тәсәрруфат саһибләри өз сүрүләрини јахшылашдырмаға чалышыр, от әкмәјә, тәкмилләшдирилмиш аләтләр алмаға башлајырлар... сүдчүлүк ишини халис тичарәт әсасында гурмаға чалышырлар» («Статистика очерки», 20) Јарославл губернијасында 70-чи илләрин «артел пендир мүәссисәләри» дејилән мүәссисәләр «зәмин һазырламышды» вә «пендир истеһсалы, «артелин» јалныз адыны сахлајараг, хүсуси саһибкарлыг әсасында инкишаф етмәкдәдир» (25); өзүмүздән әлавә едәк ки, «артел» пендир мүәссисәләри «Фабрик вә заводлар көстәричиси»ндә муздлу фәһләләр

* Мә'лумат «Һәрби-статистика мәчмуәси»ндән вә ч. Орловун «Көстәричи»синдән (I-чи вә 3-чү нәшрләри) көтүрүлмүшдүр. Бу мәнбәләр һаггында VII фәслә бах: (бу чилд, сәһ. 488—489. *Ред.*) Јалныз буну гејд едәк ки, көстәрдикләримиз рәгәмләр инкишафын һәгиги сүр'әтини азалдыр, чүнки «завод» мәфһуму 1879-чу илдә 1866-чы илдәкиндән дар мә'нада, 1890-чы илдә исә, 1879-чу илдәкиндән дә дар мә'нада ишләдилирди. «Көстәричи»нин 3-чү нәшриндә 230 заводун нә јаман тә'сис едилдијинә дair мә'лумат вардыр: мә'лум олур ки, јалныз 26 завод 1870-чи илдән әввәл тә'сис едилмиш, 68 завод 70-чи илләрдә, 122 завод 80-чи илләрдә вә 14 завод 1890-чы илдә тә'сис едилмишдир. Бу да јени истеһсалын сүр'әтлә артдығыны көстәрир. Ән јени «Фабрик вә заводлар сијаһысы»на кәлдикдә исә (СПБ. 1897), бурада там һәрч-мәрчлик һөкм сүрүр: ики-үч губернијанын пендир истеһсалы гејд олунмуш, галан губернијаларын пендир истеһсалы исә тамамилә атылмышдыр.

ләри олан мүәссисә кими гејд едилмишдир. «Очерк»ин мүәллифләри 295 мин манатлыг әвәзинә, *рәсми* мә'лумата әсасән 412 мин манатлыг (китабын мүхтәлиф јерләриндәки дағыныг рәгәмләр үзрә һесабланмышдыр) пендир вә јағ истеһсал олундуғуну көстәрирләр, бу рәгәм дүзәлдилдикдә исә кәрә јағы вә пендир истеһсалы 1 600 мин маната чатыр, әринмиш јағ вә көсмик дә әлавә едилсә, по Прибалтика, по дә гәрб губерниjаларын көзәрә алынмадан 4 701,4 мин манат олур.

Сонракы дөвр һаггында, әкинчилик департаментинин јухарыда ситат кәтирдиjимиз: «Азад муздлу әмәк вә и. а.» әсәриндәки бу рә'јләри гејд едәк. Үмумиjjәтлә сәнаје губерниjаларын һаггында белә дејилир: «Судчулук тәсәррүфатының инкишафы бу рајондакы тәсәррүфатларын вәзиjjәтиндә там бир чевриliш јаратды», «бу рајонда әкинчилиjин чанланмасына да долаjы јолла тә'сир көстәрди», «рајонда судчулук илбәил инкишаф едир» (258). Твер губерниjасында «истәр хүсуси саһибкарлар, истәрсә дә кәндлиләр өз мал-гарасының сахланмасыны јахшылашдырмаға чалышырлар»; малдарлыгдан 10 милјон манат кәлир көтүрүлүр (274). Јарославл губерниjасында «судчулук тәсәррүфаты илбәил инкишаф едир... Пендир вә јағ истеһсалы мүәссисәләри һәтта бир гәдәр сәнаје характери алмаға башламышдыр... гоншулардан вә һәтта кәндлиләрдән дә суд алыныр. Бүтөв бир саһибкарлар ширкәтинин пендир истеһсалы мүәссисәләринә дә тәсадүф едилир» (285). Јарославл губерниjасының Данилов гәзасындан бир мүхбир јазыр: «Инди бурада олан хүсуси саһибкар тәсәррүфатының үмуми истигамәтиндә бу әламәтләр көрүнүр: 1) үчтарлалы нөвбәли экиндән бешjеддитарлалы әкинә кечирләр вә тарлаларда от әкирләр; 2) хам торпаглары шумлаjырлар; 3) судчулук тәсәррүфаты јарадылыр вә бунун нәтичәси олараг мал-гаранын чинсинә даһа чидди фикир верилир вә мал-гаранын сахланмасы јахшылашдырылыр» (292). Смоленск губерниjасы һаггында да белә дејилир, губернаторун һесабатына көрә, 1889-чу илдә орада 240 мин манатлыг пендир вә јағ истеһсал олундуғу мүәjjән едилир (статистикаја көрә 1890-чы илдә 136 мин ма-

натлыг олмушдур). Калуга, Ковно, Нижни Новгород, Псков, Естландија вә Вологда губернијаларында сүдчүлүк тәсәррүфатынын инкишафы гејд олунур, Вологда губернијасында, 1890-чы ил статистикасына көрә, 35 мин манатлыг, — губернатор һесабатына көрә 108 мин манатлыг — вә 1894-чү илдә, *389 заводу* гејдә алан јерли мә'лумата көрә, *500 мин манатлыг* јаҝ вә пендир истеһсал олунмушдур. «Статистикаја көрә белә дир. Һәгигәтдә исә заводларын сајы хејли чохдур, чүнки Вологда земство идарәсинин тәдгигатына көрә, тәкчә Вологда гәзасында 224 завод вардыр». Һалбуки истеһсал 3 гәзада инкишаф етмиш вә 4-чүсүндә дә гисмән јајылмаға башламышдыр* Һәгиги рәгәмләрә јахынлашмаг үчүн јухарыдакы рәгәмләри нечә гат артырмаг лазым кәлдијини бурадан билмәк олар. «Инди јаҝ вә пендир мүәссисәләринин сајы бир нечә миндир» («Русијанын кәнд вә мешә тәсәррүфаты», 299) дејән бир мүтәхәссисин садәчә рә'ји, 265 завод олдуғуну көстәрән вә куја дүрүст һесаб олунан рәгәмдән даһа дүзкүн тәсәввүр јарадыр.

Демәли, әлдә олан мә'лумат тичарәт әкинчилијинин бу хүсуси нөвүнүн олдугча инкишаф етдијинә һеч бир шүбһә јери гојмур. Бурада да капитализмин артмасы илә јанашы, көһнә техника дәјишдирилир. Мәсәлән, «Кәнд вә мешә тәсәррүфаты» әсәриндә дејилир ки, «Русијада пендир истеһсалы саһәсиндә сон 25 илдә һәр һансы башга бир өлкәдәкиндән чох иш көрүлмүшдүр» (301). Чи-б Блажин дә «Сүдчүлүк тәсәррүфаты техникасының мүвәффәгијјәтләри» мәгаләсиндә («Мәһсулдар гүввәләр», III, 38—45) ејни сөзләри дејир. Техникаһын дәјишдирилмәси башлыча олараг ондан ибарәт олмушдур ки, «гәдим үсул», јә'ни сүдү гајмаг баҝламаға гојмаг үсулу, мәркәздәнгачма гүввәси әсасында гурулмуш машында (сепаратордa) гајмағы сүддән

* «Неделја», 1896-чы ил, № 13. Сүдчүлүк иши о гәдәр хејирлидир ки, шәһәр тачирләри дә бу ишә гошулмушлар; онлар бир дә сүдүн пулуну өмтәә илә вермәк кими үсуллар да ишләдирләр. Бөјүк бир заводу олан бир нәфәр јерли торпаг саһиби кәндлиләрин бинәкарларын әсарәтиндән гуртармаг вә «јени базарлар әлдә етмәк» мәгсәди илә артел дүзәлдиб «сүдүн пулуну вахтында верир». Бу характерик мисал, артелларын вә бәднам «сатын тәшкилинин» һәгиги мә'насыны көстәрир: бу, сәнаје капиталыны инкишаф етдирмәк *васитәси илә* тичарәт капиталындан «азад олунмагдыр».

ајырмаг үсулу илә әвәз едилмишдир*. Машын тәтбиги нәтичәсиндә истеһсал даһа һаванын температурундан асылы олмады, сүддән јаг чыхарылмасы 10% артды, мәһсулун кејфијјәти јүксәлди, јаг чалхаланмасы учузлашды (машын ишләтдикдә ики азалыр, даһа кичик бина, кичик габ вә аз мигдар буз тәләб олунур), истеһсал тәмәркүзләшди. Бөјүк кәндли јаг заводлары әмәлә кәлди; бунлар «күндә 500 пуда гәдәр сүд е'мал едир ки, сүдүн гајмаг бағламаға гојулдуғу шәрантдә бу әсла мүмкүн дејилди» (ibid). Истеһсал аләтләри тәкмилләшдирилир (даими газанлар, пәрли пресләр, тәкмилләшдирилмиш зирзәмиләр), истеһсалда бактериолокијадан истифадә едилир вә бәләликлә, гајмага маја вурмаг үчүн лазым олан халис нөв сүд туршусу батсилләри әлдә едилир.

Бәләликлә, тәсвир етдијимиз тичарәт экинчилији рајонларының һәр икисиндә базарын тәләбләриндән доған техники тәкмилләшдирмәләр, һәр шејдән әввәл, даһа асанлыгла дәјишдирилә билән вә базар үчүн хүсусилә әһәмијјәтли олан әмәлијјат саһәсиндә: тичарәт тахыл тәсәррүфатында тахылын јығылмасы, дөјүлмәси вә тәмизләнмәси, һабелә тичарәт малдарлығы рајонунда малдарлыг мәһсулларының техники е'малы саһәсиндә олмушдур. Мал-гаранын сахланмасы ишинин исә, капитал һәләлик хырда истеһсалчынын өз һимајәсиндә галмасыны даһа фајдалы һесаб едир: гој о «өз» мал-гарасына «сә'јлә» вә «чан-дилдән» бахсын (вә өз сә'ји илә ч. В. В.-ш һејран етсин; бах: «Мүтәрәгги чәрәјанлар», сәһ. 73), гој сүд верән машына гуллуг етмәк кими ән ағыр, ән әзијјәтли ишин әсас һиссәсини өз өһдәсинә көтүрсүн. Капиталын јалныз сүддән гајмаг алмаг үчүн дејил, бу «сә'јләрдән» «гајмаг» алмаг үчүн дә, јохсул кәндлиләрин балаларының сүдүнү әлиндән алмаг үчүн дә һәр чүр јени тәкмилләшдирилмиш тәдбирләри вә үсулары вардыр.

---

* 1882-чи илдәк Русијада демократлар сепаратор јох иди. 1886-чы илдән е'тибарән бунлар о гәдәр сүр'әтлә јајылды ки кәлиш үсулу тамамилә сыхышдырыб арадан чыхартды. 1890-чы илләрдә һәтта јаг чалхајан сепараторлар) да мејдана кәлди.

IV. АРДЫ. ТӘСВИР ЕДИЛӘН РАЈОНДА МҮЛКӘДАР ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН ИГТИСАДИЈЈАТЫ

Мүлкәдар маликанәләриндә судчүлүк тәсәррүфатының әкинчилији сәмәрәләшдирдији нә дәрәчәдә аграномларын вә кәнд тәсәррүфаты саһибләринин фикирләриндә јухарыда ҝеҹд етдик. Бурада әлавә едәк ки, земство статистикасының бу мәсәлә һаггында мә'луматының ч. Распопин тәрәфиндән* тәһлили һәмин фикри тамамилә тәсдиг едир. Әтрафлы мә'лумат алмаг истәјән охучуја ч. Распопинин мәгаләсинә мүраҹиәт етмәји мәсләһәт көрәрәк бурада јалныз онун чыхардығы башлыча нәтиҹәни ҝеҹд едәчәјик. «Малдарлыгын, судчүлүк тәсәррүфатының вәзиҹјәти илә позғун маликанәләрин сајы, тәсәррүфатларын интенсивлији арасында асылылыг олдугу шүбһәсиздир. Судчүлүк малдарлығының, судчүлүк тәсәррүфатының ән чох инкишаф етдији ҝәзаларда (Москва губерниҹасы ҝәзаларында) позғун тәсәррүфатларын фаизи ән аздыр вә тарлачылығы јүксәк дәрәҹәдә инкишаф етдирмиш олан маликанәләрин фаизи ән чохдур. Москва губерниҹасының һәр тәрәфиндә әкин јерләринин мигдары азалараг чәмәнләрә вә отлаглара чеврилир, нөвбәли тахыл әкининин јерини чохтарлалы от әкини тутур. Москва губерниҹасының јалныз маликанәләриндә дејил, бүтүн Москва сәнаје рајонунда да инди даһа тахыл дејил, јем отлары вә сағмал һејванлар биринчи ролу ојнајыр» (I. с.).

Јаг вә пендир истеһсалының һәчминин мәһз она көрә хүсуси әһәмиҹјәти вардыр ки, бу истеһсалын һәчми әкинчиликдә там бир чевриниш әмәлә кәлдиҹини вә әкинчилији саһибкарлыг әкинчилиҹинә чевриліб көһнә үсуллары тамамилә кәнара атдығыны көстәрир. Капитализм кәнд тәсәррүфаты мәһсулларындан бирини өзүнә табе едир вә тәсәррүфатын бүтүн башга чәһәтләри һәмин башлыча мәһсула ујғунлашыр. Сағмал һејванлар сахланмасы от әкилмәсинә, үчтарлалы үсул-

* Һәм дә ч. Распопин бу мәсәләни (әдәбиҹјатымызда аз ҝәлә нлк дәфә олараг) дүзкүн, нәзәри чәһәтдән *доғру шәкилдә ирәли сүрмүшдүр.* О лап әввәлдән ҝеҹд едиб ки, биздә «малдарлығын мәһсулларлығының јүксәлмәси» — хүсусән, судчүлүк тәсәррүфатының инкишафы — *капитализм* јолу илә кедир вә капиталын әкинчиликдә дахил олмасының ән мүһүм әламәтләриндән бириндир.

дан чохтарлалы үсула кечилмәсинә вә и. а. сәбәб олур. Пендир истеһсалындан галан төр-төкүнтүләрлә малгараны көкәлдиб сатырлар. Тәкчә сүдүн е'малы дејил, бүтүн кәнд тәсәрруфаты мүәссисәјә чеврилир* Пендир вә јағ мүәссисәләри јалныз өз саһибләринин тәсәррүфатларына тә'сир көстәрмәклә галмыр, чүнки чох заман әтраф кәндлиләрдән вә мүлкәдарлардан да сүд алыныр. Сүд сатыналынмасы васитәси илә капитал хырда әкинчиләри дә өзүнә табе едир; бу хүсусән «јығма судханалар» тәшкил едилдији һалларда мүшаһидә олунур ки, бунларын да јајылмыш олдуғу һәлә 70-чи илләрдә гејд едилмишдир (бах: ч. Ковалевскинин вә ч. Левитскинин «Очерк»и). Һәмин судханалар бөјүк шәһәрләрдә вә ја онларын јахынлыгында тикилир вә дәмир јолларла кәтирилән күлли миггар сүдү е'мал едир. Бурада дәрһал сүдүн гајмағыны јығыб тәзә-тәзә сатырлар, үзү алынмыш сүд исә учуз гијмәтлә јохсул алычылара сатылыр. Белә мүәссисәләр өзләрини мүәјјән кејфијјәтли мәһсулла тә'мин етмәк үчүн бә'зән сүдчүләрлә мүгавилә бағлајараг онлары инәкләрә мүәјјән гајдада јем вермәјә мәчбур едирләр. Белә ири мүәссисәләрин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтли олдуғуну асанлыгла көрмәк мүмкүндүр: бунлар, бир тәрәфдән, өзләри үчүн күтләви базар әлдә едир (үзсүз сүдүн јохсул шәһәрлиләрә сатылмасы), дикәр тәрәфдән дә, кәнд саһибкарлары үчүн базары артыг дәрәчәдә кенишләндирирләр. Кәнд саһибкарларына тичарәт әкинчилијини кенишләндирмәк вә јахшылашдырмагда чох гүввәтли тәкан верилир. Ири сәнаје мүәјјән кејфијјәтли мәһсул тәләб етмәклә, «нормал» сәвијјәдән ашағыда дуран хырда истеһсалчыны базардан чыхармагла (вә ја сәләмчиләрин пәнчәсинә вермәклә) кәнд

* Доктор Жбанков «Смоленск губернијасы фабрик вә заводларынын санитарија тәдгиги» (Смоленск, 1894, I бурахылыш, сәһ. 7) адлы әсәриндә дејир ки, «пендир истеһсалынын өзүндә чалышан фәһләләрин сајы чох аздыр... Ејни заманда һәм пендир истеһсалында, һәм дә кәнд тәсәрруфатында чалышмаг үчүн лазым олан јардымчы фәһләләр даһа чохдур; бунлар чобан, сағычы вә башгаларыдыр; бүтүн заводларда [пендир заводларында] белә фәһләләрин сајы пендирдә чалышан хүсуси фәһләләрин сајындан ики дәфә, үч дәфә вә һәтта дөрд дәфә артыгдыр». Јерн кәлмишкән гејд едәк ки, доктор Жбанковун тәсвириндә көрә, бурада иш шәраити чох нәмәздир, иш күнү чох узундур (16—17 саатдыр) вә и. а. Белә ликлә, әкинчинин тә'рифли бир шәраитдә ишләмијинә дәир әл'әнәви тәсәввүр, тичарәт әкинчилијинин бу рајонунда да доғруја чыхмыр.

сащибкарларыны, нечә дәфәрләр, фәалиjjәтә кәтирир. Сүдә кеjфиjjәтинә көрә (мәсәлән, онда олан jарыг мигдарына көрә) гиjмәт гоjулмасы да ejни тә'сири көстәрмәлидир; сүдә бу гаjда илә гиjмәт гоjулмасы үзәриндә техника бөjүк сә'jлә чалышараг, чүрбәчүр лактоденсиметрләр вә саирә ичад едир, мүтәхәссисләр дә бу гаjдаjа гызғын тәрәфдар олурлар (мүгаjисә ет: «Мәhсулдар гүввәләр», III, 9 вә 38). Бу чәhәтдән, капитализмин инкишафында jығма сүдханаларын роlу тичарәт тахыл тәсәрруфатындакы елеваторларын ролуну там ejнидир. Елеваторлар тахылы кеjфиjjәтинә көрә чешидләjәрәк фәрди мәhсул hалына чыхарыб мәhсул нөвү (мүлки hүгугшүнасларын дедиjи кими, res fungibilis*) едир, jә'ни тахылы мүбадиләjә даһа дәфә олараг там jарарлы hала салыр (мүгаjисә ет: Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында тахыл тичарәти hаггында М. Зерингин мүгаләси, «Торпаг сащибиjjи вә кәнд тәсәрруфаты» мәчмуәси, сәh. 281 вә сонракылар). Беләликлә, елеваторлар сатлыг тахыл истеhсалына гүввәтли тәкан верир вә jенә дә кеjфиjjәтә көрә гиjмәт гоjмагла онун техники инкишафыны прәлиләдир. Белә бир тәдбир хырда истеhсалчыjа бирдән инки зәрбә вурур. 1-чиси, бөjүк экин сащибләринин тәсәрруфатындан көтүрүлән тахылын jүксәк кеjфиjjәтли олмасыны норма шәклинә салыр, гануниләшдирир вә бунунла да jохсул кәндлиләрин ишс кеjфиjjәтли тахылыны тамамилә гиjмәтдән салыр 2-чиси, тахылын чешидләшмәсинин вә сахланмасының ири капиталист сәнаjеси үсулу илә тәшкил етмәклә, бөjүк экин сащибләринин бу ишә чәкдикләри хәрчи азалдыр, тахыл сатмағы онлар үчүн асанлашдырыр вә садәләшдирир, бунунла да өз тахылларыны патриархал вә ибтидаи үсулла базарда араба илә сатан хырда истеhсалчыны тамамилә голчомагларын вә сөjәмчиләрин нәзарәтинә верир. Демәли, капиталист «jығма сүдханаларының» меjдана кәлмәси вә инкишафы кими, тахыл ишиндә сон заманлар елеваторлар тикилишинин сүр'әтли инкишафы да ejни дәрәчәдә капиталын бөjүк гәләбәси вә хырда истеhсалчыларын алчалдылмасы демәкдир.

* — әвәз олуна биләчәк шеj[95]. *Ред.*

Артыг јухарыда гејд олунан мә'луматдан ајдындыр ки, тичарәт малдарлығының инкишафы, әввәлән, истеһсал васитәләри үчүн—суд е'малы чиһазлары, биналар, мал-гара үчүн тикилиләр, көһнә үчтарлалы экиндән чохтарлалы нөвбәли экинә кечдикдә тәкмилләшдирилмиш экин аләтләри вә саирә үчүн, — икинчиси дә, иш гүввәси үчүн дахили базар *јарадыр**. Сәнаје үсулу илә гурулан малдарлыг көһнә «нејинчилик» малдарлығындан чох-чох артыг фәһлә тәләб едир. Буна көрә дә судчулуг тәсәррүфаты рајону — сәнаје губерниjалары вә шимал-гәрб губерниjалары — һәгиғәтән чохлу экинчилик фәһләси чәлб едир. Москва, С.-Петербург, Јарославл вә Владимир губерниjаларына кәнд ишләриндә олдугча чохлу адам кедир; Новгород, Нижни Новгород вә башга гејри-гараторпаг губерниjаларына да бир гәдәр аз, лакин һәр һалда хејли адам кедир. Әкинчилик департаменти мүхбирләринин чаваблары на көрә, — Москва губерниjасында вә башга губерниjаларда сәһибкар тәсәррүфатларында һәтта башлыча олараг колмә фәһләләр ишләдирләр. Бу гәриб һал, јә'ни сәнаје губерниjаларындан кедән чохлу сәнаје фәһләсинин әвәзинә бу губерниjалара әкинчилик ишләриндә ишләмәк үчүн әкинчилик губерниjаларындан әкинчилик фәһләләринин (башлыча олараг орта-гараторпаг губерниjаларындан, гисмән дә шимал губерниjаларындан) колмәси сон дәрәчә сәчиjјәви бир һалдыр (бу хүсусда бах: С. А. Короленко. I. с.). Бу һал һәр чүр һесабламa вә мүлаһизәләрдән даһа инандырычы бир сүрәтдә көстәрир ки, ән аз капиталист губерниjалары олан орта-гараторпаг губерниjаларында фәһләләрин һәјат сәвиjjәси вә вәзиjjәти, ән чох капиталист губерниjалары олан сәнаје губерниjаларында олдуғундан

* Тичарәт малдарлығы *үчүн* базар, башлыча олараг, сәнаје әһалисинин артмасы нәтичәсиндә јараныр ки, бу хүсусда биз јухарыда әтрафлы бәһс едәчәjик (VIII фәсил, § II). Харичи тичарәт һаггында биз бу гејдлә кифаjәтләнәчәjик: вилаjәтдән сонракы дөврүн әввәлләриндә пенднр ихрачы идхалындан хејли аз иди, лакин 90-чы илләрдә, демәк олар, тамамилә бәрабәрләшди (1891-чи илдән 1891-чу илә дәк олан 4 ил әрзиндә орта һесабла иллик идхал 41,8 мин пуд, ихрач исә 40,6 мин пуд олмушдур; 1886-чы илдән 1890-чы илә дәк олан беш ил әрзиндә ихрач һәтта идхалдан хејли чох олмушдур). Инәк вә гојун јағының ихрачы һәмишә идхалдан хејли чох олмушдур; бу ихрач сүр'әтлә артыр: 1866—1870-чи илләрдә орта һесабла илдә 190 мин пуд, 1891—1891-чу илләрдә исә 370 мин пуд ихрач едилмишдир («Мәлумат дар гүввәләр», III, 37).

мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә ашағы вә писдир; бүтүн капиталист өлкәләри үчүн сәчијјәви олан бир һал, јә'ни сәнаједәки фәһләләрин вәзијјәтинин әкинчиликдәки фәһләләрин вәзијјәтиндән јахшы олдуғу (чүнки әкинчиликдә капитализмин тәзјигинә капитализмдән әввәлки истисмар формаларынын тәзјиги дә әлавә олунур) Русијада да инди артыг үмуми бир факт олмушдур. Мәһз буна көрә дә әкинчиликдән сәнајеја гачырлар; сәнаје губернијаларындан әкинчилија кедән исә нәһәнки јохдур (мәсәлән, бу губернијалардан әсла көчүб кетмирләр), һәтта «авам» кәнд фәһләләринә хор бахыб онлары «чобан» (Јарославл губернијасында), «казак» (Владимир губернијасында), «торпаг ишчиси» (Москва губернијасында) адландырмаг һаллары да мүшаһидә олунур.

Сонра, гејд етмәк вачибдир ки, мал-гараја бахмаг үчүн гышда јајдакындан даһа чох фәһлә тәләб олунур. Бу сәбәбдән, һабелә техники кәнд тәсәррүфаты истеһсалларының никишафы нәтичәсиндә, тәсвир едилән рајонда фәһләјә олан тәләб нәһәнки гүввәтләнир, һәтта *бүтүн ил боју* вә ајры-ајры илләр үзрә *даһа бәрабәр бөлүнүр*. Бу мараглы факт һаггында фикир јүрүтмәк үчүн ән с'тибарлы материал әмәк һаггына даир мә'луматдан ибарәтдир, бу шәртлә ки, һәмин мә'лумат бир сыра илләрә аид олсун. Великорус вә малорус губернијалары груплары илә кифајәтләнәрәк, һәмин мә'луматы гејд сдәк. Гәрб губернијаларының јашајыш хүсусијјәтләрини вә орада әһалинин сүн'и сурәтдә бир јерә топлашдығыны (јәһуди отураглығы дејирәм) нәзәрә алараг һәмин губернијалары кәнара гојуруг, Прибалтика губернијаларыны исә јалныз онун үчүн көстәририк ки, әкинчиликдә капитализмин ән чох инкишаф етдији шәраитдә нә кими мүнасибәтләр әмәлә кәлдијини нүмајиш етдирәк*.

---

* I група (капиталист тохыл тәсәррүфаты рајону) 8 губернија: Бессарабија, Херсон, Таврида, Јекатеринослав, Дон, Самара, Саратов вә Оренбург губернијалары дахилдир. II група (капитализмин даһа аз никишаф етдији рајон) 12 губернија: Казан, Симбирск, Пенза, Тамбов, Рјазан, Тула, Орјол, Курск, Воронеж, Харков, Полтава вә Чернигов губернијалары дахилдир. III група (капиталист сүдчүлүк тәсәррүфаты вә сәнаје капитализми рајону) 10 губернија: Москва, Твер, Калуга, Владимир, Јарославл, Кост-

Губерниjаларын груплары	10 ил (1881—1891) әрзиндә орта һесабла			8 ил (1883—1891) әрзиндә орта һесабла					
	Фәһлəнин һаггы, маһат һесабы илə		jaj һаггының иллик һагга %-и	Jығымда күнəмуздчунун һаггы, гəпик һесабы илə		Бунларын фəрги	Күнəмуздчунун һаггы, гəпик һесабы илə		Бунларын фəрги
	иллик фəһлəнин	jaj фəһлəсинин		орта һесабла ан азы	орта һесабла ан чоху		əкиндə	jығымда, орта һесабла	
I. Чəнуб вə шəрг учгарлары	78	50	64%	64	181	117	45	97	52
II. Орта-гаратор-паг губерни-jаларын	54	38	71%	47	76	29	35	58	23
III. Гejри-гаратор-паг губер-нијаларын	70	48	68%	54	68	14	49	60	11
Прибалтика губернијаларын	82	53	65%	61	70	9	60	67	7

Үч башлыча сүтуну курсивлə jығылмыш бу кичик чəдвəли нəзəрдəн кечирək. Биринчи сүтун jaj əмəк һаггының иллик əмəк һаггына нисбəтини көстərир. Бу нисбəт нə гəдəр *ашағы* олурса, jaj əмəк һаггы jарым иллик əмəк һаггына нə гəдəр чох jахын кəлирсə, фəһлəлəрə олан тəлəб бүтүн ил эрзиндə бир о гəдəр бəрабəр бөлүнүр, *гышда ишсизлик бир о гəдəр зəиф олур.* Орта-гараторпаг губернијаларын, jə'ни ишлəjиб өдəмə үсулу олан вə капитализм зəиф инкишаф едəн рајонун бу чəһəтдəн вəзиjjəти ən аз əлверишлидир*. Сəбəjе

рома. Нижни Новгород, С.-Петербург, Новгород вə Псков губернијалары дахилдир. Əмəк һаггының гəдəрини көстərən рəгəмлəр губернија рəгəмлəриндən һасил едилмиш орта рəгəмлəрдир. Мəнбə исə əкинчилик департаментинин: «Азад музду əмəк вə н. а.» əсəридир.

* Ч-б Руднев дə ejни нəтичəни чыхарыр: «Иллик ишчинин əмəjинə нисбəтən jүксəк гиjмəт верилдиjи jерлəрдə jaj ишчисинин əмəк һаггы jарым иллик əмəк һаггына даһа jахындыр. Демəли, гərб губернијаларында вə сых мəскун олан мəркəзи гаратор-паг губернијаларын демək олар һамысында, əксинə, jaj фəсилдə фəһлəнин əмəjинин гиjмəти сон дəрəчə ашағы олур» (I. с., 455).

губернијаларында, судчулук тәсәррүфаты рајонунда әмәк тәләби даһа артыгдыр вә гышда ишсизлик даһа зәифдир. Мәһсул јығымында ашағы әмәк һаггы илә јухары әмәк һаггы арасындакы фәрги көстәрән икинчи сүтундан көрүндүју кими, бурада ајры-ајры илләр көтүрүлдүкдә дә әмәк һаггы ән чох сабитдир. Нәһајәт, әкиндә ишләјәнләрин әмәк һаггы илә мәһсул јығымында ишләјәнләрин әмәк һаггы арасындакы фәрг дә гејри-гаратөрпаг гуршағында ән аздыр, јә'ни фәһләјә тәләб јаз илә јај арасында бәрабәр бөлүнмүшдүр. Бүтүн бу көстәрилән чәһәтләрдән Прибалтика губернијалары гејри-гараторпаг губернијаларындан даһа јүксәкдә дурур, кәлмә фәһләләри олан вә мәһсулу даһа чох галхыб-дүшән дүзән губернијаларында исә әмәк һаггы ән аз сабитдир. Демәли, әмәк һаггына дair мә'лумат көстәрир ки, тәсвир едилән рајонда әкинчилик капитализми муздлу әмәјә тәләб јаратмагдан башга, бу тәләби бүтүн ил боју даһа бәрабәр бөлүр.

Нәһајәт, тәсвир етдијимиз рајонда хырда әкинчинин ири тәсәррүфат саһибиндән асылылығының бир нөвүнү дә көстәрмәк лазымдыр. Бу—мүлкәдарларын кәндлиләрдән мал-гара алыб өз сүрүләрини тә'мин етмәсидир. Кустар сәнајеси дејилән сәнаједә бизнм бинәкдарлар өз е'малатханаларында мәһсул һазырламагданса, чох вахт кустарлардан сон дәрәчә ucuz гијмәтлә һазыр мәһсул алмағы әлверишли билдикләри кими, мүлкәдарлар да еһтијач үзүндән өз мал-гарасыны «зәрәринә» сатан кәндлиләрдән мал-гара алмағы өзләринин мал-гара јетишдирмәсиндән даһа әлверишли сајырлар. Хырда истеһсалчынын сон дәрәчә тапдаландығыны, мүасир чәмијјәтдә хырда истеһсалчынын јалныз өз тәләбатыны сон дәрәчә азалтмаг васитәси илә давам кәтирә билдијини көстәрән бу факты ч. В. В. хырда «халг» истеһсалы леһинә бир дәлилә чевирмишдир!.. «Бизнм һаглы олараг белә нәтичә чыхара биләрик ки, бизим ири тәсәррүфат саһибләримиз... кифајәт гәдәр мүстәгиллик көстәрмир... Кәндли исә... тәсәррүфаты һәвәстән јахшылашдырмаға даһа чох габил олдуғуну көстәрир» («Мүтәрәгги чәрәјанлар», 77). Бу мүстәгиллик чатышмазлығы ондан ибарәтдир ки, «бизим судчу

тәсәрруфат саһибләримиз... кәндлн (ишәкләрини), надир һалларда бунларын јетишдирилмәси дәјәрини јарысына, адәтән чоху 1/3, чох вахт һətта 1/4 гијмәтинә алырлар» (ibid., 71). Малдар тәсәрруфат саһибләрини тичарәт капиталы хырда кәндлиләри тамамилә өзүндән асылы етмиш, гәпик-гуруш музд вериб онлары өзү үчүн малабахан, арвадларыны да ишәксаған етмишдир*. Демәли, бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, тичарәт капиталынын сәнаје капиталына чеврилмәсини ләнкитмәјин мә'насы јохдур, истеһсалчынын һәјат сәвијјәсини алчалдыб муздуруи һәјат сәвијјәсиндән дә ашағы салан хырда истеһсалы мүдафиә етмәјин дә мә'насы јохдур. Лакин ч. В. В. башга чүр дүшүнүр. О, мал-гараја хидмәт едән кәндлини «сә'јиндән» валеһ олур (соһ. 73, I. с.); «бүтүн өмрүнү ишәк вә гојунла бир јердә кечирән» бир арвадын «малдарлыгынын јахшы нәтичәләр» вермәсиндән валеһ олур (80). Бәһ-бәһ, нә бөјүк сәадәт имиш! «Бүтүн өмрүнү ишәклә бир јердә кечирир» (бу ишәјин сүдү исә сүдүн гајмағыны јыған тәкмилләшдирилмиш машына кедир), бу һәјатын мүгабилиндә исә һәмин ишәји сахламаг үчүн «чәкилән хәрчин дөрддә бир һиссәси» өдәнилир! Догрудан да, бурада нечә дә «хырда халг истеһсалына» тәрәфдар чыхмајасан!

---

* Будур, үмүмијјәтлә рус кәндлиләринин һәјат сәвијјәси вә һәјат шәраити һаггында ики рә'ј. М. Ј. Салтыков «Һәјатын тәфərрүаты» әсәриндә «Тәсәрруфат саһиби олан кәндли» һаггында јазыр... «Кәндлијә һәр шеј лазымдыр; лакин ән башлычасы... әлдән дүшүнчәјә гәдәр ишләмәк, ишәхси әмәјини әсиркәмәмәк лазымдыр... Тәсәрруфатчы кәндли орада» (ишдә) «ачыгча өлүб кедир». «Онун арвады да, јашлы ушаглары да, һамысы каторгадан артыг әзаб чәкирләр».

В. Вересајев «Лизар» адлы мәгаләсиндә («Северныј Курјер», 1899, №1) Псков губерниjасында Лизар адлы бир кәлланиш «писанлары азалтмаг» үчүн дәрман ичмәк вә с. тәблиғ етмәсиндән јазыр. Мүәллиф дејир: «Сорачлар мән бир чох земство һакимләриндән вә хүсусән мамачаларлын ләфзләрлә ешитдим ки, кәндли гадынлар вә арвадлар тез-тез онлара мүрачиәт едиб бу чүр дәрман истәјирләр». «Мүәјјән истигамәтдә нәзәлиәјән һәјат бүтүн јоллардан истифадә етмиш вә ниһајәт, чыхылмаз бир далана чатыб ләғанмышдыр. Бу даландан чыхмаға јол јохдур. Буна көрә дә тәбиидир ки, мәсәланин һәлли үчүн јени чарә дүшүнүлүр вә бу, кетдикчә күвәтләнир».

Капитализм чәмиjјәтиндә кәндлини азиjjәтә доғрудан да чыхылмаздыр вә «тәбии ки», парсел Франсасында олдуғу кими, ичмә Русиjасында да гејри-тәбии... Јол илә «мәсәлә һәлл етмәк» дејил, әлбәттә, хырда тәсәрруфат саһибинин мәһв олмасыны тә'хирә салмаг үчүн гејри-тәбии васитәјә әл атылмасына сәбәб олур. *(2-чи нәшрә гејд.)*

V. АРДЫ. СҮДЧҮЛҮК ТӘСӘРРҮФАТЫ РАЈОНУНДА КӘНДЛИЛӘРИН ТӘБӘГӘЛӘШМӘСИ

Кәндлиләрин вәзијјәтинә сүдчүлүк тәсәррүфатының тә'сири һаггында әдәбијјатда сөјләнән рә'јләрдә биз даим зиддијјәтләрә раст кәлирик: бир тәрәфдән, тәсәррүфатын тәрәгги етдији, кәлирләрин артдығы, әкинчилик техникасынын јүксәлдији, јахшы аләтләр алындығы көстәрилир; дикәр тәрәфдән исә јемәјин писләшдији, јени әсарәт нөвләринин мејдана кәлдији вә кәндлиләрин вар-јохдан чыхдығы көстәрилир. II фәсилдә шәрһ едиләнләрдән сонра бу зиддијјәтләр бизи тәәчүбләндирмәмәлидир: биз билирик ки, бир-бириnә әкс олан рә'јләр бир-бириnә әкс олан кәндли групларына аиддир. Бу мөвзу һаггында даһа дүрүст фикир јүрүтмәк үчүн, һәр һәјәтә дүшән инәкләрин сајына көрә кәндли һәјәтләринин бөлкүсү һаггында мә'луматы көтүрәк* [291-чи сәһ. чәдвәлә бах. *Red.*].

Беләликлә, гејри-гараторпаг гуршағының кәндлиләри арасында инәкләрин бөлкүсү, гараторпаг губерниjаларының кәндлиләри арасында иш һејванларының бөлкүсүнә чох охшајыр (II фәслә бах). Һәм дә мә'лум олур ки, тәсвир едилән рајонда сағмал һејванларын тәмәркүзү иш һејванларының тәмәркүзүндән күввәтлидир. Бу, ачыгча көстәрир ки, кәндлиләрин тәбәгәлашмәси мәһз тичарәт әкинчилијинин јерли формасы илә сых әлагәдардыр. Ашағыдакы мә'лумат (тәәссүф ки, кифајәт гәдәр долғун олмајан мә'лумат) да, јәгин ки, бу әлагәни көстәрир. Әкәр земство статистикасының јекун рәгәмләрини көтүрсәк (ч. Благовешшенски; 21 губерниjанын 122 гәзасы һаггында), 1 һәјәтә орта һесабла 1,2 инәк дүшәр. Демәли, гејри-гараторпаг

* 91-б Благовешшенскинин «Јекун мәчмуәси»ндән көтүрүлән земство статистикасы мә'луматы. Бу 18 гәзада 14 минә гәдәр һәјәт өз инәкләрининн сајына көрә бөлүнмәмишдир: чәми 289079 нәфил. 3i3262 һәјәт вардыр. 91-б Благовешшенскинин әсәриндә гараторпаг губерниjаларының даһа 2 гәзасы һаггында бу чүр мә'лумат верилмишдир, лакин көрүнүр ки, бу гәзалар типик нәфиллир. Тверь губерниjасының 11 гәзасында («Статистика мә'луматы мәчмуәси». XIII 2) ән торпағы олан һәјәтләр арасында инәксизләрин фаизи чох нәфилдир (9,8%), лакин 3 вә даһа артыг иnәк олан 21,9% һәјәтин әлиндә бүтүн инәкләрин 48,4%-и вардыр. Атсызларын фаизи 12,2%-дир; 3 вә даһа артыг аты олан һәјәтләр авчаг 5,1%-дир, бүтүн атларын авчаг 13,9%-и онларын әлиндәдир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, атларын аз тәмәркүз етмәси (инәкләрин тәмәркүзүнә нисбәтән) башга гејри-гараторпаг губерниjаларда да мүшаһидә олунур

Һәјәтләрин груплары	С.-Петербург, Москва, Тверь вә Смоленск губерниjаларынын 18 газасында					С.-Петербург губерниjасынын 6 газасында				
	Һәјәтларин сајы	%-и	Инәкларин сајы	%-и	1 һәјәтә нечә инәк дүшүр	Һәјәтларин сајы	%-и	Инәкларин сајы	%-и	1 һәјәтә нечә инәк дүшүр
Инәксиз һәјәтләр	59 336	20,5	—	—	—	15 196	21,2	—	—	—
1 инәји олан »	91 737	31,7	91 737	19.8	1	17 579	24,6	17 579	13,5	1
2 инәји » »	81 937	28,4	163 874	35,3	2	20 050	28,0	40 100	31,0	2
3 вә даһа артыг инәји олан һәјәтләр	56 069	19,4	208 735	44,9	3,7	18 676	26,2	71 474	55,5	3,8
Чәми	289 079	100	464 346	100	1,6	71 501	100	129 153	100	1,8

гуршағында кәндлиләрин инәји јәгин ки, гараторпаг гуршағында олдуғундан чохдур, Петербург кәндлиләринин инәји исә үмумијјәтлә гејри-гараторпаг гуршағы кәндлиләриниң инәјиндән даһа чохдур. Дикәр тәрәфдән, 22 губернијанын 123 гәзасында мал-гарасыз һәјәтләр 13%-дир, анчаг бизим көтүрдүјүмүз 18 гәзада = 17%, Петербург губернијасынын 6 гәзасында исә 18,8%-дир. Демәли, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси (нәзәрдән кечирдијимиз чәһәтдән) Петербург губернијасында, сонра да үмумијјәтлә гејри-гараторпаг гуршағында ән күчлүдүр. Бу исә, кәндлиләрин тәбәгәләшмәсиндә мөһүм *тичарәт* әкинчилијинин башлыча амил олдуғуну көстәрир.

Гејд едилән мә'луматдан көрүнүр ки, кәндли һәјәтләринин (инәксиз вә бириәкли һәјәтләрин) јарыја гәдәри судчүлүк тәсәррүфатынын не'мәтләриндән истифадә сдә билмәз. 1 инәји олан кәндли судү јалныз еһтијач үзүндән, ушагларынын боғазындан кәсиб сатачагдыр. Һәјәтләрин бешдә бир һиссәјә гәдәри (3 вә даһа артыг инәји олаплар) исә, әксинә, јагин ки, бүтүн судчүлүк тәсәррүфатынын јарыдан чохуну өз әлинә топлајыр, чүнки бу һәјәтләрин мал-гарасынын кејфијјәти вә тәсәррүфат кәлири јәгин «орта» кәндлиникиндән јүксәкдир*. Судчүлүк тәсәррүфатынын вә үмумијјәтлә капитализмин јүксәк дәрәчә инкишаф етдији бир јер һагтында мә'лумат һәмин нәтичәнин дүзкүнлүјүнү көстәрән мараглы бир мисалдыр Биз Петербург гәзасындан бәһс едирик**. Гәзанын, башлыча ...раг руслар јашајан јајлаг рајонунда судчүлүк тәсәррүфа-

* Бир-бириндә әкс олан кәндли груплары һагтындакы бу мә'луматы, мәсәлән, белә әсассыз фикирләрә раст кәлдикдә јаҳа салмаг лазымдыр: «Судчүлүк малдарлығындан илдә һәр евә 20 манатдан 200 манаға гәдәр кәлир дүшүр ки, бу да шимал губернијаларының кешиш саһәләриндә малдарлығы артырмаг вә јахшылашдырмаг үчүн ән чидди бир васитә олмагдан башга, тирлачылығын јахшылашдырылмасына вә кәнар пешәләрә кедәнләрин сајының азалмасына да тә'сир көстәрмиш, әлачы үчүн өз јеринде истәр мал-гираја бахмаг, истәрсә дә о вахта гәдәр башына бурахылмыш олан торпаглары бечәрмәлә биләи һала салмаг кими шејләр јарадмышдыр» («Маһсулдар гүввәләр», III, 18). Кәнар пешәләрә кедәнләрин сајы үмумијјәтлә азалмаг дејил, артыр. Ајры-ајры јерләрдә исә онларын сајының азалмасы ја варлы кәндлиләрин фаизинин јүксәлмәсиндән, ја да «јеринде шилләјиш», јә'ни јерли кәнд саһибкарларына муздла шилләмәјин инкишафындан ирәли кәлә биләр.

** «С.-Петербург губернијасы халг тәсәррүфатының статистикасына дайр материаллар». V бурахылыш, II һиссә, СПБ. 1887.

лы хүсусилә кешиш инкишаф етмишдир; бурада от экини (газанын ики торпагларындакы экинлэрин 13,7%-ни тешкил етдији halda. бурада 23,5%-дир), јулаф экини (экин јерлэринин 52,3%-и) вэ картоф экини (10,1%) ән чох инкишаф етмишдир. Экинчилик С.-Петербург базарынын билаваситэ тә'сири алтындадыр; бу базара ися јулаф, картоф, гуру от, суд, ат илэ чалышан ин гувваси лазымдыр (I. с., 168). Јерли эhалинин ашаларындан 46,3%-и «судчулук пешэси илэ» мэшгулдур. Бүтүн шоклардан 91% шин суду сатылыр. Бу пешэдэн көтүрүлэн кэлир 713 470 манатдыр (hэр аилэјэ 203 манат, hэр нүфуса 77 манат) Малгара сахланан јер С.-Петербурга јахын олдугча малгараның кејфијјэти вэ она бахылмасы daha јахшы олур. Суд ики чүр сатылыр: 1) јеринда бинокдарлара вэ 2) С.-Петербургда «судчулук фермаларына» вэ с. Суд сатмагын ахырынчы нөвү мүгајисэ едилмэз дэрэчэдэ фајдалыдыр, лакин «бир вэ ја ики, бә'зэн daha артыг нөвүн олан тәсәррүфатларын чоху өз мәhсулуну билаваситэ С.-Петербургда сатмаг имканындан мәhрумдур» (240) — өз атлары јохдур, хырда hиссэлэрлэ көтүрэндэ зэрэр чыхарыр вэ с. а. Лакин мүтәхәссис-тачирлэр дејир, өз судчулук тәсәррүфаты олмајан биноклар да биноклардыр. Газанын 2 волосту hагтындакы мә'луматы көтүрүк:

арасында сағмал һејванларын төмәркүзү дәрәчәси, көрдүјүмүз кими, бу 560 аилә арасында олдуғундан јүксәкдир. Буну әлавә етмәк галыр ки, С.-Петербург гәзасында кәндли аиләләринин 23,1 %-и муздлу фәһлә ишләдир (һәр јердә әкинчиликдә олдуғу кими, бурада да фәһләләрин чоху күнәмуздчудур). «Кәнд тәсәрруфаты фәһләләрини, демәк олар, ancaг, там әкинчилик тәсәрруфатына малик олан аиләләрин» (белә аиләләр исә гәзада бүтүн аиләләрин анчаг 40,4 %-ни тәшкил едир) «ишләтдикләрини нәзәрә алараг зәиф етмәк лазымдыр ки, белә тәсәрруфатларын јарыдан чоху муздлу әмәксиз кечинмир» (158).

Бөләликлә, Русијанын әкс сәмтләриндә, ән мүхтәлиф јерләрдә, Петербург губернијасында вә ејни заманда Таврида губернијасы кими бир губернијада «ичма» дахилиндә ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин тамамилә јекчинс олдуғу ашкара чыхыр. Һәм орада, һәм дә бурада «јер әкән кәндлиләр» (ч. Н. — онун ифадәсидир) ичәрисиндән аз мигдар кәнд саһибкары вә чохлу кәнд пролетариаты чыхыр. Әкинчилијин хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, капитализм бир рајонда кәнд тәсәрруфатынын бир чәһәтини, дикәр рајонда исә башга чәһәтини өзүнә табе едир, буна көрә дә јекчинс игтисади мүнасибәтләр ән мүхтәлиф агрономија вә мәишәт формаларында тәзаһүр едир.

Тәсвир едилән рајонда да кәндлиләрин бир-бириндә әкс синифләрә бөлүндүјү фактыны мүәјјән етдикдән сонра инди биз сүдчүлүк тәсәрруфатынын ролу һагтында адәтән сөјләнилән вә бир-бирinә зидд олан рә'јләри асанлыгла дәрк едә биләрик. Тамамилә тәбиидир ки, әкинчилији инкишаф етдирмәк вә јахшылашдырмаг ишиндә варлы кәндлиләрә тәкан верилмиш олур; бунун да нәтичәсиндә от әкмәк иши јајылыб тичарәт малдарлығынын зәрури тәркиб һиссәси олур. Мәсәлән, Твер губернијасында от әкининин инкишаф етдији гејд олунур; губернијанын ән габагчыл гәзасы олан Кашин гәзасында артыг инди һәјәтләрин $^1/_6$ һиссәси јончча әкмәкдәдир («Мәчмуә», XIII, 2, с. 171). Буну гејд етмәк мараглыдыр ки, сатыналма торпагларда от әкини пај торпагларында олдуғундан чохдур: тә-

бирдир ки, кәндли бурҗуазијасы торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиҷҹәти ичма торпаг саһиблијиндән даһа әлверишли билир*. «Јарославл губернијасы ичмалы»ында (II бурахылыш, 1896) һәмчинин от әкининин артмасына, һәм дә јеһә башлыча олараг сатышалма вә ичарә олунан торпагларда артмасына дair бир чох мә'лумата раст кәлирик**. Јеһә һәмин нәшрдә тәкмилләшмиш аләтләрин: котан, дөјүм машыны, мала вә сапрәнин јајылмасына дair мә'лумат вардыр. Јаг вә пендир истеһсалы күчлү инкишаф едир вә и. а. Новгород губернијасында һәлә 80-чи илләрин әввәлләриндә, кәндли малдарлығынын үмуми јүкләшмәси вә азалмасы илә бәрабәр, сүд сатышының мәнфәәтли олдуғу вә ја бузовлары әмиздириб бәсләмәк пешәсинин чохдан мәвчуд олдуғу бә'зи ајры-ајры јерләрдә малдарлығын јахшылашдығы гејд олунмушдур (*Бычков:* «Новгород губасынын 3 волостунда кәндлиләрин игтисади вәзиҷҹәтинин вә тәсәррүфатынын һәјатбәһәјат тәдгиги тәчрүбәси». Новгород, 1882). Бузов әмиздириб бәсләмәк ишн тичарәт малдарлығы нөвләриндән бирини тәшкил етмәклә, Новгород вә Твер губернијаларында вә үмумиҷҹәтлә најтахт јахынлығында чох кениш јајылмыш бир пешадир (бах: «Азад муздлу әмәк вә и. а.», әкинчилик департаментинин нәшри). Ч-б Бычков дејир: «Бу пешә әслиндә, онсуз да тавапалы олуб хејли шәји олан кәндлиҷә кәлир верир, чүнки кәндлинин бир шәји, бә'зән дә аз сүд верән ики шәји дә олдугда бузову әмиздириб бәсләмәк мүмкүн дејилдир» (I. c., 101)***.

---

* Јалныз сүд сатышы инкишаф етмиш олан јерләрдә гарамал сахланмасының әһәмиҷҹәтли дәрәмәдә јахшылашдығы гејд едилмишдир (с. 219, 224).

** 39, 65, 136, 150, 154, 167, 170, 177-чи вә башга сәһифәләр. Исламјагдан әнәнәви верки системинин бурада да кәнд тәсәррүфатының гәрәзисинә дәјилдир. Бир мүхбир јазыр ки, «маликанәләр сых јерләшдикләринә көрә, волостүн һәр јеринда от әкилир, лакин јонча веркидән галан борч әвәзинә сатылыр» (91). Бу губернијада веркиләр бә'зән о гәдәр јүксәк олур ки, торпаг ичарәја верән бир тәсәррүфат саһиби пај торпағының тәзә саһибинә үстәлик мүәјјән мәбләғ пул да вермәли олур.

*** Јери кәлмишкән гејд едәк ки, јерли кәндлиләрин «пешәләринә» мүхтәлифлији ч. Бычкову газанчын һәминә көрә ики чүр пешәчи көтүрмәја мәчбур етмишдир. Мә'лум олур ки, 3 251 адам (сһалынын 27,4%-и) 100 манатдан аз газанч көтүрүр; онларын газанчы=102 мин манат, адамбашына 31 манат. 451 адам (әһалинин 3,8%-и) 100 манатдан артыг газанч көтүрүр: онларын газанчы=107 мин манат, адамбашына 236 манат. Биринчи груп башлыча олараг чүрбәчүр муздлу фәһләләр, икинчи група исә алверчиләр, от, мешә пешәчиләри вә и. а. дахилдирләр.

Лакин тәсвир еднлән рајонда кәндли буржуазијасынын тәсәрруфат мүвәффәгијјәтләрининн әң башлыча әламәти, кәндлиләрин мүздла фәһлә тутмасындан ибарәтдир. Јерли торпаг саһибләри өзләринә гаршы рәгибләр јетишдијини һисс едир вә әкинчилик департаментинә вердикләри мә'луматда бә'зән һәтта фәһлә чатышмамасынын сәбәбини изаһ едиб дејирләр ки, варлы кәндлиләр фәһләләри онларын әлиндән алырлар («Азад муздлу әмәк», 490). Кәндлиләрин муздла фәһлә тутмасы Јарославл, Владимир, С.-Петербург вә Новгород губернијаларында кејд олунур (I. c., passim). «Јарославл губернијасынын ичмалы»нда да бу чүр чохлу мә'лумат вардыр.

Лакин варлы азлығын бүтүн бу тәрәггиси јохсул кәндли күтләси үчүн ағыр јүкдүр. Мәсәлән, «артел пендир мүәссисәләрининн мәшһур баниси В. И. Бландовун» тәшәббүсү илә Јарославл губернијасы Рыбинск үәзасынын Копра волостунда пендир истеһсалынын јајылдығы кејд олунур*. «Бир нөвү олан даһа јохсул кәндлиләр... сүдү» (пендир мүәссисәсинә) «вермәклә, әлбәттә, өз боғазларындан кәсирләр»; һалбуки таваналы кәндлиләр өз мал-гарасыны јахшылашдырырлар (с. 32—33). Муздлу ишләр чүмләсиндән пендир мүәссисәләринә ишә кетмәк һаллары кејд едилир; кәндли кәнчләрдән пендирчи усталар јетишир. Пошехонје үәзасында «пендир вә јағ мүәссисәләрининн сајы илдән-илә артыр», лакин «бизим пендир вә јағ мүәссисәләрининн кәндли тәсәрруфатына вердији фајда, онларын кәндли һәјатына вурдуғу зәрәр, чәтин ки, өдәјә билсин». Кәндлиләрин өз е'тирафына көрә, онлар чох вахт ач галырлар, чүнки мүәјјән бир јердә пендир заводу ачылдыгда сүд мәһсуллары һәмин пендир вә јағ заводларына кедир вә кәндлиләр адәтән су гатылмыш сүд ичирләр. Сүдүн мүгабилиндә әмтәә верилмәси үсулу кенишләнир (сәһ. 43, 54, 59 вә башгалары), буна көрә дә «капиталист» фабрикләриндә әмәк һаггы әвә-

* Копра волостунун «артел пендир мүәссисәләри» «Фабрик вә завод көстәричиси»нә кејд олунмушдур. Бландовлар фирмасы исә пендир истеһсалында ән бөјүк фирмадыр: 1890-чы илдә бу фирманын алты губернијада 25 заводу вар иди.

зинә әмтәә верилмәсиниң гадаған едән ганунун бизим хырда «халг» истеһсалымыза да шамил едилмәмәсинә тәәссүф етмәк лазым кәлир*.

Беләликлә, ишә билаваситә бәләд олан шәхсләрин рә'јләри, јерли әкинчилијин тәрәггисиндә кәндлиләрин әксәријјәтинин иштиракынын халис мәнфи тә'сир көстәрдијинә дair чыхардыгымыз нәтичәни тәсдиг едир. Тичарәт әкинчилијинин тәрәггиси кәндлиләрин ашағы групларынын вәзијјәтини писләшдирир вә онлары әкинчиләр сырасындан тамамилә чыхарыр. Гејд едәк ки, судчүлүк тәсәрруфатының тәрәггиси илә кәндлиләрин јемәјинин писләшмәси арасындакы бу зиддијјәт, халгчылыг әдәбијјатында (илк дәфә, көрәк ки, Енкелгардт тәрәфиндән) көстәрилмишдир. Лакин кәндлиләр арасында вә әкинчиликдә баш верән һаллара халгчыларын нечә мәһдуд гијмәт вердикләрини мәһз бу мисалдан көрмәк олар. Халгчылар бир формада, бир јердә зиддијјәти көрүр, лакин бу зиддијјәтин һәр јердә мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едәрәк бүтүн ичтимаи-тәсәрруфат гурулушуна хас олдуғуну баша дүшмүрләр. Онлар бир «фајдалы нешәнин» зиддијјәтли әһәмијјәтини көрүр — вә кәндлиләр арасында һәр чүр башга «јерли нешәләри» «гүввәтләндирмәји» сә'јлә төвсијә едирләр. Онлар кәнд тәсәрруфатындакы тәрәггиләрдән бириниң зиддијјәтли әһәмијјәтини көрүр, лакин апламырлар ки, мәсәлән, машынларын әкинчиликдә дә сәнаједә олдуғу кими ејни сијаси-игтисади әһәмијјәти вардыр.

---

* Ч-б Стары Маслоделин сөзүјјәви бир па'јынын гејд едәк: о дејир: «Бизимки кәнди көрүб таныјан бир адам 40—50 ил бундан әввәлки кәнди јадына салса, онларын арасындакы фәргдән һејрәтә дүшәр. Кечмиш кәндләрдә бүтүн тәсәрруфат саһибләринин еви һәм хәрчи көрәмиш, һәм дә дахили көрүнүшү чаһатдан бир-бириниң ејни иди; инди исә дахмаларын јанында пахыллыг сәрајлар вардыр, дүкәнчиләрлә јанашы варлылар јашајыр, алчалдылмыш тәбигәт олумушларла јанашы, кеф, чай-чәлал нчәрисиндә јашајанлар да вардыр. Кечмишләрдә бизим раст кәлдијимиз кәндләрдә бир нәфәр дә олса бобыл јох иди, инди исә һәр кәндә азы беш, бә'зән дә һәтта лап он бобыл вардыр. Логрусуну десәк, — кәндин белә дәјишмәсинин хејли тәсири јаг гајырылмасындадыр. Јаг гајырмаг пешәси 30 ил әрзиндә бир чохларыны варландырмыш, онларын сајыны бәзәмишдир, суд тәһвил верән бир чох кәндли јагчылыгын инкишафы дөврүндә өз рифаһыны артырмыш, даһа чох мал-гараја саһиб олмушлар, елликлә вә төкликдә чохлу торпаг алмышлар, лакин јохсуллашан кәндли бунлардан даһа чох олмушдур, кәндләрдә бобыллар вә диләнчиләр мејдана кәлмишдир» («Жизнь», 1899, № 8, «Северны Крај»дан ситат кәтирилиб, 1899, № 223). *(2-чи нәшрә еләв.).*

VI. КӘТАНЧЫЛЫГ РАЈОНУ

Капиталист әкинчилијинин тәсвир етдијимиз биринчи ики рајону кешиш вә бурада мүшаһидә едилән мүнасибәтләр типик олдугундан биз бу рајонлар үзәриндә чох атрафлы дајандыг. Шәрһимизин кериспдә исә бә'зи чох мүһүм рајонлар һаггында гыса гејдләрлә кифајәтләнәчәјик.

Кәтан — «сәнаје биткиләри» дејилән биткиләрин ән башлычасыдыр. Тәкчә һәмин терминин өзү бурада мәһз *тиҹарәт* әкинчилији олдугуну көстәрир. Мәсәлән, «кәтан» губернијасы олан Псков губернијасында кәтан чохдан бәри кәндлиләр үчүн, јерли әһалинин тә'бири илә десәк, «биринчи пулдур» («Һәрби-статистика мәчмуәси», 260). Кәтан истеһсалы садәчә олараг, пул әлдә етмәк васитәләриндән бириди. Ислаһатдан сонракы дөврдә, үмумијјәтлә көтүрүлсә, тиҹарәт кәтанчылыгы шүбһәсиз артмышдыр. Мәсәлән, 60-мы илләрин ахырларында Русијада тәхминән 12 милјон пуд кәтан лифи истеһсал олундугу мүәјјән едилмишди (ibid., 260); 80-чи илләрин әввәлләриндә кәтан лифи истеһсалы 20 милјон пуд олмушду («Русија сәнајесинин тарихи-статистика ичмалы», I чилд, СПБ. 1883, сәһ. 74); һазырда Авропа Русијасының 50 губернијасында 26 милјон пуддан артыг кәтан лифи јыгылыр* Әсил кәтанчылыг рајонунда (гејри-гараторпаг гуршағының 19 губернијасында) сон заманлар кәтан әкини сәһәси белә дәјишилмишдир: 1893—756,6 мин десјатин; 1894—816,5 мин десјатин; 1895—901,8 мин десјатин; 1896—

* Мәркәзи статистика комитәсинин мә'луматына көрә, 1893—1897-чи илләрдә орта һесабла 26 291 мин пуд олмушдур. Бах: «Вестник Финансов», 1897, № 9, вә 1898, № 6. Кечмишләрдә кәтан истеһсалы һаггында статистика мә'луматы әсла дүрүст олмуруду, буна көрә дә биз, мүтәхәссисләр тәрәфиндән ән мүхтәлиф мәнбәләрин тутушдурулмасы әсасында тәртиб едилмиш тәхмини һесабламаны көтүрмәји даһа мүнасиб билдик. Ајры-ајры илләрдә кәтан истеһсалының һәчми хејли артыб аскилмишдир. Буна көрә дә, мәсәлән, ч. Н. — он, *алтынчы* ил һаггындакы мә'луматә әсасланыб кәтан истеһсалының «азалмасы» вә «кәтан әкинләриниң мәһлулланмасы» кими ән чәсарәтли нәтичәләр чыхармагла («Очерклер», с. 236 вә сонракылар) чох бачарыгсыз сәһвләр бурахмышдыр (бу сәһвләр П. Б. Струве тәрәфиндән «Танинда гејдләр» әсәриндә тәнгид едилир, бах: сәһ. 233 вә сонракылар). Мәтиндә дејиләнләрә әлавә едәк ки, ч. Н. — онун гејд етдији мә'лумата көрә, 1880-чи илләрдә кәтан әкинләриниң ән јүксәк гәдәри 1372 мин десјатин, јыгылан кәтан лифиниң мигдары исә 19245 мин пуд олмушдур. Һалбуки 1896—1897-чи илләрдә әкин 1617—1669 мин десјатин, јыгылан кәтан лифиниң мигдары исә 31 713—30 139 мин пуд олмушдур.

952,1 мин десјатин вә 1897—967,5 мин десјатин. Бүтүн Авропа Русијасында (50 губернијада) исә кәтан әкини 1896-чы илдә 1617 мин десјатин, 1897-чи илдә исә 1669 мин десјатин олмушдур («Вестник Финансов», ibid., вә 1898, № 7); һалбуки 1890-чы илләрин әввәлләриндә 1399 мин десјатин идн («Мәһсулдар күввәләр», I, 36). Һәмчинин әдәбијјатдакы үмуми рә'јләр дә тичарәт кәтанчылығының артдығыны көстәрир. Мәсәлән, ислаһатдан сонракы биринчи ијирми ил һаггында «Тарихи-статистика ичмалы»нда гејд едилир ки, «әлавә бир нечә губернијада да сонајс үчүн кәтан әкилмәјә башланмышдыр» (I. с., 71), буна исә дәмир јол шәбәкәсинин кенишләнмәси хүсусилә тә'сир көстәрмишди. Ч-б В. Пругавин, Владимир губернијасының Јурјев газасы һаггында 80-чы илләрин әввәлләриндә јазмышды: «Кәтан әкини бурада сон 10—15 илдә чох кениш јајылмышдыр». «Аиләсн бөјүк олан бә'зи тәсәррүфат саһибләри һәр ил 300—500 манатлыг вә даһа артыг кәтан сатырлар... Ростов шәһәриндә» (тохумлуг кәтан)... «алырлар... Бурадакы кәндлиләр тохум сечмәк ишиндә чох диггәтлә јанашырлар» («Владимир губернијасы Јурјев газасының кәнд ичмасы, кустар пешәләрн вә әкинчилик тәсәррүфаты». М. 1884, сәһ. 86—89). Твер губернијасына аид земство статистикасы мәчмуәсиндә (XIII чилд, 2-чи бурахылыш) гејд едилир ки, «ән мүһүм јазлыг тахыл, арпа вә јулаф өз јерини картоф вә кәтана тәрк едир» (с. 151); бә'зи газаларда, мәсәлән, Зубтсово, Кашин газаларында вә башгаларында јазлыг әкиләрин $^1/_3$ һиссәдән $^3/_4$ һиссәјә гәдәри кәтандан ибарәтдир; «бу газаларда кәтанчылыг ајдын chтикар характери алмыш бир пешә олмушдур» (с. 145); ичарә едилән хам торпагларда вә динчә гојулмуш торпагларда кәтан даһа чох әкилир. Ејни заманда, һәлә дә бош торпаглары (хам торпаглары, бош чөлләри, тәмизләнән мешә саһәләри) олан бә'зи губернијаларда кәтанчылығын даһа чох кенишләндији, чохдан бәри кәтанчылыгла мәшғул олан бә'зи губернијаларда исә «кәтан биткисинин ја әввәлки гәдәр галдығы, ја да һәтта өз јерини јени тәтбиг едилән биткиләрә, мәсәлән, көкүмсјвә биткиләрә, тәрәвәз биткиләринә вә с. тәрк етди-

jи» мүшаһидә олунур («Вестник Финансов», 1898, № 6, с. 376 вә 1897, № 29), jә'ни өз jерини тичарәт әкинчилијинин башга нөвләринә тәрк етдији мүшаһидә олунур.

Харичә көтан ихрач едилмәсинә көлдикдә, ислаһатдан сонракы бириичи илирми ил әрзиндә о чох сүр'әтлә артмыш: 1857—1861-чи илләрдәки орта һесабла 4,6 милјон пуддан 1867—1871-чи илләрдә 8,5 милјон пуда вә 1877—1881-чи илләрдә 12,4 милјон пуда чатмышдыр, лакин сонра санки әввәлки нәчмдә галараг, 1894—1897-чи илләрдә орта һесабла 13,3 милјон пуд тәшкил етмишдир*. Тичарәт көтанчылығының инкишафы, тәбии ки, јалныз әкинчиликлә сәнаје арасында мүбадилә јох (көтан сатылмасы вә фабрикат алынмасы) дејил, *тичарәт әкинчилијинин мүхтәлиф нөвләри* арасында мүбадилә дә сәбәб олмушдур (көтан сатылмасы вә тахыл алынмасы). Јалныз әһалинин әкинчиликдән сәнајеја кечмәсинин дејил, тичарәт әкинчилијинин ихтисаслашмасының да капитализм үчүн дахили базар јаратдығыны ајдын көстәрән һәмин мараглы һал барәсиндә мә'лумат будур**:

Дәмир јол илә Псков («көтан») губернијасына көтирилән вә орадан апарылан јүкләрин тәдари. (Мин пуд һесабы илә орта рәгәмләр.)

Дәврләр	Апарылан көтан	Көтирилән дән вә ун
1860—1861	255,9	43,4
1863—1864	551,1	464,7
1865—1866	793,0	842,6
1867—1868	1 053,2	1 157,9
1869—1870	1 406,9	1 809,3

Бәс тичарәт көтанчылығының бу артымы, мә'лум олдуғу кими, башлыча көтан истеһсалчысы олан кәндли-

* Көтан, даранмыш көтан вә лиф ихрачы һаггында мә'лумат. Бах: «Тарихи-статистика материалы», П. Струве, «Тәнгиди гејдләр» вә «Вестник Финансов», 1897, № 26 вә 1898, № 36.

** Бах: *И. Строкин.* «Псков губернијасында көтанчылыг». СПБ. 1882. Мүәллиф бу мә'луматы һерки комиссијасының «Әсәрләри»ндән көтүрмүшдүр.

ләрә нечә тә'сир едир?*. «Псков губерниј асыны кәзиб онун игтисади һәјатына нәзәр салдыгда, тәк-тәк ири варлы вариидләрлә, кәнд вә гәсәбәләрлә јанашы чох јохсул вариидләрин олдуғуну көрмәмәк олмаз; *бу кәскин фәргләр кәтан рајонунун тәсәрруфат һәјатының сәчијјәви хүсусијјәтини тәшкил едир*». «Кәтан әкмәк иши гызғын бир истиғамәт алмыш» вә кәтандан көтүрүлән кәлирин «чох һиссәси» «бинәкдарларын вә кәтан әкмәк үчүн торпаг ичарәјә верәнләрин әлиндә галыр» (Строкин, 22—23). Сон дәрәчә јүксәк олан ичарә гијмәтләри әсил «пул рентасы» тәшкил едир (јухарыда дедикләримизә бах) вә кәндли күтләси бинәкдарлардан «тамамилә вә гуртула билмәјәчәк дәрәчәдә асылыдыр» (Строкин, ibid.). Тичарәт капиталы бу јерләрдә чохдан һөкмрандыр** вә ислаһатдан сонракы дөврүн хүсусијјәти бу капиталын чох бөјүк дәрәчәдә тәмәркүзүндән, кечмиш хырда бинәкарларын инһисарчы характеринин сарсылмасындан вә бүтүн кәтан тичарәтини өз әлләринә кечирмиш олан «кәтан конторлары»ның әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир. Ч-б Строкин Псков губерниjасы һаггында дејир ки, «кәтанчылығын әһәмијјәти капиталларын бир нечә әлдә топланмасындан... ибарәтдир» (с. 31). Капитал кәтанчылығы гызғын бир гумар ојунуна чевирәрәк, хырда әкинчи күтләләрини вар-јохдан чыхарырды, онлар да кәтанын кејфијјәтини писләшдирир, торпағы күчдән салыр, паj торпагларыны ичарәјә вермәк дәрәчәсинә чатыр вә нәһајәт, «кәнар пешәләр»ә кедән фәһләләрин сајыны артырырдылар. Ч-б Чуз'н азлыг тәшкил едән варлы кәндлиләр вә тачирләр исә техники тәкмилләшдирмәләрдән истифадә етмәјә имкан тапдылар, рәгабәт үзүндән буна мәчбур олдулар. Истәр әл илә ишләдилән (гијмәти 25 маната гәдәр олан), истәрсә дә ат илә ишләдилән (бундан үч гат баһа олан) кәтанjыған Куте

* 1 399 мин десјатин кәтан әкинindән 745400 десјатини кејри-гаратор-пар гуршағына дүшүр, бурада онун анчаг 13%-и саһибкарларын әлиндәдир. Гараторпаг гуршағында 609600 десјатин әкиндән 44.4%-и саһибкарларын әлиндәдир («Мәһсулдар гүввәләр», I, 36).

** Һәлә «Һәрби-статистика мәчмуәси»ндә көстәрилмишди ки, «кәндлиләр тәрәфиндән әкилән кәтан һәгигәтдә чох вахт бојлыкларын мүлкијјәти олур» (бојлын һәмин јерләрдә хырда бинәкарлара дејилир). «кәндли исә јалныз өз тарласынын ишчисидир» (595). Мүгајисә ет: «Тарихи-статистика ичмалары», сәһ. 88.

машынлары јајылмаға башлады. 1869-чу илдә Псков губерниjасында jалныз 557 белә машын олдуғу һалда, 1881-чи илдә 5710-у (4521 әл машыны вә 1189 ат машыны) олдуғу һесабланмышды*. «Тарихи-статистика иҹмалы»нда дејилир: «Һазырда кәтанчылыгла мәшғул олан һәр бир чалышган кәндли аиләсиниң Куте әл машыны вардыр; бу машын һәтта «Псков кәтанjыған машыны» ады алмышдыр» (I. с., 82—83). Машын алан вә азлыг тәшкил едән бу «чалышган» тәсәрруфат саһибләриниң галан кәндлиләрә нә кими нисбәтдә олдуғуну биз артыг II фәсилдә көрдүк. Псков земствосу, тохуму чох пис тәмизләjән ибтидаи трешшотка әвәзинә тәкмилләшдирилмиш тохумтәмизләjән машынлар (тријерләр) тәтбиг етмәjә башламышдыр вә инди «даһа варлы пешәчи кәндлиләр» өзләри бу машыны сатын алыб кәтанчылара кираjәjә вермәjи фајдалы көрүрләр («Вестник Финансов», 1897, № 29, сәһ. 85). Даһа бөjүк кәтан бинәкарлары кәтан гурутмаг jерләри гајырыр, преслә дүзәлдир, кәтаны чешидләмәк вә дидмәк үчүн муздла фәһлә тутурлар (м. В. Пругавинин әсәриндә буна даир мисала бах, I. с., 115). Нәһаjәт, ону да әлавә етмәк лазымдыр ки, кәтан лифинин е'малы хүсусилә чохлу ишләк әл тәләб едир: белә һесаб едилир ки, I десjатин кәтаны бечәрмәк үчүн халис әкинчиликдә 26 иш күнү, зоғлардан лиф һазырламаг үчүн исә 77 иш күнү тәләб олунур («Тарихи-статистика иҹмалы», 72). Буна көрә дә кәтанчылығын инкишафы, бир тәрәфдән, әкинчинин гыш фәслиндә даһа чох мәшғул олмасына, дикәр тәрәфдән дә, кәтан әкән мүлкәдарларын вә варлы кәндлиләриң муздлу әмәк тәләб етмәсинә сәбәб олур (бу барәдә мисал үчүн бах: III фәсил, § VI).

Демәли, кәтанчылыг раjонунда да тичарәт әкинчилиjиниң артмасы капиталын һөкмранлығына вә кәндлиләриң тәбәгәләшмәсинә сәбәб олур. Торпағын ичарә гиjмәтиниң сон дәрәчә jүксәк олмасы**, тичарәт капиталының тәзjиги, кәндлиләриң наj торпағына бағлы-

* Строкин, 12.

** Инди кәтанын гиjмәтиниң ашағы дүшмәси үзүндән кәтан әкиши jерләриниң ичарә гиjмәти дә ашағы дүшүр, лакин, мәсәлән, Псков кәтанчылыг раjонунда 1896-ы илдә кәтан әкиләри сәһәси азалмамышды («Вестник Финансов», 1897, № 29).

лығы вә лај торпағы үчүн алынан тә'дијәләрин јүксәк олмасы, шүбһәсиз, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси просесини артыг дәрәчәдә ләнкидир. Буна көрә дә, кәндлиләрин торпаг сатын алмасы* вә кәнар пешәләрә кетмәси** нә гәдәр кениш инкишаф етсә, тәкмилләшдирилмиш аләтләр вә әкинчилик үсуллары нә гәдәр чох јајылса, — сәнаје капиталы тичарәт капиталыны бир о гәдәр тезликлә сыхышдырыб арадан чыхарар, кәндлиләрдән бир о гәдәр сүр'әтлә кәнд буржуазијасы әмәлә кәләр вә капиталист системи мүлкәдар тәсәрруфатының инкишаф етмә системини бир о гәдәр сүр'әтлә сыхышдырыб арадан чыхарар.

VII. КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ МӘНСУЛЛАРЫНЫН ТЕХНИКИ Е'МАЛЫ

Јухарыда јери кәлдикдә (I фәсил, § 1) көстәрмишдик ки, кәнд тәсәрруфаты јазычылары кәнд тәсәрруфаты системләрини базар үчүн истеһсал олунан башлыча мәһсула көрә типләрә бөлүркән, завод вә ја техники тәсәрруфат системини хүсуси тип һесаб едирләр. Бу системин мәһијјәти ондан ибарәтдир ки, әкинчилик мәһсулу истеһлак (шәхси вә ја мәһсулдар истеһлак) едиләндән әввәл техники гајда илә е'мал олунур. Мәһсулу е'мал едән мүәссисәләр ја хаммалын һасил едилдији тәсәрруфатларын өзүнүн бир һиссәсини тәшкил едир, ја да мәһсулу кәнд тәсәрруфатчыларындан сатын алан хүсуси сәнајечиләрин әлиндә олур. Бу ики тип арасында сијаси-игтисади чәһәтдән о гәдәр дә мүһүм фәрг јохдур. Кәнд тәсәрруфатында техники истеһсалларын артмасы капитализмин инкишафы мәсә-

* Псков губерниjасы — кәндлиләрин торпаг сатын алмасының инкишафы чәһәтдән Русиjада бирinчи губерниjалардан бирidир. «Кәнд әһалисинин игтисади вәзиjәти һаггында статистика материаллары jекунунун (назирлəр комитәси дәфтәрханасының нәшри) мә'луматына көрə бурада сатынаалма кәндли торпаглары jарарлы паj торпағының 23%-ни тәшкил едир; бу исə бүтүн 50 губерниjада олаnларын чичинин-удур. 1892-чи ил jанварын 1-дə олан 1 нəфəр кəшин кəндлиjə 0,7 десjатин сатынаалма торпаг дүшүр: бу чəһəтдəн jалныз Новгород вə Таврида губерниjалары Псков губерниjасындан jүксəкдир.

** Статистика мə'луматына көрə, Псков губерниjасында 1865—1875-чи илләрдән 1896 мы илədəк кишиләрин кәнар пешәләрə кетмәси *тәхминән 4 дəфə* артмышдыр («Псков губерниjасында кəндли əһалисинин пешəлəри». Псков, 1898, сəh. 3).

ласында чох бөјүк әһәмијјәтә малikдир. 1-чиси, бу артым тичарәт әкинчилијинин ликвидаф формаларын-дан бириdир, һәм дә әкинчилијин дөнүб капитализм чәмијјәтинин сәнаје саһәләриндән бири олдуғуну ән габарыг шәкилдә көстәрән бир формадыр. 2-чиси, кәнд тәсәрруфаты мәһсулларының техники е'малының ликвидафы адәтән кәнд тәсәрруфатының техники тәрәггиси илә сых әлагәдар олур: бир тәрәфдән, е'мал едилмәк үчүн хаммал истеһсалының өзү чох вахт әкинчилијин јахшылашдырылмасыны (мәсәлән, көкүмејвә битkиләр әкилмәсини) тәләб едир; дикәр тәрәфдән, е'малдан галан туллантылар чох вахт әкинчиликдә истифадә едиләрәк, онун бәһәрини артырыр, әкинчилик илә сәнаје арасында олан мүвазинәти, гаршылыглы асылылыгы гисмән дә олса бәрпа едир ки, буларын позулмасы капитализмин ән дәрин зиддијјәтләриндән бириdир.

Демәли, инди биз ислаһатдан сонракы Русијада техники кәнд тәсәрруфаты истеһсаллары ликвидафы-ның характеристикасыны вермәлијик.

1) Араг чәкилмәси

Биз бурада араг чәкилмәси ишини јалныз кәнд тә-сәрруфаты нөгтеји-нәзәриндән арашдырырыг. Буна көрә дә араг чәкилмәсинин ири заводларда (гисмән акциз системинин тәләби үзүндән) нечә сур'әтлә тә-мәркүзләшдијиндән, завод техникасының нечә сур'әтлә тәрәгги едиб истеһсалы учузлашдырдығындан, акси-зин артмасының истеһсалын учузлашмасыны нечә өтүб кечдијиндән вә акцизин чох јүксәклији үзүндән истеһ-лак вә истеһсалын артмасының нечә ләнкидијиндән бәһс етмәјимизә лүзум јохдур.

Бүтүн Русија империјасында «кәнд тәсәрруфатын-да» араг чәкилмәси һаггында мә'луматы веририк*:

* 1890-мы ил 4 ијун гануну кәнд тәсәрруфатында араг чәкилмәси үчүн ашағыдакы әламәтләри мүәјјән етмишдир: 1) араг мәһз сентјабрын 1-дән ијунун 1-дәк, ј'ни тарла ишләри өлмадығы заман истеһсал едилир; 2) чә-килән спиртин гәдәри илә маликханадакы әкин јеринин нечә десјатин оҗ-масы арасында үјғунлуг вардыр. Гисмән кәнд тәсәрруфатында араг чә-килмәси, гисмән дә сәнаје үсулу илә араг чәкмәклә мәшғул олан заводлара гарышыг заводлар дејилир (мүгајисә ет: «Вестник Финансов», 1895, № 25, вә 1898, № 10).

Арагчәкән заводлар 1896/97-чи илдә	Заводларын сајы		Нечә мин ведрә спирт чәкилмишдир	
Кәнд тәсәрруфаты заводлары	1 474	1 878	13 521	24 331
Гарышыг заводлар	404		10 810	
Сәнаје заводлары	159		5 457	
Чәми	2 037		29 788	

Беләликлә, бүтүн арагчәкән заводларын $^{9}/_{10}$-дан чоху (бүтүн мәһсулун $^{4}/_{5}$-дән чохуну верән заводлар) кәнд тәсәрруфаты илә билаваситә әлагәдардыр. Һәр капиталист мүәссисәси олан бу заводлар, ичәрисиндә јерләшдикләри бүтүн мүлкәдар тәсәрруфатларына да капиталист характери верир (арагчәкән заводларын, демәк олар, һамысы јалныз мүлкәдарларын, һәм дә башлыча олараг задәкаиларын әлиндәдир). Тичарәт әкинчилијинин нәзәрдән кечирдијимиз бу нөвү орта-гараторпаг губернијаларында даһа чох инкишаф етмишдир; Русија империјасындакы бүтүн арагчәкән заводларын $^{1}/_{10}$ һиссәсиндән чоху һәмин губернијалардадыр (1896/97-чи илдә 239 завод, о чүмләдән 225 кәнд тәсәрруфаты заводу вә гарышыг завод); бүтүн спиртин дөрддә бир һиссәдән чохуну бу заводлар истеһсал едир (1896/97-чи илдә 7 785 мин ведрә, о чүмләдән кәнд тәсәрруфаты заводларында вә гарышыг заводларда 6 828 мин ведрә спирт истеһсал олунмушдур). Белә ликлә, ишләјиб өдәмә үсулунун үстүн олдуғу рајонда әкинчилијин тичарәт характери (башга рајонлара нисбәтән) даһа чох, тахылдан вә картофдан араг чәкилмәсиндә тәзаһүр едир. Бүтүн Русија империјасына аид олан ашағыдакы мә'луматдан көрүндүју кими, картофдан араг чәкилмәси ислаһатдан сонракы дөврдә даһа сүр'әтлә инкишаф етмишдир*. [306-чы сәһ. чәдвәлә бах. *Ред.*].

Беләликлә, үмумијјәтлә араг чәкмәк үчүн ишләдилән тахылын мигдары ики гат артдығы һалда, араг чәкмәк үчүн ишләдилән картофун мигдары тәгрибән 15 дәфә артмышдыр. Бу факт јухарыда (бу фәслин

* Мәнбәләр: «Һәрби-статистика мәчмуәси», 427; «Мәһсулдар гүввәләр», IX. 49, вә «Вестник Финансов», 1898, № 11.

		Араг чәкмәк үчүн мин пуд һесабы илә нә гәдәр мәһсул сәрф едилмишдир		
		Чәми тахыл мәһсулу	О чүмләдән картоф	Картофун %-и
1867-чи илдә		76 925	6 950	9,1
10 илдә орта һесабла	1873/74—1882/83	123 066	65 508	53
	1882/83—1891/92	128 706	79 803	62
1893/94-чү илдә		150 857	115 850	76
1896/97-чи »		144 038	101 993	70,8

I §-да) мүәјјән етдијимиз белә бир мүддәаны ајдын сүбут еднр ки, картоф әкинләрнпин вә мәһсулунун чох бөјүк дәрәчәдә артмасы әкинчилик техннкасынын јүксәлмәси, үчтарлалы нөвбәли әкин әвәзинә чохтарлалы нөвбәли әкинә кечилмәси вә и. а. илә јанашы, мәһз тичарәт вә капиталист әкинчилијинин артмасы демәкднр*. Араг чәкилмәсиннн ән чох ннкишаф етдији рајонда (рус губернијаларында, јә'ни Прибалтика вә гәрб губернијаларындан башга) әһалинин I нәфәринә көрә халис картоф мәһсулунун мнгдары да ән чохдур. Мәсәлән, шимали гараторпаг губернијаларында бу мигдар 1864—1866, 1870—1879 вә 1883—1887-чи илләр дөврләриндә 0,44—0,62—0,60 четверт[96] олмушдур; һалбуки бүтүн Авропа Русијасы (50 губернија) үчүн мүвафнг рәгәмләр 0,27—0,43—0,44 четверт олмушдур. Һәлә 80-чи нлләрин әввәлиндә «Тарихн-статнстика ичмалы»нда гејд едилирди ки, «картоф әкиннинин ән чох ннкишаф етдији мүшаһидә олунан саһә, гараторпаг гуршағының орта вә шимал һиссәсннин бүтүн губернијаларыны, Поволжје вә Заволжје губернијаларыны, һабелә орта гејрн-гараторпаг губернијаларыны әһатә едир» (I, с., с. 44)**.

---

* Мүгајисә ет: Расиоинн. I. с. — «Тарихн-статнстика ичмалы», I. с. с. 14. Араг истеһсалынын тулланмыларындан (чечәдән) чох вахт тичарәт мәгсәди илә әтлик мал-гара бәсләмәк үчүн (јалныз кәнд тәсәррүфаты заводлары тәрәфиндән дејил, һәтта тичарәт заводлары тәрәфиндән дә) истифадә олунур. — Мүгајисә ет: «К-жд тәсәррүфаты статнстикасы мә'луматы», VII бурахылыш, сәһ. 122 вә passim.

** Араг чәкмәк үчүн картофдан истифадә едилмәсиннн мәһз мәркәзи әкинчилик губернијаларында нечә бөјүк бир сүр'әтлә артдығы ашағыдакы мә'луматдан көрүнүр. 6 губернијада — Курск, Орјол, Тула, Рјазан, Тамбов вә Воронеж губернијаларында 1864/65—1873/74-чү илләрдә орта һесабла

Мүлкәдарлар вә варлы кәндлиләр тәрәфиндән картоф әкининин кенишләндирилмәси муздлу әмәјә тәләбин артмасы демәкдир; бир десјатин картоф әкининин бечәрилмәси бир десјатин дәнли тахыл әкининин бечәрилмәсиндән хејли артыг әмәк тәләб едир*, машын ишләдилмәси исә, мәсәлән, орта-гараторпаг рајонунда һәлә чох зәиф инкишаф етмишдир. Беләликлә, араг истеһсалынын өзүндә чалышан фәһләләрин сајы азалмышса да**, дикәр тәрәфдән, көкүмејвә биткиләр әкән тәсәррүфатларда ишләјиб өдәмә системини капиталист системинин сыхышдырыб арадан чыхармасы кәнд күнәмуздчуларына олан төләби артырмышдыр.

2) Чүгундур шәкәри истеһсалы

Чүгундурдан шәкәр алынмасы ири капиталист мүәссисәләриндә араг истеһсалындан даһа артыг тәмәркүзләшмишдир вә араг чәкилмәси кимн о да мүлкәдар (башлыча оларағ задокан) маликанәләринә мәхсусдур. Бу истеһсалын башлыча рајону чәнуб-гәрб губернијалары, сонра да чәнуби-гараторпаг вә орта-гараторпаг губернијаларыдыр. Чүгундур әкини саһәси

илдә 407 мин пуд картофдан араг чәкилмишдир; 1874/75—1883/84-чү илләрдә 7482 мин пуд; 1884/85—1893/94-чү илләрлә 20 077 мин пуд картоф ишләнмишдир. Бүтүн Авропа Русијасы үчүн мүвафиг рәгәмләр белә олачагдыр: 10 633 мин пуд, 30 599 мин пуд вә 69 620 мин пуд. Араг чәкмәк үчүн картоф ишләдән заводларын сајы көстәрилән губернијаларда 1867/68—1875/76-чы илләрдә орта һесабла илдә 29 олмушдур; 1876/77—1884/85-чи илләрдә 130 олмушдур; 1885/85—1893/94-чү илләрдә исә 163 олмушдур. Бүтүн Авропа Русијасы үчүн мүвафиг рәгәмләр белә олмушдур: 739—979—1195 (бах: «Кәнд тәсәррүфаты статистикасы мә'луматы», VII бурахылыш).

* Мәсәлән, Нижни Новгород губернијасының Балахнин гәзасына аид земство статистикасы мәчмуәсинин һесабламасына көрә, 1 десјатин картофун бечәрилмәси үчүн 77,2 ниш күнү төләб олунур, о чүмләдән картофу әкмәк, дибини јумшалтмаг, алаг етмәк вә газыб чыхармаг үчүн бир гадын 59.2 күн ишләмәлидир. Демәли, јерли кәндли гадынларын күнәмузд ишләмәсинә олан төләб даһа чох артыр.

** 1867-чи илдә Авропа Русијасында арагчәкән заводларда 52660 фәһлә ишләдији зәнн едилирди («Һәрби-статистика мәчмуәси». VII фәсилдә көстәрәчәјик ки, бу мәлбә фабрик-завод фәһләләринин сајыны үмумијјәтлә чох бөјүк дәрәчәдә ашағыдыр). 1890-чы илдә исә 26 102 фәһлә (Орловун «Көстәричи»синә көрә) ишләјирди. Араг истеһсалынын өзүндә мәшғул олан фәһләләр сајча аздыр. Һәм дә кәнд фәһләләриндән аз фәргләндирләр. Мәсәлән, д-р Жбанков дејир: «Кәнд заводларының, һәм дә фәһләләри јајда гарла ишләрини кетдикләри үчүн һеч дә даим ишләмәјән бу заводларын бүтүн фәһләләри даимн фабрик фәһләләриндән олдугча фәргләнирләр: онлар кәндли палтарыл кејир, кәндли адәтләрини давам етдирир вә фабрик фәһләләри кимн өзләринә тумар верирләр» (I. с., II, 121).

60-чы илләрдә 100 мин десјатинә гәдәр*, 70-чи илләрдә 160 мин десјатинә гәдәр**, 1886—1895-чи илләрдә 239 мин десјатин***, 1896—1898-чи илләрдә 369 мин десјатин****, 1900-чү илдә 478778 десјатин, 1901-чи илдә 528 076 десјатин («Торгово-Промышленнаја Газета», 1901-чи ил, № 123), 1905/06-чы илдә 483 272 десјатин («Вестник Финансов», 1906, № 12) олмушдур. Демәли, ислаһатдан сонракы дөврдә әкин саһәси беш дәфәдән чох артмышдыр. Јығылыб е'мал едилән чуғундурун мигдары мүгајисә едилмәз дәрәчәдә сүр'әтлә артмышдыр: орта һесабла 1860—1864-чү илләрдә империјада 4,1 милјон берковес[97] чуғундур е'мал едилдији һалда, 1870—1874-чү илләрдә —9,3 милјон, 1875—1879-чу илләрдә —12,8 милјон, 1890—1894-чү илләрдә —29,3 милјон, 1895/96—1897/98-чи илләрдә — 35 милјон берковес чуғундур е'мал едилмишдир*****. 60-чы илләрдән е'тибарән чуғундур е'малы 8 дәфәдән чох артмышдыр. Демәли, чуғундурун мәһсулдарлығы, јә'ни капиталистчәсинә тәшкил олунмуш ири маликанәләрдә әмәк мәһсулдарлыгы олдугча јүксәлмишдир******. Нөвбәти әкинә чуғундур кими көкүмејвә биткинин дахил едилмәси даһа мүкәммәл тарлачылыг системинә кечилмәси илә, торпағын јахшы бечәрилмәси, мал-гараһын јахшы јемләнмәси вә сairә илә сых әлагәдардыр. «Тарихи-статистика ичмалы»нда (I чилд) охујуруг: «Чуғундур әкини јерләринин бечәрилмәси үмумијјәтлә чох мүрәккәб вә чәтин бир иш олмагла бәрабәр, биздә бир чох чуғундур тәсәррүфатларында, хүсусән чәнуб-гәрб губернијаларында вә Вислабоју губернијаларында јүксәк дәрәчәдә тәкмилләшдирилмишдир. Торпагы бечәрмәк үчүн мүхтәлиф јерләрдә, аз-чох мүкәммәл олан мүхтәлиф аләтләр вә

---

* «Малијјә назирлијинин салнамәси», I бурахылыш. — «Һәрби-статистика мәчмуәси», — «Тарихи-статистика ичмалы», II чилд.

** «Тарихи-статистика ичмалы», I.

*** «Мәһсулдар гүввәләр», I, 41.

**** «Вестник Финансов», 1897, № 27, вә 1898, № 36, Полша Чарлығындан савајы Авропа Русијасында 1896—1898-чи илләрдә 327 мин десјатин чуғундур әкини вар иди.

***** Јухарыда көстәрилән мәнбәләрдән башга һәмчинин бах: «Вестник Финансов», 1898, № 32.

****** 1890—1894-чү илләрдә империјада олан 285 мин десјатин чуғундур әкининдән орта һесабла 118 мин десјатини заводларын вә 167 мин десјатини бөјүк әкин саһибләринин әлиндә иди («Мәһсулдар гүввәләр», IX, 44),

котанлар ишләдилир; ајры-ајры һалларда исә һәтта јерләр бухар машыны илә шумланылыр» (сәһ. 109).

Ирн капиталист әкинчилијинин бу тәрәггиси муздлу кәнд тәсәрруфаты фәһләләриндә, муздурлара вә хүсусән күнәмуздчулара олан тәләбин чох әһәмијјәтли дәрәчәдә артмасы илә әлагәдардыр; һәм дә гадын вә ушаг әмәји хүсусилә кениш тәтбиг олунур (мүгајисә ет: «Тарихи-статистика мәчмуәси», II, 32). Әтраф губернијаларын кәндлиләри арасында кәнар пешәләрә кетмәјин хүсуси нөвү, јә'ни «шәкәрә» кетмәк нөвү мејдана кәлмишдир (ibid., 42). Зәнн едилир ки, бир морг (=⅔ десјатин) чүгундуру тамам бечәрмәк үчүн 40 иш күнү тәләб олунур («Азад муздлу әмәк», 72). «Кәнд әһалисинин вәзијјәтинә даир материаллар јекуну»нда (назирләр комитәсинин нәшри) көстәрилир ки, I десјатин чүгундур әкини јерини машынла бечәрдикдә бир кишинин 12 күн, әл илә бечәрдикдә исә 25 күн ишләмәси тәләб олунур; гадынларын вә јенијетмәләрин иш күнү бураја дахил дејилдир (сәһ. X—XI). Беләликлә, Русијада бүтүн чүгундур әкинләринин бечәрилмәсиндә јәгин ки, азы 300 мин киши вә гадын кәнд күнәмуздчусу мәшғул олмалыдыр. Лакин чүгундур әкини јерләринин артмасы муздлу әмәк тәләби һаггында һәлә һеч дә там тәсәввүр јаратмыр, чүнки бә'зи ишләр үчүн чүгундурун һәр берковеси һесабы илә музд верилир. Будур, мәсәлән, «Русијада кустар сәнајесинә даир һесабат вә тәдгигләр»дә (дөвләт әмлакы назирлијинин нәшри, II чилд, СПБ, 1894, сәһ. 82) белә дејилир.

«Һәм шәһәрин, һәм дә кәзанын гадын әһалиси» (Черников губернијасының Кролеветс шәһәриндән бәһс олунур) «чүгундур тарлаларында ишләмәјин гәдрини билир; пајызда бир берковес чүгундур тәмизләмәк үчүн 10 гәпик верирләр; ики гадын күндә алты берковесдән он берковесә гәдәр чүгундур тәмизләјир; лакин бә'зи гадынлар шәртләшәрәк чүгундуру чүчәрмә заманы бечәрмәјә; алаг етмәјә вә дибини јумшалтмаға кедирләр; онда чүгундуру бечәрмәк, газыб чыхармаг вә тәмизләмәк үчүн гадынлар тәмизләнмиш чүгундурун һәр берковесинә 25 гәпик алырлар». Чүгундур тарлаларында ишләјән фәһләләр ән ағыр вәзијјәтдәдир-

лар. Мәсәлән, «Харков губерниjасына аид тиббн хәбәрләр»дә (1899, сентjабр, ситат «Русскиje Ведомости»дән кәтирилир, 1899, № 254) *«чуғундур тарлаларында ишләjәнләрин* вәзиjjәтинә даир бир сыра чох кәдәрли фактлар» геjд едилмишдир. «Мәсәлән, Ахтыр гәзасынын Котелва гәсәбәсиндән земство һәкими Подолски jазыр: «Паjызда адәтән, *варлы кәндлиләрин чуғундур тарлаларында ишләjән кәнчләр арасында jаталаг хәстәлиjи jаjылмаға* башладығы мүшаһидә олунур. Фәһләләрин динчәлмәси вә кечәләмәсн үчүн бу тарла саһибләриниң ajырдыглары дахмалар чох натәмиз олур, фәһләләрин алтына дөшәнән күләш ишин ахырларында там мә'насы илә дөиүб пеjин олур, чүнки бу күләш бир дәфә дә олса дәjишдирилмир; хәстәлик дә бурадан төрәjир. Ejни тарладан бирдән 4—5 jаталаг хәстәлиjинә тутулмуш адам кәтирилдиjи геjд едилмишдир». Jенә һәмин һәкимин фикринчә, «сифилис хәстәлиjиниэ тутуланларын чоху чуғундур тарлаларында ишләjәнләрдир». Ч-б Фejнберг тамамилә һаглы олараг деjир ки, «тарлаларда ишләмәк һәм фәһләләрин өзләринә, һәм дә этрафдакы әһалиjэ зәрәрли тә'сир көстәрмәк чәһәтдән фабрикдә ишләмәкдән кери галмыр; тарлаларда ишләмәк хүсусән она көрә тәһлүкәлидир ки, орада чохлу гадын вә jенијетмә ишләjир вә бу фәһләләр чәмиjjәтин вә дөвләтин ән ибтидаи мүһафизә тәдбирләриндән мәһрумдурлар»; мүәллиф бу деjиләнлəри нәзәрә алараг, доктор Романенконун Харков губернијасы VII һәкимләр гурултаjында сөjләдиjи фикрә тамамилә шәрик олур; доктор Романенко орада демишдир ки, *«мәчбури* гәрарлар чыхарылдыгда *чуғундур тарлаларындакы фәһләләрин вәзиjjәтинин дә гаjғысына галмаг лазымдыр.* Бу фәһләләр ән зәрури шejләрдән мәһрумдурлар, ajларла ачыг һавада jашajыр, һамысы бир газандан jемәк jejирләр».

Белəликлə, чуғундур истеһсалынын сон дәрәчә артмасы кәнд фәһләләринә олан тәләбн jүксәлдәрәк, этрафдакы кәндлиләри кәнд пролетариатына чевирмишдир. Чуғундур шәкәри истеһсалынын өзүндә чалышан фәһләләрин сajынын чүз'и олараг азалмасы кәнд фәһ-

ләләри сајынын артмасыны чох азачыг зәнфләтмишдир*.

3) Картоф-нишаста истеһсалы

Јалныз мүлкәдар тәсәррүфатларына мәхсус техники истеһсаллардан, кәндлиләрә аз-чох мүјәссәр олан истеһсаллара кечирик. Бу истеһсал һәр шејдән әввәл картофдан (гисмән дә бугдадан вә башга тахыллардан) нишаста вә патка гајырылмасындан ибарәтдир. Нишаста истеһсалы ислаһатдан сонракы дөврдә, нишаста тәләб едән тохучулуг сәнајесинин хејли кенишләнмәси нәтичәсиндә даһа сүр'әтлә артмышдыр. Бу истеһсалын јајылдығы рајон башлыча олараг гејри-гараторпаг губерниjалары, сәнаје губерниjалары, гисмән дә шимал-гараторпаг губерниjаларыдыр. «Тарихи-статистика ичмалы» (II чилд) һесаб едир ки, 60-чы илләрин орталарында 60-а гәдәр завод вар иди вә булар тәгрибән 270 мин манатлыг мәһсул верирди; 1880-чы илдә исә 224 завод вар иди вә булар 1317 мин манатлыг мәһсул верирди. «Фабрик вә заводлар көстәричиси»нә көрә, 1890-чы илдә 192 завод вар иди, бунларда 3418 фәһлә ишләjирди вә булар 1760 мин манатлыг мәһсул верирди**. «Тарихи-статистика ичмалы»нда дејилир ки, «нишаста истеһсалы сон 25 илдә заводларын сајына көрә $4^1/_2$ дәфә вә истеһсал олунан

---

* Авропа Русиjасында 1867-чи илдә чүгундур шәкәри вә гənd заводларында 80 919 фəһлə ишләjирди («Малиjjə назирлиjинин салнамәси». I. «Һәрби-статистика мәчмуәси» бурада да бу рәгәми артырыб 92 мина чатдырмышдыр, јәгин ки, о, ејни фəһлələри ики дәфə сајмышдыр), 1890-чы илдә фəһлələрин сајы 77 875 нәфәр олмушдур (Орловун «Көстәричи»си).

** Биз «Тарихи-статистика ичмалы»ндан ән чох јеникшс олан вə мүгаjисә едилə биlән мə'lуматы көтүрүрүк. «Малиjjə назирлиjинин мə'lумат вə материаллар мәчмуәси»ндə (1866, № 4, апрел) һесаб едилирди ки, тичарәт вə манufактура Департаментинин рәсми мə'lуматына көрə, 1864-чү илдә Русиjада 55 нишаста заводу вар иди вə булар 231 мин манатлыг мәһсул верирди. «Һәрби-статистика мәчмуәси»ндə һесаб едилдиjинə көрə, 1866-чы илдə 198 завод олмуш вə булар 563 мин манатлыг мәһсул вермишдир; лакин бураjа, шүбһəсиз ки, шиди фабрик һесаб олунмаjан хырда мүəссисəлəр дə дахил едилмишдир. Үмумиjjətlə бу истеһсала аид статистика чох јарытмаздыр: хырда заводлар кағ һесаба алынмыр, кағ да (чох вахт) һесаба алынмыр. Мəсəлəн, Орловун «Көстәричи»синə көрə, Јарослаvл губерниjасында 1890-чы илдə 25 завод олдуғу (1894/95-чи ил «Сиjаһысы» — 20) һалда, «Јарослаvл губерниjасының ичмалы»на көрə, (II бурахылыш, 1896) тəкчə Ростов гəзасында 810 картоф-патка заводу вар иди. Буна көрə дə мətндə көстəрилəн рəгəмлəр истеһсалын һəгиги инкишафыны дејил, јалныз һадисənin динамикасыны тəсвир едə биləр.

məhsulun mиgdarына kөrə $10^3/_4$ dəfə artmышdыr; buna bахmajараg, bu gədər məhsul nиshastaja olan tələbi heч də ədəjə bиlmir» (səh. 116); xarиcdən nиshasta kətirilməsiniн artmasы da buну kөstərir. «Tarixi-statistika иcmalы» ajры-ajры gubernijalara aid mə'lumatы təhlil edərək bu nəticəjə kəlir ki, bizdə kartof-nиshasta istehsalы kəndlиlərin və mүlkədarlarыn əlиndə topланmagla (buғda-nиshasta istehsalынын əksinə olараg) kənd təsərrүfaty xarakteri dашыjыr. Kələcəkdə «keniш inkiшaf edəcəji kөzlənilən» bu istehsal «inди də bizim kənd əhalimizə jахshы fajda verir» (126).

Bu fajdaны kimlərin kөtүrdүjүnү bиz иshиdcə kөrəcəjik. Lakin əvvəlcə gejd edək ki, nиshasta istehsalынын inkiшafыnda иki prosec oldуғуnu hөkmən kөrmək lazымdыr: bиr tərəfdən, jenn xырda zavodlar əmələ kəlir və kəndli istehsalы artыr, dиkər tərəfdən, istehsal иri buxar fabrikləriндə təmərkүzləшir. Məsələn, 1890-cы ildə 77 buxar zavodu var иdи ki, bүtүn fəhlələlərin 52%-i və istehsalыn 60%-i bu zavodlarыn əlиndə иdи. Həmin zavodlardan jalnыz 11-i 1870-cи ildən əvvəl, 17-si—70-cи illərdə, 45-i—80-cы illərdə və 2-si 1890-cы ildə tə'sis edilmiшdir (ç. Orlovun «Kөstəriciи»si).

Kəndlиlərin nиshasta istehsalынын iqtisadijjaty ilə taныш olmag үcүn jerli tədgigləra mүraciət edək. Moskva gubernijasыnda 1880/81-cи ildə nиshastaчылыг peшəsi 4 gəzanын 43 kəndinə jajылmышdы*. Mүəssisələrin sajы 130, fəhlələlərin sajы 780 və bunларын azы 137 min manatlыg məhsul verdiji mүəjjən ednlmишdи. Bu peшə baшlыca oларag islahatdan sonra jajылmышdы, həm də onun texnikasы tədriclə təraggi etmишdnr, coxlu əsas kapital tələb edən və əmək məhsuldarlығы jүksək olan daha иri mүəssisələr əmələ kəlmишdnr. Kartof əzən əl alətləri təkmilləшdiriлmиш alətlərlə əvəz edilmиш, sonra da at mүhərriki mejdana kəlmиш və nəhajət, istehsalы xejli jахshылашdырыb үmүzlашdыran aparat — *baraban*

* «Moskva gubernijasына aid statistika mə'lumatы məcmүəsi», VII cild, I buraxылыш. M. 1882.

ишләдилмәјә башланмышдыр. Һәјәтбәһәјәт «кустар» сијаһысы рәгәмләрини мүәссисәләрин һәчминә көрә тәһлил едиб белә мә'лумат әлдә етмишик:

Мүәссисәләрин дәрәчәләри*	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы			1 мүәссисәјә нечә нәфәр фәһлә дүшүр			Орта һесабла иш һәфтәсинин сајы	Истеһсал мәбләғи манат һесабы илә		
		Анлә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми	Анлә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми		Чәми	1 мүәссисәјә	4 һәфтәдә 1 фәһләјә
Хырда	15	30	45	75	2	3	5	5,3	12 636	842	126
Орта	42	93	165	261	2,2	4	6,2	5,5	55890	1 331	156
Ири	11	26	67	93	2,4	6	8,4	6,4	61 282	5 571	416
Јекуну	68	152	277	429	2,2	4,1	6,3	5,5	129 808	1 908	341

Демәли, бунлар хырда капиталист мүәссисәләридир вә бунларда истеһсал кенишләндикчә, муздлу әмәкдән истифадә едилмәси дә артыр вә әмәк мәһсулдарлығы јүксәлир. Бу мүәссисәләр кәндли буржуазијасына хејли мәнфәәт верир вә әкинчилијин техникасыны да јүксәлдир. Лакин бу хырда заводларда иш шәраити чох зәрәрли вә иш күнү узун олдуғундан бурада чалышан фәһләләрин вәзијјәти олдугча јарытмаздыр**.

«Картоф әзән» мүәссисәләри олан кәндлиләрин әкинчилији чох әлверишли шәраитдәдир. Картоф әкинләри (пај торпағында вә башлыча олараг ичарә торпағында), човдар вә јулаф әкинләриндән хејли чох кәлир верир. Заводчулар өз тәсәррүфатларыны кенишләндирмәк үчүн јохсул кәндлиләрин пај торпагларыны кениш өлчүдә ичарәјә көтүрүрләр. Мәсәлән, Сыбиио

* Бах: V фәслә әлавә, пешә № 24.

** L. c., сәһ. 32. Кәндлиләрин хырда заводларында иш күнү 13—14 саатдыр. Јенә һәмин сәнаје саһәсинә аид ири заводларда исә (Дементјевә көрә) 12 саатлыг иш күнүнә даһа чох тәсадуф олунур[93].

кәнднндә (Бронницы гәзасы) 18 нншаста заводчусу (кәндда јашајан 105 тәсәрруфат сапибиндән) кәсбкарлыга кедән, habелә атсыз кәндлиләрин пај торпагларыны ичарә едир; беләликлә онлар өз 61 пај торпағындан әлавә 133-үнү дә ичарә еднрләр; онларын әлиндә чәми 194 пај торпағы вардыр, јә'ни бу кәнддәки бүтүн пај торпагынын 44,5%-и онларын әлиндәдир. Мөчмуәдә охујуруг: «Нншастачылыг пешәсинин аз-чох инкишаф етмнш олдуғу башга кәндләрдә дә ејни hаллар гаршыја чыхыр» (I, с., 42)*. Нишаста заводчулары галан кәндлиләрдән ики гат артыг мал-гара сахлајырлар: үмумијјәтлә јерли кәндлиләрдә hәр hәјәтә 1,5 ат вә 1,7 инәк дүшдүјү hалда, заводчуларда орта hесабла hәр hәјәтә 3,5 ат вә 3,4 инәк дүшүр. 68 заводчудан (hәјәтбәhәјәт снјаhыја алынанлардан) 10 нәфәрнин сатыналма торпағы вардыр, 22-си гејрн-пај торпағы вә 23-ү пај торпағы ичарә едир. Бнр сөзлә, бунлар — кәндли буржуазијасынын типик нүмајәндәләридир.

Владимир губернијасынын Јурјев гәзасында да нншастачылыг пешәсиндә тамамнлә ејнн шсбәтләр вардыр (В. Пругавин, I. с., с. 104 вә сонракылар). Бурада да заводчулар нншастаны башлыча олараг муздлу әмәк васитәси илә истehсал едирләр (30 заводда ншләјән 128 фәhләдән 86-сы муздлу фәhләдир); бурада да заводчулар малдарлыг вә әкинчилик чәhәтдән күтләдәи чох-чох јүксәкдәдирләр, hәм дә онлар картоф чечәсинн мал-гараја једирдирләр. Кәндлнләр арасында hәтта әснл фермерләр дә меjдана кәлнр. Ч-б Пругавин 12 муздлу фоhләси вә (тәхминән $1^1/_2$ мин манат дәјәрнндә) нншаста заводу олан бнр кәндлинин тәсәрруфатыны тәсвнр едир. Бу шәхс картофу, ичарә васитәси илә кенишләндирдији өз тәсәрруфатында истehсал едир. Орада једдитарлалы нөвбәли әкин вар, јончча да әкилир. Әкинчиликдә ншләмәк үчүн онун 7—8 ишчиси вардыр; бунлар јаздан пајыза гәдәр («ншин ахырына гәдәр») ншләмәјә көтүрүлүрләр. Картоф чечәси

* Бүтүн Москва губернијасы hаггында В. Орловун үмуми рә'јини (мөчмуәнин IV чилди, I бурахылыш, сәh. 14) бунунла мүгајисә ет: варлы кәндлиләр чох вахт јохсулларын пај торпағыны ичарәјә көтүрәрәк, бә'зән 5—10 пај торпағыны өз әлләринә топлајырлар.

мал-гараја једирдилир, картофун јујулдуғу су илә дә сәһибкар тарлалары сувармаг фикриндәдир.

Ч-б В. Пругавин инандырмаға чалышыр ки, бу завод «тамамилә мүстәсна бир вәзијјәтдәдир». Әлбәттә, һәр бир капитализм чәмијјәтиндә кәнд буржуазијасы һәмишә кәнд әһалисинин чүз'и бир азлығыны тәшкил едәчәк вә бу мә'нада, истәсәниз һәтта «мүстәсна» олачагдыр. Лакин бу ад, истәр нишаста истеһсалы рајонунда, истәрсә дә Русијанын бүтүн башга тичарәт әкинчилији рајонларында капиталист әкинчилији тәшкил едән кәнд сәһибкарлары синфинин әмәлә колмәкдә олдуғу фактыны арадан галдырмыр*.

4) Јағ истеһсалы

Кәтан, чәтәнә, күнәбахан вә саирәдән јағ чыхарылмасы да чох вахт техники кәнд тәсәрруфаты истеһсалы олур. Исламатдан сонракы дөврдә јағ истеһсалынын нечә инкишаф етдијини ондан билмәк олар ки, 1864-чү илдә јағ истеһсалынын мәбләғи 1619 мин манат, 1879-чу илдә 6486 мин манат, 1890-чы илдә исә 12 232 мин манат олмушдур**. Бу истеһсал сәһәсиндә дә ики чүр инкишаф просеси мүшаһидә олунур: бир тәрәфдән, кәндләрдә сатлыг мәһсул истеһсал едән хырда кәндли (бә'зән дә мүлкәдар) јағ мүәссисәләри әмәлә кәлир. Диҝәр тәрәфдән дә, истеһсалы тәмәркүзләшдирән вә хырда мүәссисәләри сыхышдырыб арадан чыхаран ири

---

* Гәрибәдир ки, һәм ч. Пругавин (I. с., 107), һәм Москва пешәләрини тәсвир едән мүәллиф (I. с., 45), һәм дә ч. В. В. («Кустар сәнаје си очерк-ләри», 127) картоф әзән мүәссисәләрдән бә'зиләрининн бир нечә тәсәрруфат сәһибинин әлиндә олмасыны «картел әсасы» (јахуд «принсипи») һесаб етмишләр. Бизим бәсирәтли халгчылар кәнд сәһибкарлары ширкәтинин хүсуси бир «әсас» олдуғуну көрә билмиш, лакин кәнд сәһибкарлары синфинин варлығы вә инкишафының өзүндә јени бир нчтимаи-игтисади «әсас» олдуғуну көрмәмишләр.

** «Малијјә назирлији системинә анд мә'лумат вә материаллар мәчмуәси», 1866, № 4. Орловун «Көстәричи»си, I-чи вә 3-чү нәшри. Бәз заводларын сајы һаггындакы мә'луматы гејд етмирик, чүнки бизим фабрик-завод статистикамызда мүхтәлиф губерниjалардакы хырда кәнд тәсәрруфаты јағ мүәссисәләри мүхтәлиф вахтларда кәм һесаба алынмыш, кәм да алынмајараг ири сәнаје јағ мүәссисәләри илә гарышдырылыр. Мәсәлән, 1860-чы илләрдә бир чох хырда јағ мүәссисәләри «заводлар» сырасына дахил едилмишдир.

бухар заводлары инкишаф едир*. Бурада бизи јаглы биткиләрин анчаг кәнд тәсәрруфаты е'малы марагландырыр. «Тарихи-статистика ичмалы»нда (II чилд) охујуруг: «Чәтәнә јағы мүәссисәләринин сащибләри варлы кәндлиләрин нүмајәндәләриндән ибарәтдир», онлар јағ истещсалыны, хүсусән мал-гара үчүн јахшы јем (чечә) вердијинә көрә гијмәтли щесаб едирләр. Чи-б Пругавин (I. с.) Владимир губернијасынын Јурјев гәзасында «кәтан тохумундан јағ истещсалынын кениш инкишаф етдијини» гејд едәрәк көстәрир ки, кәндлиләр бундан «аз фајда көтүрмүрләр» (сәһ. 65—66), јағ заводлары олан кәндлиләрин кәнд тәсәрруфаты вә малдарлығы кәндли күтләсининкиндән хејли јүксәкдир, һәм дә онлардан бә'зиләри муздлу кәнд фәһләләри дә сахлајырлар (I. с., чәдвәлләр, сәһ. 26—27, 146—147). 1894/95-чи ил Перм кустарларынын сијаһыјаалынмасы да һәмчинин көстәрди ки, јағ истещсал едән кустарларын кәнд тәсәрруфаты күтләнин кәнд тәсәрруфатындан хејли јүксәкдир (әкинләри чохдур, мал-гарасы хејли артыгдыр, көтүрдүкләри мәһсул јахшыдыр вә с.) вә әкинчилијин белә јахшылашмасы илә јанашы, муздлу кәнд фәһләләри ишләдилир**. Воронеж губернијасында ислаһатдан сонракы дөврдә *сатлыг* күнәбахан әкини даһа чох кенишләнмишдир; бу әкинләрин мәһсулу јерли јағ мүәссисәләриндә е'мал едилиб јағ чыхарылыр. 70-чи илләрдә Русијада күнәбахан әкинин 80 мин десјатинә гәдәр («Тарихи-статистика ичмалы», I), 80-чы илләрдә исә 136 мин десјатинә гәдәр олдуғу зәнн едилирди; бунун ⅔ һиссәси кәндлиләрин иди «Лакин бә'зи мә'лумата көрә, о вахтдан бәри бу биткинин әкин сащәси хејли — бә'зи јерләрдә 100 фаиз вә даһа чох артмышдыр» («Мәһсул-

* Мәсәлән, 1890-чы илдә 383 заводун 12 232 мин манатлыг истещсал мәбләғиндән 7 170 мин манаты 11 заводун әлиндә иди. Сәнаје сащибкарларынын кәнд сащибкарлары үзәриндәки бу гәләбәси бизим аграриләрин (мәсәлән, ч. С. Короленконун, I. с.) вә бизим халгчыларын (мәсәлән, ч. Н.— онун: «Очерклар», сәһ. 241—242) бөјүк наразылығына сәбәб олур. Биз онларын фикринә шәрик дејилик. Ири заводлар әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлдәмәк вә истещсалы ичтимаиләшдирмәклә бир тәрәфдән, Дикәр тәрәфдән исә, — ири заводларда фәһләләрин вәзијјәти хырда кәнд тәсәрруфаты јағ мүәссисәләриндәки фәһләләрин вәзијјәтиндән, јәгин ки, јахшы олмаг, һәм дә бу јахшылыг тәкчә мадди чәһәтдән олмајачагдыр.

** *В. Илјин.* «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр», СПБ. 1899, сәһ. 139—140. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 378. *Ред.*)

дар гүввәләр», I, 37). «Тарихи-статистика иҹмалы»нын II һиссәсиндә охујуруг: «Бир тәк Алексејевка гәсәбәсиндә» (Воронеж губернијасынын Бирјученск гәзасында) «40-дан артыг јаҝ мүәссисәси вардыр; Алексејевка өзү дә јалныз күнәбахан сәмтиндә варланмыш вә мискин бир кәнддән дөнүб дәмир дамлы евләри вә дүканлары олан варлы бир кәнд олмушдур» (сәһ. 41). Кәндли буржуазијасынын белә варланмасынын кәндли күтләсинә нечә тә'сир етдијини ондан көрмәк олар ки, 1890-чы илдә Алексејевка гәсәбәсиндә гејд олунмуш 2273 аиләдән (һәр ики чинсдән олан 13 386 нәфәрдән) 1761-инин иш һејваны, 1 699-унун инвентары јох иди, 1480-и торпаг әкмирди вә јалныз 33 аилә пешәчиликлә мәшғул олмурду*.

Үмумијјәтлә гејд етмәк лазымдыр ки, земство һәјәт сијаһыларында кәндли јаҝ мүәссисәләри адәтән «тичарәт-сәнаје мүәссисәләри» сырасында көстәрилир ки, онларын да бөлкүсүндән вә ролундан II фәсилдә бәһс етмишдик.

5) Түтүнчүлүк

Нәһајәт, түтүнчүлүјүн инкишафы һаггында гысача мә'лумат верәк. 1863—1867-чи илләрдә Русијада орта һесабла 32161 десјатиндән 1923 мин пуд, 1872—1878-чи илләрдә 46 425 десјатиндән 2 783 мин пуд, 80-чы илләрдә исә 50 мин десјатиндән 4 милјон пуд түтүн јығылмышды**. Јенә һәмин дөврләрдә тарлаларын сајы 75—95—650 мин олмушдур, бу исә, јәгин, бу нөв тичарәт әкинчилијинә чәлб едилмиш хырда әкинчиләрин сајынын чох әһәмијјәтли дәрәчәдә артдығыны

* «Воронеж губернијасынын Бирјученск гәзасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси». — Гәсәбәдә 153 сәнаје мүәссисәси вар иди. Чі-б Орловун «Көстәричі»синә көрә, 1890-чы илдә бу гәсәбәдә 6 јаҝ заводу вар иди; бунларда 34 фәһлә ишләјир вә 17 мин манатлыг мәһсул истеһсал олунурду. 1894/95-чи ил «Фабрик вә завод сијаһысы»на көрә исә, 60 фәһләси олан вә 151 мин манатлыг мәһсул верән 8 завод вар иди.

** «Малијјә назирлијинин сәлнамәси», I,—«Тарихи-статистика иҹмалы», I чилд, — «Мәһсулдар гүввәләр», IX, 62. Ајры-ајры илләри көтүрдүкдә түтүн әкини сәһәси хејли артыб әскилир: мәсәлән, 1889—1891-чи илләрдә орта һесабла 47 813 десјатин (4 180 мин пуд мәһсул верән), 1892—1894-чү илләрдә исә 4 878 мин пуд мәһсул верән 52 516 десјатин әкин олмушду. Бах: «Русијаја аид мә'лумат мәчмуәси». 1896, сәһ. 208—209.

көстәрир. Түтүн бечәрилмәси хејли чох фәһлә тәләб едир. Буна көрә дә түтүн тарлаларында (хүсусән сон заманлар түтүнчүлүјүн даһа сүр'әтлә кенишләнмиш олдуғу чәнуб учгар губерниjаларында) ишләмәјә кетмәјн дә әкинчиликдә кәнар пешәләр чүмләсиндән гејд едирләр. Түтүн тарлаларында фәһләләрнн вәзиjjәтинин чох ағыр олдуғу әдәбиjjатда артыг көстәрилмишдир*.

Тичарәт әкинчилиjинин бир саһәси олмаг е'тибары илә түтүнчүлүк мәсәләси һаггында биз «Русиjада түтүнчүлүк ичмалы»ында (II вә III бурахылышлар. СПБ. 1894, әкинчилик департаментинин сәрәнчамы илә чап едилмишдир) хүсусилә мүфәссәл вә мараглы мә'лумат тапырыг. Ч-б В. С. Шербачов Малоруснjада түтүнчүлүjү тәсвир едиркән Полтава губерниjасынын үч гәзасы (Прилуки, Лохвитса вә Ромны гәзалары) һаггында чох дүрүст мә'лумат верир. Мүәллифин топладығы вә Полтава губерниja земство идарәсинин статистика бүросу тәрәфиндән тәһлнл еднлмнш олан бу мә'лумат һәмин гәзаларын һәр үчүндә түтүн әкән 25089 кәндли тәсәррүфатына аиддир, бу тәсәррүфатларын 6 844 десjатин түтүн әкини вә 146 774 десjатин тахыл әкини вардыр. Һәмин тәсәррүфатларын бөлкүсү беләдир:

Полтава губерниjасынын үч гәзасы (1888-чи ил)

Тахыл әкининин гәдәринә көрә тәсәррүфатларын груплары	Тәсәррүфатларын сајы	Ондарын әкини (десjатин һесабы илә)	
		түтүн әкини	тахыл әкини
1 десjатиндән аз әкәнләр	2 231	374	448
1—3 десjатин әкәнләр	7 668	895	13 974
3—6 » »	8 856	1 482	34 967
6—9 » »	3 319	854	22 820
9 десjатиндән артыг әкәнләр	3 015	3 239	74 565
Чәми	25 089	6 844	146 774

* *Белобородов*, «Северный Вестник»дән јухарыда ситат көтирдиjимиз мәгалә, 1896, № 2, «Русскиje Ведомости», 1897-чи нл, № 127 (10 мај): Крымда 20 нәфәр фәһлә гадынын түтүн тарласы саһибиндән шикаjәтинә бахылыгда, «түтүн тарлаларында ишләjән фәһләләрин вәзиjjәтинин дөзүлмәз дәрәчәдә ағыр олдуғуну көстәрән бир чох фактлар мәһкәмәдә ашкара чыхды».

Һәм түтүн, һәм дә тахыл әкинләринин капиталист тәсәррүфатларында чох бөјүк дәрәчәдә тәмәркүзләшдијини көрүрүк. Тәсәррүфатларын сәккиздә бир һиссәдән азы (25 мијдан 3 мини) бүтүн тахыл әкинләринин јарыдан чохуну (147 мин десјатиндән 74 мининн) өз әлинә топламышдыр, белә тәсәррүфатларын һәрәсинә орта һесабла, демәк олар 25 десјатин әкин дүшүр. Түтүн әкинләринин тәхминән јарысы (6,8 мин десјатиндән 3,2 мини) һәмин тәсәррүфатларын әлиндәдир, һәм дә һәр тәсәррүфата орта һесабла бир десјатиндән артыг түтүн әкини дүшүр, һалбуки бүтүн галан групларда һәр һәјәтә дүшән түтүн әкининин гәдәри онда бир — онда ики десјатиндән артыг дејилдир.

Ч-б Шербачов бундан әлавә, түтүн әкинләринин гәдәринә көрә һәмин тәсәррүфатларын группара бөлүнмәси һаггында да мә'лумат верир:

Түтүн тарласы группары	Тарлаларын сајы		Түтүн әкини (десјатин һесабы илә)	
0,01 дес. вә бундан аз	2 919		30	
0,01 дес. 0,10 дес. гәдәр	9 078		492	
0,10 » 0,25 » »	5 989		931	
0,25 » 0,50 » »	4 330		1 246	
0,50 » 1,00 » »	1 834	2 773	1 065	4 145
1,00 » 2,00 » »	615		720	
2,00 вә даһа артыг	324		2 360	
Чәми	25 089		6 844	

Бурадан көрүнүр ки, түтүн әкинләри тахыл әкинләриндән хејли чох тәмәркүзләшмишдир. Бу јерләрдә капиталистләр хүсуси тичарәт әкинчилији саһәсини үмумијјәтлә әкинчиликдән даһа чох өз әлләринә топламышлар. 6 844 десјатин түтүн әкининдән 4 145 десјатини, јә'ни бешдә үчдән чоху 25 мин тәсәррүфатдан 2 773-нүн әлиндә топланмышдыр. 324 нәфәр ири түтүнчүнүн (бүтүн түтүнчүлөрин онда бир һиссәсиндән бир аз артығының) 2 360 десјатин түтүн әкини вардыр, бу исә үмуми түтүн әкинләринин үчдә бириндән артыгдыр. Беләликлә, 1 тәсәррүфата орта һесабла *7 десјатиндән артыг түтүн әкини дүшүр.* Бу тәсәррүфатын

hансы тнпдән олдуғуну билмәк үчүн түтүн әкинінин олдугча чох ишләк әлләр тәләб етдіјини хатырлатмалыјыг. Мүәллифин hесабына көрә, 1 десјатин түтүн әкини үчүн, түтүнүн сортундан асылы олараг, јај фәслиндә 4 ајдан 8 аја гәдәр ишләмәли олан *ән азы ики фәһлә* лазымдыр.

Демәлн, једди десјатин түтүн әкини саһибинин азы 14 фәһләсн олмалыдыр, јә'ни о өз тәсәррүфатыны hөкмән муздлу әмәк әсасында гурмалыдыр. Бә'зн түтүн сортлары 1 десјатнн үчүн ики нәфәр дејил, үч нәфәр мүддәтлн ишчи тәләб едир вә бундан әлавә, күнәмуздчуларын да ишләмәси лазым кәлнр. Бнр сөзлә, биз тамамилә ајдын көрүрүк ки, әкинчилик нә гәдәр чох тичарәт характери алырса, онун капиталнстчәсинә тәшкилн дә бир о гәдәр инкишаф етмиш олур.

Түтүнчүләр ичәрисиндә хырда вә ән хырда тәсәррүфатларын чох олмасы (25 089 тәсәррүфатдан 11 997-синин әкини *онда бир* десјатинә *гәдәрдир)* тичарәт әкинчилнјинин бу саһәсинин капиталистчәсинә тәшкилини әсла дәјишдирмир, чүнки бу ән хырда тәсәррүфатлар күтләсинин әлиндә истеһсалын чох чүз'и бир hиссәси вардыр (11 997 тәсәррүфат, јә'нн бүтүн тәсәррүфатларын јарыја гәдәри, 6 844 десјатиндән чәми 522 десјатнна, јә'ни онда бир hиссәснндән азына маликдир). Чох вахт кифајәт hесаб олунан «орта рәгәмләр» дә ејни илә, ишин вәзијјәти hаггында тәсәввүр јаратмыр (орта hесабла 1 тәсәррүфата $^1/_4$ десјатиндәи бир аз артыг түтүн әкини дүшүр).

Ајры-ајры гәзаларда капиталист әкинчилнјинин инкишафы вә истеһсалын тәмәркүзү даһа гүввәтлиднр. Мәсәлән, Лохвитса гәзасында 5 957 тәсәррүфатдан 229-унун hәрәсинин 20 десјатнн вә даһа артыг тахыл әкини вардыр. 44 751 десјатиндән ибарәт бүтүн тахыл әкининин 22 799 десјатини, јә'нн јарыдан чоху бу тәсәррүфатларын әлиндәдир. hәр тәсәррүфат саһибинин тәхминән 100 десјатин әкини вардыр. 2 003 десјатнн түтүн әкининдән 1126 десјатинн онларын әлиндәднр. Түтүн әкнилəринин гәдәринә көрә груплашманы көтүрдүкдә исә, бу гәзада 5957 тәсәррүфат саһибиндән 132-синин нки десјатин вә даһа артыг түтүн әкини вар-

дыр. 2003 десјатин әкин јериндән 1441 десјатини, јә'ни 72%-и бу 132 тәсәррүфат саһибинин әлиндәдир ки, 1 тәсәррүфата *он* десјатиндән артыг түтүн әкини дүшүр. Јенә һәмин Лохвитса гәзасында дикәр гүтбдә 4360 тәсәррүфатын (5957 тәсәррүфатдан) һәрәсинин түтүн әкини $^1/_{10}$ десјатинә гәдәрдир, чәми 2003 десјатиндән 133 десјатини, јә'ни 6%-и бунларын әлиндәдир.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, бурада *истеһсалын* капиталистчәсинә тәшкили илә бәрабәр *тичарәт* капиталы вә истеһсал саһәсиндән кәнарда һәр чүр истисмар артыг дәрәчәдә инкишаф едир. Хырда түтүнчүләрин түтүнү гурутмаг үчүн јерләри јохдур, мәһсулу ферментләмәјә (гычгыртмаға) вә ону (3—6 һәфтәдән сонра) һазыр шәкилдә сатмаға имканлары јохдур. Онлар мәһсулу бинәкдарлара хам һалында *јары гијмәтинә* сатырлар; һәмин бинәкдарлар чох вахт өзләри дә торпаг ичарә едиб түтүн әкирләр. Бинәкдарлар «хырда әкин саһибләрини һәр васитә илә сыхышдырырлар» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 31). Тичарәт әкинчилијинин тичарәт капиталист истеһсалы олдуғуну, бу нисбәти кәнд тәсәррүфатынын бу саһәсиндә дә ајдын көрмәк олар (бу шәртлә ки, дүзкүн үсуллар ишләдилә билсин).

VIII. СӘНАЈЕ БОСТАНЧЫЛЫҒЫ ВӘ БАҒЧЫЛЫҒЫ; ШӘҺӘРӘТРАФЫ ТӘСӘРРҮФАТ

Артыг дәрәчәдә инкишаф етмиш олан «мүлкәдар бағчылығы» тәһкимчилик һүгугунун сүгутундан сонра «демәк олар бүтүн Русијада бирдән-бирә вә сүр'әтлә тәнәззүл етмәјә башлады»*. Дәмир јолларын чәкилмәси вәзијјәти дәјишдирәрәк јени бағчылығын, тичарәт бағчылығынын инкишафына «бөјүк тәкан» верди вә тичарәт әкинчилијинин бу саһәсиндә «јахшылыға доғру там бир чеврилиш» әмәлә кәтирди**. Бир тәрәфдән, чәнубдан учуз мејвә кәтирилмәси бағчылығы кечмишдә јајылмыш олдуғу мәркәзләрдә сарсыдырды***, —

* «Тарихи-статистика ичмалы», I. с. 2.
** Јенә орада.
*** Мәсәлән, Москва губернијасында. Бах: *С. Короленко*, «Азад муздлу әмәк вә и. а.», с. 262.

дикәр тәрәфдән дә, сатыш базарларынын кенишләнмәси илә бәрабәр, мәсәлән, Ковно, Вилно, Минск, Гродно, Мокилјов, Нижни Новгород губернијаларында кими губернијаларда сәнаје бағчылығы ннкишаф едирди*. Ч-б В. Пашкевич көстәрир ки, 1893/94-чү илдә мејвәчилијин вәзијјәтинин тәдгиги, бир сәнаје саһәси олмаг е'тибары илә онун сон он ил әрзиндә хејли инкишаф етдијини, бағбанлара, бағ фәһләләринә вә с. олан тәләбин артдығыны көстәрди**. Статистика мә'луматы бу фикрин доғрулуғуну тәсдиг едир: рус дәмир јоллары илә мејвә дашынмасы артыр***, харичдән мејвә кәтирилмәси ислаһатдан сонракы биринчи он илдә артдығы һалда, инди азалмагдадыр****.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, әһали күтләсинә бағчылығын вердијиндән даһа чох истеһлак шејләри верән тичарәт бостанчылығы даһа сүр'әтлә вә даһа кениш инкишаф етмишдир. Сәнаје бостанлары, 1-чиси, шәһәрләр әтрафында*****; 2-чиси, фабрик вә тичарәт-сәнаје тәсәбәләри әтрафында******, һабелә дәмир јол хәтләри бојунда; 3-чүсү, бүтүн Русијаја сәпәләнмиш вә бостан тәрәвәзи истеһсалы илә мәшһурлашмыш олан ајры-ајры кәндләрдә әһәмијјәтли дәрәчәдә јајылмышдыр*******. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу чүр мәһсуллары јалныз сәнаје әһалиси дејил, әкинчи әһали дә тәләб едир: хатырладаг ки, Воронеж кәндлиләринин бүдчәләринә көрә тәрәвәз хәрчи әһалинин адамбашына 47 гәпикдир, һәм дә бу хәрчин јарыдан чоху *сатын алынмыш* мәһсула кедир.

---

* Ibid. сәһ. 335, 344 вә н. а.

** «Мәһсулдар гүввәләр», IV, 13.

*** Ibid. с. 31, вә «Тарихи-статистика инмалы», сәһ. 31 вә сонракылар.

**** 60-чы илләрдә харичдән 1 милјон пуда гәдәр; 1878—1880-чи илләрдә 3,8 милјон пуд, 1886—1890-чы илләрдә 2,6 милјон пуд; 1889—1893-чү илләрдә 2 милјон пуд кәтирилмишдир.

***** Бир гәдәр ирәли кедиб бурада көстәририк ки, 1863-чү илдә Авропа Русијасында 50 мин вә даһа артыг әһалиси олан шәһәрләр 13 олдуғу һалда, 1897-чи илдә 44 иди (бах: VIII фәсил, § II).

****** VI вә VII фәсилләрдә бу типли мәскун мәнтәгәләрә аид мисаллара бах.

******* Јарославл губернијасы һәлә бир јана галсын. Вјатка, Кострома, Владимир, Твер, Москва, Калуга, Пенза, Нижни Новгород вә бир чох башга губернијаларда белә кәндләр һаггында мә'лумат алмаг үчүн бах: «Тарихи статистика инмалы» I, с. 13 вә сонракылар вә «Мәһсулдар гүввәләр», IV, 38 вә сонракылар. Һәмчинин мүгајисә ет: Нижни Новгород губернијасынын Семјонов, Нижни Новгород вә Балахна гәзаларына аид земство статистикасы мәлумәләри.

Бу чүр тичарәт әкинчилијиндә әмәлә кәлән ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрлә таныш олмаг үчүн, хүсусилә инкишаф етмиш бостанчылыг рајонлары һаггында јерли тәдгигат мә'луматына мүрачиәт етмәк лазымдыр. Мәсәлән, Петербург әтрафында, Ростовдан кәлмә бостанчыларын дүзәлтдикләри шүшәбәнд вә исти шитиллик үсулу илә бостанчылыг кениш инкишаф етмишдир. Шүшәбәнд чәрчивәләринин сајы ири бостанчыларда миңләрлә вә орта бостанчыларда јүзләрләдир. «Бә'зи ири бостанчылар гошуна сатмаг үчүн он миңләрлә пуд турш кәләм һазырлајырлар»*. Земство статистикасының мә'луматына көрә, Петербург гәзасында јерли әһалидән 474 һәјәт бостанчылыгла (1 һәјәтә 400 маната гәдәр кәлир дүшүр) вә 230 һәјәт бағчылыгла мәшғулдур. Истәр тичарәт капиталы формасында («мөһтәкир гадынлар тәрәфиндән пешә чох шиддәтлә истисмар олунур»), истәрсә дә муздлу фәһлә гутмаг формасында капиталист мүнасибәтләри чох кениш инкишаф етмишдир. Мәсәлән, кәлмә әһали ичәрисиндә 115 бостанчы-тәсәррүфат саһиби (1 тәсәррүфат саһибинә 3 мин маната гәдәр кәлири оланлар) вә 711 бостанчы-фәһлә (һәрәсинин 116 манат кәлири оланлар) вардыр**.

Москва әтрафындакы бостанчы кәндлиләр дә кәнд буржуазијасынын бу чүр типик нүмајәндәләридир. «Тәхминн һагг-һесаба көрә, Москва базарларына илдә 4 милјон пуддан артыг тәрәвәз вә көјәрти кәтирилир. Бә'зи кәндләр турш тәрәвәз тичарәти илә кениш мигјасда мәшғул олур: Ногатино волосту фабрикләрә вә казармалара бир милјон ведрәјә гәдәр турш кәләм сатыр, һәтта Кронштадта да көндәрир .. Тичарәт бостанлары Москванын бүтүн гәзаларында, башлыча олараг шәһәрләрин вә фабрикләрин јахынлығында јајылмышдыр»***. «Кәләми Волоколамск гәзасындан кәлән

* «Мәһсулдар гүввәләр», IV, 42

** «С.-Петербург губерниjасының халг тәсәррүфаты статистикасына аид материаллар». V бурахылыш. Һәгигәтдә бостанчыларын сајы мәтндә көстәрилдиjиндән хејли чохдур, чүнки онларын чоху хүсуси саһибкар тәсәррүфатлары олаилар сырасына дахил едилмишдир, бурада гејд олунан мә'лумат исә јалныз кәндли тәсәррүфатына аиддир.

*** «Мәһсулдар гүввәләр», IV, 49 вә сонракылар. Мараглыдыр ки, мүхтәлиф кәндләр ајры-ајры тәрәвәз нөвләри истеһсалында ихтисаслашыр.

муздлу фəһлələrə доғратдырырлар». («Тарихи-статистика ичмалы», I, сəһ. 19).

Јарослављ губернијасынын Ростов гəзасында бостан əкən Норечје, Угодичи вə башга бу кими 55 кəнддəн ибарəт мəшһур бостанчылыг рајонунда да мүнасибətlər тамамилə ејнидир. Бурада өрүш вə чəмənlərдəн башга бүтүн торпагларда гədимдəн бəри бостан əкилир. Тəрəвəзин техники с'малы — консерв истеһсалы чох инкишаф етмишдир*. Торпағын мəһсулу илə бəрабəр торпаг өзү дə, иш күввəси дə əмтəəјə чеврилир. «Ичма» олмасына бахмајараг, мəсəлən, Поречје кəндиндə торпагдан истифадə етмək бəрабəрсизлији чох бөјүкдүр: 4 баш аиләси олан бирисинин 7 «бостаны», 3 баш аиләси олан башгасынын исə 17 «бостаны» вардыр; бунун да сəбəби одур ки, бурада əсаслы сурətдə јени бөлкүләр олмур; јалныз ајры-ајры һалларда јени бөлкүләр олур, һəм дə кəндлиләр өз «бостанларыны» вə «тəсərрүфатларыны» «көшүллү олараг дəјишдирирлəр» («Јарослављ губернијасы ичмалы», 97—98)**. «Тарла ишləринин чохуну... јај иш фəслиндə һəм гоншу кəндлəрдəн, һəм дə гоншу губернијалардан Поречје кəндинə кəлəн чохлу күнəмүздчү киши вə гадын көрүр» (ibid, 99). Бүтүн Јарослављ губернијасында 10 322 нəфəрин «кəнд тəсərрүфаты вə бостанчылыг» *кəнар* пешələри илə мəшғул олдуғуну (бунлардан 7 689 нəфəри ростовлудур), јə'ни һəмин пешədə чалышанларын əксəрəн муздлу фəһлələрдəн ибарəт олдуғуну зəнн едирлəр***. Пајтахт губернијаларына, Јарослављ губернијасына вə с. губернијалара кəнд фəһлələринин кəлмəси һаггында јухарыдакы мə'луматы тəкчə судчу-

* «Тарихи-статистика ичмалы», I. — Ч-б Орловун «Фабрикlər көстəричиси», — «Кустар сəнаjесини тədгиг едən комиссијаның əсərlərи», XIV бурахылыш, ч. Столпјанскинин мəгаləси. — «Мəһсулдар күввələr», IV, сəһ. 46 вə сонракылар. — «Јарослављ губернијасы ичмалы», 2-чи бурахылыш. Јарослављ, 1896. Ч-б Столпјанскинин верднјн мə'лумата (1885) «Көстəричи»нин (1890) мə'луматынын мүгајисə едилмəси бу рајонда фабрикlərдə консерв истеһсалынын хејли артдығыны көстərир.

** Белəликlə, көстəрилən əсəр «бостан əкилмиш олан торпағын тез-тез бөлүшдүрүлмəси» һаггында м. Волкинин «шүбһəсинин» тамамилə доғруја чыхармышдыр (көстəрилən əсəр, 172, сеjд).

*** Бурада да əкинчилијин характерик шəкилдə ихтисаслашмасы мүшаһидə олунур: «Мараглы будур ки, бостанчылыг пешəси əһалинин бир һиссəсинин хүсуси пешəси олдуғу jерlərдə кəндлиlərин дикəр һиссəси, демək олар, гəтијjən тəрəвəз бечəрмир, ону базарлардан вə jармаркалардан сатын алыр» (С. Короленко, I. с. 285).

лүк тәсәррүфатынын инкишафы илә дејил, тичарәт бостанчылығынын инкишафы илә дә әлагәләндирмәк лазымдыр.

Москва вә Твер губерниjаларынын варлы кәндлиләри арасында сүр'әтлә инкишаф едән бир пешә, jә'ни исти шитиллик үсулу илә тәрәвәз jетишдирмәк пешәси дә бостанчылыға аиддир*. Бу губерниjалардан бириничисиндә 1880/81-чи ил сиjаһысына көрә 88 шүшәбәнд вә онларын 3 011 чәрчивәси вар иди; фәһләләрин сајы 213 вә бунлардан 47 нәфәри (22,6%) муздлу фәһлә иди; истеһсалын мәбләғи 54 400 манат иди. Орта бир исти шитиллик саһибн «ишә» азы 300 манат маја гојмалы иди. Һәјәтбәһәјат сиjаһы мә'луматынын аид олдуғу 74 тәсәррүфатдан 41-инин сатыналма торпағы вардыр вә о гәдәр дә торпаг ичарә едир; 1 тәсәррүфат саһибинә 2,2 ат дүшүр. Бурадан ајдындыр ки, шүшәбәндчилик пешәси jалныз кәндли буржуазниjасынын нүмајәндәләринә мүjәссәрдир**

Русиjанын чәнубунда сәнаје бостанчылығы да тичарәт әкинчилиjининн нәзәрдән кечирдиjимиз нөвүнә аиддир. «Вестник Финансов» журналында (1897, № 16), «гарпызын сәнаје истеһсалы» һаггында мараглы бир мәгаләдә тәсвир олунан бир рајонда бу истеһсалын инкишафына даир верилмиш гысача мә'луматы гејд едәк. Бу истеһсал 60-чы илләрин ахырларында вә 70-чи илләрин әввәлләриндә Быково кәндиндә (Һәштәрхан губерниjасынын Сарjсво гәзасы) әмәлә кәлмишдир. Әввәлчә jалныз Волгабоjуна көндәрилән мәһсул, дәмир jол чәкиләндән сонра пајтахтлара да көндәрилмәjә башланды. Бу ишин тәшәббүсчүләринин чох бөjүк (1 десjатиндән 150—200 манат) мәнфәәт көтүрмәси сајәсиндә истеһсал 80-чи илләрдә «азы 10 гат артды». Онлар әсил хырда буржуа олуб вар гүввә илә чалы-

* «Мәһсулдар гүввәләр», IV, 50—51. — С. Короленко, I, с. 273 — «Москва губерниjасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», VII чилд, I бурахылыш. — «Твер губерниjасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», VIII чилд, I бурахылыш, Твер гәзасы: 1886—1890-чы илләр сиjаһысына көрә бурада 174 нәфәр кәндлинин вә 7 нәфәр хүсуси саһибкарын 4426 шүшәбәнд чәрчивәси вар имиш, jә'ни орта һесабла бир тәсәррүфат саһибинә тәхминән 25 чәрчивә дүшүр. «Кәндли тәсәррүфатында бу (пешә) әһәмиjjәтли бир дәjәрдир, лакин jалныз варлы кәндлиләр үчүн... Шүшәбәндә 20 чәрчивәдән артыг олдугда, муздла фәһлә тутулур» (сәһ. 167).

** V фәслин әлавәсиндә бу пешә һаггындакы мә'лумата бах. пешә № 9.

шырдылар ки, истеһсалчыларын сајынын артмасына мане олсунлар; бу јени мәнфәәтли мәшғәләнин «сирини» чох бөјүк бир еһтијатла гошуларындан кизләдирдиләр. Әлбәттә, «әкинчи кәндлинин»* «тәһлүкәли рәгабәтә»** јол вермәмәк үчүн көстәрдији бүтүн гәһрәманчасына сә'ләри бир нәтичә вермәди вә бу истеһсал Саратов губернијасында да, Дон вилајәтиндә дә кениш јајылды. 90-чы илләрдә тахыл гијмәтләринин ашағы дүшмәси бу истеһсала хүсуси бир тәкан верib «јерли әкинчиләри чәтин вәзијјәтдән чыхыш јолуну тохумдәјишмә әкин системиндә ахтармаға мәчбур етди»***. Истеһсалын кенишләнмәси муздлу әмәјә тәләби хејли јүксәлтди (бостанларын бечәрилмәси хејли чох әмәк тәләб едир, белә ки, бир десјатин торпағын бечәрилмәси 30—50 маната баша көлир) вә саһибкарларын мәнфәәтини, һабелә торпаг рентасыны даһа чох јүксәлтди. «Лог» стансијасы јахынлығында (Грјазе-Саритсын дәмир јолу) 1884-чү илдә 20 десјатин, 1890-чы илдә 500—600 десјатин, 1896-чы илдә 1400—1500 десјатин гарпыз әкилмиш вә 1 десјатинин ичарә һаггы һәмин илләрдә 30 гәпикдән галхыб 1 манат 50 гәпик —2 манат вә 4—14 манат олмушду. Әкинләрин гызғын суротдә кенишләндирилмәси, нәһајәт, 1896-чы илдә ифрат истеһсала вә бөһрана сәбәб олду вә бу һал тичарәт әкинчилијинин һәмин сәһәсинин капиталист характериндә олдуғуну гети сүбут етди. Гарпызын гијмәти о гәдәр ашағы дүшдү ки, һәтта дәмир јол хәрчини дә өдәјә билмәди. Бостанларда гарпызы јығмырдылар. Бу ишин чох бөјүк мәнфәәтинин дадыны көрән саһибкарлар инди онун зәрәрини дә чәкдиләр. Лакин ән мараглысы, онларын бөһрана гаршы сечдикләри мубаризә васитәси иди: бу васитә јени базарлар әлдә етмәкдән ибарәт иди, мәһсулу вә дәмир јол хәрчини о дәрәчә учузлашдырмагдан ибарәт иди ки, мәһсул «тәк-тәк адамларын дејил, әһалинин истеһлак етдији бир мәһсула чеврилсин» (истеһсал јерләриндә исә малгара үчүн јем дә олсун). Саһибкарлар инандырмаг

* Ч-б Н. — онун рус кәндлиси һаггындакы ифадәсидир.
** Ч-б В. Пругавинин ифадәсидир
*** Гарпыз әкини торпағын даһа јахшы бечәрилмәсини тәләб едир вә сонралар тахыл әкилдикдә торпағын мәһсулдарлығыны артырыр.

истәјирләр ки, «сәнаје бостанчылығы даһа да инкишаф едәчәкдир, онун инкишафы үчүн дәмир јол хәрчиндән башга һеч бир мәнеә јохдур. Әксинә, инди чәкилмәкдә олан Саритсын-Тихоретск дәмир јолу сәнаје бостанчылығы үчүн јени вә кениш бир саһә јарадыр». Бу «пешәнин» кәләчәк мүгәддәраты нә чүр олурса олсун, һәр һалда «гарпыз бөһраны» әһвалаты чох ибрәтлидир; бу бөһран әкинчилијин капиталист тәкамүлүнүн хырда да олса, һәр һалда, чох парлаг бир мәнзәрәсидир.

Шәһәрәтрафы тәсәрруфатдан да бир нечә кәлмә данышмаг лазым кәлир. Бу тәсәрруфатын јухарыда тәсвир олунан тичарәт әкинчилији нөвләриндән фәрги бундадыр ки, орада бүтүн тәсәрруфат бир башлыча мәһсула, сатлыг мәһсула ујғунлашдырылырды. Бурада исә хырда әкинчи һәр шејдән бир аз сатыр: һәм өз евини јајлага кәләнләрә вә кираҹәишинләрә кираҹәҹә верир, һәм өз һәјәтини, өз атыны кираҹәҹә верир, һәм дә өз кәнд вә һәјәт тәсәрруфатының чүрбәчүр мәһсулларыны — тахыл, мал-гара үчүн јем, сүд, әт, тәрәвәз, киләмејвә, балыг, ағач вә и. а. сатыр, өз арвадынын сүдүнү сатыр (пајтахтлар әтрафында даҹәлик пешәси), шәһәрдән кәләнләрә ән мүхтәлиф хидмәтләр (бә'зән һәтта дилә кәтирилмәси чәтин олан хидмәтләр) көстәрмәк* вә и. а. вә с. васитәси илә пул әлдә едир**. Гәдим патриархал әкинчи типинин капитализм тәрәфиндән тамамилә дәјишдирилмәси, онун «пул һөкмранлығына» тамамилә табе едилмәси бурада о гәдәр ајдын бир шәкилдә тәзаһүр едир ки, халғчы адәтән шәһәрәтрафы кәндлини башгаларындан ајырыб дејир ки, бу «даһа кәндли дејилдир». Лакин бу типин бүтүн әввәлкиләрдән фәрги јалныз тәзаһүр формасындан ибарәтдир. Капитализмин хырда әкинчини һәр чәһәт-

---

* Мүгајисә ет: Успенскинин «Кәнд күндәлији».

** Буну көстәрмәк үчүн Петербург гәзасынын кәндли тәсәрруфаты һаггында јухарыда ситат кәтирилән «Материаллара» мүрачиәт едәк. Бурада ән мүхтәлиф алвер нөвләри јајлага кәләнләрә гуллуг етмәк, мәнзил кираҹәҹә вермәк, сүд, тәрәвәз, киләмејвә сатмаг, «ат шиләтмәк», даҹәлик етмәк, хәрчәнк тутмаг, балыгчылыг вә и. а. кими мүхтәлиф «пешәләр» формасы алмышдыр. Тулә гәзасында шәһәрәтрафы кәндлиләринин пешәләри дә тамамилә бунун ејнидир: «Кустар сәнаҹесинин тәдгиг едән комиссијасынын әсәрләри»нин IX бурахылышында ч. Борисовун мәгаләсинә бах.

дән дәјишдирмәсинин сијаси-игтисади маһијјәти һәр јердә вә һәр тәрәфдә тамамилә јекҹинсдир. Шәһәрләрин сајы, фабрик вә тиҹарәт-сәнаје кәндләринин сајы, дәмир јол стансијаларынын сајы нә гәдәр сүр'әтлә артырса, бизим «иҹмачы» бир о гәдәр кениш өлчүдә дөнүб бу тип кәндли олур. Һәлә Адам Смитин дедији мәһз бу сөзү унутмамаг лазымдыр ки, тәкмилләшдирилмиш јоллар һәр бир кәнди шәһәрәтрафы кәндә чевирмәјә чалышыр*. Артыг индидән истисна тәшкил едән узаг вә далдабуҹаг јерләр күндән-күнә даһа надир бир шеј олур вә әкинчи кетдикчә даһа сүр'әтлә дөнүб, үмуми әмтәә истеһсалы ганунларына табе олан бир пешәчијә чеврилир.

Бунунла да, тиҹарәт әкинчилијинин артмасы һагғындакы мә'луматын иҹмалыны гуртарыркән бир даһа тәкрар етмәји лазым билирик ки, бизим вәзифәмиз тиҹарәт әкинчилијинин (һеч дә бүтүн формаларыны дејил) ән башлыча формаларыны нәзәрдән кечирмәкдән ибарәт иди.

IX. РУС ӘКИНЧИЛИЈИНДӘ КАПИТАЛИЗМИН ӘһӘМИЈЈӘТИНӘ ДАИР НӘТИҹӘЛӘР

II—IV фәсилләрдә рус әкинчилијиндә капитализм мәсәләсини ики чәһәтдән тәдгиг етмишдик. Әввәлчә биз кәндли вә мүлкәдар тәсәррүфатында иҹтимаи-игтисади мүнасибәтләрин мөвчуд гурулушуну — ислаһатдан сонракы дөврдә әмәлә кәлмиш гурулушу арашдырдыг. Мә'лум олду ки, кәндлиләр чох бөјүк бир сүр'әтлә парчаланыб сајча аз, лакин өз игтисади вәзијјәти чәһәтдән гүввәтли олан кәнд буржуазијасы илә кәнд пролетариатына бөлүнмәкдәдир. Торпаг саһибләринин тәсәррүфатын ишләјиб өдәмә системиндән капиталист системинә кечмәси һәмин «кәндлиликдән чыхма» просеси илә мөһкәм әлагәдардыр. Сонра биз

* «Good roads, canals and navigable rivers, by diminishing the expense of carriage, put the remote parts of the country more nearly upon a level with those in the neighbourhood of the town». L. c., vol. I, p. 228—229 («Јахшы јоллар, каналлар вә кәми ишләјә билән чајлар дашыма хәрҹләрини азалдараг, өлкәнин узаг јерләрини шәһәрин әтрафындакы јерләр сәвијјәсинә галдырыр». Ситат кәтирилән әсәр, I чилд, сәһ. 228—229. *Ред.*).

һәмин просесә башга бир чәһәтдән јанашдыг; бизә әкинчилијин әмтәә истеһсалына чевриlмәсинә формасыны башланғыч нөгтә олараг көтүрдүк вә тичарәт әкинчилијинин һәр бир башлыча формасынын характерини көстәрән ичтимаи-игтисади мүнасибәтләри нәзәрдән кечирдик. Мә'лум олду ки, кәнд тәсәрруфаты шәраитиндә бүтүн мүхтәлифлијиндә, кәндли вә хүсуси саһибкар тәсәрруфатында ејни просесләр габарыг шәкилдә тәзаһүр едир.

Индн дә, јухарыда шәрһ едилмиш бүтүн мә'луматдан чыхан нәтичәләри нәзәрдән кечирәк.

1) Әкинчилиkдә истеһсалдан сонракы тәкамүлүн әсас хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, әкинчилик кетдикчә даһа артыг тичарәт характери, саһибкарлыг характери алыр. Хүсуси саһибкар тәсәрруфаты барәсиндә бу факт о гәдәр ајдындыр ки, ајрыча изаһат тәләб етмир. Кәндли әкинчилијин барәсиндә исә бу һалы гејд етмәк бир о гәдәр дә асан дејилдир, чүнки 1-чиси, муздлу әмәк тәтбиги хырда кәпәнк буржуазнјасынын һөкмән зәрури әламәти дејилдир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, бу категорија өз хәрчинин мүстәгил тәсәрруфат васитәси илә өдәјән һәр бир хырда әмтәә истеһсалчысы дахил едилә биләр, бу шәртлә ки, тәсәрруфатын үмуми гурулушу II фәсилдә тәһлил едилән капиталист зиддијјәтләринә әсасланмыш олсун. 2-чиси, хырда кәнд буржуасы (башга капиталист өлкәләриндә олдуғу кими, Русијада да) бир сыра кечид пилләләри васитәси илә парсел «кәндлиси» илә вә бир парча пај торпағы алмыш кәнд пролетары илә бирләшир Бу һал «кәндлиләр» арасында кәнд буржуазнјасы илә кәнд пролетариатыны бир-бириндән ајырмајан нәзәријјәләрин узун мүддәт јашамасы сәбәбләриндән бириндир*.

2) Әкинчилијин әмтәә истеһсалына чевриlмәси, әкинчилијин өз тәбиәтин үзүндән, сәнаједәки мүтабиг просесә бәнзәмәјән хүсуси бир јолла баш верир. Е'мал

* Бир дә буна е'тинасыз јанашмаг нәтичәси олараг, халғчы игтисадчылар һәмишә дејирләр ки, куја «рус кәндли тәсәрруфаты әксәријјәтлә халис натурал тәсәрруфатлыр» («Мәһсулларын вә тахыл гијмәтләринин тә'сири», I, 52). Кәнд буржуазнјасы илә кәнд пролетариатыны бирләшдирән «орта» рәгәмләр көтүрүлән кими, — бу мүддәа дәрһал сүбут едилмиш олачагдыр!

сәнајеси јалныз бир мәһсул вә ја мәһсулун бир һиссәсини истеһсал едән ајры-ајры вә тамамилә мүстәгил саһәләрә парчаланыр. Әкинчилик сәнајеси исә тамамилә ајры-ајры саһәләрә парчаланмыр, јалныз базар үчүн бир һалда бир мәһсул, дикәр һалда исә башга бир мәһсул истеһсал етмәкдә ихтисаслашыр, һәм дә кәнд тәсәррүфатының галан чәһәтләри бу башлыча мәһсула (јә'ни базар мәһсулуна) ујғунлашыр. Буна көрә дә тичарәт әкинчилији формалары јалныз мүхтәлиф рајонларда дејил, һәтта мүхтәлиф тәсәррүфатларда да шәклини дәјишдириб чох мүхтәлиф олур. Буна көрә дә тичарәт әкинчилијинин артмасы мәсәләсини тәһлил етдикдә, бүтүн әкинчилик истеһсалына анд үмуми мә'луматла гәтијјән кифајәтләнмәк олмаз*.

3) Тичарәт әкинчилијинин артмасы капитализм үчүн дахили базар јарадыр. Әввәлән, әкинчилијин ихтисаслашмасы мүхтәлиф әкинчилик рајонлары арасында, мүхтәлиф әкинчилик тәсәррүфатлары арасында, мүхтәлиф әкинчилик мәһсуллары арасында мүбадиләјә сәбәб олур. Икинчиси, әкинчилик әмтәә тәдавүлүнә нә гәдәр чох чәлб олунурса, шәхси истеһлака сәрф олунан е'мал сәнајеси мәһсулларына кәнд әһалисинин тәләби дә бир о гәдәр сүр'әтлә артыр; үчүнчүсү, истеһсал васитәләринә тәләб бир о гәдәр сүр'әтлә артыр, чүнки гәдим «кәндли» аләтләри, биналары вә с. вә и. а. васитәси илә нә хырда, нә дә ири кәнд саһибкары јени әкинчиликлә, тичарәт әкинчилији илә мәшғул ола билмәз. Нәһајәт, дөрдүнчүсү, ишчи гүввәсинә тәләб әмәлә көлир, чүнки хырда кәнд буржуазијасының јаранмасы вә торпаг саһибләринин капиталист тәсәррүфатына

---

* Мәсәлән, бундан әввәлки гејддә ады чәкилән китабын мүәллифләри «кәндлиләрдән» бәһс едиркән мәһз бу чүр мә'луматла кифајәтләнирләр. Онлар белә фәрз едирләр ки, һәр бир кәндли *мәһз* истеһлак етдији тахылларын әкир, өзү истеһлак етдији тахылларын *бүтүн* нөвләриндән әкир, бунлары *мәһз* истеһлак едилән *нисбәтдә* әкир. Бу кими «фәрзијјәләрдән» (фактлара зидд олан вә ислаһатдан сонракы дөврүн әсас хүсусијјәтинә е'тина етмәјән фәрзијјәләрдән) натурал тәсәррүфатын үстүнлүјү «нәтичәсинин» чыхармаг о гәдәр дә чәтин дејилдир.

Халгчылыг әдәбијјатында белә бир әлламә мүһакимә үсулуна да тәсадүф етмәк олар: тичарәт әкинчилијинин һәр бир *кејфиј* нөвү, үмумијјәтлә бүтүн кәнд тәсәррүфатына нисбәтән бир «истисна» тәшкил едир. *Буна көрә* үмумијјәтлә бүтүн тичарәт әкинчилији куја бир истисна сајылмалы, натурал тәсәррүфат исә үмуми бир гајда һесаб едилмәлидир! Киминәзијәлар үчүн мәнтиг дәрсликләринин софизмләр бөлмәсиндә бу чүр мүһакимәјә бир чох мисал тапмаг олар.

кечмәси кәнд тәсәрруфаты муздурлары вә күнәмуздчулары дәстәсинин јаранмасыны тәләб едир. Ислаһатдан сонракы дөврдә капитализм үчүн дахили базарын кенишләнмәсини (капиталист әкинчилијнин инкишафы, умумијјәтлә фабрик сәнајесинин, хүсусилә дә кәнд тәсәрруфаты үчүн машынгајырма сәнајесинин инкишафы, кәндли «әкинчилик пешәләри» дејиләнләрин, јә'ни муздлу ишләрин вә с. инкишафы) јалныз тичарәт әкинчилијнинн артмасы факты илә изаһ етмәк олар.

4) Капитализм әкинчи ањали арасында капиталист истеһсал үсулунун варлыгы үчүн умумијјәтлә зәрури олан зиддијјәтләри сон дәрәчә кәскинләндириб кәскинләшдирир. Лакин буна бахмајараг, Русијада әкинчилик капитализми өз тарихи әһәмијјәти е'тибары илә бөјүк мүтәрәгги бир күввәднр. Әввәлән, капитализм әкинчини бир тәрәфдән «һөкмдар-мүлкәдардан», дикәр тәрәфдән дә патриархал вә асылы кәндлидән мүасир чәмијјәтдә олан һәр бир башга саһибкар кими бир *сәнајечијә* чевирмишдир. Капитализмдән әввәл Русијада әкинчилик бә'зиләри үчүн бир аға иши, аға әјләнчәси иди, башгалары үчүн исә бир вәзифә, бир мүкәлләфијјәт иди, буна көрә дә әкинчилик әсрләр боју давам едән көһнә үсулдан савајы башга бир үсулла гурула билмәзди вә әкинчини өз кәндиндән кәнарда бүтүн дүнјада баш верән һадисәләрдән тамамилә хәбәрсиз сахламаја бнлмәздн. Ишләјнб өдәмә системи—мүасир тәсәрруфатда кечмишин чанлы галыгы олан бу систем һәмин характеристиканы ајдын сүбут едир. Капитализм торпаг саһиблијиндәки силкилији илк дәфә арадан галдырыб торпағы әмтәәјә чевирди. Әкинчинин мәһсулу сатыша кетди, әввәлчә јерли, сонра милли вә нәһајәт, бејнәлхалг базарда ичтимаи чәһәтдән һесаба алынды, бсләликлә дә, вәһшиләшмиш әкинчинин әввәлләр бүтүн дүнјадан ајры дүшмәси тамамилә арадан галхмыш олду. Әкинчи ифлас етмәк горхусу гаршысында галыб дүнја базары васитәси илә бир-бириндә баглы олан һәм өз өлкәсиндәки, һәм дә башга өлкәләрдәки бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрлә истәр-истәмәз һесаблашмалы олду. Һәтта ишләјиб

өдəмə системи — Обломовун өзүнү һеч бир тəһлүкəjə салмадан, һеч бир капитал сəрф етмədən, гədим көһнə истеһсалы гətиjjən дəjишдирмədən əввəллəр она һөкмən кəлир тə'мин едən систем — инди ону америкалы фермерин рəгабətиндən хилас етмək үдрəтиндə дејилди. Мəһз буна көрə də jарым əср бундан əввəл Гərби Аврона һаггында дејилən ашағыдакы сөзləри ислаһатдан сонракы Русија һаггында да тамамилə демək олар, jə'ни демək олар ки, əкинчилик капитализми «асудəлиjи тарихи һəрəката чəлб едən һəрəкətвериjи үввə иди»*.

Икинчиси, əкинчилик капитализми кənд тəсərрүфатымызда əсрлərдən бəри давам едəи дурғунлуғу илк дəфə сарсытды, онун техникасынын дəjишмəсинə, ичтимаи əмəjии мəһсулдар үввəләриниин инкишафына бөjүк тəкан верди. Бу чəһətдən бир иечə он ил ərзиндə капитализмин «дагыдычылығы», əввəлки тарихин бир нечə jүз или мүддəтиндə көрүләиләрдən чох иш көрмүшдүр. Гədим натурал тəсərрүфатын jекнəсəглиjини тичарət əкинчилиjинин форма мүхтəлифлиjи əвəз етди: ибтидаи əкинчилик алətləри өз jерини тəкмилləшдирилмиш алət вə машынлара вермəjə башлады; jени əкинчилик үсуллары гədим тарлачылыг системләриндəки дурғунлуғу позду. Бүтүн бу дəjишикликлəр просеси əкинчилиjин jухарыда көстərилən ихтисаслашмасы һадисəси илə мəһкəм бағлыдыр. Капитализм өз тəбиəтинə көрə əкинчиликдə (һəмчинин сəнаjедə) бəрабəр инкишаф едə билмəз: капиталпзм бир jердə (бир өлкəдə, бир рajоида, бир тəсərрүфатда) кənд тəсərрүфа-

* «Misére de la philosophie» (Paris, 1896), p. 223 («Фəлсəфə јохсуллуғу» (Парис, 1896), сəһ. 223, *Ред.*); мүəллиф семимли патриархал һаjатын, садə адəтлəрин вə санрəнин гајытмасы һəсрəтини чəкənлəрин, «торпағын да һəр бир башга сənajeни идарə едən гануилара табе едилмəсинин»[93] инсларəнларин арзуларыны нифрəтлə иртичачы ай-налə ədlandырыр.

Биз чох jахшы башa дүшүрүк ки, мəтндə көстərилən бүтүн дəлил халгчылара нəнияки инандырычы көрүнмəjə биләр, һəтта тамамилə анлашылмаз көрүнə биләр. Лакин белə рə'jləри мүфəссəл арашдырмаг лап əбəс бир иш оларды ки, куја мəсəлəн, торпагын сорбəстləшдирилмəси — «гејри-нормал» бир һалдыр (м. Чупров тəхыл гиjмəтləринин мүзакирəсиндə, стеиографик һесабат, сəһ. 39), куја кəндли пај торпагларының əвəзсизləшдирилə билмəзлиjи мүдафиə едилə билəн бир үсулдүр, куја тəсərрүфатда шилəjиб өдəмə системи капиталист системиндən jахшыдыр вə jа һəр һалда ондан пис дејилдир вə и. а. Бүтүн jухарыда сөjлəдикларимиз бу кими рə'jləри сүбут етмək үчүн халгчылар тəрəфиндəн кəтирилəн сиjаси игтисад дəлилларини рədd едир.

тыпын бир чәһәтини, дикәр јердә исә башга чәһәтини ирәлиләдир вә и. а. Капитализм бир јердә кәнд тәсәррүфатының бир әмәлијјатының, дикәр јердә исә башга әмәлијјатының техникасыны дәјишдирәрәк, бу әмәлијјаты патриархал кәндли тәсәррүфатындан вә ја патриархал ишләјиб өдәмәләрдән ајырыр. Бүтүн бу просес, чох вахт һәтта истеһсалчыја мә'лум олмајан вә тез-тез дәјишән базар тәләбләринә табе олдуғундан, капиталист әкинчилији һәр бир ајрыча һалда (чох вахт һәр бир ајрыча рајонда, бә'зән һәтта һәр бир ајрыча өлкәдә) әввәлкинә нисбәтән даһа артыг биртәрәфли, бирчәһәтли олур, лакин бүтүнлә белә үмумијјәтлә, патриархал әкинчилијә нисбәтән өлчүлмәз дәрәчәдә чохчәһәтли вә сәмәрәли олур. Тичарәт әкинчилијинин хүсуси нөвләринин әмәлә кәлмәси нәтичәсиндә әкинчиликдә капиталист бөһранлары вә капитализмә хас олан ифрат истеһсал һаллары мүмкүн вә лабүд олур, лакин бу бөһранлар (үмумијјәтлә бүтүн капиталист бөһранлары кими) дүнја миғјасында истеһсалын инкишафына вә әмәјин ичтимаиләшмәсинин инкишафына даһа күчлү бир тәкан вермиш олур*.

Үчүнчүсү, капитализм Русијада илк дәфә олараг машын тәтбиги вә фәһләләрин кениш кооперасијасы әсасында гурулмуш ири әкинчилик истеһсалы јаратды. Капитализмдән әввәл әкинчилик мәһсуллары истеһсалы кәндли өзү үчүн ишләдији заманда да, мүлкәдар үчүн ишләдији заманда да һәмишә дәјишилмәз, лап чүз'и—хырда шәкилдә ајарылырды вә һеч бир «ичма» торпаг саһиблији истеһсалын бу бөјүк дағыныглығыны арадан галдыра билмәк күдрәтиндә дејилди. Истеһсалын бу дағыныглығы илә сых әлагәдар олараг әкинчиләрин өзләри дә дағыныг һалда идилар**. Өз пај тор-

* Гәрби Аврова романтикләри вә рус халгчылары бу просесдә капиталист әкинчилијинин биртәрәфлилијини, капитализмин јаратдығы сәбатсызлығы вә бөһранлары бөјүк бир сә'ијлә гејд едир. — бунa әсасән дә, капиталист јолу илә ирәлиләмәјин капитализмдән әввәлки дурғунлуға нисбәтән мүтәрәггилијини инкар едирләр.

** Буна көрә дә, торпаг саһиблији формаларының мүхтәлифлијинә бахмајараг, Марксын хырда франсыз кәндлиси һаггында дедији ашағыдакы сөзләри рус кәндлисинә дә тамамилә аид етмәк олар: «Хырда [парсел] кәндлиләр чох бөјүк бир күтлә тәшкил едирләр; бу күтләнин үзвләри ејни шәраитдә јашајырлар, лакин бир-бири илә мүхтәлиф мүнасибәтләрә кирмирләр. Онларын истеһсал үсулу, араларында гаршылыглы әлагә јаратмаг әвәзинә, онлары бир-бириндән ајры салыр. Франса јолларының ики

пағыша, өз хырдача «ичмасына» бағланмыш олан әкинчиләр һәтта гоншу ичма кәндлиләриндән дә тамамилә ајры салынмышдылар; мәнсуб олдуглары дәрәчәләр чәһәтдән (кечмиш мүлкәдар рәнјјәтләри, кечмиш дөвләт рәнјјәтләри вә и. а.), малик олдуглары торпағын кәдәри арасындакы фәрглөр чәһәтдән, азад олундуглары шәраит арасындакы фәрглөр чәһәтдән (бу шәраит исә бә'зән мүлкәдарларын шәхси хасијјәтиндән вә кефиндән асылы иди) ајры салынмышдылар. Капитализм бу халис орта әср сәдәлијини илк дәфә олараг јыхыб дағытды — һәм дә чох јахшы етди ки, дағытды. Инди даһа кәндли дәрәчәләри арасында фәрглөрин, малик олдуглары ај торпағына көрә кәндли категоријалары арасында олан фәрглөрин әһәмијјәти һәр дәрәчә, һәр категорија вә һәр ичма дахилиндәки игтисади фәрглөрә нисбәтән мүгајисә олунмајачаг дәрәчәдә аздыр. Капитализм јерли гапалылығы вә мәһдудлуғу јыхыб дағыдыр, әкинчиләрин орта әср сајағы хырда бөлкүләри әвәзиндә бүтөв бир милләти гаврајан бөјүк бөлкүсүнү јарадыр, әкинчиләри үмуми капиталист тәсәррүфаты системиндә мүхтәлиф мөвге тутан синифләрә бөлүр*. Әкәр әввәллөр истеһсал шәраитинин өзү әкинчи күтләсинин өз јашајыш јеринә бағланмасыны тәлөб едирдисә, тичарәт вә капиталист

олмасы вә кәндлиләрин јохсуллуғу бу ајрылығы даһа да гүввәтләндирир. Онларын истеһсал тарласы (Produktionsfeld) парсели бечәрмә ишиндә һеч бир әмәк бөлкүсүнә, һеч бир елм тәтбигинә вә демәли, һеч бир инкишаф мүхтәлифлијинә, һеч бир исте'дад фәргинә вә һеч бир ичтимаи мүнасибәт зәнкинлијинә јол вермир. Һәр бир ајрыча кәндли аиләси, демәк олар, бүсбүтүн мүстәгилдир, истеһлак етдији шејләрин чохуну билаваситә өзү истеһсал едир вә беләликлә дә өз јашајыш васитәләрини чәмијјәтлә әлагәјә кирмәкдән даһа чох тәбиәтлә мүбадиләјә кирмә јолу илә әлдә едир. Бир парсел, бир кәндли, бир кәндли аиләси; бунунла јанашы олараг башга бир парсел, башга бир кәндли вә башга бир аилә вардыр. Бу ваһидләрин бир нечәси бир кәнд тәшкил едир, бир нечә кәнд исә департамент тәшкил едир. Беләликлә, картофла долу бир кисә картоф кисәси олдуғу кими, франсыз милләтинин бөјүк чохлуғу да ејни аддан олан ваһидләрин садәчә чәмләнмәси јолу илә әмәлә кәлир» [«Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte», Hmb. 1885, S. 98—99. («Луи-Бонапартын 18 брүмери», Һамбург, 1885, сәһ. 98—99. *Ред.*)][100].

* «Иттифаг, бирләшмәк тәләбаты капитализм чәмијјәтиндә зәифләмәмишдир, әксинә, сон дәрәчә артмышдыр. Лакин јени чәмијјәтин бу тәләбатыны өдәмәк үчүн кәлинә өлчүнү әсас көтүрмәк тамамилә мә'насыздыр. Бу јени чәмијјәт тәләб едир ки, биринчиси, иттифаг јерли иттифаг олмасын, сыныф дәрәчә иттифагы олмасын; икинчиси, тәләб едир ки, бу иттифагын әсасы капитализм вә кәндлиләрин тәбәгәләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш мөвге вә мәнафе фәргиндән ибарәт олсун» [В. Илјин, I. с., 91—92, гејд (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 253. *Ред.*)].

әкинчилијиндә мүхтәлиф формаларын вә мүхтәлиф рајонларын әмәлә кәлмәсн, күлли мигдар әһали күтләсинин бүтүн өлкәдә бир јердән башга јерә көчмәсинә сәбәб олмаја билмәзди; әһали арасында јердәјишмә олмадыгда исә, әһалинин шүуру вә фәалијјәти дә (јухарыда гејд етдијимиз кими) инкишаф едә билмәз.

Һәһајәт, дөрдүнчүсү Русијада әкинчилик капиталызми ишләјиб өдәмәни вә әкинчинин шәхси асылылығыны илк дәфә олараг көкүндән сарсытды. Ишләјиб өдәмә тәсәррүфат системи бизим әкинчилијимиздә «Русскаја Правда» заманындан башламыш та хүсуси сәһибкар тарлаларынын кәндли инвентары илә бечәрилдији индики замана гәдәр там һөкмран олмушдур; бу тәсәррүфат системи дурдугча кәндли дә мәзлум вә авам галырды, онун әмәји тәһкимли әмәји олмаса да, «јарыазад» әмәк һалында галыр вә ону алчалдыр; әкәр әкинчи мүәјјән вәтәндашлыг һүгугларындан мәһрум олмасајды (мәсәлән: әкинчинин ашағы силкә мәнсуб олмасы; дөјүлмәси; ичтимаи ишләрә көндәрилмәси; пај торпағына баҝлапмасы вә и. а.), ишләјиб өдәмә системи мөвчуд ола билмәздн. Буна көрә дә ишләјиб өдәмәнин азад муздлу әмәклә әвәз олунмасы Русијада әкинчилик капиталызмнин бөјүк тарихи хидмәтидир*. Рус әкинчилији капиталызминин мүтәрәгги тарихи ролу һаггында јухарыда сөјләдикләримизи хүласә едәрәк дејә биләрик ки, бу капитализм кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны ичтимаиләшдирир. Доғрудан да, һәм әкинчилијин јухары силкә мәхсус бир имтијаздан вә ја ашағы силкә мәхсус бир мүкәммәфијјәтдән дөнүб ади бир тичарәт-сәнаје пешәси олмасы; һәм әкинчи әмәји мәһсулунун базарда ичтиман учота алынмаға башламасы; һәм гәдим, јекнәсәг әкинчилији техники чәһәтдән нисби еһмијјәтини мүхтәлиф тичарәт әкинчилији

* Биздә капитализмин дағыдычылығы һаггында ч. Н. — онун һәдсиз инкишаф вә ағ-зарларындан бири хүсусилә диггәтәлајигдир: «...Иә удел дөврүнүн гарышыглығы, иә татарлар һөкмранлығы бизим тәсәррүфат һәјатымызын формаларына тохунмады» («Очерклар», сәһ. 284), јалныз капитализм «өз тарихи кечмишинә с'тинасызлыг көстәрди» (283). Шәксиз бир һәгигәт! Русија әкинчилијиндә капитализм мәһз она көрә мүтәрәгги бир һалдыр ки, ишләјиб өдәмәнин вә әсарәтин «гәдимдән галма», «әсрләрчә тәгдис едилмиш» формаларына, јә'ни һеч бир сијаси фыртынанын, һәтта «удел дөврү гарышыглығының» вә «татарлар һөкмранлығының» да јыхыб дағыда билмәдији формаја «е'тинасызлыг көстәрди».

формаларына чевриlмәси; һәм хырда әкинчиләрин јерли гапалылығының вә дағыныглығының арадан галхмасы; һәм дә мүхтәлиф әсарәт вә шәхси асылылыг формаларыны иш гүввәсинин сиmасызлашмыш шәкилдә алыныб-сатылmасынын сыхышдырыб арадан чыхармасы, — бүтүн бунлар бир просесин, јә'ни әкинчилик әмәјини ичтиmаиләшдирән, базар гиjмәтләриниn галхыб-енmә һәрч-мәрчлиjи илә, ајры-ајры кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләриниn фәрди характери илә ири капиталист әкинчилиjиниn коллектив характери арасындакы зиддиjjәти кетдикчә даһа артыг кәскинләшдирән просесин василәләриндир.

Беләликлә (бир даһа тәкрар едирик), рус әкинчилиjиндә капитализmин мүтәрәгги тарихи ролуну гејд едәрәк, биз бу игтисади режимин нә тарихән кечичи характердә олдуғуну, нә дә бу режимә хас олан дәриn ичтиmаи зиддиjjәтләри һеч бир заман унутмуруг. Әксинә, биз јухарыда көстәрдик ки, капитализmин «дағыдычылығы» мүнасибәти илә көз јашы ахыдан мәһз халгчылар бу зиддиjjәтләри чох сәһв гиjмәтләндирирләр, кәндлиләрин тәбәгәләшмәсиниn үстүнү өртүрләр, әкинчилиjимиздә машын тәтбигиниn капиталист характеринә е'тинасызлыг көстәрир, муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләләрпә синфиниn әмәлә кәлмәсиниn «әкинчиликдә пешәләр» вә ја «кәсбкарлыг» кими ифадәләрлә пәрдәләjирләр.

X. ӘКИНЧИЛИКДӘ КАПИТАЛИЗМ ҺАГГЫНДА ХАЛГЧЫ НӘЗӘРИjjӘЛӘРИ. «ГЫШ ФӘСЛИНИН БОШ ГАЛМАСЫ»

Капитализmин әһәмиjjәтиnә даир јухарыда чыхарылан мүсбәт нәтичәләри тамамламаг үчүн бу мәсәлә һаггында әдәбиjjатымызда јајылан бә'зи хүсуси «нәзәриjjәләри» дә арашдырмаг лазымдыр. Бизим халгчылар әкинчилик капитализминә Марксын әсас бахышларыны әксәр һалларда әсла һәзм едә билмәмишләр. Онларын даһа ачыг данышанлары (ч. В. В. «Бизим истигамәтләримиз»дә) дејирдиләр ки, Марксын нәзәриjjәси әкинчилиjи гаврамыр, башгалары (ч. Н. — он

кимиләри) исә өз «мүддәаларының» Марксын нәзәријјәсинә мүнасибәти мәсәләсиндән дипломатчасына јан кечмәји әлверишли билирдиләр. Халгчы игтисадчылар арасында ән чох јајылмыш олан белә мүддәалардан бири «гыш фәслинин бош галмасы» нәзәријјәсидир. Һәмин нәзәријјәнин маһијјәти бундан ибарәтдир*.

Капитализм гурулушунда әкинчилик башга сәнаје саһәләри илә әлагәси олмајан хүсуси бир сәнаје саһәсинә чеврилир. Лакин әкинчилик ишләри бүтүн ил боју дејил, анчаг 5—6 ај давам едир. Буна көрә дә әкинчилијин капиталистләшмәси «гыш фәслинин бош галмасына» сәбәб олур, «әкинчиләр синфинин иш вахтыны иш илинин јалныз бир һиссәсиндән ибарәт едир», бу исә мәһз «әкинчи синифләринин тәсәрруфат вәзијјәтинин писләшмәсинин әсас сәбәбидир» (И-И. — он, 229), «дахили базарын кичилмәсинин» вә чәмијјәтин «мәһсулдар гүвәләринин исраф едилмәсинин сәбәбидир» (ч. В. В.).

Ән кениш тарихи-фәлсәфи нәтичәләри јалныз, әкинчиликдә ишләрин бүтүн ил боју сон дәрәчә гејри-бәрабәр бөлүнмәси кими бөјүк бир һәгигәтлә әсасландыран бүтүн бу бәднам нәзәријјә бундан ибарәтдир! Капитализмдән әввәлки «халг истеһсалы» һаггында романтик нәзәријјәләри бәрпа етмәк јолунда белә јени чәһдләр көстәрмәк үчүн ишләдилән бәсит үсуллар ондан ибарәтдир ки, патриархал әкинчилији капиталист әкинчилијинә чевирән мүрәккәб просесин бүтүн дикәр хүсусијјәтләрини кәнара атараг *бирчә* һәмин хүсусијјәтини көтүрүр, мүчәррәд фәрзијјәләр васитәси илә оиу мә'насыз бир шејә чевирирләр.

Бу мүчәррәд мүддәанын сон дәрәчә мәһдудлуғуну көстәрмәк үчүн һәгиги просесин, бизим халгчылар тәрәфиндән ја тамамилә нәзәрдән гачырылан, ја да кифајәт гәдәр гијмәтләндирилмәјән чәһәтләрини гысача гејд едәк. 1-чиси, әкинчилик нә гәдәр чох ихтисаслашырса, әкинчи ајлары бир о гәдәр чох азалыр, бүтүн

* *В. В.* «Нәзәри игтисад очерклəри», с. 108 вә сонракылар. *И. — он.* «Очерклəр», сәһ. 214 вә сонракылар. Ч-б Каблуков да ејни фикирдәдир. «Кәнд тәсәрруфаты игтисадијјатына аид мүһазирәләр», М., 1897, сәһ. 55 вә сонракылар.

əhalinin kətdikcə daha az hissəsinin təşkil edir. Xalqçılar bunu unudurlar, halbuki onlar öz mühakimələri ilə əkinçiliyin inkişaslaşmasını elə bir dərəcəjə çatdırırlar ki, həqiqətdə əkinçiliyin inkişaslaşmasy, demək olar, heç bir jerdə bu dərəcəjə çatmyr. Xalqçylaryn fikrinjə, jalnyz taxyl əkmək və jyrmaq əməlinjjaty sənajenin xüsusi sahəsi olmuşdur; torpağyn becərilməsi və kübrələnməsi, məhsulun emalы və daşynmasy, maldarlyq, meşəçilik, tikililərin və inventarын tə'miri və i. a. və s. — bütün bunlar sənajenin *xüsusi* kapitalist sahələrinə çevrilmişdir. Belə mühərrəd eitimallarын müasir şəraitə tətbiqi bu şəraitin ajdynlaşdyrylmasy üçün az şej verə bilər. 2-cisi, əkinçiliyin belə tamam inkişaslaşmasyny eitimal etmək üçün kərək əkinçilik xalis kapitalist üsulu ilə təşkil edilmiş olsun, kapitalist fermerlərlə muzdlu fəhlələr bir-birindən tamamilə ajrylmyş olsun. Belə bir şəraitdə «kəndlidən» bəhs etmək (ч-б I-I. — on kimi, s. 215) çox dərəcə məntiqsizdir. Əkinçiliyin xalis kapitalist üsulu ilə təşkili isə bütün il boju işlərin daha müntəzəm bəlünməsini (növbəli əkin, səmərəli maldarlyq və sairə nəticəsində), məhsulun texniki emalыnын bir çox hallarda əkinçiliklə birləşdirilməsini, torpağyn gabaqcadan hazyrlanmasyna daha çox əmək sərf edilməsini və i. a. tələb edir*. 3-cüsü. Kapitalizm,

* Sözlərimiz əsassyz olmasyn dejə, xalis kapitalist tipinə ən çox jaxyn şəkildə təşkil olunmuş xüsusi sahibkar təsərrüfatlarymyzdan misallar göstərək. Orjol gubernijasyny götürək («Кромы qəzasyna dair zemstvo statistikası məcmuəsi», IV çild, 2-ci buraxylyş. Orjol, 1892). Zadəkan Xrjuşçinin maliканəsi 1 129 desjatindir, əkin jeri 562 desjatindir, 8 tikilisi, təkmilləşdirilmiş müxtəlif alətləri vardyr. Sürü at əkini və at zavodu vardyr. Mal-qara saxlajyr. Arxlar və drenaj vasitəsi ilə bataqlyqlar qurudulur («Bataqlyqlary qurutmaq işlərinin çoxu bəs vaxtda görülür», s. 146). Fəhlələrin sajy jajda bir kün 50—80 nəfər, qyşda 30 nəfərə qədər olur. 1888-ci ildə 81 fəhlə var idi, bunlardan 25-i jaj fəhləsi idi. 1889-cu ildə 19 dülgər işlədirdi. — Qraf Ribopjerin maliканəsi 3000 desjatindir. 1 293 desjatin əkin jeri vardyr. 898 desjatini kəndlilərə icarəjə verilmişdir. On iki tarlalы növbəli əkin üsulu tətbiq edilir. Kübrə üçün torf çyxarylyr, fosforit hasil edilir. 1889-cu ildən e'tibarən 30 desjatin təcrübə tarlasy salynmyşdyr. Qyşda və jazda peşin daşynyr. Ot əkinlər. Meşələrdən düzkün istifadə olunur (oktiabrdan marta qədər 200—300 adam ağac qyrыr). Garamal saxlanylyr. Südçülük təsərrüfaty jaradylmyşdyr. Gülüşçülərin sajy 1888-ci ildə 90 nəfər idi, bunlardan 34 nəfəri jajda işlədirdi. - Moskva gubernijasynda Menşinkovun maliканəsi («Məcmuə», V çild, 2-ci buraxylyş) 23000 desjatindir. Kəsiklər verilməklə və azad muzdla

әкинчилик *мүәссисәләринин* сәнаје мүәссисәләриндән тамамилә ајрылмасыны нәзәрдә тутур. Лакин һарадан мә'лумдур ки, бу ајрылма әкинчиликлә сәнаједа *муздлу ишин* бирләшмәсинә јол вермир? Инкишаф етмиш һәр бир капитализм чәмиҹјәтиндә биз бунларын бирләшдиҗини көрүрүк. Капитализм ихтисаслы фәһләләри ади фәһләләрдән, гара фәһләләрдән ајырыр; бу фәһләләр бир пешәдән башгасына кечирләр, каһ бөјүк бир мүәссисәјә чәлб олунур, каһ да орадан говулуб ишсизләр сырасына салынырлар*. Капитализм вә ири сәнаје нә гәдәр чох инкишаф едирсә, јалныз әкинчиликдә дејил, сәнаједа дә фәһләјә олан тәләб үмумиҗјәтлә, бир о гәдәр чох артыб әскилир**. Буна көрә дә капитализмин ән јүксәк инкишафыны фәрз едиркән, фәһләләрин әкинчилик пешәләриндән гејри-әкинчилик пешәләринә лап асан кечмәсини дә еһтимал етмәлијик, үмуми еһтијат ордусунун, һәр бир сәһибкар үчүн ишчи гүввәси верән ордунун әмәлә кәлмәсини дә еһтимал етмәлијик. 4-чүсү. Әкәр биз мүасир кәнд сәһибкарларыны көтүрсәк, әлбәттә, инкар етмәк олмаз ки, онлар өз тәсәрруфатында ишчи гүввәси илә тә'мин етмәк-

---

фәһлә ишләдилир. Мешә тәсәрруфаты вардыр. «Јајда атлар вә данма фәһләләр тарла әтрафында ишләјир, пајызын ахырларында вә гышда гурутмаханаларда вә шәһәрдә заводлара картоф вә шәһәрдә дашыјыр, мешәдән одун дашыјыб стансијаја апарырлар; бүтүн бунларын сајәсиндә әмәк бүтүн ил боју кифајәт гәдәр мүнтәзәм сөлүнмүш олур» (сәһ. 146), буну, һансы ајларда нечә күн ишләндиҗини дәгг чәдвәлдән дә көрмәк олар: ат күвәләринин сајы орта һесабла ајда 293-дүр, артыб әскилмәси: 223-дән (апрел) 362-јә (ијун) гәдәрдир. Киши ишчи күнү орта һесабла 216-дыр, артыб-әскилмәси: 126-дан (февral) 279-а (нојабр) гәдәрдир. Гадын ишчи күнү орта һесабла 23-дүр, артыб әскилмәси: 13-дән (јанвар) 27-јә (март) гәдәрдир. Бу кечәк һәјат бизим халгчыларын субут етмәјә чалышдыглары мүчәррәд еһтималлара һеч бәнзәјирми?

* Ири капиталист сәнајеси көзәри фәһлә синфи әмәлә кәтирир. Бу синиф кәнд әһалисиндән әмәлә кәлир, лакин башлыча олараг сәнаје ишләри илә мәшғул олур. «Бу тәбәгә капиталын јүнкүл пиҗада гошуну һөкмүндәдир вә капитал өзү еһтијачындан асылы олараг, ону каһ бир јерә, каһ да башга бир јерә јеридир... Сәркәрдән фәһләләрини әмәҗиндән мүхтәлиф тикинти ишләриндә, дренаж ишиндә, кәрпич истеһсалында, әһәнк јандырмагда, дәмир јол чәкмәкдә вә саир бу кими ишләрдә истифадә олунур». («Das Kapital», I², S. 692[101]. «Үмуминҗјәтлә, дәмир јоллар кими бөјүк мүәссисәләр фәһлә базарындан мүәјјән мигдарда гүввә алыр, бунлары исә... анчаг бә'зи сәһәләр, мәсәлән, кәнд тәсәрруфаты верә билир» (Ibid., II. B., S. 303)[102].

** Мәсәлән, Москва санитарија статистикасы мә'луматына көрә, бу губернијәдә 114 381 фабрик-завод фәһләси вар иди; бунлар көз габағында олан фәһләләр иди; фәһләләрин һәгиги сајы ән чоху 146 338, ән азы исә 94 214 нәфәр иди («Үмуми јекун» вә и. а., IV чилд, I һиссә, с. 98). Фаизлә көтүрдүкдә: 128%—100%—82%. Капитализм фәһләләрин сајының артыб-әскилмәсини үмумиҗјәтлә гүввәтләндирәрәк бу чәһәтдән дә сәнаје илә әкинчилик арасындакы фәргләри силиб јох едир.

дә бә'зән чәтинлик чәкирләр. Лакин онларын әлиндә фәһләләри өз тәсәррүфатына бағламаг васитәсинин, јә'ни фәһләләрә бир парча торпаг вермәк вә и. а. кими васитәнин олдуғуну да унутмаг олмаз. Пај торпағы олан кәнд тәсәррүфаты муздуру вә ја күнәмуздчусу — бүтүн капиталист өлкәләриндә хас олан бир типдир. Халгчыларын башлыча сәһвләриндән бири, Русијада белә бир типин әмәлә кәлмәсинә е'тинасызлыг көстәрмәләридир. 5-чиси. Әкинчинин гыш фәслиндә бош галмасы мәсәләсинин үмуми капиталист әһали артыглығы мәсәләсиндән асылы олмајан шәкилдә ирәли сүрмәк тамамилә јанлышдыр. Ишсизләрдән ибарәт еһтијат ордусунун әмәлә кәлмәси үмумијјәтлә капитализмә хас олан бир һалдыр, әкинчилијин хүсусијјәтләри исә бу һалын јалныз хүсуси формаларда өзүнү көстәрмәсинә сәбәб олур. Буна көрә дә, мәсәлән, «Капитал»ын мүәллифи әкинчиликдә ишләрин бөлкүсү мәсәләсиндән «ишсиз әһали артыглығы» мәсәләси илә әлагәдар олараг бәһс едир*, һабелә «иш дөврү» илә «истеһсал вахты» фәргләри һаггындакы хүсуси фәсилдә бәһс едир («Das Kapital», II. B., 13-чү фәсил). Иш дөврү, әмәјин мәһсула тә'сир көстәрдији мүддәтә дејилир; истеһсал вахты — мәһсулун истеһсалда олдуғу мүддәтә дејилир ки, әмәјин мәһсула тә'сир көстәрмәдији дөвр дә бураја дахилдир. Бир чох сәнаје саһәләриндә иш дөврү истеһсал вахты илә бир вахта дүшмүр; белә саһәләр ичәрисиндә әкинчилик ән типик бир саһәдир, лакин гәтијјән јеканә саһә дејилдир**.

* Мәсәлән, Никилтәрәдә әкинчилик мүнасибәтләри һаггында Марко дејир: «Һәмишә кәнд тәсәррүфаты фәһләләриниң сајы әкинчилијин орта тәлөбаты үчүн олдугча чохлуг едир, окуп мүстәсна пә ја мүвәггәти тәлөбаты үчүн исә сон дәрәчә азлыг едир» (I². 725). Белә ки, дахми «ишсиз әһалин артыглығына» бахмајараг, кәнддә әһалинин кифајәт гәдәр олмадығы ашкара чыхыр Маркс башга бир јердә дејир ки, капиталист истеһсалы әкинчилијә јалныз кәнд әһалисин әмәлә кәлир. «Кәнд әһалисинин бир һиссәси һәмишә кечиш вәзијјәтиндәдир, шәһәр вә ја мануфактура әһалисинә чевриләмәја һазырдыр» (Ib 668)[103]; әһалинин бу һиссәси лазым ишсизликдән әзаб чәкир; онун мәшғәләси сон дәрәчә гејри-мүнтәзәмдир, өзү дә он аз мүзд алыр (мәсәлән, евдә мағазалар үчүн ишләмәк ки и. а.).

** Бурада Марксын хүсусән белә бир гејдини көстәрмәк лазымдыр ки, әкинчиликдә дә «әмәја олан тәлөби «бүтүн ил боју даһа мүнтәзәм бөлмәк» усуллары вардыр; бу исә, даһа мүхтәлиф мәһсуллар истеһсал етмәк, үчәрмәли үсулу нөвбәли әкин үсулу илә әвәз етмәк, көкүмејвә битки-ләр әкмәк, от әкмәк вә сајролән ибарәтдир. Лакин бүтүн бу үсуллар «истеһсала гојулан әмәк һаггында, күбрәја, тохума вә сајрәја сәрф едилән дөврија капиталынын артырылмасыны тәлаб едир» (Ibid., S. 225—226)[104].

Әкинчиликдә иш дөврү илә истеһсал вахты арасында фәрг Русијада башга Аврона өлкәләриндән даһа бөјүкдүр. «Капиталист истеһсалы мануфактурапын әкинчиликдән ајрылмасыны баша чатдырдыгда, кәнд фәһләси кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә халис тәсадүфи јардымчы мәшғәләләрдән асылы олур, бу сәбәбдән дә онун вәзијјәти писләшир. Дөвријјәдәки бүтүн фәрглөр... капитал үчүн силинир, фәһлә үчүн исә — јох» (ib, 223—224) [105]. Беләликлә, тәдгиг етдијимиз мәсәләдә әкинчилијин хүсусијјәтләриндән чыхан јеканә нәтичә ондан ибарәтдир ки, әкинчилик фәһләсинин вәзијјәти сәнаје фәһләсинин вәзијјәтиндән даһа пис олмалыдыр. Буиуила ч. Н. — онун «нәзәријјәси» арасында чох бөјүк фәрг вардыр, зира чәнаб Н.—онун «нәзәријјәсинә» көрә гыш фәслинин бош галмасы «әкинчи синифләрин» вәзијјәтинин писләшмәсинин «әсас сәбәбидир» (?!). Әкәр бизим әкинчиликдә иш дөврү 12 ај олсајды, капитализмин инкишафы просеси онда да лап индики кими оларды; бүтүн фәрг јалныз ондан ибарәт оларды ки, әкинчилик фәһләсинин вәзијјәти сәнаје фәһләсинин вәзијјәтинә бир гәдәр јахынлашарды*

Беләликлә, ч. В. В. вә ч. Н. — онун «нәзәријјәси» һәтта үмумијјәтлә әкинчилик капитализминин инкишафына дair үмуми мәсәлә һаггында да һеч бир шеј вермир. Русијанын хүсусијјәтләрини исә нәзәри изаһ етмир, һәтта, әксинә, пәрдәләјир. Бизим кәндлиләрин гышда ишсиз галмасы капитализмдән даһа чох, капитализмин кифајәт гәдәр инкишаф етмәмәсиндән ирәли кәлир. Артыг јухарыда (бу фәслин IV §-да), әмәк һаггына дair мә'лумата әсасән көстәрмишдик ки, великорус губерниjалары ичәрисиндә гышда ишсизлијин ән чох олдуғу губерниjалар капитализмин ән аз инкишаф етдији вә ишләјиб өдәмә үсулунун ән чох јајылмыш олдуғу губерниjалардыр. Бу да тамамилә тәбиидир. Ишләјиб өдәмә үсулу әмәк мәһсулдарлығының инкишафыны ләнкидир, сәнајенин вә әкинчилијин инкишафыны вә, демәли, ишчи гуввәсинә олан тәләбин артмасыны ләнкидир, — ејни замаида да кәндлини паj

* Она көрә «бир гәдәр» дејирик ки, әкинчилик фәһләсинин вәзијјәтини писләшдирән һеч дә тәкчә ишләрин мүнтәзәм олмамасы дејилдир.

торпағына бағлајараг, онун үчүн нә гышда иш тә'мин едир, нә дә өз чүз'и әкинчилији илә јашамасына имкан верир.

XI. АРДЫЛ—ИЧМА.—МАРКСЫН ХЫРДА ӘКИНЧИЛИЈӘ БАХЫШЛАРЫ.—ЕНКЕЛСИН МУАСИР КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ БӨЈҮРАНЫ ҺАГГЫНДА РӘ'ЈИ

Чл-б Н. — он әввәлки нәзәриҹҹә кими мүчәррәд шәкилдә гурулан вә јајылмыш олан дикәр бир халгчы нәзәриҹҹәсини ифадә едиб дејир ки, «ичма әсасы капиталын әкинчилик истеһсалыны гаврамасына мане олур» (с. 72). II фәсилдә биз јајылмыш олан бу мүддәанын јанлыш олдуғуну көстәрән там бир сыра фактлар кәтирмишдик. Индиисә буну әлавә едәк. Үмумиҹҹәтлә белә дүшүнмәк сәһвдир ки, әкинчилик капитализминин өзүнүн әмәлә кәлмәси үчүн хүсуси бир торпаг саһиблији формасынын јарашмасы тәләб олунур. «Доғулмагда олан капиталист истеһсал үсулунун раст кәлдији торпаг мүлкиҹҹәти формасы һәмин үсула ујғун кәлмир. Бу истеһсал үсулуна ујғун олан форманы илк дәфә һәмин үсул өзү, әкинчилији капитала табе етмәк васитәси илә јарадыр; бсләликлә, һәм феодал торпаг мүлкиҹҹәти, һәм клан мүлкиҹҹәти[106], һәм дә хырда ичма кәндли торпаг мүлкиҹҹәти* (Markgemeinschaft) өз јуридик формалары е'тибары илә нә гәдәр мүхтәлиф олурса да, дөнүб бу истеһсал үсулуна ујғун игтисади форма олур» («Das Kapital», III, 2, 156). Белә ликлә, торпаг саһиблијинин һеч бир хүсусиҹҹәти мүхтәлиф кәнд тәсәррүфаты, јуридик вә јашајыш шәраитиндән асылы олараг мүхтәлиф шәкил алан капитализм үчүн әслиндә јенилмәз бир манеә тәшкил едә билмәз. Бурадан көрмәк олар ки, «ичма, *јохса* капитализм?» мөвзусу әтрафында бүтөв бир әдәбиҹҹат јаратмыш олан бизим халгчылар тәрәфиндән мәсәләнин һәтта *гојулушу* да нә гәдәр јанлыш иди. Русијада фермерлик јаратмаг мөвзусунда ән јахшы бир әсәр јазыл-

* Башга бир јердә Маркс дејир ки, «ичма мүлкиҹҹәти (Gemeineigentum) һәр јердә парсел [хырда] әкинчилик үчүн бир әлавәдир» («Das Kapital», III, 2, 341)[107].

масы үчүн мө'тәбәр бир инкилиспәрәст мүкафат тө'јин етдикдә, јахуд елми бир чәмијјәт кәндлиләри хуторларда јерләшдирмәк лајиһәси тәклиф етдикдә, ја да ади бир мә'мур 60 десјатинлик саһә лајиһәси ирад етдикдә — халгчы дәрһал мејдана кирир вә «капитализм тәтбиг етмәк», «халг истеһсалыны» дајағы олан ичманы дағытмаг истәјән һәмин «бурҗуа лајиһәләрини» гаршы вурушмаға чалышыр. Мәрһәмәтли халгчынын һеч ағлына да кәлмир ки, чүрбәчүр лајиһәләр дүзәлдилдији вә тәкзиб едилдији заман капитализм өз јолу илә кетмәкдә иди, ичма кәнд хырда аграриләр кәндинә чеврилирди вә чевриlмишдир*.

Буна көрә дә биз әсил кәндли торпаг саһиблији формасы мәсәләсинә чох лагејд бахырыг. Бу торпаг саһиблији формасы нечә олурса олсун, кәндли бурҗуазијасынын кәнд пролетариатына мүнасибәти әслиндә зәррә гәдәр дәјишилмәз. Әсил мүһүм мәсәлә һеч дә торпаг саһиблији формасында дејилдир, мәсәлә кәндлиләрә тәзјиг көстәрмәкдә давам едән халис орта әср көһнәлији галыгларындадыр, ја'ни: кәндли чәмијјәтләринин силк гапалылыгы, еллик зәманәт, кәндли торпагларына гојулан веркинин хүсуси саһибкарларын торпагларына гојулан веркидән мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә јүксәк олмасы, кәндли торпаглары сәрбәстләшдириләркән вә кәндлиләр бир јердән башга јерә кедәркән вә көчәркән там азадлыг олмамасы мәсәләсидир**. Бүтүн бу көһнәлмиш гајдалар кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин гаршысыны азачыг да олса алмыр, јалныз ишләјиб өдәмә вә әсарәт үсулларынын мүхтәлиф формаларынын артмасына, бүтүн ичтимаи инкишафын сон дәрәчә ләнкимәсинә сәбәб олур.

* Буну сөјләмәклә ирәли гачдығымызы дејәчәк олсалар. биз буна белә чаваб верәрик. Чанлы бир һадисәни инкишаф һалында тәсвир етмәк истәјән бир адамын гаршысына лабүд вә зәрури олараг белә бир дилемма чыхыр: ирәли гачмалы, ја да кери галмалы. Бурада орта бир јол јохдур. Әкәр әлдә олан бүтүн мә'луматын көстәрдијинә көрә ичтиман тәкамүлүн характери мәһз елә дир ки, бу тәкамүл артыг чох ирәлиләмишдир (II фәсләјә бах) вә әкәр һәмин тәкамүлү ләнкидән шәраит вә гајдалар (һәддиндән артыг јүксәк веркиләр, кәндлиләрин силк гапалылыгы, торпагын сәрбәстләшдирилмәси үчүн, бир јердән башга јерә кетмәк вә көчмәк үчүн там азадлыгын олмамасы) дүрүст көстәрилмишсә, — онда белә ирәли гачмаг гәтијјән сәһв дејилдир.

** Халгчыларын бу гајдалардан бә'зиләрини мүдафиә етмәси, онларын бахышларынын мүртәчелијини вә бу бахышларын онлары аграриләрә кетдикчә даһа чох јахынлашдырдыгыны хүсусилә ајдын көстәрир.

Нəhajət, бир дə халгчыларын гəрибə бир тəшəббүсү үзəриндə дајанмалыјыг: онлар Марксын вə Енкелсин «Капитал»ын III чилдиндəки бə'зи бəјанатыны елə јозмаг истəјирлəр ки, хырда əкинчилијин ири əкинчиликдəн үстүн олмасы вə əкинчилик капитализминин мүтəрəгги тарихи рол ојнамадыгы һаггында өз фикирлəрини субут едə билсинлəр. Бу мəгсəдлə онлар «Капитал»ын III чилдиндəн бу јери хүсусилə тез-тез ситат кəтирирлəр:

«Əкинчилијин башга бир нөгтеји-нəзəрдəн тəдгиг етдикдə дə тарихдəн чыхарыла билəчəк нəтичə ондан ибарəтдир ки, капиталист системи сəмəрəли əкинчилијə зиддир, јахуд сəмəрəли əкинчилик капиталист системи илə бир араја сығмыр (һəрчəнд капиталист системи һəмин əкинчилијин техники инкишафына јардым едир), ја өз əмəји илə јашајан (selbst arbeitenden) хырда кəндли əли, ја да бирləшмиш истеһсалчыларын нəзарəти олмасыны тəлəб едир» (III, 1, 98. Русча тəрчүмəси, 83)[108].

Бу мүддəадан нə нəтичə чыхыр (јери кəлмишкəн дејək ки, бу мүддəа тамамилə əлаһиддə бир парчадыр, өзү дə мəһз əкинчиликдəн бəһс едən VI бөлмəјə дејил, хаммал гијмəтləринин дəјишилмəсинин мənфəəтə тə'сир көстəрмəсиндən бəһс едən фəсlə дүшмүшдүр)? Əкинчилијин (һабелə сənајенин дə) сəмəрəли шəкилдə гурулмасынын капитализмлə бир јерə сығмадыгы нөхдан мə'лумдур вə халгчыларла мүбаһисə бунун үстүндə кетмир. Əкинчиликдə капитализмин мүтəрəгги *тарихи* ролуну исə Маркс бурада ајрыча гејд етмишдир. Сонра Марксын «өз əмəји илə јашајан хырда кəндли» ифадəси галыр. Марксын бу ифадəсинə истинад едən халгчылардан һеч бири буну нечə баша дүшдүјүнү зəһмəт чəкиб изаһ етмəмишдир, зəһмəт чəкиб бу ифадəнин, бир тəрəфдəн, конкрет мəтилə, дикəр тəрəфдəн дə, Марксын хырда əкинчилик һаггында үмуми нəзəриjjəси илə əлагələндирмəмишдир. — «Капитал»ын ситат кəтирилəн јериндə, хам материалларын гијмəтləринин нечə кəскин сурəтдə галхыб-енмəсиндən, гијмəтləрин бу галхыб-енмəсинин истеһсалда пропорсионаллыгы вə мүнтəзəмлији нечə позмасындан, əкин-

чилијин сәнаје илә үјғунлуғуну позмасындан бәһс олунурду. Маркс *јалныз бу чәһәтдән* — истеһсалын пропорсионал, мүтәзәм вә планаујғун олмасы чәһәтдән — хырда көндли тәсәрруфатыны «бирләшмиш истеһсалчылар» тәсәрруфатына бәрабәр тутур. Бу чәһәтдән хырда орта әср сәнајеси (сәнәт) дә «бирләшмиш истеһсалчылар» тәсәрруфатына охшајыр (мүгајисә ет: «Misère de la philosophie», ситат кәтирилән нәшри, p. 90)[109], капитализм исә бу һәр ики ичтимаи тәсәрруфат системиндән истеһсалын һәрч-мәрчлији илә фәргләнир. Һансы мәнтиглә бурадан белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, куја Маркс хырда әкинчилијин јашамаг габилијјәтини е'тираф етмиш*, капитализмин әкинчиликдә мүтәрәгги тарихи рол ојнадығыны е'тираф етмәмишдир? Будур, Маркс әкинчилијә аид хүсуси бөлмәнин *хырда көндли тәсәрруфатына аид хүсуси параграфында* (47-чи фәсил, § V) бу мәсәлә һаггында белә демишдир:

«Хырда торпаг мүлкијјәти өз тәбиәтинә көрә, әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәләринин инкишафына, ичтимаи әмәк формаларына, капиталларын ичтимаи тәмәркүзүнә, бөјүк мигјасда малдарлыға, елмин мүтәрәгги тәтбигинә имкан вермир.

Сәләмчилик вә верки системи һәр јердә һәмин торпаг мүлкијјәтинин мәһвинә сәбәб олмалыдыр. Торпаг сатын алынмасына капитал сәрф едилмәси бу капиталы агрикултураның әлиндән алыр. Истеһсал васитәләри сонсуз бир дәрәчәдә парчаланыр вә истеһсалчыларын өзләри тәкләнирләр. Инсан гүввәси һәдсиз дәрәчәдә исраф олунур. Истеһсал шәрантинин кетдикчә даһа артыг писләшмәси вә истеһсал васитәләринин баһалашмасы — хырда мүлкијјәтин зәрури ганунудур, мәһсул јахшы көлдији илләр бу истеһсал үсулу үчүн бәдбәхтликдир» (III, 2, 341—342. Русча тәрчүмәси, 667)[111].

---

* Хатырлатмаг кн, Енгелс өз вәфатындан бир аз әввәл, һәм дә гијмәтләрин ашағы дүшмәси илә әлагәдар олараг әкинчилик бөлмәсини өзүнү тамамилә бурузә вердији заман хырда әкинчилијин јашамаг габилијјәти доктринасына бир гәдәр күзәштә кедән франсыз «шакирдләриндә» гаршы гәти сурәтдә чыхыш етмәји лазым көрмүшдү[110].

«Хырда торпаг мүлкиҗҗәти фәрз едир ки, әһалинин бөјүк әксәриҗҗәти кәндләрдә јашајыр вә ичтимаи әмәк дејил, фәрди әмәк үстүн јер тутур; демәли, бу шәраитдә тәкрар истеһсалын, ја'ни онун һәм мадди, һәм дә мә'нәви шәртләринин мүхтәлифлиҗи вә никишафы арадан галхыр, сәмәрәли икинчилик шәртләри арадан галхыр» (III, 2, 347, Русча тәрчүмәси, 672)[112].

Бу сәтирләрин мүәллифи ири капиталист икинчилиҗинә хас олан зиддиҗҗәтләрә нәнки көз јуммурду, һәтта ексинә, бу зиддиҗҗәтләри амансыз ифша едирди. Лакин бу, капитализмин *тарихи* ролуну онун гиҗмәтләндирмәсинә мане олмамышдыр.

«...Капиталист истеһсал үсулунун бөјүк нәтичәләриндән бири ондан ибарәтдир ки, һәмин истеһсал үсулу, бир тәрәфдән, икинчилиҗи чәмиҗҗәтин ән аз никишаф етмиш һиссәсинә мәхсус олан вә механики сурәтдә нәсилдән-нәслә кечән емпирик бир мәшғулиҗҗәт һалындан чыхарыб, ону хүсуси торпаг мүлкиҗҗәти шәраитиндә үмуми җҗәтлә мүмкүн олдугу дәрәчәдә агрономиҗанын шүурлу елми тәтбигинә чевирир; о, бир тәрәфдән, торпаг саһиблиҗини ағалыг вә көләлик мүнасибәтләриндән тамамилә ајырыр, дикәр тәрәфдән исә истеһсал үчүн шәрт олан торпағы торпаг саһиблиҗиндән вә торпаг саһибиндән тамамилә ајырыр... Бир тәрәфдән, икинчилиҗин ону ичтимаи гајдада идарә етмәк үчүн илк дәфә имкан јарадан сәмәрәләшдирилмәси, дикәр тәрәфдән, торпаг мүлкиҗҗәтинин мә'насызлыға чевриlмәси—бунлар капиталист истеһсал үсулунун бөјүк хидмәтләридир. Өзүнүн бүтүн дикәр тарихи хидмәтләри кими, бу хидмәтини дә о, билаваситә истеһсалчылары тамамилә диләнчи көкүнә салмаг баһасына сатын алыр» (III, 2, 156—157. Русча тәрчүмәси, 509—510)[113]

Марксын бу гәти сөзләри гаршысында кәрәк ки икинчилик капитализминин мүтәрәгги тарихи рол ојнадығы мәсәләсинә онун нечә бахдығы һаггында даһа ики фикир ола билмәз. Лакин ч. Н. — он даһа бир бәһанә тапмышдыр: о, мүасир кәнд тәсәррүфаты бөһраны һаггында Енкелсин рә'јини ситат кәтирир вә көстәрмәк истәјир ки, куја Енкелсин бу рә'ји икинчи-

ликдә капитализмин мүтәрәгги ролуну көстәрән мүддәаны рәдд едир*.

Көрәк әслиндә Енкелс нә дејир. Енкелс Марксын диференсиал рента һаггындакы нәзәријјәсинин башлыча мүддәаларыны јекунлашдырараг белә бир ганун мүәјјән едир ки, «торпаға нә гәдәр чох капитал гојулурса, бир өлкәдә әкинчилик вә үмумијјәтлә мәдәнијјәт нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, һәм һәр акра көрә рентанын мигдары, һәм дә ренталарын бүтүн мәбләғи бир о гәдәр чох јүксәлир, ири торпаг саһибләринә чәмијјәтин әлавә мәнфәәт формасында вердији бач бир о гәдәр бөјүк олур» («Das Kapital», III, 2, 258. Русча тәрчүмәси, 597)[114]. Енкелс дејир ки, «бу ганун» бөјүк борча кирән вә буна бахмајараг, һәр дәфә бөһран баш вердикдә «ајаглары үстә дүшән» «ири торпаг саһибләри синфинин гәрибә чаны бәрк олдуғуну изаһ едир», — мәсәлән, Инкилтәрәдә тахыл ганунларынын ләғв едилмәси вә бунун нәтичәсиндә тахыл гијмәтләринин ашағы дүшмәси лендлордлары нәинки мүфлис етмәди, һәтта, әксинә, сон дәрәчә варландырды.

Беләликлә, елә көрүнә биләрди ки, капитализм торпаг мүлкијјәти кими бир инһисарын күчүнү зәифләтмәјә гадир дејилдир.

«Лакин һеч бир шеј әбәди дејилдир», — дејә Енкелс сөзүнә давам едир. — Океан кәмиләри, Шимали вә Чәнуби Америка, һабелә Һиндистанын дәмир јоллары јени рәгибләрин мејдана көлмәсинә сәбәб олду. Шимали Америка преријәләри вә Аргентина дүзәнликләри вә и. а. дүнја базарыны учуз тахылла долдурду. «Ав-

* Бах: «Нов. Слово», 1896-чы ил, № 5, февраль, ч. II. — онун редаксијаја мәктубу, сәһ. 256—261. «Тарихдән чыхарылма биләчәк нәтичә» һаггындакы «ситат» да бурададыр. Тәрибәдир ки, нә ч. II. — ән, нә дә әкинчиликдә капитализмин мүтәрәгги тарихи ролу һаггындакы нәзәријјәни тәкзиб етмәк үчүн мүасир әкинчилик бөһранына истинад етмәјә чалышан бир чох халчы игтисадчылардан һеч бир башгасы бирчә дәфә дә олса мәсәләни ачыг шәкилдә, мүәјјән игтисади нәзәријјә зәмини үзәриндә гоймамышлар; — Марксы әкинчилик капитализминин тарихи ролунун мүтәрәггилијини е'тираф етмәјә мәчбур едән әсаслары бир дәфә дә олса шәрһ етмәмишләр, бу әсаслардан һансыларыны вә нәјә нә сәбәбә инкар етдикләрини ајдын көстәрмәмишләр. Халчы игтисадчылар башга һалларда олдуғу кими, бурада да Марксын нәзәријјәсинә ачыг е'тираз етмәјиб мүәммалы ишарәләрлә, «рус шакирдләрини» ишарәләрлә кифајәтләнмәји мүнасиб көрмүшләр. Бу әсәрдә Русијанын игтисадијјаты нечә кифајәтләнәрәк, биз јухарыда бу мәсәлә һаггындакы мүлаһизәмизин әсасларыны гејд етдик.

ропа ичарәдары вә кәндлиси көһнә ренталар шәраитиндә даһа бу рәгабәтә — дөзүлмәз веркиләр алтында әзилән һәм рус, һәм дә һинд кәндлиләринин һәмин хам дүзән торпағынын рәгабәтинә давам кәтирә билмирди. Авропада торпагларын бир һиссәси тахыл истеһсалында даһа әсла рәгабәт апармаг игтидарында олмады, һәр јердә ренталар ашағы дүшмүшдү, бизим 2-чи һал, 2-чи вариант, ја'ни тахылын гијмәтинин кетдикчә ашағы дүшмәси вә әлавә капитал гојулушу мәһсулдарлығының кетдикчә ашағы дүшмәси Авропа үчүн үмуми бир гајда олду. Шотландијадан Италијајадәк вә Чәнуби Франсадан Шәрги Пруссијајадәк аграриләрин фәрјадлары да буна көрә иди. Хошбәхтликдән дүзән торпагларының һәлә һеч дә һамысы шумланмамышдыр; бүтүн Авропада ири торпаг саһиблијини вә буна үстәлик хырда торпаг саһиблијини дә вар-јохдан чыхармаг үчүн һәлә кифајәт мигдарда бу чүр торпаглар галмышдыр» (ib. 260. Русча тәрчүмәси, 598 «хошбәхтликдән» сөзү бурахылмышдыр)[115].

Әкәр охучу бу јери диггәтлә охумушса, она ајдын олмалыдыр ки, Енкелс, Н. — онун она зорла испад вермәк истәдикләрinin мәһз әксини дејир. Енкелсин фикринчә, мүасир әкинчилик бөһраны рентаны азалдыр вә һәтта ону тамамилә мәһв етмәјә чалышыр, ја'ни әкинчилик капитализми өз мејлини, торпаг мүлкиҹјәти инһисарыны мәһв етмәк мејлини һәјата кечирир. Јох, бизим ч. Н. — онун «ситатлар» мәсәләсиндә иши әсла дүз кәтирмир. Әкинчилик капитализми ирәлијә доғру јени, чох бөјүк бир аддым да атыр; бир сыра јени өлкәләри дүнја мејданына чәкиб кәтирәрәк, сатлыг әкинчилик мәһсуллары истеһсалыны һәдсиз дәрәчәдә кенишләндирир; патриархал әкинчилији Һиндистан вә ја Русија кими өз сон сығнагларындан сыхышдырыб чыхарыр; әкинчилikдә һәлә мисли көрүнмәмиш халис фабрик үсулу илә тахыл истеһсалы, ја'ни ән мүкәммәл машынларла тәчһиз олунмуш фәһлә күтләләринин кооперасијасына әсасланан бир истеһсал јарадыр; көһнә Авропа өлкәләрinin вәзиҹјәтини олдугча кәскинләшдирир, рентаны азалдыр вә бела ликлә, ән мөһкәм көрүнән инһисарлары сарсыдыр, торпаг мүлкиј-

јәтини јалныз нәзәриҹҹәдә дејил, ишдә дә «мә'насыз бир шеҹә» чевирир; әкинчилик истеһсалынын ичтимаиләшдирилмәси зәрурәтини елә габарыг бир шәкилдә ирәли сүрүр ки, Гәрбдә һәтта варлы синифләрин нүмајәндәләри дә бу зәрурәти һисс етмәҹә башлајырлар* Енкелс дүнја капитализмининн сон аддымларыны өзүнә мәхсус шән бир истеһза илә *алғышлајараг* дејир ки, хошбәхтликдән, ишин еҹни шәкилдә давам етмәси үчүн һәлә кифајәт гәдәр хам дүзәнләр галыр. Мәрһәмәтли ч. Н. — он исә à propos de bottes** годим «әкинчи кәндлинин»... бизим әкинчилиҹин вә һәр чүр әкинчилик әсарәти формаларынын «әсрләр боју тәгдис олунмуш» дурғунлуғуну һәсрәтлә јад едир, бу формалары исә «нә удел дөврүнүн гарышыглығы, нә дә татар һөкмранлығы» сарсыда билмәмишди, амма инди бу мүдһиш капитализм ону — нә бөјүк дәһшәт! — тамамилә сарсытмаға башламышдыр! Ah, sancta simplicitas!***.

---

* Догрудан да, мәкәр алман рејхстагында машһур Antrag Kanitz (Каништын тәклифи. *Ред.*)[118] вә ја америкалы фермерләрин бүтүн елеваторлары дөвләт мүлкиҹәтинә чевирмәк планы кими «дингәтәлаҹи һадисәләр» сачиҹәви дејилдир?

** — мүнасибәтсиз, јерсиз. *Ред.*

*** — Ah, мүгәддәс садәлик! *Ред.*

V ФӘСИЛ

СӘНАЈЕДӘ КАПИТАЛИЗМИН ИЛК МӘРһӘЛӘЛӘРИ

Инди әкинчиликдән сәнаҹеҹә кечирик. Бурада да вәзифәмиз әкинчилик саһәсиндә олдуғу кимидир; биз ислаһатдан сонракы Русиҹада олан сәнаҹе формаларыны тәһлил етмәли, ҹә'ни е'мал сәнаҹесиндә ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин мөвчуд гурулушуну вә бу гурулушун тәкамүлү характерини тәдгиг етмәлиҹик. Сәнаҹенин ән бәсит вә ән ибтидаи формаларындан башлаҹыб бунларын инкишафыны изләҹәк.

1. ЕВ СӘНАЈЕСИ ВӘ СӘНӘТ

Биз хам материалларын онлары һасил едән тәсәррүфатын өзүндә (кәндли аиләсиндә) е'мал едилмәсинә ев сәнаҹеси деҹирик. Ев пешәләри натурал тәсәррүфатын, ҹә'ни хырда кәндлиләр ҹашаҹаг ҹердә, демәк олар, һәмишә галыглары олан тәсәррүфатын зәрури үнсүрүдүр. Буна көрә тәбиидир ки, рус игтисад әдәбиҹҹатында бу сәнаҹе нөвүндән (аиләнин өз истеһлакы үчүн евдә кәтандан, чәтәнәдән, ағачдан вә саирәдән мә'мулат һазырламасы) дәфәләрлә бәһс едилдиҹинә тәсадүф олунур. Лакин инди ҹалныз тәк-тәк ән узаг ҹерләрдә ев сәнаҹесинин аз-чох кениш ҹаҹылдығыны геҹд етмәк олар; ән сон заманлара гәдәр бу ҹерләрдән бири дә, мәсәлән, Сибир иди. Бу формада сәнаҹе бир пешә олмаг е'тибары илә һәлә ҹохдур, бурада пешә әкинчиликлә гырылмаз сурәтдә бирләшиб бир там тәшкил едир.

Патриархал әкинчиликдән айрылан илк сәнаје формасы сәнәтдир, јә'ни истеһлакчынын сифариши илә мә'мулат истеһсал едилмәсидир*. Бурада материал сифариш верән истеһлакчынын, ја да сәнәткарын ола биләр, сәнәткарын әмәк һаггы исә ја пул илә, ја да натура илә верилир (сәнәткара јашамаг үчүн јер вә јемәк-ичмәк верилмәси, мәһсулун, мәсәлән, үчдә бир һиссәсинин она верилмәси вә и. а.). Шәһәр һәјатынын зәрури тәркиб һиссәси олан сәнәт кәндләрә дә хејли јајылмышдыр вә кәндли тәсәрруфаты үчүн бир әлавәдир. Кәнд әһалисинин мүәјјән фаизи (бә'зән тамамилә, бә'зән дә әкинчиликлә гарышыг шәкилдә) көн, ајаггабы, палтар истеһсалы илә мәшғул олан, дәмирчилик едән, евдә парча бојајан, кәндлиләрин маһудуну пардаглајан, дән үјүдән вә башга бу кими иш көрән мүтәхәссис сәнәткарлардан ибарәтдир. Бизим игтисади статистикамыз чох јарытмаз һалда олдуғуна көрә Русијада сәнәтин нә дәрәчәдә јајылдығына дair heч бир дүрүст мә'лумат јохдур, бу сәнаје формасы һаггында ајры-ајры бәһсләр исә, кәндли тәсәрруфатының тәсвир едилдији, «кустар» сәнајеси дејилән сәнајенин тәдгиг едилдији әсәрләрин аз гала һамысында**, һәтта рәсми фабрик-завод статистикасында да*** гаршыја чыхыр, Земство статистикасы мәчмуәләриндә кәндли пешәләрини гејдә алырсан бә'зән «сәнәткарлар» ајрыча груп кими көстәрилир (мүгајисә ет: Руднев, I. с.), лакин бураја бүтүн тикинти фәһләләри (јајылмыш олан терминләрә көрә) дахил едилирләр. Бунларын

---

* Kundenproduction. Мүгајисә ет: *Karl Bücher*, «Die Entstehung der Volkswirtschaft». Tüb. 1893 (Сифариш илә истеһсал. Мүгајисә ет: *Карл Бүхер*, «Халг тәсәрруфатының мејдана кәлмәси». Түбинкен. 1893. *Ред.*)[117].

** Дедикләримизи сүбут етмәк үчүн бурада ситат кәтирмәк мүмкүн дејилдир: сәнәт һаггындакы бир јығын бәһсләр кустар сәнајесинә аид бүтүн тәдгигат әсәрләринә сәпәләнмишдир, һалбуки ән чох јајылмыш ра'јә көрә, сәнәткарлар кустарлара аид дејилдирләр. Бу «кустарлыг» терминиин нә гәдәр гејри-мүәјјән олдуғуну биз һәлә дәфәләрлә көрәчәјик.

*** Бу статистиканын һәрч-мәрчлијини даһа ајдын көстәрән одур ки, һәмин статистика сәнәт мүәссисәләрини фабрик-завод мүәссисәләриндән ајырмаг үчүн индијәдәк heч бир үсул һазырламамышдыр. Мәсәлән, 80-чы илләрдә халис сәнәт типли кәнд бојатханалары фабрик-завод мүәссисәси сајылырды («Малнијә назирлијинин салнамәси», 1 чилд, 172—176), 1890-чы илдә кәндли маһуд карханалары маһуд фабрикләри илә гарышдырылырды (*Орловун* «Фабрик вә завод көстәричиси», 3-чү нәшри. сәһ. 21) вә и. а. Ән јени «Фабрик вә завод сијаһысында» да (СПБ. 1897) белә гарышыглыг јох дејилдир. Бу барәдә мисаллар үчүн бизим «Етүдләр»ә бах, сәһ. 270—271. (Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 9—10. *Ред.*).

бир-бири илә гарышдырылмасы сијаси игтисад нөгтеји-нәзәриндән тамамилә јанлышдыр, чүнки тикинти фәһләләринин чоху истеһлакчыларын сифариши илә ишләјән мүстәгил пешәчиләр дејил, подратчыларын муздла ишләтдији фәһләләрдир. Әлбәттә, кәнд сәнәткарыны хырда әмтәә истеһсалчысындан вә ја муздлу фәһләдән ајырмаг һеч дә һәмишә асан олмур; бунун үчүн һәр бир хырда сәнајечи һаггында мә'луматы игтисади чәһәтдән тәһлил етмәк лазым кәлир. 1894/95-чи ил Перм кустар сијаһыјаалынмасы* мә'луматынын тәһлили сәнәти хырда сәнајенин дикәр формаларындан чидди ајырмаг јолунда көзәл бир тәшәббүсдүр. Јерли кәнд сәнәткарларынын сајы кәндли әһалисинин тәхминән бир фаизи гәдәр иди, һәм дә сәнајенин ән аз инкишаф етдији гәзаларда сәнәткарларын фаизинин (көзләнилдији кими) ән јүксәк олдуғу ашкара чыхды. Хырда әмтәә истеһсалчыларына нисбәтән сәнәткарлар торпагла ән мөһкәм әлагәдардырлар: һәр 100 сәнәткара 80,6 әкинчи дүшүр (галан «кустарлары» көтүрдүкдә исә бу фанз ашағыдыр). Сәнәткарларын да муздлу әмәкдән истифадә етмәсинә тәсадүф олунур, лакин бу сәнајечиләр муздлу әмәкдән башгаларына нисбәтән даһа аз истифадә едирләр. Сәнәткарларын мүәссисәләринин һәчми дә (фәһләләрин сајына көрә) һәмчинин ән кичикдир. Әкинчи сәнәткарын орта газанчы илдә 43,9 манат, әкинчи олмајан сәнәткарын орта газанчы исә 102,9 манатдыр.

Биз бу гыса гејдләрлә кифајәтләнирик, чүнки сәнәтләри әтрафлы нәзәрдән кечирмәк бизим вәзифәмизә дахил дејилдир. Бу сәнаје формасында һәлә әмтәә истеһсалы јохдур; бурада әмтәә тәдавүлү јалныз о һалда гаршыја чыхыр ки, сәнәткар пул шәклиндә муздалыр, јахуд көрдүју ишин мүгабилиндә алдығы мәһсулу сатыб өзү үчүн хам материал вә истеһсал аләтләри алыр. Сәнәткарын әмәјинин мәһсулу базара кәтирилмир, натурал кәндли тәсәрруфаты чәрчивәсиндән, демәк

* Биз бу сијаһыја «Етүдләр»имиздә хүсуси бир мәгалә һәср етмишик, сәһ. 113—199. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри. 2-чи чилд. сәһ. 311—463. *Ред.*) Мәтндә Перм «кустарлары» һаггында көстәрилән бүтүн фактлар һәмин мәгаләдән көтүрүлмүшдүр.

олар, әсла кәнара чыхмыр*. Буна көрә дә тәбиидир ки, хырда патриархал әкинчиликдә олдуғу кими, сәнәтдә дә көһнәлик, дағыныглыг вә мәһдудлуг вардыр. Бу сәнаје формасына хас олан јеканә инкишаф үнсүрү сәнәткарларын башга јерләрдә кәсбкарлыға кетмәсидир. Бу да хүсусән кечмишдә бизим кәндләрдә чох кениш инкишаф етмишди; башга јерләрдә кәсбкарлыға кетмәјин нәтичәси адәтән ондан ибарәт олурду ки, сәнәткарларын кәлдикләри јерләрдә мүстәгил сәнәт мүәссисәләри јарапырды.

II. СӘНАЈЕДӘ ХЫРДА ӘМТӘӘ ИСТЕһСАЛЧЫЛАРЫ. ХЫРДА ПЕШӘЛӘРДӘ СЕХ РУһУ

Биз артыг гејд етдик ки, сәнәткар өзүнүн истеһсал етмәдији мәһсул илә олса да, һәр һалда базара чыхыр. Тәбиидир ки, бир дәфә базарла тәмаса кәлдикдән сонра о өзү дә бир мүддәт сонра базар үчүн истеһсал етмәјә кечир, јә'ни *әмтәә истеһсалчысы* олур. Бу кечмә тәдричи олур, әввәлчә тәчрүбә шәкли алыр: тәсадүфән әлдә галан вә ја бош вахтда һазырланан мәһсул сатылыр. Бу кечидин тәдричилији бир дә она көрә гүввәтләнир ки, мә'мулат сатышы базары әввәлчә чох мәһдуд олур, буна көрә дә истеһсалчы илә истеһлакчы арасындакы мәсафә чох чүз'и дәрәчәдә артыр, мәһсул јенә әввәлки кими истеһсалчынын әлиндән бирдәфәјә истеһлакчынын әлинә кечир, һәм дә мәһсул сатылмаздан әввәл бә'зән кәнд тәсәррүфаты мәһсулларына мүбадилә олунур**. Әмтәә тәсәррүфатынын сонракы инкишафы тичарәтин кенишләнмәсиндә, пешәкар алверчи-бинәкарларын мејдана кәлмәсиндә ифадә олу-

---

* Сәнәтин натурал кәндли тәсәррүфатына јахынлыгы нәтичәсиндә бә'зән кәндлиләр бүтүн кənd үчүн сәнәткар әмәји тәшкил етмәк тәшәббүсүндә олурлар: кәндлиләр сәнәткарын харчыны чәкир вә ону һәмин кәндин бүтүн әһалиси үчүн ишләмәјә мәчбур едирләр. Инди белә бир сәнаје гурулушуна јалныз мүстәсна һалларда, јахуд ән узаг үмагларда раст кәлмәк олар (мәсәлән, Загафгазијанын бә'зи кәндләриндә дәмирчилик сәнәти бу гајда илә тәшкил едилмишдир. Бах: «Русијада кустар сәнајеси»нә даир һесабат вә тәдгигләр», II чилд, сәһ. 321).

** Мәсәлән, сахсы габларын дөнли тахыла мүбадиләси вә с. а. Тахыл үчүз олдугда чанағын еквиваленти бә'зән чанаг долусу тахылдан ибарәт олурду. Мүгајисә ет: «Һесабат вә тәдгигләр», I, 310. — «Владимир губернијасы пешәләри», V, 140— «Куст. ком. әсәрләри», I, 61.

пур; мә'мулатын сатышы үчүн хырда кәнд базары вә ја јармарка* дејил, бүтөв бир вилајәт, сонра да бүтүн өлкә, бә'зән һәтта башга өлкәләр дә базар олур. Сәнаје мәһсулларынын әмтәә шәклиндә истеһсал олунмасы сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасы үчүн вә бунларын арасында гаршылыглы мүбадилә әмәлә кәлмәси үчүн илк әсас олур. Һәр шеји шаблон вә мүчәррәд мә'нада ашлајан ч. Н. — он «сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасыны» үмумијјәтлә «капиталызмын» хүсусијјәти е'лан етмәклә кифајәтләнир, зәһмәт чәкиб нә бу ајрылманын мүхтәлиф формаларыны, нә дә капиталызмын мүхтәлиф мәрһәләләрини арашдырмыр. Буна көрә дә гејд етмәк лазымдыр ки, кәндин пешәләриндә хырда әмтәә истеһсалынын өзү сәнајени әкинчиликдән ајырмага башлајыр, һәрчәнд һәмин никишаф мәрһәләсиндә нечәчи әксәр һалларда әкинчидән һәлә ајрылмыш олмур. Капиталызмын даһа чох инкишаф етдији мәрһәләләрдә сәнаје мүәссисәләринин әкинчилик мүәссисәләриндән, сәнаје фәһләләринин әкинчиләрдән ајрылдыгыны прәлидә көстәрәчәјик.

Әмтәә истеһсалы ибтидаи формаларда олдуғу заман «кустарлар» арасында рәгабәт һәлә чох зәиф олур, лакин базар кенишләнib бөјүк рајонлары бүрүдүкчә, бу рәгабәт кет-кедә күввәтләнәрәк, хырда сәнајечиниң өз һәгиги инһисарчы вәзијјәтиндән доған патриархал ријаһыны позур. Хырда әмтәә истеһсалчысы һисс едир ки, онун мәнафеји, галан чәмијјәтин мәнафејинин әксинә олараг, бу инһисарчы вәзијјәтин сахланылмасыны тәләб едир, буна көрә дә о, рәгабәтдән *горхур*. О һәм фәрди, һәм дә коллектив шәкилдә вар күввә илә чалышыр ки, рәгабәтин гаршысыны алсын, өз рајонуна рәгибләр «бурахмасын», мүәјјән алычылары олан хырда бир саһибкар олмаг е'тибары илә өзүнүн тә'минатлы вәзијјәтини мөһкәмләтсин. Бу рәгабәт горхусу хырда әмтәә истеһсалчысынын һәгиги ичтиман тәбиә-

* Белә кәнд јармаркаларындан бириниң тәдгиги көстәрди ки, јармарканың бүтүн дөвријјәсиниң 31%-и (50 мин манатдан 15 мин маната гәдәр) мәһз «кустар» мәһсулларының пајыны дүшүрдү. Бах: «Куст. ком. әсәрләри», I, 38. Хырда әмтәә истеһсалчылары үчүн сатыш базарының әввәлләр нә гәдәр мәһдуд олдуғуну, мәсәлән, ондан көрмәк олар ки, Полтава чәкмәчиләри мә'мулаты өз кәндләриндән чәми 60 верстлик мәсафәдә сатырлар, «Һесабат вә тәдгигләр», I, 287.

тнин елә габарыг бир шәкилдә ајдынлашдырыр ки, бнз буна аид фактлар үзәрнндә daha этрафлы дајанмағы лазым бнлнрик. Әввәлчә сәнәтә аид бир мисал кәтирәк. Калуга дәричиләри гојун дәриси hазырламаг үчүн башга губерннјалара кедирләр; тәhкимчилик hүгугунун ләғвиндән сонра бу пешә сүгут едир; мүлкәдарлар бөјүк төјчү баhасына кәндлиләрн «дәричилнјә» бурахаркән чох дпггәт јетирпрдилөр ки, дәричнләр өз «мүәјјән јерләрини» билсинләр вә башга дәрнчнләрин өзкә рајонуна кирмәсинә јол вермәсинләр. Бу гајда илә тәшкил олунмуш hәмин пешә о гәдәр әлверишли иди ки, «дүшәркәләр» үчүн 500 вә 1000 манат сәргыфыл алынырды, сәнәткарын өзкә рајонуна кирмәси бә'зән ганлы тоггушмалара сәбәб олурду. Тәhкимчилик hүгугунун ләғвн бу орта әср рифаhыны позду; «дәмир јолларла сәфәр етмәјин раhатлыгы да бу hалда рәгабәтә көмәк едир»*. Бир сыра сәнәтләрдә мүшаhндә олунан вә hөкмәи үмуми бир гајда олан hал, ја'ни хырда сәнајечиләрин техники нхтиралары вә тәкмилләшдпрмәләри кизләтмәк сә'ји, «фәлакәтли рәгабәтә» јол вермәмәк үчүн әлверишли пешәни башгаларындан кизләтмәк сә'ји дә бу гәбилдәндир. Јенн пешә тә'снс едәнләр вә ја көhнә пешәни бу вә ја башга шәкилдә тәкмнлләшднрәнләр әлверишли пешәләрнин өз hәмкәндлнләрнндән вар гүввә илә кизләдирләр, бунун үчүн чүрбәчүр hнјләләр ишләдирләр (мәсәлән, нәзәри јајындырмаг үчүн мүәссисәни әввәлки гурулушунда сахлајырлар), өз е'малатханаларына hеч кәси бурахмырлар, чардаг алтында ишләјирләр, нә гајырдыгларыны hәтта өз доғма ушагларына да билдирмирләр**. Москва губернјасында фырчачылыг пешәсинин ләнк инкишаф етмәсинн «адәтән индики истеhсалчыларын

* «Куст. ком. әсәрләри». II, 35—36.

** Бах: «Куст. ком. әсәрләри». II, 81, V, 460; IX, 2526. — «Моск. губ. пеш.», VI чилд, I, 6—7-чи бурахылыш, 253; VI чилд, 2-чи бурахылыш, 142; VII чилд, 1-чи бурахылыш, 2-чи hиссә, «чапчылыг пешәсинин» баниси hагтында. — «Влад. губ. пеш.», I, 145, 149. — «Нәсабат вә тәдгигләр», I, 89. — *Григорјев:* «Павлово рајонунда кустар гыфыл-бычаг истеhсалы» («Волга» нашрнндә әлавәләр. М. 1881), сәh. 39. — Ч-б В. В. «Кустар пеш. аид очерклар» әсәрндә (СПБ. 1886) бу фактлардан бә'зиләрини мисал кәтирир, сәh. 192 вә сонракылар; о бурадан јалныз белә бир нәтичә чыхарыр ки, кустарлар јенликләрә бикәнә дејилдирләр; онун hеч әгдына да халмир ки, бу фактлар мүасир чәмиjjәтдә хырда амтәә истеhсалчыларынын синфи мөвгејини вә онларын синфи мәнафејини көстәрир.

јени рәгибләр мејдана кәлмәсини истәмәмәләри илә изаһ едирләр. Дејилдијинә көрә, онлар чалышырлар ки, мүмкүн олдугча өз ишләрини өзкәсинә көстәрмәсинләр, буна көрә дә тәкчә истеһсалчы өз јанында кәнар шакирдләр сахлајыр»*. Нижни Новгород губернијасында метал мә'мулаты пешәси илә мәшһур олан Безводноје кәнди һаггында белә дејилир: «Мараглы будур ки, Безводноје әһалиси индијәдәк» (јә'ни 80-чы илләрин әввәлләринәдәк; бу пешә 50-чи илләрин әввәлләриндән мөвчуддур) «өз сәнәтләрини гоншу кәндлиләрдән сә'јлә кизләдир. Онлар дәфәләрлә волост идарәсинә јығышыб гәрар чыхармаг истәмишләр ки, һәр кәс бу сәнәти башга кәндә ачыб билдирсә, она чәза верилсин; онлар бу рәсмијјәти кечирә билмәдикләри үчүн инди һәмин гәрарын фикри онларын һеч бириниң гәлбиндән чыхмыр, буна көрә дә онлар өз гызларыны гоншу кәндлиләрә әрә вермир вә мүмкүн олдугча онлардан да гыз алмырлар»**.

Халгчы игтисадчылар бир јығын хырда кәндли сәнајечиләриниң әмтәә истеһсалчысы олдугларыны фактыны нәзәрә кизләтмәјә чалышмышлар, һәтта хырда кәндли пешәләриниң игтисади тәшкили илә ири сәнаје-ниң игтисади тәшкили арасында куја дәрин бир антагонизм олдугуна даир там бир әфсанә дә јаратмышлар. Бу бахышын әсассыз олдугу һабелә јухарыда көстәрилән мә'луматдан да көрүнүр. Әкәр ири сәнаје-чи өзүнүн инһисарчы олмасыны тә'мин етмәк үчүн һеч бир васитәдән чәкинмирсә, «кустар» кәндли дә бу чәһәтдән онун доғма гардашыдыр; хырда буржуанын өз хырда васитәләри илә мүдафиә етмәјә чалышдыгы синфи мәнафе әслиндә о мәнафедир ки, ири фабрикчи буну мүдафиә етмәк үчүн һиммајәчилик, мүкафат, имтијаз вә саирәнин һәсрәтини чәкир***.

---

* «Моск. губ. пеш.», VI, 2, 193.

** «Куст. ком. әсәрләри», IX, 240-1.

*** Хырда буржуа рәгабәтин ону мәһв едәчәјини һисс едәрәк, рәгабәти зәнкитмәјә чалышыр; ејни илә, хырда буржуа идеологу олан халгчы да үрәкдән севдији «әсасларын» капитализмин мәһв етмәкдә олдугуну һисс едир, буна көрә дә бунун «гаршысыны алмага», буна јол вермәмәјә, буну ләнкитмәјә вә и. а. вә саирәјә чалышыр.

III. ИСЛАһАТДАН СОНРА ХЫРДА ПЕШӘЛӘРИН АРТМАСЫ. БУ ПРОСЕСИН ИКИ ФОРМАСЫ ВӘ ӘһӘМИЈЈӘТИ

Јухарыда дедикләримиздән хырда истеһсалын ашарыдакы диггәтәлајиг хассәләри дә ашкар олур. Јени пешәнин меjдана кәлмәси, дедиjимиз кими, иҹтимаи әмәк бөлкүсүнүн артмасы просеси демәкдир. Буна көрә дә белә бир просес һәр бир капитализм чәмиjjәтиндә һөкмән мөвчуд олмалыдыр, чүнки бу чәмиjjәтдә кәндлиләр вә jарынатурал әкинчилик бу вә ja башга дәрәчәдә һәлә дә давам етмәкдәдир, чүнки гәдимдән галма мүхтәлиф тә'сисат вә ән'әнәләр (jолларын пис олмасы вә сairә үзүндән) машынлы ири сәнajенин билаваситә ев сәнajеси jеринн тутмасына мане олур. Әмтәә тәсәррүфатынын инкишафында атылан һәр бир аддым нәтичәсиндә лабүд олараг кәндлиләр ичәрисиндән jени-jени сәнajечиләр меjдана кәлир; бу просес, нечә деjәрләр, jени зәмин jарадыр, өлкәнин ән керидә галмыш jерләриндә вә ja сәнajенин ән керидә галмыш саһәләриндә капитализмин daha jени мөвгеләр тутмасына имкан верир. Капитализмин ejни артма просесн өлкәнин башга jерләриндә вә ja сәнajенин башга саһәләриндә тамамилә башга чүр тәзаһүр едир; хырда е'малатханаларын вә евдә ишләjән фәһләләрин сajынын артмасы шәклиндә jох, азалмасы шәклиндә, бунларын фабрик тәрәфиндән удулмасы шәклиндә тәзаһүр едир. Ајдындыр ки, мүәjjән бир өлкәнин сәнajесиндә капитализмин инкишафыны тәдгиг етмәк үчүн бу просесләри ән чидди бир суратдә фәргләндирмәк лазымдыр; бунларын бир-бири илә гарышдырылмасы анлаjышларда там бир долашыглыг төрәтмәjә билмәз*.

* Будур, ejни бир губернијада, ejни бир вахтда вә ejни бир пешәдә бу ики мүхтәлиф просесин һәр никсинин олдугуна дәир мараглы бир мисал. Машынла ојнрмә пешәси (Вјатка губернијасында) евдә парча истеһсалы үчүн әлавә бир пешәдир. Бу пешәнин инкишафы сәбәб истеһсалы үчүн лазым олан алэтләрдән биринин һазырланмасыны гапрајан әмтәә истеһсалынын досгулдугуну көстәрир. Лакин биз көрүрүк ки, губернијанын узаг jерләриндә, онун шималында ојнан, ојнаи машынлы демәк олар, һеч көрүнмәмишдир («Вјатка губернијасында пешәләрин тәсвирина дәир материаллар», II, 27), демәли, орада «бу пешә jенидән меjдана кәлә биларди», jә'ни кәндлиләрин патриархал натурал тәсәррүфатына илк дәфә jол ача биларди. Һалбуки губернијанын башга һиссәләриндә бу пешә артыг сугут етмәjә үз гojмушдур вә тәдгигчиларин фикринчә, бу сугута сәбәб «фабрикләрдә һазырланмыш памбыг парчадан истифадә етмәjин кәндлиләр ара-

Ислаһатдан сонракы Русҹада хырда пешәләрнн артмасы капнталнзмин инкншафынын илк аддымларыны нфадә едәрәк, нки шәкнлдә: 1-чнсн, хырда пешәчиләрни вә сәнәткарларын, чохдан мәскунлашмыш вә игтисади чәһәтдән ән чох ннкишаф етмиш мәркәзн губершҹалардан учгарлара көчмәсниндә; 2-чнсн дә, јенн хырда пешәләрнн әмәлә кәлмәсиндә вә јерли әһалнинин әввәлләр мөвчуд олан пешәләриннн кенишләнмәсиндә тәзаһүр етмнш вә етмәкдәднр.

Бу просесләрнн бнрнпчиси, учгарларын јухарыда (IV фәснл, § II) көстәрдијимиз мәскунлашдырылмасы тәзаһүрләрнндән биридир. Нижни Новгород, Владимнр, Твер, Калуга губернијаларында вә башга бу кими губерннјаларда пешәчи кәндли, әһалнинин артмасы илә бәрабәр рәгабәтин дә гүввәтләндијини, капнталист мануфактурасынын вә фабрикнннн артыб хырда нстеһсалы тәһлүкә гаршысына гојдуғуну Інисс едәрәк чәнуба, јә'ни «сәнәткар» адамларын һәлә аз олдуғу, әмәк һаггынын јүксәк вә күзәранын учуз олдуғу јерләрә кеднр. Јенн јашајыш јерндә хырда бнр мүәссисә тә'сис едилир, бу да сонрадан һәмиш кәндә вә өнүн әтрафындакы кәндләрә јајылан јенн кәндлн пешәсинин нбтндасы олурду. Беләликлә, өлкәнин гәдимләрдән сәнаје мәдәнијјәтинә малнк олан мәркәз јерләри, өлкәнин мәскунлашмаға башлајан јенн јерләрндә дә бу мәдәнијјәтин инкишаф етмәсинә јардым көстәрмишднр. Беләликлә, капиталист мүнасибәтләри (ирәлидә көрәчәјимиз кими, хырда кәндли пешәләрнпә дә хас олан бу мүнасибәтләр) бүтүн өлкәјә јајылмышдыр*.

сында кетдикчә даһа чох јајылмасыдыр» (сәһ. 26). Демәли, бурада әмтәә истеһсалынын вә капиталнзмин артмасы фабрикин хырда пешәни сыхышдырыб арадан галдырмасында өзүнү көстәрир.

* Мәсәлән, бах: С. А. Кореленко, І. с., сәнаје фаһнләрнпнин учгарлара көчмәси вә онларын бир һиссәсинин бу јерләрдә мәскән салыб галмасы һаггында. «Куст. ком. әсәрләрн», I бурахылыш (Ставропол губернијасында мәркәзи губершҹалардан кәлмә пешәчиләрнн јерли пешәчиләрдән чох олмасы һаггында); III бурахылыш, сәһ. 34 (Нижни Новгород губернијасынын Выјезднаја чәкмәчиләрнпин ашағы Волга шәһәрләрнпә көчмәси); IX бурахылыш (һәмин губершҹанын Богородскоје кәндинин көнчүләрн Русијанын һәр јерндә заводлар тә'сис етмишләр). «Владимир губернијасынын пешәләрн», IV, 136 (Владимир сахсычылары өзләрнпин истеһсалыны Һаштәрхан губершҹасына кәтирмишләр). Мүгајисә ет: «Һесабат вә тәлгинләр», I чнлд, сәһ. 125, 210; II чнлд, 160—165, 168, 222—«бүтүн чәнубда» великорус губершҹаларындан кәлмә пешәчиләрнн јерли пешәчиләрдән даһа чох олмасы һаггында умуми гејд.

Јухарыда көстәрдијимиз просесләрин икинчисини ифадә едән фактлара кечирик. Әввәлчә гејд едәк ки, биз хырда кәндли мүәссисәләриндән вә пешәләриндән артдығыны көстәриркән һәлә дә онларын игтисади тәшкили мәсәләсиндән бәһс етмирик: ирәлидә ајдын олачагдыр ки, бу пешәләр ја садә капиталист кооперасијасы вә тичарәт капиталы әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур, ја да капиталист мануфактурасынын тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

Нижни Новгород губернијасынын Арзамас гәзасында хәзчилик пешәси Арзамас шәһәриндә мејдана кәлмиш вә сонра тәдричән этраф кәндләрә јајылараг кетдикчә даһа бөјүк бир сәһәни тутмушдур. Әввәлчә кәндләрдә хәзчи аз иди вә онларын чохлу муздлу фәһләси вар иди; ишчи тутмаг учуз иди, чүнки бу пешәни өјрәнмәк үчүн муздла ишләмәјә кәлирдиләр. Өјрәндикдән сонра кедиб өзләринә хырда мүәссисәләр ачырдылар, — бәләкләдә инди пешәчиләрин даһа чох һиссәсини өзүнә табе едән капиталын һөкмранлығы үчүн кениш зәмин һазырлајырдылар*. Умумијјәтлә гејд едәк ки, јеничә мејдана кәлмәкдә олан пешәнин илк мүәссисәләриндә муздлу фәһләләрин бәлә боллуғу вә бу муздлу фәһләләрин сонрадан дөнүб хырда саһибкарлар олмасы үмуми бир гајда характериндә олан ән кениш јајылмыш бир һалдыр**. Ајдындыр ки, бурадан «мүхтәлиф тарихи мүлаһизәләрә зидд олараг... ири е'малатханаларын хырда е'малатханалары удмасы дејил, хырда е'малатханаларын ири е'малатханалардан әмәлә кәлмәси» нәтичәсини чыхармаг бөјүк бир сәһв оларды*** Илк мүәссисәләрин һәчминин бөјүк олмасы һеч дә пешәнин тәмәркүзләшдијини көстәрмир; бу һал мүәссисәләрин тәклик ха-

---

* «Куст. ком. әсәрләри», III.

** Мәсәлән, Москва губернијасынын бојагчылыг пешәсиндә («Москва губернијасында пешәләр», VI, I, 73—99), папагчылыг пешәсиндә (Ibid., VI, I бурахылыш), хәзчилик пешәсиндә (Ibid., VII, I бурахылыш, 2-чи һиссә), Павлово полад-чилингәр пешәсиндә (Григорјев, I, с. 37—38) вә башгаларында да ејни һал мүшаһидә олунур.

*** Чәнаб В. В. «Капитализмин мүгәддәраты» әсәриндә бу гәбилдән олан фактларын бириндән дәрһал мәһз белә бир нәтичә чыхармышдыр. 78—79.

рактеринdə олмасы илə вə ətрафдакы kəndлилярин бу e'малаtхаnаларда əлверишли пешə өjрənməjə чалышмасы илə изаh олунур. Kəndли пешəляринин өз köhnə мəркəзляриндən ətраф kəndляrə jajылмасы просесинə kəлдикdə, бу просес хejли чох hалларда мүшаhидə олунур. Мəсəлən, ислаhатдан сонракы dөврdə ашағыдакы əhəmиjjətли пешəляр (həm пешəлярин jajылдығы kəndлярин сајына көрə, həm пешəчилярин мигдарына көрə, həm də истehсал мəбləғинə көрə) инкишаф едирди: Павлово полад-чилинkəр пешəси, Кимры kəndиndə kөн-чəkмəчилик пешəси, Арзамас шəhəриndə вə онун ətрафында[118] чарыг тохумаг пешəси, Бурмакин kəndиndə метал мə'мулаты пешəси, Молвитин kəndиndə вə онун ətрафында папагчылыг пешəси, Москва губерниjасында шүшə, папаг вə кружева пешəляри, Красноје Село районунда зərkəрлик пешəси вə н. а*. Тула гəзасынын 7 волостунда кустар пешəляри hаггындакы мəгаləнин мүəллифи «kəndли ислаhатындан сонра сənətkарларын сајының артмасының», «ислаhатдан əvvəл кустар вə сənətkар олмајан jерлярdə онларын əмəлə kəлмəсинин»** умуми бир hал олдуғуну гејd едир. Москва статистикачылары да ejни фикри irəli сүрүрляр***. Биз бу фикри, Москва губерниjасының 10 пешəсинə анд 523 кустар мүəссисəсинин нə заман əмəлə kəлдиjи hаггындакы статистика мə'луматы илə тəсбит едə биляриk****.

---

* А. Смирнов: «Павлово вə Ворсма». М. 1864.—Н. Лабзин: «Бычагјырма сənajесинин вə н. а. тədгиги». СПБ. 1870. — Григорjев I. с. — И. Анненски. «Нижни Новгород коммичилиjи вə сənajеси əхбарынын 1891-чи ил тарихли I-чи нөмрəсиндə «Мə'рузə вə н. а.» — Горбатов гəзасына анд Земство статистикасы «материаллы». Нижни Новгород. — 1892. А. Н. Потресов, 1895-чи илдə бори-əмаnət ширkəти комитасинин СПБ. шө'бəсиндə мə'рузə. — «Русиjа империjасының статистика мөчмуəси». II. 3-чү бурахылыш. СПБ. 1872. — «Куст. ком. əсəрляри». VIII. — «Hесабат вə тədгигляр». I, III. — «Куст. ком. əсəрляри», VI, XIII. — «Москва губерниjасының пешəляри». VI. I бурахылыш. сəh. III. Ib. 177; VII. II бурахылыш, сəh. 8. — «Русиjада сənajенин тарихи-статистика материалы». II. VI сүтун. I-чи истehсал. — «Вестник финансов». 1898. № 42. Həмчинин мүгаjисə ет: «Владимир губерниjасының пешəляри». III. 18—19 вə сонракылар.

** Куст. ком. əсəрляри» IX, 2303—2304.

*** «Москва губерниjасында пешəляр». VII. I бурахылыш, 2-чи hиссə, 195.

**** Шотка, самаг гармаг, папаг, шишаста, чəkмə, көзлүk, мис-сəрраҹлыг, сачаг, мебел пешəляри hаггында мə'лумат «Москва губерниjасында пешəляр» əсəриндə вə ч. Исаjевин ejни адлы китабында кустарлар сиjаһысындан сечилиб көтүрүлмүшдүр.

Мүәссисәләрин үмуми сајы	Тә'сис олунмуш мүәссисәләрин сајы								
	Вахты мә'лум олмајанлар	Чохдан тә'сис олунанлар	XIX әсрин ашағыдакы илләриндә						
			10-чу	20-чи	30-чу	40-чы	50-чи	60-чы	70-чи
523	13	46	3	6	11	11	37	121	275

Перм кустарларынын сијаһыја алынмасы да (8 884 хырда сәнәт вә кустар мүәссисәсинин нә заман јарандыгына даир мә'лумата әсасән) көстәрди ки, ислаһатдан сонракы дөврдә хырда пешәләр даһа сүр'әтлә артмышдыр. Јени пешәләрин бу јаранмасы просесинә бир гәдәр јахындан нәзәр салмаг мараглыдыр. Владимир губернијасында јун парча вә нпәк гарышыглы парча истеһсалы бу јахынларда, 1861-чи илдә мејдана кәлмишдир. Бу истеһсал әввәлчә кәнар бир пешә иди, сонралар исә кәндләрдә дә ишлик пајлајан «усталар» мејдана кәлир. Илк «фабрикчиләрдән» бири вахты илә јарма алвери едирди; о, јарманы Тамбов вә Саратов «дүзләриндә» алырды. Дәмир јоллар чәкилдикдән сонра тахылын гијмәти бу јерләрдә бәрабәрләшди, тахыл алвери милјончуларын әлиндә топланды, буна көрә дә бизим алверчи өз капиталыны тохучулуг сәнајесинә гојмаг гәрарына кәлди; о, фабрикә кирib ишә бәләд олду, сонра да дөнүб «уста» олду*. Белә ликлә, һәмин јерләрдә бу јени «пешәнин» мејдана кәлмәсинә сәбәб өлкәнин үмуми иктисади инкишафынын капиталы тнчарәтдән сыхышдырыб сәнајеја кечирмәси иди**. Мисал кәтирдијимиз пешәни тәдгиг едән шәхс көстәрир ки, онун тәсвир етдији һал һеч дә јеканә һал дејилдир: кәнар пешәләрлә јашајан кәндлиләр «чүрбәчүр пешәләрин пионери олмушлар, өз техники биликләрни догма кәндләринә јајмышлар, јени-јени ишчи гувәләрини өз ардларынча чәкиб кәнар пешәләрә апармышлар, пешәнин карханачыја вә устаја ајрылмаз

* «Владимир губернијасында пешәләр». III. 242—243.

** М. И. Т.-Барановски рус фабрикинин тарихи мүгәддәратына даир өз тәдгигатында көстәрмишдир ки, тичарәт капиталы нри сәнајенин әмәлә кәлмәси үчүн зәрури тарихи шәрт олмушдур. Онун: «Фабрик вә и. а.» китабына бах. СПБ. 1898.

дәрәчәдә бөјүк мәнфәәт вердијини данышмагла варлы кәндлиләри тамаһа салмышлар. Өз пулуну күпәјә јыған вә ја тахыл алвери илә мәшғул олан варлы кәндли бу сөзләри ешитдикдә сәнајс ссвдасына дүшмүшдүр» (ibidem). Владимир губернијасынын Александров гәзасында чәкмәчилик вә кечәчилик пешәләри бә'зи јерләрдә белә әмәлә кәлмишдир: митгал карханаларынын вә ја иш пајлајан хырда конторларын саһибләри әл тохучулуғунун тәнәззүл етмәјә үз гојдуғуну көрдүкдә, башга шејләр истеһсал етмәк үчүн е'малатханалар ачырдылар, ушаглары иш илә таныш етмәк вә өјрәтмәк үчүн бә'зән усталар тутурдулар* Ири сәнајс хырда капиталы бир истеһсалдан сыхышдырыб чыхартдыгча бу капитал башга истеһсал саһәләринә кечир вә онларын да ејни истигамәтдә инкишафына тәкан верир.

Ислаһатдан сонракы дөврдә кәнддә хырда пешәләрин инкишафына сәбәб олан үмуми шәраит Москва пешәләринин тәдгигчиләри тәрәфиндән чох габарыг шәкилдә тәсвир олунмушдур. Кружева пешәсинин тәсвиринлә белә дејилир: «Һәмин мүддәтдә, бир тәрәфдән, кәндлиләрин јашајыш шәраити хејли писләшмиш, дикәр тәрәфдән исә әһалинин — даһа әлверишли шәраитдә олан һиссәсинин, — тәләбаты хејли артмышдыр»**. Буна көрә дә мүәллиф көтүрдүјү вилајәт һаггында мә'лумата әсасән, чохатлы кәндлиләрин сајынын вә кәндлиләрдә олан мал-гарanын үмуми мигдарынын артмасы илә бәрабәр атсызларын вә тахыл экмәјәнләрин дә сајынын артдығыны гејд едир. Белә-ликлә, бир тәрәфдән, «кәнар кәсбкарлыға» еһтијачы олан, пешә ахтаран шәхсләрин сајы артмыш, дикәр тәрәфдән исә, азлыг тәшкил едән варлы аиләләр зәнкинләшмиш, «пул јығмыш», «муздла бир-ики фәһлә тутмага вә ја јохсул кәндлиләрә евдә көрмәк үчүн иш пајламага имкан» тапмышдыр. Мүәллиф изаһат верәрәк дејир: «Әлбәттә, бурада биз белә аиләләр ичәрисиндән голчомаг, мүфтәхор ады илә мәшһур олан

* «Владимир губернијасында пешәләр», II, 25, 270.
** «Москва губернијасында пешәләр», VI чилд, II бурахылыш, сәһ. 8 вә сонракылар.

шәхсијјәтләрин меjдана кәлмәси һалларындан бәһс етмирик, биз jалныз кәндли әһалисн ичәрисиндәки он ади һаллары нәзәрдән кечиририк».

Демәли, jерли тәдгигчиләр кәндлиләрин тәбәгәләшмәси илә хырда кәндли пешәләриниш артмасы арасында әлагә олдуғуну көстәрирләр. Бу да тамамилә тәбиидир. II фәсилдә шәрһ еднлән мә'луматдан ашкар олур ки, әкинчи кәндлиләрин тәбәгәләшмәси илә jанашы олараг хырда кәндли пешәләри һөкмән артмалы иди. Натурал тәсәрруфат тәнәззүл етдикчә хаммал е'мал олунмасы нөвләри бир-бир дөнүб хүсусн сәнаје саһәләри олурду; кәндли буржуазнjасынын вә кәнд пролетариатынын әмәлә кәлмәси хырда кәндли пешәләри мәһсулларына олан тәләби артырырды, ejни заманда бош галан ишләк әлләрн вә бош пул вәсаитини бу пешәләрнн ихтијарына верирди*.

IV. ХЫРДА ӘМТӘӘ ИСТЕһСАЛЧЫЛАРЫНЫН ТӘБӘГӘЛӘШМӘСИ. МОСКВА ГУБЕРНИЈАСЫНДА КУСТАРЛАРЫН һӘЈӘТБӘһӘЈӘТ СИЈАһЫЈААЛЫНМАСЫ МӘ'ЛУМАТЛАРЫ

Инди көрәк, сәнаједә хырда әмтәә истеһсалчылары арасында нә кими ичтимаи-игтисади мүнасибәтләр әмәлә кәлир. Бу мүнасибәтләрин характерини мүәjjән етмәк вәзифәси jухарыда, II фәсилдә хырда әкинчиләр һаггында гаршыjа гojдуғумуз вәзифәнин ejнидир. Әкинчилик тәсәрруфатынын һәчми әвәзинә ииди биз пешә тәсәрруфатларынын һәчмини әсас көтүрмәлијик; хырда сәнаjечиләри онларын истеһсалынын һәчминә көрә груплашдырмалы, һәр групда муздлу әмәjин ролуну, техниканын вәзијjәтнни вә и. а. нәзәрдән кечирмәлијик**. Белә бир тәһлил үчүн лазым олан кустарларын

* «Пешәларин капиталистләшмәси» һаггында мүлаһизәләриндә ч. Н.— онун әсас нәзәри сәһви ондан ибарәтдир ки, о, әмтәә истеһсалынын вә капиталнзмин илк ардычыл аддымларыны нәзәрә алмыр. Ч-б Н.—он «халг истеһсалындан» атылыб бирбаша «капиталнзмә» кечир,—сонра да тәрибә бир садәдилликлә тәәччүб едир ки, нә үчүн онун капиталнзми әсассыз, сүн'н вә и. а. олур.

** Ч-б Варзер Черниговгубернијасындакы «кустар» сәнајесинн тәсвир едәркән «игтисади ваһидләрин мүхтәлиф олдуғуну» (бир тәрәфдән, 500—800 манат кәлирн олан аиләләрин, дикәр тәрәфдән исә, «демәк олар диләнчи вәзијjәтиндә jашајанларын» олдуғуну) гејд едиб белә дејир: «Белә бир шәраитдә тәсәрруфатлары һәјәтбәһәјат сијаһыја алмаг вә онлары бүтүн тәсәрруфат мүхәлләфатлары илә бирликдә мүәjjән мигдар орта тәсәр-

һәјәтбәһәјәт сијаһыјаалынмасы Москва губерниjасында кечирилмишдир*. Бир сыра пешәләр һаггында тәдгигчиләр һәр бир ајрыча кустарын истеһсалына аид, бә'зән һәтта әкинчилиjинә аид дүрүст статистика мә'луматы (мүәссисәнин тә'сис едилдиjи вахт, анлә фәһләси вә муздлу фәһләләрин сајы, иллик истеһсалын мәбләғи, кустарын атларынын сајы, торпағын бечәрилмәси үсулу вә и. а.) верирләр. Бурада тәдгигчиләр һеч бир груп чәдвәли вермирләр, буна көрә дә һәмин чәдвәлләри биз өзүмүз тәртиб етмәли олдуг; бунун үчүн биз һәр пешәjә мәнсуб кустарлары бир мүәссисәjә дүшән фәһләләриии (һәм аилә фәһләси, һәм дә муздлу фәһләләрин) сајына көрә, бә'зән дә истеһсалын һәчминә, онун техника чәһәтчә гурулушуна вә саирәjә көрә дәрәчәләрә (I — ашағы; II — орта вә III — jухары дәрәчәләрә) бөлдүк. Умумиjjәтлә кустарлары дәрәчәләрә бөлмәк үчүн лазым олан әсаслар пешәнин тәсвиринда көстәрилән бүтүн мә'лумата уjғун олараг мүәjjән едилә биләрди; һәм дә кустарлары дәрәчәләрә бөлмәк үчүн мүхтәлиф пешәләрдә мүхтәлиф әсаслар көтүрмәк лазым иди, мәсәлән, чох хырда пешәләрдә 1 фәһләси олан мүәссисәләри ашағы дәрәчәjә, 2 фәһләси олан-лары орта дәрәчәjә, 3 вә даһа артыг фәһләси олаилары jухары дәрәчәjә аид етмәк, даһа ири пешәләрдә исә 1—5 фәһләси олан мүәссисәләри ашағы, 6—10 фәһләси олаилары орта вә и. а. дәрәчәләрә аид етмәк лазым иди. Мүхтәлиф груплашдырма үсуллары тәтбиг етмәдән биз *һәр бир* пешә үзрә мүхтәлиф һәчмдә олан мүәссисәләрә аид мә'лумат верә билмәздик. Бу гајда

руфат типинә груплашдырмаг — кустарларын истеһсал һәjатынын мүкәммәл мәнзәрәсини вермәк үчүн jеканә васитәдир. Бундан башга һәр нә олса һамысы jа тәсадүфи тәәссүратдан доған бир үjдурма, jа да кабинетләрдә мүхтәлиф орта нормалар әсасында чыхарылан нәтичә олачагдыр...» («Куст. ком. әсәрләри», V бурахылыш, сәһ. 354)

* «Москва губерниjасына даир статистика мә'луматы мәчмуәси», VI вә VII чилдләр, «Москва губерниjасында пешәләр» вә *А. Исајев:* «Москва губерниjасында пешәләр», М. 1876—1877. 2 чилд. Аз мигдар пешәләр һаггында белә мә'лумат «Владимир губерниjасында пешәләр» әсәриндә дә чап олунмушдур. Өзлүjүндә ајдын олдуғу кими, биз бу фәсилдә jалныз о пешәләри нәзәрдән кечирмәклә кифаjәтләнирик ки, онларда хырда әмтәә истеһсалчылары, — һеч олмазса ән чох һаллларда — бинәкарлар үчүн дејил, базар үчүн ишләjирләр. Бинәкарлар үчүн ишләмәк даһа мүрәккәб бир һалдыр вә биз ону нәзәрдән кечирмәjик. Бинәкарлар үчүн ишләjән кустарларын һәjәтбәһәjәт сијаһылары хырда әмтәә истеһсалчылары арасындакы мүнасибәтләр һаггында фикир jеритмәк үчүн jарарлы дејилдир.

илә тәртиб едилмиш чәдвәл әлавәдә верилмишдир (I әлавәјә бах); һәр пешәјә аид кустарларын һансы әламәтләрә көрә дәрәчәләрә бөлүндүјү һәмин чәдвәлдә көстәрилмиш, һәр пешәјә аид һәр бир дәрәчә үчүн мүәссисәләрин вә фәһләләрин (һәм анлә фәһләси, һәм дә муздлу фәһләләрин бирликдә) мүтләг сајы, истеһсал мәбләғи, муздлу фәһләләрн олан мүәссисәләрин вә муздлу фәһләләрин сајы көстәрилмишдир; кустарларын әкинчилијини тәсвир етмәк үчүн һәр дәрәчәдә 1 тәсәрруфат саһибинә орта һесабла нә гәдәр ат дүшдүјү вә торпағы «ишчи» васитәси илә бечәрән (ја'ни муздлу кәнд фәһләләри ишләдән) кустарларын фаизи һесабланмышдыр. Чәдвәл чәми 37 пешәнн әһатә едир; һәмин пешәләрдә 2278 мүәссисә, 11833 ишчи олмагла истеһсал мәбләғи 5 милјон манатдан чохдур; мә'луматын натамам олдуғу вә ја мүстәсна характер дашыјан 4 пешә үмуми јекундан чыхарылдыгда* исә чәдвәл чәми 33 пешәни әһатә едир; һәмин пешәләрдә 2 085 мүәссисә, 9 427 ишчи олмагла истеһсал мәбләғи 3 466 мин манатдыр, тәсһиһлә (2 пешәјә аид тәсһиһлә) бирликдә исә $3^3/_4$ милјон маната јахындыр.

33 пешәнин һамысына аид мә'луматы позардан кечирмәјә һеч бир лүзум олмадығына вә бунун позардан кечирилмәси иши сон дәрәчә ағырлашдырачағына көрә биз бу пешәләри 4 категорнјаја бөлдүк: 1) 1 мүәссисәјә орта һесабла 1,6-дан 2,5-ә гәдәр фәһләси (һәм анлә фәһләси, һәм дә муздлу фәһлә бирликдә) олан 9 пешә; 2) орта һесабла 2,7-дән 4,4-ә гәдәр фәһләси олан 9 пешә; 3) орта һесабла 5,1-дән 8,4-ә гәдәр фәһләси олан 10 пешә вә 4) орта һесабла 11,5-дән 17,8-ә гәдәр фәһләси олан 5 пешә. Белә ликлә, һәр категорнјада 1 мүәссисәјә дүшән фәһләләрин сајына көрә бир-бирнә чох јахын олан пешәләр бирләшдирилмишдир; биз дә шәрһимизин керисиндә пешәләрин бу 4 категорнјасы һаггындакы мә'луматла кифајәтләнәчәјик. Бу мә'луматы in extenso веририк.

* Бу әсасла чинн габ «пешәси» чәдвәлдән чыхарылмышдыр; бу пешә илә мәшғул олан 20 мүәссисәдә 1817 нәфәр муздлу фәһлә вардыр. Биздә һөкм сүрән шилајышлар долашыглығының характерик чәһәти ондан ибарәтдир ки, Москва статистикачылары бу пешәни дә «кустар» пешәләрнннн сырасына дахил етмишләр (VII чилдин III бурахылышындакы Үмуми чәдвәлләрә бах. I. с.).

Пешә категоријаларының	Мүтләг сајы* а) мүәссисәләрин b) фәһләләрин c) истеһсал мәбләғинин ман. һесабы илә	Фаиз бөлкүсү** а) мүәссисәләрин b) фәһләләрин c) истеһсал мәбләғинин				а) мүздлу фәһләләрин олан мүәссисәләрин %-и b) мүздлу фәһләләрин %-и**				Орта һесабла мәбләғи (манатла) а) 1 мүәссисәнин b) 1 фәһләнин				1 мүәссисәјә дүшән фәһләләрин орта сајы а) анлә фәһләси b) мүздлу фәһлә c) чәми			
		чәми	дәрәчәләрә көрә			чәми	дәрәчәләрә көрә			чәми	дәрәчәләрә көрә			чәми	дәрәчәләрә көрә		
			I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III
1-чи (9 пешә)	831 1 776 357 890	100 100 100	57 35 32	30 37 37	13 28 31	12 11	2 1	19 9	40 27	450 202	243 182	527 202	1 010 224	1.9 0,2 2,1	1.26 0.02 1,3	2.4 0,2 2,6	3,3 1,2 4,5
2-чи (9 пешә)	348 1 242 516 268	100 100 100	47 30 25	34 35 34	19 35 41	41 26	25 13	43 21	76 45	1 484 415	791 350	1 477 399	3 291 469	2,5 1,0 3,5	1,9 0,3 2,2	2,9 0,8 3,7	3,7 3,0 6,7
3-чү (10 пешә)	804 4 893 2 013 918	100 100 100	53 25 20	33 37 37	14 38 43	64 61	35 25	95 59	100 86	2 503 411	931 324	2 737 411	8 063 464	2,4 8,7 6,1	2,0 0,8 2,2	2,7 3,9 6,6	3,3 11,9 17,2
4-чү (5 пешә)	102 1 516 *** 577 930	100 100 100	38 15 13	33 24 23	29 61 64	84 85	61 60	97 81	100 93	5666 381	1 919 331	3 952 363	12 714 501	2,1 12,7 14,8	2,2 3,5 5,7	2,1 8,7 10,8	2,1 29,6 31,7
Бүтүн категоријалар үзрә једкүн (33 пешә)	2 085 9 427 3 466 006	100 100 100	53 26 21	32 35 34	15 39 45	40 51	21 20	57 46	74 75	1 664 367	651 292	1 756 352	5 039 421	2,2 2,3 4,5	1,8 0,1 2,2	2,6 2,2 4,8	2,9 9,0 11,0

* а) b) c) литерләри о демәкдир ки, сәрләвһәдә көстәрилән әһәмијјәтә малик олан рәгәмләр шәбәкәләрдә бир-бириниң үстүндә јазылмышдыр.

** Бу фаиз — мүәјјән пешәләр категоријасына вә ја мүәјјән дәрәчәјә дахил олан мүәссисәләрин вә фәһләләрин үмумин сајына көрә олан фаиздир.

*** Икы пешә үзрә мәһсулун дәјәри (=истеһсал мәбләғи) әвәзинә, е'мал олунасы хаммалын дәјәри һаггында мә'лумат верилмишдир. Бу исә истеһсал мәбләғини 300 мин манат әсылдыр.

Бу кичик чәдвәл кустарларын јухары дәрәчәләрн илә ашағы дәрәчәләрнннн јенн нәтичәләр чыхармаг үчүн бизә лазым олачаг нисбәтләри һаггында ән башлыча рәгәмләрә јекун вурур. Дөрд категорнјанын һамысына аид јекун рәгәмләрини биз, II фәсилдә әкинчи кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини нүмајиш етдирмәк үчүн тәртиб етдијимиз диаграмын там ејни олан бир диаграмла нүмајиш етдирә биләрик. Мүәссисәләрин үмуми сајынын, аилә фәһләләрининн үмумн сајынын, муздлу фәһләләри олан мүәссисәләрин үмуми сајынын, фәһләләрин (һәм аилә фәһләләрининн, һәм дә муздлу фәһләләрин бирликдә) үмуми сајынын, истеһсалын үмуми мәбләғинин вә муздлу фәһләләрин үмуми сајынын һәр дәрәчә үчүн олан фаизини мүәјјән едирик вә бу фаизләри (II фәслдә тәсвнр етдијимиз үсулла) диаграма кечиририк*.

Инди бу мә'луматдан доған нәтичәләри нәзәрдән кечирәк.

Муздлу әмәјин ролундан башлајырыг. 33 пешәдә муздлу әмәк аилә әмәјиндән үстүндүр: бүтүн фәһләләрин 51 %-и муздлу фәһләләрдән ибарәтдир; Москва губернијасынын «кустарларыны» көтүрдүкдә, бу фаиз һәтта әслиндә олдуғундан ашағыдыр. Биз Москва губернијасындакы 54 пешәјә анд, ја'ни муздлу фәһләләрининн сајы дүрүст көстәрилмнш олан пешәләрә аид рәгәмләри һесабладыгда, 29 446 нәфәр фәһләдән 17 566 нәфәрининн, ја'нн 59,65%-нин муздлу фәһлә олдуғу ашкара чыхды. Перм губернијасында, бирликдә көтүрүлмүш бүтүн кустарлар вә сәнәткарлар арасында муздлу фәһләләрин 24,5%, бнр тәк әмтәә истеһсалчылары арасында исә 29,4—31,2% олдуғу ашкара чыхды. Лакин иәлидә көрәчәјимиз кими, бу үмуми рәгәмләр јалныз хырда әмтәә истеһсалчыларыны дејил, капиталист мануфактурасыны да әһатә едир. Буна көрә дә *мүәссисәләрин һәчминин кенишләнмәси илә параллел олараг муздлу әмәјин ролунун артдығыны* көстәрән нәтичә даһа мараглыдыр; бу нәтичә һәм бир категорнјаны дикәри илә мүгајисә етдикдә, һәм дә ејни ка-

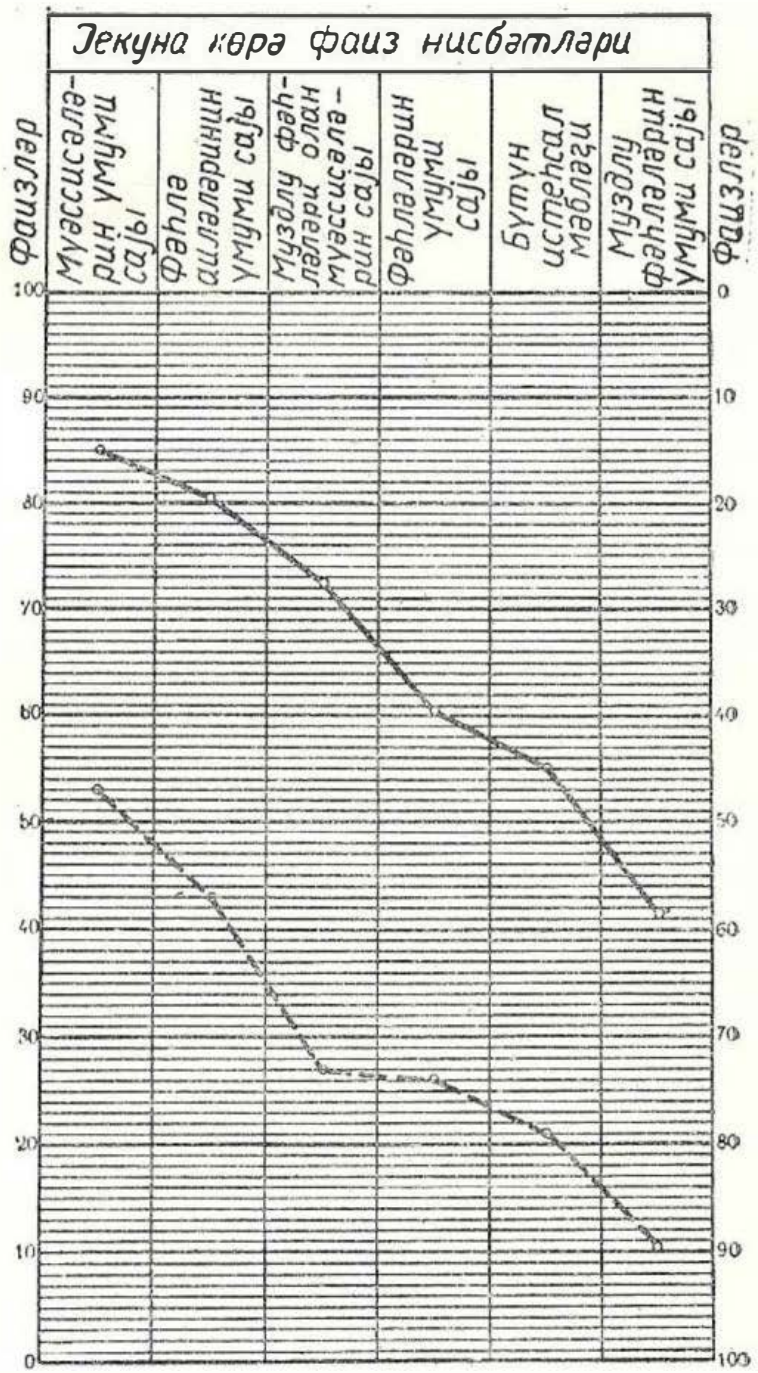
* Бах: бу чилд, сәһ. 369. *Ред.*

тегоријадан олан мүхтәлиф дәрәчәләри мүгајисә етдикдә мүшаһидә олунур. Мүәссисәнин һәчми нә гәдәр бөјүк олурса, муздлу фәһләләри олан мүәссисәләрин фаизи вә муздлу фәһләләрин фаизи бир о гәдәр јүксәк олур. Халгчы-иғтисадчылар адәтән, «кустарлар» арасында јалныз аилә фәһләләри олан хырда мүәссисәләрин чохлуг тәшкил етдијини көстәрмәклә кифајәтлөнирләр вә буну субут етмәк үчүн чох вахт «орта» рәгәмләр кәтирирләр. Көстәрдијимиз рәгәмләрдән көрүндүјү кими, бу «орта» рәгәмләр һадисәјә бу чәһәтдән гијмәт вермәк үчүн јарарлы дејилдир, һәм дә аилә фәһләләри олан хырда мүәссисәләрин сајча үстүн олмасы һеч дә белә әсас бир факты арадан галдырмыр ки, *хырда әмтәә истеһсалы муздлу әмәкдән кетдикчә даһа чох истифадә етмәјә, капиталист е'малатханалары тәшкил етмәјә мајилдир.* Бундан әлавә, һәмин рәгәмләр халгчыларын јенә чох јајылмыш дикәр белә бир иддиасыны да јалана чыхарыр ки, «кустар» истеһсалында муздлу әмәк әслиндә аилә фәһләләринин әмәјини «тамамлајыр», муздлу әмәкдән газанч көтүрмәк мәгсәди илә истифадә олунмур вә и. а.*. Һәгигәтдә исә ашкар олур ки, хырда әкинчиләр арасында олдуғу кими, хырда сәнајечиләр арасында да *муздлу әмәкдән истифадә едилмәси аилә фәһләләринин сајынын артмасы илә паралел артыр.* Пешәләрнн чохунда көрүрүк кн, бнр мүәссисәјә дүшән аилә фәһләләринин сајыныи да артмасына *бахмајараг,* муздлу әмәкдән истифадә едилмәсн ашағы дәрәчәдән јухары дәрәчәјә доғру кетдикчә артыр. Муздлу әмәкдән истифадә едилмәси «кустарларын» аилә төркибиидәки фәргләри арадан галдырмаг дејил, бу фәргләри күввәтләндирнр. Диаграм хырда пешәләрин бу үмуми хүсуснјјәтнин ајдын көстәрир: јухары дәрәчә анлә фәһләләрн илә даһа јахшы тә'мин едилмиш олдуғуна бахмајараг, муздлу фәһләләрнн олдугча бөјүк әксәрнјјәти бу дәрәчәдәдир. *Белəликлə, «аилə кооперасијасы» капиталист коопера-*

* Мәсәлән, бах: «Москва губерниjасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», VI чилд, I-чи бурахылыш, сәһ. 21.

КЕЧӘН ЧӘДВӘЛДӘКИ ЈЕКУН РӘГӘМЛӘРИНИН ДИАГРАМЫ

———— Бүтөв хәтт 33 пешәја мәхсус мүәссисәләрин, фәһ-ләләрин вә и. а. үмуми мигдарында күстарларын јухары, үчүн-чү дәрәчәсинин фаизини (јухарыдан башлајараг) көстәрир. – – – – – – Кәсик хәтт 33 пешәја мәхсус мүәссисәләрин, фәһ-ләләрин вә и. а. үмуми мигдарында күстарларын ашағы, биринчи дәрәчәсинин фаизини (ашағыдан башлајараг) көс-тәрир.

*сијасынын әсасыны тәшкил едир**. Әлбәттә, өзлүјүндә ајдындыр ки, бу «ганун» јалныз ән хырда әмтәә истеһсалчыларына, капитализмин јалныз рүшејминә аиддир; бу ганун сүбут едир ки, кәндлиләрин мејли дөнүб хырда буржуа олмагадыр. Хејли чох муздлу фәһләси олан с'малатханалар әмәлә кәлдими, «аилә кооперасијасынын» әһәмијјәти һөкмән азалмалыдыр. Һагигәтдә дә биз кәтирдијимиз рәгәмләрдән көрүрүк ки, бу көстәрилән ганун јухары категоријаларын ән бөјүк дәрәчәләринә аид дејилдир. «Кустар» дөнүб 15 нәфәрдән 30 нәфәрә гәдәр муздлу фәһлә ишләдән һәгиги капиталист олдугда, онун е'малатханаларында аилә әмәјинин ролу азаларағ, чох чүз'и бир дәрәчәјә енир (мәсәлән, јухары категоријанын јухары дәрәчәсиндә аилә фәһләләри бүтүн фәһләләрин анчаг 7%-ни тәшкил едир). Башга сөзлә: «кустар» пешәләри, онларда «аилә кооперасијасынын» үстүн ола билдији дәрәчәдә кичикдирсә, бу аилә кооперасијасы капиталист кооперасијасынын инкишафы үчүн ән доғру рәһндир. Демәли, әмтәә истеһсалы диалектикасы, «өз әлинин әмәји илә јашамағы» өзкә әмәјинин истисмары әсасында јашамаға чевирән диалектика бурада өзүнү тамамилә ајдын көстәрир.

Әмәк мәһсулдарлығы һаггындакы мә'лумата кечирик. Дәрәчәләрин һәр бириндә 1 фәһләјә дүшән истеһсал мәбләғи һаггында мә'лумат көстәрир ки, *мүәссисәләрин һәчми бөјүдүкчә әмәк мәһсулдарлығы јүксәлир*. Бу һал пешәләрин бөјүк әксәриҗјәтиндә вә истиснасыз олараг бүтүн пешә категоријаларында мүшаһидә олунур; диаграм һәмин гануну ајдын нүмајиш етдирәрәк көстәрир ки, бүтүн истеһсал мәбләғиндән јухары дәрәчәнин пајына дүшән һиссә фәһләләрин үмуми сајына дүшән һиссәдән чохдур; ашағы дәрәчәдә бу нисбәт әксинәдир. Јухары дәрәчәдән олан мүәссисәләрдә 1 фәһләјә дүшән истеһсал мәбләғи ашағы дәрәчәјә мәхсус мүәссисәләрдә олдуғундан 20—40% јүксәкдир. Доғрудур, ири мүәссисәләрдә иш дөврү

* Перм «кустарлары» һаггында мә'лумат дан да ејни нәтичә чыхыр: бизим «Етүдләр»ә бах, сәһ. 126—128 (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 359—362. *Ред.*)

адәтән даһа узун олур вә бу мүәсисәләр хырда мүәсисәләрә нисбәтән бә'зән даһа гиҗмәтли материал е'мал едир, лакин бу нки хүсусиҗҗәтин һеч бири ири е'малатханаларда әмәк мәһсулдарлығының хырда е'малатханалара нисбәтән хејли јүксәк олдуғу фактыны арадан галдыра билмәз*. Башга чүр ола да билмәз. Ири мүәсисәләрин хырда мүәсисәләрдән 3—5 гат артыг фәһләси (һәм апла фәһләси, һәм дә муздлу фәһләси бирликдә) вардыр, даһа кениш өлчүдә кооперасија тәтбиг едилмәси исә әмәк мәһсулдарлығының јүксәлмәсинә тә'сир көстәрмәјә билмәз. Ири е'малатханаларын техникасы һәмишә даһа јахшы олур, даһа јахшы карасты, алат, аваданлыг, машын вә саирә илә тәчһиз едилмиш олур. Мәсәлән, шоткачылыг пешәсинә мәхсус «дүзкүн тәшкил едилмиш е'малатханада» 15 нәфәрә гәдәр, гармагчылыг пешәсиндә исә 9—10 нәфәр фәһлә олмалыдыр. Ојунчаг шејләри пешәсиндә кустарларын чоху маллары адн собаларда гурудурлар, ири сәнајекарларын хүсуси гурутма собалары, даһа ири сәнајекарларын исә хүсуси гурутма бинаалары олур. Метал ојунчаг шејләри истеһсалында 16 сәнајекардан 8-нин хүсуси е'малатханасы вардыр, дәрәчәләри көтүрдүкдә исә: I) 6-пын 0; II) 5-нин 3 вә III) 5-нин 5 е'малатханасы вардыр. 142 нәфәр күзкүчү вә чәрчивәчинин 18 хүсуси е'малатханасы вардыр, дәрәчәләри көтүрдүкдә исә: I) 99-нун 3; II) 27-нин 4 вә III) 16-нын 11 е'малатханасы вардыр. Шадара гајырмаг пешәсиндә шадара әл илә һөрүлүр (I дәрәчә), лакин механики үсул илә тохунур (II вә III дәрәчәләр). Дәрзилик пешәсиндә дәрәчәләрә көрә 1 сәнајекара бу гәдәр тикиш машыны дүшүр: I) 1,3; II) 2,1 вә III) 3,4 вә н. а. вә с. Ч-б Исајев мебел пешәсинин тәдгиг едәрәк көстәрир ки, тәкбашына ишләмәк бу чәһәтләрдән фајдасыздыр: 1) онларын һеч дә һәр чүр аләтн олмур; 2) дахмада ири мәһсуллара јер олмадығындан, һазырланан әмтәәләрин чешиди мәһдудлашыр; 3) ләвазн-

* Бизим чәдвәлә дахил олан нишастачылыг пешәсиндә мүхтәлиф һәчмли мүәссисәләрдә иш дөврүнүн мүддәти һагғында мә'лумат вардыр. Ашкар олур ки (јухарыда көрдүјүмүз кими), һәтта ејни дөврдә дә ири мүәссисәнин бир фәһләси хырда мүәссисәнин бир фәһləсиндән чох мәһсул верир.

мат хырда hиссәләрлә алындығы үчүн чох баһа (30—35% баһа) тамам олур; 4) гисмән хырда «кустарчыја» е'тибар едилмәдиjиндән, гисмән дә онун пула еһтиjачы олмасы үзүндән әмтәәни учуз сатмаг лазым кәлир*. Бунун там ejин олан hалларын бир тәк мебел пешәсиндә дејил, хырда кәндли пешәләринин бөjүк әксәриjjәтиндә мүшаһидә едилдиjи мә'лумдур. Нәһаjәт, ону да әлавә етмәк лазымдыр ки, пешәләрин чохунда бир фәһләнин истеһсал етдиjи мә'мулатын дәjәринин jалныз ашағы дәрәчәдән jухары дәрәчәjә доғру дејил, хырда пешәләрдән ири пешәләрә доғру артдығы да мүшаһидә олунур. Пешәләрин 1-чи категориjасында бир фәһлә орта hесабла 202 манатлыг, 2-чи вә 3-чү категориjаларда 400 манатлыг вә 4-чү категориjада 500 манатлыгдан чох әмтәә истеһсал едир (381 рәгәмини, jухарыда көстәрдиjимиз сәбәбә көрә, бир jарым дәфә артырмаг лазымдыр). Бу hал хаммалын баһалашмасы илә хырда мүәссисәләри ири мүәссисәләрин сыхышдырыб арадан чыхармасы просеси арасында әлагә олдуғуну көстәрир. Капитализм чәмиjjәтинин инкишафында атылан һәр бир аддым лабүд олараг, тахта-шалбан вә башга бу кими мәһсулларын баһалашмасына сәбәб олур вә беләликлә дә хырда мүәссисәләрин мәһвини сүр'әтләндирир.

Jухарыда дејиләнләрдән белә нәтиҹә чыхыр ки, хырда кәндли пешәләриндә дә нисбәтән ири капиталист мүәссисәләри чох бөjүк рол ојнаjыр. Мүәссисәләрин үмуми сајында кичик бир азлыг тәшкил едән бу мүәссисәләр фәһләләрин үмуми сајынын чох бөjүк бир hиссәсини вә үмуми истеһсал мәбләғинин бундан да бөjүк hиссәсини өз әлләринә топламышлар. Мәсәлән, Москва губернијасында 33 пешәдә jухары дәрәчәдән олан 15% мүәссисә бүтүн истеһсал мәбләғинин 45%-ини өз әлинә топламышдыр; ашағы дәрәчәдән олан 53 фанз мүәссисәнин пајына исә бүтүн истеһсал мәбләғинин чәми анчаг 21%-и дүшүр. Өзлүjүндә ајдынлыр

* Хырда истеһсалчы бу әлверишсиз шәраитә гаршы иш күнүнү узатмаг вә әмәjин кәркинлиjини артырмаг васитәси илә мүбариза апарыр (1. с. сәh. 38). Әмтәә тәсәрруфаты шәраитиндә хырда истеһсалчы истәр өкнәчилликдә, истәрсә дә сәнаjедә jалныз тәләбатыны азалтмаг васитәси илә давам кәтирә биlир.

ки, пешәләрдән көтүрүлән халис кәлнрнн бөлкүсү сон дәрәчә гејрн-бәрабәр олмалыдыр. 1894/95-чи ил Перм кустар сијаһысынын рәгәмләрн буну ајдын көстәрир. 7 пешәјә аид ән нрн мүәсснсәләрн ајрыча көтүрдүкдә хырда мүәсснсәләрлә нрн мүәсснсәләр арасында гаршылыглы мүнасибәтләрнн белә бнр мәнзәрәсини көрүрүк*:

Мүәссисәләр	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрнн сајы			Үмуми кәлир		Әмәк һаггы		Халис кәлир	
		аилә фәһләси	муздлу фәһлә	чәми	чәми	1 фәһләјә дүшүр	чәми	1 муздлу фәһләјә дүшүр	чәми	1 аилә фәһләсинә дүшүр
					Манат		Манат		Манат	
Мүәссисәләрин чәми	35	1 587	837	2 424	239837	98,9	28 985	34,5	69 027	43
Нрн мүәссисәләр	53	65	336	401	117 870	293	16215	48,2	22 529	346
Галан мүәссисәләр	682	1 522	501	2 023	121 967	60,2	12 770	25,4	46 498	30,5

Фәһләләрин үмуми сајынын $^1/_5$ һиссәјә гәдәринә малик олан чох аз мигдар ири мүәссисә (бүтүн мүәссисәләрин $^1/_{10}$ һиссәсиндән дә азы) бүтүн нстеһсалын тәхминән јарысыны вә бүтүн кәлирин (һәм фәһләләрин әмәк һаггыны, һәм дә саһибкарларын кәлирини бирлнкдә көтүрдүкдә) $^2/_5$ һиссәјә гәдәрнин өз әлинә топламышдыр. Хырда саһибкарларын көтүрдүкләрн халис кәлнр нрн мүәссисәләрдәки муздлу фәһләләрнн әмәк һаггындан хејли аздыр; бнз башга бнр јердә мүфәссәл көстәрмншднк ки, бу, мүстәсна бнр һал дејнл, хырда кәндлн пешәләрн үчүн үмумн гајдадыр**.

* Бизим «Етүдләр»ә бах. сәһ. 153 вә сонракылар (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 396 вә сонракылар. *Ред.*), орада тәкликдә һәр пешә һаггында мә'лумат верилмишдир. Гејд едәк ки, бүтүн бу мә'лумат базар үчүн ишләјән әкинчи кустарлара аиддир.

** Мәндә верилән мә'луматдан көрүнүр ки, хырда кәндлн пешәләриндә 1 000 манатдан артыг нстеһсал мәбләғи олан мүәссисәләр чох бөјүк вә һәтта үстүн рол ојнајыр. Хатырладаг ки, бизим рәсми статистикамыз белә

Тәһлил етдијимиз рәгәмләрдән доған нәтичәләри хүласә едәрәк демәлијик ки, хырда кәндли пешәләринин игтисади гурулушу јухарыда, хырда әкинчиләр арасында гејд етдијимиз гурулушун ејнидир, јә'ни типик хырда буржуа гурулушудур. Мөвчуд ичтимаи-тәсәрруфат мүһитиндә хырда кәндли пешәләринин кенишләнмәси, инкишаф етмәси вә јахшылашмасы јалныз, бир тәрәфдән, азлыг тәшкил едән хырда капиталистләр, дикәр тәрәфдән исә чохлуг тәшкил едән муздлу фәһләләр, јахуд муздлу фәһләләрдән дә ағыр вә пис һалда јашајан «мүстәгил кустарлар» јетишдирмәк јолу илә баш верә биләр. Демәли, биз ән хырда кәндли пешәләриндә капитализмин, — мүхтәлиф игтисадчы Маниловлар[119] тәрәфиндән «халг истеһсалындан» узаглашмыш бир шеј кими гәләмә верилән капитализмин, — ән ајдын рүшејмләрини көрүрүк. Тәһлил етдијимиз фактлар дахили базар нәзәриччәси чәһәтдән дә аз әһәмијјәтли дејилдир. Хырда кәндли пешәләринин инкишафы нәтичәсиндә даһа варлы сәнаје саһибләринин истеһсал васитәләринә вә кәнд пролетариаты сыраларындан әлдә едилән иш гүввәсинә олан тәләби артыр. Әкәр, мисал үчүн, бир тәк Перм губернијасында муздлу фәһләләрин сајы 6½ мин нәфәрдирсә, бүтүн Русијада кәнд сәнәткарларынын вә хырда сәнајечиләрин муздлу фәһләләринин сајы чох бөјүк бир рәгәм тәшкил етмәлидир*.

мүәссисәләри һәмишә «фабрик вә заводлар» сырасына дахил етмиш вә етмәкдәдир [мүгајисә ет: «Етүдләр», сәһ. 267, 270 (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 5—6, 10—11. *Ред.*), һәмчинин VII фәсил, § 11]. Белә ликлә, әкәр биз јајылмыш ән'әнәви терминләрдән истифадә етмәји игтисадчы үчүн чајиз билсәјдик, — бизим халгчылар бу терминләри ишләтмәкдән бир аддым да олса ирәли кетмәмишләр, — онда һаглы олараг белә бир «гануну» мүәјјән едә биләрдик: расмн статистиканын јарытмазлыгы үзүндән бу статистикаја дүшмәјән «фабрик вә заводлар» кәнди, «кустар» мүәссисәләри ичәрисиндә үстүн рол оһнајыр.

* Әлавә едәк ки, Москва вә Перм губерниjаларындан әлавә башга губерниjаларда да хырда әмтаә истеһсалчыларын арасында тамамилә ејни мүнасибәтләрин олдугу мәнбәләрдә көстәрилир. Мәсәлән, бах: «Владимир губерниjасында пешәләр», II бурахылыш, башмагчы вә кечәчиләрин һәјәтбәһәјат сиjаһысы; «Куст. ком. әсәрләри», II бурахылыш — Мелинск гәзасында тәкәрчиләр һаггында; II бурахылыш — jени һәмин гәзанын дәричиләри һаггында; III бурахылыш — Арзамас гәзасының хәзчиләри һаггында; VI бурахылыш — Семјонов гәзасының кечәчиләри һаггында вә Василск гәзасының көнүләри һаггында вә и. а. Мүгајисә ет: «Нижни Новгород. мәчмуәси», IV чилд. сәһ. 137. — хырда пешәләр һаггында А. С. Гатсискинин үмуми рә'ји ири е'малатханаларын фәргләндиjини көстәрир. Павлово кустарлары һаггында (јухарыда буну көстәрмишик), һәфтәлик газанчы

V. КАПИТАЛИСТ САДӘ КООПЕРАСИЈАСЫ

Хырда әмтәә истеһсалчыларынын нисбәтән ири е'малатханалар тәшкил етмәси даһа јүксәк сәнаје формасына кечмәк демәкдир. Дағыныг хырда истеһсалдан *капиталист садә кооперасијасы* јетишир. «Капиталист истеһсалы фе'ләи ејни бир фәрди капиталын бир чох фәһләјә ејни заманда иш вердији вә демәли, әмәк просеси өз һәчмини кенишләндириб чох мигдарда мәһсул вердији вахтдан башланыр. Бир чох фәһләнин ејни нөв әмтәә истеһсал етмәк үчүн ејни бир капиталистин командасы алтында ејни заманда, ејни јердә (вә ја, истәсәниз, һәтта ејни әмәк саһәсиндә) ишләмәси, тарихи вә мәнтиги чәһәтдән капиталист истеһсалынын башланғыч нөгтәсидир. Истеһсал үсулунун өзүнә кәлдикдә, мәсәлән, рүшејм шәклиндә олан мануфактураныи сех сәнәт истеһсалындан фәрги, олса-олса ејни бир капиталын ејни заманда даһа чох фәһлә ишләтмәсидир. Бурада сех устасынын е'малатханасы анчаг кенишләндирилмишдир» («Das Kapital», I², S. 329)[120].

Демәли, бизим хырда кәндли («кустар») пешәләримиздә дә мәһз капитализмин бу башланғыч нөгтәси мүшаһидә олунур. Тарихи шәраитин башга олмасы (сех сәнәтинин олмамасы вә ја зәиф инкишаф етмәси) ејни капиталист мүнасибәтләринин јалныз тәзаһүр формаларыны дәјишдирир. Капиталист е'малатханасынын хырда сәнәјечи е'малатханасындан фәрги әввәлчә јалныз ејни заманда ишләдилән фәһләләрин мигдарындакы фәргдән ибарәт олур. Буна көрә дә илк капиталист мүәссисәләри, сајча азлыг тәшкил сдәрәк, хырда мүәссисәләрин үмуми күтләси ичәрисиндә санки итиб кедир. Лакин даһа чох мигдар фәһлә ишләдилмәси истеһсалын өзүндә дә лабүд олараг ардычыл дәјишикликләр әмәлә кәлмәсинә, истеһсалын тәдричән дәјишилмәсинә сәбәб олур. Ибтидаи әл техникасы шәраитиндә ајры-ајры ишчиләр арасында (күчү, чевик-

---

гәдәрини көрә аиләләрин груплары вә п. а. вә с. һаггында Анненскинин мә'рузәси илә мүгајисә ет. Бүтүн бу көстәришләрин, тәһлил етдијимиз һәјатбәһәјат сијаһыларын мә'луматындан фәрги јалныз һәмин көстәришләрин натамам вә мәһдуд олмасындан ибарәтдир. Ишин маһијјәти исә һәр јердә бирдир.

лик, мәһарәт вә саирә чәһәтдән) фәрг һәмишә чох бөјүк олур; һеч олмазса бир тәк бунун нәтичәсиндә хырда сәнајечинин вәзијјәти чох сәбатсыз олур; базарда гијмәтләрин галхыб-дүшмәсиндән онун асылылығы ән ағыр формалар алыр. Мүәссисәдә бир нечә фәһлә олдугда исә, онларын арасындакы фәрди фәргләр е'малатхананын өзүндә силинмиб јох олур; «ејни заманда ишләјән бир чох фәһләнин мәчму иш күнү артыг өзлүјүндә орта ичтимаи иш күнүдүр»[121], бу сәбәбдән дә капиталист е'малатханасы мәһсулларының истеһсалы вә сатышы олдугча мүнтәзәм вә мөһкәм бир хасијјәт алыр. Тикилиләрдән, анбарлардан, карасты вә әмәк аләтләриндән вә саиродән даһа мүкәммәл истифадә етмәк мүмкүн олур; бу исә даһа ири е'малатханаларда истеһсал дәјәринин учузлашмасына сәбәб олур*. Даһа кениш мигјасда истеһсалла мәшғул олмаг вә ејни заманда чохлу фәһлә ишләтмәк үчүн хејли мигдар капитал топламаг лазым кәлир; бу капитал чох вахт истеһсал саһәсиндә дејил, тичарәт вә и. а. саһәсиндә әмәлә кәлир. Бу капиталын гәдәри саһибкарын ишдә шәхси иштиракынын формасыны мүәјјән едир: саһибкарын капиталы һәлә чох аз олдуғуна көрә о өзү дә фәһләликми едир, јохса шәхси әмәкдән әл чәкиб тичарәт-саһибкарлыг ишләриндәми ихтисаслашыр. Мәсәлән, мебел пешәсинин тәсвиринда дејилир ки, «е'малатхана саһибинин вәзијјәти онун фәһләләринин сајы илә әлагәдар һесаб едилә биләр». «Икиүч ишчинин саһибкара вердији артыг мәһсул о гәдәр аздыр ки, саһибкар өзү дә һәмин ишчиләрлә бирликдә ишләјир... Беш ишчи исә саһибкара о гәдәр верир ки, саһибкар өзүнү әл әмәјиндән мүәјјән дәрәчә азад

* Мәсәлән, Владимир губерниjасының зәрварагчыларын[122] һаггында белә дејилир: «Фәһләләрин сајы чох олдугда мәсарифи хејли азалтмаг олар; бураја ишыг, һөкк, даш вә лавазимат хәрчләриниң аид етмәк лазымдыр» («Владимир губерниjасында ишләр», III, 188). Перм губерниjасында мис мә'мулаты истеһсалындакы тәк фәһлә үчүн һәр чүр (16 чүр) карасты лазымдыр; фәһлә ики нәфәр олдугда «ән аз мигдар олавә карасты» лазым олур. «6—8 нәфәрлик е'малатхана үчүн карастының сајы үч гат вә ја дөрд гат артырылмалыдыр... 8 нәфәрлик е'малатхана үчүн дә токар дәзкаһы һәмишә бир дәнә олур» («Куст. ком. әсәрләри», X, 2939). Әсас капитал ири е'малатханада 466 манат, орта е'малатханада 294 манат, хырда е'малатханада 80 манатдыр, истеһсал мәбләғи исә 6200 манат — 3655 манат —871 манатдыр. Демали, хырда мүәссисәләрдә истеһсалын һәчми әсас капиталын мәбләғиндән 11 дәфә, орта мүәссисәләрдә — 12 дәфә, ири мүәссисәләрдә —14 дәфә артыгдыр.

едир, бир гәдәр тәнбәлләшир вә башлыча олараг, сащибкара мәхсус икн сон ролу ифа едир» (јә'ни материал алыр вә әмтәәни сатыр). «Муздлу фәһләләрин сајы 10-а чатдыгда вә ја бу рәгәми ашдыгда исә, сащибкар нәинки әл әмәјиндән әл чәкир, һәтта фәһләләрә, демәк олар, даһа һеч нәзарәт дә етмир: ишчиләр үзәриндә нәзарәт үчүн устабашы сахлајыр... Бурада о даһа хырдача бир капиталист, һәгиги «мөһкәм бир сащибкар» олур» (Исајев. «Москва губерниjасында пешәләр», I, 52—53). Бизим вердиjимиз статистика рәгәмләри хејли мигдар муздлу фәһлә меjдана кәлдикдә аилә фәһләләри сајынын азалдығыны көстәрмәклә бу тә'рифи ајдынлыга сүбут едир.

«Капитал»ын мүәллифи капиталист сәнаје формаларынын ишкишафында капиталист садә кооперасијасынын үмуми әһәмиjjәтинә белә тә'риф верир:

«Кооперасијанын капиталист формасы тарихән кәндли тәсәррүфатына вә сех формасында олан вә ја сех формасында олмаjан мүстәгил сәнәткар истеһсалына әкс олараг инкишаф едир... Кооперасија сајәсиндә әмәjин jүксәлән ичтимаи мәһсулдар гүввәсн капиталын мәһсулдар гүввәси кими көрүнүр, — кооперасијанын өзү дә дағыныг һалдакы мүстәгил ишчиләрин вә ја хырда сащибкарларын истеһсал просесинә гаршы, капиталист истеһсал просесинин спесифик формасы кими көрүнүр. Әмәк просесинин өзү капитала табе едилдикдә һәмин просесдә әмәлә кәлән илк дәjишиклик будур... Бу дәjишикликjин шәрти олмаг е'тибары илә бир чох муздлу фәһләнин ејни әмәк просесиндә ејни заманда ишләдилмәси капиталист истеһсалынын башланғыч нөгтәсини тәшкил едир... Буна көрә, бир тәрәфдән капиталист истеһсал үсулу әмәк просесини ичтимаи просесә чевирмәк үчүн тарихи бир зәрурәтдирсә, дикәр тәрәфдән әмәк просесинин бу ичтимаи формасы әмәjин мәһсулдар гүввәсини jүксәлтмәк jолу илә ону даһа әлверишли истисмар етмәк үчүн капиталын ишләтдиjи үсулдур.

Кооперасијанын jухарыда көздән кечирилән садә шәкли кениш мигjасда истеһсала мүтабиг кәлир, лакин садә кооперасија капиталист истеһсалынын инки-

шафында хүсуси бир дөврү көстәрән мәһкәм, сәчијјәви бир форма тәшкил етмир. Садә кооперасија олса-олса, мануфактуранын һәлә сәнәткарлыг һалында олан рүшејмләри шәклиндә тәхминән бу формада ортаја чыхыр...» («Das Kapital», I², 344—345)[123].

Русијада муздлу фәһләләри олан хырда «кустар» мүәссисәләринин капитализмин олдугча чох инкишаф етмиш вә хејли кениш јајылмыш формалары илә нечә сых әлагәдар олдуғуну шәрһимизин керисиндә көрәчәјик. Хырда кәндли пешәләриндә бу мүәссисәләрин ролуна кәлдикдә, јухарыда статистикаја әсасән көстәрдик ки, бу мүәссисәләр истеһсалын әввәлки дағыныглығы әвәзиндә чох ксниш капиталист кооперасијасы јарадыр вә әмәк мәһсулдарлығыны әһәмијјәтли дәрәчәдә јүксәлдир.

Хырда кәндли пешәләриндә капиталист кооперасијасынын чох бөјүк рол ојнадығы вә онун мүтәрәгги әһәмијјәтә малик олдуғу һаггында чыхардығымыз нәтичә, хырда кәндли пешәләриндә «артел әсасынын» чүрбәчүр тәзаһүрләринин үстүн олдуғуна даир кениш јајылмыш олан халгчы доктринасына сон дәрәчә зиддир. Әслиндә исә лап әксинәдир, хырда сәнаједә (вә сәнәтдә) истеһсалчылар ән чох дағыныг һалда олурлар. Бу бахышын әксини сүбут етмәк үчүн халгчы әдәбијјаты тәк-тәк мисаллар тапыб кәтирмәкдән башга һеч бир шеј верә билмәмишдир; бу мисалларын ән чоху исә әсла кооперасијаја дејил, биркә хаммал алмаг, биркә е'малатхана тикмәк вә с. үчүн саһибкарларын вә саһибкарчыгларын мүвәггәти вә кичик бирләшмәләринә аиддир. Бу чүр артелләр капиталист кооперасијасынын үстүн әһәмијјәтини зәррә гәдәр дә азалтмыр*. «Артел әсасынын» һәгигәтдә нә дәрәчәдә

* Мәтндә дедикләримизи мисалларла сүбут етмәји лүзумсуз билирик; ч-б В. В.-нин «Кустар пешәсиндә артел» китабында (СПБ. 1895) белә мисаллардан бир јығын көстәрмәк олар. Ч-б Волкин ч-б В. В. нин кәтирдији мисалларын (адыны чәкдијимиз әсәр, сәһ. 182 вә сонракылар) һәгиги әһәмијјәтини артыг мүәјјән етмиш вә бизим «кустар» сәнајемиздә «артел әсасынын» һеч дәрәчәсиндә олдуғуну көстәрмишдир. Ч-б В. В.-нин анчаг белә бир иддиасыны гејд едәк: «...бир нечә мүстәгил кустарын бирләшиб бир мәһсулдар вәһид олмасы... рәгабәт шәраитиндә зәрури төләбиндән ирели кәлмир. Пешәләрин чохунда муздлу фәһләнин аз-чох ири е'малатханаларын олмамасы буну сүбут едир» (93). Белә бош вә әсассыз бир иддианы ирели сүрмәк, әлбәттә, һәјәтбәһәјат сијаһыларынын бу мәсәлә һаггында верди ји мә'луматы тәһлил етмәкдән чох-чох асандыр.

кеннш тәтбнг олундуғуна даир дүрүст тәсәввүр hаснл етмәк үчүн орадан-бурадан тапылан тәсадүфи мисаллара әсасланмаг кифајәт дејнлднр; бунун үчүн башдан-баша тәдгнг олунмуш бнр рајона анд рәгәмләри көтүрмәк вә кооперасијанын бу вә ја башга формаларынын нисбәтән нә дәрәчәдә јајылдығыны вә онун әһәмијјәтини нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Мәсәлән, 1894/95-чи ил Перм «кустар» сијаһысынын рәгәмләри бу гәбилдәндир, — вә бнз хырда сәнаје саһнбләриннн нә дәрәчәдә чох дағыныг олдуғунун һәмнн сијаһыда гејд едилдијини вә сајча чох аз олан ири мүәссисәләрнн нә гәдәр бөјүк әһәмнјјәтн олдуғуну башга бнр јердә («Етүдлөр», сәһ. 182—187*) артыг көстәрмншдик. Капиталист кооперасијасынын ролу һаггында јухарыда чыхардығымыз нәтичә тәк-тәк мисаллара дејил, мүхтәлиф јерләрдә онларча ән мүхтәлиф пешәләри әһатә едән һәјәтбәһәјәт снјаһыларын верднјн дүрүст мә'лумата әсасланыр.

VI. ХЫРДА ПЕШӘЛӘРДӘ ТИЧАРӘТ КАПИТАЛЫ

Мә'лум олдуғу кими, хырда кәндли пешәләри бир чох һалларда хүсуси бинәкдарлар төрәдир; бунлар ајрыча олараг тичарәт әмәлијјаты илә, мәһсул сатмаг вә хаммал алмаг ишләри илә мәшғул олур вә адәтән хырда сәнајечиләри бу вә ја башга формада өзләринә табе едирләр. Көрәк бу һал хырда кәндли пешәләринин үмуми гурулушу илә нечә әлагәдардыр вә онун нә кими әһәмнјјәти вардыр.

Бинәкдарын әсас тәсәрруфат әмәлијјаты әмтәә (мәһсул вә ја хаммал) алыб, ону јенидән сатмагдан ибарәтдир. Башга сөзлә десәк, бинәкдар тичарәт капиталынын нүмајәндәсидир. Һәр бир капиталын, — истәр сәнаје капиталынын, истәрсә дә тичарәт капиталынын,—башланғыч нөгтәси ајры-ајры шәхсләрин әлиндә сәрбәст пул вәсаитинин әмәлә кәлмәсидир (сәрбәст пул вәсаити дедикдә, шәхси истеһлака вә с. сәрф едилмәсинә лүзум олмајан пул вәсаитини нәзәрдә тутуруг).

* Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 433—439. *Ред.*

Бизим кәндә бу әмлак фәрглəрнинн нечə баш вердијнни јухарыда әкинчи вə пешəкар кəндлнлəрин тəбəгəлəшмəси һаггында рəгəмлəрə əсасəн этрафлы көстəрмишдик. Һəмин рəгəмлəр бинəкдарын мејдана кəлмəси шəртлəриндəн бнрини, мəһз: хырда истеһсалчыларын дағыныглығыны, тəкләнмəсини, онларын арасында тəсərруфат тəфригəсн вə мүбарнзə олдуғуну ајдынлашдырды. Днкəр шəрт, тичарət капиталынын ифа етднјн вəзифəлəрнн характеринə, јə'ни мə'мулатын сатылмасына вə хаммал алынмасына аиддир. Əмтəə истеһсалы зəиф нникишаф етднкдə хырда истеһсалчы өз мə'мулатыны кичик јерли базарда сатмагла, бə'зəн һətта бнлаваситə истеһлакчыја сатмагла кифајətлəннр. Бу — сənətдən азча фəргləнən əмтəə истеһсалынын ашағы инкишаф пилləснднр. Базар кенишлəнднкчə белə бир хырда дағыныг сатыша (хырда, дағыныг истеһсала тамамнлə ујғун олан сатыша) *имкан олмур.* Ирн базарда сатыш да ири, күтləви олмалыдыр. Одур ки, истеһсалын хырдалығы ирн, топдан сатыш зəрурəтн илə барышмаз бнр зиддијjət тəшкил едир. Мөвчуд нчтиман-тəсərруфат шəрантнндə, хырда истеһсалчыларын тəкləндији вə тəбəгəлəшдији шəраитдə бу зиддијjət јалныз азлыг тəшкнл едən варлыларын пумајəндəлəринин сатышы өз əлləринə кечирмəси, ону төмəркүзləшдирмəси јолу илə һəлл олуна биләрди. Бинəкдарлар бөјүк мигдарда мə'мулат (вə ја хаммал) алыр вə белəликлə сатыш хəрчləрини азалдырдылар, хырда, тəсадуфи, гејри-мүнтəзəм сатышы ири вə мүнтəзəм сатыша чевирирдиләр; бөјүк сатышын бу халнс нгтисади үстүнлүјү нəтичəсиндə хырда истеһсалчы лабуд ●ларағ базардан ајры салыныр вə тичарət капиталынын һөкмранлыгы гаршысында ачиз галырды. Белəликлə, əмтəə тəсərруфаты шəраитиндə нри, күтləви сатышын дағыныг хырда сатышдан халнс нгтисадн үстүнлүјү үзүндən хырда истеһсалчы лабуд ●ларағ тичарət капиталындан асылы вəзијjətə дүшүр*. Өзлүјүндə ајдындыр ки, сəнаје капиталисти-

* Үмумијjətlə капитализмин нникишафында тичарət, сөвдəкəр капиталынын əһəмијjəти мəсələсинə кəлдикдə, охучуја «Капитал»ын III чилдини охумағы мəсləһət көрүрүк. Хүсусилə бах: К. Маркс, Капитал, Госполитиздат, 1953, III, I, S. 253—254 (русча тəрчүмəси, 212) əмтəə-тичарət капиталынын мəнијjəти һаггында; S. 259 (русча

нин мәнфәәти чох вахт нормал әмәк һаггындан чыхылан мәбләғдән ибарәт олдуғу кими, бинәкдарларын мәнфәәти дә һәгигәтдә чох вахт бир тәк күтләви сатыш дәјәри илә хырда сатыш дәјәри арасындакы фәргдән ибарәт олмур. Буна бахмајараг, сәнаје капиталистинин мәнфәәтини изаһ етмәк үчүн биз иш күввәсинин өз һәгиги дәјәринә сатылдығыны зәнн етмәлијик. Ејни илә дә, бинәкдарын ролуну изаһ етмәк үчүн биз белә зәнн етмәлијик ки, мәһсуллары о, әмтәә мүбадиләсинин үмуми ганунлары үзрә алыб сатыр. Тичарәт капиталы һөкмранлығынын јалныз бу игтисади сәбәбләри онун һәгигәтдә кәсб етдији вә сыраларында даим ән ади фырылдагчылыға да тәсадүф едилдији (буна һеч бир шүбһә ола билмәз) мүхтәлиф формалары анламаг јолуну көстәрә биләр. Адәтән халгчыларын етдији кими, бунун әксини етмәк, — јә'ни «голчомагларын» мүхтәлиф фырылдагларыны көстәрмәклә кифајәтләнмәк вә буна әсасланыб һадисәнин игтисади тәбиәти мәсәләсини тамамилә кәнара гојмаг исә, вулгар игтисад нөгтеји-нәзәринә кечмәк демәкдир*.

Базар үчүн олан хырда истеһсал илә тичарәт капиталынын һөкмранлығы арасында зәрури сәбәбијјәт әлагәси олдуғу һаггындакы мүддәамызы сүбут етмәк үчүн бинәкдарларын нечә мејдана кәлдијини вә нә кими рол ојнадығыны ән јахшы тәсвир едән бәһсләрдән биринин үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајанаг. Биз Москва губерниjасында крүжева пешәсинин тәдгигини нәзәрдә тутуруг («Москва губернијасында пешәләр»,

---

тәрчүмәси, 217) тичарәт капиталының сатыны учузлашдырмасы һаггында: S. 278—279 (Русча тәрчүмәси, 233—234) «Сәнаје е'малатханәсына нисбәтән сөвдәкәр мүәссисәләриндә тәмәркүзләшмәнин даһа тез мејдана кәлмәсинин» игтисади зәрурилији һаггында; 308 (Русча тәрчүмәси, 259) вә S. 310—311 (Русча тәрчүмәси, 260—261) «капиталист истеһсал үсулунун инкишафы үчүн» зәрури «шәрт» олан тичарәт капиталының тарихи ролу һаггында[124].

* «Кустар пешәләрини тәсдиг едән вә тичарәт капиталыны базар үчүн хырда истеһсалын зәрури бир амили кими дејил, кәдәрли бир сачма кими тәлгин верән халгчылар»ын јанлыш нөгтеји-нәзәри, тәәссүф ки, статистика тәдгигләриндә дә өзүнү көстәрмишдир. Мәсәлән, там бир сыра һәләтбәһәјат кустар сифаһылары (Москва, Владимир, Перм губерниjаларына даир) вардыр ки, бунлар һәр бир хырда сәнаје чешидинин тәсәрруфатыны бүтүн тәдгиг етмиш, лакин бинәкдарларын *тәсәрруфаты* мәсәләсини, бинәкдар капиталының нечә әмәлә кәлмәси вә бу капиталын һәчминин нә илә мүәјјән олунмасы, мәһсулу бинәкдарын һансы дәјәрлә алыб сатмасы вә и. а. мәсәләсини тәдгиг етмәмишләр. Мүгајисә ет: бизим «Етүдләр», сәһ. 169. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 415—416. *Ред.*)

VI чилд, II бурахылыш). «Алверчи гадынларын» мејдана кәлмәси просеси белә олмушдур. 1820-чи илләрдә, јә'ни бу пешә мејдана кәлдији заман вә сонралар, кружевачылар һәлә аз олдуғу заман алычылар башлыча олараг мүлкәдарлар иди, «ағалар» иди. Истеһлакчы истеһсалчыја јахын иди. Пешә әтрафа јајылдыгча кәндлиләр кружеваны «бир васитә илә», мәсәлән, дарагчылар васитәси илә Москваја көндәрмәјә башладылар. Белә ибтидаи шәкилдә сатышын јарарсыз олдуғу чох тезликлә ашкара чыхды: «бу ишлә мәшғул олмајан кәндли гапы-гапы дүшүб евләри кәзә биләрми?» Сатышы кружева тохујан гадынлардан бириндә тапшырмаға башладылар, онун итирдији вахтын муздуну верирдиләр. «Һәмин гадын кружева тохумаг үчүн материал да кәтирирди». Беләликлә, тәкләнмиш сатышын әлверишли олмамасы, тичарәтин, бир чох ишчи гадынлардан мә'мулат топлајан бир шәхсин ифа етдији хүсуси бир вәзифәјә чеврилмәсинә сәбәб олур. Бу ишчи гадынларын бир-бириндә патриархал јахынлыгы (гоһумлуг, гоншулуг, һәмкәндли олмаг вә с.) нәтичәсиндә әввәлчә шәрикли сатыш тәшкил етмәк тәшәббүсү, сатышы гадын усталардан биринә тапшырмаг тәшәббүсү мејдана кәлир. Лакин пул тәсәрруфаты гәдим патриархал мүнасибәтләрдә дәрһал өзүнә јол ачыр, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси һаггындакы күтләви рәгәмләр әсасында јухарыда гејд етдијимиз һалларын дәрһал мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Сатыш үчүн мәһсул истеһсал едилмәси вахты пул илә өлчмәјә алышдырыр. Васитәчи гадынын итирдији вахтын вә онун әмәјинин һаггыны вермәк лазым кәлир; васитәчи гадын өз мәшғәләсинә алышыр вә ону өзүнә пешә етмәјә башлајыр. «Бир нечә дәфә тәкрар олунан белә сәфәрләр *алверчи гадын* типи јаратмышдыр» (I, с., 30). Бир нечә дәфә Москваја кедиб-кәлән шәхс орада өзүнә даими әлагәләр дүзәлдир, бу әлагәләр исә мәһсулу мүнтәзәм сата билмәк үчүн чох зәруридир. «Комиссијачылыг газанчы илә јашамаг зәрурәти вә адәти мејдана кәлир». Алверчи гадын алдығы комиссијачылыг һаггындан башга «материалын, кағызын, сапын үстүнә дә бир гәдәр кәлир», тә'јин олунан гијмәтдән

артыға сатдығы кружевадан көтүрдүјү артыг пулу чибинә гојур; алверчи гадынлар дејирләр ки, кружеваны ҝијмәтиндән учуз сатмышлар, дејирләр ки: «истәјирсән вер, истәмирсән вермә». «Алверчи гадынлар... шәһәрдән чүрбәчүр маллар да кәтирмәјә башлајыр вә бундан хејли мәнфәәт көтүрүрләр». Демәли, комиссијачы гадын дөнүб мүстәгил бир алверчи олур вә сатышы инһисара алмаға вә өз инһисарчылығындан истифадә едиб гадын усталары тамамилә өзүнә табе етмәјә башлајыр. Тичарәт әмәлијјаты илә бәрабәр сәләмчилик әмәлијјаты, уста гадынлара борч пул вермәк, онлардан малы учуз ҝијмәтлә көтүрмәк вә саирә дә мејдана кәлир. «Гызлар кружеваны сатана маната 10 гәпик верирләр, һәм дә чох јахшы билирләр ки, алверчи гадын онсуз да кружеваны хејли баһа сатмагла онлардан әлавә пул көтүрүр. Лакин гызлар һеч билмирләр ки, башга нә чүр етсинләр. Мән онлара дедикдә ки, нөвбә илә Москваја кетсинләр, онлар чаваб верднләр ки, онда даһа пис олар, чүнки кружеваны кимә сатмаг лазым кәлдијини билмирләр, алверчи гадын нсә-һәр јерә јахшыча бөләддир. Алверчи гадын онларын һазыр малыны сатыр вә онлара сифариш, материал, чешни (нахыш) вә саирә кәтирир; алверчи гадын онлара һәмишә габагчадан пул да верир, јахуд борч верир, еһтијач үз верәндә кружеванын бир парчасыны кәсиб она сатмаг да олур. Алверчи гадын, бир тәрәфдән, ән кәрәкли, зәрури бир адам олур, — дикәр тәрәфдән, тәдричән дөнүб өзкәсинин әмәјини артыг дәрәчәдә истисмар едән шәхсијјәт, голчомаг гадын олур» (32). Буна әлавә етмәк лазымдыр ки, белә типләр һәмин ән хырда истеһсалчыларын өзләриндән јетишир: «Кимдән сорушдугса, ајдын олду ки, алверчи гадынларын һамысы әввәлләр өзләри дә кружева тохујанлар имиш, демәли, истеһсалын өзүнә бәләд олан адамлар имиш; онлар һәмин кружева тохујан гадынлар ичәрисиндән чыхмышлар; илк заманлар онларын һеч бир капиталы јох имиш вә јалныз комиссијачылыгдан пул газандыгча, јаваш-јаваш һәм чит, һәм дә башга малларла алвер етмәјә башлајыбмышлар»

(31)*. Белəликлə, шүбhəсиздир ки, əмтəə тəсərrүфаты шəрантиндə хырда истеhсалчы лабүд олараг өз нчəрисиндəн јалныз үмумиҗјətлə варлы сənаҗечнлəр дејил, хүсуси олараг тичарət капиталы нүмаjəндəлəрн дə јетишдирир**. Бу нүмаjəндəлəр јетишдикдə исə, хырда, дағыныг сатышы ирн топдансатышын сыхышдырыб арадан чыхармасы лабүд олур***. «Кустарлар» нчəрисиндəн чыхан вə ејни заманда бинəкдар олан даhа бөjүк саһибкарларын həгигətдə сатышы нечə тошкил етдикləринə даир бир нечə мисал көстəрək. Москва губернијасы кустарлары hесаб чөткəлəрнин (бизим чədвəлдə бунларын hаггындакы статистика рəгəмлəрнnə бах: əлавə 1) Русијаныш həр jерндə башлыча олараг јармаркаларда сатырлар. Бир кустар јармаркада өзү алвер етмək истəсə, 1-чиси, онун хејлн капиталы олмалыдыр, чүнки јармаркада алвер јалныз топдансатыш алверидир; 2-чиси, онун өз адамы олмалыдыр ки, jерлəрдə мə'мүлат алыб она көндəрсин. Бу имкан «тək бирчə нəфəр тачир-кəндлидə» вардыр; о ејни заманда «кустардыр», хејлн капиталы вардыр, чөткə гајырмаг (jə'ни чөткə чəрчивəлəрнnн вə ашыгларыны hазырламагла) вə сатмагла мəшғул олур; онун 6 оғлу «јалныз алверлə мəшғулдур», буна көрə дə паj торпағыны бечəрмək үчүн муздла икн ишчи тутмаг лазым кəлир. Тədгигчи дејир: «Тəəччүблү дејилдир ки, о өз əмтəəсини бүтүн јармаркалара чыхара билир, нисбətən хырда алверчиләр исə өз əмтəəләрини адətən јахын jерлəрдə сатырлар» («Москва губернијасында пешəләр», VII, 1 бурахылыш, 2-чи hиссə, сəh. 141). Бу hалда тичарət капиталынын нүмаjəндəси

---

* Хырда истеhсалчыларын өз нчəрисиндəн белə бинəкдарлар јетишмəси үмуми бир hалдыр вə тədгигчиләр həмин мəсələjə тохундугда бүнү, демək олар, həмишə геjд едирлəр. Ејни фикри билмək үчүн, мəсələн, бахэдари өлчək тикмək пешəсиндə «ики нерəнлəр» hаггында («Москва губернијасында пешəләр». VII чилд, II бурахылыш, сəh. 175—176). Павлово пешəсиндə бинəкдарлар hаггында (Григорјев, I, с., 92) вə бир чох башгалары hаггында.

** Хырда сатышын (hабелə хырда hиссəлəрлə хаммал алынмасының) зəрəрли олмасы илə «хырда дағыныг истеhсалын үмуми характери» арасында əлагə өлдуғуну hələ Корсак («Пешə формалары hаггында») тамамилə hаглы көстəрмишди (сəh. 23 вə 239).

*** Кустарлар арасында олан вə jухарыда даhа этрафлы бəhс етдиjимиз бөjүк саһибкарлар чох вахт гисмən дə бинəкдардырлар. Мəсələн, бөjүк сənаҗечиләрин хырда сənаҗечиләрдəн мə'мулат алмасы чох jајылмыш бир hалдыр.

үмуми «әкинчи кәндлиләр» күтләсиндән һәлә о гәдәр аз ајрылмышдыр ки, онун һәтта пај торпағында өз тәсәррүфаты вә бөјүк патриархал аиләси һәлә дә галыр. Москва губернијасы көзлүкчүләри өз мә'мулаты-ны (көзлүк саганагларыны) сатдыглары сәнајечиләр-дән тамамилә асылыдырлар. Бу бинәкдарлар ејни заманда өз е'малатханалары олан «кустардырлар»; онлар јохсуллара борч хаммал вериб шәрт гојурлар ки, өз мә'мулатыны «сатһибкара» версинләр вә и. а. Хырда сәнајечиләр өз мәһсулларыны өзләри Москваја апарыб сатмаг истәмишләрсә дә, мүвәффәг ола бил-мәмишләр; көрмүшләр ки, мә'мулаты 10—15 манатлыг хырда һиссәләрлә сатмаг чох әлверишсиздир (ib., 263). Рјазан губернијасында кружева пешәсиндә алверчи гадынлар гадын усталарын әмәк һаггынын 12—50%-и мигдарында газанч көтүрүрләр. «Мө'тәбәр» алверчи гадынлар сатыш мәркәзләри илә мүнтәзәм әлагә сах-лајыр вә әмтәәни почт илә көндәрирләр, бу васитә илә дә кедиб-кәлмә хәрчләринә гәнаәт етмиш олурлар. Топдансатышын нә дәрәчәдә зәрури олдуғу ондан кө-рүнүр ки, алверчиләр һәтта 150—200 манатлыг мал сатдыгда да сатыш хәрчләринин чыхарыла билмәјә-чәјини зәнн едирләр («Куст. ком. әсәрләри», VII, 1184). Белјов кружевасынын сатышы белә тәшкил едилмиш-дир. Белјов шәһәриндә үч дәрәчә алверчи гадын вар-дыр: 1) «јерли алычылар»; бунлар хырда сифаришләр верир, өзләри гадын усталарын јанына кедир вә ал-дыглары әмтәәни ири алверчи гадынлара тәһвил ве-рирләр. 2) Сифаришчи-алверчи гадынлар; бунлар өзләри сифаришләр верир вә ја әмтәәни јерли алыч-лардан алыб пајтахтлара апарырлар вә и. а. 3) Ири алверчи гадынлар (2—3 «фирма»); бунлар комиссија-чыларла әлагә сахлајыр, әмтәәни онлара көндәрир вә онлардан бөјүк сифаришләр алырлар. Әјаләт алверчи гадынларының өз әмтәәләрини бөјүк мағазалара апа-рыб орада сатмасы, «демәк олар, һеч мүмкүн дејил-дир»; «мағазалар бөјүк бағламаларла ән мүхтәлиф кружевалар кәтириб һамысыны бирдән сатан бинәк-дар гадынлардан мал алмағы үстүн тутурлар»; алвер-чи гадынлар да малы һәмин «бинәкдар гадынлара»

сатмалы олурлар; «тичарәтә аид һәр чүр хәбәрләрн дә оилардан өјрәннрләр; гијмәти дә онлар тә'јнн еднрләр; бир сөзлә, онларсыз кечннмәк мүмкүн дејнлднр» («Куст. ком. әсәрләри» X, 2823—2824). Белә мисаллардан истәнилдији гәдәр кәтирмәк оларды. Лакин ири базарлар үчүн әмтәә истеһсал еднлдикдә хырда, дағыныг сатышын әсла мүмкүн олмадығыны көрмәк үчүн кәтирдијимиз мисаллар да тамамнлә кифајәтднр. Хырда истеһсалчыларын дағыныг олдуғу вә тамамилә тәбәгәләшдији бир шәраитдә*, ири сатыш јалныз нри *капитал* тәрәфиндән тәшкил едилә бнләр; бу сәбәбдән дә ири капитал кустарлары тамамилә ачиз вә асылы вәзијјәтә салыр. «Сатышы тәшкил етмәк» васнтәси илә «кустара» јардым көстәрмәји мәсләһәт көрән јајылмыш халгчы нәзәриjjәләринин нә гәдәр мә'насыз олдуғуну да бурадан көрмәк олар. Халнс нәзәрн чәһәтдән белә нәзәрнjjәләр, *әмтәә* истеһсалы нлә *капиталист* сатышы арасында гырылмаз әлагә олдуғуну анламамагдан ирәлн кәлән мешшан хүљасындан башга бнр шеј дејнлднр**. Русија керчәклијиндән көтүрүлән рәгәмләрә кәлдикдә нсә, белә нәзәрнjjәләрн нчад едәнләр бунлара садәчә олараг е'тинасызлыг көстәрирләр: хырда әмтәә истеһсалчыларынын дағыныглығына вә тамамнлә тәбәгәләшдијинә е'тинасызлыг көстәрилир; онларын өз ичәрисиндән «бнһәкдарлар» јетишдији вә јетишмәкдә олдуғу фактына е'тинасызлыг көстәрнлир; капиталнзм чәмијјәтиндә сатышын јалныз нри капитал тәрәфиндән тәшкил едилә биләчәјинә е'тинасызлыг көстәрилир. Әлбәттә, хоша кәлмәјән, лакни шәксиз керчәк олан һәјатын бүтүн бу хүсусијјәтләриидән

---

* Ч-б В. В. инандырмага чалышыр ки, тичарәт капиталына табе едилмиш олан кустар «әслиндә тамамилә лүзумсуз зарәрләр чәкир» («Кустар пешәсинә даир очерклар», 159). Олмаја ч. В. В. зənn едир ки, хырда истеһсалчыларын тәбәгәләшмәсн «әслиндә», је'нн ичарисиндә бу хырда истеһсалчынын јашадығы әмтәә тәсәрруфаты мүһити нөгтеји-нәзәрндән «тамамилә лүзумсуздур»?.

** Перм халгчылары дејирләр: «Иш голчомагда дејил, кустарларын капиталынын өз олмасындадыр» («Перм губернијасында кустар пешәләрнин вәзијјәтинә даир очерклар», сәһ. 8). Мәкәр голчомаг капиталы олан кустар дејилми? Бәдбәхтлик дә елә ондадыр ки, халгчылар хырда истеһсалчыларын тәбәгәләшмәси просесини, је'ни һәмин истеһсалчылардан саһибкарлар вә «голчомаглар» јетишдирән просеси тәдгиг етмәк истәмирләр.

сәрф-нәзәр етдикдә in's Blaue hineiн* хүлјаја гапылмаг чәтин дејилдир**.

Бизим «кустар» пешәләримиздә тичарәт капиталының мәһз нечә тәзаһүр етдијини вә хырда сәнаје чинин нечә ачиз вә мискин бир вәзијјәтә салдығыны бурада мүфәссәл тәсвир етмәјә имканымыз јохдур. Һәм дә тичарәт капиталының јүксәк инкишаф мәрһәләсиндә һөкмранлығыны, јә'ни тичарәт капиталынын (мануфактураның әлавәси олараг) күтләви мигјасда капиталист ев ишн тәшкил етдији пилләни бундан сонракы фәсилдә тәсвир етмәли олачағыг. Бурада исә тичарәт капиталының хырда пешәләрдә алдығы әсас формалары көстәрмәклә кифајәтләнәчәјик. Биринчи вә ән садә форма алверчинин (вә ја ири с'малатхана саһибинин) хырда әмтәә истеһсалчыларындан мә'мулат алмасыдыр. Бинәкарлыг зәиф инкишаф етдикдә вә ја рәгабәт апаран бинәкарлар чох олдугда әмтәәнин алверчијә сатылмасы һәр чүр башга сатышдан фәрглән мәјә биләр; лакин әксәр һалларда јерли бинәкар кәндлинин даим өз мә'мулатыны сата билдији јеканә шәхс олур вә бу һалда бинәкар өз инһисарчы вәзијјәтиндән истифадә едәрәк истеһсалчынын әмтәәсинә

---

* Главајы: бош јерә. *Ред.*

** Хәлчы нәзәријјәчиләри әсас «pasi-игтисади (гондарма-игтисади. *Ред.*) дәлилләриндән бири дә, «мүстәгил кустара» чүз'и «әсас» *капитал* вә «дәврилјә» *капиталы* лазым олмасы һагтындакы мүлаһизәләрдән ибарәтдир. Чох јајылмыш олан бу мүлаһизәләрин мәһијјәти будур. Кустар пешәләри кәндлијә бөјүк фајда верир вә буна көрә дә онлары јајмаг лазымдыр. (Бир беля күлмәли бир фикир үзәриндә дајанмырыг кн, күја инфлас етмәкдә олан бир јығын кәндлиләрә, онларын бир гәдәрини хырда әмтәә истеһсалчысына чевирмәклә көмәк етмәк олар.) Пешәләри јајмагдан өтрү исә, иш апармаг үчүн кустара нә гәдәр «капитал» тәләб олундуғуну билмәк лазымдыр. Бир чох беля һагт-һесабдан бириши көтүрәк. Ч.б Григорјев бизә өјүд верир дејир: Павлово кустары үчүн, әмәк аләтләриниң дәјәрини дә нәзәрә алмагла, 3—5 манатлыг, 10—13—15 манатлыг вә н. а. әсас «капитал» лазымдыр, дәврилјә «капиталы» исә, *бир һәфтәлик* јејинти вә хаммал хәрчләрини нәзәрә алмагла 6—8 манат олмалыдыр. «Демәли, Павлово рајонунда асас капиталын вә дәврилјә капиталының (sic!) һәчми о гәдәр «чүз'идир» ки, орада мүстәгил (sic!!) истеһсал үчүн лазымы аләт вә материјал әлдә етмәк чох асандыр» (I. c., 75). Доғрудан да, беля бир мүлаһизә јсриттәкдән «асан» нә ола биләр? Павлово пролетары бир гәләмлә дөндәрилиб «капиталист» едилмишдир; бунү етмәк үчүн онун бир һәфтәлик хәрчини вә учуз аләтләрини «капитал» адландырмаг кафи имиш. Сатышы инһисара алан, de facto (фе'лән, һәгигәтдә. *Ред.*) «мүстәгил» ола биләчәк вә миллә рлә манат капитал ишләдән бөјүк бинәкарларын ејни һәгиги *капиталындан* мүәллиф садәчә олараг сәрф-нәзәр етмишдир! Доғрудан да бу варлы павловчулар гәрибә мәхлуг имиш ләр; онлар нәсилләр бојү чүрбәчүр һарам јоллар ла өзләрinә милләрлә манат капитал дүзәлтмишләр вә дүзәлтмәкдәдирләр. Һалбуки ән јени кәшфләрә көрә, «мүстәгил» олмаг үчүн онларча манат «капитал» кифајәт имиш!

верднјн гнјмәтн һәдсиз дәрәчә ашағы салыр. Тичарәт капиталынын икинчи формасы онун сәләмчиликлә бирләшмәсиндән ибарәтдир: пула даим еһтијачы олан кәндли бинәкдардан борч пул алыр, сонра да борчунун әвәзиндә өз әмтәәсини она верир. Бу һалда (чох кенш јајылмыш бу һалда) әмтәә һәмишә сүн'и сурәтдә ашағы салынмыш гијмәтлә сатылыр вә нәтичәдә чох вахт кустарын әлиндә һәтта муздлу фәһләнин ала биләчәји гәдәр дә пул галмыр. Бундан әлавә, кредиторун борчлуја мүнасибәти борчлунун лабуд сурәтдә шәхсән асылы вәзијјәтә, әсарәт алтына дүшмәсинә, борчлунуи хүсусилә еһтијач ичиндә олдуғу һаллардан кредиторун истифадә етмәсинә вә и. а. сәбәб олур. Тичарәт капиталынын үчүнчү формасы, алынан мә'мулат мүгабилиндә әмтәә илә һагг-һесаб чәкилмәсидир ки, бу да кәнд бинәкдарларынын ади үсулларындан бириди р. Бу форманын хүсусијјәти онун тәкчә хырда пешәләрә дејил, үмумијјәтлә әмтәә тәсәррүфатынын вә капитализмин инкишаф етмәмиш бүтүн мәрһәләләринә хас олмасындадыр. Јалныз әмәји ичтиманләшдирмиш олан вә һәр чүр патриархаллыгла әлагәни бүсбүтүн кәсмиш олан машынлы ири сәнаје бу әсарәт формасыны сыхышдырыб арадан чыхармыш, ири сәнаје мүәссисәләриндә онун ганунверичилик јолу илә гадаған едилмәсинә сәбәб олмушдур. Тичарәт капиталынын дөрдүнчү формасы алверчинин мә'мулат мүгабилиндә «кустарла» мәһз истеһсал үчүн лазым олан әмтәәләр (хаммал вә ја јардымчы материаллар вә и. а.) илә һагг-һесаб чәкмәсиндән ибарәтдир. Хырда сәнајечијә истеһсал материаллары сатылмасы, тичарәт капиталы үчүн, мә'мулат алмаг әмәлијјаты илә там јекчинс олан мүстәгил бир әмәлијјат да тәшкил едә биләр. Әкәр мә'мулаты алан бинәкдар онун әвәзиндә «кустара» лазым олан хам материаллары вернрсә, бу һал капиталист мүнасибәтләринин инкишафында чох бөјүк бир аддымдыр. Хырда сәнајечини һазыр мә'мулат базарындан узаглашдырмыш олан бинәкдар инди ону хаммал базарындан да узаглашдырыр вә бунуила да кустары тамамилә өзүнә табе едир. Бу форма илә тичарәт капиталынын јүксәк формасы арасында, јә'нн бинәк-

дарын «кустарлара» мүәјјән муздла е'мал етмәк үчүн билаваситә материал пајладыгы форма арасында анчаг бирчә аддым мәсафә галыр. Кустар de facto муздлу фәһлә, өз евиндә капиталист үчүн ишләјән муздлу фәһлә олур; бурада бинәкдарын тичарәт капиталы сәнаје капиталына чеврилир*. Капиталист ев иши үсулу мејдана кәлир. Бу үсул хырда пешәләрдә аз-чох тәсадүфи шәкилдә гаршыја чыхыр; онун күтләви тәбиги исә капиталист инкишафынын сонракы јүксәк мәрһәләсинә аиддир.

VII. «ПЕШӘ ВӘ ӘКИНЧИЛИК»

Кәндли пешәләринин тәсвирләриидә хүсуси фәсилләрин сәрләвһәси адәтән белодир. Капитализмин нәзәрдән кечирдијимиз ибтидаи мәрһәләсиндә пешәчи, демәк олар, һәлә кәндлидән ајрылмамыш олур, бу сәбәбдән дә онун торпагла әлагәси һәгигәтән чох сәчијјәви бир һалдыр вә ајрыча нәзәрдән кечирилмәлидир.

Бизим чәдвәлин (бах: әлавә I) рәгәмләриндән башлајаг. «Кустарларын» әкинчилијинин характеристикасыны вермәк үчүн бурада, 1-чиси, һәр дәрәчәјә мәнсуб пешәчиләрин атларынын орта сајы һаггында мә'лумат вардыр. Бу чүр мә'луматын аид олдуғу 19 пешәни јекунлашдырдыгда ашкар олур ки, һәр пешәчијә (саһибкара вә ја хырда саһибкара) үмумиҗәтлә вә орта һесабла 1,4 ат дүшүр, дәрәчәләри көтүрдүкдә исә: I) 1,1; II) 1,5 вә III) 2,0. Беләликлә, саһибкар өз пешә тәсәрруфатынын һәчминә көрә нә гәдәр јүксәкдә дурурса, әкинчи олмаг е'тибары илә дә бир о гәдәр јүксәкдә олур. Ән бөјүк пешәчиләрин иш һејваны хырда пешәчиләринкинә нисбәтән тәхминән 2 дәфә артыгдыр. Лакин ән хырда пешәчиләр дә (I дәрәчә) өз әкинчилијинин вәзнијәтинә көрә орта кәндлиләрдән јүксәкдирләр, чүнки Москва губернијасында 1877-чи илдә

* Тичарәт капиталынын халис формасы әмтәә алмагдан вә *һалын* әмтәәни мәнфәәтлә сатмагдан ибарәтдир. Сәнаје капиталынын халис формасы исә әмтәә алмаглан вә ону *е'мал олунмуш* шәкилдә сатмагдан ибарәтдир; демәли, хам материал вә сенра алмагдан вә материалы е'мал етмәк үчүн иш гүвәси алмагдан ибарәтдир.

үмумијјәтлә 1 кәндли һәјәтинә 0,87 ат дүшүрдү*. Демәли јалныз нисбәтән варлы кәндлиләр пешәчи саһибкарлар вә хырда саһибкарлар чәркәсинә кечә билирләр. Јохсул кәндлиләр исә өз ичәрисиндән саһибкар пешәчиләр вермәк дејил, башлыча оларат пешәчи фәһләләр верир («кустарларын» муздлу фәһләләри, кәнарда кәсбкарлыға кедән фәһләләр вә и. а.). Тәәссүф ки, Москва губернијасында пешәләрин бөјүк әксәријјәтиндә хырда пешәлордә ишләјән муздлу фәһләләрин әкинчилији һаггында мә'лумат јохдур. Бурада папагчылыг пешәси мүстәснадыр (бу пешә һаггында бизим чәдвәлдәки үмуми мә'лумата бах, әлавә I). Папагчы саһибкарларын вә папагчы фәһләләрин әкинчилијинә аид ашағыдакы чох ибрәтли рәгәмләри көтүрәк.

Папагчыларын вәзијјәти	Һәјәтләрин сајы	1 һәјәтә дүшән мал-гараның сајы			Нечә адамлыг пај торпағы вардыр	Бунлардан		Һәјәтләрин сајы			Атсызларын сајы**	Борч галыгы, манат һесабы илә
		ат	инәк	гојун		бечәрилир	бош галыр	пај торпағы бечәрәнләр		Тахылчылыгла мәшғул олмајанлар		
								өз әмәји илә	муздлу әмәклә			
Саһибкарлар	18	1,5	1,8	2,6	52	46	6	17	—	1	—	64
Фәһләләр	165	0,6	0,9	0,8	389	249	140	84	18	63	17	2402

Беләликлә, саһибкар пешәчиләр чох «чалышган» әкинчиләрдән, ја'ни кәндли буржуазијасы нүмајәндәләрindән ибарәт олдуғу һалда, муздлу фәһләләр ифлас етмиш кәндли күтләләрindән топланыр***. Тәсвир

* Бах: «Кәнд әһалисинин игтисади вәзијјәтинә даир статистика материаллары јекуну». Назирләр комитәсинин нәшри. Әлавә I: Земство тәрәфиндән апарылмыш һәјәтбәһәјәт тәдгигат мә'луматы, сәһ. 372—373.

** Көрүнүр, бурада сәһв кетмишдир. Белә охунмалыдыр. евсизләрин, *Ред.*

*** Сәчијјәви чәһәт одур ки, папагчылыг пешәсини тәсвир едән мүәллиф һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнаједә кәндлиләрин тәбәгәләшдијини һәтта бурада да «көрмәмишдир». Бүтүн халгчылар кими, о да нәтичә чыхараркән белә там мәзмунсуз бир ифадә илә кифајәтләнмишдир: «шәһәр әкинчиликлә мәшғул олмага мәнә олмур» («Москва губернијасында пешәләр», VI, I, с. 231). Белөликлә, *һәм* пешәнин гурулушунда, *һәм дә* әкинчилијин гурулушунда олан игтисади зиддијјәтләрин үзәриндән дүнмәзмә кечилмишдир.

етдијимиз мүшаһибәтләри көстәрмәк үчүн саһибкар пешәчиләрин торпағы бечәрмәси үсулу һаггындакы мә'лумат даһа чох әһәмнијјәтлидир. Москва тәдгигчиләри торпағын бечәрилмәсиндә үч үсул олдуғуну көстәрирләр: 1) тәсәрруфат саһибинин шәхси әмәји илә; 2) «муздлу әмәклә»—јә'ни гоншулардан бириниң муздлу әмәји илә; бу адам һәмин «дүшкүн» тәсәрруфат саһибинин торпағыны өз инвентары илә бечәрир; бу бечәрмә үсулу аз таваналы, ифлас етмәкдә олан тәсәрруфат саһибләринин вәзијјәтини көстәрир. 3-чү үсул: «ишчи васитәси илә» бечәрмәк үсулу, јә'ни саһибкарын муздла кәнд тәсәрруфаты («торпаг») ишчиләри тутмасы үсулу әкс маһијјәтдәдир; бу фәһләләр адәтән бүтүн јај фәсли үчүн тутулур, ишин лап гызғын вахтында исә саһибкар адәтән е'малатханадан да онларын көмәјинә фәһлә көндәрир. «Беләликлә, «торпаг» ишчиси васитәси илә торпағын бечәрилмәси үсулу чох фајдалы бир ишдир» («Москва губернијасында пешәләр», VI, I, 48). Биз өз чәдвәлимиздә торпағын бу үсулла бечәрилмәсинә даир 16 пешә һаггындакы мә'лумата јекун вурмушдуг; бу 16 пешәнин 7-дә «торпаг ишчиләри» тутан тәсәрруфат саһибләри һеч јохдур. Бу 16 пешәнин һамысында муздлу кәнд фәһләләри тутан саһибкар пешәчиләр 12%-дир, дәрәчәләри исә: I) 4,5%; II) 16,7% вә III) 27,3%-дир. Пешәчиләр нә гәдәр варлы олурса, онларын ичәрисиндә кәнд саһибкарларына бир о гәдәр тез-тез тәсадүф олунур. Демәли, пешәчи кәндлиләр һаггындакы мә'луматын тәһлили дә паралел сурәтдә һәм сәнаједә, һәм дә әкинчиликдә тәбәгәләшмә олдугуну, јә'ни II фәсилдә әкинчи кәндлиләр һаггындакы мә'лумата әсасән көрдүјүмүз ејни мәнзәрәни көстәрир.

Саһибкар «кустарлар» тәрәфиндән «торпаг ишчиләри» тутулмасы бүтүн сәнаје губернијаларында үмумнијјәтлә чох јајылмыш бир һалдыр. Мәсәлән, Нижни Новгород губернијасында варлы һәмшәриләрин әкинчилик ишчиләри тутмасы һаллары гејд олунур. Јено һәмин губернијанын хәзиләри әтрафдакы халис әкинчилик кәндләриндән кәләнләр ичәрисиндән муздлу әкинчилик ишчиләри тутурлар. «Кимры волостунда»

чәкмәчилик пешәси илә мәшғул олан «ичмачы кәндлиләр өз тарлаларыны бечәрмәк үчүн Твер газасындан вә әтраф јерләрдән Кимрыја кәлән бир јығын муздурлары вә ишчи гадынлары ишә көтүрмәји фајдалы билирләр». Кострома губерниjасында габ рәнкләjәнләр өз муздлу фәһләләриниң пешә ишләриндәи бош вахтларда тарла ишләринә көндәирирләр*. «Мүстәгил сәһибкарларын» (Владимир губерниjасында зәрварагчыларын) «хүсуси тарла ишчиләри вардыр», буна көрә дә онларын тарлалары јахшы бечәрилмиш олур; һалбуки онлар өзләри «чох заман әсла әкиб бичмәк билмирләр»**. Москва губерниjасында, бизим мәдвәлдәки рәгәмләрин аид олдуғу пешәчиләрдән башга, бир чох пешәчиләр муздлу «торпаг ишчиләри» тутурлар, мәсәлән, сапчагчылар, кечәчиләр, ојунчаг шеjләри гајыранлар өз фәһләләриниң тарла ишләринә дә көндәирирләр; дашгашчылар[125], зәварагчылар, дүjмәчиләр, папагчылар, сәррачлар әкинчилик муздурлары сахлаjырлар вә и. а.***. Бу фактын, — *пешәчи*-кәндлиләр тәрәфиндәч муздлу *әкинчилик* фәһләләри сахланмасы фактының чох бөjүк әһәмиjjәти вардыр. Бу факт көстәрир ки, бүтүн капиталист өлкәләринә хас олан вә капитализмин мүтәрәгги тарихи рол ојнадығыны сүбут едән бир һал, jә'ни: әһалиниң һәjат сәвиjjәсиниң jүксәлмәси вә тәләбатының артмасы һалы һәтта хырда кәндли пешәләриндә дә өзүнү көстәрмәjә башлаjыр. Пешәчи «авам» кәндлиjә, онун патриархал керилиjинә һәгарәт нәзәри илә бахмаға башлаjыр вә ән аз һагг верилән, ән ағыр иш олан кәнд тәсәррүфаты ишләриндәи jахасыны гуртармаға чалышыр. Капитализмин ән аз инкишаф етмиш олдуғу хырда пешәләрдә бу һал һәлә чох зәиф тәзаһүр едир; сәнаје фәһләси кәнд тәсәррүфаты фәһләсиндән һәлә jеничә ајрылмаға башлаjыр. Капиталист сәнаjесиниң сонракы инкишаф мәрһәләләриндә бу һал, көрәчәjимиз кими, кениш мигjасда мүшаһидә олунур.

«Әкинчилиjин пешә илә әлагәси» мәсәләсиниң әһәмиjjәти бизи, Москва губерниjасыны чыхмагла, башга

* «Куст. ком. әсәрләри», III, 57, 112; VIII, 135; IX, 1931, 2093, 2185.
** «Владимир губерниjасында пешәләр», III, 187, 190.
*** «Москва губерниjасында пешәләр», I, с.

губернијалара аид олан рәгәмләр үзәриндә даһа әтрафлы даҹанмаға мәчбур едир.

Нижни Новгород губернијасы. Һәсирчиләрдән бир чохунун әкинчилији тәнәззүл едир вә онлар торпағы атыб кедирләр; пајызлыг әкин јерләринин тәхминән $^1/_3$ һиссәси вә јазлыг әкин јерләринин $^1/_2$ һиссәси «бош галыр». Лакин «варлы кәндлиләр» үчүн «торпаг даһа ачыглы өкеј ана дејил, сүд верән доғма анадыр»: мал-гара кифајәт гәдәрдир, күбрә вар, торпаг ичарә сдирләр, өз торпагларыны бөлүнән торпаг саһәләриндән ајырмаға чалышырлар вә ону даһа јахшы бечәрирләр. «Инди варлы кәндли гардаш дөнүб мүлкәдар олмуш, дикәр јохсул кәндли исә бир тәһкимли кими ондан асылы вәзијјәтдәдир» («Куст. ком. әсәрләри», III, 65). Хәзчиләр «пис әкинчидирләр», лакин бурада да «өз јохсул һәмкәндлиләриндән торпаг ичарә едән» даһа бөјүк саһибкарлары ајырмаг лазымдыр вә и. а.; мүхтәлиф груплара мәнсуб хәзчиләрин типик бүдчәләринин јекунларыны көтүрәк: [395-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Әкинчиләрлә пешәчиләрин паралел сурәтдә тәбәгәләшмәси бурада өзүнү тамамилә ајдын көстәрир. Дәмирчиләр һаггында тәдгигчи дејир ки, «пешә әкинчиликдән мүһүмдүр», бир тәрәфдән, варлы саһибкарлар үчүн, дикәр тәрәфдән дә, «бобыл» ишчиләр үчүн (ib., IV, 168).

Пешә илә әкинчилијин нисбәти мәсәләси «Владимир губернијасында пешәләр» әсәриндә һәр һансы башга тәдгигат әсәринә нисбәтән даһа әтрафлы тәһлил едилмишдир. Там бир сыра пешәләрә даир јалныз үмумиј-јәтлә «кустарларын» әкинчилији һаггында дејил (јухарыда бүтүн дедикләримиздән ајдын олдуғу кими, белә «орта» рәгәмләр тамамилә әсассыздыр), мүхтәлиф дәрәчә вә груп «кустарларын», мәсәлән, бөјүк саһибкарларын, хырда саһибкарларын, муздлу фәһләләрин; тохумахана саһибләринин вә тохучуларын; саһибкар-пешәчиләрин вә галан кәндлиләрин; јерли вә кәнар пешәләрлә мәшғул олан һәјәтләрин вә саирәнин әкинчилији һаггында дүрүст мә'лумат верилмишдир. Чи-б Харизоменовун бу мә'луматдан чыхардығы үмуми

Тәвәнәҹә көрә аилә типләри	Нәр ики чинсдән олан әмәкдаш сајы	Киши ишчиләр	Муздлу фәһләләр	Десјатин торпаг	Торпаг: ичарә едилән	Торпаг: ичарәјә верилән	Кәлир, манат һесабы илә: натура илә	пул илә	һарадан: әкинчиликдән	һарадан: хәзинәликдән	чәми	Хәрҹләр, манат һесабы илә: натура илә	пул илә	чәми	Баланс	Пул хәрчинин фаизи
Варлы	14	3	2 муздла тутулмуш	19	5	—	212,8	697	409,8	500	909,8	212,8	503	715,8	+194	70
Орта	10	2	—	16	—	—	88*	120	138	70	208	88	124	212	—4	58
Јохсул	7	2	өзләри муздурлуға кирмиш	6	—	6	15*	75	50	40	90	15	111	126	—36	88

* «Куст. ком. әсәрләри», III, 38 вә сонракылар. Бу рәгәмләр, тәсәррүфатын өз тахылының нечә мүддәт кифаҹәт етдиҗинә даир мүәллифин вердиҗи мә'лумат әсасында тахмини мүәҹҹән едилмишдир.

нәтичә бундан ибарәтдир ки, әкәр «кустарлар» үч категорнјаја: 1) нрн сәнајечиләрә; 2) хырда вә орта сәнајечиләрә; 3) муздлу фәһләләрә бөлүнәрсә, онда биринчи категорнјадан үчүнчү категоријаја доғру *әкинчилијин пислашмәси,* торпағын гәдәринин вә малгарапын сајынын азалмасы, «дүшкүн» тәсәрруфатларын фанзшнин артмасы вә и. а. мүшаһидә олунар*. Тәәссүф ки, ч. Харизоменов бу мә'лумата чох дар нәзәрлә вә биртәрәфли бахараг, әкинчи кәндлиләрнн ејни заманда вә мүстәгил сурәтдә тәбәгәләшмәси просесни нәзәрә алмамышдыр. Буна көрә дә о, һәмин мә'луматдан доған лабуд нәтичәни, јә'ни һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнаједә кәндлиләрин хырда буржуазнјаја вә кәнд пролетариатына парчаландығы нәтичәсини чыхармамышдыр**. Буна көрәдә о, ајры-ајры пешәләри тәсвир едиркән чох вахт үмумијјәтлә «пешәнин» үмумнјјәтлә «әкинчилнјә» тә'сири һаггында көһнә халгчы мүлаһизәләрини нрәли сүрмәк дәрәчәсннә (мәсәлән, бах: «Владимир губернјасында пешәләр», II, 288; III, 91), јә'ни *һәм* пешәнин, *һәм дә* әкинчнлнјин гурулушунда өзүнү көстәрмәли олдуғу дәрин зиддијјәтләрә е'тнпасызлыг көстәрмәк дәрәчәсинә енир. Владимир губернјасында пешәләри өјрәнән дикәр бир тәдгигчн, ч. В. Пругавин бу мәсәләдә халгчы бахышларынын типик нүмајәндәсидир. Будур, онун мүлаһизәләриндән

---

* Бах: «Јурид. Вестник», 1883, XIV чилд, № II вә 12.

** VI-б Харизоменовун белә бир нәтичә чыхармага нә гәдәр јахын олдугуну нәәкчилик пешәсини тәсвир едиркән нсламатдан сонракы нгтисади инкишафа вердији ашағыдакы тә'рифдән көрмәк олар: «Тәһкимчилик һүгугу кәндлиләрин нгтисади сәвијјәсини бәрабәрләшдирирди, варлы кәндлинин әл-голуну бағлајыр, јохсула јардым едир, аилә бөлкүләрнпә мане олурду. Натурал тәсәрруфат тичарәт-сәнаје фәалнјјәти саһәсини хејли даралдырды. Јерли базар шәхси тәсәрруфат тәшәббүскарлығына кифајәт гәдәр кениш меjдан вермирди. Алвәрчи вә ја сәнајечи кәндли пул јығырды, доғрудур, зәрәр чәкмәјнндән горхмурду, лакин чох ләнк вә чәтинликлә јығырды, јыгыб күпәjә голјурду. 60-чы нллərдән е'тибарән шәраит дәjншнлнр. Тәһкимчилик һүгугу ярадан галхыр; кредит вә дәмир јоллар кениш вә узаг базар јарадараг, тәшәббүскар алвәрчи вә сәнајечи кәндлиjә кениш меjдан верир. Орта нгтисади сәвијјәдән јухары иә варса, һамысы тезликлә дирчәлир, тичарәт вә сәнајенп инкишаф етдирир, өз истисмарыны кәмиjјәт вә кеjфиjjәтчә кенишләндирир. Бу сәвијјәдән ашағы нә вардырса, һамысы дүшкүнләшир, тәнәззүл едир, торпагсызлар, тәсәрруфатсызлар вә атсызлар чәркәсинә кечир. Кәндлиләр гөлчомаглар групуна, орта таваналылар групуна вә тәсәрруфатсыз пролетарнат групуна парчаланырлар. Кәндлиләрнн голчомаг үсулу мәдәни мүһитин бүтүн адәтләрини тезликлә гаврајыр; ағајнна јашајыр; бу үсулдән рус чәмнјјәтинин јарыммәдәни тәбәгәләрindән нбарәт бнjүк бир синиф әмәлә кәлир» (III, 20–21).

кичик бир нүмунә. Покровка газасында памбыг парча тохумаг пешәси «тохучуларын кәнд тәсәрруфаты һәјатында үмумијјәтлә зәрәрли бир тәшәббүс (sic!!) сајыла билмәз» (IV, 53). Әлдә олан мә'лумат тохучулар күтләсинин әкинчилијинин пис вәзијјәтдә олдуғуну вә тохумахана саһибләринин әкинчилијинин үмуми сәвијјәдән хејли јүксәкдә олдуғуну көстәрир (бах: јенә орада); чәдвәлләрдән көрүнүр ки, тохумахана саһибләриндән бә'зиләри муздла кәнд фәһләләри дә тутурлар. Нәтичә: «пешә илә әкинчилик јан-јана кедәрәк, бир-биринин инкишафына вә тәрәггисинә сәбәб олур» (60). Бу ибарә һәм пешәдә, һәм дә әкинчиликдә кәндли буржуазијасынын инкишаф вә тәрәггисинин јан-јана кетдији фактыны пәрдәләмәк үчүн ишләдилән ибарәләрдән кичик бир нүмунәдир*.

1894/95-чи ил Перм кустар сијаһысынын рәгәмләри дә ејни һалы көстәрди: хырда әмтәә истеһсалчыларының (саһибкар вә хырда саһибкарларын) әкинчилији даһа јүксәкдир вә кәнд ишчиләри сахладыгларына тәсадүф олунур; сәнәткарларын әкинчилији ашағы сәвијјәдәдир, бинәкдарлар үчүн ишләјән кустарларын әкинчилији исә ән пис вәзијјәтдәдир (тәәссүф ки, муздлу фәһләләрин вә мүхтәлиф тәсәрруфат групларының әкинчилији һаггында мә'лумат топланмамышдыр). Сијаһы нәтичәсиндә һәмчинин ашкар олмушдур ки, әкинчи олмајан «кустарлар» әкинчи «кустарлардан»: 1) әмәк мәһсулдарлығының даһа јүксәк олмасы илә; 2) пешәдән көтүрүлән халис кәлирләрин хејли чох олмасы илә; 3) мәдәни сәвијјәнин вә савадын даһа јүксәк олмасы илә фәргләнирләр. Бүтүн бунлар — һәтта капитализмин илк мәрһәләсиндә дә сәнаједә әһалинин һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк мејли мүшаһидә олундуғуна дәлил јухарыда чыхартдығымыз нәтичәни тәсдиг едән һаллардыр (бах: «Етүдләр», с. 138 вә сонракылар**).

---

* Ч.-б В. В. дә өз «Кустар пешәләриня дајр очеркләр» әсәринин VIII фәслиндә бу мәсәлә һаггында ејни мүлаһизәләрлә кифајәтләнир. «Тахылчылыг пешәјә јардым едир» (205). «Кустар пешәләри сәнајеје губернијаларында әкинчилијин ән мүһүм дајагларындан бириндир» (219). Субутму? — Истәдијиниз гәдәрдир: мәсәлән, *саһибкарлардан* кәнчүләри, нишастачылары, јагчылары (ib. 224) вә балгаларыны көтүрсәниз көрәрсиниз ки, онларын әкинчилији күтләнин әкинчилијиндән јүксәкдир!

** Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 376 вә сонракылар. *Ред.*

Нəһајәт, пешәнин әкинчилијә нисбәти мәсәләси илә әлагәдар олан ашағыдакы чəһәт дә вардыр. Даһа ири мүәссисәләрдә иш дөврү адәтән даһа узун олур. Мәсәлән, Москва губернијасынын мебел пешәсиндә иш дөврү садә харратлыг даирәсиндә 8 ајдыр (бурада е'малатхананын тәркиби орта һесабла=1,9 фəһлә), әјмә мебел даирәсиндә 10 ајдыр (1 мүәссисәјә 2,9 фəһлә дүшүр), ири мебел даирәсиндә исә 11 ајдыр (1 мүәссисәјә 4,2 фəһлә дүшүр). Владимир губернијасынын башмагчылыг пешәсиндә 14 хырда е'малатханада иш дөврү 40 һəфтәдир, 8 ири е'малатханада (хырда е'малатханаларда һәр мүәссисәјә 2,4 фəһлә дүшдүјү һалда, бунларда 9,5 фəһлә дүшүр) 48 һəфтәдир вә и. а.* Ајдындыр ки, бу һал бөјүк мүәссисәләрдә фəһләләрин (аилә фəһләләринин, муздлу пешә фəһләләринин вә муздлу әкинчилик фəһләләринин) даһа чох олмасындан ирәли кәлир вә бу мүәссисәләрин даһа чох сабит олдуғуну, сәнаје фәалијјәти саһәсиндә ихтисаслашмаға мејл етдикләрини бизә көстәрир.

Инди дә «пешә вә әкинчилик» һаггында вердијимиз мә'лумата јекун вураг. Капитализмин нәзәрдән кечирдијимиз ашағы мәрһәләсиндә пешәчи адәтән кəндлидән, демәк олар, һәлә ајрылмамышдыр. Пешәнин әкинчиликлә бирләшмәси кəндлиләрин тәбәгәләшмәсинин дәринләшмәси просесиндә чох мүһүм рол ојнајыр: варлы вә таваналы саһибкарлар е'малатханалар ачыр, кəнд пролетариаты сыраларындан муздла фəһлә тутур, тичарәт вә сәләмчилик әмәлијјаты үчүн пул јығырлар. Јохсул кəндли нүмајәндәләриндән исә, әксинә, муздлу фəһләләр, бинәкдарлара ишләјән кустарлар, тичарәт капиталынын һөкмранлығы нәтичәсиндә даһа чох әзилән ашағы дәрәчәли хырда саһибкар-кустар груплары чыхыр. Беләликлә, пешәнин әкинчиликлә бирләшмәси капиталист мүнасибәтләрини сабитләшдирир вә инкишаф етдирир, бунлары сәнаје-

* Мәнбәләр јухарыда көстәрилмишдир. Москва губернијасында вәһбил тохујанларын, китаба јығырларын, нишастачыларын һәјәтбаһәјат сиjаһылары нәтичәсиндә дә ејни һал мејдана чыхыр. Перм кустар сиjаһылары да бөјүк е'малатханаларла иш дөврүнүн даһа узун олдуғуну көстәрмишдир (бах: «Перм губерниjасында кустар пешәләринә даир очерк», сәһ. 78. Тәəссүф ки, бу барәдә дүрүст мә'лумат верилмәмишдир).

дән әкинчилијә вә әкинчиликдән сәнајеја кечирир*. Капитализм чәмијјәтинә хас олан бир һал, ја'ни сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасы бу дөврдә һәлә ән ибтидаи шәкилдә олса да, һәр һалда тәзаһүр едир, һәм дә — ән мүһүм чәһәт будур ки, — әсла халгчыларын тәсәввүр етдикләри кими тәзаһүр етмир. Пешә әкинчилијә «зәрәр» вурмур дедикдә, халгчы бу зәрәри, пешәнин фајдалы олмасы үзүндән кәнд тәсәрруфатынын тәрк едилмәсиндә көрүр. Лакин иш һаггында белә бир тәсәввүр (фактлардан нәтичә чыхармаг дејил) үјдурмадыр, һәм дә пис үјдурмадыр, чүнки кәндлиләрин бүтүн тәсәрруфат гурулушунда олан зиддијјәтләр бурада нәзәрә алынмыр. Сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасы кәндлиләрин тәбәгәләшмәси илә әлагәдардыр, бу һал кәндин һәр ики гүтбүндә мүхтәлиф јолларла баш верир: азлыг тәшкил едән варлылар сәнаје мүәссисәләри ачыр, бунлары кенишләндирир, әкинчилији јахшылашдырыр, әкинчилик үчүн муздурлар тутур, кетдикчә илин даһа чох һиссәсини пешәјә һәср едир вә — пешәнин мүәјјән инкишаф пилләсиндә — сәнаје мүәссисәсини әкинчиликдән ајырмағы, ја'ни әкинчилији аиләнин башга үзвләринә вермәји вә ја тикилиләри, мал-гараны вә саирәни сатыб мешшан, тачир олмағы даһа әлверишли билирләр**. Бу һалда сәнаје әкинчиликдән ајрылмаздан әввәл әкинчиликдә саһибкарлыг мүнасибәтләри әмәлә кәлир. Кәндин дикәр гүтбүндә сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасы, јохсул кәндлиләрин вар-јохдан чыхыб муздлу фәһләләрә (пешә вә әкинчилик фәһләләринә) чеврилмәсиндән ибарәт олур. Кәндин бу гүтбүндә кәндлиләр пешәнин фајдалы олмасы үзүндән дејил, еһтијач үзүндән вә вар-јохдан чыхдыгларына көрә торпагдан әл чәкир-

* Мәсәлән, Владимир губернијасында јун пешәсиндә бөјүк «фабрикчиләрин» вә хырда усталарын әкинчилији даһа јүксәк сәвијјәләдир. «Истеһсалда дүрүнлүг әмәлә кәлдикдә хырда усталар мәшкәнә алыб тәсәрруфатла мәшғул олмага чалышыр, пешәни исә тамамилә тәрк едирләр» («Владимир губернијасында пешәләр», II 131). Бу мисалы кејд етмәјинә дәјәр, чүнки халгчылар бә'зән белә фактлара әсасланыб бу нәтичәјә кәлирләр ки, «кәнтлиләр јенидән әкинчилијә башлајырлар», «торпагдан говуланлар торпага гајтарылмалыдырлар» (чн. В. В. «Вестник Јевропы»да, № 7, 1884-чү ил)

** «Кәндлиләр нагыл едирдиләр ки, сон заманлар бә'зи варлы пешәли саһибкарлар пешә илә мәшгул олмаг үчүн Москва шәһәринә көчмүшләр», «1895-чи ил тәдгигинә көрә шоткачылыг пешәси», сәһ. 5.

ләр, һәм дә јалныз торпагдан дејил, мүстәгил пешәкарлыгдан да әл чәкирләр; бурада сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасы просеси хырда истеһсалчынын мүлкиҗјәтдән мәһрум едилмәси просесиндән ибарәтдир.

VIII. «ПЕШӘНИН ӘКИНЧИЛИКЛӘ БИРЛӘШМӘСИ»

Бу, халгчыларын севимли формулудур вә ч. В. В., ч. Н. — он вә К°-сы Русијада капитализм мәсәләсини бунун васитәси илә һәлл етмәк истәјирләр. «Капитализм» сәнајени әкинчиликдән ајырыр; «халг истеһсалы» онлары типик вә нормал кәндли тәсәррүфатында бирләшдирир, — онларын нәзәриҗјәсинин чох һиссәси бунлары белә сәтһи шәкилдә бир-биринә гаршы гојмагдан ибарәтдир. Јухарыда һәм әкинчи, һәм дә пешәкар кәндлиләр арасындакы типик мүнасибәтләри атрафлы нәзәрдән кечирдијимиз үчүн инди һәгигәтдә бизим кәндлиләрин «пешәни әкинчиликлә» нечә «бирләшдирдикләри» мәсәләсинә јекун вура биләрик. «Пешәнин әкинчиликлә бирләшмәсинин» рус кәндли тәсәррүфаты игтисадиҗјатында мүшаһидә олунан мүхтәлиф формаларыны сајаг.

1) Патриархал (натурал) әкинчилик ев пешәләри илә (јә'ни хаммалын шәхси истеһлак үчүн е'мал едилмәси илә) вә торпаг саһиби үчүн бијар ишләри илә бирләшир.

Кәндли «пешәләринин» әкинчиликлә бирләшмәсинин бу нөвү орта әср тәсәррүфат режиминин зәрури тәркиб һиссәси олмагла, һәмин режим үчүн ән типик бирләшмә нөвү иди*. Ислаһатдан сонракы Русијада белә патриархал тәсәррүфатын, — һәлә гәтиҗјән нә капитализм, нә әмтәә истеһсалы, нә дә әмтәә тәдавүлү олмајан бир тәсәррүфатын, — анчаг төр-төкүнтүсү галмышдыр, јә'ни: кәндлиләрин ев пешәләри вә ишләјиб өдәмә үсулу галмышдыр.

---

* Јухарыда тәсвир едилән китабын IV фәслиндә Корсак мәсәлән, белә тарихи сүбут кәтирир ки, «игүмен ојунмаг үчүн кәндә кәтан пајлајырды», кәндлиләр торпаг саһиби үчүн «бичин вахты вә дикәр хырда ишләрдә ишләмәјә» борчлу идиләр[120].

2) Патриархал әкинчилик сәнәт шәклиндә пешә илә бирләшир.

Һәмин бирләшмә формасы бундан әввәлки бирләшмә формасына һәлә чох јахындыр, ондан анчаг бунунла фәргләнир ки, бурада әмтәә тәдавүлү меjдана кәлир — о һалда меjдана кәлир ки, сәнәткар пул илә музд алыр вә аләт, хаммал вә сайрә алмаг үчүн базара чыхыр.

3) Патриархал әкинчилик базар үчүн сәнаје мәһсуллары һазырлајан хырда истеһсалла, јә'ни сәнаједә әмтәә истеһсалы илә бирләшир. Патриархал кәндли, көстәрдијимиз кими, муздлу әмәкдән истифадә етмәjә. јә'ни капиталист истеһсалына чан атан хырда әмтәә истеһсалчысына чеврилир. Кәндлиләрин артыг муәjjән дәрәчәдә тәбәгәләшмәси бу чеврилмә үчүн шәртдир: биз көрдүк ки, сәнаједә хырда вә ән хырда саһибкарларын чоху варлы вә ја таваналы кәндли групуна мәнсубдур. Сәнаједә хырда әмтәә истеһсалынын инкишафы да әкинчи-кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә јени тәкан верир.

4) Патриархал әкинчилик сәнаједә (һабелә әкинчиликдә дә) муздлу ишлә бирләшир*.

Бу форма әввәлки форма үчүн зәрури бир әлавәдир: орада мәһсул, бурада исә иш гүввәси әмтәә олур. Сәнаједә хырда әмтәә истеһсалы шәраитиндә, көрдүјүмүз кими, һөкмән муздлу фәһләләр вә бинәкдара ишләjән кустарлар меjдана кәлир. «Әкинчилијин пешә илә бирләшмәсинин» бу формасы бүтүн капиталист өлкәләриндә хас олан һадисәдир вә Русијанын нәлаһатдан сонра-

* Јухарыда көстәрдијимиз кими, ичтисади әдәбиjjатымызда вә ичтисади статистикамызда термин долашыглыгы о дәрәчәjә чатмышдыр ки, һәм ев сәнаjеси, һәм ишләjиб өлмә, һәм сәнәт, һәм хырда әмтәә истеһсалы, һәм тичарәт, һәм сәнаjедә муздла ишләмәк, һәм дә әкинчиликдә муздла ишләмәк вә и. а. кәнарлы «пешәләрин» адландырылыр. Халгчыларын бу долашыглыгдан нечә истифадә етдикләрина дайр бир мисал көстәрәк. Ч-б В. В. «пешәнин әкинчиликлә бирләшмәсинин» мәһв едиркән буна мисал оларат һәм «мешәчилик пешәсини», һәм дә «ачыг ишы» көстарир: «о (кәндли) гүввәтлиләр вә ағыр әмәjә алышмышдыр. буна көрә дә һәр чүр ағыр ишләр кефиjәти гадирдир» («Кустар сәнаjеси» дайр очерклар», 20). Һәм дә ашағыдакы нәтиjәни субут етмәк үчүн бир јығын башга фактларла бәрабәр һәмин факт ла көстәрилир: «биз мәшғәләләрини әлаһиддәләшмәсинә гаршы е'тираз едилмиjиб көрүрүк», «һәлә натурал тәсәрруфат үстүн олдуғу дөврдә јарадылмыш истеһсал ташкили мөһкәмдир» (81). Белә ликлә, һәтта кәндлинин мешә фәһләсинә вә гара фәһләjә чеврилмәси дә натурал тәсәрруфатын мөһкәмлиjинә бир субут һесаб едилмишдир!

кы тарихинин ән габарыг хүсусиjjәтләриндән бири бу формаnын чох бөjүк сүр'әтлә вә сон дәрәчә кениш jajылмасындан ибарәтдир.

5) Хырда буржуа (тичарәт) экинчилиjи хырда буржуа пешәләри илә (сәнаjедә хырда әмтәә истеhсалы, хырда тичарәт вә и. а.) бирләшир.

Бу форманын 3-чү формадан фәрги ондан ибарәтдир ки, бурада хырда буржуа мүнасибәтләри jалныз сәнаjени деjил, әкинчилиjи дә әhатә едир. Пешәнин хырда кәнд буржуазиjасы тәсәррүфатында әкинчиликлә бирләшмәсинин ән типик формасы олан hәмин форма бу сәбәбдәи дә бүтүн капиталист өлкәләриnә хас олан чәhәтдир. Jалныз рус халгчы-игтисадчылары хырда буржуазиjа *олмадан* капитализмин мөвчуд олдуғуну кәшф етмәк шәрәфинә наил олмушлар.

6) Әкинчиликдәки муздлу иш сәнаjедәки муздлу ишлә бирләшир. Пешәнин әкинчиликлә *бела* бирләшмәсинин нечә тәзаhүр етмәсиндән вә бу бирләшмәнин әhәмиjjәтиндән jухарыда данышмышдыг.

Демәли, бизим кәндлиләр ичәрисиндә «әкинчилиjин пешәләрлә бирләшмәси» формалары сон дәрәчә мүхтәлифдир: елӛләри вардыр ки, натурал тәсәррүфатын hөкмран олдуғу ән ибтидаи тәсәррүфат гурулушуну ифадә едир; елӛләри дә вардыр ки, капитализмин jүксәк дәрәчәдә инкишаф етдиjини ифадә едир; бунларын икисинин арасында там бир сыра кечид пилләләри дә вардыр. Умуми формулларла («пешәнин әкинчиликлә бирләшмәси» вә jа «сәнаjенин әкинчиликдән аjрылмасы» кими формулларла) кифаjәтләнднкдә, капитализмин hәгиги инкишаф просесини аjдынлашдырмаг ишиндә бир аддым да атмаг олмаз.

IX. КӘНДИМИЗИН КАПИТАЛИЗМДӘН ӘВВӘЛКИ ИГТИСАДИЈЈАТЫ hАГГЫНДА БИР НЕЧӘ СӨЗ

«Русиjада капитализмин мүгәддәраты» мәсәләсинин маhиjjәти бизdә чох вахт елә тәсвир олунур ки, куjа ән чох әhәмиjjәтн олан мәсәлә бундан ибарәт имиш: *нә гәдәр сүр'әтлә?* (jә'ни капитализм нә гәдәр сүр'әтлә инкишаф едир?). hагигәтдә исә, бундан чох-чох бөjүк

әһәмијјәти олан мәсәлә: *мәһз нечә?* вә *һарадан?* (јә'ни Русијада капитализмдән әввәлки тәсәррүфат гурулушу нечә иди?) мәсәләсидир. Халгчы игтисадынын ән башлыча сәһвләри мәһз бу ики мәсәләјә јанлыш чаваб вермәкдән, јә'ни Русијада капитализмин мәһз нечә инкишаф етдијини јанлыш тәсвир етмәкдән, капитализмдән әввәлки гајдалары јанлыш олараг идеализә етмәкдән ибарәтдир. Хырда әкинчиликдә вә хырда кәндли пешәләриндә капитализмин ән ибтидан мәрһәләләрини биз II фәсилдә (гисмән дә III фәсилдә), һабелә бу фәсилдә нәзәрдән кечирдик; мәсәләни бу шәкилдә нәзәрдән кечирәркән лабүд олараг капитализмдән әввәлки гајдаларын хүсусијјәтләрини дәфәләрлә көстәрмәк лазым кәлди. Әкәр биз инди бу хүсусијјәтләри үмумиләшдирмәк истәсәк, белә бир нәтичә чыхачагдыр ки, капитализмдән әввәлки кәнд (игтисади чәһәтдән) *һәм өз тәсәррүфатының тәкланмәси чәһәтдән, һәм тәсәррүфатлар арасында бир јығын орта әср сәдләри олмасы чәһәтдән, һәм дә орта әср асылылығы галыгларының олмасы чәһәтдән дағыныг дүшмүш хырда истеһсалчыларын чох кичик групларыны бирләшдирән хырда јерли базарлар шәбәкәсиндән ибарәтдир.*

Хырда истеһсалчыларын дағыныглығына кәлдикдә исә, бу дағыныглыг онларын, јухарыда гејд олундуғу кими, һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнаједәки тәбәгәләшмәсиндә өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир. Лакин дағыныглыг һеч дә тәкчә бундан ибарәт дејилдир. Ичма васитәси илә чох кичик инзибати дөвләт иттифагларында вә торпаг саһибләри иттифагларында бирләшмиш олан кәндлиләр, пај торпағының гәдәринә көрә, тә'дијәләрин һәчминә вә саирәјә көрә мүхтәлиф шәкилләрдә бир сыра дәрәчәләрә, категоријалара бөлүнмәклә дағыныг һала салынмышлар. Һеч олмазса Саратов губерниjасына аид земство статистикасы мәчмуәсинн көтүрәк; орада кәндлиләр бу дәрәчәләрә бөлүнүрләр: бәхшиш торпаг пајы аланлар, мүлкијјәтчиләр, там мүлкијјәтчиләр, дөвләт кәндлиләри, ичма мүлкијјәти олан дөвләт кәндлиләри, четверт торпаг пајы алмыш дөвләт кәндлиләри[27], кечмишдә мүлкә-

дарлара мәхсус олан дөвләт кәндлиләри, ханәдан кәндлиләри, хәзинә торпағы иҹарәдарлары, торпагсызлар, кечмиш мүлкәдар кәндлиләри олуб инди пулу верилмиш маликанәләрдәки мүлкиҹәтчиләр, кечмиш ханәдан кәндлиләри олан мүлкиҹәтчиләр, јени мәскән салан мүлкиҹәтчиләр, кәлмәләр, кечмишдә мүлкәдарлара мәхсус олуб бәхшиш торпаг пајы алмыш кәндлиләр, кечмиш дөвләт кәндлиләри олан мүлкиҹәтчиләр, азад едилиб бурахыланлар, төјүү вермәјәнләр, азад тахыл әкинчиләри[128], мүвәггәти мүкәлләфиҹәтлиләр, кечмиш фабрик кәндлиләри вә и. а., сонра да әлавә јазылан, кәлмә кәндлиләр вә и. а. Бүтүн бу дәрәчәләр игтисади мүнасибәтләриниң тарихи, пај торпағының вә тә'диҹәләриң гәдими вә и. а. вә с. чәһәтдән фәрглидир. Дәрәчәләр дахилиндә дә бир чох бөлә фәргләр вардыр: бә'зән һәтта ејни кәнддә јашајан кәндлиләр икитам мүхтәлиф категоријаја бөлүнүрләр: «ч-б NN-ин кечмиш кәндлиләри» вә «ханым М. М.-ин кечмиш кәндлиләри». Бүтүн бу мүхтәлифлик орта әсрләрдә, узаг кечмишдә тәбии вә зәрури иди; инди исә кәндли чәмиҹәтләриниң сыјық гапалылыгыны сахламаг бабырчы бир көһнәпәрәстликдир вә зәһмәткеш күтләләриң вәзиҹәтиниң сон дәрәчә писләшдирмәклә бәрабәр, ејни заманда онлары јени дөврүн, капитализм дөврүнүн ағыр шәраитиндән зәррә гәдәр горумур. Халгчылар бу дағыныглыға адәтән көз јумурлар вә марксистләр кәндлиләриң тәбәгәләшмәсиниң мүтәрәгги олдуғу фикриниң ирәли сүрдүкдә, — халгчылар «торпагсызлашма тәрәфдарлары» әлејһинә шаблон бир е'тиразла кифајәтләнир вә бу е'тиразлары илә капитализмдән әввәлки көнд һаггында өз тәсәввүрләриниң там јанлыш олдуғуну өрт-басдыр едирләр. Капитализмиң мүтәрәггилиҹини јағын етмәк үчүн хырда истеһсалчыларын һејрәт едиләчәк дағыныглығыны, jә'ни патриархал әкинчилиҹиң лабүд нәтичәси олан бу дағыныглығы тәсәввүрә кәтирмәк кифајәтдир, зира капитализм әсрләр боју һәрәкәтсиз вә көһнә һалында галмыш тәсәррүфатын вә һәјатын гәдим формаларыны тәмәлиндән дағыдыр, өз орта әср чәрчивәсиндә галан кәндлиләриң отураглығыны позур вә јени ичтимаи си-

шифләр јарадыр ки, бунлар да зәрурәт үзүндән бир-бири илә әлагәјә кирмәјә, бирләшмәјә, дөвләтин вә бүтүн дүнјанын бүтүн игтисади (һәм дә нәшки тәкчә игтисади) һәјатында фәал иштирак етмәјә чалышырлар.

Сәнәткар вә ја хырда сәнаје чи кәндлиләри көтүрсәниз, јенә ејни һалы көрәрсиниз. Онларын мәнафеји әтраф кәндләрдән ибарәт кичик бир дајрә чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр. Јерли базарын сон дәрәчә кичик олмасы үзүндән онлар башга рајонларын сәнаје чиләри илә тәмасда олмурлар; онлар гәдим сөнүк јашајышларына һеч кәсин вә һеч шејин тохунмадыгы хырда сәнәткарларын вә сәнаје чиләрин патриархал чәһәтинин амансызлыгла јыхыб дагыдан «рәгабәтдән» оддан горхан кими горхурлар. Рәгабәт вә капитализм бу хырда сәнаје чиләри өз гаранлыг јуваларындан чыхармагла вә даһа чох инкишаф етмиш әһали тәбәгәләринин гаршысына гојулан бүтүн мәсәләләри онларын да гаршысына гојмагла тарихән онлара фајдалы хидмәт көстәрмиш олур.

Хырда јерли базарларда сәнәт һөкмән ибтидаи формаларда олдуғу кими, тичарәт вә сәләмчилик капиталы да һөкмән ибтидаи формаларда олур. Кәнд нә гәдәр далдабучагда олурса, јени капиталист гајдаларының, дәмир јолларын, ири фабрикләрин, ири капиталист әкинчилијинин тә'сириндән нә гәдәр узагда дурурса, јерли тачирләрин вә сәләмчиләрин нисбәтән дә бир о гәдәр гүввәтли олур, онлар әтрафдакы кәндлиләри өзләринә бир о гәдәр чох табе етмиш олурлар вә бу табелик бир о гәдәр кобуд формалар алыр. Бу хырда зәлиләрин сајы (кәндлиләрдәки мәһсулун чүз'и миғдарда олмасына нисбәтән) олдугча чохдур вә онлара јерләрдә бир чох адлар верилмишдир. Бүтүн бу чодарлары, шибајлары, доғуз түкү алычыларыны, мајаклары, ивашлары, булынлары вә и. а. вә с. јадыныза салын. Натурал тәсәрруфатын үстүнлүјү көндә пулу надир вә гијмәтли бир шеј етмәклә, бүтүн бу «голчомагларын» өз капиталлары гәдәринә нисбәтән чох бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәсинә сәбәб олур. Кәндлиләрин пул сәрвәтләриндән асылылыгы лабуд олараг әсарәт

формасы алыр. Иры әмтәә-тичарәт капиталы вә пул-тичарәт капиталы олмадан, никишаф етмиш капитализм тәсәввур етмәк мүмкүн олмадығы кими, капитализмдән әввәлки кәнди дә хырда јерли базарларын «ағасы» олан хырда тачирсиз вә бинәкдарсыз тәсәввүр етмәк олмаз. Капитализм бу базарлары бир-бириндә јахынлашдырыр, онлары бирләшдириб иры милли базара, сонра да үмумдүнја базарына чевирир, ибтидаи әсарәт вә шәхси асылылыг формаларыны дағыдыр, рүшејм шәклиндә ичма кәндлиләри арасында да мүшаһидә олунан зиддијјәтләри дәринләшдирир вә кәскинләндирир, беләликлә дә һәмин зиддијјәтләрин һәлл олунмасы үчүн зәмин һазырлајыр.

VI ФӘСИЛ

КАПИТАЛИСТ МАНУФАКТУРАСЫ ВӘ КАПИТАЛИСТ ҮСУЛУ ИЛӘ ЕВДӘ ИШ

I. МАНУФАКТУРАНЫН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ ВӘ ОНУН ӘСАС ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Мануфактура дедикдә, мә'лум олдугу кими, әмәк бөлкүсүнә әсасланан кооперасија нәзәрдә тутулур. Мануфактура «сәнаједә капитализмин» јухарыда тәсвир олунан билаваситә «илк мәрһәләләриндә» мејдана кәлмишдир. Бир тәрәфдән, аз-чох әһәмијјәтли мигдарда фәһләси олан е'малатханалар тәдричлә әмәк бөлкүсү тәтбиг едир вә белә ликлә, капиталист садә кооперасијасы бөјүјүб капиталист мануфактурасына чеврилир. Бундан әввәлки фәсилдә Москва пешәләри һаггында верди јимиз статистика мә'луматы мануфактураның белә мејдана кәлмәси просесини ајдын көстәрир: дөрдүнчү категорија дахил олан бүтүн пешәләрин, үчүнчү категорија дахил олан бә'зи пешәләрин вә икинчи категорија дахил олан тәк-тәк пешәләрин даһа ири е'малатханалары мүнтәзәм сурәтдә вә кениш мигјасда әмәк бөлкүсү тәтбиг едир, буна көрә дә капиталист мануфактурасы нүмунәләри сајылмалыдыр. Бу пешәләрдән бә'зиләрининн техникасы вә игтисадијјаты һаггында ашағыда даһа әтрафлы мә'лумат верилә чәкдир.

Дикәр тәрәфдән, тичарәт капиталынын хырда пешәләрдә өз јүксәк инкишаф пилләсинә чатараг, истеһсалчыны ишәмүзд үсулу илә өзкәсининн хаммалыны е'мал едән муздлу фәһлә вәзијјәтинә салдыгыны көрдүк. Әкәр инкишафын давамы истеһсалда мүнтәзәм әмәк бөлкүсү тәтбигинә сәбәб олурса вә бу, хырда истеһсалчынын техникасыны дәјишдирирсә, әкәр «бинәкдар» бә'зи һиссә әмәлијјатыны ајырыб өз е'малатхана-

сында муздлу фəһлələрə ичра етдирирсə, əкəр евə иш паjлашмасы илə бəрабəр вə бунуила сых əлагəдар шəкилдə бөjүк е'малатханалар (чох вахт ejни бинəкдарлара мəхсус е'малатханалар) меjдана кəлирсə вə бурада əмək бөлкүсү тətбиг олунурса — демəли, бу, капиталист мануфактурасы əмələ кəлмəсинин башга бир просесидир*.

Сəнətлə ибтидан капитал формаларына малик хырда əмтəə истеһсалы вə машынлы ири сəнаje (фабрик) арасында аралыг мəрһələ олан мануфактураның капиталист сəнаje формалары никишафында бөjүк əһəмиjjəти вардыр. Мануфактураны хырда пешəлəрə jахынлашдыран чəһət одур ки, мануфактура əл тəхникасына əсасланмагда давам едир, буна көрə дə ири мүəссисəлəр хырда мүəссисəлəри тамамилə сыхышдырыб арадан чыхара билмир, сəнаjечинин əкинчилikдəн тамамилə аjыра билмир. «Мануфактура нə ичтимаи истеһсалын бүтүн һəчмини гавраja билирди, нə дə онлап көкүндən (in ihrer Tiefe) дəjишдирə билирди. Мануфактура шəһəр сəнətиндəн вə кəндлəрдə jардымчы пешəлəрдəн ибарəт кениш бир тəмəл үзəриндə гурулмуш ичтисади бинанын ме'марлыг бəзəjи иди»**. Мануфактураны фабрик илə jахынлашдыран чəһət ири базарын, муздлу фəһлələрин, jохсул фəһлə күтлələрinin тамамилə өзүнə табе едəн ири капиталын əмələ кəлмəсидир.

«Фабрик-завод» истеһсалы дejилəн истеһсалын «күстар» истеһсалындан аjры дүшдүjүнə дair, бириничинин «сүн'и» истеһсал, икинчинин исə «халг» истеһсалы характериндə олдуғуна дair jанлыш фикирлəр рус ədəбиjjатында ● гədəр jajылмышдыр ки, биз е'мал сəнаjесинин бүтүн ən мүһүм саһəлəринə and мə'луматы нəзərдən кечирмəjə вə бу саһəлəрin хырда кəндли пешəлəри һалындан чыхыб машынлы ири сəнаje тəрə-

* Капиталист мануфактурасының белə əмələ кəлмəси просеси һагтында бах: Маркс, «Das Kapital», III, 318—320, русча тəрчүмəси, 267—270[129]. «Мануфактура гədим сехлəр ичərисиндə əмələ кəлмəмишдир. Ən jени е'малатханаjа көчнə сех устасы дejил, тачир башчылыг етмишдир» («L'usége de la grande industrie», 190)[130]. Мануфактура апаjышынын Маркс тəрəфиндəн көстəрилəн əсас əламəтлəрinin биз башга бир jердə саjыб көстərмишик. [«Етүдлəр», 179. (Бах: Əсəрləри, 5-чи нəшри, 2-чи чилд, сəһ. 427—429. *Ред.*)].

** «Das Kapital», I³, S. 383[131].

фнидән дәјишдирилмәнә гәдәр иғтисадн тәшкилинин нә вәзијјәтдә олдуғуну көстәрмәјн хүсусилә мүһүм сајырыг.

II. РУСИЈА СӘНАЈЕСИНДӘ КАПИТАЛИСТ МАНУФАКТУРАСЫ

Лифли маддәләр е'малы сәнајесиндән башлајаг.

1) Тохучулуг пешәләри

Бизdә кәтан, јун, памбыг вә ипәк парча, бафта вә саирә тохунмасы (машынлы ири сәнаје мејдана кәлмәнә гәдәр) һәр јердә белә тәшкил олунмушду. Пешәјә, онларча вә јүзләрлә муздлу фәһләси олан ири капиталист е'малатханалары башчылыг едирди; бу е'малатханаларын ири капитала малик олан саһибләри кениш өлчүдә хаммал алараг ону гисмән өз мүәссисәләриндә е'мал едир, гисмән дә сап вә әрши ишәмузд үсулу илә өз евләриндә вә ја хырда мүәссисәләрдә парча тохујан хырда истеһсалчылара (тохумахана саһибләринә, бинәкдар усталара[132], кичик усталара, «кустар»-кәндлиләрә вә башгаларына) пајлајырдылар. Истеһсал өзү әл әмәјинә әсасланырды, һәм дә ашағыдакы ајры-ајры әмәлијјат ајры-ајры фәһләләр арасында бөлүнүрдү: 1) иплији бојамаг; 2) иплији сарымаг (бу әмәлијјатда чох вахт гадынлар вә ушаглар ихтисаслашырдылар); 3) иплији чилләмәк («чилләләјичи» фәһләләр); 4) тохучулуг; 5) тохучулар үчүн арғач сарымаг (чоху ушаглардан ибарәт олан макарачыларын иши). Бә'зән ири е'малатханаларда «саплајычылар» (әршин сапларыны дәзкаһ ремизаларынын көзлүкләриндән вә дарагларындан кечирән) кими хүсуси фәһләләр дә олур*. Адәтән јалныз бир ишин ајры-ајры һиссәләрини көрмәк үчүн дејил, ајры-ајры әмтәәләр һазырламаг үчүн дә әмәк бөлкүсү тәтбиг олунур, јә'ни тохучулар ајры-ајры парча нөвләрини истеһсалында ихтисаслашырлар. Истеһсалда бә'зи

* Мүгајисә ет: «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», VII һиссә, III бурахылыш (М. 1883), с. 63—64.

əməlиjjатын евдə ичра едилмək үчүн ajрылмасы, əлбəттə, бу чүр сəнajенин игтисади гурулушуну əсла дəjишдирмир. Тохучуларын ишлəдикləри тохумаханалар вə ja евлəр мануфактураныи jалныз харичи шө'бələридир. Бслə сəнajенин техники əсасы кениш вə мунтəзəм əмək бөлкүсү үзəриндə гурулан əл истеhсалыдыр; игтисади чəhəтдəн биз чох ири капиталларын əмəлə кəлмəсини көрүрүк ки, бу капиталлар олдугча кениш (милли) базарда хаммал алышмасына вə мə'мулатын сатылмасына hакимдир во тохучу пролетарлар кутлəси тамамилə бу капиталлара табедир; сajча аз олан ири мүəссисəлəр (дар мə'нада мануфактуралар) jыгынjыгын хырда мүəссисəлəрə ачалыг едир. Əмək бөлкүсү кəндлиləр ичərисиндəн мутəхəссис фəhлəлəр jетишмəсинə сəбəб олур; мəсəлəн, Владимир губерниjасынын Иваново кəнди кими (1871-чи илдəн — Иваново-Вознесенск шəhəри кими; инди бу шəhəр машынлы ири сəнаје мəркəзидир), Jарославл губерниjасынын Великоје кəнди вə Москва, Кострома, Владимир, Jарославл губерниjаларынын инди артыг фабрик мəркəзлəринə чеврилмиш бир чох башга кəндлəри кими гejри-əкинчилик мануфактура мəркəзлəри əмəлə кəлир*. Бу сурəтлə тəшкил олунан сəнаје бизим игтисад ədəбиjjатымызда вə статистикамызда адətən ики hиссəjə бөлүнүр: евлəрдə вə ja чох да ири олмajан тохумаханаларда, с'малатханаларда вə саирədə ишлəjən кəндлиləр «кустар» сəнajесинə дахилдирлəр, daha бөjүк тохумахана вə е'малатханалар исə «фабрик вə заводлар» сырасына дахил олур (həм дə тамамилə тəсадуфи дахил олур, чүнки хырда мүəссисəлəри ири мүəссисəлəрдəн, тохумаханалары мануфактуралардан, евдə ишлəjən фəhлəлəри капиталистин е'малатханасында ишлəjən фəhлəлəрдəн ajырмаг үчүн hеч бир дүрүст вə jекчинс гajда-ганун jохдур)**. Ajдындыр ки, бə'зи муздлу фəhлəлəрн бнр тəрəфə, мəhз бу муздлу фəhлəлəрə (мүəссисədəки фəhлəлəрдəн башга) иш верəн

* Бу гəбиллəн олан ən мүhүм мəркəзлəрин сиjаhысына кəлəн фəсилдə бах.

** Бу долашыглыг hаггында кəлəн фəсилдə мисаллар көстəрилəчəкдир.

бә'зи сащибкарлары исә башга тәрәфә ајыран бу чүр тәснифат елми нөгтеји-нәзәрдән non-sens*-дир.

Дедикләримизи «кустар тохучулуғу» пешәләриндән бири һаггында, мәһз Владимир губернијасында ипәк парча тохума пешәси һаггында мүфәссәл мә'луматла нумајиш етдирәк**. «Ипәкчилик пешәси» типик капиталист мануфактурасыдыр. Бурада әл истеһсалы үстүндүр. Хырда мүәссисәләр бүтүн мүәссисәләрин чохуну тәшкил едир (313 мүәссисәдән 179-нун, ја'ни 57%-нин һәрәсиндә 1—5 фәһлә вардыр), лакин белә мүәссисәләрин чоху мүстәгил дејилдир вә сәнајенин умуми једкунунда өз өһәмијјәтли е'тибары илә ири мүәссисәләрдән чох-чох кериdә дурур. 20—150 фәһләси олан мүәссисәләр бүтүн мүәссисәләрин 8%-нин (25) тәшкил едир, лакин бүтүн фәһләләрин 41,5%-и бу мүәссисәләрә топланмышдыр вә бу мүәссисәләр бүтүн истеһсал мәблағынын 51%-нин верир. Һәмин пешәдә чалышан бүтүн фәһләләрин (2 823 нәфәрин) 2 092 нәфәри, ја'ни 74,1%-и муздлу фәһләдир. «Истеһсалда һәм әмтәәләр үзрә, һәм дә әмтәә һиссәләри үзрә әмәк бөлкүсүнә тәсадүф едилир». Тохучулар һәм «мәхмәр», һәм дә «саја» парча (бу истеһсалда башлыча әмтәә нөвләри олан бу ики парчаны) һазырламағы надир һалларда бачарырлар. «Е'малатхана дахилиндә әмтәә һиссәләри үзрә чидди әмәк бөлкүсүнә јалныз муздлу фәһләләри олан ири фабрикләрдә» (ја'ни мануфактураларда) «тәсадүф олунур». Јалныз өзләри материал алыб өзләри мәһсул сатан там мүстәгил сащибкарлар ancaг 123 нәфәрдир; онларын 242 аилә фәһләси вардыр вә «онлар үчүн чоху ишәмузд үсулу илә әмәк һаггы алан 2 498 нәфәр муздлу фәһлә ишләјир», — демәли, бурада чәми 2 740 фәһлә вардыр ки, бунлар да бүтүн фәһләләрин 97%-нин тәшкил едир. Белөликлә, ајдындыр ки, бу мануфактурачыларын «бинәкдар усталар» (тохумаха-

* — Мә'насыз бир шеј. *Ред.*

** Бах: «Владимир губернијасында пешәләр». III. Кустар сәнајемизә аид әдәбијјатда тәсвир олунан бүтүн тохучулуг пешәләри һаггында атрафлы мә'лумат вермәјә нә имкан вардыр, нә дә лүзум. Һәм дә инди бу пешәләрин чохунда фабрикләр һөкм сүрүр. «Кустар тохучулуғу» һаггында бир дә бах: «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», VI вә VII чилдләр. — «Куст. ком. әсәрләри». — «Әл әмәји статистикасына аид материаллар». — «Һесабат вә тәдгигләр». — Корсак, I, с.

начылар) васитәси илә евләрә иш најламасы һеч дә сәнаједиш хүсуси формасыны тәшкил етмир, јалныз капиталын мануфактурадакы әмәлијјатларындан бириниң тәшкил едир. Ч-б Харизоменов һаглы олараг дејир ки, «ири мүәссисәләр аз олдуғу һалда, бир јығын хырда мүәссисәләрин әлмасы во орта һесабла бир мүәссисәја аз мигдар ($7^1/_2$ нәфәр) фәһлә дүшмәси истеһсалын һәгиги характерини пәрдәләјир» (I, с., 39). Мануфактураја хас олан бир һал, јә'ни пешәләрин ихтисаслашмасы бурада сәнаједиләрин әкинчиликдән ајрылмасында (бир тәрәфдән јохсуллашан тохучулар, дикәр тәрәфдән дә — ири мануфактурачылар торпагы тәрк едирләр) вә әкинчиләрдән чох-чох «тәмиз» јашајан, һабелә кәндлијә хор бахан хүсуси сәнаје әһалиси типинин әмәлә кәлмәсиндә өзүнү ајдын көстәрир (I, с., 106). Бизим фабрик-завод статистикамыз һәмишә мүәјјән бир пешәнин јалныз тәсадүфи көтүрүлмүш бир һиссәчијини гејд едир*.

Москва губерниjасында «бафтачылыг пешәси» тамамилә ејни шәкилдә тәшкил олунмуш капиталист мануфактурасыдыр**. Саратов губерниjасынын Камышин гәзасында сарпинка тохума пешәси дә ејнән бунун кимидир. 1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә бурада 31 «фабрик» вар иди; бунларда фәһләләрин сајы 4250 нәфәр, истеһсал мәбләғи исә 265 мин манат иди; «Спјаһы»ја көрә исә, 1 «иш најлајан контор» вар иди, онун мүәссисәсиндә 33 фәһлә ишләјирди, истеһсал мәбләғи исә 47 мин манат иди. (Демәли, 1890-чы илдә мүәссисәдә ишләјән фәһләләрлә кәнарда ишләјән фәһләләр гарышдырылмышдыр!) Јерли тәдгигләрә көрә,

* «Һәрби статистика мәчмуәси» 1866-чы илдә Владимир губерниjасында 98 ипәк фабрики олдуғуну (!) гејд едә билмишдир; бунларын 98 фәһләси вар имиш вә истеһсал мәбләғи 4 000 манат имиш (!). 1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә 35 фабрик вар иди. бунларда фәһләләрин сајы 2112 вә истеһсал мәбләғи 936 мин манат иди. 1891/95-чи ил «Спјаһы»сына көрә 98 фабрик. бунларда 2 281 фәһлә вә бунларын истеһсал мәбләғи 1918 мин манат олмуғдур бундан әлавә «мүәссисә харичиндә кәнарда» 2477 фәһлә ишләјирди. Инди кәлин бурада «кустарларын» «фабрик-завод фәһләләриндән» ајырын!

** 1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә Москвадан кәнарда 10 бафта фабрики вар иди; бунларда 303 фәһлә ишләјирди. истеһсал мәбләғи 58 мин манат иди. «Москва губерниjасына дајр статистика мә'луматы мәчмуәси»нә (VI чилд, II бурахылышы) көрә исә 400 мүәссисә вар иди. бунларда 2619 фәһлә ишләјирди (бунларын 72,8%-и муздлу фәһлә иди) вә истеһсал мәбләғи 963 мин манат иди.

сарпинка истеһсалында 1888-чи илдә 7 000-ә гәдәр дәзкаһ вар иди*, истеһсал мәбләғи 2 милјон манат иди, һәм дә «бүтүн бу ишләр бир нечә фабрикчинин әлиндәдир»; «кустарлар», о чүмләдән 6—7 јашлы ушаглар күндә 7—8 гәпик мүздлә бу фабрикчиләрә ишләјир («Һесабат вә тәдгигләр», 1 чилд)[**]. Вә и. а.

2) Тохучулуг сәнајесинин башга саһәләри. Кечә истеһсалы

Рәсми фабрик-завод статистикасына бахыларса, кечә истеһсалы «капитализмин» чох зәиф инкишаф етмиш саһәсидир: бүтүн Авропа Русијасында чәми 55 кечә фабрики вар иди, бунларда фәһләләрин сајы 1 212 нәфәр, истеһсал мәбләғи исә 454 мин манат иди (1890-чы ил «Көстәричи»си). Лакин бу рәгәмләр кениш инкишаф етмиш капиталист сәнајесинин јалныз тәсадүфән көтүрүлмүш бир парчасыны көстәрир. Нижни Новгород губернијасы «фабрик-завод» кечә истеһсалынын инкишафында биринчи јер тутур; бу губернијада исә һәмин сәнајенин башлыча мәркәзи Арзамас шәһәри вә онун әтрафындакы Выјездная Слобода гәсәбәсидир (бурада 278 фәһләси вә 120 мин манатлыг истеһсал мәбләғи олан 8 «фабрик» вардыр: 1897-чи илдә әһалиси 3 221 нәфәр иди; Красноје кәндиндә исә 2 835 нәфәр иди) Мәһз бу мәркәзләр әтрафында тәхминән 243 мүәссисәси, 935 фәһләси вә 103 847 манатлыг истеһсал мәбләғи олан «кустар» кечә истеһсалы инкишаф етмишдир («Куст. ком. әсәрләри», V). Бу рајонда кечә истеһсалының игтисади тәшкилини ајдын көстәрмәк үчүн график үсулундан истифадә едиб пешәнин үмуми гурулушунда хүсуси јер тутан истеһсалчылары ајрыча ишаанларла гејд едәк.

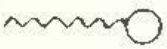
* «Фабрик мүфәттишләркинин 1903-чү ил һесабатлары мәчмүәси» (СПБ. 1906) бүтүн Саратов губернијасында ики нәфәрдән 33 контор вә бунларын 10 000 фәһләси олдуғуну көстәрир. *(2-чи нәшрә гејд.)*

** Бу нөгтәнин мәркәзи — Сосновская волостдур) 1886-чы ил земство сијаһысына көрә бурада 4626 һәјәт вә бунларда һәр ики чинсдән олан 38 мин нәфәр әһали вар иди: сәнаје мүәссисәләрин 291 иди Волостда тәсәррүфатсыз һәјәтләр чәми 10% иди (кәндә 6,2 олдуғу һалда), һәјәтләрин 44.5%-нин әкини јох иди (кәндә 22.8% олдуғу һалда). Бах: «Саратов губернијасына даир статистика мә'луматы мәчмүәси». XI чилд. — Демәли, капиталист мануфактурасы бурада да фәһләләри торпагдан ајыран сәнаје мәркәзләри јаратмышдыр.

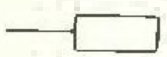
Кечәчилик пешәси тәшкилинин график тәсвири

бириичи әлдән јун алан там мүстәгил саһибкарлар.

икиичи әлдән јун алан мүстәгил саһибкарлар (далгалы хәтт јунун кимдән алынлыгыны көстәрир).

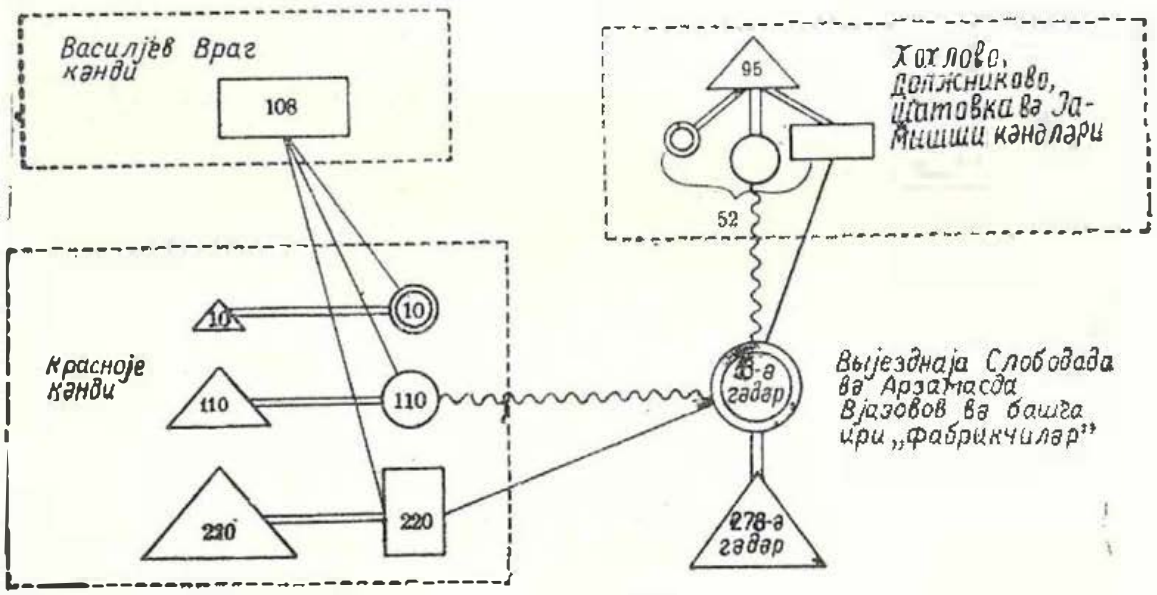
мүстәгил олмајан вә саһибкарын хаммалындан ишәмүзд үсулу илә саһибкара ишләјән истеһсалчылар (бүтөв хәтт истеһсалчынын ким үчүн ишләдијини көстәрир)

мүздлу фәһләләр (гоша бүтөв хәтт онларын ким үчүн ишләдијини көстәрир).

Рәгәмләр фәһләләрин сајыны (тәхмини) көстәрир*.

Гырыг хәтләрдән дүзәлдилән дөрдбучагларын ичәрисиндәки рәгәмләр «кустар» сәнајеси дејилән сәнајеја, галанлар исә «фабрик-завод» сәнајеси дејилән сәнајеја аиддир.

Беләликлә, ајдындыр ки, «фабрик-завод» сәнајеси илә «кустар» сәнајесинин бир-бириндән ајырмаг тамамилә сүн'идир вә бурада, капиталист мануфактурасы апаҹышына тамамилә уҹгун олан ваһид вә бүтөв бир пешә гурулушу көрүрүк*** Техники чәһәтдән бу истеһ-

* Мәнбәләр мәтндә көстәрилмишдир. Мүәссисәләрин сајы мүстәгил фәһләләрин сајындан тәхминән икн дәфә аздыр» (Василјев Враг кәндиндә 52 мүәссисә, Красноје кәндиндә 5+55+110 мүәссисә вә 4 хырда кәндә 21 мүәссисә вардыр). Арзамас шәһәри вә Выјезднаја Слобода кәнди үчүн 8 рәгәми исә, әксинә, фәһләләрин сајыны дејил, «фабрикләрин» сајыны көстәрир.

** Јеҹд етмәлијик ки, график шәклиндә вердијимиз тәсвир, капиталист мануфактурасы типиндә тәшкил олунмуш умумијјәтлә бүтүн рус пешәләрининн типик тәсвиридир; биз һәр јердә пешәја бөјүк мүәссисәләрин башчылыг етдијини (бу мүәссисәләр бә'зән «фабрик вә заводлар» сырасына дахил идиләр) вә бир јыгын хырда мүәссисәләрин тамамилә онлара табе

сал әл истеһсалыдыр. Иш, әмәк бөлкүсүнә әсасланан кооперасија үсулу илә тәшкил олунмушдур; әмәк бөлкүсү бурада ики формададыр: һәм ајры-ајры әмтәәләрн ајры-ајры ишчиләр һазырлајыр (бир пара кәндләр кечә, башгалары исә чәкмә, шлјапа, ичлик вә саирә һазырлајыр), һәм дә ајры-ајры мәһсул һиссәләрини (мәсәлән, Василјев Враг кәндиниң бүтүн әһалиси Красноје кәнди үчүн шлјапа тәпир вә ичлик *һазырлајыр*. Красноје кәндиндә исә јарымфабрикаты тамамилә һазыр шәклә салырлар вә и. а.). Бу кооперасија капиталист кооперасијасыдыр, чүнки она ири капитал башчылыг едир, бу капитал бөјүк мануфактуралар јаратмыш вә бир јыгын хырда мүәссисәләри (мүрәккәб игтисади мүнасибәтләр шәбәкәси васитәси илә) өзүнә табе етмишдир. Истеһсалчыларын бөјүк әксәријјәти сон дәрәчә натәмиз шәраитдә саһибкарлара ишләјән *һиссәчи фәһлә* олмушдур*. Пешәнин көһнәлији вә капиталист мүнасибәтләринин тамамилә гәрарлашмасы сәнајечиләрнн әкинчиликдән ајрылмасына сәбәб олур: Красноје кәндиндә әкинчилик тамамилә тәнәззүл етмишдир вә әһалинин јашајышы әкинчи јашајышындан фәрглидир**.

Бир сыра башга рајонларда да кечәчилик пешәси ејни илә бу чүр тәшкил олунмушдур. Јенә һәмин губерниjанын Семјонов гәзасында 1889-чу илдә 363 нүмајда бу пешә илә 4 038 ишчиси олан 3 180 һәјәт мәшғул иди. 3 946 фәһләдән јалныз 752-си сатлыға ишләјирди, 576-сы муздлу фәһлә иди вә 2 618-и саһибкарлар үчүн башлыча олараг онларын хаммалындан

едилдијини, бир сөзлә, әмәк бөлкүсүнә вә әл истеһсалына әсасланан капиталист кооперасијасы көрүрүк. Јалныз бурада дејил, башга пешәләрин чөхүнда да мануфактура бу чүр гејри-әкинчилик мәркәзләри јарадыр.

* 22°—24° истилијиндә чылпаг ишләјирләр. Һава һарын вә ири тозда, јун вә јундан әмәлә кәлән чүрбәчүр зир-зибилә долудур. «Фабрикләрин» (мәһз чамаширханаларын) дөшәмәси торпагдыр вә и. а.

** Красноје кәнди әһалисинин өзүнә мәхсус жаргону олдугуну бурада гејд етмәк марагсыз олмаз; бу һал — мануфактураја хас олан јерли мәһдудлугун сәчијјәви хүсусијјәтидир. «Красноје кәндиндә фабрика *матроjчи матбах* дејирләр... *Матроj* дили офен әнлијинин чохлу будагларындан бириди: бу будаглардан әсасларн үчүдүр: башлыча олараг Владимир губерниjасында ишләнән әсил *офен* дили, Кострома губерниjасында ишләнән *галишон* дили вә Нижни Новгород губерниjасы илә Владимир губерниjасында ишләнән *матроj* дили» («Куст. ком. әсәрләри», V, сәһ. 465). Јалныз машынлы ири сәнаје мәтбуатын әлагәләрини јерли характерини тамамилә дағыдыр вә булларын әвәзиндә милли (вә бејнәлмиләл) әлагәләр јарадыр.

кечә тәпирди. 189 һәјәт 1 805 һәјәтә ишләјирди. Ири саһибкарларын 25-ә јахын муздлу фәһләси олан е'малатханалары вардыр; онлар илдә тәгрибән 10 мин манатлыг јун алырлар*. Ири саһибкарлара *мичи* дејирләр; онларын дөврилјәси 5—100 мин манатдыр; онларын өз јун анбарлары, мә'мулаты сатмаг үчүн дүканлары вардыр**. «Сијаһы»ја көрә Казан губернијасында 5 кечә «фабрики» вардыр; бунларда 122 фәһлә ишләјир, истеһсал мәбләғи 48 мин манатдыр; бунлар кәнарда да 60 фәһлә ишләдир. Јәгин ки, һәмин 60 фәһлә, «кустарлар» сырасына да дахил едилмишдир; һәмин «кустарлар» һаггында дејилир ки, онлар чох вахт «бинәкдарлар» үчүн ишләјирләр вә 60-а гәдәр фәһләси олан мүәссисәләр дә вардыр***. Кострома губернијасындакы 29 кечә «фабрикиндән» 28-и Кинешма гәзасындадыр; бунларын өзүндә 593 вә кәнарда 458 фәһләси вардыр («Сијаһы», с. 68—70; ики мүәссисәнин анчаг кәнарда ишләјән фәһләләри вардыр. Инди бухар мүһәррикләри дә ишләмәјә башлајыр). «Ком. әсәрләриндән» (XV) бизә мә'лумдур ки, бу губернијада олан 3 908 јун һәллачы вә кечәчидән 2 008 нәфәри мәһз Кинешма гәзасындадыр. Кострома кечәчиләринин чоху мүстәгил дејилдир вә ја сон дәрәчә натәмиз е'малатханаларда ишләјән муздлу фәһләләрдир***. Твер губернијасынын Калјазин гәзасында, бир тәрәфдән «фабрикчиләр» үчүн евләрдә ишләјәнләри көрүрүк («Сијаһы», 113), дикәр тәрәфдән исә, мәһз бу гәза кечәчи «кустарларын» јувасыдыр; бу гәзадан 3 000 нәфәрә гәдәр кечәчи чыхыр; «Зимнјак»[163] адлы бошлугдан кечиб кедән бу ишчиләр (60-чы илләрдә бурада Алексејевин маһуд фабрики вар иди) «јун һәллачылары вә кечәчиләрдән ибарәт бөјүк бир фәһлә базары тәшкил едирләр»****. Јарославл губернијасында да кәнарда «фабрикчиләр» үчүн ишләјирләр («Сијаһы», 115) вә бурада да саһибкар-тачирләрин јунундан онлар үчүн мәһсул һазырлајан «кустарлар» вардыр вә с. а.

* «Нижни Новгород губернијасы торпагларына гиймәтгојма материаллары», XI чилд, Н. Н. 1893, сәһ. 211—214.
** «Куст. ком. әсәрләри», VI.
*** «Һесабат вә тәдгигләр», III.
**** «Владимир губернијасында пешәләр», II.
***** «Владимир губернијасында пешәләр», II, с. 271.

3) Шәјапа вә папаг, кәндир вә ип истеһсалы

Москва губерниjасында шәјапа пешәси һагғында статистика мә'луматыны jухарыда геjд етдик*. Бу мә'луматдан көрүнүр ки, бүтүн истеһсалын вә бүтүн фәһләләрин ⅔ һиссәси, һәрәсинин орта һесабла 15,6 муздлу фәһләси олан 18 мүәссисәjә топланмышдыр**. Шәјапачы «кустарлар» шәјапа истеһсалы әмәлиjjатынын анчаг бир һиссәсини ичра едирләр: онлар шәјапанын *тәпәсини* һазырлаjыр вә бунu «бәзәкvурма мүәссисәләри» олан Москва тачирләринә сатырлар; «гырхычылар» (тифтик гырхан гадынлар) да евдә шәјапачы «кустарлар» үчүн ишләjирләр. Бөjүклә, биз бурада үмуми jәтлә әмәк бөлкүсүнә әсасланан вә бир jығын игтисади асылылыг формалары илә чулғашмыш капиталист кооперасиjасы олдугуну көрүрүк. Пешәнин мәркәзиндә (Подолск гәзасынын Кленово кәнди) пешәчиләрин (башлыча олараг муздлу фәһләләрин) әкинчилиkдән ајрылмасы*** вә онларын тәләбат сәвиjjәсинин jүксәлмәси өзүнү ајдын көстәрмишдир: бурада әһали «хеjли тәмиз» jашаjыр, чит вә һәтта маһуд палтар кеjир, евинә самовар алыр, гәдим адәтләрдән әл чәкир вә и. а., бунунла да көһнәлиjә һөрмәт бәсләjән jерлиләрин ачы кинеjләринә сәбәб олур****. Jени дөвр һәтта кәнарда ишләjән шәјапачыларын да меjдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур.

Кострома губерниjасында Буjск гәзасынын Молвитино кәндиндәки папагчылыг пешәси типик капиталист мануфактурасыдыр***** «Молвитино кәндиндә вә 36 кәнддә башлыча пешә папагчылыг пешәсидир». Әкинчилик тәрк едилир. 1861-чи илдән сонра бу пешә хеjли инкишаф етмишдир; тикиш машынлары кениш миғjасда ишләдилир. Молвитино кәндиндә 10 с'малатхана бүтүн ил боjу ишләjир; бунларын һәрәсинин 5—25 киши,

---

* Бах: V фәсилин I әлавәси, пешә № 27.

** Бу мүәссисәләрдән бә'зиләри һәрдән бир «фабрик вә заводлар» сырасына дахил едилир. мәсәлән, бах: 1879-чу ил «Көстәричи»си, с. 126.

*** Бах: jухарыда, V фәсил, § VII.

**** «Москва губерниjасына даир статистика мә'луматы мәчмуәси», VI. I бурахылыш, сәh. 282—287.

***** Бах: «Куст. ком. әсәрләри», IX вә «Һесабат вә тәдгигләр», III.

1—5 гадын устасы вардыр. «Бу е'малатханалардан ән јахшысынын дөврииәси илдә тәгрибән 100 000 манат чатыр»*. Евә иш пајланмасы һаллары да вардыр (мәсәлән, гадынлар түл материалыны евләрдә һазырлајырлар). Әмәк бөлкүсү фәһләләри шикәст едир; онлар сағламлыг үчүн ән зәрәрли, натәмиз шәраитдә ишләјир вә адәтән вәрәм хәстәлијинә тутулурлар. Бу пешәнин узун мүддәт (200 илдән артыг) давам етмәси нәтичәсиндә сон дәрәчә маһир усталар јетишмишдир: Молвитино усталары һәм мәркәз шәһәрләрдә, һәм дә узаг учгарларда машһурдурлар.

Калуга губернијасынын Медын гәзасында кәндирчилик пешәсинин мәркәзи Полотнјаны Завод кәндидир. Бу јер — бөјүк бир кәнддир (1897-чи ил сијаһысына көрә бурада 3 685 нәфәр әһали вардыр); онун әһалиси торпагсыздыр, чоху пешә илә машғулдур (бурада 1 000-дән артыг «кустар» вардыр); бу кәнд — Медын гәзасындакы «кустар» пешәләринин мәркәзидир**. Кәндирчилик пешәси белә тәшкил олунмушдур: бөјүк саһибкарларын (бунлар үч нәфәрдир; ән бөјүјү Јерохиндир) муздлу фәһләләр ишләјән е'малатханалары вә хаммал алмаг үчүн аз-чох әһәмијјәтли мигдарда дөврииә капиталы вардыр. Кәндир лифини «фабрикдә» дарајырлар, евдә әјиричи гадынлар әјирирләр,—фабрикдә вә евдә һөрүрләр. Фабрикдә чилләһазырлајырлар, — фабрикдә вә евдә тохујурлар. 1878-чи илдә кәндирчилик пешәсиндә 841 «кустар» олдуғу зәнн едилирди; Јерохин һәм «кустар», һәм дә «фабрикчи» сајылыр; 1890-чы илдә, һабелә 1894—1895-чи илләрдә онун 94—64 фәһләси олмушдур; «Һесабат вә тәдгиглор»ә көрә (II чилд, с. 187) онун үчүн «јүзләрлә кәндли» ишләјир.

Нижни Новгород губернијасында да кәндирчилик пешәсинин мәркәзи Горбатов гәзасынын әкинчиликлә мәшғул олмајан Нижни вә Верхни Избылетс сәнаје

* Лакин һансы тәсадүф үзүндән исә белә е'малатханалар индијәдәк «фабрик вә завод» сырасына дахил едилмәмишдир.

** «Куст. ком. әсәрләри», II.

кәндләридир*. Ч-б Карповун мә'луматына көрә («Ком. әсәрләри», VIII бурахылыш) бу — вahид Горбатов-Избылетс јоғун кәндр-канат рајонудур; Горбатов шәһәри мешшанларынын бир һиссәси дә пешә илә мәшғулдур, Верхни вә Нижни Избылетс кәндләри дә, «Горбатов шәһәринин, демәк олар, бир һиссәсидир» вә әһалиси мешшан кими јашајыр, һәр күн чај ичир, сатыналма палтар кејир, ағ чөрәк јејир, 32 кәндин әһалисинин ⅔ һиссәјә гәдәрн, ја'ни 4 701 ишчи (2 096 киши вә 2 605 гадын) бу пешә илә мәшғулдур; бурада истеһсал мәбләғи 1½ милјон маната гәдәрдир. Бу пешә 200 илә гәдәр давам етмиш вә инди тәнәззүлә үз гојмушдур. Пешә бу гајда илә гурулмушдур: һамы 29 саһибкар үчүн онларын өз материалындан мәһсул һазырлајараг ишәмузд һагг алыр, «саһибкарлардан тамамилә асылы вәзијјәтдәдир» вә күндә 14—15 саат ишләјир. Земство статистикасының мә'луматына көрә (1889-чу ил) пешә илә 1 699 киши фәһлә (буна үстәлик, ишләјә биләчәк јашда олмајан 558 гадын вә киши) мәшғулдур. 1 648 ишчидән анчаг 197-си сатлыға ишләјир. 1 340 нәфәри саһибкар үчүн ишләјир** вә 111 нәфәри 58 саһибкарын е'малатханаларында муздлу ишчидир. *Пај торпағы* олан 1 288 һәјәтдән анчаг 727-си, ја'ни ½-дән бир гәдәр чоху бүтүн әкин јерини өзләри бечәрир. Пај торпағы олан 1 573 ишчидән 306-сы, ја'ни 19,4%-и әкинчиликлә һеч мәшғул олмур. Бу «саһибкарларын» кимләр олдуғуну мүәјјән етмәк үчүн биз «кустар» сәнајеси саһәсиндән «фабрик-завод» сәнајеси саһәсинә кечмәлијик. 1894/95-чи ил «Сијаһы»сына көрә бурада ики кәндир фабрики вар иди, бунларын мүәссисәләрдә 231 вә кәнарда 1 155 фәһләси вар иди; бунларын истеһсал мәбләғи 423 мин манат иди. Бу мүәссисәләрин һәр икиси механики мүһәррик алмышдыр (нә 1879-чу илдә, нә дә 1890-чы илдә бу мүһәррикләр јох иди), демәли, бурада

* Земство статистикасына көрә («Материаллар»ын VII бурахылышы, Н. Н. 1892) бу кәндләрдә 1889-чу илдә 341 вә 119 һәјәт, һәр ики чинсдән 1 277 вә 540 нәфәр әһалиси вар иди. Пај торпағы олан һәјәтләр 253 вә 103 иди. Пешә илә мәшғул олан һәјәтләр 284 вә 91 иди. О ишләјән әкинчиликлә мәшғул олмајан һәјәтләр 257 вә 32 иди. Атсызлар 218 вә 51 иди. Пај торпағыны ичарәјә вермәләр 237 вә 53 иди.

** Мүгаисә ет: «Нижни Новгород мәчмуәси», IV чилд, кешиш Рославлевин мәгаләси.

капиталист мануфактурасының машынлы капиталист сәнаjесинә чевриlдиjини, иш паjлаjан «кустарларын» вә бинәкдарларын дөнүб әсил фабрикчи олдуғуну ajдын көрүрүк.

1894/95-чи ил кустар спjаһысына көрә Перм губерниjасында кәндлиләрә мәхсус 68 канат-кәндир мүәссисәси вар иди; бунларын фәһlәләри 343 нәфәр (о чүмlәдән муздлу фәһlәси 143 нәфәр), истеһсал мәбләғи исә 115 мин манат иди*. Бу хырда мүәссисәләрин башында биркә көтүрүлмүш ири мануфактуралар дурур: 6 саһибкарын 101 фәһlәси (91 муздлу фәһlәси) вардыр вә истеһсал мәбләғи 81 мин манатдыр**. Бу ири мүәссисәләрдә истеһсалын гурулушу «үзви мануфактураның» (Марксын тә'бириничә)[134] ән ajдын бир нүмунәси сајыла биlәр, jә'ни бу елә мануфактурадыр ки, мүхтәлиф фәһlәlәр хаммалы *ардычыл* сурәтдә с'мал етмәк үчүн мүхтәлиф әмәлиjjаты: 1) чәтәнә лифини дидмәк; 2) дарамаг; 3) әjирмәк; 4) дүкчәlәмәк; 5) гатранламаг; 6) барабанда ачмаг; 7) сапы дәзкаһдан дешик тахтаjа кечирмәк; 8) сапы чугун ојмаға кечирмәк; 9) турнаны товламаг, канаты һөрмәк вә jығмаг әмәлиjjатларыны ичра едирlәр***.

Јәгин ки, Орjол губерниjасында кәндир лифи е'малы сәнаjесинин тәшкили дә бунун кимидир: хеjли мигдар хырда кәндли мүәссисәләри ичәрисиндә, башлыча олараг шәһәрlәрдә олан вә «фабрик вә заводлар» сырасына дахил едилән ири мануфактуралар нәзәрә чарпыр (1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә Орjол губерниjасында 100 чәтәнә лифи дидмә фабрики олуб бунларда 1 671 фәһlә ишlәмиш вә бунларын истеһсал мәбләғи 795 мин манат олмушдур). Кәндlиlәр кәндирчилик пешәсиндә «тачирlәр үчүн» (јәгин ки, jенә һәмин мануфактурачылар үчүн) онларын өз материалындан

---

* «Перм губерниjасында кустар сәнаjесинин вәзиjjәтинә дair очерк», с. 158; чәдвәлин jекун һиссәсиндә с-әһв вә jа кап хәтасы вардыр.

** Ibid., чәдвәллә», с. 40 вә 188. Чох еһтимал ки, һәмин мүәссисәлә «Спjаһы»да да вардыр, с. 152. Ири мүәссисәләри хырда мүәссисәләрлә мүгаjисә етмәк үчүн биз әмтәә истеһсал едән әкинчиләри айрыча көтүрмүшүк: бах: «Етүдлә», сәһ. 156. (Бах: Әсәрләри, 5-чи чапын. 2-чи чилд, сәһ. 398—399. *Ред.*).

*** «Сибир—Урал сәркисиндә Перм губерниjасының кустар сәнаjеси», III бурахылыш, сәһ. 47 вә сонракылар.

ишәмузд үсулу илә мәһсул һазырлајырлар, һәм дә ишләр хүсуси әмәлијјат нөвләриндә ајрылыр: «дидичиләр» чәтәнә лифини дидирләр; «әјиричиләр» әјирирләр; «килкәчиләр» лифи кимкәдән ајырырлар; «чархчылар» чархы һәрләјирләр. Иш чох чәтиндир; бир чохлары вәрәм вә «фтыг» хәстәлијинә тутулурлар. Тоз о дәрәчәјә чатыр ки, «адәт етмәјәнләр 1/4 саат белә гала билмәзләр». Мај ајындан сентјабр ајына гәдәр күн чыхандан күн батанадәк ади дахмаларда ишләјирләр[134].

4) Кичик емал едән истеһсал

Бу саһәдә капиталист мануфактурасынын ән типик нүмунәси сандыгчылыг пешәсидир. Мәсәлән, Перм тәдгигчиләринин мә'луматына көрә «бу пешә белә гурулмушдур: муздлу фәһлә ишләдилән е'малатханаларда олан бир нечә бөјүк саһибкар материал алыр вә ондан *гисмән* өзләри мә'мулат һазырлајырлар; лакин бағлыча олараг материал ајры-ајры һиссәләр гајыран јерлә е'малатханалара пајланыр, сонра да сандыг һиссәләрини өз е'малатханаларында гурашдырыр вә сандыг тамамилә һазыр олдугдан сонра ону базара көндәрирләр. Әмәк бөлкүсү... бу истеһсалда кениш тәтбиг олунур: бүтөв бир сандығын гајырылмасы 10—12 әмәлијјата бөлүнүр вә бу әмәлијјатын һәр бирини төкликдә һиссәчи кустарлар ичра едирләр. Пешәнин тәшкили белә дир ки, һиссәчи фәһләләр («Капитал»да бунлара Teilarbeiter дејилир) *капиталын* командасы алтында бирләшмишләр»**. Бу — мүрәккәб төркибли мануфактурадыр (Марксын дедији кими, heterogene Manufaktur[135]); бурада мүхтәлиф фәһләләр хаммалдан мәһсул һазырламаг кими ардычыл ишләр көрмәк дејил, мәһсулун ајры-ајры һиссәләрини һазырлајырлар

* Бах: Орјол губернијасынын Трубчевск, Карачев вә Орјол гәзаларына дајр земство статистикасы мәлумәтләри. Ири мануфактураларын хырда кәндли мүәссисәләри илә әлагәсинин бир дә ондан көрмәк олар ки, хырда кәндли мүәссисәләриндә дә муздлу әмәк тәтбиги кенишләнир. Мәсәлән, Орјол гәзасында әјирмә мүәссисәси олан 16 кәндлинин 77 фәһләси вардыр.

** *В. Илјин.* «Етүдләр», с. 176. (Бах: Әсәрләри, 5 чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 426. *Ред.*).

вә бунлар сопрадан гурашдырылыр. Капиталистләрин «кустарлара» өз евләриндә иш вермәји үстүн тутмасы гисмән бу мануфактураның һәмин характериндән иәли кәлир, гисмән дә (вә башлыча олараг) евдә ишләјән фәһләләрин әмәјинә даһа аз муздверилмәсиндән иәли кәлир*. Гејд етмәлијик ки, бу пешәдә нисбәтән ири е'малатханалар бә'зән «фабрик-заводлар» сырасына да дахил едилир**.

Владимир губерниjасынын Муром гәзасында сандыгчылыг пешәси дә, чох еһтимал ки, ејни шәкилдә гурулмушдур; «Сиjаһы»ја көрә, бу гәзада 9 «фабрик» вардыр (бунларын һамысында ишләр әл илә көрүлүр); бунларын мүәссисәдә 89 фәһләси вә *114 кәнар* фәһләси вардыр; бунларын истеһсал мәблағи 69 810 манатдыр.

Перм губерниjасында, мәсәлән, нәглиjjат васитәләри һазырламаг пешәси дә ејни илә бу чүр гурулмушдур: муздлу фәһләләри олан гурашдырма е'малатханалары бир jығын хырда мүәссисәләрдән фәргләнир; хырда кустарлар һәм өз материалларындан, һәм дә «бинәкдарларын» (jә'ни гурашдырма е'малатханалары саһибләринин) материалындан нәглиjjат васитәләри һиссәләри һазырлаjан һиссәчи фәһләләрдир***. Нәглиjjат васитәләри һазырлаjан Полтава «кустарлары» һаггында jазылыр ки, Ардон гәсәбәсиндә муздлу фәһләләр сахлаjан вә евләрә иш паjлаjан е'малатханалар вардыр (бир гәдәр иri саһибкарлар 20 нәфәрә гәдәр кәнар фәһлә сахлаjырлар)****. Казан губерниjасында шәһәр нәглиjjаты васитәләри истеһсалында әмтәә әмәк бөлкүсү мүшаһидә олунур; бир пара кәндләр jалныз хизәк истеһсал едир, башгалары jалныз араба истеһсал едир вә и. а. «Кәнддә тамамилә гурашдырылан (лакин үзүнә метал чәкилмәjән, тәкәри вә дишләси олмаjан) шәһәр нәглиjjаты васитәләри сифаришчи Казан тачирләринә көндәрилир ки, онлар да метал

---

* Бу хүсусда Перм кустар сиjаһысының дүрүст мә'луматына бах: jенә орада, с. 177. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 426. *Ред.*).

** Бах: jен. һәмин Перм губерниjасында «кустар пешәсинин» мәркәзи олан һәмин Невjански Завод кәнди (әкинчиликлә мәшғул олмаjан кәнд) һаггында «Костаричи» вә «Сиjаһы».

*** Бизим «Етүдләр»лә мүгаjисә ет. сәһ. 177—178. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 426—427. *Ред.*).

**** «Һесабат вә тәдгигләр». I.

чәкмәк үчүн бунлары дәмирчи кустарлара верирләр. Сонра бу мә'мулат јенидән шәһәр дүканларына вә е'малатханаларына гајтарылыр вә бурада тамамилә һазыр шәклә салыныр, јә'ни үз чәкилир вә рәнкләнир... Кечмишдә шәһәр нәглиҹјаты васитәләриндә Казанда металдан үз чәкилирди, инди исә Казан јаваш-јаваш бу ишни шәһәр усталарындан хејли учуз ишләјән кустарлара вермәјә башламышдыр...»*. Демәли, капитал евләрә иш пајламағы даһа әлверишли билир, чүнки бунунла иш гүввәси учузлашыр. Нәглиҹјат васитәләри һазырламаг пешәсинин тәшкили, бу мә'луматдан көрүндүју кими, әксәр һалда капитала табе едилмиш һиссәчи кустарлар системиндән ибарәтдир.

Воронеж губерниjасының Павлов гәзасында Воронсовка адлы бөјүк сәнаје кәнди (1897-чи илдә бурада 9 541 адам јашајырды) ағач мә'мулаты гајыран ваһид бир мануфактура кимидир («Ком. вә и. а. әсәрләри», IX бурахылыш, кешиш Митр. Поповун мәгаләси). Бу пешә илә 800-дән артыг һәјат мәшғулдур (5 000-дән артыг әһалиси олан Александровка гәсәбәсинин бә'зи һәјатләри дә бу пешә илә мәшғулдур). Умумиҹјәтлә 267 мин маната гәдәр дәјәри олан араба, газалаг, тәкәр, сандыг вә сапрә һазырланыр. Мүстәгил саһибкарлар — үчдә бирдән аздыр; саһибкарларын е'малатханаларында муздлу фәһләләр тәк-тәкдир**. Бу пешәчиләрин чоху јерли алверчи кәндлиләрин сифариши илә ишәмузд үсулу илә ишләјир. Фәһләләр саһибкарлара борчлу олурлар вә ағыр иш онлары тагәтдән салыр: адамлар кетдикчә зәнфләјирләр. Бу гәсәбәнин әһалиси — кәнд әһалиси типиндә олмајан сәнаје әһалисидир. чох чүз'и пај торпағына малик олуб әкинчиликлә (бостанчылыгдан башга), демәк олар, һеч мәшғул олмур. Чохдан бәри давам едән бу пешә әһалини әкинчиликдән узаглашдырыр вә јохсулларла варлылара парчаланманы кетдикчә даһа артыг гүввәтлән-

* Ibid., III.

** Бөјүк тахта-шалбан алверчиси 14 нәфәрдир. Онларын (300 маната гәдәр дәјәри олан) *бухар гурутмаханалары* вардыр; кәндә бунлар чәми 24-дүр вә һәр бириндә 6 нәфәр фәһлә ишләјир. Бу тәшкилләр фәһләләрә материал да пајлајырлар вә габагчадан пул вермәклә онларын әсарәт алтына да алырлар.

дирир. Əһалинин јемәјн аздыр, кејими «əввəлкиндəн тəмтəраглыдыр», «лакин өз вəсаитинə көрə дејилдир» — кејим шејləринин һамысы сатын алыныр. «Сənаје чилик вə тичарəтчилик руһу əһалијə һаким олмушдур». «Пешədəн башы чыхмајанларын, демək олар, һамысы бир шејлə алвер едир... Сənаје вə тичарəтин тə'сири алтында кəндли үмумијjətlə даһа чох дирибаш олмушдур ки, бу да ону даһа көзүачыг вə фəндкир етмишдир»*.

Нижни Новгород губернијасынын Семјонов гəзасында мəшһур гашыгчајырма пешəси өз тəшкилчəһətдəн капиталист мануфактурасына јахындыр; доғрудур, бурада бир јығын хырда сə'малатханалардан фəргlənən вə онларын үзəриндə һөкмран олан ири е'малатханалар јохдур, лакин бунун мүгабилиндə биз бурада əмək бөлкүсүнүн дəрин көк салмыш олдуғуну вə бир јығын һиссəчи фəһлəлəрин капитала тамамилə табе едилдијини көрүрүк. Гашыг гајрылыб гуртарана гəдəр азы 10 əлдəн кечир, һəм дə бинəкдарлар бу əмəлијjатын бə'зиləринин ја хүсуси муздлу фəһлəлəрə ичра етдирир, ја да мүтəхəссис фəһлəлəрə (мəсəлən, гашыгын рəнкләнмəсинин) пајлајырлар; бə'зи кəндлəр ајры-ајры һиссə əмəлијjатынын ичрасында ихтисаслашырлар (мəсəлən, Џјаково кəнди бинəкдарын сифаришi илə ишəмузд үсулу илə гашыгы јонур, Хвостиково, Дианово, Жужелки кəндləри гашыгы рəнкләјир вə и. а.). Бинəкдарлар Самара губернијасындан вə башга губернијалардан күлли мигдарда тахта-шалбан алырлар; бунун үчүн ораја дəстə илə муздлу фəһлəлəр көндəрирлəр; онларын хаммал вə мə'мулат анбарлары вардыр; ən гиjмəтли материал нөвləринi мəһсул һазырламаг үчүн кустарлара пајлајырлар вə и. а. Бир јығын һиссəчи фəһлə, капитала тамамилə табе едилмиш ваһид мүрəккəб истеһсал механизми тəшкил

* Үмумијjətlə *мешəчилик ичində* капитализмин инкишафы просесини бурада гејд етмək јерсиз олмаз. Мешə сənајечилəри тахта-шалбаны кəсилмиш һалда сатмырлар, муздла фəһлə тутур, тахта-шалбаны онлара доғратдырыр, чурбачүр авач мə'мулаты һазырладыр вə сонра бу мəһсулу сатырлар. Бах: «Ком. вə и. а. əсəрлəри», VIII, сəһ. 1268, 1314. Һəмчинин бах: «Орјол губернијасынын Трубчевск гəзасына аид статистика мə'луматы мəчмуəси».

едир. «Гашыг гајыранлар истәр муздла сащибкар үчүн онун бинасында ишләсинләр, истәрсә дә өз дахмаларында әлләшсинләр, — онлар үчүн фәрги јохдур, чүнки башга пешәләрдә олдуғу кими, бу пешәдә дә һәр шеј өлчүлүб-бичилмиш вә нәзәрә алынмышдыр. Гашыг гајыран јалныз ән зәрури миғдарда газана биләр вә бундан аз олса, јашаја билмәз»*. Тамамилә тәбиидир ки, белә бир шәраитдә, бүтүн истеһсала башчылыг едән капиталистләр е'малатханалар ачмаға тәләсмирләр; буна көрә дә әл мәһарәтинә вә көһнә әмәк бөлкүсүнә әсасланан пешә өз дағыныг вә дурғун һалында галыр. Торпаға бағланмыш олан «кустарлар» санки бир нөгтәдә јатыб галмышлар: онлар 1879-чу илдә олдуғу кими, 1889-чу илдә дә пулу көһнә гајда илә, јә'ни күмүш һесабы илә дејил, әскинасла һесаблајырлар.

Москва губерниjасында ојунчаг шеjләри гајырмаг пешәсинин башында јенә капиталист мануфактурасы типли мүәссисәләр дурур**. 481 е'малатханадан 20-синин һәр бириндә 10 нәфәрдән артыг фәһлә вардыр. Бу пешәдә һәм әмтәә, һәм дә мәһсул һиссәси һазырламаг чәһәтдән әмәк бөлкүсү чох кениш тәтбиг олунур, бу исә әмәк мәһсулдарлығыны (фәһләни шикәст етмәк бањасына) олдугча јүксәлдир. Мәсәлән, бир хырда е'малатхананың кәлири мәһсулун сатлыг гиjмәтинин 26%-и, бир ири е'малатхананың кәлири исә 58%-и гәдәр мүәjjән едилмишдир***. Әлбәттә, бөjүк сащибкарларын әсас капиталы да хејли артыгдыр; онларын мүәссисәләриндә техники аваданлыға да (мәсәлән, гурутмаханалара) тәсадүф олунур. Бу пешәнин мәркәзи, гејри-экинчилик јашајыш мәнтәгәси олан Серкиjевски гәсәбәсидир (1398 фәһләдән 1 055 нәфәри, 405 мин манат истеһсал мәбләғиндән дә 311 мин манаты

---

* «Куст. ком. әсәрләри». II бурахылыш. 1879-чу ил. — Һәмчинин Семјонов гәзасына дајр земство статистикасы «Материалларын»а бах. XI бурахылыш. 1893.

** Көстәрдиjиниз статистика мә'луматы (V фәслин I әлавәси, пешә № 2, 7, 26) бүтүн ојунчаг шеjләри гајыранларын ачыг кичик бир һиссәсинә аиддир; лакин бу мә'лумат 11—18 фәһләси олан е'малатханаларын меjдана кәлдиjини көстәрир.

*** «Москва губерниjасына дајр статистика мә'луматы мәчмуәси», VI чилд, II бурахылыш, сәһ. 47.

бураја дүшүр; 1897-чи ил сијаһысына көрә бурада әһалинин сајы 15 155 нәфәр иди). Бу пешәјә аид очеркин мүәллифи бурада хырда е'малатханаларын үстүн олдугуну вә и. а. көстәрәрәк, пешәнин фабрикә дејил, мануфактураја чевриләчәјини даһа ағлабатан, лакин һәр һалда аз ағлабатан һесаб едир. О дејир: «Кәләчәкдә дә һәмишә хырда истеһсалчыларын ири истеһсалла аз-чох мүвәффәгијјәтлә рәгабәт апармага имканы олачагдыр» (I. с., 93). Мүәллиф унудур ки, хырда пешәләрдә олдуғу кими, мануфактурада да ял истеһсалы һәмишә техники базис олараг галыр; унудур ки, әмәк бөлкүсү һеч бир заман хырда истеһсалчылары, хүсусән онлар иш күнүнү узатмаг вә саир бу кими васитәләрә әл атдыглары тәгдирдә, тамамилә сыхышдырыб арадан чыхара биләчәк дәрәчәдә гәти бир үстүнлүк верә билмәз; унудур ки, мануфактура һеч вахт бүтүн истеһсалы әһатә едә билмир вә бир јығын хырда мүәссисәләр үзәриндә јалныз үстгурум олараг галыр.

б) Һејван мәһсулларыны е'мал едән истеһсаллар. Көнчүлүк вә хәзчилик

Көнчүлүк сәнајесинин ән кениш рајонлары, «кустар» сәнајесинин фабрик-завод сәнајеси илә тамам бирләшдијиндә даир хүсусилә габарыг мисаллар, капиталист мануфактурасының (һәм дәринина, һәм дә енинә) олдугча инкишаф етдијиндә даир мисаллар верир. Сәчијјәви чәһәт будур ки, «фабрик-завод» көнчүлүк сәнајесинин бојүклүјү илә мәшһур олан губернијаларда (Вјатка, Нижни Новгород, Перм, Твер губернијаларында) «кустар» көнчүлүк пешәләри даһа чох инкишаф етмишдир.

1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә, Нижни Новгород губернијасында Горбатов гәзасының Богородскоје кәндиндә 392 фәһлә ишләдән вә истеһсал мәбләғи 547 мин манат олан 58 «фабрик» вар иди, 1894/95-чи ил «Сијаһы»сына көрә исә мүәссисәдә 1 499 нәфәр вә кәнарда 205 нәфәр фәһлә ишләдән вә истеһсал мәбләғи 934 мин манат олан 119 «завод» вар иди (бу сонунчу

рәгәмләр јалныз, јерли сәнајенин башлыча саһәси олан һејван мәһсулларынын е'мал олунмасына аиддир). Лакин бу мә'лумат јалныз капиталист мануфактурасының *јухарыларыны* тәсвир едир. 41-б Карповун һесабына көрә, 1879-чу илдә бу кәнддә вә онун әтрафында көнчүлүк, гырынтылары јығыб јапышдырма, зәнбилтохума (әмтәә үчүн), сәррачлыг, хамут, әлчәк һазырламаг вә ајрыча олараг дулусчулуг пешәләриндә 5 669 фәһлә ишләдән (бунларын чох һиссәси капиталистләр үчүн евдә ишләјир) вә истеһсал мәбләғи 1 490 мин маната гәдәр олан* 296-дан чох мүәссисә вар иди. 1889-чу ил земство сијаһысына көрә, бу рајонда 4 401 сәнајечи вар иди, һәм дә һаггында мүфәссәл мә'лумат верилмиш 1 842 фәһләдән 1119 нәфәри өзкә е'малатханаларында муздла ишләјир, 405 нәфәри исә өз евләриндә сафибкарлар үчүн ишләјир**. «8 мин нәфәр әһалиси олан Богородскоје кәнди фасиләсиз ишләјән бөјүк бир кон заводу һалындадыр»***. Даһа доғрусу, бу кәнд аз мигдар бөјүк капиталистләрә табе едилмиш «үзви» бир мануфактурадыр; һәмин капиталистләр хаммал алыр, кон гајырыр, кондән чурбәчүр мә'мулат һазырлајыр, истеһсал үчүн тамамилә јохсул олан бир нечә мин фәһлә ишләдир вә хырда мүәссисәләрә башчылыг едирләр****. Бу пешә чох гәдимдәи, XVII әсрдән мөвчуддур; һәмин пешәнин тарихиндә мүлкәдар Шереметјевләр хүсусилә мәшһурдурлар (19-чу әсрин әввәлләриндә), онлар бу пешәнин инкишафына хејли јардым етмишләр вә әсасүмлә бурада чохдан бәри тәшәккүл тапмыш пролетариаты јерли варлылардан горумушлар. 1861-чи илдән сонра бу пешә олдугча инкишаф етмиш вә хырда мүәссисәләр һесабына ири мүәссисәләр даһа чох бөјүмүшдүр; әсрләр боју давам едән пешәчилик нәтичәсиндә әһали ичәрисиндән чох

* «Куст. ком. әсәрләри», IX.

** Горбатов гәзасында «Торпаглара гијмәтгојма материаллары».

*** «Куст. ком. әсәрләри», IX.

**** Мәсәлән, хамутгајырма пешәсинин башында 13 бөјүк сафибкар дурур: бунлардан һәрәсинин 10—30 муздлу фәһләси вә 5—10 кәнар фәһләси вардыр. Өлчәк гајыран бөјүк пешәкарлар әлчәји (2—3 муздлу фәһләси олан) өз е'малатханаларында бичир вә тикмәк үчүн 10—20 кәнар гадына пајлајырлар; бу гадынлар да *бармагчылара* вә *бәхјәчиләрә* бөлүнүр; биринчиләр сафибкардан иш көтүрүб икинчиләрә пајлајыр вә беләликлә, онлары истисмар едирләр (1879-чу ил мә'луматы).

маһир усталар јетишмиш вә булар һамы пешәли Русијанын һәр тәрәфиндә јајмышлар. Сабитләшән капиталист мүнасибәтләри сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасына сәбәб олмушдур: Богородскоје кәнди һәлә өзү әкинчиликлә, демәк олар, һеч мәшғул олмур, һәтта атрафдакы кәндләрә дә торпагдан ајырыр вә һәмин кәндләр бу «шәһәрә» көчүрләр*. Ч-б Карповун јаздығына көрә, бу кәндә «әһали арасында һеч бир кәндлилик әламәти јохдур», «һеч тәсәввүр етмәк олмаз ки, шәһәрдә дејил, кәнддәсән». Бу кәнд јалныз Арзамасдан башга һәм Горбатов шәһәрини, һәм дә Нижни Новгород губерниjасыныn бүтүн дикәр гәза шәһәрләрини чох-чох кәриdә бурахыр. Бу кәнд «губерниjанын милјон манатларла мәһсул истеһсал едән вә алыб сатан ән мүһүм тичарәт вә сәнаје мәркәзләриндән биридир». «Богородскоје кәндинин сәнаје вә тичарәт тә'сири дајрәси чох кенишдир; лакин Богородскоје сәнајеси илә ән јахын әлагәси олан сәнаје онун тәхминән 10—12 верстлиjиндәки атраф jерләрин сәнајесидир. Бу атраф-сәнаје jерләри санки Богородскоjенин өзүнүн давамыдыр». «Богородскоје әһалиси ади авам кәндлиләрә әсла охшамыр: булар мешшан сәнәткарлардыр, дүшүнчәли, дүнjакөрмүш адамлардыр, онларын кәндлиләрдән зәһләси кедир. Богородскоје әһалисинин jашајыш шәраити вә мә'нәви симасы тамамилә мешшанынкы кимидир». Ону да әлавә етмәк лазымдыр ки, Горбатов гәзасының сәнаје кәндләриндә әһали нүфусунда савадлыларын сајы нисбәтән јүксәкдир: мәсәлән, Павлово, Богородскоје вә Ворсма кәндләриндә савадлы вә тәһсил алан киши вә гадынлар 37,8% вә 20,0%-дир, гәзанын галан һиссәсиндә исә 21,5% вә 4,4%-дир. (бах: земство статистикасы «Материаллары»).

Балахна гәзасының Катунка вә Городетс кәндләриндә, Кијакшинин гәзасының Болшоје Мурашкино кән-

* 1889-чу илдә 1812 һејәтдән (9241 нәфәр әһалиси вар иди) 1 469-унун әкини јох иди (1897-чи илдә бу әһали 12 342 нәфәр иди). Павлово вә Богородскоје кәндләри, бурадан кәнара чох аз адам кетмәси нәһәтдә Горбатов гәзасының галан кәндләриндән фәргланир; әксинә, Горбатов гәзасыдан кәлән бүтүн кәндлиләрин 14,9% и Павлово кәндиндә вә 4,9%-и Богородскоје кәндиндә јашајыр. 1858-чи илдән 1889-чу илә дәк әһалинин мәнфәәти бүтүн гәзада = 22,1% олдуғу һалда, Богородскоје кәндиндә = 42% олмушдур. (Бах: земство статистикасы «Материаллары»).

дишдә, Василск гәзасының Јурино кәндиндә, јенә һәмин гәзанын Тубанајевка, Спасскоје, Ватрас вә Латышиха кәндләриндә көнчүлүк пешәсиндә дә тамамилә ејни мүнасибәтләри (јалныз бир гәдәр кичик мигјасда) көрүрүк. Бурада да, отрафдакы әкинчилик кәндләрини «бирләшдирән» гејри-әкинчилик мәркәзләри вардыр, бурада да бөјүк сәнајекарлара табе едилмиш мүхтәлиф пешәләр вә бир чох хырда мүәссисәләр (һабелә евдә ишләјән фәһләләр) вардыр вә бу сәнајекарларын капиталист е'малатханалары һәрдәнбир «фабрик вә заводлар» сырасына дахил едилир*. Јухарыда дедикләримиздән башга һеч бир јени мә'лумат вермәјән статистика тәфәррүатына әл атмајараг, јалныз Катунка кәндинә аид ашағыдакы чох мараглы тәсвири гејд едәк**:

«Сәнајекарларла фәһләләр арасындакы мүнасибәтләрин бә'зи патриархаллыг садәлији, һәм дә илк бахышда нәзәрә чарпмајан вә тәәссүф ки, (?) илдән-илә даһа артыг јох олуб кедән садәлији пешәләрин кустар характери дашыдығыны көстәрир (?). Һәм пешәләрин, һәм дә әһалинин фабрик характери јалныз сон заманлар, хүсусән көмүрчүлүк тә'сис едилəндән е'тибарән шәһәрлә әлагә асанлашандан сонра шәһәрин тә'сири алтында мејдана чыхмага башлајыр. Инди бу кәнд тамамилә сәнаје кәндинә бәнзәјир: кәнд тәсәррүфатындан һеч бир әламәт галмамышдыр, евләр, шәһәрләрдә олдуғу кими, сых сыраларла тикилмишдир; варлыларын бөјүк дашевләри вар вә буларын јанында јохсулларын мискин дахмалары көрүнүр, кәндин мәркәзиндә ағачдан вә дашдан тикилмиш сых завод биналары узаныб кедир — бүтүн бунлар Катунка кәндини гоншу кәндләрдән олдугча фәргләндирир вә јерли әһалинин сәнаје характерини ајдын көстәрир. Әһали өзү дә өз характеринин бә'зи хүсусијјәтләри илә, артыг Русијада тәшәккүл тапмыш «фабрик» әһалисини хатырладыр: ев шәраитиндә, кејимдә вә һәрәкәт тәрзиндә мүәјјән дәбдәбә, әксәријјәтлә кефчилик

---

* Бах: көстәрдијимиз гәзалара аид земство статистикасы «Материаллары», — «Куст. ком. әсәрләри», IX вә VI. — «Көстәричи» вә «Сијаһы». — «Һесабат вә тәдгигләр», II.

** 1889-чу илдә бу кәнддә 1 305 нәфәр әһалиси олан 380 һәјәт вар иди (бунларын һамысы әкинсиз иди). Бүтүн Катунка волостунда һәјәтләрин 90,6%-и пешәләрлә мәшғуллуг, ишчиләрин 70,1%-и јалныз пешәчилик едир (јә'ни әкинчиликлә мәшғул олмур). Савадлылыг мәһәтдән бу волост гәзада орта дәрәчәдән чох-чох јүксәкдәдир, бу чәһәтдән јалныз Черноречје волостундан кери дәдир; Черноречје волосту да әкинчиликлә мәшғул олмур вә бурада көмүрчүлүк пешәләри чох инкишаф етмишдир. Болшоје Мурашкино кәндиндә 1887-чи илдә һәр икн чинсдән 3 473 нәфәр әһалиси олан 856 һәјәт вар иди (бунлардан 853-ү әкини јох иди). 1897-чи ил сијаһысына көрә Городецдә 6 330, Болшоје Мурашкинода 5 341, Јуринода 2 181, Спасскоједа 4 491, Ватрасда 3 012 нәфәр әһали вар иди.

вә сабаһкы күпүн фикрини чәкмәмәк, өткәм вә бә'зән дә тәмтәраглы данышмаг, кәндлиләр гаршысында бир гәдәр әдабазлыг — Русијаның бүтүн фабрик әһалисинә хас олан бу хүсусијјәтләрин һамысы бунларда да вардыр»*.

«Фабрик-завод» статистикасына көрә, Нижни Новгород губернијасының Арзамас шәһәриндә 1890-чы илдә чәми 6 көн заводу вар иди вә бунларда 64 фәһлә ишләјирди («Көстәричи»); һәм дә бу — хәзчилик, чәкмәчилик вә башга пешәләри әһатә едән капиталист мануфактурасының јалныз чүз'и бир һиссәси иди. Ејни заводчулар Арзамас шәһәриндә дә (1878-чи илдә бурада евдә ишләјән фәһләләрин сајы 400 нәфәрә гәдәр иди), шәһәр әтрафында олан 5 кәнддә дә евдә ишләјән фәһләләрдән истифадә едирләр; бу 5 кәнддә 360 хәзчи һәјәтиндән 330-у Арзамас тачирләри үчүн онларын өз материалындан мә'мулат һазырлајыр; онлар ајда 6—9 манат алыб күндә 14 саат ишләјирләр**; буна көрә дә хәзчиләр солғун вә зәиф олурлар, онларын нәсли кетдикчә корланыр. Шәһәр әтрафындакы Выјездная Слободада 600 чәкмәчи һәјәтиндән 500-ү сәнәткар чәкмәчиләрин бичилмиш ләвазиматындан чәкмә тикир. Бу пешә 200 илә гәдәр давам едән көһнә бир пешә олуб, кетдикчә бөјүјүр вә инкишаф едир. Әһали әкинчиликлә, демәк олар, һеч мәшғул олмур, онун бүтүн һәјат хүсусијјәтләри тамамилә шәһәр әһалисинінки кимидир, бурада әһали «дәбдәбә илә» јашајыр. Јухарыда көстәрдијимиз хәзчилик кәндләри һаггында да ејни сөзләри демәк лазымдыр; бу кәндләрин әһалиси «әкинчи кәндлијә һәгарәтлә бахараг, ону «гәдим кәндли» адландырыр»***.

Вјатка губернијасында да бүтүн тамамилә ејнини көрүрүк. Вјатка вә Слобода гәзалары һәм «фабрик-завод», һәм дә «кустар» көн вә хәз истеһсалының мәркәзидир. Вјатка гәзасында кустар көн заводлары шәһәрин әтрафына топланмыш вә бөјүк заводларын

* «Куст. ком. әсәрләри», IX, с. 2567, 1880-чы ил мә'луматы.

** Арзамас фабрикләри фәһләләринин вәзијјәти кәнд фәһләләринин вәзијјәтиндән јахшыдыр («Куст. ком. әсәрләри», III, сәһ. 133).

*** Ibid., сәһ. 76.

сәнаје фәалијјәти үчүн бир «әлавә» тәшкил едир*, — мәсәлән, бурада бөјүк заводчулар үчүн ишләјирләр; чох һалларда кустар сәррачлар вә јапышган гајыранлар да онлар үчүн ишләјирләр. Јүзләрлә фәһлә хәз заводчулары үчүн евләрдә күрк тикир вә и. а. Бу пешә — дәри ашылајан, күркчүлүк, сәррачлыг вә и. а. шө'бәләри олан ваһид бир капиталист мануфактурасыдыр. Слобода гәзасында мүнасибәтләр даһа габарыг шәкилдә тәшәккүл тапмышдыр (һәмин пешәнин мәркәзи шәһәр әтрафында олан Демјанка гәсәбәсидир); бурада биз аз мигдар бөјүк заводчу көрүрүк**; онлар кустар көнчүләрә (870 нәфәр), чәкмәчи вә әлчәкчиләрә (855 нәфәр), күркчүләрә (940 нәфәр), дәрзиләрә (309 нәфәр, бунлар капиталистләрин сифариши илә көдәк күрк тикирләр) башчылыг едирләр. Үмумијјәтлә, көн мө'мулаты истеһсалынын бу чүр тәшкили, јәгин ки, чох кениш јајылмышдыр: мәсәлән, «Снјаһы»ја көрә, Вјатка губернијасынын Сарапул шәһәриндә 6 көн заводу вардыр ки, бунлар көн гајырмагдан әлавә ајаггабы да һазырлајыр вә мүәссисәдәки 214 фәһләдән әлавә кәнарда 1 080 фәһлә дә ишләдирләр (сәһ. 495). Әкәр бүтүн рус тачирләри вә фабрикчиләри дә кәнарда ишләтдикләри фәһләләри белә мүфәссәл вә дүрүст сајыб һесабласајдылар, онда бизим «кустарлар», јә'ни «халг» сәнајесинин чүрбәчүр Маниловлар тәрәфиндән башга шәкилдә гәләмә верилән бу нүмајәндәләри нечә олардылар!***.

Тамбов гәзасы вә губернијасынын Рассказово сәна-

---

* «Куст. ком әсәрләри» XI бурахылыш, с. 3084. (Мүгајисә ет: 1890-чы илә аид «Көстәричи»). Заводу олан вә 60 фәһлә ишләдән Долгушин адлы өкинчи көндли кустарлар сырасына дахил едилмишдир. Һәм дә белә кустарлар бир нечә нәфәрдир.

** 1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә белә завод саһибләри 27 нәфәрә гәдәрдир, онларын 700-дән артыг фәһләси вардыр.

*** Һәмчинин Владимир губернијасынын Шуја гәзасында Дулилово адлы мәшһур «кустар» көнди һаггында «Снјаһы»да верилән мә'луматы бунунла мүгајисә ет, с. 489. 1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә, бурада 151 фәһләси олан 6 хәз заводу вар иди. «Куст. ком. әсәрләри» (X бурахылыш) мә'луматына көрә исә, бу рајонда тәхминән 2 200 хәзчи вә 2 300 күркчү вар иди; 1877-чи илдә 5½ минә гәдәр «кустар» олдуғу көстәрилир. Јенә һәмин гәзада әләкчилик пешәси дә, јәгин ки, ејни шәкилдә тәшкил олунмушдур; бу пешә илә 40-а гәдәр кәнд вә 4 000-ә гәдәр адам мәшғулдур; бу адамлара «мардаслылар» дејилир (бүтүн бу рајонун адыдыр)[136]. Перм губернијасында көнчүлүк вә чәкмәчилик ишләринин дә бу чүр тәшкил олундуғуну биз «Етүдләр»дә тәсвир етмишик, сәһ. 171 вә сонракылар. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 417 вә сонракылар. *Ред.*)

jе кəндиnи дə (1897-чи илдə онун 8 283 нəфəр əhалиси вар нди) бурада хатырлатмаг лазымдыр; бу кəнд həм «фабрик-завод» сəнаjесинин (маhуд, сабун, кон вə шəраб заводлары), həм дə «кустар» сəнаjесинин мəркəзндир; бурада «кустар» сəнаjеси «фабрик-завод» сəнаjесн илə сых əлагədардыр; бурада кəи, кечə (70-ə гədəр cahибкар, 20—30 фəhлəсн олан мүəссисəлəр вардыр), jапышганчылыг, чəкмəчнлик, чорабчылыг (ело həjət jохдур кн, «бинəкдарлар» тəрəфнндəн чəки илə пajланан jундан чораб тохумасын) вə саир бу кими пешəлəр вардыр. Бу кəндин jахынлығында, jенə ejни пешə илə мəшhур олан Белаjа Полjана гəсəбəси вардыр (300 həjətдəн нбарətдир). Моршанск гəзасында кустар пешəляринин мəркəзи олан Покровскоje-Василjевскоje кəнди ejни замында фабрик-завод сəнаjесинин дə мəркəзидир (бах: «Кəстəрнчи» вə «Hесабат вə тəдгигляр», III чнлд). Курск губернијасында Великo-Михајловка (Новы Оскол гəзасы, 1897-чи илдə бурада 11 853 нəфəр əhали вар иди), Борисовка (Грајворон гəзасы, 18 071 нафəр əhалиси вардыр), Томаровка (Белгород гəзасы, 8 716 нəфəр əhалиси вардыр) нə Мирополje (Суча гəзасы, 10 мин нəфəрдəн артыг əhалиси вардыр. Бах: «Hссабат во тəдгнгляр», I чнлд, 1888—1889-чу илляр мə'луматы) гəсəбəлярн сəнаje кəндляри вə «кустар» пешəляринин мəркəзи кими мəшhурдур. Jенə həмин кəндлəрдə сиз кон «заводлары» да көрəрсиниз (бах: 1890-чы ил «Кəстəрнчи»си). Башлыча «кустар» пешəси — кончүлүк-чəкмəчилик пешəсидир. Бу пешə həлə 18-чи əсрнн 1-чи jарысында мejдана кəлмиш вə 19-чу əсрнн 60-чы илляринə jахын jүксək дəрəчəдə инкишаф едəрək, «халис тичарət характерли мəhкəм бир тəшкилат» олмушдур. Бурада бүтүн ишляри подратчылар нннисара алмышдылар, онлар кон алыб ишлəнмək үчүн кустарлара пajлajырдылар. Дəмир jоллар капнталын бу иннисарчы характерини арадан галдырды вə подратчы капиталистлəр өз капиталларыны daha əлверишли ишлəрə кечирдиляр. Инди иш белə тəшкил олунмушдур: ири cahибкарлар 120 нəфəрə гədəрдир; онларын е малатханалары вə муздлу фəhлəляри вардыр, онлар евлəрə дə нш пajлajырлар; хырда

мүстәгил саһибкарлар (бунлар мүстәгил олсалар да, ири саһибкарлардан көн алырлар) 3 000 нәфәрә гәдәрдир; евдә ишләјәнләр (ири саһибкарлар үчүн) 400 нәфәрдир, муздлу фәһләләр дә бу гәдәрдир· бунлардан әлавә шакирдләр дә вардыр. Умумијјәтлә чәкмәчиләр 4 000 нәфәрдән артыгдыр. Бундан әлавә, бурада дулусчу, гуту гајыран, икона чәкән, сүфрә тохујан вә башга бу кими куст рлар да вардыр.

Олонетс губернијасынын Каргопол гәзасында дәлә хәзчилији пешәси сон дәрәчә характерик вә типик бир капиталист мануфактурасыдыр; бу мануфактура «Куст. ком. әсәрләри»ндә (IV бурахылыш) ишә бөләд олан мүәллим-уста тәрәфиндән чох доғру вә сәмими бир шәкилдә көстәрилмиш вә пешәкар әһалинин бүтүн һәјаты мәһарәтлә тәсвир едилмишдир. Онун јаздығына (1878-чи ил) көрә, бу пешә 19-чу әсрин әввәлләриндән мөвчуддур: 8 саһибкарын 175 фәһләси вардыр, бундан әлавә онлар үчүн евдә 1 000 нәфәрә гәдәр тикишчи вә тәхминән 35 аиләдән ибарәт (кәндләрдә) хәзчи ишләјир; бунлар үчүн ишләјәнләр чәми 1 300—1 500 нәфәрдир, истеһсал мәбләғи исә 336 мин манатдыр. Гәрибәдир ки, бу истеһсал тәрәгги етдији заман «фабрик-завод» статистикасына дахил олмурду. 1879-чу ил «Көстәричи»синдә бу барәдә һеч бир мә'лумат верилмир. Бу истеһсал тәнәззүл етмәјә үз гојдугда исә, статистикаја да дүшмүшдүр. 1890-чы ил «Көстәричи»сиһә көрә, Каргопол шәһәриндә вә гәзасында 121 фәһләси олан 7 завод вар иди вә бунларын истеһсал мәбләғи 50 мин манат иди, «Сијаһы»ја көрә исә, 79 фәһләси (кәнарда да 57 фәһләси) олан 5 завод вар иди вә бунларын истеһсал мәбләғи 49 мин манат иди*. Бу капиталист мануфактурасындакы гајдалар чох ибрәтлидир вә Русијанын бир чох узаг кушәлә-

* «Кустарлар» һагтында 1894-чү илә аид мә'луматы көтүрәк. «Ашыланмыш дәлә дәрисиндән мә'мулат тикилмәси илә Каргопол шәһәринин ән јохсул гадынлары вә Павлов волостунун кәндли гадынлары мәшғул олурлар. Онлара ән чүз'и музд верирләр», белә ки, бир нәфәр тикичи гадын, јемәк-ичмәји өзүндән олмагла ајда чәми 2 манат 40 гәпик — 3 манат газаныр, бу пулу газанмат үчүн (ишәмузд усулу илә) күндә 12 саат фасиләсиз ишләмәлидир. «Бу иш бөјүк көркинлик вә һәрс әлә тәләб етдијиндә көрә, инсаны тәгаддән салыр». Инди тикими гадынларын сајы 200 нәфәрә гәдәрдир («Олонетс губернијасында кустар сәнајеси», ч. Благовешшенски вә м. Гарјазинин очерки. Петрозаводск, 1895, Сәһ. 92—93).

риндән биринdə гədимdən bəri jатыб галмыш халис орижинал «кустар сənətləримиздə» нələр олдуғуну көстərир. Усталар сағламлыг үчүн чох зərərли шəраитdə күндə 15 саат ишləjərək, ajda 8 манат, илdə 60—70 манатdан аз пул газанырлар. Саһибкарларын кəлири илdə 5 000 маната гədərdир. Саһибкарларын фəһləләрə мүнасибəти «патриархал» мүнасибətdир: саһибкар гədим адəтə көрə фəһləләрə һавајы квас вə дуз верир; буну фəһləләр саһибкарын гуллугчусундан jалварыб алырлар. Фəһləлəр саһибкарын хəчаləтиндəн чыхмаг үчүн (онлара иш «вердијинə» көрə) dəлə гujругларыны һавајы сығаллајыр вə иш гуртардыгдан сонра хəзləри томизləjирləр. Усталар бүтүн һəфтəни с'малатханаларда jашајырлар вə саһибкарлар зарафата салыб һərdənбир онлары dөjүр (сəһ. 218, I. с.), чүрбəчүр ишləр көрмəjə — от чевирмəjə, гар təмизləмəjə, су дашымага, палтар jахаламаға вə и. а. мəчбур едирləр. Каргополун өзүндə də ишləк əлləр һejрət едиләчək гədər учуздур, этрафdакы кəндлиләр исə «демək олар, лап һавајы ишləмəjə разыдырлар». Бурада мəһсул əл илə һазырланыр, мүштəзəм əмək бөлкүсү вардыр, шакирdləр узун мүddət (8—12 ил) шакирdлик едирлəр; шакирdləриn вəзиjjətиn асанлыгла тəсəввүр етмək олар.

б) Һejван мəһсуллары е'мал едəн башга истеһсаллар

Твер губернијасынын Корчевск гəзасындакы Кимры кəндиндə вə онун этрафында мəшһур чəкмəчилик пешəси капиталист мануфактурасынын хүсусилə диггəтəлајиг бир нүмунəсидир*. Бу пешə 16-чы əсрdən давам едəн гədим бир пешədир. Ислаһатdан сонракы dөврdə һəмин пешə бөjүjүб инкишаф етмəкdədир. Плетнjовун

* Бах: «Русија империjасынын статистика мəчмуəси», II. III бурахылыш. СПБ. 1872. Русијада кустар сəнəjеси вə əл əмəjини өjрəнмək үчүн материаллар. *Л. Мајков* тəрəфиндəн һазырланмышдыр. В. А. Плетнjовун мəгаləси. Бу əсəр — пешəнин бүтүн *тəшкилини* ajдын тəсвир етмək чəһətdən ən jахшы əсəрdир. Сонралар чыхан əсəрləрdə гиjмəтли статистика мə'lуматы вə мəншəтə аид гиjмəтли мə'lумат вардыр, лакин бу мүраккəб пешəнин игтисади гурулушу бир гədər jарыгмаз шəкилdə ajдынлашдырылыр. Сонра бах: «Куст. ком. əсəрləри», VIII бурахылыш, ч. Покровскинин мəгаləси, — «һесабат вə тədгигləр», I чилd.

зәнниндә, 70-чи илләрин әввәлләриндә бу пешә 4 волоста јајылдығы һалда, 1888-чи илдә 9 волоста јајылмышдыр. Һәмин пешә ашағыдакы әсасда гурулмушдур. Истеһсала муздлу фәһләләри олан вә бичилмиш дәрини тикмәк үчүн кәнара верән ири е'малатхана саһибләри башчылыг едирләр. Ч-б Плетнјовун һесабына көрә, белә саһибкарлар 20 нәфәр иди; онлар 124 ишчи вә 60 оғлан ушағы ишләдирдиләр, истеһсал мәбләғи 818 мин манат иди, һәм дә мүәллифин фикринчә, бу капиталистләр үчүн евдә ишләјән фәһләләрин сајы тәхминән 1 769 ишчидән вә 1 833 оғлан ушағындан ибарәтдир. Бунлардан сонра 1—5 муздлу фәһлә вә 1—3 оғлан ушағы ишләдән хырда саһибкарлар кәлирләр. Бу саһибкарлар өз әмтәәләрини башлыча олараг Кимры кәндинин базарларында сатырлар; белә саһибкарлар 224 нәфәрдир; онлар 460 ишчи вә 301 оғлан ушағы ишләдирләр; онларын истеһсал мәбләғи 187 мин манатдыр. Демәли, бурада саһибкарларын сајы үмумијјәтлә 244 нәфәр, ишчиләр 2 353 нәфәр (о чүмләдән евдә ишләјән ишчиләр 1 769 нәфәр) вә ушаглардан олан ишчиләр 2 194 нәфәр (о чүмләдән евдә ишләјәнләр 1 833 нәфәр), истеһсал мәбләғи дә 1 005 мин манатдыр. Бунлардан әлавә, ајры-ајры әмәлијјат һиссәләрини ичра едән е'малатханалар: гашыма е'малатханалары (дәрини сыјырға илә гашыјыб тәмизләјән е'малатханалар), гырынты е'малатханалары (дәри гырынтыларыны јапышдыран е'малатханалар), хүсуси олараг әмтәә дашыјан (16 ишчиси вә 50-јә гәдәр аты олан 4 саһибкар); хүсуси харратлар (гуту гајыранлар) вә и. а. вардыр* Плетнјовун һесабына көрә, бүтүн бу раіонда үмуми истеһсал мәбләғи 4,7 милјон манатдыр. 1881-чи илдә 10 638, кәнарда ишләјәнләрлә бирликдә исә 26 000 кустар олдуғу вә истеһсал мәбләғинин 3,7 милјон ма-

* Мүгајисә ет: «Һесабат вә тәдгигләр»: 7 груп сәнајечи: 1) көн әмтәәси алверчиләри; 2) ајаггабы бинәкарларлары; 3) ајаггабы бичән вә евләрдә тикилмәјә пајлајан ири е'малатхана саһибләри (5—6 нәфәр); 4) муздлу фәһләләри олан хырда е'малатхана саһибләри; бунлар да евә иш пајлајырлар; 5) ја базар үчүн, ја да саһибкарлар үчүн ишләјән тәк-тәк сәнајечиләр [3 вә 4 sub (табе. *Ред.*)]; 6) муздлу фәһләләр (усталар, уста әлалтылары, оғлан ушаглары); 7) «тәлибчиләр, доғрајычылар, һабәлә дәрини гашыјыб тәмизләјән, јағлајан вә јапышдыран е'малатханаларын саһибләри вә фәһләләри»[137] (сәһ. 1. с.). 1897-чи ил сијаһысына көрә, Кимры кәндинин әһалиси 7 017 нәфәр олмушдур.

нат олдуғу зәнн едилирди. Бурадакы иш шəраитинə кəлдикдə, əһəмиjjəтли нəһəт кими ону гejд етмək лазымдыр ки, иш күнү нəддиндən артыг узундур (14—15 саат), иш шəраити сон дəрəчə натəмиздир, əмək һаггы əвəзиндə мал верилир вə и. а. Бу пешəнин мəркəзи олан Кимры кəнди «даһа чох кичик бир шəһəрə охшаjыр» («Һесабат вə тədгигləр», I, 224); кəндин əһалиси əкинчиликlə пис мəшғул олур, бүтүн или пешə илə мəшғулдур; jалныз кəнд кустарлары от чалыны заманы пешədən əл чəкирləр. Кимры кəндиндə евləр шəһəр евləри кимидир, əһали дə шəһəр əһалиси кими jашаjыр (мəсəлəн, «дəбдəбəли» jашаjыр). Бу пешə лап сон заманлара гədəр «фабрик-завод статистикасы»на дүшмүрдү, сəбəби дə jəгин одур ки, саһибкарлар «мəмнуниjjəтlə өзləрини кустар адландырырлар» (ib., 228). «Сиjаһы»jа 1-чи дəфə Кимры раjонунун һəр е'малатханада 15—40 фəһləси олан вə кəнарда фəһlələри олмаjан 6 аjаггабы е'малатханасы дахил едилмишдир. Əлбəттə, бурада һədсиз гүсур вардыр.

Москва губерниjасында Бронницы вə Богородск гəзаларында дүjмəчилик пешəси — мал дырнағындан вə гоч буjнузундан дүjмə истеһсалы да мануфактура сырасына дахилдир. 52 мүəссисədə 487 фəһlə бу пешə илə мəшғулдур; истеһсал мəбləғи 264 мин манатдыр. 5 нəфərдən аз фəһləси олан мүəссисələр 16-дыр; 5—10 фəһləси олан мүəссисələр 26-дыр; 10 вə даһа артыг фəһləси олан мүəссисələр 10-дур. Муздлу фəһləси олмаjан саһибкарлар анчаг 10 нəфərдир ки, бунлар да ири саһибкарларын материалындан онлар үчүн мə'мулат һазырлаjырлар. Jалныз ири сəнаjечиləр (көстəриlən рəгəмləрдən көрүндүjү кими, һəр мүəссисədə 17—21 фəһləси оланлар) тамамилə мүстəгилдирləр. «Фабрикчи» ады илə «Көстəричи»jə дахил едиləнləр дə jəгин бунлардыр (бах: сəһ. 291, 4 мин манат истеһсал мəбləғи вə 73 фəһləси олан 2 мүəссисə). Бунлар— «үзви мануфактурадыр»; буjнуз əввəлчə «дəмирчихана» дejилəн jердə (көрүjү олан ағач дахмаларда) бухар васитəси илə jумшалдылыр, сонра *е'малатханаjа* верилир, кəсмə пресиндə кəсилир, басма пресиндə буjнузун үзəринə шəкил басылыр вə, нəһаjət, дəзкаһ-

ларда дүзәлдилир вә чилаланыр. Бу пешәдә шакирдләр вардыр. Иш күнү 14 саатдыр. Әмәк һаггы әвәзиндә адәтән мал верилир. Сәнәткарларын фәһләләрә мүнасибәти патриархал мүнасибәтдир, јә'ни: сәнәткар фәһләләри диндирәндә «ај ушаг» дејир: онларын һаггһесаб китабчасы да «ушаг китабчасы» адланыр; сәнәткар фәһләләрә музд верәндә узун-узады нәсиһәт едир вә онларын пул вермәк һаггында «хаһишләринә» һеч вахт тамам әмәл етмир.

Бизим хырда пешәләр чәдвәлимизә дахил едилән бујнуз е'малы пешәси дә бу гәбилдәндир (V фәслин I әлавәси, 31 вә 33 №-ли пешәләр). Онларча муздлу фәһләси олан «кустарлар» «Көстәричи»дә дә «фабрикчи» ады илә верилмишдир (сәһ. 291). Бу истеһсалда әмәк бөлкүсү тәтбиг олуиур; евә (дараг дүзәлдәнләрә) иш пајлајанлар да вардыр. Богородск гәзасында бу пешәнин мәркәзи Хотеичи адлы бөјүк кәнддир; бурада әкинчилик артыг икинчи сыраја кечир (1897-чи илдә бурада 2 494 нәфәр әһали вар иди). Москва земствосунун «1890-чы илдә Москва губерниҹасынын Богородск гәзасында кустар пешәләри» адлы әсәриндә тамамилә һаглы олараг дејилир ки, бу кәнд *«кениш бир дараг истеһсалы мануфактурасындан башга бир шеј дејилдир»* (сәһ. 24, курсив бизимдир). 1890-чы илдә бу кәнддә 3,5 милјондан 5,5 милјона гәдәр дараг истеһсал едән 500-дән артыг сәнәјечи олдуғу зәнн едилирди. «Бујнуз сатан шәхс чох вахт ејни заманда мә'мулат бинәкдарыдыр, бә'зән дә бундан әлавә бөјүк бир дарагчыдыр», «Сазишлә» бујнуз алмаға мәчбур олан сәнәткарларын вәзиҹҹәти хүсусилә писдир: «Һәгигәтдә онларын вәзиҹҹәти һәтта ири мүәссисәләрдәки муздлу фәһләләрин вәзиҹҹәтиндән дә писдир». Онлар еһтијач үзүндән бүтүн өз аиләсинин әмәјини һәддиндән артыг истисмар етмәјә, *иш күнүнү узатмаға* вә јенијетмәләри дә ишләтмәјә мәчбур олурлар. «Хотеичи кәндиндә «сазишлә ишләјән» «мүстәгил» кустарын дахмасында гышда иш кечә саат бирдә башланыр вә нә вахт гуртардығыны демәк чәтиндир». Музд әвәзиндә мал верилмәси кениш јајылмышдыр. «Фабрикләрдә чох чәтинликлә арадан галдырылмыш

олан бу систем хырда кустар мүәссисәләриндә һәлә дә тамамилә һөкм сүрүр» (27). Вологда губернијасынын Кадников гәзасында, 58 мәһәлләни бирләшдирән Устјо кәнди дајрәсиндә дә (бураја «Устјаншшина» дејилир) буҗнуздан мә'мулат һазырламаг пешәсинин гурулушу јәгин бунун кимидир. Ч-б В. Борисовун һесабына көрә («Куст. ком. әсәрләри», IX бурахылыш), бурада 388 кустар вардыр; онларын истеһсал мәбләғи 45 мин манатдыр; бүтүн кустарлар буҗнузу С.-Петербургдан, бағаны исә харичдән алан капиталистләр үчүн ишләјирләр.

Москва губернијасында шөткәчилик пешәсинин башында (бах: V фәслин I әлавәси, пешә №-20) чохлу муздлу фәһләси олан вә мүнтәзәм әмәк бөлкүсү тәтбиг едән ири мүәссисәләрин дурдуғуну көрүрүк*. 1879-чу илдән 1895-чи иләдәк бу пешәнин тәшкилиндә баш верән дәҗишиклији бурада гејд етмәк мараглыдыр (бах: Москва земствосунун нәшри: «1895-чи ил тәдгигинә көрә шөткәчилик пешәси»). Варлы пешәчиләрдән бә'зиләри шөткә истеһсалы үчүн Москваја көчмүшләр. Пешәчиләрин сајы 70% артмыш, гадынларын сајы (+170%) вә гызларын сајы (+159%) даһа чох артмышдыр. Муздлу фәһләләри олан ири е'малатханаларын сајы азалмышдыр: муздлу фәһләләри олан мүәссисәләрин фаизи 62%-дән 39%-ә дүшмүшдүр. Бунун сәбәби саһибкарларын *евләрә иш пајламаг* үсулуна кечмәсидир. Дешичи дәзкаһын (тахтада дешик ачан дәзкаһын) һамылыгла тәтбиг едилмәси шөткә һазырламаг ишиндә әсас просесләрдән бириши сүр'әтләндирмиш вә асанлашдырмышдыр. «Тахмачылара» (гылы шөткә тахтасына «тахан» кустарлара) тәләб артмышдыр вә инди бу әмәлијјат кетдикчә даһа артыг ихтисаслашараг, даһа учуз иш гүввәси олан гадынларын өһдәсинә дүшмүшдүр. Гадынлар дәнәмузд әмәк һаггы үсулу илә өз евләрində тахмачылыгла мәшғул олмаға башламышлар. Беләликлә, бурада техниканын

* «Мишарчы» шөткә үчүн тахта доғраҗыр: «дешмәчи» бу тахталарда дешик ачыр; «тәмизләјичи» гылы тәмизләјир; «тахмачы» гылы «тахыр»; «дүлкәр» шөткәјә фанер јапышдырыр («Москва губернијасына анд статистика мә'луматы мәчмуәси», VI чилд, I бурахылыш, сәһ. 18).

тәрәггиси (дешичи дәзкаһ), әмәк бөлкүсүнүн тәрәггиси (гадынларын көрдүјү иш анчаг шөткәјә гыл тахмагдан ибарәтдир), капиталист истисмарынын тәрәггиси (гадын вә гызларын әмәји даһа учуздур) ев ишинин гүввәтләнмәсинә сәбәб олмушдур. Бу мисалдан хүсусилә ајдын көрүнүр ки, *ев иши капиталист мануфактурасы анлајышыны гәтиҹән арадан галдырмыр*, әксинә, бә'зән һәтта *мануфактураның даһа да инкишаф етдијини* көстәрир.

7) Минерал мәһсуллар е'мал едән истеһсаллар

Гжел рајонунун (Москва губерниjасынын Бронницы вә Богородск гәзаларында 25 кәнддән ибарәт бир дајрәнин) пешәләри бизә сәхсы истеһсалы бөлмәсиндә капиталист мануфактурасы нүмунәси верир. Бу пешәләр һаггында статистика мә'луматы бизим хырда пешәләр чәдвәлимизә дахил олмушдур (V фәслин I әлавәси, 15, 28 вә 37 №-ли пешәләр). Һәмин мә'луматдан көрүнүр ки, Гжелдә олан үч пешә: дулусчулуг, чинчилик вә наггашлыг пешәләри арасында чох бөјүк фәрглөр олдуғуна бахмајараг, һәр пешәјә аид мүәссисәлөрин ајры-ајры дәрәчәләри арасындакы кечидлөр бу фәрглөри азалдыр вә биз ардычыл сурәтдә бөјүјән бүтөв бир е'малатханалар сырасы көрүрүк. Һәмин үч пешәнин дәрәчәләринә көрә һәр мүәссисәјә орта һесабла дүшән фәһләләрин сајы: 2,4—4,3—8,4—4,4—7,9—13,5—18—69—226,4 нәфәрдир. Јә'ни сыра ән хырда е'малатханадан башлајыб ән ири е'малатханаја чатыр. Ири мүәссисәләрин (һәлә машын ишләтмәјән, фабрикә чевриlмәмиш мүәссисәләрин) капиталист мануфактурасына мәнсуб олдуғу шүбһәсиздир, лакин мүһүм чәһәт јалныз бу дејилдир, мүһүм чәһәт бир дә одур ки, *хырда мүәссисәләр ири мүәссисәләрлә бағлыдыр* вә биз бурада бу вә ја башга игтисади типдә тәшкил олунмуш ајры-ајры е'малатханалар дејил, *вәһид бир сәнаје сырасы* көрүрүк. «Гжел бир игтисади тамдыр» (Исајев, I. с., 138); рајонун ири е'малатханалары тәдричлә вә јаваш-јаваш хырда е'малатханалар-

дан əмələ кəлмишдир (ib., 121). Məhсул əл илə истеһсал олунур*, кениш *əмək бөлкүсү* вардыр: дулусчулар ичəрисиндə биз јонучулар (габ нөвləринə көрə ихтисаслашан), məhсулу биширən вə с. фəһləләр, бə'зən дə һабелə рəнк һазырламаг үчүн хүсуси ишчиләр көрүрүк. Чини габ-гачаг заводчуларынын мүəссисələриндə əмək бөлкүсү чох хырдаланмышдыр: бурада үјүдүчүләр, јонучулар, дашыјанлар, күрəчиләр, наггашлар вə башгалары вардыр. Јонучулар һəтта ајры-ајры габ нөвləринə көрə дə ихтисаслашырлар (мүгајисə ет: Исајев, I. с., 140: бир һалда əмək бөлкүсү ишин məhсулдарлығыны 25% артырыр). Наггашлыг е'малатханалары чини габ-гачаг заводчулары үчүн ишləјир, демəли, онларын мануфактурасынын јалныз шө'бələри олараг əмəлијјатын хүсуси бир һиссəсини ичра едирləр. Тəшəккүл тапмыш капиталист мануфактурасы үчүн сəчијјəви бир чəһəт одур ки, бурада физики гүввə дə ихтисаса чеврилир. Мəсəлən, Гжелдə бə'зи кəндləр (аз гала елликлə) кил чыхармагла мəшғулдур; о гəдəр дə бөјүк мəһарəт тələб етмəјən ағыр ишləрдə (үјүдүчүнүн ишиндə), демək олар, јалныз Тула вə Рјазан губернијаларындан кəлən вə зəиф гжеллиләрдən сағлам вə гүввətли олан фəһləләр ишləдилирləр. Музд əвəзиндə мал верилмəси кеинш јајылмышдыр. Əкинчилик пис һалдадыр. «Гжеллиләр — чылызлашмыш бир тајфадыр» (Исајев, 168) — онларын синəси зəифдир, күрəкləри енсиздир, күчсүздүрləр, наггашларын көзү тез зəифləјир вə и. а. Капиталист əмək бөлкүсү инсаны парчалајыр вə еjбəчərləшдирир. Иш күнү 12—13 саатдыр.

8) Метал е'мал едən истеһсаллар. Павловодакы пешəләр

Məшһур Павлово полад-чилинкəр пешələри Нижни Новгород губернијасынын Горбатов гəзасында вə

* Геjд едək ки, јухарыда тəсвир етдиjимиз тохучулуг пешələриндə олдуғу кими, бу пешədə дə капиталист мануфактурасы əслиндə дүнəнки күнүн истисадиjјатыдыр. Ислаһатдан сонракы дөврдə бу мануфактура машынлы ири сəнаjеjə чеврилир. Бухар мүһərrикləри ишлədən Гжел заводларынын сајы 1866-чы илдə —1, 1879-чу илдə —2, 1890-чы илдə —3 олмушдур. («Малиjjə назирлиjинин салнамəси», I бурахылыш вə 1879-чу вə 1890-чы илləрə аид «Көстəричи»).

Владимир губернијасынын Муром гәзасында бүтөв бир рајону әһатә едир. Бу пешәләр чох гәдимдән мөвчуддур. Смирнов көстәрир ки, һәлә 1621-чи илдә Павловода (гејд дәфтәринә көрә)[138] 11 дәмирчихана вар иди. 19-чу әсрин орталарында бу пешәләр тамамилә тәшәккүл тапмыш кениш капиталист мүнасибәтләри шәбәкәсиндән ибарәт иди. Ислаһатдан сонра бу рајондакы пешәләр еһтиҹ вә дәриниҹә ишкишафда давам етмишдир. 1889-чу ил земство сијаһысына көрә, Горбатов гәзасында 13 волостда вә 119 кәнддә 5 953 һәјәт, 6 570 киши ишчи (бу кәндләрдәки бүтүн ишчиләрин 54%-и) вә 2 741 гоча, јенијетмә вә гадын, чәми 9 311 нәфәр пешә илә мәшғул иди. Ч-б Григорјевин һесабына көрә, 1881-чи илдә Муром гәзасында 6 волост, 66 кәнд, 1 545 һәјәт вә кишиләрдән ибарәт 2 205 ишчи (һәмин кәндләрдәки бүтүн ишчиләрин 39%-и) пешә илә мәшғул иди. Әкинчиликлә мәшғул олмајан ири пешәчилик кәндләри (Павлово, Ворсма) әмәлә кәлмәклә бәрабәр, өтрафдакы кәндлиләр дә әкинчиликдән узаглашырдылар: Горбатов гәзасында Павлово вә Ворсма кәндләриндән кәнарда пешәләрлә 4 492 ишчи мәшғул иди; бунлардан 2 357 нәфәри, јә'ни *јарыдан чоху* әкинчиликлә мәшғул олмурду. Павлово кими мәркәзләрдә һәјат тамамилә шәһәр һәјаты шәкли алмышды; әтрафдакы «авам» әкинчиләрин тәләбатындан мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә бөјүк тәләбат, даһа мәдәни шәраит, кејим, јашајыш тәрзи вә и. а. мејдана кәлмишди*.

Павловодакы пешәләрин игтисади тәшкили мәсәләсинә кәлдикдә, биз һәр шејдән әввәл белә бир шәксиз факты гејд етмәлијик ки, «кустарлара» ән типик капиталист мануфактуралары башчылыг едир. Мәсәлән, Завјаловларын мүәссисәсиндә (бу мүәссисә артыг 60-чы илләрдә е'малатханада 100-дән артыг фәһлә ишләдирди, инди исә бухар мүһәррики дә тәтбиг етмишдир) чиб бычағы 8—9 әлдән кечир: онун үзәриндә дәмирчи, тиҹәчи, дәстәк гајыран (бунлар адәтән евдә

* Павлово вә Ворсма кәндләриндә әһалинин сабаһ дәрәчәсинин даһа јүксәк олмасы вә кәндлиләрин кәндләрдән бу мәркәзләрә көчүб кәлмәси һаггында јухарыда дедикләримизә бах.

ишләјирләр), тијәјә су верән, бүлөвчү, чилалајычы, гурашдырычы, итиләјичи, дамғачы ишләјир. Бу пешә—әмәк бөлкүсүнә әсасланан кениш бир капиталист кооперасијасыдыр, һәм дә һиссәчи фәһләләрин хејли гисми капиталистин е'малатханасында дејил, өз евиндә ишләјир. Бу рајонун бүтүн истеһсал саһәләриндә Павлово, Ворсма вә Вача кәндләриндәки ән бөјүк мүәссисәләр һаггында ч. Лабзиннн (1866-чы ил) вердиҗ мә'луматы көтүрәк: 15 саһибкар үчүн онларын мүәссисәләриндә 500 фәһлә вә кәнарда 1 134 фәһлә ишләјирди; фәһләләрин үмумн сајы 1 634 нәфәр, истеһсал мәбләғи исә 351,7 мин манат иди. Игтисади мүнасибәтләрин бу характеристикасыны инди бүтүн рајона нә дәрәчәдә аид олдуғу ашағыдакы рәгәмләрдән көрүнүр*.

Рајонлар	Пешә илә мәшғул олан шичиләрин вә ишләјәнләрин сајы					Тәхмини истеһсал мәбләғи, милјон манат һесабы илә
	базар үчүн ишләјәнләр	саһибкар үчүн ишләјәнләр	муздлу фәһләләр	саһибкарлар үчүн ишләјәнләр вә муздлу фәһләләр	ч ә м и	
Павлово	3 132	2 819	619	3 438	6 570	2
Селитба кәнди рајону	41	60	136	196	237	
Муром	500	?	?	2 000	2 500	1
Јекуну	3 673	—	—	5 634	9 307	3

Беләликлә, сәнајенин тәсвир етдијимиз үсулла тәшкили бүтүн рајонларда үстүн јер тутур. Үмумијјәтлә бүтүн фәһләләрин *бешдә үч һиссәја* гәдәри капиталист үсулу илә ишләдилир. Демәли, биз бурада да көрүрүк ки, сәнајенин үмуми гурулушунда мануфактура әсас

* Бу мә'лумат земство статистикасы «Материаллар»ындан вә ч. Анненскинин «Мә'рузә» сиидән, һабелә А. Н. Потресовун тәдгигиндән (јухарыда ситат көтирдиҗимиз әсәрдән) көтүрүлмүшдүр. Муром рајону һаггындакы рәгәмләр тәхминиидир. 1897-чи ил сиҗаһысына көрә әһалинин сајы Ворсмада 4674 нәфәр, Павловода 12 431 нәфәрдир.

мөвге тутур* вә јығын-јығын фәһләләри өзүнә табе едир, лакин хырда истеһсалын тамамилә көкүнү кәсә билмир. Хырда истеһсалын нисбәтән чаны бәрк олмасы јалныз ондан ирәли кәлир ки, 1-чиси, Павлово сәнајесинин бә'зи саһәләриндә (мәсәлән, гыфылгајырма ишиндә) механики истеһсал һәлә һеч тәтбиг едилмәмишдир; — 2-чиси, хырда истеһсалчынын өзүнү ифласдан горудуғу васитәләр ону муздлу фәһләләрдән дә ашағы вәзијјәтә салыр. Бу васитәләр — иш күнүнү узатмагдан, һәјат сәвијјәсини вә тәләбат сәвијјәсини ашағы салмагдан ибарәтдир. «Саһибкарлар үчүн ишләјән кустарлар групунун газанчында артыб-әскилмә һаллары аз олур» (Григорјев, I, с., 65); мәсәлән, Завјаловун мүәссисәсиндә дәстәк гајыран һамыдан аз газаныр: «о, евдә ишләјир, буна көрә дә аз газанчла кифајәтләнир» (68). «Фабрикчиләр үчүн» ишләјән кустарлар өз «мәһсулуну базара чыхаран кустарын орта газанчындан бир гәдәр артыг газанмаг имканына малиkдирләр. Фабрикләрин өзүндә јашајан фәһләләрин газанчынын артдығы даһа да нәзәрә чарпыр» (70)**. «Фабрикләрдә» иш күнү $14^1/_2$—15-саат, maximum 16 саатдыр, «Өз евиндә ишләјән кустарларын иш күнү исә һәмишә азы 17 саат олур, бә'зән дә күндә 18 саата вә һәтта 19 саата чатыр» (ibid.). 1897-чи ил 2 ијун гануну[139] бурада ев ишини гүввәтләндирсәјди, һеч дә тәәччүблү олмазды; белә «кустарлар» кәрәк чохдан вар гүввә вә сә'јлә чалышыб өз саһибкарларына фабрик тәшкил етдирәјдиләр! Гој охучу Павловодакы «борча кирмә», «мүбадилә», «арвад кировгојма» һалларыны вә quasi-мүстәгил хырда истеһсалчыны боған

* Көстәрдијимиз рәгәмләр бу әсас мөвгеји һеч дә бүтүнлүклә әкс етдирмир: мәтндә сонра көстәриләнләрдән мә'лум олур ки, саһибкар үчүн ишләјән кустарлара нисбәтән базар үчүн ишләјән кустарлар капитала *даһа чох* табедирләр, саһибкарлар үчүн ишләјән кустарлар исә муздлу фәһләләрдән *артыг* табедирләр. Павловодакы пешәләр тичарәт капиталы илә сәнаје капиталынын бу гырылмаз әлагәсини, үмумијјәтлә капиталист мануфактурасынын хырда истеһсаллара мүнасибәтиндә она хас олан алагәни даһа габарыг шәкилдә көстәрир.

** Газанчын азалмасында торпагла әлагәнин дә мүһүм ролу вардыр. Кәнд кустарлары «үмумијјәтлә Павлово гыфылчыларындан аз газанырлар» (Анненски, «Мә'рузә», с. 61). Доғрудур, кәнд кустарларының өз тахылы олдуғуну нәзәрә алмаг лазым кәлир, лакин һәр һалда, «адн кәнд кустарларынын вәзијјәтини орта Павлово гыфылчысынын вәзијјәтиндән чәтин ки әлверишли һесаб етмәк олар» (61).

башга бу кими әсарәт вә шәхси һәгарәт һалларыны да јадына салсын*. Хошбәхтликдән, сүр'әтлә инкишаф етмәкдә олан машынлы ири сәнаје бу чүр ән тис истисмар формаларына мануфактура дөзән гәдәр асанлыгла дөзмүр. Бир гәдәр ираәли кедиб һәмин рајонда фабрик истеһсалынын артмасына даир мә'луматы веририк**.

Илләр	Фабрик вә завод-ларын сајы	Фәһләләрин сајы			Истеһсал мәбләғи (мин манат һесабы илә)	Бухарла ишләјән мүәссисәләрин сајы	15 вә даһа чох фәһләси олан мүәссисәләрин сајы
		мүәссисәләрдә	кәнарда	чәми			
1879	31	?	?	1 161	498	2	12
1890	38	1 206 гәдәр	1 155 гәдәр	2 361	594	11	24
1894/95	31	1 905	2 197	4 102	1 134	19	31

Беләликлә, биз көрүрүк ки, машын ишләтмәјә башлајан ири мүәссисәләрә кетдикчә даһа чох фәһлә топланыр***.

---

* Бөһранлар заманы бә'зән елә дә олур ки, там мә'насы илә һәвәсы ишләјирләр, «ағы гараја» дәјишдирирләр, је'ни һазыр мә'мулаты хаммала дәјишдирирләр; һәм дә бу һал «чох тез-тез» баш верир (Григорјев, стр. 93).

** Селитба вә Вача кәндләри вә онларын әтрафы да дахил одмагла бүтүн рајон һаггында «Көстәричи» вә «Сијаһы»нын верди|и мә'лумат, 1890-чы ил «Көстәричи»си шүбһәсиз ки, кәнарда ишләјән фәһләләри дә фабрик-завод фәһләләринин үмуми сајына дахил етмишдир; биз ики ән бөјүк мүәссисә (Завјаловлар вә Ф. Варыпајев мүәссисәләри) һаггында төсһиһлә кифајәтләнәрәк, кәнарда ишләјән фәһләләрин сајыны тәхминән мүәјјән етмишик. «Сијаһы» илә «Көстәричи»дә гејд олунан «фабрик вә заводларын» сајыны мүгајисә едә билмәк үчүн јалныз 15 вә даһа артыг фәһләси олан мүәссисәләри көтүрмәк лазымдыр (бу барәдә даһа әтрафлы мә'лумат әлдә етмәк үчүн биздим «Етүдләр»дә «Фабрик-завод статистикамыз мәсәләсинә даир» мәгаләмизә бах). (Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри 4-чү чилд. *Ред.*)

*** Павлово сәнајесинин бир саһәсиндә, мәһз гыфыл истеһсалында, әксинә олараг, мүздлу фәһләси олан е'малатханаларын сајы азалыр. Бу факты мүфәссәл гејд етмиш олан А. Н. Потресов (I. c.) онун сәбәбини дә көстәрмишдир: сәбәб Ковно губернијасындакы гыфыл *фабрикинин* рәгабәтидир (Шмидт гардашларының фабрикиндә 1890-чы илдә 500 фәһлә ишләјирди, истеһсал мәбләғи 500 мин манат иди; 1894/95-чи илдә исә 625 фәһлә ишләјирди вә истеһсал мәбләғи 730 мин манат иди).

9) Метал е'мал едән башга истеһсаллар

Нижни Новгород губерниjасы вә гәзасынын Безводны кәндиндәки пешәләр дә капиталист мануфактурасына дахилдир. Бу да әһалисинин чоху әкинчиликлә гәтиjjән мәшғул олмаjан сәнаje кәндләриндән бири вә бир нечә кәнддән ибарәт пешәчилик маһалынын мәркәзидир. 1889-чу ил земство сиjаһысына көрә («Материаллар», VIII бурахылыш, Н.-Н. 1895) Безводны волостунда һәjәтләрин (581 һәjәт) 67,3%-инин әкини jох иди, 78,3%-и атсыз иди, 82,4%-индә пешә илә мәшғул оланлар вар иди, 57,7%-индә савадлылар вә шакирдләр вар иди (гәзада белә һәjәтләр орта һесабла 44,6%-дир). Безводныдакы пешәләр мүхтәлиф метал мә'мулаты: зәнчир, тилов, метал тәбәгәләр гаjырмагдан ибарәтдир; бурада истеһсалын һәчми 1883-чү илдә $2^1/_2$ милjон манат* вә 1888/89-чу илләрдә $1^1/_2$ милjон манат мигдарында олмушдур**. Бурада пешә белә тәшкил еднлмишдир: саһибкарын материалындан онлар үчүн мә'мулат һазырлаjырлар, ишлөр бир сыра һиссәчи фәһләләр арасында бөлүнмүшдүр вә гисмән саһибкарларын е'малатханасында, гисмән дә евдә көрүлүр. Мәсәлән, тилов истеһсалынын мүхтәлиф өмәлиjjатлары «әjичиләр», «һачалаjычылар» (бунлар хүсуси бинада ишләjирләр) вә «итиләjичиләр» (бунлар евдә тиловун учуну итиләjән гадынлардан вә ушаглардан ибарәтдир) тәрәфиндән ичра олунур, һәм дә бу фәһләләрин һамысы капиталист үчүн ишәмузд үсулу илә ишләjир; әjичи исә өз тәрәфиндән һачалаjычылара вә итиләjичиләрә иш верир. «Мәфтили инди атла ишләдилән чархда гаjырырлар; әввәлләр мәфтили бураjа топлашан чохлу мигдар корлар гаjырырды...» Бу да капиталист мануфактурасы «ихтисасларындан» биридир! «Бу истеһсал өз шәраити е'тибары илә бүтүн дикәр истеһсаллардан олдугча фәрглидир. Бурада адамлар ат пеjини үфунәти илә гарышыг боғунуг һа-

* «Куст. ком. әсәрләри», IX. Безводны кәндиндә 1897-чи илдә 3296 нәфәр әһали вар иди.

** «Һесабат вә тәдгигләр», I чилд. — «Сиjаһы»да көстәрилир ки, бу раjонда 4 «фабрик» вардыр; бунларын өзүндә 21 фәһлә вә кәнарда 29 фәһлә ишләjир, истеһсал мәбләғи 68 мин манатдыр.

вада ишләмәјә мәчбур олурлар»* Москва губернијасында шадара**, санчаг*** вә күләбәтин[140]**** пешәләри дә ејни капиталист мануфактурасы гајдасы илә гурулмушдур. Зәнн едилдијинә көрә, бу ахырынчы пешә 80-чи илләрин әввәлләриндә 66 мүәссисәни әһатә едирди; һәмин мүәссисәләрдә 670 фәһлә ишләјирди (бунларын 79%-н муздлу фәһлә иди) вә истеһсал мәбләғи 368½ мин манат иди; һәм дә бу капиталист мүәссисәләриндән бә'зиләри һәрдәнбир «фабрик вә заводлар» сырасына да дүшүрдү*****.

Јарославл губернијасы вә гәзасынын Бурмакино волостунда (вә әтраф волостларда) чилинкәр пешәләри дә, јәгин ки, ејни гајда илә тәшкил едилмишдир. Һәр һалда биз бурада да ејни әмәк бөлкүсүнү (дәмирчиләр, көрүкчүләр, чилинкәрләр), муздлу әмәјин ејни дәрәчәдә кениш инкишафыны (Бурмакино волостунда 307 дәмирчиханадан 231-и муздлу фәһлә сахлајыр), бүтүн бу һиссәчи фәһләләр үзәриндә ири капиталын ејни һөкмранлығыны (бинәкдарлар башда дururлар; дәмирчиләр онлар үчүн, чилинкәрләр дә дәмирчиләр үчүн ишләјир), бинәкдарлығын капиталист е'малатханаларында мә'мулат истеһсалы илә ејни шәкилдә бирләшдијини көрүрүк; бу е'малатханалардан бә'зиләри һәрдәнбир «фабрик вә заводлар» сијаһысына дүшүр******.

Бундан әввәлки фәслин әлавәсиндә, Москва губернијасында подносгајырма вә мискәрлик пешәләри һаггында статистика мә'луматыны гејд етмишдик (мискәрлик пешәси «Загарје» адлапан рајондадыр)*******. Һәмин мә'луматдан көрүнүр ки, бу пешәләрдә муздлу әмәк үстүн рол ојнајыр, бу пешәләрин башында һәрә-

---

* «Һесабат вә тәгигләр», I, сәһ. 186.
** V фәслин I әлавәси, пешә № 29.
*** Ibid., № 32.
**** «Москва губернијасына даир статистика мә'луматы мәчмуәси». VII чилд, I бурахылыш, 2-чи һиссә вә «1890-чы илдә Богородск гәзасындакы пешәләр».
***** Мәсәлән, бах: «Сијаһы», № 8819.
****** «Куст. ком. әсәрләри», VI бурахылыш, 1880-чы ил тәдгигги.—«Һесабат вә тәдгигләр», I чилд (1888—1889); мүгајисә ет: сәһ. 271: «Демәк олар, бүтүн истеһсал муздлу фәһлә ишләдилән е'малатханаларда топланмышдыр», һәмчинин мүгајисә ет: «Јарославл губернијасына даир материал», II бурахылыш, Јарославл, 1896, сәһ. 8, 11.—«Сијаһы», сәһ. 403.
******* V фәслин I әлавәси, пешә № 19 вә 30.

синин орта һесабла 18—23 муздлу фәһләси олан вә 16—17 мин манатлыг мә'мулат истеһсал едән ири е'малатханалар дурур. Бурада әмәк бөлкүсүнүн чох кениш тәтбиг олундуғуну* да әлавә етсәк, ајдын олар ки, бу, капиталист мануфактурасыдыр**. «Мөвчуд техника вә әмәк бөлкүсү шәраитиндә гејри-ади бир шеј олан хырда сәнаје ваһидләри јалныз иш мүддәтини узадараг сон һәддинә чатдырмагла давам кәтириб бөјүк е'малатханаларла јанашы гала билир» (Исајев, I. с., с. 33), — мәсәлән, поднос гајыранларын иш күнү *19 саата* чатдырылыр. Бурада иш күнү үмумијјәтлә 13—15 саатдыр, хырда саһибкарлар арасында исә 16—17 саатдыр. Әмәк һаггы әвәзиндә мал верилмәси (һәм 1876, һәм дә 1890-чы илләрдә) чох јајылмышдыр***. Буну да әлавә едәк ки, һәмин пешәнин чохдан мөвчуд олмасы (ән кечи 19-чу әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир) вә ишләрин кениш мигјасда ихтисаслашмасы нәтичәсиндә бурада да сон дәрәчә маһир ишчиләр јетишмишдир: загарјелиләрин усталығы мәшһурдур. Бу пешәдә габагчадан өјрәнмәк тәләб етмәјән вә азјашлы фәһләләрә дә мүјәссәр олан ихтисаслар мејдана кәлмишдир. Чі-б Исајев һаглы олараг дејир: «Азјашлы фәһлә олуб шакирдлик етмәдән пешә өјрәнмәјин мүмкүн олмасы өзү көстәрир ки, пешәнин фәһлә өјрәтмәји тәләб етмәси руһу арадан галхыр; бир чох һиссә әмәлијјатынын садәлији пешәнин мануфактураја кечмәси әламәтидир» (I. с., 34). Анчаг буну гејд едәк ки, «пешә руһу» һәмишә мануфактурада мүәјјән дәрәчәдә галыр, чүнки мануфактуранын да тәмәли әл истеһсалыдыр.

---

* Мискәрләрин е'малатханасында мүхтәлиф әмәлијјатлары көрмәк үчүн 5 нәфәр лазым кәлир; поднос гајыранларын е'малатханасында minimum 3 нәфәр, «нормал е'малатханада» исә 9 нәфәр фәһлә тәләб олунур. «Бөјүк мүәссисәләрдә» «мәһсулдарлығы јүксәлтмәк мәгсәди илә ајрыја бөлкү (әмәк бөлкүсү)» тәтбиг олунур (Исајев, I. с., 27 вә 31).

** 1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә Загарје рајонунда 14 завод вә бунларда 184 фәһлә вар иди; бунларын истеһсал мәбләғи 37 мин манат иди. Бу рәгәмләрин јухарыдакы земство статистикасы рәгәмләри илә мүгајисәси көстәрир ки, фабрик-завод статистикасы бурада да кениш инкишаф етмиш капиталист мануфактурасынын анчаг јухарыларыны әһатә етмишдир.

*** Мүгајисә ет: «Богородск гәзасында кустар пешәләри»,

10) Зәркәрлик, самовар вә гармон истеһсаллары

Кострома губернијасы вә гәзасынын Красноје кәнди — адәтән бизим «халг» капиталист мануфактурамызын мәркәзини тәшкил едән сәнаје кәндләриндән биридир. Бу бөјүк кәнд (1897-чи илдә 2 612 нәфәр әһалиси вар иди) халис шәһәр характериндәдир; бурада әһали мешшанлар кими јашајыр вә (чох кичик бир истисна илә) әкинчиликлә мәшғул олмур. Красноје кәнди —4 волост илә 51 кәнди (о чүмләдән Нерехта гәзасынын Сидоров волостуну) әһатә едән зәркәрлик пешәсинин мәркәзидир; бу кәндләрдә 735 һәјәт вә 1 706 нәфәрә гәдәр ишчи вардыр*. Ч-б Тилло дејир: «Красноје кәндинин бөјүк сәнајечиләри: тачир Пушиловлар, Мазовлар, Сорокинләр, Чулковлар вә башгалары, шүбһәсиз, бу пешәнин башлыча нүмајәндәләри һесаб едилмәлидирләр. Онлар материал — гызыл, күмүш, мис алыр, усталар сахлајыр, һазыр мә'мулат алыр, евдә ишләмәк үчүн сифаришләр верир, мә'мулат нүмунәләри көндәрирләр вә и. а.» (2043). Ири сәнајечиләрин е'малатханалары — «ишханалары» (лабораторијалары) вардыр ки, бурада металлар дөјүлүр вә әридилир, сонра да мә'мулат һазырламаг үчүн «кустарлара» пајланыр; онларын техники авадаплыглары — «претсләри» (пресләри, мә'мулат кәсмәк үчүн штамплары), «басмаханалары» (чешни басмаг үчүн), «јајма машынлары» (металы јајыб узатмаг үчүн), дәзкаһлары вә саирәси вардыр. Истеһсалда әмәк бөлкүсү кениш тәтбиг олунур: «Демәк олар, һәр бир мә'мулат һазыр шәклә дүшәнә гәдәр мүәјјән олунмуш гајда илә бир нечә әлдән кечир. Мәсәлән, сырға гајырмаг үчүн е'малатхана саһиби күмүшү әввәлчә өз е'малатханасына верир, бурада күмүшүн бир гисмини јајыр, бир гисмини дә узадыб мәфтил һалына салырлар; сонра бу материал сифариш үзрә ајрыча устаја верилир, бу

* «Куст. ком. әсәрләри», IX бурахылыш, ч-б А. Тиллонун мәгаләси. — «Һесабат вә тәдгигләр». I II чилд (1893-чү ил). Бу петпә даһа ишкишаф едир. Мүгајисә ет: 1897-чи ил тарихли 231 №-ли «Русскије Ведомости»дәки мәгалә. «Вестник Финансов», 1898, № 42. Истеһсал мәбләғи 1 милјон манатдан артыгдыр: бундан 200 мин маната гәдәрини фәһләләр вә 300 мин маната гәдәрини бинәкарлар илә тачирләр көтүрүр.

устанын аиләси олдугда һәмин иш бир нечә шәхсин арасында бөлүшдүрүлүр: бириси штампла күмүш тәбәгәсиндән сырға чешниси вә ја формасы һазырлајыр, дикәри мәфтили әјиб сырға һалгасы гајырыр, үчүнчүсү бунлары бир-бириня јапышдырыр вә нәһајәт, дөрдүнчүсү һазыр сырғаны чилалајыр. Бүтүн бу ишләр чәтин дејилдир вә о гәдәр дә һазырлыг тәләб етмир, чох вахт сырғаны јапышдырмаг вә чилаламаг иши илә гадынлар вә 7—8 јашлы ушаглар мәшғул олурлар» (2041)*. Иш күнү бурада да һәдсиз дәрәчәдә узундур вә адәтән 16 саата чатыр. Әмәк һаггы әвәзпнә мал верилир.

Ашағыдакы статистика мә'луматы (бу мә'лумат лап сон заманларда јерли јохлајычы мүфәттиш тәрәфиндән е'лан олунмушдур) һәмин пешәнин игтисади гурулушуну ајдын тәсвир едир[141].

Усталарын груплары	Усталарын сајы	%	Бүтүн фәһләләрин (тәхмини) сајы	%	Мә'мулатын мигдары (пуд һесабы илә)	%
Мә'мулат көстәрмәјәнләр	404	66,0	1 000	58	—	—
12 кирвәнкәјә гәдәр мә'мулат көстәрәнләр	81				11	1,3
12—120 кирвәнкә мә'мулат көстәрәнләр	194	26,4	500	29	236	28,7
120 кирвәнкә вә даһа чох мә'мулат көстәрәнләр	56	7,6	206	13	577	70,0
Чәми	735	100	1 706	100	824	100

«Биринчи груплардан һәр икисини (бүтүн усталарын үчдә ики һиссәјә гәдәрини) кустарлардан даһа чох евдә ишләјән фабрик фәһләләри сырасына дахил етмәк олар». Јухары групда «муздлу әмәјә кетдикчә даһа

* «Красноје кәндинин кустарлары арасында һәр бир мә'мулат үчүн вә һәтта мә'мулатын һәр бир һиссәси үчүн ајрыча усталар вардыр, буна көрә дә, мәсәлән, үзүк илә сырғанын, голбаг илә санчағын вә саирәнин бир евдә гајрылмасына чох аз һалларда тәсадүф етмәк олар; адәтән мүәјјән бир мә'мулатын ајры-ајры һиссәләри јалныз мүхтәлиф евлордә дејил, һәтта мүхтәлиф кәндләрдә јашајан мүтәхәссис фәһләләр тәрәфиндән һазырланыр» («Һесабат вә тәдгигләр», III чилд, с. 76).

тез-тез тәсадүф олунур... Усталар артыг өзкәләрин мә'мулатыны алыб сатмаға башлајырлар», бу групун јухары тәбәгәләрнндә «мә'мулат алыб-сатмаг үстүнлүк тәшкил еднр» вә «дөрд бннәкдарын һеч е'малатханасы јохдур»*

Тула шәһәрн вә онун әтрафындакы самовар вә гармонгајырма пешәләри капиталист мануфактурасынын сон дәрәчә типик нүмунәләрнднр. Үмумијјәтлә бу рајондакы «кустар» пешәләри чох гәдимдир: бунларын ибтндасы XV әсрдә гојулмушдур**. 17-чи әсрин орталарындан е'тибарән бу пешәләр даһа чох инкишаф етмншдир; ч. Борисовун фикринчә, о замандан Тула пешәләринин 2-чи ипкишаф дөврү башланыр. 637-чи илдә илк чугунәритмә заводу (һолландијалы Винпус тәрәфиндән) тикилмишди. Тула силаһгајыранлары ајрыча дәмирчи гәсәбәси салмышдылар, ајрыча снлк тәшкил едирдиләр, онларын ајрыча һүгуг вә имтијазлары вар иди. 1696-чы илдә көркәмли Тула дәмирчиси тәрәфиндән Тулада илк чугунәритмә заводу тикилир, сонра да бу пешә Урала вә Сибирә јајылыр***. О вахтдан е'тибарән Тула пешәләриннн тарнхиндә 3-чү дөвр башланыр. Усталар өзләри үчүн мүәссисә ачараг әтрафдакы кәндлиләрә дә сәнәт өјрәдирләр. 1810—1820-чи илләрдә илк самовар фабрикләри мејдана кәлир. «1825-чи илдә Тулада силаһгајыранлара мәхсус артыг 43 мүхтәлиф фабрик вар иди; мөвчуд фабрикләрин дә демәк олар һамысы вахты илә силаһгајыранларын иди, индн исә Тула тачирләриниидир» (I. с., 2262). Демәли, биз бурада көһнә сех усталары илә сонралар мејдана кәлән капиталист мануфактурасы саһибләри арасында билаваситә ирснлик вә рабитә олдуғуну көрүрүк. Тула силаһгајыранлары 1864-чү илдә тәһкимчилик асылылығындан азад олунуб[142] мешшанлар зүмрәсинә кечирилирләр; кәнд кустарларынын күчлү рәгабәти нәтичәсиндә газанч хејли азалыр (бу да сә-

* «Вестник Финансов», 1898-чи ил, № 42.

** «Куст. ком. әсәрләри»ндә ч. В. Борисовун мәгаләсинә бах. IX бурахылыш

*** Тула дәмирчиси Никита Демидов Антуфјев Тула шәһәри гаршысында завод тикәрәк Бөјүк Пјотрун рәғбәтини газанмыш вә 1702-чи илдә Невјанск заводуну алмышды. Онун нәсліндән олан Демидовлар Уралда мәшһур мә'дән сәнајечиләридир.

нәҹечиләрин јенидән шәһәрдән кәндә гајытмасына сәбәб олур); фәһләләр самовар, гыфыл, бычаг, гармон гајырма пешәләринә әл атырлар (Тулада илк дәфә гармон 1830—1835-чи илләрдә гајрылмышдыр).

Самоварчылыг пешәси һазырда белә тәшкил олунмушдур. Пеһләнин башында, онлар вә јүзләрлә муздлу фәһләнин ишләдији е'малатханаларын саһиби олан ири капиталистләр дурур; онлар бир чох һиссәләрин гајрылмасыны һәм шәһәрдә, һәм дә кәндә евләрдә ишләјән фәһләләрә дә тапшырырлар; һиссә әмәлијјатыны ичра едән бу фәһләләрин бә'зән өзләринин дә муздлу фәһлә ишләјән е'малатханалары олур. Әлбәттә, ири е'малатханаларла јанашы хырда е'малатханалар да вардыр; бунларда капиталистләрдән асылы олмајан бүтүн пилләләри мөвчуддур. Әмәк бөлкүсү бүтүн бу истеһсал гурулушунун үмуми әсасыны тәшкил едир. Самоваргајырма просеси ашағыдакы ајры-ајры әмәлијјатлара бөлүнүр: 1) тәбәгә мисин бору шәклиндә бүкүлмәси (дүзәлдилмәси); 2) онларын леһимләнмәси; 3) тикишләрин төрпүләнмәси; 4) алтлыг салынмасы; 5) мә'мулатын дөјүлүб һазырланмасы («истәнилән шәклә салынмасы»); 6) ич тәрәфин тәмизләнмәси; 7) самоварын вә боғазынын һамарланмасы; 8) галајланмасы; 9) прес васитәси илә самоварын алтында вә дәмкешиндә дешик ачылмасы; 10) самоварын гурашдырылмасы. Сонра ајрыча олараг хырда мис һиссәләрин төкүлмәси әмәлијјаты кәлир: а) гәлиб дүзәлдилмәси вә б) төкүлмәси*. Евләрә иш пајланмасы шәраитиндә бу әмәлијјатларын һәр бири ајрыча «кустар» пешәси ола биләр. «Куст. ком. әсәрләри»нин VII бурахылышында ч. Борисов бу «пешәләрдән» бирини тәсвир етмишдир. Бу пешә (самоваргајырма пешәси) ондан ибарәтдир ки, кәндлиләр тәсвир етдијимиз һиссә әмәлијјатларындан бирини ишәмузд үсулу илә тачирин материалындан ичра едирләр. Кустарлар 1861-чи илдән сонра Тула шәһәриндән

* «Куст. ком. әсәрләри». X бурахылыш. Перм губерниjасынын Суксун кәндиндә олан самоварчылыг пешәси бурада ч. Манохин тәрәфиндән көзәл тәсвир олунмушдур. Орада да бу пешә Тула губерниjасында олдугу кими тәшкил едилмишдир. Мүгаjисә ет: jенә орада, IX бурахылыш, 1882-чи ил сәркисиндәки кустар пешәләри һаггында ч. Борисовун мәгаләси.

кәндә ишләмәјә кәлмишләр: кәнддә јашамаг учуздур вә тәләбат сәвиҹҹәси ашағыдыр (I. c., c. 893). Ч-б Борисов һаглы олараг көстәрир ки, «кустарын» белә чаны бәрк олмасына сәбәб самоварын әл илә гајрылмасыдыр: «кәнд кустары сифаришчи фабрикчи үчүн һәмишә даһа фајдалыдыр, чүнки о, шәһәр сәнәткарындан 10—20% учуз ишләјир» (916).

Ч-б Борисов 1882-чи илдә самовар истеһсалынын тәхминән 5 милјон манатлыг мәһсул вердијини вә бурада 4—5 мин фәһлә (һәмчинин кустар) ишләдијини көстәрир. Фабрик-завод статистикасы бу саһәдә дә бүтүн капиталист мануфактурасынын јалныз аз бир һиссәсини әһатә едир. 1879-чу ил «Көстәричи»синә көрә, Тула губернијасында 53 самовар «фабрики» вар иди (бунларын һамысында ишләр әл илә көрүлүрдү); һәмин фабрикләрин фәһләси 1 479 нәфәр, истеһсал мәбләғи 836 мин манат иди. 1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә исә, фабрикләр 162, фәһләләр 2 175 нәфәр вә истеһсал мәбләғи 1 100 мин манат иди, лакин адбаад сијаһыја анчаг 50 фабрик (бунлардан 1-и бухарла ишләјир) дахил едилмишдир ки, бунларын да фәһләси 1 326 нәфәр вә истеһсал мәбләғи 698 мин манат иди. Јәгин ки, бу дәфә јүзләрлә хырда мүәссисәни дә «фабрик» сырасына дахил етмишләр. Нәһајәт, «Сијаһы» 1894/95-чи илдә 25 (4-ү бухарла ишләјән) фабрик олдуғуну, бунларда фәһләләрин 1 202 нәфәр (+607 нәфәр кәнарда ишләјән фәһлә), истеһсал мәбләғинин исә 1 613 мин манат олдуғуну көстәрир. Бу мә'лумата әсасланыб нә фабрикләрин сајыны, нә дә фәһләләрин сајыны (јухарыда көстәрилән сәбәбә көрә, һабелә кечән илләр мүәссисәдә вә кәнарда ишләмиш олан фәһләләрин сајы гарышдырылдығына көрә) мүгајисә етмәк мүмкүн дејилдир. Јалныз о шүбһәсиздир ки, машынлы ири сәнајенин мануфактураны сыхышдырыб арадан чыхармасы кетдикчә күввәтләнир: 1879-чу илдә 100 вә даһа артыг фәһләси олан 2 фабрик, 1890-чы илдә 2 фабрик (бири бухарла ишләјән), 1894/95-чи илдә исә 4 (үчү бухарла ишләјән) фабрик вар иди*.

* Көрүнүр, Тула шәһәриндә вә онун әтрафындакы чилингәр пешәләриниң тәшкилиндә дә буна бәнзәр хүсусијјәтләр вардыр. Ч-б Борисов

Игтисади инкишафын хејли ашағы мәрһәләсиндә олан гармонгајырма пешәси дә ејни илә бу чүр тәшкил олунмушдур*. «Гармон истеһсалында 10-дан артыг ајрыча ихтисас вардыр» («Куст. ком. әсәрләри», IX, 236); гармонун ајры-ајры һиссәләринин гајрылмасы вә ја бә'зи һиссә әмәлијјатларының иҹрасы ајрыча, quasi-мүстәгил «кустар» пешәләриндәки мәшғәләдир. «Касадлыг заманы кустарларын һамысы фабрикләр үчүн вә ја аз-чох ири е'малатханалар үчүн ишләјир; материалы һәмин фабрик вә е'малатханаларын сәһибләриндән алырлар; гармона тәләб чох олдугда исә, бир јығын хырда истеһсалчылар мејдана кәлирләр; бунлар кустарлардан гармонун ајры-ајры һиссәләрини алыб гурашдырыр, јерли дүканлара — мағазалара апарырлар вә орада гармон чох һәвәслә алыныр» (ibid.). Ч-б Борисов 1882-чи илдә көстәрирди ки, бу пешәдә 2—3 мин ишчи ишләјир вә истеһсал мәбләғи тәхминән 4 милјон манатдыр; фабрик-завод статистикасы 1879-чу илдә ики «фабрик», бунларда 22 фәһлә, истеһсал мәбләғинин исә 5 мин манат; 1890-чы илдә 19 фабрик, бунларда 275 фәһлә, истеһсал мәбләғинин исә 82 мин манат; 1894/95-чи илдә 1 фабрик, бунда 23 фәһлә (+кәнарда ишләјән 17 фәһлә), истеһсал мәбләғинин исә 20 мин манат олдуғуну көстәрирди**. Бухар мүһәррики һеч ишләдилмир. Рәгәмләрин белә сүр'әтлә галхыб-енмәси капиталист мануфактурасынын мүрәккәб организминин тәркиб һиссәсини тәшкил едән ајры-ајры мүәссисәләрин халис тәсадүфи көтүрүлдүјүнү көстәрир.

1882-чи илдә көстәрирди ки, бу пешәләрлә 2—3 мин фәһлә мошғулдур; бунлар тәхминән $2^1/_2$ милјон маһатлыг мә'мулат истеһсал едирләр. Бу «кустарларын» тичарәт капиталына табелиҹи чох бөјүкдүр. Тула губернијасының саб-гачаг «фабрикләриниң» дә бә'зән кәнарда ишләјән фәһләләри олур (мүгајисә ет: «Сәнајеһ», с. 383—395).

* Гармон истеһсалының инкишафы, ибтидаи халг чалғы аләтләриниң сыхышдырылыб әрадан чыхарылмасы просеси вә кениш милли базар јаранмасы просеси олмаг е'тибары илә дә мараглыдыр: бела базар олмадан әтрафлы әмәк бөлкүсү ола билмәзди, әмәк бөлкүсү олмадыгда исә мәһсул учуздашдырыла билмәзди. «Гармон (өзүнүн) учуздугу сәбәбиндә ибтидаи симли халг чалғы аләти олан балалајканы, демәк олар, һәр јердә сыхышдырыб арадан чыхарышдыр» («Куст. ком. әсәрләри», IX бурахылыш, с. 227б).

** Тула шәһәриндә кечирилән 1891-чи ил 29 нојабр сијаһысына көрә шәһәрдә гармон сатан 36 дүкан вә 34 гармон е'малатханасы вар иди (бах: «Тула губернијасының 1895-чи ил јаддаш китабчасы», Тула, 1895).

III. МАНУФАКТУРАДА ТЕХНИКА. ӘМӘК БӨЛКҮСҮ ВӘ ОНУН ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Инди дә, шәрһ олунан мә'луматдан нәтичә чыхараг вә көрәк бу мә'лумат һәгигәтән сәнаҹемиздә капитализмин хүсуси инкишаф мәрһәләсинн көстәрирми.

Нәзәрдән кечирдиҹимиз бүтүн пешәләрин үмуми хүсусиҹҹәти әл истеһсалынын давам етмәсиндән вә әмәк бөлкүсүнүн мүнтәзәм, кеһиш тәтбигиндән ибарәтдир. Истеһсал просеси мүхтәлиф мүтәхәссис усталарын ичра етдикләри бир нечә һиссә әмәлиҹҹатына бөлүнүр. Белә мүтәхәссисләрин һазырланмасы чох узун тә'лим кечмәји тәләб едир, буна көрә дә *шакирдлик* мануфактуранын тәбии чығырдашыдыр. Мә'лумдур ки, әмтәә тәсәрруфатының вә капитализмин үмуми шәраитиндә бу һал шәхси асылылығын вә истисмарын ән пис нөвләрини доғурур*. Шакирдлиҹин арадан галхмасы мануфактуранын даһа артыг инкишаф етмәси вә машынлы ири сәнаҹенин меҹдана кәлмәси илә әлагәдардыр; бу заман машынлар тә'лим мүддәтини minimum'-а ендирир вә ја о дәрәчә садә һиссә әмәлиҹҹатлары меҹдана кәлир ки, онлар ушаглара да мүҹәссәр олур (јухарыда Загарҹе һагғындакы мисала бах).

Мануфактуранын әсасы олмаг е'тибары илә әл истеһсалынын давам етмәси мануфактуранын нисбәтән дурғунлуғуну көстәрир кн, бу да мануфактураны фабрикләмүгаҹисә етдикдә хүсусилә нәзәрә чарпыр. Әмәк бөлкүсүнүн инкишафы вә дәринләшмәси чох ләнк кедир, белә ки, мануфактура өз әввәлки формасыны он илләр боҹу (һәтта әсрләр боҹу) сахлаҹыр: биз көрдүк ки, нәзәрдән кечирдиҹимиз пешәләрин олдугча чоху

---

* Бирчә мисалла кифаҹәтләнәк. Курск губерниҹасының Граҹворон гәзасының Борисовка гасабасында ики чәкмәк пешәси вардыр, бу пешә илә 500-ә гәдәр адам мәшғулдур. Усталар чох вахт муздлу фәһләсиз кечирирләр, лакин күндә 14—16 саат ишләҹән шакирдләр сахлаҹырлар. Бу усталар рәссамлыг мәктәби ачылмасы еһтиҹалыны дүшмәнчиликлә гаршылады-лар; онлар шакирдләрин һаваҹы иш гүввәсиндән мәһрум олачагларындан горхурлар («Һесабат вә тәдгигләр», I, 333). Капиталист мануфактурасында ушаглар евдә ишләркән онларын вәзиҹҹәти һеч дә шакирдләрин вәзиҹҹәтиндән ҹахшы деҹилдир, чүнки евдә ишләҹән фәһлә иш күнүнү nec plus ultra (сон дәрәчә. *Ред.*) узатмага вә аилә үзвләрини вар гүввә илә ишләтмәҹә мәчбурдур.

хејли гәдим пешәләрдир, буна бахмајараг онларын чохунда сон заманларадәк истеһсал үсулу чәһәтдән һеч бир бөјүк чевриливш баш вермәмишдир.

Әмәк бөлкүсүнә кәлдикдә, биз әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы просесиндә әмәк бөлкүсүнүн ролуна даир һамыја мә'лум олан нәзәри игтисади мүддәаларыны бурада тәкрар етмәјәчәјик. Әл истеһсалы заманында техника әмәк бөлкүсү формасындан башга һеч бир формада тәрәгги едә билмәзди*. Бурада машынлы ири сәнајеја кечмәк үчүн һазырлыг мәрһәләси олмаг е'тибары илә әмәк бөлкүсүнүн зәрурилијини ајдынлашдыран ики ән мүһүм чәһәти гејд едәк. Әввәлән, истеһсал просесинин јалныз бир сыра ән садә, халис механики әмәлијјата бөлүнмәси машын тәтбигинә имкан верир; машынлар әввәлчә ән садә әмәлијјатларда тәтбиг едилир вә јалныз тәдричлә даһа мүрәккәб әмәлијјатлара кечир. Мәсәлән, тохучулуг ишиндә механики дәзкаһ ади парчалар истеһсалыны чохдан өзүнә табе етдији һалда, ипәк парчалар башлыча олараг әл илә тохунмагдадыр; чилинкәрлик ишиндә машын һәр шејдән әввәл ән садә әмәлијјатдан биринчидә — чиллаламаг вә и. а. ишиндә тәтбиг олунур. Лакин истеһсалын ән садә әмәлијјатлара бу чүр бөлүнмәси, машынлы ири истеһсалын тәтбиги үчүн зәрури һазырлыг пилләси олмагла бәрабәр, ејни заманда хырда пешәләрин артмасына да сәбәб олур. Әтрафдакы әһали белә һиссә әмәлијјатлары илә мәшғул олмаг үчүн ја мануфактурачыларын сифариши илә онларын материалындан өз евләриндә мәһсул һиссәләри гајырырлар (шөткә мануфактурасында гылын тахылмасы, көнчүлүк истеһсалында дәри һазырланмасы, күрк, әлчәк, ајаггабы вә саирә тикилмәси, дараггајырма мануфактурасында дарағын һазырланмасы, самовар мануфактурасында «мисин бүкүлмәси» вә и. а.), ја да һәтта «мүстәгил» олараг материал алыб ајры-ајры мәһсул һиссәләри һазырлајыр вә мануфактурачылара сатырлар (шљапачылыг, араба, гармон гајырмаг пе-

* «Хырда мүстәгил сәнаје бөјүк бир саһәја јајылдыгда ири истеһсалын ев формасы вә мануфактура бу сәнаје үчүн лабүд вә бир дәрәчәја гәдәр һәтта әлверишли бир формадыр» (Харизоменов, «Јуридически Вестник». 1883. № 11. с. 435).

шәләри вә и. а.). Хырда (бә'зән һәтта «мүстәгил») пешәләрин артмасы капиталист мануфактурасынын артмасыны ифадә едир дедикдә зиддијјәтли кими көрүнүр, лакин бу бир һәгигәтдир. Белә «кустарларын» «мүстәгиллији» тамамилә сахтадыр. Онларын иши башга һиссә әмәлијјатлары илә, мәһсулун башга кичик һиссәләри *илә әлагәдар олмасајды,* һеч ичра олуна билмәзди, онларын мәһсулунун бә'зән һәтта һеч бир истеһлак дәјәри олмазды. Бу әлагәни исә анчаг, һиссәчи фәһләләр күтләсинә (бу вә ја башга формада) һаким олан *ири капитал* јарада биләрди* вә јаратмышдыр. Халгчы игтисадынын әсас сәһвләриндән бири һиссәчи «кустарын» капиталист мануфактурасынын тәркиб һиссәси олдуғу фактыны нәзәрә алмамасындан вә ја буну пәрдәләмәсиндән ибарәтдир.

Ајрыча гејд едилмәси лазым кәлән икинчи чәһәт — мануфактураның мәһарәтли фәһләләр јетишдирмәсидир. Ислаһатдан әввәл узун бир дөврдә мануфактура фәһлә һазырламыш олмасајды, машынлы ири сәнаје ислаһатдан сонракы дөврдә бу гәдәр сүр'әтлә инкишаф едә билмәзди. Мәсәлән, Владимир губернијасы Покровка гәзасынын «кустар» тохучулуғуну тәдгиг едәнләр Кудыкин волосту (Орехово кәнди вә Морозовларын мәшһур фабрикләри бу волостдадыр) тохучуларынын көзәл «техники бачарығы вә тәчрүбәси олдуғуну» гејд едирләр: «биз һеч јердә... әмәјин бурадакы гәдәр кәркин олдуғуну көрмүрүк... бурада тохучу илә макарачы арасында һәмишә чидди әмәк бөлкүсү вардыр... Кечмиш тәчрүбә... Кудыкин фәһләләринә... мүкәммәл техники истеһсал үсуллары... һәр чүр чәтинликләри арадан галдырмаг мәһарәти ашыламышдыр»**. Ипәк тохучулуғу һаггында белә дејилир: «Истәнилән кәнддә вә истәнилән гәдәр фабрик тикмәк олмаз: фабрик тохучунун ардынча о кәндләрә јајылмалыдыр ки, кәнарда кәсбкарлыға кетмәк васитәси

* Нә үчүн бу әлагәни анчаг капитал јарада *биләрди?* Чүнки әмтәә истеһсалы, көрдүјүмүз кими, хырда истеһсалчыларын дағыныглығына вә тамамилә тәбәгәләшмәсинә сәбәб олур, чүнки хырда пешәләрдән мануфактураја капиталист е'малатханалары вә тичарәт капиталы ирс галмышдыр.

** «Владимир губернијасында пешәләр», IV, 22.

илә» (әлавә едәк: јахуд евдә ишләмәк васитәси илә) «ишә бәләд олан ишчиләр јетишмишдир»*. Мәсәлән, Кимры кәнди даирәсиндә әсрләр боју јетишән вә инди кәнарда кәсбкарлыға кедән уста фәһләләр олмасајды, Петербург ајаггабы фабрики[113]** кими мүәссисәләр бу гәдәр сүр'әтлә инкишаф едә билмәзди; вә и. а. Буна көрә мануфактуранын, мүәјјән бир истеһсал саһәсиндә ихтисаслашан вә бир јығын уста фәһләләр јетишдирмиш олан там бир сыра бөјүк рајонлар әмәлә кәтирмәсинин дә чох бөјүк әһәмијјәти вардыр***.

Капиталист мануфактурасында әмәк бөлкүсү фәһләни, о чүмләдән һиссәчи-«кустары» шикәст едиб ејбәчәр һала салыр. Әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә маһир усталар илә бәрабәр әлилләр дә мејдана кәлирләр; биринчиләр тәк-тәк олур вә өз мәһарәтләри илә тәдгигчиләри һејран едирләр****, икинчиләр исә, дөшләри зәиф, әлләри һәддиндән артыг инкишаф етмиш, «биртәрәфли гозбел»***** вә и. а. вә с. «кустарларын» күтләви сурәтдә мејдана кәлдијини көстәрир.

IV. ӘРАЗИ ӘМӘК БӨЛКҮСҮ ВӘ ӘКИНЧИЛИЈИН СӘНАЈЕДӘН АЈРЫЛМАСЫ

Әрази әмәк бөлкүсү мөвчуддур, ајры-ајры рајонларын мүәјјән бир мәһсулу, бә'зән мәһсулун мүәјјән

---

* Ибид., III, 63.

** 1890-чы илдә 514 фәһлә, 600 мин манат истеһсал мәбләғи; 1894-95-чи илдә исә 845 фәһлә вә 1 288 мин манат истеһсал мәбләғи олмушдур.

*** «Топданистеһсал сәнәтләрн» термини бу һалы чох дүрүст ифадә едир. Корсак јазыр: «XVII әсрдән е'тибарән кәнд сәнајеси нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә инкишаф етмәјә башлајыр: бүтөв кәндләр, хүсусән Москва әтрафында бөјүк јолларын үстүндә олан кәндләр мүәјјән бир сәнәтлә мәшғул олмаға башламышлар; бә'зи кәндләрин әһалиси көнчү, башгаларынын әһалиси тохучу, бир башгаларынын да әһалиси бојагчы, арабагајырак, дәмирчи вә и. а. олмушдур. Бә'зиләринин *топданистеһсал сәнәтләри* адландырдығы бу сәнәтләр кечән әсрин ахырларында Русијада олдугча чох инкишаф етмишдир» (1. с., 119—121).

**** Ики мисалла кифајәтләнәк: Павловонун мәшһур гыфылчысы Хворов 24 у бир мәсгал ағырлығында олан гыфылар гајырырмыш; белә гыфылларын ајры-ајры һиссәләри санчағын башы гәдәр хырда олурмуш (Лабзин. 1. с. 44). Москва губернијасында ојунчаг шејләри гајыран бир уста, демәк олар, бүтүн өмрү боју ојунчаг гошгу атлары гајырырмыш вә күндә 400 белә ат гајыра биларминш («Москва губернијасына даир статистика мә'луматы мәчмуәси», VI чилд, II бурахылыш, с. 38—39).

***** 91-б Григорјев Павлово кустарларыны белә тәсвир едир. «Мән белә фәһләләрдән бирини раст кәлдим; о, 6 ил ејни бир мәшкәнә башында ишләјирди вә јалын сол ајағы дөшәмә тахтасының јарысына гәдәр өзүнә јер етмишди; һәмин фәһлә ачы бир истеһза илә дејирди ки, ајағым тахтаны дешиб о үзүнә кечәндә саһибкар мәни ишдән говачагдыр» (Јухарыда көстәрилән әсәр, с. 108—109).

бир сортуну вә һәтта мәһсулун мүәјјән бир һиссәсини истеһсал етмәкдә ихтисаслашмасы, јухарыда дејилдији кими, үмумијјәтлә әмәк бөлкүсү илә биләваситә әлагәдардыр. Әл истеһсалынын үстүн јер тутмасы, бир јығын хырда мүәссисәләрин мөвчуд олмасы, ишчинин торпагла әлагәсинин давам етмәси, устанын мүәјјән бир ихтисаса бағланмасы, — бүтүн бунлар мануфактураның ајры-ајры сәнаје даирәләриниң лабүд олараг гапалы галмасына сәбәб олур; бу јерли гапалылыг бә'зән әтрафла әлагәнин тамамилә кәсилмәси дәрәчәсинә чатыр*; јалныз тачир саһибкарлар әтрафла әлагә сахлајырлар.

Ч[-б Харизоменов ашағыдакы мүһакимәсиндә әразн әмәк бөлкүсүнүн әһәмијјәтини кифајәт гәдәр гијмәтләндирмир: «Империјанын әразиси чох кениш, тәбии шәраити дә чох мүхтәлифдир: бир јердә чохлу мешә вә вәһши һејванлар, башга јердә чохлу мал-гара вардыр, дикәр јердә исә кил вә ја дәмир мә'дәнләри болдур. Сәнајенин характерини дә мәһз бу тәбии хүсусијјәтләр мүәјјән етмишдир. Әразинин чох кениш олмасы вә јолларын пислији хаммал дашынмасына имкан вермир вә ја ону сон дәрәчәдә баһалашдырырды. Бу сәбәбдән дә пешә зәрурәт үзүндән, хаммалын бололдуғу јерләрдә өзүнә јува тапмалы иди. Сәнајемизин сәчијјәви хүсусијјәти — әмтәә истеһсалынын кениш вә бүтөв бир рајонлар үзрә ихтисаслашмасы да бурадан ирәли кәлмишдир» («Јурид. Вестник», I. с., с. 440).

Әрази әмәк бөлкүсү бизим сәнајепин дејил, мануфактураның (һәм Русијада, һәм дә башга өлкәләрдә) сәчијјәви хүсусијјәтинин тәшкил едир; хырда пешәләр белә кениш рајонлар әмәлә кәтирмәмишдир, фабрик онларын гапалылығына сон гојмуш вә мүәссисәләрин, һабелә фәһлә күтләләринин башга јерләрә јајылмасыны асанлашдырмышдыр. Мануфактура нәинки бүтөв рајонлар әмәлә кәтирир, һәтта белә рајонлар дахилиндә ихтисаслашма (әмтәә әмәк бөлкүсү) јарадыр. Мүәјјән бир јердә хаммалын мөвчуд олмасы мануфакту-

* Дәлә хәзи һазырламаг пешәси Каргопол гәзасында, гашыг гајырма пешәси Семјонов гәзасында инкишаф етмишдир.

ра үчүн һеч дә зәрури шәрт дејилдир, һәтта онун үчүн ади бир һал да дејилдир, зира мануфактура заманы тичарәт әлагәләри артыг дәрәчәдә кенишләнмиш олур*.

Мануфактураның јухарыда тәсвир етдијимиз хүсусијјәтләри илә әлагәдар олан бир чәһәт дә будур ки, капиталист тәкамүлүнүн бу мәрһәләсиндә экинчилијин сәнаједән ајрылмасы хүсуси формада олур. Инди даһа ән типик сәнајечи кәндлидән ибарәт дејил, экинчиликлә мәшғул олмајан «фәһләдән» ибарәтдир (дикәр гүтбдә тачир вә е'малатхана саһиби дурур). Мануфактурасајағы тәшкил олунмуш пешәләрин әксәр һалларда (јухарыда көрдүјүмүз кими) кејри-экинчилик мәркәзләри олур ки, бунлар да ја шәһәрләрдән, ја да (ән чох һалларда) әһалиси экинчиликлә демәк олар һеч мәшғул олмајан вә өзләри тичарәт-сәнаје характерли јашајыш мәскәнләриндән һесаб едилмәли олан кәндләрдән ибарәтдир. Бурада сәнајенин экинчиликдән ајрылмасының дәрин көкләри вардыр; бу көкләр һәм мануфактураның техникасында, һәм онун игтисадијјатында, һәм дә јашајыш (вә ја мәдәни) хүсусијјәтләриндәдир. Техника фәһләни мүәјјән бир ихтисаса бағлајыр вә буна көрә дә ону, бир тәрәфдән, экинчилик үчүн јарарсыз һала салыр (бәдәнини зәифләдир вә и. а.), дикәр тәрәфдән дә онун е'малатханада арасы кәсилмәдән вә узун мүддәт ишләмәсини тәләб едир. Мануфактураның игтисади гурулушу сәнајечиләрин хырда пешәләрдәкинә нисбәтән мүгајисә едилмәјәчәк гәдәр даһа дәриндән тәбәгәләшмәси илә фәргләнир; һәм дә биз көрдүк ки, хырда пешәләрдә сәнаједәки тәбәгәләшмә илә бәрабәр экинчиликдә дә тәбәгәләшмә баш верир. Истеһсалчылар күтләсинин тамамилә јохсуллашмасы мануфактураның шәрти вә нәтичәси олдуғу үчүн, мануфактура фәһләләри аз-чох саз кәндлиләрдән топлана билмәз. Мануфактураның мәдәни хүсусијјәтләри, 1-чиси, пешәнин чох узун мүддәт (бә'зән әсрләр боју) давам етмәсиндән вә бунун

* Павлово, Гжел тохучулуг пешәләри, Перм көнчүлүк пешәләри вә бир чох башгалары кәтирмә (ја'ни јериндә һасил олмајан) хаммалы е'мал едирләр (мүгајисә ет: «Етүдләр», с. 122—124). (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 353—359. *Ред.*)

əһалидə хүсуси из бурахмасындан, 2-чиси дə, əһалинин јашајыш сəвијјəсинин даһа јүксəк олмасындан ибарətдир*. Бу сонунчу чəһət һаггында индичə даһа этрафлы данышачағыг, лакин əввəлчə гејд едək ки, мануфактура сənајени əкинчиликдən һеч дə тамамилə ајырмыр. Əл техникасы шəраитиндə, хүсусəн хырда күстарлар ишлə күнүнү узатдыгда вə өз тəлəбат сəвијјəләрини ашағы салдыгда, ири мүəссисəләр хырда мүəссисəләри сыхышдырыб тамамилə арадан чыхара билмир; белə шəраитдə, көрдүјүмүз кими, мануфактура хырда пешəләри һətта инкишаф етдирир. Буна көрə дə тəбиидир ки, əкинчиликлə мəшғул олмајан мануфактура мəркəзинин этрафында чох һалларда əкинчиликлə мəшғул олан јашајыш мəнтəгəләриндən ибарət там бир маһал олдуғуну көрүрүк; һəмин мəнтəгəләрин əһалиси дə пешəләрлə мəшғул олур. Демəли, мануфактураның хырда əл истеһсалы илə фабрик арасында кечид характери дашымасы бу чəһətдən дə өзүнү ајдын көстərир. Һətта Гərбдə дə капитализмин мануфактура дөврү сənајe фəлһləләрини əкинчиликдən тамамилə ајыра билмəмишсə**, Русијада кəндлиләри торпаға бағлајан бир чох гајдалар давам е'тдирји шəраитдə бу ајрылма ləнкимəјə билмəзди. Буна көрə дə тəкрар едирик, əкинчиликлə мəшғул олмајан вə этраф кəндləрин — јарыəкинчи, јарысənајечи əһалисини өзүнə чəлб едən вə һəмин кəндləрə башчылыг едən мəркəзлəр олмасы рус капиталист мануфактурасы үчүн ən типик бир һалдыр.

Əкинчиликлə мəшғул олмајан белə мəркəзləрдə əһалинин мəдəни сəвијјəсинин даһа јүксəк олмасы бу чə-

---

* Ч-б В. В. «Күст. пеш. очерклəри» адлы өз əсəриндə бизи инандырмаға чалышыр ки, биздə кənд тəсərрүфатындан тамамилə əл чəкмиш күстар мəскənləри... чох аздыр» (36) — биз јухарыда көстərдик ки, белə мəскənləр, əксинə, олдуғча чохдур — вə «əмək бөлкүсүнүн нəтичимиздə мүшаһидə етдијимиз зəиф тəзаһүрləри, сənајe тəрəггисинин јүксəк олмасындан даһа чох, кəндлиләрин торпаг саһибләрји һəчминин дəјишилмəмəси нəтичəси һесаб едилмəлидир...» (40). Ч-б В. В. һəмин «күстар мəскənləриндə» техниканын, игтисадиҹҹатын вə мəдəниҹҹətин хүсуси тəрздə олдуғуну, капитализмин хүсуси инкишаф мəрһələсини əкс етдирдијини көрмүр. Мүһүм чəһət одур ки, «сənајe кəндləринин» чоху «аз пај торпағы» алмышдыр (39)—186-чы илдə алмышдыр; онларын сənајe һəјаты исə он илләр, бə'зən һətта јүз илләр бојu давам етмишдир!) — вə, тəбиидир ки, рəисləрин бу сəһвə олмасајды, капитализм дə олмазды.

** «Das Kapital» I², 779—780[44].

һәтдән хүсусилә дниғәтәлаҹигднр. Савад дәрәчәсинин јүксәк олмасы, тәләбат вә јашајышын хејли јүксәк сәвиҹҹәдә олмасы вә өзүнү «авам» «гәдим-кәндлидән» хејли кәнара чәкмәк — һәмин мәркәзләрдә јашајан әһалинин ади фәргләндиричи хүсусиҹҹәтләридир*. Капитализмин, һәм дә «сүн'и олдуғуну» һәтта ән гаты халғчынын да иддна етмәк чәсарәтиндә олмајачағы халис «халг» капитализминин мүтәрәггн тарнхн ролуну ајдын көстәрән бу фактын нә гәдәр бөјүк әһәмиҹҹәти олдуғу ајдындыр, зира тәсвир етдијимнз мәркәзләрин өн чохү адәтән «кустар» сәнајесинә аиддир! Мануфактураның кечид характери бурада да өзүнү көстәрир, чүнки әһалинин мә'нәви симасыны мануфактура анчаг дәјишдирмәјә башлајыр, буиу баша вураи исә јалныз машынлы ири сәнаједир.

V. МАНУФАКТУРАНЫН ИГТИСАДИ ГУРУЛУШУ

Мануфактура типиндә тәшкил олунмуш вә нәзәрдән кечирдиҹимнз бүтүи пешәләрдә чох бөјүк фәһлә күтләләри мүстәгил олмајыб, капитала табедир, јалныз әмәк һаггы алыр, онларын нә хаммалы вардыр, нә дә

* Бу фактын мүһүм олмасы бизи II §-даки мә'лумата ашағыдакы мә'луматы әлавә етмәјә мәчбур едир. Воронеж губерниҹасынын Бобров гәзасында Бутурлиновка гәсәбәси көнчүлүк истеһсалы мәркәзләриндән биридир. Бурада 3 681 һәјәт вардыр, бунлардан 2 383-ү әкинчиликлә мәшғул олмур. Әһали 21 мин нәфәрдән артыгдыр. Савадлысы олан һәјәтләр гәзадакы 38%-ә гаршы 53%-дир (Бобров гәзасына даир земство статистикасы мәчмуәси). Самара губерниҹасынын Покровская гәсәбәсинин вә Балаково кәндинин һәрәсиндә 15 мин нәфәрдән артыг әһали вардыр; бунларын ичәрисиндә кәлмәләр хүсусилә чохдур. Тәсәррүфаты олмајан һәјәтләр бирндә 50%, о бириндә 42%-дир. Савадлылыг орта дәрәчәдән јүксәкдир. Статистикаја көрә, *умумиҹәтлә* тичарәт-сәнаје кәндләриндә савадлы даһа чохдур вә «тәсәррүфаты олмајан һәјәтләрин меҹдана кәлмәси күтләви һал олмушдур» (Новоузенск вә Николаев гәзаларына даир земство статистикасы мәчмуәләри). — «Кустарларын» даһа јүксәк мәдани сәвиҹәдә олмасыны көрмәк үчүн бир дә муғајисә ет: «Куст. ком. әсәрләри», III, с. 42; VII, с. 914; Смирнов, I. с., с. 59; Григорјев. I. с., с. 106 вә сонракылар; Анненски, I. с., с. 61; «Нижни Новгород мәчмуәси», II чилд, с. 223—239; «Һесабат вә тәдгигләр», II, с. 243; III, 151. Сонра «Владимир губерниҹасында пешәләр», III, с. 102—тәдгигчи ч. Харизоменонун өз фајтончусу олан ипәк тохучусу илә сөһбәти бурада чанлы дил илә верилмишдир. Һәмин тохучу кәндлиләрин «авам» јашајышындан, онларын тәләбатынын ашағы сәвиҹәдә олмасындан, дүшүнчәсизлиҹиндән вә санрәдән шикајәтләнәрәк, сөзүнүн ахырында демишдир: «Худаја, көрәсән бу инсанлар нә үчүн јашајырлар!» Чохдан геҹд едилмишдир ки, рус кәндлиси өз јохсуллуғуну баша дүшмәк чәһәтдән һамыдан керидәдир. Капиталист мануфактурасының (һәлә фабрик бир јана галсын) фәһләси һаггында демәк лазым кәлир ки, һәмин фәһлә *бу чәһәтдән* нисбәтән чох-чох зәнкиндир.

hазыр мəhсулу. Həмнн «пешəлəрдəкн» фəhлəлəрнн бөjүк əксəрнjjəтн əслндə *муздлу фəhлəлəрдир*, лакнн бу мүнаснбəт мануфактурада hеч вахт фабрнкдə олдуғу гədəр мүкəммəл вə саф бнр шəкнл алмыр. Мануфактурада сənaje капиталы тнчарət капнталына ən мүхтəлнф үсулларла говушур вə ншчнннн капиталнстдəн асылылығынын, өзкə [illegible] муздла ншлəмəкдəн башламыш «cahнбкар» үчүн евдə ишлəмəjə гədəр вə, нəhajət, хаммал алмаг вə ja мəhсулу сатмагдакы асылылыға гədəр бир чох шəкнл вə чаларлары олур. Мануфактура шəраитиндə асылы фəhлəлəр күтлəси илə бəрабəр həмишə аз-чох əhəмиjjətлн мигдарда quasi-мүстəгил истеhсалчылар да олур. Лакнн асылылыг формаларының бүтүн бу мүхтəлифлиjи анчаг мануфактураның əсас хүсусиjjəтнни, jə'нн əмək нүмаjəндəлəрн илə капитал нүмаjəндəлəрнннн бнр-бирнндəн ajрылмасынын бурада вар гүввə илə тəзahүр етдиjини пардəлəjнр. Кəндлнлəр азад едилдикləри заман бнзим ən бөjүк мануфактура мəркəзлəрнмиздə бу ajрылма нəслдəн-нəслə кечнб сабитлəшмишдн. Jухарыда нəзəрдəн кечирдиjимиз «пешəлəрнн» hамысында бнз варлы снифə мənсуб шəхслəрдəн асылы вəзнjjətдə ншлəмəкдəн башга hеч бнр jашajыш васитəси олмajан бнр jығын əhали көрүрүк, дикəр тəрəфдəн дə рajонун демək олар бүтүн истеhсалыны (бу вə ja башга шəкилдə) өз əлиндə сахлajан варлы сənajечиlərдəн ибарəт чүз'и бир азлыг көрүрүк. Məhз бу əсас факт бизим мануфактураjа, габагкы мəрhəлəдəн фəргли олараг, кəскнн капиталист характери верир. Капиталдан асылылыг вə муздла ишлəмək hаллары габагкы мəрhəлəдə дə вар идн, лакни həлə hеч бир сабит форма алмамышды, пешəчн күтлəсини, əhали күтлəсннн həлə гаврамамышды, истеhсалда нштирак едən шəхслəрин мүхтəлнф групларыны бнр-бириндəн ajырмамышды. Габагкы мəрhəлəдə истеhсал өзү дə кичик həчмдə галырды — cahнбкар илə фəhлə арасында ннсбətən аз фəрг вар иди, — ири капнталнстлəр (həмишə мануфактуранын башында дуран капиталистлəр) jох дəрəчəсиндə иди — мүəjjən бир əмəлиjjата бағланмыш олан вə бунунла да həмин hиссə əмəлиjjатыны вahид

мәһсулдар механизм һалында бирләшдирән капитала бағланмыш олан һиссәчи фәһләләр дә јох иди.

Јухарыда көстәрдијимиз мә'луматын бу характерини габарыг шәкилдә тәсдиг едән көһнә бир јазычынын дедикләрини көтүрәк: «Кимры кәндиндә, һабелә, мәсәлән, Павлово кими башга зәнкин рус кәндләриндә әһалинин јарысы јалныз сәдәгә илә јашајан диләнчиләрдән ибарәтдир.. Бир ишчи хәстәләнсә, һәм дә һеч бир адамы олмаса, бир һәфтәдән сонра јемәјә бир парча чөрәк тапмаз»*.

Беләликлә, бизим мануфактуранын игтисадијјатынын әсас хүсусијјәти: бир сыра «мәшһур» «кәндләрин» «зәнкинлији» илә «кустарларын» бөјүк әксәријјәтинин тамамилә пролетарлашмасы арасындакы әкслик артыг 60-чы илләрдә тамамилә ашкара чыхмышды. Бу хүсусијјәтлә әлагәдар олан дикәр бир чәһәт дә вардыр ки, ән типик мануфактура ишчиләри (торпагла әлагәсини тамамилә вә ја буна јахын бир дәрәчәдә кәсмиш олан фәһләләр) даһа капитализмин бундан әввәлки мәрһәләсинә дејил, сонракы мәрһәләсинә мејл сдирләр, кәндлијә јахын олмагдан чох машынлы ири сәнаје ишчисинә јахындырлар. Кустарларын мәдәни сәвијјәсинә даир јухарыда көстәрдијимиз мә'лумат буну ајдын сүбут едир. Лакин бу фикри бүтүн мануфактура фәһләләри күтләсинә аид етмәк олмаз. Чохлу хырда мүәссисәләрин вә хырда саһибкарларын галмасы, торпагла әлагәнин давам етмәси вә евдә ишләмәјин сон дәрәчә кениш инкишаф етмәси, — бүтүн бунларын нәтичәси олараг мағуфактурада «кустарларын» хејли һиссәси һәлә дә кәндлилијә, дөнүб хырда саһибкар олмаға мејл едир, кәләчәјә дејил, кечмишә мејл едир**, һәлә јенә дә (сон дәрәчә кәркин ишләмәк, гәнаәтчиллик вә һијләкәрлик васитәси илә) дөнүб мүстәгил са-

---

* *Н. Овсјанников.* «Волгабојунун јухары һиссәсинин Нижни Новгород јармаркасына мүнасибәти». «Нижни Новгород мәчмуәси»ндә мәгалә. II чилд (Н. Н. 1869). Мүәллиф Кимры кәндинә аид 1866-чы ил мә'луматына әсасланыр. Бу јазычы јармарканы тәсвир етмәклә бәрабәр јармаркада тәмсил олунан пешәләрдәки ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин характеристикасыны верир.

** Ејни илә онларын идеологлары олан халгчылар кими.

hибкар ола биләчәjини хәjал едир*. Владимир губернијасындакы «кустар пешәләрини» өjрәнмиш бир тәдгигчи тәрәфиндәи hәмин хырда буржуа хүлjаларына верилән бу чох дүзкүн гиjмәти көтүрәк:

«Ири сәнаjенин хырда сәнаje үзәриндә гәти гәләбәси, саjсыз hесабсыз тохумаханаларa сәнәләнмиш ишчиләрин бир ипәк фабрики дахилиндә бирлошмәси jалныз заман мәсәләсидир вә бу гәләбә нә гәдәр тез кәлиб чатса, тохучулар үчүн бир о гәдәр jахшыдыр.

Ипәк сәнаjесинин муасир гурулушунун хүсусиjjәти игтисади категоријаларын сабит вә мүәjjән олмамасындан, ири истеhсалын хырда истеhсалла вә әкинчиликлә мубаризә апармасындан ибарәтдир. Бу мубаризә хырда саhибкары вә тохучуну чахнашма кирдабына салыр, онлара hеч бир шеj вермир, лакин онлары әкинчиликдән аjырыр, борча салыр вә дурғунлуг заманы бүтүн ағырлығы илә онларын үзәринә душур. Истеhсалын тәмәркүзү тохучунун әмәк hаггыны азалтмаз, лакин фаhиләләри пул вә ички илә алдатмағы, онлара өз иллик кәлирләриндә мүвафиг олмаjан мигдарда беh вериб онлары чәлб етмәjи лүзумсуз едәр. Гаршылыглы рәгабәт зәнфләдикдә фабрикчиләр тохучуну борча салмаг үчүн хejли пул хәрчләмәк hәвәсиндән дүшәрләр, hәм дә ири истеhсал шәрантиндә фабрикчи илә ишчиләрин мәнафеjи арасындакы, бирinin зәнкинлиjи илә дикәринин диләнчилиjи арасындакы зиддиjjәт о гәдәр ajдын бир шәкил алыр ки, тохучуда даhа jүксәлиб фабрикчи олмаг hәвәси ojана билмәз. Хырда истеhсал тохучуja ири истеhсалын вердиjиндән артыг бир шеj вермир, лакин хырда истеhсал ири истеhсал гәдәр сабит деjилдир, бүна көрә дә фаhиләни даhа артыг позғунлашдырыр. Тохучу кустар бош хүлjаларa гапылыр, бир заман *о өзү үчүн дәзкаh* гура биләчәjини хәjал едир. Бу идеала чатмаг үчүн тохучу вар гүвәси илә әлләшир, борча кирир, оғурлуг едир, jалан данышыр, jолдашларыны өзүнә даhа өзү кими бәдбәхт олан дост деjил, дүшмән hесаб едир, узаг кәләчәкдә малик олачағыны дүшүндүjү мискин дәзкаhын ишләдилмәсиндә өзүнә рәгиб hесаб едир. Хырда саhибкар өз игтисади мискинлиjини баша дүшмүр, бинәкдарлара вә фабрикчиләрә jалтаглыг едир, хаммал алынан вә фабрикат сатылан jерләри вә шәраити өз jолдашларындан кизләдир. О өзүнү мүстәгил бир кичик саhибкар зәнн едәрәк, бөjүк алверчиләрин әлиндә көнүллү вә мискин бир аләт, бир ojунчаг олур. О hәлә чиркаб ичиндән чыхмамышдан, 3—4 дәзкаh дүзәлдән кими дәрhал башлаjыб саhибкарын вәзиjjәтинин ағырлығындан, тохучуларын тәнбәллик вә сәрхошлуғундан, фабрикчинин борч вердиjи пулларын батмамасы үчүн тәдбирләр көрүлмәси лүзумундан дәм вурур

* Тәкбашына ишлоjән ajры-ajры гаhрәманларын (В. Короленконун «Павлово очерклəри»ндəки Дужкин кими гаhрәманларын) мануфактура дөврүндə дөнүб мүстәгил саhибкар олмасы, бəлкə дə, мүмкүндүр, лакин чохлу тəванасыз hиссəчи фаhиләləрин дөнүб мүстəгил саhибкар олмасы, əлбəттə, мүмкүн деjилдир.

Көзәл кечмиш әјјамда нөкәр илә дарға тәһкимчилик дөврү нөкәрчилијинин чанлы тәчәссүмү олдуғу кими, хырда саһибкар да сәнаје дөврү нөкәрчилијинин чанлы нүмунәсидир. Истеһсал аләтләри истеһсалчыдан һәлә тамамилә ајрылмамыш олдугда вә истеһсалчы үчүн јүксәлиб мүстәгил саһибкара чевриlмәк имканы олдугда, бинәкдар илә тохучу арасындакы игтисади учуруму ашағы игтисади категоријалары идарә вә истисмар едән вә јухары категоријалар тәрәфиндән истисмар олунан фабрикчиләр, хырда саһибкарлар вә бинәкдар күстарлар долдурдугда, — о заман ишчиләрин ичтимаи дүшүнчәси күтләшир вә онлар бош хүлјалара гапылырлар. Һәмрә'јлик олмасы лазым кәлән јердә рагабәт меjдана кәлир, әслиндә бир-бириnә дүшмән олан игтисади групларын мәнафеји исә бирләшир. Ипәк истеһсалынын муасир гурулушу бир тәк игтисади истисмарла кифајәтләнмәјәрәк, истисмар олунанлар ичәрисиндә өзүнә акентләр дә тапыр вә ишчиләрин дүшүнчәсини күтләшдирмәк, онларын һиссиjjатыны горламаг вәзифәсини һәмин акентләрә тапшырыр» («Владимир губерниjасында пешәләр», III бурахылыш, сәһ. 124—126).

VI. МАНУФАКТУРАДА ТИЧАРӘТ ВӘ СӘНАЈЕ КАПИТАЛЫ. «БИНӘКДАР» ВӘ «ФАБРИКЧИ»

Јухарыда гејд едилмиш мә'луматдан көрүнүр ки, һәмишә капитализмин мөвчуд инкишаф пилләсиндә ири капиталист е'малатханалары илә бәрабәр, олдугча чохлу мигдар хырда мүәссисәjә дә раст кәлиrик; бу хырда мүәссисәләр сајча ири мүәссисәләрдән адәтән һәтта чох олса да, үмуми истеһсал мәбләғиндә тамамилә табе рол ојнајыр. Мануфактура шәрантиндә хырда мүәссисәләрин бу чүр галмасы (һәтта, јухарыда көрдүjүмүз кими, инкишаф етмәси) тамамилә тәбии бир һалдыр. Әл истеһсалы шәрантиндә ири мүәссисәләрин хырда мүәссисәләр үзәриндә гәти үстүнлүjү олмур; әмәк бөлкүсү ән садә һиссә әмәлиjjаты јаратмагла хырда е'малатханаларын меjдана кәлмәсини асанлашдырыр. Буна көрә дә капиталист мануфактурасы үчүн *типик* хүсусиjjәт мәһз ондан ибарәтдир ки, чохлу мигдар хырда мүәссисә илә јанашы, аз мигдар нисбәтән ири мүәссисә олур. Бу ики гисим мүәссисәләр арасында мүәjjән бир әлагә вармы? Јухарыда тәһлил етдиjимиз мә'лумат һеч бир шүбһә jери гојмур ки, бунларын арасында ән сых әлагә вардыр, ири мүәссисәлөр мәһз бу хырда мүәссисәләрдән әмәлә кәлир, хырда мүәссисәләр бә'зән мануфактураның анчаг кә-

нар шө'бәләридир, ән чох һалларда бунларын арасындакы әлагә ири саһибкарларын әлиндә олан вә хырда саһибкарлары өзүнә табе едән тичарәт капиталындан ибарәт олур. Ири е'малатхана саһиби кенишмигјасда хаммал алмаға вә мә'мулат сатмаға *мәчбурдур;* онун тичарәт дөврижјәси нә гәдәр бөјүк олурса, хаммал алмаг вә әмтәә сатмаг хәрчләри, әмтәәни саф-чүрүк етмәк, сахламаг вә и. а. вә с. хәрчләри дә (мәһсул вахидинә көрә) бир о гәдәр аз олур; буна көрә дә материал алыб, аз һиссәләрлә баһа гијмәтә хырда саһибкарлара сатмаг, онларын мә'мулатыны мануфактурачынын алыб өз мә'мулаты кими мәнфәәтинә сатмасы һаллары мејдана кәлир*. Әкәр бу хаммал сатышы вә мә'мулат алынмасы әмәлијјаты илә әсарәт вә сәләмчилик дә бирләширсә (һәгигәтдә чох вахт бирләшир), әкәр хырда саһибкар материалы борчу алыр вә мә'мулатыны борчу мүгабилиндә верирсә, онда ири мануфактурачы өз капиталы үчүн елә јүксәк мәнфәәт көтүрүр ки, ону һеч вахт муздлу фәһлә ишләтмәкдән көтүрә билмәзди. Әмәк бөлкүсү хырда саһибкарларын ири саһибкарлардан белә асылылыг мүнасибәтләринин инкишафына јени тәкан верир: ири саһибкарлар ја евдә е'мал етмәк үчүн (вә ја мүәјјән бир һиссә әмәлијјатыны ичра етмәк үчүн) материал пајлајырлар, ја да «кустарлардан» мәһсул һиссәләрини, хүсуси сорт мәһсуллары вә с. алырлар. Бир сөзлә, *тичарәт капиталы илә сәнаје капиталы арасында ән сых вә гырылмаз әлагә олмасы* мануфактураның ән чох сәчијјәви хүсусијјәтләриндән биридир. Бурада «бинәкдар» демәк олар һәмишә ма-

* Јухарыдакылара бир мисал да әлавә едәк. Москва губерниjасынлакы мебелчилик пешәсиндә (1876-чы илин мә'луматыдыр. ч. Исаjевин китабындан көтүрүлмүшдүр) ән бөјүк сәнаjечиләр — Зенинләр иди: онлар баһалы мебел истеһсал едирдиләр вә «маһир сәнәткарлардан ибарәт бүтөв пәсилләр jетишдирмишдиләр». Онлар 1845-чи илдә өзләри үчүн тахта заводу тикмишдиләр (1894/95-чи илдә бу заводун истеһсал мәбләғи 12 мин манат иди. 14 фәһләси вә бухар мүһәррики вар иди). Геjд едәк ки, бу пешә саһәсиндә ümumиjјәтлә 708 мүәссисә, 1979 фәһлә, о чүмләдән 846=42,7% муздлу фәһлә вар иди, истеһсал мәбләғи дә 459 мин манат иди. 60-чы илләрин әввәлләриндән башлајараг Зенинләр Нижни Новгороддан бөјүк һиссәләрлә материал алырлар; јүзү 13 манатa вагонларда тахта алыб хырда кустарлара јүзү 18—20 манатa сатырлар. 7 кәнддә (бунларын 116 ишчиси вардыр) кустарларын чоху өз мебелини Зенинә сатыр: Зенинин Москвада 40 мин манатa гәдәр дөврижјәси олан мебел вә фанер анбары вардыр (1874-чү илдә ачылмышдыр). Зенинләр үчүн 20 нәфәрә гәдәр тәк кустар ишләjир.

нуфактурачы илә бирләшир (чамаат арасында мануфактурачыја јанлыш олараг «фабрикчи» дејилир вә аз-чох бөјүк бир е'малатхана «фабрик» һесаб олунур). Буна көрә дә ән чох һалларда ири мүәссисәләрин истеһсалынын һәчми һаггында мә'лумат бизим «кустар пешәләри миздә»* һәмин мүәссисәләрин һәгиги әһәмијјәтинә даир *һәлә һеч бир тәсәввүр јаратмыр*, чүнки белә мүәссисәләрин саһибләри јалныз өз мүәссисәләриндәки фәһләләрин әмәјиндән дејил, һабелә бир јығын ев фәһләләринин әмәјиндән вә һәтта (de facto) бир јығын quasi-мүстәгил хырда саһибкарларын әмәјиндән дә истифадә едирләр; онлар белә хырда мүстәгил саһибкарлар үчүн «бинәкарлыг» едирләр**. Беләликлә, рус мануфактурасы һаггындакы мә'лумат «Капитал» мүәллифинин мүәјјән етдији гануну, јә'ни тичарәт капиталынын инкишаф дәрәчәсинин сәнаје капиталынын инкишаф дәрәчәсинә тәрс пропорсионал олдуғу гануну[145] хүсусилә габарыг бир шәкилдә ашкара чыхарыр. Доғрудан да биз, II §-да тәсвир олунан бүтүн пешәләрә белә характеристика верә биләрик: бу пешәләрдә ири е'малатханалар нә гәдәр аз олса, «бинәкарлыг» бир о гәдәр күчлү инкишаф етмиш олур вә әксинә; һәр ики һалда башчылыг едән вә «мүстәгил» кустары чох вахт муздлу фәһләнин вәзијјәтиндән хејли пис вәзијјәтә салан капиталын ањчаг формасы дәјишир.

Халгчы игтисадынын әсас сәһви дә мәһз, бир тәрәф-

---

* Мәтндә дејиләнләри нүмајиш етдирмәк үчүн бир мисал. Орјол губерниjасы Трубчевск гәзасынын Некин кәндиндә бир јаг заводу вардыр; бу заводда 8 фәһлә ишләјир, истеһсал мәбләғи 2 мин манатдыр (1890-чы ил «Көстәричи»си). Көрүнүр, бу хырдача завод јерли јаг истеһсалында капиталын ролунун чох зәиф олдуғуну көстәрир. Лакин сәнаје капиталынын зәиф инкишаф етмәси јалныз тичарәт вә сәламчылыг капиталынын артыг дәрәчәдә инкишаф етмәси демәкдир. Земство статистикасы мәнимсәјиндән һәмин кənd һаггында бизә мә'лум олур ки, 186 һәјәтдән 160-ы тамамилә јерли заводчунун әсарәти алтына дүшмүшдүр; һәмин заводчу һәтта *онларын һалынсынын веркисини вердиjир*, онлара *нә лазымса* борч верир (һәм *ләв* бу һәл узун, узун илләр давам етмишдир), әвәзиндә исә онлардан учуз гиймәтлә чөрәк алыр. Орјол губерниjасының бир јығын кəндлиләри дә өјүн дәрәчәдә әсарәт алтындадырлар. Вәзијјәт белә икән, сәнаје капиталының зәиф инкишаф етмәсинә севинмәк оларыму?

** Ири мәнуфактурачыларын кәнара верdиjи (чүнки бу, кустар сәнаjеси дејил, фабрик-завод сәнаjесидир!), «бинәкарлары» исә «әслиндә тамамилә лүзумсуз нә јалныз мәһсул сатышының сәһмансызлығы нәтиҹәси» һесаб етсәк, онда белә «кустар пешәләриниң» игтисади гурулушунун нечә бир мәнзәрә тәшкил едәчәјини тәсәввүр етмәк олар (ч. В. В. «Кустар пешәләриниң очеркләри», 150)!

дән ири мүәссисәләрлә хырда мүәссисәләр арасында, дикәр тәрәфдән дә тичарәт капиталы илә сәнаје капиталы арасында әлагәјә е'тинасызлыг көстәрмәкдән вә ја ону пәрдәләмәкдән ибарәтдир. Ч-б Григорјев дејир: «Павлово рајонунун фабрикчиси бинәкдарын мүрәккәбләшмиш нөвүндән башга бир шеј дејилдир» (I. с., с. 119). Бу сөзләр бир тәк Павлово һаггында дејил, капиталист мануфактурасы типиндә тәшкил олунмуш пешәләрин әксәријјәти һаггында да доғрудур; бунун әкси олан белә мүддәа да доғрудур: мануфактурада бинәкдар «фабрикчинин» мүрәккәбләшмиш нөвүдүр; мануфактурадакы бинәкдар илә хырда кәндли пешәләриндәки бинәкдар арасында олан мүһүм фәргләрдән бири дә бундан ибарәтдир. Лакин «бинәкдар» илә «фабрикчи» арасында әлагә олдуғуну көстәрән бу факты хырда сәнајенин хејринә бир дәлил һесаб етмәк (ч. Григорјевин вә бир чох башга халгчыларын һесаб етдији кими) тамамилә әсассыз нәтичә чыхармаг демәкдир, јанлыш бир фикри сүбут етмәк үчүн фактлары зорламаг демәкдир. Бир чох рәгәмлөр, көрдүјүмүз кими, сүбут едир ки, тичарәт капиталынын сәнаје капиталы илә бирләшмәси билаваситә истеһсалчынын вәзијјәтини муздлу фәһләнин вәзијјәтинә нисбәтән артыг дәрәчәдә писләшдирир, онун иш күнүнү узадыр, газанчыны азалдыр, игтисади вә мәдәни инкишафыны ләнкидир.

VII. КАПИТАЛИСТ ҮСУЛУ ИЛӘ ЕВДӘ ИШ КӨРДҮРМӘК МАНУФАКТУРАНЫН ӘЛАВӘСИДИР

Капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрүлмәсинә, јә'ни саһибкарлардан алынан материалын ишәмузд үсулу илә евдә е'мал едилмәсинә, бундан әввәлки фәсилдә көстәрдијимиз кими, хырда кәндли пешәләриндә дә тәсадүф едилир. Ирәлидә көрәчәјик ки, буна һәмчинин фабриклә, јә'ни машынлы ири сәнаје илә дә јанашы олараг тәсадүф едилир (һәм дә кениш мигјасда тәсадүф едилир). Беләликлә, капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрүлмәсинә сәнаједә капитализмин инкишафының бүтүн мәрһәләләриндә тәсадүф едилир, лакин бу үсул

мәһз мануфактура үчүн ән чох сәчиҹҹәвидир. Һәм хырда кәндли пешәләри, һәм дә машынлы ири сәнаје евә иш пајламадан чох асанлыгла кечинә билир. Капитализмин инкишафынын мануфактура дөврүндә исә, — бу дөврдә ишчинин торпагла әлагәси давам едир, ири мүәссисәләр әтрафында чохлу хырда мүәссисәләр олур — евләрә иш пајланмадан кечинилмәсини тәсәввүр етмәк чәтиндир, демәк олар һеч мүмкүн дејилдир*. Русија ја аид мә'лумат да, көрдүјүмүз кими, һәгигәтән сүбут едир ки, капиталист мануфактурасы типиндә тәшкил олунмуш пешәләрдә евләрә иш пајланмасы хүсусилә кениш мигјасда тәтбиг олунур. Буна көрә дә зәнн едирик ки, ашағыда кәтирәчәјимиз мисаллардан бә'зиләри мәһз мануфактураја аид едилә билмәсә дә, һәр һалда капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәјин сәчиҹҹәви хүсусиҹҹәтләрини мәһз бу фәсилдә нәзәрдән кечирмәк даһа дүзкүн олар.

Һәр шејдән әввәл, евдә иш шәраитиндә капиталистлә ишчи арасында чохлу васитәчи олдуғуну көстәрмәлијик. Бөјүк саһибкар, бә'зән мүхтәлиф кәндләрә сәпәләнмиш олан јүзләрлә вә минләрлә фәһләјә өзү материал пајлаја билмир; материалы топдан алыб хырда һиссәләрлә фәһләләрә пајлајан васитәчиләрин (бә'зән һәтта васитәчиләр ијерархијасынын) мејдана кәлмәси зәрури олур. Нәтичәдә әсил sweating system, тәр төкдүрмә системи, ән кәркин истисмар системи мејдана кәлир: ишчијә јахын олан «устачыг» (вә ја «тохумахана саһиби», ја да кружева пешәсиндә «алверчи гадын» вә и. а. вә с.) һәтта фүрсәт дүшдүкдә ишчинин еһтијачындан истифадә едә билир, ири мүәссисәдә мүмкүн олмајан, һәр чүр контрол вә нәзарәт имканыны арадан галдыран истисмар үсуллары ахтарыб тапыр**.

---

* Мә'лум олдуғу кими, Гәрби Авропада да капитализмин мануфактура дөврүндә евдә иш көрдүрмәк үсулу, мәсәлән, тохучулуг пешәләриндә кениш инкишаф етмишди. Буну да гејд етмәк мараглыдыр ки, Маркс мануфактураның классик нүмунәси олан саат истеһсалыны тәсвир едиркән көстәрир ки, саатын сиферблаты, ја ја вә гутусу аз һалларда мануфактураның өзүндә һазырланыр вә һиссәчи фәһлә үмумиҹҹәтлә чох вахт өз евиндә ишләјир («Das Kapital», I. Bde. Aufl., S. 353—354)[148].

** Бир дә буна көрә фабрик белә васитәчиләрә гаршы, мәсәлән, «дәнәчиләрә» гаршы, ја'ни өзләри үчүн әлалты фәһлә тутан фәһләләрә гаршы мүбаризә апарыр. Мүгајисә ет: Кобелјатски, «Фабрикчиләр вә с. үчүн

Sweating system илə јанашы, һətта онун формаларындан бири оларағ truck-system-и, јə'ни əмəк һаггы əвəзинə мəһсул верилмəси системини гејд етмəк лазымдыр; фабрикләрдə тə'гиб олунан бу систем кустар пешəләриндə, хүсусəн евләрə иш пајландығы шəраитдə һөкм сүрмəкдə давам едир. Јухарыда, ајры-ајры пешəләри тəсвир етдијимиз заман, кениш јајылмыш бу һалә даир мисаллар көстəрмишдик.

Сонра, капиталист үсулу илə евдə иш көрдүрмəк системи лабүд оларағ иш шəраитинин сон дəрəҹə натəмиз олмасы илə əлагəдардыр. Ишчинин тамамилə диләнчи вəзијјətиндə олмасы, иш шəраитини тənзим едə биләчəк мүəјјəн бир гајда-ганун гојмағын гəтијјən мүмкүн олмамасы, иш јери илə јашајыш јеринин бир олмасы, — бүтүн бу шəраит евдə ишләјəн фəһləләрин мənзилләрини натəмизлик вə пешə хəстəликləри јувасына дөндəрир. Ири мүəссисəләрдə белə һаллара гаршы мүбаризə апармаг бəлкə дə мүмкүндүр, лакин евдə ишләмəк үсулу бу чəһətдəн капиталист истисмарынын ən «либерал» бир нөвүдүр.

Иш күнүнүн һəддиндəн артыг узун олмасы да капиталист үчүн евдə ишләмəјин вə үмумијјətлə хырда пешəләрин зəрури хүсусијјətләриндəн биридир. «Фабрикләрдə» вə «кустарлар» арасында иш күнүнүн нисби узунлуғу һаггында јухарыда бə'зи мисаллар көстəрмишдик.

Евдə иш көрүлдүкдə гадынларын вə ən кичик јашлы ушагларын, демəк олар һəмишə истеһсала чəлб едилмəси мүшаһидə олунур. Буну көстəрмəк үчүн Москва губернијасындакы гадын пешəләринин тəсвириндən бə'зи мə'лумат көтүрəк. Иплик кəләфини ачмагла 10 004 гадын мəшғулдур; ушаглар 5—6 јашындан (!) ишләмəјə башлајырлар, онларын күндəлик газанчы 10 гəпик, иллик газанчы 17 манатдыр. Гадын пешəлə-

---

арајыш китабы» СПБ. 1897. сəһ. 24 вə сонракылар. Кустар пешəләринə аид бүтүн әдəбијјат евләрə иш пајландығы шəраитдə васитəчиләрин кустарлары һəддиндəн артыг истисмар етдијини көстəрən фактларла долудур. Мисал үчүн Корсакын үмуми рə'јини гејд едək. I. с., с. 258. «кустар» тохучулуғунун тəсвирини (јухарыдакы ситата бах). Москва губернијасындакы гадын пешəчиләринин тəсвирини («Москва губернијасына даир статистика мə'луматы мəчмүəси», VI вə VII чилд) вə бир чох башгаларыны көстəрək.

риндә иш күнү үмумиҹәтлә 18 саата чатыр. Тохума пешәсиндә ушаглар 6 јашындан ишләмәјә башлајырлар, онларын күндәлик газанчы 10 гәпик, иллик газанчы 22 манатдыр. Гадын пешәләриндә үмумиҹәтлә 37 514 нәфәр ишләјир; 5—6 јашындан ишләмәјә башлајырлар (19 пешәдән 6-сында бу јашдан ишләмәјә башлајырлар; һәм дә ишчи гадынларын 32 400 нәфәри бу 6 пешәдә ишләјир); орта һесабла күндәлик газанч 13 гәпик, иллик газанчы исә 26 манат 20 гәпикдир*.

Капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәјин ән зәрәрли чәһәтләриндән бири, ишчинин тәләбат сәвиҹәсини ашағы салмасындан ибарәтдир. Саһибкар, аһалинин јашајыш сәвиҹәсинин хүсусилә ашағы олдуғу вә торпагла әлагә нәтичәсиндә ишчинин аз гала һаваҹы ишләјә билдији далдабучаг јерләрдә өзүнә фәһләләр топламаг имканы әлдә едир. Мәсәлән, бир кәндә ол-ан чораб е'малатханасының саһиби дејир ки, Москвада мәнзил баһадыр, һәм дә фәһлә гадынлара «кәрәк... ағ чөрәк једирдәсән... Биздә исә гадынлар өз дахмаларында ишләјир вә гара чөрәк јејирләр... Белә олдугда .Москва бизимлә нечә ајаглаша биләр?»**. Иплик кәләфинин ачмаг ишиндә әмәк һаггының сон дәрәчә ашағы олмасына сәбәб бу ишин кәндли гадынлар, гызлар вә с. үчүн јалныз әлавә бир газанч мәнбәји олмасыдыр. «Беләликлә, бу истеһсалын мөвчуд системи јалныз бу истеһсалдан көтүрдүкләри газанчла јашајан шәхсләрин әмәк һаггыны ағлакәлмәз дәрәчәдә азалдыр, јалныз фабрикдә ишләмәклә јашајан шәхсләри өз тәләбатыны minimum-дан да ашағы салмаға мәчбур едир вә ја онларын јашајыш сәвиҹәсинин јүксәлмәсини ләнкидир. Бу һалларын һәр икиси сон дәрәчә гејри-нормал шәраит јарадыр»***. Ч-б Харизоменов дејир: «Фабрик учуз ишләјән тохучу ахтарыр вә бу тохучуну сәнаје мәркәзләриндән узагларда, онун өз

---

* Гадын пешәләринин тәсвир едән ханым Горбунова сәлв олараг 18 гәпик вә 37 манат 77 гәпик һесаб едир, о, мүхтәлиф пешәләрдә ишчи гадынларын сајының мүхтәлиф олдуғуну нәзәрә алмајараг һәр пешә һаггында анчаг орта рәгәмләри әсас көтүрүр[47]

** «Москва губерниҹасына даир статистика мә'луматы мәчмуәси», VII чилд, II бурахылыш, с. 104.

*** Bluem, с. 285.

доғма кәндиндә тапыр... Сәнаје мәркәзләриндән узаглашдыгча әмәк һаггынын ашағы дүшмәси шүбһәсиз бир фактдыр»*. Демәли, саһибкарлар әһалини кәнд-ләрдә сүн'и сурәтдә сахлајан шәраитдән дә көзәлчә истифадә едә билирләр.

Бу системин ејни дәрәчәдә зәрәрли бир чәһәти дә евдә ишләјән фәһләләрин дағыныглығыдыр. Ишин бу чәһәтинә бинәкдарларын өзләринин вердикләри габарыг характеристиканы көтүрәк: «Һәр икисинин әмәлијјаты» (Твер дәмирчиләриндән мых алан хырда вә ири бинәкдарларын әмәлијјаты) «ејни әсаслар үзәриндә гурулмушдур — онлар дәмирчиләрдән мых аланда бир һиссәсинин пулуну нағд, бир һиссәсинин дә пулуну дәмирлә верир вә *асанлыгла сөвдәләшә билмәк үчүн* һәмишә чалышырлар ки, өз евләриндә ишләјән дәмирчиләр олсун»**. Бу сөзләр бизим «кустар» сәнајемизин «һәјатилијинин» сиррини асанлыгла ачыб көстәрир!

Евдә ишләјән фәһләләрин дағыныглығы вә васитәчиләрин чохлуғу тәбии сурәтдә әсарәтин артмасына, адәтән далдабучаг кәндләрдәки «патриархал» мүнасибәтләрлә јанашы олараг чүрбәчүр шәхси асылылыг формаларынын мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Фәһләләрин саһибкарлара борчлу олмасы — үмумијјәтлә «кустар» пешәләриндә вә хүсусән евдә ишләмәк системи шәраитиндә ән кениш јајылмыш бир һалдыр***. Ишчи адәтән јалныз Lohnsklave**** дејил, һәмчинин Schuldsklave-дир*****. Кәнд мүнасибәтләринин «патриархал»лығы нәтичәсиндә фәһләнин нә кими вәзијјәтә

---

* «Владимир губерниjасында пешәләр», III 63. Мүгаjисә ет: Ibidem, 250.

** «Һесабат вә тәдгигләр», I, 218. Мүгаjисә ет: Ibid., 280; фабрикчи Иродов өз ифадәсиндә дејир ки, евдә әл илә ишләјән тохучулара иш паjламаг онун үчүн даһа фаjдалыдыр.

*** Москва губерниjасындакы шәткәчилик пешәсиндә («Москва губерниjасына даир статистика мә'луматы мәчмуәси», VI чилд, 1 бурахылыш, с. 32), дарагчылыг пешәсиндә (Ibid 261), оjунчаг истеһсалы пешәсиндә (VI, II бурахылыш, 44), дашгашчылыг пешәсиндә вә и. а. вә с. фәһләләрин саһибкарлара борчлу олмасына даир мисаллар вардыр. Шәкичилик пешәсиндә тохучу һәмишә фабрикчиjә борчлу олур, фабрикчи онун веркисини верир, үмумијјәтлә «тохучуну, торпаг ичарәjә көтүрүлдүjү кими ичарәjә көтүрүр» вә с. (Владимир губерниjасында пешәләр», III, 51—55).

**** — мүздлу гул. *Ред.*

***** — борчлу гул. *Ред.*

дүшдүјүнә даир јухарыда бә'зи мисаллар көстәрмишдик*.

Капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәјин характеристикасындан олун јајылмасы шәртләринә кечиркән һәр шејдән әввәл, кәндлиләрин пај торпағына бағланмасы илә бу системин әлагәсини гејд етмәк лазымдыр. Јашајыш јерини дәјишмәк азадлығынын олмамасы, торпагдан ајрыла билмәкдән өтрү (торпаг үчүн верилән верки торпагдан көтүрүлән кәлирдән артыг олдугда вә пај торпағыны ичарәјә верән шәхс буна үстәлик ичарәдара пул да вермәли олдугда) бә'зән пул хәрчләмәк лазым кәлмәси, кәндли ичмасынын силк гапалылығы — бүтүн бунлар капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәк сәһәсини сүн'и сурәтдә кенишләндирир, кәндлини сүн'и олараг бу ән пис истисмар формаларына бағлајыр. Беләликлә, көһнәлмиш тә'сисат вә башдан-баша силкилик руһунда олан аграр гајдалары һәм әкинчилијә, һәм дә сәнајеја ән зәрәрли тә'сир көстәрәрәк, әсарәт вә шәхси асылылығын даһа чох инкишаф етмәси илә, зәһмәткешләрин ән ағыр вә ән чыхылмаз вәзијјәти илә әлагәдар олан вә техника чәһәтдән керидә галмыш истеһсал формаларыны сахлајыб давам етдирир**.

Сонра, капиталист үчүн евдә ишләмәк үсулу илә кәндлиләрин тәбәгәләшмәси арасында әлагә олдуғу да шүбһәсиздир. Евдә ишләмәк үсулунун кениш јајылмасы үчүн ики шәрт олмалыдыр: 1) өз иш гүввәсини сатмаға, һәм дә учуз сатмаға *мәчбур олан* чохлу кәнд пролетариатынын олмасы; 2) јерли шәраитә јахшы бәләд олан вә евләрә иш пајламаг вәзифәсини өһдәсинә көтүрә билән *варлы* кәндлиләрин олмасы. Алверчинин көндәрдији ичрачы бу вәзифәни һеч дә һәмишә (хүсу-

* Нижни Новгород губерниjасы дәмирчиләри һаггында деjирләр: «Әлбәттә бурада да сәһибкар фәһлənин әмәjини истисмар едир, лакин кичик мигjасда (?) истисмар едир, һәм дә бир нөв патриархал үсулу илә, үмуми разылыгла (!) истисмар едир, бурада һеч бир анлашылмазлыг олмур» («Куст. ком. әсәрләри», IV, 199).

** Әлбәттә, һәр бир капитализм чәмиjјәтиндә һәмишә ән пис шәртләрлә евә иш көтүрмәjә разы олан кәнд пролетариаты тапыла билдији кими, лакин көһнәлмиш тә'сисат евдә иш көрдүрмәк үсулунун тәтбиг едилмәси сәһәсини кенишләндирир вә она гаршы мүбаризәни чәтинләшдирир. Һәлә Корсак 1861-ин илә көстәрмишди ки, евдә иш көрдүрмәк үсулунун бизлә чох јајылмасы бизим аграр гајдаларымызла әлагәдардыр (I, с. 305—307).

сән аз-чох мүрәккәб пешәләрдә) јерннә јетирә билмәз вә бу вәзифәни һеч вахт, кәндлиләрин «өз гардашы» олан јерли кәндли кими «мәһарәтлә» јериндә јетирә билмәз*. Әкәр бөјүк саһибкарларын е'тибар едиб бөјүк мал бурахдыглары вә ја комиссија јолу илә мал вердикләри вә өз хырда алвер әмәлиҗјатыны кенишләндирмәк үчүн һәр бир фүрсәтдән бөјүк һәрисликлә јапышан бир јығын хырда саһибкарлар олмасајды, јәни ки, бөјүк саһибкарлар евләрә иш паҗламаг әмәлиҗјатынын һеч јарысыны да јериндә јетирә билмәздиләр.

Нәһајәт, капитализмин јаратдығы әһали артыглығы һаггында нәзәриҗјә үчүн капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәк системинин әһәмиҗјәтини көстәрмәк сон дәрәҗә мүһүмдүр. Рус капитализминин фәһләләри «азад етмәсиндән» һеч кәс ч. В. В., ч. Н. — он вә башга халгчылар гәдәр чох данышмамышдыр; лакин онларын һеч бири ислаһатдан сонракы дөврдә Русиҗада јаранан вә јаранмагда олан фәһлә «еһтиҗат ордусунун» конкрет формаларыны зәһмәт чәкиб тәһлил етмәмишдир. Халгчылардан һеч кәс белә хырда бир чәһәти дә көрмәмишдир ки, евдә ишләҗән фәһләләр биздә капитализмин «еһтиҗат ордусунун» аз гала ән бөјүк һиссәсини тәшкил едирләр**. Саһибкарлар евләрә иш паҗламаг васитәси илә истеһсалын һәчмини, е'малатхана тикмәҗә вә саирәҗә хејли мигдар капитал вә хејли вахт сәрф етмәдән дәрһал истәдикләри дәрәҗәҗә чатдырмаг имканы әлдә едирләр. Истеһсалын белә дәрһал кенишләнмәсини исә чох вахт базар шәраити тәләб едир: бу заман сәнаҗенин мүәҗҗән бөјүк бир саһәсинин (мәсәлән, дәмир јол чәкилишинин) чанланмасы вә ја мүһарибә

* Биз артыг көрдүк ки, ири сәнаҗечи-саһибкарлар, бинәкарлар, тохумахана саһибләри, хырда усталар еҗни заманда варлы әкинчидирләр. Мәсәлән, Москва губерниҗасында бафта тохучулуғунун тәсвиринда («Москва губерниҗасына дair статистика мә'луматы мәчмуәси», VI чилд. II бурахылыш, с. 147) белә деҗилир: «Уста өзү дә өз тохучусу кими кәндлидир, онун тохучудан фәрги җалныз артыг бир дахмасы, аты, инәҗи олмасындан вә бәлкә дә онун өз анләси илә күндә ики дәфә чај ичә билмәсиндән ибарәтдир».

** Халгчыларын бу сәһви хүсусән она көрә кобуд бир сәһвдир ки, онларын чоху Марксын нәзәриҗјәсини изләмәк истәҗир, Маркс исә «һазырда, евдә иш көрдүрүлмәсинин» капиталист характерини ән гәти нфадәләрлә геҗд етмиш вә *хүсуси олараг көстәрмишдир ки, һәмин ев фәһләләри капитализмә хас олан кисби әһали артыглығы формаларындан биридир*» («Das Kapital», I, S. S. 503 u. ff., 668 u. ff., 23-чү фәсил, хүсусән § 4)[48].

башланмасы вә с. кими һаллар нәтичәсиндә тәләб артыр*. Буна көрә дә ислаһатдан сонракы дөврдә капиталист үсулу илә евдә ишкөрдүрмә системинин артыг дәрәчәдә инкишаф етмәси дә, II фәсилдә тәсвир етдијимиз просесин, јә'ни милјонларла кәнд тәсәррүфаты пролетариатынын әмәлә кәлмәси просесинин башга бир чәһәтини тәшкил едир. «Ев тәсәррүфатында, чидди десәк, натурал тәсәррүфатда, јә'ни өз аиләси үчүн вә гоншулугдакы базарын чүз'и истеһлакчылары үчүн мал истеһсал едән тәсәррүфатда ишләмәкдән азад олан әлләр бәс нә олду? Фәһләләрлә артырламасы илә долмуш олан фабрикләр, *ири ев истеһсалынын сүр'әтлә кенишләнмәси* бу суала ајдын чаваб верир» («Владимир губернијасында пешәләр», III, 20. Курсив бизимдир). Һазырда Русијада сәнаје саһибкарларынын евләрдә ишләтдикләри фәһләләрин нә гәдәр чох олдуғуну ашағыдакы параграфда гејд етдијимиз рәгәмләр көстәрәчәкдир.

VIII. «КУСТАР» СӘНАЈЕСИ НӘДИР?

Бундан әввәлки ики фәсилдә башлыча олараг, биздә адәтән «кустар» сәнајеси адландырылан сәнајени нәзәрдән кечирдик; инди исә бу фәслин сәрләвһәсиндәки суала чаваб вермәјә чәһд көстәрмәк олар.

Әдәбијјатда бүтүн «кустар пешәләри» ичәрисиндә јухарыда тәһлил етдијимиз сәнаје формаларының һан-

* Кичик бир мисал. Москва губернијасында дәрзилик пешәси кениш јајылмышдыр (земство статистикасына көрә, 1870-чи илләрин ахырларында губернијада үмумијјәтлә 1123 нәфәр өз јериндә ишләјән, 4291 нәфәр дә кәнарда ишләјән дәрзи вар иди), һәм дә бу дәрзиләрин чоху палтар тикиб Москва палтар алверчиләринә сатыр. Дәрзилик пешәсинин мәркәзи Звенигород гәзасынын Перхушев волостудур (Перхушев дәрзиләри һаггындакы мә'лумата бах, V фәслин 1 әлавәси, пешә № 36). 1877-чи ил мүһарибәси заманы Перхушев дәрзиләринин ишы хүсусилә јахшы кедирди. Хүсуси подратчыларын сифариши илә һәрби чадырлар ишләјирди, усталар 3 тикиш машыны вә 10 күнәмуздчу гадын илә күндә 5—6 манат «фајда» көтүрүрдүләр. Күнәмуздчу гадынлара күндә 20 гәпик верирдиләр. «Дејирләр ки, һәмин гызғын иш заманы Шадриндә (Перхушев волостунун баш кәндидир) мүхтәлиф әтраф кәндләрдән кәлән 300 нәфәрдән артыг күнәмуздчу гадын јашајырды» («Москва губернијасына даир статистика мә'луматы мәчмуәси», VI чилд, II бурахылыш, 1 с., 266). «О заман Перхушев дәрзиләри, јә'ни е'малатхана саһибләри о гәдәр пул газанмышдылар ки, демәк олар һамылыгла өзләрини јахшыча дүзәлтмишдиләр» (јеј.). Бәлкә дә 5—10 илдә бир дәфә белә гызғын ишлә мәшғул олан бу јүзләрлә күнәмуздчу гадын пролетариатыны еһтијат ордусу сыраларында һәмишә һазыр вәзијјәтдә олмалыдыр.

сыларындан бәһс олундуғуну билмәк үчүн бә'зи статистика мә'луматындан башлајаг.

Москва статистикачылары кәндли «пешәләрини» тәдгиг едиркән ахырда, әкинчилик сајылмајан *бүтүн вә һәр чүр* мәшғәләләрә јекун вурмушлар. Онларын һесабына көрә јерли пешәләрдә (әмтәә һазырлајан пешәләрдә) 141 329 нәфәр ишләјирмиш (VII чилд, III бурахылыш), лакин бураја сәнәткарлар (чәкмәчиләрин, шүшәчиләрин вә бир чох башгаларынын бир һиссәси), ағач доғрајанлар вә и. а. вә с. дә дахил едилмишдир. Бунлардан азы 87 мин нәфәри (ајры-ајры пешәләр һаггында һесабладығымыза көрә) капиталистләр тәрәфиндән евләрдә ишләдилән фәһләләрдир*. Јекун вура билдијимиз 54 пешәдә 29 446 нәфәрдән 17 566 нәфәри, јә'ни 59,65%-и муздлу фәһләдир. Владимир губерниjасы һаггында әлдә етдијимиз јекунлар («Владимир губерниjасында пешәләр» әсәринин беш бурахылышына көрә): 31 пешәдә ишчиләр чәми 18 286 нәфәрдир; бунлардан 15 447 нәфәри капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәјин һөкм сүрдүјү пешәләрдәки ишчиләрдир (о чүмләдән муздлу фәһләләрин, јә'ни неч'ә дејәрләр, икинчи дәрәчәли муздлуларын сајы 5 504 нәфәрдир). Сонра, кәнд сәнәткарлары 150 нәфәр (бунлардан 45-и муздла ишләјир) вә хырда әмтәә истеһсалчылары 2 689 нәфәрдир (бунлардан 511 нәфәри муздла ишләјир). Капиталист үсулу илә ишләдилән фәһләләрин јекуну (15 447+45+511=) 16 003 нәфәрдир, јә'ни 87,5%-дир**. Кострома губерниjасын-

* Хатырладаг ки, ч. Харизоменовун һесабына көрә (јухарыда ситат кәтирдијимиз мәгаләдә) Москва губерниjасындакы 42 пешәдә чалышан 102 245 ишчидән 66%-и ири истеһсалын евдә иш көрдүрмәк системинин шүбһәсиз һаким олдуғу пешәләрдә чалышыр.

** Тәәссүф ки, Јарослав губерниjасында кустар сәнаеснә даир әнјени әсәрлә («Кустар пешәләри», Јарослав губерниjасы земство статистика бүросунун нәшри, Јарослав, 1904) таныш олмага имканымыз јохдур. «Русскије Ведомости»дә (1904, № 248) дәрч олунан әтрафлы рә'јдән белә мә'лум олур ки, бу әсәр сон дәрәчә гијмәтли бир тәдгигат әсәридир. Губерниjада кустарлар 18 000 нәфәрдир (1903-чү илдә фабрик-завод фәһләләри 33 898 нәфәр һесаб едилирди). Пешәләр сүгут едир. Муздлу фәһләләри олан мүәссисәләр 1/6 тәшкил едир. Муздлу фәһләләрин сајы бүтүн кустарларын 1/4 һиссәси гәдәрдир. Бүтүн кустарларын 15%-и 5 вә даһа артыг фәһләси олан мүәссисәләрдә ишләјир. Бүтүн кустарларын там јарысы саһибкарын материалындан саһибкар үчүн ишләјир. Әкинчилик дүшкүн һалдадыр; кустарларын 1/6 һиссәси атсыз вә инәксиздир; 1/6 һиссәси торпағы муздлу әмәк васитәси илә бечәрир; 1/5 һиссәси әкинсиздир. Кустарын газанчы һәфтәдә 1 1/2 манатдыр! *(2-чи нәшрә гејд.)*.

да («Куст. ком. әсәрләриндә» ч. Тиллонун чәдвәлләринә әсасән) 83 633 нәфәр јерли пешәчи вардыр, онлардан 19 701 нәфәри мешә фәһләләридир (бунлар да «кустардыр»!), 29 564 нәфәри капиталистләр үчүн евдә ишләјән фәһләләрдир; 19 954 нәфәрә гәдәри хырда әмтәә истеһсалчыларынын үстүн олдуглары пешәләрдә ишләјир, 14 414 нәфәрә гәдәри дә кәнд сәнәткарыдыр*. Вјатка губернијасынын 9 гәзасында (јенә һәмин «Әсәрләрә» көрә) 60 019 јерли пешәчи вардыр; бунлардан 9 672-си дәјирманчы вә јаг һазырлајандыр; 2 032-си халис сәнәткардыр (бојагчыдыр); 14 928-нин бир гисми сәнәткардыр, бир гисми дә бөјүк әксәриҗјәти өз әмәји илә ишләјән әмтәә истеһсалчыларыдыр; 14 424 нәфәри капитала гисмән табе пешәләрдә, 14 875 нәфәри капитала тамамилә табе олан пешәләрдә ишләјәнләрдир; 4 088 нәфәри муздлу әмәјин тамамилә үстүн олдуғу пешәләрдә ишләјәнләрдир**. «Әсәрләр»ин галан губернијалар һаггындакы мә'луматына әсасән биз, гурулушуна даир әлимиздә аз-чох әтрафлы мә'лумат олан пешәләрин чәдвәлини тәртиб етдик. Нәтичәдә, 107 957 ишчиси вә 21 151 мин манат истеһсал мәбләғи олан 97 пешә һасил олду. Бунлардан муздлу әмәјин вә капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәјин үстүн олдуғу пешәләрдә 70 204 фәһлә ишләјир (18 621 мин манат); муздлу фәһләләрин вә капиталистләр тәрәфиндән евдә ишләдилән фәһләләрин аҗыг азлыг тәшкил етдикләри пешәләрдә 26 935 фәһлә ишләјир (1 706 мин манат); вә нәһајәт, мүстәгил әмәјин демәк олар тамамилә үстүн олдуғу пешәләрдә 10 818 фәһлә ишләјир (824 мин манат). Нижни Новгород губернијасының Горбатов вә Семјонов гәзаларында 7 пешә һаггындакы земство статистикасы мә'луматына көрә, һәмин гәзаларда 16 303 кустар вардыр; онлардан 4 614 нәфәри базар үчүн ишләјир; 8 520 нәфәри «сәһибкар үчүн»

* Бүтүн бу рәгәмләр тәхминидир, чүнки мәнбә дүрүст мә'лумат вермир. Кәнд сәнәткарлары ичәрисиндә дәјирманчылар, дәмирчиләр вә и. а. вә с. вардыр

** Јенә орада.

ишләјир, 3 169 нәфәри дә муздлу ишчидир; јә'ни 11 689 нәфәри капиталист үсулу илә ишләдилән фәһләләрдир. 1894/95-чи ил Перм кустар сијаһысы мә'луматына көрә, 26 мин кустардан 6,5 мини (25%-и) муздлу фәһләдир вә 5,2 мин нәфәри (20%-и) бинәкдар үчүн ишләјәнләрдир, јә'ни 45%-и капиталист үсулу илә ишләдилән фәһләләрдир*.

Бу мә'лумат нә гәдәр натамам олса да (әлимиздә башга мә'лумат јох иди), һәр һалда ајдын көстәрир ки, үмумијјәтлә «кустарлар» сырасына *капиталист үсулу илә ишләдилән бир јығын фәһлә дә* дахил едилмишдир. Мәсәлән, капиталистләр үчүн евләрдә ишләјәнләр (јухарыда көстәрилән мә'лумата көрә) *200 мин нәфәрдән артыгдыр*. Һәм дә бу, чәми 50—60 гәзададыр вә һәмин гәзаларын һеч дә һамысы аз-чох мүкәммәл тәдгиг олунмамышдыр. Бүтүн Русијада белә фәһләләр јәгин ки, икн милјон нәфәрә гәдәр олмалыдыр**. Бунлара «кустарларын» ишләтдикләри муздлу фәһләләри, — јухарыдакы мә'луматдан көрүндүју кими, белә муздлу фәһләләр һеч дә бә'зән биздә зәнн едилдији гәдәр аз дејилдир, — әлавә етсәк, онда сүтпраф етмәлијик ки, «фабрик вә завод» дејиләнләрдән кәнарда

---

* Бах: «Етүдләр», с. 181—182. Бурада «кустарлар» сырасына сәнәткарлар да (25%) дахил едилмишләр. Сәнәткарлары чыхдыгда, 29,3% муздлу фәһлә, 29,5% дә бинәкдар үчүн ишләјән фәһлә олдуғуну (сәһ. 122), јә'ни капиталист үсулу илә ишләдилән фәһләләрин 58,8% тәшкил етдијини көрүрүк. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 431—432 вә 353. *Ред*).

** Мәсәлән, һазыр палтар сәнајесиндә капиталист үсулу илә евдә ишләмәк системи даһа чох инкишаф етмишдир, бу сәнаје өзү исә сүр'әтлә инкишаф етмәкдәдир. «Һазыр палтар кимн чох лазымлы шејләрә олан тәләб илдән-илә артыр» («Вестник Финансов», 1897, № 52, Нижни Новгород јармаркасынын ичмалы). Бу истеһсал јалныз 80-чы илләрдән башлајараг кениш мигјасда инкишаф етмишдир. Инди тәкчә Москвада азы 16 милјон маната лыг һазыр палтар истеһсал олунур; бу истеһсалда 20 мини гәдәр фәһлә ишләјир. Зәнн едилир ки, бүтүн Русијада бу истеһсалын мәбләғи 100 милјон маната чатыр («Експерт комиссијасынын ичмаларына көрә Русија сәнајесинин мүвәффәгијјәтләри». СПБ. 1897, с. 136—137). 1890-чы илдә СПБ-дә кечирилән сијаһыја көрә, һазыр палтар истеһсалында (XI груп, 116—118 дәрәчәләр) 39 912 нәфәр — сәнәткарларын аилләри дә дахил олмагла — ишләјирмиш, бунлардан 19 мин нәфәри фәһлә вә 13 мин нәфәри өз аилләри илә ишләјән тәк сәнәткарлар имиш («С.-Петербург 1890-чы ил 15 декабр сијаһысына көрә»). 1897-чи ил сијаһысындан мә'лум олур ки, Русијада палтар истеһсалы илә үмумијјәтлә 1 158 865 нәфәр, онларла да бәрабәр 1 621 511 нәфәр аилә үзвү ишләјирмиш; бу истеһсалда чәми 2 780 376 нәфәр машғул имиш. *(2-чи нәшрә гејд.)*

(Гејд: «*(2-чи нәшрә гејд)*» гејдин јалныз «1897-чи илин сијаһысына көрә...» сөзләри илә башланан ахырынчы ифадәсинә аиддир; гејдин галан һиссәси биринчи нәшрдә дә вардыр. *Ред.*)

капиталист үсулу илә ишләдилән сәнаје фәһләләринин сајы 2 милјон көстәрилирсә, бу ән ашағысыдыр*.

Ахырынчы ики фәсилдә шәрһ олунан мә'лумат, «кустар сәнајеси нәдир?» суалына белә чаваб вермәјә мәчбур едир ки, бу анлајыш елми-тәдгигат үчүн гәтијјән јарамајан бир анлајышдыр; зира ев пешәләриндән вә сәнәтдән башламыш, чох ири мануфактураларда мүздла ишләмәјә гәдәр бүтүн вә һәр чүр сәнаје формаларыны адәтән бу анлајыша дахил едирләр**. «Кустар пешәләринин» тәсвиринә һәср олунмуш бир јығын әсәрләрдә ән мүхтәлиф игтисади гурулуш нөвләринин бу чүр гарышдырылмасы*** халгчы игтисадчылар тәрәфиндән дә тамамилә тәнгидсиз вә мә'насыз олараг көтүрүлмүшдүр; онлар, мәсәлән, Корсак кими јазычыја нисбәтән керијә бөјүк бир аддым атмыш вә һөкм сүрән анлајыш долашыглығындан истифадә едиб чох гәрибә нәзәриччәләр ичад етмишләр. «Кустар сәнајесини» игтисади чәһәтдән јекчинс вә өз-өзүнә бәрабәр бир шеј һесаб едир вә ону «капитализмә» *гаршы гојурдулар* (sic!); «капитализм» дедикдә исә, һеч бир изаһата киришмәдән билаваситә «фабрик-завод» сәнајесини нәзәрдә тутурдулар. Мәсәлән, ч. Н. — ону көтүрүн. «Очерклар»ын 79-чу сәһифәсиндә: «пешәләрин капи-

---

* Русијада «кустарларын» азы 4 милјон нәфәр олдуғуну зәнн едирләр (бу рәгәм ч-б Харизоменовундур. чЧ-б Андрејев 7½ милјон нәфәр «кустар» олдуғуну зәнн едирди, лакин о һәддиндән артыг кениш һесаблама үсулу ишләтмишдир)[149]; демали, мәтндә көстәрилән јекун мә'луматы «кустарларын» үмуми сајынын 1/10 һиссәјә гәдәрини әһатә едир.

** Мүгајисә ет: «Етүдләр», с. 179 вә сонракылар. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 429 вә сонракылар. *Ред.*).

*** Сәнаје формаларына елми тә'риф вермәк үчүн «кустарчылыг» терминини сахламаг арзусу бизим әдәбиччатда халис схоластик мүһакимәләрә јол ачмыш вә һәмин «кустарчылыгы» мүхтәлиф мә'нада јозмаға сәбәб олмушдур. Кустар дедикдә бир алим јалныз әмтәә истеһсалчыларыны «баша дүшмүш», башгасы сәнәткарлары да ораја дахил етмишдир; бириси торпагла әлагәни зәрури әламәт һесаб етдији һалда, башгасы буну назәрә алмамағы мүмкүн сајмышдыр; бириси мүздлү әмәји дахил етмәмиш, башгасы, мәсәлән, 16 нәфәрә гәдәр фәһләси оланын дахил едилмәсини мүмкүн сајмышдыр вә и. а. вә с. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу чүр мүһакимәләрдән (мүхтәлиф сәнаје формаларыны тәдгиг етмәк әвәзинә јеридилән мүһакимәләрдән) һеч бир нәтичә һасил ола билмәздн. Гејд едәк ки, «кустарчылыг» кими хүсуси терминин узун мүддәт арадан чыхмамасына сәбәб, һәр шејдән артыг, рус чәмијјәтинин силикли чәмијјәт олмасыдыр: «кустар» — ашағы силкләрдән олан сәнајечидир; она гәјјумлуг етмәк олар вә онун һаггында һеч чәкинмәдән лајиһәбазлыг етмәк олар; бурада сәнаје формаларыны бир-бириндән фәргләндирмирләр. Тәфсири вә задәканы исә (онлар хырда сәнајечи олсалар да) надир һалларда «кустарлар» сырасына дахил едирләр. «Кустар» пешәләри — адәтән һәр чүр *кәндли* пешәләри вә ән чох кәндли пешәләридир.

талистләшмәси (?)»* башлығына, бунун ардынча да, һеч бир гејд-шәрт гојулмадан вә ја изаһат верилмәдән «фабрик вә заводлар һаггында мә'лумат» сөзләринә раст кәләчәксиниз... Көрүрсүнүзмү нә гәдәр асан јол тапмышлар: «капитализм»=«фабрик-завод сәнајесинә», фабрик-завод сәнајеси исә=рәсми әдәбијјатда һәмин башлыг алтында јазыланлара. Һәм дә белә дәрин бир «тәһлилә» *әсасланараг* капиталист үсулу илә ишләдилән вә «кустарлар» сырасына дахил едилән күтләләри капитализм сијаһысындан чыхарыб атырлар. Белә бир «тәһлилә» *әсасланыб* Русијада сәнајенин мүхтәлиф формаларда олмасы мәсәләсиндән тамамилә јан кечирләр. Белә бир «тәһлилә» *әсасланыб* бизим «кустар» сәнајемизлә «фабрик-завод» сәнајемиз арасында әкслик олдуғу һаггында, икинчинин биринчидәи ајры олдуғу һаггында, «фабрик-завод сәнајесинин» «сүн'илији» вә с. һаггында ән мә'насыз вә ән зәрәрли бир јанлыш фикир мејдана кәлир. Бу, мәһз јаилыш фикирдир, чүнки «кустар» сәнајеси илә «фабрик-завод» сәнајеси арасында ән сых вә ән мөһкәм әлагә олдуғуну бүтүн сәнаје саһәләриндә көстәрән мә'лумата һеч кәс һеч вахт тохунмаг белә истәмәмишдир.

Бу фәслин вәзифәси дә һәмин әлагәнии мәһз нәдән ибарәт олдуғуну вә Русијада хырда сәнаје илә машынлы ири сәнаје арасында дуран сәнаје формасының мәһз нә кими әлаһиддә техники, игтисади вә мәдәни хүсусијјәтләрә малик олдуғуну көстәрмәкдән ибарәт иди.

---

* В. В. вә Н.—он чәнабларының севдикләри бу «капиталистләшмә» терминн гысалыг хатиринә гәзет мәгаләсиндә ишләдилә биләр, лакин игтисади тәдгигдә гәтијјән мүнасиб дејилдир, зира игтисади тәдгигин бүтүн мәгсәди капитализмин мүхтәлиф формаларыны вә мәрһәләләрини, онларын әһәмијјәтини, әлагәсини, ардычыл инкишафыны тәһлил етмәкдән ибарәтдир, «Капиталистләшмә» дедикдә һәр шеји: һәм бир нәфәр «ишчи» тутулмасыны, һәм бинәкарлыгы, һәм дә бухарла ишләјән фабрики нәзәрдә тутмаг олар. Әкәр бунларын һамысы гарышдырылырса, онда кәлин бурадан баш чыхарын!

p rel" wie in den meisten übrigen Gewerken, die Umwälzung der Manufaktur, des Handwerks und der Hausarbeit in Fabrikbetrieb, nachdem alle jene Formen, unter dem Einfluss der grossen Industrie gänzlich verändert, zersetzt, entstellt, bereits längst alle Ungeheuerlichkeiten des Fabriksystems ohne seine positiven Entwicklungsmomente reproducirt und selbst übertrieben hatten[275].

Diese naturwüchsig vor sich gehende industrielle Revolution wird künstlich beschleunigt durch die Ausdehnung der Fabrikgesetze auf alle Industriezweige, worin Weiber, junge Personen und Kinder arbeiten. Die zwangsmässige Regulation des Arbeitstags nach Länge, Pausen, Anfangs- und Endpunkt, das System der Ablösung für Kinder, der Ausschluss aller Kinder unter einem gewissen Alter u. s. w. erfordern einerseits vermehrte Maschinerie[276] und Ersatz von Muskeln durch Dampf als Triebkraft[277]. Andrerseits, um im Raum zu gewinnen, was in der Zeit verloren geht, findet Streckung der gemeinschaftlich verwandten Produktionsmittel statt, der Oefen, Baulichkeiten u. s. w., also in einem Wort grössre Concentration der Produktionsmittel und entsprechende grössre Conglomeration von Arbeitern. Der leidenschaftlich wiederholte Haupteinwand jeder mit dem Fabrikgesetz bedrohten Manufaktur ist in der That die Nothwendigkeit

---

[275]) „Tendency to factory system." (l. c. p. LXVII.) „The whole employment is at this time in a state of transition, and is undergoing the same change as that effected in the lace trade, weaving etc." (l. c. n. 405.) „A complete Revolution." (l. c. p. XLVI, n. 318.) Zur Zeit der „Child. Empl. Comm." von 1840 war die Strumpfwirkerei noch Handarbeit. Seit 1846 wurde vervollkommnungsfähige Maschinerie eingeführt, jetzt durch Dampf getrieben. Die Gesammtzahl der in der englischen Strumpfwirkerei beschäftigten Personen beiderlei Geschlechts und aller Altersstufen vom 3. Jahr an betrug 1862 ungefähr 120,000 Personen. Davon, nach Parliamentary Return vom 11. Februar, 1863 doch nur 4063 unter der Botmässigkeit des Fabrikakts.

[276]) So z. B. in der Töpferei berichtet die Firma Cochrane von der „Britain Pottery, Glasgow": „To keep up our quantity, we have gone extensively into machines wrought by unskilled labour, and every day convinces us that we can produce a greater quantity than by the old method." („Reports of Insp. of Fact. 31. Oct. 1865", p. 13.) „Die Wirkung des Fabrikakts ist zu weiterer Einführung von Maschinerie zu treiben." (l. c. p. 12, 14.)

[277]) So nach Einführung des Fabrikakts in die Töpferei grosse Zunahme der power jiggers statt der handmoved jiggers.

К. Марксын «Капитал» әсәрнин бирinчи чилдинин икинчи нәшринин (1872-чи ил) 499-чу сәһифәси. Сәһифәдә В. И. Ленинин гејдләри вардыр.

VII ФӘСИЛ

МАШЫНЛЫ ИРИ СӘНАЈЕНИН ИНКИШАФЫ

1. ФАБРИКИН ЕЛМИ АНЛАЈЫШЫ ВӘ «ФАБРИК-ЗАВОД» СТАТИСТИКАСЫНЫН ӘҺӘМИЈЈӘТИ[150]

Машынлы ири сәнаједә (фабрик сәнајесинә) кечдикдә, ән әввәл мүәјјән етмәк лазымдыр ки, онун елми анлајышы бу терминин арада кәзән ади мә'насына гәтијјән ујғун кәлмир. Бизим рәсми статистикамызда вә үмумијјәтлә әдәбијјатымызда фабрик дедикдә, аз-чох бөјүк миғдарда муздлу фәһләси олан аз-чох ири сәнаје мүәссисәси нәзәрдә тутулур. Марксын нәзәријјәси исә, сәнаједә капитализмин јалныз мүәјјән пилләсини, мәһз ән јүксәк пилләсини машынлы ири сәнаје (фабрик сәнајеси) адландырыр. Бу пилләнин әсас вә ән мүһүм әламәти истеһсал үчүн машынлар системи тәтбигиндән ибарәтдир*. Мануфактурадан фабрикә кечиләркән устанын әсрләр боју газанмыш олдуғу әл илә ишләмәк мәһарәтини һечә чыхаран там бир техника чеврилиши әмәлә кәлир, бу техника чеврилишинин ардынча исә истеһсалда ичтимаи мүнасибәтләр лабүд олараг,ән кәскин бир сурәтдә дәјишилир, истеһсалда иштирак едән шәхсләрин мүхтәлиф груплары арасында гәти бир тәфригә әмәлә кәлир, ән'әнә илә әлагә тамамилә кәсилир, капитализмин бүтүн мәнфи чәһәтләри кәскинләшиб кенишләнир, бунунла да бәрабәр әмәк капитализм тәрәфиндән күтләви сурәтдә ичтимаиләшдирилир. Беләликлә, машынлы ири сәнаје капитализмин сон нөгтәси демәкдир, онун мәнфи вә «мүсбәт чәһәтләриниН» сон нөгтәси демәкдир**.

---

* «Das Kapital», I, 13-чү фәсил.

** «Ibid., I², S, 499[151].

Бурадан ајдын олур ки, мәһз мануфактурадан фабрикә кечилмәсинин капитализмин инкишафы мәсәләсиндә хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу ики пилләни бир-бири илә гарышдыран шәхс капитализмин дәјишдирічи, мүтәрәгги ролуну анламаг имканындан өзүнү мәһрум едир. Бизим халгчы игтисадчылар мәһз белә бир сәһв бурахырлар; јухарыда көрдүјүмүз кими, онлар садәлөвһлүк едиб үмумијјәтлә капитализми «фабрик-завод» сәнајеси илә ејниләшдирирләр, «капитализмин вәзифәси» мәсәләсини вә һәтта капитализмин «бирләшдирічи әһәмијјәти»* мәсәләсини фабрик-завод статистикасы мә'луматындан садәчә арајыш кәтирмәк васитәси илә һәлл етмәк истәјирләр. Һәлә фабрик-завод статистикасы мәсәләләриндә бу јазычыларын тәәччүб едиләчәк бир наданлыг көстәрдикләри бир јана галсын (бу хүсусда биз ашағыда мүфәссәл мә'лумат верәчәјик), — онларын даһа дәрин сәһви, Марксын нәзәријјәсини һејрәт едиләчәк дәрәчәдә шаблон вә мәһдуд мә'нада анламаларыдыр. Әввәлән, машынлы ири сәнајенин инкишафы мәсәләсини јалныз фабрик-завод статистикасындан ибарәт һесаб етмәк күлүнчдүр. Бу, тәкчә статистика мәсәләси дејил, бир өлкәнин сәнајесиндә капитализмин кечдији инкишаф формалары вә пилләләри мәсәләсидир. Јалныз бу формаларын маһијјәти вә фәргләндіричи хүсусијјәтләри мүәјјән едилдикдән сонра, — лазымынча тәһлил олунмуш статистика мә'луматы васитәси илә бу вә ја башга бир форманын инкишафыны тәсвир етмәјин мә'насы ола биләр. Вәтән статистикасы мә'луматы илә кифајәтләндикдә исә, капитализмин ән мүхтәлиф формалары лабүд олараг бир-бири илә гарышдырылыр вә ағачыларын архасында мешәни көрә билмирләр. Икинчиси, капитализмин бүтүн вәзифәсини «фабрик-завод» фәһләләринин сајыны артырмагдан ибарәт һесаб етмәк — нәзәријјәни ч. Михајловски гәдәр дәриндән анламағы бирузә вермәк демәкдир, зира ч. Михајловски тәәччүб едир ки, әмәјин ичтимаиләшдирилмәси

* Ч-б Н. — он «Русское Богатство», 1894-чү ил, № 6, сәһ. 103 вә 119. — Бах: һәмчинин онун «Очеркләри» вә ч-б В. В. «Капитализмин мүгәддәраты», passim.

бир нечә јүз вә ја бир нечә мин фәһләнин бир бинада мишарламасындан, јармасындан, кәсмәсиндән јонмасындан вә саирәдән ибарәт олдуғу һалда нә үчүн адамлар капиталызмын әмәји ичтиманләшдирмәсиндән дәм вурурлар*.

Бундан сонра ики мәсәләнин шәрһи галыр: бир тәрәфдән, биз фабрик-завод статистикамызын вәзиҹјәти мәсәләсини вә бу статистиканын верднји мә'луматын јарарлы олуб-олмамасы мәсәләсини әтрафлы нәзәрдән кечирәҹәјик. Хејли дәрәчәдә маһиjјәтли иш олан бу иш она көрә зәруридир ки, әдәбиjjатымызда һәмин статистиканын рәгәмләриндән ачыгча суи-истифадә едирләр. Икинҹи тәрәфдән дә биз ислаһатдан сонракы дөврдә машынлы ишин сәнајенин артдығыны көстәрән мә'луматы тәһлил едәҹәјик.

II. ФАБРИК-ЗАВОД СТАТИСТИКАМЫЗ

Русијада фабрик-завод статистикасынын әсас мәнбәји бу әсрин лап әввәлләриндә верилмиш ганунун тәләбләриннә әсасән фабрикчиләрин вә заводчуларын һәр ил тичарәт вә мануфактура департаментинә вердикләри мә'луматдыр**. Фабрикчиләр тәрәфиндән мә'лумат верилмәси һаггында ганунун чох әтрафлы көстәришләри јалныз јахшы бир арзудур, фабрик-завод статистикасы исә губернатор һесабатынын садәчә әлавәси олараг, индијәдәк һәлә ислаһатдан әввәлки көһнә вәзиҹјәтиндән чыхмамышдыр. «Фабрик вә завод» анлајышына һеч бир дүрүст тә'риф верилмир, буна көрә дә губерниja вә һәтта гәза һөкумәт органлары бу терминин ән мүхтәлиф шәкилдә ишләдирләр. Мә'луматын јекчинс шәкилдә дүзкүн топланмасына вә јохланмасына рәһбәрлик едәчәк һеч бир мәркәзи орган јохдур. Сәнаје мүәссисәләриннин мүхтәлиф идарәләр (мә'дән

* «Отеч. Зап.», 1883-чү ил, № 7; ч. Постороннинин редаксијаја мәктубу.

** Фабрик-завод статистикамызын мәнбәләриниң әтрафлы изаһатыны охумаг үчүн бах: «Русија империјасынын статистика мәчмуәси», II серија, 6-чы бурахылыш. СПБ. 1872. «1868-чи илдә Авропа Русијасында фабрик-завод сәнајеси статистикасы үчүн материаллар», Ч-б Бок тәрәфиндән тәһлил едилмишдир. Кириш, сәһ. I—XXIII.

идарәләрн, тнчарәт вә мануфактура департаменти, долајы рүсумлар департаменти вә и. а.) арасында бөлүнмәсн долашыглығы даһа да артырыр*.

II әлавәдә бнз нслаһатдан сонракы дөврдә фабрик-завод сәнајемиз һаггында мә'луматы, мәһз 1863—1879 вә 1885—1891-чи илләрә аид рәсми әдәбнјјатда олан мә'луматы вернрик. Һәмин мә'лумат јалныз акснз верҗиси гојулмајан истеһсаллара аиддир, һәм дә истеһсалларын мүхтәлиф сајы һаггында мүхтәлиф заманлара аид мә'лумат вардыр (1864—1865 вә 1885-чи илләрә, һабелә сонракы илләрә аид мә'лумат даһа мүкәммәлдир); буна көрә дә биз, һаггында 1864—1879 вә 1885—1890-чы илләрә аид, јә'ни 22 илә аид мә'луматын олдуғу 34 истеһсалы ајрыча көтүрмүшүк. Бу мә'лумата гијмәт верә бнлмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, бнзим фабрик-завод статистикамыза аид ән мүһүм әдәбијјаты нәзәрдән кечирәк. 60-чы илләрдән башлајаг.

60-чы илләрдә фабрик-завод статнстикасы тәртибчнләри тәһлил етдикләри мә'луматын сон дәрәчә јарытмаз олдуғуну чох көзәл баша дүшүрдүләр. Онлар һамылыгла гејд едирләр ки, фабрикчиләр фәһләләрин сајыны вә истеһсал мәбләғини хејли аз көстәрнрләр; «һансы мүәссисәләри фабрик вә завод һесаб етмәк лазым кәлдијннә даир һәтта мүхтәлиф губернијалар үчүн үмумн бир гајда да јохдур, чүнкн, мәсәләп, бир чох губернијалар јел дәјирманларыны, кәрпнч күрәләринн вә хырда сәнаје мүәссисәләрини дә фабрик вә заводлар чүмләсинә гатырлар, башга губерпијалар исә бунлары һесабдан чыхарырлар, бунун да нәтнчәсиндә мүхтәлнф губернијаларда һәтта фабрик вә заводларын үмуми сајы һаггында верилән мүгајисәли мә'лумат да өз әһәмијјәтини итнрир»**. Бушен, Бок вә Тнмнрјазев буну даһа кәскин көстәрнр*** вә бунлан әлавә, евдә

* «Етүдләр»дә «Бизим фабрик-завод статистикамыз мәсәләсинә даир» мәгаләсинә бах. Орада фабрик-завод сәнајемиз һаггында тнчарәт вә мануфактура департаментинин бурахдығы ән јени әдәбијјат әтрафлы тәһлил едилмишдир. (Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд. *Ред.*)

** П. Семјонов: «Статистика мәчмуәси»нин мүгәддимәси, I, 1866-чы ил, сәһ. XXVII.

*** «Авропа Русијасынын фабрик-завод сәнајесинин ән башлыча саһәләринин статистика атласы вә фабрик вә заводларын адбаад сијаһысы», 3-чү бурахылыш, СПБ, 1869, 1870 вә 1873.

ишләјән фәһләләрин дә фабрик фәһләләри сијаһысына дахил едилдијини вә бә'зи фабрикчиләрин јалныз фабрикин өзүндә јашајан фәһләләри көстәрдикләрини вә с. гејд едирләр. Ч-б Бушен дејир: «Мануфактура вә завод сәнајесинин дүзкүн рәсми статистикасы јохдур вә илк мәнбәләрдән мә'лумат топламағын башлыча әсаслары дәјишдирилмәдикчә белә статистика олмајачагдыр»*. «Бир чох истеһсал саһәләриндә фабрик вә завод чәдвәлләринә, јәгин ки, анлашылмазлыг нәтичәси олараг, гәтијјән завод вә фабрик характериндә олмајан бир чох халис сәнәткар вә кустар мүәссисәләри дахил едилмишдир»**. Буна көрә дә «Салнамә»нин редаксијасы «чамаата јанлыш вә ачыгчча шиширдилмиш рәгәмләр вермәк истәмәјәрәк», чап олунмуш мә'лумата һәтта јекун вурмагдан да бојун гачырмышдыр***. Рәгәмләрин белә ачыгчча шиширдилмәсинин нә дәрәчәјә чатдығы һаггында охучуда дүрүст тәсәввүр јарatмаг үчүн, 1 000 манатдан артыг истеһсал мәбләғи олан фабрик вә заводларын адбаад сијаһысыны вермәк чәһәтдән бүтүн јердә галан мәнбәләрдән фәргләнән «Салнамә»нин мә'луматыны көстәрәк. Аз истеһсал мәбләғи олан мүәссисәләр һазырда (1885-чи илдән е'тибарән) фабрикләр сырасындан чыхарылыр. «Салнамә»јә көрә бу хырда мүәссисәләрин һесабланмасы көстәрир ки 7 327 фәһләси вә 987 мин манат истеһсал мәбләғи олан 2 366 белә мүәссисә фабрикләр сырасына дахил едилмишдир. Буна бахмајараг, «Салнамә»јә көрә 71 истеһсалда фабрикләрин үмуми сајы 6 891, фәһләләрин сајы 342 473 нәфәр, истеһсал мәбләғи исә 276 211 мин манатдыр. Демәли, хырда мүәссисәләр бүтүн мүәссисәләрин 34,3%-ни, бүтүн фәһләләрин 2,1%-ни вә бүтүн истеһсал мәбләғинин 0,3%-ни тәшкил едир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу гәдәр хырда мүәссисәләри (һәр мүәссисәјә орта һесабла 3 нәфәрдән бир аз артыг фәһлә вә 500 манатдан аз истеһсал мәбләғи дүшүр) фабрик һесаб етмәк мә'насыздыр вә онларын аз-чох мүкәммәл гејд олунмасы һаггында данышыг белә ола билмәз.

* «Малијјә назирлијинин салнамәси», I, сәһ. 140.
** Малијјә назирлијинин салнамәси», I сәһ. 305.
*** Ibid., сәһ. 306.

Белә мүәссисәләрин бизим статистикамызда фабрикләр сырасына дахил едилмәсиндән әлавә, һәтта елә һаллар да олмушдур ки, јүзләрлә кустар тамамилә сүн'и вә әсассыз олараг «фабрик» ады илә бирләшдирилмишдир. Мәсәлән, јенә һәмин «Салнамә»дә Нижни Новгород губернијасы Горбатов гәзасынын Избылен волостундакы канат истеһсалында «Избылен волосту кәндлиләринин» фабрики олдуғу көстәрилир; бурада «фәһләләрин сајы 929, әјирмә чархлары 308, истеһсал мәбләғи 100 400 манатдыр» (сәһ. 149), јахуд јенә һәмин гәзанын Ворсма кәндиндә «граф Шереметјевин мүвәггәти мүкәлләфијјәтли кәндлиләринин» фабрики вардыр; «дәмирчихана 100, дәзкаһ (евләрдә) 250, атла ишләјән јоиучу чархы 3, әл чархлары 20-дир; фәһләләр 902, истеһсал мәбләғи 6 610 манатдыр» (сәһ. 281). Белә статистиканын әсил вәзијјәти нечә әкс етдирдијини тәсәввүр етмәк олар!*

60-чы илләрин фабрик-завод статистикасы мәнбәләри ичәрисиндә «Һәрби-статистика мәчмуәси» (IV бурахылыш. Русија. СПБ. 1871-чи ил) хүсуси јер тутур. Бу мәчмуә Русија империјасынын бүтүн завод вә фабрикләри һаггында, о чүмләдән аксиз веркиси гојулан мүәссисәләр вә мә'дән мүәссисәләри һаггында мә'лумат верир вә 1866-чы илдә Авропа Русијасында нә аз, нә чох, 70 631 фабрик, бунларда 829 573 фәһлә олдугуну вә истеһсал мәбләғинин 583 317 мин манат тәшкил етдијини көстәрир!! Бу гәрибә рәгәмләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб, әввәлән, онларын малијјә на-

* Фәһләләрин сајыны вә истеһсал мәбләғини фабрикчиләрин аз көстәрмәсинә кәлдикдә, јухарыда көстәрилән мәнбәләр бу чәһәтдән икн мараглы јохлама нүмунәси верир. Тимирјазев јүздән артыг ири фабрикчинин рәсми статистика үчүн вердији мә'луматы онларын 1865-чи ил сәркиси үчүн вердији мә'луматла мүгајисә етмишдир. Сәркн үчүн верилән рәгәмләр статистика үчүн верилән рәгәмләрдән 22% артыг олмушдур (. с., I, сәһ IV—V). 1868-чи илдә Мәркәзи статистика комитәси Москва вә Владимир губерниjаларында олан фабрик-завод сәнајесини тәчрүбә үчүн ајрыча олараг тәдгиг етмишдир (1868-чи илдә Авропа Русијасында олан бүтүн фабрик-завод фәһләләрининн, һабелә фабрик вә заводларын бүтүн истеһсал мәбләғинин тәгрибән јарысы бу 2 губерниjада иди). Һаггында һәм малијјә назирлијинин, һәм дә Мәркәзи статистика комитәсинин мә'лумат вердији истеһсал саһәләрини ајрыча көтүрдүкдә, белә рәгәмләр алырыг: малијјә назирлијинин мә'луматына көрә 1 749 фабрик, 186 521 фәһлә вар иди, истеһсал мәбләғи исә 131 568 мин манат иди. Мәркәзи статистика комитәсинин тәдгигатына көрә исә 1 704 фабрик, мүәссисәләрдә 196 315 фәһлә вә үстәкәл кәнарда ишләјән 33485 фәһлә вар иди, истеһсал мәбләғи исә 137 758 мин манат иди.

зирлијинин мә'луматындан дејнл, Мәркәзи статистика комнтәсиннн хүсуси мә'луматындан көтүрүлмәсидир (һәм дә бу мә'лумат комитәнин һеч бир нәшриндә чап олунмамышдыр вә ким тәрәфиндән, нә заман вә нечә топланыб тәһлил еднлдији мә'лум дејилдир)*; нкиичиси, «Һәрбн-статистика мәчмуәси»ни тәртиб едәнләрән хырда мүәсснсәләри фабрикләр сырасына салмагдан әсла чәкинмәмишләр («Һәрбп-статнстика мәчмуәси», с. 319) вә әсас мә'лумата башга материаллары да: һәм тичарәт вә мануфактура департаментинин мә'луматыны, һәм интендантлығын мә'луматыны, һәм артиллерија вә дәннз ндарәләрнннн мә'луматыны, һәм дә, нәһајәт, «әи мүхтәлнф мәнбәләрдән» көтүрүлән мә'луматы әлавә етмншләр (ibid., сәһ. XXIII)**. Буна көрә дә ч. Н.—он***, ч. Карышев**** вә ч. Каблуков***** «Һәрбн-статнстнка мәчмуәси» мә'луматыны һазыркы мә'луматла мүгајисә етмәк үчүп көтүрдүкдә, фабрик-завод статнстнкамызын әсас мәнбәләринә гәтнјјән бәләд олмадыгларыны вә һәмнн статистнкаја сон дәрәчә гејри-тәнгиди јанашдыгларыны көстәрмншләр.

ИАИ Чәмијјәтиндә М. И. Т.-Барановскн өз мә'рузәсиндә «Һәрби-статнстика мәчмуәси» рәгәмләриннн тамамилә јанлыш олдуғуну көстәрдикдә мүзакнрә заманы бә'зи шәхсләр демншднләр ки, фәһләләрин сајы һаггында сәһв варса да, чох хырдадыр, 10—15%-днр. Мәсәлән, ч. В. В. белә дејнрдн (мүзакнрәләр һаггында стенографнк несабата бах. СПБ. 1898, сәһ. 1). Ч-б

---

* Чох ола биләр ки, бу мә'лумат сәһчә олараг губернатор несабатларындан көтүрулмүшдүр, бу несабатлар исә, иәлидә көрәчәјимиз кимн, фабрик вә заводларын сајыны һәмишә артыг дәрәчәдә шиширдир.

** Фабрик анлајышыны «Һәрби-статистика мәчмуәси»нин нечә кенин мә'нада ишлатдијини ашағыдакылардан хүсусилә ајдын көрмәк олар: мәчмуә «Салнамә»нин статистикасыны *«ири* мүәссисәләримизин статистикасы» адландырыр (сәһ. 319, көрүнв мүәллифләриндир). Көрдүјүмүз кимн, бу «ири» мүәссисәләрин ⅓ һиссәсининн истеһсал мәбләғи 1 000 манатдан аздыр!! Биз «Һәрби-статистика мәчмуәси»нин рәгәмләрини индики фабрик-завод статистикасы мә'луматы илә мүгајисә етмәк үчүн јарамадығыны көстәрән даһа мүфәссәл субутлары ихтисара салырыг, чүнки буну артыг ч. Туган-Барановскн көстәрмишдир (онун «Фабрик вә н. а.» китабына бах, сәһ. 336 вә сонракылар). Мүгајисә ет: «Етүдләр», с. 271 вә 275. (Бах: Әсәрләри. 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 12—13 вә 17. *Ред.*).

*** «Очерклер», сәһ. 125 вә «Русск. Богатство», 1894-чү ил, № 6.

**** «Јурид. Вестн.», 1889-чу ил, № 9 вә «Русија халг тәсәррүфатына аид материаллар», Москва, 1898-чи ил.

***** «Кәнд тәсәррүфаты истисадијјатына даир мүһазирәләр», Москва, 1897-чи ил, сәһ. 13.

В. Покровски дә она «гошулараг» һәмчинин сүбутсуз сөзләрлә кифајәтләнмишди (сәһ. 3). Һәмин шәхсләр вә онларын тәрәфдарлары фабрик-завод статистикамызын мүхтәлиф мәнбәләрини тәнгиди сурәтдә нәзәрдән кечирмәјә һеч тәшәббүс дә етмәјәрәк, фабрик-завод статистикасынын јарытмазлыгы һаггында, онун вердији мә'луматын сон заманларда куја дүрүстләшмәјә башладыгы (??) вә с. һаггында чејнәнмиш сөзләрлә јахаларыны гуртармаға чалышырдылар. Белә-ликлә, П. Б. Струвенин тамамилә доғру гејд етдији кими, Н. — он вә Карышев чәнабларынын кобуд сәһв етмәси кими әсас бир мәсәлә садәчә олараг *өрт-басдыр едилмишдир* (с. 11). Буна көрә дә «Һәрби-статистика мәчмуәси»ндәки шиширдилмиш рәгәмләри, мәнбәләрә диггәтлә јанашан һәр кәсин асанлыгла көрә биләчәји вә көрмәли олдуғу рәгәмләри һесабласаг, зәннимизчә јерсиз олмаз. 71 истеһсал һаггында 1866-чы илә аид һәм малијјә назирлијинин («Малијјә назирлији салнамәси», 1), һәм дә намә'лум бир мәнбәнин («Һәрби-статистика мәчмуәси») јанашы мә'луматы вардыр. «Һәрби-статистика мәчмуәси» металлуркија истеһсалындан башга һәмин истеһсалларда Авропа Русијасында фабрик-завод фәһләләринин сајыны *50 мин нәфәр* артыг көстәрмишдир. Сонра, «Салнамә»дә бә'зи истеһсаллар һаггында империја үзрә анчаг үмуми рәгәмләр верилмиш, бу рәгәмләр «ачыгчасына шиширдилдијинә көрә» («Салнамә»нин 306-чы сәһифәси) әтрафлы тәһлил едилмәмиш вә «Һәрби-статистика мәчмуәси»ндә һәмин истеһсаллар үзрә *әлавә 95 мин* фәһлә *артыг* көстәрилмишдир. Кәрпич истеһсалында фәһләләрин сајы *минимум 10 мин нәфәр* артыг көстәрилмишдир; буну јәгин етмәк үчүн «Һәрби-статистика мәчмуәси»нин губернијалар үзрә мә'луматыны, һабелә «Малијјә назирлији системиндә мә'лумат вә материаллар мәчмуәси» мә'луматыны (1866-чы ил № 4 вә 1867-чи ил № 6) мүгајисә етмәк кифајәтдир. «Һәрби-статистика мәчмуәси» металлуркија истеһсалларында *фәһләләрин сајыны* «Салнамә»јә нисбәтән *86 мин нәфәр* артыг көстәрмишдир, көрүнүр, мә'дән фәһләләринин бир гисми дә бураја дахил едилмишдир. Аксизли истеһсалларда «Һәрби-

статистика мәчмуәси», кәлән параграфда көстәрәчиәјнмиз кими, фәһләләрни сајыиы *40 мин нәфәрә гәдәр* артыг көстәрмишдир. Үмумнјјәтлә фәһләләрии сајы *280 мин нәфәр* артыг көстәрилмишдир. Бу рәгәм *минимум* вә натамам рәгәмдир, чүнки «Һәрби-статистика мәчмуәси»ии *бүтүн* истеһсаллар һаггыида вердији мә'луматы јохламаг үчүи әлимиздә материал јохдур. Ч-б Н. — ои вә ч. Карышевии сәһвииии хырда сәһв олдуғуиу иддиа едәиләрии бу мәсәләдәи нә дәрәчәдә хәбәрдар олдугларыиы бурадаи билмәк олар!

1870-чи илләрдә фабрик-завод статистикасы мә'луматына јекун вурмаг вә ону тәһлил етмәк үчүн 1860-чы илләрдәкиндән хејли аз иш көрүлмүшдүр. «Малијјә назирлијиниш салнамәси»ндә 1867—1879-чу илләрә аид јалныз 40 истеһсал һаггында (аксиз верки алынан гојулмајан истеһсаллар һаггында) мә'лумат дәрч олунмушдур (VIII, X вә XII бурахылышлар, бах: әлавә II), һәм дә галан истеһсалларын дахил едилмәси «кәнд тәсәррүфаты һәјаты илә әлагәдар олан вә ја сәнәткар вә кустар пешәләринә аид олан» истеһсаллар һаггында «материалын сон дәрәчә јарытмаз олмасы илә» изаһ едилмишдир (VIII бурахылыш, сәһ. 482; һәмчиинн X бурахылыш, с. 590). 1870-чи илләрә аид әи гијмәтли мәнбә, ч. П. Орловун «Фабрик вә заводлар көстәричиси»дир (1-чи иәшри, СПБ. 1881-чи ил, фабрикчиләрин тичарәт вә мануфактура департаментиндә вердикләри ејни чәдвәлләрдән көтүрүлмүш 1879-чу ил мә'луматы). Бу нәшр ән азы 2 мин манат истеһсал мәбләғи олан бүтүн мүәссисәләрин адбаад сијаһысыны верир. Галан мүәссисәләр хырда олдуғу үчүн вә онлары кустар мүәссисәләриндән ајырмаг мүмкүн олмадығы үчүн һәмин сијаһыја дүшмәмишдир, *лакин* «Көстәричи»нин вердији *јекун мә'луматына дахил едилмишдир*. 2 мни манат вә даһа артыг истеһсал мәбләғи олан мүәссисәләр һаггында хүсуси јекунлар верилмәдији үчүи, «Көстәричи»ниии вердији үмуми мә'луматда, әввәлки иәшрләрдә олдуғу кими, хырда мүәссисәләр ири мүәссисәләрлә гарышдырылыр, һәм дә мүхтәлиф истеһсалларда вә мүхтәлиф губернијаларда мүхтәлиф мигдар хырда мүәссисәләр (тәбии кн, тамамилә тәсадүфи олараг)

статистикаја дахил едилмиш олур*. Кәнд тәсәрруфаты илә әлагәси олан истеһсаллара кәлдикдә, «Көстәричи», «Салнамә»нин кедини тәкрар едәрәк (с. 396) мә'луматын дүрүст олмамасы вә натамамлығы үзүндән *«һәтта тәхмини* јекун» (курсив мүәллифиндир) вурмагдан да бојун гачырыр**. Лакин (нәлиндә көрәчәјимиз кими, тамамилә доғру олан) бу фикрә бахмајараг, чох әсассыз олан бүтүн бу мә'лумат «Көстәричи»нин үмуми јекунуна дахил едилмиш, белә лнклә дә нисбәтән әсаслы мә'луматла гарышдырылмышдыр. «Көстәричи»нин Авропа Русијасына аид үмумн мә'луматыны верәрәк гејд етмәлијик ки, әввәлки мә'луматдан фәргли олараг, бу мә'лумат аксиз верки си гојулан истеһсаллары да әһатә едир («Көстәричи»нин 1887-чи илдәки 2-чи нәшри 1884-чү илә аид, 1894-чү илдәки 3-чү нәшри исә 1890-чы нлә аид мә'лумат верир):

Иллəр	Фабрик вə заводларын сајы	Истеһсал мәбләғи мин манат һесабы илə	Фəһлələрин сајы
1879***	27 986	1 148 134	763 152
1884	27 235	1 329 602	826 794
1890	21 124	1 500871	875 764

Фабрикләрин сајынын һәгигәтдә һеч дә бу мә'луматда көстәрилдији кәдәр азалмадығыны ирәлидә гејд едәчәјик; бүтүн мәсәлә ондадыр ки, мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф мигдар хырда мүәссисәләр фабрикләр сырасына дүшмүшдүр. Мәсәлән, 1 000 манатдан артыг истеһсал мәбләғи олан мүәссисәләр 1884-чү илдә 19 277, 1890-чы илдә исә 21 124 һесаб едилирди; 2 мин манат вә даһа артыг истеһсал мәбләғи олан мүәссисәләр 1884-чү илдә 11 509, 1890-чы илдә 17 642 һесаб едилирди****.

* Мисаллар кәлән параграфда көстәрилмәкдир. Бурада исә «Көстәричи»нин 679-чу вә сонракы сәһифәләринә истинад едирик: бунлара нәзәр салан һәр кәс мәтндә дедикләримизин доғрулуғуну асанлыгла јәгин едәр.

** «Көстәричи»нин 3-чү нәшриндә (СПБ. 1894-чү ил) бу гејд-шәрт тәкрар олунмамышдыр, һәм дә әбәс јерә тәкрар олунмамышдыр, чүнки мә'лумат јенә дә ејни дәрәчәдә јарытмаз галмышдыр.

*** Чатышмајан бә'зи рәгәмләр тәхмини әлавә едилмишдир, бах: «Көстәричи», сәһ. 695.

**** «Көстәричи»нин 2-чи вә 3-чү нәшрләриндә фабрикләрин истеһсал мәбләғинә көрә груплашдырылмасына бах.

1889-чу илдән башлајараг тичарәт вә мануфактура департаменти хүсусн нәшрләрлә «Русијанын фабрик-завод сәнајеси һаггында мә'лумат јекуну» (1885-чи вә сонракы илләр) нәшр етмәјә башламышдыр. Һәмин мә'лумат ејни материала (фабрикчиләрнн чәдвәлләриндә) әсасланыр, һәм дә онун тәһлили гәтиҹҹән гәнаәтбәхш дејилдир, 60-чы илләрә аид јухарыда көстәрилән мә'луматдан пис һазырланмышдыр. Бурада јахшылашдырылмыш олан јеканә чәһәт ондан ибарәтдир ки, хырда мүәссисәләр, јә'ни 1 ●●● манатдан аз истеһсал мәбләғи олан мүәссисәләр фабрик вә заводлар сырасындан чыхарылыр вә һәмин хырда мүәссисәләр һаггында мә'лумат истеһсаллара көрә бөлүнмәдән ајрыча верилир*. Әлбәттә, «фабрик» үчүн белә әламәт гәтиҹҹән кафи дејилдир: индики үсулла мә'лумат топландығы бир шәраитдә 1 ●●● манатдан артыг истеһсал мәбләғи олан мүәссисәләрин *тамамилә* снјаһыја алынмасы һаггында данышыг белә ола билмәз; кәнд тәсәрруфаты илә әлагәси олан истеһсаллар үзрә «фабрикләрин» ајрыча көстәрилмәсн тамамилә тәсадүфидир, мәсәлән, јел дәјирманы вә су дәјирманы ејни илләрдә бә'зи губерниҹаларда фабрикләр сырасына дахил едилир, башгаларында исә дахил едилмир**. «Русијанын фабрик-завод сәнајесинин 1885—1887-чи илләрә аид башлыча јекунлары» мәгаләсинин (бу мәгалә һәмин илләрә аид «Јекун»да дәрч олунмушдур) тәртиб едән шәхс, мүхтәлиф губерниҹалара аид мә'луматын јекчинс олмадығыны вә мүгаҹисә едилә билмәҹәҹәјини нәзәрдән гачыраракг, дәфәләрлә сәһв бурахыр. Нәһаҹәт, «Јекунлар» һаггында буну да әлавә етмәли-

* Өзлүјүндә ајдындыр ки, һәмин хырда мүәссисәләр һаггындакы мә'лумат тамамилә тәсадүфидир: бә'зи губерниҹаларда ејни илләрдә онларын сајы јүзләр вә минләрлә һесаб едилдији һалда, башга губерниҹаларда онларча вә бир-ики белә мүәссисә олдуғу һесаб едилир. Мәсәлән, Бессарабија губерниҹасында 1887-чи илдән 1850-чы иләдәк: 1 479—272—262—1 684 олдуғу, Пенза губерниҹасында 1885-чи илдән 1891-чи иләдәк: 4—15—6—1127—1135—2148—2264 олдуғу зәнн едилирди вә и. а. вә с.

** «Етудлөр»дә, 274-чү сәһифәдәки мисалларла мүгаҹисә ет. (Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 15—16. *Ред.*) Ч-б Т.-Барановскн 1885-чи илдән 1891-чи иләдәк олан мүддәтдә әсил фабрикләрнн сајынын азалдығыны («Фабрик», с. 350) иддиа етмәклә, мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә 1 фабрикә дүшән фәһләләрнн орта һесабла сајынын мүгаҹисә етмәклә (ибид., 355) кичик бир сәһв бурахмышдыр. «Јекун»ун рәгәмләрни о гәдәр гарышыгдыр ки, онлары ајрыча тәһлил етмәдән, онлардан белә нәтичәләр чыхармаг үчүн истифадә етмәк олмаз.

јиккн, «Јекунлар» 1891-чи илədək јалныз аксиз верки-си гојулмајан истеһсаллары әһатә етдији һалда, 1892-чи илдән е'тибарән бүтүн истеһсаллары, о чүмлə-дән һәм мә'дән истеһсалларыны, һәм дə аксизли ис-теһсаллары әһатә етмишдир; кечмиш мә'луматла мүгајисə еднлə билəчəк мə'лумат бурада ајрыча көс-тəрилмəмиш вə мə'дән заводларыны фабрик вə завод-ларын үмуми сајына дахил стмək үсуллары гəтнјјəн ајдынлашдырылмамышдыр (мəсəлəн, мə'дəн-завод статистикачысы һеч бир заман мə'дən заводларынын истеһсал дəјərини көстəрмəјиб јалныз məһсулун мик-дарыны көстəрмишдир. «Јекунлар»ы тəртиб едəнлəр тəрəфиндəн истеһсал мəблəғинин нечə мүəјјəн едил-дији мə'лум дејилдир).

Фабрик-завод сənаjемиз һаггында 1880-чы илə аид даһа бнр мə'лумат мənбəјн вардыр ки, бу мənбə өз мənфи кејфнјјəтləрн илə вə ч. Карышев məһз бу мən-бəнин мə'луматындан истифадə етдијинə көрə* диггəти чəлб едир. «Русија һаггында 1884/85-чи илə аид мə'-лумат мəчмуəси»ндəн (СПБ. 1887. Мəркəзи статистика комитəсинин нəшри) ибарəт олан бу мənбə өз чədвəл-ləриндəн бнрнндə «Авропа Русијасында завод-фабрик сənаjесинин 1885-чи илə аид истеһсал мəблəғини» (XXXIX чədвəл) көстəрир; фабрикləрин вə фəһləлə-рин сајы губернијалар үзрə бөлүнмədən јалныз бүтүн Русија үзрə көстəрилмишдир. Һəмин мə'луматын мənбəји — «чəнаб губернаторларын һесабат мə'лу-матыдыр» (сəһ. 311). Бу мə'лумат бүтүн истеһсаллары, о чүмлədən аксизли истеһсаллары вə мə'дəн истеһсал-ларыны əһатə едир, һəм дə һəр бнр истеһсал үчүн бүтүн Авропа Русијасында бир завода дүшəн фəһлə-ləрин вə истеһсал мəблəғинин «орта» мигдары мүəјјəн едилнр. Ч-б Карышев дə məһз бу «орта» рəгəмləри «тəһлил етмəјə» кнрншмишдир. Бунларын əһəмијјəти-ни гијмət вермək үчүн «Мəчмуə»нин мə'луматы илə «Јекун»ун мə'луматыны мүгајисə едək (бу чүр мүга-

* *П. А. Карышев.* «Русијада е'мал сəнаjесинин башлыча саһаларинин јајылмасына даир статистика ичмалы». «Журнндически Вестник». 1889-чу ил, № 9, сентјабр. Ч-б Карышевин «Етүдлəр»дə тəһлил етдијимиз ан ген өсəри илə бəрабəр бу мəгалə дə бизим фабрик-завод статистикамызын мə'луматындан истифадə етмəјин пис нүмунəсидир.

Јисә үчүн биринчи мә'луматдан металлуркија истеһсалыны, аксизли истеһсалы, балыгчылыг вә «саир» истеһсаллары чыхмаг лазымдыр; 53 истеһсал галыр; мә'лумат Авропа Русијасына аиддир):

Мәнбәләр	Фабрикләрин сајы	Фәһләләрин сајы	Истеһсал мәбләғи мин манат һесабы илә
«Русијаја аид мә'лумат мәчмуәси»	54 179	559 476	569 705
«Тичарәт вә мануфактура департаментинин мә'лумат јекуну»	14 761	499 632	672 079
	+ 39 418	+59844	—102 374
	+ 267%	+11,9%	—15,2%

Белә ликлә, губернатор һесабатлары он минләрлә хырда кәнд тәсәрруфаты вә кустар мүәссисәсини «фабрикләр» сырасына дахил етмишдир! Әлбәттә, ајры-ајры истеһсаллар үзрә, ајры-ајры губерниjаларда вә гәзаларда белә мүәссисәләр тамамилә тәсадүфи олараг фабрикләр сырасына дахил едилмишдир. «Мәчмуә»нин вә «Јекун»ун бә'зи истеһсалларда заводларын мигдарына даир вердиjи мисаллары көтүрәк: хәзчилик — 1 205 вә 259; көнчүлүк — 4 079 вә 2 026; һәсирчувалҗ —562 вә 55; ишаста-патка —1 228 вә 184; ичүјүтмә —17 765 вә 3 940; јағ һазырланмасы —9 341 вә 574; гәтраи —3 366 вә 328; кәрпич —5 067 вә 1 488; дулусчу вә кашы —2 573 вә 147. Фабрик-завод сәнаје-миздә «мүәссисәләрин һәчми»* «фабрикләрин» бу чүр һесабланмасы әсасында дүзәлдилән «орта рәгәмләр» үзрә мүәјјән едиләрсә, бундан нечә бир «статистика» һасил олачағыны тәсәввүр етмәк олар! Ч-б Карышев исә «мүәссисәләрин һәчмини» мәһз бу гајда илә мүәјјән едәрәк, ири сәнаједә јалныз о истеһсаллары дахил едир ки, јухарыда көстәрилән *«орта рәгәмә»* көрә бунларда бир завода (бүтүн Русијада) *јүздән артыг* фәһ-

* Ч-б Карышевин мәгаләсинин IV параграфы. Гејд едәк ки, «Мәчмуә» илә мүгајисә етмәк үчүн «Јекун» әвәзинә ч. Орловун «Көстәричи»сини дә көтүрмәк олардыг ч. Карышев мәһз һәмин «Көстәричи»нин 2-чи нәшриндән (1884-чү ил нәшриндән) ситат кәтирир.

лә дүшүр. Бу чүр гәрибә бир үсул ишләтмәклә белә бир нәтичә чыхарылыр ки, «јухарыда көстәрилән һәчмдә тәсәввүр едилән ири сәнаје» бүтүн истеһсал мәбләғинин анчаг ¼-ни верир!! (ситат кәтирдијимиз мәгаләнин 47-чи сәһифәси)*. Ирәлидә көстәрәчәјик ки, 100 вә даһа артыг фәһләси олан фабрикләр һәгигәтдә бизим фабрик-завод сәнајемизин бүтүн истеһсал мәбләғинин јарыдан чохуну әһатә едир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, јерли губерниja статистика комитәләринин мә'луматында (губернатор һесабатлары үчүн әсас олан бу мә'луматда) һәмишә «фабрик вә завод» анлајышы тамамилә гејри-мүәјјән олур вә хырда мүәссисәләр тәсадүфи гејдә алыныр. Мәсәлән, Смоленск губернијасында 1893/94-чү илдә бә'зи гәзалар онларча хырда јағ е'малатханасыны фабрик сырасына салмыш, башга гәзалар исә бирини дә дахил етмәмишдир; губернијада 152 гәтран «заводу» олдуғу мүәјјән едилмишдир (1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә исә бир завод да јохдур); һәмин «заводлар» ајры-ајры гәзаларда да ејни дәрәчәдә тәсадүфи олараг гејд едилмишдир вә и. а.**. Јарославл губернијасында 90-чы илләрдә јерли статистикаја көрә 3 376 фабрик вә завод (1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә исә 472 фабрик вә завод) вар иди, о чүмләдән (ајры-ајры гәзаларда) јүзләрлә дәјирман, дәмирчихана, хырда картоф заводу вә с. вар иди***.

Ән сон заманларда фабрик-завод статистикамызда ислаһат кечирилмишдир — мә'лумат топламаг програ-

---

* «Бәләликлә, сонунчунун» (бүтүн илдик истеһсалын) «¾ һиссәсинин нисбәтән хырда типли мүәссисәләр верир. Бу һал рус халг тәсәррүфатының бир чох хејли мүһүм үнсүрләриндән ирәли кәлә биләр. Бир дә, *кәнд әһалиси күтләсинин торпаг гурулушуну*, ичманын мәишәмлијини (sic!) вә онун бизdә *пешәкар* фабрик-завод фәһләләри синфинин әмәлә кәлмәсинә мүәјјән дәрәчәдә мане олдуғуну һесаба етмәк лазымдыр. Бунунла бирләшән (!) бир һал да вар ки, о да Русијанын, мәнз бизим фабрик вә заводларымыз *башлыча мәркәзи олан* (орта) *гуршағында капсулун евдә е'мал едилмәси формасының јајылмыш олмасыдыр*» (ibid., курсив ч. Карышевиндир). Јазыг «ичмаләр»! Бүтүн күнаһлар, һәтта она пәрәстиш едән алимләрин статистика сәһвләринин күнаһы да онда имиш!

** Мә'лумат ч. Д. Жбанковун «Смоленск губернијасында фабрик вә заводларын санитарија тәдгиги» китабындан көтүрүлмүшдүр (Смоленск, I бурахылыш, 1891).

*** «Јарославл губерниjасы ичмалы», II бурахылыш, Јарославл, 1896. Һәмчинин мүгајисә ет: «Тула губернијасының 1895-чи ил јаддаш китабчасы» (Тула, 1895), VI бөлмә, сәһ. 14—15; «1893-чү ил фабрик вә заводлар чәдвәли».

мы дәјишдирилмиш, «фабрик вә завод» анлајышы дәјишдирилмиш (механики мүһәррикин олмасы вә ја фәһләләрин 15 нәфәрдән аз олмамасы кими јени әламәтләр дахил едилмишдир), мә'лумат топлајыб јохламаг ишинә фабрик мүфәттишләри чәлб едилмишдир. Тәфсилаты билмәк үчүн охучунун «Етүдләр»имиздә* јухарыда ады чәкилән мәгаләни охумасыны мәсләһәт көрүрүк; орада, јени програм үзрә тәртиб едилмиш «Фабрик вә заводлар сијаһысы» (СПБ. 1897)** әтрафлы тәһлил едилмиш вә көстәрилмишдир ки, ислаһата бахмајараг, бизим фабрик-завод статистикамызын јахшылашмасы *нәзәрә чарпмајачаг дәрәчәдәдир*; «фабрик вә завод» анлајышы јенә дә тамамилә гејримүәјјәндир; мә'лумат әввәлки кими башдан-баша тәсадүфи характердәдир вә буна көрә дә һәмин мә'луматдан сон дәрәчә еһтијатла истифадә етмәк лазым кәлир***. Сәнајенин сијаһыја алынмасынын јалныз дүзкүн, Авропасајағы тәшкил олунмасы бизим сәнаје статистикамызы индики һәрч-мәрчликдән гуртара биләр****.

Фабрик-завод статистикамызын ичмалындан бу нә-

---

* Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд. *Ред*

** Ал.б Карышевин һесабламасына көрә, «Сијаһы»ныи Авропа Русијасына аид мә'лумат јекуну беләдир: фабрикләр 14 578, онлардакы фәһләләр 885 555 вә истеһсал мәбләғи 1 345 346 мин манатдыр.

*** Фабрик мүфәттишләриниин тичарәт вә сәнаје назирлији тәрәфиндән нәшр олунан һесабатларының јекунунда (1901—1903-чү илләрә аид), фабрик вә заводларын сајы һаггында, һабелә бунларда ишләјән фәһләләрин сајы һаггында (Русијанын 64 губернијасына аид) мә'лумат вардыр; бурада фабрик вә заводлар фәһләләрин сајына көрә групларә бөлүнмүшдүр (20 нәфәрәдәк; 21—50; 51—100; 101—500; 501—1 000 вә 1 000-дән артыг). Бу — фабрик-завод статистикамыз үчүн иәлиһә доғру бөјүк бир аддымдыр. Ири е'малатханаларда (21 вә даһа артыг фәһләси олаилар) һаггындакы мә'лумат јагин ки, аз-чох е'тибарлыдыр. 20 нәфәрдән аз фәһләси олан «фабрикләр» һаггындакы мә'лумат тамамилә тәсадүфи вә јарарсыздыр. Мәсәлән, 1903-чү ил һаггында Нижни Новгород губернијасында 20 нәфәрдән аз фәһләси олан фабрикләрин 266 олдуғу көстәрилмишдир; бунларда фәһләләрин сајы 1 975-дир, ја'ни орта һесабла 8 нәфәрдән аздыр. Перм губернијасында белә фабрикләр 10-дур, бунларда 159 фәһлә ишләјир! Әлбәттә, бу күлүнчдүр. 64 губернија һаггында 1903-чү илә аид јекун беләдир: 15 821 фабрик вә бунларда 1 640406 фәһлә вардыр; 20 нәфәрдән аз фәһләси олан фабрик вә заводлар чыхылдыгда исә, фабрик вә заводлар 10 072 вә буиларда чалышан фәһләләр 1 576 754 нәфәр олар. *(2-чи нәшрә гејд.)*

**** Мүгајисә ет: «Вестник Финансов», 1898-чи ил, № 35. Нижни Новгород гурултајындакы мә'рузә вә мүзакирәләр һаггында һесабатлар. Ал.б Михајловскн фабрик-завод статистикасындакы һәрч-мәрчлији чох ајдын тәсвир едәрәк көстәрир ки, сорғу вәрәгәси һәр јери кәзиб «нәһајәт ашағы полис мә'мурунун әлинә кечир, о да нәһајәт, һәмин вәрәгәнн, әлбәттә, өз фикринчә әһәмијјәтн олан сәнаје мүәссисәләринә верib гәбз алыр; чох вахт исә кечән ил һансы мүәссисәләрә көндәрилмишсә, јенә онлара көндәрир»;— Ч. Михајловскн көстәрир ки, һәмин вәрәгәләри ја «кечән илдәкн кими» (бу

тичә чыхыр ки, онун вердиҗи мә'луматы ајрыча тәһлил етмәдән чох һалларда ондан истифадә етмәк олмаз; һәмин тәһлилдән башлыча мәгсәд исә нисбәтән җарарлы рәгәмләри тамамилә җарарсыз рәгәмләрдән ајырмагдан ибарәт олмалыдыр. Ән мүһүм истеһсал саһәләри һаггындакы мә'луматы биз бу чәһәтдән кәлән параграфда нәзәрдән кечирәчәјик, һәләлик исә гаршыја белә бир суал гојаг: Русијада фабрикләрин сајы артыр, җохса азалыр? Бу суалын башлыча чәтинлији ондадыр ки, бизим фабрик-завод статистикамызда «фабрик» анлајышы ән гарма-гарышыг бир шәкилдә тәтбиг олунур; буна көрә дә фабрик-завод статистикасы мә'луматына әсасән бә'зән бу суала верилән мәнфи чаваблары (мәсәлән, ч. Карышевин вердиҗи чавабын) һеч бир әһәмиҗјәти ола билмәз. Һәр шеҗдән әввәл, «фабрик» анлајышы үчүн мүәҗҗән бир дүрүст әламәт көтүрмәк лазымдыр, — бунсуз мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф мигдар хырда дәҗирманларын, җағ с'малатханаларынын, кәрпичханаларын вә и. а. вә саирәнин дә дахил едилдиҗи мүәссисәләр һаггындакы мә'луматла машынлы ири сәнаҗенин инкишафыны нүмаҗиш етдирмәк мә'насыз бир шеҗдир. Мүәссисәдә азы 16 фәһлә олмасыны белә бир әламәт олараг көтүрсәк көрәрик ки, Авропа Русијасында белә сәнаҗе мүәссисәләри 1866-чы илдә maximum 2,5—3 мин, 1879-чу илдә тәхминән 4,5 мин, 1890-чы илдә тәхминән 6 мин, 1894/95-чи илдә тәхминән 6,4 мин вә 1903-чү илдә тәхминән 9 мин олмушдур*. Демәли, *ислаһатдан сонракы дөврдә Ру-*

фикрин доғрулуғуну җәгин етмак үчүн тичарат вә мануфактура департаментинин «Јекун»ларында ајры-ајры губерниҗалара аид ајры-ајры истеһсаллар һаггындакы мә'лумата нәзәр салмаг кифаҗәтдир), җа да һеч бир мә'на вермәҗән шәкилдә долдурурлар вә и. а.

* Бу мә'лумат мә'дән истеһсалындан башга бүтүн истеһсаллара (җә'ни аксизли истеһсаллара да) аиддир. 1879, 1890 вә 1894/95-чи илләрә аид мә'луматы «Көстәричи»дән вә «Сиҗаһы»дан көтүрүб һесабламышыг. «Сиҗаһы»ның мә'луматындан кечмишдә фабрик-завод статистикасының һесаба алмадығы (бах: «Етүдләр», сәһ. 273) мәтбәәләри чыхмышыг. (Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 14. *Ред.*) «Салнамә»нин 71 истеһсал һаггында вердиҗи мә'лумата көрә, 1866-чы илдә 6 891 мүәссисәдән 1861-нин 16 вә даһа артыг фәһләси олмушдур; 1890-чы илдә бу 71 истеһсал. 16 вә даһа артыг фәһләси олан бүтүн мүәссисәләрин тәхминән $^4/_5$ һиссәсини тәшкил едирди. «Фабрик» анлајышы үчүн көтүрдүјүмүз әламәти биз ән дүрүст әламәт һесаб едирик, чүнки 16 вә даһа артыг фәһләси олан мүәссисәләрин фабрик сиҗылмасы фабрик-завод статистикамызын ән мүхтәлиф програмлары вә бүтүн истеһсаллар үчүн тамамилә шүбһәсиздир. Шүбһәсиз ки, фабрик-завод статистикасы 16 нафәр вә даһа артыг фәһләси олан бүтүн мүәссисәләри һеч вахт сиҗаһыја ала билмәзди вә инди дә ала билмир

сијада фабрикләрин сајы артыр, һәм дә хејли сүр'әтлә артыр.

III. ИРИ СӘНАЈЕНИН ИНКИШАФЫНА ДАИР ТАРИХИ-СТАТИСТИКА МӘ'ЛУМАТЫНЫН ТӘҺЛИЛИ

Јухарыда гејд едилмишдир ки, ири сәнајенин нечә инкишаф етдијини фабрик-завод статистикасы мә'луматындан билмәк үчүн бу статистикада нисбәтән јарарлы материалы тамамилә јарарсыз материалдан ајырмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә е'мал сәнајемизин ән башлыча саһәләрини көздән кечирәк.

1) Тохучулуг истеһсаллары

1890-чы илдә 35 милјон манатдан артыг истеһсал мәбләғи вә 45 мин фәһләси олан маһуд истеһсалы јун е'мал едән истеһсалларын башында дурур. Бу истеһсала аид тарихи-статистика мә'луматында фәһләләрин сајынын хејли азалдығы, мәһз 1866-чы илдә 72 638 нәфәр олдуғу һалда, 1890-чы илдә азалыб 46 740-а ендији көстәрилир*. Бу һала гијмәт вермәк үчүн нәзәрә алмаг лазымдыр ки, 1860-чы илләрдән әввәл маһуд истеһсалы хүсуси, орижинал бир шәкилдә гурулмушду: бу истеһсал нисбәтән ири мүәссисәләрдә топланмышды; лакин һәмин мүәссисәләр һеч дә капиталист фабрик сәнајесинә дахил дејилди, бунлар тәһкимли кәндлиләрин вә ја мүвәггәти мүкәлләфијјәтли кәндлиләрин әмәји әсасында гурулмушду. Буна көрә дә сиз 60-чы илләрин «фабрик-завод» сәнајеси ичмаларында маһуд фабрикләринин 1) мүлкәдар вә ја за-

(IV фәслин II §-ындакы мисалларa бах), лакин кечмишдә гејдә алынмамыш галан мүәссисәләрин сајынын инди сијаһыј дүшмәјән мүәссисәләрин сајынтан чох олдуғуну күман етмәјә һеч бир әсасымыз јохдур. 1903-чү илә аид мә'лумат «Фабрик мүфәттишләри һесабатларынын «јекуну»ндан көтүрүлмүшдүр. Авропа Русијасынын 50 губернијасында 20 нәфәрдән артыг фәһләси олан фабрик вә заводлар 8 856-дыр.

* Хүсуси гејд-шәрт олмадығы бүтүн һаллларда биз 1866-чы ил үчүн «Салнамә»нин мә'луматыны, 1879 вә 1890-чы илләр үчүн—«Көстәричи»ләрин мә'луматыны көтүрүрүк. — «Тарихи-статистика ичмалы» (II чилд) 1855-чи илдән 1879-чу илә дәк маһуд истеһсалы һаггында илбәһ мә'лумат верир; 1855—1859-чу илдән 1875—1879-чу илә дәк олан бешилликләр әрзиндә фәһләләрин орта мигдары белә дир: 107 433; 96 131; 92 117; 87 960 вә 81 158.

дәкан фабрикләринә вә 2) тачир фабрикләринә бөлүндүјүнү көрәрсиниз. Биринчиләр башлыча олараг орду үчүн маһуд истеһсал едирди, һәм дә дөвләт сифаришләри фабрикләр арасында машынларын сајына көрә бәрабәр бөлүнүрдү. Бурада әмәк ичбари олдуғуна көрә, техника керидә галмышды вә азад муздлу әмәк үзәриндә гурулан тачир фабрикләринә нисбәтән хејли чох фәһлә ишләдирдиләр*. Маһуд истеһсалында фәһләләрин сајынын азалмасы башлыча олараг мүлкәдар фабрикләри олан губернијалара дүшүр; бөлә ки, мүлкәдар фабрикләринин олдуғу 13 губернијада (бунлар «Мануфактура сәнајеси ичмалы»нда көстәрилмишдир) фәһләләрин сајы 32 921-дән азалыб 14 539 (1866 вә 1890-чы илләр), тачир фабрикләринин олдуғу 5 губернијада (Москва, Гродно, Лифландија, Черниһов вә С.-Петербург губернијаларында) исә 31 291-дән азалыб 28 257-јә енмишдир. Ајдындыр ки, бурада бир-биринә әкс олан ики чәрәјан вардыр, лакин бунларын һәр икиси капитализмин инкишафыны әкс етдирир, јә'ни: бир тәрәфдән, маликанә-саһибкар характерли мүлкәдар мүәссисәләриниң тәнәззүлә үз гојдуғуну, дикәр тәрәфдән дә тачир мүәссисәләриндән нбарәт халис капиталист фабрикләринин инкишаф етдијини көрүрүк. 60-чы илләрдә маһуд истеһсалында чалышан фәһләләрин хејли мигдары әсил мә'нада *фабрик* фәһләси терминини гәтијјән ујғун дејилдир; онлар мүлкәдарлар үчүн ишләјән асылы кәндлиләр идиләр**. Маһуд истеһсалы Русија тарихиндә јалныз Русијаја хас олан бир һалыг, јә'ни сәнаједә тәһкимли кәндли әмәјиндән

* Бах: «Русијада мануфактура сәнајесинин мүхтәлиф саһәләриниң ичмалы», I чилд, СПБ. 1862, хүсусән 165-чи вә 167-чи сәһифәләр. Һәмчинин мүгајисә ет: «Һәрби-статистика мәчмуәси», сәһ. 357 вә сонракылар. 1860-чы илләрдә маһуд фабрикчиләри сијаһысында бөјүк бир әксәријјәт тәшкил едән мәшһур задәкан фамилијаларына инди аз раст кәлмәк олар.

** Земство статистикасындан икинчи мисал көтүрәк. Саратов губернијасының Волск гәзасында Н. П. Гладковун маһуд фабрики һаггында (1866-чы илдә бу фабрикдә 306 фәһлә ишләјирди) һәмин гәзаја аид земство статистикасы мәчмуәсиндә (сәһ. 275) дејилир ки, кәндлиләри ағанын фабрикиндә ишләмәјә мәчбур едирдиләр. «Фабрикдә, евләнәнә гәдәр ишләјирдиләр, евләнәндән сонра исә веркичи кәндли олурдулар». Рјазан губернијасы Раненбург гәзасының Рјасы кәндиндә 1866-чы илдә бир маһуд фабрики вә бурада 180 фәһлә вар иди. Кәндлиләр фабрикдә бијар ишләјирдиләр. Һәмин фабрик 1870-чи илдә бағланды («Рјазан губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», II чилд, I бурахылыш. М., 1882, сәһ. 330).

истифадә едилмәсинин нүмунәсидир. Биз бурада исла-ћатдан сонракы дөврлә кифајәтләндијимиз үчүн, бу ћалын фабрик-завод статистикасында экс олундуғу ћаггында јухарыдакы гыса гејдләр бәсдимиздир*. Һәмин сабәдә мәћз машынлы ири сәнајенин инкишаф етдијини мүәјјәнләшдирмәк үчүн бухар мүћәррикләри статистикасына аид ашағыдакы мә'луматы да гејд едирик: 1875—1878-чи илләрдә Авропа Русијасында јүнәјирмә вә маћуд истеһсалында 4 632 ат күчүндә 209 бухар машыны олан 167 механики мүәссисә олдуғу ћалда, 1890-чы илдә 6 602 ат күчүндә 341 бухар машыны олан 197 мүәссисә вар иди. Демәли, бухардан истифадә о гәдәр дә сүр'әтлә тәрәггн етмирди; бу исә гисмән мүлкәдар фабрикләрнинн көћнә гајдада ишләмәси илә, гисмән дә маћуд парча истеһсалыны даћа учуз олан камвол јун вә гарышыг парча истеһсалынын сыхышдырыб арадан чыхармасы илә изаћ олунур**. Јун парча истеһсалында 1875—1878-чи илләрдә 303 ат күчүндә 20 бухар машыны олан 7 механики мүәсисә, 1890-чы илдә исә 1 375 ат күчүндә 61 бухар машыны олан 28 механики мүәсисә вар иди***.

Јун е'малы истеһсалларыидан кечәчилији дә гејд едәк, бу истеһсал саһәси мүхтәлиф заманлара аид фабрик-завод статистика мә'луматынын мүгајисә үчүн ја-рарлы олмадығыны хүсусилә ајдын көстәрир: 1866-чы илдә 295 фәһлә ишләјән 77 фабрик, 1890-чы илдә исә 1217 фәһлә ишләјән 57 фабрик олдуғу зәнн едилирди. Бириичиләрдә 2 мин маћатдан аз истеһсал мәбләғи олан хырда мүәссисәләр сырасына 137 фәһләси олан

---

* Бах: *Нисселович.* «Русија империјасы фабрик-завод ганунларының тарихи». I вә II һиссә. СПБ. 1883—1881. — *Л. Семјонов.* «Русијанын харичи тичарәти вә сәнајеси ћаггында тарихи мә'луматын тәдгиги». СПБ. 1858—1859. 3 һиссәдә — *В. И. Семјевски.* «II Екатеринанын парлыгы заманы көндлиләрин вәзијјәти». СПБ. 1881. — «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси. Санитарија статистикасы бөлмәси». IV чилд. I һиссә (үмуми јекун). М., 1890. *А. Б. Погожевин:* «Москва губернијасында маликанә-сәнајкар фабрикләри ћаггында» мәгаләси. — *М. Т.-Барановски.* «Рус фабрики». СПБ. 1898. I чилд.

** Мүгајисә ет: «Експерт комиссијаларының нәмаларына көрә Русија сәнајесинин мүвәффәгијјәтләри». СПБ 1897. сәһ. 60.

*** Бурада вә бундан сонракы мисалларда бухар мүћәррикләри ћаггындакы мә'лумат «Русија империјасында бухар мүћәррикләри статистикасы үчүн материаллар»дан көтүрүлмүшдүр. Мәркәзи статистика комитәсинин нәшри. СПБ. 1882; 1890-чы илә аид мә'лумат «Фабрик-завод сәнајеси ћаггында мә'лумат јекуну»ндан; механики мүәссисәләрин сајы ћаггындакы мә'лумат исә «Көстәричи»дән көтүрүлмүшдүр.

60 мүәссисә дүшүр, икинчиләрдә исә 4 фәһләси олан бир мүәссисә дүшүр; Нижни Новгород губерниjасының Семjонов гәзасында 1866-чы илдә 39 хырда мүәссисә олдуғу мүәjjән едилмишди; орада кечәчилик пешәси инди дә чох инкишаф етмишдир, лакин бу пешә «фабрик-завод» истеһсаллары сырасына дејил, «кустар» истеһсаллары сырасына дахил едилир (бах: VI фәсил, § II, 2*).

Сонра, тохучулуг истеһсаллары ичәрисиндә инди 200 мин нәфәрдән артыг фәһләси олан памбыг сʼмалы истеһсаллары хүсусилә көркәмли jер тутур. Биз бурада фабрик-завод статистикамызын ән бөjүк сәһвләриндән биринә, jәʼни: капиталист үсулу илә евдә ишләдилән фәһләләрин фабрик фәһләләри илә гарышдырылмасына раст кәлирик. Бурада машынлы ири сәнаjенин инкишафы (бир чох башга һалларда олдуғу кими) евдә ишләjән фәһләләри фабрикә чәлб етмәкдән ибарәт олмушдур. Әкәр евләрә иш пајлаjан конторлар вә тохумаханалар да «фабрикләр» сырасына дахил едилсә, әкәр евдә ишләjән фәһләләр фабрик фәһләләри илә гарышдырылса, бу просесин нечә тәһриф едилмиш шәкилдә нәзәрә чарпачағы ајдындыр! Биз 1866-чы илдә («Салнамә»jә көрә) евдә ишләjән 22 минә гәдәр фәһләнин фабрик фәһләләри сырасына дахил едилдиjини мүәjjәнләшдирдик (бу рәгәмләр исә һеч дә тамам дејилдир, чүнки «кәндләрдә ишләмәк» һаггында «Салнамә»нин Владимир губерниjасына анд һиссәсиндә бәл тәсадүф олунан геjдләр Москва губерниjасына анд һиссәсиндә, — jәгин ки, тамамилә тәсадүфи сәбәбләр үзүндән, — ихтисара салынмышдыр). 1890-чы илдә («Көстәричи»jә көрә) белә фәһләләрин анчаг 9 мин нәфәрә гәдәр олдуғуну мүәjjән етдик. Ајдындыр ки, фабрик-завод статистикасының рәгәмләри (1866-чы илдә памбыг парча фабрикләриндә 59 мин фәһлә, 1890-чы илдә исә 75 мин фәһлә олмушдур) фабрик *фәһләләринин* сајының һәгиги артымыны *азалтмыш олур*[1]**.* Мүхтәлиф вахтларда памбыг парча

---

[1] Бах: бу чилд, сәһ. 413. *Ред.*

** Мүгаjисә ет: Т.-Барановски, I. с., 420. — Кәндләрдә капиталистләр үчүн ал илә ишләjән тохучуларын үмуми сајыны Семjонов 1859-чу илдә

«фабрикләри» сырасына нә кими мүхтәлиф мүәссисәләр дахил олдуғу һаггында мә'луматы көтүрәк*.

Иллар	Памбыг парча „фабрикләрини" үмуми сајы	Онлардан		
		фабрикләр	контор-лар	тохума-ханалар
1866	436	256	38	142
1879	411	209	66	136
1890	311	283	21	7

Белəликлə, «фабрикләрин» «статистикада» көстəрилəн азалмасы һəгигəтдə фабрикин контор вə тохумаханалары сыхышдырыб арадан чыхармасы демəкдир. Буну ики фабрикин тимсалында көстəрəк:

Иллар	Шуја шəһəриндə И. М. Терентјевин фабрики						Иваново-Вознесенск шəһəриндə И. Н. Гарелинин фабрики					
		Механики тохучулуг дəзкаһларынын сајы	Фəһləлəрин сајы			Истеһсал мəблəғи мин манат һесабы илə		Механики тохучулуг дəзкаһларынын сајы	Фəһləлəрин сајы			Истеһсал мəблəғи мин манат һесабы илə
			мүəссисəдə	кəнарда	чəми				мүəссисəдə	кəнарда	чəми	
1866	Əл илə ишлəјən	—	205	670	875	130	Ики пајлаја контор	—	?	1 917	1 917	158
1879	Бухарла ишлəјən	648	920	—	920	1 346	Бухарла ишлəјən	893	1 274	—	1 274	2 137
1890	»	1 502	1 043	—	1 043	1 244	»	1 141	1 483	—	1 483	2 058
1894/95	»	?	1 160	—	1 160	1 878	»	?	2 134	—	2 134	2 933

тəхминən 385 857 нəфəр мүəјјəн етмишдир (I. c., III, 273); о бјунлара кəндлəрдə «башга фабрик истеһсаллары илə» мəшғул олан даһа 200 мин фəһləни əлавə етмишдир (302-чи сəһифə, Ibid.). Јухарыда көрдүјүмүз кими, капиталист үсулу илə евдə ишлədилəн фəһləлəрин сајы инди мүгајисə едилмəз дəрəчədə чохдур.

* 2 000 манатдан аз истеһсал мəблəғи олан мүəссисəлəр тохумаханалар сырасына салынмышдыр. Москва вə Владимир губернијаларында фабрик

Демәли, бу саһәдә машынлы ири сәнаjснин нечә инкишаф етдиjини билмәк үчүн механики тохучулуг дәзкаһларынын сајы һаггында мә'луматы көтүрмәк ән мүнасибдир. Белә дәзкаһлар 1860-чы илләрдә 11 мин гәдәр*, 1890-чы илдә исә тәхминән 87 мин олмушдур. Демәли, машынлы ири сәнаје чох сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Памбыг парча вә иплик истеһсалында 1875—1878-чи илләрдә 148 механики мүәссисә вә бунларда 20 504 ат күчүндә 481 бухар машыны, 1890-чы илдә исә 168 механики мүәссисә вә бунларда 38 750 ат күчүндә 554 бухар машыны олдуғу мүәjjән едилмишди.

Статистикамыз кәтан парча истеһсалы саһәсиндә дә ејни сәһви бурахыр вә jанлыш олараг фабрик-завод фәһләләринин сајынын азалдығыны (1866: 17 171; 1890: 15 497) көстәрир. Доғрудан да, 1866-чы илдә кәтан фабрикчиләринин 16 900 дәзкаһындан анчаг 4 749-у мүәссисәдә иди, галан 12 151-и исә тохумахапачыларын әлиндә иди**. Демәли, 1866-чы илдә фабрик фәһләләри сырасына 12 000 нәфәрә гәдәр, 1890-чы илдә исә анчаг 3 000 нәфәрә гәдәр («Көстәричи» үзрә һесабланмышдыр) ев фәһләси дахил едилмишдир. Механики тохучулуг дәзкаһларынын сајы 1866-чы илдә 2 263 икән («Һәрби-статистика мәчмуәси» үзрә һесабланмышдыр) 1890-чы илдә 4 041-ә, ијләрин сајы исә 95 495-дән 218 012-jә чатмышдыр. Кәтан сапы вә кәтан парча истеһсалында 1875—1878-чи илләрдә 1 604 ат күчүндә 47 бухар машыны олан 28 механики мүәссисә олдуғу һалда, 1890-чы илдә 5 027 ат күчүндә 83 бухар машыны олан 48 механики мүәссисә вар иди***.

вә заводларын 1868-чи илдә Мәркәзи статистика комитәси тәрәфиндән кечирилән хүсуси jохланыш мә'луматында дәфәләрлә көстәрилир ки, хырда тохучулуг мүәссисәләринин истеһсал мәбләғи садәчә олараг иш һаггыдыр. Евләрә иш нәлајак мүәссисәләр конторлар сырасына аид едилмишдир. 1866-чы ил һаггындакы мә'луматда бу мүәссисәләрин һеч дә һамысы көстәрилмәмишдир), сәбәби дә Москва губерниjасындакы мүәссисәләрдән бә'зиләринин ачылча сиjаһылан душмәсидир.

* «Һәрби-статистика мәчмуәси», 380 — «Мануфактура сәнаjесинин нәмалы». II чилд. СПБ. 1863. с. 151. — 1898-чи илдә памбыг парча истеһсалында (jалныз ки, бүтүн империjада) 100 630 механики тохума дәзкаһы олдуғу көстәрилирди. «Русиjа сәнаjесинин мүвәффәгиjjәтләри», с. 33.

** «Һәрби-статистика мәчмуәси», с. 367—368; мә'луматы интендантлыг вермишдир.

*** Ипәк парча истеһсалында 1879-чу илдә 495 механики тохучулуг дәзкаһы вә 5 996 әл дәзкаһы вар иди. («Тарихи-статистика нәмалы») 1890-чы илдә биринчиләр 2 899, икинчиләр исә 7½ мигдар артыг иди.

Нәһаjәт, тохучулуг истеһсалларындан бир дә боjама, нахышвурма вә аппретура истеһсалларыны геjд етмәк лазымдыр; фабрик-завод статистикасы бу истеһсалларда 1—2 фәһләси вә бир нечә jүз манат истеһсал мәбләғи олан ән хырда сәнәткар мүәссисәләрини фабрикләрлә гарышдырыр*. Аjдындыр ки, бунун нәтичәсиндә бир чох долашыглыг баш верир, бу да машынлы ири сәнаjенин сүр'әтлә артдығыны пәрдәләjир. Бу артымы көстәрән мә'луматы көтүрәк: jун jума, боjама, ағартма вә аппретура истеһсалларында 1875—1878-чи илләрдә 2 634 ат күчүндә 255 бухар машыны олан 80 механики мүәссисә, 1890-чы илдә исә 9 100 ат күчүндә 858 бухар машыны олан 189 механики мүәссисә вар иди.

2) Ағач е'мал едән истеһсаллар

Бу бөлмәдә тахта истеһсалы һаггындакы мә'лумат ән чох е'тибарлы мә'луматдыр, һәрчәнд кечмишләрдә бураjа да хырда мүәссисәләр дахил едилирди**. Ислаһатдан сонракы дөврдә бу истеһсалын сон дәрәчә инкишаф етмәси (1866-чы илдә 4 милjон манатлыг, 1890-чы илдә исә 19 милjон манатлыг мәһсул һазырланмышды) вә бунунла бәрабәр фәһләләрин сајының (4 вә 15 мин), һабелә бухарла ишләjән мүәссисәләрин сајынын хejли артмасы (26 вә 430) хүсусән она көрә мараглыдыр ки, мешә сәнаjесинин артдығыны аjдын көстәрир. Тахта истеһсалы машынлы ири сәнаjенин илк аддымларынын зәрури һәмраһы олан мешә сәнаjесинин әмәлиjjатларындан анчаг бириниdir. Бу бөлмәнин мебел-харратлыг, һәсир вә гәтран истеһсаллары кими дикәр истеһсалларына кәлдикдә, бунларда фабрик-завод статистикасы мә'луматы даһа чох гарма-гарышыгдыр. Бу истеһсаллардакы чохлу

---

* Мәсәлән, 1879-чу илдә бу истеһсалларда 729 фабрик олдуғу зәнн едилирди; бунлардан 466 фабрикин 977 фәһләси вә 170 мин манат истеһсал мәбләғи вар иди. Мәсәлән, Вjатка вә Перм губерниjаларындакы кустар пешәләриниn тәсвиринdә белә «фабрикләрә» инди дә чох раст кәлмәк олар.

** Мүгаjисә ет: «Һәрби-статистика мәчмуәси», с. 389. «Мануфактура сәнаjесинин нүмунәси», I, 309.

хырда мүәссисәләр кечмишдә «фабрикләр» сырасына истәнилдији мигдарда дахил едилирди вә инди дә бә'зән дахил едилир*.

3) Кимја истеһсаллары, һејвандарлыг мәһсуллары е'мал едән истеһсаллар вә сахсы истеһсаллары

Әсил кимја истеһсалы һаггындакы мә'лумат нисбәтән е'тибарлыдыр. Бу истеһсалын артымыны көстәрән мә'луматы көтүрәк: 1857-чи илдә Русијада 14 милјон манатлыг кимја мәһсуллары ишләдилмиш (бунун 3,4 милјон манатлығы истеһсал олунмуш вә 10,6 милјон манатлығы кәнардан кәтирилмиш); 1880-чи илдә 36¼ милјон манатлыг ишләдилмиш (бундан 7½ милјон манатлығы истеһсал олунмуш вә 28¾ милјон манатлығы кәнардан кәтирилмиш); 1890-чы илдә 42,7 милјон манатлыг ишләдилмишдир (бунун 16,1 милјон манатлығы истеһсал олунмуш вә 26,6 милјон манатлығы кәнардан кәтирилмишдир)**. Бу мә'лумат она көрә хүсусилә мараглыдыр ки, кимја истеһсаллары машынлы ири сәнаје үчүн көмәкчи материаллар, јә'ни (шәхси истеһлак шејләри дејил) *мәһсулдар* истеһлак шејләри һазырлајан истеһсал олмаг е'тибары илә чох бөјүк бир әһәмијјәтә маликдир. Поташ вә шора истеһсаллары һаггында гејд едәк ки, фабрикләрин сајыны көстәрән рәгәмләр јенә дә хырда мүәссисәләрин дахил едилмәси үзүндән е'тибарлы дејилдир***.

---

* Мәсәлән, 1879-чу илдә 91 һәшр фабрикиндән 39-унун истеһсал мәбләғи 1 000 манатдан аз иди. (Мүгајисә ет: «Етүдләр», с. 155). (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 397. *Ред.*) Гәтран истеһсалында 1890-чы илдә 1-10 завод олдуғу вә бунлардан һәр бириниң истеһсал мәбләғиниң 2 мин манатдан артыг олдуғу зәнн едилирди; 1879-чу илдә 1033 завод олдуғу зәнн едилирди вә бунлардан 911 нин истеһсал мәбләғи 2 мин манатдан аз иди; 1866-чы илдә (Империјада) 669 завод көстәрилирди. «Һәрби-статистика мәчмуәси»нә көрә исә һәтта 3 164 завод вар иди! (мүгајисә ет: «Етүдләр», с. 156 вә 271.) (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 399 вә Әсәрләри, 4-чү нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 12. *Ред.*)

** «Һәрби-статистика мәчмуәси», «Тарихи-статистика материалы» вә «Мәһсулдар гүвәләр», IX, 16. — Фәһләләрин сајы 1866-чы илдә 5 645, 1890-чы илдә 25 471 иди; 1875—1878-чи илләрдә 332 ат күчүндә 3-4 бухар машыны олан 38 механики мүәссисә, 1890-чы илдә исә 3 319 ат күчүндә 208 бухар машыны олан 141 механики мүәссисә вар иди.

*** 1879 вә 1890-чы илләрдә поташ истеһсалына даир «Көстәричи»нин мә'луматы илә мүгајисә ет. Бүтүн шора инди јалныз С.-Петербургдакы бир заводда истеһсал олунур. 60-чы вә 70-чи илләрдә исә нејин галағындан шора һазырламаг үсулу ишләдилирди.

Пиј е'малы сәнајеси ислаһатдан сонракы дөврдә шүбһәсиз тәнәззүл етмишдир. Мәсәлән, пиј шамгајырма вә пијәритмә истеһсалы 1866—1868-чи илләрдә 13,6 милјон манатлыг, 1890-чы илдә исә 5 милјон манатлыг мәһсул вермишдир*. Бу тәнәззүлә сәбәб шам әвәзинә минерал јағлар ишләдилмәси вә бу јағларын гәдимдән галма пиј шамыны сыхышдырыб арадан чыхармасыдыр.

Көн-дәри истеһсалында (1866-чы илдә фәһләси 11 463 нәфәр вә истеһсал мәбләғи 14,6 милјон манат олан 2 308 мүәссисә; 1890-чы илдә исә фәһләси 15 564 нәфәр вә истеһсал мәбләғи 26,7 милјон манат олан 1 621 мүәссисә вар иди) статистика заводларла хырда мүәссисәләри даим гарышдырыр. Бурада материалын дәјәринин нисбәтән јүксәк олмасы, бу сәбәбдән дә истеһсал мәбләғинин чох олмасы, һабелә бу истеһсалын чох аз мигдар фәһлә тәләб етмәси нәтичәсиндә кустар мүәссисәләрини завод мүәссисәләриндән ајырмаг чох чәтиндир. 1890-чы илдә заводларын үмуми сајына (1 621 завод) истеһсал мәбләғи 2 мин манатдан аз олан анчаг 103 мүәссисә дүшмүшдү; 1879-чу илдә 3 320 завод сырасына 2 008 хырда мүәссисә дахил едилмишди**; 1866-чы илдә 2 308 заводдан*** 1 042-нин истеһсал мәбләғи 1 000 манатдан ашағы иди (бу 1 042 заводда 2 059 фәһлә ишләјирди, истеһсал мәбләғи исә 474 мин манат иди) Демәли, заводларын сајы һеч дә фабрик-завод статистикасынын көстәрдији кими азалмајыб артырды. Хырда көн-дәри мүәссисәләри исә инди дә олдугча чохдур; мәсәлән, Малиҹә назирлијинин нәшр етдији «Русијанын фабрик-завод сәнајеси вә тичарәти» мәчмуәсиндә (СПБ. 1893) тәхминән $9^1/_2$ мин кустар заводу олдуғу, бунларда 21 000 фәһлә ишлә-

* 60-чы вә 70-чи илләрдә бурада да заводлар сырасына бир јығын хырда мүәссисәләр дахил едилирди.

** 1875-чи илдә проф. Киттари «Русијада көн-дәри истеһсалынын хәритәси» әлләри өз әсәриндә истеһсал мәбләғи $47^1/_2$ милјон манат олан 12 939 мүәссисә көстәрмишди, фабрик-завод статистикасы исә истеһсал мәбләғи $26^1/_2$ милјон манат олан 2 764 мүәссисә көстәрмишди («Тарихи-статистика чмалы»). Бу бөлмәнин башга бир истеһсалында, јә'ни хәзчилик истеһсалында да фабрикләрин хырда мүәссисәләрлә ејни шәкилдә гарышдырылмасы мүшаһидә олунур; 1879 вә 1890-чы илләрә аид «Көстәричи»ләри мүгајисә ет

*** «Һәрби-статистика мәчмуәси» һәтта 3 890 завод көстәрир!!!

дији вә истеһсал мәбләғинин 12 милјон манат олдуғу көстәрилир. Бу «кустар» мүәссисәләри 60-чы илләрдә «фабрик вә заводлар» сырасына дахил едилән әрзаг мәһсулларыдыр. Хырда мүәссисәләр мүхтәлиф губернијаларда вә мүхтәлиф илләрдә «фабрик вә заводлар» сырасына мүхтәлиф мигдарда дахил едилдијиндән бу истеһсала аид статистика мә'луматына чох ehtијатла јанашмаг лазымдыр. Бухар мүһәррикләри статистикасына көрә, бу истеһсалда 1875—1878-чи илләрдә 488 ат күчүндә 33 бухар машыны олан 28 механики мүәссисә вар иди, 1890-чы илдә исә 1 112 ат күчүндә 82 бухар машыны олан 66 механики мүәссисә олмушдур. Бу 66 заводда 5 522 фәһлә (бүтүн фәһләләрин үчдә бир һиссәсиндән чоху) ишләјир вә истеһсал мәбләғи 12,3 милјон манатдыр (бүтүн истеһсал мәбләғинин 46%-и гәдәрдир), демәли, истеһсалын тәмәркүзү чох күввәтлидир вә ән ири мүәссисәләрдә әмәк мәһсулдарлыгы орта сәвијјәдән хејли јүксәкдир*.

Сахсы истеһсаллары, фабрик-завод статистикасы мә'луматынын характеринә көрә ики гисмә бөлүнүр: бунларын биринди ири истеһсалын хырда истеһсалла гарышдырылмасы демәк олар һеч мүшаһидә едилмир. Буна көрә дә статистика мә'луматы нисбәтән е'тибарлыдыр. Бураја шүшә, чини вә сахсы, алебастр вә семент истеһсаллары дахилдир. Семент истеһсалынын сүр'әтлә артмасы хүсусилә нәзәрә чарпыр; бу да тикинти сәнајесинин инкишафыны көстәрир: 1866-чы илдә истеһсал мәбләғи 530 мин манат («Һәрби-статистика мәчмуәси»), 1890-чы илдә исә 3 826 мин манат олмушдур; механики мүәссисәләр 1875—1878-чи илләрдә 8, 1890-чы илдә исә 39 иди. Дулусчулуг вә кәрпич истеһсалларында исә, әксинә, хырда мүәссисәләрин дахил едилмәси артыг дәрәчәдә мүшаһидә олунур, буна көрә дә фабрик-завод статистикасының мә'луматы хүсусилә јарытмаздыр, 60-чы вә 70-чи илләрә

* 1890-чы ил «Көстәричи»синдә гејд едилән заводлары тә'сис олундугларын вахтларына көрә груплара бөлсәк, ајдын олар ки, 1 506 заводдан 97-синин тә'сис едилдији вахт мә'лум дејилдир; 331-и 1850-чи илдән габаг, 147-си 1850-чи илләрдә, 239-у 60-чы илләрдә, 320-си 70-чи илләрдә, 351-и 80-чы илләрдә вә 21-и 1890-чы илдә тә'сис едилмишдир. Сонракы һәр он илдә әввәлки он илләрдәкиндән чох завод тә'сис едилмишдир.

аид мә'лумат исә хүсусилә шиширдилмишдир. Мәсәлән, дулусчулуг истеһсалында 1879-чу илдә 552 мүәссисә, 1 900 фәһлә вә бунларда истеһсал мәбләғинин 538 мин манат олдуғу мүәјјән едилмишди; 1890-чы илдә исә мүәссисәләр 158, фәһләләр 1 978, истеһсал мәбләғи 919 мин манат иди. Хырда мүәссисәләри (истеһсал мәбләғи 2 мин манатдан аз олан мүәссисәләри) бунлардан чыхсаг, 1879-чу илдә 840 фәһләси вә 505 мин манат истеһсал мәбләғи олан 70 мүәссисә, 1890-чы илдә исә 1 859 фәһләси вә 857 мин манат истеһсал мәбләғи олан 143 мүәссисә олдуғуну көрәрик. Башга сөзлә десәк, статистика «фабрикләрин» сајының азалдығыны вә фәһләләрин сајының дәјишилмәдијини көстәрирсә дә, һәгигәтдә бунларын һәр икиси хејли артмышдыр. Рәсми мә'лумата көрә, кәрпич истеһсалында 1879-чу илдә 2 627 мүәссисә олмуш, бунларда 28 800 фәһлә ишләмиш вә истеһсал мәбләғи 6 963 мин манат олмушдур; 1890-чы илдә исә 1 292 мүәссисә олмуш, бунларда 24 334 фәһлә ишләмиш вә истеһсал мәбләғи 7 249 мин манат олмушдур; хырда мүәссисәләр (истеһсал мәбләғи 2 мин манатдан аз оланлар) чыхылдыгда исә, 1879-чу илдә мүәссисәләр 518, фәһләләр 19 057 вә истеһсал мәбләғи 5 625 мин манат; 1890-чы илдә мүәссисәләр 1 096, фәһләләр 23 222 вә истеһсал мәбләғи 7 240 мин манат олмушдур*.

4) Металлуркија истеһсаллары

Металлуркија истеһсалларының фабрик-завод статистикасындакы долашыглыға сәбәб, әввәлән, хырда мүәссисәләрин (јалныз 60-чы вә 70-чи илләрдә)** не-

* Бу истеһсалларда хырда мүәссисәләр инди күстар мүәссисәләри сырасына дахил едилир. Мисал үчүн хырда пешәләр чәдвәлинин (әлавә I) вә ја «Етүдләр»ин (с. 158—159) мүгајисә ет. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 400—403. *Ред.*). «Малијјә назирлијинин салнамәси» (I бурахылыш) мә'лумат ачыгча шиширдилдијинә көрә һәмин истеһсаллара аид мә'лумата јекун вурмамышдыр. О замандан бәри статистиканын тәрәггиси материалын кејфијјәти мәсәләсиндә даһа артыг чәсарәт вә гајғысызлыг көстәрилмәсиндән ибарәтдир.

** Мәсәлән, 60-чы илләрдә бә'зи губернијаларда онларча дәмирчихана «дәмиргајырма заводлары» сырасына дахил едилмишди. Бах: «Малијјә назирлијинин мә'лумат вә материаллар мәчмуәси», 1866-чы ил, № 4, с. 406; 1867-чи ил, № 6, с. 384. — «Статистика мәчмуәси». II серија, 6-чы бурахылыш. — Јәмчинин 1866-чы ил «Салнамә»синин Павлово рајонундакы хырда күстарлары «фабрикчиләр» сырасына дахил етмәсинә даир јухарыда (II §-да) кәтирдијимиз мисалы мүгајисә ет.

саба гатылмасыдыр, икинчи вә башлыча сәбәб исә, мә'дән заводларынын тичарәт вә мануфактура департаментинә дејил, мә'дән департаментинә «табе» олмасыдыр. Маликјә назирлијинин мә'луматында мә'дән заводлары адәтән бир «принсип олараг» сијаһыдан чыхарылыр, лакин мә'дән заводларыны дикәр заводлардан ајрылыгда көтүрмәк үчүн һеч вахт һеч бир јекчинс вә ваһид гајда олмамышдыр (вә чәтин ки белә бир гајда јарадыла билсин). Буна көрә дә маликјә назирлијинин фабрик-завод статистикасы нәшрләринә һәмишә мә'дән заводлары да гисмән дахил едилир, һәм дә булар мүхтәлиф губерниjаларда вә мүхтәлиф илләрдә мүхтәлиф өлчүдә дахил едилир*. Ислаһатдан сонра металлуркија сәнајесиндә бухар мүһәррикләри тәтбигинин нечә артдығына дайр сонралар, мә'дән сәнајесинин нәзәрдән кечирәчәјимиз заман үмуми мә'лумат верәчәјик.

5) Јеjинти мәһсуллары истеһсаллары

Бу истеһсаллар бизи марагландыран мәсәлә нөгтеји-нәзәриндән хүсусилә диггәтәлајигдир, чүнки бурада фабрик-завод статистикасы мә'луматынын долашыглыгы ән јүксәк дәрәчәјә чатыр. Фабрик-завод сәнајемизин үмуми јекунунда исә бу истеһсаллар көркәмли jер тутур. Мәсәлән, 1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә Авропа Русиjасында 875 764 фәһләси вә 1 501 милјон манат истеһсал мәбләғи олан 21 124 фабрикдән 45 мин фәһләси вә 174 милјон манат истеһсал мәбләғи олан 7 095 фабрик һәмин истеһсалларын пајына дүшүр. Иш ондадыр ки, бу бөлмәдәки башлыча истеһсаллар — унүјүтмә, јарма вә јағ истеһсаллары — кәнд тәсәрруфаты мәһсулларының е'малыдыр. Һәмин мәһсуллары е'мал едән хырда мүәссисәләр Русиjанын һәр губернијасында јүзләр вә минләрләдир; «фабрик вә заводлары» бу мүәссисәләрдән ајрылыгда көтүрмәк үчүн исә һеч бир үмуми вә мүәjjән гајда олмадығына

* «Етүдләр»дәки мисаллара бах: с. 269 вә с. 281 (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 8—9 вә 25—26. *Ред.*). — орада, м. Карышевин бу чәһәти нәзәрә алмајыб бурахдығы сәһв тәһлил едилир. Мәсәлән, 1879-чу ил «Көстәричи»си Кулебак вә Выкса мә'дән заводларыны вә ја онларын шө'бәләрини гејд едир (с. 356 вә 374); булар 1890-чы ил «Көстәричи»синдән чыхарылмышдыр.

көрә, статистика һәмин хырда мүәссисәләри *тамамилә тәсадүфи олараг* гејд едир. Она көрә дә мүхтәлиф илләрдә вә мүхтәлиф губерниjаларда «фабрик вә заводларын» сајында ағлакәлмәз сычрајышлар баш верир. Мисал үчүн, унүjүтмә истеһсалында заводларын сајына даир мүхтәлиф илләр үчүн мүхтәлиф мәнбәләрдән алынмыш рәгәмләри көтүрәк: 1865-чи ил —857 («Малиjjә назирлиjинин мә'лумат вә материаллар мәчмуәси»); 1866-чы ил: 2176 («Салнамә»), 1866-чы ил: 18 426 («Һәрби-статистика мәчмуәси»); 1885-чи ил: 3940 («Јекун»); 17 765 («Русиjаја аид мә'лумат мәчмуәси»); 1889, 1890 вә 1891-чи илләр: 5 073, 5 605 вә 5 201* («Јекун»); 1894/95-чи ил: 2 308 («Спjаһы»). 1892-чи илдә һесаба алынан 5 041 дәjирмандан («Јекун») 803-ү бухар дәjирманы, 2 907-си су дәjирманы, 1 323-ү jел дәjирманы вә 8-и атла ишләjән дәjирман иди! Бә'зи губерниjалар jалныз бухар дәjирманларыны, диkәрләри су дәjирманларыны да (1-дән 425-ә гәдәр), бир паралары (аз һиссәси) исә һәмчинин jел дәjирманларыны (1-дән 530-а гәдәр) вә атла ишләjән дәjирманлары да һесаба гатмышлар. Белә бир статистиkанын вә онун вердиjи мә'лумата инаныб чыхарылан нәтиҹәләрин нә кими әһәмиjjәти олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир!**. Јәгин ки, машынлы ири сәнаjенин нечә артдығыны билмәкдән өтрү биз әввәлчә «фабрик» анлајышы үчүн мүәjjән бир эламәт тә'jин етмәлиjик. Бухар мүһәррикинин олуб-олмамасыны белә бир эламәт олараг көтүрүрүк: бухар дәjирманлары машынлы ири сәнаје дөврүнүн сәчиjjәви чығырдашыдыр***.

Бу саһәдә *фабрик* истеһсалынын белә бир инкишаф мәнзәрәсини көрәрик****:

---

* Бундан алавә 32 957 «хырда дәjирман» «фабрик вә заводлар» сырасына дүшмәмишдир.

** VI-6 Карышевин белә нәтиҹәләр чыхардығына даир мисаллар үчүн бах: «Етүдләр»ин jухарыда ситат кәтирдиjимиз мөгаләси. (Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд. *Ред.*).

*** Әлбәттә, *ири* су дәjирманларыны да фабрик характери дашыjыр, лакин онлары хырда дәjирманлардан ајырмаг үчүн әлимиздә мә'лумат jохдур. 1890-чы ил «Көстәричи»синә әсасән 10 вә даһа артыг фәһләси олан 250 су дәjирманы сајмышыг. Бунларда 6 378 фәһлә вар иди.

**** «Һәрби-статистика мәчмуәси», «Көстәричи»lәр вә «Јекун». 1894/95-чи ил «Спjаһысына» көрә, Авропа Русиjасында 1 192 бухар дәjирманы вардыр. Бухар мүһәррикләри статистиkасына көрә, 1875—1878-чи илләрдә Авропа Русиjасында 294 бухар дәjирманы олмушдур.

Авропа Русијасының 50 губернијасы

Иллəр	Бухар дəјирмаңларының сајы	Фəһлəлəрин сајы	Истеһсал мəбləғи (мин манат һесабы илə)
1866	126	?	?
1879	205	3 621	21 353
1890	649	10 453	67 481
1892	803	11 927	80 559

Јснə бу сəбəбдəн јағ истеһсалына аид статистика да јарытмаздыр. Мəсəлəн, 1879-чу илдə 7 207 фəһлəси вə 6 486 мин манат истеһсал мəбləғи олан 2 450 завод, 1890-чы илдə исə 4 746 фəһлəси вə 12 232 мин манат истеһсал мəбləғи олан 383 завод һесаблашмышды. Лакин заводларын вə фəһлələрин сајы анчаг заһирəн белə азалдылмыш көрүнүр. Əкəр 1879 вə 1890-чы илləрə аид мə'лумат мүгајисə едилə биләчəк шəклə салынса, јə'ни истеһсал мəбləғи 2 мин манатдан аз олан (адбаад сијаһија дүшмəмиш) мүəссисəләр чыхылса, 1879-чу илдə 2 941 фəһлəси вə 5771 мин манат истеһсал мəбləғи олан 272 завод, 1890-чы илдə исə 4 741 фəһлəси вə 12 232 мин манат истеһсал мəбləғи олан 379 завод олдуғуну көрəрик. Бу истеһсалда машынлы ири сəнајешин унүјүтмə истеһсалында олдуғундан аз сүр'əтлə инкишаф етмədијини, мəсəлəн, бухар мүһərрикləринə аид статистикадан көрмək олар: 1875—1878-чи илləрдə 521 ат күчүндə 28 бухар машыны олан 27 бухар заводу вар иди, 1890-чы илдə исə 1 886 ат күчүндə 116 бухар машыны олан 113 механики завод олмушдур.

Бу бөлмənин галан истеһсаллары нисбətən хырдадыр. Гејд едək ки, мəсəлəн, хардал вə балыг истеһсалында 60-чы илləрин статистикасы фабрикləрə һеч бир бənзəјиши олмајан вə инди фабрикlər сырасына дахил едилмəјən јүзləрлə хырда мүəссисə олдуғуну көстərир. Фабрик-завод статистикамызын мүхтəлиф илləрə аид мə'луматының нə кими тəсһиһə мөһтаҹ олдуғуну ондан көрмək олар ки: 1879-чу ил «Көстəричи»си бу бөлмədə унүјүтмə истеһсалындан башга 3 555 мүəссисə вə бунларда 15 313 фəһлə олдуғуну, 1890-чы

ил «Көстәричи»си исә 1842 мүәссисә вә бунларда 19 159 фәһлә олдуғуну гејд едир. 7 истеһсалда* 1879-чу илдә 5 176 фәһләси вә 916 мин манат истеһсал мәбләғи олан 2 487 хырда мүәссисә (истеһсал мәбләғи 2 мин манатдан аз олан мүәссисәләр), 1890-чы илдә нсә он фәһләси вә ики мин манат истеһсал мәбләғи олан једдн хырда мүәссисә гејдә алынмышдыр! Демәли, мә'луматы мүгајисә олуначаг шәклә салмаг үчүн биринчи һалда беш мин фәһлә вә икинчи һалда он нәфәр чыхмаг лазымдыр!

6) Аксизли истеһсаллар вә башгалары

Бә'зи аксизли истеһсалларда биз 1860-чы илдән ишдијәдәк фабрик-завод фәһләләриниң сајча азалдығыны көрүрүк, лакин бу азалманын дәрәчәсн һеч дә, чап олунмуш һәр рәгәмә кор-коруна инанан ч. Н.—онун** иддиа етдији гәдәр дејилдир. Иш оидадыр ки, аксизли истеһсалларын чохуна даир јеканә мә'лумат мәнбәји «Һәрби-статистика мәчмуәси»дир, бу мәчмуә исә, бијәдијимиз кими, фабрик-завод статистикасынын јекунларыны олдугча шиширдир. Лакин онун мә'луматыны јохламаг үчүн, тәәссүф ки, әлимиздә материал аздыр. «Һәрби-статистика мәчмуәси»нә көрә арагчәкмә истеһсалында 1866-чы илдә 52 660 фәһләси олан 3 836 завод (1890-чы илдә исә 26 102 фәһләси олан 1620 завод) вар иди, һәм дә заводларын сајы малијјә назирлијинин мә'луматы илә дүз кәлмир, чүнки һәмин мә'лумата көрә, 1865/66-чы илдә ишләјән заводлар 2 947, 1866/67-чи илдә исә 3 386 иди***. Буна бахылдыгда, фәһләләрин сајы 5—9 мин нәфәр артыг көстәрилмишдир. «Һәрби-статистика мәчмуәси»нә көрә араг истеһсалында 8 326 фәһләси олан 4 841 завод вар иди (1890-чы илдә 5 266 фәһләси олан 242 завод); бунлардан 6 873 фәһләси олан 3 207 завод Бессарабија губернијасында иди. Бу рәгәмин мә'насызлыгы дәрһал нә-

* Јаг, ишпаста, патка, бијан, гәннады, консерв вә спркә истеһсалларында

** «Русское Богатство», 1894. № 6, сәһ. 104—105.

*** «Малијјә назирлијинин салнамәси», I. с. 76 вә 82. Бүтүн заводларын сајы (о чүмләдән ишләмәјән заводларын да сајы) 4737 вә 4 646 иди.

зәрә чарпыр. Доғрудан да, малиҹә назирлиҗинин мә'луматындан* биз билирик ки, Бессарабија губерниjасында араг заводларынын һәгиги сајы 10—12, бүтүн Авропа Русијасында исә 1 157 иди. Демәли, фәһләләрин сајы *тиһитит 6 мин* нәфәр артыг көстәрилмишдир. Көрүнүр, мә'луматын артыг көстәрилмәсинә сәбәб Бессарабија «статистикачыларынын» үзүмлүк саһибләриниң завод саһибләри сырасына салмасыдыр (ашағыда түтүн истеһсалы һаггында верилән мә'лумата бах). Пивә вә бал шәрабы истеһсалында, «Һәрби-статистика мәчмуәси»нә көрә, 6 825 фәһләси олан 2 374 завод (1890-чы илдә 8 364 фәһләси олан 918 завод) вар иди, һалбуки «Малиҹә назирлиҗинин салнамәси» 1866-чы илдә Авропа Русијасында 2 087 завод олдуғуну көстәрир. Фәһләләрин сајы бурада да артыг көстәрилмишдир**. Чуғундур шәкәри вә гənd истеһсалларында «Һәрби-статистика мәчмуәси» фәһләләрин сајыны *11 мин* нәфәр артыг көстәрәрәк, «Малиҹә назирлиҗинин салнамәси»ндә көстәрилән 80 919 нәфәр әвәзинә 92 126 нәфәр фәһлә олдуғуну (1890-чы илдә 77 875 нәфәр) гејд едир. Түтүн истеһсалында «Һәрби-статистика мәчмуәси» 26 116 фәһләси олан 5 327 фабрик (!) олдуғуну (1890-чы илдә 26 720 фәһләси олан 281 фабрик) вә бунлардан 20 038 фәһләси олан 4 993 фабрикин Бессарабија губерниjасында олдуғуну көстәрир. Һәгигәтдә 1866-чы илдә Русијада 343, Бессарабија губерниjасында исә 13 түтүн фабрики вар иди***. Фәһләләрин сајы *тәхминән 20 мин* нәфәр артыг көстәрилмишдир; һәтта «Һәрби-статистика мәчмуәси»ни тәртиб едәнләр өзләри дә демишдиләр ки, «Бессарабија губерниjасында көстәрилән фабрикләр..., түтүн тарлаларындан башга бир шеј дејилдир» (сәh. 414). Көрүнүр, ч. Н. — он, истифадә етдиҗи статистика әдәбиjjатыны

* «Салнамә», I, с. 104.

** Мәсәлән, Симбирск губерниjасында «Һәрби-статистика мәчмуәси» фәһләси 299 нәфәр вә истеһсал мәбләғи 21,6 мин манат олан 218 завод (!) олдуғуну гејд едир. («Салнамә»jә көрә бу губерниjада 7 завод вар иди). Еһтимал ки, бунлар хырда ев мүәссисәләри вә ја кәнди мүәссисәләридир.

*** «Малиҹә назирлиҗинин салнамәси», с. 61. Мүгаjисә ет: «Мануфактура сәнаjеси нүмаjышы» (II чилд, СПБ, 1863); орада 1861-чи илә аид этрафлы мә'лумат верилмишдир: 534 фабрик вә бунларда 6 937 фәһлә. Бессарабија губерниjасында исә 31 фабрик вә 73 фәһлә олдуғу көстәрилир. Илләр үзрә көтүрдүкдә түтүн фабрикләриниң сајы хејли артыб әскилир.

мәтниндә диггәт јетирмәји артыг билмишдир; буна көрә дә орадакы сәһви көрмәмиш вә «түтүн фабрикләриндә фәһләләрин сајынын чүз'и артдығыны» чох чидди бир әда илә иддиа етмишдир (ситат кәтирдијимиз мәгалә, с. 104)!! Ч-б Н. — он аксизли истеһсаллардакы фәһләләрин «Һәрби-статистика мәчмуәси»ндә вә 1890-чы ил «Көстәричи»синдәки јекунларыны (186 053 вә 144 332) бир учдан көтүрүб онларын азалмасы фаизини чыхарыр... «Ишләјән фәһләләрин сајы 25 ил әрзиндә хејли әскилмиш вә әввәлкиндән 22,4% азалмышдыр»... «Бурада» (јә'ни аксизли истеһсалларда) «биз көрүрүк ки, артым һаггында һеч данышыг да ола билмәз, фәһләләрин сајы әввәлкинә нисбәтән садәчә олараг $^1/_4$ гәдәр азалмышдыр» (ibid.). Доғрудан да бундан «асан» нә ола биләр! Әлә кечән илк рәгәми көтүр вә фаизини вур! Фәһләләрин сајыны «Һәрби-статистика мәчмуәси»нин *гырхча мин* артыг көстәрмәси кими хырда бир чәһәти исә көрмәмәк дә олар.

7) Нәтичәләр

Фабрик-завод статистикамызын сон ики параграфдакы тәнгидиндән чыхарачағымыз башлыча нәтичәләр ашағыдакылардыр.

1. *Ислаһатдан сонракы дөврдә Русијада фабрикләрин сајы сүр'әтлә артыр.*

Фабрик-завод статистикамызын рәгәмләриндән чыхан әкс нәтичә сәһвдир. Иш ондадыр ки, биздә фабрикләр сырасына хырда сәнәт, кустар вә кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләри дүшүр, һәм дә *нә гәдәр чох кечмиши көтүрсәк, фабрикләр сырасына бир о гәдәр чох хырда мүәссисә дүшдүјүну көрүрүк.*

2. *Кечмишләрдә фабрик-завод фәһләләринин сајыны вә фабрик-завод истеһсалынын һәчмини статистикамыз ејни дәрәчәдә артыг көстәрир.* Буна сәбәб бириичиси одур ки, кечмишдә фабрик вә заводлар сырасына даһа чох мигдарда хырда мүәссисәләр дахил едилирди. Буна көрә дә кустар пешәләри илә әлагәси олан истеһсаллар һаггындакы мә'лумат хүсусилә е'ти-

барсыздыр*, 2-чиси одур ки, кечмишлərдə фабрик-завод фəһlələри сырасына капиталист үсулу илə евдə ишлədилən фəһlələr индикиндən чох дахил едилирди.

3. Биздə адətən белə зənн едирлər ки, рəсми фабрик-завод статистикасы рəгəмləри көтүрүлсə, демəли, бунлар һəмин статистиканын башга рəгəмləри илə мүгајисə едилə биләчək рəгəм сајылмалыдыр, бу рəгəмləрин е'тибарлы олмадығы сүбут едилмədикчə, онлар аз-чох е'тибарлы сајылмалыдыр. Лакин јухарыда дедикləримиздən бүтүн əксинə олан бир нəтичə чыхыр: јə'ни фабрик-завод статистикамызын мүхтəлиф заманлара вə мүхтəлиф губернијалара аид мə'луматы мүгајисəсинин е'тибарлы олдуғу сүбут едилмədикчə, онларын һəр һансы шəкилдə мүгајисəси е'тибарсыз сајылмалыдыр.

IV. МƏ'ДƏН СƏНАЈЕСИНИН ИНКИШАФЫ**

Русијанын ислаһатдан сонракы инкишаф дөврүнүн əввəлləриндə мə'дən сənајесинин башлыча мəркəзи Урал иди. Ən сон заманлара гədəр мəркəзи Русијадан чох ајрылмыш бир рајон олан Урал ејни заманда хүсуси бир сənајe гурулушуна маликдир. Уралда гə-

---

* Бүтүн истеһсалларə вə узун мүддəтə аид үмуми мə'лумат көтүрүлсə, гејд етдијимиз сəбəб үзүндən рəгəмləрин артыг көстəрилмəси чох бөјүк олмаз, чүнки хырда мүəссисələr бүтүн фəһlələрин вə бүтүн истеһсал мəблəғинин аз фаизини тəшкил едир. Əлбəттə, бурада ејни мənбələrдən көтүрүлмүш мə'луматын мүгајисə едилмəси нəзəрдə тутулур (малијjə назирлијi мə'луматынын губернатор һесабатлары мə'луматы илə вə ја «Һəрби-статистика мəчмуəси» мə'луматы илə мүгајисə едилмəсиндən данышыг белə ола билмəз).

** Мənбələr: *Семјонов.* «Русијанын тиҹарəт вə сənајеси һаггында тарихи мə'луматын тədгиги». III чилд. СПБ. 1859, с. 323—339. — «Һəрби-статистика мəчмуəси», мə'дən сənајеси бөлмəси. — «Малијjə назирлијинин салнамəси», I бурахылыш, СПБ. 1869.—1864—1867-чи илləрдə «Мə'дən сəнајесинə аид статистика мə'луматы мəчмуəси». СПБ. 1864—1867 (мə'дən мүһəндисləри корпусу елми комитəсинин нəшри). — *И. Богомјубски.* «Русија империјасының мə'дən статистикасы төчрүбəси». СПБ. 1878. —«Русија сənајесинин тарихи-статистика мəчмуəси». СПБ. 1883. I чилд (Кеппенин мəгаləси).—«1890-чы илдə Русијанын мə'дən-завод сənајеси һаггында статистика мə'луматы мəчмуəси». СПБ. 1892—1901-чи илə аид јенə ејни мəчмуə (СПБ. 1904) вə 1902-чи илə аид ејни мəчмуə (СПБ. 1905). — *К. Скалковски.* «1877-чи илдə Русијанын мə'дən-завод сənајеси». СПБ. 1879-чу ил.—«Русијада мə'дən-завод сənајеси». Мə'дən департаментинин Чикаго сəрgисi үчүн нəшри. СПБ. 1893. (Кеппен тəртиб етмишдир).—«Русијаја аид 1890-чы ил мə'луматы мəчмуəси». Мəркəзи статистика комитəсинин нəшри. СПБ. 1890.—1896-чы илə аид јенə ејни мəчмуə. СПБ. 1897.—«Русијанын мəһсулдар гүвələри». СПБ. 1896, VII бөлмə. 1896—1897-чи илləрə аид «Вестник Финансов». — Перм губернијасының Јекатеринбург вə Красноуфимск гəзаларына аид земство статистика мə'луматы мəчмуələри вə н. а.

димдән бәри «әмәк тәшкилинин» әсасы тәһкимчилик һүгугудур ки, бу да индијәдәк, 19-чу әсрин лап ахырынадәк мә'дән-завод һәјатынын чох мүһүм саһәләриндә өзүнү һисс етдирир. О заманлар тәһкимчилик һүгугу Уралын сон дәрәчә тәрәгги етмәсинә вә онун јалныз Русијада дејил, гисмән Авропада да мүһүм мөвге тутмасына сәбәб олурду. 18-чи әсрдә дәмир Русија ихрачатынын башлыча маддәләриндән бири иди; 1782-чи илдә тәхминән 3,8 милјон пуд, 1800—1815-чи илләрдә 2—$1^1/_2$ милјон пуд, 1815—1838-чи илләрдә тәхминән $1^1/_3$ милјон пуд дәмир ихрач едилмишдир. Һәлә «19-чу әсрин 20-чи илләриндә Русија Франсадан $1^1/_2$ дәфә артыг, Пруссијадан $4^1/_2$ дәфә артыг вә Белчикадан 3 дәфә артыг чугун көтүрүрдү». Лакин Авропада капитализмин илк инкишаф дөврүндә Уральш бу гәдәр јүксәлмәсинә көмәк едән тәһкимчилик һүгугу капитализмин тәрәггиси дөврүндә Уралын тәнәззүлүнә сәбәб олду. Уралда дәмир сәнајеси чох ләнк инкишаф едирди. Русија 1718-чи илдә тәхминән $6^1/_2$ милјон пуд, 1767-чи илдә тәхминәи $9^1/_2$ милјон пуд, 1806-чы илдә 12 милјон пуд, 30-чу илләрдә 9—11 милјон пуд, 40-чы илләрдә 11—13 милјон пуд, 50-чи илләрдә 12—16 милјон пуд, 60-чы илләрдә 13—18 милјон пуд вә 1867-чи илдә $17^1/_2$ милјон пуд чугун һасил етмишди. Јүз ил әрзиндә чугун истеһсалы ики гат арта билмәмишди вә Русија, машынлы ири сәнајениш металлуркијаны сон дәрәчә инкишаф етдирдији башга Авропа өлкәләриндән чох-чох кери галмышды.

Уралдакы дурғунлуғун башлыча сәбәби тәһкимчилик һүгугу иди; мә'дәи сәнајеси саһибкарлары һәм мүлкәдар, һәм дә заводчу идиләр, онларын һөкмранлығы капитала вә рәгабәтә дејил, инһисара* вә өз мүлкијјәт һүгугуна әсасланырды. Урал заводчулары инди дә чох бөјүк торпаг саһибидирләр. 1890-чы илдә империјанын бүтүн 262 дәмир заводунун ихтијарында 11,4 милјон десјатин торпаг (о чүмләдән 8,7 милјон

* Кәндлиләр азад едилән заман Урал мә'дән сәнајечиләри завод даирәләриндә од илә ишләјән мүәссисәләр ачылмасыны гадаған едән ганунун гүввәдә галмасы үзәриндә хүсусилә тә'кид едирдиләр вә нәтичәдә буна наил олмушдулар. Бә'зи тәфәррүат үчүн «Етүдләр»ә бах: с. 193—194. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 447—449. *Ред.*).

десјатин мешә) вар иди; бундан 10,2 милјон десјатини (7,7 милјон десјатин мешә) 111 Урал заводунун ихтијарында иди. Демәли, Уралда орта һесабла һәр заводун ихтијарында чох бөјүк маликанәләр, јүз мин десјатинләрлә торпаг вар иди. Бу торпаглардан кәсиб кәндлиләрә пајламаг иши инди дә һәлә тамамилә гуртармамышдыр. Уралда ишләк әлләр тәкчә муздла дејил, *ишләјиб өдәмә усулу* васитәси илә дә әлдә едилир. Земство статистикасына көрә, мәсәлән, Перм губернијасынын Красноуфимск гәзасында минләрлә кәндли тәсәрруфаты заводларын торпағындан, өрүшүндән, мешәсиндән вә и. а. ја һаваја, ја да учуз гијмәтлә истифадә едир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу һаваја истифадә һәгигәтдә чох баһа тамам олур, чүнки әмәк һаггының сон дәрәчә ашағы салынмасына сәбәб олур; заводлар «өзләри үчүн» заводлара тәһким олунмуш вә учуз фәһләләр әлдә едирләр*. Ч-б В. Д. Белов бу мүнасибәтләри белә тәсвир едир:

Уралын күчү — дејә ч. Белов көстәрир — «өз хүсуси» тарихинин јетишдирмиш олдуғу фәһләләриндәдир. «Башга харичи вә ја һәтта Петербург фабрик вә заводларындакы фәһлә өз ишләдији заводун мәнафејинә јабанчы нәзәрлә бахыр: бу күн бурада ишләјир, сабаһ башга јердә. Фабрикин ишләри јахшы кедирсә, о да ишләјир; фабрик мәнфәәт көтүрмәк әвәзинә зәрәр чыхармаға башладыгда исә о өз хурчунуну көтүрүр вә нечә көлмишдисә елә чә дә тез вә асанлыгла чыхыб кедир. Онунла завод саһиби бир-бириндә әбәди дүшмәндир... Урал заводларында ишләјән фәһләнин вәзијјәти тамамилә башгадыр: о өзү бу јерин әһалисиндәндир; заводун јанында онун һәм торпағы, һәм тәсәрруфаты, һәм дә, наһајәт, аиләси вардыр. Онун өз рифаһы заводун рифаһы илә сых вә ајрылмаз бир сурәтдә бағлыдыр. Заводун ишы јахшы кедирсә, онун да вәзијјәти јахшыдыр; заводун ишы писләшәндә онун да

* Урал фәһләси «јарыәкинчидир, белә ки, мә'дәндә ишләмәк башга мә'дән-завод рајонларындакындан аз муздверилсә дә, һәр һалда онун тәсәрруфаты үчүн јахшыча бир дајагдыр» («Вестник Финансов», 1897, № 8). Мә'лум олдуғу кими, Урал кәндлиләрини тәһкимчилик асылылығындан азад едилмәси шәртләри мәһз кәндлиләрин мә'дән ишинә олан мүнасибәти илә ујғунлашдырылмышдыр; мә'дән-завод әһалиси торпағы олмајан вә бүтүн ил боју заводда ишләмәли олан фәһләләрә вә пај торпағы олуб јардымчы ишләр көрмәли олан кәнд ишчиләриндә бөлүнүрдү. Урал фәһләләри һаггында ишләдикләи вә индијәдәк арадан галхмајан термин, ја'ни онларын ишдә «борчлу чыхмасы» термини сон дәрәчә сәчијјәвидир. Мәсәлән, земство статистикасында «Артинск заводунун сех ишләриндә ишләмәјә борчлу олан фәһләләр дәстәси һаггында мә'луматы» охудугда адам истәр-истәмәз китабын чилдинә бахыр ки, көрсүн доғруданмы бу китаб гырх дөрдүнчү вә буна јахын илләрдә дејил, дохсан дөрдүнчү илдә јазылмышдыр?[152].

вәзиҹҹәти писләшир; заводдан чыхыб кетмәк исә мүмкүн дејил (sic!); бурада онун хүрчүнүндән савајы башга шеҹләри дә вардыр (sic!); онун үчүн бурадан чыхыб кетмәк бүтүн өз һәјатыны дағытмасы демәкдир, торпағыны да, тәсәрруфатыны да, аиләсини дә атыб кетмәси демәкдир... Буна көрә дә о, илләр узуну дөзмәјә, әмәк һаггының јарысына да ишләмәјә вә ја, башга сөзлә десәк, өз иш вахтының јарысыны ишсиз галыб јерли әһалидән олан өзү кими башга бир фәһләнин бир нәчә чөрәк газанмасына имкан вермәјә һазырдыр. Бир сөзлә, бурада заводда гала билмәк үчүн о өз саһиби илә һәр мүр сазишә кирмәјә һазырдыр... Беләликлә, Урал фәһләләри вә заводлары арасында гырылмаз бир әлагә вардыр; онларын арасындакы мүнасибәт, тәһкимчилик асылылыгындан азад олунмаздан әввәлки мүнасибәтин өзүдүр; бу мүнасибәтләрин аилә вә ичмаг формасы дәјишилмишдир. Әввәлки тәһкимчилик принсипинин јерини гаршылыглы фајда принсипи дејилән бөјүк принсип тутмушдур»*.

Бу бөјүк гаршылыглы фајда принсипи һәр шеҹдән әввәл әмәк һаггының даһа чох азалдылмасында өзүнү көстәрир. «Чәнубда... фәһләнин гиҹмәти, мәсәлән, Уралда олдуғундан ики гат вә һәтта үч гат артыгдыр», — мәсәлән, бир нечә мин фәһлә һаггындакы мә'лумата көрә (илдә бир фәһләнин алдығы) 177 маната гаршы 450 манатдыр. Чәнубда «истәр өз јериндә, истәрсә дә үмуми јәтлә һарада олурса олсун тарла ишләриндән бабат газанч көтүрмәк фүрсәти дүшәндә фәһләләр дәрһал заводлары вә мә'дәнләри тәрк едирләр» («Вестник Финансов», 1897, № 17, сәһ. 265). Уралда исә бабат газанч көтүрмәји хәјала белә кәтирмәк олмаз.

Уралын техника сарыдан керилији Урал фәһләсинин аз әмәк һаггы алмасы илә вә көлә вәзиҹҹәтиндә олмасы илә тәбии вә мөһкәм әлагәдардыр. Уралда чугун истеһсалында башлыча олараг одуи јандырылыр, домна собалары гәдим гурулушдадыр, собалара сојуг вә ја азачыг гыздырылмыш һава верилир. 1893-чү илдә Уралда 110 домна собасындан 37-си, Чәнубда исә 18-ишдән 3-ү сојуг һава илә ишләјирди. Минерал јанаҹагла ишләјән бир домна собасы орта һесабла илдә 1,4 милјон пуд, одунла јандырылан бир соба исә 217 мин пуд мәһсул верирди. Ч-б Кеппен 1890-чы илдә

* «Кустар пешәләрини тәдгиг едән комиссијаның әсәрләри». XVI бурахылыш. СПБ. 1887. сәһ. 8—9 вә сонракылар. Јенә һәмин мүәллиф бир аз сонра «сарлам халг» сәнајесиндән дәм вурур!

јазмышды: «Гызартма үсулу илә дәмир һасил едилмәси Урал заводларында һәлә дә мөһкәм јер тутур, һалбуки Русијанын башга јерләриндә тәтбиг олунан пудлингләмә үсулу ону сыхышдырыб тамамилә арадан чыхармагдадыр»[153]. Уралда бухар мүһәррикләри Чәнубдакындан хејли аз тәтбиг олунур. Нәһајәт, Уралын гапалылығыны, мәсафәнин бөјүклүјү вә дәмир јолун олмамасы үзүндән Русијанын мәркәзиндән ајры дүшдүјүнү дә гејд етмәмәк олмаз. Лап сон заманларадәк Уралдан Москваја мәһсул әсасән ибтидаи үсулла, ја'ни илдә бир дәфә чајла ашағы «ахытмаг» үсулу илә кәтирилирди*.

Демәли, ислаһатдан әввәлки гајдаларын билаваситә галыглары давам едир, ишләјиб өдәмә үсулу кениш инкишаф етмишдир, фәһләләр заводлара бағланмышдыр, әмәк мәһсулдарлығы ашағыдыр, техника кери галыр, әмәк һаггы ашағыдыр, әл истеһсалы кениш јер тутур, бу дијарын сәрвәтләриндән ибтидаи үсулла вә исрафчылыгла истифадә олунур, инһисарлар јарамышдыр, рәгабәт сыхышдырылыр, гапалылыг һөкм сүрүр, зәманәнин үмуми тичарәт-сәнаје һәрәкаты илә әлагә јохдур — Уралын үмуми мәнзәрәси беләдир.

Чәнуб мә'дән сәнајеси рајону** бир чох чәһәтдән Уралын там әксидир. Урал нә гәдәр көһнәдирсә вә орада һөкм сүрән гајдалар «әсрләр боју тәгдис едилмишсә» — Чәнуб бир о гәдәр кәнчдир вә тәшәккүл дөврүндәдир. Бурада сон он илләр әрзиндә әмәлә кәлән халис капиталист сәнајеси нә мүәјјән әһалијә мәхсус ән'әнәләрин, нә силклијин, нә миллиҷјәтин, нә дә гапалылығын нә олдуғуну билмир. Чәнуби Русијаја

---

* Мәһсулун белә чајла ашағы ахытдылмасының, ч. Мамин-Сибирјакын «Дөјүшчүләр» һекајәсиндәки тәсвири илә мүгајисә ет. Бу јазычының әсәрләриндә Уралын ислаһатдан әввәлки јашајыш тәрзинә јахын олан хүсуси јашајыш тәрзи, заводлара бағланмыш олан әһалинин һүгүгсузлуғу, чәһаләти, мәзлумлуғу, «ағаларын» «вичданлы ушаг әхлагсызлығы» бүтүн өлкәләрдә, о чүмләдән Русијада да капиталнәмин инкишафына хас олан орта тәбәгәјә мәнсуб адамларын (разночинләрин, зијалыларын) Уралда олмамасы габарыг бир шәкилдә көстәрилир.

** Мә'дән статистикасында «Чәнуби вә Чәнуб-Гәрби Русија» дедикдә Волын, Дон, Јекатеринослав, Кијев, Һәштәрхан, Бессарабија, Подолск, Таврида, Харков, Херсон вә Чернигов губерниjалары нәзәрдә тутулур. Гејд олунан рәгәмләр дә һәмин губерниjалара аиддир. Сонралар Чәнуб һаггында дејиләнләрин һамысыны (чүз'и бир дәјишикликлә) Полша һаггында да демәк олар; Полша ислаһатдан сонракы дөврдә башга көркәмли мә'дән рајонларындан бириди.

јығын-јығын харичи капитал, мүһəндис вə фəһлə көчүб кəлмиш вə кəлмəкдəдир, индики гызғын дөврдə (1898) исə, бəраја Америкадан бүтөв заводлар кəтирилир*. Бејнəлхалг капитал көмрүк һасарыны асанлыгла ашыб «өзкə» зəмининдə өзүнə јер тапа билмишдир: ubi bene, ibi patria**... Чəнубун Уралы сыхышдырыб арадан чыхармасыны көстəрəн статистика мə'луматыны көтүрəк[154].

Илләр	Чугун əридилмишдир (мин пуд һесабы илə)						Империјада һасил едилəн дəш көмүрүн чəми милјон пуд һесабы илə
	Империјада чəми	%-ни	Уралда	%-ни	Чəнубда	%-ни	
1867	17 028	100	11 084	65,1	56	0,3	26,7
1877	21 579	100	16 157	65,7	1 596	6,5	110,1
1887	37 389	100	23759	63,5	4 158	11,1	276,8
1897	114 782	100	41 180	35,8	46 349	40,4	683,9
1902	158 618	100	44 775	28,2	84 273	53,1	1 005,21

Инди Русијада техника саһəсиндə нечə бир ингилаб баш вермəкдə олдуғу вə ири капиталист сəнајесинин мəһсулдар гүввəләри инкишаф етдирмək гүдрəтинин нə гədəр бөјүк олдуғу бу рəгəмләрдən ајдын көрүнүр. Уралын һөкмранлығы көлə əмəјинин, техники керилији вə дурғунлуғун һөкмранлығына бəрабəр иди***. Инди исə, əксинə, Русијада мə'дəн сəнајесинин Гəрби Авропадакындан, гисмən һəтта Шимали Америкада-

* «Вестник Финансов», 1897-чи ил, № 16; Никопол-Мариупол ширкəти Америкаја сифариш верib орадан Русијаја бору прокаты заводу көтирмишдир.

** — адамын күнү һарада хош кечсə, вəтəни орадыр. *Ред.*

*** Өзлүјүндə ајдындыр ки, Урал мə'дəн сəнајечиләри ишə бир гədəр башга чүр гələмə верирлəр. Мəсəлən, онлар кечən илләрдəки гурултајларда аһ-нalə едиб дејирдиләр: «Уралын тарихи хидмəтləри һамыја бəллидир. Ики јүз ил əрзиндə бүтүн Русија Урал заводларынын гајырдығы алəтləрлə јер əкир, мəһсул бичир, дəмир дөјүр, јер газыр, ағач кəсирди. Онун дөшүндəки хачлар Урал мисиндən гајрылмышды; онун миндији арабаның охлары Уралда гајрылмышды; онун ишləтдији түфəнкlər Урал поладындан дүзəлдилмишди, һамы Уралда гајрылан тавалларда биширирди, чибlərдə чинкилдəјən шаһылар Уралыкы иди. Урал бүтүн рус халгының тələбатыны өдəјирди...» (Рус халгы демək олар һеч дəмир ишləтмирди. 1855-чи илдə Русијада адамбашына 14 кирвəнкəјə гədəр, 1895-чи илдə 1,13 пуд, 1897-чи илдə исə 1,33 пуд чугун ишləдилдији мүəјјəн едилмишдир) «...бу халгын тələбат вə зəвгүнə үјгун мəһсуллар һазырлајырды. Урал дəбардынча гачмајараг, дəмир јол релсləри, бухары шəбəкələри вə һејкəлlər гајырмаға үјмајыб өз гəбии сəрвəтlərини сəхавəтlə (?) исраф едирди.

кындан сүр'әтлә инкишаф етдијини көрүрүк. 1870-чи илдә Русија дүнја чугун мәһсулунун 2,9%-ини (745 милјон пуддан 22 милјон пудуну), 1894-чү илдә исә 5,1%-ини (1 584,2 милјон пуддан 81,3 милјон пудуну) истеһсал етмишди («Вестник Финансов», 1897, № 22). Ахырынчы 10 ил (1886—1896) әрзиндә Русијада чугун әридилмәси үч гат (32½ вә 96½ милјон пуд) артмышды, һалбуки, мәсәлән, Франса бу артыма 28 илдә (1852—1880), Бирләшмиш Штатлар 23 илдә (1845—1868), Инкилтәрә 22 илдә (1824—1846), Алманија 12 илдә (1859—1871; бах: «Вестник Финансов», 1897, № 50) наил олмушдур. Көнә өлкәләрин нүмунәси вә јардымы сајәсиндә кәнә өлкәләрдә капитализмин инкишафы хејли *сүр'әтләнир*. Әлбәттә, ахырынчы он ил (1888—1898) хүсуси бир гызғынлыг дөврүдүр вә капитализмин һәр бир тәрәгги дөврү кими бу дөвр дә лабүд олараг бөһранла нәтичәләнир; лакин капитализм үмумијјәтлә сычрајышлардан савајы башга бир јолла инкишаф едә билмәз.

Чәнубда истеһсал үчүн машын тәтбиги вә фәһләләрин сајынын артмасы Уралдакындан хејли сүр'әтли олмушдур*:

Илләр	Мә'дән истеһсалында ишләдилән бухар машынлары вә онларын күчү						Мә'дән фәһләләринин сајы (дүз чыхарылмасында чалышанлардан башга)		
	Русијада чәми		Уралда		Чәнубда				
	бухар машынлары	күчү	бухар машынлары	күчү	бухар машынлары	күчү	Русијада чәми	Уралда	Чәнубда
1877	895	27 880	268	8 070	161	5 129	263 919	145 455	13 865
1893	2 813	115 429	550	21 330	585	30 759	444 646	238 630	54 670

Лакин Уралын әсрләр боју көстәрдијн хидмәтә мүкафат олараг күнләрин бириндә ону унудуб тәрк етдиләр» («Вестник Финансов», 1897, № 32 «Уралда мә'дән сәнајесинләри гурултајларынын јекунлары»). Догрудан да, «әсрләр боју тәгдис олунмуш» дајагларә нә бөјүк һөрмәтсизлик! Бурада бүтүн күнаһлар һәмин фитнәкар капитализмдәдир, бизим халг тәсәррүфатыны белә «сөбатсыз» һала салан одур. Гојмур ки, гәдим гајда илә јашајыб «дәмир јол релсләри гајырмаға үјмајасан» вә Урал таваларында өзүнә блин биширәсән!

* Ч.-б Боголјубскинин һесабына көрә, 1868-чи илдә мә'дән ишиндә 13578 ат күчүндә 526 бухар машыны ишләдилирди.

Белəликлə, Уралда бухар күчləринин сајы ашаг $2^1/_2$ дəфə артдығы һалда, Чənубда *алты дəфə* артмышдыр; фəһлələрин сајы Уралда $1^2/_3$ дəфə, Чənубда исə тəхминən *дөрд дəфə* артмышдыр*. Демəли, мəһз капиталист ири сənајеси фəһлələрин əмək мəһсулдарлығыны артыг дəрəчəдə јүксəлтмəклə бəрабəр онларын сајыны да сүр'ətlə чохалдыр.

Чənубла бəрабəр Гафгазы да хатырлатмаг лазымдыр, зира Гафгазда да мə'дən сənајеси ислаһатдан сонракы дөврдə бөјүк бир сүр'ətlə артмышдыр. Нефт һасилаты 60-чы илləрдə 1 милјон пуд да олмадығы (1865-чи илдə 557 мин пуд) һалда, 1870-чи илдə 1,7 милјон пуд, 1875-чи илдə 5,2 милјон пуд, 1880-чи илдə 21,5 милјон пуд, 1885-чи илдə 116 милјон пуд, 1890-чы илдə 242,9 милјон пуд, 1895-чи илдə 384,0 милјон пуд вə 1902-чи илдə 637,7 милјон пуд олмушдур. Нефтин демək олар һамысы Бакы губернијасында һасил едилир, буна көрə дə Бакы шəһəри «əһəмијјətсиз бир шəһəр икən дөнүб Русијада 112 мин əһалиси олан бириичи дəрəчəли сənаје мəркəзинə чеврилмишдир»**. Нефт һасилаты вə е'малынын артыг дəрəчəдə инкишафы Русијада керосин истеһлакыны күввətləндирмиш вə Америкадан кətирилən нефт мəһсулуну сыхышдырыб тамамилə арадан чыхармыш (фабрикдə е'мал олунан мəһсул чүзлашдыгча шəхси истеһлак артмыш) вə нефт галыгларынын фабрикləрдə, заводларда вə дəмир јолларда јаначаг јеринə ишлədилмəсини даһа да күввətləндирмишдир (мəһсулдар истеһлакын артмасы)***. Гафгазын мə'дən сənајесиндə чалышан

* Дəмир истеһсалында фəһлələрин сајы Уралда 1886-чы илдə 145 910 нəфəр вə 1893-чү илдə 164 126 нəфəр, Чənубда исə 5956 вə 16 467 нəфəр олмушдур. Артым $^1/_8$ (тəхминən) вə $2^3/_4$ дəфədир. Бухар машынларынын сајы вə онларын күчү һаггында 1902-чи илə аид мə'лумат јохдур. Мə'дən фəһлələрининн сајы исə (дуз һасилатында чалышан фəһлələrдəн башга) 1902-чи илдə бүтүн Русијада 604 972 нəфəр, о чүмлədən Уралда 249 805 нəфəр. Чənубда исə 145 280 нəфəр иди.

** «Вестник Финансов», 1897-чи ил, № 21, 1863-чү илдə Бакыда 14 мин. 1885-чи илдə исə 45,7 мин əһали бар иди.

*** 1882-чи илдə паравозларын 62%-индə чохунда одун јандырылырды, 1895/96-чы илдə исə паравозларын 28,3%-индə одун, 30%-индə нефт, 40,9%-индə даш көмүр јандырылырды («Мəһсуллар күввələр», XVII, 62). Нефт сənајеси дахили базары фəрг етдикдən сонра харичи базарлар а хтармаға башлады вə рус капитализми үчүн харичи базарлар олмамасында н данышмағы севən бə'зи рус игтисадчыларынын əсассыз фəрзијјələр јеритмəсинə бахмајараг, Асијаја нефт ихрачы чох сүр'ətlə артды («Вестник Финансов», 1897-чи ил, № 32).

фəһлələрин сајы да сон дəрəчə сүр'əтлə артмыш, jə'ни 1877-чи илдə 3 431 нəфəр икən 1890-чы илдə 17 603 нəфəрə чатмыш, jə'ни *беш дəфə* артмышдыр.

Чənубун сənаје гурулушуну нүмајиш етдирмək үчүн Донетск һөвзəсиндə даш көмүр истеһсалы һаггында мə'луматы көтүрək (бурада мə'дəнləрин орта һəчми Русијанын бүтүн башга рајонларына нисбətən хырдадыр). Мə'дəнləри фəһлələрин сајына көрə группара бөлдүкдə, белə бир мənзəрə көрүрүк*. [525-чи сəһифəдəки чədвəлə бах. *Ред*].

Беләликлə, бу рајонда (вə jалныз бу рајонда) сон дəрəчə хырда, кəндли мə'дəнləри вардыр; лакин бунлар сајча чох олдугларына бахмајараг, үмуми истеһсалда чох чүз'и рол ојнајырлар (104 хырда мə'дəн бүтүн көмүр һасилатынын анчаг 2%-ини верир) вə бу мə'дəнлəрдə əмək мəһсулдарлығы сон дəрəчə ашағыдыр. 37 чох бөјүк мə'дəн исə, əксинə, бүтүн фəһлələрин тəхминən $^3/_5$ һиссəсини ишлədир вə бүтүн көмүр һасилатының 70%-дəн чохуну верир. Мə'дəнləрин һəчми бөјүдүкчə əмək мəһсулдарлығы, һəтта машын ишлədилмəсиндəн асылы олмајараг јүксəлир (мəсəлəн, бухар күчləринин сајына вə һəр фəһлəјə дүшəн истеһсал һəчминə көрə мə'дəнləрин бөлүндүјү V вə III дəрəчələрн мүгајисə ст). Донстск һөвзəсиндə истеһсалын тəмəркүзү кетдикчə артыр: мəсəлəн, көмүр көндəрən 512 мə'дəндəн 21-инин һəрəси 1882-чи илдəн 1886-чы илədək олан 4 ил əрзиндə 5 000 вагондан артыг (jə'ни 3 милјон пуд), һамысы исə 480,8 мин вагон көмүрдəн 229,7 мин вагонуну, jə'ни jарыдан азыны көндəрмишди. Көмүр көндəрən 872 мə'дəнин 55-инин һəрəси 1891-чи илдəн 1895-чи илədək олан дөрд ил əрзиндə исə 5 000 вагондан артыг, һамысы исə 1178,8 мин вагондан 925,4 мин вагонуну, jə'ни $^8/_{10}$ һиссəсиндəн чохуну ихрач етмишдир**.

Мə'дəн сənајесинин ишкишафыны көстəрən бу мə'лумат ики чəһətдəн хүсусилə əһəмијјətлидир: 1-чиси, Русијада халг тəсəррүфатының бүтүн саһələриндə

* Мə'лумат №1890-чы илдə мə'дəн-завод сənајеси һаггында мə'лумат мəчмуəсиндəки мə'дəнлəр сијаһысындан көтүрүлмүшдүр.

** *П. С. Авдаковун* верди|и мə'луматдан көтүрүлмүшдүр: «Донстск даш көмүр сənајесинин гыса статистика ичмалы», Харков, 1896-чы ил.

Фәһләләрин сәјына көрә мә'дәнләрин груплары	Донецк һөвзәсиндә						1 мә'дәнә дүшүр				1 фәһлә үчүн ајда дүшүр
	Сајы			Нечә мин пуд кемүр вермиш	Бухарда ишләјән		фәһләләр	кемүр, мин пуд һесабы илә	бухарда ишләјән		
	мә'дәнләр	шахта вә лагым	фәһләләр		машынлар	күрү			машынлар	күрү	
I. 10 нәфәрәдәк фәһләси олан мә'дәнләр	27	31	172	178	—	—	6,4	6,6	—	—	1,0
II. 10 – 25 фәһләси олан »	77	102	1 250	3 489	8	68	16,2	45,3	0,1	0,8	2,8
III. 25—100 » » »	119	339	5 750	28 693	62	766	48,3	241,1	0,5	6,4	4,9
IV. 100—500 » » »	29	167	6 973	59 130	87	1 704	240,4	2 038,9	3	58,7	8,4
V. 500—1 000 » » »	5	67	3 698	23 164	24	756	739,6	4 632,8	4,8	151,2	6,3
VI. 1 000 вә даһа артыг фәһләси олан мә'дәнләр	3	16	5 021	53 605	29	1 724	1 673,7	17 868,3	9,6	574,6	10,6
Фәһләләрин сајы мә'лум олмајан мә'дәнләр	9	40	? (2 296)	15 008	18	808					
Чәми	269	762	25 167	183 267	228	5 826	93,5	681,3	0,9	21,6	7,3

ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин дәjишмәсинин маһиjjәтини хүсусилә ajдын көстәрир вә 2-чиси, белә бир нәзәри мүддәаның доғрулуғуну сүбут едир ки, инкишаф едән капитализм чәмиjjәтиндә *истеһсал васитәләри* назырлаjан, jә'ни шәхси истеһлак шеjләри дejил, мәһсулдар истеһлак шеjләри назырлаjан сәнаje сahәләри daһa сүр'әтлә артыр. Ики ичтимаи тәсәррүфат укладынын бир-бириниң әвәз етмәси мә'дән сәнаjссиндә daһa ajдын көрүнүр, чүнки бурада һәр ики укладын типик нүмаjәндәләри олан хүсуси раjонлар вардыр: бир раjонда капитализмдән әввәлки әjjамы, онун ибтидаи во керидә галмыш техникасыны, jашajыш jеринә тәһким олунмуш әһалинин шәхси асылылығыны, силк әп'әнәләриниң, инһисарларын вә саирәнин мөһкәм олдуғуну, дикәр раjонда исә һәр чүр әп'әнә илә әлагәнин бүсбүтүн кәсилдиjини, техники чеврилиш баш вердиjини вә халис капиталист машынлы сәнаjесинин сүр'әтлә артдығыны мүшаһидә етмәк олар*. Халгчы игтисадчыларын сәһви бу мисалдан хүсусилә ajдын көрүнүр. Онлар Русиjада капитализмин мүтәрәггилиjини инкар едәрәк дejирләр ки, бизим сahибкарлар әкинчиликдә — ишләjиб өдәмә үсулундан, сәнаjедә — евләрә иш паjламаг үсулундан һәвәслә jапышырлар, мә'дән ишиндә фәһләнин бир jерә бағламасына, хырда мүәссисәләр арасында рәгабәтин ганун васитәси илә гадаған олунмасына чалышырлар вә п. а. вә с. Белә фикирләрин мәнтигсиз вә тарихи инкишафа ачыгча зидд олдуғу дәрһал нәзәрә чарпыр. Доғрудан да, нәдән мә'лумдур ки, капитализмдән әввәлки тәсәррүфат үсулларының фajдаларындан истифадә етмәjә бизим сahибкарларын белә сә'j етмәси, капитализмин инкишафыны ләнкидән вә бир чох һалларда ганун күчүнә давам едән көһнәлик галыглары-

* Урал өзү дә сон заманлар jени һәjат шәраитинин тә'сири алтында дәjишилмәjә башлajыр вә дәмир jоллар Уралы «Русиjа» илә daһa сых әлагәләндирмәjә заман бу дәjишиклик daһa сүр'әтлә кедәчәкдир. Уралдан Чәнуба филиз вә Чәнубдан Урала Донетск даш көмүрү дашынмасы үчүн Урал илә Чәнуб домир jол васитәси илә бирләшдирилмәси нәзәрдә тутулур ки, бунун да бу чөһәтдән хүсусилә бөjүк әһәмиjjәти олачагдыр. Индиjәдәк Урал илә Чәнуб бир-бирилә, демәк олар, рәгабәт апармыр: онларын һәр бири ajрыча бир базар үчүн ишләjир вә бунлыча олараг дөвләт сифаришләриниң jеринә jетирир. Лакин дөвләт сифаришләриниң боллуғу даими дejилдир.

нын тәсири дејил, бизим капитализмин тәсири һесаб едилмәлидир? Мә'дән сәнајесинин башга бир рајонунда фәһләләрин иш јеринә бағланмасы вә хырда мүәссисәләрин рәгабәтинин ганун јолу илә гадаған едилмәси та гәдимдән индијәдәк давам етдији һалда, техниканын ашагы сәвијјәдә олдуғу, фәһләнин даһа учуз вә даһа мүти олдуғу бир шәраитдә завод саһибләри әзијјәт чәкмәдән чугун истеһсалындан «гәпијә гәпик вә бә'зән һәтта гәпијә гәпик јарым»* мәнфәәт көтүрдүкләри һалда, мәсәлән, Чәнуб мә'дән сәнајечиләринин фәһләләри иш јеринә тәһким етмәк вә хырда мүәсисәләрин рәгабәтини ганун јолу илә гадаған етмәк һәвәсинә дүшмәләрини тәәччүб етмәк олармы? Әксинә, белә бир шәраитдә Русијанын капитализмдән әввәлки тәсәрруфат гајдаларыны идеаллашдыра билән адамларын, капитализмин инкишафына мане олан бүтүн көһнәлмиш тә'сисатлары мәһв етмәк зәрурәтинин јетишдијини вә бунун сон дәрәчә вачиб олдуғуну көрмәк истәмәјән адамларын тапылмасына тәәччүб етмәк лазым кәлмирми**?

Дикәр тәрәфдән, мә'дән сәнајесинин артдығыны көстәрән мә'лумат она көрә мүһүмдүр ки, о, шәхси истеһлак шејләри истеһсалынын артмасына нисбәтән мәһсулдар истеһлак шејләринин артмасы һесабына капитализмин вә дахили базарын даһа сүр'әтлә бөјүдүјүнү ајдын көстәрир. Мәсәлән, ч. Н. — он бу чәһәти нәзәрә алмајараг, мә'дән сәнајеси мәһсулларына олан бүтүн дахили тәләбин «јәгин ки, чох тезликлә» («Очеркләр», 123) өдәниләчәјини сөјләјир. Иш ондадыр ки, капитализм чәмијјәтиндә (адамбашына ишләдилән) метал, даш көмүр вә саирәнин һәчми дәјишилмәз галмыр вә гала да билмәз; бунун һәчми һөкмән *артыр*. Дәмир јол шәбәкәсинин јени чәкилән һәр версти, ачылан һәр јени е'малатхана, кәнд бурҗуазијасынын алдығы һәр јени котан мә'дән сәнајеси мәһсулларына олан тәлә-

* «Кустар сәнајесинә дair һесабат вә тәдгигләр» әсәриндә Јегуновун мәгаләси. III һиссә, с. 130.

** Мәсәлән, ч. Н. — онун бүтүн инкишафы јалныз капитализмдәндир (хүсусән онун Чәнуб мә'дән сәнајечиләри һаггында кәзләрини мүгајисә ет. «Очеркләр»ин 211 вә 296-чы сәһифәләри); бәләликлә дә, ч. Н. — он мә'дән сәнајесинин капитализмдән әввәлки гурулушуна рус капитализминин мүнасибәтини тамамилә тәһриф етмишдир.

бин һәчмини *артырыр*. 1851-чи илдән 1897-чи илә гәдәр Русијада адамбашына, мәсәлән, чугун истеһлакы 14 күрвәнкәдән $1^1/_3$ пуда галхмышса, бу рәгәмин өзү дә һәлә чох-чох артмалыдыр ки, габагчыл өлкәләрдә чугуна олан тәләбин сәвијјәсинә јахынлашсын (Белчикада вә Инкилтәрәдә адамбашына 6 пуддан чох чугун истеһсал едилир).

V. ИРИ КАПИТАЛИСТ МҮӘССИСӘЛӘРИНДӘ ФӘһЛӘЛӘРИН САЈЫ АРТЫРМЫ?

Фабрик-завод вә мә'дән сәнајеси һаггында мә'луматы тәдгиг етдикдән сонра инди биз, халгчы игтисадчыларын чох марагландыран вә онларын мәнфи чаваб вердикләри бу суала чаваб вермәк тәшәббүсүндә ола биләрик (ч. В. В., ч. Н. — он, ч. Карышев вә ч. Каблуков иддиа едирдиләр ки, Русијада фабрик-завод фәһләләринин сајы — әкәр артырса, — әһалијә нисбәтән јаваш артыр). Әввәлчә бир чәһәти гејд едәк; мәсәлә ја белә гојулмалыдыр ки, тичарәт-сәнаје әһалиси әкинчи әһалисиндән һесабына артыр (бу хүсусда ашағыда), ја да белә гојулмалыдыр ки, машынлы ири сәнајеdə фәһләләрин сајы артырмы. Иддиа етмәк олмаз ки, ибтидаи мәрһәлә етмәкдә олан капитализм чәмијјәтиндә хырда сәнаје мүәссисәләриндә вә ја мануфактурада фәһлә сајы артмалыдыр, чүнки фабрик ибтидаи сәнаје формаларыны даим сыхышдырыб арадан чыхарыр. Бизим фабрик-завод статистикамызын мә'луматы исә, јухарыда мүфәссәл көстәрилдији кими, чох вахт һеч дә елми мә'нада анладығымыз *фабрик* термининә аид дејилдир.

Бизи марагландыран мәсәлә һаггындакы мә'луматы тәдгиг етмәк үчүн, 1-чиси, бүтүн истеһсаллара аид мә'луматы, 2-чиси дә, узун бир мүддәтә аид мә'луматы көтүрмәлијик. Мә'луматын аз-чох мүгајисә едилә билмәси јалныз бу шәртлә тә'мин едилмиш олар. Биз 1865-чи вә 1890-чы илләри — ислаһатдан сонракы ијирми беш иллик бир дөврү көтүрүрүк. Әлдә олан статистика мә'луматына јекун вураг. Фабрик-завод статистикасы 1865-чи ил һаггында ән әтрафлы мә'лу-

мат верир; бу мә'лумата көрә, Авропа Русијасынын араг, пивә, чүгундур шәкәри вә түтүн истеһсалларындан башга, бүтүн истеһсалларында 380638 нәфәр фабрик-завод фәһләси вар имиш*. Һәмин истеһсалларда ишләјән фәһләләрин сајыны мүәјјән етмәк үчүн «Һәрби-статистика мәчмуәси» мә'луматындан ибарәт јеканә мөвчуд мә'луматы көтүрмәк лазым кәлир, һәм дә бу мә'лумат, јухарыда сүбут едилдији кими, ислаһ олунмалыдыр. Һәмин истеһсаллардакы 127 935 фәһләни әлавә етдикдә**, Авропа Русијасында 1865-чи илдәки бүтүн фабрик-завод фәһләләрinin јекуну (аксизли вә аксизсиз истеһсалларда) *508 573 нәфәр* олур***. 1890-чы илә дair мүвафиг рәгәм *839 730 нәфәр* олур****. Демәли, фәһләләрin сајы 65%, јә'ни әһалинин артмасына нисбәтән даһа чох артмышдыр. Лакин нәзәрдә тутулмалыдыр ки, *һагигәтдә фәһләләрин артмасы бу рәгәмләрин көстәрдијиндән шүбһәсиз даһа чохдур:* јухарыда мүфәссәл сүбут еднлди ки, 1860-чы илләрә аид фабрик-завод статистикасы мә'луматы хырда кустар, сәнәт вә кәнд тәсәрrүфаты мүәссисәләри фәһләләринин, һабелә евдә чалышан фәһләләрин бураја дахил едилмәси үзүндән шиширдилмишдир. Тәәссүф ки, материал чатышмадығындан биз бу шиширдилмиш рәгәмләрин һамысыны тамамилә тәсһих едә билмирик, чүз'и тәсһихдән исә имтина етмәји даһа мүнасиб сајырыг, хүсусән она көрә ки, ән бөјүк фабрикләрдәки фәһләләрин сајы һаггында ашағыда даһа дүрүст мә'лумат верiләчәкдир.

---

* «Малиjjә назирлиji системинә аид мә'лумат вә материаллар мәчмуәси», 1867, № 6. Артыг јухарыда көстәрдик ки, һазыркы мә'луматла мүгаjисә етмәк үчүн jалныз һәмин мәнбәjи, jә'ни малиjjә назирлиjинин мә'луматыны көтүрмәк олар.

** Пивә истеһсалында 6 825 нәфәр көстәрилир; бурада да рәгәмләр шиширдилмишдир, лакин бунлары тәсһих етмәк үчүн әлдә мә'лумат јохдур; чүгундур шәкәри истеһсалында — 68334 нәфәр («Малиjjә назирлиjинин салнамәси» нә көрә); түтүн истеһсалында — 6 116 нәфәр (тәсһих едилмишдир) вә араг истеһсалында — 46 660 нәфәр (тәсһих едилмишдир) көстәрилир.

*** 1866-чы ил һаггында ч. Т.-Барановски чәк. Вединjаковун көстәрдиjи рәгәми —493 371 нәфәр — гејд едир («Фабрик», с. 339). Бизим көстәрдиjимиз рәгәмдән чох аз фәргләнән бу рәгәмин нә jолла алындығыны билмирик.

**** 1890-чы илә аид «Көстәричи»jә көрә бу гәдәрдир. 875 764 нәфәрлик јекундан, мә'дән статистикасында тәкрар олунан фәһләләри, jә'ни: 291 нәфәр асфалт истеһсалы фәһләләрини, 3 468 нәфәр дуз истеһсалы фәһләләрини вә 32 275 нәфәр релс истеһсалы фәһләләрини чыхмаг лазымдыр.

Мә'дән-завод статистикасына кечирик. 1865-чи илдә јалныз мис вә дәмир истеһсалларында, һабелә гызыл вә платин мә'дәнләриндә ишләјән мә'дән фәһләләринин сајы һаггында мә'лумат верилмишдир; бунларын сајы Авропа Русијасында *133 176 нәфәрдир**. 1890-чы илдә јенә һәмин истеһсалларда *274 748 нәфәр***, *јә'ни икн дәфәдән артыг фәһлә* вар иди. Бу сонунчу рәгәм 1890-чы илдә Авропа Русијасындакы бүтүн мә'дән фәһләләринин 80,6%-ини тәшкил едир; әкәр һәмин истеһсалларын 1865-чи илдә дә бүтүн мә'дән фәһләләринин 80,6%-ини әһатә етдијини фәрз етсәк***, 1865-чи ил үчүн мә'дән фәһләләринин јекуну — *165 230 нәфәр*, 1890-чы ил үчүн исә — *340 912 нәфәр* тәшкил едәр. Демәли, фәһләләрин сајы 107% артмыш олур.

Сонра ири капиталист мүәссисәләриндәки фәһләләр сырасына дәмир јол фәһләләри дә дахилдир. 1890-чы илдә Авропа Русијасында Полша вә Гафгазла бирликдә *252 415 нәфәр* дәмир јол фәһләси вар иди****. 1865-чи илдә дәмир јол фәһләләринин сајы мә'лум дејилдир, лакин бунларын сајыны һәгигәтә кифајәт гәдәр јахын тәхмини шәкилдә мүәјјән етмәк олар, чүнки 1 верст јол шәбәкәсинә дүшән дәмир јол фәһләләринин сајы чох аз дәјишилир. Бир верстә 9 фәһлә һесаб ет-

---

* 60-чы илләрдә мә'дән фәһләләринин сајы һаггында бах: «Статистика мәчмуәси», I. 1866-чы ил. — «Малијјә назирлијинин салнамәси», I — «Мә'дән ишинә аид статистика мә'луматы мәчмуәси», 1864—1867-чи илләр, СПБ. 1864—1867, мә'дән елми комитәсинин нәшри.

** «1890-чы илдә мә'дән-завод сәнајеси һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси», СПБ. 1892. Бу «Мәчмуә»јә көрә, Авропа Русијасында чәми 342 166 фәһлә вар имиш, керосин заводларында чалышан фәһләләри (бунлар «Көстәрижи»дә һесабланмышдыр) чыхдыгдан вә бә'зи хырда сәнәләри дүзәлтдикдән сонра исә чәми 340 912 нәфәр фәһлә вар имиш.

*** Галан мә'дән истеһсалларындан елә'ләри вар ки, бурада фәһләләрин сајы јәгин ки, чох аз артмышдыр (дуз истеһсалында); елә'ләри вар ки, фәһләләрин сајы чох артмыш олмалы иди (даш көмүр истеһсалы, даш карханалары); елә'ләри дә вар ки, 1860-чы илләрдә бунлар һеч јох иди (мәсәлән, чивә һасилаты).

**** «Дәмир јолларын вә дахили су јолларының статистика нүмаләси». СПБ. 1893, с. 22. Јоллар назирлијинин нәшри. Тәәссүф ки, Авропа Русијасыны ајрыча көтүрмәк үчүн әлимизлә мә'лумат јох иди. Дәмир јол фәһләләри сырасына јалныз даими фәһләләри дејил, мүвәггәти фәһләләри (10 447 нәфәр) вә күнәмүздчуларыны да (74 504) дахил едирик. Мүвәггәти фәһләјә илдә орта һесабла чәкилән хәрч 192 манат, күнәмүздчүјә исә 235 манатдыр. Орта күнәмүзд һаггы —78 гәпикдир. Демәли, һәм мүвәггәти, һәм дә күнәмүздчү фәһләләр үчүн чох биссәсини чалышырлар, буна көрә дә ч. Н. — опун етдији кими («Очерклар», 124), бунлары нәзәрә алмамаг доғру дејилдир.

дикдә, 1865-чи илдә дәмир јол фәһләләрининн сајы *32076 нәфәр* олар*.

Һесабладығымыз рәгәмләрә јекун вураг.

Ири капиталист мүәссисәләриндәки фәһләләрин сајы (мин нәфәр һесабы илә)

Илләр	Фабрик-завод сәнајесиндә	Мә'дән сәнајесиндә	Дәмир јолларында	Чәми
1865	509	165	32	706
1890	840	340	252	1 432

Белә ликлә, ири капиталист мүәссисәләриндәки фәһләләрин сајы 25 ил әрзиндә икн дәфәдән чох артмышдыр, јә'ни фәһләләрин сајы нәишкн үмумнјјәтлә әһалијә нисбәтән, һәтта шәһәр әһалисинә нисбәтән дә сүр'әтлә артмышдыр**. Демәли, кетдикчә даһа чох фәһләнин әкинчиликдән вә хырда пешәләрдән ири сәнаје мүәссисәләринә чәлб едилдији шүбһәсиздир***. Бизим халгчыларын чох тез-тез әл атдыглары вә сүнистифадә етдикләри статистика мә'луматы бунu көстәрир. Лакин статистика мә'луматындан онларын сүнистифадә етмәсинин ән сон нөгтәси, доғрудан да әчаиб олан бу үсулдан нбарәтдир: онлар *фабрик-завод фәһ-*

---

* 1886-чы илдә 1 верстә — 9,0; 1890-чы илдә — 9,5; 1893-чү илдә — 10,2 1894-чү илдә 10,6; 1895-чи илдә — 10,9 дәмир јол фәһләси дүшүрдү; белә ликлә, бу рәгәмләр кетдикчә артмага доғру мејл көстәрир. Бах: «Русија ја ашг мә'лумат мәчмуәси», 1890 вә 1896-чы илләр; һабелә «Вестник Финансов», 1897, № 39, — Гејд едәк ки, бу параграфда биз јалныз 1865 вә 1890-чы илләр һаггындакы мә'луматлары мүгаjисә едирик; бунa көрә дә бүтүн империjадамы, јохса тәкчә Авропа Русиjасында олан дәмир јол фәһләләринин сајыны көтүрсәк, 1 верстә 9 нәфәрми, јохса аз фәһлә көтүрсәк, мә'дән сәнаjесинин бүтүн саһәләриними, јохса бунлардан јалныз 1865-чи илә даир мә'лумат оланларыны көтүрсәк, бунун әсла фәрги јохдур.

** 1863-чү илдә Авропа Русиjасында 61 милјон, 1897-чи илдә исә 12,0 милјон шәһәр әһалиси вар иди.

*** Ири капиталист мүәссисәләриндәки фәһләләрин сајы һаггында ән јени мә'лумат будур. Аксизсиз мүәссисәләрдәки фабрик-завод фәһләләрининн сајы һаггында 1900-чү илә даир, аксизли мүәссисәләрдәки фәһләләрин сајы һаггында 1903-чү илә даир мә'лумат вардыр. Мә'дән фәһләләри һаггында исә 1902-чи илә даир мә'лумат вардыр. Дәмир јол фәһләләриннн сајыны 1 верстә 11 нәфәр һесабы илә тә'јин етмәк олар (1904-чү ил јанвары 1-нә олан мә'лумат). Бах: «Јежегодник России», 1906 вә «Мә'дән сәнаjесинә даир мә'лумат мәчмуәси», 1902-чи ил.

Бу мә'лумата јекун вурдугда, белә бир нәтиҹә алырыг: Авропа Русиjасынын 50 губерниjасында 1900—1903-чү илләрдә — 1 261571 нәфәр фабрик-завод фәһләси; 477 025 нәфәр мә'дән фәһләси, 468 941 нәфәр дәмир јол фәһләси вар иди. Јекуну 2 207 537 нәфәр. Бүтүн Русиjа империjасында 1 509516 нәфәр фабрик-завод фәһләси, 626 929 нәфәр мә'дән фәһләси, 655 929 нәфәр дәмир јол фәһләси вар иди. Јекуну 2 792 374 нәфәр. Мәтндә дедикләримизи бу рәгәмләр дә тамамилә тәсдиг едир. *(2-чи нәшрә гејд).*

ләләри сајынын *бүтүн әһалијә* олан нисбәтини көтүрүр (!) вә бунун нәтичәсиндә алынан рәгәмә (1%-ә гәдәр) әсасланараг бу бир «овуч»* фәһләнин нә гәдәр аз бир мигдар тәшкил етмәсиндән дәм вурурлар! Мәсәлән, ч. Каблуков «Русијада фабрик фәһләләринин»** әһалијә нисбәтән бу фаизини тәкрар етдикдән сонра јазыр: «Гәрбдә исә (!!) е'мал сәнајесиндә чалышан фәһләләрин сајы...» («фабрик фәһләләри» илә «е'мал сәнајесиндә чалышан фәһләләрин» гәтијјән ејни бир шеј олмадыгы һәр бир кимназија тәләбәсинә дә ајдын дејилми?)... «бүтүн әһалијә көрә тамамилә башга бир нисбәт тәшкил едир», ја'ни бу нисбәт Инкилтәрәдә 53%-дән тутмуш Франсада 23%-ә гәдәрдир. «Чәтинлик чәкмәдән көрмәк олар ки, фабрик фәһләләри синфинин (!!) нисбәти чәһәтдән Гәрби Авропа илә бизим арамыздакы фәрг о гәдәр бөјүкдүр ки, бизим инкишафымызын кедишини Гәрби Авропанын инкишафы кедиши илә гәтијјән ејниләшдирмәк олмаз». Буну јазан һәлә профессор вә статистика мүтәхәссисидир! О бурада фөвгәл'адә чәсарәтлә бир һәмләдә ики сахтакарлыг едир: 1) фабрик фәһләләринин јеринә е'мал сәнајесиндә чалышан фәһләләри көтүрүр; 2) бу сонунчуларын јеринә е'мал сәнајесиндә чалышан әһалини көтүрүр. Бизим статистикачы алимләрә бу фәргләрин әһәмијјәтини изаһ едәк 1891-чи ил сијаһысына көрә Франсада е'мал сәнајесиндә 3,3 милјон фәһлә чалышырды — бу исә әһалинин онда бир һиссәсиндән аздыр (әһалинин 36,8 милјону мәшғәләјә көрә бөлүнмүш, 1,3 милјону бөлүнмәмишдир). Бунлар — јалныз фабрик фәһләләри дејил, бүтүн сәнаје мүәссисәләриндә ишләјән фәһләләрдир. Е'мал сәнајесиндә чалышан әһали исә 9,5 милјондур (бүтүн әһалинин 26%-инә гәдәрдир); бурада тәсәррүфатчылар вә башгалары (1 милјон), сонра гуллугчулар — 0,2 милјон, *аилә үзвләри* — 4,8 милјон вә ев гуллугчулары — 0,2 милјон — фәһләләр сырасына дахил едилмишдир***.

* Н. — он, I с., 326 вә башгалары.

** «Кәнд тәсәррүфатының игтисадијјатына дair мүһазирәләр», М., 1897, сәһ. 14.

*** «The Statesman's Yearbook», 1897, page 472. («Сијаси салнамә», 1897, сәһ. 472. *Ред.*).

Русијада олан мүвафиг мүнасибәтләри нүмајиш етдирмәк мәгсәди илә мисал үчүн ајры-ајры мәркәзләри көтүрмәк лазым кәлир, чүнки бүтүн әһалинин мәшғулијјәти һаггында статистикамыз јохдур. Бир шәһәр вә бир кәнд мәркәзи көтүрүрүк. Фабрик-завод статистикасына көрә, 1890-чы илдә Петербургда 51 760 фабрик-завод фәһләси вар иди («Көстәричи»јә көрә), 1890-чы ил 15 декабр тарихли С.-Петербург сијаһысына көрә исә е'мал сәнајесиндә һәр ики чинсдән 341 991 фәһлә чалышырды. Бунларын бөлкүсү исә белә иди*:

	Һәр ики чинсдән олан шәхсләрин сајы		
	Мүстәгиллләр (јә'ни өз-өзүнү доландыранлар)	Аилә үзвләри вә сә гуллугчулары	Чәми
Тәсәррүфат саһибләри	13 853	37 109	50 962
Идарә ишчиләри (гуллугчулар)	2 226	4 574	6 800
Фәһләләр	148 111	61 098	209 209
Тәкләр	51 514	23 506	75 020
Чәми	215 704	126 287	341 991

Башга бир мисал: 1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә, Нижни Новгород губернијасы Горбатов гәзасынын Богородск кәндиндә (јухарыда көрдүјүмүз кими, бу кәнд әкинчиликлә мәшғул олмур вә «бир нөв ваһид көн-дәри заводу» тәшкил едир) *392 фабрик-завод фәһләси* вар иди; һалбуки 1889-чу илин земство сијаһысына көрә, пешәчи әһали 8 мин нәфәрә гәдәрдир (бүтүн әһали — 9 241 нәфәрдир; пешәси олан аиләләр 9/10-дан артыгдыр). Гој ч. Н. — он, ч. Каблуков вә К°-сы бу рәгәмләр үзәриндә дүшүнсүнләр!

Икинчи нәшрә әлавә. Инди әлимиздә 1897-чи илин үмуми сијаһысында бүтүн әһалинин мәшғәләсинин статистикасы һаггында топланмыш мә'луматын нәти-

* «С.-Петербург 1890-чы ил сијаһысына көрә». СПБ. 1893-чү ил. II—XV пешә групларынын јекуну көтүрүлмүшдүр. Пешә илә чәми 551 700 нәфәр машғулдур; бунлардан 200 748 нәфәри тичарәтдә, чарвадарлыгда вә мејханачылыгда чалышыр. — «Тәкләр» дедикдә, муздлу фәһлә ишләтмәјән хырда истеһсалчылар нәзәрдә тутулур.

чәләри вардыр. Бүтүн Русија империјасы һаггында мә'луматы тәһлил етдикдә алдығымыз рәгәмләр бунлардыр* (милјон һесабы илә):

Мәшғәләләр	Мүстәгиллər	Аилә үзвләри	Бүтүн әһали
	һәр ики чинсдән		
а) Мә'мурлар вә гошун	1,5	0,7	2,2
б) Руһанилəр вә азад пешәләр	0,7	0,9	1,6
в) Рентачы вә пенсијачылар	1,3	0,9	2,2
г) Дустаглар, фаһишәләр, мүәјјән пешәси олмајанлар, намә'лумлар	0,6	0,3	0,9
Гејри-мәһсулдар әһалинин јекуну	*4,1*	*2,8*	*6,9*
д) Тичарәт	1,6	3,4	5,0
е) Јоллар вә рабитә	0,7	1,2	1,9
ж) Хүсуси гуллугчулар, ев гуллугчулары, күнәмуздчулар	3,4	2,4	5,8
Јарымәһсулдар әһалинин јекуну	*5,7*	*7,0*	*12,7*
з) Кәнд тәсәрруфаты	18,2	75,5	93,7
и) Сәнаје	5,2	7,1	12,3
Мәһсулдар әһалинин јекуну	*23,4*	*82,6*	*106,0*
Чәми	*33,2*	92,4	125,6

Шүбһәсиз ки, бу мә'лумат фабрик-завод фәһләләринин сајыны бүтүн әһали илә мүгајисә етмәк үчүн халгчыларын ишләтдији үсулун чәфәнк бир шеј олдуғуна даир јухарыда дејиләнләри тамамилә тәсдиг едир.

Бүтүн Русија әһалисинин мәшгәләјә көрә бөлкүсү һаггында јухарыда көстәрилмиш мә'луматы, ән әввәл, Русијада бүтүн әмтәә истеһсалынын вә капитализмин әсасы олан *ичтимаи әмәк бөлкүсүнү* нүмајиш етдир-

* «1897-чи ил јанварын 28-дә бүтүн әһалинин илк дәфә сијаһыја алынмасы мә'луматынын тәһлили нәтичәсиндә империја һаггында әлдә едилән үмуми јекун». Мәркәзи стат. ком.-нин нәшри: II чилд. XXI чәдвәл. сәһ. 296. Пешә групларыны мән бу чүр тәртиб етмишәм: а) 1, 2 вә 4; б) 3 вә 5—12; в) 14 вә 15; г) 16 вә 63—65; д) 46—62; е) 41—45; ж) 13; з) 17—21; и) 22—40.

мәк үчүн груплашдырмаг мараглыдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән бүтүн әһали үч бөјүк гисмә бөлүнмәлидир: I. Кәнд тәсәррүфаты әһалиси. II. Тичарәт-сәнаје әһалиси. III. Гејри-мәһсулдар (даһа дүрүстү: тәсәррүфат ишиндә иштирак етмәјән) әһали. Јухарыда көстәрилмиш доггуз групдан (а—и) јалныз бири бу үч әсас гисмин һеч биринә билаваситә вә тамамилә дахил едилә билмәз. Бу мәһз *ж* групудур: хүсуси гуллугчулар, ев гуллугчулары вә күнәмуздчулардыр. Бу групу *тәғрибән* тичарәт-сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты әһалиси арасында бөлмәк лазымдыр. Бу групун шәһәрдә јашајан һиссәсини (2,5 милјон) биз тичарәт-сәнаје әһалиси сырасына, кәзаларда јашајан һиссәсини (3,3 милјон) исә кәнд тәсәррүфаты әһалиси сырасына дахил етмишик. Белә ликлә, бүтүн Русија әһалиси белә бөлүнмүш олар:

Русијанын кәнд тәсәррүфаты әһалиси	97,0 милјон
Тичарәт-сәнаје әһалиси	21,7 »
Гејри-мәһсулдар әһали	6,9 »
Чәми	125,6 милјон

Бурадан ајдын көрүнүр ки, бир тәрәфдән, әмтәә тәдавүлү вә, демәли, әмтәә истеһсалы Русијада өзүнә тамамилә мөһкәм јер тутмушдур. Русија капиталист өлкәсидир. Дикәр тәрәфдән, бурадан көрүнүр ки, Русија өз игтисади инкишафында башга капиталист өлкәләринә нисбәтән һәлә чох керидәдир.

Сонра. Бу әсәрдә етдијимиз тәһлилдән сонра, Русијанын бүтүн әһалисинин мәшғәләси статистикасындан бүтүн Русија әһалисинин өз *синфи* вәзијјәти чәһәтдән, јә'ни ичтимаи истеһсал гурулушунда өз мөвгеји чәһәтдән һансы *әсас* категоријалара бөлүндүјүнү *тәхмини* мүәјјән етмәк үчүн истифадә едилә биләр вә едилмәлидир.

Буну мүәјјән етмәк — әлбәттә, јалныз тәхмини мүәјјән етмәк — имканы ондан ибарәтдир ки, биз кәндлиләрин үмумијјәтлә һансы әсас игтисади груплара бөлүндүјүнү билирик. Русијада олан кәнд тәсәррүфаты әһалисинин исә һамысыны тамамилә кәндли һесаб

етмәк олар, чүнки үмуми јекунда мүлкәдарларын сајы һеч дәрәчәсиндәдир. Һәм дә мүлкәдарларын хејли һиссәси рентачылар, мә'мурлар, али мәнсәб саһибләри вә саирә сырасында һесаблашмышдыр. 97 милјондан ибарәт олан кәндли күтләсиндә исә үч әсас групу фәргләндирмәк лазымдыр: ашағы груп — әһалинин пролетар вә јарымпролетар тәбәгәләри; орта груп — ән јохсул хырда тәсәррүфат саһибләри; вә јухары груп — варлы хырда тәсәррүфат саһибләри. Мүхтәлиф *синфи* үнсүрләр олмаг е'тибары илә бу групларын башлыча игтисади әламәтләрини биз јухарыда мүфәссәл тәһлил етмишик. Ашағы груп — јохсул вә башлыча олараг, јахуд јарыја гәдәр өз *иш гүввәсини сатмагла* јашајан әһалидән ибарәтдир. Орта груп — ән јохсул хырда тәсәррүфат саһибләри, чүнки орта кәндли мәһсул бол кәлән илдә дә өз еһтијачларыны күч-бәлә илә тә'мин едә билир, лакин бурада *әсас* јашајыш мәнбәји — «мүстәгил» (әлбәттә, заһирән мүстәгил) *хырда тәсәррүфатдыр*. Нәһајәт, јухары груп — варлы хырда тәсәррүфат саһибләридир ки, бунлар пај торпагы олан аз-чох бөјүк мигдарда муздурлары, күнәмуздчулары вә үмумијјәтлә мүхтәлиф муздлу фәһләләри истисмар едирләр.

Үмуми јекунда бу групларын тәшкил етдији тәхмини һиссә: 50%, 30% вә 20%-дир. Јухарыда биз һәмишә һәјат вә ја тәсәррүфатларын тәшкил етдији һиссәни көтүрүрдүк. Инди әһалинин тәшкил етдији һиссәни көтүрәк. Бу дәјишиклик нәтичәсиндә ашағы груп артыр, јухары груп исә әскилир. Лакин кечмиш он ил мүддәтиндә Русијада мәһз белә бир дәјишиклик әмәлә кәлдији шүбһәсиздир; кәндлиләрин атсызлашмасы вә пар-јохдан чыхмасы, кәндләрдә диләнчилијин вә ишсизлијин артмасы вә саирә дә буна ајдын дәлаләт едир.

Демәли, кәнд тәсәррүфаты әһалисинин тәхминән 48,5 милјон нәфәри пролетарлар вә јарымпролетарлардыр; ән јохсул хырда тәсәррүфат саһибләри вә онларын аиләләри тәхминән 29,1 милјондур, варлы хырда тәсәррүфатларын әһалиси исә 19,4 милјона гәдәрдир.

Сонра, тичарәт-сәнаје әһалисини вә кејри-мәһсул-

дар әһалини нә чүр бөлмәк мәсәләси гаршыја чыхыр. Гејри-мәһсулдар әһали арасында халис ири буржуа үнсүрләри вардыр: бүтүн рентачылар («капитал вә дашынмаз әмлак кәлири илә јашајанлар» — бизим статистикада 14-чү групун биринчи һиссәси — 0,9 милјон), сонра буржуа зијалыларынын бир һиссәси, бөјүк һәрби вә мүлки мә'мурлар вә башгалары. Бураја чәми 1½ милјона гәдәр әһали дахил олмалыдыр. Һәмин гејри-мәһсулдар әһалинин дикәр гүтбүндә ашағы рүтбәли орду, донанма, жандарм вә полис нәфәрләри (1,3 милјона гәдәр), св гуллугчулары вә хејли мигдар хидмәтчи (чәми ½ милјона гәдәр), тәхминән ½ милјон диләнчи, сәфил вә и. а. вә саирә дурмушдур. Бурада әсас игтисади типләрә ән јахын олан груплары јалныз тәхминән бөлмәк олар: бунлардан 2 милјона гәдәрини пролетар вә јарымпролетар әһали (гисмән лүмпенпролетарлар) сырасына, 1,9 милјона гәдәрини ән јохсул хырда тәсәррүфат саһибләри сырасына вә 1,5 милјона гәдәрини, о чүмләдән гуллугчуларын, идарә ишчиләринин, бүржуа зијалыларынын вә саирәнин чох һиссәсини, варлы хырда тәсәррүфат саһибләри сырасына дахил етмәк олар.

Нәһајәт, тичарәт-сәнаје әһалиси арасында пролетариат, шүбһәсиз ки, ән чохдур, онунла ири буржуазија арасындакы учурум ән дәриндир. Лакин сијаһы бу әһалинин тәсәррүфат саһибләринә, тәкләрә, фәһләләрә вә саирәјә бөлүнмәси һаггында һеч бир мә'лумат вермир. Буна көрә дә, истеһсалдакы мөвгеји чәһәтдән бөлүнмүш Петербург сәнаје әһалиси һаггында јухарыда көстәрдијимиз мә'луматы нүмунә көтүрмәк лазым кәлир. Бу мә'лумата әсасланараг әһалинин тәхминән 7%-ини ири буржуазија, 10%-ини варлы хырда буржуазија, 22%-ини ән јохсул хырда тәсәррүфат саһиби, 61%-ини дә пролетариат сырасына дахил етмәк олар. Бүтүн Русијада сәнаје саһәсиндә хырда истеһсал, әлбәттә, Петербургдакына нисбәтән даһа чох давамлыдыр, лакин бунун әвәзиндә биз, саһибкарлар үчүн евләрдә чалышан јығын-јығын тәкләри вә кустарлары јарымпролетар әһали сырасына дахил етмирик. Демәли, көтүрдүјүмүз нисбәтләр үмумијјәтлә јәгин ки,

һәгигәтдән аз фәргли олачагдыр. Онда тичарәт-сәнаје әһалиси арасында ири буржуазија 1,5 милјона гәдәр, варлылар 2,2 милјона гәдәр, еһтијачы олан хырда истеһсалчылар 4,8 милјона гәдәр, әһалинин пролетар вә јарымпролетар тәбәгәләри исә 13,2 милјона гәдәр олур.

Кәнд тәсәрруфаты, тичарәт-сәнаје әһалисини вә гејри-мәһсулдар әһалини бирләшдирдикдә, бүтүн Русијанын әһалиси өз синфи мөвгеји чәһәтдән тәхминән бу чүр бөлүнмүш олур.

	Һәр ики чинслән олан бүтүн әһали
Ири буржуазија, мүлкәдарлар, али мәнсәб саһибләри вә башгалары	3,0 милјона гәдәр
Варлы хырда тәсәрруфат саһибләри	23,1 » »
Ән јохсул хырда тәсәрруфат саһибләри	35,8 » »
Пролетарлар* вә јарымпролетарлар	63,7 » »
Чәми	125,6 милјона гәдәр

Биз шүбһә етмирик ки, Русијанын игтисадијјаты һаггында бу гәдәр «садәләшдирилмиш» бир тәсәввүр әлејһинә бизим кадет вә кадетлик едән игтисадчылар вә сијасәтчиләр тәрәфиндән һәјәчанлы е'тиразлар едиләчәкдир. Әтрафлы тәһлилдә игтисади зиддијјәтләрин дәринлијини пәрдәләмәкдән вә ејни заманда бу зиддијјәтләрин *бүтөвүнә* олан сосиалист бахышынын «габалығындан» шикајәт етмәкдән әлверишли вә фајдалы нә ола биләр. Ајдындыр ки, бизим чыхардығымыз нәтичәни бу үсулла тәнгид етмәјин һеч бир елми әһәмијјәти ола билмәз.

Бу вә ја башга рәгәмләрин һәгигәтә *нә дәрәчә јахын олдуғу* һаггында, әлбәттә, ајры-ајры фикир ихтилафлары ола биләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән ч. Лоситскинин «1897-чи ил сијаһысы үзрә Русија әһалиси һаггында етүдләр» («Мир Божи», 1905, № 8) адлы әсәрини гејд етмәк мараглыдыр. Мүәллиф сијаһыда билаваситә фәһләләрин вә ев гуллугчуларынын сајы һаггында верилән мә'луматдан истифадә етмишдир. Бу мә'луматда

* Пролетарлар азы 22 милјондур. Бу хүсусда сонралар бәһс олуначагдыр.

әсасән о, Русијада 22 милјон пролетар әһалиси, 80 милјон кәндли вә торпаг саһиби, 12 милјона гәдәр саһибкар вә тичарәт-сәнаје гуллугчусу вә 12 милјона гәдәр пешәсиз әһали олдуғуну мүәјјән етмишдир.

Бу мә'лумата көрә, пролетариатын сајы бизим чыхардығымыз нәтичәјә јахындыр*. «Кәсбкарлыгдан» асылы олан јохсул кәндлиләр, кустарлар вә саирә арасында јарымпролетар әһалинин бөјүк бир күтлә тәшкил етдијини инкар етмәк, Русијанын игтисадијјаты һаггында бүтүн мә'лумата истеһза етмәк демәк оларды. Јарымпролетар әһалинин сајча чох бөјүк олдуғуна шүбһә етмәмәк үчүн, тәкчә Авропа Русијасында $3^1/_4$ милјон атсыз *һәјат* олдуғуну, 3,4 милјон биратлы һәјат олдуғуну хатырламаг, нчарә, «кәсбкарлыг», будчә вә саирә һаггында земство статистикасы мә'луматынын мәчмусуну хатырламаг кифајәтдир. Пролетар вә јарымпролетар әһалинин бирликдә кәндлиләрин јарысыны тәшкил етдијини зәнн етмәк, бу әһалинин сајыны јәгин ки, һеч дә артырмаг јох, әскилтмәк демәкдир. Гејри-әкинчи әһали арасында исә пролетар вә јарымпролетар тәбәгәләрин фаизи, шүбһәсиз, даһа јүксәкдир.

Сонра, бүтөв бир игтисади мәнзәрәни парчаламаг истәмириксә, тичарәт-сәнаје идарә ишчиләринин, гуллугчуларын, буржуа зијалыларынын, мә'мурларын вә и. а. хејли һиссәсини варлы хырда тәсәррүфат саһибләринин сырасына дахил етмәлијик. Бу чүр әһалинин мигдары һаггында чох бөјүк рәгәм көстәрмәклә биз, ола биләр ки, һәддиндән артыг еһтијатлы һәрәкәт етмиш олуруг: чох ола билсин ки, ән јохсул хырда тәсәррүфат саһибләринин сајыны артырмаг вә варлыларын сајыны әскилтмәк лазым иди. Лакин белә бир бөлкүнүн тамамилә дүрүст бир статистика мә'луматы олдуғу гәтијјән иддиа едилмир.

Статистика, чох вахт биздә олдуғу кими, сон мәгсәдә чевриlмәмәли, әтрафлы тәһлил нәтичәсиндә мүәјјән едилмиш ичтимаи-игтисади мүнасибәтләри тәсвир ет-

* Ч-б Лоситскинин фәһләләр вә ев гуллугчулары һаггында истифадә етдији статистиканын тәфсилатыны бурада арашдырмаг јерсиз оларды. Еһтимал ки, бу статистикада фәһләләрин сајы хејли *әскилдилмишдир*.

мәлидир. Русија әһалиси ичәрисиндә хырда буржуа тәбәгәләринин сајча чох олдуғуну пәрдәләмәк игтисади керчәклијимизин мәнзәрәсини ачыгча сахталашдырмаг демәк оларды.

VI. БУХАР МҮӘРРИКЛӘРИ СТАТИСТИКАСЫ

Истеһсалда бухар мүһәррикләринин тәтбиги машынлы ири сәнајенин ән сәчијјәви әламәтләриндән биридир. Она көрә дә бу хүсусда олан мә'луматы нәзәрдән кечирмәк мараглы олар. «Русија империјасында бухар мүһәррикләри статистикасы үчүн материаллар» (СПБ. 1882. Мәркәзи стат. ком.-нин нәшри) 1875—1878-чи илләрдә олан бухар мүһәррикләринин сајыны көстәрир*. 1892-чи ил һаггында әлимиздә олан «Фабрик-завод сәнајесинә аид мә'луматын јекуну»ндакы рәгәмләр бүтүн фабрик-завод вә мә'дән истеһсалларыны әһатә едир. Һәмин мә'луматын мүгајисәсини көтүрәк:

Сәнаједә бухар мүһәррикләринин сајы

	1875—1878-чи илләр			1892-чи ил		
	Бухар газанлары	Бухар машынлары	Онларын күчү	Бухар газанлары	Бухар машынлары	Онларын күчү
Аврона Русијасы (50 губ.)	7 224	5 440	98 888	11 272	10 458	256 469
Полша	1 071	787	14 480	2 328	1 978	81 346
Гафгаз	115	51	583	514	514	5 283
Сибир вә Түркүстан	100	75	1 026	134	135	2 111
Империјада чәми	8 510	6 353	114 977	14 248	13 085	345 209

Русијада 16 ил әрзиндә бухар мүһәррикләринин сајы күч е'тибары илә *үч дәфә*, Аврона Русијасында исә $2^1/_2$ *дәфә* артмышдыр. Бухар машынларынын сајы бүи-

* 1892-чи илдә мүгајисә етмәк үчүн 13 истеһсал групундан: I (кәнд тәсәррүфаты), XII (мәтбәә вә литографија) вә XIII («су кәмәрләри» вә и. а.) группары чыхырыг, Локомобилләр бухар машынлары илә бирликдә һесабламышдыр.

дан аз артмышдыр, белә ки, һәр бухар машынының орта күчү хејли јүксәлмишдир, јә'ни Авропа Русијасында 18-дән 24-ә, Полша Чарлығында исә 18-дән 41-ә чатмышдыр. Демәли, һәмин мүддәтдә машынлы ири сәнаје чох сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Бухар мүһәррикләринин күчүнә көрә, 1875—1878-чи илләрдә ашағыдакы губернијалар башгаларындан ирәлидә иди: С.-Петербург губернијасы (17 808 күчүндә), Москва губернијасы (13 668), Кијев губернијасы (8 363), Перм губернијасы (7 348), Владимир губернијасы (5 684),— бу 5 губернијада үмумијјәтлә 52 871 ат күчүндә, јә'ни Авропа Русијасында олан мүһәррикләрин тәхминән $^{3}/_{5}$-ү гәдәр мүһәррик вар иди; сонра Подолск губернијасы (5 480), Петроков губернијасы (5 071), Варшава губернијасы (4 760) кәлир. 1892-чи илдә бу сыра дәјишилир: Петроков губернијасы (59 063), С.-Петербург губернијасы (43 961), Јекатеринослав губернијасы (27 839), Москва губернијасы (24 704), Владимир губернијасы (15 857), Кијев губернијасы (14 211) — сонунчу 5 губернијада 126 572 ат күчүндә, јә'ни Авропа Русијасыдакы бүтүн мүһәррикләрин тәхминән $^{1}/_{2}$-и гәдәр мүһәррик вар иди; сонра Варшава губернијасы (11 310) вә Перм губернијасы (11 245) кәлир. Бу рәгәмләр ики јени сәнаје мәркәзи әмәлә кәлдијини ајдын көстәрир: Полшада вә Чәнубда. — Петроков губернијасында бухар мүһәррикләринин мигдары 11,6 дәфә артмыш, Јекатеринослав вә Дон губернијаларында* бирликдә 2 834 ат күчүндән 30 932 ат күчүнә чатмыш, јә'ни 10,9 дәфә артмышдыр. Бу гәдәр сүр'әтлә артан һәмин сәнаје мәркәзләри сонунчу јерләрдән биринчи јерләрә галхмыш вә көһнә сәнаје мәркәзләрини керидә бурахмышдыр. Гејд едәк ки, *мәһсулдар* истеһлак шејләри һазырлајан сәнајенин, јә'ни мә'дән вә металлургија сәнајесинин даһа сүр'әтлә артдығы бу рәгәмләрдән дә көрүнүр. 1875—1878-чи илләрдә бу сәнаједа 22 966 ат күчүндә 1 040 бухар машыны (Авропа Русијасында) ишләдилдији һалда, 1890-чы илдә 74 204 ат күчүндә 1 960 бухар машыны ишләдилирди, јә'ни 14

* 1878-чи илдән сонра бу губернијаларын сәрһәдләри дәјишдирилдијиндә көрә биз онлары бирләшдиририк.

ıллık artym 16 ıл әrzindә bүtүn sәnajedә bүtүn buxar mүhәrriklärinin sajynyn artymyndan чox olmushdur. Istehsal vasitәläri hazyrlajan sәnaje bүtүn sәnajenin ketdikчә daha bөjүk hissәsini tәshkil edir*.

VII. ИРИ ФАБРИКЛӘРИН АРТМАСЫ

Bizim fabrik-zavod statistikamyzyn mә'lumatynyn, jүxarыda sүbut edildiji kimi, jarytmaz olmasy, Rusijada islahatdan sonra mashynly iri sәnajenin nechә inkishaf etdijini mүәjjәnlәshdirmәk үчүн bizi daha mүrәkkәb harr-hesaba әl atmaға mәчbur etdi. Biz iri fabriklәr, jә'ni 100 vә daha artyg fәhlәsi olan mүәssisәlәr haggynda 1866, 1879, 1890 vә 1894/95-чи illәr mә'lumatyndan ajry-ajry rәgәmlәri seчib kөtүrdүk**. Kәnar fәhlәlәr jalnyz 1894/95-чи il «Sijahy»sy mә'lumatynda tamamilә ajryча hesablanmyshdyr: buna kөrә dә gejddә kөstәrilәn tәshhүlәrә bahmajaraг, әvvәlki (xүsүsәn 1866 vә 1879-чу) illәrin mә'lumaty, ola bilәr jenә bir gadar artyrylmyш olsun

Bү әn iri fabriklәr haggynda mә'lumaty veririk. [543-чү səhifədəki qoшma cədvələ bax. *Red.*]

Bү cədvәlin tәhlilinә 1866—1879—1890-чы illәrә aid mә'lumatdan baшlajaг. Iri fabriklәrin үmumi

---

* Rusijada buxar mүhәrrikläri ajrылmamasynyn 1892-чи illәn sonra neчә artdыgyny indidәn kөrmәk olur ki, fabrik müfәttishlәrinin hesabatlarына kөrә, 1904-чү ildә 64 gubernijada 27,579 fabrik-zavod buxar qazany var idi, kand tәsәrrүfatы buxar qazanlarыgdan baшga isә, чәmi 8 887 buxar qazany var idi. *(2-ci nəşrə gedir).*

** Mәnbәlәr: «Malumjә nazirlijinin salnamәsi» I (jalnyz 71 istehsal haggynda mә'lumat verir); «Kөstәrichilәr». I vә 3 nәшrlәri — «Sijahy»da olduгu kimi bүtүn istehsallar haggynda mә'lumat verir; lakin «Sijahy»nyn mә'lumatyny «Kөstәrichi»nin mә'lumaty ilә mүqayisә etmәk үчүn «Kөstәrichi»nin sijahysyna daxil olmuш istehsallar syrasyndan relс istehsalыny чыxarmaг lazymdyr. Fabrik-zavod fәhlәlәrini syrasyna en fәhlәlәrinin dә daxil edildiji mүәssisәlәr harич edilmishdir. Bә'zәn fabrik-zavod fәhlәlәri syrasyna en fәhlәlәrinin daxil edilmәsi hәmin nәшrlәrdәn geid hissәsindә aчыг kөstәrilmir. bә'zәn ilә mүxtәlif illәrә aid mә'lumatlarын mүqayisәsi buny aшkar kөstәrir: mәsәlәn, Saratov gubernijasynda 1879, 1890 vә 1894/95-чи illәrә dair oxt istehsalы haggynda mә'lumatы bүtүnlүkdә mүqayisә et. (Müqayisə et: VI fəsil, § 11, 1.). *Singheimer* «Ueber die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland». Stuttg. 1893) [*Zinxeymer* («Almaniyada iri fabrik istehsalının inkişaf hüdudları haqqında». Stuttqart, 1893). *Red.*] 50 vә daha artyg fәhlәsi olan mүәssisәlәri iri fabriklәr syrasyna daxil edir. Biz dү normany heч dә aшkara hesab etmirik, lakin Rusijada aid mә'lumatы hesablamaq чәtin olduгu үчүn jalnyz әn iri fabriklәrlә kifajәtlәnmәk lazym kәldi.

Авропа Русијасынын ән ири фабрикләри илләр үзрә

Фәһләләрин сајына көрә фабрикләрин груплары	1866				1879				1890				1894/95			
	Фабрик. сајы		Фәһләләрин сајы	Истеһсал мәбләғи (мин манат һесабы илә)	Фабрик. сајы		Фәһләләрин сајы	Истеһсал мәбләғи (мин манат һесабы илә)	Фабрик. сајы		Фәһләләрин сајы	Истеһсал мәбләғи (мин манат һесабы илә)	Фабрик. сајы		Фәһләләрин сајы	Истеһсал мәбләғи (мин манат һесабы илә)
	чәми	бунлардан бухар мүһәр. оланлар			чәми	бунлардан бухар мүһәр. оланлар			чәми	бунлардан бухар мүһәр. оланлар			чәми	бунлардан бухар мүһәр. оланлар		
A) 100—499 фәһ. олан	512	204	109 161	99 830	641	354	141 727	201 542	712	455	156 699	186 289				
B) 500—999 » »	90	68	59867	48 359	130	119	91 887	117 830	140	140	94 305	148 546				
C) 1 000 вә даһа артыг фәһләси олан	42	35	62 801	52 877	81	76	156 760	170 533	99	99	213 333	253 130				
*Јекуну**	644	307	231 729	201 066	852	549	390 374	489 905	951	694	464 337	587 965				
A) 100—499 фәһ. олан					981	534	219 735	289 006	1 133	769	252 656	355 258				
B) 500—999 » »					166	145	115 586	142 648	183	183	121 553	190 265				
C) 1 000 вә даһа артыг фәһләси олан					91	83	174 322	198 272	115	115	248 937	313 16				
*Јекуну**					1 238	762	509 643	629 926	1 431	1 067	623 146	858 588				
A) 100—499 фәһ. олан					979	532	219 436	289 759	1 131	767	2 2 063	352 526	1 136	935	252 676	374 444
B) 500—999 » »					164	144	113 936	140 791	182	182	120 936	186 115	215	212	143 453	229 363
C) 1 000 вә даһа артыг фәһләси олан					86	78	163 044	177 537	108	108	226 207	276512	117	117	259 541	351 426
*Јекуну**					1 229	754	496 416	607 087	1 421	1057	599 206	815 153	1 468	1 264	655 670	9 5 233

* 1866—1879—1890-чы илләр һаггындакы бу мә'лумат 71 истеһсала аиддир. Бунларын һаггында 1866-мы илә даир мә'лумат вардыр.

** 1879—1890-чы илләр һаггындакы бу мә'лумат һәм аксизли, һәм дә аксизсиз истеһсалларын һамысына аиддир.

*** 1879—1890—1894/95-чи илләр һаггындакы бу мә'лумат релс (полад-рытәл) истеһсалындан башга бүтүн истеһсаллара аиддир.

сајы һәмин илләр әрзиндә белә дәјишилмишдир: 644—852—951 вә ја фаиз һесабы илә: 100—132—147. Демәли, 24 ил әрзиндә ири фабрикләрин сајы тәхминән бир јарым дәфә артмышдыр. Һәм дә ири фабрикләрин ајры-ајры дәрәчәләри һаггындакы мә'луматы көтүрсәк көрәрик ки, фабрикләр нә гәдәр ири олурса, онларын сајы бир о гәдәр сүр'әтлә артыр (А : 512 — 641 — 712 фабрик; В : 90 — 130 — 140; С . 42 — 81 — 99). Бу, истеһсалын кетдикчә даһа артыг тәмәркүзләшдијини көстәрир.

Механики мүәссисәләрин сајы бүтүн фабрикләрин сајына нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр; фаиз һесабы илә бу артым белә дир: 100—178—226. Ири мүәссисәләрин кетдикчә даһа чох һиссәси бухар мүһәррикләри ишләтмәјә башлајыр. Фабрикләр нә гәдәр ири олурса, онларын арасында механики мүәссисәләр бир о гәдәр чох олур; мүәјјән дәрәчәдән олан фабрикләрин үмуми сајына нисбәтән бу мүәссисәләрин фаизини һесабласаг, ашағыдакы рәгәмләри алмыш оларыг: А) 39% — 53% — 63%; В) 75% — 91% — 100%; С) 83% — 94% — 100%. Бухар мүһәррикләриниң тәтбиги истеһсал һәчминин кенишләнмәси илә, истеһсалда коопсрасијанын кенишләнмәси илә сых әлагәдардыр.

Бүтүн ири фабрикләрдә фәһләләрин сајы фаиз һесабы илә белә дәјишилмишдир: 100 — 168 — 200. Фәһләләрин сајы 24 ил әрзиндә ики гат артмышдыр, јә'ни «фабрик-завод фәһләләриниң» үмуми артымыны өтүб кечмишдир. Орта һесабла һәр ири фабрикә дүшән фәһләләрин сајы илләрә көрә: 359—458—488 нәфәр; дәрәчәләр үзрә исә: А) 213 — 221 — 220; В) 665 — 706 — 673; С) 1 495 — 1 935 — 2 154 нәфәр иди Демәли, ән ири фабрикләр кетдикчә фәһләләрин даһа чох һиссәсини тәмәркүзләшдирир. 1866-чы илдә ири фабрикләрдә чалышан бүтүн фәһләләрин 27%-и, 1879-чу илдә 40%-и, 1890-чы илдә 46%-и 1 000 вә даһа артыг фәһләси олан фабрикләрдә иди.

Бүтүн ири фабрикләрин истеһсал мәблағинин дәјишилмәси фаиз һесабы илә 100 — 243 — 292 тәшкил едир, дәрәчәләр үзрә исә: А) 100 — 201 — 187;

B) 100—245—308; C) 100—323—479. Демәли, бүтүн ири фабрикләрин истеһсал мәбләғи тәгрибән үч дәфә артмышдыр; һәм дә фабрик ири олдуғча истеһсал мәбләғи дә даһа сүр'әтлә артмышдыр. Лакин мүхтәлиф дәрәчәләр үзрә һәр ајрыча илә аид олан әмәк мәһсулдарлығыны мүгајисә етсәк, бир гәдәр башга вәзијјәт көрәрик. Бүтүн ири фабрикләрдә һәр фәһләјә дүшән истеһсал мәбләғинин орта мигдары: 866 манат — 1 250 — 1 260, дәрәчәләр үзрә исә: A) 901 — 1 410 — 1 191; B) 800 — 1 282 — 1 574; C) 841 — 1 082 — 1 188 манат олар. Демәли, һәр ајрыча илдә (бир фәһләјә дүшән) истеһсал мәбләғинин ашағы дәрәчәдән јухары дәрәчәјә доғру галхдығы мүшаһидә олунмур. Бунун сәбәби одур ки, мүхтәлиф дәрәчәләр сырасына хаммалын дәјәри вә демәли, һәр фәһләјә дүшән иллик истеһсалын мигдары чәһәтдән фәргли олан мүхтәлиф истеһсаллара аид фабрикләр гејри-бәрабәр нисбәтдә дахил олур*.

1879—1890-чы вә 1879—1890—1894/95-чи илләрә даир мә'луматы да бу чүр мүфәссәл тәдгиг етмәји артыг билирик, чүнки бу, јухарыда дејиләнләрин һамысыны бир гәдәр башга фанз нисбәтләри һаггында тәкрар етмәк демәк оларды.

Сон заманлар «Фабрик мүфәттишләри һесабатларынын јекунунда фәһләләрин сајына көрә фабрик вә заводларын груплара бөлүнмәси һаггында мә'лумат верилир. 1903-чү илин мә'луматыны көтүрәк.

Фабрик-завод мүәссисәләринин груплары	Русијанын 64 губернијасында		Авропа Русијасынын 50 губернијасында[155]	
	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы
20-дән аз фәһләси олан	5 749	63 652	4 533	51 728
21— 50 » »	5 064	158 602	4 253	134 194
51 — 100 » »	2 271	156 789	1 897	130 642
101 — 500 » »	2 095	463 366	1 755	383 000
501—1 000 » »	404	276 485	349	240 440
1 000-дән јухары »	238	521 511	210	457 534
Чәми	15 821	1 640 406	12 997	1 397 538

* Мәсәлән, 1866-чы илдә *A* дәрәчәсинә 17 гәнд заводу дахил олмушдур: бунларда 1 фәһләјә 6 мин маната гәдәр иллик истеһсал дүшүр; һалбуки јухары дәрәчәләрә дахил олмуш) тохуначылыг фабрикләриндә бир фәһләјә 500—1 500 манат иллик истеһсал дүшүр.

Бу мә'лумат анчаг азачыг, чүз'и дәрәчәдә гејрн-дүрүстлүк фәрз едилдији тәгдирдә јухарыдакы мә'луматла мүгаjисә едилә биләр. Һәр һалда бу мә'лумат ири фабрикләрии (99-дан вә ја 100-дән артыг фәһләси оланларын) вә буиларын фәһләләрииин сүр'әтлә артдығыны көстәрир. Бу ири фабрикләрин ән ириләриндә фәһләләрнн — вә демәли истеһсалын да — тәмәркүзләшмәси просесн һәмчиннн артыр*.

Ири фабрикләр һаггындакы мә'луматы рәсми статистикамызын бүтүн «фабрик-заводлар» һаггындакы мә'луматы илә тутушдурдугда көрәрик кн, 1879-чу илдә ири фабрикләр бүтүн «фабрик вә заводларын» 4,4%-ини тәшкил едирди; бүтүн фабрик-завод фәһләләриниин 66,8%-и вә бүтүн истеһсал мәбләғиинин 54,8%-и онларда иди. 1890-чы илдә ири фабрикләр бүтүн «фабрик вә заводларын» 6,7%-ини тәшкил едирди; бүтүн фабрик-завод фәһләләриниин 71,1%-и вә бүтүн истеһсал мәбләғиниин 57,2%-и онларда иди. 1894/95-чи илдә ири фабрикләр бүтүн «фабрик вә заводларын» 10,1%-ини тәшкил едирди; бүтүн фабрик-завод фәһләләриниин 74%-и вә бүтүн истеһсал мәблә-ғиниин 70,8%-н онларда иди. 100-дән артыг фәһләси

---

* «Сон замаилар...» сөзләриидән башлаjараг, ахырынчы ики абзас «Русијада капитализмин инкишафы»ныи икинчи нәшриидә (1908-чи ил) әлавә едилмишдир. Сонралар В. И. Ленин һәмин нәшрдән олан китабын бир нүсхәсиниин кәнарларында әл илә ашағыдакы мәзмунда әлавә етмишдир (ајдын олмаг үчүн фабрик-завод мүәссисәләри груплаjынын адларыны квадрат мө'тәризәjә алыб тәкрар едирик):

1908-чи илдә (Русија үзрә 66 губернијасында)

Мүәссисәләрин сајы		Фәһләләрин сајы	Фабрик-завод мүәссисәләриниин груплары
5 403	—	63954	20-дән аз фәһләси олан
4 569	—	152 408	21 — 50 » »
2 112	—	150 888	51 — 100 » »
2 169	—	496329	101 — 500 » »
463	—	280 639	501 — 1 000 » »
299	—	663891	1 000-дән јухары фәһләси олан
14 965	—	1 808 109	Чәми

100 вә даһа чох фә'ләси олан фабрик вә заводлар

1908		1903	
мүәссисәләр	фәһләләр	мүәссисәләр	фәһләләр
2 901 —	1 440 859	2 737 —	1 261 363

547-чи сәһифәдәки иллүстрасијаја бах *Ред.*

100 — 201 — 187; B) 100 — 245 — 308; C) 100 — 320 — 477. Слѣд., сумма производства всѣхъ крупныхъ фабрикъ возрасла почти втрое, причемъ чѣмъ крупнѣе фабрики, тѣмъ быстрѣе шло это возрастаніе. Но если мы сравнимъ производительность труда за каждый отдѣльный годъ по различнымъ разрядамъ, то увидимъ нѣсколько иное. Средняя величина суммы производства, приходящаяся на одного рабочаго во всѣхъ крупныхъ фабрикахъ, будетъ: 868 руб.—1.250—1.260, а по разрядамъ: A) 901—1.410—1.191; B) 800—1.282—1.574; C) 841—1.082—1.188. Слѣд., за каждый отдѣльный годъ не наблюдается повышенія суммы производства (приходящейся на одного рабочаго) отъ низшаго разряда къ высшему. Происходитъ это отъ того, что въ разные разряды попадаютъ въ неравномъ отношеніи фабрики разныхъ производствъ, отличающихся различной стоимостью сырого матеріала, а, слѣдовательно, и различной величиной годового производства на одного рабочаго *).

Разсмотрѣть столь же подробно данныя за 1879—1890 гг. и за 1879—1890—1894—5 гг. мы находимъ лишнимъ, такъ какъ это значило бы повторять по поводу нѣсколько иныхъ процентныхъ отношеній все сказанное выше.

Въ послѣднее время въ „Сводѣ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ" приводятся данныя о распредѣленіи фабрикъ и заводовъ на группы по числу рабочихъ. Вотъ эти данныя за 1903-й годъ:

Группы фаб. заведеній.	Въ 64 губ. Россіи. Число заведеній.	Число рабочихъ.	Въ 50 губ. Евр. Росс. Число заведеній.	Число рабочихъ.
Менѣе 20 рабоч.	5.749	63.652	4.533	51.728
21—50 „	5.064	158.062	4.253	134.194
51—100 „	2.271	156.789	1.897	130.662
101—500 „	2.095	463.366	1.755	383.099
501—1000 „	404	276.486	349	240440
Свыше 1000 „	238	521.511	210	457.534
Всего . .	15.821	1.640.406	12.997	1.397.538

Данныя эти могутъ быть сравниваемы съ вышеприведенными лишь при допущеніи нѣкоторой неточности, правда, ничтожной. Во всякомъ случаѣ эти данныя показываютъ, что число крупныхъ

*) Напр., за 1868 г. въ разрядъ A вошло 17 сахаро-рафинадныхъ заводовъ, въ которыхъ на 1 рабочаго приходится около 6 тыс. руб. годового производства, тогда какъ на текстильныхъ фабрикахъ (вошедшихъ въ высшіе разряды) приходится 1500—1600 р. годового производства на одного рабочаго.

Капиталізмин инкишафы китабының (1908-чи ил нәшри) ашаьы сәһифәси вә бу сәһифәдә В. И. Ленинин гейдләри

Кичилдилмишдир

олан ири фабрикләр 1903-чү илдә Авропа Русијасында бүтүн фабрик вә заводларын 17%-ини тәшкил едирди; бүтүн фабрик-завод фәһләләринин 76,6%-и онларда иди*. Беләликлә, ири, башлыча олараг бухарла ишләјән фабрикләр сајча аз олдугларына бахмајараг, бүтүн «фабрик вә заводларын» фәһләләринин вә истеһсал мәбләғинин чоху бунларда иди вә кетдикчә артырды. Ислаһатдан сонракы дөврдә бу ири фабрикләрин нечә бөјүк сүр'әтлә артдыгыны јухарыда көрдүк. Инди дә мә'дән сәнајесиндәки ејни дәрәчәдә ири мүәссисәләрә даир мә'луматы көстәрәк**.

1890-чы илдә Авропа Русијасындакы ән ири сәнаје мүәссисәләри

Фәһләләрин сајы үзрә фабрик-завод, мә'дән, лифт вә саирә груплары	Мә'дән сәнајесиндә			Фабрик-завод вә мә'дән сәнајесиндә		
	Мүәссисәләрин сајы		Фәһләләрин сајы	Мүәссисәләрин сајы		Фәһләләрин сајы
	Чәми	Онлардан бухар мүһәррики олмајан		Чәми	Онлардан бухар мүһәррики олмајан	
A) 100—499 фәһләси олан	236	89	58 249	1 369	858	310 906
B) 500—999 фәһләси олан	73	38	10607	256	221	172 160
C) 1 000 вә даһа артыг фәһләси олан	71	49	149 098	186	164	398 035
Јекуну	380	176	257 954	1 811	1 243	881 101

Мә'дән сәнајесинин ири мүәссисәләриндә фәһләләрин тәмәркүзләшмәси (истеһсалда бухар мүһәррики ишләдән мүәссисәләрин фаизчә ашағы олмасына бахмајараг) даһа да гүввәтлидир; 305 мин фәһләдән 258

* Фабрик-завод сәнајеһаггындакы јекун мә'луматы «Көстәричиләр» вә «Сијаһы» үзрә јухарыда II §-да көстәрилмишдир [мүгајисә ет: «Етүдләр», с. 276. (Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 18. *Ред.*)]. Гејд едәк ки, ири фабрикләрин сајының бүтүн «фабрик вә заводларын» мигдарына олан фәнз нисбәтинин артмасы ән әввәл бизим статистикамызда «фабрик-завод» мәфһумунун кетдикчә мәһдудлашдыгыны көстәрир.

** Бу мә'лумат «1890-чы илдә мә'дән-завод сәнајеси һаггында статистика мә'луматы мәчмуәси» үзрә һесабланмышдыр, һәм дә «Көстәричи»јә дахил олан заводлар бурадан чыхарылмышдыр. Бунун нәтичәсиндә Авропа Русијасындакы мә'дән фәһләләринин јекуну 35 мин әскилмиш олачагдыр (340—35=305 мин).

мини, jə'ни мə'дəн фəhлələриннн 84,5%-и 100 вə даhа артыг фəhлəси олан мүəссисələрдə топланмышдыр; мə'дəн фəhлələриниин демək олар jарысы (305 мнндəн 145 мини) 1 000 вə даhа артыг фəhлəси олан бир нечə ən ири заводда чалышыр. Авропа Русијасындакы бүтүн фабрнк-завод вə мə'дəн фəhлələриниин (1890-чы илдə 1 180 мин) *дөрддə үчү* (74,6%) 100 вə даhа артыг фəhлəси олан мүəссисələрə топланмышдыр; бунларын демək олар jарысы (1 180 миндəн 570 мини) 500 вə даhа артыг фəhлəси олан мүəссисələрдəдир*.

Зəннимизчə, бурада биз ч. Н. — онун 1865—1880-чи илləр дөврүнə нисбəтəн 1880—1890-чы илləр дөврүндə капитализмнн инкишафынын вə «фабрик əhалиси» артымынын «ləнкимəсинə» даир галдырдығы мəсələjə тохунсаг jерсиз олмаз**. Ч-б Н. — он өзүнə мəхсус орижинал мəнтигə əсасланыб бу диггəтəлажиг кəшфдəн белə бир нəтичə чыхармышдыр ки, «капитализм өз инкишафынын мүəjjəн həддинə чатдыгда өз дахили базарыны кичнлднр» дејə «Очерклəр»дə ирəли сүрүлəн мүддəаны куj а «фактлар тамамилə тəсдиг еднр». — 1-чиси, «артымын ləнкимəсиндəн» дахили базарын кичилмəси нəтичəсини чыхармаг ағлакəлмəз бир шеjдир. Бир hалда ки, фабрик-завод фəhлələриниn сајы əhалинин сајындан даhа сүр'əтлə артыр (ч. Н. — онун өз мə'луматы бунун белə олдуғуну көстərир: 1880-чи илдəн 1890-чы иləдəк артым 25% олмушдур), — демəли, əhали əкинчиликдəн узаглашдырылыр вə дахилдə həтта шəхси истеhлак шеjləри базары да бөjүjүр. (Биз hələ истеhсал васитəлəри базарындан данышмырыг.) 2-чиси, фаиз hесабы илə «артымын азалмасы» капиталист өлкəсиндə мүəjjəн инкишаф пнлləсиндə həмншə баш вермəлидир; чүнки хырда кəмиjjəтлəр фаиз hеса-

---

* 1895-чи ил сənaje сиjaһысына көрə Алманиjаның *бүтүн* сənajесиндə, о чүмлəдəн мə'дəн тикинтиси сənajесиндə. — Русиjадa бу сənaje гejдə алынмыр. — 1 000 вə даһа артыг фəһлəси олан мүəссисəлəриn сајы 248 идн; бу мүəссисəлəрдə 430 286 фəһлə вар идн. Демəли, əн ири рус фабрикləри алман фабрикларындан бөjүкдүр.

** «Русское Богатство», 1894, № 6, сəһ. 101 вə сонракылар. Ири фабрикlər һаггында верднjимиз мə'лумат да 1866—1879-чу илləрə нисбəтəн 1879—1890-чы илларда артым фаизинин аз олдуғуну көстərир.

бы илә һәмншә бөјүк кәмијјәтләрдән даһа сүр'әтлә артыр. Капнталнзмин өз ннкишафында атдыгы илк аддымларын даһа сүр'әтлн олмасы фактындан јалныз, кәнч өлкәннн гоча өлкәләрә чатмага чалышмасы нәтичәснин чыхармаг олар. Илк дөврдәки фанз артымыны сонракы дөврләр үчүн норма көтүрмәк исә дүзкүн дејилднр. З-чүсү, *ч. Н. — онун көтүрдүју дөврләрин мүгајисәси «артымын азаллмасы» фактының өзүнү әсла субут етмир.* Капиталист сәнајеси тснкл шәклнндән башга шәкнлдә инкишаф едә билмәз; буна көрә дә мүхтәлнф дөврләри мүгајисә етмәк үчүн там бир сыра илләрә аид мә'луматы көтүрмәк* лазымдыр кн, хүсусилә бөјүк тәрәгги, јүксәлиш вә тәнәззүл нлләрини ајдын көрмәк мүмкүн олсун. Ч1-б Н. — он исә буну етмәјәрәк бөјүк бнр сәһв бурахмыш вә 1880-чи илин хүсусилә бөјүк јүксәлиш или олдуғуну көрмәмишдир. Бундан башга, ч. Н. — он утанмајыб һәтта бунун әксннә олан бир мүддәа «ичад етмншднр». О дејир: «Бирдә буну гејд етмәк лазымдыр кн, арадакы» (1865-чи ил илә 1890-чы ил арасындакы) «1880-чи ил гытлыг или ндн, буна көрә дә һәмнн ил снјаһыја алынмыш фәһләләрнн сајы нормал сајдан аз олмушдур»!! (ibid., сәһ. 103—104). Ч1-б Н. — он 1880-чн нлә аид рәгәмләрн тәсадүфән көтүрдүју әсәрин («Көстәричи», 3-чү нәшри) өз мәтнинә нәзәр салсајды, көрәрдн кн, 1880-чи илдә сәнаједә, хүсусән кон-дәри вә машынгајырма истеһсалында (с. IV) «сычрајыш» олмушдур, бу исә мүһарнбәдән сонра мә'мулата олан тәләбнн артмасындан вә һөкумәт сифаришләринин чохалмасындан иряли кәлмишдир. Бу сычрајышын бөјүклүјүнү ајдын тәсәввүр етмәк үчүн 1879-чу ил «Көстәрнчи»сини варагламаг кнфајәтдир**. Лакнн ч. Н. — он өз романтик нәзә-

* Мәсәлән, ч. Т.-Барановски дә өз «Фабрик» әсәриндә белә етнншдир, сәһ. 307 вә диаграм. Диаграмдан ајдын көрүнүр кн, 1879-чу ил вә хүсусән 1880 вә 1881-чи илләр ән бөјүк јүксәлиш илләри олмушдур.

** Мәсәлән, бах: маһуд истеһсалында орду үчүн маһуд тохунмасы артмышдыр; кон-дәри истеһсалында чох бөјүк «анланма мүшаһидә олунур; кон-дәрн мә'мулаты — ирн бир фабрик «һәрби идарә үчүн» 2,5 милјон манатлыг мә'мулат истеһсал едир (сәһ. 288). Ижевск вә Сестрорецк заводлары 1890-чы илдәки 1¼ милјон манатлыг әвәзинә 7½ милјон манатлыг артиллерија мә'мулаты истеһсал едир. Мис истеһсалында гошун үчүн мә'мулат вә һәрби маһазлар гајрылмасы нәзәри чәлб едир (с. 388—389); барыт заводлары гызғын ишләјир вә и. а.

риjjәсини сүбута jетирмәк үчүн фактлары ачыгча тәһриф етмәкдән чәкинмир.

VIII. ИРИ СӘНАЈЕНИН ЈЕРЛӘШМӘСИ

Машынлы ири сәнаjеjә характеристика вермәк үчүн истеһсалын чох бөjүк мүәссисәләрдә тәмәркүзлөшмәси мәсәләсиндән башга, бир дә истеһсалын аjры-аjры фабрик-завод сәнаjеси мәркәзләриндә тәмәркүзләшмәси вә фабрик мәркәзләринин мүхтәлиф нөвләрдә олмасы мәсәләсинин дә әһәмиjjәти вардыр. Тәәссүф ки, бизим фабрик-завод статистикамыз нәинки jарытмаз вә мүгаjисә едилә билмәjәчәк материал верир, һәтта бу материалын өзүнү дә әсла кифаjәт гәдәр тәһлил етмир: мәсәлән, сәнаjенин jерләшмәси мүасир әдәбиjjатда jалныз бүтөв губернијалар үзрә көстәрилир (фабрик-завод сәнаjесинин jерләшмәси хәритәләр васитәси илә дә көстәрилән 60-чы илләрин ән jахшы нәшрләриндә олдуғу кими шәһәрләр вә гәзалар үзрә көстәрилмир). Һалбуки ири сәнаjенин нечә jерләшдиjинә дair дүрүст тәсәввүр jаратмаг үчүн аjры-аjры мәркәзләр, jә'ни аjры-аjры шәһәрләр, фабрик гәсәбәләри вә jа бир-бнринә jахын мәсафәдә олан фабрик гәсәбәләри груплары һаггындакы мә'луматы көтүрмәк лазымдыр; губернијалар вә jа гәзалар исә чох бөjүк әрази ваһидләридир*. Буна көрә дә биз 1879 вә 1890-чы илләр «Көстәричи»ләриндән фабрик-завод сәнаjемизин ән мүһүм мәркәзләрдә тәмәркүзләшмәсинә аид мә'луматы көтүрүб һесабламағы лазым бил-

* «...Гәзаларын әразисинни (Москва губернијасында) көтүрдүкдә фабрик вә заводларын һеч дә бәрабәр бөлүнмәдиjини көрүрүк: ән чох сәнаjеси олан гәзаларда фабрик мүәссисәләринин аз-чох сых олдуғу вә бу сәбәбдән аснл фабрик мәркәзләрн адлана биләчәк jерләрлә бәрабәр, демәк олар, һеч бир фабрик сәнаjеси олмаjан бүтөв волостлара да тәсадүф едилир. Һәмчинин әксинә, фабрик вә заводу үмумиjjәтлә аз олан гәзаларда бу вә jа башга бир пешәнин аз-чох әһәмиjjәтли дәрәчәдә инкишаф етдиjи раjонлар да вардыр; һәм дә бу раjонларда кустар дахмалары вә тохумаханәлары илә jанашы, фабрик истеһсалына мәхсус бүтүн әламәтләри олан ири мүәссисәләр дә әмәлә кәлмишдир» («Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси». Санитариjа статистикасы бөлмәси, IV чилд, 1 һиссә, М. 1890, с. 111). Индики фабрик-завод статистикасы әдәбиjjатында ән jахшысы олан бу нәшр ири сәнаjенин нечә jерләшдиjини мүфәссәл сүратдә тәртиб едилмиш бир харитә васитәси илә нүмаjиш етдирир. Фабрик-завод сәнаjесинин jерләшмәсини долғун бир шәкилдә көстәрмәк үчүн чатышмаjан тәкчә бир чәһәт ондан ибарәтдир ки, мәркәзләр фабрикләрин вә фәһләләрин сајына вә истеһсал мәбләғинә көрә груплашдырылмамышдыр.

дик. Әлавәдә (әлавә III) дәрч олунан чәдвәлә Авропа Русијасынын 103 фабрик мәркәзи һаггында мә'лумат дахил едилмишдир; бүтүн фабрик-завод фәһләләринин јарыја гәдәри һәмин мәркәзләрә топлашмышдыр*.

Чәдвәл бизә Русијада фабрик мәркәзләринин үч башлыча типини көстәрир: 1) Шәһәрләр. Бунлар биринчи јери тутур вә онларда һәм фәһләләрин, һәм дә мүәссисәләрин тәмәркүзләшмәси ән јүксәкдир. Ири шәһәрләр бу чәһәтдән хүсусилә фәргләнир. 1890-чы илдә пајтахтларын һәрәсиндә (пајтахтларын әтрафы да дахил олмагла) 70 мин, Ригада 16 мин, Иваново-Вознесенскдә 15 мин, Богородскда 10 мин, галан шәһәрләрин һәрәсиндә исә 10 миндән аз фабрик-завод фәһләси олмушдур. Бу рәгәмләрин сон дәрәчә аз көстәрилдијини јәгин етмәк үчүн бә'зи ири шәһәрләрдәки фабрик-завод фәһләләринин рәсми мигдарына (1890-чы илдә Одессада — 8,6 мин, Кијевдә — 6 мин, Ростов-Донда — 5,7 мин вә и. а. көстәрилдијинә) өтәри нәзәр салмаг кифајәтдир. С.-Петербург һаггында јухарыда гејд етдијимиз мисал бу кими мәркәзләрдә олан бүтүн сәнаје фәһләләринин үмуми сајыны билмәк үчүн һәмин рәгәмләри нечә гат артырмаг лазым олдуғуну көстәрир. Шәһәрләрлә бәрабәр шәһәр әтрафларыны да гејд етмәк лазымдыр. Бөјүк шәһәрләрин әтрафлары чох вахт бөјүк сәнаје мәркәзләриндән ибарәт олур, лакин бизим мә'луматда бу кими мәркәзләрдән анчаг бирини, С.-Петербург шәһәринин әтрафыны көстәрмәк мүмкүн олду; 1890-чы илдә бурада 18,9 мин фәһлә вар иди. Москва гәзасынын бизим чәдвәлә дахил еднлмиш бә'зи кәндләри дә әслиндә шәһәр әтрафыдыр**.

---

* Чәдвәлә јалныз азы 2 мин манат истеһсал мәбләғи олан мүәссисәләр, дәјирманчылардан исә јалныз бухар дәјирманлары дахил едилмишдир. Кәнарда ишләјән фәһләләр, онларын фабрик фәһләләри сырасына дахил едилдији көстәрилән јерләрдә чәдвәлдән чыхарылмышдыр; онларын чыхарылмасы улдуз ишарәси илә (*) гејд олунмушдур. 1879-чу илдә сәнајенин јүксәлиши бу мә'лумата да тә'сир етмәјә билмәзди.

** «...Москва әтрафында олан Черкизово адлы бөјүк кәнд, јерли әһалинин дедијинә көрә, бөјүк бир фабрикдир вә сөзүн там мә'насы илә Москванын давамыдыр... Бурадача, Семјонов заставасындан о јана... јенә бир чох мүхтәлиф фабрикләр вардыр... Бурадан бир гәдәр кәнарда исә биз Измајлово кәндини, орадакы тохума мүәссисәләрини вә бөјүк Измајлово мануфактурасыны көрүрүк». Бунлар Москванын шималындадыр. Москванын чәнубунда, «Серпухов заставасындан о јана биз һәр шеједән әввәл бөјүк Даникнов мануфактурасыны көрүрүк; бу мануфактура өзү бүтөв бир шәһәрчикдир... Сонра, бир-бириндән азачыг аралы бир сыра ири кәрпич

Икинчи тип мәркәзләр — фабрик кәндләридир; бунлар Москва, Владимир вә Кострома губернијаларында хүсусилә чохдур (бизим чәдвәлә дахил олан 63 ән мүһүм кәнд мәркәзләриндән 42-си бу губернијаларда-дыр). Һәмин мәркәзләрин башлычасы Орехово-Зујево гәсәбәсидир (чәдвәлдә Орехово вә Зујево ајры-ајры көстәрилмишдир, лакин бунларын икиси бир мәркәздир); фәһләләрин сајына көрә Орехово-Зујево јалныз пајтахтлардан кери галыр (1890-чы илдә бурада 26,8 мин нәфәр фәһлә вар иди)*. Көстәрилән бу үч губернијада, һәмчинин Јарославл вә Тверь губернијаларында кәнд фабрик мәркәзләринин чоху ән бөјүк тохучулуг фабрикләридир (иплик әјирмә-тохучулуг фабрикләри, кәтан фабрикләри, јун парча фабрикләри вә с.). Кечмишләрдә белә кәндләрдә, демәк олар, һәмишә иш пајлајан конторлар, јә'ни әтраф кәндләрдә әл илә ишләјән бир јығын тохучуну өзүнә табе едән капиталист мануфактурасы мәркәзләри олурду. Статистика евдә ишләјән фәһләләрлә фабрик фәһләләрини гарышдырмадығы һалларда, бу кими мәркәзләрин инкишафына даир мә'лумат машынлы ири сәнајенин артдығыны вә әтраф кәндләрдән минләрлә кәндлини өзүнә чәлб едиб фабрик фәһләләринә чевирдијини ајдын көстәрир. Сонра, кәнд фабрик мәркәзләринин хејли һиссәси ири мә'дән вә металлургија заводларындан ибарәтдир (Боброво кәндиндә Коломна заводу, Јузовка заводу, Брјанск заводу вә с.); бунларын чоху мә'дән сәнајесинә аид олдуғу үчүн бизим чәдвәлә дахил едилмәмишдир. Чәнуб-гәрб губернијаларынын кәнд вә гәсәбәләриндә олан чуғундур шәкәри заводлары да бир чох кәнд фабрик мәркәзләридир; мисал олараг биз Кијев губернијасынын ән бөјүк гәсәбәләриндән бири олан Смела гәсәбәсини көтүрмүшүк.

Фабрик мәркәзләринин үчүнчү типи — «кустар» кәндләридир; бу кәндләрдә олан чох ири мүәссисәләр

заводлары вардыр» вә и. а. (көстәрдијимиз «Статистика мә'луматы мәчмуәси», IV. I һиссә, с. 143—144). Демәли, һәгигәтдә фабрик-завод сәнајесинин тәмәркүзләшмә дәрәчәси бизим чәдвәлдә көстәрә билдијимиздән даһа бөјүкдүр.

* 1879-чу илдә бурада анчаг 10,9 мин нәфәр гејд олунмушдур. Көрүнүр, гејд үчүн мүхтәлиф үсуллар ишләдилмишдир.

чох заман «фабрик вә завод» сајылыр. Бизим чәдвәлдә Павлово, Ворсма, Богородск вә Дубовка кәндләри белә мәркәзләрдәндир. Бу кимн мәркәзләрдәки фабрик-завод фәһләләринин сајы јухарыда, Богородск кәндинин тимсалында бүтүн сәнаје әһалиси илә мүгајисә едилмишдир*.

Бизим чәдвәлә дахил олан мәркәзләри фәһләләрин сајына вә онларын нөвүнә (шәһәрләр вә кәндләр) көрә груплашдырдыгда, ашағыдакы мә'луматы әлдә едирик [556-чы сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Бу чәдвәлдән көрүнүр ки, 103 мәркәздә 1879-чу илдә (бүтүн 752 мин фәһләдән) 356 мин фәһлә, 1890-чы илдә исә (876 мин фәһләдән) 451 мин фәһлә топланмышды. Демәли, фәһләләрин сајы 26,8% артдығы һалда, үмумнјјәтлә ири (100 вә даһа артыг фәһләси олан) фабрикләрдә фәһләләрин сајы анчаг 22,2%, фабрик-завод фәһләләринин үмуми сајы исә һәмин мүддәтдә анчаг 16,5% артмышдыр. Беләликлә, фәһләләр ән бөјүк мәркәзләрә топланыр. 1879-чу илдә 5 миндән артыг фәһләси олан мәркәзләр анчаг 11 иди, 1890-чы илдә исә 21 олмушдур. 5—10 мин фәһләси олан мәркәзләрин сајының артдығы хүсусилә нәзәрә чарпыр; бунун ики сәбәби вар иди: 1) чәнубда (Одессада, Ростов-Дондa вә санрәдә) фабрик сәнајесинин олдугча артмасы; 2) мәркәзи губернијаларда фабрик кәндләринин бөјүмәси иди.

Шәһәр вә кәнд мәркәзләринин мүгајисәси көстәрир ки, 1890-чы илдә ән мүһүм мәркәзләрдә олан бүтүн фәһләләрин *тәхминән үчдә бир һиссәси* (451 миндән 152 мини) кәнд мәркәзләриндә иди. Бүтүн Русија үчүн бу нисбәт даһа јүксәк олмалыдыр, јә'ни фабрик-завод фәһләләринин үчдә бир һиссәсиндән чоху шәһәрләрдән кәнарда олмалыдыр. Доғрудан да, бөјүк шәһәр мәркәзләринин һамысы бизим чәдвәлә дахил олмушдур, һалбуки бир нечә јүз фәһләси олан кәнд мәркәзләринин сајы көстәрдикләримиздән чох-чох артыгдыр (шүшә, кәрпич, араг, чуғундур шәкәри заводлары вә и. а. олан кәндләр). Мә'дән фәһләләрн дә башлыча олараг шәһәрләрдән кәнардадыр. Буна көрә дә зәиф етмәк

* Бах: бу чилд, сәһ. 533—534. *Ред.*

Аврона Русијасында фабрик-завод сәнајесинин ән мүһүм мәркәзләри

Фәһләләрин сајына вә мәркәзләрин нөвүнә көрә мәркәзләрин дәрәчәләри	1879						1890					
	Мәркәзләрин сајы			Фабрик вә завод-ларын сајы	Истеһсал мәбләғи (мин манат һесабы илә)	Фәһләләрин сајы	Мәркәзләрин сајы			Фабрик вә завод-ларын сајы	Истеһсал мәбләғи (мин манат һесабы илә)	Фәһләләрин сајы
	Шәһәрләрдә	Кәндләрдә	Чәми				Шәһәрләрдә	Кәндләрдә	Чәми			
10 000 вә даһа артыг фәһләси олан мәркәзләр	4	1	5	1 393	279 398	158 670	6	1	7	1 644	361 371	206 862
5—10 мин фәһләси олан мәркәзләр	6	—	6	148	65 974	49 340	10	4	14	931	151 029	90 229
1—5 мин фәһләси олан мәркәзләр	22	37	59	1 029	174 171	133712	17	48	65	804	186 422	144 255
1 мин вә даһа артыг фәһләси олан мәркәзләрин чәми	32	38	70	2 570	519 543	341722	33	53	86	3 379	698 822	441 346
1 мин дән аз фәһләси олан мәркәзләр	8	20	28	260	17 144	14 055	6	10	16	259	8 159	9 898
Фәһләси олмајан мәркәзләр	—	5	5	1	—	—	1	—	1	—	—	—
Чәми	40	63	103	2 831	536 687	355 777	40	63	103	3 638	706 981	451 244
Шәһәрләр (вә әтрафы)	40	—	40	2 574	421 310	257 181	40	—	40	3 327	535 085	298 651
Кәндләр (бинәләр вә гәсәбәләр)	—	63	63	257	115 377	98 596	—	63	63	311	171 896	152 593

олар ки, Авропа Русијасынын бүтүн фабрик-завод вә мә'дән фәһләләринин азы јарысы (бәлкә јарысындан да чоху) шәһәрләрдән кәнарда јерләшмишдир. Бу нәтичәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр, чүнки Русијада *сәнаје* әһалисинин *шәһәр* әһалисиндән сајча хејли артыг олдуғуну көстәрир*.

Шәһәр вә кәнд мәркәзләриндә фабрик-завод сәнајесинин инкишаф сүр'әтинин мүгајисәси мәсәләсини көтүрдүкдә, кәнд мәркәзләринин бу чәһәтдән шүбһәсиз ирәлидә кетдијини көрүрүк. 1 000 нәфәр вә даһа артыг фәһләси олан шәһәр мәркәзләриниң сајы көтүрдүјүмүз дөврдә чох аз (32-дән 33-ә чатмыш), бу чүр кәнд мәркәзләринин сајы исә олдугча чох артмышдыр (38-дән 53-ә чатмышдыр). 40 шәһәр мәркәзиндә фәһләләрин сајы анчаг 16,1% (257 миндән 299 минә чатмыш), 63 кәнд мәркәзиндә исә 54,7% артмышдыр (98½ миндән 152½ минә чатмышдыр). Шәһәр мәркәзләринин һәрәсиндә орта һесабла фәһләләрин сајы анчаг 6,4 миндән 7,5 минә галхдығы һалда, кәнд мәркәзләринин һәрәсиндә 1,5 миндән 2,4 минә галхмышдыр. Демәли, көрүнүр ки, фабрик сәнајесинин хүсуси бир сүр'әтлә шәһәрләрдән кәнарларда јајылмаг, — јени фабрик мәркәзләри јарадыб онлары шәһәр фабрик мәркәзләриндән даһа сүр'әтлә ирәлиләтмәк, ири капиталист мүәссисәләри аләминдән ајры дүшмүш кими көрүнән далдабучаг кәнд јерләриндә јајылмаг мејли вардыр. Сон дәрәчә әһәмијјәтли олан бу һал, 1-чиси, машынлы ири сәнајенин ичтимаи-игтисади мүнасибәтләри нә гәдәр бөјүк бир сүр'әтлә дәјишдирдијини бизә көстәрир. Кечмишдә әсрләр боју тәшәккүл тапа билән шејләр инди беш-он илдә һәјата кечир. Мәсәлән, бундан әввәлки фәсилдә көстәрдијимиз Богородск, Павлово, Кимры, Хотеичи, Великоје вә башга «кустар кәндләри» кими гејри-әкинчилик мәркәзләринин јараимасыны, минләрлә кәнд әһалисини даһал сәнаје тәсәбәләринә чәлб едән мүасир фабрикин јени мәркәзләр јаратмасы просеси илә мүгајисә етмәк кифајәт-

* 1897-чи ил јанвары 28-дәки әһалинин сијаһысы бу нәтичәни тамамилә тәсдиг етди. Бүтүн империјада һәр ики чинсдән олан шәһәр әһалисинин 16 828 395 нәфәр олдуғу мүәјјән едилди. Тичарәт-сәнаје әһалиси исә, јухарыда көстәрдијимиз кими, 21,7 милјон нәфәр олду. *(2-чи нашрә едәд.)*.

дир*. Ичтимаи әмәк бөлкүсү чох бөјүк бир тәкан алыр. Әһалинин кечмишдәки отураглығы вә гапалылығы дејилә, онун һәрәкәтдә олмасы тәсәрруфат һәјаты үчүн зәрури шәрт олур. 2-чиси, фабрикләрин кәндә көчмәси көстәрир ки, капитализм кәндли ичмасындакы силк гапалылығынын гојдуғу манеәләри арадан галдырыр вә һәтта бу гапалылыгдан да өзү үчүн фајда көтүрүр. Кәндләрдә фабрикләр тикмәк аз чәтинлик тәшкил етмәсә дә, бунун мүгабилиндә учуз фәһлә әлдә олунмасыны тә'мин едир. Кәндлини фабрикә бурахмырларса да фабрик кәлиб кәндлини тапыр**. Кәндли өзүнә ән әлверишли саһибкар ахтарыб тапмагда там сәрбәст дејилдир (сәбәби дә елмик заманәтдир вә ичмадан чыхмаг гаршысында манеәләрин олмасыдыр), саһибкар исә өзүнә ән учуз фәһлә ахтарыб тапмағы чох көзәл бачарыр. 3-чүсү, кәнд фабрик мәркәзләринин чохлуғу вә онларын сүр'әтлә артмасы көстәрир ки, рус фабрикинин кәндли күтләләри илә әлагәдар олмамасы вә онлара зәиф тә'сир көстәрмәси фикри нә гәдәр әсассыздыр. Бизим фабрик сәнајемизин јерләшмә хүсусијјәти, әксинә, онун тә'сирининин чох кениш

---

* «Кривој Рог гәсәбәсиндә 1887-чи илдән 1896-чы илә гәдәк әһали 6 000-дән 17 000-ә чатмышдыр; Днепр ширкәтинин Каменск заводунда 2 000-дән 18 000-ә чатмышдыр; Дружковка стансијасы јахынлығында, һәлә 1892-чи илдә стансија тикилиләриндән башга бир шеј олмајан јердә инди 6000 әһалиси олан бир кәнд әмәлә кәлмишдир; Гдансевка заводунда тәхминән 3 500 әһалиси олан кәнд јарамышдыр; Константиновка стансијасы јахынлығында, бир сыра заводлар тикилән јердә јени јашајыш мәнтәгәси әмәлә кәлмәкдәдир; Јузовкада 29 000 әһалиси олан бир шәһәр салынмышдыр... Јекатеринослав јахынлығында, Нижне-Днепровскда бош гумлуг бир чөлдә, инди бир сыра заводлар олан јердә 6000 әһалиси олан јени бир јашајыш мәскәни мејдана кәлмишдир. Марнуполдакы заводун әтрафында 10 000 әһалиси олан јени мәскән јарамагладыр вә и. а. Даш көмүр мә'дәнләриндә јашајыш мәркәзләри әмәлә кәлир» («Вестник Финансов, 1897, № 5»). «Русскије Ведомости»нин јаздығына көрә (1897-чи ил, 21 нојабр, № 322), Бахмут гәза земство јығынмагы 1 000 нәфәр әһалиси олан тичарәт мәскәнләрини гәсәбә, 5 000 нәфәр әһалиси олан лары исә шәһәр адландырмагы хаһиш едир... «Биздә тичарәт вә завод гәсәбәләринин мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә артдыгы мүшаһидә олунур... Умумијјәтлә 30-дан чох гәсәбә вардыр; бунлар лап Америка сүр'әти илә әмәлә кәлиб бөјүјүр... Волынтсевдә 2 домна собасы, полад төкмә вә релс һазырлама шө'бәләри олан бөјүк бир металлургија заводу тикилир вә нојабрын әввәлләриндә ишә салынмагдыр; бурада 5—6 мин нәфәр әһали вардыр ки, онлар һәлә бу јахын заманлара гәдәр бош чөл олан јердә мәскән салмагдадырлар. Фәһлә әһалиси илә бәрабәр әлверишләрин, сәнәткарларын, умумијјәтлә фәһлә әһалисинә мүрәккәб маллары асанлыгла вә тез сатмаг үмидиндә олан хырда пешәчиләрин ахыб кәлмәси мүшаһидә олунур».

** «Фабрик учуз тохуну ахтарыр вә ону тохучунун өз кәндиндә тапыр. Фабрик тохучунун ардынча кетмәлидир» («Владимир губернијасында пешәләр», III, 63.)

олдуғуну вә бу тә'сирин јалныз мүәссисә чәрчивәләри дахилиндә галмадығыны көстәрир*. Лакин фабрик сәнајемизин јерләшмәсинин бу хүсусијјәти, дикәр тәрәфдән, машынлы ири сәнаједә ишләјән әһалини бу сәнајенин дәјишдиричи тә'сиринин мүвәггәти ләнкимәсинә дә тә'сир көстәрмәјә билмәз. Фабрикләр далда-бучаг јерләрин кәндлисини *бирдән-бирә* дөндәриб фәһлә етмәклә өзүнү мүәјјән мүддәт үчүн ән учуз, ән аз инкишаф етмиш вә ән аз тәләбкар «әлләрлә» тә'мин едә биләр. Лакин ајдындыр ки, бу чүр ләнкимә јалныз гыса бир мүддәт сүрә биләр вә машынлы ири сәнајенин тә'сир көстәрдији саһәнин даһа артыг кенишләнмәси бу ләнкимәнин әвәзини чыхыр.

IX. МЕШӘ СӘНАЈЕСИНИН ВӘ ТИКИНТИ СӘНАЈЕСИНИН ИНКИШАФЫ

Машынлы ири сәнајенин артмасынын зәрури шәртләриндән бири (вә онун артмасынын чох сәчијјәви бир чығырдашы) јаначаг вә тикилиләр үчүн материаллар верән сәнајенин вә тикинти сәнајесинин инкишафыдыр. Мешә сәнајесиндән башлајаг.

Ағач кәсилмәси вә өзүнүн истеһлак етмәси үчүн онун илк е'малы кәндлиләрин гәдим пешәсидир вә демәк олар һәр јердә әкинчинин көрдүјү ишләр сырасына дахилдир. Лакин мешә сәнајеси дедикдә, биз јалныз *сатлыг* мешә материалы һазырланмасыны нәзәрдә тутуруг. Ислаһатдан сонракы дөврдә бу сәнаје хүсусилә артмышдыр: һәм шәхси истеһлак үчүн (шәһәрләрин бөјүмәси, кәндләрдә гејри-әкинчи әһалинин артмасы, кәндлиләр азад олунуркән онларын мешәләрінин әлләриндән чыхмасы), һәм дә хүсусән, мәһсулдар истеһлак үчүн мешә материалына тәләб сүр'әтлә артмышдыр. Тичарәтин, сәнајенин, шәһәр һәјатынын, һәрби ишләрин, дәмир јолларын вә и. а. вә саирәнин инкишафы — бүтүн бунлар инсанлар тәрәфиндән де-

* Јекатеринослав губернијасынын Бахмут гәзасындакы мә'дән сәнајесинин јерли әкинчилик гајдаларына нечә тә'сир көстәрдијинә даир јухарыда мисал кәтирдијимиз факты (III фәсил, § IV, с. 146. гејд) (бах: Бучилд, сәһ. 214) хатырладаг. — Фабрикләрин әһалини «корладығына» даир торпаг саһибләринин адәтән шикајәтләнмәси дә сәчијјәвидир.

јил, капитал тәрәфиндән истеһлак едилмәк үчүн мешә материалларына тәләбин сон дәрәчә артмасына сәбәб олмушдур. Мәсәлән, сәнаје губернијаларында одунун гијмәти «күндән-күнә дејил, саатдан-саата» артмышдыр: «сон 5 илдә» (1881-чи иләдәк) «одунун гијмәти ики дәфәдән чох галхмышдыр»*. «Мешә материалынын гијмәти бөјүк сүр'әтлә артмаға башламышдыр»**. Кострома губернијасында «фабрикләрдә одун јандырылдығына көрә 7 ил әрзиндә одунун гијмәти ики гат артмышдыр»*** вә и. а. Харичә мешә материалы ихрачы 1856-чы илдә 5 947 мин манат икән 1881-чи илдә 30 153 мин маната, 1894-чү илдә исә 39 200 мин маната чатмыш, јә'ни 100 : 507 : 659 пропорсијасында артмышдыр****. Авропа Русијасының дахили су јоллары илә 1866—1868-чи илләр әрзиндә орта һесабла илдә 156 милјон пуд*****, 1888—1890-чы илләрдә орта һесабла илдә 701 милјон пуд****** тикинти мешә материалы вә одун дашынмыш, јә'ни дашыма һәчми дөрд дәфәдән чох артмышдыр. Дәмир јолларла 1888—1890-чы илләрдә орта һесабла илдә 290 милјон пуд јүк дашынмышдыр*******, 1866—1868-чи илләрдә исә, јәгин ки, 70 милјон пуддан артыг дашынмамышдыр********. Башга сөзлә десәк, дашынан бүтүн мешә маллары 60-чы илләрдә тәхминән 226 милјон пуд, 1888—1890-чы илләрдә исә 991 милјон пуд олмуш, јә'ни дөрд дәфәдән чох артмышдыр. Беләликлә, мәһз ислаһатдан сонракы дөврдә мешә сәнајесинин сон дәрәчә артдығы шүбһәсиздир.

Бәс мешә сәнајесинин тәшкили нечәдир? — халис капиталист үсулу илә тәшкил олунмушдур. Саһибкарлар — «мешә сәнајечиләри» торпаг саһибләриндән

---

* «Владимир губернијасында пешәләр», I. 61.

** Ibid. IV. 80.

*** *Жбанков.* «Кәнарда кәсбкарлығын әһалинин мүтәһәррикләшмәсинә тә'сири». Кострома. 1887, сәһ. 25.

**** «Мәһсулдар гүввәләр». Русијанын харичи тичарәти, сәһ. 39. Мешә материаллары ихрачы 1902-чи илдә 55,7 милјон манат. 1903-чү илдә исә 66,3 милјон манат олмушдур. *(2-чи нәшрә гејд.)*

***** «Һәрби статистика мәчмуәси», с. 486—487.

****** «Дәмир јолларын вә дахили су јолларының статистика иҹмалы». СПБ. 1893 (јоллар назирлијинин нәшри), с. 40.

******* Ibid. сәһ. 26.

******** Дәмир јолларла дашынан бүтүн јүкләрин тәхминән 1/5-ни көтүрдүкдә («Һәрби-статистика мәчмуәси», с. 511; мүгајисә ет: 518—519).

мешә алыр вә муздла фәһлә тутуб ағачлары кәсдирир, мишарладыр, чајла ахыдырлар вә и. а. Мәсәлән, земство статистикачылары Москва губерниҹасында мешә пешәләри илә мәшғул олан 24 мин кәндлидән анчаг 337-синин мешә сәнаҹечиси олдуғуну мүәјјән етмишдиләр*. Вјатка губерниҹасының Слобода гәзасында 123 мешә сәнаҹечиси олдуғу («хырда сәнаҹечиләрин чоху ири сәнаҹечиләрә подратчылыг едир», ири сәнаҹечиләр исә анчаг 10 нәфәрдир), мешә ишләриндә чалышан фәһләләрин исә 18 865 нәфәр олдуғу вә һәр фәһләнин 19½ манат газандығы мүәјјән едилмишдир**. Ч-б С. Короленконун һесабына көрә, бүтүн Авропа Русиҹасында мешәчилик ишләри илә 2 милјона гәдәр кәндли мәшғулдур***, һәм дә бу рәгәм көрәк ки, шиширдилмиш олмасын, чүнки, мисал үчүн, Вјатка губерниҹасының 9 гәзасында (11 гәзадан) тәхминән 56 430, бүтүн Кострома губерниҹасында исә тәхминән 47 мин**** мешә фәһләси олдуғу көстәрилирди. Мешә ишләри ән аз муздверилән ишләрдәндир; бурада кикиҹена шәрантн олдуғча писдир вә фәһләләрин сәһһәти тамамилә позулур; галын мешәләрдә ишләјән фәһләләрин вәзиҹјәти даһа ағырдыр вә бу сәнаҹе саһәсиндә әсарәт, truck-system вә «патриархал» кәндли пешәләринин башга бу кими чығырдашлары тәм мә'насы илә һөкм сүрүр. Бу характеристиканы сүбут етмәк үчүн јерли тәдгигчиләрин бир нечә рә'јини гејд едәк. Москва статистикачылары мешә фәһләләринә «мәчбурән јемәк алдырылдығыны» вә нәтичәдә онларын газанчынын хејли дәрәчәдә азалдығыны көстәрирләр. Кострома мешә фәһләләри «мешәләрдә тәләсик вә пис тикилмиш комаларда дәстә илә јашајырлар; бу комаларда соба әвәзинә очаг јандырылыр. Пис мәһсулдан бишрилән пис хөрәк, чөрәјин бир һәфтә бајатыјыб даша дөнмәси, һаванын үфунәти... кејимин һәмишә нәм олмасы...

---

* «Москва губерниҹасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», VII чилд, I бурахылыш, 2-чи һиссә. Биздә чох вахт мешәчилик ишиндә дә саһибкарлары фәһләләрдән чидди ајырмајараг, фәһләләри дә мешә сәнаҹечиси адландырырлар.

** «Куст. ком. әсәрләри», XI. 397.

*** «Азад муздлу әмәк».

**** «Куст. ком. әсәрләри» үзрә һесабланмышдыр.

бүтүн бунлар мешә фәһләләринин сәһһәтини тамамилә позур». «Мешә» волостларындакы әһали кәнар мешә волостларындакы (јә'ни кәнар мешәләрин даһа кениш јер тутдуғу волостлардакы) әһалидән «хејли натәмиз» јашајыр*. Новгород губернијасынын Тихвин үәзасы һаггында белә дејилир: «Әкинчилик әлавә кәлир мәнбәјидир, һалбуки бүтүн рәсми мә'луматларда сиз әһалинин тахыл әкини илә мәшғул олдуғуну көрәрсиниз... Кәндли өзүнүн бүтүн мүһүм еһтијачларыны ағач гырыб чајла ахытмаг үчүн мешә сәнајечиләриндән алдығы әмәк һаггы илә өдәјир. Лакин чох чәкмәз ки, бөһран баш верәр: 5—10 илдән сонра даһа мешә галмаз...» «Мешәчилик ишләриндә ишләјәнләрә бурлак демәк даһа доғрудур; онлар гышы галын мешәләрдәки дүшәркәләрдә кечирирләр... јазда исә, ев ишләриндән бош олдугда, чајла ағач ахытмаға вә одун дашымаға башлајырлар; јалныз бичин вә от чалыны онлары отураглашмаға мәчбур едир...» Кәндлиләр мешә сәнајечиләринин «әбәди әсарәти» алтындадырлар**. Вјатка тәдгигчиләри гејд едирләр ки, мешә ишләриндә ишләдилмәк үчүн фәһләләр адәтән верки јығылан вахт ишә көтүрүлүрләр; фәһләләрин саһибкардан јемәк шејләри алмасы исә онларын газанчыны хејли азалдыр... «Һәм ағач кәсәнләр, һәм дә одун јаранлар күндә тәхминән 17 гәпик, аты оланлар исә күндә тәхминән 33 гәпик алырлар. Мешә ишләринин ән натәмиз шәраитдә көрүлдүју нәзәрә алынарса, белә бир чүз'и әмәк һаггы, мешә фәһләләринин әмәјинә гәтијјән мүвафиг бир музд дејилдир*** вә и. а. вә с.

---

* L. c., с. 19—20, 39. Мүгајисә ет: «Куст. ком. әсәрләри»ндә тамамилә ејни сөзләр дејилир. XII, 265.

** «Куст. ком. әсәрләри», VIII, с. 1372—1373, 1474. «Мешә сәнајесинин үәләбаты сајәсиндә Тихвин үәзасында дәмирчилик, көнчүлүк, хәзчилик вә гисмән дә чәкмәчилик инкишаф етмишдир; дәмирчиләр гармаг, јердә галаилары исә чәкмә, күрк вә әлчәк истеһсал едирләр». Биз бурада һәмин истеһсал васитәләри истеһсалынын (јә'ни капиталист тәсәрруфатында I бөлмәнин артмасынын) истеһлак шејләри истеһсалына (јә'ни II бөлмәјә) тәһәр вердијини көрүрүк. Истеһсал истеһлакын ардынча дејил, истеһлак истеһсалын ардынча кедир.

*** «Куст. ком. әсәрләри», XI, 399—400, 405, 147. Орјол губернијасынын Трубчевск үәзасына аид земство мәмуәсинин бир чох јерләрдә дејиләнләрлә мүгајисә ет: орада дејилир ки, «әкинчилијин икинчи дәрәчәли әһәмијјәти вардыр»; башлыча ролу исә дешәләр, хүсусән мешәчилик пешәси ојнајыр («Трубчевск үәзасына аид статистика мә'лүматы мәчмуәси». Орјол, 1887, јашајыш јерләринә аид хүсуси гејдләр).

Демәли, мешә фәһләләри хырда бир парча торпағы олан вә өз иш гүввәсини ән әлверишсиз шәрантдә сатмаға мәчбур олан кәнд пролетариатының бөјүк тәркиб һиссәләриндән бириди р. Бу пешә сон дәрәчә ҝеҹримүнтәзәмдир, даими дејилдир. Буна көрә дә мешә фәһләләри еһтијат ордусунун (вә ја капитализм чәмијјәтиндә нисби әһали артыглығынын) нәзәриҗәдә ҝизли форма адланан формасыны тәшкил едирләр*: кәнд әһалисинин мүәјјән һиссәси (һәм дә, көрдүјүмүз кими, хырда олмајан бир һиссәси) бу чүр ишә кириш мәҗә һәмишә һазыр олур, буна һәмишә мөһтач олур. Бу, капитализмин варлығынын вә инкишафының шәртидир. Мешә сәнајечиләринин мешәләрдән исрафчылыгла истифадә етмәси нәтичәсиндә мешәләр гырылдыгча (бу просес исә чох бөјүк сүр'әтлә давам едир),— одуну даш көмүрлә әвәз етмәјә еһтијач даһа артыг һисс олунур, даш көмүр сәнајеси даһа сүр'әтлә инкишаф едир, зира јалныз бу сәнаје машынлы ири сәнаје үчүн мөһкәм бир тәмәл ола биләр. Мүәјјән вә аз дәјишән гиҗмәтлә истәнилән заман истәнилән миғдарда алына биләчәк учуз јаначағын олмасы, — мүасир фабрикин тәләбидир. Мешә сәнајеси бу тәләби өдәјә билмир**. Буна көрә дә јаначаг вермәк ишиндә мешә сәнајесинин даш көмүр сәнајесиндән үстүн олмасы капитализмин аз инкишаф етмиш пилләсиндә мүвафиғдир. Истеһсалда ичтимаи мүнасибәтләрә кәлдикдә, бу чәһәтдән мешә сәнајесинин даш көмүр сәнајесинә мүнасибәти, тәхминән капиталист мануфактурасынын машынлы ири сәнајеја олан мүнасибәти кимидир. Мешә сәнајеси техниканын ән ибтидаи вәзиҗјәтдә олмасы, тәбии сәрвәтләрдән ибтидаи үсулларла истифадә едилмәсин демәкдир; даш көмүр сәнајеси исә техникада там чевриличш јарадыр вә машынлардан кеиниш истифадә едилмәсинә сәбәб олур. Мешә сәнајеси истеһсал-

* «Das Kapital» I², S. 668[156].

** «Полша Чарлығында фабрик-завод сәнајесинин тәдгиг едән комиссијанын үзвләринин һесабаты»ндан (СПБ. 1888. I һиссә) көтүрдүјүмүз мә'лумат буну субут едир. Полшада даш көмүр Москвада олдуғундан икигат учуздур. Бир пуд ишлија сәрф олунан јаначаг орта һесабла Полшада 16—37 гәпик, Москва мәһалындә исә 50—73 гәпикдир. Москва мәһалыңда 12—29 ајлыг, Полшада исә он чоху 3 ајлыг, әксәр һалларда исә 1—4 һәфтәлик јаначаг еһтијаты топлајырлар.

чыны кəндлиликдəн чыхармыр, даш көмүр сəнаjеси исə ону дөндəриб фабрик фəhлəси едир. Мешə сəнаjеси бүтүн көhнə, патриархал jашаjыш тəрзинə, демок олар, əсла тохунмур, галын мешəлəрдə ишлəjəн фəhлəлəрин авамлыгындан, чарəсизлиjиндəн вə дагыныглыгындан истифадə едəрəк, онлары ən шиддəтли əсарəт алтына алыр. Даш көмүр сəнаjсси исə əhалинин мүтəhəррикликjинə сəбəб олур, бөjүк сəнаjе мəркəзлəри jарадыр вə истеhсал үзəриндə ичтимаи нəзарəт гоjулмасына лабүддəн сəбəб олур. Бир сөзлə, тəсвир етдиjимиз бу əвəзолунма, мануфактуранын фабрикlə əвəз олунмасы кими мүтəрəгги əhəмиjjəтə маликдир*.

Тикинти ишлəри дə əввəллəр кəндлинин ев ишлəри сырасына дахил иди вə инди jарымпатурал кəндли тəсəрруфаты давам етдиjинə көрə, jенə дə дахилдир. Инкишафын давамы нəтичəсиндə тикинти фəhлəлəри истеhлакчыларын сифариши илə ишлəjən мүтəхəссис *сəнəткарлара* чеврилмəкдəдирлəр. Кəндлəрдə вə хырда шəhəрлəрдə тикинти сəнаjесинин бу гаjда илə тəшкили инди дə хejли инкишаф етмишдир; сəнəткар адəтən торпагла əлагəсини кəсмир вə чүз'и мигдар хырда истеhлакчылар үчүн ишлəjир. Капитализм инкишаф етдикчə сəнаjенин бу гурулушунун галмасы даhа мүмкүн олмур. Тичарəтин, фабриклəрин, шəhəрлəрин, дəмир jолларын артмасы нə өз архитектурасы чəhəтдəн, нə дə өз бөjүклүjү чəhəтдəн патриархал дөврүнүн гədим биналарына охшамаjан тамамилə башга тикинтиляр тəлəб едир. Jени тикинтиляр чох мүхтəлиф вə

* Ч.б Н. — он мешə сəнаjесинин даш көмүр сəнаjесини əвəз етмəси мəсəлəсиндəн бəhс едиркən («Очерклəр», 211. 243), həмишə олдугу кими, jенə дə анчаг килеjлəнмəклə кифаjətлəнир. Капиталист даш көмүр сəнаjесинин архасында jенə капиталист сəнаjеси олан вə ən пис истисмар үсуллары тəтбиг едəн мешə сəнаjесинин дүрмасы кими хырда бир чəhəти бизим романтик көрмəмəjə чалышыр. «Фəhлəлəрин саjы» hаггында исə узун-узады сөhбəт ачыр! О jеjир ки, милjонларла инсиз кəндлинин мүгабилиндə 600 мин нəфəрдəн ибарəт азачыг бир мигдар инкилис көмүр фəhлəсинин нə əhəмиjjəти ола биляр? (211). Биз буна белə чаваб веририк: капитализмин нисби əhали артыглыгы jаратдыгы шүбhəсиздир, лакин ч. Н. — он машынлы ири сəнаjенин тəлəбаты илə бу hал арасындакы əлагəни тəтиjjən ачламамышдыр. Мүвəггəти вə jеjри-мүнтəзəм hалда олса да мүхтəлиф нөвлəрлə машғул олан кəндлиляриn саjыны, jалныз даш көмүр hасил етмəклə машғул олан мүтəхəссис мə'дən фəhлəляринин саjы илə түтушдурмаг тамамилə мə'насыз бир үсулдур. Ч.б Н. — он белə үсуллардан jалныз Русиjада həм фабрик вə мə'дən фəhлəляринин, həм дə умумиjjətlə бүтүн тичарəт-сəнаjе əhалисинин сүр'əтлə артмасы фактынын онун нəзəриjjəсини алт-үст етдиjини пəрдəламəк үчүн истифадə едир.

баһалы материаллар тәләб едир, ән мүхтәлиф ихтисаслардан олан фәһлә күтләләринин кооперасијасыны тәләб едир; башга чатдырылмаг үчүн узун мүддәт тәләб едир; бу јени тикилиләр әһалинин ән'әнәви мәскәнләриндән тамамилә башга јерләрдә јарадылыр: бу биналар бөјүк шәһәрләрдә вә ја онларын әтрафында, мәскунлашмамыш јерләрдә, чәкилән дәмир јол хәтләри бојунча вә с. бу кими јерләрдә тикилир. Јерли сәнәткар дөнүб кәнарда ишләјән фәһлә олур; јаваш-јаваш истеһлакчы илә истеһсалчынын арасына кирән вә дөнүб әсил капиталист олан саһибкар-*подратчы* ону муздла ишә көтүрүр. Капиталист тәсәррүфатынын сычрајышлы бир шәкилдә инкишаф етмәси, бир сыра уғурсуз илләрдән сонра «гызғын тикинти» дөврләриниин (индики 1898-чи ил кими дөврләрин) кәлиб чатмасы тикинти ишиндә капиталист мүнасибәтләринин кенишләнib дәринләшмәсинә чох бөјүк тәкан верир.

Нәзәрдән кечирдијимиз сәнајенин ислаһатдан сонракы тәкамүлү, рус игтисад әдәбијјатынын мә'луматына көрә бу вәзијјәтдәдир*. Бу тәкамүл әразн әмәк бөлкүсүндә, фәһләләрдән ибарәт әһалиси тикинти ишләринин бу вә ја башга саһәсиндә ихтисаслашан ајры-ајры кениш рајонларын әмәлә кәлмәсиндә өзүнү хүсусилә ајдын көстәрир**. Рајонларын белә ихтисаслашмасы үчүн тикинти ишләринә бөјүк тәләб олмалыдыр вә бунунла әлагәдар олараг капиталист мүнасибәтләри әмәлә кәлмәлидир. Буна мисал олараг белә рајонлардан биринин һаггында мә'луматы көтүрәк. Владимир губернијасы Покров гәзасынын дүлкәрләри

* Јухарыда көстәрдијимиз кими, бу тәкамүлүн мүәјјән едилмәсини чәтинләшдирән чәһәт бизим әдәбијјатымызда тикинти фәһләләринин чох вахт үмумијјәтлә «сәнәткар» адландырылмасы вә «сәнәткар» дедикдә тамамилә јанлыш олараг муздлу фәһләләрин дә нәзәрдә тутулмасыдыр. — Гәрбдә тикинти сәнајесинин гурулушча ејни јол илә инкишаф етдијини көрмәк үчүн, мәсәлән, бах: *Webb.* «Die Geschichte des britischen Trade Unionismus». Stuttgart, 1895, S. 7 (*Вебб.* «Британија тред-јунионизминин тарихи», Штутгарт, 1895, сәһ. 7. *Ред.*)[187].

** Мәсәлән, Јарославл губернијасында хүсусән Данилов гәзасынын собачылары, сувагчылары вә бәнналары машһурдур; һәм дә бу гәзанын мүхтәлиф волостларындан һәмин пешәләрин башлыча олараг бирини бачаран усталар јетишир. Јарославл гәзасынын Заволжје рајонундан даһа чох рәнксаз. Молога гәзасының орта рајонундан даһа чох дүлкәр јетишир вә н. з. («Јарославл губернијасының ичмалы», II бурахылыш, Јарославл, 1896, сәһ. 135 вә башгалары).

чохдан мәшһурдур; һәлә бу әсрин әввәлләриндә бурада дүлкәрләр бүтүн аһалнннн јарыдан чохуну тәшкил едирдиләр. Ислаһатдан сонра дүлкәрлик гүввәтләнмәкдә давам едир*. «Дүлкәрлик рајонунда усталара вә фабрикчиләрә бәнзәр бир үнсүр дә подратчылардыр»; онлар адәтән дүлкәр артелинин ән зирәк үзвләриндән олурлар. «Бир чох һалларда подратчы 10 илдә 50—60 мин манат вә даһа артыг халис мәнфәәт көтүрүр. Бә'зи подратчылар 300—500 дүлкәр ишләдир вә артыг дөнүб әсил капиталист олмушлар... Буна көрә дә бурадакы кәндлиләр дејирләр ки, *«дүлкәр алвериндән фајдалы һеч бир шеј јоxдур»***. Бу пешәнин индики тәшкилинин әсил маһијјәтини буидан ајдын тәсвир етмәк чәтиндир! «Дүлкәрлик бурадакы кәндлиләрин бүтүн һәјат тәрзиндә дәрин из бурахмышдыр... Кәндли-дүлкәр әкинчилији јаваш-јаваш јадырғајыр, сонралар исә ондан тамамнлә әл чәкир». Пајтахт шәһәрләриндәки јашајыш дүлкәрә мәдәни тә'сир көстәрмишдир: дүлкәр әтрафдакы кәндлиләрдән чох тәмиз јашајыр вә өз «зиjалылығы илә», «зеһни инкишафынын нисбәтән јүксәк олмасы илә»*** онлардан артыг дәрәчәдә фәргләнир.

Әлдә олан натамам мә'лумата бахыларса, Авропа Русијасында тикинти фәһләләриниин үмумн сајы хејли чох олмалыдыр. Калуга губернијасында 1896-чы илдә һәм өз јериндә, һәм дә кәнарда ишләјән тикинти фәһләләриниин 39 860 нәфәр олдуғу мүәјјән едилмишди. Рәсми мә'лумата көрә, Јарославл губернијасында

---

* 60-чы илләрин ахырында Аргун рајонундан (Аргун волосту дүлкәрлик пешәсинин мәркәзидир) тәхминән 10 000 дүлкәр чыхмышдыр. 60-чы илларда Покровка гәзасынын 648 кәндиндән 503-үндә дүлкәрләр олурдулар («Владимир губернијасында пешәләр», IV, с. 161 вә сонракылар).

** Ibid., с. 165. Курсив бизимдир.

*** Ibid., с. 166. Башга мәнбәләр дә еjни характеристиканы верир. Бах: *Жбанков:* «1866—1883-чү илләрдә кәнарда кәсбкарлығын Кострома губернијасы аһалисинин мүтәһәррикликдинә тә'сири». Кострома, 1887. — «Кострома губернијасының Солигаличевск гәзасында шәһәрләрдә кәсбкарлыг һаггында». «Јуридически Вестник», 1890, № 9. — «Бабја сторона», Кострома, 1891. — «Кәнарда кәсбкарлыглары тәдгиг етмәк үчүн үмуми програм тәклифи». — «1892—1893-чи илләрдә Смоленск губернијасында кәнар пешәләр», Смоленск, 1896. — «Кәнарда кәсбкарлыгын аһалинин мүтәһәррикликдинә тә'сири», «Врач», 1895, № 25. — Һәмчинин ситат кәтирдијимиз әсәрләрә бах: «Јарославл губернијасының нчмалы», «Кустар пешәләри комиссијасының әсәрләри», «Калуга губернијасынын 1896-чы илә аид статистика нчмалы», Калуга, 1897; «Нижни Новгород губернијасынын 1896-чы илә аид кәнд тәсәррүфаты нчмалы». Н. Н. 1897, вә башга земство статистика нәшрләри.

1894/95-чи илдә кәнарда ишләјән 20 170 нәфәр тикинти фәһләси вар иди. Кострома губернијасында бунларын сајы тәхминән 39½ мин нди. Вјатка губернијасынын 9 гәзасында (11 гәзадан) тәхминән 30½ мин кәнарда ишләјән фәһлә вар иди (80-чи илләрдә). Твер губернијасынын 4 гәзасында (12 гәзадан) 15 585 нәфәр һәм өз јериндә, һәм дә кәнарда ишләјән тикинти фәһләси вар иди. Нижни Новгород губернијасынын Горбатов гәзасында һәм өз јериндә, һәм дә кәнарда ишләјәнләр 2 221 нәфәр иди. 1875—1876-чы илләрин рәсми мә'луматына көрә, Рјазан губернијасындан илдә азы 20 мин нәфәр тәкчә дүлкәр чыхырды. Орјол губернијасынын Орјол гәзасында 2 мин тикинти фәһләси вар иди. Полтава губернијасынын 3 гәзасында (15 гәзадан) — 1 440 нәфәр иди. Самара губернијасынын Николајев гәзасында — 1 339 нәфәр иди*. Бу рәгәмләрдән көрүнүр ки, Аврона Русијасында тикинти фәһләләринин сајы *азы 1 милјон нәфәр* олмалыдыр**. Бу рәгәм, даһа доғрусу, минимум һесаб едилмәлидир, чүнки бүтүн мәнбәләр нсләһатдан сонракы дөврдә тикинти фәһләләринин сүр'әтлә артдығыны көстәрир***. Тикинти фәһләләриндән сәнаје пролетариаты әмәлә кәлмәкдәдир; бу пролетарнатын торпагла әлагәси артыг инди чох зәифдир**** вә илдән-илә даһа чох зәифләшир. Ти-

* Кечән гејддә көстәрилмәләрдән башга мәнбәләр земствo мәлумәтләридир. Ч-б В. В. («Куст. сән. очерклəри», 61) Полтава, Курск вә Тамбов губернијаларынын 13 гәзасы һаггында мә'лумат верир. Тикинин фәһләләрини — (и. В. В. әбәс јерә бүтүн тикинти фәһләләрини «хырда сәнајечи» һесаб едир) — чәми 28641 нәфәрдир, јә'ни һәмин гәзаларын бүтүн јашлы киши әһалисинин 2,7% дән 22,1%-нә гәдәрдир. Орта фаиз (8,8%) норма гәбул едилсә, Аврона Русијасында (15 милјон јашлы киши фәһлә көтүрүлсә) 1¼ милјон тикинти фәһләси олдуғу мә'лум олар. Көстәрдијимиз губернијалар исә тикинти пешәләринин ән чох инкишаф етдији губернијаларла ән аз инкишаф етдији губернијалар арасында орта мөвге тутур.

** 1897-чи ил 28 јанвар сајғысына көрә («Умуми јекун», 1905-чи ил) бүтүн империјада тикинти сәнајесиндә 717 мин нәфәр *мүстәгил* әһали (өзү үчүн јашајыш васитәләрини өзү әлдә едән әһали) вар иди вә буна үстәлик 459 мин әкинчи бу пешә илә јардымчы бир пешә кими машғул олурду. *(2-чи нәшрә гејд.)*

*** Тикинти сәнајесинин, һәчминин гисмән дә јенигына гаршы сығорта едилән тикинтиләрин дәјәри һаггындакы мә'луматдан билмәк олар. Сығорта дәјәри 1884-чү илдә 5 968 милјон манат, 1893-чү илдә исә 7 854 милјон манат олмушдур («Мәһсулдар гүвәләр», XII. 65). Бу, илдә 188 милјон манат артым верир.

**** Мәсәлән. Јарославл губернијасында бүтүн әһалинин 11—20%-и, јә'ни киши фәһләләрин 30—56%-и кәнарда ишләмәјә кедир; кәнар пешәләрә кедәнләрин 68,7%-и *бүтүн ил боју* гајытмыр («Јарославл губернијасынын ичмалы»). Јәгин ки, бунлар һамысы — «јалныз *рәсмән* кәндли *адланыр*» (сән. 117),

кинти фəһлələри өз вəзиjjətləриnə көрə мешə фəһлə-ləриндən кəскин сурətdə фəргlənərək, фабрик фəһлə-ləриnə даһа чох jахынлашырлар. Онлар ири шəһəр вə сənаje мəркəзləриндə ишləjирlər вə бу мəркəзlər, көрдүjүмүз кими, оиларын мədəни сəвиjjəсиnи хejли jүксəлдир. Сүгут етмəкdə олан мешə сənajеси капита-лизмин аз инкишаф етмиш формаларынын ифадəси-dирсə вə бурада капитализм патриархал һəjат тəрзи илə һəлə бир араjа сыға билирсə, инкишаф етмəкdə олан тикинти сənajеси капитализмин jүксəк мəрһəлə-синин ифадəсидир, jени сənaje фəһlələри синфи əмələ кətирир вə көһnə кəндлilər арасында dərin тəбəгə-ləшмə баш вердиjини көстərир.

X. ФАБРИКИН ƏЛАВƏСИ

Варлыгы фабрикlə билаваситə əлагədар олан муздлу əмək вə хырда сənaje формаларына биз фабрикин əлавəси dejирик. Бураjа ən əввəл мешə вə тикинти фəһ-ләləри (бунларын мүəjjən һиссəси) dахилdир; биз бун-лардан jухарыда бəһс етмишdик вə бунлар бə'зən билаваситə фабрик мəркəзləриnин сənaje əһалиси сырасына, бə'зən də ətраф кəндlərин əһалиси сырасы-на dахил олурлар* Сонра, бураjа, бə'зən фабрик са-һибləриnин өзləриnин ишə салдыглары торф бата-глыгларында чалышан фəһlələр**, арабачылар, jүкчү-lər, мал габлашдыранлар вə үмумиjjətlə гара фəһlə адланараг һəмишə фабрик мəркəзləри əһалисиnин хejли һиссəсиnи тəшкил едənlər dахилdир. Мəсəлən, 1890-чы ил 15 декабр сијаһысына көрə, Петербургdа

* Мəсəлən, Рjазан губерниjасында «тəкчо Хлудов фабрикиндə» (бурада 1894/95-чи илdə 4 849 фəһlə вар иди, истеһсал мəблəғи 6 милjон манат иди) «гышda одун dашымаг үчүн 7 000-ə гədəр at ишlədилир; бу атларын чоху Jегорjевск гəзасы кəндlилəрининдир»[68] («Куст. ком. əсəрləри», VII, с. 1109—1110).

** Торф истеһсалы статистикасында da һəрч-мəрчлик һөкм сүрүр, адəтəн бу истеһсалы «фабрик-завод» истеһсаллары сырасына dахил етмирlər («мүгаjисə ет: Кобеljатски, «Мə'lумат китабы», с. 15). Бə'зən də dахил едирlər; мəсəлən, «Сиjаһы»jа көрə Владимир губерниjасында, тəкчə бу губерниjада 2201 нəфəр фəһləси олан 12 торф мə'dəни көстəрилир, һалбуки башга губерниjаlарda da торф истеһсал едилир. Свирскинин jазdыгына көрə, («Владимир губерниjасынын фабрик вə заводлары») 1890-чы илdə Владимир губерниjасында торф чыхармаг ишиндə 6 038 нəфəр фəһlə чалышырdы. Бүтүн Русиjада торф ишиндə чалышан фəһlələрin сајы гат-гат арлыг олмалыдыр.

«күнәмуздчулар, гара фәһләләр» групунда 44 814 нәфәр (һәр ики чинсдән) гејдә алынмышды; сонра һәмин сијаһы үзрә нәглијјат сәнаје сиидә 51 мин нәфәр (һәр ики чинсдән) вар имиш; бунлардан 9½ мин нәфәри хүсуси олараг ағыр шеј вә јүк дашымагла мәшғул оланлардыр. Бундан башга, хырда «мүстәгил» пешәчиләр фабрик үчүн бә'зи јардымчы ишләр көрүрләр; фабрик мәркәзләриндә вә ја онларын әтрафында јаг вә араг заводлары үчүн балаҹа чәлләкләр гајырмаг*, шүшә јығмагдан өтрү сәбәт тохумаг**, дәмир мә'мулат вә чилинкәр маллары јығмагдан өтрү күту гајырмаг, дүлкәр вә чилинкәр аләтләри үчүн тахта һиссәләр гајырмаг***, чәкмәчи мүәссисәләри үчүн ағаҹ мых гајырмаг, көн-дәри заводлары вә саирә үчүн «ашы» һазырламаг****, фабрик мәһсулларыны габламаг үчүн һәсир тохумаг (Кострома губерниjасында вә башгаларында), кибрит үчүн «чөп» һазырламаг (Рјазан, Калуга губерниjаларында вә башгаларында), түтүн фабрикләри үчүн кағыз күту јапышдырмаг (Петербургун әтрафында)*****, сиркә заводлары үчүн ағаҹ тозу һазырламаг******, ири фабрикләрин тәләбн нәтиҹәсиндә иплик чыхарыны хырда әјирмә мүәссисәләриндә (Лодзда) е'мал етмәк******* вә и. а. вә и. а. пешәләри мејдана кәлир Јухарыда көстәрилән муздлу фәһләләр кими бүтүн бу хырда пешәчиләр дә ја фабрик мәркәзләриниң сәнаје әһалиси сырасына, ја да әтраф кәндләрин јарыәкинчи әһалиси сырасына дахил дирләр. Сонра, фабрик јарыфабрикат истеһсалы илә кифајәтләндикдә, бә'зән хырда пешәләрин мејдана чыхмасына сәбәб олур вә бунлар јарыфабрикатын е'малыны баша чатдырмагла мәшғул олурлар; мәсәлән, ипли-јин механики үсулла истеһсал едилмәси кустар тохучу-

---

* «Кустә ком. әсәрләри», VI бурахылыш

** Ibid., VIII бурахылыш. Новгород губерниjасында.

*** Ibid., IX бурахылыш, Тула губасының шәһәрәтрафы волостларында.

**** Перм губерниjасында, Кунгур шәһәри јахынлығында, Твер губерниjасында — Кимры кәндиндә вә башгаларында.

***** Бах: «С.-Петербург губасы земство идарәсинин 1889-чу ил һесабаты. Чи б Воиновун V тибб нәшриjаты ила аид һесабаты.

****** «Һесабат вә тәдгигләр», I. с. 360.

******* «Полша Чарлығында фабрик-завод сәнаjесинин тәдгигина даир һесабатлар» СПБ. 1888, с. 24,

луғуна тәкан вермишдир; мә'дән заводлары јанында метал шеј гајыран «кустарлар» әмәлә кәлмәкдәдир вә и. а. Нәһајәт, капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәк дә чох вахт фабрикин әлавәси олур*. Машынлы ири сәнаје дөврүндә бүтүн өлкәләрдә, мәсәлән, палтартикмә сәнајеси кими сәнаје саһәләриндә капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәк системи кениш инкишаф едир. Јухарыда биз бу гәбил ишин Русијада нә гәдәр јајылдығыны, онун нә кими шәраитлә әлагәдар олдуғуну вә буну мануфактура фәслиндә тәсвир етмәји нә үчүн даһа дүзкүн һесаб етдијимизи көстәрмишдик.

Фабрикин әлавәсиниң аз-чох этрафлы тәсвир етмәк үчүн әһали мәшғәләләриниң этрафлы статистикасы, ја да фабрик мәркәзләри вә этрафының бүтүн игтисади һәјатының монографик тәсвири лазымдыр. Лакин бизим кифајәтләнмәјә мәчбур олдуғумуз натамам мә'лумат да фабрик сәнајеси илә башга сәнаје нөвләри арасында әлагә олмадығы һаггында, фабрик әһалисиниң фабрикдә чалышмајан әһали илә әлагәси олмадығы һаггында биздә јајылмыш олан фикрин нә гәдәр јанлыш олдуғуну көстәрир. Үмумијјәтлә һәр чүр ичтимаи мүнасибәтләр кими, сәнаје формаларының да инкишафы јалныз чох тәдричлә, бир-бириндә чулғашан, бир-бирини әвәз едән вә заһирдә кериҗә дөнмәк кими көрүнән бир чох формалар дахилиндә баш верир. Мәсәлән, хырда пешәләрин инкишафы (көрдүјүмүз кими) капиталист мануфактурасы тәрәггисинин нәтичәси ола биләр; инди биз көрүрүк ки, бә'зән фабрик дә хырда пешәләри инкишаф етдирә биләр. «Бинәкдар» үчүн ишләмәк дә һәм мануфактураның, һәм дә фабрикин әлавәси олур. Белә һалларын әһәмијјәтини дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн бу һаллары сәнајенин һазыркы

* «Спјаһы» ја көрә һәрәсинин 1 000 вә даһа артыг фәһләси олан 16 фабрик сајдыг; бу фабрикләрин кәнарда ишләјән әлавә 7857 фәһләси дә вардыр. Һәрәсинин 500—999 фәһләси олан 14 фабрикин кәнарда ишләјән 1 352 фәһләси вардыр. Кәнарда көрүлән ишләрин «Спјаһы»да гејд олунмасы тамамилә тәсадүфидир вә бурада бәјүк нөгсанлар вардыр. «Фабрик мүфәттишләри һесабатларының јекуну»на көрә 1903-чү илдә 65 115 фәһләси олан 632 иш ајлајан контор вар имиш. Әлбәттә, бу мә'лумат чох натамамдыр, лакин һәр һалда мараглыдыр ки, бу конторларын вә онларын ишләдикләри фәһләләрин чоху фабрик сәнајеси мәркәзләриндәдир (Москва маһалы: 503 контор, 49 345 фәһлә. Саратов губернијасы — сарпынка — 33 контор, 10 000 фәһлә). *(2-чи нәшрә гејд.)*

инкишаф мәрһәләсиндәки бүтүн гурулушу илә вә бу инкишафын әсас тәмајүлләри илә әлагәләндирмәк лазымдыр.

XI. СӘНАЈЕНИН ӘКИНЧИЛИКДӘН ТАМАМИЛӘ АЈРЫЛМАСЫ

Сәнајени әкинчиликдән *јалныз* машынлы ири сәнаје тамамилә ајырыр. «Капитал» мүәллифинин башга өлкәләр үчүн мүәјјән етдији*, лакин адәтән халгчы игтисадчыларын е'тинасызлыг көстәрдикләри бу мүддәаны Русијаја аид мә'лумат тамамилә тәсдиг едир. Ч-б Н. — он өз «Очеркләр»индә «сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасы» һаггында јерли-јерсиз дәм вурур, лакин бу просесин әслиндә нечә кетдијини вә нә кими мүхтәлиф формалар алдығыны дүзкүн мә'лумат әсасында тәһлил етмәји һеч фикринә дә кәтирмир. Ч-б В. В. бизим сәнаје фәһләләримизин торпагла әлагәсини көстәрәрәк (*мануфактурада;* бизим мүәллиф «Капитал» мүәллифинин нәзәриҗјәси ардынча кетдијини көстәрмәк истәјирсә дә, капитализмин ајры-ајры пилләләринн фәргләндирмәји лазым көрмүр!) — бу мүнасибәтлә «*бизим* (курсив мүәллифиндир) капиталист истеһсалымызын» әкинчи-фәһләдән «биабырчасына (sic!) асылы олмасы» вә и. а. һаггында һај-күј гопарыр («Капитализмин мүгәддәраты», с. 114 вә башгалары). Јалныз биздә дејил, Гәрбдә дә һәр јердә машынлы ири сәнаједән әввәл фәһләнин торпагла әлагәсини капитализмин гәти олараг гыра билмәдијини чәнаб В. В., јәгин ки, ешитмәмишдир, ешитмишсә дә, унутмушдур! Нәһајәт, ән сон заманларда ч. Каблуков фактлары һејрәт едиләчәк дәрәчә тәһриф олунмуш шәкилдә тәләбәләрә тәгдим едәрәк дејир: «Гәрбдә фабрик әмәји фәһлә үчүн јеканә јашајыш мәнбәји олдуғу һалда, биздә, *нисбәтән хырда истисналарла* (sic!!!), фәһлә фабрик әмәјини өзү үчүн әлавә бир мәшғулијјәт һесаб едир, *ону торпаг даһа артыг чәлб едир*»**.

* «Das Kapital», I³. S. 779—780[59].

** «Кәнд (sic!) тәсәрруфаты игтисадијјатына даир мүһазирәләр». тәләбәләр үчүн нәшри. М. 1897, сәһ. 13. Бәлкә алим статистикачы бүтүн һәлларын 85%-ини «нисбәтән хырда истисналар» сырасына дахил етмәји мүмкүн сајыр (сонралар мәтнә бах)?

Бу мәсәлә Москва санитарија статистикасында, мәһз чү. Дементјевин «фабрик фәһләләринин әкинчиликлә әлагәси» һаггында әсәриндә фе'лән тәдгиг едилмишдир*. 20 минә гәдәр фәһлә һаггында мүнтәзәм сурәтдә топланмыш олан бу мә'лумат фабрик фәһләләринин чәми 14,1%-инин кәнд ишләринә кетдијини көстәрир. Лакин даһа әһәмијјәтлиси, һәмин әсәрдә ән әтрафлы сүбут едилмиш олан белә бир фактдыр ки, *мәһз механики истеһсал фәһләләри торпагдан ајырыр.* Буну сүбут етмәк үчүн көстәрилән бир сыра рәгәмләрдән биз ән габарыг олапларыны көтүрүрүк**:

Фабрик вә заводлар	Тарла ишләринә кедәнләрин фаизи	
Әл илә памбыг парча тохунан мүәссисәләр бојагханаларла бирликдә	72,5	Әл истеһсалы
Ипәк парча тохунан мүәссисәләр	63,1	Әл истеһсалы
Чини вә сахсы габ мүәссисәләри	31,0	Әл истеһсалы
Әл илә чит басылан мүәссисәләр вә әрши пајлајан конторлар	30,7	Әл истеһсалы
Маһуд мүәссисәләри (там истеһсал)	20,4	
Инликәшдирмә вә автомат тохучулуг мүәссисәләри	13,8	Механики истеһсал
Автомат тохучулуг мүәссисәләри, читбасма вә нахышвурма шө'бәләри илә бирликдә	6,2	Механики истеһсал
Машынгајырма заводу	2,7	Механики истеһсал
Механики читбасма вә нахышвурма мүәссисәләри	2,3	Механики истеһсал

Биз мүәллифин чәдвәлинә 8 истеһсалын әл илә ишләјән истеһсаллара вә механики истеһсаллара бөлкүсүнү әлавә етмишик. 9-чу истеһсал, јә'ни маһуд истеһсалы һаггында гејд едәк ки, бу истеһсал гисмән әл илә, гисмән дә механики үсулла апарылыр. Әл илә ишләјән һәмин фабрикләрдәки тохучуларын тәхминән 63%-и тарла ишләринә кетдији һалда, автомат тохучу-

* «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси». Санитарија статистикасы бөлмәси, IV чилд, II һиссә, М. 1893. Чү б Дементјевин: «Фабрик вә и. а.» адлы мә'лум китабында јенидән чап едилмишдир.

** «Статистика мә'луматы мәчмуәси», I, с., с. 292, «Фабрик», 2-чи нәшри, с. 36.

луг дәзкаһларында чалышан тохучулардан *һеч кәс кетмир,* маһуд фабрикләриндә механики гүввә илә ишләјән шө'бәләриндәки фәһләләрин исә 3,3%-и кө-дир. «Белә ки, демәли, фабрик фәһләләрини торпагла әлагәни кәсмәјә мәчбур едән ән мүһүм сәбәб әл истеһсалындан механики истеһсала кечилмәсидир. Әл истеһсалының олдуғу фабрикләрин һәлә дә нисбә-тән чохлуғуна бахмајараг, бурада чалышан фәһләләрин сајы механики истеһсал фабрикләриндәки фәһлә-ләрин сајына нисбәтән һеч дәрәчәсиндәдир, буна көрә дә тарла ишләринә кедәнләрин фаизи бу гәдәр аз — бүтүн јашлы фәһләләрин 14,1%-и гәдәр вә јалныз кәндли силкинә мәнсуб олан јашлы фәһләләрин 15,4%-и тәдәрдир»*. Хатырладаг ки, Москва губерни-јасы фабрикләринин санитарија мүајинәси нәтичәсин-дә бу мә'лумат әлдә едилмишдир: бүтүн фабрикләрин 22,6%-и механики мүһәррикlә (о чүмләдән 18,4%-и бухар мүһәррики илә) ишләјир; бүтүн фәһләләрин 80,7%-и бу фабрикләрдәдир. Әл илә ишләјән фабрик-ләр — 69,2%-дир, бунларда чалышан фәһләләр исә анчаг 16,2%-дир. Механики мүһәррикли 244 фабрикә 92 302 фәһлә (1 фабрикә 378 фәһлә), әл илә ишләјән **747** фабрикә исә 18 520 фәһлә (1 фабрикә 25 фәһлә) дүшүр**. Јухарыда биз бүтүн рус фабрик фәһләләри-нин ән ири мүәссисәләрдә, әксәријјәти механики гүввә илә ишләјән вә һәрәсиндә орта һесабла 488 вә даһа артыг фәһлә олан мүәссисәләрдә хејли тәмәркүзләш-дијини көстәрмишдик. Ч-б Дементјев јерли вә кәлмә фәһләләр арасындакы фәргләрин вә силк фәргләри-нин (мешшаплар вә кәндлиләр) фәһләләрин өз доғул-дуглары јерләрдә торпагла әлагәни кәсмәсинә нечә тә'сир көстәрдијини мүфәссәл тәдгиг етмишдир вә мә'-лум олмушдур ки, бүтүн бу фәргләр әсас амилин, јә'ни әл илә ишләјән истеһсалдан механики истеһсала кечмәјин тә'сири гаршысында көлкәдә галыр***. «Кеч-

* Мәчмуә, с. 280. «Фабрик», с. 26.

** Мәчмуә, IV чилд, I һиссә, с. 167, 170, 177.

*** Ч-б Жбанков «Смоленск губернијасы фабрик вә заводларының санитарија мүајинәси» (Смоленск, 1894—1896) адлы өз әсәриндә тарла ишләринә кедән фәһләләрин сајыны тәкчә Јартсев мануфактурасы үчүн јал-ныз тәхмини олараг 10—15% көстәрир (II чилд, с. 307, 445; 1893/94-чү илдә Смоленск губернијасында олан 8810 фабрик-завод фәһләсиндән 3106-сы

миш әкинчинин дөнүб фабрик фәһләси олмасы сәбәбләри нәдән ибарәт олурса олсун, бу хүсуси фәһләләр артыг мөвчуддур. Бунлар јалныз сијаһыда кәндли һесаб олунурлар, лакин бунларын кәндлә әлагәси јалныз паспортларыны дәјишдирдикләри заман вердикләри верҝидән ибарәтдир, чүнки һәгигәтдә онларын кәндә нә тәсәррүфаты, нә дә чох вахт һәтта евләри дә јохдур, адәтән онлар евләрини сатмыш олурлар. Һәтта онларын торпаг һүгугу да, нечә дејәрләр, јалныз јуридик һүгуг олараг галыр вә 1885—1886-чы илләрдә бир чох фабрикләрдә баш вермиш ишдишашлар көстәрди ки, кәндлиләр өз һәмкәндлиләринин нәсли олан фәһләләри јад, кәлмә һесаб етдикләри кими, бу фәһләләр дә өзләрини кәндә бүсбүтүн јабанчы сајырлар. Демәли, бурада биз јурдсуз, фе'лән һеч бир мүлкијјәти олмајан, һеч бир шејлә бағлы олмајан вә өз күндәлик газаинчы илә јашајан фәһләләр синфинин тәшәккүл тапмыш олдуғуну көрүрүк. Һәм дә бу синиф дүнән тәшәккүл тапмамышдыр. Оиуи артыг өз фабрик кенеалокијасы вардыр вә онун бир чох һиссәси фабрикдә үч нәсил кечирмишдир»*. Нәһајәт, әи јени фабрик-завод статистикасы фабриклә әкинчилијин әлагәсинин кәсилмәси һаггында мараглы мә'лумат верир. «Фабрик вә заводлар сијаһысы»нда (1894/95-чи ил мә'луматы) һәр фабрикин илдә нечә күн ишләдији һаггында мә'лумат верилмишдир. Ч-б Касперов тез бу мә'луматдан халгчылыг нәзәријјәләри хејринә истифадә етмәјә чалышараг, һесаблајыб көстәрмишдир ки, «рус фабрики илдә орта һесабла 165 күн ишләјир», «фабрикләримизин 35%-и илдә 200 күндән аз ишләјир»**. Өзлүјүндә ајдындыр ки, «фабрик» мәфһумунун

Јартсев мануфактурасында чалышырды). Бу фабрикдә даими олмајан кишн фәһләләр 28%-дир (бүтүн фабрикләрдә 29%-дир), гадынлар исә 18,6%-дир (бүтүн фабрикләрдә 21%-дир. Бах: II чилд, с. 469). Гејд етмәк лазымдыр ки, даими олмајан фәһләләр сырасына: 1) фабрикә кирдикләри вахт бир илдән аз оланлар; 2) јај ишинә кедәнләр; 3) «үмумијјәтлә чүрбәчүр сәбәбләрә көрә фабрики бир нечә иллија тәрк едәнләр» (II, 445) дахил едилмишләр.

* Мәчмуә, с. 296. «Фабрик», с. 46.

** «Русијанын сәнаје никишафынын статистика јекуилары». Император Азад Иггисад Чәмијјәтинин үзвү М. И. Т.-Барановскинин, III шө'бәнин ачласларында мә'рузәси вә бу мә'рузә әтрафында мүзакирәләр. СПБ. 1898, сәһ. 41.

гејри-мүәјјәнлији үзүндән бу кими әсассыз рәгәмләрин демәк олар heч бир әһәмнјјәти јохдур, чүнки бурада нә гәдәр фәһләнин илдә нечә күн ишләдији көстәрилмәмишдир. Биз ири (100 вә даһа артыг фәһләси олан) вә јухарыда (§ VII) көрдүјүмүз кими, бүтүн фабрик-завод фәһләләринин тәхминән $^3/_4$ hиссәсинә малик олан фабрикләр hаггында «Снјаһы»да вериlмиш мүтабиг рәгәмләри hесабладыг. Мә'лум олду ки, бир илдә иш күнү дәрәчәләр үзрә орта hесабла бу гәдәрдир: A) 242; B) 235; C) 273*, бүтүн ири фабрикләрдә исә — 244. Әкәр hәр фәһләјә орта hесабла нә гәдәр иш күнү дүшдүјүнү hесабласаг, онда ири фабрик фәһләси үчүн илдә орта hесабла 253 иш күнү дүшдүјүнү көрәрик. «Снјаһы»да истеһсалларын бөлүндүјү 12 бөлмәнин hамысындан јалныз бир бөлмәдә, мәһз XI бөлмәдә (јеjинти мәһсуллары) ашагы дәрәчәләр үчүн орта hесабла иш күнүнүн мигдары 200-дән аздыр: A) 189; B) 148; C) 280. Бу бөлмәнин *A* вә *B* дәрәчәләриндән олан фабрикләриндә 110588 фәһлә ишләjир ки, бу да = ири фабрикләрдә чалышан бүтүн фәһләләрин (655670 нәфәр) 16,2%-нә. Гејд едәк ки, бу бөлмәдә тамамилә мүхтәлиф истеһсаллар, мәсәлән, чүгундур шәкәри вә түтүн, араг истеһсалы вә унүјүтмә вә санри истеһсаллар бирләшмишдир. Башга бөлмәләрдә, орта hесабла, бир фабрикә дүшән иш күнү бу гәдәрдир: A) 259; B) 271; C) 272. Беләликлә, фабрик нә гәдәр иридирсә, онун ил мүддәтиндә ишләдији күнләрин мигдары да бир о гәдәр чохдур. Демәлн, Авропа Русијасынын бүтүн ән ири фабрикләри hаггында үмуми мә'лумат Москва санитарија статистикасынын чыхардыгы нәтичәни тәсдиг едир вә сүбут едир ки, фабрик даими фабрик фәһләләри синфи јарадыр.

Демәлн, рус фабрик фәһләләри hаггында мә'лумат «Капитал»ын белә бир нәзәриjjәсини тамамилә тәсдиг едир ки, мәһз машынлы ири сәнаје сәнаје әhалисинин hәjат шәрантиндә там вә гәти бир чевриliш әмәлә кәтирәрәк, ону әкинчиликдән вә әкинчилик-лә әлагәдар

* Хатырладаг ки, *A* дәрәчәсиндә 100—499 нәфәр, *B* дәрәчәсиндә 500—999 вә *C* дәрәчәсиндә 1 000 вә даһа артыг фәһлә олан фабрикләр нәзәрдә тутулур.

олан патриархал һәјатын гәдим ән'әнәләриндән гәти сурәтдә ајырыр. Лакин машынлы ири сәнаје патриархал вә хырда буржуа мүнасибәтләрини дағытмагла бәрабәр, дикәр тәрәфдән, әкинчиликдә вә сәнаједә чалышан муздлу ишчиләри бир-бириндә јахынлашдыран шәраит јарадыр: әввәлән, машынлы ири сәнаје әввәлләрдә гејри-әкинчилик мәркәзләриндә мејдана кәлмиш олан тичарәт-сәнаје һәјат тәрзини үмумијјәтлә кәскин кечирир; икинчиси, әһалини мүтәһәррикләшдириб муздла һәм кәнд, һәм дә пешә фәһләләри тутулмасы үчүн бөјүк базарлар јарадыр; үчүнчүсү, машынлы ири сәнаје әкинчиликдә машын ишләдилмәсинә сәбәб олмагла һәјат сәвијјәси ән јүксәк олан маһир сәнаје ишчиләрини кәндә чәлб едир.

XII. РУС СӘНАЈЕСИНДӘ КАПИТАЛИЗМИН ИНКИШАФЫНЫН ҮЧ МӘРһӘЛӘСИ

Инди сәнајемиздә капитализмин инкишафына даир мә'луматдан чыхан әсас нәтичәләрә јекун вураг*.

Бу инкишафын башлыча мәрһәләләри үчдүр: хырда әмтәә истеһсалы (хырда, башлыча олараг кәндли пешәләри) — капиталист мануфактурасы — фабрик (машынлы ири сәнаје). «Фабрик-завод» вә «кустар» сәнајеләринин бир-бирлә әлагәдар олмамасы һаггында биздә јајылмыш олан бахышлары фактлар тамамилә тәкзиб едир. Әксинә, бунлары бир-бириндән ајырмаг тамамилә сүн'идир. Көстәрдијимиз сәнаје формалары арасында ән мүстәгим вә ән сых әлагә вә ирсилик вардыр. Фактлар тамамилә ајдын көстәрир ки, хырда әмтәә истеһсалынын әсас тәмајүлү капитализмин инкишафындан, о чүмләдән мануфактураның әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир; мануфактура исә көзүмүзүн габағында бөјүк бир сүр'әтлә артыб машынлы ири сәнајеја чевриlмәкдәдир. Сәнајенин ардычыл формалары арасында сых вә билаваситә әлагә олмасынын ән габарыг тәзаһүрләриндән бири дә бәлкә ондан ибарәтдир ки, бир сыра бөјүк вә ән бөјүк фабрикчиләрин

* Мүгәддимәдә көстәрдијимиз кими, ислаһатдан сонракы дөврлә кифајәтләнәрәк, тәлкимли әһалинин әмәјинә әсасланан сәнаје формаларыны бир кәнара гојуруг.

өзләри вахтилә хырдадан да хырда сәнаҹчи олмушлар вә «халг истеһсалындан» башламыш «капитализмә» гәдәр бүтүн пилләләри кечмишләр. Савва Морозов тәһкимли кәндли (1820-чи илдә пул вериб азадлыг алмышдыр), чобан, арабачы, тохучу фәһлә вә тохучу кустар олмушдур; о заман о өз әмтәәсини бинәкарлара сатмаг үчүн Москваја пиҹада кедиб кәлмишдир; сонра хырда бир мүәссисә саһиби — иш пајлајан контор саһиби — фабрик саһиби олмушдур. Морозов 1862-чи илдә өлмүшдүр; о заман онун вә чохлу оғулларының 2 бөјүк фабрики вар иди. 1890-чы илдә онун өвладларынын 4 фабрикиндә 35 милјон манатлыг мал истеһсал едән 39 мин фәһлә чалышырды*. Владимир губернијасынын ишәк истеһсалындакы бөјүк фабрикчиләрин бир гисми тохучу фәһләләр вә тохучу кустарлар арасындан чыхмышдыр**. Иваново-Вознесенскин ән бөјүк фабрикчиләри (Кувајевләр, Фокинләр, Зубковлар, Кокушкинләр, Бобровлар во бир чох башгалары) кустарлар арасындан чыхмышлар***. Москва губернијасынын бүтүн зәрхара фабрикләри әввәлләр кустар тохумаханасы олмушдур****. Павлово рајонунун фабрикчиси Завјалов «өзү уста Хабаровун јанында ади бир ишчи кими ишләдиҹини» һәлә 1864-чү илдә «хатырлајырды»*****. Фабрикчи Варыпајев вахтилә хырда кустар олмушдур******; Кондратов өз мә'мулатыны һејбәјә јығыб Павловоја пиҹада апаран бир кустар имиш*******. Фабрикчи Асмолов әввәлләр чәрчи атларынын сүрүчүсү, сонра хырда алвәрчи, хырда түтүн мә'мулаты е'малатханасы саһиби вә нәһајәт, милјонларла дөвриҹәси олан фабрикин саһиби олмушдур********. Вә и. а. вә с. Билмәк истәрдик ки, белә вә буна бәнзәр һалларда халгчы игтисадчылар

---

* «Владимир губернијасында пешәләр», IV, 5—7. — 1890-чы ил «Көстәричи»си. — *Шишмарјов:* «Нижни Новгород вә Шуја-Иваново дәмир јоллары этрафындакы сонајенин гыса очерки». СПБ. 1892, с. 28—32.

** «Владимир губернијасында пешәләр», III, с. 7 вә сонракылар.

*** Шишмарјов, 56—62.

**** «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси». VII чилд. III бурахылыш, М. 1883, с. 27—28.

***** А. Смирнов, «Павлово вә Ворсма», с. 14.

****** Лабзин, I. с., с. 66.

******* Григорјев I. с., 36.

******** «Тарыхи-статистика ичмалы», II чилд, с. 27.

«сүн'и» капитализмин һарада башландығыны вә «халг» истеһсалынын һарада гуртардығыны нечә мүәјјән едәрдиләр?

Сәнајенин јухарыда көстәрдијимиз үч әсас формасы бир-бириндән ән әввәл техниканын мүхтәлиф гурулушу илә фәргләнир. Хырда әмтәә истеһсалынын әламәти гәдим әјјамдан галан вә аз гала һеч дәјишилмәјән ән ибтидаи әл техникасындан ибарәт иди. Сәнајечи кәндлилијиндә галыб хаммалын с'малы ишиндә ән'әнәви үсуллары тәтбиг едир. Мануфактура әмәк бөлкүсү јарадыб, әмәк бөлкүсү исә техниканы артыг дәрәчәдә дәјишдирир, кәндлини устаја, «ихтисасчы фәһләјә» дөндәрир. Лакин әл илә ишләјән истеһсал давам едир вә истеһсал үсуллары бу тәмәл үзәриндә лабүд олараг чох ләнк тәрәгги едир. Әмәк бөлкүсү кортәбии сурәтдә меjдана кәлир вә кәндли иши кими ән'әнәви сурәтдә, нәсилдән-нәслә кечир. Јалныз машынлы ири сәнаје әсаслы дәјишиклик јарадараг, әл сәнәтини арадан чыхарыр, истеһсалы јени, сәмәрәли әсаслар үзәриндә гурур, елми биликләри даһа истеһсалда тәтбиг едир. Капитализмин Русијада һәлә машынлы ири сәнаје тәшкил етмәдији вахтларда вә буну һәлә тәшкил етмәдији сәнаје саһәләриндә биз техникада, демәк олар, там бир дурғунлуг мүшаһидә едирик, истеһсалда јенә дә әсрләрдән бәри тәтбиг едилән ејни әл дәзкаһынын, ејни су вә ја јел дәјирманынын ишләдилдијини көрүрүк. Фабрикин өзүнә табе етдији сәнаје саһәләриндә исә, әксинә, там бир техника чевриліши баш вердијини вә машынлы истеһсал үсулларынын сон дәрәчә сүр'әтлә тәрәгги етдијини көрүрүк.

Техниканын мүхтәлиф гурулушу илә әлагәдар олараг, биз капитализмин ишкишафында мүхтәлиф мәрһәләләр көрүрүк. Хырда әмтәә истеһсалы вә мануфактура хырда мүәссисәләрин әксәријјәт тәшкил етмәси илә характеризә олунур ки, бунларын да арасында јалныз бир нечә ири мүәссисә көзә чарпыр. Машынлы ири сәнаје хырда мүәссисәләри тамамилә сыхышдырыб арадан чыхарыр. Капиталист мүнасибәтләри хырда пешәләрдә дә (муздлу фәһләләри олан с'малатханалар вә тичарәт капиталы шәклиндә) әмәлә кәлир,

лакин бу мүнасибәтләр бурада һәлә зәиф инкишаф етмиш олур вә истеһсалда иштирак едән шәхсләрин груплары арасында кәскин бир әкслик шәклиндә мејдана чыхмыр. Бурада һәлә нә ири капитал вардыр, нә дә кениш пролетар тәбәгәләри. Мануфактурада бунларын һәр икисинин әмәлә кәлдијини көрүрүк. Истеһсал васитәләри саһиби илә ишчи арасында учурум бурада артыг бөјүк бир дәрәчәјә чатыр. «Зәнкин» сәнаје мәскәнләри әмәлә кәлир вә бурада јашајан әһали күтләси тамамилә јохсул ишчиләрдән ибарәт олур. Бир тәрәфдән, чох бөјүк мәбләғә хаммал алан вә мәһсул сатан аз мигдар тачир, дикәр тәрәфдән дә, күндәлик рузусу илә јашајан һиссәчи фәһләләр күтләсинин әмәлә кәлмәси мануфактураның үмуми мәнзәрәсидир. Лакин хырда мүәссисәләрин боллуғу, торпагла әлагәнин давам етмәси, истеһсалда вә бүтүн һәјат гурулушунда ән'әнәләрин галмасы — бүтүн бунлар мануфактураның ифрат һәдләри арасында бир јығын васитәчи үнсүрләр јарадыр вә бу ифрат һәдләрин инкишафыны ләнкидир. Машынлы ири сәнајеҹдә бүтүн бу ләнкимә һаллары арадан галхыр; ичтимаи әксликләрин ифрат һәдләри ән јүксәк инкишаф дәрәчәсинә чатыр. Капитализмин бүтүн мәнфи чәһәтләри санки бир јерә топланыр: мә'лум олдуғу кими, машын иш күнүнүн һәдсиз узадылмасына бөјүк тәкан верир; истеһсала гадынлар вә ушаглар чәлб едилирләр; ишсизләрдән ибарәт еһтијат ордусу әмәлә кәлир (фабрик истеһсалы шәраитинә көрә әмәлә дә кәлмәлидир) вә и. а. Лакин фабрик васитәси илә әмәјин кениш мигјасда ичтимаиләшмәси вә фабрикдә чалышан әһалинин дүјғу вә дүшүнчәсинин дәјишилмәси (хүсусән патриархал вә хырда буржуа ән'әнәләринин дағылмасы) әкс һәрәкәтә сәбәб олур: машынлы ири сәнаје әввәлки мәрһәләләрдән фәргли олараг, истеһсалын план үзрә тәнзимини вә истеһсал үзәриндә ичтимаи нәзарәт гојулмасыны тә'кидлә тәләб едир (бу тәмајүлүн тәзаһүрләриндән бири фабрик ганунверичилијидир) *.

* Машынлы ири сәнајенин јаратдығы шәраит вә мүнасибәтләрлә фабрик ганунверичилији арасында олагә мәсәләси һаггында Т.-Бараповскинин «Рус фабрики» китабынын икинчи һиссәсинин II фәслинә вә хүсусән, 1897-чи ил ијул тарихли «Новоје Слово»дакы мәгаләсинә бах.

Капитализмин мүхтәлиф мәрһәләләриндә истеһсалын инкишафынын характери дә дәјишир. Хырда пешәләрдә бу инкишаф кәндли тәсәрруфатынын инкишафынын ардынча кедир; бурада базар чох мәһдуд олур, истеһсалчы илә истеһлакчы арасында мәсафә узун олмур, истеһсал һәчминин чүз'илији аз дәјишән јерли тәләбата асанлыгла ујғунлаша билир. Буна көрә дә бу мәрһәләдә сәнаје чох сабит характердә олур, лакин бу сабитлик техниканын дурғунлуғуна, орта әср ән'әнәләринин чүрбәчүр галыглары илә чулғашмыш патриархал нәтимаи мүнасибәтләрин давам етмәсинә бәрабәрдир. Мануфактура бөјүк базар үчүн, бә'зән бүтүн милләт үчүн ишләјир, буна мүвафиг олараг истеһсал капитализмә хас олан сәбатсызлыг характери алыр вә бу сәбатсызлыг фабрик дөврүндә ән јүксәк дәрәчәјә чатыр. Машынлы ири сәнаје јалныз сычрајышлар јолу илә, тәрәгги вә бөһран дөврләринин бирбирини вахташыры әвәз етмәси јолу илә инкишаф едә биләр. Фабрикин бу сычрајыш јолу илә бөјүмәси хырда истеһсалчыларын ифласыны сон дәрәчә күввәтләндирир; гызғынлыг дөврүндә фабрикләр каһ күллү мигдарда фәһләләри чәлб едир, каһ да чыхарыб бајыра атыр. Ишсизләрдән вә һәр ишә јапышмаға һазыр олан адамлардан ибарәт бөјүк еһтијат ордусунун әмәлә кәлмәси машынлы ири сәнајенин варлығы вә инкишафы үчүн шәрт олур. Бу ордунун һансы кәндли тәбәгәләриндән топландығыны II фәсилдә көстәрмишдик, капиталын бу еһтијат күввәләриин һансы башлыча пешәләр үчүн һазыр сахладығыны исә сонракы фәсилләрдә кәјд етмишдик. Машынлы ири сәнајенин «сәбатсызлығы» һәр шејә хырда истеһсалчы көзү илә бахмагда давам едән адамлар арасында һәмишә мүртәче шикајәтләрә сәбәб олмуш вә олмагдадыр; бу адамлар унудурлар ки, мәһз бу «сәбатсызлыг» кечмиш дурғунлуғу истеһсал үсулларынын вә бүтүн нәтимаи мүнасибәтләрин сүр'әтли дәјишиклији илә әвәз етмишдир.

Бу дәјишиклијин тәзаһүрләриндән бири сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасыдыр, сәнаједәки нәтимаи мүнасибәтләрин кәнд тәсәрруфаты үзәриндә һаким олан төһкимчилик вә патриархал гурулушу ән'әнәләриндән

хилас олмасыдыр. Хырда әмтәә истеһсалы шәраитиндә сәнаҹчи һәлә кәндлиликдән тамамилә чыхмамышды; о, әксәр һалларда әкинчи олараг галыр вә хырда сәнаје илә хырда әкинчилик арасындакы бу әлагә о гәдәр дәриндир ки, сәнаједә вә әкинчиликдә хырда истеһсалчыларын јапашы олараг тәбәгәләшдирмәнин кестәрәи мараглы бир ганун мүшаһидә едирик. Хырда буржуазијанын вә муздлу фәһләләрин јаранмасы просеси халг тәсәррүфатынын һәр ики саһәсиндә јан-јана кедир, бунунла да тәбәгәләшмәнин һәр ики гүтбүндә сәнаҹечинин әкинчиликлә әлагәсинин кәсилмәсини назырлајыр. Әлагәнин белә кәсилмәси мануфактурада артыг хејли дәрәчәјә чатмыш олур. Әкинчиликлә мәшғул олмајан бир сыра сәнаје мәркәзләри әмәлә кәлир. Сәнајенин башлычча нүмајәндәси даһа кәндли дејил, бир тәрәфдән, тачир вә мануфактурачыдыр, • бири тәрәфдән исә, «фәһләдир». Сәнаје вә әтрафла тичарәт әлагәләринин инсбәтән инкишаф етмиш олмасы, әһалинин һәјат сәвијјәсини вә мәдәнијјәтини јүксәлдир; мануфактура ишчиси әкинчи-кәндлијә инди даһа өзүндән ашағы бир адам кими бахыр. Машынлы ири сәнаје бу дәјишиклији баша чатдырыб сәнајени әкинчиликдән тамамилә ајырыр, јухарыда көрдүјүмүз кими, әһали ичәрисиндә хүсуси бир синиф јарадыр ки, бу синиф көһнә кәндлиләрә бүсбүтүн јабанчы олур, онун һәјаты башга тәрздә гурулмуш олур, аилә мүнасибәтләри башга гурулушда олур, онун һәм мадди, һәм дә мә'нәви тәләбаты јүксәк сәвијјәдә олур*. Хырда пешәләрдә вә мануфактурада биз һәмишә патриархал мүнасибәтләрин вә мүхтәлиф шәхси асылылыг формаларынын галыгларыны көрүрүк; бунлар капиталист тәсәррүфатынын үмуми шәраитиндә зәһмәткешләрин вәзијјәтини сон дәрәчә писләшдирир, онлары алчал-

---

* «Фабрик фәһләси» типи һаггында — јухарыда дејилənләрлә мүгајисә ет: VI фәсил, § 11, 5, сәһ. 317 (бу чилд, сәһ. 429—430. *Ред.*). — Һәмчинин «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», VII чилд, III бөлмә, М. 1883, сәһ. 58 (фабрик фәһләси — узун дашышандыр), «Јамбәндир»). — «Нижни Новгород мәчмуәси», I, с. 42—43; IV чилд, с. 335. — «Владимир губернијасында пешәләр», III, 113—114 вә башгалары. — «Новое Слово», 1897-чи ил, октјабр, сәһ. 63. — Һәмчинин ч. Ј. Јованковун пәһәрләрә тичарәт-сәнаје пешәләриндә кедән фәһләләрә тә'риф верән јухарыдакы әсәрләри илә мүгајисә ет.

дыр вә позғунлашдырыр. Чох вахт өлкәнин мүхтәлиф јерләриндән кәлмиш чохлу фәһләни бир јерә топлајан машынлы ири сәнаје, патриархаллыг вә шәхси асылылыг галыглары илә даһа әсла бир араја сыға билмир вә доғрудан да «кечмишә хор бахыр». Көһнәлмиш әнәәнәләрлә әлагәнин мәһз белә кәсилмәси истеһсалын тәнзим едилмәсинә вә она ичтимаи нәзарәт гојулмасына имкан вә зәрурәт јарадан мүһүм шәртләрдән бири олмушдур. Хүсусән, әһалинин һәјат шәраитинин фабрик тәрәфиндән дәјишдирилмәси мәсәләсинә кәлдикдә, көстәрмәк лазымдыр ки, гадынларын вә јенијетмәләрин* истеһсала чәлб едилмәси өз әсасы е'тибары илә мүтәрәгги бир һалдыр. Шүбһәсиз, капиталист фабрики фәһлә әһалинин бу зүмрәләрини чох ағыр вәзијјәтә салыр; бунларын иш күнү хүсусилә гысалдылмалы вә тәнзим олунмалыдыр, иш шәраитинин сағлам олмасы тә'мин едилмәлидир вә саирә, лакин гадынларын вә јенијетмәләрин сәнаједа ишләмәсини гәти гадаған етмәјә чалышмаг вә ја бу ишә јол вермәјән патриархал һәјат гурулушуну мүдафиә етмәк иртичачылыг вә хәјалпәрәстлик олардыр. Машынлы ири сәнаје әввәлләр мәһдуд ев мүнасибәтләри, аилә мүнасибәтләри чәрчивәсиндән кәнара чыхмајан бу әһали зүмрәләри арасындакы патриархал гапалылығы јыхыб дағытмагла вә онлары ичтимаи истеһсалда билаваситә иштирака чәлб етмәклә онларын инкишафыны ирәлиләдир, онларын мүстәгиллијини артырыр, јә'ни капитализмдән әввәлки мүнасибәтләрин патриархал дурғунлуғуна нисбәтән чох јүксәк бир һәјат шәраити јарадыр**.

---

* «Көстәричи»нин мә'луматына көрә, Аврупа Русијасының фабрик вә заводларында 1890-чы илдә чәми 875 764 фәһлә чалышырды, бунлардан 210 207-си (24%) гадын, 17 793-ү (2%) оғлан вә 8 216-сы (1%) гыз иди.

** «Јохсул тохучу гадын атасының вә әринин ардынча фабрика кедир, онларла бәрабәр вә онлардан асылы олмајараг ишләјир. О да киши кими аилә сахлајыр». «Фабрикдә... гадын әриндән асылы олмајараг там мүстәгил бир истеһсалчыдыр». Фабрикдә чалышан фәһлә гадынлар арасында сәнадлыларын сајы чох сүр'әтлә артыр («Владимир губернијасында пешәләр», III, 113, 118, 112 вә башгалары). Ч-б Харизоменов тамамилә һаглы олараг белә бир нәтичә чыхарыр: сәнаје «гадынын аиләдән... вә кишидән тәсәрруфатча асылылығыны» арадан галдырыр... Өзкә фабрикиндә гадын киши илә бәрабәрләшир, бу — пролетарын бәрабәрлијидир... Сәнајенин капиталистләшмәси гадының аиләдә мүстәгиллик үгрунда апардығы мүбаризәдә көркәмли бир рол ојнајыр». «Сәнаје гадын учун аиләдән вә әрдән гәтијјән асылы олмајан јени бир вәзијјәт јарадыр» («Јурид. Вестник»,

Сәнаје инкишафынын биринчи ики мәрһәләсиндә әһали отураг һалда јашајыр. Хырда сәнајечи кәндлиликдә галыб торпаг тәсәррүфатына малик олмагла өз кәндинә бағланмышдыр. Мануфактура заманы фәһлә адәтән мануфактураның јаратдығы хырда вә гапалы сәнаје рајонуна бағланмыш олур. Биринчи вә икинчи инкишаф мәрһәләсиндә сәнаје гурулушунун өзүндә истеһсалчынын бу отураглығыны вә гапалылығыны поза биләчәк бир шеј јохдур. Мүхтәлиф сәнаје рајонлары арасында әлагә чох зәифдир. Сәнаје башга јерләрә ачыг бир јердән дикәр јерә көчән вә дөвләтин учгарларында хырда јени пешәләр тә'сис едән ајры-ајры хырда истеһсалчылар васитәси илә кечир. Машынлы ири сәнаје исә, әксинә, әһалини лабүд олараг һәрәкәтә кәтирир; ајры-ајры рајонлар арасында тичарәт әлагәләри олдугча кенишләнир; дәмир јоллар бир јердән башга јерә көчмәји асанлашдырыр. Фәһләјә олан тәләб кәһ гызғын дөврләрдә галхараг, кәһ да бөһран дөврләриндә дүшәрәк, үмумијјәтлә артыр, нәтичәдә фәһләләрин бир мүәссисәдән башга мүәссисәјә, өлкәнин бир башындан о бири башына кечмәси бир зәрурәт олур. Машынлы ири сәнаје бир сыра јени сәнаје мәркәзләри јарадыр; бунлар әввәлләр мисли көрүнмәмиш бир сүр'әтлә бә'зән әһали јашамајан јерләрдә мејдана кәлир ки, бу да фәһләләр күтләви сурәтдә бир јердән башга јерә көчмәсәјди мүмкүн олмазды. Әкинчиликлә әлагәдар олмајан кәнар пешәләрин һәчми вә әһәмиј-

---

1883-чү ил. № 12, сәһ. 582, 596). «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәсиндә (VII чилд, II бурахылыш, М. 1882-чи ил, сәһ. 152, 138—139) тәдгигчиләр әл илә вә машынла чораб истеһсалында чалышан фәһлә гадынларын вәзијјәтини мүгајисә едирләр. Әл истеһсалында күндәлик газанч 8 гәпијә гәдәрдир, машынлы истеһсалда исә 14—30 гәпикдир. Машынлы истеһсалда чалышан фәһлә гадынын вәзијјәти белә тәсвир едилир: «...Бурада чалышан гыз артыг сәрбәстдир, һәр бир манеәдән гуртулмушдур, акләдән вә кәндли гадынын јашајыш шәраитиндән хилас олмуш бир адамдыр, о истәдији дәгигәдә бир јердән башга јерә, бир саһибкарын јанындан башга саһибкарын јанына кечә биләр вә һәр дәгигә ишсиз, бир парча чөрәксиз гала биләр... Әл истеһсалында чалышан тохучу гадынын газанчы һеч дөрәчәсиндәдир; әкәр бу гадын пај торпагына малик бир аиләнин үзвү олмасајды, өз еһтијачларынын бир һиссәсини бу торпагдан көтүрүлән мәһсул илә өдәмәсәјди, бу газанч онун һәтта күндәлик јемәк хәрчинә дә чатмазды; машынлы истеһсалда фәһлә гадын јејиб-ичмәкдән башга о гәдәр газаныр ки, бу газанч она аиләдән кәнарда јашамаг вә аиләнин торпагдан көтүрдүјү кәлирдән даһа истифадә етмәјә имканы верир. Ејни заманда машынлы истеһсалда чалышан фәһлә гадын үчүн һазыркы шәрантдә газанч даһа артыг тә'мин едилмишдир».

јәти һаггында биз прәлидә данышачағыг. Индн исә Москва губернијасына аид земство санитарија статистикасының мә'луматыны гысача көстәрмәклә кифајәтләнәчәјик. 103 175 нәфәр фабрик-завод фәһләси арасында кечирилән сорғу көстәрмишдир ки, мүәјјән бир гәзаның фабрикләриндә чалышан јерли фәһләләрин 53 238 нәфәри, јә'ни бүтүн фәһләләрин 51,6%-и һәмин гәзада доғуланлардыр. Демәли, бүтүн фәһләләрин тәгрибән јарысы бир гәзадан башга гәзаја көчмүшдүр. Фәһләләрин 66 038 нәфәри, јә'ни 64%-и Москва губернијасында доғулмушдур*. Фәһләләрин үчдә бириндән чоху башга губернијалардан (әсасән Москва губернијасы илә гоншу олан мәркәзи сәнаје гуршағы губернијаларындан) кәлмә фәһләләрдир. Һәм дә ајры-ајры гәзаларын мүгајисәси көстәрир ки, сәнајечә ән чох инкишаф етмиш гәзаларда һәмин гәзаларын өз фәһләләри аз бир фаиз тәшкил едир: мәсәлән, сәнајечә аз инкишаф етмиш Можајск вә Волоколамск гәзаларындакы фабрик-завод фәһләләринин 92—93%-и һәмин гәзаларда доғулмуш вә орадача чалышыр. Сәнајечә чох инкишаф етмиш Москва, Коломна вә Богородск гәзаларында һәмин гәзаларын өз фәһләләри тәхминән 24%—40%—50%-ә енир. Тәдгигчиләр бурадан белә бир нәтичә чыхарырлар ки, «бир гәзада фабрик истеһсалынын хејли инкишаф етмәси бу гәзаја кәнар үнсүрләрин ахышыб кәлмәсинә сәбәб олур»**. Бу мә'лумат (өзүмүздән әлавә едәк ки), әкинчилик фәһләләринин бир јердән башга јерә көчмәси һаггында мүәјјән етдијимиз хүсусијјәтләрин сәнаје фәһләләринә дә аид олдуғуну көстәрир. Јә'ни сәнаје фәһләләри дә јалныз фәһлә артыг олан јерләрдән дејил, фәһлә чатышмајан јерләрдән дә көчүб кедирләр. Мәсәлән, Броннитсы гәзасына Москва губернијасынын башга гәзаларындан вә башга губернијалардан 1 125 нәфәр фәһлә кәлмәклә бәрабәр, сиңи заманда бу гәза сәнајечә даһа артыг

* Сәнајечә аз инкишаф етмиш Смоленск губернијасында беш мин фабрик-завод фәһләси арасында кечирилән сорғу бунларын 80%-инин һәмин Смоленск губернијасында доғулмуш олдуғуну көстәрмишдир (Жбанков. I. с., II, 442).

** «Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси», санитарија статистикасы бөлмәси. IV чилд. I һиссә (М. 1890), сәһ. 240.

инкишаф етмиш Москва вә Богородск гәзаларына 1 246 фәһлә верир. Демәли, фәһләләрин башга јерләрә кетмәсинә сәбәб јалныз «әл алтында јерли пешә» тапмамаг дејил, һәмчинин фәһләнин даһа јахшы јерә кетмәјә чалышмасыдыр. Бу факт нә гәдәр ајдын олса да, буну халгчы-игтисадчылара бир даһа хатырлатмаг јерсиз олмаз, чүнки онлар јерли пешәләри идеаллашдырыр вә кәнар пешәләри писләјирләр, капитализмин әһали арасында јаратдығы мүтәһәрриклијин мүтәрәгги әһәмијјәтинә е'тинасызлыг көстәрирләр.

Машынлы ири сәнајени әввәлки сәнаје формаларындан фәргләндирән јухарыда тәсвир етдијимиз башлыча хүсусијјәтләри хүласә сдәрәк, демәк олар ки, әмәк нәтимаиләшир. Доғрудан да, бөјүк милли вә бејнәлмиләл базар үчүн олан истеһсал да, хаммал вә јардымчы материал алмаг ишиндә өлкәнин мүхтәлиф рајонлары илә вә мүхтәлиф өлкәләрлә сых тичарәт әлагәләринин инкишафы да, техниканын бөјүк тәрәггиси дә, истеһсалы вә әһалини чох бөјүк мүәссисәләрин тәмәркүзләшдирмәси дә, патриархал мәишәтин көһнә ән'әнәләрінин дағылмасы да, әһали арасында мүтәһәрриклик јаранмасы да, ишчинин тәләбат вә инкишаф сәвијјәсинин артмасы да, — бүтүн бунлар өлкәнин истеһсалыны вә бунунла бирликдә истеһсалда иштирак едәнләри кетдикчә даһа артыг нәтиманләшдирән капиталист просесинин үнсүрләридир*.

* Јенинимизчә, сон үч фәсилдә шәрһ етдијимиз мә'лумат көстәрир ки, сәнајенин капиталист формаларының вә мәрһәләләринин Маркс тәрәфиндән верилән тәснифаты, һазырда ламылмыш олан вә мануфактураны фабрикләгарышдыран, бинәкдар үчүн көрүлән ишин ајрыча бир сәнаје формасы һесаб едән (һелд, Бухер) тәснифатдан даһа дүзкүн вә даһа мәзмунлудур. Мануфактура илә фабрики гарышдырмаг — тәснифат үчүн халис заһири әламәтләри әсас көтүрмәкдир вә капитализмин мануфактура дөврү илә машын дөврүнү бир-бириндән ајыран техники, игтисади вә јашајыш шәрантинин мүһүм хүсусијјәтләрини нәзәрдән гачырмагдыр. Евдә капиталист үчүн ишләмәјә кәлдикдә, бу иш, шүбһәсиз ки, капиталист сәнајеси механизминдә чох әһәмијјәтли рол ојнајыр. Бу да шүбһәсиздир ки, бинәкдар үчүн көрүлән иш мәһз машын дөврүндән әввәлки капитализм үчүн чох сәчијјәви бир һалдыр, лакин буна капитализмин ән мүхтәлиф инкишаф дөврләриндә (һәм дә кениш бир мигјасда) раст кәлмәк олур. Бинәкдар үчүн көрүлән ишин капитализмин инкишафының мүәјјән дөврүндә вә ја мүәјјән мәрһәләсиндә сәнајенин бүтүн гурулушу илә әлагәләндирмәдән бу ишин әһәмијјәтини анламаг олмаз. Һәм кәнд дүкәнчысының сифариши илә сәбәт тохујан бир кәндли, һәм Завјаловун сифариши илә евиндә бычаг дәстәји гајыран Павлово бычагчысы, һәм бөјүк фабрикчиләрин вә ја тачирләрин сифариши илә палтар, ајаггабы, әлчәк тикән гуту гајыран фәһлә гадын, — бунлар һамысы бинәкдар үчүн ишләјәнләрдир, лакин капиталист үчүн евдә ишләмәк бүтүн бу һалларда мүхтәлиф характер вә мүхтәлиф

Русијада машынлы ири сәнаҹенин капитализм үчүн дахили базара олан мүнасибәти мәсәләси барәсиндә ҹухарыда шәрһ етдиҹимиз мә'лумат бизи бу нәтиҹәҹә кәтириб чыхарыр. Русијада фабрик сәнаҹесинин сүр'әтли инкишафы истеһсал васитәләри (тикинти материаллары, ҹаначаг, метал вә саирә) үчүн бөҹүк вә кетдикчә даһа да артмагда олан бир базар ҹарадыр, шәхси истеһлак шеҹләри дејил, мәһсулдар истеһлак шеҹләри һазырламагла мәшғул олан әһалинин фаизини даһа сүр'әтлә артырыр. Лакин әһалинин кетдикчә даһа чох һиссәсини әкинчиликдән узаглашдырыб тичарәт-сәнаҹе ишләриндә чәлб едән машынлы ири сәнаҹенин артмасы нәтичәсиндә шәхси истеһлак шеҹләри базары да сүр'әтлә артыр. Фабрик мәһсуллары үчүн дахили базара кәлдикдә исә, һәмин базарын әмәлә кәлмәси просесини бу әсәрин илк фәсилләриндә мүфәссәл арашдырмышыг.

әһәмиҹҹәт кәсб едир. Мәсәлән, сәнаҹенин капитализмдән *әввәлки* формаларыны тәдгиг етмәк үчүндә Бүхерин хидмәтләрини, әлбәттә, биз һеч дә инкар етмирик; лакин сәнаҹенин капиталист формалары һаггында онун вердиҹи тәсниfаты ҹанлыш һесаб едирик. — Ч-б Струве Бүхерин нәзәриҹәсини (онун көстәрдиҹимиз һиссәсини) гәбул едәрәк, рус «кустарлығына» тәтбиг етдиҹи үчүн (бах: «Мир Божи», 1898, № 4) биз онун бахыш.ларына шәрик ола билмәрик. (Бу сәтирләр ҹазылан вахтдан, Ҹо'нун 1899-чу илдән бәри ч. Струве өз елми вә сиҹаси инкишаф дөврүнү тамамламышдыр. Бүхер илә Маркс арасында, либерал игтисадла сосиалист игтисады арасында тәрәддүд едән бу адам дөнүб халис бир либерал буржуа олмушдур. Бу сәтирләрин мүәллифи, сосиал-демократиҹаның бу кими үнсүрләрдән тәмизләнмәсинә әлиндән кәлән ҹардымы етмиш олмасы илә фәхр едир. *(2-чи нәшрә геид).*

VIII ФӘСИЛ

ДАХИЛИ БАЗАРЫН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ

Инди о галыр ки, кечмиш фәсилләрдә арашдырдығымыз мә'лумата јекун вураг вә капиталистчәсинә инкишаф едән мүхтәлиф халг тәсәрруфаты сahәләринин бир-бириндән асылы олдуғуну көстәрмәјә чалышаг.

1. ӘМТӘӘ ТӘДАВҮЛҮНҮН АРТМАСЫ

Мә'лум олдуғу кими, әмтәә тәдавүлү әмтәә истehсалындан әввәл мөвчуд олуб әмтәә истehсалынын мејдана кәлмәси шәртләриндән бирини тәшкил едир (лакин онун әмәлә кәлмәси үчүн јеканә шәрт дејилдир). Бу әсәрдә биз әмтәә истehсалы вә капиталист истehсалына даир мә'луматы арашдырмаг вәзифәси илә кифајәтләндик вә буна көрә дә ислаhатдан сонракы Русијада әмтәә тәдавүлүнүн артмасы кими мүhүм бир мәсәлә үзәриндә мүфәссәл дајанмаг фикриндә дејилик. Дахили базарын артмасы сүр'әти hаггында үмуми бир тәсәввүр јаратмаг үчүн ашағыдакы мүхтәсәр мә'лумат кифајәтдир.

Рус дәмир јол шәбәкәси 1865-чи илдәки 3 819 километрдән 1890-чы илдә 29 063 километрә чатмыш*, јә'ни 7 дәфәдән чох артмышдыр. Инкилтәрә бу адды-мы даhа узун мүддәт давам сдән бир дөврдә (1845-чи

* «Uebersichten der Weltwirtschaft» I. c. («Дүнја тәсәррүфаты нүмуналары», ситат кәтирилән јердә. *Ред.*). 1901-чи илдә Авропа Русијасында (Полша Чарлығы, Гафгаз вә Финландија илә бәрабәр) 51878 вә Асија Русијасында 8351 километр *(2-чи нәшрә гејд.)*.

илдəки 4 082 километрдəн 1875-чи илдə 26 819 километрə чатмыш, jə'ни 6 дəфə артмышдыр), Алманиjа исə даһа гыса мүддəтдə атмышдыр (1845-чи илдəки 2 143 километрдəн 1875-чи илдə 27 981 километрə чатмыш, jə'ни 12 дəфə артмышдыр). Һəр ил ачылмагда олан дəмир jолун узунлуғу мүхтəлиф дөврлəрдə чох мүхтəлиф олмушдур: мəсəлəн, 1868-чи илдəн 1872-чи илə гəдəр давам едəн 5 ил эрзиндə 8 806 верст; 1878-чи илдəн 1882-чи илə гəдəр давам едəн 5 ил эрзиндə исə jалныз 2 221 верст олмушдур*. Фəһлəjə олан тəлəби каһ артыран, каһ да азалдан капитализм үчүн ишсизлəрдəн ибарəт иə гəдəр бөjүк бир ehтиjат ордусунун лазым олдуғуну дəмир jол чəкилишинин бу гəдəр кенишлəниб-мəһдудлашмасындан билмəк олар. Русиjада дəмир jол чəкилишинин инкишафында ики бөjүк jүксəлиш дөврү олмушдур: 60-чы илləрин сону (вə 70-чи илləрин əввəли) вə 90-чы илləрин икинчи jарысы. 1865-чи илдəн 1875-чи илə гəдəр рус дəмир jол шəбəкəси илдə орта һесабла $1^1/_2$ мин километр, 1893-чү илдəн 1897-чи илə гəдəр исə тəхминən $2^1/_2$ мин километр артмышдыр.

Дəмир jолларла дашынан jүкləрин мигдары бу гəдəр олмушдур: 1868-чи илдə — 439 милjон пуд; 1873-чү илдə — 1 117 милjон пуд; 1881-чи илдə — 2 532 милjон пуд; 1893-чү илдə — 4 846 милjон пуд; 1896-чы илдə — 6 145 милjон пуд; 1904-чү илдə — 11 072 милjон пуд. Сəрнишин һəрəкəти дə ejни сүр'əтлə артмышдыр: 1868-чи илдə — 10,4 милjон сəрнишин, 1873-чү илдə 22,7; 1881-чи илдə — 34,4; 1893-чү илдə — 49,4; 1896-чы илдə — 65,5; 1904-чү илдə — 123,6 милjон сəрнишин дашынмышдыр**.

Су jоллары нəглиjjаты бу гаjда илə инкишаф етмишдир (мə'лумат бүтүн Русиjаjа аиддир)***:

---

* *В. Михаjловски.* «Рус дəмир jол шəбəкəсинин инкишафы». «Император Азад Игтисад Чəмиjjətинин əсəрləри». 1898, № 2.

** «Һəрби-статистика мəчмуəси», 511.—Ч-б Н.—он, «Очерклəр», əлавə. — «Мəһсулдар гүввəлəр», XVII, сəһ. 67. — «Вестник Финансов» 1898, № 43. — «Русиа салнамəси». 1905 чи ил. СПБ 1906.

*** «Һəрби-статистика мəчмуəси» 445 — «Мəһсулдар гүввəлəр», XVII, 42. — «Вестник Финансов», 1898, № 44.

Илләр	Пароходлар		Бухарсыз ишләјән кәмиләрин сајы	Кәмиләрин јүкгөтүрмә габилијјәти (мин. пуд)			Кәмиләрин дәјәрн мин. мәк. һесабы илә			Кәмиләрин хидмәтчиләринин сајы		
	сајы	күчү		бухарла ишләјәнләр	бухарсыз ишләјәнләр	Чәми	бухарла ишләјәнләр	бухарсыз ишләјәнләр	Чәми	бухарла ишләјәнләр	бухарсыз ишләјәнләр	Чәми
1868	646	47 313	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1884	1246	72 105	20 095	6,1	362	368,1	48,9	32,1	81	18 706	94 099	112 865
1890	1 824	103 206	20 125	9,2	401	410,2	75,6	38,3	113,9	25 814	90 356	116 170
1895	2 539	129 759	20 580	12,3	526,9	539,2	97,9	46,0	143,9	32689	85 608	118 297

Авропа Русијасынын дахили су јоллары илә 1881-чи илдә —899,7 милјон пуд; 1893-чү илдә —1 181,5 мил-јон пуд; 1896-чы илдә — 1 553 милјон пуд јүк дашын-мышдыр. Бу јүкләрнн дәјәрн 186,5 мнлјон манат; — 257,2 милјон манат; — 290 мнлјон манат олмушдур.

Русијанын тичарәт донанмасы 1868-чи илдә 14,3 мик ласт[160] тутумлу 51 пароходдан вә 41,8 мин ласт тутум-лу 700 јелкәнли кәмидән, 1896-чы илдә исә 161,6 мин ласт тутумлу 522 пароходдан ибарәт иди*.

Харичлә әлагәси олан бүтүн дәниз лимаилары үзрә тичарәт кәмичилији белә инкишаф етмишдир. 1856-чы илдән 1860-чы илә гәдәр давам едән беш ил әрзиндә лиманлара кәлән вә лиманлардан кедән кәмиләрин сајы орта һесабла һәр ил 18 901 иди; буиларын тутуму 3 783 мин тон иди; орта һесабла 1886—1890-чы илләр-дә кәлән вә чыхан кәмиләрин сајы 23 201 (+23%), буиларын тутуму 13845 мин тон (+266%) иди. Демә-ли, кәмиләрин тутуму $3^2/_3$ дәфә артмышдыр. 39 ил әрзиндә (1856-чы илдән 1894-чү илә дәк) кәмиләрнн тутуму 5,5 дәфә артмышдыр; һәм дә бурада рус кәми-ләри илә харичи кәмиләри ајырсаг, һәмин 39 ил әрзин-дә рус кәмиләринин сајча 3,4 дәфә артдыгыны (823-

* «Һәрби-статистика мәчмуәси», 758, вә «Малијјә назирлијинин сална-мәси», I, 363. — «Мәһсуллар гүввәләри», XVII, 30.

дән 2 789-а чатдығыны), бунларын тутумунун исә 12,1 дәфә артдығыны (112,8 мин тондан 1 368,0 мин тона чатдығыны) көрәрик; һалбуки харичи кәмиләрин сајы 16% артмыш (18 284-дән 21 160-а чатмыш), бунларын тутуму исә 5,3 дәфә артмышдыр (3 448 мин тондан 18 267 мин тона чатмышдыр)*. Гејд едәк ки, лиманлара кәлән вә чыхан кәмиләрин тутуму ајры-ајры илләрдә дә чох дәјишилир (мәсәлән, 1878-чи илдә 13 милјон тон, 1881-чи илдә исә 8,6 милјон тон); бунларын дәјишилмәсинә әсасланыб гара фәһләләрә, лиман фәһләләринә вә саирәјә олан тәләбин дә артыб-әскилмәси һаггында бә'зи шејләр сөјләмәк олар. Капитализм бурада да һәмишә ишә мөһтач олан вә иш нә гәдәр даими олмаса да, тәләб едилән кими дәрһал ишә киришмәјә һазыр олан бир јығын адамын мөвчуд олмасыны тәләб едир.

Ашағыдакы мә'лумат харичи тичарәтин инкишафыны көстәрир**.

Илләр	Финландија чыхылмагла Русијада әһалинин сајы, милјон нәфәр һесабы илә	Идхал вә ихрачын сәрһәддә дәјәри милјон манат кредит һесабы илә	Харичи тичарәтин бүтүн дөврилјәсиндә адамбашына манат һесабы илә нә гәдәр дүшүр
1856 — 1860	69,0	314,0	4,55
1861 — 1865	73,8	347,0	4,70
1866 — 1870	79,4	554,2	7,00
1871 — 1875	86,0	831,1	9,66
1876 — 1880	93,4	1054,8	11,29
1881 — 1885	100,6	1107,1	11,00
1886 — 1890	108,9	1090,3	10,02
1897 — 1901	130,6	1322,4	10,11

Банк дөврилјәләринин вә капитал јығымынын мигдары һаггында ашағыдакы мә'лумат үмуми тәсәввүр верир. Дөвләт Банкындан 1860—1863-чү илләрдә верилән пулларын үмуми мәбләғи 113 милјон манатдан (1864—1868-чи илләрдәки 170 милјон манатдан) 1884—

* «Мәһсулдар гүввәләр» Русијанын харичи тичарәти, сәһ. 56 вә сонракылар.

** Ibid. c. 17. 1904-чү илин «Русија салнамәси». СПБ. 1905.

1888-чи илләрдә 620 милјон маната галхмышдыр, чари һесаба гојулан әманәтин мәбләғи исә 1864—1868-чи илләрдәки 335 милјон манатдан 1884—1888-чи илләрдә 1 495 милјон маната чатмышдыр*. Борч-әманәт ширкәтләри вә кассаларынын (кәнд вә сәнаје ширкәтләри вә кассаларының) дөвриҗҗәләри 1872-чи илдәки $2^3/_4$ милјон манатдан (1875-чи илдәки 21,8 милјон манатдан) 1892-чи илдә 82,6 милјон маната вә 1903-чү илдә 189,6 милјон маната галхмышдыр**. Торпаг саһибләринин борчу 1889-чу илдән 1894-чү иләдәк бу гәдәр артмышдыр: киров гојулан торпагларын гијмәти 1 395 милјон манатдан 1 827 милјон манат, борч верилән пулларын мәбләғи исә 791 милјон манатдан 1044 милјон маната галхмышдыр***. Әманәт кассаларының әмәлиҗҗаты 80-чи вә 90-чы илләрдә хүсусилә артмышдыр. 1880-чи илдә 75 касса, 1897-чи илдә 4 315 касса вар иди (бунлардан 3 454-ү почт-телеграф кассасы иди). Әманәтләрин мәбләғи 1880-чи илдә 4,4 милјон манат, 1897-чи илдә 276,6 милјон манат иди. 1880-чи илин ахырында кассаларда галан мәбләғ 9,0 милјон манат, 1897-чи илин ахырында исә 494,3 милјон манат иди. Капиталын иллик артымы чәһәтдән хүсусилә *ачлыг* илләри, 1891-чи вә 1892-чи илләр (52,9 вә 50,5 милјон маиат) вә сон ики ил (1896-чы илдә 51,6 милјон манат, 1897-чи илдә 65,5 милјон маиат) нәзәри чәлб едир****.

Ән јени мә'лумат әманәт кассаларының даһа чох инкишаф етдијини көстәрир. 1904-чү илдә бүтүн Русијада бунларын сајы 6 557, әманәтчиләрин сајы 5,1 милјон нәфәр, әманәтин үмуми мәбләғи исә 1 105,5 милјон манат иди. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, һәм бизим көһнә халгчылар, һәм дә сосиализмдә јени оппортунистләр әманәт кассаларының артмасының «халг» рифаһы әламәти олдуғу һаггында дәфәләрлә (јумшаг десәк) чох садәдил шејләр сөјләмишләр. Буна көрә дә Русијада (1904) вә Франсада (1900 — мә'лумат «Bulletin de l'Office du travail»дән көтүрүлмүш-

* «Русијаја аид мә'лумат мәчмуәси», 1890. CIX.
** «Русијаја аид мә'лумат мәчмуәси», 1896. CXXVII чәдвәл.
*** Ibidem.
**** «Вестник Финансов», 1898. № 26.

дүр, 1901, № 12) бу кассалара гојулан әманәтләри мүгајисә етмәк јерсиз олмаз.

Русијада:

Әманәтләрин һәчми	Әманәтчиләрин сајы, мин нәфәр һесабы илә	%	Әманәтин мәбләғи, милјон манат һесабы илә	%
25 маната гәдәр	1 870,4	38,7	11,2	1,2
25—100 манат	967,7	20,0	52,8	5,4
100—500 »	1 380,7	28,6	308,0	31,5
500 манатдан јухары	615,5	12,7	605,4	61,9
Чәми	4 834,3	100	977,4	100

Франсада:

Әманәтләрин һәчми	Әманәтчиләрин сајы, мин нәфәр һесабы илә	%	Әманәтин мәбләғи, милјон франк һесабы илә	%
100 франка гәдәр	5 273,5	50,1	143,6	3,3
100—500 франк	2 197,4	20,8	493,8	11,4
500—1 000 »	1 113,8	10,6	720,4	16,6
1 000 франкдан јухары	1 948,3	18,5	2 979,3	68,7
Чәми	10 533,0	100	4 337,1	100

Халгчы-тәфтишчи-кадет мәддаһлығы үчүн бурада нә гәдәр дә материал вардыр! Мараглы бир чәһәт дә будур ки, Русијада әманәтләр дә әманәтчиләрин 12 пешә вә ихтисас групларына бөлүнмүшдүр. Мә'лум олур ки, әманәтләрин чоху — 228,5 милјон манаты әкинчилијә вә кәнд пешәләринә дүшүр вә бу әманәтләр чох сүр'әтлә артыр. Кәнд мәдәниләшир вә кәндлинин вар-јохдан чыхмасындан истифадә етмәк кетдикчә даһа фајдалы олур.

Лакин башлыча мөвзумуза гајыдаг. Биз көрүрүк ки, мә'лумат әмтәә тәдавүлүнүн вә капитал јығымынын сон дәрәчәдә артдығыны көстәрир. Халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләриндә капиталын тәтбиги үчүн нә јолла имкан јарандығыны вә тичарәт капиталынын нә јолла дөнүб сәнаје капиталы олдуғуну, јә'ни истеһсала чәлб олунуб истеһсалда иштирак едәнләр арасында капиталист мүнасибәтләри јаратдығыны јухарыда көстәрмишдик.

II. ТИЧАРӘТ-СӘНАЈЕ ӘһАЛИСИНИН АРТМАСЫ

Јухарыда демишдик ки, сәнаје әһалисинин экинчилик әһалиси һесабына артмасы һәр бир капиталист чәмијјәтиндә зәрури бир һалдыр. Сәнајешин экинчиликдән нә кими ардыҹыл бир јолла ајрылдығыны да нәзәрдән кечирдик, инди исә бу мәсәләјә аиҹаг јекун вурмаг галыр.

1) Шәһәрләрин бөјүмәси

Тәдгиг етдијимиз просесин ән ајдын ифадәси шәһәрләрин бөјүмәсиндән ибарәтдир. Иелаһатдан сонракы дөврдә Авропа Русијасында (50 губернија) шәһәрләрин бөјүдүјүнү көстәрән мә'луматы көтүрәк*: [594-чү сәһифәдәки чәдвәлә бах: *Ред.*].

Белә ликлә, шәһәр әһалисинин фаизи даим артыр, јә'ни әһали экинчиликдән тичарәт-сәнаје пешәләринә чәлб едилир**. Шәһәрләр галан әһалидән ики гат артыг сүр'әтлә бөјүјүр: 1863-чү илдән 1897-чи илә гәдәр бүтүн әһали 53,3%, кәнд әһалиси 48,5%, шәһәр әһалиси исә 97,0% артмышдыр. Ч-б В. Михајловски 11 ил (1885—1897) әрзиндә «шәһәрләрә ахыб кәлән кәнд әһалисинин ән азы» $2^1/_2$ милјон нәфәр***, јә'ни илдә 200 мин нәфәрдән артыг олдуғуну мүәјјән етмишдир.

Һәр сәнаје вә тичарәт мәркәзи олан шәһәрләрин әһалиси үмумијјәтлә шәһәрләрин әһалисинә нисбәтән

---

* 1863-чү илә дайр рәгәмләр «Статистика Мәчмуәси»ндән (I, 1866) вә «Һәрби-статистика мәчмуәси»ндән көтүрүлмүшдүр. Оренбург вә Уфа губерниjаларының шәһәр әһалиси һаггында рәгәмләр шәһәр чәмәлләрин үзрә тәсниф едилмишдир. Буна көрә биздә шәһәр әһалисинин јекуну «Һәрби-статистика мәчмуәси»ндә көстәрилдији кими 6087,1 мин нәфәр дејил, 6105,1 мин нәфәрдир. — 1885-чи илә аид мә'лумат «Русија һаггында 1884/85-чи илин мә'лумат мәчмуәси»ндән көтүрүлмүшдүр. — 1897-чи илә аид рәгәмләр 1897-чи ил 28 јанвар сиjаһысындан көтүрүлмүшдүр. («1897-чи илдә Русија империjасы әһалисинин биринчи үмуми сиjаһысы». Мәркәзи статистика комитәсинин нәшри. СПБ. 1897 вә 1898, I-чи вә 2-чи бурахылышлары). 1897-чи ил сиjаһысына көрә шәһәрләрин даими әһалиси 11 830,5 мин нәфәрдир, јә'ни 12,55%-дир. Биз шәһәрләрин мөвчуд әһалисини көтүрмүшүк. — Гејд едәк ки, 1863—1885—1897-чи илләрә аид мә'луматын тамамилә јекнәнс вә мүгаjисә едилә билән мә'лумат олдуғуна сөз вермәк олмаз. Буна көрә дә биз јалныз ән үмуми нисбәтләри мүгаjисә етмәклә кифаjәтләнәрәк, бөјүк шәһәрләр һаггында олан мә'луматы ајрыча көстәририк.

** «Әкинчилик характерли шәһәр мәскәнләрининн сајы чох аздыр, онларда јашајан әһалинин сајы исә шәһәрлиләрин үмуми сајына нисбәтән чүз'идир» (ч. Григориев: «Маһсулларын вә тахыл гијмәтләрининн тә'сири» китабында. II чилд, с. 126).

*** «Новоје Слово». 1897, ијун, сәһ. 113.

Илләр	Аврора Русиҗәсенең әһәлиси мин нәфәр һесабы илә			Шәһәр әһәлисенең фаиҗи	Ашағыдакы миқдарда әһәлиси олан шәһәрләрнең саҗы				Ашағыдакы миқдарда әһәлиси олан ири шәһәрләрнең әһәлиси (мин нәфәр һесабы илә)				1863-чү илдә ан бөҗүк олан 14 шәһәрнең әһәлиси (мин нәфәр һесабы илә)
	Чәми	Шәһәрләрдә	Газаларда		200 мицдән артыг	100–200 мин	50–100 мин	Ири шәһәрләрнең јекүнү	200 мицдән артыг	100—200 мин	50—100 мин	Јекүнү	
1863	61 420,5	6 105,1	55 315,4	9,94	2	1	10	13	891,1	119,0	683,4	1 693,5	1 741,9
1885	81 725,2	9 964,8	71 760,4	12,19	3	7	21	31	1 854,8	998,0	1 302,7	4 155,5	3 103,7
1897	94 215,4	12 027,1	82 188,3	12,76	5	9	30	44	3 238,1	1 177,0	1 982,4	5 397,5	4 266,3

Города, имевшие
свыше 50 т.
> 200 тыс. 100 200 т. 50 100 т.

Спб.	947.432	Москва	113.001	Нижн.	66.143
Киев	~~950.053~~ 882.943	Харьков	108.936	Одесса	72.231
		Н.-Новг.	159.568	Ковно	53.949
Варш.	1.035.664	Ростов	119.889	Минск	65.452
		Екатер.	121.216	Воронеж	54.146
Сим.	1267.023	Казань	131.508	Вильно	63.927
Об	405.041	Саратов	137.109	Курск	52.005
		Пермь	111.048	Житом.	61.365
		Тула	174.846	Тифлис	53.728
				Либава	73.543
				Ковель	64.505
				Курск	52.895
				Житом.	91.494
				К.-К.	95.124
				Орел	72.740
				Орел	69.858
				Пенза	61.851
				Екатер.	55.488
				Полт.	53.060
				Кремен.	58.648
				Самара	91.672
				Кременч.	59.539
				Пермь	55.967
				Сверд.	50.710
				Ижевск	53.477
				Х.-Тат.	69.219
				Николаев	92.060
				Екатерин.	61.841
				Ковно	64.578
				Ярос.	70.610

5 городов 3.238.103

9 городов 1176.981

30 городов 1.982.486

44 города

Σ = 6398510

1897-чи и.илә әһалинин сиjаһыjа алынмасы мә'луматына әсасән Авропа Русиjасы шәһәрләринин В. И. Ленин тәрәфиндән груплашдырылмасы

хејли бөјүк сүр'әтлә артыр. 50 мин вә даһа артыг әһалиси олан шәһәрләрин сајы 1863-чү илдән 1897-чи илә гәдәр үч дәфәдән чох артмышдыр (13 вә 44). 1863-чү илдә бүтүн шәһәрлиләрин јалныз 27%-ә гәдәри (6,1 милјондан 1,7 милјону) бу чүр бөјүк мәркәзләрдә топланмышды; 1885-чи илдә бунларын 41%-ә гәдәри (9,9 милјондан 4,1 милјону)*, 1897-чи илдә исә јарыдан чоху, 53%-ә гәдәри (12 милјондан 6,4 милјону) һәмин мәркәзләрдә топланмышды. Беләликлә, 60-чы илләрдә шәһәр әһалиси башлыча олараг, чох да бир олмајан шәһәрләрин әһалисиндән ибарәт идисә, 1890-чы илләрдә бир шәһәрләр тамамилә үстүн мөвге тутур. 1863-чү илдә 14 ән бир шәһәрин әһалиси 1,7 милјон нәфәрдән 4,3 милјон нәфәрә чатмыш, јә'ни 153% артмышды, һалбуки бүтүн шәһәр әһалиси јалныз 97% артмышды. Демәли, бир сәнаје мәркәзләринин сон дөрәчә бөјүмәси вә бир сыра јени мәркәзләрин әмәлә кәлмәси ислаһатдан сонракы дөврүн ән сәчијјәви әламәтләриндән бириди.

2) Дахили маскунлашманын әһәмијјәти

Јухарыда көстәрдијимиз кими (I фәсил, § 11,)** нәзәријјә сәнаје әһалисинин экинчилик әһалиси һесабына артмасы ганунуну опунла әсасландырыр ки, сәнаједә дәјишән капитал мүтләг кәмијјәтчә артыр (дәјишән капиталын артмасы сәнаје фәһләләри сајының вә бүтүн тичарәт-сәнаје әһалисинин артмасы демәкдир), әкинчиликдә исә «мөвчуд торпаг саһәсини бечәрмәк үчүн төләб олунан дәјишән капиталын мүтләг кәмијјәти азалыр». Маркс әлавә едиб дејир: «Демәли, әкинчиликдә дәјишән капитал јалныз јени бир торпаг саһәси бечәрилмәјә башландыгда арта биләр, бу исә јенә дә сәнаје-әкинчи әһалинин даһа чох артмасыны төләб едир»[161]. Бурадан ајдындыр ки, сәнаје әһалисинин арт-

* Ч.б Григорјевин верднји бир чәдвәлдән (I. c., 140) көрүнүр ки, 1885-чи илдә бүтүн шәһәрләрин 85,6%-и 20 000-дән аз әһалиси олан шәһәрләр идиләр; бунларда 38,0% шәһәрли вар идиләр; бүтүн шәһәрләрин 12,4%-индә (650-дән 82-синдә) 2000-дән аз әһали вар идиләр, бунларда бүтүн шәһәрлиләрин анчаг 1,1%-и (9962 мәндән 110 мини) јашајырлы.

** Бах; бу чилд, сәһ. 24—25. *Ред.*

масыны саф шәкилдә јалныз о заман мүшаһидә етмәк олар ки, мәскунлашмыш вә бүтүн торпаглары артыг тутулмуш олан бир әразини көтүрмүш олаг. Белә бир әразинин капитализм тәрәфиндән әкинчиликдән говулуб чыхарылан әһалисинин ја сәнаје мәркәзләринә, ја да дикәр өлкәләрә көчмәкдән башга чарәси галмыр. Лакин һәлә тамамилә мәскунлашмамыш вә бүтүн торпаглары һәлә тутулмамыш бир әразини көтүрдүкдә, вәзијјәт хејли дәјишилир. Белә әразинин мәскунлашмыш рајонда әкинчиликдән говулуб чыхарылан әһалиси һәмин әразинин мәскунлашмамыш һиссәсинә көчүб орада «јени торпаг бечәрмәјә» башлаја биләр. Белә олдугда әкинчилик әһалиси артар вә бу артманын сүр'әти (мүәјјән бир мүддәт әрзиндә) сәнаје әһалисинин артым сүр'әтиндән аз дејил, бәлкә даһа чох олар. Бу һалда биз ики мүхтәлиф просес көрүрүк: 1) көһнә, мәскунлашмыш бир өлкәдә вә ја онун бир һиссәсиндә капитализмин инкишафы; 2) «јени торпагда» капитализмин инкишафы. Биринчи просес тәшәккүл тапмыш капиталист мүнасибәтләрин даһа да инкишаф етмәси демәкдир; икинчиси — јени әразидә јени капиталист мүнасибәтләрин әмәлә кәлмәси демәкдир. Биринчи просес капитализмин инкишафыны дәринләшмәсини, икинчиси исә кенишләнмәсини көстәрир. Ајдындыр ки, бу ики просесин бир-бири илә гарышдырылмасы әһалини әкинчиликдән ајырыб тичарәт-сәнаје пешәләринә чәлб едән просес һаггында һөкмән јанлыш тәсәввүр јарада биләр.

Ислаһатдан сонракы Русија һәр ики просесин мәһз ејни заманда тәзаһүр етдијини көстәрир. Ислаһатдан сонракы дөврүн әввәлләриндә, 60-чы илләрдә Авропа Русијасынын чәнуб вә шәрг учгарлары чох аз мәскунлашмышды, бураја Русијанын мәркәзи әкинчилик һиссәсиндән чохлу адам көчүб кәлирди. Јени торпагларда јени әкинчи әһалинин әмәлә кәлмәси, бунунла парале кедән просеси, јә'ни әһалинин әкинчиликдән ајрылыб сәнајеја чәлб едилмәси просесини мүәјјән дәрәчәдә нәрдәләјирди. Русијанын тәсвир едилән хүсусијјәтини шәһәр әһалиси һаггындакы мә'лумата әсасән ајдын тәсәввүр етмәк үчүн Авропа Русијасынын 50 губерни-

јасыны ајры-ајры груплара бөлмәк лазымдыр. 1863-чү вә 1897-чи илләрдә Авропа Русијасының 9 рајонунун шәһәр әһалиси һаггындакы мә'луматы веририк. [600-чү сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*]

Бизи марагландыран мәсәләдә үч рајон һаггындакы мә'луматын ән чох әһәмијјәти вардыр: 1) гејри-әкинчи сәнаје рајону (бириичи ики групун 11 губерниjасы, о чүмләдән 2 пајтахт губерниjасы) *. Бу рајондан башга рајонлара чох аз адам көчмүшдүр. 2) Мәркәзн әкинчилик рајону (13 губерниja — 3-чү груп). Бу рајондан гисмән габагкы рајона, башлычасы исә, сонракы рајона чохлу әһали көчмүшдүр. 3) Әкинчилик учгарлары (4-чү групун 9 губерниjасы); бу рајон ислаһатдан сонракы дөврдә мәскунлашмышдыр. Чәдвәлдән көрүндүјү кими, бүтүн бу 33 губерниjада шәһәр әһалисинин фанзи бүтүн Авропа Русијасындакы шәһәр әһалисинин фанзиндән чох аз фәргләндир.

Бириичи рајонда, гејрн-әкинчн вә ја сәнаје рајонунда шәһәр әһалиси фаизиин чох сүр'әтлә артыб, 14,1%-дән 21,1%-ә чатдыгыны мүшаһидә едирик. Бурада кәнд әһалиси чох аз, үмумнјјәтлә бүтүн Авропа Русијасына нисбәтән тәхминән ики гат аз артыр. Шәһәр әһалиси исә, әксинә, орта дәрәчәдән даһа чох артыр (97%-ә гаршы 105%). Әкәр Русијаны Гәрби Авропаның сәнаје өлкәләрн илә мүгајисә етсәк (чох вахт бизdә еднлдији кими), бу өлкәләрн ја лныз бирчә бу рајонла мүгајисә етмәк лазымдыр, чүнки јалныз бу рајон капиталист сәнаје өлкәләрн илә тәгрибән ејни шәраитдәдир.

Икинчи рајонда, мәркәзи әкинчилик рајонунда башга мәнзәрә көрүрүк. Бурада шәһәр әһалисинин фанзи чох азлыр вә орта дәрәчәдән јаваш артыр. 1863-чү илдән 1897-чи илә дәк бурада һәм шәһәр, һәм дә кәнд әһалиси орта һесабла бүтүн Русијаја нисбәтән хејли аз артмышдыр. Бунун да сәбәби һәмин рајондан учгар-

* Пајтахт губерниjасыны мәһз көтүрдүјүмүз гејри-әкинчилик губерниjаларн илә бирләшдирмәјин догру олдуғу бунунла сүбут едилир ки, пајтахт шәһәрләрнинн әһалиси башлыча оларат һәмин губерниjалардан кәләнларын һесабына артыр. 1890-чы ил 15 декабр Петербург сиjаһысына көрә бурада үмумнјјәтлә 726 мин кәндли вә шәһәрли вар иди; бунлардан 544 мини (ја'ни дөрддә үчү) бизим I-чи рајон оларат көтүрдүјүмүз II губерниjаның кәндлиләри вә шәһәрлиләри иди.

Европа Русијасы губерниjаларынын группалары	Губерниjаларын сајы	Әһали (мин нәфәр һесабы илә)						Шәһәр әһалисинин %-и		1863-чү илдән 1897-чи илədәк әһали артымынын %-и		
		1863			1897							
		Чәми	Кәндләрдә	Шәһәрләрдә	Чәми	Кәндләрдә	Шәһәрләрдә	1863	1897	Чәми	Кənд әһалиси	Шәһәр әһалиси
I. Пајтахт губерниjалары	2	2 738,4	1 680,0	1 058,4	4 541.0	1 989,7	2 551,3	38,6	56,2	65	18	141
II. Сәнаје вә гејри-әкинчилик губерниjалары	9	9 890,7	9 165,6	725.1	12 751,8	11 647.8	1 104,0	7,3	8,6	29	26	52
Пајтахт губерниjалары, гејри-әкинчилик вә сәнаје губерниjалары	11	12 629,1	10 845,6	1 783,5	17 292,8	13 637,5	3 655,3	14,1	21,1	36	25	105
III. Мәркәзи-әкинчилик, Малорусија вә Орта Волга губерниjалары	13	20 491,9	18 792,5	1 699,4	28 251,4	25 464,3	2 787,1	8,3	9,8	38	35	63
IV. Новоросија, Ашағы Волга вә шәрг губерниjалары	9	9 540.3	8 472.6	1 067,7	18 386,4	15 925,6	2 460.8	11,2	13.3	92	87	130
Биринчи дөрд группун jекуну	33	42 661,3	38 110,7	4 550.6	63 930,6	55 027,4	8 903,2	10,5	13,9	49	44	95,6
V. Прибал. губерниjалары	3	1 812,3	1 602,6	209,7	2 387,0	1 781,6	605,4	11,5	25,3	31	11	188
VI. Гәрб губерниjалары	6	5 548,5	4940,3	608,2	10 126,3	8 931.6	1 194.7	10,9	11,8	82	81	96
VII. Чәнуб-гәрб губерниjалары	3	5 483,7	4 982,8	500,9	9 605,5	8 693,0	912,5	9,1	9,5	75	74	82
VIII. Урал губерниjалары	2	4 359,2	4 216,5	142,7	6 086,0	5 794,6	291,4	3,2	4,7	39	37	105
IX. Узаг Шимал губерниjалары	3	1 555,5	1 462,5	93,0	2 080,0	1 960.0	120.0	5,9	5,8	33	34	29
Чәми	50	61 420.5	55 318.4	6 105.1	94 215.4	82 188,2	12 027.2	9,94	12,76	53.3	48,5	97,0

Губерниjалар группалара белә бөлүнмүшдүр: I) СПБ. вә Москва губ.; II) Владимир, Калуга, Кострома, Н. Новгород, Новгород, Псков, Смоленск, Твер вә Јарославл губ.; III) Воронеж, Казан, Курск, Орјол, Пенза, Полтава, Рјазан, Саратов, Симбирск, Тамбов, Тула, Харков вә Чернигов губ.; IV) Астрахан, Бессарабија, Дон, Јекатерина., Оренбург, Самара, Таврида, Херсон вә Уфа губ.; V) Курл., Лифл. вә Естл. губ.; VI) Волын, Подолск вә Киjев губ.; VII) Вилно, Витебск, Гродно, Ковна, Минск вә Могил. губ.; VIII) Вјатка вә Перм губ., IX) Архангелск, Вологда вә Олонец губ.

лара чохлу адамын көчүб кетмәсиндир. Ч-б В. Михајловскинин һесабына көрә, 1885-чи илдән 1897-чи илә-дәк бурадан *3 милјон нәфәрә гәдәр*, јә'ни әһалинин онда бир һиссәсиндән чоху кетмишдир*.

Үчүнчү рајонда, учгарларда биз шәһәр әһалиси фаизинин *орта дәрәчәдән* бир гәдәр *аз* артдығыны көрүрүк (орта рәгәм 9,94—12,76, јә'ни 100 : 128 пропорсијасында олдуғу һалда, 11,2%-дән 13,3%-ә чатмыш, јә'ни 100 : 118 пропорсијасында артмышдыр). Һалбуки бурада шәһәр әһалисинин артмасы *орта дәрәчәдән* нәинки аз олмамышдыр, һәтта *хејли артыг* олмушдур (+97%-ә гаршы +130%). Демәли, әһалинин экинчилikдән сәнајеjә чәлб олунмасы просеси чох гүввәтли олмушдур, лакин көчүб кетмә нәтичәси олараг экинчилик әһалисинин чох артмасы бу просеси пәрдәләjир: бу рајонда кәнд әһалиси Русија үчүн орта рәгәм тәшкил едән 48,5%-ә гаршы 87% артмышдыр. Ајры-ајры губерниjаларда әһалинин сәнајеләшмәси просесинин пәрдәләнмәси даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, Таврида губерниjасында 1897-чи илдә шәһәр әһалисинин фаизи 1863-чү илдәки гәдәр (19,6%) олмушдур, Херсон губерниjасында исә бу фаиз һәтта әскилмишдир (25,9%-дән 25,4%-ә дүшмүшдүр); һалбуки һәр ики губерниjада шәһәрләрин бөjүмәси наjтахт шәһәрләриниң бөjүмәсиндән бир гәдәр керидә галмышдыр (ики наjтахт губерниjасында +141%-ә гаршы +131, +135%). Демәли, jени торпагларда jени экинчилик әһалисинин әмәлә кәлмәси дә гejри-экинчилик әһалисинин даһа чох артмасына сәбәб олур.

3) Фабрик вә тичарәт-сәнаје гәсәбәләриниң вә кәндләриниң бөjүмәси

Шәһәрләрдән башга, 1-чиси, чох вахт шәһәрләрлә биркә һесаба алынмаjан вә бөjүк шәһәрин конарларында кетдикчә даһа бөjүк саһәни гаврајан шәһәр әтрафларының; 2-чиси, фабрик гәсәбәләриниң вә кәндләриниң сәнаје мәркәзи әһәмиjjәти вардыр. Белә сәна-

* L. c., c. 109. «Гәрби Авропаның ән jени тарихиндә бу көчмәнин мисли jохдур» (110—111).

јe мәркәзләри*, шәһәр әһалиси фаизинин чох ашағы олдуғу** сәнаје губерниjаларында хүсусилә чохдур. Шәһәр әһалиси һаггында јухарыда районлар үзрә верилән мә'лумат чәдвәли көстәрир ки, 9 сәнаје губерниjасында бу фаиз 1863-чү илдә 7,3%, 1897-чи илдә исә 8,6% имиш. Иш бундадыр ки, һәмин губерниjаларын тичарәт-сәнаје әһалиси башлыча олараг шәһәрләрдә дејил, сәнаје кәндләриндә топланмышдыр. Владимир, Кострома, Нижни Новгород губерниjаларынын вә башга губерниjаларын «шәһәрләри» арасында 3 мин, 2 мин вә һәтта мин нәфәрдән аз әһалиси олан шәһәрләр аз дејилдир, һалбуки бир сыра «кәндләрин» һәр биринdә jалныз фабрик-завод фәһләләринин сајы 2—3—5 мин нәфәрдир. «Јарославл губерниjасы ичмалы»ның тәртибчиси (II бурахылыш, 191) һаглы олараг jазыр ки, ислаһатдан сонракы дөврдә «шәһәрләр даһа сүр'әтлә бөjүмәjә башлады, артмагда олан jени типли мәскун jерләр, шәһәрлә кәнд арасында орта бир тип олан фабрик-завод мәркәзләри шәһәрләрлә бирләшди». Бу мәркәзләрин сон дәрәчә артмасы вә онларда топланан фабрик-завод фәһләләринин сајы һаггында јухарыда мә'лумат верилмишди. Бу чүр мәркәзләрин бүтүн Русиjада, нәинки сәнаје губерниjаларында, һәтта чәнубда да аз олмадығыны көрдүк. Уралда шәһәр әһалисинин фаизи ән аздыр: Вjатка вә Перм губерниjаларында 1863-чү илдә 3,2% вә 1897-чи илдә 4,7% олмушдур; «шәһәр» вә сәнаје әһалисинин нисби мигдары һаггында бир мисал көстәрәк. Перм губерниjасынын Красноуфимск гәзасында шәһәр әһалиси 6,4 миндир (1897-чи илдә), 1888—1891-чи илләрин земство сиjаһысы исә гәзанын завод һиссәсиндә 84,7 мин әһали олдуғуну, бунлардан 56 мин нәфәрин әкинчиликлә гәтиjjән мәшғул олмадығыны вә jалныз 5,6 мин нәфәрин jашајыш васитәләрини башлыча олараг әкинчиликдән көтүрдүjүнү көстәрир. Земство сиjаһысына көрә, Jекатеринбург гәзасында әһалинин 65 мин

---

* Бу барәдә бах: јухарыда VII фәсил, § VIII вә VII фәслин III әлавәси.

** Һәлә Корсак тәрәфиндән көстәрилән бу чәһәтин әһәмиjjәти һаггында ч. Волкинин һаглы мүлаһизәләрини мүгаjисә ет (1. c., сәһ. 215—216).

нәфәри торпагсыздыр вә 81 мин нәфәрнин јалныз бичәнәји вардыр. Демәли, јалныз *ики* гәзанын шәһәрдән кәнарда јашајан сәнаје әһалиси бүтүн губернијанын шәһәр әһалисиндән чохдур (1897-чи илдә—195,6 мин!)

Нәһајәт, фабрик гәсәбәләриндән башга, тичарәт-сәнаје кәндләриниш дә сәнаје мәркәзи әһәмијјәти вардыр; бу кәндләр ја ири кустарлыг рајонларынын мәркәзидир, ја да чај кәнарларында, дәмир јол стансијаларында вә с. јерләрдә олдуглары үчүн ислаһатдан сонракы дөврдә сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Бу чүр кәндләрин бир нечәси VI фәслин II §-ында көстәрилмишдир; биз орада көрдүк ки, бу кәндләр дә, шәһәрләр кими, кәнд әһалисинин өзләринә чәлб едир вә бунларын әһалиси савад чәһәтдән адәтән чох пәлидәдир[*]. Шәһәр вә гејри-шәһәр тичарәт-сәнаје јерләринин нисби әһәмијјәтини көстәрмәк үчүн бир дә Воронеж губернијасы һаггында мә'луматы мисал кәтирәк. Воронеж губернијасына аид «Јекун мәчмуәси» губернијаның 8 гәзасы үзрә *кәндләри* груплашдырыб гурашыг бир чәдвәл верир[162]. Бу гәзаларда 56 149 нәфәр әһалиси олан (1897-чи илдә) 8 шәһәр вардыр. Кәндләрдән исә 9376 һәјәти вә 53 732 нәфәр әһалиси олан, јә'ни шәһәрләрдән чох бөјүк олан 4 кәнд көзә чарпыр.

* Чох ири јашајыш мәркәзләри олан кәндләрин Русијада нә гәдәр чох олдугуну «Һәрби-статистика мәчмуәси»нин (көһнәлмиш олса да) ашагыдакы мә'луматындан билмәк олар: Авропа Русијасының 25 губернијасында 60 чы илләрдә 2 миндән артыг әһалиси олан 1331 кәнд олдуғу көстәрилир. Бунлардан 108-нин 5 миндән 10 мина гәдәр, 6-сынын 10 миндән 15 мина гәдәр, 1-нин 15 миндән 20 мина гәдәр вә 1-нин 20 миндән артыг әһалиси вар иди (сәһ. 169). Јалныз Русијада дејил, бүтүн өлкәләрдә капитализмин инкишафы рәсмән шәһәрләр сырасына дахил едилмәјән јени сәнаје мәркәзләри әмәлә көлмәсинә сәбәб олмушдур. «Шәһәрлә кәнд арасындакы фәргләр силинир: бөјүмәкдә олан сәнаје шәһәрләри ичтимаи бина сәбәб сәнаје мүәссисәләриниш вә фәһлә мәнзилләриниш шәһәр учгарларына ја әтрафына көчмәсидир, сүгут етмәкдә олан хырда шәһәрләрин ичтимаи бина сәбәб, һәмин шәһәрләрин әтраф кәндләрә ичтимаиләшмәси вә табеләшә бөјүк сәнаје кәндләриниш инкишаф етмәсидир... Шәһәр вә кәнд јашајыш јерләри арасындакы фәргләр бир чох кечид мәскәнләриниш әмәлә көлмәси нәтичәсиндә арадан галхыр. Статистика буну чохдан гәбул етмиш вә шәһәрин тарихи-һүгуги анлајышыны кәнара атыб онун јеринә јашајыш мәнтәгәләрини јалныз әһалисинин сајына көрә фәргләндирән статистика анлајышыны гојмушдур». *Wagner*. «Die Entstehung der Volkswirtschaft». Teil. 1893. S. 296—297 вә 303—304). Рус статистикасы бу чәһәтдән дә Авропа статистикасындан чох керидә галмышдыр. Алманијада вә Франсада (*Statesman's Yearbook*», p. 736, 474) 2000-дән артыг әһалиси олан мәскәнләр, Инкилтәрәдә bei urban sanitary districts (шәһәр типли санитар даирәләри. *Ред.*), јә'ни фабрик кәндләри вә саирә дә шәһәрләр сырасына дахил едилир. Демәли, Русијада «шәһәр» әһалиси һаггындакы мә'лумат Авропа мә'луматы илә гаршыламаг мүгајисә едилә билмәз.

Бу кəндлəрдə 240 тичарət вə 404 сəнаје мүəссисəси вардыр. Бүтүн һəјətлəрин 60%-и һеч торпаг бечəрмир, 21%-и муздла вə ја јардарлыға бечорир, 71%-нин нə иш һејваны вардыр, нə də инвентары, 63%-и ил узуну чөрək алыр, 86%-и пешəлəрлə машғулдур. Бу мəркəзлəрин бүтүн əһалисинин тичарət-сəнаје əһалиси сырасына дахил етмəклə биз тичарət-сəнаје əһалисинин мигдарыны нəзəрдə артырмырыг, һətта əскилдирик, чүнки бу 8 газада үмумијjətлə 21 956 тəсərрүфат һеч торпаг бечəрмир. Бунунла белə, көтүрдүјүмүз əкинчилик губернијасында шəһərдəн кənар тичарət-сəнаје əһалиси шəһərлərин əһалисиндəн јенə аз дејилдир.

4) Гејри-əкинчилик кənар пешəлəри

Лакин фабрик, завод вə тичарət-сəнаје кənд вə госəбəлəринə дə шəһərлəрə олавə етдикдə, јенə Русијанын бүтүн сəнаје əһалиси тамамилə көстəрилмиш олмур. Һəрəкət сəрбəстлијинин олмамасы вə кəндли ичмасынын сылк ганалылығы Русијанын белə гəрибə бир хүсусијjətинин тамамилə ајдынлашдырыб көстəрир ки, Русијада сəнаје мəркəзлəриндə чалышмагла јашајан вə илин чох һиссəсини бу мəркəзлəрдə кечирən кənд əһалисинин хејли һиссəси сəнаје əһалиси сырасына дахил едилмəлидир. Биз гејри-əкинчилик кənар пешəлəриндəн бəһс едирик. Рəсми нөгтеји-нəзəрдən бу «пешəчиләр» — јалныз «јардымчы газанчы» олан əкинчи кəндлиләрдир; һəм дə халғчы игтисадијjаты нүмајəндəләринин чоху һијləкəрликлə əлламəлик етмəјорək, бу нөгтеји-нəзəри мəнимсəмишдир. Бу нөгтеји-нəзəрин əсассыз олдуғуну јухарыда дејилəнлəрдəн сонра мүфəссəл сүбут етмəјə еһтијач јохдур. Бу һала нə гəдəр мүхтəлиф нөгтеји-нəзəрлəрдən јанашылырса јанашылсын, һəр һалда һеч бир шүбһə ола билмəз ки, бу һал *əһалинин əкинчиликдəн ајрылыб тичарət-сəнаје пешəлəринə чəлб олундуғуну* көстəрир*. Сəнаје əһа-

* Ч.-б Н. — он Русијада əһалинин сəнаје-ләшмəси просесини нəтичəси *көрмəмишдир!* Ч.-б В. В. буну көрмүш вə е'тираф етмишдир ки, кənар пешəлəрин артмасы əһалинин əкинчиликдəн ајрылдығыны ифадə едир («Капитализмин мүгəддəраты», I49); лакин ч. В. В. бу просеси нəзəрдə «капитализмин мүгəддəраты» һаггындакы тəсəввүрləри мəчмусуна дахил

лисинин мигдары һаггында шәһәрләрин вердији тәсәввүрүн бу факт нәтичәсиндә нә гәдәр дәјишилдијини ашағыдакы мисалдан көрмәк олар. Калуга губернијасында шәһәр әһалисинин фаизи Русијадакы орта фаиздән чох ашағыдыр (12,8%-ә гаршы 8,3%дир). Лакин бүдүр, һәмин губернијаның 1896-чы илә аид «Статистика нчмалы» кәнар пешәләрә кедән фәһләләрин нечә ај евләриндә олмадыгларыны паспорт мә'луматына әсасән мүәјјән едир. Бүтүн 1491,6 мин ај олдуғу ашкара чыхыр; бу рәгәмин 12-јә бөлдүкдә, евдә олмајан әһалинин мигдары 124,3 мин нәфәр, јә'ни *«бүтүн әһалинин 11%-инә гәдәр»* олур (I. с., 46)! Бу әһалини шәһәр әһалисинә (1897-чи илдә: 97,9 мин) әлавә етсәниз, онда сәнаје әһалисинин чох бөјүк фаиз тәшкил етдији мә'лум олар.

Әлбәттә, гејри-әкинчилик кәнар пешәләринә кедән фәһләләрин мүәјјән бир һиссәси мөвчуд шәһәр әһалиси сырасында сијаһыја алыныр, һабелә јухарыда сөјләдијимиз гејри-шәһәр сәнаје мәркәзләри әһалиси сырасына дахил олур. Лакин јалныз бир һиссәси дахил олур, чүнки бу әһали кәзәри олдуғу үчүн ону ајры-ајры мәркәзләрин сијаһысында һесаба алмаг чәтиндир; бир дә әһалинин сијаһыја алынмасы адәтән гышда кечирилир, һалбуки пешәләрдә мәшғул олан фәһләләрин он чоху јазда евдән чыхыр. Әһалиси гејри-әкинчилик кәнар пешәләри илә мәшғул олан әсас губерниjалардан бирinin һаггындакы мә'луматы көтүрәк*.

етмәмишдир, һәтта бунун үстүнү өртмәк үчүн Фәрјад гопарыб демишдир ки, «бүтүн бунлары чох тәбии һесаб едәк» (капитализм «әмин-јәтли үчүнмү һесаб едән? Олмаја ч. В. В. зәнн едир ки, капитализм бунсуз да оја биләрмиш?) «вә аз гала арзу олунан бир шеј һесаб едән адамлар вардыр» (ibid. һеч бир «аз гала» олмадан буну арзу олунан бир шеј һесаб едән адамлар вардыр. ч. В. В.!

* «Москва губернијасының кәндли әһалисинә 1880 вә 1885-чи илләрдә верилән јашајыш вәсигәләри». — «Твер губернијасының 1897-чи ил статистика салнамәси». — *Жбанков*: «Смоленск губернијасында кәнар пешәләр». Смоленск, 1896. — *Јена оңун* әсәри: «Кәнарда кәсбкарлығын тә'сири вә и. а.» Кострома. 1887. — «Псков губернијасында кәндли әһалисинин пешәләри». Псков, 1898. — Москва губернијасына аид фаизләрдә бурахылмыш сәһвләри тәсһиһ етмәк мүмкүн олмады, чүнки мүтләг рәгәмләр верилмәмишдир. — Кострома губернијасы үзрә јалныз ајры-ајры гәзалар һаггында мә'лумат вардыр. бу да јалныз фаизләрдир; буна көрә биз ајры-ајры гәзалара аид мә'луматдан орта һесабламаја мәчбур олдуг. бу сәбәбдән дә биз Кострома губернијасы һаггындакы мә'луматы ајрыча көтүрүрүк. Зәнн едирәм ки, Јарославл губернијасында кәнар пешәләрә кедәнләрдән илә бојуевлә олмајанлар 68,7%-дир; најыда вә гышда 12,6%-дир; јазда вә јајда

Верилән јашајыш вәсигәләринин фаизлә бөлкүсү

Илин фәсилләри	Москва губ. (1885-чи ил)		Тверь губ. (1897)	Смолен. губ. (1895)	Псков губ. (1895-чи ил) паспортлар		Кострома губ. (1880-чи ил)		
							Киши		Гадын пасport вә сәјаһәтләри
	Киши вәсигәләри	Гадын вәсигәләри	Киши вә гадын вәсигәләри		Киши үчүн	Гадын үчүн	Пасportлары	Билетләри	
Гыш	19,3	18,6	22,3	22,4	20,4	19,3	16,2	16,2	17,3
Јаз	*32,4*	*32,7*	*38,0*	*34,8*	*30,3*	*27,8*	*43,8*	*40,6*	*39,4*
Јај	20,6	21,2	19,1	19,3	22,6	23,2	15,4	20,4	25,4
Пајыз	27,8	27,4	20,6	23,5	26,7	29,7	24,6	22,8	17,9
Чәми	100,1	99,9	100	100	100	100	100	100	100

Һәр јердә пасportларын ән чоху јазда верилмишдир. Демәли, мүвәггәти оларағ өз јериндә олмајан фәһләләрин чоху шәһәр сијаһысына дахил олмур*. Лакин бу мүвәггәти шәһәрлиләри дә кәнд әһалиси сырасына дахил етмәкдән чох, шәһәр әһалиси сырасына дахил етмәк олар: «Јашајыш васитәләрини бүтүн ил бөју вә ја илин чох һиссәси әрзиндә шәһәрдә кәсбкарлыг једу илә әлдә едән бир апла, шәһәри өзүнә мәскән сајмаға даһа чох һаглыдыр, чүнки онун кәндлә әлагәси јалныз гонумлуг вә веркн вермәк әлагәсиндән ибарәт олдуғу һалда, шәһәр онун јашајышыны тә'мин едир»**. Бу веркн әлагәләринин һәлә индијәдәк нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғуну, мәсәлән, ондан көрмәк олар ки, кәнарда ишләмәјә кедән костромалы «торпаг саһибләриндән өз торнаглары мүгабилиндә буна (торпага) дүшән веркнин чүз'и бир һиссәсини аланлар чох аз олур; торнағы онлар адәтән бу шәртлә верирләр ки, ичарә едән шәхс торнаға чәпәр чәксин; бүтүн веркиләри исә торпаг саһиби өзү верир» (Д. Жбанков:

18,7%дир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Јарославл губернијасына аид мә'лумат («Ярославл губернијасының ичмалы». II бурахылыш. Јарославл. 1896) габагкы мә'лумата мүгајисә едилә билмәз, чүнки бунлар пасportлар һаггындакы мә'лумат үзрә дејил, кечишләрин вә сајрәнин нәтиҹәләри әсасында дүзәлдилмишдир.

* Мәсәлән, С.-Петербург шәһәри әтрафында әһалинин јајда олдуҹча чох артдығы мә'лумдур.

** «Калуга губернијасының 1896-чы ил статистика ичмалы». Калуга, 1897, II бөлмәдә сәһ. 18.

«Бабја сторона». Кострома, 1891-чи ил, сәһ. 21). «Јарославл губерниjасының ичмалы»нда да (II бурахылыш, Јарославл, 1896) дәфәләрлә көстәрилир ки, кәнар пешәләрә кедән фәһләләр пул вериб кәнддән вә паj торпағындан чапларыны гуртармаға мәчбур олурлар (сәһ. 28, 48, 149, 150, 166 вә башгалары)*.

Гејри-әкинчилик пешәләриндә кедән фәһләләриң сајы чохдурму? Чүрбәчүр кәнар пешәләрлә мәшғул олан фәһләләриң сајы *5—6 милјондан* аз дејилдир. Доғрудан да, 1884-чү илдә Авропа Русиjасында 4,67 милјона гәдәр паспорт вә билет верилмишди**, паспорт кәлири исә 1884-чү илдән 1894-чү илә‌дәк үчдә бирдән чох артмышдыр (3,3 милјон манатдан 4,5 милјон маната чатмышдыр). 1897-чи илдә Русиjада чәми 9495,7 мин (о чүмләдән Авропа Русиjасының 50 губерниjасында 9333,2 мин), 1898-чи илдә — 8259,9 мин (Авропа Русиjасында 7809,6 мин) паспорт вә билет верилмишди***.

---

* «Кәнар пешәләр... шәһәрләриң дүрмәдән бөjүмәси просесиниң нәрдәләjиҹи бир формадыр... Ичма торпаг саһибләриjлә вә Русиjанын малиjjә вә иншаби һәjатының мүхтәлиф хүсусиjjәтләри кәндлиләрә Гәрбдәки кими асанлыгла дөнүб шәһәрли олмаг имканы вермир... Бүгүн тәлләри онун (кәнарда ишләмәjә кедәнин) кәндлә әлагәсиниң давам етдирир, лакин әслиндә кәндли өз пешәси, адәт вә әвәзү мәһәтдән тамамилә шәһәрлиләшмишдир вә чох вахт кәндлә әлагәсини өзү үчүн бир jүк һесаб едир» («Русская Мысл», 1896-чы ил, № 11, с. 227). Бу тамамилә доғрудур, лакин бир публисист үчүн кифаjәт дејилдир. Нә үчүн муәллиф там һәрәкәт азадлыгына, кәндлиләриң ичмадан чыхмаг азадлыгына гәтиjjәтлә тәрәфдар чыхмамышдыр? Бизим либераллар һәлә дә бизим халчылардан горхурлар. Әбәс jерә горхурлар.

Халчылыға рәғбәт бәсләjән чн. Жбанковун дедикләриниң ајдынчасы үчүн мисал кәтирәк: «Шәһәрләрә кәсбкарлыға кетмәк, паjтахт шәһәрләримизин вә бөjүк шәһәрләримизин сүр'әтлә бөjүмәсинә вә торпагсыз шәһәр пролетариатының артмасына гаршы бир нөв галхандыр (sic!). Кәнарда кәсбкарлыгын бу тә'сирини һәм санитариjа, һәм дә нәтиҹәдә хеjирли сајмаг лазымдыр; нә гәдәр ки, халг күтләси кәнарда кәсбкарлыға кедән фәһләләр үчүн бә'зи тә'минат тәшкил едән торпагдан» (елә бир «тә'минат» ки, фәһләләр әлләри илә пул вериб ондан чапларыны гуртарырлар!) «тамамилә ајрылмамышдыр, бу фәһләләр капиталист истеһсалы үчүн итаәткар бир аләт ола билмәзләр; еjни заманда әкинчилик-сәнаје ичмаларыны гурмаг үчүн дә давам едир» («Јурид. Вестн», 1890, № 9, с. 145). Хырда бүржуа үнванларының давам етмәси, доғрудан да, фаjдалы бир шеj дејилми? *«Итаәткар* аләт» мәсәләсинә кәлдикдә, һәм Авропанын тәчрүбәси, һәм дә Русиjанын мүшаһидә едилән бүтүн фактлары көстәрир ки, бу тә'бир торпагла вә патриархал мүнасибәтләрлә әлагә сахлаjан шинчиjә бу әлагәни гырмыш ишчидән даһа артыг тәтбиг едилә биләр. Чн. Жбанковун өз рәгәмләри вә мә'луматы көстәрир ки, кәнарда кәсбкарлыға кедән «интерли» һәр һансы «мешәлик» гәзада отураг jашаjан костромалыдан һәм савадлы, һәм мәдәни, һәм дә көзү ачыгдыр.

** *Л. Бесин.* «Кәнар пешәләриң әһәмиjjәти вә и. а.», «Дело», 1886, № 7, вә 1887, № 2.

*** «Акциз веркиси вә с. гоjулан истеһсаллардан 1897—1898-чи илләрә даир статистикасы», СПБ, 1900. Газанчыдан асылы олмаjан рүсумлар үзрә баш идарәниң нәшри.

Ч-б С. Короленко Авропа Русијасында артыг олан (јерли тәләбата нисбәтән) фәһләләрин сајыны 6,3 милјон нәфәр мүәјјән етмишдир. Јухарыда (III фәсил, § IX, сәһ. 174)* биз көрдүк ки, 11 әкинчилик губернијасында верилмиш пасиортларын сајы ч. С. Короленконун һесабындан артыгдыр (1,7 милјона гаршы 2 милјондур). Инди биз бураја 6 гејри-әкинчилик губернијасы һаггында мә'луматы әлавә едә биләрик: ч. Короленко бурадакы артыг фәһләләри 1287,8 мин нәфәр һесаб едир, верилән пасиортларын сајы исә 1298,6 мин-дир**. Беләликлә, ч. С. Короленконун һесабына көрә, Авропа Русијасының 17 губернијасында (11 гаратор-паг губернијасы үстәкәл 6 гејри-гараторпаг губернијасы) 3 милјон нәфәр (јерли тәләбата нисбәтән) артыг фәһлә вар имиш. 90-чы илләрдә исә бу 17 губернијада 3,3 милјон пасиорт вә билет верилмишди. 1891-чи илдә бүтүн пасиорт кәлирини 52,2%-ини бу 17 губернија вермишди. Демәли, *кәнар пешәләрә кедән фәһләләрин сајы јагин ки, 6 милјону ашыр.* Нәһајәт, земство статистикасының (әксәријјәтлә көһнәлмиш) мә'луматына әсасән ч. Уваров белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, ч. С. Короленконун рәгәмләри һәгигәтә јахындыр, кәнар пешәләрә кедән фәһләләрин сајыны көстәрән 5 милјон рәгәми исә «бөјүк еһтимал дахилиндәдир»***.

Инди суал олунур ки, кәнар пешәләрә кедән гејри-әкинчилик вә әкинчилик фәһләләрининн сајы чохдурму? Ч-б Н.—он чох чәсарәтлә вә тамамилә јанлыш олараг иддиа едир ки, «кәндлиләрин кәнар пешәләриниин бөјүк чохлуғу мәһз әкинчилик пешәләриндән ибарәтдир» («Очерклэр», с. 16). Ч-б Н. — онун әсасландығы Чаславски хејли еһтијатлы давранараг, һеч бир мә'лумат көстәрмир вә һәр икн зүмрәјә мәнсуб фәһләләри верән рајонларын бөјүклүјү һаггында үмуми мүлаһизәләрлә

---

* Бу чилд, сәһ 250—251. *Ред.*

** Москва (1886-чы илә дайр көһнәлмиш мә'лумат), Тверь (1896-чы ил), Кострома (1892-чи ил), Смоленск (1895-чи ил), Калуга (1895-чи ил) вә Псков (1896-чы ил) губернијалары. Мәнбәләр јухарыда көстәрилмишдир. Бу мә'лумат кәнара кедән бүтүн кишиләрә вә гадынлара верилән вәсигәләрә аиддир.

*** «Чтнман кикцјсна. мәһкәмә тәбабәти вә әмәли тәбабәт әхбары», 1896-чы ил, ијул. *М. Уваров.* «Кәнар пешәнин Русијанын санитарија вәзијәтинә тә сири». Ч-б Уварив 20 губернијанын 126 газасы һаггындакы мә'луматы чамләмишдир.

кифајәтләнир. Дәмир јолларда сәрнишинләрин һәрәкәти һаггында ч. Н. — онун вердији мә'лумат исә гәтиjjән һеч бир шеји сүбут етмир, чүнки гејри-әкинчилик фәһләләри дә башлыча ораг јазда евдән чыхырлар, һәм дә әкинчилик фәһләләринә нисбәтән дәмир јолдан даһа чох истифадә едирләр*. Биз, әксинә, зәнн едирик ки, кәнар пешәләрә кедән фәһләләрин чоху («бөјүк» чохлуғу олмаса да) јәгин ки, гејри-әкинчилик фәһләләриндән ибарәтдир. Бу фикри, 1-чиси, паспорт кәлиримиз бөлкүсү һаггындакы мә'лумат вә, 2-чиси, ч. Веснин вердији мә'лумат сүбут едир. Һәлә Флеровски 1862/63-чү илдә «мүхтәлиф рүсумлардан» алынан кәлирләрин бөлкүсү һаггындакы мә'лумата әсасланараг (бу рүсумларын үчдә бириндән чохуну паспорт кәлирләри тәшкил едирди) бу нәтичәјә кәлмишди ки, кәсбкарлыға кедән көндлиләрин чоху пајтахт губерниjаларындан вә гејри-әкинчилик губерниjаларындан кедир**. Әкәр јухарыда (бу параграфын 2-чи бәнди) бир рајон һалында бирләшдирдиjимиз 11 гејри-әкинчилик губерниjасыны көтүрсәк, — гејри-әкинчилик фәһләләриниң бөјүк әксәриjjәти бу губерниjалардан чыхыр, — бу губерниjаларда 1885-чи илдә бүтүн Авропа Русиjасы әһалисинин јалныз 18,7%-ини (1897-чи илдә 18,3%-ини) олдуғуну көрәрик, һалбуки 1885-чи илдә бу губерниjалар паспорт кәлирләриниң 42,9%-ини (1891-чи илдә —40,7%-ини) вермишди*** Бунлардан башга бир чох губерниjалар да гејри-әкинчилик фәһләләри верир; буна көрә дә зәнн етмәлиjик ки, кәнар пешәләрә кедәнләрин јарыдан азы әкинчилик фәһләсидир. Ч-б Веснн Авропа Русиjасынын 38 губерниjасыны (кәнар пешәләрә кетмәк үчүн вәсигә аланларын 90%-и бу губерниjалардадыр) мүх-

---

* Јухарыда 174-чү сәһифәдәки (бу чилд, сәһ. 251. *Ред.*) гејдлә мүгаjисә ет.

** «Русиjада фәһлә синфинин вәзиjjәти». СПБ. 1869, сәһ. 100 вә сонракылар.

*** Паспорт кәлири һаггында мә'лумат 1884/85 вә 1896-чы ил «Русиjаја аид мә'лумат мәчмуәси»ндән көтүрүлмүшдүр. 1885-чи илдә Авропа Русиjасында һәр 1000 нәфәрә 37 манат; II гејри-әкинчилик губерниjасында исә, һәр 1000 нәфәрә 86 манат паспорт кәлири дүшүрдү.

тәлиф кәнар пешәләрә кедәнләрин үстүнлүјү чөһәтдән груплара бөлүр вә белә мә'лумат верир*.

Губернија-ларын груплары	1884-чү илдә кәнар јерләрә кетмәк үчүн верилән вәсигәләрин сајы (мин һесабы илә)			1885-чи илдә әһалинин сајы (мин нәфәр һесабы илә)	1000 нәфәр әһалијә дүшән вәсигә
	Паспорт	Билет	Чәми		
I. Гејри-әкинчилик кәнар пешәләриндә кедәнләрин үстүн олдуғу 12 губернија	967,8	794,5	1 762,8	18 643,8	94
II. 5 кечид губернијасы	423,9	299,5	723,4	8007,2	90
III. Әкинчилик кәнар пешәләриндә кедәнләрин үстүн олдуғу 21 губернија	700,4	1 046,1	1 746,5	42 518,5	41
38 губернија	2 092,1	2 140,1	4 232,2	69 169,5	61

«Бу рәгәмләр көстәрир ки, кәнар пешәләр биринчи групда үчүнчү групдакына нисбәтән даһа чох ихтисаф етмишдир... Сонра бу рәгәмләр көстәрир ки, груплларын мүхтәлифлијиндә үјғун олараг кәсбкарлыға кетмәк мүддәтинин өзү дә мүхтәлифдир. Гејри-әкинчилик кәнар пешәләриниң үстүн олдуғу јерләрдә кәнар јерләрә кетмәк мүддәти дә хејли узун олур» («Дело», 1886, № 7, с. 134).

---

* Бу чәдвәлин сон ики сүтунуну биз әлавә етмишик. I група: Архангелск, Владимир, Вологда, Вјатка, Калуга, Кострома, Москва, Новгород, Перм, СПБ., Твер вә Јарославл губернијалары; II група: Казан, Нижни Новгород, Рјазан, Тула вә Смоленск губернијалары; III група: Бессарабија, Волын, Воронеж, Јекатеринослав, Дон, Кијев, Курск, Оренбург, Орјол, Пенза, Подолск, Полтава, Самара, Саратов Симбирск, Таврида, Тамбов, Уфа, Харков, Херсон вә Черниһов губернијалары дахил олмушдур. — Гејд едәк ки, бу груплашдырмада әкинчилик кәнар пешәләриниң әһәмијјәтини артыран јанлышлыглар вардыр. Смоленск, Нижни Новгород вә Тула губернијалары I група дахил олмалыдыр (мүгајисә ет: «Нижны Новгород губернијасының 1896-чы илә аид кәнд тәсәрүфаты ичмалы», XI фәсил — «Тула губернијасының 1895-чи ил јаддаш китабчасы», VI бөлмә, сәһ. 10: кәнар пешәләрә кедәнләрин сајы бурада 188 мин нәфәр һесаб едилир. — Ч. С. Короленко исә јалныз 50 мин нәфәр артыг фәһлә көстәрмишдир! — Бу да гејри-гәратәрлә тәзасы олан 6 шимал тәзасындан кәнар пешәләрә 107 мин фәһлә кедир). Курск губернијасы II група дахил олмалыдыр (С. Короленко, I, с. 7 тәзадан әксәријјәтлә сәнәт пешәләриндә, галан 8 тәзадан јалныз әкинчилик ишләринә кедирләр). Тәәссүф ки, ч. Весин кәнар јерләрә кетмәк үчүн алынан вәсигәләрин сајы һаггында губернијалар үзрә мә'лумат вермир.

Нәһаjәт, аксиз верkиси вә и. а. гоjулан истеһсалларын jухарыда көстәрилмиш статистикасы верилән jашајыш вәсигәләрини Авропа Русиjасынын бүтүн 50 губерниjасы үзрә бөлмәjә имкан верир. Ч-б Весинин груплашдырмасына jухарыда көстәрилән тәсһиһләри әлавә етдикдә вә 1884-чү илдә көстәрилмәjән 12 губерниjаны һәмин үч груп үзрә бөлдүкдә (I група Олонетс вә Псков губерниjаларыны, II група Прибалтика вә Шимал-Гәрб губерниjаларыны, jә'ни 9 губерниjаны; III група — Һәштәрхан губерниjасыны дахил етдикдә) белә нәтиҹә алмыш оларыг:

Губерниjаларын груплары	Верилмиш бүтүн jашајыш вәсигәләриниn мигдары	
	1897	*1896**
I. Гejри-экинчилик кәнар пешәләриниn үстүн олдуғу 17 губерниja	4 437 392	3 369 597
II. 12 кечид губерниjасы	1 886 733	1 674 231
III. Әкинчилик кәнар пешәләриниn үстүн олдуғу 21 губерниja	3 009 070	2 765 762
50 губерниja үзрә чәми	9 333 195	7 809 590

Бу мә'лумат үзрә кәнар пешәләр III група нисбәтән I групда хejлн артыгдыр.

Белəликлə, Русиjаныn әкинчилик гуршағына нисбәтән гejри-әкинчилик гуршагында әһалиниn даһа чох һәрәкәтдә олдуғу шүбһәсиздир. Гejри-әкинчилик кәнар пешәләриниə кедән фәһләләрин сајы әкинчилик фәһләләриниə нисбәтән артыг олмалы вә *үч милjон нәфәрдән аз олмамалыдыр.*

Кәнар пешәләрə кетмәк ишиниn бөjүклүjүнү вә кетдикчә күввәтләндиjини бүтүн мәнбәләр көстәрир. Пас-

* Ону да гejд етмәлийик ки, бу мә'лумат нчмалыныn (J. c., VI фәсил, сәһ. 639) мүәллифи 1898-чи илдә аз паспорт верилмәсиниn сәбәбини мәһсул кәлмәмәси вә кәнд тәсәррүфаты маһиjjәтләриниn jајылмасы нәтиҹәси олараг jалныз чануб губерниjаларыныа кәнар пешәләрə кедәнләрини аз олмасында көрүр. Бу дәлил тамамилə jарарсыздыр, чүнки верилән вәсигәләриn сајы III групда ән аз вә I групда ән чох азалмышдыр. 1897-чи илдәки гejд үсуллары илә 1898-чи илдәки гejд үсуллары мугаjисә едилә биләрми? *(2-чи нәшрə гejд.)*

порт кәлири 1868-чи илдә 2,1 милјон манат олдуғу һалда (1866-чы илдә 1,75 милјон манат иди), 1893/-94-чү илдә 4,5 милјон маната галхмыш, јә'ни ики дәфәдән чох артмышдыр. Москва губерниjасында 1877-чи илдән 1885-чи илә гәдәк верилән паспортларын вә билетләрин сајы 20% (кишиләр үчүн) вә 53% (гадынлар үчүн), Твер губерниjасында 1893-чү илдән 1896-чы илә гәдәк 5,6%, Калуга губерниjасында 1885-чи илдән 1895-чи илә гәдәк 23% (евдә олмамаг ајларының сајы исә 26%) артмышдыр; Смоленск губерниjасында 1875-чи илдәки 100 мишдән 1885-чи илдә 117 мишә вә 1895-чи илдә 140 мишә, Псков губерниjасында 1865—1875-чи илләрдәки 11 716-дан 1876-чы илдә 14 944-ә вә 1896-чы илдә 43 765-ә (кишиләр үчүн) чатмышдыр. Кострома губерниjасында 1868-чи илдә һәр 100 кишиjә 23,8 паспорт вә билет, һәр 100 гадына 0,85 паспорт вә билет, 1880-чи илдә исә 33,1 вә 2,2 паспорт вә билет верилмишдир вә с. а. вә с.

Әһалинин әкинчиликдән ајрылыб шәһәрләрә чәлб едилмәси кими, гејри-әкинчилик кәнар пешәләринә кетмәк дә *мүтәрәгги һалдыр*. Бу һал тәрк едилмиш, кәридә галмыш, тарихин үзүтдүғү узаг jерләрдән әһалини чыхарыб мүасир ичтимаи һәjата чәлб едир. Әһалинин савадыны* вә шүурунu артырыр**, она мәдәни адәт вә тәләбат ашылаjыр***. Кәндлиләри кәнар пешәләрә чәлб едән «jүксәк мүлаһизәләрдир», jә'ни пи-

---

* Жбашков: «Кәнарда касбкарлығын тә'сири вә с. а.», с. 36 вә сонракылар. Кострома губерниjасының кәнара фәһлә верән газаларында савадлы кишиләрин фаизи=55,9%; фабрик газаларында=34,9%; отураг (мешәли) газаларда=25,8%; савадлы гадынларын фаизи: 3,5%—2,0%—1,3%; мәктәблиләрин фаизи: 1,44%—1,43%—1,07%. Кәнара фәһлә верән газаларын ушаглары С.-Петербургда да охуjурлар.

** «Савадлы питерлиләр өзләрини даһа jахшы вә шүурлу мүаличә етдирирләр» (Попов, 31). Белә ки, jолухучу хәстәликләр онлары *«аз мәдәни олан»* (курсив мүәллифиндир) волостлардакы һәкимә мәһв етмир.

*** «Кәнара фәһлә верәк газалар күзәран чәһәтдән әкинчилик вә мешәлик jерләриндән чох ирәлидәдир... Питерлинин палтары даһа тәмиз, даһа тәнәгиддир вә кикиjсә шәртләринә даһа уjғундур... Ушаглары даһа тәмиз сахлаjырлар; буна көрә онларын арасында готур вә башга дәри хәстәликләриндә аз тәсадүф олунур» (Попов, 39. Мүгаjисә ет: «Смоленск губерниjасында кәнар пешәләр», с. 8). «Кәнара фәһлә верән кәндләр отураг кәндләрдән чох фәргләнир; бунларын мәишәти, палтары, бүтүн адәтләри, әjләнмәләри кәнд һәjатындан даһа чох шәһәр һәjатыны хатырладыр» («Смоленск губерниjасында кәнар пешәләр», с. 3). Кострома губерниjасының кәнара фәһлә верән волостларында «өзләрини jарысында кағыз, мүрәккәб, карандаш вә тәләм тапарсыныз» («Бабjа сторона», 67—68).

тер.шнин зањирәи көзү ачыг вә јарашыглы олмасыдыр; онлар «даһа јахшы јер» ахтарырлар. «Питердә ишләмәк вә јашамаг кәнддәкиндән асан сајылыр»*. «Бүтүн кәнд сакинләринә *авам* дејирләр; тәәччүблү будур ки, онлар да бундан әсла инчимирләр вә өзләри дә өзләринә авам дејирләр, онлары С.-Петербурга охумаға көндәрмәјән ата-аналарындан шикајәтләнирләр. Ајчаг ону да гејд етмәлијик ки, бу *авам* кәнд сакинләри һеч дә халис әкинчилик јерләриндә олаилар гәдәр авам дејилдирләр: булар лабуд олараг питерлиләрин гијафәсини, адәтләрини мәнимсәјирләр, најтахт ишығы долајы јолла онларын да үстүнә дүшүр»**. Јарославл губерниjасында «адамларын евдән чыхыб кетмәсинин башга бир сәбәби дә вардыр» (варланмаг һәвәсиндән башга). «Бу — ачтиман фикрин Петербургда вә ја башга бир јердә јашамајыб әкинчиликлә вә ја башга бир сәнәтлә мәшғул олан адама өмүрлүк олараг чобан ләгәби вермәсиндир ки, бунун да нәтичәсиндә һәмин адам өзүнә чатышлыкла адахлы тапа билир» («Јарославл губерниjасынын ачмалы», II, 118). Шәһәрләрә кетмәк кәндлинин вәтәндашлыг шәхсијјәтини јүксәлдир; ону кәндләрдә чох гүввәтли олан сајсыз-һесабсыз патриархал вә шәхси асылылыгдан, силкиликдән хилас едир***... «Кәнар пешәләрә кетмәјә сәбәб олан бириичи дәрәчәли амил халг ичәрисиндә шәхсијјәтин мәнлик шүурунун артмасыдыр. Тәлкимчилик асылылыгындан азад олмаг, кәнд әһалисинин даһа фәал һиссәсинин чохдан бәри шәһәр һәјаты илә тәмасда олмасы Јарославл кәндлиләринин арасында чохдан бәри өз «мәнлијини» мүдафиә етмәк арзусу, кәнд һәјаты шәрантинин онлары дүчар етдији јохсул вә асылы вәзијјәтдән хилас олуб боллуг ичиндә, азад, сәрбәст, шәрәфлә јашамаг арзусу ојатмышдыр... Кәнарда кәсбкарлыгла јашајан кәндли бир чох башга

---

* «Бәбја сторона», 26—27, 15.

** Ibid., c, 27.

*** Мәсәлән, Кострома кәндлиләринин мешшан јазылмаға вадар едән сәбәбләрдән бири дә, она верилә биләмәк «чисманы чәзалыр» ки, бу да «авам бир адама нисбәтән шыг кејинмиш питерлијә даһа дәһшәтли көрүнүр» (ibid., 58).

чəһətдəн дə өзүнү daһa асудə вə башга силк нүмајəндəләри илə бəрабəр һүгуглу һисс едир, буна көрə дə кəндли кəнчиләр шəһərләрə daһa чох чан атырлар» («Јарославл губернијасынын нчмалы», II, 189—190).

Шəһərләрдə кəсбкарлыға кетмək көһнə патриархал аилəни зəифлədир, гадыны daһa мүстəгил вə күчлү бəрабəр һүгуглу бир вəзијјətə галдырыр «Отураг јерләрə нисбəтəн Солигалич вə Чухлом аилəси» (Кострома губернијасынын кəнара ән чох фəһлə верəн гəзаларыдыр) «јалныз аилə башчысынын патриархал һакимијјəти мə'насында дејил, һətта ата-ана илə өвлад, әрлə арвад арасындакы мүнасибət чəһətдəн дə хејли аз мөһкəмдир. 12 јашындан Питерə көндəрилəн бир оғулдан, əлбəттə, ата-анаја бөјүк мəһрибанлыг вə ата јурдуна дөрүн бир мəһəббət көзləмək олмаз; онлар истər-истəмəз космополит олурлар: «күнүм һарада јахшы кечсə, вətəним дə орадыр»»*. «Кишијə табе олмамаға вə ондан јардым көрмəмəјə адət етмиш Солигалич гадыны əкинчилик рајонунун мəзлум кəндли гадынына һеч дə бəнзəмир: о, мүстəгил, сərбəст бир гадындыр... Бу јерләрдə арвад дөјмək, ја арвада ишкəнчə вермək надир һалларда мүшаһидə едилир... Үмумијјətлə гадынла күчү арасында бəрабəрлик, демək олар, һəр јердə вə һəр ишдə көзə чарпыр»**

Нəһајət, — last but not least*** — кејри-əкинчилик кəнар пешələри јалныз кəнара кедән муздлу фəһлələрин дејил, *галанларын да* əмək һаггыны артырыр.

Бу факты daһa габарыг бир шəкилдə тəзаһүр етдирən үмуми чəһət одур ки, кејри-əкинчилик губернијалары əкинчилик губернијаларына нисбətən daһa јүксəк əмək һаггы верилмəси илə фərглəнир, буна көрə дə əкинчилик губернијаларындан кəнд фəһлələрини өзləринə чəлб едир****. Будур, Калуга губернијасы һаггында мараглы мə'лумат:

---

* Ibid. 88.
** «Јуридически Вестник». 1890-чы ил. № 9. с. 142.
*** — əһəмијјətчə дејил, сајына сонунчу. *Red.*
**** Мүгајисə ет: IV фəсил, § IV (бу чилд, сəһ. 285—286. *Red.*).

Кәнар пешәләрә келәнләрин сајына көрә гәзаларын груплары	Кәнар пешәләрә кедән кишн фәһдәләрин бүтүн кишн әһалисиндә нисбәтән фаизи	Ајлыг газанчы (манат һесабы илә)	
		кәнар пешәләрә кедән пешәчинин	иллик кәнд фәһләсинин
I.	38,2	9	5,9
II.	36,3	8,8	5,3
III.	32,7	8,4	4,9

«Бу рәгәмләр: 1) кәнар пешәләрин кәнд тәсәррүфаты истеһсалында әмәк һаггының јүксәлмәсинә тә'сир көстәрдијини вә 2) әһалинин ән јахшы гүввәләрини кәнара чәлб етдијини.. тамамилә ајдынлашдырыр»*. Јалныз пул илә ödәнилән әмәк һаггы дејил, реал әмәк һаггы да артыр. Һәр 100 нәфәр кәнар кәсбкарчы верән гәзалар групунда бүтүн ил бөјү ишләјән муздурун орта әмәк һаггы — 69 манат пул вә ја 123 пуд човдардыр; 40—60% кәнар кәсбкарчы фәһлә верән гәзаларда әмәк һаггы — 64 манат пул вә ја 125 пуд човдардыр; 40%-дән аз кәнар кәсбкарчы верән гәзаларда әмәк һаггы — 59 манат пул вә ја 116 пуд човдардыр**. Һәмин гәза групларында фәһләләрин чатышмамасы барәсиндә шикајәт мәктубларынын фаизи мүтәзам сурәтдә артыр: 58%—42%—35% олур. Е'мал сәнајесиндә әмәк һаггы әкинчилијә нисбәтән јүксәкдир вә «бир чох мүхбир чәнабларынын көстәрдијинә көрә, пешәләр кәндлиләр арасында јени тәләбат (чај, чит, чәкмә, саат вә с. тәләбаты) әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур, онларын үмуми сәвијјәсини артырыр вә бәләликлә әмәк һаггының јүксәлмәсинә тә'сир едир***. Бир мүхбир белә јазыр: «Елитјачы» (фәһләјә олан ситијач) «һәмишә бөјүкдүр, сәбәби исә шәһәр әтрафындакы әһалинин әркәјүнләшмәсидир, дәмир јол е'малатханаларында чалышмасы вә орадача хидмәт етмәсидир. Калуганын јахынлыгы вә бурада базарлар олмасы нәтичәсиндә әтрафдакы әһали јумурта, сүд вә башга шејләр сатмаг

* «Калуга губернијасына аид 1896-чы ил статистика ичмалы», II бөлмә, с. 48.
** Ibid., I бөлмә, с. 27.
*** Ibid., с. 41.

үчүн даим бураја јығышыр, сонра да мејханаја кедиб һамылыгла сәрхошлуг едир; сәбәби дә одур ки, бүтүн әһали һеч бир иш көрмәјиб чохлу мааш алмаға чалышыр. Кәнд фәһләси олмаг *ајыб* сајылыр; һамы өзүнү шәһәрләрә салмаға чалышыр, шәһәрдә исә пролетариат вә аваралар сырасына кирир; һалбуки кәнд, чалышган вә сағлам ишчиләр сарыдан корлуг чәкир»*. Кәнар пешәләрә верилән бу гијмәти биз тамамилә һаглы олараг *халгчы* гијмәтин адландыра биләрик. Мәсәлән, ч. Жбанков артыг ишчиләрин дејил, «зәрүри» ишчиләрин кәнара кетдијини вә кәнардан кәлмә әкинчиләрлә әвәз олундуғуну көстәрәрәк, «бела гаршылыглы әвәзетмәнин чох әлверишсиз олдуғуну» «ајдын» һесаб едир**. Кимин үчүн әлверишсиздир, ej чәнаб Жбанков? «Пајтахт һәјаты бир чох *алчаг нөвлү мәдәни адәтләр* ашылајыр, зинәт вә бәзәјә мејл ојадыр ки, бу да бош јерә (sic!!) чохлу пул хәрчләнмәсинә сәбәб олур»***: бу бәзәјә вә сапрәјә гојулан хәрчләрин чох һиссәси «кејри-мәһсулдар» хәрчләрдир (!!)****. Г. Кертсенштејн «зәһири мәдәнијјәт», «кешиш ејш-ишрәт», «курултулу кефчилик», «һејвәрә сәрхошлуг вә алчаг шәһвәтпәрәстлик» вә сапрә һаггында ачыгча фәрјад етмәкдәдир*****. Москва статистикачылары кәнарда кәсбкарлыға кетмәјин күтләви бир факт олмасындан бишаваситә белә нәтичә чыхарырлар ки, «кәнарда кәсбкарлыға олан тәләбаты әсасилдә биләчәк тәдбирләр» көрүлмәлидир******. Ч-б Карышев кәнар

---

* Ibid., c. 40. Курсив мүәллифиндир.

** «Бабја сторона», 39 вә 8. «Бу әсил әкинчиләрин» (кәлмәләрин) «вәрлы јашамасы. — өз јашајыш васитәләри мәнбәјиндән торпагдан дејил, кәнарда кәсбкарлыг етмәкдә көрән јерли әһалијә кәрәт дәрси олмазмы?» (с. 40). Сонра мүәллиф кәдәрлә дејир: «Биз јухарыда бунун әксинә мисал көстәрдик». Будур, һәмин мисал. Вологдалылар торпаг сатын алыб «чох варлы» һәјат сүрүрдүләр. «Онларын кәндлиләриндән биринин, тавакалы олдуғу һалда нә үчүн өлүну С.-Петербурга кетмәја бурахдығыны суал етдикдә белә чаваб алдым: «Доғрудур, биз јохсул дејилик, анчаг анламыз чох авамдыр: өлүм исә башгаларына бахыб елмин олмаг истәди, һәлә евдә оланда да савадлы иди»» (с. 25). Јазыг халгчылар! Нечә гәм чәкмәсикләр ки, һәгтә торпаг сатын алан варлы әкинчи кәндлиләрин һәјаты да кәнчләрә «ибрәт» олмур; кәнчләр «едмли олмаг» арзусуна дүшәрәк, «јашајышларынын тә'мин едән лај торпагындан» гачырлар!

*** «Кәнарда кәсбкарлығын тә'сири вә и. а.», 33. курсив мүәллифиндир.

**** «Јуридически Вестник», 1890. № 9, 138.

***** «Русскаја Мысл» («Русск. Вестник» дејил, «Русск. Мысл»), 1887-чи ил, № 9, с. 163.

****** «Јашајыш вәсигәләри вә и. а.» с. 7.

пешәләрә дайр дејир: «Јалныз кәндлинин истифадә етдији торпағын һәчмини ајлајыб ән башлыча (!) тәләбләрини өдәјә биләчәк дәрәчәјә чатдырмаг халг тәсәрруфатымызын бу ән чидди проблемини һәлл едә биләр» *.

Лакин бу сентиментал-идеалист чәнаблардан һеч бириниң ағлына да кәлмир ки, «ән чидди проблемләрин һәллиндән» дәм вурмаздан әввәл, кәндлиләрин там һәрәкәт сәрбәстлији гајғысына, торпағы тәрк етмәк, ичмадан чыхмаг вә дөвлətин һәр һансы бир шәһәр вә ја кәнд ичмасында («азад олунмаг пулу» вермәдән) јашамаг сәрбәстлији гајғысына галмаг лазымдыр!

Белә ликлә, Русијада әһалинин әкинчиликдән ајрылмасы шәһәрләрин бөјүмәсиндә (бу бөјүмәни гисмән дахили мәскунлашма пәрдәләјир), шәһәр әтрафларының, фабрик-завод вә тичарәт-сәнаје кәндләриниң вә тәсәбәләриниң бөјүмәсиндә, һабелә гејри-әкинчилик кәнар пешәләриндә ифадә олунур. Ислаһатдан сонракы дөврдә сүр'әтлә инкишаф едиб кенишләнән вә дәриләшән бүтүн бу просесләр капиталист инкишафының зәрури тәрким һиссәсидир вә көһнә һәјат формаларына нисбәтән бунларын бөјүк мүтәрәгги әһәмијјәти вардыр.

III. МУЗДЛУ ӘМӘК ТӘТБИГИНИН АРТМАСЫ

Капитализмин инкишафы мәсәләсиндә муздлу әмәјин нә дәрәчәдә јајылмасы, демәк олар, ән әһәмијјәтли чәһәтдир. Капитализм әмтәә истеһсалынын елә бир инкишаф пилләсидир ки, бурада иш гүввәси дә әмтәә олур. Халг тәсәрруфатында мөвчуд олан бүтүн иш гүввәләринин јалныз саһибкарлар тәрәфиндән алыныб-сатылдыгдан сонра истеһсалда тәтбиг едилмәси капитализмин әсас тәмајүлүдүр. Бу тәмајүлүн ислаһатдан сонракы Русијада нечә тәзаһүр етдијини биз јухарыда мүфәссәл тәдгиг етмәјә чалышдыг, инди исә

* «Русское Богатство», 1896, № 7, с. 18. Демәли, «ән башлыча» тәләбләри пај торпағы өдәмәлидир, галан тәләбләри исә, јәгин ки, «чалышган вә сағлам иччиләрин аздығындан көрлуг чәкән» «кәнддән» һасил олан «јерли газанчлар» өдәмәлидир!

бу мәсәләјә јекун вурмалыјыг. Әввәлчә, ишчи гүввәсинин сатанларын сајы һаггында кечән фәсилләрдә верилмиш мә'луматы чәмләјәк, сонра да (сонракы параграфда) ишчи гүввәси алаилар зүмрәсинин тәсвир едәк.

Ишчи гүввәсини сатанлар өлкәнин, мадди сәрвәт дәјәрләри истеһсалында иштирак едән фәһлә әһалисидир. Бу әһалинин $15^1/_2$ милјона гәдәриндән јашлы кишн фәһләләрдән ибарәт олдуғу зәнн едилир*. II фәсилдә ашағы кәндли групунун кәнд пролетариатындан башга бир шеј олмадығы көстәрилмишди; һәм дә бу пролетариат тәрәфиндән ишчи гүввәсинин һансы формаларда сатылдығынын прәлидә тәдгиг едиләчәји гејд олунмушду (сәһ. 122, гејд)**. Инди муздлу фәһләләрин габагкы шәрһимиздә көстәрилмиш дәрәчәләринә јекун вураг: 1) кәнд тәсәрруфаты муздлу фәһләләри. Бунларын сајы (Авропа Русијасында) $3^1/_2$ милјона гәдәрдир. 2) Фабрик-завод, мә'дән вә дәмир јол фәһләләри — $1^1/_2$ милјона гәдәрдир. Пешәкар муздлу фәһләләрин јекуну беш милјондур. Сонра, 3) тикинти фәһләләри 1 милјона гәдәрдир. 4) Мешә ишиндә (мешә гырмаг, онун илк е'малы, чајла ахыдылмасы вә сајрә), торпаг ишиндә, дәмир јол чәкилмәсиндә, малјүкләмә вә бошалтма ишиндә вә үмумијјәтлә сәнаје мәркәзләриндә мүхтәлиф «адн» ишләрдә чалышан фәһләләр. Бунлар 2 милјона гәдәрдир***. 5) Капиталистләр үчүн сәдә ишләјән фәһләләр, һабелә «фабрик-завод сәнајесинә» дахил едилмәјән е'мал сәнајесиндә муздла чалышан фәһләләр. Бунлар —2 милјона гәдәрдир.

Јекуну — *муздлу фәһләләр он милјон нәфәрә гәдәрдир*. Бу рәгәмин тәгрибән $^1/_4$-ә гәдәринн, ја'ни гадын вә

---

* «Статистика материаллары јекуну вә и. а.» (назирләр комитәси дәф. тәрханасынын нәшри. 1894) рәгәминдә —15546618 нәфәр көстәрилир. Бу рәгәм белә алынмышдыр. Шәһәр әһалисинин мадди сәрвәт дәјәри истеһсалында иштирак етмәјән әһалијә бәрабәр тутмушлар. Кәнд әһалисинин јашлы кишн һиссәсинин 7% әскилтмишләр ($4^1/_2$%-и һәрби хидмәтдә вә $2^1/_2$%-и дә мүлки хидмәтдә олаплардыр).

** Бах: бу чилд, сәһ. 181. *Ред.*

*** Јухарыда, тәкчә мешә фәһләләринин тәгрибән 2 милјон нәфәр һесаб едилдијини көрдүк. Көстәрдијимиз сон икн ишдә чалышан фәһләләрин сајы гејри-әкинчилик кәнар пешәләриндә чалышан бүтүн фәһләләрин сајындан артыг олмалыдыр, чүнки тикинти фәһләләринин, гара фәһләләрин вә хүсусән мешә фәһләләринин бир һиссәси кәнарда кәсбкарлыг едән фәһләләр сырасына дејил, јерли фәһләләр сырасына дахилдир. Һалбуки биз јухарыда көрдүк ки, гејри-әкинчилик кәнар пешәләриндә чалышан фәһләләр азы 3 милјон нәфәрдир.

ушаглары чыхырыг* вә бөлəликлə, *муздла чалышан 7½ милјон јашлы киши фəһləси* галыр ки, бу да өлкəнин мадди сəрвəт дəјəрləри истеһсалында иштирак едəн бүтүн јашлы кишн əһалисинин *јарысына гəдəрини* тəшкил едир**. Муздлу фəһləләрин бу бөјүк күтləсинин бир һиссəси торпагла əлагəсини бүсбүтүн кəсмиш вə јалныз өз иш гүввəсини сатмагла јашајыр. Бураја фабрик-завод фəһləләринин (шүбһəсиз ки, мə'дən вə дəмир јол фəһləләринин дə) бөјүк чохлугу, сонра тикинти, кəнтајырма фəһləләрининн вə гара фəһləләрин мүəјјəн һиссəси; нəһајət, капиталист мануфактурасында чалышан фəһləләрин хејли һиссəси вə кејриокинчилик мəркəзləринин капиталистлəр үчүн евдə ишləјəн əһалиси дахилдир. Бу фəһləләрин дикəр бөјүк бир һиссəси һəлə торпагла əлагəни кəсмəмишдир, хəјчиләрининн бир гисминн өз хырдача торпагындакы əкинчилик тəсərрүфатындан көтүрүр вə, демəли, пај торпағы олан о тип муздлу фəһləлəрдəн ибарətдир ки, бунлары да биз чалышыб II фəсилдə мүфəссəл тəсвир етмишик. Бундан əввəлки шəрһимиздə бүтүн бу бөјүк муздлу фəһлə күтləсинин башлыча олараг ислаһатдан сонракы дөврдə əмələ кəлдијини вə сүр'əтлə артмагда олдуғуну көстəрмишдик.

Капитализмин јаратдығы ишсиз əһали артыглығы (вə ја ишсизлəрдəн ибарət еһтијат ордусу) мəсəләсиндə чыхардығымыз нəтичəнин əһəмијјəтини кеј етмək вачибдир. Халг тəсərрүфатынын бүтүн саһəләриндə чалышан бүтүн муздлу фəһləләрин үмуми сајы һаггындакы мə'лумат бу мəсəләдə халгчы игтисадынын əсас сəһвини хүсусилə ајдын көстərир. Башга бир јердə («Етүдлəр», с. 38—42***) көстəрдијимиз кими, бу сəһв ондан ибарətдир ки, фəһlələри капитализмин «азад етмəси» һаггында чох данышан халгчы-игтисад-

---

* Јухарыда көрдүјүмүз кими, фабрик-завод сənајесиндə чалышан гадын вə ушаглар бүтүн фəһləләрин ⅓ һиссəсиндəн бир аз артыгдыр. Мə'дəн, тикинти, мелиа вə с. сənајесиндə гадынларын вə ушагларын сајы чох аздыр. Əксинə, евдə капиталистлəр үчүн көрүлəн ишдə исə бунлар, јəгин ки, киши лардан чох иштирак едирлəр.

** Анламајылмазлыга јол вермəмək үчүн гејд едək ки, биз бу рəгəмлəрин статистика чəһətдəн дүрүст олдуғуну һеч дə иддиа етмирик, јалныз муəјјəн əмəлиј мүхтəлиф формаларыны вə онун чохлу нүмајəндəлəринин тəхминн көстəрмək истəјирик.

*** Бах Əсəрləри, 5-чи нəшри, 2-чи чилд, сəһ. 181—185. *Ред.*

чылар (ч. В. В., ч. Н. — он вә башгалары) Русијада капиталист әһали артыглығынын конкрет формаларыны тәдгиг етмәји һеч фикирләришә дә кәтирмәмишләр; сонра, бу сәһв ондан ибарәтдир ки, халгчы-игтисадчылар бизим капитализмин варлығы вә ишкишафы үчүн бөјүк бир еһтијат фәһлә күтләсинин олмасы зәруратини гәтијјән апламамышлар. «Фабрик-завод» фәһләләрининн сајы һаггында дәјәрсиз сөзләр вә күлүнч һесабламалар васитәси илә* онлар, капитализмин әсас ишкишаф шәртләриндән бириси, капитализмин кејрнмүмкүн, јаплыш, зәмпсиз вә с. олдуғуну сүбут етмәк дәлилинә дөндәрмишләр. Һәгигәтдә исә, әкәр хырда истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси әкинчиликдә, мешәчилик вә тикинти ишләриндә, тичарәтдә, е'мал, мә'дән, нәглијјат во и. а. сәнајесиндә сәһибкарларын ән јүксәк тәләбини илк чағырышда өдәмәјә һазыр олан чохмилјонлу муздлу фәһлә күтләси јаратмасајды, рус капитализми һеч вахт ишкишаф едиб һазыркы јүксәклијә галха билмәзди, бирчә ил дә давам кәтирә билмәзди. Биз: ән јүксәк тәләбини дејирик, зира капитализм јалныз сычрајышларла ишкишаф едә биләр, демәли, иш гүввәсини сатмаға мөһтач олан истеһсалчыларын сајы капитализмин фәһләјә олан орта тәләбиндән һәмишә јүксәк олмалыдыр. Биз индичә мүхтәлиф дәрәчәләрдән олан муздлу фәһләләрини үмуми сајыны һесабладыг, лакин бунунла демәк истәмирик ки, капитализм бунларын һамысына даим иш верә биләр. Муздлу фәһләләрини һәр һансы дәрәчәсини көтүрмүш олсаг, капитализм чәмијјәтиндә бунлар үчүн даими иш јохдур вә ола да билмәз. Милјонларла кәзәри вә отураг фәһләләрини мүәјјән һиссәси даим ишсиз ораг еһтијатда галыр вә бу еһтијат бөһ-

* Ч. 6 II. — онун «бир овуч» фәһлә һаггындакы мүлаһизәләрини. Һәмчинин ч. В. В.-нин һәгигәтән классик һагг-һесабыны («Нәзәри игтисад очеркләри», с. 131) хатырладаг. Авропа Русијасында 50 губернијасында кәнд әһалисиндән олан 15 547 мин јашлы кишн фәһлә варлыр: бунларын 1 020 мин нәфәрини «капитал бирләшдирмишдир» (863 мин нәфәр фабрик-завод сәнајеси фәһләси+160 мин нәфәр дәмир јол фәһләси); галанлары «әкинчи әһалидир». «Е'мал сәнајеси тамамилә капиталистләшдикдә» «капиталист фабрик-завод сәнајеси» үчүн ики гат артыг фәһлә лазым олачагдыр (7,6% әвәзинә 13,3%, әһалинин галан 86,7%-и исә «торпаға бағлы ораг галыб илк јарысыны һеч бир иш көрмәјәчәкдир»). Игтисад елминин вә игтисад статистикасынын бу гәриба нүмунәсинин бағышладығы тә'сири тәфсирмиз. көрүнүр, јалныз зәнфләдә биләр.

рап илләриндә вә ја мүәјјән раjонда бу вә ја башга сәнаје сahәси тәнәззүлә уғрадыгда, ја да фәhләләри сыхышдырыб арадан чыхаран машынлы истehсал daha сүр'әтлә кенишләндији заман kah сон дәрәчә артыр, kah да ән ашагы дәрәчәjә дүшәрәк, hәтта өлкәнин ајры-ајры раjонларында ајры-ајры илләрдә ајры-ајры сәнаје сahәләриндә сahибкарларын чох вахт шикајәт етдији фәhлә «гытлығына» сәбәб олур. Аз-чох мө'тәбәр статистика мә'луматы әсла олмадығына көрә, орта бир илдә ишсизләрин мигдарыны тәхмини дә олса мүәјјән етмәк мүмкүн дејилдир; лакин ишсизләрин бөjүк бир мигдар тәшкил етдији шүбhәсиздир: буну hәм капиталист сәнаjесиндә, тиҹарәтиндә вә әкинчилиjиндә олан вә jухарыда дәфәләрлә көстәрдиjимиз тәрәддүдләр, hәм дә ашағы кәндли груплarының бүдчәсиндә земство статистикасының гејд етдији ади кәсирләр көстәрир. Сәнаје вә кәнд пролетариаты сыраларына салынан кәндлиләрин сајының чохалмасы вә муздлу әмәjә олан тәләбин артмасы—бунлар ејни медалын ики үзүдүр. Муздлу әмәк формаларына кәлдикдә, бунлар hәлә капитализмдән әввәлки режимин галыглары вә тә'сисаты илә hәр тәрәфдән әhатә олунмуш капитализм чәмиjjәтиндә сон дәрәчә мүхтәлифдир. Бу мүхтәлифлиjи нәзәрә алмамаг бөjүк сәhв оларды; ч. В. В. кими «капитализм өзү үчүн бир милjон—милjон jарым фәhләдән ибарәт бир кушә ајырмышдыр вә бурадан кәнара чыхмыр»* — дејә дүшүнән адамлар белә бир сәhви бурахырлар. Бурада капитализм әвәзинә — артыг бир тәк машынлы ири сәнаје мејдана чыхыр. Лакин бурада бу $1^1/_2$ милjон фәhләни ајырыб куја муздлу әмәjин галан сahәләри илә гәтиjjән әлагәдар олмаjан хүсуси бир «кушә» кими көстәрмәк нә гәдәр әсассыз вә сүн'идир! Һәгигәтдә исә бурада чох сых әлагә вардыр вә буну характеризә етмәк үчүн мүасир тәсәрруфат гурулушунун ики әсас хүсусиjjәтини гејд етмәк кifajәтдир. 1-чиси, бу гурулушун әсасы пул тәсәрруфатындан ибарәтдир. «Пулун hөкмранлығы» hәм сәнаjедә, hәм дә әкинчилikдә, hәм шәhәрдә, hәм дә

* «Новоје Слово», 1896, № 6, сәh. 21.

кəнддə там гүввəси илə тəзаһүр едир, лакин тəкчə машынлы ири сəнаjедə бу һөкмранлыгсон инкишаф дəрəчəсинə чатыр, патриархал тəсərрүфатын галыгларыны бүсбүтүн арадан галдырыр, саjча аз мигдар ən бөjүк мүəссисəлəрдə (башкларда) тəмəркүзлəшир, билаваситə ири ичтиман истеһсалла əлагəлəнир. 2-чиси, мүасир тəсərрүфат гурулушунун əсасы ишч гүввəсинин алыныб сатылмасындан ибарəтдир. Əкинчилikдə вə ja сəнаjедə һətта ən хырда истеһсалчылары да көтүрсəниз, көрəрсиниз ки, бунларын арасында муздла ишлəмəjənлəр вə ja муздлу əмəкдən истифадə етмəjənлəр истисна тəшкил едирлəр. Лакин jенə дə бу мүнасибəтлəрин там инкишафы вə кечмишдəки тəсərрүфат формаларындан бүсбүтүн ajрылмасы jалныз машынлы ири сəнаje дөврүндə мүмкүн олур. Буна көрə дə, бə'зи халгчылара чох əлəмиjjətсиз көрүнən һəмин «күшə», һəгигətдə мүасир ичтиман мүнасибəтлəрин мəгзини тəшкил едир, бу «күшənин» əһалиси, jə'ни пролетариат исə, там мə'насы илə, бүтүн зəһмəткеш вə истисмар едилən күтлənин jалныз ön һиссəсидир, авангардыдыр*. Буна көрə дə бүтүн мүасир тəсərрүфат гурулушуну анчаг бу «күшədə» əмəлə кəлмиш мүнасибəтлəр нөгтеjи-нəзəриндən тədгиг етдикдə, истеһсалда иштирак едəн шəхслəрин мүхтəлиф груплары арасындакы əсас гаршылыглы мүнасибəтлəри анламаг, бунунла да мөвчуд гурулушун əсас инкишаф истигамətини арашдырмаг мүмкүн олур. Бу «күшədən» үз дөндəриб тəсərрүфат һадисəлəринə хырда патриархал истеһсал мүнасибəтлəри

---

* Ч.б Вебб вə ханым Вебб тəрəфиндən инкилис тред-jунионистлəри илə jунионист олмаjанлар арасындакы мүнасибəт һаггында дејилən сөзлəри, Mutatis mutandis (мүвафиг дəjишикликлəрлə. *Ред.*) машынлы ири сəнаjедə чалышан муздлу ишчилəрлə jердə галан муздлу ишчилəр арасындакы мүнасибəт һаггында да демək олар. «Тред-jунион үзвлəри бүтүн əһалинин тəхминən 4% ини тəшкил едир... Физики əмəклə jашajан jаллы кишi ишчиларын тəхминən 20%-и тред-jунионлар сырасындадыр». Лакин «Die Gewerkschaftler... zählen in der Regel die Elite des Gewerbes in ihren Reihen. Der moralische und geistige Einfluss, den sie auf die Masse ihrer Berufsgenossen ausüben, steht deshalb ausser jedem Verhältniss zu ihrer numerischen Stärke» (S. & B. Webb: «Die Geschichte des britischen Trade Unionismus», Stuttgart. Dietz. 1895. S. S. 363. 365, 381) [Тред-јунионлар сырасына... бир гаjда олараг, һəр саһəдə чалышан фəһлəлəрин ən сечмə груплары дахил олур. Буна көрə дə онларын jердə галан фəһлə күтлəсинə көстəрдикləри мə'нəви тə'сир онларын сајына тамамилə гејри-пропорсионалдыр» (С. вə Б. Вебб: «Британиjа тред-јунионизминин тарихи», Штутгарт, Дитс, 1895, сəһ. 363, 365, 381) *Ред.*].

нөгтеји-нәзәриндән јанашан шәхси исә, әксинә, тарих-хин кедиши ја садәдил бир хәјалпәрәстә, ја да хырда бүржуа вә аграријаларин идеологуна дөндәрир.

IV. ИШ ГҮВВӘСИ ҮЧҮН ДАХИЛИ БАЗАРЫН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ

Бу мәсәлә һаггында шәрһимизин бундан әввәлки һиссәсиндә верилмиш мә'луматы хүласә етмәк үчүн Авропа Русијасында фәһләләрин бир јердән башга јерә көчмәсини тәсвир етмәклә кифајәтләнәк. Бу тәсвири сәнајечиләрин ифадәләринә әсасән торпаг департаментинин нәшри* верир. Фәһләләрин бир јердән башга јерә көчмәсини көстәрән мә'лумат иш гүввәси үчүн дахили базарын мәһз нә чүр әмәлә кәлдији һаггында үмуми тәсәввүр јарадыр; һәмин нәшрин материалларындан истифадә сдәрәк, јалныз әкинчилик вә гејри-әкинчилик фәһләләринин бир јердән башга јерә көчмәсини көстәрмәјә чалышмышыг, һәрчәнд көстәрдијимиз нәшрә әлавә едилән вә фәһләләрин бир јердән башга јерә көчмәсини тәсвир сдән хәритәдә бу фәрг көстәрилмәмишдир.

Әкинчилик фәһләләринин башлыча һәрәкәт истигамәтләри бунлардыр: 1) Мәркәзи әкинчилик губерниjаларындан чәнуб вә шәрг учгарларына. 2) Шимал гараторпаг губерниjаларындан чәнуб гараторпаг губерниjаларына вә ејни заманда орадан да фәһләләр учгарлара кедирләр (мүгајисә ет: III фәсил, § IX вә § X)**. 3) Мәркәзи әкинчилик губерниjаларындан сәнаје губерниjаларына (мүгајисә ет: IV фәсил, § IV)***. 4) Мәркәзи вә чәнуб-гәрб әкинчилик губерниjаларындан чүғундур әкини олан јерләрә (бураја һәтта гисмән Галисијадан да фәһлә кәлир).

Гејри-әкинчилик фәһләләринин башлыча һәрәкәт

---

* Тәсәррүфат сәнибләриндән алынан материаллара көрә, кәнд тәсәррүфаты вә статистика мә'луматы. V бурахылыш. Кәнд тәсәррүфаты вә сәнаје чәһәтдән Авропа Русијасынын статистика-иггисади ичмалы илә әлагәдар олараг, сәнибкар тәсәррүфатларында *әмәк мүәдлү әмәк* вә фәһләләрин бир јердән башга јерә көчмәси». *С. А. Короленко* тәртиб етмишдир. Әкинчилик вә кәнд сәнаје департаментинин нәшри. СПВ. 1892.

** Бах: бу чилд, сәһ. 249 вә сәһ. 254. *Ред.*

*** Јенә орада, сәһ. 284—286. *Ред.*

истигамәтләри бунлардыр: 1) Пајтахтлара вә бөјүк шәһәрләрә, башлыча олараг гејри-әкинчилик губерниjаларындан, лакин хејли дәрәчәдә әкинчилик губерниjаларындан да. 2) Јенә һәмин jерләрдән сәнаје рајонуна — Владимир, Јарославл губерниjаларының вә башга губерниjаларын фабрикләринә. 3) Јени сәнаје мәркәзләриндә вә ја јени сәнаје саһәләри олан jерләрә, гејри-фабрик сәнаје мәркәзләринә вә с. О чүмләдән: а) чәнуб-гәрб губерниjаларындакы чүғундур шәкәри заводларына; б) чәнуб мә'дән рајонуна; в) лиман шәһәрләринә (Одессаја, Ростов-Дона, Ригаја вә с.); г) Владимир губерниjасында вә башга губерниjаларда торф чыхармаг ишләриндә; д) Урал мә'дән сәнаjеси рајонуна; е) балыг вәтәкәләринә (Һәштәрхан, Гара дәниз, Азов дәнизи вә с.); ж) кәмидә вә кәмичиликдә ишләмәjә, мешә гырмаг, ағач ахытмаг вә с. ишләрә; з) дәмир jол ишләриндә ишләмәjә вә и. а.

Фәһләләрин башлыча һәрәкәт истигамәтләри бунлардыр; фәһлә тутан мүәссисә нумаjәндәләри һәмин һәрәкәт истигамәтләриндә мүхтәлиф jерләрдә фәһлә тутмаг шәраитиндә аз-чох мүһүм тә'сир көстәрдиjини геjд едирләр. Бу һәрәкәт истигамәтләриндә әһәмиjjәтини ајдын тәсәввүр етмәк үчүн фәһләләрин чыхдыгы вә кәлдиjи мүхтәлиф рајонлардакы әмәк һаггына даир мә'луматы бу истигамәтләрлә мүгаjисә едәк. Авропа Русиjасының 28 губерниjасы илә кифаjәтләнәрәк, биз бунлары фәһләләрин һәрәкәт истигамәтинин характеринә көрә 6 група бөлүб ашағыдакы мә'луматы алырыг*: [625-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

---

* Тәдгиг олунан мәсәләjә даир jени һеч бир шеj вермәjән мә'луматы дахил етмәклә шәрһимизи агырлашдырмамаг үчүн галан губерниjалары ихтисара салырыг; һәм да галан губерниjалар ја фәһләләрин башлыча күтләви һәрәкәт истигамәтләриндән (Урал, Шимал) кәнарда галырлар, ја да етнографик вә инзибати-һүгуг хүсусиjjәтләри илә фәргләнирләр (Прибалтика губерниjалары, jәһуди мәскәнләри даирәсиндәки губерниjалар, Белорусниjа губерниjалары вә и. а.). Аlә'лумат jухарыда ситат кәтирилән әдәбиjjәтдән көтүрүлмүшдүр. Әмәк һаггына анд рәгәмләр — губерниjалар үзрә орта рәгәмләрдир; jајда күпәмүздчүjә верилән әмәк һаггы — үч дөврә: әкин, бичин вә jығым дөврләринә анд орта әмәк һаггыдыр (1—6) рајонлара ашағыдакы губерниjалар дахилдир: 1) Таврида, Бессарабиja вә Дон губерниjалары; 2) Херсон, Јекатеринослав, Самара, Саратов вә Оренбург губерниjалары; 3) Симбирск, Воронеж вә Харков губерниjалары; 4) Казан, Пенза, Тамбов, Рјазан, Тула, Орјол вә Курск губерниjалары; 5) Псков, Новгород, Калуга, Кострома, Твер вә Нижни Новгород губерниjалары; 6) СПБ, Москва, Јарославл вә Владимир губерниjалары.

Фәһләләрин һәрәкәт истигамәтинин характериня көрә губерниja районлары	10 ил (1881—1891) мүддәтиндә орта әмлак һагты					Көчәш фәһләләрин мигдары			
	Иллик ишчиjә		Пул илә верилән әмәк һагтының бүтүн әмәк һагтына нисбәтән %-ля	Мүддәтли ишчиjә (jaj ишчисинә)	Jемәjи өзүндән олан күнәмүздәки jaj ишчисинә	Әкинчилик фәһләси		Гejри-әкинчилик фәһләси	
	Jемәjи өзүндән	Jемәjи илә бирликдә				Кәләнләр	Кедәнләр		Кәләнләр
	Манат			Ман.	Гәп.				
1. Әкинчилик ишләринә кәләнолдугча чохдур	93,00	143,50	64,8	55,67	82	1 млн. гәдәр фәһлә	↑ ↑ —	—	Чох бөjүк мигдарда мә'дән районуна
2. Әкинчилик ишләринә кәләнләр олдугча чохдур; кедәнләр чох дejилдир	69,80	111,40	62,6	47,30	63	1 млн. гәдәр фәһлә	↑ Әһәмиjjәтсиз мигдар	—	
3. Әкинчилик ишләринә кедәнләрин сajы әһәмиjjәтли дәрәчәдадир; кәләнләр аздыр	58,67	100,67	58,2	41,50	53	Әһәмиjjәтсиз мигдар	∧300 мин. артыг фәһлә	Әһәмиjjәтсиз мигдар	Әһәмиjjәтсиз мигдар
4. Кедәнләр чохдур, бунлар әксәриjjәтлә әкинчилик ишләринә кедәнләрдир, лакин гejри-әкинчилик ишинә кедәнләр дә вардыр	51,50	92,95	55,4	35,64	47	—	∧ 1½ милjондан артыг фәһлә		V —
5. Гejри-әкинчилик ишләринә кедәнләр олдугча чохдур. Әкинчилик ишләринә кәләнләр аздыр	63,43	112,43	56,4	44,00	55	Әһәмиjjәтсиз мигдар	Чох әһәмиjjәтсиз мигдар	1½ милjона гәдәр фәһлә	V —
6. Гejри-әкинчилик ишләринә кәләнләр олдугча чохдур; әкинчилик ишләринә кәләнләр дә чох әһәмиjjәтли дәрәчәдәдир	79,80	135,80	58,7	53,00	64	Чох әһәм. мигдар	—	(нәjтахтлара)	Чох бөjүк мигдар

Бу кичик чədвəл иш гүввəси үчүн дахили базар вə, демəли, капитализм үчүн дə дахили базар јарадан просесин əсасыны бизə ајдын көстərир. Капитализм чəһətдən *ән чох* инкишаф етмиш ики əсас рајон чохлу фəһлə чəлб едир: əкинчилик капитализми рајону (чənуб вə шərг учгарлары) вə сənаје капитализми рајону (пајтахт вə сənаје губернијалары). Һəм əкинчиликдə, һəм дə сənаједə капитализмин чох аз инкишаф етмиш олдуғу вə фəһлə верən рајонда, ја'ни мərкəзи əкинчилик губернијаларында əмək һаггы ən ашағыдыр*; фəһləләрин кəлдији рајонларда исə һər нөв иш үчүн верилən əмək һаггы артыр; пул илə өдənилən əмək һаггынын бүтүн əмək һаггына нисбəти дə артыр, ја'ни натурал төсərрүфатын һесабына пул төсərрүфаты күчләнир. Ən чох фəһлə кəлдији (вə əмək һаггының јүксəк олдуғу) рајонларла фəһləләрин чыхдығы (вə əмək һаггынын ən ашағы олдуғу) рајон арасында дуран аралыг рајонларда, јухарыда гејд етдијимиз кими, фəһləләр бир-бирləрини гаршылыглы сурətдə əвəз едир: бу јерləрдən о гədər чохлу фəһлə кедир ки, сонра фəһлə чатышмыр, буна көрə дə һəмин јерləрə даһа «учуз» губернијалардан фəһлə чəлб олунур.

Əслиндə, бизим чədвəлдə төсвир едилən икитəрəфли просес, ја'ни əһалинин əкинчиликдən сənајеја чəлб едилмəси (əһалинин сənајеләшмəси) вə тичарət-сənаје, капиталист əкинчилијинин инкишафы (əкинчилијин сənајеләшмəси) капитализм чəмијјəти үчүн дахили базарын əмələ кəлмəси мəсələси һаггында јухарыда шəрһ етдикләримизи јекунлашдырыр. Капитализм үчүн дахили базар да мəһз əкинчиликдə вə сənаједə капитализмин паралел инкишаф етмəси јолу илə јараныр**, бир тəрəфдən, кənд вə сənаје саһибкарлары сын-

* Белəликлə, кəндлиләр патриархал төсərрүфат мүнасибəтləриниң ən мөһкəм олдуғу, ишләјиб өдəмə үсулунун вə ибтидаи сənаје формаларының ən чох галыглары галан јерləрдən күтləви һалда гачыб «дајагларын» тамамилə дагылдығы јерləрə кедирләр. Онлар дал-дарынча «чəмијјəтдəн» кəлən сəсləрə гулаг вермəјиб «халг истеһсалындан» гачырлар. Бу сəсləрин арасында исə ики сəс лап ајдын ешидилир: — «аз багланмышлар!» — дејə гаракүрүһчу Собакевич[163] газəбlə нə'рə чəкиб һədəләјир. — «Пај торпаглары илə кифајət гədər төмин едилмəмишдир!» — дејə кадет Манилов нəзакəтlə онун сəһвини дүзəлдир.

** Нəзəри игтисад бу садə һəгигəти чохдан муəјјəн етмишдир. Əкинчиликдə капитализмин инкишафының «сənаје капиталы үчүн дахили базар» јарадан («Das Kapital», I², S. 776, 24-чү фəсил, 5-чи бənд)[164] бир просес

фининн, диккәр тәрәфдән дә муздлу кәнд вә сәнаје фәһләләринин әмәлә кәлмәси јолу илә јараныр. Фәһләләрин башлыча һәрәкәт истигамәтләри бу просесин башлыча формаларыны көстәрир, лакин онун һеч дә бүтүн формаларыны көстәрмир; шәрһимизин ирәлисиндә көстәрмишдик ки, кәндли вә мүлкәдар тәсәррүфатында бу просесин формалары мүхтәлифдир, тичарәт әкинчилијинин мүхтәлиф рајонларында мүхтәлифдир, капиталист сәнајесинин мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә мүхтәлифдир вә и. а.

Бизим халгчы игтисад шүмајәндәләри тәрәфиндән бу просесин нә дәрәчәдә тәһриф едилиб долашдырылдығыны ч. Н. — онун «Очерклар»ынын икинчи бөлмәсиндә: «Ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин јенидән бөлкүсүнүн әкинчи әһалинин тәсәррүфат вәзијјәтинә тә'сири» адланан курултулу бир сәрлөвһә алтында верилмиш VI §-ы хүсусилә ајдын көстәрир. Ч-б Н. — он бу «јенидән бөлкүнү» белә тәсәввүр едир: «Капитализм... чәмијјәтиндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин һәр дәфә артмасы мүтабиг мигдар фәһләнин «азад олмасына» сәбәб олур вә бу фәһләләр өзләри үчүн башга бир кәсбкарлыг ахтармаға мәчбур олурлар; бу просес исә истеһсалын бүтүн саһәләриндә әмәлә кәлдији үчүн вә белә бир «азад олмаг» просеси бүтүн капитализм чәмијјәтинин һәр јериндә баш вердији үчүн фәһләләрин јеканә чарәси она галыр ки, һәлә мәһрум олмадыглары истеһсал аләтинә, јә'ни торпаға мүрачиәт етсинләр» (сәһ. 126)... «Бизим кәндлиләр торпагдан мәһрум едилмәмишләр, буна көрә дә гүввәләрини торпаға верирләр. Фабрик ишиндән мәһрум олдугда, јахуд јардымчы ев пешәләрини тәрк етмәјә мәчбур олдугда, онлар торпағы даһа артыг истисмар етмәкдән башга бир чарә тапмырлар. Бүтүн земство статистика мәлумәләри әкинләрин кенишләнмәси фактыны тәсдиг едир...» (128)

Көрдүјүнүз кими, ч. Н. — онун билдији капитализм лап ајрыча бир капитализмдир, һеч јердә вә һеч вахт

олдугуну ачыгча көстәрән Маркс һәлә бир јаһа галсын, Ад. Смитә мүрачиәт едәк. «Халглар сәрвәти»нин I китабынын XI фәслиндә вә III китабынын IV фәслиндә о, капиталист әкинчилијинин ән сәчијјәви инкишаф әламәтләрини көстәрмиш вә бу просесдә шәһәрләрин бөјүмәси вә сәнајенин инкишафы просесинин јаваш кетдијини гејд етмишдир.

олмајан, иҹтисад нәзәријјәчиләриндән һеч бириниң ағлына кәлмәјән бир капитализмдир. Ч-б Н. — онун капитализми әһалини әкинчиликдән сәнајеҹә чәлб етмир, әкинчиләри бир-биринә әкс синифләрә ајырмыр. Тамамилә әксинә. Капитализм фәһләләри сәнаједән «азад едир» вә «онлар» үчүн торпаға гајытмагдан башга чарә галмыр, чүнки «бизим кәндлиләр торпагдан мәһрум едилмәмишләр»!! Капиталист инкишафының бүтүн просслəрини шаиранә бир низамсызлыгла гәрибә бир шәкилдә «јенидән бөлән» бу «нәзәријјә», јухарыда мүфәссәл арашдырдығымыз садә үмуми халгчы үсуллары әсасында гурулмушдур: кәндли буржуазијасы илә кәнд пролетариатыны бир-бири илә гарышдырмаг, тичарәт әкинчилијинин артмасыны нәзәрә алмамаг, сәнаједә капитализмин ардычыл формаларыны вә мүхтәлиф тәзаһүрләрини тәһлил етмәк әвәзинә «халг» «кустар пешәләринин» «капиталист» фабрик-завод сәнајесиндән» ајрылмасы һаггында нағыл ачмаг әсасында гурулмушдур.

V. УЧГАРЛАРЫН ӘҺӘМИЈЈӘТИ. ДАХИЛИ БАЗАР, ЈОХСА ХАРИЧИ БАЗАР?

Капитализм үчүн харичи базар мәсәләсини мәһсулун реаллашдырылмасы мәсәләси илә әлагәләндирән нәзәријјәнин сәһв олдуғуну биринчи фәсилдә көстәрмишдик (сәһ. 25* вә сонракылар). Капитализм үчүн харичи базарын зәрурилији һеч дә дахили базарда мәһсулу реаллашдырмағын мүмкүн олмамасындан ирәли кәлмир, ондан ирәли кәлир ки, капитализм ејни истеһсал просесләрини (капитализмдән әввәлки гурулушларда олдуғу кими) дәјишилмәз шәраит дахилиндә, әввәлки өлчүдә тәкрар едә билмир, капитализм лабүд олараг истеһсалын һәдсиз дәрәчәдә артмасына вә әввәлки тәсәррүфат ваһидләринин көһнә, дар һәдләрини ашыб кечмәсинә сәбәб олур. Капитализмә хас олан гејри-бәрабәр инкишаф нәтичәсиндә истеһсалын бир саһәси башга саһәләри өтүб кечир вә тәсәррүфат

* Бах: бу чилд, сәһ. 66 вә сонракылар. *Ред.*

мүнасибәтләринин көһнә рајонундан кәнара чыхмаға сә'ј едир. Мәсәлән, ислаһатдан сонракы дөврүн әввәлиндәки тохуҷулуг сәнајесини көтүрәк. Капитализм чәһәтдән чох инкишаф етмиш олан бу сәнаје (фабрикә чевриlмәјә башлајан мануфактура) мәркәзи Русија базарыны тамамилә тутмушду. Лакин чох сүр'әтлә бөјүјән ири фабрикләр базарын әввәлки һәҷми илә кифајәтләнә билмирди; бунлар өзләринә даһа узагларда, Новороссијада, Чәнуб-шәрги Заволжједә, Шимали Гафгазда, сонра Сибирдә вә саирәдә мәскунлашан јени әһали арасында базар ахтармаға башлады. Ири фабрикләрин көһнә базарлар харичиндә чыхмаға сә'ј етдији шүбһәсиздир. Бу о демәкдирми кн, бу көһнә базарларын олдуғу јерләрдә үмумијјәтлә даһа чохлу мигдар тохуҷулуг сәнајеси мәһсулу ишләдилә билмәзди? Бу о демәкдирми кн, мәсәлән, сәнаје губернијалары вә мәркәзи әкинчилик губернијалары үмумијјәтлә, даһа артыг мигдарда фабрикат һәзм едә билмәз? Јох; биз билирик кн, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси, тичарәт әкинчилијинин вә сәнаје әһалисинин артмасы бу көһнә рајонда да дахили базары кенишләндирмәкдә давам етмиш вә етмәкдәдир. Лакин дахили базарын белә кенишләнмәсинин бир чох амил (башлыча олараг, әкинчилик капитализминин инкишафыны ләнкидән көһнәлмиш гајдаларын давам етмәси) ләнкидир; фабрикчиләр исә, әлбәттә, дүрүб көзләмәјәчәкләр кн, халг тәсәррүфатынын башга саһәләри өз капиталист инкишафында тохуҷулуг сәнајесинә чатсын. Фабрикчиләрә дәрһал базар лазымдыр, буна көрә дә, әкәр халг тәсәррүфатынын башга чәһәтләрпинин керидә галмасы көһнә рајонда базары кичилдирсә, онлар башга рајонда, јахуд башга өлкәләрдә вә ја көһнә өлкәнин мүстәмләкәләриндә базар ахтарачаглар.

Бәс сијаси игтисад нөгтеји-нәзәриндән мүстәмләкә нә демәкдир? Јухарыда көстәрмишдик кн, Маркса көрә бу аплајышын әсас әламәтләри бунлардан ибарәтдир: 1) көчүб кәләнләрә асанлыгла мүјәссәр олан тутулмамыш бош торпаглар олмалыдыр; 2) дүнја мигјасында тәшәккүл тапмыш әмәк бөлкүсү, дүнја базары олмалы вә бунун сајәсиндә мүстәмләкәләр күлли

мигдарда кәнд тәсәрруфаты мәһсулу истеһсал етмәк ишиндә ихтисаслашмалы, бу мәһсулларын мүгабилиндә һазыр сәнаје мә'мулаты алмалыдырлар, һалбуки «башга чүр олсајды, бу мә'мулаты өзләри һазырламалы олардылар» (јухарыда, 189*-чу сәһифәдәки гејдә бах, фәсил IV, § II). Авропа Русијасының ислаһатдан сонракы дөврдә мәскунлашмаға башлајан чәнуб вә шәрг учгарларының мәһз бу әламәтләрлә фәргләндијини вә игтисади чәһәтдән мәркәзи Авропа Русијасының мүстәмләкәси олдуғуну јухарыда көстәрмишдик**. Бу мүстәмләкә анлајышы башга учгарлара, мәсәлән, Гафгаза даһа артыг тәтбиг едилә биләр. Гафгазын Русија тәрәфиндән игтисади «фәтһи» сијаси фәтһиндән чох-чох сонра олмушдур вә бу игтисади фәтһ һәлә инди дә тамамилә гуртармамышдыр. Ислаһатдан сонракы дөврдә, бир тәрәфдән, Гафгаз гызғын сүрәтдә мүстәмләкәләшдирилирди***, бурада (хүсусән Шимали Гафгазда) мүстәмләкәчиләр чохлу јер әкәрәк сатлыг буғда, түтүн вә сairә истеһсал едирдиләр вә Русијадан чохлу муздлу кәнд фәһләси чәлб едирдиләр. Дикәр тәрәфдән, Москвадан кәтирилән фабрикатларын рәгабәтинә давам кәтирмәјиб сүгут едән көһнә јерли «кустар» пешәләри сыхышдырылыб арадан чыхарылырды. Туладан вә Белчикадан кәтирилән силаһла рәгабәт едә билмәјән гәдим силаһ истеһсалы сүгут едирди, кәтирмә рус мәһсуллары илә рәгабәт едә билмәјән кустар дәмир истеһсалы, һабелә мис, гызыл вә күмүш, кил, пиј вә сода, көн-дәри вә с. кустар истеһсалы сүгут еднрди****, өз мә'мулатыны Гафгаза көн-

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 272. *Ред.*

** «...Јалныз бунларын сајәсиндә, бу халг истеһсалы формаларының сајәсиндә вә јалныз бунлара әсасланараг, бүтүн Чәнуби Русија мүстәмләкәләшмиш вә мәскунлашмышдыр» (ч. Н. — он. «Очерклар», 284). Бу «халг истеһсалы формалары» анлајышы ачыб кениш вә мәзмунлу бир шеји дејир! Истәнилән һәр шејин мә'насыны верир: һәм патриархал кәндли әсничилијинин, һәм ишләјиб өдәмәнин, һәм ибтидаи сәнәтин, һәм хырда әмтәә истеһсалынын, һәм дә јухарыда, Таврида вә Самара губерниjаларының һаггындакы мә'луматдан (II фәсил) көрдүјүмүз кими, кәндли һијәсиниң ичәрисиндә типик капиталист мүнасибәтләринин вә сairә вә сairәнин мә'насыны верир.

*** Мүгајисә ет: ч. П. Семјоновун мәгаләси, «Вестник Финансов», 1897, № 21 вә В. Михајловскинин мәгаләси, «Новое слово», ијун, 1897-чи ил.

**** «Кустар сәнајесинә аид һесабат вә тәдгигләр»ин II чилдиндә К. Хатисовун вә «Куст. ком. әсәрләри»нин V бурахылышында П. Остријаковун мәгаләләринә бах.

дәрән рус фабрикләриндә бу мәһсулларын һамысынын истеһсалы даһа учуз тамам олурду. Күрчүстанда феодализм гуруluшунун вә онун тарихи зиjафәтләрининн сүгуту нәтичәсиндә буjнуздан гәдәһ гаjырмаг пешәси сүгут едирдн, Асиjа палтарынын Авропа палтары илә әвәз олунмаси нәтичәсиндә папагчылыг пешәси вә jерли шәраб үчүн тулуг вә кузә гаjырмаг пешәси сүгут едирди. Күрчүстан шәрабы бу заман илк дәфә сатыш базарына чыхмыш вә (бунунла да чәлләк истеһсалыны тәрәгги етдириб) рус базарында мөһкәм jер тутмушду. Беләликлә, рус капитализми Гафгазы дүнjа әмтәа тәдавүлүнә чәлб едирди, онун jерли хүсусиjjәтләрини — гәдим патриархал гапалылыг галыгларыны арадан галдырыр вә өз фабрикләри үчүн *өзүнә базар jарадырды.* Ислаһатдан сонракы дөврүн әввәлләриндә әһалиси аз олан вә jа әһалиси дүнjа тәсәррүфатындан во һәтта тарихдән дә кәнарда галмыш дағлылардан ибарәт олан бир өлкә — нефт сәнаjечиләри, шәраб алверчиләри, буғда вә түтүн фабрикчиләри өлкәсинә чеврилирди вә чәнаб Купон мәғрур дағлынын шанрина милли палтарыны сојундуруб рәһмсизликлә она авропалы бнр лакеj палтары кеjдирирди (Гл. Успенски)[165]. Гафгазын кешнш даирәдә мүстәмләкәләшдирилмәси вә онун экинчн әһалисинин күчлү сурәтдә артмасы просеси илә jанашы олараг (бу артым пәрдәси алтында) әһалинин экинчиликдән сәнаjеjә чәлб олунмасы просеси дә кедирди. Гафгазын шәһәр әһалиси 1863-чү илдә 350 мин нәфәр олдуғу һалда, 1897-чи илдә тәгрибән 900 мин нәфәрә гәдәр олмушду (Гафгазын бүтүн әһалиси 1851-чи илдән 1897-чи илә гәдәр олан дөврдә 95% артмышдыр). Бу просесин Орта Асиjада да, Сибирдә дә вә башга jерләрдә дә олдуғуну вә jенә давам етдиjини әлавә етмәjимизә лүзум jохдур.

Беләликлә, тәбии олараг, гаршыjа белә бир суал чыхыр ки, дахили базарла харичи базар арасында сәрһәд һарададыр? Бурада дөвләтин сиjасн сәрһәдини көтүрмәк мәсәләнн сон дәрәчә механики һәлл етмәк демәкдир, һәм дә буна мәсәләнин һәлли демәк олармы? Әкәр Орта Асиjа дахили базар, Иран исә харичи базардырса, онда бәс Хивәнн вә Бухараны һараjа аид

етмәли? Әкәр Сибир дахили базар, Чин исә харичи базардырса, онда бәс Манчуријаны һараја аид етмәли? Бу кими суалларын бөјүк бир әһәмијјәти јохдур. Әһәмијјәтли чәһәт одур ки, капитализм өз һөкмранлыг даирәсини даим кенишләндирмәсә, јени өлкәләри өзүнә мүстәмләкә етмәсә вә көһнә гејри-капиталист өлкәләри дүнја тәсәррүфаты ахынына гатмаса, јашајыб инкишаф едә билмәз. Капитализмин мәһз бу хүсусијјәти ислаһатдан сонракы Русијада бөјүк бир гүввәтлә мејдана чыхмыш вә чыхмагдадыр.

Демәли, капитализм үчүн базар әмәлә кәлмәси просесинин ики чәһәти вардыр, мәһз: капитализмин дәринә инкишаф етмәси, јә'ни мүәјјән, мә'лум вә гапалы бир әразидә капиталист әкинчилијинин вә капиталист сәнајесинин даһа да артмасыдыр вә капитализмин енинә инкишаф етмәсидир, јә'ни онун һөкмранлыг даирәсинин артыб јени әразиләрә јајылмасыдыр. Бу әсәрин планына көрә биз просесин, демәк олар, анчаг бириничи чәһәти илә кифајәтләндик, буна көрә дә просесин дикәр чәһәтинин фөвгәл'адә әһәмијјәти олдуғуну бурадача гејд етмәји хүсусилә вачиб билирик. Учгарларын мүстәмләкәләшдирилмәси вә Русија әразисинин кенишләндирилмәси просесини капитализмин инкишафы нөгтеји-нәзәриндән аз-чох мүкәммәл тәдгиг етмәк үчүн хүсуси бир әсәр јазмаг лазым кәләрди. Биз бурада ону гејд етмәклә кифајәтләнә биләрик ки, Русијанын учгарларында бош вә мәскунлашдырмаг үчүн јарарлы торпаг бол олдуғуна көрә, Русија башга капиталист өлкәләринә нисбәтән даһа әлверишли бир шәраитдәдир*. Һәлә Асија Русијасы бир јана галсын,

* Мәтнда көстәрилән мәсәләнин башга бир тәрәфи дә вардыр. Учгарларын мәскунлашдырылмасы чохдан бәри мәскунлашдырылмын көһнә әразидә капитализмин дәринә инкишаф етмәсини ләнкидир. Капитализмин енинә инкишафы асан олдуғуна көрә, капитализмә хас олан вә капитализмин догурдуғу зиддијјәтләрин һәлли мүвәггәти олараг ләнкидир. Мәсәлән, сәнајенин ән габагчыл формалары илә әкинчилијин јарыорта әср формаларының ејни заманда мөвчуд олмасы, шүбһәсиз, зиддијјәтдир. Әкәр рус капитализми ислаһатдан сонракы дөврүн әввәлләриндә тутулмуш әразидән кәнара чыхыб кенишләнмәк үчүн имкан тапмырдысса, ири капиталист сәнајеси илә кənd һәјатындакы гадым гајдалар (кәндлиләрин торпаға тәһким едилмәси вә сairә) арасында олан бу зиддијјәт, һәмин гајдаларын тез бир заманда тамамилә ләғв едилмәсинә вә Русијада әкинчилик капитализми үчүн кениш јол ачылмасына сәбәб олмалы иди. Лакин мүстәмләкәләшдирилән учгарларда (фабрикчи үчүн) базар ахтарыб тапмаг им-

Авропа Русијасының өзүндә дә, — мәсафәнин узаглығы вә јолларын пислији үзүндән — мәркәзи Русија илә тәсәррүфат чәһәтдән һәлә чох зәиф әлагәси олан учгарлар вардыр. Мәсәлән, «узаг шималы»—Архангелск губернијасыны көтүрәк; бурадакы учсуз-бучагсыз торпаглардан вә тәбии сәрвәтләрдән һәлә чох чүз'и дәрәчәдә истифадә едилир. Јерли мәһсулларын ән мүһүмләриндән олан тахта-шалбан сон заманлара гәдәр башлыча олараг Инкилтәрәјә көндәрилирди. Демәли, бу чәһәтдән Авропа Русијасының һәмин рајону Русија үчүн дахили базар дејил, Инкилтәрә үчүн харичи базар иди. Рус сәһибкарлары, әлбәттә, инкилис сәһибкарларына һәсәд апарырдылар, инди исә Архангелскә дәмир јол чәкилдијиндә көрә, онлар «өлкәнин мүхтәлиф сәнаје сәһәләриндә рүһ јүксәклији вә сәһибкарлыг фәаллијјәти»* олачағыны дујуб шәнләнирләр.

VI. Капитализмин «вәзифәси»

Нәтичәдә биз, әдәбијјатда капиталызмын «вәзифәси» ады илә мәшһур олан мәсәләјә, јә'ни Русијанын тәсәррүфат инкишафында капитализмин тарихи ролу мәсәләсинә јекун вурмалыјыг. Бу ролун мүтәрәггилијинин е'тираф едилмәси (фактлары гејд едиркән һәр аддымда биз бу ролун мүтәрәгги олдуғуну мүфәссәл көстәрмәјә чалышдығымыз кими) капиталызмын мәнфи вә гаранлыг чәһәтләриниң там е'тираф едилмәси илә, капитализмин лабуд хүсусијјәти олуб бу игтисади режимин тарихән кечичи характерини ашкара чыхаран дәрин вә һәртәрәфли ичтимаи зиддијјәтләрин там е'тираф едилмәси илә бир араја тамамилә сыға билмәр. Капиталызмын тарихи мүтәрәггилијини е'тираф етмәк, јуја капитализмин мәддаһы олмагдыр — дејә буну вар гүввәләри илә сүбут етмәјә чалышан халгчылар, мәһз халгчылар рус капитализминин ән дәрин зиддијјәтләринә кифајәт гәдәр гијмәт вермәјәрәк (вә бә'зән бу

каны вә јени јерләрә көчмәк (кәндли үчүн) имканы бу зиддијјәтин кәскинлијини зәифләдир вә онун һәллини ләнкидир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, капитализмин артмасының *белә* ләнкимәси онун јахын кәләчәкдә даһа күчлү вә даһа кениш өлчүдә артмаға һазырланмасы демәкдир.

* «Мәһсулдар күввәләр», XX, 12.

зиддиjjәтләрин үстүндән сүкутла кечәрәк), кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини, әкинчилиjимиздәки тәкамүлүн капиталист тәкамүлү характеринdә олдуғуну, паj төрлағына малик олан муздлу кәнд вә сәнаје ишчиләри синфинин әмәлә кәлмәсини пәрдәләjирләр, бәдnам «кустар» сәнаjесиндә капитализмин ән ашағы вә ән пис формаларынын там үстүн jер тутдуғуну пәрдәләjирләр.

Капитализмин тарихи мүтәрәгги ролуну ики гыса мүддәа илә хүласә етмәк олар: ичтимаи әмәjин мәһсулдар гүввәләринин jүксәлмәси вә онун ичтимаиләшмәси. Лакин бу фактларын һәр икиси халг тәсәррүфатының мүхтәлиф саһәләриндә чох мүхтәлиф просесләрдә меjдана чыхыр.

Ичтимаи әмәjин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы jалныз машынлы ири сәнаје дөврүндә чох габарыг бир шәкилдә мүшаһидә едилир. Капитализмин бу ән jүксәк инкилабындан әввәл, тамамилә кортәбии һалда вә сон дәрәчә jаваш тәрәгги едән әл истеһсалы вә ибтидаи техника һәлә давам етмәкдә иди. Ислаһатдан сонракы дөвр бу чәһәтдән рус тарихинин габагкы дөврләриндән чох фәрглидир. Хыш вә тохмаг, су дәjирманы вә әл илә һәрәкәтә кәтирилән тохучу дәзкаһы ишләдән Русиja тез бир заманда котан вә дөjүм машыны, бухар дәjирманы вә бухар мүһәррикли тохучу дәзкаһы ишләдән Русиjаја чеврилмәjә башлады. Халг тәсәррүфатынын капиталист истеһсалына табе олан саһәләри арасында һеч елә саһә jохдур ки, орада техника ejни дәрәчәдә мүкәммәл дәjишилмиш олмасын. Бу дәjишилмә просеси капитализмин өз тәбиәтинә көрә jалныз бир сыра бәрабәрсизлик вә гejри-пропорсионаллыг дахилиндә баш верә биләр: чичәкләнмә дөврләринин ардынча бөһран дөврләри кәлир, сәнаjенин бир саһәсинин инкишафы дикәр саһәсинин тәнәзүлүнә сәбәб олур, әкинчилиjин тәрәггиси бир раjонда кәнд тәсәррүфатының бир чәһәтини, башга раjонда исә башга чәһәтини гаврајыр, тичарәтин вә сәнаjенин артмасы әкинчилиjин артмасыны өтүб кечир вә и. а. Халгчы jазычыларын бир сыра сәһвләри ондан ирәли кәлир ки, онлар һәмин гejри-пропорсионал, сыч-

рајышлы, гызғын инкишафын инкишаф олмадығыны сүбут етмәјә чалышырлар*.

Капитализм тәрәфиндән ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин инкишаф етдирилмәсинин дикәр бир хүсусиҹјәтн дә одур ки, истеһсал васитәләриниң (мәһсулдар истеһлакын) артмасы шәхси истеһлакын артмасыны хејли өтүб кечир: биз бунун әкинчиликдә вә сәнаједә нечә тәзаһүр етдијини дәфәләрлә көстәрмишик. Бу хүсусиҹјәт капитализм чәмиҹјәтиндә мәһсулун үмуми реаллашма ганунларындан ирәли кәлир вә бу чәмиҹјәтин зиддиҹјәтли тәбиәтинә тамамилә мүвафигдир**.

Капитализм тәрәфиндән әмәјин ичтимаиләшдирилмәси ашағыдакы просесләрдә тәзаһүр едир. Әввәлән, әмтәә истеһсалынын артмасынын өзү хырда тәсәррүфат ваһидләриниң натурал тәсәррүфата хас олан дағынығлығыны арадан галдырыр вә хырда јерли базарлары бөјүк милли базара (сонра да дүнја базарына)

* «Инди көрәк,.., һәтта Инкилтәрәни дәнизә гәрг едиб өзүмүз онун јеринә тута билдијимиз тәгдирдә, капитализмин инкишафының дағамы бизә нә вә нәрә билөр» (ч. Н.—он. «Очерклөр», 210). Дүнја истеһлакының $^2/_3$-сини өдәјән Инкилтәрәнин вә Американың памбыг парча сәнајесиндә чәми 600 мингдән бир аз артыг алам ишләјир. «Белә чыхыр ки, һәтта дүнја базарының чох бөјүк һиссәсини әлә кечирәчәјимиз тәгдирдә... јенә капитализм, инди даим ишдән мәһрум етдији бүтүн фәһлә күтләсинин һамысыны истисмар етмәјә гадир ола билмәзди. Доғрудан да, ајларла ишсиз галан милјонларла кәндлиҹә нисбәтән 600 мин нәфәр инкилис вә Америка фәһләси нәдир» (211).

«Индиҹәдәк тарих вар иди, инди исә даһа тарих јохдур». Индиҹәдәк тохуҹулуг сәнајесиндә капитализмин инкишаф едиб ирәлиләдији һәр аддымының ардынча кәндлиләр тәбәгәләшир, тичарәт әкинчилији вә әкинчилик капитализми артыр, әһали әкинчиликдән ајрылыб сәнајеҹә чәлб олунур, «милјонларла кәндли» тикинти, мешә вә мүхтәлиф гејри-әкинчилик ишләриндә муздла ишләмәјә кедир, әһалинин чоху учгарлара көчүр вә учгарлар капитализм үчүн базара чевирилирди. Лакин бунларын һамысы ајчаг индиҹәдәк олурмуш, инди исә һеч белә бир шеј јох имиш!

** Истеһсал васитәләриниң әһәмиҹјәтини нәзәрә алмамаг вә «статистикаја» е'тинасызлыгла јанашмаг, ч. Н. — онун һеч бир тәнгидә кәлмәјән бу мүһакимәсинә сәбәб олмушдур; о дејир: «...е'мал сәнајеси саһәсиндә бүтүн (!) капиталист истеһсалы олса-олса ән чоху 400—500 милјон манатлыг јени дәјәр истеһсал едир» («Очерклөр», 328). Ч-б. Н. — он бу һесабыны үч фаизли вә бөлкүлү рүсум мә'луматы үзәриндә гурмушдур; о һеч дүшүнмәмишдир ки, бу кими мә'лумат «е'мал сәнајеси саһәсиндәки бүтүн капиталист истеһсалыны» гавраја билөр, ја јох. Бундан әлавә о, (өз дедијинә көрә) мә'дән-завод сәнајесини әһатә етмәјән мә'луматы көтүрүр вә, буна бахмајараг, «јени дәјәрлөр» сырасына јалныз үстәлик дәјәри вә дәјишән капиталы дахил едир. Бизим бу нәзәриҹәчи унутмушдур ки, шәхси истеһлак шејләри истеһсал едән сәнаје саһәләриндәки сабит капитал да, истеһсал васитәләри һазырлајан сәнаје саһәләриниң (мә'дән-завод, тикинти, мешә сәнајеси, дәмир јол тикинтиси вә сајрә) дәјишән капиталы илә вә үстәлик дәјәри илә мүбадилә олунараг *чамиҹјәт үчүн* јени дәјәр тәшкил едир. Әкәр ч. Н. — он «фабрик-завод» фәһләләриниң сајыны е'мал сәнајесиндә капиталист үсулу илә чалышан фәһләләриң бүтүн сајы илә гарышдырмасајды, өз һесабларының сәһв олдуғуну асанлыгла көрә биләрди.

гошур. Өзү үчүн истеһсал бүтүн чәмиjjәт үчүн истеһсала чевриlир вә капитализм нә гәдәр чох инкишаф етмишсә истеһсалын бу коллектив характери илә мәшимсәмәнин фәрди характери арасындакы зиддиjjәт бир о гәдәр күчлү олур. Икинчиси, капитализм истеһсалын әввәлки дағыныглығы әвәзинә һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнаjедә истеһсалы кечмишдә мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә тәмәркүзләшдирир. Бу — капитализмин тәдгиг етдиjимиз хүсусиjjәтинин ән парлаг вә ән габарыг тәзаһүрүдүр, лакин һеч дә jеканә тәзаһүрү дejилдир. Үчүнчүсү, капиталнзм бундан әввәлки тәсәрруфат системләриниn ajрылмаз хүсусиjjәтн олан шәхсн асылылыг формаларыны сыхышдырыб арадан чыхарыр. Русиjада капитализмин мүтәрәггилиjи бу чәһәтдән хүсусилә көскин тәзаһүр едир, чүнки биздә нәинки jалныз әкинчиликдә, һәтта е'мал сәнаjесиндә дә (тәһкимли әмәjи илә ишләjән «фабрикләр»), мә'дән-завод сәнаjесиндә дә, балыг сәнаjесиндә дә* вә сапрәдә дә истеһсалчы шәхсән башгасындан асылы иди (гисмән бу күнәдәк jенә дә асылыдыр). Асылы вә jа әсарәт алтында олан кәндлинин әмәjинә нисбәтән азад муздлу фәһләнин әмәjи, халг тәсәрруфатынын бүтүн саһәләриндә мүтәрәггн бир һалдыр. Дөрдүнчүсү, капитализм зәрурн олараг әһалнннн һәрәкәтдә олмасыны jарадыр ки, бу да габагкы ичтиман тәсәрруфат системләриндә лазым дejилди вә о заман аз-чох кениш мигjасда мүмкүн ола да бнлмәздн. Бешинчиси, капитализм әһалинин әкинчиликлә мәшғул олан һиссәсини даим азалдыр (әкинчнлнкдә ичтиман тәсәрруфат мүнасибәтләриниn һәмишә ән керидә галмыш формалары һөкм сүрүр), ири сәнаje мәркәзләриниn сajыны арты-

* Мәсәлән, Русиjанын бөлмәчә балыгчылыг мәркәзләриндән бири олан Мурманск саһилиндә игтисади мүнасибәтләрин «гәдим» вә догрудан да «әсрләрлә тәдис едилмиш» формаларындан бири дә «покрут»[156] иди. Һәлә XVII әсрдә тамамилә тәшәккүл тапмыш олан бу форма демәк олар, лап сон заманлараdәк дәjишмәjиб олдуғу кими галмышдыр. «Покрутчуларын өз саһибкарларына олан мүнасибәти jалныз балыг ову вахты илә битмир: әксинә, покрутчуларын бүтүн һәjаты, игтисади чәһәтчә асылы олдуглары өз саһибкарларына табедир» («Русиjадакы артелләр һаггында материаллар мәчмуәси». 2-чи бурахылыш. СПБ. 1874. сәһ. 33). Хошбәхтликдән көрүнүр, капитализм бу саһәдә дә «өз тарихи кечмишинә е'тинасызлыг көстәрир». «Инһисарларын... jерини капиталист үсулу илә тәшкил едилмиш вә сәрбәст муздлу фәһлә ишләдән пешәләр тутур» («Мәһсулдар гүввәләр». V, сәһ. 2—4.)

рыр. Алтынчысы, капитализм чәмиjjәти әhали арасында иттифаг вә бирлик тәләбатыны артырыр вә кечмиш заманлардакы бирликләрә нисбәтән бу бирликләрә хүсуси бир характер верир. Капитализм орга әср чәмиjjәтинин мәhдуд, jерли, силк иттифагларыны дағыдараг вә гызғын рәгабәт jарадараг, ejни заманда бүтүн чәмиjjәти истеhсалда мүхтәлиф мөвге тутан шәхсләрдән ибарәт бөjүк груплара бөлүр вә hәр бир белә груп ичәрисиндә бирлик әмәлә кәлмәсинә бөjүк тәкан верир*. Jеддинчиси, көhнә тәсәрруфат гурулушунда капитализмин әмәлә кәтирдиjи бүтүн бу дәjишикликләр әhалинин мә'нәви симасыны да дәjишмәсинә hөкмән сәбәб олур. Игтисади инкишафын сычрajышлы характери, истеhсал үсулларынын сүр'әтлә дәjишилмәси вә истеhсалын чох бөjүк дәрәчәдә тәмәркүзләшмәси, мүнасибәтләрдә hәр чүр шәхси асылылыг вә патриархаллыг формаларынын арадан галхмасы, әhалинин hәрәкәтдә олмасы, ири сәнаje мәркәзләринин тә'сири вә и. а. — бунларын hамысы истеhсалчыларын өз характеринин дәриндән дәjишилмәсинә сәбәб олмаja билмәз вә рус тәдгигчиләринин бу хүсусдакы мүвафиг мүшаhидәләрини биз jухарыда гejд етмишдик.

Нүмajәндәләри илә даим мүбаhисә етмәли олдуғумуз халгчы игтисадына кәлдикдә, онларла бизим арамызда олан фикир ajрылығынын сәбәбләрини белә хүласә едә биләрик. Әввәлән, Русиjада капитализмин инкишафы просесинин мәhз нечә давам етдиjинә дair халгчы бахышларыны, hабелә Русиjада капитализмдән әввәлки тәсәрруфат мүнасибәтләринин гурулушу hаггында халгчы тәсәввүрләриин гәти jанлыш hесаб етмәjә билмәрик, hәм дә бизим нөгтеjи-нәзәримизчә ән әhәмиjjәтли чәhәт одур ки, халгчылар кәндли тәсәрруфаты гурулушунда (hәм әкинчиликдә, hәм дә пешәчиликдә) олан капиталист зиддиjjәтләрини нәзәрә алмырлар. Сонра, Русиjада капитализмин ләнкми, jохса сүр'әтлә инкишаф етдиjинә кәлдикдә, бурада hәр шеj бу инкишафын нә илә мүгаjисә едилмәсиндән асылыдыр. Әкәр Русиjанын капитализмдән әввәлки

* Мүгаjисә ет: «Етүдләр», сәh. 91, 85-чи гejд; сәh. 198. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәh. 254 вә 454—455. *Ред*).

дөврүнү капитализм дөврү илә мүгаjисә етсәк (мәсәләнин дүзкүн һәлли үчүн исә мәһз белә бир мүгаjисә лазымдыр), капитализм дөврүндә ичтимаи тәсәррүфатын сон дәрәчә сүр'әтлә инкишаф етдиjини е'тираф етмәлиjик. Әкәр һазыркы инкишаф сүр'әтини үмумиjjәтлә техникanын вә мәдәниjjәтин мүасир сәвиjjәсиндә мүмкүн ола билән бир сүр'әтлә мүгаjисә етсәк, Русиjада капитализмин һазыркы инкишафынын доғрудан да ләнк олдуғуну е'тираф етмәк лазым кәләр. Бу инкишаф ләнк олмаjа да билмәз, чүнки капитализмлә бир jерә сыға билмәjән, онун инкишафына мане олан гәдим гаjдалар, «һәм капитализмдән, һәм дә капитализмин кифаjәт гәдәр инкишаф етмәмәсиндән әзаб чәкән»[167] истеһсалчыларын вәзиjjәтини сон дәрәчә писләшдирән тә'сисатлар һеч бир капиталист өлкәсиндә бурадакы гәдәр чох галмамышдыр. Нәһаjәт, халгчыларла бизим арамызда олан фикир аjрылығынын, демәк олар, ән дәрин сәбәби, ичтимаи-игтисади просесләрә олан әсас бахышларын фәргиндән ибарәтдир. Бу просесләри тәдгиг едәркән, халгчы адәтән бу вә ja башга бир өjүд-нәсиһәт нәтичәси чыхарыр; о, истеһсалда иштирак едән шәхсләрин мүхтәлиф груплarына һәjатын бу вә ja башга формаларынын jарадычысы кими бахмыр; о, ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин бүтүн мәчмусуну мүхтәлиф мәнафеjи вә мүхтәлиф тарихи роллары олан бу груплар арасындакы гаршылыглы мүнасибәтин нәтичәси кими көстәрмәjи гаршысына мәгсәд гоjмур... Әкәр бу сәтирләри jазан һәмин мәсәләләрин ajдынлашмасы үчүн бир гәдәр материал верә билмишсә, онда өз зәһмәтини әбәс сajмаjа биләр.

ӘЛАВӘ II *(VII фәслә, сәh. 361*)*

Авропа Русијасының фабрик-завод сәнајесинә аид статистика мә'луматының јекуну

Илләр	Һаггында мүхтәлиф заманларда мә'лумат верилмиш олан истеһсалларын мүхтәлиф мигдарына дәир мә'лумат			34 истеһсала аид мә'лумат		
	Фабрик вә завод-ларын сајы	Истеһсал мәблағи, мин манат һесабы илә	Фәһлә-ләрин сајы	Фабрик вә завод-ларын сајы	Истеһсал мәблағи, мин манат һесабы илә	Фәһлә-ләрин сајы
1863	11 810	247 614	357 835	—	—	—
1864	11 984	274 519	353 968	5782	201 458	272 385
1865	13 686	286842	380 638	6 175	210 825	290 222
1866	6 891	276 211	342 473	5 775	239 453	310 918
1867	7 082	239 350	315 759	6 934	235 757	313 759
1868	7 238	253 229	331 027	7 091	249 310	329 219
1869	7 488	287 565	343 308	7 325	283 452	341 425
1870	7 853	318525	356 184	7 691	313 517	354 063
1871	8 149	334605	374 769	8 005	329 051	372 608
1872	8 194	357 145	402 365	8 047	352087	400 325
1873	8 245	351 530	406 964	8 103	346 434	405 050
1874	7 612	357 699	411 057	7 465	352 036	399 376
1875	7 555	368 767	424 131	7 408	362 931	412 291
1876	7 419	361 616	412 181	7 270	354 376	400 749
1877	7 671	379 451	419 414	7 523	371 077	405 799
1878	8 261	461 558	447 858	8 122	450 520	432 728
1879	8 628	541 602	482 276	8 471	530 287	466 515
1885	17 014	864 736	615 598	6 232	479 028	436 775
1886	16 590	866 804	634 822	6 088	464 103	442 241
1887	16 723	910 472	656 932	6 103	514 498	472 575
1888	17 156	999 109	706 820	6 089	580 451	505 157
1889	17 382	1 025 056	716 396	6 148	574 471	481 527
1890	17 946	1 033 296	719 634	5 969	577 861	493 407
1891	16 770	1 108 770	738 146	—	—	—

* Бах: бу чилд, сәh. 485. *Ред.*

Гејдлəр

1) Бурада Авропа Русијасынын ислаһатдан сонракы дөврдə фабрик-завод сənајеси һаггында ашағыдакы рəсми ədəбијјатдан тапа билдијимиз мə'лумата јекун вурулмушдур: «Русија империјасынын статистика мəчмуəси». СПБ. 1866. I. — «Малијјə назирлији системинə аид мə'лумат вə материаллар мəчмуəси». 1866-чы ил. № 4, апрел вə 1867-чи ил, № 6, ијун. — «Малијјə назирлијинин салнамəси», I, VIII, X вə XII бурахылыш. — «Русијанын фабрик-завод сənајеси һаггында мə'лумат мəчмуəси», тичарət вə мануфактура департаментинин нəшри, 1885—1891-чи илляр. Бүтүн бу рəгəмляр јалныз бир мənбədən, мəһз фабрик вə завод саһибляри тəрəфиндən малијјə назирлијинə верилən чədвəллəрдən көтүрүлмүшдүр. Һəмин мə'луматын əһəмијјəт вə мəзијјətиндən китабын мətниндə ətрафлы бəһс олунмушдур.

2) 1864—1879 вə 1885—1890-чы иллярə даир һаггында мə'лумат верилən 34 истеһсал бунлардыр: ипликəјирмə; памбыг парча тохума; кətанəјирмə; читбасма истеһсалы; кəндирəјирмə вə кətангајырма; јунəјирмə, маһуд; јун парча тохума; ипəк парча тохума вə бафта тохума; зəрхара, бафта истеһсалы; зəрбаф вə мəхмəр тохума; тохума мə'мулаты истеһсалы; бојагчылыг, бəзəквурма; мүшəнбəгајырма вə лаклама; јазы лəвазиматы истеһсалы; дивар кағызы истеһсалы; резин истеһсалы; кимја вə бојаг; косметика; сиркəгајырма; мə'дəн сулары; кибрит; сүргүч вə лак; көн, замш вə тумач; јапышгангајырма; стеарин; сабунбиширмə вə пиј, шамгајырма, мум шамгајырма; шүшə, бүллур вə күзкүгајырма; чини вə сахсы; машынгајырма; чугунəритмə; мис вə тунч; мəфтил, мых вə бə'зи хырда метал мə'мулаты истеһсалы.

ӘЛАВӘ III (*VII фәсл, сәh. 409**)

Авропа Русијасында фабрик-завод сәнајесинин башлыча мәркәзләри

Губернија	Гәза	Шәһәр вә ја кәнд	1879			1890			1897-чи ил сијаһысына көрә аһалинин сајы
			Фабрик вә заводларын сајы	Истеһсал мәбләғи, мин ман. һесабы илә	Фәһләләрин сајы	Фабрик вә заводларын сајы	Истеһсал мәбләғи, мин ман. һесабы илә	Фәһләләрин сајы	
Москва губ.	Москва гәзасы	Москва шәһәри	618	95 403	61 931	806	114 788	67 213	1 035 664
	» »	Даинлов гәсәбәси	3	2 502	1 837	6	10 370	3 910	3 958
	» »	Черкизово кәнди	1	53	125	12	449	322	?
	» »	Измајлово кәнди	—	—	—	1	1 604	1 101	3 416
	» »	Пушкино кәнди	2	3 060	1 281	1	620	1 076	3 151
	» »	Балашиха гәсәбәси	1	1 050	905	1	3 045	2 687	?
	» »	Реутово кәнди	1	2 900	2 235	1	2 180	2 134	3 256
	Верејка гәзасы	Нара-Фоминское кәнди	3	2 690	1 955	3	2 445	1 133	?
	Бронницы гәзасы	Тронтск-Раменск кәнди	1	3 573	2 893	1	4 773	5 098	6 865
	Клин гәзасы	Солнечнаја Гора кәнди	1	60	304	2	1 384	1 073	?
	» »	Некрасни кәнди	1	1 300	538	1	3 212	2 794	?
	Коломна гәзасы	Озеры кәнди	4	214	1 163	5	4 950	5 574	11 166
	» »	Садки гәсәбәси	3	1 775	1 865	1	1 598	1 850	?
	» »	Боброво кәнди	1	4 558	2 556	1	4 608	3 396	5 116
	Дмитровск гәзасы	Дмитров шәһ. вә әтрафы	2	3 600	3 462	3	4 167	3 565	—
	» »	Муромтсево кәнди	1	1 774	2 371	1	2 076	1 816	?
	Серпухов гәзасы	Серпухов шәһ. вә әтрафы	21	18 537	9 780	23	11 265	5 885	?
	» »	Нефедов кәнди	—	—	—	1	2 735	2 000	?
	Богородск гәзасы	Богородск шәһ. вә онун јах. Глухово кәнди	16	3 870	9 548	16	8 810	10 405	9 309
	» »	Павлово гәсәбәси	15	2 623	2751	13	1 760	2 071	9 991
	» »	Истомкино кәнди	1	2 006	1 426	1	2 007	1 651	2 085
	» »	Крестовоздвиж. кәнди	4	740	935	5	1 415	1 670	?
	» »	Зујево кәнди	10	3 216	2059	9	5 8.6	2 054	9 908
Москва шәһәри дахил едилмәдән губернија үзрә јекуну			92	60 101	49 969	108	81 419	63 268	—

Гејд. «Губернија үзрә» јекун — губернијада адлары көстәрилән мәркәзләр үзрә јекун демәкдир.

2-чи нәшрә гејд. Әһалинин сајы һагтында 1897-чи ил сијаһысы рәгәмләринин мүгајисә үчүн әлавә едирик. «2-000 вә даһа артыг әһалиси олан шәһәрләр вә гәза јатлајыш мәнтәгәләриндә» дејир, тәәссүф ки, Мәркәзи стат. ком. нәшриндә һеч бир әтрафлы мә'лумат јохдур.

* Бах: бу чилд, сәһ. 553. *Ред.*

Губернија	Гəза	Шəһəр вə ја кəнд	1879			1890			1897-ҹи ил сија-һысына көрə əһалинин сајы
			Фабрик вə заводларын сајы	Истеһсал мəблəғи, мин ман. һесабы илə	Фəһлələрин сајы	Фабрик вə заводларын сајы	Истеһсал мəблəғи, мин ман. һесабы илə	Фəһлələрин сајы	
Твер губернијасы	Твер гəзасы	Твер шəһəри вə этрафы	23	6 440	8 404	26	8 720	6 875	53 477
	Вышневолочок гəзасы	Вышн. Волочок шəһəри вə əтр.	1	1 780	1 221	2	3 594	2 393	16 722
	Вышневолочок гəз.	Заварово кəнди	1	1 130	2 003	1	1 020	2 186	?
	Корчевски гəзасы	Кузнетсово кəнди	1	400	861	1	500	1 220	2 503
	Ржев гəзасы	Ржев шəһəри	15	1 894	3 533	6	411	765	21 397
Губернија үзрə			41	11 644	16022	36	14 235	13 439	—
Рјазан губернијасы	Јегорјевск гəзасы	Јегорјевск шəһəри	20	4 126	3 532	15	5 598	5 697	19 241
Нижни Новгород губернијасы	Арзамас гəзасы	Арзамас шəһəри	24	394	380	18	255	366	10 591
	Горбатов гəзасы	Богородскаја кəнди	41	315	219	58	547	392	12 342
	» »	Павлово кəнди	21	235	272	26	240	589	12 431
	» »	Ворсма кəнди	3	116	303	4	161	894	4 674
	Балахна гəзасы	Сормово кəнди	1	2 890	1 911	1	1 500	1 000	2 963
Губернија үзрə			90	3 960	3 085	107	2 723	3241	—
Гродно губернијасы	Белосток гəзасы	Белосток шəһəри	59	2 122	1 619	98	2734	3 072	63 927
	» »	Супрасл гəсəбəси	7	938	854	5	447	585	2 459
Казан губернијасы	Казан гəзасы	Казан шəһəри	66	8 083	3 967	78	7 663	4 787	131 508
Тамбов губернијасы	Тамбов гəзасы	Рассказово кəнди	19	1 087	2 128	13	940	2 058	8 283
Черников губернијасы	Сураж гəзасы	Клинтсы гəсəбəси	15	1 892	2 456	27	1 548	1 836	12 166
Смоленск губернијасы	Духовшина гəзасы	Јартсево кəнди	1	2 731	2 523	1	4 000	3 106	5 761

Губерниjа	Гəза	Шəһəр вə jа кənd	1879			1890			1897-ҹи ил сиjаһысына көрə əһалинин сајы
			Фабрик вə заводларын сајы	Истеһсал мəблəғи, мин ман. һесабы илə	Фəһлəлəрин сајы	Фабрик вə заводларын сајы	Истеһсал мəблəғи, мин ман. һесабы илə	Фəһлəлəрин сајы	
Калуга губерниjасы	Жиздра гəзасы	Лjудиново кəнди	1	2 488	3 118	1	529	1 050	7 784
	Медыjск гəзасы	Троицкоjе вə Кондрово кəндлəри	1	1 047	1 019	1	1 330	1 285	?
Орjол губерниjасы	Брjанск гəзасы	Бежетск ст. jахын.	1	6 970	3 265	1	8 485	1 500	19 054
	» »	Серкиjево-Радиськоjе кəнди	1	1 000	1 012	1	257	400	2 808
Тула губерниjасы	Тула гəзасы	Тула шəһəри	95	3 671	3 661	248	8 648	6 418	111 048
Владимир губерниjасы	Покровск гəзасы	Орехово ст. jанында Николскоjе гəсəбəси	2	7 316	10 946	3	22 160	26 852	25 233 7 219
	» »	Дулево кəнди	1	425	1 100	1	600	1 400	3 412
	» »	Ликин кəнди	1	317	389	2	1 184	1 155	?
	» »	Киржач шəһəри	11	1 025	1 487	9	628	825	?
	Шуjа гəзасы	Шуjа шəһəри	38	5 161	4 879*	32	6 857	5 473	4 799**
	» »	Иваново-Вознесенск шəһ.	49	20 867	9 943	52	26 406	15 387	53 949
	» »	Тејково кəнди	4	5 913	3 524*	4	4 642	3 581	5 780
	» »	Кохма кəнди	9	3 232	2 413	6	2 769	1 666*	3 337
	Меленки гəзасы	Меленки шəһəри	16	1 597	2 769	15	2 509	2 498	8 904
	» »	Гус кəнди	2	2 284	3 438	2	3 748	5 241	12 007
	Вjазники гəзасы	Вjазники шəһəри вə онун jахын. Jартсево кəнди	8	2 879	3 017	6	3 012	3 331	7 398
	» »	Jужа кəнди	1	—	—	1	2 390	1 961	3 378
	Александровск гəз.	Карабаново кəнди	1	5 530	4 248	1	5 000	3 879	?
	» »	Струнино кəнди	2	3 522	1 686	1	4 950	2 771	
	Переjаслав гəзасы	Переjаславл шəһəри	8	2 671	2 154	6	2 703	2 157	8 662
	Ковров гəзасы	Ковров шəһəри вə этрафы	4	1 760	1 723	5	1 940	2 062	14 570
	» »	Горки кəнди	1	1 350	838	1	1 632	1 332	?
	» »	Колобово кəнди	1	676	575	2	895	885	?
	Владимир гəзасы	Собино кəнди	1	2 200	1 819	1	—	2 000	5 486
	» »	Ставрово кəнди	3	1 834	1 335	2	567	871	?
	Муром гəзасы	Муром шəһəри	26	1 406	1 407*	27	943	1 274*	12 589
	Jурjев-Полски гəз.	Jурjев-Полски шəһəри	12	1 062	1 138*	7	1 183	1 126*	5 637
		Губерниjа үзрə	201	73 027	60 780	186	96 715	87 727	—

* *Jеjə.* Үлдүз ишарəси фабрик-завод фəһлəлəри сајындан кəнарда ишлəjən фəһлəлəрин чыхылдығыны көстərир.

** Көрүнүр, бурада сəһв вардыр. Һəмин рəгəм Киржач шəһəринə аиддир. *Ред.*

Губерниjа	Гəза	Шəһəр вə jа кənd	1879			1890			1897-чи ил сиjаһысы-ка көрə əһалинин сајы
			Фабрик вə заводларын сајы	Истеһсал мəблəғи, мин манатла hесабы ила	Фəһлəлəрин сајы	Фабрик вə заводларын сајы	Истеһсал мəблəғи, мин манатла hесабы ила	Фəһлəлəрин сајы	
С.-Петербург губерниjасы	С.-Петербург гəз.	С.-Петербург шəһəри	533	117 500	48 888	490	126 645	51 760	1 267 023
	» »	С.-Петербургун ətрафы	84	40 085	24 943	51	35 927	15 939	
	Нарва гəзасы	Нарва шəһ. вə ətрафы*	7	12 361	6 484	6	15 288	7 566	16 577
	Сарскоје село гəзасы	Колпино гəсəбəси	1	3 148	1 872	1	2 906	1 930	12 241
	Губерниjа үзрə		630	173 094	82 187	548	180 766	80 195	—
Киjев губерниjасы	Киjев гəзасы	Киjев шəһəри	76	3 279	1 858	125	16 186	5 901	247 432
	Черкасск гəзасы	Смела гəсəбəси	9	4 070	1 434	8	4 715	1 238	15 187
Кострома губерниjасы	Кострома гəзасы	Кострома шəһəри	32	3 899	5 181	24	5 220	4 907	41 268
	Кинешма гəзасы	Кинешма шəһəри вə ətрафы	4	421	157	9	1 737	1 748	7 564
	» »	Тезино кəнди	3	768	950	3	1 866	2 420	?
	» »	Бонjачки кəнди	3	1 865	2 365	3	1 331	1 495	3 158
	» »	Наволоки кəнди	—	—	—	1	1 314	1 305	?
	» »	Вичуга кəнди	1	940	800	2	684	1 138	?
	» »	Н. Голчиха кəнди	4	389	265	4	260	656*	?
	Нерехта гəзасы	Нерехта шəһəри	1	883	1 204	—	—	—	3 002
	» »	Киселjово кəнди	2	1 189	1 196	3	2 855	2 368	?
	» »	Jаковлевскоје кəнди	5	1 041	1 095*	5	1 378	2 177*	?
	» »	Пистсово кəнди	4	1 634	417	5	923	1 773	2 668
	» »	Фроловка кəнди	1	1 700	1 300	1	1 750	1 530	?
	Jурjеветс гəзасы	Jурjеветс шəһəри	2	323	569	1	750	830	4 778
	» »	Родники кəнди	4	1 154	776	3	2 188	2 792	3 225
	Губерниjа үзрə		66	16 266	16 275	64	22 256	25 169	—

* Гисман Естландиjа губерниjасы (Кренһолм мануфактурасы) да бураjа дахил едилмишдир.

Губерниja	Газа	Шәһәр вә ja кәнд	1879			1890			1897-чи ил сиjаһысына хәрә әһалинин сajы
			Фабрик вә заводларын сajы	Истеһсал мәбләғи, мин манһесабыла	Фәһләләрин сajы	Фабрик вә заводларын сajы	Истеһсал мәбләғи, мин манһесабыла	Фәһләләрин сajы	
Лифландиja губернијасы	Рига газасы	Рига шәһәри	151	19 094	11 962	226	26 568	16 306	256 197
Jарославл губернијасы	Jарославл газасы	Jарослав шәһәри вә әтрафы	49	5 245	4 206	47	12 996	9 779	70 610
	» »	Норск гәсәбәси	1	2 500	2 304	2	1 980	1 639	2 134
	» »	Великоселск волосту	1	910	956	6	2 169	2 992	4 384
	Губернија үзрә		51	8 655	7 466	55	17 145	14 410	—
Харков губернијасы	Харков газасы	Харков шәһәри	102	4 225	2 171	122	5 494	3 406	174 846
Саратов губернијасы	Саратов газасы	Саратов шәһәри	103	4 495	1 983	89	7 447	2 224	137 109
	Сарытсын газасы	Сарытсын шәһәри	25	272	218	57	1 086	751	56 967
	» »	Дубовка гәсәбәси	21	157	110	26	221	270	16 255
	Губернија үзрә		149	4 924	2 311	172	8 754	3 245	—
Самара губернијасы	Самара газасы	Самара шәһәри	(?) 1	18	10	48	4 660	1 377	91 672
Херсон губернијасы	Одесса газасы	Одесса шәһәри	159	13 750	3 783	306	29 407	8 634	405 041
Дон губернијасы	Нахчыван газасы	Нахчыван шәһәри	34	873	732	45	3 472	3 098	29 312
	Новочеркасск »	Новочеркасск шәһәри	15	278	128	28	965	467	52 805
	Ростов газасы	Ростов-Дон шәһәри	26	4 898	2 750	92	13 605	5 755	119 886
Jекатеринослав губернијасы	Jекатеринослав »	Jекатеринослав шәһәри	33	1 003	469	63	4 841	3 628	121 216
	Бахмут газасы	Јузовка гәсәбәси	1	2 000	1 300	3	8 988	6 332	28 076
	Jекатеринослав »	Каменскоје кәнди	—	—	—	1	7 200	2 400	16 878
	Һәр икн губернија үзрә		109	9 052	5 379	232	39 071	21 681	—
	Адлары көстәрилән 103 мәркәз үзрә јекун		2 831	536 687	355 777	3 638	706 981	451 244	—

ГЕЈРИ-ТӘНГИДИ ТӘНГИД

(«НАУЧНОЈЕ ОБОЗРЕНИЈЕ»НИН 1899-чу ИЛ 12-чи №-СИНДӘ Ч.-б. П. СКВОРТСОВУН «ӘМТӘӘ ФЕТИШИЗМИ» МӘГАЛӘСИ МҮНАСИБӘТИ ИЛӘ)[165]

1900-чү илин јанварында — мартында јазылмышдыр.

1900-чү илин мајында вә ијунунда «Научноје Обозрениje» журналынын 5-чи вә 6-чы нөмрәләриндә чап едилмишдир.
Имза: Владимир Илјин.

«Научноје Обозрениje»нин мәтниндән чап олунур.

«Јупитер ғәзәбләнир»... Белә бир мәнзәрәнин чох күлмәли олдуғу вә зәһмли илдырымсачанын ғәзәбләнмәсинин һәгигәтдә анчаг күлүш доғурдуғу чохдан мә'лумдур. Рус капитализми үчүн дахили базарын әмәлә кәлмәси просеси һаггындакы китабыма гаршы бир јығын кәскин «ғәзәбли» сөзләр јағдырмыш олан ч. П. Сквортсов бу көһнә һәгигәти бир даһа сүбут етди.

I

Ч-б.Сквортсов амиранә бир әда илә мәнә өјүд вериб дејир: «Просеси бүтөвлүкдә тәсвир етмәк үчүн капиталист истеһсал үсулуну өзүмүзүн нечә анладығымыз шәрһ едилмәлидир, тәкчә реаллашдырма нәзәријјәсинә аид мә'луматла кифајәтләнмәк исә тамамилә лүзумсуздур». Дахили базар һаггында мә'луматын тәһлилинә һәср едилән бир китабда дахили базар нәзәријјәсинә аид мә'лумат вермәк нә үчүн «лүзумсуз» олур, — бу бизим зәһмли Јупитерин бир сирри олараг галыр; о, «өз анладығыны шәрһ етмәји»... «Капитал»дан јарысы мәсәләјә аид олмајан игтибаслар кәтирмәк мә'насында «аиллајыр». «Мүәллифи белә бир *диалектик*» (ч. Сквортсовун әлламәлијинә бир нүмунә!) «зиддијјәтә јол вермәкдә төһмәтләндирмәк олар ки, о, мәсәләни» (рус капитализми үчүн *дахили* базарын нечә әмәлә кәлдији мәсәләсини) «тәдгиг етмәк истәрикән *нәзәријјәјә аид мә'луматын* ахырында бу нәтичәјә кәлир ки, белә бир мәсәлә һеч көкүндән

јохдур». Ш-б Сквортсов өзүнүн бу фикриндән о гәдәр мәмнундур ки, ону бир нечә дәфә тәкрар едир вә онун кобуд бир сәһвә әсасландығыны көрмүр, ја да көрмәк истәмир. Мәним китабымын биринчи фәслинин ахырында дејирлир ки, *«капитализмин инкишаф дәрәчәси мәсәләсиндән асылы олмајан, ајрыча, мүстәгил бир мәсәлә оларағ* дахили базар мәсәләси әсла јохдур». (29)*. Нечә, тәнгидчи бунунла разылашмыр? Јох, разылашыр, чүнки бир сәһифә ирәлидә мәним бу фикрими «доғру фикир» адландырыр. Бир һалда ки белә дир, онда пә үчүн тәнгидчи курултү гопарыр вә мәним чыхардығым нәтичәнин ән мүһүм һиссәсини атмаг истәјир? Бу да јснә сирр олараг галыр. Мәним китабымын нәзәри кириш фәслинин ахырында мәни марагландыран мөвзу ајдын көстәрилмишдир: «рус капитализми үчүн дахили базарын нә чүр әмәлә кәлмәси мәсәләси дә белә бир мәсәләдән ибарәтдир ки: рус халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф чәһәтләри нечә вә һансы истигамәтдә инкишаф едир? бу мүхтәлиф чәһәтләр арасында әлагә вә гаршылыглы асылылыг нәдән ибарәтдир?» (29)*. Тәнгидчи бу мәсәләләри тәдгигә лајиг олмајан мәсәләләрми һесаб едир? Јох, о мәним өз гаршыма гојдуғум мөвзунун үстүндән кечмәји вә Јупитерин әмринә көрә мәшғул олмалы олдуғум *башга мөвзулары* көстәрмәји даһа мүнасиб билир. Онун фикринчә, «мәһсулун һәм экинчиликдә вә сәнаједә капиталистчәсинә истеһсал олунан һиссәсинин, һәм дә мүстәгил истеһсалчы олан кәндлиләр тәрәфиндән истеһсал олунан һиссәсинин тәкрар истеһсалыны вә тәдавүлүнү тәсвир етмәк... онларын арасындакы нисбәти, ја'ни ичтимаи әмәјин көстәрилән бөлмәләринин һәр биринде сабит вә дәјишән капиталын вә изафи дәјәрин кәмијјәтини көстәрмәк» лазым имиш (2278). Бу ки анчаг курултулу вә тамамилә мәзмунсуз бир ибарәдир! Әкинчиликдә капиталистчәсинә истеһсал олунан мәһсулун тәкрар истеһсалыны вә тәдавүлүнү тәсвир етмәјә чалышмаздан әввәл әкинчилијин кәндлиләр вә ја мүлкәдарлар арасында, бу вә ја дикәр рајонда *мәһз нечә* вә *нә дәрәчәдә*

* Бах: бу чилд, сәһ. 61. *Ред.*

капиталистләшдијини вә саирәни ајдынлашдырмаг лазымдыр вә и. а. Бунлары ајдынлашдырмадан (мән өз китабымда мәһз бунунла мәшғул олмушам), ч. Сквортсовун мәсләһәт көрдүју тәсвир бир сыра үмуми сөзләр олуб галар. Мәһсулун сәнаједә капиталистчәсинә истеһсал олунан һиссәсиндән данышмаздан әввәл Русијада мәһз һансы сәнајенин вә нә дәрәчәдә капиталистләшдијини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Мән дә мә'луматы, мәсәлән, кустар сәнајеси һаггында мә'луматы тәһлил етмәк васитәси илә мәһз буну ајдынлашдырмаға чалышмышам; зәһмли тәнгидчи амиранә бир әда илә бүтүн бунларын үстүндән сүкутла кечир вә чох чидди бир төврлә мәни даим бир јердә ајаг дөјүб дурмага вә капиталист сәнајеси һаггында мә'насыз вә үмуми сөзләрлә кифајәтләнмәјә чағырыр! Русијада мәһз һансы кәндлиләрин «мүстәгил истеһсалчы» олдуглары мәсәләси дә фе'лән тәдгиг олунмалыдыр вә мән дә өз китабымда буну тәдгиг етмәјә чалышмышам; әкәр ч. Сквортсов бу мәсәлә үзәриндә дүшүнсәјди, белә бош сөзләр данышмазды кн, куја сабит вә дәјишән капитал вә изафи дәјәр категоријаларыны һеч чәкинмәдән «мүстәгил истеһсалчы кәндлиләрин» тәсәррүфатына аид етмәк олар. Бир сөзлә, ч. Сквортсовун тәклиф етдији мөвзу јалныз, мәним гејд етдијим мәсәләләри ајдынлашдырдыгдан *сонра* тәһлил едилә биләр. Зәһмли тәнгидчи мәсәләнин мәним тәрәфимдән гојулушуну тәсһиһ етмәк пәрдәси алтында кериҗә кедир, конкрет вә тарихән хүсуси шәраити тәһлил етмәк әвәзинә Марксын әсәринин үзүнү садәчә олараг көчүрмәјә башлајыр.

Лакин ч. П. Сквортсовун бир һәрәкәтинин үзәриндән сүкутла кечмәк олмаз; бу һәрәкәт бизим тәнгидчинин ишләтдији үсуллары јахшыча ачыб көстәрир. Профессор Зомбарт (ч. П. Сквортсовун дедијинә көрә) көстәрир ки, Алманијанын ихрачы алман сәнајесинин инкишафындан кери галыр. Ч-б П. Сквортсов изаһ едиб дејир: «Һәмин мә'лумат мәним базар анлајышымы мәһз тәсдиг едир». Әчәбдир, дејилми? Ч-б Сквортсов бу сөзләри илә белә мәшһур бир мәсәли тәсдиг етмиш олур: фәдәм-дәмә — дамдан-дама. Адамлар

реаллашдырма нәзәриjjәси әтрафында мүбаһисә едирләр,—капитализм дә тәһкимчилик кими изафи әмәклә jашаjыр! Белә мисилсиз һәрәкәтләрә бир сыра зәһмли бағыртылары да әлавә етсәк, онда ч. Сквортсовун бүтүн «тәнгидини» әлдә етмиш оларыг.

Лакин гоj охучу өзү һөкм версин: ч. П. Сквортсов мәним «баша дүшмәдиjими» көстәрмәк үчүн 2279-чу вә 2280-чи сәһифәләрдә биринчи фәслин мүхтәлиф jерләриндән парчалар кәтирир, аjры-аjры чүмләләрин аjры-аjры сөзләриндән jапышыб дејир: *«Тапма, мүбадилә, дахили базар* нәзәриjjәси, *өдәни тапылмасы* вә нәһаjәт *өдәнилмә!* Зәнн етмирәм ки, тә'рифләрин белә дүрүстлүjү Марксын «көзәл» реаллашдырма нәзәриjjәсинин ч. Илjин тәрәфиндән аjдын баша дүшүлдүjүнә дәлаләт етмиш олсун!?» Бу ики вахтилә Чернышевскинин лаға гоjдуғу «тәнгидин» лап ejнидир, бириси «Чичиковун сәркүзәштләрини» әлинә алыр вә «тәнгид етмәjә» башлаjыр: «Чи-чи-ков, чхи-чхи... Ваj, нә күлмәлидир! Тапма, мүбадилә... Зәнн етмирәм ки, бу аjдын олсун...»[169]. Ah, нечә дә өлдүрүчү тәнгиддир!

Мән өз китабымын 14-чү* сәһифәсиндә дејирәм ки, фәрди капиталын истеһсалы тәһлил едиләркән мәһсулу өз натурал формасына көрә фәргләндирмәк зәрури дејилди, лакин ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы тәһлил едиләркән данышыгсыз зәруридир, зира сон һалда (jалныз сон һалда) сөһбәт мәһсулун мәһз натурал формасынын өдәнилмәсиндән кедир. Ч-б Сквортсов мәним Марксы «баша дүшмәдиjими» иддиа едир, «сәрбәст тәрчүмә» үстүндә мәнә шиддәтли төһмәт едир, *««Капитал»дан* мүфәссәл ситат кәтирмәjи зәрури» саjыр (ситатларда исә мәһз мәним шәрһ етдиклә-рим көстәрилир) вә мәним бу ашағыдакы сөзләримин әлеjһинә чыхыр: «Инди исә», jә'ни фәрди капиталын дејил, ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы тәһлил едилиркән, «мәсәлә мәһз ондадыр ки, фәһләләр вә капиталистләр өз истеһлак шеjләрини һарадан алачаглар? капиталистләр истеһсал васитәләрини һарадан алачаглар? истеһсал едилмиш мәһсул бүтүн бу тәләбләри нә

* Бах: бу чилд, сәһ. 39. *Ред.*

васитә илә өдәјәчәк вә истеһсалы кенишләндирмәјә нә васитә илә имкан верәчәкдир?» Бу јери гејд етдикдән сонра ч. Сквортсов јазыр: «Мәним гејд етдијим јерләрдә доғрудан да Марксын реаллашдырма нәзәријјәсини дејил, ч. Илјинин реаллашдырма нәзәријјәсини, Марксын һеч бир нәзәријјәсинә дәхли олмајан бир нәзәријјә көрүрүк» (2282). Кәскин дејилмишдир! Лакин көрәк сүбутлары нәдир. Сүбут, әлбәттә, Марксдан кәтирилән ситатлардыр, о чүмләдән ашағыдакы ситатдыр: «Мәсәләнин билаваситә гаршыда дурушу ((sic!)* белә дир: истеһсала сәрф олунан капитал өз дәјәринә көрә нәлик мәһсулдан нечә әвәз олунур вә бу әвәзолунма өз һәрәкәтиндә изафи дәјәрин капиталистләр тәрәфиндән, иш һаггынын исә ишчиләр тәрәфиндән истеһлак олунмасы илә нечә чулғашыр?» Нәтичә: «Зәннимчә, Марксын нәзәријјәси дејә ч. Илјинин гәләмә вердији реаллашдырма нәзәријјәсинин Марксын тәһлилинә һеч бир дәхли олмадығыны кифајәт гәдәр көстәрдим» вә и. а. Мәнә анчаг о галыр ки, бир дә суал едим: әчәбдир, дејилми? Мәним дедикләримлә Марксдан кәтирилән ситатларда дејиләнләр арасындакы фәргин нәдән ибарәт олдуғуну зәһмли тәнгидчи бир сирр олараг сахлајыр. Анчаг бу ајдындыр ки, мәним ән бөјүк күнаһым «сәрбәст тәрчүмә етмәкдир» вә ја — көрәк ки ч. Сквортсовун өз мәгаләсинин башга бир јериндә ишләтдији тә'бирлә (2287) десәк, Марк-

* Јери кәлмишкән тәрчүмәләр һаггында. Ч-б Сквортсов мәним китабымдан бу чүмләни: «...санки онларын (мәһсулдар гүввәләрин) инкишафынын һәдди чохиҹәтин јалныз мүтләг истеһлак габилиҹәтиндән ибарәтдир» (19) (бах: бу чилд, сәһ. 48. *Ред.*) гејд едиб чидди бир әдә илә дејир: «ч. Илјин... тәрчүмәнин јөндәмсизлиҹини көрмәмишдир, һалбуки әсәрин әслиндә садә вә ајдын олараг «als ob nur die absolute Konsumtionsfähigkeit der Gesellschaft ihre Grenze bilde» јазылмышдыр (2286). Тәнгидчи изаһ етмир ки, бу (тамамилә дүзкүн) тәрчүмәнин нәји писдир. Тәнгидчинин чиддиликҹини нүмајиш етдирмәк үчүн исә *оқун* тәрчүмәләриндән нәчә мисал кәтирмәк кифајәтдир. Сәһ. 2284: «Әкәр нормал нәлик тәкрар истеһсал мә'лум һәчмдә тәсәввүр олунурсә, демәли, бунунла һәмчинин тәсәввүр олунур ки...» (әслиндә дејилир: Ist damit auch unterstellt); сәһ. 2285: «Мәсәлә һәр шеҹдән әввәл садә тәкрар истеһсал үзәриндәдир. Сонра тәсәввүр олуначаг» (әсәрин әслиндә белә дејилир: Ferner wird unterstellt) «јалныз о дејил ки, мәһсуллар өз дәјәринә көрә мүбадилә олунур» və и. а. Беләликлә, мәрһәмәтли ч. Сквортсов шүбһәсиз мәһкәм әминдир ки, unterstellen тәсәввүр олунмаг демәкдир, wird unterstellt исә кәләчәк замандыр.

Мән һәлә зәһмли тәнгидчинин үслубундан бәһс етмирәм; о белә чүмләләр дә ишләдир: «инди капиталист истеһсал үсулу әкинчилик сәнајесинә бәрабәрдир» (2293).

сын дедикләрини «өз сөзләримлә» шәрһ етмәкдән ибарәтдир. Бирчә дүшүнүн! Марксын дедикләрини «өз сөзләри илә» шәрһ едир! «Һәгиги» марксизм «Капитал»ы әзбәрләмәкдән вә... à la ч. Николај — он* јерли-јерсиз ситат кәтирмәкдән ибарәт имиш.

Будур, сон ҝеjдимизин доғрулуғуна бир сүбут. Мәним китабымда деjилмишдир ки, капитализм «јалныз кениш инкишаф етмиш әмтәә тәдавүлүнүн нәтиҹәсидир»; башга бир јердә исә деjилмишдир ки, «капитализм әмтәә истеһсалынын елә бир инкишаф мәрһәләсидир ки, орада иш гүввәси дә әмтәә олур». Зәһмли Јупитер көj курултусу гопарыр вә шимшәк чахыр: «капитализмин һансы шәраитдә меjдана кәлдиjи... азчох савады олан һәр бир охуҹуjа мә'лумдур» (sic!), «ч. Илјинин буржуа көрүшләри» вә башга бу кими инчиләр гәзәбли ч. Сквортсовун мүбаһисә үсулуна зинәт верир. Сонра Марксдан ситатлар кәтирилир: биринчи ситатда мәһз мәним дедикләрим деjилир (иш гүввәсинин алыныб-сатылмасы капиталист истеһсалынын әсас шәртидир); икинчи ситатда деjилир ки, тәдавүл үсулу истеһсалын ичтимаи характериндән ирәли кәлир, һеч дә әксинә јох. («Das Kapital», II. B., 93) [170]. Ч-б Сквортсов бу сон ситат васитәси илә өз оппонентини гәти тәкзиб етмиш олдуғуну дүшүнүр. Һәгигәтдә исә о мәним гаршыја гоjдуғум мәсәләнин әвәзинә башга мәсәлә көтүрмүш вә өзүнүн јерсиз ситатлар кәтирмәк габилиjjәтини көстәрмишдир. Нөгсанлы көрүнән парчада мән нәдән бәһс етмишәм? Капитализмин әмтәә тәдавүлү нәтиҹәси олмасындан, jә'ни капиталист истеһсалы илә әмтәә тәдавүлүнүн тарихи мүнасибәтиндән бәһс етмишәм. «Капитал»ын икинчи чилдинин (капитал тәдавүлү мәсәләсинә һәср едилән чилдин) ситат кәтирилән jериндә нәдән бәһс олунур? Капиталист истеһсалынын капиталист тәдавүлүнә мүнасибәтиндән бәһс олунур; һәмин јердә (S. 92. II. B.) [171] Маркс натурал тәсәррүфаты, пул тәсәррүфатыны вә кредит тәсәррүфатыны, ичтиман истеһсалын һәрәкәтиндә үч сәчиjjәви игтисади форма кими бир-

* — Николај — он кими. *Ред.*

бирinә гаршы гојан игтисадчыларла мүбаһисәјә кириширир; Маркс дејир ки, бу доғру дејилдир, чүнки пул тәсәррүфаты да, кредит тәсәррүфаты да јалныз капиталист истеһсалынын мүхтәлиф инкишаф пилләләринә хас олан тәдавүл үсулларыны әкс етдирир; сонра Маркс нәтичә олараг *һәмин игтисадчыларын* көрүшләринин «буржуа көрүшү» олдуғуну гејд едир. Ч.-б Сквортсов күман едир ки, «һәгиги» марксизм, Марксын бу сон сөзүндән јапышыб ону, натурал, пул вә кредит тәсәррүфатларынын мүнасибәтиндән данышмағы һеч хәјалына да кәтирмәјән оппонентинә гаршы өлсә да, тәкрар етмәкдән ибарәтдир. Гој охучу бурада кимин «баша дүшмәдијини» вә белә һәрәкәтләрин һансы гисим әдәбијјата аид олдуғуну өзү десин. Ч.-б Сквортсов зәһмли бағыртыларла нәинки «сахтакарлыгдан» истифадә етмиш, һәтта капиталист истеһсалы илә әмтәә тәдавүлүнүн мүнасибәти мәсәләсини тамамилә кәнарда бурахмышдыр. Бу чох мүһүм мәсәләдир вә мән өз китабымда дәфәләрлә бунун үзәринә гајыдараг, капиталист истеһсалынын сәләфи олан тичарәт капиталының тарихи ролуну ајрыча гејд етмишәм. Ч.-б Сквортсов дејәсән буна гәтијјән е'тираз етмир (һәмин мәсәләнин үзәриндән сүкутла кечмәси буну көстәрир). Әкәр белә дирсә, онда капитализмин әмтәә тәдавүлүнүн нәтичәси олдуғу һаггындакы сөзләримә гаршы ч. Сквортсовун галдырдығы һај-күјүн нә мә'насы вар? Мәкәр тичарәт капиталы тичарәтин, јә'ни капиталист истеһсалы олмадан әмтәә тәдавүлүнүн инкишафыны ифадә етмирми? Бүтүн бу мәсәләләр јенә вә јенә ачыглы Јупитерин сирри олараг галыр.

Әсәримин нәзәри һиссәсинә гаршы ч. Сквортсовун «тәнгидинә» даир дејәчәкләримми гуртармаг үчүн мән бир дә «Әмтәә фетишизми» мәгаләсиндәки бир јығын гәзәбли тәһдид вә кобуд сәһвләрдән бир нечәсини нәзәрдән кечирмәлијәм.

Мәним китабымда дејилир: «Капиталист өлкәси үчүн харичи базарын зәрури олмасына сәбәб... одур ки, ...капитализм јалныз кениш инкишаф етмиш олан вә дөвләт һүдудларындан кәнара чыхан әмтәә *тәдавүлүнүн* нәтичәсидир. Буна көрә дә харичи тичарәти ол-

мајан капиталист милләт тәсәввүр етмәк олмаз вә белә бир милләт дә јохдур. Охучу көрүр ки, бу сәбәб — тарихи характердә олан сәбәбдир» (26)*. Зәһмли Јупитер «тәнгид едәрәк» дејир: «мән бир охучу олмаг е'тибары илә, сәбәбин тарихи характерли сәбәб олдуғуну көрмүрәм. Бу фикир тамамилә әсассыздыр» (2284) вә и. а. Әкәр әмтәә тәдавүлү капиталызмын зәрурн тарихи сәләфидирсә, онда «бу сәбәбин тарихи характерли сәбәб олдуғуну» бир даһа изаһ етмәјә еһтијач вармы?

Мүчәррәд капитализм нәзәриччәси јалныз инкишаф етмиш вә тамамилә тәшәккүл тапмыш капитализми көтүрүр, капитализмин мәншәји мәсәләси исә кәнара атылыр.

«Ч-б Илјин... капитализм чәмиччәтиндә мәһсулу реаллашдырмаг үчүн... харичи базарын јардымына мүрачиәт едир» (2286). Мәним «Етүдләр»имлә вә «Русијада капитализмин инкишафы» әсәримлә таныш олан бир охучуја, бунун јенә әввәлки үсулларла дүзәлдилмиш бир һоггабазлыг олдуғуну изаһ етмәјә чәтин ки еһтијач олсун. Марксдан кәтирилән ситат белә дир: «...харичи тичарәт анчаг јерли әмтәәләри башга истеһлак формасында вә ја натурал формада олан әмтәәләрлә әвәз едир...»[172]. Нәтичә белә дир: «Тәнгиди тәрздә дүшүнән шәхсиччәтләрдән башга һәр бир савадлы адам баша дүшәр ки, Маркс ч. Илјинин нәзәриччәсинин там әксини дејир вә харичи базарда «мәһсулун сатылан һиссәси үчүн сквивалент» тапмаға, «капиталист мәһсулунун биринчи һиссәсини әвәз едә биләчәк икинчи һиссәсини» тапмаға лүзум јохдур (2284). Аһ, һөрмәтли ч. Сквортсов!

«Ч-б Илјин капитализм чәмиччәтинин мүһүм хүсусиччәтләриндән сәрф-нәзәр едиб белә ликлә ону плаилы истеһсала чевирәрәк, — ајры-ајры истеһсалларын инкишафынын пропорсиоиал олмасы шүбһәсиз ки, истеһсалын плашлы олмасы демәкдир, — нәһајәт, өлкә дахилиндә ејни мигдар мәһсулу асанлыгла реаллашдырыр» (2286). «Тәнгидчинин» бу јени үсулу мәнә сахтакарлыг јолу илә белә бир фикрн иснад вермәјә

* Бах: бу чилд, сәһ. 57. *Ред.*

әсасланыр ки, куја капитализм даими бир пропорсионаллыг олмасыны тә'мин едир. Лакин «јалныз бир сыра даими тәрәддүдләр нәтичәсиндә орта кәмијјәт олараг мүәјјәнләшән» дејил, шүурлу олараг давам етдирилән даими пропорсионаллыг доғрудан да планлылыг демәк оларды (ч. Сквортсовун ситат кәтирдији јердә мән мәһз буну көстәрмишәм). Мән ачыг-ајдын дејирәм ки, пропорсионаллыгы (вә ја ујғунлуғу) нәзәрнијјә *«фәрз едир»*, һәгигәтдә исә о *«даими позулур»* вә пропорсионаллыг јарадылмасы үчүн, јә'ни капиталын бир чүр бөлкүсүнүн башга чүр бөлкүсү илә әвәз олунмасы үчүн *«бөһран олмалыдыр»* (курсивлә јазылан сөзләрин һамысы ч. Сквортсовун ситат кәтирдији һәмин 26-чы сәһифәдәдир)* Суал олунур, бир тәнгидчи ки өз әлејһдарынын *даими позулан* бир пропорсионаллыг јаратмаг үчүн капитализмә *бөһран лазым* олдуғундан бәһс етдији ејни сәһифәјә вә ејни абзаса әсасланыб, капитализмин планлы истеһсала чеврилмәсинин онун адына чыхыр, белә бир тәнгидчи һаггында нә дүшүнмәк олар??

II

Ч-б Сквортсовун мәгаләсинин икинчи һиссәсиндә, мәним китабымда гејд вә тәһлил олунан фактларын тәнгидинә һәср олунмуш һиссәсиндә кечирик. Көрәсән һеч олмазса бурада биз ч. Сквортсовун хүсуси мәшғул олдуғу мәсәләләр сәһәсиндә аз-чох чидди бир тәнгидә раст кәләчәјикми?

Ичтимаи әмәк бөлкүсү әмтәә тәсәрруфатынын әсасыдыр вә дахили базар јарапмасынын әсас просесидир, — дејә ч. Сквортсов мәним сөзләримин ситат кәтирир,—«садәчә «әмәк бөлкүсү», күман етмәк лазымдыр ки, ичтимаи олмајан «әмәк бөлкүсү исә мануфактураның әсасыдыр...». Бу «истеһза гәсди илә» тәнгидчи чәмијјәтдәки әмәк бөлкүсү илә с'малатханадакы әмәк бөлкүсү арасында олан ади фәрги баша дүшмәдијини көстәрир: биринчи әмәк бөлкүсү бир-бириндән

* Бах: бу илд, сәһ. 57—58. *Ред.*

ајры ишләнән, мүстәгил һалда вә бир-бириндән асылы олмајараг мүхтәлиф мәһсуллар истеһсал едиб мүбадиләјә бурахан әмтәә истеһсалчыларыны јарадыр (әмтәә тәсәррүфаты шәраитиндә јарадыр. — бу шәрти мән ачыг-ајдын көстәрмишәм, буна көрә дә ч. Сквортсовун һинд ичмасындакы әмәк бөлкүсүнү хатырлатмасы, бу мүәллифин Марксдан мәсәләјә аид олмајан ситатлар кәтирмәкдә ачыначаглы һәвәскар олдуғуну көстәрир); икинчи әмәк бөлкүсү истеһсалчыларыи јалныз е'малатханадакы мөвгејини дәјишдирир, истеһсалчыларын чәмијјәтә мүнасибәтини дәјишдирмир. Бәннимчә, мәһз буна көрә дә Маркс бә'зән «ичтимаи әмәк бөлкүсү»*, бә'зән дә садәчә олараг әмәк бөлкүсү дејир. Әкәр ч. Сквортсов башга фикирдәдирсә, онда зәһмли, лакин тамамилә мә'насыз гејдләрдән әл чәкиб өз фикрини шәрһ вә изаһ етмәли иди.

«Әмәк бөлкүсү һеч дә мануфактураиыи сәчиҗјәви әламәти дејилдир, чүнки фабрикдә дә әмәк бөлкүсү вардыр».

Чох әчәб, ч. Сквортсов! Мәкәр мәним китабымда мануфактура фабрикдән јалныз бу әламәтләми фәрглөнир? Әкәр тәнгидчи «мануфактураныи сәчиҗјәви әламәтләрини» мәним дүзкүн башa дүшүб-дүшмәдијими аз-чох чидди арашдырмаг истәсәјдн (бу чох мараглы мәсәләдир вә һеч дә илк нәзәрдә көрүндүјү гәдәр садә бир мәсәлә дејилдир), һаггында бәһс олунан параграфда мәним ачыг-ајдын јазылмыш бу сөзләримин үзәриндән сүкутла кечә биләрдими: «Мануфактура анлајышыныи Маркса көрә әсас әламәтләрини биз ајры бир мүиасибәтлә башга бир јердә сајыб көстәрмишдик — «Етүдләр», 179**» (297***, гејд 1)? «Етүдләр»дә әмәк бөлкүсү, бир сыра башга әламәтләрдән анчаг *бири* кими көстәрилир. Демәли, ч. Скворт-

* «Капитал»ын биринчи чилдинин мануфактура мәсәләсинә һәср едилән он икинчи фәслиндә «Мануфактура дахилиндә әмәк бөлкүсү вә чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсү» сәрлөвһәли хүсуси бир параграф вардыр. Марҗс бу параграфын әввәлиндә дејир: «Мануфактура әмәк бөлкүсү илә һәр бир әмтәә истеһсалынын үмуми әсасыны тәшкил едән ичтимаи әмәк бөлкүсү арасындакы мүнасибәтдән гысача бәһс едәк» («Das Kapital», S. 362)[178]. Бизим ачыглы Јупитерин һәрәкәтини бунунла тутушдурмаг чох ибрәтли дејилми?

** Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 427—429. *Ред.*

*** Бах: бу чилд, сәһ. 408. *Ред.*

совун мәгаләсини охуҹаиларда мәним бахышларым һаггында тамамилә ҹанлыш тәсәввүр ҹарана биләрди вә тәнгидчинин өз бахышлары һаггында гәтиҹҹән һеч бир тәсәввүр һасил ола бнлмәзди.

Сонра. «Кустар» пешәләри дејилән бир чох пешәләри рус капитализминин мануфактура мәрһәләси кими көстәрмәк тәшәббүсү, сәһв етмирәмсә, *илк дәфә* мәним китабымда ирәли сүрүлән бир тәшәббүсдүр вә ајдындыр ки, мәи әсла бу мәсәләии тамамилә һәлл олуимуш һесаб етмәк фикриндә дејиләм (хүсусән она көрә ки, бу мәсәлә мәним китабымда мә'лум бир хүсуси иөгтеҹи-иәзәрдән тәһлил олуиур). Буна көрә дә мәи өз бахышларымын тәнгид олунаҹағыны әввәлчәдән көзләҹирдим, һәм дә бөҹүк бир әсасла вә бөҹүк бир марагла көзләҹирдим, чүнки артыг бә'зи рус марксистләри буидан бир гәдәр фәргли олан өз бахышларыиы ирәли сүрмәкдә идиләр (бах: сәһ. 437* «Капитализмии инкишафы», гејд). Бу мәсәләҹә ч. П. Сквортсов нечә ҹаиашмышдыр? Онун «тәнгиди» тамамилә белә көзәл бир гыса зәһмли нәсиһәтдән ибарәтдир ки, «филан-филан илләрдә бу вә ја башга истеһсал саһәсиидә муздлу фәһләләрии сајыны механики сурәтдә сајыб көстәрмәклә, истеһсал мәбләғини көстәрмәклә» кифајәтләнмәк олмаз (2278). Әкәр бу нәсиһәт мәним китабымын фабрик-завод статистикасы мәсәләсинә һәср едилән бөлмәсинә аид дејилсә (ч. Сквортсов бу барәдә бирчә кәлмә дә демир), оида ҹәгии ки, мәһз мануфактура фәслинә, ҹә'ни ҹарыдаи чоху факт мә'луматыидаи ибарәт олан фәслә аиддир. Һәмии факт мә'луматы олмадан кечиимәҹин нечә мүмкүн олачағы сиррини зәһмли тәигидчи ачмыр вә мән ҹенә дә бу фикирдәҹәм ки, китабын гуру диллә ҹазылмасыида төһмәтләндирилмәҹимин ејби ҹохдур, тәки охучуда бслә бир тәсәввүр оҹаимасыи ки, куҹа мәним бахышым Русиҹаја аид мә'луматын тәдгигинә дејил, «Капитал»дан «ситатлар кәтирилмәсинә» әсасланыр. Әкәр ч. Сквортсов мәним фактлары «механики» сурәтдә садаладығымы зәнн едирсә, демәли, VI фәслин 2-чи ҹарысында һәмин мә'лу-

* Бах: бу чилд, сәһ. 585—586. *Ред.*

матдан чыхардығым вә VII фәслин XII §-ында тәкрар етдијим нәтичәләри јанлыш һесаб еднр? — демәли, о разы дејилдир ки, бу мә'лумат пешәнин хүсуси гурулушуну көстәрир вә бу гурулуш: 1) техникадын, 2) игтисадијјатын вә 3) мәдәнијјәтин хүсуси уклады илә әлагәдардыр? Ачыглы тәһлндләр кәнара бурахылса гәтијјән һеч бир мәзмуну галмајан өз «тәнгидиндә» зәһмли Јупитер бу барәдә бирчә кәлмә дә данышмыр. Бу, ахы һеч кифајәт дејилдир, мөһтәрәм ч. Сквортсов!

Әмтәә тәсәрруфатынын инкишафында кәндли веркиләрнин ролу мәсәләсинә кечәк. Мән иддиа едирдим ки, веркиләр вахты илә мүбадиләнин инкишафында мүһүм амил олмушдур, лакин инди әмтәә тәсәрруфаты о гәдәр дирчәлмишдир ки, веркиләрин бу әһәмијјәти «чох арха сыраја кечир». Ч-б Сквортсов мәним бу фикримә гаршы «әмтәә фетишизми», һәр шеји бирләшдирмәк, «там гүдрәтли», әмтәә истеһсалынын гүдрәти вә башга бу кими бир јығын ачыначаглы вә дәһшәтли сөзләр јағдырыр, лакин — һејһат! — бу кәскин сөзләр анчаг мәним чыхардығым нәтичәни тәкзиб етмәкдә зәһмли тәнгидчинин ачизлијини пәрдәләјир. Ч-б Сквортсов јазыр: «ч. Илјнин бир чох чәһәтдән бәнзәдији ч. Каутски дә»... («әмтәә фетишистинә» «бәнзәјиши олан», «Капитал»ы әсла баша дүшмәјән вә «буржуа бахышларынын» әсири ч. Илјинә бәнзәјән јазыг «ч. Каутски»! Көрәсән «һөгнги» марксистин вурдуғу зәрбәдән о өзүнә кәлә биләчәкми?) ... «һәтта о да дејир ки, кәндлиләрин натура мүкәлләфијјәтләринин пул мүкәлләфијјәтләринә чеврилмәси кәндлиләрин пула олан тәләбатыны артырыр» (2288). Чох әчәб, зәһмли ч. тәнгидчи, анчаг башга тәләбат вә еһтијачлара чәкилән хәрчә нисбәтән *кәндлиләрин пул хәрчләриндә* веркиләрин нә кими рол ојнамасы мәсәләсинә бунун ки гәтијјән дәхли јохдур! Каутски *бу* мәсәләјә һеч *тохунмур* — ч. Сквортсов јерсиз ситатлар кәтирмәкдә өз көзәл исте'дадыны дөнә-дөнә бүрүзә верир. Ч-б Сквортсов өзүнүн икинчи е'тиразыны ирәли сүрәрәк дејир: «һәтта бүдчә мә'луматына әсасән дә изаһ олунмамыш әсас мәсәлә ондан ибарәтдир ки, аты олмајан бир кәндли веркн вермәк үчүн 25 манат пулу

һарадан тапачагдыр» (пул хәрчинин 25 *фаизини,* 100 манатын 25 манатыны ч. Сквортсов садәчә дөндәриб 25 манат етмишдир!) «аты олан кәндли 10 манат пулу һарадан тапачагдыр? — әсас мәсәлә һеч дә ондан ибарәт дејилдир ки, кәндлиләрин бүтүн пул хәрчләриндә веркиләр кәлирин нә гәдәрнин (?) тәшкил еднр» (2290). Мән ч. Сквортсова мәсләһәт көрүрәм кн, өз диггәтәлајиг кәшфн: әлејһдары тамамнлә мәһв едән ән јени вә ән әсас «елми тәнгид» үчүн патент көтүрсүн. Сизнн әлејһдарыныз өз китабынын бир нечә јүз сәһифәсинин бнрндә һәмчинин, бүтүн пул хәрчләрндә верки хәрчләрнин нә гәдәр тәшкил етмәси мәсәләсини нрәлн сүрүр; бу јери ситат кәтириб сахтакарлыг јолу нлә әлејһдарыныза *башга* бир мәсәләни испад версәниз, дәрһал көзәлчә сүбут стмиш оларсыныз кн, әлејһдарыныз «әмтәә фетишистидир», аты олмајан јазыг кәндлинин 25 манаты һарадан тапачағыны дүшүнмәјән бир залымдыр! Сонра да китабын башга сәһифәләрини, веркиләрин кәлирә нисбәти, кәлирләрин тәркиби вә мәнбәји һаггында сәһифәләрн ихтисара салыб бунунла да әлејһдарынызын көрүшләрнинн «буржуа көрүшләрн олдуғуну» сүбут стмиш оларсыныз. Догрудан да, патент көтүрүн, ч. Сквортсов!

Ч-б Сквортсовун бу кәшфдән нечә истифадә етднјини көстәрән башга бир нүмунәчик. Охучудан каһиш еднрәм диггәт версин: белә «елми тәнгид» инчиләри надир тапылан шеjдир.

Бурада јенә дә һәмин 101-чи* сәһифәдән, јә'ни кәндли веркиләри мәсәләсинә даир бүдчә мә'луматынын арашдырылдығы сәһифәдән бәһс олунур. Мән кәндлинин пул хәрчләриндә веркиләрин ролуну көстәрәрәк сөзүмә давам едиб дејирәм: «Лакин биз мүбадиләнин ишкишафында веркиләрнн ролундан дејил, бу веркиләрин кәлирә нисбәтиндән данышсаг, һәмин нисбәтин сон дәрәчә јүксәк олдуғуну көрәрик. Ислаһатдан габагкы дөвр ән'әнәләриниn мүасир кәндлиләр үчүн нә гәдәр ағыр бир јүк олдуғуну, хырда әкинчнинн вә ја һәтта пај торпағы олан муздурун үмумн хәрчиннн једдидә

* Бах: бу чилд, сәһ. 158. *Ред.*

бир һиссәсини тәшкил едән веркиләрин олмасы ән габарыг бир шәкилдә көстәрир. Бундан әлавә, веркиләрин ичма дахилиндәки бөлкүсү сон дәрәчә гејри-бәрабәрдир: кәндли нә гәдәр чох таваналыдырса, веркн онун бүтүн харчининн бир о гәдәр аз һиссәсини тәшкил едир. Атсыз кәндли өз кәлирини инсбәтән, чохатлы кәндлидән тәхминән үч гат артыг веркн верир (харчиләрин бөлкүсү һаггында јухарыдакы кичик чәдвәлә бах)...». Охудугларына аз-чох диггәтлә јанашан һәр бир охучунун гаршысына тәбии олараг белә бир суал чыхмалыдыр: бүдчәләр нәнкн јалныз мүхтәлиф ичмадан, һәтта мүхтәлиф газалардан олан кәндлиләрин тәсәррүфатларына аид олдуғу һалда, нә үчүн мән веркиләрин ичма дахилиндәки бөлкүсүндән данышырам? Бурада бөлкүнүн гејри-бәрабәр олмасы бәлкә тәсадүфидир, — бәлкә бу гејри-бәрабәрлик, типик бүдчәләр дүзәлтмәк үчүн тәсәррүфатларын көтүрүлдүју мүхтәлиф газаларда вә ја мүхтәлиф ичмаларда бир десјатин пај торпағына гојулан веркининн мүхтәлиф олмасындан иәлн кәлир? Мәһз бу лабүд е'тиразы арадан галдырмаг үчүн мән дедикләримни ардыча дәрһал изаһ едирәм ки: «*...Биз веркиләрин ичма дахилиндәки бөлкүсүндән она көрә бәһс едирик ки, 1 десјатин пај торпағына дүшән верки вә мүкәлләфијјәтләр көтүрүлсә, бунларын мигдары тәхминән бәрабәр чыхар...*». Әкәр тәнгидчи бу сөзләри јохламаг истәсәјди, 96-чы* сәһифәдәки чәдвәли (1 тәсәррүфата дүшән верки мүкәлләфијјәтләрин һәчмини) 102-чи** сәһифәдәки чәдвәл илә (1 һәјәтә дүшән пај торпағынын гәдәри илә) тутушдурарды вә асанлыгла јәгин едәрди ки, бүдчә тәсәррүфатларының мүхтәлиф ичмаларә вә һәтта мүхтәлиф газалара аид олмасына бахмајараг, бүдчә мә'луматына көрә доғрудан да 1 десјатин пај торпағына дүшән веркн вә мүкәлләфијјәтләрин һәчми, *демәк олар*, бәрабәрдир.

Инди көрүн ҹ. тәнгидчи өз оппонентини *нәлими үсуллары* мәһв едир. 1 десјатин пај торпағына дүшән веркн һаггында мәним курсивлә верилмиш сөзләримдән

* Бах: бу чилд, сәһ. 153. *Ред.*
** Бах: јенә орада, сәһ. 160. *Ред.*

јапышыр; *көрмүр* (sic!) ки, бу сөзләр *јалныз будаја мә'луматына* аиддир; һәмин сөзләрә белә бир мә'на верир ки, куја 1 десјатин пај торпағына дүшән веркиләрин мигдары үмумиҗәтлә бүтүн рус кәндлиләри арасында, демәк олар, бәрабәрдир; өзүнү галиб һисс едән тәнгидчи бу сон «нәтичә» үстүндә мәни земство статистикасы әсәрләри илә таныш олмамагда тәгсирләндирир вә ики чәдвәл көтүрүб белә (һамыја мә'лум) бир факты сүбут етмәк истәјир ки, мүхтәлиф ичмаларда, волостларда, гәзаларда 1 десјатин пај торпағына дүшән веркиләрин һәчми һеч дә бәрабәр дејилдир. Бу һоггабазлыгдан сонра тәнгидчи бир дә әлавә едиб дејир: «Доғрудан да, *ејни мигдар* пај торпағы алмыш олан ичма дахилиндә веркиләрин һәчми тәхминән дејил, јәгин бәрабәрдир. Бүтүн мәсәлә ондадыр ки, ч. Илјин һансы ичмадан бәһс етдијини билмир. Ч-б Илјинин земство статистикасы мә'луматындан суи-истифадә етмәсинә сон гојмаг үчүн» вә и. а... (2292). Мәни чох марагландыран будур ки, көрәсән елми әдәбиҗјатда башга белә бир тәнгид нүмунәси тапмаг олармы?

Мәним китабымда көстәрилән бүдчә мә'луматының тамамилә «јарарсыз» олдуғуну «сүбут етмәк» үчүн ч. Сквортсовун ишләтдији үсулларла таныш олдугдан сонра јәгин ки, биз бүдчә мә'луматындан истифадә олунмасының өзүнә гаршы тәнгидчинин өз наразылығыны ифадә етмәк үчүн ишләтдији кәскин (вә зәиф) ибарәләрин үстүндән кечә биләрик. Ч-б Сквортсов бүдчәләр һаггында *күтләви* мә'лумат тәләб едиркән, јәгин ки, јенә мәсәләјә дәхли олмајан шејләрдән данышыр, чүнки *конкрет* тәсәррүфатлар һаггында мәним истифадә етдијим мә'лумат һеч вахт күтләви *олмур вә ола да билмәз*. Конкрет тәсәррүфатларын бүдчәләринә дair әдәбиҗјаты мән тәнгид олунан параграфын әввәлиндә көстәрмишәм вә әкәр тәнгидчи мәним көстәрдикләримми тамамласајды вә ја ислаһ етсәјди, әлбәттә, мән она аиҗаг миннәтдар олардым. Лакин ч. Сквортсов мәсәләнин маһиҗјәтинә тохунмадан «тәнгид етмәји» бачарыр! Бүдчә мә'луматына көрә вә «күтләви мә'лумата» көрә 1 атсыз тәсәррүфата вә 1 тәкатлы тәсәррүфата дүшән апләнин, әкинин, ичарәнин орта мигдары-

ны вә һејванларын сајыны мүгајисә етмәк јолу илә бүдчәләрин типиклијини сүбут етмәк тәшәббүсүнү (мәним китабымын 102-чи* сәһифәсиндә) зәһмли тәнгидчи садәчә «гәрибә һал» адландырыр; сәбәби исә мә'лум дејилдир; бәлкә бунун да сәбәби бир «тәнгидчинин» Чичиков сөзүнү күлмәли һесаб етмәсинин сәбәби кимидир? Бүдчәләр «артыг јалныз она көрә типик дејилдир ки, пајыздан башлајыб тахыл сатылмасы вә јазда тахыл алынмасы һалларына Воронеж губернијасында чох аз тәсадүф олундуғу һалда, бүтүн Русијада» белә сатыш, куја ч. Ник. — он тәрәфиндән сүбут едилмишдир (229). Догрудан да әбәс дејилмәмишдир ки, les beaux esprits se rencontrent**: «һәгиги» марксист ч. Павел Сквортсов «һәгиги» марксист ч. Николај — онун иддиасы илә земство статистикасы мә'луматы арасында зиддијјәтә раст кәләрәк тәрәддүд етмәдән мәсәләни, ч. Ник. — онун сөзләринин доғру олмамасы вә ја чох үмуми сөзләр олмасы мә'насында дејил, мә'луматын типик олмамасы мә'насында һәлл едир. Бир дә: пајызда тахыл сатылмасы илә јазда тахыл алынмасы мәсәләсинин, бу мәсәләни арашдырмаг үчүн мәним һеч дә истифадә етмәдијим бүдчәләрин типик олуб-олмамасы әтрафындакы мүбаһисәјә нә дәхли вар?

III

Сахтакарлыглары ајдынлашдырмаг кими сәмәрәсиз бир ишин көрдүкдән сонра, нәһајәт, әсил мәсәлә һагғында е'тираза раст кәлмәк хошдур, һәрчәнд бу е'тираз јенә ч. Сквортсовун, көрүнүр, чох ишандырычы һесаб етдији ејни зәһмли сөзләрлә («фетишизм», «әсла анламамаг» кими сөзләрлә) ифадә едилмишдир вә бу һалда тәнгидчинин өз бахышларының ајдын шәрһини көрмәк әвәзинә бу бахышлары ашчаг еһтимал етмәк лазым кәлир. Ч-б Сквортсов мәним бахышымын «әсәрин һәр јериндә габарыг бир сурәтдә нәзәрә чарпдығыны» сөјләмәкдә тамамилә һаглыдыр.

Арамыздакы ихтилафы даһа ајдын көстәрмәк үчүн

* Бах: бу чилд, сәһ. 161—162. *Ред.*

** — бөјүк инсанлар бир-бирләрини баша дүшүрләр. *Ред.*

бир-бириnә әкс олан бахышларын ики ифрат ифадәсини мүгајисә едәчәјәм: ч. Сквортсов јәгин күман едир (һеч олмазса онун е'тиразларындан белә аилашылыр) ки, кәндлиләр азад олунаркән нә гәдәр аз торпаг алмыш олсајдылар вә бу торпағы нә гәдәр баһа алмыш олсајдылар, Русијада капитализм бир о гәдәр сүр'әтлә инкишаф едәрди. Мән бунун әксини дүшүнүрәм: *кәндлиләр азад олунаркән нә гәдәр чох торпаг алсајдылар вә бу торпағы нә гәдәр учуз алсајдылар, Русијада капитализм бир о гәдәр сүр'әтлә, бир о гәдәр кениш вә сәрбәст инкишаф едәрди,* әһалинин јашајыш сәвијјәси бир о гәдәр јүксәк оларды, дахили базар бир о гәдәр кениш оларды, истеһсалда машынлар бир о гәдәр сүр'әтлә тәтбиг олунарды, бир сөзлә, Русијанын игтисади инкишафы Американын игтисади инкишафына бир о гәдәр чох бәнзәрди. Бу сонунчу фикрин доғрулуғуну, мәним нәзәримчә, сүбут едән ики чәһәти көстәрмәклә кифајәтләнәчәјәм: 1) биздә торпаг азлығы вә верҝиләрин ағырлығы үзүндән чох кениш бир әразидә хүсуси саһибкар тәсәррүфатына мәхсус ишләјиб өдәмә системи, јә'ни әсла капитализм дејил, тәһкимчилијин билаваситә галыглары* кениш јајылмышдыр; 2) мәһз бизим учгарларда, јә'ни тәһкимчилик үсулунун ја һеч олмадығы, ја да чох зәиф олдуғу јерләрдә, торпаг азлығындан, ишләјиб өдәмә үсулундан вә верҝиләрин ағырлығындан кәндлиләрин аз сыхышты чәкдикләри јерләрдә әкинчиликдә капитализм даһа чох инкишаф етмишдир. Белә бир мүгајисә мәһз «бир ичтимаи формасијадан башгасына кечмәк» шәртләрини тәһлил етмәк үчүн лазымдыр, зира ч. Сквортсов мәни чох зәһмли вә әсассыз олараг төһмәтләндирib дејир ки, куја мән бу шәрглəри нәзәрә алмамышам.

---

* Јери кәлмишкән демәлијәм ки, бу сон мүддәаны (ишләјиб өдәмәнин тәһкимчилик галығы олдуғу мүддәасыны) мән өз китабымда ачыгча көстәрмишәм. Ч-б Сквортсов бу барәдә данышмыр, ишләјиб өдәмәнин әслиндә «Русская Правда» вахтындан давам етдији һагтында сөзләримдән јалныыр вә бу мүнасибәтлә һиддәтләнир. Бурада һәм Кључевскидән ситат кәтирилир, һәм XII әсрдәки дахили базарлар, һәм әмтәә фетишизми көстәрилир, һәм дә иддиа едилир ки, мәним китабымда «әмтәә истеһсалы «Русская Правда» заманындан [sic!] башламыш тәһлилдә (sic!!) е'тибарсыз вә һәр шеји изаһ едән бир принсиплир». Көрүнүр, бу јенә, мәгаләнин әввәлиндә онсуз да кәрәк ки, һәддиндән артыг мәшғул олдуғум һәмин «чхи-чхи» нөвлү тәнгиддир.

Ч[illegible]-б Сквортсовун кəндлн тəсəррүфатымызда баш верəн игтисади просеслярə олан бахышларынын сон дəрəчə шаблон бахышлар олдуғу, бнр jердəн башга jерə көчмək һаггында вə орта əср сəдлярини капитализмин jыхмасы һаггындакы мүлаһизəляриндə дə ашкара чыхыр. Мəкəр мəн ч. Павел Сквортсову ч. Николај — он илə мүгajисə етмəкдə һаглы дejнлдим? Онларын һəр нкнсн бнр jсрдəн башга jерə көчмək мəсəляснни бу мəсəлəjə «əһəмиjjət верəнляриң» бахышларына гаршы чох садə вə чох мənфн бнр фнкнр jернтмək васитəси илə «һəлл едирляр». Лакин белə бир нəтичə jалныз тамамилə мүчəррəд... чejнənмиш сөзлярлə кифajətлəнən ən ибтидаи... jə'ни «һəгиги» марксизм үчүн jарарлыдыр. Бнр jердəн башга jерə көчмək мəсəляснnə «əһəмиjjət вермək» нə демəкдир? Əкəр бу сөзляр һərфи мə'нада баша дүшүляpсə, онда ағлы башында вə jахшы һафнзəси олан бирчə нəфəр нгтисадчы əһалнннн һəр нл бнр jердəн башга jерə көчмəсннə *əһəмиjjət вермəjə* бнляpмн? Əкəр бу сөзляр хүсусн олараг *капитализм* мə'насында баша дүшүляpсə, онда ч. Сквортсов, əввəлəн, мəннм фнкрнмн тəһриф еднр, чүнки мəн онун ситат кəтнрднjн jердə мəһз бунун əксини дejирəм. Икинчиси, өз вəзифəсини Русjанын нгтисадн гурулушунун вə инкншафынын хүсусиjjətлярнни тəдгнг етмəкдə көрəн (Марксдан ətрафлы вə чох вахт jерснз снтатлар кəтнрмəкдə көрмəjən) нгтисадчы гаршысына һөкмən белə бир суал гojмалыдыр: Русjада əһалнннп бнр jердəн башга jерə көчмəсннпн мəһз нə кими тə'сири олур? Мəн бу мəсəляни ajрыча тəдгнг етмəjəрək, ч. Сквортсовун көстəрдиjи jердə гejд етмишəм кн, кəндлиляриң тəбəгəляшмəси мəсəляснnə даир мəним чыхардығым нəтичəляр ч. Гурвичин чыхардығы нəтичə нлə там аһəнкдардыр*. Бундан əлавə, китабын башга jерляриндə дə мəн əһалинин бнр jердəн башга jсрə көчмəсн мəсəляснндəн дəфəлəрлə бəһс еднрəм. Бəлкə мəннм бу бахышым jанлышдыр,

* Jери кəлмишкəн ч. Гурвич һаггында демəлиjəм ки, ч. Сквортсов марксист əдəбиjjатында ики китабын мүəллифи вə журналларын əмəкдашы кими танынмыш олан бу мүəллифин чыхардығы «нəтичəляpə» өз əсассыз вə ловға-е'тинасыз мүнасибəти илə jалныз өз хүдпəсəндлиjини бүрүзə верир.

лакин ч. Сквортсов ону ислаһ етмәк вә ја тамамламаг үчүн гәтиҹҹәи һеч бир шеј вермир, анчаг, зәһмли тәһидилләрлә мәсәләнин маһиҹҹәтини тамамилә пәрдәләјир. Сонра, мәним сөзләримә әсасланыб ч. Сквортсов бу нәтичәјә кәлир ки, «әмтәә фетишистн инди өз фетишини е'чазкар гүввәсинә инаныр» (sic!). Доғрудан да ки, «мәһв етмишдир»! Лакин, һөрмәтли ч. тәнгидчи, сиз мәним мүлаһизәләримн ишкармы едирсиниз? Нә үчүн өз *әмәли* мүлаһизәләрнишизи охучулара билдирмирсиниз вә *һеч олмазса* бир гәза һаггындакы мә'луматы тәһлил етмирсиниз? Бу ки земство статистикасы илә хүсуси мәшғул олан бир шәхс тәрәфиндән чох тәбии бир иш оларды! Ч-б Сквортсовун һәр кәси горхуда биләчәк — буна ким шүбһә едәр? — дәһшәтли сөзләринә (фетишизм, е'чазкар гүввә) бахмајараг, мәи јенә бу фикримдә галмаға чәсарәт едирәм*.

Нәһајәт, сонунчу мәсәлә, ја'ни һаггында ч. Сквортсовла данышыла *биләчәк* әсил мәсәлә—кәндлиләрә аид земство статистикасы мә'луматының груплашдырылмасы мәсәләсидир. Ч-б Сквортсов земство статистикасы илә хүсуси олараг мәшғул олмуш вә әкәр сәһв ет-

* Ч-б Сквортсовун фикринчә мәним: «Капитализмдән әввәл Русијада әкинчилик бә'зиләри үчүн бир аға иши, аға мәшғәләси иди башгалары үчүн исә бир вәзифә, бир мүкәлләфиҹҹәт иди» (бах: бу чилд, сәһ. 331. *Ред.*) сөзләримдән «белә мә'лум олур ки, там бир ичтиман формасија, тәһкимчилик истеһсал үсулу анчаг аға мәшғәләси имиш». Јох. ч. Сквортсов, бундан һеч дә белә бир шеј «мә'лум олмур», чүнки мән өз јеримдә көстәрмишәм ки, «тәһкимчи тәсәрруфаты мә'лум дүзкүн вә биткин бир систем иди» (129) (бах: бу чилд, сәһ. 196. *Ред.*); бурада исә мән бу системин әламәтләриндән јалныз *бириси* тәсвир етмишдим. «Тәһкимли вә ја әсарәтли кәндли Обломовлары» (152) (бах: сәһ. 227. *Ред.*) кими машһур типләри хатырлајан һәр кәс мүлкәдар тәсәрруфатында «аға мәшғәләси» үнсүрү олдуғуну асанлыгла көрә биләр: — «аға мәшғәләси» ифадәсини ишләтмиш олан земствo статистикачылары да буну көстәрирләр (148) (бах: сәһ. 221. *Ред.*); — һәтта Русијада кәнд тәсәрруфаты машынгајырмасынын инкишафындакы бир дөвр һаггында олан мә'лумат да буну сүбут едир: мүлкәдарларын садәчә олараг харичдән һәм фәһләләр, һәм дә маһыналар кәтирмәк тәшәббүсү (130 вә 153) (бах: сәһ. 199 вә 229. *Ред.*) «аға мәшғәләсиндән» башга бир шеј дејилди — «Мүлк саһиби-падшаһын капитализм тәрәфиндән нә заман вә һарада сәнајечиҹә чевриләчиҹини» (ч. П. С. әбәс јерә күман едир ки, бу категорија јалныз «тәһкимчилик гурулушу» әмәлә кәлмәздән әввәлки» дөврә аиддир; бу категорија тәһкимчилик һүгуғу дөврүнә дә аиддир) «вә асылы кәндлинин сәнајечиҹә нә заман вә һарада чевриләчиҹини, тәәссүф ки, ч. Иваһи көстәрмир» (2293). Мән буну китабымын һәм II, һәм III вә һәм дә хүсусән IV фәслиндә көстәрирәм; орада мәһз әкинчилијин *тичарәт-сәнаје* ишинә чеврилмәсиндән бәһс олунур. Чох ола биләр ки, бу просес һаггында мәним дедикләрим тамамланмаг вә ислаһ олунмаг тәләб едир; мән шүбһә етмирәм ки, һәр бир чидди вә мә'луматлы тәнгидчи буну едә биләрди. ч. Сквортсов исә, тәәссүф ки, садәчә олараг зәһмли тәһлилләрлә мәсәләнин маһиҹҹәтини тамамилә пәрдәләмишдир. Бу ки, аздыр!

мириксə, инди дə мəшғул олмагдадыр: буна көрə дə онун фактлара əсасланан вə бу мүбаһисəли вə сон дəрəчə мараглы мəсəлəни изаһ едən фикирлəр сөјлəјəчəјини көзləмək лазым иди. Мən јазмышдым ки, «бизкəндли һəјətləринин пај торпағына көрə груплашдырылмасыны а limine рədd еднрик вə онлары јалныз тəсərrүфат таванасына көрə (иш һејванына көрə; əкинə көрə) груплашдырмаг үсулундан истифадə еднрик»; сонра мən көстəрмишдим ки, пај торпағына көрə груплашдырма, јə'ни бизнм земство статистикамызда чох кениш јајылмыш олан бу груплашдырма үсулу тамамилə јарарсыздыр, она көрə ки, һəјат (ичма дахилиндə) пај торпағы саһиблијинин бəрабəрлијини позур: бурада пај торпагларынын ичарəјə верилмəси, бунларын тəрк едилмəси, торпағын сатын алынмасы вə ичарəјə көтүрүлмəси, тичарət-сənаје мүəссисələринин вə муздла ишləмəјин əкиичиликлə бирləшмəси кими һамыја мə'лум олан вə кимсə тəрəфиндən инкар едилмəјən фактлары хатырламаг кифајətдир. «Игтисади статистика тəсərrүфатлары груплашдырыркən һөкмən *онларын һəчмини вə типини* əсас көтүрмəлидир» (60)*. Ч-б Сквортсовун «тəнгиди» бундан ибарətдир: «Ч-б Илјин кəндлиләр һаггында статистика мə'луматынын пај торпағына көрə груплашдырылмасындан наразыдыр. Статистика мə'луматыны груплашдырманын ики (sic!) үсулу вардыр. Бунлардан бири тарихи үсулдур; бу үсула əсасən чан сијаһысында көстəрилən адамларын сајына көрə бəрабəр мигдар пај торпағы олан ичмалар там һалында көтүрүлүр (!); дикəр үсул фактлара əсасланан үсулдур; бу үсула əсасən, бəрабəр мигдар пај торпағы олан кəндли тəсərrүфатлары һансы ичмаја мənсуб олурса олсун бир там һалында көтүрүлүр. Тарихи груплашдырма она көрə əһəмнијјətлидир ки, кəндлиләрин тəһкимчилик чəмијјətиндəн капитализм чəмијјətинə нə кими шəраитдə кечдикləрини ајдын көстəрир...» вə н. а. дејəрək, јухарыда көздən кечирилən бу мөвзу һаггында сөзүнү давам етдирир... «Ч. Илјинин тəклиф етдиј груплашдырма кəндлиləри-

* Бах: бу чилд, сəһ. 101. *Ред.*

мизин бир ичтиман формасијадан башгасына кечмәси шәрантинин тарихи анлајышыны тамамилә долашдырар. Ч-б Илјинин тәклифи Алманијада олан пешә сијаһысына (sic!) даһа чох анддыр» (2289). Бу — ч. Сквортсовун өз ихтисасына аид мөвзуја даир тәнгидинин бир нүмунәсидир, һәм дә бу елә бир мәсәләјә анддыр ки, истәнилсә дә бу барәдә Марксдан «ситат кәтирмәк» мүмкүн дејилдир. Суал олунур, мән *һәјәтбаһәјат* мә'луматын груплашдырылмасындан данышдығым һалда, *ичмаларын* «тарихи» груплашдырылмасы һаггында данышмағын буна нә дәхли вар? Мүасир һәјәтбаһәјат мә'луматын груплашдырылмасы һансы е'чазкар јолларла, ичмалар һаггында чохдан гәрарлашмыш тарихи мә'луматы «тамамилә долашдыра» биләр? Ч-б Сквортсов «тарихи» сөзүнү бу мәсәлә һаггында јалныз она көрә ишләдә билир ки, *тарихә архасыны* чевирмишдир: әкәр чан сијаһысы үзрә адамбашына дүшән пај торпағының мигдарына көрә ичмаларын груплашдырылмасы 40 ил бундан әввәлки тарихә анддырсә, онда көзүмүзүн гаршысында кетдикчә даһа бөјүк сүр'әтлә баш верән һаллар да тарихә аид һаллардыр. Сонра, гәтијјән анламаг олмур ки, земство статистикасы илә мәшғул олан вә һәр шејдән јалныз пејғәмбәр әдасы илә данышан бир адам «ики груплашдырма үсулу олдуғуну» (пај торпағына көрә ичмаларын вә јенә пај торпағына көрә һәјәтләрин груплашдырылмасы үсулу олдуғуну) нечә јаза биләр, зира һәр кәс билир ки, *олдугча чох груплашдырма*: һәм әкинә көрә, һәм иш һејванына көрә, һәм ишчиләрә көрә, һәм муздурлара көрә, һәм дә ев саһиби олмаға вә санрәјә көрә груплашдырма *вардыр*. Пај торпағына көрә груплашдырманын «фактлара әсасән груплашдырма» олуб-олмамасы мәһз мүбаһисәли мәсәлә олдуғу бир һалда нечә ч. Сквортсов бу гәдәр е'тинасызлыгла вә *әсла һеч бир әсас көстәрмәдән* пај торпағына көрә груплашдырманы, тәкчә буну *фактлара әсасән груплашдырма* с'лаш *едә биләр?* Мән бир сыра гәзалары мисал кәтирib көстәрирәм ки, пај торпағының тәсәрруфатлар арасында бөлкүсү һәлә индијәдәк ичбәтән артыг дәрәчәдә «бәрабәр» бөлкүдүр (мүхтәлиф

тәзаларда вә ја гәза групларында әһалинин 26—30%-ни тәшкил едән 20% варлы һәјәтләрә пај торпағының 29—36%-и дүшүр), һалбуки тәсәррүфатларын, иш һејванларының, әкинләрин, тәкмилләшдирилмиш аләтләрин вә сапрәнин *фе'лән* бөлкүсүндәки бәрабәрлик истиснасыз олараг *һәр јердә мүгајисә едилмәз дәрәчәдә аздыр*. Ч-б Сквортсов мәсәләнин маһијјәтиндән бир колмә дә данышмајараг, мәним мүддәаларымы тәнгид етмәк вә һәтта писләмәк мәһарәти көстәрир.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, мән статистика мүтәхәссиси олмадығым үчүн груплашдырма мәсәләсинин һәлл етмәк иддиасында әсла олмамышам. Лакин мән күман едирәм ки, земство статистикасының әсас мәсәләләриндән (һәјатбәһәјат мә'луматы груплашдырмаг үсуллары мәсәләси исә мәһз, ч. Сквортсовун ситат кәтирдији јердә мәним көстәрдијим кими, әсас мәсәләдир) һеч дә тәкчә земство статистикачылары дејил, һәм дә бүтүн игтисадчылар даныша биләрләр вә һәтта данышмаға борчлудурлар. Русијанын игтисади һәјатыны тәдгиг сдән бир игтисадчынын земство статистикасы мә'луматындан истифадә етмәдән кечинә биләчәјини тәсәввүр етмәк олмаз вә әкәр земство статистикасы илә игтисадчыларын ишн арасында әлагә олмаса, онда бунларын һеч бири гәнаәтбәхш нәтичәләр әлдә едә билмәз. Пај торпағына көрә групларын фактлара әсасланан гәнаәтбәхш групларын *олмадығыны* артыг земство статистикачыларынын өзләри дә тисмән е'тираф етмишләр; онлар иш һејванларына көрә вә әкинләрә көрә бир сыра группларын вермишләр ки, мән дә өз китабымда бунлардан истифадә етмишәм. Мәһз инди, мәсәләнин мүһүмлүјү, демәк олар, бүтүн марксистләр тәрәфиндән хүсусилә гејд едилдији вә башга мәсләкләрә мәнсуб игтисадчылар тәрәфиндән дә инкар едилмәдији бир заманда бу мәсәләни јенидән нәзәрдән кечирмәк хүсусилә вачибдир. Ч-б Сквортсов исә тәнгид етмәк әвәзинә тәкәббүрлү, лакин тамамилә мәзмунсуз ибарәләр ишләдиб дејир: «кәндли тәсәррүфатының истеһсалыны вә тәкрар истеһсалыны әтрафлы һесаба алан земство мәчмуәләринин јекун мә'луматы лазымдыр ки, истәјән һәр бир шәхс

белә бир мәчмуәни әлинә алыб ч. Илјинин, Постниковун вә Гурвичин чыхардыглары «нәтичәләри» јохлаја бнлсин» (2292). Бәли, әлбәттә, «јекун лазымдыр», лакин бу сөзләрнн бош сөзләр олараг галмамасы үчүн вә Русијанын индики игтисади гурулушунун, һабелә бу гурулушун тәкамүлүнүн ирәли сүрдүјү әсас проблемләрн бу јекун мә'луматынын һәгигәтән тә'мин едә бнлмәси үчүн јекун мә'луматы үсуллары мәсәләси кнми әсас бнр мәсәләни нрәли сүрмәк вә һәртәрәфли мүзакирә етмәк, һәм дә тәкчә земство статистикачылары арасында вә хүсусән бу вә ја башга земство статистнкасы бүросунун дөрд дивары арасында дејил, һөкмән үмуми әдәбијјатда мүзакирә етмәк лазымдыр. Мәи бу мәсәләнн өз китабымда ирәли сүрмүшәм вә ону һәлл етмәк үчүн јол тапмаға чалышмышам. Ону дүзкүн һәлл еднб-етмәдијимн, әлбәттә, мән кәсднрә бнлмәрәм; лакнн мәним һаггым вар белә бир нәтичә чыхарым кн, ч. Сквортсов нә гәдәр зәhмли көрүнмәјә чалышса да, бу мәсәлә һаггында әсла һеч бнр шеј демәмишдир, әслиндә һеч бнр әсас олмадан көhнәлији мүдафиә стмәјә, һәлә 1885-чи нлдә көhнәлмиш олан нөгтеји-нәзәри мүдафнә етмәјә галхмышдыр («Капитализмин инкншафы» әсәрнинн 58-чи* сәhифәсиндәки 2-чи гејдә бах; мән орада ч-б В. В.-нин «Јенн типли јерли статистнка әсәрләрн» мәгаләсиндән ситат кәтирирәм, орада ч. В. В. е'тираф едир ки, «рәгәм мә'луматыны кәнд вә ја ичма кимн кәндлиләрнн ән мүхтәлнф игтисади груплар гармагарышығына әсасән дејил, һәмнн групларын өзләрнnә әсасән тәртиб етмәк лазымдыр»; орада мән суал едирәм ки, бу ән мүхтәлнф груплара анд мә'луматдан ч. В. В. өзү нә үчүн бнр дәфә дә олса нстифадә етмәмишдир).

Нәhаjәт, «ортодоксија» һаггында бнр нечә кәлмә демәк истәјирәм; ч. П. Сквортсовун «һәгнги» марксист ролунда чыхыш етмәси, мәним, бслә демәк олар ки, өзмөвгејими мүмкүн гәдәр даһа дүрүст мүәјјән етмәјнми хүсуснлә тәләб стдији үчүн, «ортодоксија» һаггында

* Бах: бу чилд, сәh. 99. *Ред.*

дејәчәјим сөзләр јерсиз олмаз. Мән ч-б. Б. Авилову гәтијјән ч. Сквортсовла бир сыраја гојмаг истәмирәм, лакин «Научное Обозрение»нин һәмин китабында ч. Авиловун дәрч едилмиш мәгаләсинин бир јеринә тохунмағы лазым билирәм. Ч-б. Б. Авилов Postscriptum-ун* ахырында дејир: «ч. Илјин «ортодоксија» тәрәфдарыдыр. *Лакин кәрәк ки «ортодоксија» үчүн, јә'ни Марксы садәчә тәфсир етмәк* үчүн һәлә чох јер вардыр...» (сәһ. 2308). Мәнә елә кәлир ки, курсивлә нөзәрә чарпдырдығым сөзләр јегин јанлышлыг нәтичәсидир, чүнки тамамилә ајдын демишәм ки, *ортодоксијаны мән һеч дә Марксын садәчә тәфсири мә'насында баша дүшмүрәм.* Мәһз ч. Б. Авилову нәзәрдә тутдуғу мәгаләдә: «Јох, јахшысы будур, «ортодоксија бајрағы алтында» галаг» сөзләриндән сонра дәрһал белә дејилир: «Буна инанмајачағыг ки, ортодоксија һәр шејн е'тигад әсасында көтүрмәк имканы верир, ортодоксија тәнгиди тәтбиги вә ишкишафын давамыны арадан галдырыр, тарихи мәсәләләри мүчәррәд схемләрлә пәрдәләмәк имканы верир. Доғрудан да бу ағыр күнаһлара батмыш олан ортодокс шакирдләр вардырса, бунун күнаһы һеч дә тамамилә әкс хассәләрә малик олан ортодоксијада дејил, јалныз белә шакирдләрин өзүндәдир» («Научное Обозрение», 1899-чу ил, № 8, сәһ. 1579**)[174]. Беләликлә, мән ајдын демишәм ки, бир шејә дә олса кор-коранә инанмаг, тәнгиди тәтбиги вә ишкишафы рәдд етмәк ағыр бир күнаһдыр, тәтбиг етмәк вә ишкишаф етдирмәк үчүн исә «садәчә тәфсир», јәгин ки, кифајәт дејилдир. «Јени тәнгиди ахын» дејилән чәрәјанын тәрәфдары олан марксистләрлә «ортодоксија» дејилән чәрәјанын тәрәфдары олан марксистләр арасындакы ихтилаф ондан ибарәтдир ки, бунларын һәр икиси марксизми *мүхтәлиф истигамәтләрдә* тәтбиг етмәк вә ишкишаф етдирмәк истәјирләр: бунларын бир гисми марксизмин әсас нәзәријјәләрини мүхтәлиф өлкәләрин дәјишилән шәрантинә вә јерли хүсусијјәтләринә үјғун ишкишаф етдирәрәк, Марксын диалектик материализм нәзәријјәсинин вә сијаси игти-

* Јазыланлара әлавә. *Ред.*

** Бах: Әсәрләри 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 87—88. *Ред.*

сад тә'лимини даһа да ирәлиләдәрәк, ардычыл марксистликдә галмаг истәјир; дикәр гисми исә Марксын тә'лиминин бә'зи чох вә ја аз мүһүм чәһәтләрини рәдд едир, мәсәлән, фәлсәфәдә 'диалектик материализмә тәрәфдар олмајыб јени кантчылыға тәрәфдар олур, сијаси игтисадда исә — Марксын бә'зи нәзәриҹҹәләрини «гәрәзчилик» кими гәләмә верәнләрә вә и. а. тәрәфдар олур. Биринчиләр бунун үстүндә икинчиләри еклектизмдә тәгсирләндирирләр, һәм дә, зәнnимчә, тамамилә һаглы олараг тәгсирләндирирләр. Икинчиләр биринчиләри «ортодокс» адландырырлар; буна көрә дә бу ифадәни ишләдиркән һеч вахт унудулмамалыдыр ки, бу ад онлара мүбаһисә әснасында әлејһдарлар тәрәфиндән верилмишдир, унудулмамалыдыр ки, «ортодокслар» үмумиҹҹәтлә тәнгиди рәдд етмәк дејил, јалныз еклектикләрин «тәнгидини» рәдд едирләр (еклектикләр өзләрини «тәнгид» тәрәфдарлары адландырмаға һаглы олсалар, анчаг она көрә һаглы ола биләрләр ки, фәлсәфә тарихиндә Кантын вә онун ардычылларынын нәзәриҹҹәси «тәнгидчилик», «тәнгиди фәлсәфә» адланыр). Һәмин мәгаләнин өзүндә мән, зәнnимчә, марксизмин еклектик шәкилдә дејил, ардычыл вә там шәкилдә инкишаф етдирилмәсинин нүмајәндәләри олан мүәллифләрин адларыны да чәкмишәм (сәһ. 1569, гејд вә сәһ. 1570, гејд*); бу мүәллифләр марксизми инкишаф етдирмәк үчүн һәм фәлсәфә саһәсиндә, һәм сијаси игтисад саһәсиндә, һәм дә тарих вә сијасәт саһәсиндә мисал үчүн, Зомбарт вә ја Штаммлердән**, ја'ни еклектик көрүшләринин садәчә тәкрар едилмәси инди бир чохлары тәрәфиндән ирәлијә доғру бөјүк аддым һесаб олунан бу адамлардан чох-чох артыг иш көрмүшләр. Еклектик чәрәјан нүмајәндәләринин сон заманлар Ед. Бернштејнин әтрафында груплашдығыны әлавә етмәјимә чәтин ки лүзум вардыр. Мән өз «ортодоксијам» һаггында бу гыса гејдләрлә кифајәтләнирәм, һәм

* Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 75 вә 76. *Red.*

** Г. Куновун Штаммлер әлејһинә һаглы олараг дедији сөзләри мүгајисә ет: Г. Куновун мәгаләсинин бир һиссәси «Научное Обозрение»нин 1899-чу ил нәшриндә тәрҹүмә едилмишдир; сонра Б. Львовун: «Нитиман гануну» мәсәләсини (јенә орада) вә ч. Сади Нүнтерин мәгаләсинин «Научное Обозрение» тәрәфиндән 1900-чү ил үчүн вә'д едилән тәрҹүмәсини мүгајисә ет.

она көрә ки, мәним мәгаләмин мөвзусуна бунун билаваситә дәхли јохдур, һәм дә она көрә ки, бириичиләрин көрүшләрини там әтрафлы шәрһ етмәјә имканым јохдур вә мараглананлары алман әдәбиҹјатына мүрачиәт етдирмәк мәчбуриҹјәтиндәјәм. Русларын бу мәсәләјә данр мүбаһисәләри јалныз алманлар арасындакы мүбаһисәләрин әкс-содасыдыр, буна көрә дә алманларын мүбаһисәләри илә таныш олмадан мүбаһисәләрини маһиҹјәтини тамамилә дүрүст тәсәввүр етмәк олмаз*.

---

* Сон заманлар әдәбиҹјатымызда «тәзаһүр етмәјә башлајан» «јени» «тәнгиди» көрәјән, зәннимчә, мәһз һәмин еклектизмдән ибарәтдир (мүгајисә ет: «Струвенин «Жизнь»дәки мәгаләләри, 1899, № 10 вә 1900, № 2; Т.-Барановскинин «Научное Обозрение»дәки мәгаләләри, 1899, № 5, 1900, № 3). Көстәрилән јазычылардан биринчиси еклектизмә мејлини беш илдән дә чох бундан әввәл өз «Тәнгиди гејдләр»индә «тәзаһүр етдирмәјә» башламышды вә һәмин «Тәнгиди гејдләр» мејдана чыхан кими чамаатын «көзүнү ачыб» һәмин мүәллифин марксизми буржуа елми[175] илә гарышдырдығыны көстәрмәјә тәшәббүс едәлмишди (Струве буну лүтфән јадына сала биләр). Буна көрә дә Струведән белә бир чүмләни ешитмәк тәәччүблүдүр: о дејир: «Маркс нәзәриҹјәсинин «буржуа тәнгиди дејилән (*дејилән* сөзү көрәк ки, әбәс ишләдилмишдир? *В. И.*) тәнгидинә садәчә олараг көз јуммаг вә бу нәзәриҹјәни тәкрар етмәклә, ону башга тәрзлә ифадә етмәклә мәшғул олмаг индиҹәдәк нәһаји фајдасыз, һәтта зәрәрли олмушдур» («Жизнь», № 2, 305). Јалныз буржуа елминә дејил, ифрат чәһаләтпәрәст дәрәчәсинә чатан ән ахмаг нәзәриҹјәләрә дә «садәчә көз јуммаг», әлбәттә, шүбһәсиз зәрәрлидир: бу — үмумн чејнәнмиш сөзләрдир. Лакин буржуа елминә көз јуммајыб ону изләмәк, ондан истифадә етмәк, амма она *тәнгиди* јанашмаг вә дүнјакөрүшүнүн тамлығыны вә мүәјјәнлијини әлдән вермәмәк бир шеҹдир, буржуа елми гаршысында кери чәкилмәк вә, мәсәлән, Марксын «тәрәзлә олмасы» вә н. а. һаггында тамамилә мүәјјән мә'насы вә әһәмиҹјәти олан сөзләри тәкрар етмәк башга шеҹдир. Бир дә әкәр «тәкрар етмәкдән вә башга тәрзлә ифадә етмәкдән» данышмаг лазым кәлирсә, онда доғрудандамы Бем-Баверки вә Визери, Зомбарты вә Штаммлери тәкрар етмәк вә башга тәрздә ифадә етмәк өзүүчүндә Марксы тәкрар етмәкдән вә башга тәрздә ифадә етмәкдән a priori даһа әһәмиҹјәтлидир? Марксы тәкрар етмәјин (фикир верин, рус әдәбиҹјатында) «зәрәрлн» (sic!) олдуғуну көрмәк мәһарәти көстәрән Струве, дәбдә олан буржуа «елминин» дәбдә олан тәсәввүрләрини гејри-тәнгиди бир шәкилдә тәкрар етмәјин зәрәрли олдугуну доғрудандамы көрмәмиш вә көрмүр? Адам көрәк марксизмдән нә гәдәр узаглашсын ки, белә бир нөгтеји-нәзәрә кәлиб чатсын вә индики «фикир сәндәлмәсинә» белә бағышланмаз бир дәрәчәдә «көз јумсун»! Струве өз мәгаләсинин ахырында ајрыча олараг арзу едир ки, «тәнгид» дејиләнин гаидырдығы мәсәләләр һаггында мән өз фикримн сөјләјим. Бу бәрәдә демәлијәм ки, инди мән фәлсәфәдә вә сијаси игтисадда олан мүәјјән еклектик чәрәјан мәсәләси даһа чох мәшғул едир вә вахты кәлдикдә һәмин чәрәјаны мүнтәзәм тәһлил етмәк үмидиндәјәм[176]; еклектизмин... Һәр бир ајрыча «әсас сәһв» вә «әсас антиномијасы» ардынча гачмаг исә (гој мөһтәрәм «тәнгидчиләр» мәни бағышласынлар!) әсла мараглы олмаз. Буна көрә дә мән һәләлик белә бир әкс арзу илә кифајәтләнирәм: гој јени «тәнгиди чәрәјан» тәкчә ишарәләрлә кифајәтләнмәјиб тамамилә ајдын тәзаһүр етсин. Бу нә гәдәр тез олса, бир о гәдәр јахшыдыр, чүнки онда долашыглыг даһа аз олар вә чамаат марксизмлә Маркса гаршы буржуа тәнгидиндәки јени «чәрәјан» арасында олан фәрги бир о гәдәр ајдын дәрк едәр.

ГЕЈДЛӘР

КӨСТӘРИЧИЛӘР

«РУСИЈАДА КАПИТАЛИЗМИН ИНКИШАФЫ» КИТАБЫ ҮЗӘРИНДӘ В. И. ЛЕНИНИН ИШЛӘМӘСИ ТАРИХЛӘРИ

ГЕЈДЛӘР

[1] В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабы үч илдән чох давам едән бөјүк тәдгигат ишинин мәһсулудур. В. И. Ленин Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның иши илә әлагәдар олараг, һәбсә алынандан аз.ыг сопра һәбсханада бу китаб үзәриндә сә'јлә ишләмәјә башламыш вә ону Шушенскоје кәндиндә сүркүндә тамамламышдыр. Лакин о өз китабы үчүн материаллар топламаға әсәри јазмаздан чох-чох әввәл башламышды.

Ленин 1896-чы ил јанварын 2-дә һәбсханадан көндәрдији илк мәктубунда јазыр: «Һәбсә алынан замандан бәри мәни чох мәшғул едән бир планым вардыр, һәм дә кетдикчә бу план мәни даһа артыг мәшғул едир. Мән артыг чохдандыр ки, бир игтисади мәсәлә (е'мал сәнајеси әмтәәләринин өлкә дахилиндә сатышы мәсәләси) илә мәшғулам, бир гәдәр әдәбијјат сечмишәм, мәсәләнин ишләнмәси планыны тутмушам, һәтта бә'зи шејләр јазмышам, һәм дә нәзәрдә тутмушам ки, әсәрим журнал мәгаләси һәчминин ашарса, ону ајрыча китаб һалында нәшр етдирим. Һеч истәмәздим ки, бу әсәрдән әл чәким, инди исә көрүнүр, гаршымда белә бир алтернатив дурур: ја һәмин әсәри бурада јазмалы, ја да ондан тамамилә әл чәкмәли» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 19).

«Русијада капитализмин инкишафы» легал мәтбуат үчүн нәзәрдә тутулмушду, буна көрә дә Ленин өз әсәрини елә шәкилә салмалы вә она елә сәрлөвһә вермәли иди ки, чар сензурасы пәшрә дајандырмасын. Ленин сүркүндән көндәрдији мәктубда јазмышды: «Сензура нәзәрдә тутулдугда сәрлөвһәнин даһа садә вә үстүөртүлү олмасы мүнасибдир» (јенә орада, сәһ. 148).

«Русијада капитализмин инкишафы» үзәриндә ишә башлајаркән Ленин нәзәрә алырды ки, китаб бөјүк, зәһмәтли тәдгигат иши апармағы, чохлу факт материалыны өјрәнмәји вә ишләмәји тәләб едәчәкдир. Кәләчәк китабын планыны вә ја схемини чызыркән Ленин јазмышды:

«Мәним әсәрим ики һиссәјә бөлүндүјү кими, китаблар сијаһысы да ики һиссәјә бөлүнмүшдүр: А. — Үмуми нәзәри һиссә.

Бу һиссә аз китаб тәләб едир, одур ки, мән һәмин һиссәнин һәр һалда јазмаг үмидиндәјәм, — лакин бөјүк һазырлыг ишү тәләб едир. В. — Нәзәри мүддәаларын Русијаја аид мә'луматлара тәтбиг едилмәси. Бу һиссә олдугча чох китаб тәләб едир. Башлыча чәтинлик ашағыдакылардан ибарәтдир: 1) земство нәшрләри. Орасыны дејим ки, бунларын бир гисми мәндә вардыр, бир гисмини (кичик монографијалары) јаздырыб кәтиртмәк, бир гисмини дә таныш статистикачылар васитәси илә әлдә етмәк олар; 2) һөкумәт нәшрләри — комиссијаларын әсәрләри, гурултајларын һесабатлары вә протоколлары вә и. а. Бу, мүһүм шејдир; онлары тапмаг даһа чәтиндир. Бә'зиләри, мәсәлә ки, һәтта чох һиссәси АИЧ (Азад Игтисад Чәмијјәти; 87-чи гејдә бах. *Ред.*) китабханасында вардыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 20—21).

Китаб үзәриндә ишин әсас мәрһәләләри вә шәраити Ленинин гоһумлары илә јазышмаларында, онун гоһум вә силаһдашларынын хатирәләриндә әтрафлы ишыгландырылмышдыр. А. И. Ульјанова-Јелизарова гејд едир ки, Ленин һәбсханада олдугча чох ишләјирди: «О, нәзәрдә тутдуғу ишү үчүн материаллар әлдә етмәкдән өтрү Питер китабханаларындан истифадә етмәји гәрара алмышды, чүнки билирди ки, белә материаллары сүркүндә ала билмәјәчәкдир. О, интенсив ишә башлајараг һәбсханада күлли миггдарда мәнбәләри өјрәнди, күлли миггдарда чыхарышлар етди. Мән она Азад Игтисад Чәмијјәтинин, Елмләр Академијасынын китабханаларындан вә башга елми китабханалардан галаг-галаг китаб дашыјырдым» («Пролетарскаја Революсија» №3, 1924-чү ил, сәһ. 113).

Ленин сүркүнә кедәркән јолда да китаб үзәриндә ишләјирди. 1897-чи ил 15 март тарихли мәктубда о билдирир ки, «гыса мүддәт үчүн көтүрдүју китаблары» нәзәрдән кечирмишдир вә Краснојарскдан кери көндәрмәк нијјәтиндәдир. Краснојарскда дајанаркән Ленин јерли шәһәр китабханасында вә тачир Јудинин шәхси китабханасында фајдалы китабларын вә журнал комплектләринин һамысындан истифадә едир.

Сүркүндә Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» үзәриндә сә'јлә ишләмәкдә давам едирди. Сүркүнә кәлиб чатдыгы вахтдан е'тибарән Ленин өзүнә лазым олан китабларын тапылыб көндәрилмәси үчүн чох чалышырды. О, гоһумларына вә танышларына көндәрдији мәктубларда бу барәдә дәфәләрлә јазыр. 1897-чи илин пајызындан Ленин лазыми материаллары мүнтәзәм алмаға башлады вә јени мәнбәләр үзәриндә, хүсусән сајсыз-һесабсыз статистика мәчмуәләри үзәриндә ишә киришди. Сүркүн чәзасы чәкмәк үчүн Уфадан Шушенскоје кәндинә көчүрүлән Н. К. Крупскаја 1898-чи илин јазында Ленинә чохлу китаб кәтирмишди.

«Русијада капитализмин инкишафы» үзәриндә ишләдији үч ил әрзиндә Ленин Русијанын игтисадијјатына даир бүтүн әдәбијјаты өјрәнмиш вә тәнгиди сурәтдә тәдгиг етмишдир. Китабда 500-дән чох әдәби әсәрин: китабларын, мәчмуәләрин, тәдгигатларын, ичмаларын, мәгаләләрин ады чәкилир вә он-

лардан ситат кәтирилир. Әсликдә Ленин тәрәфиндән өјрәнилән вә истифадә едилән, лакин онун көстәрдији мәнбәләрин сијаһысына дахил олмајан әдәбијјат *гат-гат чохдур*. Лакин елә бу сијаһы да рус капитализминин инкишафыны өјрәнмәк просесиндә Ленинин көрдүјү нәһәнк иш барәдә тәсәввүр верир.

«Русијада капитализмин инкишафы» әсәринин гараламасы 1898-чи илин августунда јазылыб гуртармышды. Лакин бундан сонра да Ленин китаб үзәриндә көркин ишләмәкдә давам етди. Әлјазмасыны гәти ишләјиб дүзәлтмәк чох вахт тәләб едирди. Әлјазмасы үзәриндә иш 1899-чу ил јанварын ахырында баша чатды.

Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны һәлә әлјазмасы һалында охумуш олан јолдаш вә гоһумларының мүлаһизәләриндә диггәтлә гулаг асырды. Китабын һәр фәслинин үзү ајрыча дәфтәрчәјә көчүрүлмүшдү вә ону Н. К. Крупскајадан олавә о заман Минусинск маһалында сүркүндә олан дикәр сосиал-демократлар да охујуб мүзакирә едирдиләр. Шушенскоје кәндиндә јахынлығында сүркүндә олан Г. М. Кржижановски хатырлајыр: «Биз «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны, нечә дејәрләр, «илк охучулары» идик, бизә көндәриләнләри диггәтлә охујур вә сонра өз мүлаһизәләримизлә бирликдә Владимир Иличә гајтарырдыг. О бу чүр мүлаһизәләрлә чох һесаблашырды».

Ленин китабын нәшри, форматы вә чапы һаггында әтрафлы көстәришләр верир, гејд едирди ки, онун сечдији форматда «бүтүн әсәр 30 вәрәгә јерләшәр, китаб там 500 сәһифә олар (сәһифәнин бундан чох олмасы, јәгин ки, артыг вә охучу үчүн јоручу оларды)» (јенә орада, сәһ. 142). О чалышырды ки, китаб баша дүшүлсүн, аплашыглы олсун, чәдвәлләр вә диаграмлар ајдын олсун вә мүәллифин чыхардығы нәтичәләри әјани шәкилдә тәсдиг етсин. Ленин мартын әввәлләриндә китабын илк вәрәгләриниш алмыш вә гоһумларына мәктубунда јаздығы кими бунлардан «олдугча разы галмышды».

«Русијада капитализмин инкишафы» 1899-чу ил мартын ахырында «Владимир Илјин» тәхәллүсү илә чапдан чыхмышды. 1899-чу ил апрелин 15-дә «Русскије Ведомости» гәзетиндә китабын чыхмасы һаггында белә бир е'лан дәрч едилмишди: «*Владимир Илјин.* Русијада капитализмин инкишафы. Ири сәнаје үчүн дахили базар јаранмасы просеси. Гијмәти 2 ман. 50 гәп. 480 сәһ.»

Ленин китабы мајын әввәлиндә алды. Ленин јазыр: «Китабын заһири көркәминдән чох разыјам. Көзәл нәшр едилмишдир...»

«Русијада капитализмин инкишафы» китабының 2400 нүсхәдән ибарәт тиражы чох тез сатылыб гуртарды. Китаб башлыча оларағ сосиал-демократ зијалылар вә тәләбә кәнчләр арасында, һабелә тәблиғатчылар васитәси илә фәһлә дәрнәкләриндә јајылмышды.

Буржуа мәтбуаты Ленинин елми әсәринин үстүндән сүкутла кечмәјә чалышырды. Јалныз 1899-чу илин пајызында илк

ресензијалар дәрч едилди. Ленин бу ресензијалардан бирини «Научное Обозрение» журналының 1900-чү ил май—июн нөмрәләриндә дәрч едилән «Гејри-тәнгиди тәнгид» мәгаләсиндә чох кәскин чаваб вермишди (бах: бу чилд, сәһ. 647—674).

1908-чи илдә «Русијада капитализмин инкишафы» китабының икинчи нәшри чыхды (6-чы гејдә бах). Совет һакимијәти илләри әрзиндә «Русијада капитализмин инкишафы» китабы (1957-чи ил октјабрын 1-нә олан мә'лумата көрә) ССРИ халгларының 20 дилиндә 3 372 000 нүсхә үмуми тиражла 75 дәфә нәшр едилмишдир. Бундан әлавә, китаб инкилис, франсыз, испан, Чин, чех, мачар, јапон, түрк дилләриндә вә башга харичи дилләрдә чыхмышдыр.

«Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн бу әсәрин һазырланмасы заманы Ленинин апардығы тәдгигат ишинин һәчмини вә методларыны әкс етдирән һазырлыг материалларының бир гисми Ленин мәчмуәсинин XXXIII чилдиндә чап олунмуш вә ««Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн һазырлыг материаллары»на дахил едилмишдир

Китаб Ленин тәрәфиндән нәзәрдән кечирилиб тамамланмыш олан икинчи нәшрин (1908-чи ил) үзүндән чап едилир; ејни заманда китабын 1899-чу илдәки биринчи нәшринә даир Ленинин бүтүн гејдләри нәзәрә алынмышдыр. —*1*.

[2] 1899-чу илин февралында вә ја мартын әввәлиндә сүркүндә икән Ленин, о заман һәлә марксист олан К. Каутскинин «Die Agrarfrage» («Аграр мәсәләси») китабыны алмышды. О заман «Русијада капитализмин инкишафы» китабының чох һиссәси мотбәәдә јығылмышды, буна көрә дә Ленин Каутскинин әсәриндән мүгәддимәдә бәһс етмәк гәрарына кәлмишди. 1899-чу ил мартын 17-дә (29-да) Ленин мүгәддимәјә Postscriptum көндәрмишди. О јазмышды: «Әкәр кеч дејилсә, бунун чап олунмасыны чох арзу едәрдим... Һәтта мүгәддимә јығылыб гуртармыш олса да, Postscriptum-у јығдырмаг олармы?» Мүгәддимә үчүн көндәрилән әлавә сензорун әлинә кечмиш вә тәсһиһ едилмишди. 1899-чу ил 27 апрел тарихли мәктубунда Ленин бу барәдә јазыр: «Ешитдијимә көрә, мүгәддимәдәки P. S. кечикмишдир, габагчадан нәзәрдән кечирән сензураның әлинә кечмиш вә дејәсән, «зәрәр чәкмишдир»» (әсәрләри, 4-чү нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 20). Онун сензордан нә гәдәр зәрәр чәкдијини әлјазмасы олмадығына көрә сөјләмәк мүмкүн дејилдир.

Каутскинин китабындан бәһс етмәкдә Ленинин мәгсәди Гәрби Авропада вә Русијада кәнд тәсәррүфатында капитализмин инкишафының, — мүхтәлиф өлкәләрдә бу просесин бүтүн хүсусијјәтләринә бахмајараг, — әсас ганунаујғунлугларының үмумилијини гејд етмәк иди. —*7*.

[3] К. Марксын *«Капитал»ының үчүнчү чилди* алманча 1894-чү илдә нәшр едилмишдир (үчүнчү чилдин биринчи нәшринә

Енкелсин мүгәддимәсинин тарихи 4 октјабр 1894-чү ил көстәрилмишдир). 1896-чы илдә «Капитал»ын Н. Ф. Даниељсон тәрәфиндән тәрчүмә олунмуш үчүнчү чилди рус дилиндә нәшр едилмишдир.—*7*.

[4] «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын икинчи нәшриндә (1908-чи ил) Ленин китаба бир сыра әлавәләр дахил етдијинә көрә параграфларын нөмрәләри дәјишдирилмишдир. Бурада Ленинин көстәрдији јер китабын бу нәшриндә II фәслин XII §-ындадыр — (B), сәһ. 170—172. —*8*.

[5] 1899-чу ил февралын 17-дә рус сәнајечиләри вә тичарәтчиләр јардым чәмијјәтиндә «Халгчылыгы марксизмлә барышдырмаг олмазмы?» мөвзусунда мә'рузә мүзакирә едилирди. Мүзакирәдә либерал халгчылыгын нүмајәндәләри вә «легал марксистләр»: В. П. Воронтсов, П. Б. Струве, А. А. Исајев, М. М. Филиппов, А. Штанке, М. И. Туган-Барановски, Н. В. Левитски иштирак едирдиләр. Воронтсов өз чыхышында иддиа етмишди ки, «Гәрбдә марксизмин ән јени чәрәјанынын» нүмајәндәләри рус марксистләриндә јахын олмагдан даһа чох рус халгчыларына јахындырлар. Бу ишлә бағлыда гыса мәсәбат 1899-чу ил февралын 19-да (мартын 3-дә) Петербургда чыхан мүртәче «Новоје Времја» гәзетиндә дәрч едилмишди. —*9*.

[6] *«Русијада капитализмин инкишафы» китабынын икинчи нәшри* 1908-чи илдә чыхмышдыр. Онун чыхмасы бағлыда билдириш 1908-чи илин март ајында «Книжнаја Летопис»ин 10-чу №-синдә дәрч едилмишди. Икинчи нәшр үчүн мәтни Ленин бир даһа көздән кечирмиш, чап хәталарыны дүзәлтмиш вә китаба бир чох әлавәләр дахил етмишди, бәзиләринә икинчи нәшрә јени мүгәддимә јазмышды; мүгәддимәнин тарихи 1907-чи илин ијул ајыдыр. Ленин сензорун башa дүшмәмәси үчүн ишләтдији «шакирдләр» вә «зәһмәткешләрин тәрәфдарлары» кими ифадәләри «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын икинчи нәшриндә өз ады илә, ја'ни марксистләр, сосиалистләр адландырмышды; «јени нәзәријјә» сөзләрини ишләтмәк әвәзинә Маркса вә марксизмә истинад едилмишди.

Ленин јени статистика мә'луматына әсасланыб өз китабына хејли әлавәләр дахил етмишдир. 1896—1900-чү илләрдә орду үчүн атларын сијаһыја алынмасы јекунларының тәһлилинә икинчи фәсилдә јени (XI) параграф һәср едилмишдир. Ленин Русијада капитализмин инкишафы бағлыда чыхардығы әввәлки нәтичәләри тәсдиг едән әлавә фактлар, хүсусән фабрик-завод статистикасына даир јени материаллар вермишдир; Ленин 1897-чи илдә әһалинин үмумән сијаһыја алынмасы јекунларыны тәһлил етмишдир; бу тәһлил Русијанын синфи гурулушу мәнзәрәсинин даһа долгун әкс етдирир (бах: VII фәсил, § V, сәһ. 534—540. *«Икинчи нәшрә әлавә»*).

«Русијада капитализмин инкишафы» әсәриндә бәһс олунан әсас мәсәләләрдә «легал марксистләрлә» апарылан мүбаризәјә дә китабын икинчи нәшриндә јекун вурулмушдур.

Ленин китабын икинчи нәшринә, сәһифәләрин ајағында 24 јени гејд (7, 30, 48—49, 159—160, 162, 166, 186, 224—225, 231, 289, 297, 413, 476, 478, 497, 532, 541—542, 557, 560, 567—568, 569—570, 584—585, 586, 609—611-чи сәһифәләрдә), 2 јени параграф (146—150 вә 534—539-чу сәһифәләрдә), бир јени чәдвәл (546-чы сәһифәдә) дахил етмиш, 8 абзас јени мәтн јазмыш вә әввәлки абзаслара 3 бөјүк әлавә дахил етмиш (сәһ. 317—321, 233—234, 235—236, 309—310) вә тәгрибән 75 хырда әлавә вә тәсһиһ кечирмишдир.

«Русијада капитализмин инкишафы» китабынын икинчи нәшриндән сонра да Ленин бу китаб үзәриндә иши давам етдирмишдир. 1910 вә ја 1911-чи илдә китабын икинчи нәшринин 405-чи сәһифәсинә 1908-чи илдә фәһләләрин сајына көрә фабрик вә заводларын груплара бөлүнмәси һаггында Ленинин етдији әлавәләр бүтүн көстәрир (бу чилдин 547-чи сәһифәсиндәки иллүстрасијаја бах).

Китабын икинчи нәшринин мүгәддимәсиндә Ленин өз әсәри үзәриндә кәләчәкдә дә ишләмәк еһтималындан данышыр вә көстәрир ки, о заман китабы ики чилдә бөлмәк: биринчи чилди Русијанын ингилабдан әввәлки игтисадијјатынын тәһлилинә, икинчи чилди ингилабын јекун вә нәтичәләринин тәдгигинә һәср етмәк лазым кәләрди.

Ленинин бир сыра әсәрләри, о чүмләдән 1907-чи илин ахырларында јазылмыш «1905—1907-чи илләрдәки биринчи рус ингилабында сосиал-демократијанын аграр програмы» әсәри 1905—1907-чи илләр ингилабынын јекун вә нәтичәләринин тәдгигинә һәср олунмушдур (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 217—446). —*13*.

[7] К. Маркс һејненин өз дәмтутанлары һаггында ишләтдији «Әкдијим әждаһа дишләри олду, бичдијим — бирә» ифадәсини «Алман идеолокијасы» әсәринин II чилдинин IV фәслиндә ситат кәтирмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 3-чү чилд, 1955, сәһ. 514). —*15*.

[8] *Октјабристләр партијасы* (вә ја *«17 октјабр иттифагы»*) Русијада 1905-чи ил 17 октјабр манифести е'лан едилдикдән сонра мејдана кәлмишди; һәмин манифестдә ингилабдан горхуја дүшән чар халга «вәтәндашлыг азадлыгынын сарсылмаз әсасларыны» вә'д етмишди. Партија ири сәнајечиләрин вә өз тәсәрруфатларыны капиталистләсинә идарә едән ири мүлкәдарларын мәнафејини тәмсил вә мүдафиә едирди; она мәшһур сәнајечи вә москвалы мүлк саһиби А. И. Гучков вә ири мүлкәдар М. В. Родзјанко башчылыг едирдиләр. Октјабристләр чар һөкүмәтинин дахили вә харичи сијасәтинә тамамилә тәрәфдар идиләр. 1906-чы илин пајызындан октјабристләр һөкумәт партијасы олдулар. —*15*.

[9] *Кадетлар* — Русијада империалист буржуазијасынын башлыча партијасы олан конститусијачы-демократик партијанын үзвләридир. Кадетләр партијасы 1905-чи илин октјабрында јарадылмышды; онун тәркибинә либерал-монархист буржуазијанын нүмајәндәләри, мүлкәдарлар ичәрисиндән земство хадимләри вә кадетләри өз тәрәфләринә чәкмәк мәгсәдилә сахта «демократик» ибарәләрлә пәрдәләнән буржуа зијалылары дахил идиләр. П. Н. Милјуков, С. А. Муромтсев, В. А. Маклаков, А. И. Шингарјов, П. Б. Струве, Ф. И. Родичев вә башгалары кадетләрин көркәмли хадимләри идиләр. Кадетләр монархија гурулушунун сахланмасына тәрәфдар идиләр, ингилаби һәрәкатла мүбаризәни өзләринин башлыча мәгсәди һесаб едирдиләр, һакимијјәтә чарла вә тәһкимчи мүлкәдарларла бирликдә шәрик олмаға чалышырдылар. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә кадетләр чар һөкүмәтинин гәсбкарлыг харичи сијасәтини фәал мүдафиә едирдиләр. Феврал буржуа-демократик ингилабы дөврүндә онлар монархијаны хилас етмәјә чалышырдылар. Буржуа Мүвәггәти һөкүмәтиндә кадетләр халга зидд, әксингилаби сијасәт, американ-инкилис-франсыз империалистләринә сәрфәли олан сијасәт јеридирдиләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра кадетләр Совет һакимијјәтинин барышмаз дүшмәнләри кими чыхыш едир, бүтүн силаһлы әксингилаби чыхышларда вә силаһлы мүдахиләчиләрин јүрүшләриндә иштирак едирдиләр. Силаһлы мүдахиләчиләр вә ағгвардијачылар дармадағын едилдикдән сонра мүһаҹирәтдә оларкән кадетләр өзләринин антисовет әксингилаби фәалијјәтини давам етдирирдиләр. — *16.*

[10] 1907-чи ил ијунун 3-дә II Дөвләт думасы бурахылмыш вә III Дөвләт думасына сечкиләр һаггында јени ганун верилмишдир; бу ганун мүлкәдарларын вә капиталистләрин Думада чохлуг тәшкил етмәсини тә'мин едирди. Чар һөкүмәти өзүнүн 1905-чи ил 17 октјабр тарихли манифестини ханычәсинә позмуш, конститусија һүгугларыны мәһв етмиш, II Думанын сосиал-демократ фраксијасыны мәһкәмәјә вермиш вә каторгаја сүркүн етмишди. Үч ијун дөвләт чеврилиши дејилән чеврилиш әксингилабын мүвәггәти гәләбәси иди. — *16.*

[11] *Молчалинчилик* — јалтаглыгын, гујруг буламағын синонимидир; А. С. Грибоједовун «Ағылдан бәла» комедијасынын персонажы Молчалинин адындан көтүрүлмүшдүр.—*17.*

[12] *«Халг сосиалистләри»* (вә ја *«енесләр»*) — 1906-чы илдә сосиалист ингилабчылар (есерләр) партијасының сағ ганадындан ајрылан әмәк халг-сосиалист партијасының үзвләридир. Онлар голчомагларын мәнафејини ифадә едир, торпағын мүлкәдарлардан сатын алынмасы вә әмәк нормасы дејилән норма үзрә кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмәси јолу илә онун

гисмән миллиләшдирилмәсини тәләб едирдиләр. Енесләр кадетләрлә иттифага тәрәфдар идиләр. Ленин онлары «сосиал-кадетләр», «мешшан оппортунистләр», кадетләрлә есерләр арасында тәрәддүд едән «есер меншевикләр» адландырараг гејд етмишди ки, бу партија «кадетләрдән чох аз фәргләнир, чүнки програмдан республиканы да, бүтүн торпағы тәләб етмәји дә чыхарыб атыр». Партијанын башчылары А. В. Пешехонов, Н. Ф. Анненски, В. А. Мјакотин вә башгалары идиләр. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра халг сосиалистләри партијасы трудовикләрлә бирләшди, өз нумајәндәләрини буржуа Мүвәггәти һөкүмәтинин тәркибинә көндәрәрәк онун фәалијјәтини гызғын мүдафиә етди. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра енесләр Совет һакимијјәтинә гаршы әксингилаби гәсдләрдә вә силаһлы чыхышларда иштирак едирдиләр. Партија вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә јох олуб кетди. — *17*.

413 *Трудовикләр («әмәк групу»)* — Русијанын Дөвләт думаларында хырда буржуа демократлары групудур; халгчы мәсләкли кәндлиләрдән вә зијалылардан ибарәт иди. Трудовикләр фраксијасы 1906-чы илин апрелиндә I Дөвләт думасынын кәндли депутатларындан јаранмышды.

Трудовикләр бүтүн силк мәһдудијјәтләрини вә милли мәһдудијјәтләри ләғв етмәк, земство вә шәһәр өзүнүидарасыны демократикләшдирмәк, Дөвләт думасына сечкиләр үчүн үмуми сечки һүгугуну һәјата кечирмәк тәләбләриндә ирәли сүрүрдүләр. Трудовикләрин аграр програмы торпагдан истифадә олунмасыны бәрабәрләшдирмәк кими халгчы принсипләринә: дөвләт, ханәдан, кабинет, монастыр торпагларындан, һабелә торпаг саһәси мүәјјән едилән әмәк нормасындан артыг олдугда хүсуси мүлкијјәт торпагларындан үмумхалг фонду јарадылмасына әсасланырды; хүсуси мүлкијјәт торпагларының өзкәшишкиләшдирилмәси әвәзинин өдәнилмәси нәзәрдә тутулурду. В. И. Ленин 1906-чы илдә гејд етмишди ки, типик трудовик елә бир кәндлидир ки, «монархија илә сазишә кирмәк, буржуа гурулушу чәрчивәсиндә өзүнүн бир парча торпағы илә кифајәтләнмәк мәһдләри она јабанчы дејилдир, лакин һазыркы заманда онун башлыча гүввәси торпаг уғрунда мүлкәдарларла мүбаризәјә, демократија уғрунда тәһкимчилик дөвлатинә гаршы мүбаризәјә сәрф олунур» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 11-ин чилд, сәһ. 223).

Дөвләт думасында трудовикләр кадетләрлә болшевикләр арасында тәрәддүд едирдиләр. Бу тәрәддүд хырда тәсәррүфат саһибләринин—кәндлиләрин өз синфи тәбиәтиндән ирәли кәлирди. Трудовикләр һәр һалда кәндли күтләләрини тәмсил етдикләринә көрә болшевикләр Думада кадетләрлә вә чар мүтләгијјәти илә үмуми мүбаризә үчүн ајры-ајры мәсәләләрдә трудовикләрлә сазиш тактикасы јеридирдиләр. 1917-чи илдә «Трудовикләр групу» «Халг сосиалистләри» партијасы илә

бирләшди, Мүвәггәти буржуа һөкүмәтини фәал мүдафиә етмәјә башлады. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра трудовикләр буржуа әксингилабынын тәрәфиндә чыхыш едирдиләр. — *17.*

[14] «Русијада капитализмин инкишафы» әсәринин биринчи нәшриндә (1899-чу ил) бу фәсил «Нәзәријјә илә мүгајисәләр» адланырды. — *21.*

[15] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 658.

Бүтүн китаб боју Ленин Марксын «Капитал» әсәринә истинад едәркән «Капитал»ын алманча нәшриндән (1872-чи илдәки икинчи нәшринин биринчи чилдиндән, 1885-чи илдә нәшр олунмуш икинчи чилдиндән вә 1894-чү илдә нәшр олунмуш үчүнчү чилдиндән) истифадә едир вә бүтүн ситатлары өзү тәрчүмә едир. Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун архивиндә К. Марксын «Капитал» әсәринин алманча нәшринин үч чилди сахланыр. Һәмин чилдләрдә В. И. Ленинин ишарәләри вә чызмалары вардыр; бунлар ««Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн һазырлыг материаллары»нда гисмән әкс етдирилмишдир. — *22.*

[16] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 657—658. — *25.*

[17] Бурада вә сонралар К. Марксын «Капитал» әсәринин алманча нәшринин биринчи чилдинин сәһифәләри онун икинчи нәшри үзрә верилмишдир. Әксәр һалларда буну В. И. Ленинин өзү «I²» ишарәси илә гејд етмишдир. Бу чилдин 176-чы вә башга сәһифәләринә бах. — *27.*

[18] К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 743 вә 745 — *27.*

[19] *Үстәлик дәјәр* — изафи дәјәрдир (Марксын ишләтдији Mehrwert) В. И. Ленин 90-чы илләрдә јаздығы әсәрләриндә «изафи дәјәр» термини илә бәрабәр «үстәлик дәјәр» терминини дә ишләдир. Сонралар о, јалныз «изафи дәјәр» термининдән истифадә едирди. — *28.*

[20] *«Бирдән-бирә»* — бу јердә јанлыш олараг, һеч бир әсасы олмадан демәкдир. — *29.*

[21] Бурада вә сонралар *«2-чи нәшрә гејд»* сөзләри В. И. Ленин тәрәфиндән јазылмышдыр. Бу гејдләр китабын икинчи (1908-чи ил) нәшри чапа һазырланаркән јазылмышдыр. Бу нәшр редаксијасынын гејдләри һәр јердә *«Ред».* ишарәси илә верилмишдир. — *30.*

[22] К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956 сәһ. 475. — *34.*

[23] К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 376. — *36.*

[24] К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 593.

«Каһ Понтијә, каһ Пилата мүраҹиәт етмәк» ифадәси ејни бир шејин тәкрары демәкдир, она көрә ки, бу адын һәр икиси бир шәхсә аиддир. Понти Пилат (Pontius Pilatus) — ерамызын 26—36-чы илләриндә Јәһуданын Рома прокуратору (чанишини). — *36.*

[25] К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 593. — *36.*

[26] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 204—207. — *37.*

[27] Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 364—365. — *37.*

[28] К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 396. — *40.*

[29] К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 351—529. — *42.*

[30] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 313. — *45.*

[31] К. Маркс «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 442—443. — *46.*

[32] К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 317. — *47.*

[33] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 253—254. — *47.*

[34] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 259. — *48.*

[35] Ед. Бернштејнин ингилаби марксизми буржуа реформизми руһунда тәфтиш едән «Сосиализмин илкин шәртләри вә сосиал-демократијанын вәзифәләри» китабчасы 1899-чу илдә чапдан чыхмыш вә Ленин ону «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын биринчи нәшри чыхандан сонра сүрүндә алмышды, буна көрә дә Бернштејнин оппортунист мүддәалары һаггында Ленинин тәнгиди гејдләри китабын анчаг икинчи нәшриндә дахил едилә билмишдир.

Ленин Бернштејни «һеростратчасына мәшһур» адландырыр.

Һерострат — Кичик Асијада гәдим Ефес шәһәринин сакинидир; рәвајәтә көрә, ерамыздан әввәл 356-чы илдә јалныз өз адыны әбәдиләшдирмәк үчүн о, Ефесдә «дүнјанын једди мө'чүзәсиндән» бири сајылан Артемида мә'бәдини јандыр-

мышды. Һеростратын ады, нәјин баһасына олурса-олсун, һәтта чинајәт баһасына да шөһрәтә чатмаға чалышан шөһрәтпәрәст адамлара верилән ад олмушдур. —*48.*

[36] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 500. — *48.*

[37] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 313. — *49.*

[38] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 868.

«Капитал»ын русчаја тәрчүмәсиндәки сәһвләр һаггында Ленинин гејди Н. Ф. Даниељсонун тәрчүмәсинә (1896) аиддир. — *51.*

[39] К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, Енкелсин мүгәддимәси, сәһ. 18. — *53.*

[40] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 865—866. — *55.*

[41] К. Маркс «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 869—870. — *55.*

[42] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 868—871. — *56.*

[43] *Земство статистикасы һәјәтбәһәјәт сијаһыјаалмалары*—земство статистика органлары тәрәфиндән кәндли тәсәррүфатларынын тәдгиги. Башлыча олараг верки тәләбләринә табе едилән бу сијаһыјаалма XIX әсрин 80-чи илләриндә чох јајылмышды. Һәјәтбәһәјәт сијаһыјаалма зәнкин фактик материал верирди. Бу материал гәзалара вә губернијалара аид статистика мәчмуәләриндә дәрч едилирди. Лакин әксәриҗәти халгчылардан ибарәт олан земство статистикачылары чох вахт статистика мә'луматыны гәрәзли тәһлил едир вә дүзкүн груплашдырмырдылар, бунунла да һәмин мә'луматы хејли дәрәчәдә гиҗмәтдән салырдылар. Ленин јазмышды: «Сәлигәли вә һәртәрәфли бөјүк иш көрүлсә дә, бу, бизим земство статистикасынын ән зәиф јеридир». Һадисәләрин игтисади нөвләри земство статистика мәчмуәләриндә вә ичмаллларындакы рәгәм јығынлары архасында јох олур, капитализмин инкишафы кедишиндә әмәлә кәлән ајры-ајры кәндли групларынын мүһүм хүсусиҗјәтләри вә әламәтләри орта рәгәмләрин сүтунлары архасында итиб кедирди

В. И. Ленин земство статистикасы мә'луматыны һәртәрәфли өјрәнир, диггәтлә јохлајыр вә тәһлил едирди. О өзү һесаблamalар апарыр, мә'лумат вә чәдвәлләр тәртиб едир, кәндли тәсәррүфатлары һаггында алынан мә'луматы марксистчәсинә тәһлил едир вә елми шәкилдә груплашдырырды. Земство статистикасынын зәнкин материалындан истифадә едәрәк, Ленин халгчыларын уҗдурма схемләрини ифша едир вә Русијанын игтисади инкишафынын һәгиги мәнзәрәсини көстәрирди.

Ленин земство статистикасының материалларындан өз әсәрләриндә вә хүсусән «Русијада капитализмин инкишафы» китабында кениш истифадә етмишдир.—*62.*

44 В. Ј. Постниковун «Јәнубы рус кәндли тәсәрруфаты» китабыны Ленин өз илк әсәрләриниң биринда — бу нәшри биринчи чилдиндә дахил олмуш «Кәндли һәјатында јени тәсәрруфат һәрәкаты» әсәриндә атрафлы тәһлил етмишдир. Постниковун китабында Ленинин гејдләри дә орада дәрч едилмишдир. — *62.*

45 *Пај торпағы* — 1861-чи илдә Русијада тәһкимчилик ләғв едилдикдән сонра кәндлиләрин истифадәсинә верилән торпагдыр; бу торпаг ичманын мүлкиҹәти иди вә вахташыры јенидән бөлмәк јолу илә истифадә үчүн кәндлиләр арасында пајлашдырылырды. — *65.*

46 Бу мәнбәјин бүтөв ады белədир: «Таврида губерниjасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси. Мелитопол гәзасы кәндлиләриниң тәсәрруфат вәзиҹәти һаггында статистика чадвәлләри. Мәчмуәнин биринчи чилдинә әлавә». Симферопол, 1885. — *66.*

47 *Ревизија нәфәрләри*—тәһкимчилик Русијасында јашындан вә әмәк габилиҹәтиндән асылы олмајараг чан верки алынан кишиләлисидир (башлыча олараг кәндлиләр вә мешанлардыр). Чан верки алмаг үчүн онлар ајрыча сиjаһыја алынырдылар (буна «ревизија нәфәрләри» дејилирди), белә «ревизиjалар» Русијада 1718-чи илдән е'тибарән кечирилирди; 1857—1859-чу илләрдә сон, jә'ни онунчу «ревизија» кечирилмишди. Ревизија нәфәрләринә көрә бир сыра рајонларда кәнд ичмалары дахилиндә торпаглар јенидән бөлүшдүрүлүрдү. — *98.*

48 Чədвəлин ашағысында верилән мә'лумат Красноуфимск гәзасына аиддир; бах: «Красноуфимск гәзасының статистикасы үчүн материаллар», III бурахылыш, 1894. — *106.*

49 Һəмин мәчмуәләрин сəһифәләриниң кәнарларында Ленинин гејдләри вардыр вә бурада илкин һагг-һесаблар едилир; бах: Ленин мәчмуәси, XXXIII китаб, сəһ. 144—150 вә ««Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн һазырлыг материаллары». —*124.*

50 *Орду үчүн атларын сиjаһыја алынмасы* — сəфәрбәрлик һалларында ордуја јарарлы атларын сајының мүəјjəн едилмəсиндən ибарəт иди; атларын сиjаһыја алынмасы чар Русијасында, бир гајда олараг, һəр алты илдən бир кечирилирди. Биринчи сиjаһыjаалма 1876-чы илдə Русијаның Гərб гурша-

ғының 33 губернијасында апарылмышды. Икинчи сијаһыјаалма 1882-чи илдә бүтүн Авропа Русијасында кечирилмишди; бунун нәтичәләри «1882-чи илдә атларын сијаһыја алынмасы» китабында 1884-чү илдә нәшр едилмишдир. Сијаһыјаалма 1888-чи илдә 41 губернијада, 1891-чи илдә исә галан 18 губернијада вә Гафгазда кечирилмишдир. Әлдә едилән мә'лумат Мәркәзи Статистика Комитәси тәрәфиндән тәһлил олунмуш вә «Русија империјасынын статистикасы. XX. 1888-чи илдә орду үчүн атларын сијаһыја алынмасы» мәчмуәсиндә (Петербург, 1891) вә «Русија империјасынын статистикасы. XXXI. 1891-чи илдә орду үчүн атларын сијаһыја алынмасы» мәчмуәсиндә (Петербург, 1894) нәшр едилмишди. Сонракы сијаһыјаалма 1893—1894-чү илләрдә Авропа Русијасынын 38 губернијасында кечирилмишдир; бунун нәтичәләри «Русија империјасынын статистикасы. XXXVII. 1893 вә 1894-чү илләрдә орду үчүн атларын сијаһыја алынмасы» китабында (Петербург, 1896) нәшр едилмишди. 1899—1901-чи илләрдә орду үчүн атларын сијаһыја алынмасы һагғында Авропа Русијасынын 43 губернијасына, бир Гафгаз губернијасына вә Һәштәрхан губернијасынын Калмык дүзүнә аид мә'лумат «Русија империјасынын статистикасы»нын LV чилдинин (Петербург, 1902) тәшкил етмишдн. Орду үчүн атларын сијаһыја алынмасы кәндли тәсәрруфатларынын башдан-баша јохланмасы характерн дашыјырды. Бу сијаһыјаалмаларын материалларындан Ленин кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини тәдгиг едәркән өз китабында истифадә етмишдир. — *142*.

61 Ленин Н. А. Благовешшенскинин мәчмуәсиндәки материаллары ајрыча бир дәфтәрдә, һабелә мәчмуәнин сәһифәләринин кәнарларындакы гејдләрдә әтрафлы тәһлил етмишдир; бунлар Ленин мәчмуәсинин XXXIII китабында вә ««Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн һазырлыг материаллары»нда дәрч олунмушдур. — *142*.

62 Либерал халгчы В. П. Воронтсовун (В. В.) 1892-чи илдә чыхан бир әсәринин сәрлөвһәси белә дир. — *146*.

63 Бурада вә сонралар ады чәкилән *«Русијада кустар сәнајени тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»* 1879-чу илдән 1887-чи илә дәк һиссә-һиссә чыхан 16 чилдлик нәшрдән ибарәтдир. «Русијада кустар сәнајени тәдгиг едән комиссија» (ихтисарла «Кустар комиссијасы» адланырды) фабрикчиләрин вә заводчуларын 1870-чи илдә кечирилмиш биринчи Үмумрусија гурултајынын, һабелә кәндли сәнајекарларын икинчи Үмумрусија гурултајынын гәрары илә 1874-чү илдә тичарәт вә мануфактура шурасы јанында тәшкил едилмишди. Онун тәркибинә малијјә, дахили ишләр, дөвләт әмлакы назирликләринин, Русија Чоғрафија Чәмијјәтинин, Азад Игтисад Чәмијјәтинин,

Москва Кәнд Тәсәрруфаты Чәмиjjәтинин, Рус Техника Чәмиjjәтинин вә Рус Сәнаjесинә вә Тичарәтинә Јардым Чәмиjjәтинин нүмаjәндәләри дахил идиләр. Бу комиссиjанын «Әсәрләри»ндә дәрч едилән материаллар башлыча олараг онун jерләрдәки әмәкдашлары тәрәфиндән топланмышдыр. Ленин комиссиjанын бүтүн «Әсәрләри»ни этрафлы тәлгиг едәрәк орадан кустар сәнаjесиндә капиталист мүнасибәтләринин инкишафыны әкс етдирән чохлу мә'лумат вә факт көтүрмүшдүр. — *152.*

54 Ленин бу графаjа бағчылыг вә hejвандарлыгдан көтүрүлән кәлирләри дә дахил етмишдир. — *154.*

55 В. И. Ленин 1897-чи ил мартын 1-дә Азад Игтисад Чәмиjjәтиндә профессор А. И. Чупровун «Мәhсулларын вә тахыл гиjмәтләринин игтисади hәjатын мүхтәлиф чәhәтләринә тә'сири» мөвзусунда етдиjи мә'рузә этрафында мүзакиряләри нәзәрдә тутур. — *158.*

56 К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәh. 835. — *158.*

57 *Еллик зәманәт* — бүтүн пул тә'лиjәләринин вахтында вә тамамилә өдәнилмәси, hабелә дөвләтин вә мүлкәдарларын хеjринә hәр чүр мүкәлләфиjjәтин jеринә jетирилмәси (верки-ләр, өдәниш тә'диjәләри, әскәр топланмасы вә и. а.) үчүн hәр бир кәнд ичмасы кәндлиләринин еллик чә ичбари мәс'улиjjәт дашымасына дејилирди. Кәндлиләрин әсарәтдә сахланылмасының Русиjада тәhкимчилик hүгугу ләғв едилдикдән сонра да давам едән бу формасы jалныз 1906-чы илдә ләғв олунмушду. — *159.*

58 Сөhбәт кәнддә голчомаглардан нәбарәт мөhкәм бир даjаг jаратмаг мәгсәди күдән Столыпин торпаг ислаhатындан кедир. 1906-чы ил нојабрын 9-да (22-дә) чар hөкүмәти кәндлиләрин ичмадан чыхмасы вә паj торпағының шәхси мүлкиjjәтә кечирилмәси гаjдасы hаггында фәрман вермишди. Бә'зи дәjишиклик-ләрлә бирликдә Дөвләт думасы вә Дөвләт шурасы тәрәфиндән тәсдиг едилдикдән сонра бу фәрман 1910-чу ил 14 ијун тарихли ганун адланды-рылды. Бу Столыпин ганунуна (Назирләр Шурасының сәдри П. А. Столыпинин ады илә адланыр) көрә кәндли ичмадан ајрыла биләр, өз паj торпағыны өз ихтиjарына көтүрә биләр вә ја сата биләрди. Кәнд ичмасы өз төркибиндән ајрылан кәндлиләрә бир jердә (хутор, отруб) торпаг ајырыб вермәjә борчлу иди. Столыпин ислаhаты кәнд тәсәрруфатында капитализмин инкишафы, кәндлиләрин тәбәгәләшмәси просесини күчләндирди вә кәнддә синфи мүбаризәни кәскинләшдирди.

В. И. Ленинин бир сыра әсәрләриндә, хүсусән «1905—1907-чи илләрдәки биринчи рус ингилабында сосиал-демокра-

тијанын аграр програмы» әсәриндә столыпинчилијә характеристика вә гијмәт верилмишдир (Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәh. 217—444). — *159.*

59 Ленин Дрекслерин вердији мә'луматы «Аграр мәсәләси вә Марксын «тәнгидчиләри»» адлы әсәриндә тәһлил едир. XI фәсил. «Хырда вә ири тәсәррүфатда малдарлыг». (Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 181—193). — *162.*

60 «Атын дөрддә бири», «чанлы статистика кәсри» ифадәләри јазычы Глеб Успенскининдир. Бах: Г. Успенскинин әсәрләри күлліјјатында онун «Чанлы рәгәмләр» очеркләри, 7-чи чилд, 1957-чи ил, сәһ. 483—497. — *162.*

61 Русијанын Шәрг вә Чәнуб-Шәрг губернијаларыны даһа чох әһатә едән 1891-чи ил ачлығы өз мигјасына көрә, өлкәдә әввәлләр баш вермиш бу чүр тәбии фәлакәтләрин һамысыны өтүб кечмишди. Бу ачлыг кәндлиләрин күтләви сурәтдә варјохдан чыхмасына сәбәб олмуш вә бунунла бирликдә дахили базар јаранмасы просесини, Русијада капитализмин инкишафыны сүр'әтләндирмишди. Бу барәдә Енкелс «Алманијада сосиализм» мәгаләсиндә јазмышдыр (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, II һиссә, 1936, сәһ. 239—254). Енкелс Николај — она јаздығы 1891-чи ил 29 октјабр, 1892-чи ил 15 март вә 18 ијун тарихли мәктубларда да бу мөвзуја тохунмушдур («К. Марксын вә Ф. Енкелсин Николај — она мәктубларә вә онларын башга шәхсләрә мәктубларындан бә'зи парчаларын әлавәси». Петербург, 1908-чи ил). Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XXVIII чилд, 1940, сәһ. 367—370. — *169.*

62 Халгчыларын «халг истеһсалы» һаггында нәзәријјәсини Ленин һәлә ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» китабында тәнгид етмишдир. (Бах: бу нәшрин биринчи чилди, китабын үчүнчү бурахылышы). — *169.*

63 Ф. А. Шербинанын мәгаләси һаггында В. И. Ленинин гејдләри Ленин мәчмуәсинин XXXIII чилдиндә дәрч едилмиш вә ««Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн һазырлыг материаллары»на дахил олмушдур. — *173.*

64 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 503—504. — *176.*

65 *Валујев комиссијасы* — чар назири П. А. Валујевин башчылыг етдији «Русијада кәнд тәсәррүфатының вәзијјәтини тәдгиг едән комиссија»дыр. 1872—1873-чү илләрдә һәмин комиссија ислаһатдан сонракы Русијада кәнд тәсәррүфатының вәзијјә-

тинә даир чохлу материал: губернаторларын мә'рузәләрини, мүлкәдарларын, згдәкан башчыларынын, мүхтәлиф земство идарәләринин, волост идарәләринин, тахыл тачирләрининн, кәнд кешишләринин, голчомагларын, статистика вә кәнд тәсәррүфаты чәмиjjәтләринин вә кәнд тәсәррүфаты илә әлагәси олан башга идарәләрин бәjанат вә ифадәләрини топламышды. Бу материаллар «Русијада кәнд тәсәррүфатының индики вәзиjjәтини вә кәнд мәһсулдарлығыны тәдгиг етмәк үчүн тә'сис олунмуш мө'тәбәр комиссијанын мә'рузәси» китабында дәрч олунмушду (Петербург, 1873). — *177.*

[66] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 813.

«Arbeitsrente» терминиnин «әмәк рентасы» кими тәрчүмә едилмәсинин јанлыш олдуғуна даир Ленинин гејди Н. Ф. Данијелсонун тәрчүмәсинә (1896) аиддир. — *178.*

[67] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 819. — *178.*

[68] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 821. — *179.*

[69] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 822. — *179.*

[70] *«Бәхшишчиләр»* вә ја бәхшиш торпаг пајы алан кәндлиләр, — 1861-чи ил ислаһаты заманы мүлкәдарла «сазишә» әсасән һавајы (өдәнчсиз) бир парча торпаг пајы алмыш олан бә'зи кечмиш мүлкәдар кәндлиләринә дејилирди; бу торпаг онларын јашадыгы јерләр үчүн «ганун» вә ја «фәрман» торпағының, jә'ни гапунла кәндлиләр үчүн мүәjjән едилмиш пај торпағының чәми дөрддә бир һиссәсини тәшкил едирди. Кәндлиләрин кечмиш пај торпағының бүтүн јердә галан һиссәсини мүлкәдар өз әлинә кечирирди вә зорла торпагсызлашдырылан өз «бәхшишчи» кәндлиләрини тәһкимчилик үсулу ләғв едилдикдән сонра да әсарәт алтында сахлајырды. «Бәхшиш торпаг» пајыны ел арасында «дөрддә бир пај», «јетим», «пишик» вә «Гагарин» («бәхшиш торпаг» пајлары һаггында ганунун лајиһәсини тәклиф етмиш олан кнјаз П. П. Гагаринин ады илә) пајы адландырырдылар. — *183.*

[71] *«Уч күнлүкчүләр»* — пај торпағы вә јохсул тәсәррүфаты олан муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләләри категоријаларындан биридир; онлар ағыр шәртләрлә, тахыл үчүн вә ја 20—30 манат пул үчүн бүтүн јај әрзиндә һәфтәдә 3 күн голчомаг вә ја мүлкәдар тәсәррүфатында ишләмәjә мәчбур олан күнәмуздчулар идиләр. Пај торпағы олан бу нөв кәнд фәһләси чар Русијасынын шимал-гәрб губернијаларында хүсусилә чох иди. — *183.*

[72] *Остзеј өлкәси* — чар Русијасынын Прибалтика өлкәси иди; бураја Естлаидија, Курландија вә Лифландија губерниjалары дахил иди. Бу әразиндә инди Латвија вә Естонија Совет Сосиалист Республикаларындан ибарәтдир. — *183.*

[73] К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәh. 169—171. — *187.*

[74] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәh. 337—342, 613—617, 628—630. — *188.*

[75] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәh. 614. — *188.*

[76] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәh. 341. — *188.*

[77] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәh. 337—339. — *188.*

[78] Бу фәслин биринчи алты параграфы әввәлчә «Начало» журналынын 1899-чу илин мартында чыхмыш 3-чү №-синдә (сәh. 96—117) мәгалә шәклиндә дәрч едилмишди. «Мүасир рус икинчилиjиндә бијар тәсәррүфатынын капиталист тәсәррүфаты тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы» адланан һәмин мәгаләjә редаксија тәрәфиндән белә бир геjд верилмишди: «Бу мәгалә, Русијада капитализмин инкишафы һаггында мүәллифин jаздығы бөjүк тәдгигат әсәринин бир парчасыдыр». — *195.*

[79] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, I һиссә, 1937. сәh. 287. — *197.*

[80] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәh. 813—814. — *197.*

[81] *Мүвәггәти мүкәлләфиjjәтли кәндлиләр* — кечмиш мүлкәдар кәндлиләри иди; онлар 1861-чи илдә тәһкимчилик һүгугу ләғв едиләндән сонра да ишләjиб өз паj торпагларынын әвәзини мүлкәдарлара верinчәjә гәдәр мүәjjән мүкәлләфиjjәтләр (тәjинү вә ја бијар шәклиндә) дашымалы идиләр. Кәндлиләр торпаг паjларыны мүлкәдарларын разылығы илә өдәнч мүгабилиндә өз мүлкиjjәтләринә чевиринчәjә гәдәр «мүвәггәти мүкәлләфиjjәт вәзиjjәти» давам етмишдир. Өдәнчә кечмәк jалныз 1881-чи ил фәрманы илә мүлкәдарлар үчүн ичбари олмушду. Бу фәрман кәндлиләрин мүлкәдарлар бәрәсиндә «ичбари мүнасибәтләринә» 1883-чү ил jанварын 1-дән хитам верилмәсини мүәjjән етмишди. — *198.*

[82] «Мәһсулларын вә тахыл гиjмәтләринин Русија халг тәсәррүфатынын бә'зи чәһәтләринә тә'сири» мәчмуәсини (икн чилд) Ленин 1897-чи илдә Шушенскоје кәндиндә сүркүндә олан заман алмыш вә «Русијада капитализмин инкишафы» әсәри үзәриндә ишләркән онун материалларыны диггәтлә охуjуб тәдгиг етмишди. Мәчмуәнин кәнарларында Ленинин сајсыз-

һесабсыз гејдләри буну сүбут едир. Көстәрилән китабда Ленинин гејдләри Ленин мәчмуәсинин XXXIII китабында дәрч олунмуш вә ««Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн һазырлыг материаллары»на дахил едилмишдир. Кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини өрт-басдыр едән «орта» статистика методунун тамамилә әсассыз олдуғуну ачыб көстәрәрәк, Ленин мәчмуәдәки конкрет материалы дигәтлә јохлајыр вә ондан истифадә едир. Мәсәлән, биринчи чилдин 153-чү вә 170-чи сәһифәләриндә Ленин Русијанын ајры-ајры губерниjаларында мүхтәлиф тәсәрруфат системләриниш (капиталист, ишләјиб өдәмә системләринин вә гарышыг системләрин) јајылдығы һаггында јекун мә'луматы тәртиб етмишдир. Бу материаллар башга мәнбәләрдән чүз'и әлавәләрлә бирликдә ашағыда верилән чәдвәлә дахил едилмишдир. — *200.*

[83] *Дөврә бөлгәмәси* — ислаһатдан сонракы Русијада ишләјиб өдәмә вә мүлкәдар торпағынын кәндлиләр тәрәфиндән ағыр шәртләрлә ичарәјә көтүрүлмәси формаларындан бири иди. Ишләјиб өдәмәнин бу формасында кәндли пул мүгабилиндә, гыш борчу мүгабилиндә вә ја ичарәјә верилән торпаг мүгабилиндә өз аләтләри вә атлары илә мүлкәдар торпагларында «дөврәки», јә'ни бир десјатин јазлыг вә бир десјатин пајызлыг әкини, бә'зән дә бир десјатин бичәнәји ишләмәји өһдәсинә көтүрүрдү. — *204.*

[84] *Готланчылыг* — Русијанын чәнуб рајонларында ағыр ичарә нөвү олан натурал ичарәјә дејилирди; ичарәдар «готман һесабы илә» мәһсулун бир һиссәсини (јарысыны, бә'зән һәтта даһа чох һиссәсини) торпаг саһибинә верир вә бундан әлавә, мүхтәлиф нөв «ишләјиб өдәмә» шәклиндә өз әмәјинин бир һиссәсини дә адәтән она сәрф едирди. — *208.*

[85] *Truck-system* — фәһләләрә әмәк һаггы әвәзиндә фабрикчинин дүканындан маллар вә мәһсуллар верилмәси системинә дејилирди. Саһибкарлар фәһләләри мәчбур едирдиләр ки, пул илә әмәк һаггы алмаг әвәзинә һәмин дүканлардан пис кејфиjјәтли вә баһа гиjмәтә истеһлак шеjләри алсынлар. Фәһләләри истисмар етмәjин әлавә бир васитәси олан бу систем Русијанын кустар пешәләри рајонларында даһа кениш јајылмышды. — *208.*

[86] *Смердләр* — гәдим Рус дөвләтиндә (IX—XIII әсрләрдә) феодаллардан асылы олан, кнjазын, јахуд дикәр күбар вә руһани феодалларын тәсәрруфатында бијара ишләјән вә онлара төјчү верән кәндлиләрә дејилирди.

«Русская правда» —XI—XII әсрләрдә гәдим Рус дөвләтиндә верилән ганунларын вә кнjаз гәрарларынын биринчи

јазылы мәчәлләси иди. «Русскаја правда»ның маддәләри феодал мүлкијјәтини вә феодалларын һәјатыны горумаг мәгсәдини күдүр. Бунлар гәдим Рус дөвләтинин әсарәтдә сахланан кәндлиләр илә истисмарчылар арасында шиддәтли синфи мүбаризә кетдијини сүбут едир. — *212.*

87 1897-чи ил мартын 1-дә вә 2-дә олан мүбаһисәләрә даир стенографик һесабат «Азад Игтисад Чәмијјәтинин әсәрләри»идә чап едилмишдир, 1897, № 4.

АИЧ — Император Азад Игтисад Чәмијјәти Русијада илк елми игтисад чәмијјәти иди, 1765-чи илдә Петербургда тә'сис едилмишди; чәмијјәтин низамнамәсиндә көстәрилдији кими, онун мәгсәди «өлкәдә әкинчилик вә сәнаје үчүн фајдалы биликләри јајмаг иди». Чәмијјәтин 3 шө'бәси вар иди: 1) кәнд тәсәррүфаты шө'бәси, 2) техники кәнд тәсәррүфаты истеһсаллары вә әкинчилик механикасы шө'бәси вә 3) кәнд тәсәррүфаты статистикасы вә сијаси игтисад шө'бәси. АИЧ либерал задәкан вә бурҗуазија ичәрисиндән чыхмыш алимләри бирләшдирирди; өлкәнин халг тәсәррүфатының мүхтәлиф саһәләрини вә рајонларыны өјрәнмәк үчүн анкет јохламалары вә експедисијалар тәшкил едирди; вахташыры «АИЧ әсәрләри»ни нәшр едирди, јохламаларын нәтичәләри вә чәмијјәтин бөлмәләриндәки мә'рузәләрин вә мүзакирәләрин стенограмлары һәмин әсәрләрдә чап олунурду. В. И. Ленин өз әсәрләриндә дәфәләрлә «АИЧ әсәрләри»нин адыны чәкир. — *221.*

88 *Пиндар* — гәдим Јунаныстанын лирик шаиридир, өз ше'рләриндә идман ојунларының адлы-санлы галибләрини тәрәннүм етмишдир. Пиндарын ады ифратчы «мәддаһлара» верилән бир ад олмушдур. Маркс капитализмин мәддаһы олан доктор Јуру капиталист фабрикинин Пиндары адландырыр. (бах: К. Маркс, «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 420 вә III чилд, 1960, сәһ. 399). — *244.*

89 *Звекинтсев комиссијасы* «кәнар пешәләри сахлмана салмаг вә кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин бир јердән башга јерә кетмәсини тәнзим етмәк» үчүн тәдбирләр һазырламаг мәгсәди илә 1894-чү илдә дахили ишләр назирлијинин земство шө'бәси јанында тәшкил едилмишди. — *254.*

90 К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, XVI чилд. I һиссә, 1937, сәһ. 274. — *257.*

91 «Русијада капитализмин инкишафы» әсәринин биринчи нәшриндә (1899) бу чәдвәл ашағыдакы шәкилдә верилмишдир. — *265.*

Европа Русијасының

Дөврләр	Әһали				Әкин				Халис мәһсул			
					Һәр чүр тахыл, јә'ни дәнли тахыллар үстә кәл картоф							
	мин нәфәр һесабы илә	%-лә				%-лә				%-лә		
1861—66	61 400	100			72 225	100			152 851	100		
1870—79	69 853	114	100		75 620	104	100		211 325	138	100	
1883—87	81 725	132	117	100	80 293	111	106	100	255 178	166	120	100
1885—94	86 282	140	123	105	92 616	128	122	115	265 254	173	126	104

[92] Бу мәчмуә һаггында Ленинин гејдләри вә тәхмини һесабламалары Ленин мәчмуәсинин XXXIII китабында дәрч олунмуш вә ««Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн һазырлыг материаллары»на дахил едилмишдир. — *266.*

[93] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 778—779. Русча тәрчүмәси һаггында В. И. Ленинин гејдләри Н. Ф. Даниељсонун һазырладығы 1896-чы ил нәшринә аиддир. — *271.*

[94] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 691—692. — *271.*

[95] *«Әвәз олуна биләчәк шеј»* («res fungibilis») — һәлә Рома һүгугуна мә'лум олан көһнә һүгугшүнаслыг терминидир. «Әвәз олуна биләчәк шејләр» мүгавиләләрдә ади рәгәмлә, өлчү илә («филан пуд човдар», «филан дәнә кәрпич») көстәрилән шејләрә дејилир.

Сивилистләр — мүлки һүгугла мәшғул олан һүгугчуларә дејилирди. — *284.*

[96] *Четверт* — гәдим рус һәчм өлчүсүдүр, дәнәвәр маддәләр үчүн 209,91 литрә, дуру маддәләр үчүн 3,0748 литрә бәрабәрдир. — *306.*

[97] *Берковетс* — гәдим рус чәки өлчүсүдүр, 10 пуда бәрабәрдир. — *308.*

[98] Бах: Ј. М. Демәнтјев. «Фабрик нәдир, о, әһалијә нә верир вә әһалидән нә алыр». Москва, 1893, сәһ. 88—97. — *313.*

[99] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 173. — *332.*

50 губернијасы

Әкин				Халис мәһсул				Әһалинин һәр нәфәринә нечә четверт халис мәһсул душур		
четверт				картоф						
	%-лә				%-лә			дәнли тахыллар	картоф	тахылын чәми
6 918	100			16 996	100			2,21	0,27	2,48
8 757	126	100		30 379	178	100		2,59	0,43	3,02
10 847	156	123	100	36 164	212	119	100	2,68	0,44	3,12
16 552	239	187	152	44 348	260	146	128	2,57	0,50	3,07

[100] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри. I чилд, 1953, сәһ. 315. — *334.*

[101] К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 665—666. — *339.*

[102] К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 316. — 339.

[103] К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 693, 644. — *340.*

[104] К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 243. — *340.*

[105] К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 242. — *341.*

[106] *Клан мүлкијјәти* — келт халглары арасында ичма мүлкијјәтинә дејилирди. — *342.*

[107] К. Маркс «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 637 вә 830—831. — *342.*

[108] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 128. — *344.*

[109] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 100—101. — *345.*

[110] Ф. Енкелсин «Франсада вә Алманијада кәндли мәсәләси» мәгаләси нәзәрдә тутулур; мәгалә «Die Neue Zeit» адлы алман сосиал-демократ журналынын 1894—1895-чи илләрдәки 10-чу №-синдә дәрч едилмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, II һиссә, 1936, сәһ. 439—461). Франсыз «шакирдләри» — марксистләрин, сензорун баша дүшмәмәси үчүн ишләдилән адыдыр (Енкелс һәмин әсәрдә «марксист мәсләкли франсыз сосиалистләрини» дә «шакирдләр» адландырыр). — *345.*

111 К. Маркс «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 831. — *345.*

112 К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 837. — *346*

113 К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 637—638. — *346.*

114 К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 747. — *347.*

115 К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 747—748. — *348.*

116 *Antrag Kanitz* — аграријәрин нүмајәндәси Каиитсин тәклифи демәкдир. 1894—1895-чи илләрдә о, алман рејхстагына белә бир тәклиф вермишди ки, һөкумәт харичи өлкәләрдән кәтирилән бүтүн тахылы сатын алсын вә сонра бу тахылы орта гијмәтлә өзү сатсын. Бу тәклиф рејхстаг тәрәфиндән рәдд едилмишди. — *349.*

117 Ленин Бүхерин тәлгигләринә, сәнајенин инкишафы мәрһәләләри вә формалары һаггында онун тәснифатына «Русијада капитализмин инкишафы» әсәринин VII фаслиндә, 585-чи сәһифәдәки гејдлә гијмәт верир. Бүхерин китабынын бир гисмини, јә'ни халг тәсәрруфатынын мәншәјинә һәср олунан гисмини Ленин, көрүнүр, 1896-чы ил јанвары биринчи јарысы илә 1897-чи илин нојабр ајы арасында, Петербург һәбсханасында вә Шушенскоје кәндиндә сүркүндә оларкән рус дилинә тәрчүмә етмишди; тәрчүмә нәшр олунмамышдыр. — *351.*

118 XIX әсрин орталарында Арзамас шәһәриндә вә онун әтрафында әлван јундан нахышлы ајаггабы тохунмасы кениш јајылмышды. 1860-чы илләрдә Арзамасда, Николскоје монастырында вә Выјезднаја Слобода кәндиндә илдә он мин чүтә гәләр вә даһа чох тохунма ајаггабы һазырланыб Нижни Новгород јармаркасында сатылыр, һабелә Сибирә, Гафгаза вә Русијанын дикәр рајонларына көндәрилирди. — *360.*

119 *Манилов* — Н. В. Гоголун «Өлү чанлар» повестинин персонажыдыр, ирадәсиз хәјалпәрвәр, бош хүлјачы, авара бошбоғаз типинә верилән үмуми ада чеврилмишдир. — *375.*

120 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 325. — *376.*

121 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 326. — *377.*

122 *Зәрбәгчиләр* — зәрбәгә пешәси илә мәшғул олаилара дејилирди. Онлар мүхтәлиф металлардан (гызыл, күмүш, галај, мис вә саирәдән) назик тәбәгәләр һазырлајырдылар вә бунлар о заман мүхтәлиф мә'мулатын, о чүмләдән иконаларын вә башга килсә мүхәлләфатының декоратив бәзәји үчүн кениш ишләдилирди. — *377.*

123 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 337—338. — *379.*

124 К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 279, 284—285, 303—304, 333—337. — *382.*

125 *Даш-гашчылар* — даш-гашчылыг пешәсиндә ишләјәнләрә дејилирди. Онлар әлвап шүшәдән зинәт шејләри: бојунбағылар, сырғалар вә с. һазырлајырдылар. — *393.*

126 Корсакын «Сәнаје формалары вә с. һаггында» китабының јухарыда көстәрилән фәслинин 101-чи сәһифәсиндә тарихи сүбутлар арасында митрополит Киприанын 1391-чи ил Константино-Јеленин монастырына низамнамә фәрманының ады чәкилир; фәрманда кәндлиләрин мүкәлләфијјәтләри садаланыр: онлар монастыр торпагларында мүхтәлиф кәнд тәсәрруфаты ишләри көрмәјә (монастыр торпағыны шумлајыб тохум сәпмәјә, онун мәһсулуну јығмаға, от бичмәјә, човдар дөјмәјә, чөрәк биширмәјә, пивә чәкмәјә, балыг тутмаға вә и. а.), һабелә башга мүкәлләфијјәтләрә јеринә јетирмәјә, мәсәлән, «игумешш кәндә пајладығы кәтаны әјирмәјә» борчлу идиләр. Бундан әлавә, торпаг сәһибі кәндлиләрә *«бичин вахты вә дикәр хырда ишләрдә ишләмәји»*, јә'ни «хырда ишләр вә хидмәтләр» дә тапшырырды. — *400.*

127 *«Четверт торпаг пајы алмыш дөвләт»* кәндлиләри — чар Русијасында кечмиш дөвләт кәндлиләри — XV—XVII әсрләрдә Москва дөвләтинин учгарларында јени мәскән салмыш хырда хидмәтчи адамларын нәсилләри дәрәчәсинә дејилирди. Сәрһәдләри мүһафизә хидмәтинә көрә поселеније әһли (казаклар, стрелетсләр, әскәрләр) *четвертлә* (дөрдәтинин јарысы) өлчүлән кичик торпаг саһәләрини мүвәггәти вә ја ирси истифадә үчүн алырдылар. 1719-чу илдән дөвләт поселеније әһли тәкһәјәтлиләр адланмаға башлады. Тәкһәјәтлиләр әввәлләр мүхтәлиф имтиҗазлардан истифадә едирдиләр, онларын кәндлиләрә малик олмаг һүгугу вар иди. XIX әср әрзиндә тәкһәјәтлиләр тәдричлә һүгугча кәндлиләрә бәрабәрләшдирилдиләр. 1866-чы ил әсаснамәсинә көрә тәкһәјәтлиләрин торпағы (четверт торпаг пајы) онларын хүсуси мүлкиҗјәти һесаб едилди вә ирсән кечмиш тәкһәјәтлиләрин (четверт торпаг пајы алмыш кәндлиләрин) аилә үзвләринә верилди. — *403.*

128 *Азад тахыл әкинчиләри* — 1803-чү ил 20 феврал тарихли гануна әсасән тәһкимчилик асылылығындан азад едилмиш кәндлиләр дәрәчәси; һәмин гапун мүлкәдарлара ичазә верирди ки, кәндлиләрә мүлкәдарларын мүәјјән етдикләри шәртләрлә торпаг верәрәк, онлары азад едиб бурахсынлар. — *404.*

129 К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 344—346. — *408.*

130 К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 155. — *408.*

131 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 371—372. — *408.*

132 *«Бинәкдар усталар»* — тохумахана сәһибләри бә'зән белә адландырдылар. Онлар бинаны — тохумахананы тохучу әл дәз-

каһлары гурмаг үчүн фабрикчиләрә иҹарәјә верир вә өзләри бу тохумаханада ишләјирдиләр. Бинәкдар уста вә ја тохумахана саһиби фабрикчи илә мүгавилә үзрә бинаны гыздырыр, тә'мир едир, ишлик истеһсалы үчүн тохуҹулара хаммал кәтирир, һазыр мәһсулу сатмаға көндәрир, бә'зән дә фәһләләрә нәзарәт едән приказчик вәзифәсини јеринә јетирирди. — *409.*

133 *«Зимнјак» бошлуғу* Владимир губернијасынын Александр гәзасындакы Козловаја кәндинин 5 километрлијиндә иди. — *416.*

134 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 346—355. — *420.*

135 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 346—355. — *421.*

136 *«Мардаслылар»* — Дунилово вә Јурчаков волостларынын дахил олдуглары Владимир губернијасындакы Шуја гәзасынын шимал-шәрг һиссәсиндә Мардас дејилән јерин сакинләри. — *431.*

137 Сәһбәт чәкмәчилик е'малатханалары һаггында кедир: гашыма е'малатханаларында чәкмәни гәлибә салыр, һабелә дәрини сыјырға илә гашыјыб тәмизләјирдиләр; дәри тәмизләндикдән сонра јығылыб галан гырынты мүшәмбә һазырланмасына сәрф олунурду; мүшәмбә вә ја гырынты е'малатханаларында дәри гырынтысындан мүшәмбә һазырланырды; мүшәмбә исә ајаггабы дабаны вә ичлији һазырланмасы үчүн ишләдилирди. — *435.*

138 *Гејд дәфтәрләри* — шәһәр вә кәндләрин сакинләринә верки гојмаг үчүн әсас сәнәдләр иди; гејд дәфтәрләриндә торпагларын характери, сакинләрин кәлири көстәрилир, күчәләр, гәсәбәләр, монастырлар, истеһкамлар вә и. а. гејдә алынырды. Сијаһыјаалма јерләрдә «мирзәләр» — мәркәздән кәлән хүсуси комиссијалар тәрәфиндән апарылырды. Ән гәдим гејд дәфтәрләри XV әсрин ахырларына аиддир, лакин XVII әсрә аид гејд дәфтәрләри даһа чох галмышдыр. — *441.*

139 1897-чи ил 2 ијун ганунуна әсасән сәнаје мүәссисәләри вә дәмир јол е'малатханалары үчүн 11½ саатлыг (кечә ишләри үчүн 10 саатлыг) иш күнү мүәјјән едилмишди. Бу гануна гәдәр Русијада иш күнүнә һәдд гојулмамышды вә иш күнү 14—15 саата чатырды, һәтта ондан да артыг олурду. Чар һөкүмәти 1897-чи ил 2 ијун ганунуну, ленинчи иттифаг олан «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның рәһбәрлик етдији фәһлә һәрәкатынын тәзјиги алтында вермишди. Ленин «Јенн фабрик гануну» китабчасында һәмин гануну әтрафлы тәһлил вә тәнгид етмишдир (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 281—337). — *443.*

140 *Күләбәтин пешәси* — күләбәтин ишләри үчүн зәриф күмүш вә ја гызыл саплар һазырланмасына дејилирди. — *446.*

[141] Бундан сонра кәлән чәдвәл «Вестник Финансов» журналынын 1898-чи ил 42-чи №-синдә дәрч олунан даһа әтрафлы чәдвәл әсасында тәртиб едилмишдир. — *449.*

[142] Тула силаһгајыранлары 1864-чү илә гәдәк тәһкимли идиләр, дөвләт силаһгајыранлары идиләр вә хүсуси гәсәбәләрдә (дөвләт дәмирчи гәсәбәси вә и. а.) ишләјирдиләр. Онлар луләгајыран, гундаггајыран, түфәнк сапдығы гајыран, чиһаз вә и. а. гајыран сехләрә бөлүнүрдүләр. Бир нечә кәндин тәһкимли кәндлиләри јардымчы ишләри көрмәк үчүн Тула заводларына тәһким едилмишдиләр. Бу кәндлиләр силаһгајыранлар үчүн ағач көмүрү һазырлајыр, заводлара тәһким едилән мешәләри горујур вә завод һәјәтләриндә ишләјирдиләр. Тәһкимчилик асылылығы ләғв едилдији заман Тулада чәми 4 мин јахын силаһгајыран уста вар иди. Бунларын 1276 нәфәри заводларда вә 2362 нәфәри евдә ишләјирди; силаһгајыранлар өз аиләләри илә бирликдә 20 мин нәфәрдән чох идиләр. —*450.*

[143] «С.-Петербург механики ајаггабы истеһсалы ширкәти» фабрики нәзәрдә тутулур (бах: «Фабрик вә заводлар сијаһысы». Петербург, 1897, № 13450, сәһ. 548—549). —*457.*

[144] К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 745—746. —*460.*

[145] К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 337—339. —*467.*

[146] К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 346—347. —*469.*

[147] М. К. Горбунова. «Москва губернијасында гадын пешәләри», IV бурахылыш («Москва губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәсн. Тәсәрруфат статистикасы бөлмәси», VII чилд, II бурахылыш, Москва, 1882). Кириш, сәһ. IX. —*471.*

[148] К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 479 вә сонракылар, сәһ. 644 вә сонракылар. —*474.*

[149] Бах: Ј. Н. Андрејев. «Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссија»нын тәдгигләри үзрә вә башга мәнбәләр үзрә Русијада кустар сәнајеси». Петербург. 1885, сәһ. 69 вә јенә һәмин муәллифин «Русијада кустар сәнајеси» китабчасы. Петербург. 1882, сәһ. 12. —*479.*

[150] Ислаһатдан сонракы дөврдә чар Русијасынын ири сәнајесинин инкишаф хүсусијјәтләрини көстәрмәк үчүн Ленин о замана аид фабрик-завод статистикасынын чохлу материалыны (рәсми мә'лумат китабчаларыны, ајры-ајры монографијаларыны, тәдгигләри вә мәчмуәләри, мүхтәлиф журнал вә гәзет һесабатларыны, мә'рузәләри вә башга мәнбәләри) елми сурәтдә тәһлил етмишдир. Китабларда Ленинин гејдләри вә Ленин мәчмуәсинин XXXIII китабынын икинчи бөлмәсиндә, һабелә ««Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн һазырлыг материаллары»нда дәрч олунмуш башга материаллар буну

сүбут едир. Ленин фабрик-завод статистикасына аид әсас мәибәләрә һәмчинин «Бизим фабрик-завод статистикасы мәсәләсинә даир» мәгаләсиндә дә гијмәт верир (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 1—36). —*483.*

151 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 475—476. —*483.*

152 Сөһбәт «Перм губернијасынын Красноуфимск гәзасынын статистикасына аид материаллар» һаггында кедир, V бурахылыш, I һиссә (Завод рајону). Казан, 1894. Бу китабын 65-чи сәһифәсиндә «1892-чи илдә Артинск заводунун сех ишчиләриндә борчлу галан фәһлә дәстәси һаггында мә'лумат» сәрләвһәли бир чәдвәл варды. — *518.*

153 Ленин «Русијанын мә'дән-завод сәнајеси» китабындан ситат кәтирир. Мә'дән департаментинин нәшри. 1893-чү илдә Чикагода Үмумдүнја Колумб сәркиси. Петербург. 1893, сәһ. 52. — *520.*

154 «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын биринчи нәшриндә чәдвәлдә 1890 вә 1896-чы илләрә аид көстәрилән мә'лумат китабын икинчи нәшриндә чәдвәлдән чыхарылмышдыр. Буидан әлавә, биринчи нәшрдәки 1897-чи илә аид мә'лумат икинчи нәшрдә јенә һәмин илә аид мә'луматдан бир гәдәр фәргләнир. Китабын биринчи нәшриндә чәдвәлин мүвафиг һиссәси белədир:

Илләр	Чугун әридилмишдир, мин пуд һесабы илә						Империјада чәми даш көмүр чыхарылмасы, милјон пуд һесабы илә
	Империјада чәми	%	Уралда	%	Чәнубда	%	
1890	56 560	100	28 174	49,7	13 418	23,7	367,2
1896	98 414	100	35 457	36,6	39 169	39,7	547,2
1897	113 982	100	40 850	35,8	46 350	40,6	—

Биринчи нәшрдә 1897-чи илә аид мә'луматын дәрч едилдији сәһифәнин ашағысында верилән белә бир гејд дә икинчи нәшрдә чыхарылмышдыр: «1898-чи илдә империјада 133 милјон пуд, о чүмләдән Чәнубда 60 милјон пуд вә Уралда 43 милјон пуд чугун әридилдији көстәрилир («Русскије Ведомости», 1899, № 1)». —*521.*

155 Ленин сопралар бу чәдвәлә 1908-чи ил һаггында мүвафиг мә'луматы әлавә етмишдир (547-чи сәһифәдәки иллүстрасијаја бах). Ленинин гејдиндәки мә'лумат 1910-чу илдә чыхан «Фабрик мүфәттишләринин 1908-чи илә аид һесабат јекуну»ндан (сәһ. 50—51) көтүрүлмүшдүр. Демәли, Ленинин етдији әлавә 1910-чу вә ја 1911-чи илә аиддир. Бу көстәрир ки, Ленин о

заман да өз китабы үзәриндә ишләмәкдә давам едирди. «Русијада капитализмин инкишафы» китабының 1908-чи ил нәшри үзәриндә Ленинин гејдләри ««Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн һазырлыг материаллары»на бүтүнлүклә дахил едилмишдир. —*545.*

156 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 644—645. —*563.*

157 Шушенскоје кәндиндә сүркүндә икән В. И. Ленин Н. К. Крупскаја илә бирликдә С. вә Б. Вебблəрин «Инкилис тред-јунионизминин нәзәријјә вә практикасы» китабының биринчи чилдини инкилисчәдән тәрчүмә етмиш вә икинчи чилдинин тәрчүмәсини редактә етмишдир. Вебблəрин китабының биринчи чилди — «инкилисчәдән Владимир Илјинин тәрчүмәси», јә'ни Ленинин тәрчүмәси 1900-чү илдә Петербургда О. Н. Поповanын нәшријјатында чапдан чыхмышдыр; икинчи чилд 1901-чи илдә бурахылмышдыр. — *565.*

158 *«Хлудов фабрики»* — «А. вә Г. Хлудов гардашларының Јегорјевск памбыг парча фабрики ширкәти» иди (бу фабрик Рјазан губернијасының Јегорјевск шәһәриндә јерләширди). Ленинин мә'тәризә ичәрисиндәки гејдлә вердији мә'лумат (фәһләләрин сајы вә истеһсал мәбләғи һаггында мә'лумат) «Фабрик вә заводлар сијаһысы»ндан көчүрүлмүшдүр (Петербург. 1897, № 763, сәһ. 36). —*568.*

159 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 745—746. —*571.*

160 *Ласт* — Русија тичарәт кәмиләринин су тутуму өлчүсү вaһидидир; бу өлчү вaһиди XX әсрин әввәлиндәк ишләдилирди. Һәчм су тутуму ласты 5,663 *м*³-ә, чәки тутуму ласты 2 тона бәрабәрдир. —*589.*

161 К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 638. —*597.*

162 Китабын биринчи нәшриндә бу сөзләрдән сонра сәһифәнин ајағында ашағыдакы гејд вардыр: «Чәдв. № XXX. Биз бу «Јекун мәчмуәсн»ни (Воронеж. 1897) аланда китабын јарыдан чоху чапа верилмишди». —*603.*

163 *Собакевич* — Н. В. Гоголун «Өлү чанлар» повестиндә персонаждыр; онун образында кобуд вә ачкөз мүлкәдар типләриндән бири тәсвир едилмишдир. — *626*

164 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 743. —*626.*

165 *«Чәнаб Купон»* — XIX әсрин 80-чи вә 90-чы илләр әдәбијјатында образлы ифадә олуб капитала вә капиталистләрә верилән аддыр. «Чәнаб Купон» ифадәсини илк дәфә јазычы Глеб Успенски «Ағыр күнаһлар» очерклəриндә ишләтмишдир (очерк-

ләр илк дәфә «Русскаја мысл» журналында дәрч едилмишдир, 1888-чи ил, 12-чи китаб, сәһ. 174). Бах: һәмчинин Глеб Успенскинин «Гафгазда» очерки. Әсәрләринин там күллијјаты, 8-чи чилд, 1957, сәһ. 164—165. —*631.*

166 *«Покрут»* — Русијаның шималында дәниз һејваны овламаг вә ја балыг тутмагла мәшғул олан артелләрдәки адамларын иг-тисади мүнасибәтләринин бир формасы иди. «Покрут» сөзүнүн өзү адамларын овчулуг үчүн муздла тутулмасы вә ја һәр бир артелчинин гәнимәт пајы демәкдир. Белә артелдә ов үчүн лазым олан истеһсал аләтләри саһибкара мәхсус иди; фәһ-ләләр саһибкардан ағыр асылылыг вәзијјәтиндә идиләр. Саһиб-кар адәтән гәнимәтин $^2/_3$ гисмини, фәһләләр исә анчаг $^1/_3$ гис-мини алырдылар. Фәһләләр өз пајларыны учуз гијмәтлә саһиб-кара тәһвил вермәја вә һагг-һесабы әмтәә илә алмаға мәчбур идиләр ки, бу да фәһләләр үчүн әсла сәрфәли дејилди.—*636.*

167 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 9. —*638.*

168 *«Гејри-тәнгиди тәнгид»* мәгаләси «Русијада капитализмин ин-кишафы» китабына «легал марксистләрдән» П. Н. Сквортсовун дүшмәнчилик руһунда јазылмыш ресензијасына В. И. Ленинин чавабыдыр. В. И. Ленин мәгалә үзәриндә ишләмәјә 1900-чү илин јанвар ајында, Шушенскоје кәндиндә сүрүн мүддәти-нин сон һәфтәләрини чәкәркән башламышдыр; бу барәдә Н. К. Крупскаја М. А. Улјановаја 1900-чү ил 19 јанвар та-рихли мәктубунда хәбәр верир. Ленин мәгаләни сүрүндән гајыдандан сонра, 1900-чү илин март ајында тамамламышдыр; мәгалә «Научноје Обозрениje» журналының 1900-чү ил мај—ијун нөмрәләриндә дәрч едилмишдир. Бу мәгалә Ленинин харичә кетмәздән әввәл рус легал мәтбуатында дәрч олунан ахырынчы мәгаләси иди.

«Научноје Обозрениje» — 1894-чү илдән 1903-чү иләдәк Пе-тербургда чыхан әввәлчә һәфтәлик, сонралар исә ајлыг елми вә ичтимаи-сијаси журнал иди. Журналын мүәјјән бир исти-гамәти јох иди, лакин, Ленинин тә'бириичә, «дәб хатирнә» өз сәһифәләриндә марксистләрә јер верирди. Бу журналда Ленинин «Бир даһа реаллашдырма пәзәриjjәси мәсәләсинә даир» (1899), «Гејри-тәнгиди тәнгид» (1900) вә башга мәгалә-ләри дәрч олунмушдур. К. В. Плеханов, Д. И. Менделејев, К. Е. Сиолковски журналда әмәкдашлыг едирдиләр. —*647.*

169 Дырнаг ичәрисинә алынмыш сөзләр («Чи-чи-ков...» вә и. а.) Н. Г. Чернышевскинин «Рус әдәбијјатының Гоголдәврүнүн очеркләри» әсәринин башга сөзләрлә ифадә олунан бир јери-дир: ««...Өлү чанлар» әсәринин нүктәдашлыгла едилән тәһлили белә јазыла биләрди. Китабын «Чичиковун сәркүзәштләри вә ја Өлү чанлар» сәрләвһәсини јаздыгдан сонра лап белә баш-ламаг: Чхи! чхи! ковун вејлләнмәси — охучу, күман етмәјин ки, мән асғырдым... вә и. а. вә и. а. Ијирми ил бундан әввәл

елә охучулар вар иди ки, буну нүктәданлыг зәнн едә биләрдиләр» (Н. Г. Чернышевски «Рус әдәбиjjатынын Гогол дөврүнүн очеркләри», Петербург. 1892, сәh. 64). —*652.*

170 К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәh. 115—117. —*654.*

171 К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәh. 115—116. —*654.*

172 К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәh. 475. —*656.*

173 К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәh. 355. —*658.*

174 Ленинин «Бир даһа реаллашдырма нәзәриjjәси мәсәләсинә даир» мәгаләси «Научное Обозрение» журналынын 1899-чу ил август тарихли 8-чи №-синдә «В. Илjин» имзасы илә дәрч едилмишдир. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәh. 67—87). —*672.*

175 *«Чамаатын «көзүнү ачыб» һәмин мүәллифин марксизми буржуа елми илә гарышдырдыгыны көстәрмәjә тәшәббүс»* — струвизмин, «легал марксизмин» тәнгиди В. И. Ленинин ашағыдакы әсәриндә верилмишдир: «Халгчылыгын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди (Буржуа әдәбиjjатында марксизмин әкс етмәси). П. Струвенин «Русиjанын игтисади инкишафы мәсәләсинә даир тәнгиди гejдләр» СПБ. 1894-чү ил. китабы барәсиндә». Бу әсәр В. И. Ленинин әсәрләринин һазырkы вә әввәлки нәшрләринин биринчи чилдинә дахил едилмишдир. Һәмин әсәрдә марксизм байрағындан вә фәһлә һәрәкатындан буржуазиjанын хеjринә истифадә етмәjә чалышмыш буржуа демократлары олмаг е'тибары илә «легал марксистләрин» әсил тәбиәти ифша едилмишдир. Ленин струвизмдә, «легал марксизмдә», сонралар бернштejнчилик вә каутскичилик формасы алмыш бejнәлхалг тәфтишчилиjин рушеjмини ачыб көстәрмишдир. Сонракы илләрдә Ленин струвечиләрин гапиталист сурәтдә капитализмин ачыг мүдафиәчиләринә чеврилдикләрини көстәрмишдир; «легал марксистләрин» бир чоху сонралар кадет, jә'ни рус буржуазиjасынын башлыча партиjасынын үзвү олмушдур. Ленин буржуазиja тәрәфиндән «марксизмин тәнгидинин», капитализм гуруluшуну тә'рифләмәк вә мүдафиә етмәк мәгсәдини күдән бу тәнгидин һәр чүр тәзаһүрләринә гаршы даим барышмаз мүбаризә апарырды. —*674.*

176 В. И. Ленин «һәмин нәрәjанын мүнтәзәм тәһлилини» өзүнүн «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә вермишдир. Бу чох мүһүм фәлсәфи әсәр Ленин тәрәфиндән 1908-чи илдә jазылмыш вә 1909-чу илдә Москвада ajрыча китаб шәклиндә нәшр едилмишди. —*674.*

В. И. ЛЕНИНИН СИТАТ КӘТИРДИЈИ ВӘ АДЫНЫ ЧӘКДИЈИ ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘРИН ВӘ МӘНБӘЛӘРИН КӨСТӘРИЧИСИ

А. М. Ставропольская губерния. (От нашего корреспондента). — «Северный Курьер», Спб., 1899, № 33, 3 (15) декабря, стр. 4, в Областном отделе. — *236.*

Авдаков, Н. С. Краткий статистический обзор донецкой каменноугольной промышленности. (На память о Всероссийской художественно-промышленной выставке в Нижнем-Новгороде). Харьков, 1896. 32 стр. — *524.*

— *По вопросу о пошлинах на иностранный чугун.* (Доклад комиссии, организованной XXII съездом горнопромышленников юга России). — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 50, стр. 812—820. — *522, 558.*

Авилов, Б. В. О «новой» теории рынков. — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 12, стр. 2296—2308. — *672, 673.*

Андреев, Е. Н. Кустарная промышленность в России. Спб., 1882. 31 стр. — *479.*

— *Кустарная промышленность в России по исследованиям «Комиссии для исследования кустарной промышленности в России» и другим источникам.* Спб., 1885. II, 97 стр. — *478.*

**Анненский, Н. Ф. Доклад по вопросу о положении кустарей Павловского района.* — «Нижегородский Вестник Пароходства и Промышленности», 1891, № 1, стр. 10—16; № 2, стр. 40—45; № 3, стр. 58—62. — *360, 375—376, 442, 443, 461.*

**— *Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах.* — Бу китабда: Влияние урожаев и хлебных цен на

* Јанында уллуз гојулмуш китабларда В. И. Ленинин гејдләри вардыр. Бу китаблар Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун архивиндә сахланылыр.

некоторые стороны русского народного хозяйства Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, стр. 157—235. — *200.*

Арнольд, Ф. К. Лесной товар. — Бу китабда: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. I. Спб., 1862, стр. 251—325. — *505.*

**Баталин, А. Ф. Огородничество и садоводство.* — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 1—42. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *322, 323, 324—325.*

Баталин, Ф. А. Календарь и справочная книжка русского сельского хозяина на 1883 г. Сост. при уч. Ф. К. Арнольда и др. В 2-х ч. Спб., Деврнен, 1883. 614 стр. — *67.*

Бахмутский уезд, Екатеринославской губ., 31 октября. — «Русские Ведомости», М., 1897, № 322, 21 ноября, стр. 3, в отд.: Внутренние известия. — *558.*

Белобородов, А. Пришлые рабочие на Кубанщине. — «Северный Вестник», Спб., 1896, № 2, стр. 1—8. — *258, 318.*

Белов, В. Д. Кустарная промышленность в связи с уральским горнозаводским делом. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XVI. Спб., 1887, стр. 1—35. — *518—519.*

Благовещенский, И. И. и Гарязин, А. Л. Кустарная промышленность в Олонецкой губернии. Петрозаводск, 1895. II, 125 стр. — *433.*

**Благовещенский, Н. А. Сводный статистический сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям.* Т. 1. Крестьянское хозяйство. М., 1893. XVI, 267 стр. На русск. и франц. яз. — *142, 290—291.*

Блажин, П. Успехи техники молочного хозяйства. — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 38—45, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *280, 284.*

Боголюбский, М. Опыт горной статистики Русской империи. Спб., 1878. 216 стр. — *516, 522.*

Борисов, В. История развития кустарных промыслов в г. Туле, Тульском уезде и меры к дальнейшему развитию промыслов. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2234—2291. — *321, 450—451, 453.*

— *Кустарная промышленность на Всероссийской промышленно-художественной выставке в Москве в 1882 г.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 151—247. — *438, 451—452, 453.*

— *Кустарные промыслы Сергиевской волости, Тульского уезда.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VII. Спб., 1881, стр. 891—969. — *451, 461.*

Борисовский, А. Ложкарство в Семеновском уезде. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. II. Спб., 1879, стр. 7—28. — *424.*

Булгаков, С. Н. О рынках при капиталистическом производстве. Теоретический этюд. М., Водовозова, 1897. 260 стр. — *30, 39, 42, 56.*

**Бычков, Г. Н. Опыт подворного исследования экономического положения и хозяйства крестьян в 3-х волостях Новгородского уезда.* Новгород, 1882. 116, 70, III стр. — *295.*

В. В. — *бах:* Воронцов, В. П.

Варзер, В. Е. Кустарная промышленность в Черниговском, Борзенском и Новозыбковском уездах. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. V. Спб., 1880, стр. 327—364. — *363.*

Васильев, П. А. и Шерер, А. А. Шерстяная промышленность. — Бу китабда: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. I. Спб., 1862, стр. 145—250. — *500.*

Васильчиков, А. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. Т. I. Спб., 1876. V, L, 565 стр. — *177, 210.*

Вересаев, В. Лизар. Рассказ. — «Северный Курьер», Спб., 1899, № 1, 1 (13) ноября, стр. 9—10. — *289.*

Верещагин, Н. В. Условия развития скотоводства в России. — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 9—20, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *265, 292—293.*

Вернер, К. А. Памятная книжка Таврической губернии. Сост. стат. бюро Таврического губ. земства. Под ред. К. А. Вернера. Симферополь, 1889. 678 стр. (В изд.: Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX). — *75.*

Верховцев, Л. Обзор производства аппаратной шерстяной пряжи и суконных изделий. — Бу китабда: Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий. Спб., 1897, стр. 59—62. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — *501.*

Весин, Л. П. Значение отхожих промыслов в жизни русского крестьянства. — «Дело», Спб., 1886, № 7, стр. 127—155; 1887, № 2, стр. 102—124. — *607, 609—610.*

— *Маслобойное производство.* — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 32—44. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *316.*

— *Табачное производство.* — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 1—31. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *577—578.*

«Вестник Европы», Спб., 1870, № 10, стр. 508—528. — *529—530.*

— 1884, № 7, стр. 319—356. — *23, 67, 69, 73, 74, 75, 76, 148—149, 399.*

«Вестник Общественной Гигиены, Судебной и Практической Медицины», Спб., 1896, т. XXXI, кн. 1, июль, стр. 1—49. — *608.*

«Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896—1897. — *516.*

— 1896, № 14, стр. 34—35. — *244.*

— 1896, № 25, стр. 986—992. — *304.*

— 1896, № 31, стр. 192—194. — *231.*

«Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 35, стр. 569—587. — *491.*

— 1896, № 51, стр. 972—976. — *229, 230—231, 232, 235.*

— 1897, № 4, стр. 212—214. — *238.*

— 1897, № 6, стр. 318—320. — *238.*

— 1897, № 8, стр. 404—407. — *518.*

— 1897, № 9, стр. 593—597. — *298.*

— 1897, № 16, стр. 195—197, 205—209. — *325—327, 521.*

— 1897, № 17, стр. 263—266. — *519.*

— 1897, № 21, стр. 537—552, 552—558. — *229, 230—231, 232, 233, 236, 237, 523, 630.*

— 1897, № 22, стр. 615—619. — *522.*

— 1897, № 26, стр 856—861. — *300—301.*

— 1897, № 27, стр. 16. — *308.*

— 1897, № 29, стр. 84—87. — *300, 302.*

— 1897, № 32, стр. 209—220, 224—228. — *522, 523.*

— 1897, № 39, стр. 508—509. — *531.*

— 1897, № 50, стр. 812—820. — *522, 558.*

— 1897, № 52, стр. 926—941. — *478.*

— 1898, № 6, стр. 376—378. — *298, 300.*

— 1898, № 7, стр. 409—412. — *299.*

— 1898, № 10, стр. 620—624. — *304.*

— 1898, № 14, стр. 25—27. — *305.*

— 1898, № 26, стр. 779—780. — *591—592.*

— 1898, № 32, стр 194—195. — *308.*

— 1898, № 36, стр. 335—348, 349—352. — *300—301, 308.*

— 1898, № 42, стр. 204—206. — *360, 448, 450.*

— 1898, № 43, стр. 302—304. — *588.*

— 1898, № 44, стр. 379—382. — *588.*

— 1906, № 12, стр. 502—505. — *308.*

Вешняков, В. И. Русская промышленность и ее нужды. — «Вестник Европы», Спб., 1870, № 10, стр. 508—528. — *529.*

**Виды на жительство, выданные крестьянскому населению Московск. губ. в 1880 и 1885 гг.* — Бу китабда: Статистический ежегодник Московского губернского земства. 1886 г. М., 1886, стр. 1—28. (Стат. отд-пие Моск. губ. земской управы).— *605—606, 607, 616.*

**Вихляев, П. А. Крестьянское хозяйство.* Тверь, изд. Тверского губ. земства, 1897. X, 313 стр. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Тверской губернии. Т. XIII. Вып. 2). — *126, 239, 290—291, 294—295, 299.*

— *Очерки из русской сельскохозяйственной действительности.* Спб., журн. «Хозяин», 1901. IV, 173 стр. (Книжки хозяина № 21). — *149—150.*

**Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства.* Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I—II. Спб., 1897. 2 т.

**— Т. I. VIII, LXIV, 533 стр. — *83, 84, 95—96, 171—172, 200, 208—209, 217, 221, 268—270, 329, 330.*

**— Т. II. VIII, 381, 99 стр. — *152, 173, 174—175, 268—269, 593.*

Влияние урожаев и хлебных цен на разные стороны экономической жизни. Доклад проф. А. И. Чупрова и прения в III отделении императорского Вольного экономического общества 1 и 2 марта 1897 г. (Стенографический отчет). — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», Спб., 1897, № 4, июль — август, стр. 1—95. — *157—158, 221, 332.*

Внешняя торговля Европейской России в 1896 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 26, стр. 856—861. — *299—301.*

Внешняя торговля России (1856—1894). (Сост. В. И. Покровский). — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 1—72, в отд.: Внешняя торговля России с 1856 г. по 1894 г. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *560, 590—591.*

Внешняя торговля России в 1897 г. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 36, стр. 335—348.— *299—301.*

Внутреннее обозрение. Новые данные об отхожих промыслах. — «Русская Мысль», М., 1896, № 11, стр. 224—228. — *607.*

Внутренние известия. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 31, стр. 192—194, в Торгово-промышленном отделе. — *238—239.*

Внутренние известия. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 4, стр. 212—214, в Торгово-промышленном отделе. — *238.*

Внутренние известия. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 6, стр. 318—320, в Торгово-промышленном отделе. — *238.*

Военно-конская перепись — *бах:* Статистика Российской империи, XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI.

**Военно-статистический сборник.* Вып. IV. Россия. Под общ. ред. Н. Н. Обручева. Спб., 1871. XXX, 922, 235 стр. — *264—265, 269—270, 298, 301, 305, 307, 308, 311, 412, 488—491, 500, 504, 505, 506—507, 508, 511, 513—515, 516, 529, 560, 588, 589, 593—594, 603.*

Воинов, Л. И. О картонно-коробочном производстве в санитарном отношении. (Из отчета земскому Петербургскому уездному собранию за 1889—1891 годы). Спб., 1891. 21 стр. — *559.*

Волгин, А. — *бах:* Плеханов, Г. В.

Вольнонаемный труд... — *бах:* Короленко, С. А.

[*Воронцов, В. П.*] *В. В. Артель в кустарном промысле.* Спб., 1895. 200 стр. (Мелкое производство в России. I). — *379.*

— [*Заявление 17 февраля 1899 г. по докладу Л. Е. Оболенского «Нельзя ли примирить народничество с марксизмом»*]. — «Новое Время», Спб., 1899, № 8255, 19 февраля (3 марта), стр. 3, бу мәг.: В обществе для содействия русской промышленности и торговле. — *9.*

— *Излишек снабжения рынка товарами.* — «Отечественные Записки. Спб., 1883, № 5, стр. 1—39. — *28.*

— *Крестьянская община.* Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства А. Фортунатова. М., 1892. XLVI, 600, VI стр. (Бу нәшрдә: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. I). — *159.*

— *Наше крестьянское хозяйство и агрономия.* — «Отечественные Записки», Спб., 1882, № 8, стр. 143—169; № 9, стр. 1—35. — *218.*

— *Наши направления.* Спб., 1893. VI, 215 стр. — *337.*

— *Новый тип местно-статистического издания.* Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. Приложение к 1 тому сборника. — «Северный Вестник», Спб., 1885, № 3, ноябрь, стр. 186—193. — *99, 671.*

— *Очерки кустарной промышленности в России.* Спб., 1886. III, 233 стр. — *315, 355—356, 387, 397, 401, 403, 459—460, 467, 567.*

— *Очерки современных направлений.* Производительные классы и интеллигенция в России. — «Новое Слово», Спб., 1896, № 6, март, стр. 1—34. — *621—622.*

— *Очерки теоретической экономии.* Спб., 1895. 321 стр. — *28—30, 33—34, 336—337, 619—620.*

— *Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве.* Спб., 1892. VI, 261 стр. — *79—80, 84, 107, 108, 112, 140, 146, 186, 247, 281, 288, 289—290.*

— *Проект экономического подъема России.* — «Русская Мысль», М., 1894, № 2, стр. 53—73. — *78.*

— *Разделение труда земледельческого и промышленного в России.* — «Вестник Европы», Спб., 1884, № 7, стр. 319—356. — *23, 67, 69, 73, 74, 75, 77, 148—149, 399.*

*— *Судьбы капитализма в России.* Спб., 1882. 312 стр. — *188, 190—191, 219, 359—360, 484. 571, 604—605.*

— *Что делается в крупном хозяйстве?* — «Северный Вестник», Спб., 1886, № 2, стр 26—57. — *240—241.*

«Врач», Спб., 1895, № 25, стр. 703—705. — *566, 581—582.*

«Врачебная Хроника Харьковской Губернии», Харьков, 1899, № 9 (27), сентябрь, стр. 580—584. — *310.*

Всероссийский торгово-промышленный съезд в Нижнем-Новгороде. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 35, стр. 569—587. — *497.*

Гацисский. А. С. Болдино и Кочкурово. (Из записной книжки). — Бу китабда: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. IV. Н.-Новгород, 1871, стр. 321—336. — *581.*

— *Очерки промышленной деятельности Нижегородской губернии, в связи с вопросом о проведении Урало-Сибирской железной дороги.* — Бу китабда: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком, под ред. А. С. Гацисского. Т. IV. Н.-Новгород, 1871, стр. 127—166. — *375.*

Геркнер, Г. Кризисы. — Бу китабда: Промышленность. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, стр. 70—112. — *50—51, 53.*

Герценштейн, Г. К вопросу об отхожих промыслах. — «Русская Мысль», М., 1887, № 9, стр. 147—165. — *616.*

Главные итоги фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1887 годы. — Бу китабда: Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1887 годы. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур, 1889, стр. V—XVIII. (Материалы для торгово-пром. статистики). — *493—494.*

Гоголь, Н. В. Мертвые души. — *375, 431, 626, 652, 664.*

Голицын, Ф. С. Кустарная промышленность Нижегородской и Владимирской губерний. Исследования 1888—89 гг — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 166—200. (М-во гос. имуществ). — *445.*

Голубев, А. Производство шелковых и парчовых тканей. — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 185—212. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *504.*

*— *Свеклосахарное производство.* — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 3—45 (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *309.*

Гольц, Т. Сельскохозяйственные рабочие.—Бу китабда: Землевладение и сельское хозяйство. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, стр. 228—238. — *182, 213.*

Гончаров, И. А. Обломов. — 227, 331—332, 667—668

Горбунова, М. К. Женские промыслы Московской губернии. Вып. IV. М., изд. Моск. губ. земства, 1882. XXXII, 299 стр. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VII. Вып. II).— *360, 385, 471—472, 582—583.*

— *Кружевной промысел.*—Бу китабда: Промыслы Московской губернии. Вып. II. Сост. И. Боголепов. М., изд. Моск. губ. земства, 1880, стр. 1—91. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI. Вып. II). — *362—363, 382—385, 470.*

Горнозаводская промышленность России в 1895 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 8, стр. 404—407. — *518.*

Грибоедов, А. С. Горе от ума. — 17.

**Григорьев, В. И. Влияние урожаев и хлебных цен на городское население России.* — Бу китабда: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. II. Спб., 1897, стр. 117—135. — *593.*

— *Кустарное замочно-ножевое производство Павловского района.* (В Горбатовском уезде Нижегородской губ. и в Муромском уезде Владимирской губ.). — Бу китабда: Рагозин, В. Материалы к изучению кустарной промышленности Волж-

ского бассейна. Прил. к изд. «Волга». М., 1881, стр. XI — XVI, 1—124. — *355—356, 358, 360, 385, 387, 388, 441, 443, 457, 461, 468—469, 577.*

— *Переселения крестьян Рязанской губернии.* Исследование, удостоенное императорским Московским университетом половины премии имени Ю. Ф. Самарина. С отзывами проф. А. И. Чупрова и А. И. Кошелева. М., журн. «Русская Мысль», 1885. XVI, 194 стр. — *270—271.*

Гримм, О. А. Охотничьи, пушные и рыбные промыслы. — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда—соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 1—13, в отд.: V. Охотничьи, пушные и рыбные промыслы. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *636.*

Гунтер, С. Исторический материализм и практический идеализм. Пер. М. К. — «Научное Обозрение», [Спб.], 1900, № 10, стр. 1759—1774. — *673.*

Гуревич, И. А. Переселения крестьян в Сибирь. Исследование. М., 1888. X, 149 стр. — *187, 666.*

— *Экономическое положение русской деревни.* Пер. с англ. А. А. Санина, под ред. и с предисл. автора. М., 1896. 395 стр. — *186, 241, 666.*

Давыдова, С. А. Кружевной промысел в Рязанской губернии. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VII. Спб., 1881, стр. 1127—1215. — *386.*

— *Кружевной промысел в Тульской губернии.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. X. Спб., 1883, стр. 2747—2827. — *387.*

— *Кустарная промышленность Владимирской, Курской, Полтавской, Бессарабской и Воронежской губерний.* Исследования 1889 г. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 72—144. (М-во гос. имуществ). — *355—356, 357—359, 360.*

— *Кустарная промышленность Саратовской, Пензенской и Московской губерний.* Исследования 1888 г. — Бу китабда: От-

четы и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. I—71. (М-во гос. имуществ). — *413.*

[*Даниельсон, Н. Ф.*] *Николай — он, Н. — он. Нечто об условиях нашего хозяйственного развития.* — «Русское Б гатство», Спб., 1894, № 6, стр. 86—130. — *484, 489, 513, 515, 550 — 551.*

— *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства.* — «Слово», Спб., 1880, октябрь, стр. 77—142. — *77—78, 84—85.*

— *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства.* Спб., 1893. XVI, 353 стр.; XVI л. табл. — *23—24, 26, 27, 28—29, 30, 33—34, 77, 84—85, 93—95, 218, 219—221, 241, 242, 247—248, 251—252, 261, 262, 264, 266, 298, 315—316, 326, 336—337, 338—339, 341—343, 363, 479—480, 484, 489—490, 491, 526—528, 530, 532, 550—551, 564, 571, 588, 608, 619—620, 627—628, 629—631, 635—636, 664, 665—667.*

— *Письмо в редакцию.* (По поводу обсуждения доклада Н. В. Левитского о земледельческих артелях). — «Новое Слово», Спб., 1896, № 5, февраль, стр. 256—261. — *347, 348—349.*

— *Чем объяснить рост наших государственных доходов?* — «Новое Слово», 1896, № 5, февраль, стр. 65—85. — *169—170.*

Даниловский, М. А. Состояние страхового дела в России. — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 57—69, в отд.: XII. Машины, аппараты, машиностроение и электротехника. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *567.*

«*Дело*», Спб., 1886, № 7, стр. 127—155; 1887, № 2, стр. 102—124. — *607, 609—610.*

**Дементьев, Е. М. Санитарно-экономическое положение рабочих.* — Бу китабда: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел санитарной статистики. Т. IV. Ч. II. Общая сводка по санитарным исследованиям фабричных заведений Московской губернии за 1879—1885 гг. Сост. д-ром Е. М. Дементьевым и проф. Ф. Ф. Эрисманом. М., 1893, стр. 253—462. — *571—574, 575—576.*

— *Фабрика, что она дает населению и что она у него берет.* М., 1893. VIII, 246 стр. — *313.*

— *Фабрика, что она дает населению и что она у него берет.* Изд. 2-е, испр. и доп. С прил. библиографического указателя книг и статей по русской фабрично-заводской промышленности в связи с сельскохозяйственной. М., Сытин, 1897. VIII, 256, 39 стр. — *571—574, 575—576.*

Деятельность государственных сберегательных касс в 1897 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 26, стр. 779—780. — *591—592.*

Добавление к сельскохозяйственному отчету за 1898 год. Сост. Псковской губ. зем. управой, 1899. — *236.*

Докучаев, К. А. Беличий промысел в Каргополе и окрестных селениях. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IV. Спб., 1880, стр. 210 — 317. — *433—434.*

Доливо-Добровольская, В. А. Ткацкий промысел в Грайворонском и Кролевецком уу. Отчет 1891 г. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, стр. 80—88. (М-во гос. имуществ). — *309—310.*

Духовской, С. Кожевенный и клееваренный промыслы в селе Катунках и близлежащих деревнях Балахнинского уезда. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2513—2567.— *355—356, 428—430.*

Дьяконов, Н. Г. Успехи железнодорожной сети в техническом отношении за 1881—1896 гг. — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Спб., [1896], стр. 53—71, в отд.: XVII. Строительное и инженерное дело; морское и речное судоходство. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *523, 588.*

Егунов, А. Н. Кустарные промыслы в Пермской губернии, в связи с добывающей промышленностью. (Извлечение из отчета 1892 г. А. Н. Егунова). — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895, стр. 128—173. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики). — *460—461, 527.*

Ежегодник министерства финансов. Вып. I, VIII, X, XII. Спб., 1869—1882. 4 т.

*— Вып. I. На 1869 год. Сост. под ред. А. Б. Бушена. 1869. III, V, 618 стр. — *308, 310—311, 317, 351, 440, 487—489, 490—491, 492, 498—499, 502, 503, 509—510, 513—515, 516, 528—529, 530, 542—544, 589, 639—640.*

— Вып. VIII. Под ред. Д. А. Тимирязева. 1877. III, V, 535 стр. — *491, 639—640.*

— Вып. X. Под ред. Д. А. Тимирязева. 1879. 658 стр. — *491, 639—640.*

— Вып. XII. Под ред. Д. А. Тимирязева. 1882. VII, 623 стр.—*491, 639—640.*

Ежегодник России 1904—1905 гг. Спб., 1905—1906. 2 т. (Центр. стат. ком. М. В. Д.) На русск. и франц. яз.

— *1904 г.* (Год первый). 1905. VI, 404 стр. — *590—591.*

— *1905 г.* (Год второй). 1906. 876 стр. — *231, 265, 270, 531—532, 588.*

Ермолов, А. С. Системы земледелия и севообороты.—Бу китабда: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской пром-сти м-ва гос. имуществ, 1893, стр. 81—96. — *267—268.*

Ефименко, А. Артели Архангельской губернии. — Бу китабда: Сборник материалов об артелях в России. Изд. С.-Петербургского отд-ния ком. о сельских, ссудо-сберегательных и промышленных товариществах Вып. 2, Спб., 1874, стр. 1—174.— *636.*

Жбанков, Д. Н. Бабья сторона. Статистико-этнографический очерк. — Бу китабда: Материалы для статистики Костромской губернии. Под ред. В. Пирогова. Вып. VIII. Кострома, изд. Костромского губ. стат. ком., 1891, стр. 1—136. — *566, 581, 606—607, 612—613, 616.*

*— *Влияние отхожих заработков на движение народонаселения Костромской губернии, по данным 1866—83 годов.* (С диагр. и объяснением к ним). — Бу китабда: Материалы для статистики Костромской губернии. Под ред. В. Пирогова. Вып. VII. Кострома, изд. Костромского губ. стат. ком., 1887, стр. 1—117. — *560, 561—562, 566, 581, 605—606, 612—613, 616.*

— *Влияние отхожих заработков на движение населения.* — «Врач», Спб., 1895, № 25, стр. 703—705. — *566, 581.*

— *О городских отхожих заработках в Галичском уезде, Костромской губернии.* — «Юридический Вестник», М., 1890, № 9, стр. 130—148. На тит. л. инициалы авт. указаны ошибочно: Д. И. — *566, 581, 607, 614, 616.*

— *Опыт общей программы для исследования отхожих заработков.* (Сост. по предложению стат. отд-ния Моск. юрид. общ.). М., 1891. 16 стр. — *566, 581—582.*

— *Отхожие промыслы в Смоленской губернии в 1892—1895 гг.* (Прил. к материалам о распространении сифилиса и венерических заболеваний в Смоленской губернии). Смоленск, изд. Смоленского губ. земства, 1896, 87, 70 стр. — *566, 581, 605—606, 612—613.*

*— *Санитарное исследование фабрик и заводов Смоленской губернии.* Вып. I—II. Смоленск, изд. Смоленского губ. земства, 1894—1896.

*Вып. I. 1894. 290 стр. — *283, 496—497, 573.*

*Вып. II. 1896. III, 477, 66 стр. — *306—307, 573, 584.*

Железоделательная промышленность в Западной Европе и Северо-Американских Соединенных Штатах. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 22, стр. 615—619. — *522.*

«Жизнь», Спб., 1899, № 8, стр. 377. — *297.*

— 1899, № 10, стр. 175—179. — *674.*

— 1900, № 2, стр. 297—306. — *674.*

Землевладение и сельское хозяйство. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер с нем. М., Водовозовы, 1896. II, 383 стр. — *181, 182, 214, 284.*

Зеринг, М. Хлебная торговля в Соединенных Штатах Северной Америки. — Бу китабда: Землевладение и сельское хозяйство. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, стр. 281—286. — *284.*

Ильин, В.; Ильин, Владимир — *бах:* Ленин, В. И.

Исаев, А. Кузнечно-слесарный промысел в Ярославском уезде. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, стр. 695—755. — *447.*

— *Промыслы Московской губернии.* Т. I—II. М., изд. Моск. губ. земской управы, 1876. 2 т. — *360, 364.*

Т. I. Вып. I. 1. Изделия из дерева. 1. Мебельный промысел. XI, 94; 3 л. табл. — *372, 377—378, 398—399, 466.*

Т. II. 1. Металлические промыслы. 2. Гончарный промысел. III, 200, IV стр. — *439—440, 447.*

**Историко-статистический обзор промышленности России.* Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I—II. Спб., 1883—1886. 2 т. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве).

**— Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. 1883. 545 стр. — *229, 230—232, 264—265, 267, 269—270, 276, 299—300, 301, 302, 306, 308, 309, 316—317, 318, 322, 323, 324, 516.*

**— Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886. V, XVI, 935 стр. — *229, 230—232, 236, 308, 309, 311—312, 316, 360, 499, 504, 506—507, 577.*

Итоги горнопромышленных съездов на Урале. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 32, стр. 224—228. — *521—522.*

Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. I—*II. М. — Дерпт, 1892. 2 т. — *75—77, 91—94, 99, 136—138, 159, 162—163, 177, 205—208, 209—210, 215—217.*

К развитию металлургической промышленности на юге России. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 16, стр. 195—197. — *521.*

Каблуков, Н. А. Вопрос о рабочих в сельском хозяйстве. М., ред. «Юридического Вестника», 1884. X, XXIV, 299 стр. — *70.*

**— Значение хлебных цен для частного землевладения в Европейской России.* — Бу китабда: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под

ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, стр. 97—144. — *268—269.*

— *Лекции по экономии сельского хозяйства, читанные в Московском университете в 1895/6 г.* М., 1897. 228 стр. (Издание для студентов). — *336—337, 489, 528—529, 532, 571.*

— *Очерк хозяйства частных землевладельцев.* М., изд. Моск. губ. земства, 1879. V, 200, 103 стр. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. V. Вып. 1). — *205, 220—223.*

Кайгородов, Д. Н. Древодельные промыслы Казанской, Нижегородской, Костромской и Новгородской губ. Исследования 1889—1890 г. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. 1. Спб., 1892, стр. 354—398. (М-во гос. имуществ). — *569.*

Калантар, А. А. Молочное хозяйство. — Бу китабда: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской пром-сти м-ва гос. имуществ, 1893, стр. 296—305. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — *280.*

Каменев, П. Кустарные промыслы в семи волостях Тульского уезда: Хрущевской, Севрюковской, Павловской, Аншиенской, Зайцевской, Мошковской и Денисовской. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2292—2365. — *360.*

Карпов, А. Валеный и щепной промыслы в Семеновском и Балахнинском уездах Нижегородской губернии. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, стр. 563—638. — *375, 416—417.*

— *Валеный промысел в Арзамасском уезде.*—Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. V, Спб., 1880, стр. 455—487. — *355—356, 413, 415—416.*

Карпов, А. Кузнечный промысел в северо-восточной части Арзамасского уезда и в смежной с нею части Нижегородского уезда. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IV. Спб., 1880, стр. 161—201. — *394, 473.*

— *Кустарные промыслы в Арзамасском уезде.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, стр. 489—562. — *360.*

— *Промыслы села Богородского и его окрестностей.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2420—2470. — *358—359, 426—429.*

— *Прядильный промысел в Горбатовском уезде.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, стр. 1227—1263. — *418—419.*

— *Сапожный промысел в Выездной слободе Арзамасского уезда.*—Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. III. Спб., 1880 стр. 29—44.— *358—359, 395, 461.*

— *Скорняжный промысел в Арзамасском уезде.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. III. Спб., 1880, стр. 75—134. — *375, 392—393, 430.*

Карышев, Н. А. Вечнонаследственный наем земель на континенте Западной Европы. Экономическое исследование. Спб., 1885. 407 стр. — *137.*

*— *Крестьянские вненадельные аренды.* Дерпт. 1892. XIX, 402. LXV стр. (Бу нәшрдә: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. II). — *75—76, 91—94, 136—138, 162—163, 177, 205—208, 209—210, 215—217.*

*— *Крестьянские вненадельные аренды в зависимости от колебаний хлебных цен и урожаев.* — Бу китабда: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, стр. 277—349. — *83, 84, 208—209, 217, 221.*

*— *Материалы по русскому народному хозяйству.* I. Наша фабрично-заводская промышленность в половине 90-х годов. С 5 картогр. (Оттиск из «Известий Московского Сельскохозяйственного Института», год IV, кн. 1). М., 1898. 52 стр. — *489, 494—495, 510, 511—512.*

— *Народнохозяйственные наброски.* XXXV. К изучению наших отхожих промыслов. — «Русское Богатство», Спб., 1896, № 7, стр. 1—24. — *616—617.*

— *Народнохозяйственные наброски.* XLIII. О сводной работе г. Вихляева по Тверской губ. — «Русское Богатство», Спб., 1898, № 8, стр. 36—59. — *126.*

— *Подворное и общинное хозяйство.* (Статистические параллели). — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 1, стр. 45—67; № 6, стр. 102—135. — *177.*

— *Статистический обзор распространения главнейших отраслей обрабатывающей промышленности в России.* — «Юридический Вестник», М., 1889, № 9, стр. 38—67. — *489, 494, 495—496.*

Каталей, В. И. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний. Исследования 1889 г. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 283—304. (М-во гос. имуществ). — *354, 422.*

— *Кустарная промышленность Тверской и Ярославской губерний.* Исследования 1888 г. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 216—282. (М-во гос. имуществ). — *434—435, 446, 472.*

**Кеппен, А. П. Горная и соляная промышленность.*—Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 1—164. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *516.*

— *Горнозаводская промышленность России.* Спб., изд. горного деп., 1893. 129 стр. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — *517—518, 519.*

Киттары, М. Карта кожевенного производства в России. Сост. по данным главного интендантского управления. Спб., 1875. II, 22, 76 стр. — *507.*

Кобеляцкий, А. Справочная книга для чинов фабричной инспекции, для фабрикантов и заводчиков. Полный сборник узаконений о найме рабочих на фабрики, заводы и мануфактуры; о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих; о фабричной инспекции; о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности. Изд. 4-е. Спб., 1897. 311 стр. — *469—470, 568.*

Ковалевский, В. И. и Левитский, И. О. Статистический очерк молочного хозяйства в северной и средней полосах Европейской России. Спб., изд. распорядительного ком по устройству молочнохоз. выставки в С.-Петербурге, 1879. IV, 95, 8 стр. — *274, 276—277, 278, 282—284, 285.*

Козаченко, И. А. Кустарная промышленность Вятской губернии. [А. Вятский уезд. В. Слободской уезд]. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XI. Спб., 1884, стр. 1—453 (3057—3509). — *431, 477, 562.*

Козлов, И. Производство химических продуктов, красок и других препаратов. — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 8—49. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *506—507.*

— *Химические продукты.*—Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 1—101. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *506—507.*

Кошшевский, И. Речной и озерный флот Европейской России. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 44, стр. 379—382. — *588.*

Конрад, И. Статистика крестьянского землевладения. — Бу китабда: Землевладение и сельское хозяйство. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы. 1896, стр. 83—121. — *181, 182.*

Короленко, В. Г. Павловские очерки. — *464.*

Короленко, С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях. Спб., 1892. 864 стр.; 17 л. карт. (Деп. земледелия и сельской пром-сти. С.-х. и стат. сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V). — *171, 172, 183—184, 199—200, 209, 214, 248—252, 262—263, 279, 285, 287, 295, 296, 316, 321, 325, 358—359, 361, 607—608, 609—610, 623.*

Корсак, А. К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России. М., 1861. 311 стр. — *385, 400, 411, 457, 470, 473, 602.*

**Котельников, В. Г. Домашние животные.* — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 1—70. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *276.*

Крайний Север. (Сост. правл. общества Московско-Ярославско-Архангельской железной дороги). — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 1 — 13, в отд.: XX. Крайний Север. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *633.*

**Красноперов, Е. И. Кустарная промышленность Пермской губернии на Сибирско-Уральской научно-промышленной выставке в г. Екатеринбурге, в 1887 г.* Вып. 3: уезды Кунгурский, Осинский, Камышловский, Ирбитский, Шадринский, Соликамский и Чердынский. Пермь, изд. Пермск. губ. земства, 1889. (Работы статистического бюро, учрежд. при Пермск. губ. зем. управе). 174 стр. — *420—421.*

**Краткий обзор коммерческой деятельности Сызрано-Вяземской железной дороги по перевозкам за 1894 год, сравнительно с таковыми же перевозками за предыдущие годы.* Вып. IV. Калуга, 1896. 209 стр. — *235.*

Крупный рогатый скот.—Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Снб., [1896], стр. 5—9, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *276.*

**Кудрявцев, П. Ф. Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке, Таврической губернии, и санитарный надзор за ними в 1895 году.* (Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Херсонской губернии). Херсон, изд. Херсонской губ. земской управы. 1896. II, 168 стр. — *244—245, 248—249, 251.*

Кулибин С. Н. Горное дело и металлургия. — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 1—58, в отд.: VII. Горное дело и металлургия. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *516—517.*

Кунов, Г. Социально-философские заблуждения. (Пер. с разр. авт. С. Левинсон). — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 4, стр. 768—784. — *673.*

Кустарная промышленность Пермской губернии на Сибирско-Уральской научно-промышленной выставке в г. Екатеринбурге, в 1887 г. — бах: Красноперов, Е. И

Кустарное производство серебряных изделий в Костромской губернии. (Из отчета пробирного инспектора). — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 42, стр. 204—206. — *360, 448, 450.*

**Кустарные промыслы Богородского уезда Московской губернии. 1890 г.* [Сост. К. А. Вернер]. М., 1890. 59 стр. — *437—438, 446, 447.*

Кустарные промыслы. Статистический сборник по Ярославской губернии. Вып. 14. (С картогр. и диагр.). Ярославль, 1904. 577 стр. (Стат. бюро Ярославского губ. земства). — *476—477.*

L. Распространение машин в крестьянском хозяйстве. — «Северный Курьер», 1899, № 32, 2(14) декабря, стр. 3—4, в Областном отделе. Псков. — *235—236.*

Лабзин, Н. Исследование промышленности ножевой, замочной и других металлических изделий в Горбатовском уезде Нижегородской и в Муромском уезде Владимирской губернии. Спб., 1870. II, II, 177 стр. — *360, 442, 457, 577.*

Лебединский, И. Село Пурех, с его приходскими деревнями, Балахнинского уезда. — Бу китабда: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацинского. Т. II. Н.-Новгород, 1869, стр. 217—258. — *461.*

Левашов, И. П. Кустарные промыслы в Тамбовской и Костромской губ. (Отчет 1893 г.). — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895, стр. 45—78. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономии и с.-х. статистики). — *416, 417, 432, 448, 449.*

**Левитский, И. Общий обзор сельскохозяйственной промышленности.* — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева, Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. — Спб., 1883, стр. 1—22. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *267, 269—270, 306.*

[Ленин, В. И.] Ильин, В. Еще к вопросу о теории реализации. — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 8, стр. 1564—1579. — *672—673.*

— *К вопросу о нашей фабрично-заводской статистике.* Новые статистические подвиги проф. Карышева. — Бу китабда: [Ленин, В. И.] Ильин, Владимир. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, стр. 263—290. — *351, 374—375, 444, 485, 489, 494, 495, 496—497, 499, 506, 510, 511, 549.*

— *К характеристике экономического романтизма.* Сисмонди и наши отечественные сисмондисты.—Бу китабда: [Ленин, В. И.] Ильин, Владимир. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, стр. 1—112. — *25, 26, 49, 334, 619, 637.*

— *Кустарная перепись 1894—95 года в Пермской губернии и общие вопросы «кустарной» промышленности.* — Бу китабда: [Ленин, В. И.] Ильин, Владимир. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, стр. 113—199. — *316, 352, 371, 374—375, 380, 382—383, 397, 408, 420, 422, 431, 459, 477—478, 479, 506, 509—510, 517, 637, 658.*

— *Предисловие к первому изданию книги «Развитие капитализма в России».* — Бу китабда: Ильин, Владимир. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Спб., Водовозова, тип. Лейферта, 1899, стр. I—IV. — *576.*

— *Развитие капитализма в России.* Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Спб., Водовозова, 1899. IX, IV, 480 стр.; 2 л. диагр.; VIII стр. табл. Перед загл. авт.: Владимир Ильин. — *5—9, 576—577, 649—671.*

— *Развитие капитализма в России.* Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Изд. 2-е, доп. Спб., «Паллада», 1908. VIII, VIII, 489 стр. Перед загл. авт.: Владимир Ильин. — *13—17.*

— *Экономические этюды и статьи.* Спб., тип. Лейферта, 1899, 290 стр. Перед загл. авт.: Владимир Ильин. — *25, 26, 49, 316, 334, 351, 352, 371, 374—375, 380, 382—383, 397, 408, 420, 422, 431, 444, 459, 477—478, 479, 485—486, 489, 493, 494, 497, 498, 506, 509, 510, 511, 517, 549, 619, 637, 656, 658.*

— *Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве.* (По поводу книги П. Струве: Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Спб., 1894 г.). — Бу китабда: Материалы к характеристике нашего хозяйственного развития. Сб. статей. Спб., тип. Сойкина, 1895, стр. 1—144, в ч. II. Подпись: К. Тулин. — *674.*

[*Ленин, С. Н.*] *Сельскохозяйственное машиностроение.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 21, стр. 537—552. — *236, 237.*

— *Сельскохозяйственные машины и орудия.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 51, стр. 972—976, под общ. загл.: Всерос. пром. и худож. выставка в Н.-Новгороде. — *229, 230—231, 232, 235.*

— *Сельскохозяйственные орудия и машины.*—Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 47—58, в отд: I. Сельское хозяйство. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *229, 230, 234, 246.*

**Линко, И. и Кукель, Ф. Крахмальное и паточное производства.*— Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886. стр. 102—136. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *311—312.*

Литвинов, И. и Голубев, А. Шерстяные изделия. — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 133—184. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *499.*

Лосицкий, А. Этюды о населении России по переписи 1897 года. — «Мир Божий», Спб., 1905. № 8, стр. 224—244. — *538.*

**Львов, Б. Социальный закон.* (Опыт введения в социологию). [Прил. к №№ 2—3, 5, 7, 9—10 и 11 журнала «Научное Обозрение» за 1899 г.]. Спб., 1899. 159 стр. (Научно-философская б-ка). — *673.*

Льноводство и торговля льном в Псковском районе в 1896 году.— «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 29, стр. 84—87. — *300, 302.*

Лядов, И. Географический, топографический и статистический очерк Шуйского уезда. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. X. Спб., 1883, стр. 2829—2882. — *431.*

Мамин-Сибиряк, Д. Н. Бойцы. — *520.*

Манохин, Г. Кустарная промышленность Пермской губернии. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. X, Спб., 1883, стр. 2899—3018.— *151—153, 377, 451—452.*

*Маресс, Л. Н. Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве. — Бу китабда: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I. Спб., 1897, стр. 1—72. — *95—96, 171—172, 329, 330.*

Маркс, К. и Энгельс, Ф. Манифест Коммунистической партии. Декабрь 1847 г. — январь 1848 г. — *257.*

— *Немецкая идеология.* Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков. 1845—1846 гг. — *14—15.*

Маркс, К. Капитал. Критика политической экономии. Т. I—III. 1867—1894 гг. — *575—576, 649, 653—654, 660—661.*

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I. 1867 г. — *36, 39—40, 420, 421, 638.*

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. II. 1885 г. — *28—29, 36, 41—42, 55—56.*

*— *Капитал.* Критика политической экономии. Под ред. Ф. Энгельса. Пер. с нем. Т. II. Кн. II. Процесс обращения капитала. Спб., [тип. министерства путей сообщения (Бенке)], 1885, XXI, 403 стр. — *46.*

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. III. Ч. 1—2. 1894 г. — *7—8, 206, 211, 218—220, 467, 629—630.*

— *Капитал.* Критика политической экономии. Под ред. Ф. Энгельса. Пер. с нем. Т. III. Кн. III. Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Спб., тип. Демакова, 1896. XLVI, 734 стр. — *22, 24—25, 45—46, 47—49, 51, 55—56, 158, 178—179, 187—188, 271, 344—345, 346—349, 381, 408, 597.*

Матвеев, А. Очерки южнорусской металлургической промышленности. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 17, стр. 263—266. — *519.*

Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. II. Елисаветградский уезд. (Статистико-экономическое описание уезда). Сост. стат. отд-нием при Херсонской губ. земской управе. (С двумя карт. и 10 прил.). Херсон, 1886. 640 стр. — *272—273.*

Материалы для оценки земельных угодий Новгородской губернии. Демянский уезд. Новгород, 1888. 481 стр. — *121—122.*

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской упра-

ве. Т. V. Козелецкий уезд. С 2 карт. и прил. К этому тому прилагается подворная опись. Чернигов, изд. Черниговского губ. земства, 1882. 392 стр. — *122.*

Материалы для статистики Костромской губернии. Вып. VII—VIII. Под ред. В. Пирогова. Кострома, изд. Костромского губ. стат. ком., 1887—1891. 2 т.

*— Вып. VII. 1887. 117, 93, 29 стр. — *560, 561, 566, 582, 605—606, 612—613, 616.*

— Вып. VIII. 1891. II, 333, 25 стр. — *566, 582, 606, 612—613, 616.*

Материалы для статистики Красноуфимского уезда Пермской губернии. Вып. III—V. Казань, изд. Красноуфимского уезд. земства, 1893—1894. 3 т. — *517, 518.*

— Вып. III. Таблицы. 1893. [На обл.: 1894 г.]. 439 стр. — *102—106, 107—108.*

— Вып. IV. Примечания к таблицам. 1893. 159 стр. — *101.*

— Вып. V. Ч. 1 (Заводский район). 1894, 423 стр. — *518.*

Материалы для статистики паровых двигателей в Российской империи. Спб., изд. Центр. стат. ком., 1882. 282 стр. — *235—236, 501, 508, 511, 512, 539—542.*

**Материалы к оценке земель Нижегородской губернии.* Экономическая часть. Вып. IV, VII—XII. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1888—1896. 7 т. (Статистическое отделение Нижегородской губ. зем. управы).

*— Вып. IV. Княгининский уезд. 1888. 442 стр. — *117—120, 428—429.*

*— Вып. VII. Горбатовский уезд. 1892. 700 стр. — *120, 166, 169—171, 360, 419, 426—427, 428, 429, 441, 442, 477, 567.*

*— Вып. VIII. Нижегородский уезд. 1895. 457 стр. — *322, 445—446.*

*— Вып. IX. Васильский уезд. 1890. 428 стр. — *117—120, 429.*

*— Вып. X. Балахнинский уезд. Отдел II и прил. 1896. 628 стр. — *307, 322, 428.*

*— Вып. XI. Семеновский уезд. 1893. 748 стр. — *120, 322, 415—416, 424, 477, 502—503*

*— Вып. XII. Макарьевский уезд. 1889. 549 стр. — *117—120.*

Материалы по исследованию землепользования и хозяйственного быта сельского населения Иркутской и Енисейской губерний. Енисейская губерния. Т. III—IV. Иркутск, 1893—1894.

— Т. III. 1893. VI, 778 стр. — *122—123.*

— Т. IV. Вып. 1. 1894. VI, XLIII, 152 стр. — *124.*

**Материалы по описанию промыслов Вятской губернии.* Вып. II. Вятка, 1890. 386 стр. — *357.*

Материалы по статистике Вятской губернии. Т. VI. Вып. 2. Елабужский уезд. Вятка, 1889. 295 стр. — *105—106.*

Материалы по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии. Вып. V. Крестьянское хозяйство в С.-Петербургском уезде. Ч. 1—2. Спб., изд. С.-Петербургского губ. земства, 1885—1887. 2 т.

— Вып. V. Ч. 1. Таблицы. 1885. IX, 366 стр. — *323, 327.*

— Вып. V. Ч. 2. Очерк крестьянского хозяйства. 1887. X, 320 стр.— *292—294.*

Медиокритский, Е. Крашение посуды и мебели в Скоробогатовской волости Макарьевского уезда. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2173—2192. — *392—393.*

Мейер, Р. Доход. — Бу китабда: Промышленность. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, стр. 283—328. — *53—54.*

«Мир Божий», Спб., 1898, № 4, стр. 188—200. — *586.*

— 1898, № 6, стр. 118—127. — *48.*

— 1905, № 8, стр. 224—244. — *538.*

Михайловский, В. Г. Развитие русской железнодорожной сети. (Доклад, читанный в заседании III отделения императорского Вольного экономического общества 21 марта 1898 года). «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», Спб., 1898, № 2, март—апрель, стр. 117—147. — *587—588.*

— *Факты и цифры из русской действительности.* I. Население России по первой всеобщей переписи. — «Новое Слово», Спб., 1897, № 9, июнь, стр. 97—117. — *270—271, 593, 601, 630.*

[*Михайловский, Н. К.*] *Посторонний.* Письмо в редакцию. — «Отечественные Записки», Спб., 1883, № 7, стр. 97—112.—*484—485.*

Молочное хозяйство.—Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост под. общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 34—38, в отд.: III. Домашние животные. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *285.*

«*Московские Ведомости*», 1901, № 55, 25 февраля (10 марта), стр. 4. — *166.*

Н. — он — бах: Даниельсон, Н. Ф.

«*Научное Обозрение*», [Спб.], 1899, № 4, стр. 768—784. — *673.*

— 1899, № 5, стр. 973—985. — *674.*

— 1899, № 8, стр. 1564—1579. — *672—673.*

— 1899, № 12, стр. 2277—2295, 2296—2308. — *647, 649—671, 672, 673.*

— 1900, № 3, стр. 607—633. — *674.*

— 1900, № 10, стр. 1759—1774. — *673.*

«*Неделя*», Спб., 1896, № 13, 31 марта, стр. 418—421. — *278—279.*

Нечаев, Н. Производство гребней для пряжи в Одоевском уезде Тульской губернии. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, стр. 1313—1322. — *424—425.*

— *Производство колес в Одоевском уезде Тульской губернии.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, стр. 1265—1311. — *424—425.*

Нижегородская ярмарка 1897 года. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 52, стр. 926—941. — *478.*

««*Нижегородский Вестник Пароходства и Промышленности*», 1891, № 1, стр. 10—16; № 2, стр. 40—45; № 3, стр. 58—62. — *360, 375—376, 442, 443, 461.*

Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гациского. Т. I—IV. Н.-Новгород, 1867—1871. 3 т.

— Т. I. 1867. 184, 232 стр. — *581.*

— Т. II. 1869. VI, 455 стр. — *461, 463.*

— Т. IV. 1871. VI, 346 стр. — *375, 419, 581.*

Николай — он — бах: Даннельсон, Н. Ф.

Нисселович, Л. Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи. Ч. 1—2. Спб., 1883—1884. — *501.*

«Новое Время», Спб., 1899, № 8255, 19 февраля, стр. 3. — *9.*

«Новое Слово», Спб., 1895, № 3, декабрь, стр. 183—191. — *218.*

— 1896, № 5, февраль, стр. 65—85, 256—261. — *169—170, 347, 348—349.*

— 1896, № 6, март, стр. 1—34. — *621—622.*

— 1897, № 9, июнь, стр. 97—117. — *270, 593, 601, 630.*

— 1897, № 10, июль, стр. 216—243. — *579.*

— 1897, № 1, октябрь, стр. 55—66. — *581.*

О мерах к поощрению сельскохозяйственного винокурения. 4 июня 1890 г. — «Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате», Спб., 1890, № 57, 15 июня, ст. 524, стр. 1192—1195. — *304—305.*

О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. 2 июня 1897 г.— «Собранне Узаконений и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате», Спб., 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, стр. 2135—2139. — *443.*

Об отхожих рабочих. — «Сельский Вестник», Спб., 1890, № 15, 8 апреля, стр. 154—156. — *257.*

Обзор промыслов Рязанской губернии. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VII. Спб., 1881, стр. 1085—1126. — *568.*

Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. I—II. Спб., 1862—1863. 2 т.

— Т. I. 1862. 428, 79 стр. — *500, 505.*

— Т. II. 1863. 523 стр. — *504, 514.*

**Обзор Ярославской губернии.* Вып. II. Отхожие промыслы крестьян Ярославской губернии. Под ред. А. Р. Свирщевского. Ярославль, изд. Ярославского губ. стат. ком., 1896. IX, 193, 29 стр. — *295, 296—297, 311, 324—325, 446, 496, 565, 566, 567, 602, 605, 606—607, 613—614.*

Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. II. Спб., 1905. VI, LIX, 417 стр. На русск. и франц. яз. — *478, 534—535, 557, 567.*

Овсянников, Н. Н. О торговле на Нижегородской ярмарке. — Бу китабда: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. I. Н.-Новгород. 1867, стр. 1—167. — *581.*

— *Отношения верхней части Поволжья к Нижегородской ярмарке.* — Бу китабда: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. II. Н.-Новгород, 1869, стр. 385—426. — *463.*

Орлов, В. Крестьянское хозяйство. Вып. I. Формы крестьянского землевладения в Московской губернии. М., изд. Моск. губ. земства. 1879. III, 320, 39 стр. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. IV. Вып. I). — *159, 177, 314.*

Орлов, В. и Боголепов, И. Промыслы Московской губернии. Вып. I — *бах:* Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI. Вып. I.

Орлов, В. И. и Каблуков, Н. А. Сборник статистических сведений по Московской губернии. Т. II. М., изд. Моск. губ. земства, 1878. 628 стр. — *220.*

**Орлов, П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и вел. кн. Финляндским.* Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. [По сведениям за 1879 г.]. Спб., 1881. IX, 754 стр. — *231, 278, 315, 416—417, 419—420, 440, 444, 452, 453, 491—492, 498—499, 502—503, 504, 505, 506—509, 511—512, 542—544, 549, 551—553, 554, 555—556.*

Орлов, П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. Изд. 2-е, испр. и значит. доп. [По сведениям за 1884 г.] Спб., 1887. XVIII, 824 стр. — *492, 495, 549.*

Орлов, П. А. и Будагов, С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. Изд. 3-е, испр. и значит. доп. [По сведениям за 1890 г., доп. сведениям за 1893 и 1894 гг.]. Спб., 1894. II, XVI, 827 стр. — *232, 278, 296, 306—307, 311, 312, 315, 317, 324, 351, 412, 413, 419, 420, 422, 426—427, 429, 430, 431, 432, 433, 436—437, 440, 444, 447, 452, 453, 467—468, 492, 495—497, 498—499, 501, 502—503, 504, 505, 506—510, 511—512, 513—514, 515, 529—530, 533—534, 541—542, 549—550, 551, 552—553, 554, 555—556, 576—577, 582.*

Осадчий, Т. И. Щербановская волость Елисаветградского уезда, Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. Херсон, изд. Херсонской губ. земской управы, 1891. 112 стр. — *152—153.*

Остряков, А. Кустарные промыслы Тихвинского уезда Новгородской губернии. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, стр. 1359—1475. — *561—562.*

Остряков, П. Заметки о кустарной промышленности Кабарды, Терской области, на Кавказе. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. V. Спб, 1880, стр. 25—45. — *630.*

«Отечественные Записки», Спб., 1882, № 8, стр. 143—169; № 9, стр. 1—35. — *218.*

— 1883, 5, стр. 1—39. — *28.*

— 1883, № 7, стр. 97—112. — *485.*

[*Отчет Московской городской управы о количестве убитого в Москве скота на городских бойнях*]. — «Московские Ведомости», 1901, № 55, 25 февраля (10 марта), стр. 4, в отд.: Московская жизнь. — *166.*

Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I—III. Спб., 1892—1895. 3 т. (М-во гос. имуществ). — *411.*

— Т. I. 1892. II, VIII, 523 стр. — *233, 234—235, 354, 355—356, 358—359, 360, 413, 422, 432, 434—435, 445, 446, 454, 472, 569.*

Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России.

— Т. II. 1894. II, IV, 392 стр. — *309—310, 353, 358—360, 418, 429, 461, 630.*

— Т. III. 1895. IV, 228 стр. — *360, 416, 417, 422—423, 432, 448, 449, 460—461, 527.*

Отчеты членов комиссии по исследованию фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском. Ч. I Отчет проф. И. И. Янжула. Ч. II. Отчет Н. П. Ильина и Н. П. Лангового. Спб., 1888. 419 стр. — *563, 569.*

**Очерк состояния кустарной промышленности в Пермской губернии.* Пермь, 1896. 609 стр.; XVI л. картогр. и диагр., 1 карта. (Обзор Пермского края). — *232, 382—383, 387, 398, 420, 505.*

П. Молочный промысел. (Письмо из Вологодской губ.). — «Неделя», Спб., 1896, № 13, 31 марта, стр. 418—421. — *279—280.*

П. Б. — *бах:* Струве, П. Б.

Памятная книжка Тульской губернии на 1895 год. Сост. под ред. В. Ю. Фере. Тула, изд. Тульского губ. стат. ком., 1895. 472 стр. — *453, 496, 610.*

Пашкевич, В. В. Очерк современного состояния плодоводства. — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 13—32, в отд.: IV. Садоводство, плодоводство и огородничество. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *322.*

Педашенко, А. Л. Сельскохозяйственные растения и их враги. — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 31—47, в отд.: I. Сельское хозяйство. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *301, 308, 316—317.*

**Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Вып. I—II. Сост. Центр. стат. ком. на основании местных подсчетных ведомостей. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1897. 2 т. На русск. и франц. яз.

*— Вып. I. Население империи по переписи 28-го января 1897 г. по уездам. 29 стр. — *593—594.*

*— Вып. II. Население городов по переписи 28-го января 1897 г. 42 стр. — *593—594.*

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. IX, XV. Под ред. Н. А. Тройницкого. [Спб.], изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1901. 2 т.

— IX. Воронежская губерния. Тетрадь I. II, 167 стр. — *423.*

— XV. Калужская губерния. Тетрадь I. II, 95 стр. — *418.*

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Города и поселения в уездах, имеющие 2000 и более жителей. Под ред. Н. А. Тройницкого. Спб., 1905. 108 стр. — *425—426, 428, 429, 431—432, 435—436, 437, 442, 448, 641.*

Перекопский уезд. — «Русские Ведомости», М., 1898, № 167, 19 августа, стр. 2—3, в отд.: Внутренние известия. — *237.*

Перечень фабрик и заводов. Фабрично-заводская промышленность России. Спб., 1897. 63, VI, 1047 стр (М-во финансов Деп. торговли и мануфактур). — *232, 278, 311. 317. 351, 412, 416, 420, 422, 426—427, 429, 431, 433, 435—436, 443 —444 445—447, 457, 497, 498—500, 504, 511, 541—546, 549, 568—569, 570, 574—576.*

**Петухов, Г. Обзор производства готового верхнего платья.* — Бу китабда: Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий. Спб., 1897, стр. 136—137. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — *478.*

Плетнев, В. А. Сапожный промысел в Тверской губернии. — Бу китабда: Статистический временник Российской империи. II. Вып. III. Материалы для изучения кустарной промышленности и ручного труда в России. Собраны губ. стат. комитетами и обработаны Л. Майковым. Ч. I. Спб., 1872, стр. 167—185. — *434—435.*

[*Плеханов, Г. В.*] *Волгин, А. Обоснование народничества в трудах г-на Воронцова (В. В.).* Критический этюд. Спб., 1896. VI, 286 стр. — *56—57, 220, 324, 379—380, 602.*

Плотников, М. А. Кустарные промыслы Нижегородской губернии. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1894. X. 279 стр., 5 л. табл. — *120.*

Площадь посевов свекловицы в 1901 г. — «Торгово-Промышленная Газета», Спб., 1901, № 123, 3 (16) июня, стр. 2. — *308.*

Площадь свекловичных плантаций в 1897 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 27, стр. 16. — *308.*

**Погожев, А. В. Вотчинно-посессионные фабрики и фабричный быт Московской губернии в конце XVIII и в начале XIX века.* — Бу китабда: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел санитарной статистики. Т. IV. Ч. I. Общая сводка по санитарным исследованиям фабричных заведений Московской губернии за 1879—1885 гг. Под ред. Ф. Ф. Эрисмана. М., 1890, стр. 64—92, в отд. I. — *501.*

Покровский, В. И. Сапожный и вспомогательные для него промыслы в селе Кимрах и Кимрской волости Корчевского уезда, Тверской губернии. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. Спб., 1882, стр. 1323—1358. — *360, 392—393, 434.*

Положение нефтяного дела в Бакинском и Батумском районах в 1896 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 32, стр. 209—220. — *523.*

Пономарев, Н. В. Кустарная промышленность в Казанской губернии. Отчет 1893 г. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России Т. III. Спб., 1895, стр. 15—44. (Мин. земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики). — *416, 422—423.*

— *Кустарные промыслы Екатеринославской и Калужской губ.* Отчеты 1891—92 гг. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, стр. 160—194. (М-во гос. имуществ). — *358—359, 418.*

— *Кустарные промыслы Курской и Киевской губерний.* Исследования 1889—1890 гг. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 317—353. (М-во гос. имуществ). — *353—354, 432, 454.*

— *О передвижении сельскохозяйственных рабочих, направляющихся в юго-восточные местности России.* —«Сельское Хозяйство и Лесоводство», Спб., 1896, № 2, стр. 289—315. — *244.*

— [*О передвижении сельскохозяйственных рабочих, направляющихся в юго-восточные местности России.* Краткое изложение]. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 14, стр. 34—35, бу мәгаләдә: Обзор сельскохозяйственных журналов, в отд.: Библиография. — *244.*

Попов, М. Промыслы в слободе Воронцовке, Воронежской губернии. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2568—2592. — *423.*

Поспелов, М. Ветлужские рогожники Макарьевского уезда. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. III. Спб., 1880, стр. 45—74. — *392—393, 394.*

**Постников, В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство.* М., 1891. XXXII, 392 стр. — *62—63, 64, 66—67, 69—70, 71—72, 73, 75, 77, 86, 95, 99, 270—271.*

Посторонний — бах: Михайловский, Н. К.

Построение земледельческих орудий и сельскохозяйственных машин в России. — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. II. Произведения фабричной, заводской, ремесленной и кустарной промышленности. Спб., 1886, стр. 60—70. в отд.: IX. Машины, аппараты и экипажи. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *236.*

Потресов, А. Н. Кризис в замочном промысле кустарного Павловского района. [Доклад на заседании С.-Петербургского отделения комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах 22 февраля 1895 г.]. Краткое изложение. — Бу китабда: Сообщения С.-Петербургского отделения комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, изд. под ред. секретаря отд-ния. Вып. 11. Спб., 1896, стр. 247—249, 254—256. — *360, 442, 444.*

**Прения по докладу М. И. Туган-Барановского «Статистические итоги промышленного развития России» в III отделении императорского Вольного экономического общества.* (Стенографический отчет). — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества». Спб., 1898, № 5, сентябрь — октябрь, стр. 1—107. — *489, 490—491, 574.*

Приймак, Г. А. Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, извлеченный из книг общей регистрации переселенцев, проходивших в Сибирь и возвращавшихся из Сибири

через Челябинск в 1895 году. Под рук. Г. А. Приймака. 1895. Т. I. Ч. I. М., 1898. XV, 101 стр. — *186—187.*

— *Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, собранный в 1895 году статистическим переселенческим отрядом под руководством Г. А. Приймака.* 1895. Т. I. Ч. II. М., 1898. 425, II стр. — *186—187.*

— *Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, извлеченный из книг общей регистрации переселенцев, проходивших в Сибирь и возвращавшихся из Сибири через Челябинск в 1896 году.* Под рук. Г. А. Приймака. 1896. Ч. I. М., 1899. 203 стр. — *186—187.*

— *Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь, собранный в 1896 году статистическим переселенческим отрядом под руководством Г. А. Приймака.* 1896. Ч. II. М., 1899. 430 стр. — *186—187.*

Припасы, употребленные на винокурение в 1896/7 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 14, стр. 25—27. — *305.*

Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского Спб., [1896]. XI, 1249 стр. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *229, 230, 231, 235, 237, 246, 265, 269—270, 276, 280, 284, 285, 292—293, 301, 305, 308, 316, 317, 322, 323, 325, 506, 516—517, 523, 560, 567, 588, 589—590, 632—633, 636.*

Производство муки и обработка зерна. (Сост. в деп. торговли и мануфактур). — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр 147—157, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *237.*

Промыслы Богородского уезда в 1890 г. — *бах:* Кустарные промыслы Богородского уезда Московской губернии. 1890 г.

**Промыслы Владимирской губернии.* Вып. I—V. М., Баранов, 1882—1884. 5 т. (Труды комиссии по устройству кустарного отдела на Всерос. пром. и худож. выставке 1882 г.). — *151—153, 364, 382, 394, 396—397, 476.*

*— Вып. I. Александровский уезд. Исследование В. С. Пругавина. 1882. XVI, 184 стр. — *355—356, 476, 560.*

*— Вып. II. Александровский уезд. Исследование С. А. Харизоменова. 1882. XII, 353, IV стр. — *362, 375—376, 396, 399, 416, 476.*

*— Вып. III. Покровский и Александровский уезды. Исследование С. А. Харизоменова. 1882. X, 256, 149 стр. — *360, 361, 377, 393, 396, 411—412, 456—457, 461, 463—464, 472—473, 475, 476, 558, 577, 581, 582.*

*— Вып. IV. Покровский уезд. Исследование В. Пругавина. 1882. VII, 169, 87 стр. — *358—359, 396—398, 456—457, 476, 560, 565—567, 577—578.*

*— Вып. V. Переяславский и Александровский уезды. Исследование С. А. Харизоменова. 1884. VIII, 231 стр. — *353, 476.*

**Промыслы крестьянского населения Псковской губернии и положение их в 1895—97 гг.* Псков, 1898. II, 29, XXIV стр. (Стат. отд-ние Псковской губ. земской управы). — *303, 605—606, 608.*

Промыслы Московской губернии. Вып. I—III. М., изд. Моск. губ. земства. 1879—1882. 3 т. (Бу нашрдә: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики Т. VI. Вып. I—II. Т. VII. Вып. I). — *361—362.*

— Вып. I. Сост. В. Орлов и И. Боголепов. 1879. 287 стр. — *163, 355—356, 359, 360, 364, 368, 391—392, 393, 417, 438, 470, 472—473.*

— Вып. II. Сост. И. Боголепов. 1880. 264, 91, II стр. — *355—356, 362—363, 364, 457, 470, 472—473, 474—475.*

— Вып. III. Сост. стат. отд-нием Моск. губ. земской управы. 1882. VIII, 147, 358 стр. — *312, 313—314, 315—316, 325, 355—356, 358, 360, 364, 385—386, 398—399, 446, 470, 560—561.*

Промыслы Московской губернии. Т. VII. Вып. II — *бах:* Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VII. Вып. II. Женские промыслы Московской губернии.

Промышленное производство арбузов в юго-восточном районе и нужды этого производства. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 16, стр. 205—209. — *325—327.*

Промышленность. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896. VIII, 328 стр. — *50—51, 53—54.*

*Пругавин В. С. Промыслы Владимирской губернии. Вып. I, IV. М., Баранов, 1882.

*Вып. I. Александровский уезд. XVI, 184 стр. — *355—356, 476, 560.*

*Вып. IV. Покровский уезд. VII, 169, 87 стр. — *357—359, 394—397, 456—457, 476, 560, 565—566, 576—577.*

*— *Сельская община, кустарные промыслы и земледельческое хозяйство Юрьевского уезда. Владимирской губернии.* М., Баранов, 1884, VIII, 151, 229 стр. — *299, 302, 314—315, 316, 326.*

Пути сообщения в России в 1896 г. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 43, стр. 302—304.— *388.*

Пушкин, А. С. Сказка о царе Салтане, о сыне его славном и могучем богатыре князе Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди. — 560.

Распопин, В. Частновладельческое хозяйство в России. (По земским статистическим данным). — «Юридический Вестник», М., 1887, № 11, стр. 460—486; № 12, стр. 629—647. — *203, 229, 249, 282—283, 306.*

Результаты сахароварения за первые три месяца 1897/8 г. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 32, стр. 194—195. — *308.*

Ремезов, Н. В. Очерки из жизни дикой Башкирии. Быль в сказочной стране. 2-е испр. и доп. изд. М., 1889. IV, 306, II стр.— *271.*

[*Рецензия на книгу*]: *Кустарные промыслы.* Статистический сборник по Ярославской губернии. Изд. стат. бюро Яросл. губ. земства. Яросл. 1904. Стр. 465+60. — «Русские Ведомости», М., 1904, № 248, 6 сентября, стр 3, в отд.: Библиографические заметки. — *476—477*

[*Ржевский, В А. Электричество в сельском хозяйстве.* Краткое изложение] — «Торгово-Промышленная Газета», Спб., 1902, № 6, 8 (21) января, стр. 4, в ст.: II. Электротехнический съезд. — *233 235*

Рикардо, Д. Сочинения. Пер. Н. Зибера С прил. переводчика. Спб., Пантелеев, 1882. 687 стр. — *38.*

Рославлев, И. Пеньково-канатный промысел в селе Избыльце Горбатовского уезда.—Бу китабда: Нижегородский сборник. Изд. Нижегородским губ. стат. ком., под ред. А. С. Гацисского. Т. IV. Н.-Новгород, 1871, стр. 299—305. — *419.*

Руднев, С. Ф. Промыслы крестьян в Европейской России.—«Сборник Саратовского Земства», 1894, * № 6, стр. 189—222; № 11, стр. 421—463. — *249—250, 252—254, 287, 351—352.*

«*Русская Мысль*», М., 1887, № 9, стр. 147—165. — *616.*

— 1894, № 2, стр. 53—73. — *78.*

— 1896, № 11, стр. 224—228. — *607.*

«*Русская Правда*». [Первый письменный свод законов и княжеских постановлений в древней Руси XI—XII вв.]. — *212, 335, 665.*

Русская рельсовая сеть в 1895 г. Очерк сост. на основании данных, заключающихся в 46 выпуске стат. сб. м-ва путей сообщения. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 39, стр. 508—509. — *331.*

«*Русские Ведомости*», М., 1897, № 127, 10 мая, стр. 1. — *318.*

— 1897, № 231, 22 августа, стр. 2. — *448.*

— 1897, № 322, 21 ноября, стр. 3. — *558.*

— 1898, № 167, 19 августа, стр. 2—3. — *237.*

— 1899, № 254, 14 сентября, стр. 2. — *310.*

— 1904, № 248, 6 сентября, стр. 3 — *476—477.*

«*Русский Вестник*», М.—Спб. — *616.*

«*Русское Богатство*», Спб., 1894, № 1, стр. 45—67. — *177.*

— 1894, № 6, стр. 86—130, стр. 102—135. — *177, 484, 489, 513, 515, 550—551.*

— 1896, № 7, стр. 1—24. — *616—617.*

— 1898, № 8, стр. 36—59. — *126.*

Рытов, М. В. Обзор русского огородничества. — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 38—59, в отд.: IV. Садоводство, плодоводство и огородничество. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *323, 324, 325.*

Салтыков-Щедрин, М. Е. Мелочи жизни. — *289.*

Санин, А. А. Несколько замечаний по поводу теории «народного производства». — Бу китабда: Гурвич, И. Экономическое положение русской деревни. Пер. с англ. А. А. Санина, под ред. и с предисл. автора. М., 1896, стр. 1—66. — *241.*

С.-Петербург по переписи 15 декабря 1890 года. Ч. I. Население. Вып. 1—2. Спб., 1891—1892. 2 т.

— Вып. I. Численность и состав населения по полу, возрасту, семейному положению, грамотности, вероисповеданию, сословию и родному языку. 1891, II, XXX, 93 стр. На русск. и франц. яз. — *478, 599.*

— Вып. 2. Распределение населения по занятиям. 1892. II, 75 стр. — *533, 537, 553, 568—569.*

Сбор льняного волокна и пеньки в 1896 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 9, стр. 593—597. — *298.*

Сбор льняного волокна и пеньки в 1897 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 6, стр. 376—378. — *298, 300.*

Сбор льняного и конопляного семени в 1897 году. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 7, стр. 409—412. — *299.*

Сборник государственных знаний. Под ред. В. П. Безобразова. Т. II. Спб., 1875. 783 стр. — *249, 250, 608.*

Сборник материалов для изучения сельской поземельной общины. Под ред. Ф. Л. Барыкова и др. Т. I. Спб., изд. императорских Вольного экономического и Русского географического обществ, 1880. XI, 393, 65 стр. — *152.*

Сборник материалов об артелях в России. Вып. 2. Спб., изд. С.-Петербургского отд-ния ком. о сельских, ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, 1874, 256, 26 стр. — *635—637.*

Сборник оценочных сведений по крестьянскому землевладению в Землянском, Задонском, Коротоякском и Нижнедевицком уездах. [Сост. Ф. Щербина]. С 3 схем. картами. Прил. к томам III, IV, V и VI. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1889. 465 стр. — *97—99, 116—117, 150—156, 157—158, 160—169, 173—174.*

Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. VIII, XIV, XV. Полтава, изд. Полтавской губ. земской управы, 1888—1894. 4 т.

*— Т. VIII. Хорольский уезд. Вып. 1. Собр. и обр. стат. бюро Полтавского губ. земства под ред. Н. Терешкевича. 1888. 477 стр. — *123—124.*

— Т. VIII. Хорольский уезд. Вып. 2. Собр. и обр. стат. бюро Полтавского губ. земства под рук. Н. Терешкевича. Изд. под ред. Н. Кулябко-Корецкого. 1890. 4, 179, LXXV стр. — *123—124.*

*— Т. XIV. Константиноградский уезд. Собр. стат. бюро Полтавского губ. земства под рук. Н. Терешкевича. Обр. и изд. под ред. Н. Кулябко-Корецкого. 1894. VI, 243, 551 стр.; 1 л. карт. — *123—124.*

*— Т. XV. Пирятинский уезд. Собр. стат. бюро Полтавского губ. земства под рук. Н. Терешкевича и Я. Имшенецкого. Обр. и изд. под ред. Н. Кулябко-Корецкого. 1893. 593 стр.; 1 л. карт. — *123—124.*

«Сборник Саратовского Земства». 1894, * № 6, стр. 189—222; № 11, стр. 421—463. — *249, 252—253, 287, 351—352.*

«Сборник Сведений и Материалов по Ведомству Министерства Финансов». Спб., 1866, № 4, стр. 392—424. — *311, 315, 490, 509, 639—640.*

— 1867, № 6, стр. 381—401. — *490, 509, 510—511, 529, 639—640.*

Сборник сведений по России за 1884—1885, 1890, 1896 гг. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1887—1897. 3 т. (Статистика Российской империи I, X, XL). На русск. и франц. яз.

— *за 1884—1885 гг.* 1887. XVIII, 313 стр. — *494—495, 510—511, 593—594, 609.*

— *за 1890 г.* 1890. VI, 48, 346 стр. — *516, 531, 591.*

— *за 1896 г.* 1897. VI, 373 стр. — *317, 516, 531, 591, 609.*

Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1890 заводском году, в 1901—1902 гг. Спб., изд. Горного ученого ком., 1892—1905. 3 т.

*— *в 1890 заводском году.* По офиц. данным сост. С. Кулибин. 1892. IV, CVIII, 293 стр. — *516, 523—525, 530, 549, 550.*

— *в 1901 году.* Под ред. И. Попова. Сост. по офиц. данным К. Робук. 1904. 6, CX, 553 стр. — *516—517.*

— *в 1902 году.* По офиц. данным сост. И. Дмитриев и В. Рыжков. Под ред. И. Попова. 1905. 6, CXXIV, 626 стр. — *516—517, 531.*

Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. I—XII. Воронеж. изд. Воронежского губ. земства, 1884—1899. 14 т. — *112—113.*

Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. II—VI, IX—XI. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1886—1892. 8 т.

— Т. II. Вып. II. Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду. С 8 карт. Сост. Ф. Щербина. 1887. XVIII, 454, 51 стр.— *150, 174.*

*— Т. III. Вып. I. Землянский уезд. 1886. XIV, 43, 337 стр. — *113.*

— Т. IV. Вып. I. Задонский уезд. 1887. XIV, 157 стр. — *113, 114, 116, 214.*

Сборник статистических сведений по Воронежской губернии.

*— Т. V. Вып. I. Коротоякский уезд. 1888. IV, 170, II стр. — *113.*

— Т. VI. Вып. I. Нижнедевицкий уезд. 1889. IV, 199 стр. — *113.*

— Т. IX. Вып. I. Новохоперский уезд. 1891. IV, 255 стр.— *113.*

— Т. X. Вып. I. Бобровский уезд. 1892. IV, 369 стр. — *113, 461.*

— Т. XI. Вып. I. Бирюченский уезд. 1892. IV, 420 стр. — *317.*

Сборник статистических сведений по горной части на 1864 — 1867 год. Сб. 1—4. Сост. по офиц. и др. источникам Н. Н. Аксаковым и К. А. Скальковским. Спб., изд. ученого ком. корпуса горных инженеров, 1864—1867. 4 т. — *516, 530.*

Сборник статистических сведений по Екатеринбургскому уезду Пермской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Собр. и обр. под ред. П. Н. Зверева. Екатеринбург, изд. Екатеринбургского уездного земства, 1891. 1090 стр. (Стат. отд-ние Екатеринбургской земской управы). — *101—102, 106, 108—109, 516—517.*

**Сборник статистических сведений по Московской губернии.* Отдел санитарной статистики. Т. IV. Ч. I—II. Общая сводка по санитарным исследованиям фабричных заведений Московской губернии за 1879—1885 гг. М., 1890—1893. 2 т.

*— Т. IV. Ч. I. Под ред. Ф. Ф. Эрисмана. 1890. XXV, 315 стр.; 23 л. диагр. и картогр. — *339, 501, 552, 553—554, 573—574, 583—584.*

*— Т. IV. Ч. II. Сост. д-ром Е. М. Дементьевым и проф. Ф. Ф. Эрисманом. 1893. X, 516 стр. — *571—574, 575—576.*

Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. II, IV—VII. М., изд. Моск. губ. земства, 1878—1883. 9 т.

— Т. II. Сост. В. И. Орлов и Н. А. Каблуков. 1878. 628 стр. — *220.*

— Т. IV. Вып. I. Крестьянское хозяйство. Вып. I. Формы крестьянского землевладения в Московской губернии. Сост. В. Орлов. 1879. III, 320, 39 стр. — *159, 177, 314.*

— Т. V. Вып. I. Очерк хозяйства частных землевладельцев. Сост. Н. Каблуков. 1879. V, 200, 103 стр. — *204, 220—223.*

— Т. V. Вып. II. Хозяйство частных землевладельцев Московской губернии. Уезды: Можайский, Волоколамский, Рузский, Звенигородский, Верейский и Бронницкий. Сост. К. Вернер. 1883. 545 стр. — *213, 338.*

— Т. VI. Вып. I. Промыслы Московской губернии. Вып. I. Сост. В. Орлов и И. Боголепов. 1879. 287 стр. — *151—152, 163, 355—356, 359, 360, 364, 371, 391—392, 393, 411, 416—417, 438, 470, 472—473.*

— Т. VI. Вып. II. Промыслы Московской губернии. Вып. II. Сост. И. Боголепов. 1880. 264, 91, 11 стр. — *151—152, 355—356, 362—363, 364, 382—385, 411, 412, 425, 457, 470, 472—473, 474—475.*

— Т. VII. Вып. I. Промыслы Московской губернии. Вып. III. Сост. стат. отд-нием Моск. губ. земской управы. 1882. VIII, 147, 358 стр. — *151—152, 312, 313—314, 315, 325, 355—356, 359, 360, 364, 365, 385—386, 398—399, 411, 446, 470, 560—561.*

— Т. VII. Вып. II. Женские промыслы Московской губернии. Вып. IV. Сост. М. К. Горбунова. 1882. XXXII. 299 стр. — *151—152, 360, 364, 385, 411, 470, 471—472, 583.*

— Т. VII. Вып. III. Промыслы Московской губернии. Вып. V. Сост. стат. отд-нием Моск. губ. земской управы. 1883. 212 стр. — *151—152, 364, 365, 409, 411, 470, 476, 577, 581.*

Сборник статистических сведений по Орловской губернии. Т. II—V, VIII. Орел, изд. Орловского губ. земства, 1887 — 1895. 5 т.

— Т. II. [Вып. I]. Елецкий уезд. 1887. 958 стр. — *101, 109—110.*

— Т. III. Трубчевский уезд. 1887. IV, 265, 224 стр. — *109—110, 111, 421, 424, 467—468, 562.*

— Т. IV. Вып. II. Кромской уезд. 1892. 527 стр. — *338.*

— Т. V. Вып. II. Карачевский уезд. 1892. 948 стр. — *171, 421.*

— Т. VIII. Орловский уезд. Статистико-экономические и оценочные материалы по крестьянскому и частновладельческому хозяйству. С 2 картогр. 1895. 1005 стр. (Стат. отд-ние Орловской губ. земской управы). — *111—112, 421.*

Сборник статистических сведений по Рязанской губернии. Т. I—XII. Скопин, изд. Рязанского губ. земства, 1882—1892. 12 т. — *204.*

Сборник статистических сведений по Рязанской губернии. Т. II. Вып. I. Раненбургский уезд. Скопин, изд. Рязанского губ. земства, 1882. II, 334, II стр. — *500.*

Сборник статистических сведений по Самарской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI—VII. М. — Самара, изд. Самарского губ. земства, 1889—1890. 2 т.

— Т. VI. Николаевский уезд. 1889. 1133 стр. — *78, 85, 270—271, 461.*

— Т. VII. Новоузенский уезд. 1890. 524 стр. — *78, 80—81, 82, 270—271, 273—274, 275, 461.*

Сборник статистических сведений по Саратовской губернии. Т. I, VII, XI. Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1883—1892. 3 т.

— Т. I. Саратовский уезд. 1883. V, 271 стр. — *209—210.*

*— Т. VII. Ч. 2. Вольский уезд. 1892. II, 583 стр. — *500.*

*— Т. XI. Камышинский уезд. 1891. 979 стр — *94, 96—100, 403, 413.*

Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Сост. стат. бюро Таврического губ. земства Симферополь, изд. Таврического губ. земства, 1885—1887 3 т

*— *Прил. к 1-му тому сборника.* Статистические табл. о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. Вып. I. 1885. 287 стр. — *66, 72, 74, 76, 95—96.*

— Т. II. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Днепровского уезда. 1886. III, 253 стр. — *66, 72, 73, 74—75, 76.*

*— Т. V. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. 1887. 342 стр. — *74, 76.*

**Сборник статистических сведений по Тверской губернии.* Т. VIII, XIII. Тверь, изд. Тверского губ. земства. 1893—1897. 2 т.

*— Т. VIII. Тверской уезд. Вып. I. Описание уезда (текст) с 20-ю картогр. 1893. 267 стр. — *325.*

*— Т. XIII. Вып. 2. Крестьянское хозяйство. Сост. П. А. Внхляев. 1897. X, 313 стр. — *126, 239, 290—291, 294—295, 299.*

«Сборник Херсонского Земства», 1895, № 8. — *244, 245.*

Сведения о фабриках и заводах, действовавших в 1864 году. — «Сборник Сведений и Материалов по Ведомству Министерства Финансов», Спб., 1866, № 4 , тр. 392—424; № 5, стр. 74—105. — *311, 315, 490, 509, 639—640.*

Сведения о фабриках и заводах, действовавших в 1865 году. — «Сборник Сведений и Материалов по Ведомству Министерства Финансов», Спб., 1867, № 6, стр. 381—401. — *490, 509, 511, 529, 639—640.*

**Свирский, В. Ф. Фабрики, заводы и прочие промышленные заведения Владимирской губернии* Владимир-на-Клязьме, изд. Владимирской губ. земской управы, 1890. 67, 198 стр. — *568.*

Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1897 гг. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур, 1889—1900. 8 т. (Материалы для торгово-пром. статистики).— *231—232, 494—495, 497—498.*

— *за 1885—1887 гг.* 1889. IV, XVIII, 114 стр. — *493, 494—496, 510, 639—640.*

— *за 1888 год.* 1891 385 стр. — *494, 639—640.*

— *за 1889 год.* 1891. 181, CCCI, 69 стр. — *494, 510—512, 639—640.*

— *за 1890 год.* 1893. 419 стр. — *231—232, 276—277, 494, 501, 510—512, 639—640.*

— *за 1891 год.* 1894. VII, 237 стр. — *494, 510—512, 639—640.*

— *за 1892 год.* 1895. X, 267 стр. — *494—495, 510—512, 540.*

— *за 1893 год.* 1896. IV, 168 стр. — *494—495, 497—498.*

— *за 1897 год.* 1900. III, XXV, 192 стр. — *494—495, 497—498.*

Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901—1903 гг. Спб., 1903—1906. 3 т. (М-во финансов. Отдел пром-сти). — *497.*

— *за 1901 год.* 1903. XXV, 202 стр. — *497.*

— *за 1902 год.* 1904. XXVIII, 200 стр. — *497.*

— *за 1903 год.* 1906. XVI, 208 стр. (М-во торговли и пром-сти. Отдел пром-сти).—*237, 411—412, 497, 499, 545—546, 569—570.*

Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России. Спб., изд. канцелярии ком. министр., 1894. 624 стр. — *143, 302—303, 309, 391, 617—618.*

**Свод статистических сведений по Саратовской губернии.* Ч. 1. Таблицы. Сост. под ред. С. Харизоменова Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1888. 902 стр. — *87—89, 90—92, 96—101.*

**Сводный сборник по 12 уездам Воронежской губернии.* Стат. материалы подворной переписи по губернии и обзор материалов, способов по собиранию их и приемов по разработке. [Сост. Ф. А. Щербина]. Воронеж, 1897. 1058 стр. — *151, 603—604.*

Сводный сборник статистических сведений по Самарской губернии. Т. VIII. (Вып. I). Самара, изд. Самарского губ. земства, 1892. X, 228 стр. — *78, 84, 85—86, 97—99, 101.*

«Северный Вестник», Спб., 1885, № 3, ноябрь, стр. 186—193. — *99, 671.*

— 1886, № 2, стр. 26—57. — *241.*

— 1896, № 2, стр. 1—8. — *258, 318.*

«Северный Край». Ярославль, 1899, № 223, 25 июля (6 августа), стр. 4. — *297.*

«Северный Курьер», Спб., 1899, № 1, 1 (13) ноября, стр. 9—10; № 32, 2 (14) декабря, стр. 3—4; № 33, 3 (15) декабря, стр. 4. — *236, 289.*

Село Красное, Костромского уезда. — «Русские Ведомости», М., 1897, № 231, 22 августа, стр. 2. — *448.*

«Сельский Вестник», Спб., 1890, № 15, 8 апреля, стр. 154—156. — *257.*

Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской пром-сти м-ва гос. имуществ, 1893. II, XXVI, 649 стр. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — *200, 229, 230—232, 233, 235, 265, 268, 269—270, 276, 280.*

«Сельское Хозяйство и Лесоводство», Спб., 1896, № 2, стр. 289—315. — *244.*

Сельскохозяйственное винокурение в 1896/7 г. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 10, стр. 620—624. — *304.*

Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V. — Бах: Короленко. С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях. Спб., 1892.

Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. VII. Возделывание картофеля в Европейской России. Спб., 1897. X, 162, 152 стр. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики) — *266, 306, 307.*

Сельскохозяйственный обзор Нижегородской губернии за 1892 год. Вып. I—III. Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1893. — *176.*

**Сельскохозяйственный обзор Нижегородской губернии за 1896 год.* Н.-Новгород, изд. Нижегородского губ. земства, 1897. VIII, 214, 242 стр. — *566, 610.*

Сельскохозяйственный обзор Орловской губернии за 1887/88 год. Орел, изд. Орловского губ. земства, 1888. 319 стр. — *217.*

Семевский, В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. Т. I. Спб., 1881. LIII, 504, 111 стр. — *501.*

Семенов, А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII-го столетия по 1858 год. Ч. 1—3. Спб., 1859. — *501, 502—503, 516.*

Семенов, Д. П. Производство хлебов. — Бу китабда: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской пром-сти м-ва гос. имуществ, 1893, стр 125—142. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — *264—266.*

Семенов, П. П. Мураевенская волость (Рязанская губ.). — Бу китабда: Сборник материалов для изучения сельской поземельной общины. Под ред. Ф. Л. Барыкова и др. Т. I. Спб., изд. императорских Вольного экономического и Русского географического обществ, 1880, стр. 37—158. — *152.*

— *Первая всеобщая перепись.* — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли». Спб., 1897, № 21, стр. 552—558. — *523, 630.*

— *Предисловие.* — Бу китабда: Статистический временник Российской империи. I. Спб., 1866. стр. I—XXXVI. — *486.*

Скальковский, К. Горнозаводская производительность России в 1877 году. Спб., 1879. 113 стр. — *516.*

Скворцов, А. И. Влияние парового транспорта на сельское хозяйство. Исследование в области экономики земледелия. Варшава, 1890. VIII, VI, 703 стр. — *22—23.*

— *Основания политической экономии.* Спб., Попова, 1898. IX, 432 стр. — *42.*

Скворцов, П. Итоги крестьянского хозяйства по земским статистическим исследованиям. — Бу китабда: Материалы к харак-

теристике нашего хозяйственного развития. Сб. статей. Спб., 1895, стр. 1—107. — *88—89.*

— *Товарный фетишизм.* (Владимир Ильин. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности, Спб., 1899 г.). — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 12, стр. 2277—2295. — *647, 649—670.*

«Слово», Спб., 1880, октябрь, стр. 77—142. — *77, 84—86.*

Смирнов, А. Павлово и Ворсма, известные стально-слесарным производством села Нижегородской губернии. М., 1864. II, 67, 20 стр. — *360, 440—441, 461, 577.*

Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов. С примеч. Бентама и др. Пер. П. А. Бибиков. Т. 1—2. Спб., 1866. 2 т. — *35—39, 626—627.*

«Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате». Спб., 1890, № 57, 15 июня, ст. 524, стр. — 1192—1195. — *304—305.*

— 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, стр. 2135—2139. — *443.*

Состояние посевов свекловицы к 1 июня 1898 г. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1898, № 36, стр. 349—352. — *308.*

Старый маслодел. В чем темные стороны маслоделия и каков выход из них. — «Северный Край», Ярославль, 1899, № 223, 25 июля (6 августа), стр. 4; «Жизнь», Спб., 1899, № 8, стр. 377, в отд.: Хроника внутренней жизни. — *297.*

**Статистика производств, облагаемых акцизом, и гербовых знаков за 1897 и 1898 гг.* Сост. в стат. отд-нии главного упр. Спб., 1900. 1037 стр. (Главное упр. неокладных сборов и казенной продажи питей). — *607, 610—611.*

Статистика Российской империи. IV, XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI. 1883—1904 гг. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1888—1906. 7 т. На русск. и франц. яз

— IV. Средний урожай в Европейской России за пятилетие 1883—1887 гг. Под ред. В. В. Зверинского. 1883. V, 17, 155 стр. — *200, 264—266, 269—270.*

— XX. Военно-конская перепись 1888 года. Под ред. А. Сырнева. 1891. VI, XXIII, 207 стр. — *143—145, 146—149, 214—215.*

— XXXI. Военно-конская перепись 1891 года. Под ред. А. Сырнева. 1894. IV, XXIX, 149 стр. — *143—145, 146—149, 214.*

*— XXXVII. Военно-конская перепись 1893 и 1894 гг. Под ред. А. Сырнева. 1896. II, XXII, 245 стр. — *144—145, 214.*

— XLIV. Военно-конская перепись 1896 г. Под ред. А. Сырнева. 1898. XIII, 79. — *143—145, 214.*

— LV. Военно-конская перепись 1899—1901 гг. Под ред. А. Сырнева. 1902. VI, XIV, 223 стр. — *143—145, 214.*

— LXI. Военно-конская перепись 1903—1904 гг. 1906. VII, 79. — *214.*

Статистический временник Российской империи. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутренних дел, 1866, 1872.

*— I. 1866. XXXVI, XV, 523 стр. — *486, 530, 593—594, 639—640.*

— II. Вып. III. Материалы для изучения кустарной промышленности и ручного труда в России. Ч. 1. Собраны губ. стат. комитетами и обработаны Л. Майковым. 1872. IV, 361, III стр. — *360, 411, 434.*

— Серия II. Вып. VI. Материалы для статистики заводско-фабричной промышленности в Европейской России за 1868 год. Обр. И. Боком. 1872. LXXVIII, 427 стр. — *485, 486, 504, 509.*

**Статистический ежегодник Московского губернского земства 1886 г.* М., 1886. VI, 372 стр. — *605—606, 608, 616.*

**Статистический ежегодник Московской губернии за 1895 г.* М., 1896. 382, XII, 131 стр. — *399, 438—439.*

**Статистический ежегодник Тверской губернии за 1897 год.* (С 2 картогр.). Тверь, изд. Тверского губ. земства, 1898. VII, 582, XIX стр. (Стат. бюро Тверской губ. земской управы). — *605—606, 608.*

Статистический обзор железных дорог и внутренних водных путей. К этому обзору приложен список изданий стат. отдела м-ва путей сообщения, представляемых на Всемирную выставку 1893 г. в Чикаго. Спб., 1893. VI, 98 стр. (Россия. М-во путей сообщения. Стат. отдел. Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — *530, 560.*

**Статистический обзор Калужской губернии за 1896 год.* (Год первый). Калуга, изд. стат. отд-ния Калужской губ. земской управы, 1897. 6, XVI, 461 стр. (Прил. к докладу Калужской губ. земской управы очередному губ. земскому собранию по статистике). — *125, 566, 605, 606, 608, 614—616.*

Стебут, И. А. Основы полевой культуры и меры к ее улучшению в России. 2-е, вновь передел. изд. В 2-х тт. М., 1882—1884.— *22—23.*

— *Статьи о русском сельском хозяйстве, его недостатках и мерах к его усовершенствованию.* 1857—1882. М., Васильев, 1883. 363 стр. — *181—182, 216—217.*

Стенографический отчет о прениях в ИВЭО 1 и 2 марта 1897 г. — *бах:* Влияние урожаев и хлебных цен на разные стороны экономической жизни.

Столпянский, Н. П. Промыслы в селе Поречье-Рыбном, Ростовского уезда, Ярославской губернии. (Сообщение 28 февраля 1885 г.). — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XIV. Спб., 1885, стр. 1—50. — *324.*

Строкин, Н. А. Льноводство Псковской губернии. Спб., изд. Псковского губ. стат. ком., 1882, 39 стр. — *300—301.*

[*Струве, П. Б.*] *П. Б. Закон 2-го июня о продолжительности рабочего времени и распространение фабричного надзора на всю Европейскую Россию.* — «Новое Слово», Спб., 1897, № 10, июль, стр. 216—243. — *579.*

— *Историческое и систематическое место русской кустарной промышленности.* (Ответ П. Н. Милюкову). — «Мир Божий», Спб., 1898, № 4, стр. 188—200. — *585—586.*

— *Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России.* Вып. I. Спб., 1894. X, 293 стр. — *94, 217, 298, 299—300, 674.*

— *На разные темы.* IV. «Мужики» Чехова и г. Михайловский.— «Новое Слово», Спб., 1897, № 1, октябрь, стр. 55—66. Подпись: Novus. — *581.*

— *Основная антиномия теории трудовой ценности.* — «Жизнь», Спб., 1900, № 2, стр. 297—306. — *674.*

— *Против ортодоксии.* — «Жизнь», Спб., 1899, № 10, стр. 175—179. — *674.*

Табачное производство. (Сост. в департаменте торговли и мануфактур). — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред.

В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 62—64, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *317.*

Тавилдарова, Н. И. Винокурение. — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 47—53, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *305—306.*

**Тезяков, Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии.* (По материалам лечебно-продовольственных пунктов в 1893 — 1895 гг.). (Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Херсонской губ.). Херсон, изд. Херсонской губ. земской управы, 1896. II, 300 стр. — *236, 240, 242, 244, 245, 246, 249, 250, 251—252, 254—255, 259—260, 261—262, 263, 273.*

Тилло, А. Кустарная промышленность Костромской губернии. Кустарные промыслы Кинешемского уезда. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XV. Спб., 1886, стр. 161—277. — *416.*

— *Кустарные и отхожие промыслы Костромского уезда.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2093 — 2171. — *392—393, 417.*

— *Народные промыслы Костромской губернии.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 1919—2022. — *392—393, 417, 476—477.*

— *Ювелирно-металлический промысел [в Костромской губернии].* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2023—2056. — *448—449.*

Тимирязев, Д. А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур за 1867 год. Труд, удост. медали на Парижской всемирной выставке 1867 г. и

на Всероссийской мануфактурной выставке 1870 г. Вып. 1—3. Спб., 1869—1873. VI, VI, 132 стр.: 14 карт. — *486, 488—489.*

Тимохович, С. Кустарная промышленность в Медынском уезде [Калужской губернии]. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. II. Спб., 1879, стр. 6—108. — *355—356, 375, 418.*

«Торгово-Промышленная Газета», Спб., 1901, № 123, 3 (16) июня, стр. 2. — *308.*

«Торгово-Промышленная Газета», Спб., 1902, № 6, 8 (21) января, стр. 4. — *233—235.*

Торгово-промышленные съезды в России. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1896, № 25, стр. 986—992. — *304.*

Трирогов, В. Г. Община и подать. (Собрание исследований). Спб., 1882. 509 стр. — *135, 159, 261—263.*

«Труды Императорского Вольного Экономического Общества». Спб., 1897, № 4, июль—август, стр. — 1—95. — *158, 221, 332.*

*— 1898, № 1, январь — февраль, стр. 1—41. — *490, 574.*

— 1898, № 2, март — апрель, стр. 117—147. — *587—588.*

*— 1898, № 5, сентябрь — октябрь, стр. 1—107. — *490, 491, 574.*

Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. I—XVI. Спб., 1879—1887. 16 т. — *152—153, 411, 477, 561—562, 566—567.*

— Вып. I. [Действия комиссии]. 1879. 248 стр. — *353, 358—359.*

— Вып. II. [Калужская и Нижегородская губернии]. 1879. 128, 28, 101—120 стр. — *355—356, 375, 418, 425.*

— Вып. III. [Нижегородская губерния]. 1880. 29—134, 121—177, II стр. — *358—359, 375, 392—393, 394, 395, 430, 461.*

— Вып. IV. [Нижегородская и Олонецкая губернии]. 1880. IV, 97—119, 135—317, 179—226, 20 стр. — *394, 433—434, 473.*

— Вып. V. [Черниговская, Тверская, Московская и Нижегородская губернии]. 1880. IV, 319—487, 227—309, 21—63 стр. — *355—356, 364, 413, 415, 650.*

— Вып. VI. [Нижегородская и Ярославская губернии]. 1880. IV, 121—174, 489—776, 311—364, 65—95 стр. — *360, 375, 416, 429, 446, 569—570.*

— Вып. VII. [Нижегородская, Ярославская, Тульская, Рязанская и Новгородская губернии]. 1881. II, 777—1225, 365—391, 97—128, 6 стр. — *386, 451—453, 461, 568.*

— Вып. VIII. [Нижегородская, Тульская, Тверская, Новгородская и Херсонская губернии]. 1882. II, 175—245, 1227—1907, 129—149 стр. — *360, 392—393, 419, 424, 434, 561—562, 568—569.*

— Вып. IX. [Костромская, Тульская и Нижегородская губернии]. 1883. II, 247—271, 1909—2592, 393—458, 151—252 стр. — *327, 355—356, 358—359, 360, 392—393, 417, 423—424, 427—430, 438, 445, 448—449, 450—451, 452, 453, 476—477, 568—569.*

— Вып. X. [Тверская, Ярославская, Тульская, Владимирская, Пермская губернии] 1883. II, 273—300, 2593—3056 стр. — *151—153, 377, 387, 431, 451—452.*

— Вып. XI. [Вятская губерния]. 1884. II, 301—346, 1—453 (3057—3509) стр. — *431, 477, 561, 562, 566.*

— Вып. XII. [Вятская губерния]. 1884, II, 347—368, 455—876 (3511—3932) стр. — *561, 566.*

— Вып. XIII. [Костромская губерния]. 1885. IV, 369—397, 1—433 (3933—4365) стр. — *360.*

— Вып. XIV. [Костромская губерния]. 1885. III, 399—513, 1—145, 1—232 (4367—4598) стр. — *324.*

— Вып. XV. [Костромская губерния]. 1886. II, 515—538, 1—141, 1—277 (4599—4875) стр. — *416.*

— Вып. XVI. [Вятская губерния]. 1887. I, 539—605, 1—101, 1—251 (4877—5127) стр. — *518—519.*

Труды податной комиссии. Ч. 3. — *300.*

Туган-Барановский, М. И. Капитализм и рынок. (По поводу книги С. Булгакова «О рынках при капиталистическом производстве». Москва. 1897 г.). — «Мир Божий», Спб., 1898, № 6, стр. 118—127. — *48.*

— *Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса.* — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 5, стр. 973—985. — *674.*

— *Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь.* С прил. 12 диагр. Спб., 1894. IV, 513 стр. — *39, 42.*

— *Русская фабрика в прошлом и настоящем.* Историко-экономическое исследование. Т. I. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Спб., Пантелеев, 1898. XI, 497 стр.; 3 л. диагр. — *361, 489, 493, 501, 502—503, 528—529, 578—580.*

*Туган-Барановский, М. И. *Статистические итоги промышленного развития России.* (Доклад, читанный в заседании III отд. И. В. Э. общества 17-го января 1898 г.) — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», Спб., 1898, № 1, январь—февраль, стр. 1—41. — *489, 574.*

— *Трудовая ценность и теория прибыли.* (Моим критикам). — «Научное Обозрение», [Спб.], 1900, № 3, стр. 607—633. — *674.*

Тулин, К. — *бах:* Ленин, В. И.

Уваров, М. С. О влиянии отхожего промысла на санитарное положение России. — «Вестник Общественной Гигиены, Судебной и Практической Медицины», Спб., 1896, т. XXXI, кн. 1, июль, стр. 1—49.— *608.*

Указатель фабрик и заводов Европейской России — *бах:* Орлов, П. А.; Орлов, П. А. и Будагов, С. Г.

Успенский, Г. И. Грехи тяжкие. — *631.*

— *Живые цифры.* — *162.*

— *Из деревенского дневника.* — *327.*

— *На Кавказе.* — *631.*

Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий. Спб., 1897. IV, 245 стр. (М-во финансов. Деп торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — *478, 501, 504.*

Фабрично-заводская промышленность и торговля России. С прил. общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур м-ва

финансов, 1893. 747 стр. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — *507.*

**Федотов, А. и др. Обзор производства хлопчатобумажных изделий.* — Бу китабда: Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий. Спб., 1897, стр. 32—53. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Всерос. пром. и худож. выставка 1896 г. в Н.-Новгороде). — *504.*

Фейнберг, Л. Б. О необходимости исследования свекловичных плантаций Харьковской губернии в санитарном отношении. (Доклад губернскому врачебному совету). — «Врачебная Хроника Харьковской Губернии», 1899, № 9 (27), сентябрь, стр. 580—584. — *310.*

— [*О необходимости исследования свекловичных плантаций Харьковской губернии в санитарном отношении.* Доклад губернскому врачебному совету. Отрывок]. — «Русские Ведомости», М., 1899, № 254, 14 сентября, стр. 2, в отд.: Внутренние известия. — *310.*

Флеровский, Н. Положение рабочего класса в России. Наблюдения и исследования. Спб., Поляков, 1869, II, II, 494 стр. — *249, 504—505.*

Фортунатов, А. Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства. — Бу китабда: Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. Т. I. М., 1892, стр. I—XXXV. — *101.*

**Харизоменов, С. А. Введение* [к книге «Свод статистических сведений по Саратовской губернии»]. — Бу китабда: Свод статистических сведений по Саратовской губернии. Ч. I. Таблицы. Сост. под ред. С. Харизоменова. Саратов, изд. Саратовского губ. земства, 1888, стр. 1—53. — *90—91, 97—99, 100, 101.*

— *Значение кустарной промышленности.* — «Юридический Вестник», М., 1883, № 11, стр. 414—441; № 12, стр. 543—597. — *396, 455, 458, 476, 479, 582—583.*

**— Промыслы Владимирской губернии.* М., Баранов, 1882—1884. (Труды комиссии по устройству кустарного отдела на Всерос. пром. и худож. выставке 1882 г.).

**Вып. II. Александровский уезд. 1882. XII, 353, IV стр. — *362, 375, 396, 399, 416, 476.*

*Вып. III. Покровский и Александровский уезды. 1882. X, 256, 149 стр. — *360, 361, 377, 393, 396, 411—412, 457, 461, 463—466, 472—473, 475, 476, 558, 577—578, 581, 582.*

*Вып. V. Переяславский и Александровский уезды. 1884. VIII, 231 стр. — *353, 476.*

Хатисов, К. Кустарные промыслы Закавказского края. Отчет 1891 г. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, стр. 259—370. (М-во гос. имуществ). — *353, 630.*

Химическая промышленность. (Сост. в деп. торговли и мануфактур). — Бу китабда: Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896], стр. 1—16, в отд.: IX. Фабрично-заводские производства. (М-во финансов. Комиссия по заведованию устройством Всерос. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *506.*

Чаславский, В. И. Земледельческие отхожие промыслы в связи с переселением крестьян.—Бу китабда: Сборник государственных знаний. Под ред. В. П. Безобразова. Т. II. Спб., 1875, стр. 181—211. — *249, 250, 608—609.*

Черненков, Н. Н. К характеристике крестьянского хозяйства. Вып. I. М., 1905. 171 стр. — *149—150.*

Чернов, В. Из Тамбова. — «Новое Слово», Спб., 1895, № 3, декабрь, стр. 183—191. — *217—218.*

Чернышевский, Н. Г. Очерки гоголевского периода русской литературы. — *652, 664, 665.*

Черняев, В. В. Земледельческие орудия и машины, их распространение и изготовление. — Бу китабда: Сельское и лесное хозяйство России. С прил. 47 карт и диагр. Спб., изд. деп. земледелия и сельской пром-сти м-ва гос. имуществ, 1893, стр. 351—362. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — *229, 230—231, 232, 233.*

— *Производство сельскохозяйственных машин в Сапожковском у., Рязанской губернии.* Исследования 1888 г. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. Спб., 1892, стр. 201—215. (М-во гос. имуществ).— *233, 234, 357—359.*

*— *Сельскохозяйственное машиностроение.* — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под. ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 142—157. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *229, 230—231.*

Число действовавших сахарных заводов и количество уцелевших плантаций за период 1905/6 г. [Таблица]. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1906, № 12, стр. 502—505. — *308.*

Чупров, А. И. Влияние урожаев и хлебных цен на разные стороны экономической жизни. Доклад в III отделении императорского Вольного экономического общества 1 и 2 марта 1897 г. — «Труды Императорского Вольного Экономического Общества». Спб., 1897, № 4, июль — август, стр. 2—10, 35—40, 86—93. — *221, 332.*

Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. М., 1896. VII, 253, II стр. — *235, 249—250, 251, 254, 256—257, 261—262, 272.*

Шевлягин, Н. И. Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской, Полтавской, Харьковской и Курской губ. Отчет 1892 г. — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II. Спб., 1894, стр. 195—258. — *357—359, 429, 461.*

Шерер, А. Хлопчатобумажная промышленность. — Бу китабда: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. II. Спб., 1863, стр. 445—514. — *504.*

**Шишмарев, Д. И. Краткий очерк промышленности в районе Нижегородской и Шуйско-Ивановской жел. дор.* Изд. в пользу и на средства кассы взаимопомощи при Нижегородской жел. дор., при содействии местных фабрикантов. Спб., 1892. 92 стр. — *576—577.*

Штейнфельд, Н. Итоги горнопромышленных съездов на Урале. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 32, стр. 224—228. — *522.*

**Шульц, А. А. Специальные культуры.* — Бу китабда: Историко-статистический обзор промышленности России. Под ред. Д. А. Тимирязева. Т. I. Сельскохозяйственные произведения, огородничество, садоводство и домашние животные. Горная

и соляная промышленность. Спб., 1883, стр. 68—141. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). — *299—301, 302, 303, 308, 309, 316, 317—318.*

Щербачев, В. С. Обзор табаководства в России. Вып. II и III. Малороссия и Туркестанский край. Спб., 1894. II, 192 стр.— *319—321.*

**Щербина, Ф. А. Крестьянские бюджеты и зависимость их от урожаев и цен на хлеба.* — Бу китабда: Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Под ред. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. II, Спб., 1897, стр. 1—79. — *151, 173, 174—175.*

— *Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду.* С 8 карт. Воронеж, изд. Воронежского губ. земства, 1887. XVIII, 454, 51 стр. (Бу нәшрдә: Сборник статистических сведений по Воронежской губернии. Т. II. Вып. II). — *152, 174.*

*— *Сводный сборник по 12 уездам Воронежской губернии.* Стат. материалы подворной переписи по губернии и обзор материалов, способов по собиранию их и приемов по разработке. Воронеж, 1897. 1058 стр. — *151, 603—604.*

**Щеточный промысел по исследованию 1895 г.* [Сост. С. Ф. Руднев]. — Бу китабда: Статистический ежегодник Московской губернии за 1895 г. М., 1896, стр. 1—13, прил.—*399, 438—439.*

Энгельгардт, А. Н. Из деревни. 11 писем. 1872—1882. Спб., 1885, 563 стр. — *135, 170, 196, 205, 211, 224—228.*

«Юридический Вестник», М., 1883, № 11, стр. 414—441; № 12, стр. 543—597. — *396, 455, 458, 476, 479, 582—583.*

— 1887, № 11, стр. 460—486; № 12, стр. 629—647. — *203, 229, 249, 282—283, 305—306.*

— 1889, № 9, стр. 38—67. — *489, 494, 495.*

— 1890, № 9, стр. 130—148. — *566, 581—582, 607, 614, 616.*

Ягодинский, И. П. Кожевенный промысел села Тубанаевки и смежных с ним сел и деревень Васильского уезда Нижегородской губернии. — Бу китабда: Труды комиссии по иссле-

дованию кустарной промышленности в России. Вып. VI. Спб., 1880, стр. 639—660. — *375, 429.*

— *Промыслы села Безводного Нижегородского уезда.* — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. IX. Спб., 1883, стр. 2401—2419.— *356, 445.*

Ялта, 5 мая. — «Русские Ведомости», М., 1897, № 127, 10 мая, стр. 1, в отд.: Внутренние известия. — *318.*

Янсон, Ю. Э. Сравнительная статистика России и западноевропейских государств. Т. II. Промышленность и торговля. Отдел I. Статистика сельского хозяйства. Спб., 1880. XII, 663 стр. — *70, 165—166.*

Bernstein, E. Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. X, 188 S. — *48—49.*

Bücher, K. Die Entstehung der Volkswirtschaft. Sechs Vorträge. Tübingen, Laupp, 1893. VI, 2, 304 S. — *351, 603.*

«Bulletin de l'Office du travail», Paris, 1901, № 10, p. 711—712.—*592.*

Diehl, K., Proudhon, P. J. Seine Lehre und sein Leben. 2. Abteilung: Das System der ökonomischen Widersprüche, die Lehren vom Geld, Kredit, Kapital, Zins, Recht auf Arbeit und die übrigen Theorien, sowie die praktischen Vorschläge zur Lösung der sozialen Frage. Jena, Fischer, 1890. XI, 328 S. (Sammlung nationalökonomischer und statistischer Abhandlungen des staatswissenschaftlichen Seminars zu Halle a. d. S. Hrsg. J. Conrad. Bd. 6, Heft 3). — *50—51.*

— *Rodbertus, Johann Karl.*—In: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 5, Jena, Fischer, 1893, S. 442—450.—*53.*

Drechsler, H. Die bäuerlichen Zustände in einigen Teilen der Provinz Hannover. — In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. III. Leipzig, Duncker und Humblot, 1883, S. 59—112; 2 Tab. (Schriften des Verenis für Sozialpolitik. XXIV). — *162.*

— *Die Verteilung des Grundbesitzes und der Viehhaltung im Bezirke des landwirtschaftlichen Kreisvereins Göttingen* in «Landwirtschaftliche Jahrbücher». Bd. XV. Berlin, 1886,—*162.*

Engels, F. Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland. — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1894—1895, Jg. XIII, Bd. I, № 10, S. 292—306.—*344—345.*

— *The condition of the working class in England in 1844.* With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company, [1887]. VI, 200, XI p.—*196—198.*

— *Preface* [to: The condition of the working class in England in 1844].—In: Engels, F. The condition of the working class in England in 1844. With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company, [1887], p. I—VI.— *196—198.*

— *Der Sozialismus in Deutschland.*—«Die Neue Zeit», Stuttgart, 1891—1892, Jg. X, Bd. I, № 19, S. 580—589.—*169.*

— *Vorwort* [zum 2. Band des Kapital von Marx].—In: Marx, K. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885, S. III—XXIII.—*53.*

— *Vorwort* [zur 2. Auflage der Arbeit: Zur Wohnungsfrage]. — In: Engels, F. Zur Wohnungsfrage. 2., durchges. Aufl. Hottingen-Zürich, Verlag der Volksbuchhandlung, 1887, S. 3—10.—*257.*

— *Zur Wohnungsfrage.* Zweite Maihälfte 1872—Januar 1873.—*257.*

Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 5. Jena, Fischer, 1893. XII, 885 S.—*53.*

Hourwich, I. A. The economics of the russian village. New York, 1892. VI, 182 p.—*186.*

Kautsky, K. Die Agrarfrage. Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. VIII, 451 S.—*7—9.*

Keussler, I. Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Rußland. T. 2, H. II. St.-Petersburg, Ricker, 1883. VIII, 248 S.—*159.*

Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. 3. Aufl. Hamburg, Meißner, 1885. VI, 108 S.—*333—334.*

— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. 2. Aufl. Hamburg, Meißner,

1872, 830 S.—*27, 36, 37, 176, 187, 244, 339, 340, 376, 377, 378—379, 408, 420, 421, 460, 469, 474, 483, 563, 571—572, 626, 638, 658—659, 660.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885. XXVII, 526 S.—*34, 36, 37—49, 53, 55—56, 339, 340, 653—654.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 1. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel I bis XXVIII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. XXVIII, 448 S.—*44—46, 47—49, 187—188, 244, 344—345, 381—382, 408.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIX bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S.—*22, 24—25, 47—49, 51, 55—56, 158, 178—179, 187—188, 197, 206, 218—220, 270—271, 342, 345—349, 629—630, 654.*

— *Misère de la philosophie.* Réponse à la Philosophie de la misère de m. Proudhon. Avec une préf. de F. Engels. Paris, V. Giard & E. Brière, 1896. 292 p.—*332, 345, 408.*

Mouvement général de l'épargne en 1899.—«Bulletin de l'Office du travail», Paris, 1901, № 10, p. 711—712.—*591.*

«Die Neue Zeit», Stuttgart, 1891—1892, Jg. X, Bd. I, № 19, S. 580—589.—*169.*

— 1894—1895, Jg. XIII, Bd. I, № 10, S. 292—306.—*344—346.*

Novus — bax: Струве, П. Б.

Rauchberg, H. Die Berufs- und Gewerbezählung im Deutschen Reich vom 14. Juni 1895. Berlin, Heymann, 1901. XVI, 422 S.—*550.*

Rodbertus-Jagetzow, K. Aus dem literarischen Nachlaß. Hrsg. von A. Wagner und Th. Kozak. II. Das Kapital. Vierter sozialer Brief von Rodbertus an von Kirchmann. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1884, XIX, 315 S.—*53.*

— *Zur Beleuchtung der sozialen Frage.* I. Unveränderter Abdruck meines zweiten und dritten sozialen Briefes an von

Kirchmann enthaltend einen compendiösen Abriß meines staatswirtschaftlichen Systems, nebst einer Widerlegung der Ricardo'schen und Ausführung einer neuen Grundrententheorie. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1875. II, 223 S.—*51—52, 53.*

Roscher, W. Nationalökonomik des Ackerbaues und der verwandten Urproduktionen. Ein. Hand-und Lesebuch für Staatsund Landwirte. 7., stark verm. und verb. Aufl. Stuttgart, Cotta, 1873. X, 646 S. (System der Volkswirtschaft... v. W. Roscher. Bd. 2).—*276.*

Sinzheimer, L. Über die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmäßigen Großbetriebes in Deutschland. Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger, 1893. VIII, 197 S. (Münchener volkswirtschaftliche Studien. Hrsg. von L. Brentano u. W. Lotz, Drittes Stück).—*542—544.*

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. 4-th edition. Vol. I—II. Basil. Printed and fold by J. Decker. Paris, fold by Levrault freres. Quai Malaquai, 1801. 2 Bd.—*35—36, 37—78, 328.*

Stammler, R. Wirtschaft und Recht. Nach der materialistischen Geschichtsauffassung. Eine sozialphilosophische Untersuchung. Leipzig, Veit, 1896. VIII, 668.—*673, 674.*

The Statesman's Year-book. Statistical and historical annual of the states of the world for the year 1897. Ed. by J. Scott Keltie with the assistance of J. P. A. Renwick, M. A., LL. B. Thirty—fourth annual publication. Revised after official returns. London, Macmillan and C°, 1897. XXXVI, 1167 p.—*532, 603.*

Übersichten der Weltwirtschaft. Begründet von F. X. von Neumann-Spallart. Bd. VI. Jg. 1885—1889 mit Erg. teilweise bis 1895 von Franz von Juraschek. Berlin, Verlag für Sprach- und Handelswissenschaft (P. Langenscheidt), [1896]. CXX, 766 S.—*587.*

Webb, S. u. Webb, B. Die Geschichte des britischen Trade Unionismus. Deutsch von R. Bernstein. Mit Noten und einem Nachwort versehen von E. Bernstein. Stuttgart, Dietz, 1895. XII, 460 S.—*565, 622.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Авдаков Н. С. (1847—1915) — көркәмли мә'дән мүһәндиси вә сәнаје хадими, Русијанын чәнубунда мә'дән сәнајечиләринин гурултајлар шурасынын сәдри, 1906-чы илдән сәнајечиләр тәрәфиндән Дөвләт шурасынын үзвү, октјабрист. Мә'дән-завод сәнајесинин игтисадијјатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи, «Промышленность и Торговлја» журналынын даими әмәкдашы. —*524.*

Авилов, Б. В. (1874—1938) — сосиал-демократ, журналист вә статистикачы. РСДФП III гурултајында Харковун «Вперјод» бол-шевик групуну төмсил етмиш, гурултајда мепшевикләр барәсиндә барышдырычылыг мөвгеји тутмушдур. 1905-чи илдә Харковда силаһлы үсјанын фәал иштиракчысы олмушдур. 1917-чи илин апрел ајындан јарыменшевик «Новаја Жизн» гәзетиндә әмәкдашлыг етмиш, елә һәмин илин август ајындан с.-д. бејнәлмиләлчиләр тәшкилатына дахил олмушдур. 1918-чи илдән сијаси фәалијјәтдән узаглашмышдыр.

Авилов В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабына ресензија јазмышдыр. Бу ресензија «Образованије» журналында дәрч едилмишдир, № 10, октјабр 1899-чу ил. —*672.*

Алексејев —60-чы илләр фабрикчиси. —*416.*

Андрејев, Ј. Н. (1829—1889) — технолокија профессору, 70-чи илләрдә малијјә назирлији шурасынын үзвү, Русијада кустар сә-најесини тәдгиг едән комиссијанын сәдри; В. И. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны јазаркән бу комиссијанын әсәрләриндән (16 чилд) кениш истифадә етмишдир —*479.*

Анненски, Н. Ф. (1843—1912) — игтисадчы-статистикачы вә публисист, либерал халгчылыг һәрәкатынын көркәмли хадими; бир сыра губернијаларда земство статистикасына башчылыг етмиш-дир, опун рәһбәрлији вә редакторлуғу илә чохлу статистика әсәр-

ләри нәшр олунмушдур. «Мәһсулларын вә тахыл гијмәтләринин Русија халг тәсәрруфатының бә'зи шөбәләринә тә'сири» адлы икичилдлик мәчмуәдә иштирак етмишдир; бу мәчмуә малијјә назирлијинин тапшырығына әсасән проф. А. И. Чупров вә А. С. Постниковун редакторлуғу илә халгчы вә либерал игтисадчылар тәрәфиндән тәртиб олунмушду (С.-Петербург, 1897). 1906-чы илдә кадетләрә јахын олан хырда буржуа партијасының — есерләрин сағ ганадындан ајрылан «халг сосиалистләри» партијасының тәшкилатчыларындан иди. Өмрүнүн сон илләриндә сијаси фәалијјәтдән узаглашмышдыр. — *200, 361, 376, 442, 443, 461.*

Антуфјев, Н. Д. (Демидов, Никита). (1656—1725) — Пјотр дөврүнүн мәшһур силаһ устасы вә сәнајечиси, Уралда, Тула, Калуга, Москва губернијаларында вә Русијанын дикәр губернијаларында чохлу металлургија заводунун баниси вә саһиби. Маһир дәмирчи уста олан Антуфјев мәһарәтлә силаһ гајырмасы илә I Пјотрун диггәтини чәлб етмиш вә силаһгајырма ишини кенишләндирмәк үчүн торпаг мүлкләри алмышдыр. 1696-чы илдә Антуфјев Тула јахынлығында чугунәритмә заводу тикмиш, 1702-чи илдә исә она торпаглар, мешәләр, Благодат дағы илә бирликдә Уралдакы дөвләт Верхотурје заводлары, һабелә заводлар үчүн тәһкимли кәндләр сатын алмаг һүгугу верилмишди. Өмрүнүн сон илләриндә заводлар шәбәкәсини хејли кенишләндирмишди. 1720-чи илдә Демидов фамилијасы илә нәсләп задәкан ады алмышдыр. Онун нәслиндән олан Демидовлар Уралда мәшһур мә'дән сәнајечиләри идиләр. — *450.*

Асмолов, В. И. (1828—1881) — ири түтүн фабрикчиси. 1857-чи илдә Ростов-Доида кичик түтүн фабрики јарадмышдыр; бу фабрикдә чәми 7 фәһлә ишләјирди. Онун вәфатындан сонра мүәссисә гардашының ихтијарына кечмишди. 90-чы илләрдә исә фабрикдә 2000 фәһлә ишләјирди. 1912-чи илдә бир сыра түтүн фабрикләринин бирләшмәси нәтичәсиндә «В. И. Асмолов вә К°-сы» сәһмдар чәмијјәти мејдана кәлмишди. — *577.*

Б

Баталин, Ф. А. (1823—1895) — рус алими, кәнд тәсәрруфаты хадими. 1860-чы илдән «Журнал Министерства Государственных Имушеств» (сонралар «Селское Хозјајство и Лесоводство» адландырылмышдыр) журналыны редактә етмишдир. 1875-чи илдән 1878-чи иләдәк һәр ил «Кәнд саһибкарлары үчүн мә'лумат китабчасы», 1879-чу илдән «Рус кәнд саһибкарының тәгвими вә мә'лумат китабчасы» (садә дилдә «Баталин тәгвими» адланырды) нәшр етмишдир. Бир сыра чап вә тәрчүмә әсәрләринин, о чүмләдән «Пјатигорск өлкәси вә Гафгаз минерал сулары» (1861), «Јем гарғыдалысы јетишдирилмәси вә јашыл јемләрин силослашдырылмасы» (1881) вә башга әсәрләрин мүәллифидир. — *67.*

Белобородов, А. — «Северны Вестник»ин 1896-чы ил феврал нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Кубан вилајәтиндә кәлмә фәһләләр» мәгаләсинин мүәллифидир. —*258, 318.*

Белов, В. Д. — игтисадчы, 1885-чи илдән рус сәнајесинә вә тичарәтинә көмәк чәмијјәти тәрәфиндән Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын үзвү олмушдур. Комиссијанын «Әсәрләри»нин XVI бурахылышында (1887) дәрч олунмуш «Урал мә'дән-завод иши илә әлагәдар оларағ кустар сәнајеси» мә'рузәсинин вә игтисадијјат мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. —*518.*

Бернштејн (Bernstein), *Едуард* (1850—1932) — алман сосиал-демократијасынын вә II Интернасионалын ифрат оппортунист ганадынын лидери, тәфтишчилијин вә реформизмин нәзәријјәчиси. 1881-чи илдән 1890-чы илә гәдәк алман сосиал-демократијасынын кизли органы олан «Der Sozial-Demokrat»ын («Сосиал-Демократ»ын) редактору. Һәлә о заман оппортунизмә мејл көстәрирди. 1897-чи илдә «Сосиализмин проблемләри» мәгаләсиндә вә «Сосиализмин илкин шәртләри вә сосиал-демократијанын вәзифәләри» китабында (1899) марксизми ачыгча тәфтиш етмиш марксист материализми, сијаси игтисады вә елми сосиализми инкар етмишдир. Марксизмин синфи мүбаризә нәзәријјәсинин, капитализмин мәһв олмасынын лабүдлүјү тә'лиминин, сосиалист ингилабы вә пролетариат диктатурасынын әлејһинә чыхырды. Пролетариатын сон мәгсәди олан сосиализмдән имтина едән Бернштејн капитализмдә фәһләләрин игтисади вәзијјәтини «јахшылашдырмаға» јөнәлдилән ислаһатлар угрунда мүбаризәни фәһлә һәрәкатынын вәзифәси һесаб едирди; «сон мәгсәд һечдир, һәрәкәт һәр шејдир» кими оппортунист бир формул ирәли сүрмүшдү. Бернштејнин вә онун ардычылларынын нәзәри бахышлары, һабелә онларын әмәли фәалијјәти фәһлә синфинин мәнафејинә ачыгча хәјанәт етмәјә кәтириб чыхартды, бу да II Интернасионалын рүсвајчысына ифласы илә нәтичәләнди. Бүтүн өлкәләрдә тәфтишчиләр марксизмин Бернштејн рүһунда тәһриф олуимасыны бу вә ја башга шәкилдә тәкрар едирдиләр. —*48, 673.*

Бибиков, П. А. (1832—1875) — тәрчүмәчи вә публисист; А. Смитин, Т.-Р. Малтусун, А. Бланкинин вә башгаларынын әсәрләриндән етдији тәрчүмәләрдән ибарәт 13 чилди нәшр етмишди; «Тәнгиди етүдләр» китабынын (1865) мүәллифи. —*35.*

Бычков, Г. Н. — Новгород губерниja земствосунун статистикачысы вә агроному, губернијанын кәндли тәсәррүфаты һаггында бир нечә әсәрин: «Новгород гәзасынын 3 волостунда кәндлиләрин игтисади вәзијјәтинин вә тәсәррүфатынын һәјәтбәһәјат тәдгиги тәчрүбәси» (1882), «Дементјев ичмасы вә отәкмә» (1880), «Черепов гәзасында хүсуси мүлкијјәт торпагларында сүдчүлүк иши» (Новгород, 1880) әсәрләринин мүәллифи. —*295.*

Бјом-Баверк (Böhm-Bawerk), *Јевкени* (1851—1914) — буржуа игтисадчысы, сијаси игтисадда «Австрија мәктәби» дејилән мәктәбин идеологларындан бири. Изафи дәјәр һаггында марксист нәзәријјәјә гаршы јөнәлдилмиш әсәрләриндә иддиа едирди ки, куја мәнфәәт фәһлә синфинин истисмар едилмәсинин нәтичәси олмајыб, индики вә кәләчәк не'мәтләрә верилән «субјектив гијмәтләрин» фәргиндән ирәли кәлир. Капитализмин зиддијјәтләрини, әмәјин капитал тәрәфиндән әсарәтә алынмасыны өрт-басдыр едәрәк Бјом-Баверк фәһлә синфинин диггәтини ингилаби мүбаризәнин зәрурилијиндән јајындырмаға чалышырды. Буржуазија онун мүртәче бахышларындан капитализмин мүдафиәси үчүн истифадә едир. — *674.*

Благовешшенски, И. И. (1924-чү илдә вәфат етмишдир) — Олонетс губернијасынын тәдгигатчысы, XIX әсрин 90-чы илләриндә Петрозаводск шәһәриндә статистика комитәсинин катиби, «Олонетс губернијасында кустар сәнајеси» әсәринин (1895) мүәллифләриндән бири. —*433.*

Благовешшенски, Н. А. (1859-чу илдә анадан олмушдур) — Курск земство статистикачысы, «Земство һәјәтбәһәјат сијаһылары үзрә тәсәррүфат мә'луматының јекун статистика мәчмуәси. 1 чилд. Кәндли тәсәррүфаты» китабының (1893) тәртибчиси вә дикәр статистика әсәрләринин мүәллифи. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Курск губернија статистика бүросунда ишләмишдир. —*142, 290, 290.*

Блажин, Н. Ф. (1861—1921) — агроном, судчүлүк тәсәррүфаты мүтәхәссиси. Јарославл губернијасы кәндлисинин оғлу, 14 јашындан Бландовлар (*бах:* Бландов, В. И.) фирмасында ишләмишдир. 1886-чы илдә Москва Кәнд Тәсәррүфаты Академијасыны битирмиш вә харичдә хүсуси тәһсил алмышдыр. Бир чох илләр әрзиндә Москва Кәнд Тәсәррүфаты Академијасында судчүлүк тәсәррүфаты мүәллими вә Политехник музејдә мүһазирәчи олмушдур. Судчүлүк тәсәррүфатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. —*280.*

Бландов, В. И. (1844—1906) — мәшһур пендирчи, Јарославл, Кострома, Твер, Рјазан, Нижни Новгород вә Новгород губернијаларында пендирчилик артелләринин тәшкилатчыларындан бири, Москванын ән ири судчүлүк вә пендирчилик фирмасынын саһиби. Бландовун фирмасы 90-чы илләрдә белә адланырды: «В. вә Н. Бландов гардашларынын тичарәт еви, артел пендир мүәссисәләри анбары». —*296.*

Бобровлар — Иваново-Вознесенск рајонунун фабрикчиләри; әсләи кәндли идиләр. XIX әсрин әввәлиндә өзләринин кичик мүәссисәсини кәнддән Шуја шәһәринә көчүрмүшдүләр; илк вахтлар онларын мүздлу фәһләләри јох иди, XIX әсрин ахырында јахын фабрикдә 76 нәфәр фәһлә ишләјирди. —*577.*

Боголјубски, И. С. — мә'дән мүһәндиси, Амур өлкәсинә, Сахалинә вә Сибирин башга вилајәтләринә аид бир сыра тәдгигатларын, һабелә бу чилддә ады чәкилән «Русија империјасынын мә'дән статистикасы тәчрүбәси» әсәринин (С.-Петербург, 1878), мүәллифи. —*516, 522.*

Бок, И. И. (1848—1916) — статистикачы, 70-чи илләрдә Дахили Ишләр Назирлији Мәркәзи Статистика Комитәсиинин редактору олмуш, «1868-чи илдә Авропа Русијасында фабрик-завод сәнајеси статистикасы үчүн материаллар»ы (С.-Петербург, 1872) тәртиб вә тәһлил етмишдир; бу материаллар «Русија империјасынын статистика мәчмуәси»нин VI бурахылышыны тәшкил едир. —*485, 486.*

Бонапарт, Луи (III Наполеон) (1808—1873) — 1852-чи илдән 1870-чи иләдәк Франсанын императору, I Наполеонун гардашы оғлу. 1848-чи ил инғилабы дармадағын едилдикдән сонра Франса Республикасынын президенти сечилмишди; 1851-чи ил декабрын 2-нә кечән кечә дөвләт чеврилиши етмишдир; К. Марксын В. И. Ленин тәрәфиндән ситат кәтирилән әсәриндә бу чеврилишә гијмәт верилир. —*334.*

Борисов, В. М. — агроном вә статистикачы, Тула губернија статистика комитәсиинин катиби, Тула губерниjасында кустар пешәләрә даир бир сыра тәдгигатларын мүәллифи; бу тәдгигатлар «Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»ндә дәрч олунмушдур. — *327, 438, 450, 451, 452.*

Бөјүк Пјотр I (1672—1725) — 1682-чи илдән 1725-чи иләдәк чар, биринчи Үмумрусија императору. — *450.*

Булгаков, С. Н. (1871—1944) — 90-чы илләрдә «легал марксист» иди, сонралар исә «марксизмин тәнгидчиләри»ндән олуб ачыг дүшмәнләриндән биринә чеврилмишдир. 1905—1907-чи илләр инғилабынын мәғлубиjjәтиндән сонра Булгаков В. И. Ленинин «либерал хәјанәткарлыг енсиклопедијасы» адландырдығы «Вехи» мәчмуәсиидә иштирак етмишдир. Аграр мәсәләсинә даир Марксын тә'лимини тәфтиш етмиш, материалист фәлсәфәјә гаршы јени кантчылыг, мистика вә диинчилик мөвгеләриндән мүбаризә апармышдыр. 1918-чи илдән сонра кешиш олмуш, харичә мүһаҹирәт етмиш, Советләр өлкәсинә гаршы дүшмәнчәсинә тәблиғат апармышдыр. —*30, 39, 42, 56.*

Бушен, А. Б. (1831—1876) — статистикачы, 1857-чи илдән Мәркәзи Статистика Комитәсиндә кичик редактор олмуш, сонра малиjjә назирлијиндә ишләмишдир; бурада олун рәһбәрлији алтында 1869-чу илдән «Малиjjә назирлији салнамәси»нин jедди бурахылышы чыхмышдыр. Русијада кустар сәпајесини тәдгиг едән комиссијаја Русија Чоғрафија Чәмиjjәтинин нүмајәндәси кими дахил олмушдур. —*487.*

Бүхер (Bücher), *Карл* (1847—1930) — алман буржуа игтисадчысы, профессор, сијаси игтисадда «тарих мәктәби» дејилән мәктәбин тәрәфдары. Халг тәсәрруфатынын инкишафынын тәдгигиндә истеһсал үсулуну дејил, мадди не'мәтләрин мүбадиләси үсулуну ја мәһсулун истеһсалчыдан истеһлакчыја кедиб чатмадәк кечдији «јолун узунлуғуну» әсас көтүрүрдү. Бүхерин нәзәријјәси истеһсал васитәләри үзәриндә мүлкијјәтин характери вә истеһсал мүнасибәтләринин синфи мәзмуну мәсәләсинин үстүндән кечир, бу нәзәријјә капитализми әбәдиләшдирмәк чәһдләриндән бириндир. —*351, 586, 603.*

В

В. В. — *Бах.* Воронтсов В. П.

Вагнер (Wagner), *Адолф-Һенрих-Готкилф* (1835—1917) — алман буржуа игтисадчысы вә мүртәче сијаси хадим «Катедер-сосиализмин» нүмајәндәси олан Вагнер буржуа-либерал реформизмини тәблиғ едирди вә бу фикирдә иди ки, фәһләләрин капиталистләр тәрәфиндән истисмары дөвләт ганунвericилији илә арадан галдырыла биләр. Бисмарк илә фәал әмәкдашлыг едирди, христиан-сосиалист партијасынын башчыларындан бири иди. Һитлерчиләр «сосиалист» бошбогазлығында вә фашист дөвләтинин тә'рифләнмәсиндә Вагнерин мүртәче игтисади бахышларындан истифадә едирдиләр.

Вагнерин әсас әсәрләри: «Халг тәсәрруфаты һаггында үмуми вә ја нәзәри тә'лим» (1879), «Сијаси игтисадын әсаслары» (1892—1894). —*53.*

Варзер, В. Ј. (һәм дә *Варзар*) (1851—1940) — рус игтисадчысы вә статистикачысы. 1875-чи илдә Чернигов губернијасында земство статистикасына рәһбәрлик етмиш, 1894-чү илдән е'тибарән 24 ил әрзиндә тичарәт вә сәнаје назирлијиндә ишләмишдир. Онун тәшәббүсү илә 1900—1908-чи илләрдә рус сәнајесинин кениш статистика тәдгиги кечирилмишдир. Ленинин көстәрдији «Чернигов, Борзена вә Новозыбков гәзаларында кустар сәнајеси» әсәри Варзериндир («Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»нин V бурахылышында чап едилмишдир). Онун Русијада тә'тилләрин статистикасына даир әсәрләри, һабелә бир сыра башга статистика-игтисади тәдгигатлары хејли мараг доғурур. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра АХТШ-дә, МСИ-дә ишләмиш, али мәктәбләрдә дәрс демишдир. —*363.*

Варыпајев, Ф. М. (1818—1900) — Нижни Новгород губернијасының Горбатов гәзасында Павлово кәндинин фабрикчиси, әсләи кәндли. Әввәлчә хырда кустар иди, сонралар, 1813-чү илдә јарадылан бычаг вә чарпаһијјә аләтләри заводунун саһиби олмушдур. 1890-чы илдә фабрикдә вә кәнарда 200-ә гәдәр фәһлә ишләдирди.

Варыпајев бир чох сәркиләрин, о чүмләдән 1862-чи ил Лондон сәрки сининн иштиракчысы олмушдур. —*444, 577.*

Василчиков, А. И. (1818—1881) — ири мүлкәдар, задәкан земство хадими, игтисадчы вә публисист. 1872-чи илдән өз тәшәббүсү илә јарадылмыш Петербург кредит вә борч-әманәт чәмијјәтләри комитәсинин сәдри. Аграр мәсәләсинә, јерли өзүнүидарәјә, кредитә даир бир сыра әсәрләр чап етдирмишдир. «Русијада вә башга Авропа дөвләтләриндә торпаг саһиблији вә әкинчилик», I чилд (Спб., 1876), «Русијада кәнд мәишәти вә кәнд тәсәрруфаты» (1881) вә башга әсәрләриндә Русијада нчманын сахланмасына тәрәфдар чыхыр, ону синфи мүбаризәни арадан галдырмаг васитәси һесаб едирди. В. И. Ленин ону мүртәче мөвгеләрдән капитализми тәнгид едән, «халгчылыг едән мүлкәдар» адландырмышдыр. —*177, 210.*

Вебб (Webb), *Сиднеј* (1859—1947) вә *Беатриса* (1858—1943)— мәшһур инкилис ичтимаи хадимләри. Бирликдә инкилис фәһлә һәрәкатынын тарихинә вә нәзәријјәсинә даир бир сыра әсәрләр јазмышлар. Бунларын башлычасы «Industrial Democracy», London, 1897 («Инкилис тред-јунионизминин нәзәријјә вә тәчрүбәси», 1897) әсәридир. В. И. Ленин бу әсәрин биринчи чилдини рус дилинә тәрчүмә вә икинчи чилдини редактә етмишдир. Китаб Русијада 1900—1901-чи илларда чапдан чыхмышдыр. Өз әсәрләриндә Веббләр фәһлә мәсәләсинин буржуа гурулушу шәраитиндә ислаһатлар јолу илә һәлл етмәјин мүмкүнлүјү идејасыны инкишаф етдирмишләр.

Сиднеј Вебб (сонралар лорд Пасфилд) реформист «Фабичиләр чәмијјәтинин» банилəриидəи бири, 1922-чи илдән парламент үзвү, 1924-чү илдә тичарәт назири вә 1929-чу илдә доминионлар вә мүстәмләкәләр назири олмушдур.

1917-чи илдән сонра Вебблəр Совет Иттифагына бөјүк рәғбәт бәсләјирдиләр. —*565, 622.*

Вересајев, В. (Смидович, В. В.) (1867—1945) — рус јазычысы, тибби тәһсил алмыш вә өз фәалијјәтинин әввәлиндә һәкимлик етмишдир; 90-чы илләрдә «легал марксистләрә» гошулмушдур. 1895-чи илдә «Јолсуз» повестини нәшр етдирдикдән сонра әдәби шөһрәт газанмышдыр Вересајев рус тәнгиди реализминин давамчыларындан биридир. Ислаһатдан сонракы Русијада зәһмәткешләрин ағыр вәзијјәтини сәчијјәләндирәркән, В. И. Ленин Вересајевин јаратдыгы образлардан истифадә етмишдир. —*289.*

Вернер, К. А. (1850—1902) — земство статистикачысы, өз бахышларына көрә халгчы. 1880—1889-чу илләрдә Москва вә Таврида губернијаларынын земство идарәләринин статистика шө'бәсиндә ишләмишдир. 1895-чи илдән Москва Кәнд Тәсәрруфаты Институтунун профессору олмушдур. Кәндли тәсәрруфаты вә кустар пешәләри һаггында бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. Бун-

ларын башлычалары ашағыдакылардыр: «Мелитопол гәзасында кәндли тәсәрруфаты» (1887), «Таврида губернијасы һаггында јаддаш китабчасы» (1899), «Москва губернијасы Богородск гәзасынын кустар пешәләри» (1890). —*75.*

Весин, Л. П. (1850—1895) — публисист, малијјә назирлијиндә ишләмишдир. Рус фабрик-завод сәнајеси вә кәнар пешәләри һаггында бир сыра мәгаләләрин мүәллифидир. Онун «Рус кәндлисинин һәјатында кәнар пешәләрин әһәмијјәти» адлы әсәринин материалларындан В. И. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабында истифадә едир. —*607, 609, 611.*

Вешњаков, В. И. (1830—1906) — буржуа игтисадчысы вә статистикачы, Дөвләт шурасынын үзвү. Умумдөвләт мигјасында чари кәнд тәсәрруфаты статистикасынын тәмәлини гојмушдур; бу статистика он илләр боју мөвчуд олмушдур. Ашағыдакы әсәрләрин мүәллифидир: «Рус сәнајеси вә онун еһтијаҹлары», «Вестник Јевропы» журналында чап едилмишдир, 1870, V чилд, X китаб, октјабр; «Notice sur l'état actuel de l'industrie domestique en Russie» («Русијада ев сәнајеси очеркләри») (1873) вә и. а. Дөвләт әмлаклары назирлијинин нүмајәндәси кими Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијаја дахил иди. — *529.*

Визер (Wieser), *Фридрих* (1851—1926) — профессор, буржуа сијаси игтисадында «Австрија мәктәби»нин ән көркәмли игтисадчыларындан бири; бу мәктәб әмәк дәјәр һаггында марксист нәзәријјәни тәкзиб етмәјә вә ону малларын «сон фајдалылығы» һаггында субјектив нәзәријјә илә әвәз етмәјә чалышырды. Визер изафи дәјәри дејил, капиталын мәһсулдарлығыны мәнфәәт мәнбәји һесаб едирди. Визерин әсәрләри буржуа мәдһијјәси характери дашыјыр. —*674.*

Виниус, А. Д. (1652-чи илдә вәфат етмишдир) — тачир вә заводчу. Русијаја 1627-чи илдә Һолландијадан кәлмиш, Архангелскдә тахыл тиҹарәти илә мәшғул олмушдур. 1637-чи илдә Туча јахынлығында илк чугунтөкмә вә дәмир заводу јаратмышдыр. 1646-чы илдә рус тәбәәлијини гәбул етмиш вә Москва задәканлығына дахил едилмишдир. —*450.*

Вихљајев, П. А. (1869—1928) — статистикачы вә агроном, либерал халгчы. Твер земство идарәси игтисад шө'бәсинин мүдири олмуш, 1907-чи илдән 1917-чи илә гәдәк исә Москва земство идарәсинин статистика шө'бәсинә рәһбәрлик етмишдир. Чар Русијасының кәндли тәсәрруфаты һаггында бир сыра статистика әсәрләринин мүәллифидир; бу әсәрләрдә кәндлиләрин синфи тәбәгәләшмәси ашкар едилир вә кәнд ичмасы тә'рифләнирди. Буржуа Мүвәггәти Һөкумәтиндә әкинчилик назиринин мүавини иди. Совет Һакимијјәти заманы Вихљајев МСИ-дә ишләмиш вә Москва али мәктәбләринин профессору олмушдур. —*126, 149.*

Бјазовов, С. В. (1812—1885) — Арзамас шәһәриндә кечә һазырлајан ири фабрикин саһиби; онун мүәссисәләриндә фәһләләрин сајы мөвсуми фәһләләр һесаба алынмадан 300 нәфәрә чатырды. Өз маллары илә кениш тиҹарәт едирди, о чүмләдән хариҹлә (Алманија, Австрија) тиҹарәт апарырды. — *414.*

Воинов, Л. И. (1853—1905) — земство һәкими, 1880-ҹи илдән Уст-Ижора хәстәханасында (Петербург губернијасы) ишләмишдир. «Медисински Вестник» вә «Врач» журналларында әмәкдашлыг етмишдир. Бир сыра тибб тәдгигатларының, һабелә «Санитарија чәһәтдән картон гуту истеһсалы һаггында (1889—1891-ҹи илләрдә Петербург гәза земство мәчлисинә һесабатдан)» әсәринин мүәллифидир. —*569.*

Волкин А. — *бах:* Плеханов, К. В.

Воронцов, В. П. (В. В.) (1847—1918) — игтисадчы вә публисист, 80—90-ҹы илләрдәки либерал халгчылығын идеологларындан бири, «Русијада капитализмин мүгәддәраты» (1882), «Бизим истигамәтләр» (1893), «Нәзәри игтисад очеркләри» (1895) вә башга әсәрләрин мүәллифидир; бу әсәрләрдә о, Русијада капитализмин инкишафыны инкар етмиш, хырда әмтәә истеһсалыны тә'рифләмиш, кәндли ичмасыны идеаллашдырмышдыр. Воронтсов чар һөкумәти илә барышыг тәблиғ едир вә гәти сурәтдә марксизмин әлеjһинә чыхырды. Воронтсовун бахышлары В. И Ленинин бир чох әсәрләриндә кәскин тәнгид едилмишдир. —*5 9, 23, 25—30, 30—33, 50, 56, 57, 67—70, 73—75, 77, 80, 84, 85, 99, 107—109, 112, 140, 149, 159, 188, 191, 218, 240, 247, 281, 288, 289, 315, 336, 337, 341, 355, 359, 379, 381, 397—400, 401 460, 467, 474, 480, 484, 489, 528, 567, 571, 604—605, 620—621, 671.*

Г

Гарелин, И. Н. (1884-ҹү илдә вәфат етмишдир) — Иваново-Вознесенск фабрикчиси, јаранма вахтына көрә ән көһнә мүәссисәләрдән бириниң саһиби (Гарелинләрин тохучулуг фабрики 1751-ҹи илдә јарадылмышдыр). 1832-ҹи илдә фабрикдә бухар машыны гурулмушду. 1845-ҹи илдә ики фирма — Никон Гарелин вә оғулларының фирмасы илә Иван Гарелин вә оғулларының фирмасы, 1855-ҹи илдә исә «Иван Гарелин вә оғулларының мануфактура ширкәти» тәшкил едилмишди: 90-ҹы илләрдә ширкәтин фабрикләриндә 2000-дән чох фәһлә ишләjирди. —*503.*

Гарјазин, А. Л. (1869-ҹу илдә анадан олмушдур) — 90-ҹы илләрдә Олонетс губернаторлуғу јанында хүсуси тапшырыглар мә'муру, «Олонетс губерниjасында кустар сәнајеси» әсәринин (1895) мүәллифләриндән бириdir. —*433.*

Гатсисски, А. С. (1838—1893) — XIX әсрин сонунда көркәмли буржуа-либерал хадими, статистикачы, тарихчи вә етнограф, өз бахышларына көрә халгчылара гошулмушду. Узун муддәт Нижни Новгород статистика комитәсинин катиби, Нижни Новгород губерниja елми архив комиссиjасынын сәдри олмушдур. Онун редаксиjасы алтында нәшр едилмиш 10 чилдлик «Нижни Новгород мәчмуәси»ндә вә башга әсәрләрдә Нижни Новгород өлкәси һагтында кениш фактик материал вардыр. —*376.*

Гладков, Н. П. — Саратов губерниjасында Волск гәзасынын мүлкәдары, Ново-Жуковка кәндинин саһиби (XIX әсрин 60-чы илләриндә); онун маликанәсиндә маһуд фабрики вар иди; фабрикдә тәһкимли кәндиләр ишләjирдиләр. —*500.*

Голиков, А. І. — XIX әсрин 90-чы илләриндә Рjазан губерниjасы Сапожок гәзасынын Кашино кәндиндә әкинчилик аләтләри вә машынлары һазырлаjан заводун шәрикли саһиби (икинчи шәрикли саһиби Кочетов иди). Завод 1894-чү илдә jарадылмыш вә өмрү көдәк олмушдур. Кәнарда ишләjәнләрдән башга заводда 15 нәфәрә гәдәр фәһлә чалышырды. — *235.*

Голтс (Goltz), *Теодор-Александр* (1836—1905) — алман игтисадчысы вә агроному, Кенигсберг Кәнд Тәсәрруфаты Институтунун, сопралар исә Ијена Кәнд Тәсәрруфаты Институтунун директору. Кәнд тәсәрруфаты мәсәләләриндә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир, бу әсәрләрдә ири торпаг саһибләринин мәнафеjи мүдафиә едилир. —*182.*

Горбунова (Каблукова), М. К. (1840—1931) — статистикачы-игтисадчы, халгчы мәсләкли jазычы. XIX әсрин 80-чи илләриндә Москва губерниjасында гадын пешәләрини тәдгиг етмиш вә «Москва губерниjасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси. Тәсәрруфат статистикасы шө'бәси» китабынын (1882) VII чилдинин 2-чи бурахылышыны тәртиб етмишдир, гадын пешәләриндә даир бир сыра башга әсәрләрин, о чүмләдән Москва губерниjасында кружева пешәсинә даир очеркин (һәмин мәчмуәнин VI чилдинин 2-чи бурахылышында чап едилмишдир) мүәллифи. Харичдә гадын пешә тәһсилини тәдгиг етмиш вә бунунла әлагәдар олараг Ф. Енкелслә jазышмышдыр. — *471.*

Григорjев, В. Н. (1852—1925) — статистикачы, халгчы тәмаjүллү игтисадчы вә ичтиман хадим. Ингилаби фәалиjjәтдә иштирак етдијинә көрә дәфәләрлә сүргүнә көндәрилмишдир. 1886-чы илдән 1917-чи илә дәк Москва шәһәр идарәсинин статистика шө'бәсиндә ишләмишдир. Онун Нижни Новгород губерниjасында сүргүндә оларкән jаздығы «Павлово районунда (Нижни Новгород губерниjасынын Горбатов гәзасында вә Владимир губерниjасынын Муром гәзасында) кустар гыфыл-бычаг истеһсалы» (1881) әсәриндән В. И. Ленин өз китабында кениш истифадә етмишдир. 1885-чи илдә Григорjев «Рjазан губерниjасы кәндлиләринин көч-

мәси» адлы ән бөјүк әсәрини нәшр етдирмишдир. 1897-чи илдә «Мәһсулларын вә тахыл гијмәтләринин Русија халг тәсәррүфатынын бә'зи чәһәтләринә тә'сири» адлы либерал-халгчы мәчмуәдә иштирак етмишдир. Григорјевин «1860-чы илләрдән 1917-чи илә-дәк земство статистика әсәрләриндәки материалларын мөвзу көстәричиси» адлы әсәри (2-чи бурахылыш, 1926—1927-чи илләр) статистиканын тарихини өјрәнмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Григорјевин әсәрләриндәки материаллардан истифадә едәркән В. И. Ленин ону хырда истеһсалы идеаллашдырдығына көрә тәнгид етмишдир. —*270, 355, 359, 360, 385, 388, 441, 444, 457, 461, 468, 577, 597.*

Грифевз, Чон-Едуард — Бөјүк Британија тәбәәси, 1884-чү илдә Таврида губернијасынын Бердјанск шәһәриндә кәнд тәсәррүфаты машынлары заводунун тәмәлини гојмушдур. 1890-чы илдә заводда 55 фәһлә, 1897-чи илдә 350-јә гәдәр фәһлә, 1909-чу илдә тәгрибән 800 фәһлә ишләјирди. —*234.*

Гурвич, И. А. (1860—1924) — игтисадчы. 1880-чи илдә халгчы мәтбәәсинин иши илә әлагәдар олараг һәбсә алынмыш вә 1881-чи илдә Сибирә сүркүн едилмишди. Сүркүндә кәндлиләрин көчмәсинин илк јерли тәдгигини апармыш во бунун нәтичәләрини «Кәндлиләрин Сибирә көчмәси» әсәриндә (1888) үмумиләшдирмишдир. Сүркүндән гајытдыгдан сонра фәһләләр арасында ингилаби тәблиғат апармыш вә Минскдә илк јәһуди фәһлә дәрнәјинин тәшкилатчыларындан бири олмушдур. 1889-чу илдә Америкаја мүһаҹирәт етмиш. Америка һәмкарлар иттифагы вә сосиал-демократ һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. Онун әсәрләри вә хүсусән «Рус кәндинин игтисади вәзијјәти» (1892, рус дилиндә 1896-чы илдә нәшр едилмишди) В. И. Ленин тәрәфиндән мүсбәт гијмәтләндирилмишдир. 900-чү илләрин әввәлиндә тәфтишчи олмушдур. —*186, 187, 241, 666, 671.*

Д

Данијелсон, Н. Ф. (Н. — он, Ник. — он, Николај — он) (1844—1918) — рус игтисадчы јазычысы, 80—90-чы илләрдәки либерал халгчылығын идеологларындан бири. 60—70-чи илләрдә Данијелсон ингилабчы разночин кәнчләрин дәрнәкләри илә бағлы иди. К. Марксын «Капитал»ынын Г. А. Лопатин тәрәфиндән рус дилинә башланмыш олан илк тәрчүмәсини баша чатдырмышды. О, «Капитал»ын тәрчүмәси үзәриндә ишләјәркән К. Маркс вә Ф. Енкелс илә јазышыр вә һәмин јазышмада Русијанын игтисади инкишафы проблемләринә дә тохунурду. Лакин Данијелсон марксизмин маһијјәтини баша дүшмәди вә сонралар онун әлејһинә чыхды. 1893-чү илдә «Исламатлан сонракы ичтимаи тәсәррүфатымызын очеркләри» китабыны нәшр етдирди, бу китаб В. П. Воронцовун әсәрләри илә бирликдә либерал халгчылығын нәзәри

әсасыны тәшкил едирди. В. И. Ленин бир сыра әсәрләриндә Данијелсонун бахышларыны кәскин тәнгид етмишди. — *5, 23, 25—29, 30, 33, 51, 56, 78, 84, 85, 91—94, 108, 169—185, 188, 218, 240—242, 247, 248, 251, 261, 264, 266, 294, 298, 315, 326, 335, 339, 346—354, 363, 400, 474, 479, 484, 490, 491, 513, 514, 528, 530, 532, 533, 550, 551, 564, 588, 604, 608—609, 620, 627—628, 630, 635, 654, 664, 666.*

Дементјев, Ј. М. (1850—1918) — санитарија һәкими вә статистикачы, тәрәггипәрвәр ичтимаи хадим, әмәк статистикасыны вә санитарија статистикасыны ишләјиб һазырлајан илк рус алимләриндән бири. Москва губернија земство идарәсинин тапшырығы илә 1879—1885-чи илләрдә Москва губернијасынын бир сыра фабрик вә заводларынын санитарија вәзијјәтини јохламыш, фәһләләрин бу јохлама нәтичәсиндә ашкара чыхарылмыш ағыр әмәк шәраитини әтрафлы тәһлил етмишдир. Дементјевин «Фабрик, о әһалијә нә верир вә әһалидән нә алыр» адлы әсәринин (1893) бөјүк ичтимаи-сијаси әһәмијјәти олмушдур; бу әсәрдә о, Русијада фабрик фәһләләри синфинин олмадығы һаггында халгчыларын иддиасыны тәкзиб етмиш вә фәһләләрин капиталистләр тәрәфиндән амансызчасына истисмар едилдијини көстәрмишдир. — *313, 572, 573.*

Демидов, Н. — *бах:* Антуфјев, Н. Д.

Демидовлар — Никита Демидович Антуфјевин *(бах:)* нәслиндән олан сәнајечиләр аиләси. XVIII вә XIX әсрләрдә Демидовлар Урал вә Алтајын мә'дән-завод сәнајесинин чох һиссәсини өз әлләриндә чәмләшдирмиш, чохлу јени завод ачмышдылар. — *450.*

Дил (Diehl), *Карл* (1864—1943) — алман буржуа игтисадчысы, профессор, сијаси игтисадда «ичтимаи мәктәб» дејилән мәктәбин тәрәфдары. Өз әсәрләриндә иддиа едирди ки, һүгуг игтисади категоријаларын формасыны мүәјјән едир, онларын мәзмунуну исә әбәди вә дәјишилмәз галыр. Әсас әсәрләри: «Сосиализм, коммунизм вә анархизм», «Д. Рикардонун «Әсас принсипләринә» шәрһләр» вә башгалары. — *50, 53.*

Дитс (Dietz), *Иоһанн-Һенрих-Вилһелм* (1843—1922) — сосиал-демократ әдәбијјатынын алман нашири, 1881-чи илдән 1918-чи илә дәк рејхстагын депутаты. Штутгартда с.-д. партијасынын нәшријјатына рәһбәрлик етмишдир; нәшријјат Марксын вә Енкелсин әсәрләрини бурахырды; онун мәтбәәсиндә рус болшевик гәзети «Искра»нын илк нөмрәләри, «Зарја» журналы, В. И. Ленинин «Нә етмәли?» әсәри кизли нәшр едилмишдир. — *7, 622.*

Долгушин, И. В. (1816-чы илдә анадан олмушдур) — Вјатка гәзасы Пластинин волостунун Орехово кәндиндә 1839-чу илдә јарадылмыш көн-дәри заводунун саһиби. XIX әсрин 90-чы илләринин ахырына јахын заводда 80 нәфәр фәһлә ишләјирди. — *431.*

Дрекслер (Drechsler), *Густав* (1833—1890) — алман профессору вә Кеттингендә Кәнд Тәсәрруфаты Институтунун директору. В. Кеннеберглә бирликдә «Кәнд тәсәрруфаты журналы»ны нәшр едирди; кәнд тәсәрруфатына даир ашағыдакы әсәрләрин мүәллифидир: «Statik des Landbaues» (1869), «Die Entschädigungsberechnung exproprilerter Grundstücke» (1873) вә с. —*162.*

Е

Енкелгардт, А. Н. (1832—1893) — публисист, халгчы, өз ичтимаи-агрономлуг фәалијјәти илә вә Смоленск губернијасында өзүнүн Батишшево маликанәсиндә сәмәрәли тәсәрруфат тәшкил етмәк тәчрүбәси илә мәшһурдур. В. И. Ленин бу чилддә Енкелгардт тәсәрруфатының характеристикасыны верәрәк, онун тимсалында халгчы нәзәријјәләринин тамамилә утопик олдуғуну көстәрир. Енкелгардт «Отечественные Записки» журналында чап едилән «Кәнддән» мәктубларын (1882-чи илдә ајрыча нәшр едилмишдир) вә кәнд тәсәрруфаты мәсәләләринә даир бир сыра башга әсәрләрин мүәллифидир; илк рус «Химически Журнал»ының (1859—1860) редактору олмушдур. — *135, 170, 196, 205, 211, 225—228, 297.*

Енкелс (Engels), *Фридрих* (1820—1895) — елми коммунизмин баниләриндән бири, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәри вә мүәллими, К. Марксын досту вә силаһдашы (бах: В. И. Ленинин «Фридрих Енкелс» мәгаләси. Әсәрләри, 5-чи нәшри. 2-чи чилд, сәһ. 1—15). —*53, 169, 197, 257, 342, 344, 345—349.*

Ж

Жбанков, Д. Н. (1853-чү илдә анадан олмушдур) — һәким, јазычы, көркәмли ичтимаи тибб хадими, Пирогов чәмијјәтинин рәһбәрләриндән бири. Жбанковун әдәби фәалијјәти земство санитарија ишинин мүхтәлиф чәһәтләринин тәдгигинә, епидемиолокијаја, статистикаја, кәнар пешәләр вә онларын әһалијә мәдәни вә санитарија тә'сири мәсәләсинә һәср едилмишдир. «Земство тибб мәчмуәси» (I—VII бурахылышлар), «Бабја сторона», «1892—1895-чи илләрдә Смоленск губернијасында кәнар пешәләр» вә башга әсәрләриндә Жбанков хырда буржуа халгчылыг идеаллларыны мүдафиә етмишдир. Октјабр ингилабындан сонра Совет һакимијјәтинин әлејһинә чыхмышдыр. 1921-чи илдән ичтимаи фәалијјәтдән узаглашмышдыр.—*283, 307, 496, 560, 566, 573, 581, 584, 605, 606, 607, 612, 616.*

З

Завјаловлар — Нижни Новгород губернијасы Горбатов гәзасынын Ворсма кәндиндә 1827-чи илдә јарадылмыш метал мә'му-

латы заводунун саһибләри. 1897-чи илдә заводда вә кәнарда 800 нәфәрә гәдәр фәһлә ишләдирдиләр. —*441, 443, 444, 577, 585.*

Звекинтсев, И. А. (1840—1913) — 90-чы илләрдә дахили ишләр назирлији шурасынын үзвү. 1894-чү ил мајын 27-дә назирлијин земство шө'бәси јанында тәшкил едилмиш хүсуси комиссијанын сәдри иди; кәнар пешәләрин сәһмана салынмасы мәсәләсини нәзәрдән кечирмәк вә кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин бир јердән башга јерә кетмәсинин тәнзим едилмәси үчүн тәдбирләр ишләјиб һазырламаг бу комиссијаја тапшырылмышды. —*254.*

Зенинләр — Москва губернијасынын мебел фабрикчиләри; онларын тәгрибән 1845-чи илдә јарадылмыш тахта-шалбан заводу, 1874-чү илдән Москвада мебел вә фанер анбары вар иди; Зенинләр үчүн муздлу фәһләләрдән әлавә хырда кустарлар да ишләјирдиләр. —*466.*

Зеринг (Sering), *Макс* (1857—1939) — алман игтисадчысы, профессор; 1883-чү илдә Шимали Америкада кәнд тәсәррүфатыны өјрәнмишдир. «Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында тахыл тичарәтн» адлы мәгаләнин мүәллифидир; мәгалә «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» енсиклопедија лүғәтиндә чап едилмиш вә рус дилинә тәрчүмә олунмушдур (бах: «Торпаг саһибли]и вә кәнд тәсәррүфаты» мәчмуәси. М., Водовозовларын нәшри, 1896). Аграр мәсәләсинә вә бөһранлар нәзәријјәсинә даир әсәрләриндә «торпағын мүнбитлијинин азалмасы гануну» дејилән бәднам гануну тәблиғ едир, ири торпаг саһибләринин вә голчомагларын мәнафејини мүдафиә едирди. —*284.*

Зибер, Н. И. (1844—1888) — рус игтисадчысы, публисист, Кијев университети сијаси игтисад вә статистика кафедрасынын профессору; 80-чи илләрин бнр сыра радикал вә либерал журналларында әмәкдашлыг етмишднр. 1871-чи илдә о, «Сонралардакы әлавәләр вә изаһатларла әлагәдар олараг Д. Рикардонун дәјәр вә капитал нәзәријјәси» мөвзусунда диссертасија јазмышдыр; К. Маркс «Капитал»ын биринчи чилдинин 2-чи нәшринә сөз ардында бу диссертасија һаггында мүсбәт рә'ј сөјләмишдир. Зиберин бу әсәри тәзәдән ишләнмиш вә тамамланмыш шәкилдә 1885-чи илдә «Давид Рикардо вә Карл Маркс өз ичтимаи-игтисади тәдгигатларында» ады алтында нәшр едилмишдир. Онун «Марксын игтисад нәзәријјәси» (1876—1878-чи илләрдә «Знание» вә «Слово» журналларында дәрч едилмишдир), «Ибтидаи игтисад мәдәнијјәти очеркләри» (1883) вә башга әсәрләри дә мәшһур иди. 1881-чи илдә Лондонда оларкән Зибер К. Маркс вә Ф. Енкелс илә шәхсән таныш олмушдур; о, К. Марксын игтисадијјата даир әсәрләрини Русијада илк дәфә кениш јајанлардан вә тәблиғ едәнләрдән бири иди. Лакин Зиберин өзү марксизми биртәрәфли башa дүшүрдү вә К. Марксын иггилаби тә'лимининн тәрәфдары дејилди. —*38.*

Зинтсхеймер (Sinzheimer), *Лудвиг* — Мүнхен университетинин сијаси игтисад вә малијjә профессору, «Ueber die Grenzen der Weiterbildung der fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland» (1893) («Алманијада ири фабрик истеһсалынын јајылмасы һәдләри һаггында») әсәринин мүәллифидир, В. И. Ленин сәнаје мүәссисәләринин тәсниф едәркән бу әсәрә истинад едир. —*542.*

Зомбарт (Sombart), *Вернер* (1863—1941) — алман вулгар буржуа игтисадчысы, алман империализминин башлыча идеологларындан бири. Бреславл университетинин, сонра исә Берлин университетинин профессору. Өз фәалијjәтинин әввәлиндә Зомбарт «азачыг марксизм доктрина салынмыш сосиал-либерализмин» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 56) типик идеологларындан бири иди. Сонралар капитализми аһәнкдар тәсәррүфат системи кими тәсвир едәрәк, марксизмин ачыг дүшмәнинә чеврилмишдир. Өмрүнүн сон илләриндә фашизм мөвгеләрinә кечмиш вә Һитлер режимини тә'рифләмишдир. Зомбартын башлыча әсәрләри бунлардыр: «XIX әсрдә сосиализм вә ичтимаи һәрәкат» (1896), «Мүасир капитализм» (1902). — *651, 673, 674.*

Зубковлар — Иваново-Вознесенск рајонунун фабрикчиләри, XIX әсрин 20-чи илләринин сонунда јарадылан вә чит вә миткал истеһсал едән тохучу фабрикинин саһибләри; бухар машынларына 50-чи илләрдә кечмишләр; 90-чы илләрдә фабрикдә тәгрибән 1000 фәһлә ишләјирди. — *577.*

И

Илјин, Владимир — В. И. Ленинин тәхәллүсү; онун там бир сыра әсәрләри бу тәхәллүслә һәм журналларда дәрч едилмиш, һәм дә ајрыча нәшр олунмушдур. — *316, 334, 421, 653—654, 656, 660, 660, 663, 667, 669, 671, 672, 674.*

Иродовлар — XIX әсрин 80-чи илләринин фабрикчиләри. Јарославл губасынын Велики кәнди јахынлығында әл дәсмаллары вә әла кәтан сортлары истеһсалы илә мәшһур олан кәтан фабрикинин саһибләри; кустарлара евдә иш пајлајырдылар. —*472.*

Исајев, А. А. (1851—1924) — буржуа игтисадчысы вә статистикачысы, бир сыра али мәктәбләрин профессору. Москва губерниjасынын земство идарәсиндә ишләjәркән Москва губерниjасында кустар пешәләри өjрәнмәклә мәшғул олмуш вә бу мәсәләjә даир бир сыра әсәрләр jазмышдыр. 1917-чи илә дәк кечиш јајылмыш сијаси игтисад курсунун вә сијаси игтисад, социолоkија мәсәләләринә даир бир чох китабларын вә китабчаларын мүәллифидир. К. Марксын игтисади тә'лимини буржуа реформизми рухунда тәфсир едирди; тәсәррүфатын ичма формаларыны куја хырда тәсәррүфата ири тәсәррүфат үстүнлүкләри верән вә сосиализмә

кечмәји асанлашдыран формалар кими мүдафиә едирди. Онун әсәрләри: «Москва губернијасында пешәләр» (1876—1877), «Сијаси игтисадын әсаслары» (1894), «Рус ичтимаи тәсәррүфатының индики вәзијјәти вә кәләчәји» (1896) вә с. —*360, 364, 372, 378, 439, 440, 447, 466.*

J

Јансон, Ј. Е. (1835—1893) — игтисадчы вә статистикачы, Петербург университетинин профессору. Дахили ишләр назирлији статистика шурасының үзвү, Петербург губернија статистика комитәси сәдринин көмәкчиси, Чоғрафија Ҹәмијјәтинин вә Азад Игтисад Ҹәмијјәтинин үзвү, Русија Елмләр Академијасының мүхбир үзвү (1892-чи илдән) олмушдур. Тахыл тичарәтинин тәдгигләриндә, кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијада иштирак етмиш, пајтахт әһалисинин сијаһыја алынмасының вә санитарија статистикасының тәшкилатчысы олмушдур. «Рикардонун рента нәзәријјәсинин әһәмијјәти һаггында» (1864), «Русијанын вә Гәрби Авропа дөвләтләринин мүгајисәли статистикасы» (1878—1880), «Кәндлиләрин паj торпаглары вә тә'дијәләри һаггында статистика тәдгигинин тәчрүбәси» (1877) вә башга әсәрләрин мүәллифидир. —*70, 165.*

Јегунов, А. Н. (1824—1897) — статистикачы вә игтисадчы; дахили ишләр назирлијинин тәсәррүфат департаментиндә, торпаг вә дөвләт әмлакы назирлијиндә ишләмишдир. Азад Игтисад Ҹәмијјәтинин (1888) ишләриндә иштирак етмишдир. 1892-чи илдә дөвләт әмлакы назирлијинин тапшырығы илә Перм губернијасының кустар пешәләрини тәдгиг етмишдир. —*527.*

Јермаков, В. И. — Рјазан губернијасы Сапожков гәзасының Канино кәндиндә кәпд тәсәррүфаты машынлары гурашдырма заводунун саһиби; әслән кәндлидир. 90-чы илләрин әввәлиндә өзүнүн чугунтөкмә истеһсалыны тәшкил етмишдир, кәнарда ишләјәнләрдән башга 10 нәфәр фәһләси вар иди. —*235.*

Јерохин, А. В. — тачир вә фабрикчи, Калуга губернијасы Медынск гәзасының Полотјаны Завод кәндиндә кәндиртохума вә әјирмә мүәссисәсинин саһиби. Мүәссисә 1851-чи илдә јарадылмышдыр; парусни вә кәндир ипликләри һазырлајырды; 1890-чы илдә мүәссисәдә 94 адам, 1909-чу илдә 48 адам, һабелә кәнарда јүзләрлә кәндли ишләјирди. —*418.*

Јур, (Ure), *Ендрју* (1778—1857) — инкилис кимјачысы, јазычы вә игтисадчысы, Глазгода коллечләрдән биринин профессору. Кимја вә игтисадијјат мәсәләләринә даир чохлу әсәр јазмышдыр. Маркс Јурун машынлы истеһсалын мәддаһы — капиталист фабрикинин Пиндары адландырмышдыр (бах: «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 420 вә III чилд, 1960, сәһ. 399). — *244.*

К

Каблуков, Н. А. (1849—1919) — игтисадчы вә статистикачы, халгчы, Москва университетинин профессору. 1885-чи илдән 1907-чи илә дәк Москва губерниjасы земство идарәсинин статистика шө'бәсинин мүдири олмуш, онун рәһбәрлиjи алтында «Москва губерниjасына аид статистика мә'луматы мәчмуәләри» (1877—1879) тәртиб едилмишдир. О, һәмчинин «Кәнд тәсәрруфатында фәһлә мәсәләси» (1884), «Кәнд тәсәрруфаты игтисадиjjатына даир мүһазирәләр» (1897) вә бир чох башга әсәрләрин муәллифидир. Өз әсәрләриндә хырда кәндли тәсәрруфатынын «сабитлиjи» идеjасыны мүдафиә едир, торпаг ичмасыны куjа кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин гаршысыны алмаға гадир олан бир форма кими идеализә едирди. Синфи мүбаризәнин ролу вә әһәмиjjәти мәсәләсиндә дә марксизмин әлеjһинә чыхыр, синфи сүлһ тәблиғ едирди. Кадетләрин «Русскиje Ведомости» вә есерләрин «Власт Народа» гәзетләриндә әмәкдашлыг етмишдир. В. И. Ленин бир сыра әсәрләриндә, хүсусән «Русиjада капитализмин инкишафы» китабында Каблуковун бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир. 1917-чи илдә Каблуков буржуа Мүвәггәти һөкүмәти jанында Баш Торпаг Комитәсинин ишиндә иштирак етмишдир. Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабындан сонра Мәркәзи Статистика Идарәсиндә (МСИ) ишләмиш, мүәллимлик етмиш вә әдәби фәалиjjәтлә мәшғул олмушдур. —*70, 93, 220—223, 240, 268, 269, 337, 489, 528, 532, 533, 571.*

Канитс (Kanitz), *Һанс-Вилһелм* (1841—1913) — граф, Алманиjанын сиjаси хадими, jункерлиjин мәнафеjинин ифадәчиси, алман мүһафизәкар партиjасынын рәһбәрләриндән бири, 1869-чу илдән рейхстагын үзвү. 1894—1895-чи илләрдә иrәли сүрдүjү тәклифә («Antrag Kanitz» ады илә мәшһур олан) көрә һөкүмәт өлкә үчүн лазым олан тахылы харичдән сатын алмағы вә сонра ону орта гиjмәтләрлә сатмағы өз үзәринә көтүрмәли иди. —*349.*

Кант (Kant), *Иммануил* (1724—1804) — алман философу, Кенигсберг университетинин профессору. Башлыча әсәри — «Халис идракын тәнгиди» 1781-чи илдә мејдана чыхмышдыр. «Кантын фәлсәфәсиндә әсас чәһәт материализми идеализм илә барышдырмаг, бунларын арасында сазиш jаратмаг, бир-бириня әкс олан мүхтәлиф фәлсәфә чәрәjанларыны бир системдә бирләшдирмәкдән ибарәтдир» (В. И. Ленин. «Материализм вә емпириокритисизм»). Канта гаjытмаға вә ja Марксы Кантла барышдырмаға чалышмаг тәфтишчиләр үчүн һәмишә сәчиjjәви һал олмушдур. —*673.*

Карев, П. П. (1909-чу илдә вәфат етмишдир) — Рjазан губерниjасынын Сапожков гәзасында Канино кәндинин сакини. Кәнч jашларында заводчу һәмкәндлиләринин jанында муздла дүлкәр ишләмиш, сонра Jермаков *(бах)* мүәссисәсинин шәрики олмушдур. 1894-чү илдә өз чугунтөкмә вә машынгаjырма заводуну jаратмышдыр; 90-чы илләрин ахырында кәнардакы чохлу фәһләдән башга

заводда тәгрибән 15 фәһлә, 1909-чу илдә исә 23 фәһлә ишләдирди. —*235.*

Карышев, Н. А. (1855—1905) — игтисадчы вә статистикачы, земство хадими. «Русскије Ведомости» гәзетиндә, «Земство», «Русскоје Богатство» журналларында вә башгаларында әмәкдашлыг етмишдир. 1891-чи илдән Јурјев (Тарту) университетинин, сонра исә Москва Кәнд Тәсәррүфаты Институтунун профессору олмушдур; Русија кәндли тәсәррүфатынын игтисадијјаты мәсәләләринә даир чохлу игтисад вә статистика әсәринин мүәллифидир вә бу әсәрләрдә либерал халгчыларын бахышларыны мүдафиә етмишдир. В. И. Ленин бир сыра әсәрләриндә вә чыхышларында Карышевин мүртәче бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир. —*75, 76, 83, 91—93, 126, 137, 163, 177, 205, 208—210, 221, 490, 494—498, 510, 511, 528, 616.*

Карпов, А. В. — кустар пешәләрин тәдгигатчысы, «Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»нин III, VIII, IX вә башга бурахылышларында дәрч олунмуш бир сыра әсәрләрин мүәллифи. — *152, 419, 427, 428.*

Касперов, В. И. (1862-чи илдә анадан олмушдур) — игтисадчы вә статистикачы, тахыл тичарәти мәсәләләри үзрә мүтәхәссис, 90-чы илләрдә Харков губерниja статистика комитәсинин катиби, сонра малијjә назирлијинин тичарәт вә мануфактура департаменти тахыл тичарәти шө'бәсинин мүдири олмушдур; бејнәлхалг тахыл базары һаггында бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. —*574.*

Каутски (Kautsky), ***Карл*** (1854—1938) — алман сосиал-демократијасынын вә II Интернасионалын лидерләриндән бири, әввәлчә марксист олмуш, сонралар марксизмә хәјанәт етмишдир, сентризмин идеологудур; фәһлә һәрәкатында оппортунист чәрәјанлардан биринин — каутскичилијин баниси; алман сосиал-демократијасынын «Die Neue Zeit» («Јени Зәманә») адлы нәзәри журналынын редактору олмушдур.

1874-чү илдән Каутски сосиалист һәрәкатында иштирак етмәјә башламышдыр. О заман онун сијаси бахышлары лассалчылыг, јени малтусчулуг вә анархизм гарышығындан ибарәт иди. 1881-чи илдә о, К. Маркс вә Ф. Енкелс илә таныш олур вә онларын тә'сири алтында марксизмин тәрәфинә кечир, лакин һәлә о дөврдә Каутски оппортунизмә тәрәф тәрәддүдләрә вә бүдрәмәләрә јол верирди ки, бунун да үстүндә К. Маркс вә Ф. Енкелс ону кәскин тәнгид едирдиләр. 80—90-чы илләрдә Каутски марксизм нәзәријјәсинин ајры-ајры мәсәләләринә даир бир сыра нәзәри вә тарихи әсәрләр јазмышдыр: «Карл Марксын игтисад тә'лими» (1887), «Аграр мәсәләси» (1899) вә с. Бу әсәрләрдә јол верилән сәһвләрә бахмајараг онлар марксизмин тәблиғиндә мүсбәт рол ојнамышдыр. Сонралар, ингилаби һәрәкатын кенишләндији дөврдә Каутски тамамилә оппортунизмин тәрәфинә кечмишдир; биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә о, сентрист олур, мүһарибә заманы өз

сосиал-шовинизмини бејнәлмиләлчилик һаггында ибарәләрлә өртбасдыр едәрәк ингилаби марксизмин ачыг дүшмәнләринин чәбһәсинә кечир. Каутски ултраимпериализм нәзәриjjәсини ирәли сүрмүшдүр. Ленин бу нәзәриjjәнин мүртәче маһиjjәтини «II Интернационалын ифласы» (1915), «Империализм капитализмин ән jүксәк мәрһәләсидир» (1916) вә башга әсәрләриндә ифша етмишдир. Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабындан сонра Каутскн совет сосиалист гурулушуну, коммунизми дүшмәнчәсинә тәнгид етмишдир. В. И. Ленин өзүнүн «Дөвләт вә ингилаб» (1917), «Пролетар ингилабы вә хаин Каутски» (1918) вә бир сыра башга әсәрләриндә каутскичилиjи мәlвединчи тәнгид атәшинә тутмушдур. —*7, 8, 660.*

Кеjслер, И. А. (1843—1897) — игтисадчы, малиjjә назирлиjиндә ишләмишдир, рус кәндли тәсәррүфаты вә торпаг ичмасы мәсәләләринә даир әсәрләрин (әксәриjjәти алман дилиндә) мүәллифи. Рус торпаг ичмасы һаггында дөрд чилдлик «Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland» адлы әсәринә көрә сиjаси игтисад магистри вә доктору дәрәчәси алмышдыр. —*459.*

Кеппен, А. П. (1840-чы илдә анадан олмушдур) — мә'дән мүһәндиси, мә'дән шурасынын үзвү, Русиjанын мә'дән-завод сәнаjесинә даир әсәрләрин: «Мә'дән вә дуз сәнаjеси» (1883), «Русиjанын мә'дән-завод сәнаjеси» (1893) вә башга әсәрләрин мүәллифи. — *516, 519.*

Кирхман (Kirchmann), *Јулиус-Херман* (1802—1884) — алман философу вә публисисти, «дөвләт сосиализми» нәзәриjjәчиләриндән бири олан Родбертусун һәмфикри. 1871-чи илдән 1876-чы илә дәк буржуа «прогрессист партиjасындан» рејхстагын депутаты олмушдур; һүгуг вә фәлсәфә саһәсиндә бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. —*39, 53.*

Киттары, М. Ј. (1825—1880) — рус кимjачысы-технологу, Казан вә Москва университетләриндә технолоkиjа профессору, Москва Әмәли Тичарәт Елмләри Академиjасына башчылыг етмиш, «Журнал Московского Обшества Селского Хозjајства»нын вә «Промышленны Листок»ун редактору олмушдур. «Рус мануфактура сәнаjесинин һазыркы вәзиjjәтинә вә еһтиjачларына даир очеркләр» (1857), «Русиjада көн-дәри истеһсалынын хәритәси» (1875) вә башга әсәрләрин мүәллифидир. —*507.*

Кључевски, В. О. (1841—1911) — тарихчи, рус буржуа тарихшүнаслыгынын көркәмли нүмаjәндәләриндән бири, Москва университетинин профессору, кадетләр партиjасынын үзвү; идеализми вулгар материализм үнсүрләри илә әлагәләндирәрәк еклектик характер дашыjан бир чох әсәрләрин мүәллифи. Ән мүһүм әсәрләри бунлардыр: «Рус тарихи курсу», 5 чилдлик (ахырынчы чилд онун шакирдләри тәрәфиндән ишләнмиш вә Кључевскинин вәфа-

тындан сонра чапдан чыхмышдыр), «Гәдим Рус дөвләтинин бојар думасы» вә башга тәдгигатлар. —*665.*

Кобељатски, А. И. (1862—1907) — фабрик ганунларына даир мә'лумат китабчаларынын тәртибчиси, јоллар назиринин мүавини, «фабрик мүфәттишлији мә'мурлары, фабрикчиләр вә заводчулар үчүн мә'лумат китабы»нын (1898) мүәллифи.—*469, 568.*

Ковалевски, В. И. (1844-чү илдә анадан олмушдур) — тәhсилинә көрә агрономдур, әввәлчә торпаг назирлијиндә, сонра малијјә назирлијиндә (назирин мүавини, тичарәт вә мануфактура департаментинин директору) ишләмишдир, С. Ј. Виттенин ән е'тибарлы көмәкчиләриндән бири иди. Бу чилддә ады чәкилән «Авропа Русијасынын шимал вә орта гуршагларында судчулуг тәсәррүфатынын статистика очерки» әсәринин (1879) шәриклі мүәллифи. Онун һәмчинин кәнд тәсәррүфатына даир бир нечә хүсуси әсәри вардыр. 1923-чү илдә Москвада кәнд тәсәррүфаты сәркиси елми-техники шурасынын үзвү олмушдур. —*276, 283.*

Кокушкинләр — Иваново-Вознесенск рајонунун фабрикчиләридир. 1888-чи илдә «Тезиго иплик вә тохучу фабрикләри ширкәти» тәшкил етмишләр; бу фабрикләр 1847-чи илдә И. Ф. Попов тәрәфиндән јарадылмышды, лакин 1856-чы илдә Кокушкинләрин әлинә кечмишди. 90-чы илләрдә мүәссисәләрдә 1500-дән чох фәһлә вар иди вә 1,6 милјон манатлыг мәһсул бурахылырды. —*577.*

Кондратов, Д. Д. — «Кондратов Дм. Дм. варисләр» фирмасынын банисидир; фирманын мүәссисәләри Владимир губернијасынын Муром гәзасында, Нижни Новгород губернијасынын Горбатов гәзасында јерләшир вә бычаг мә'мулаты һазырлајырды. Биринчи фабрик XIX әсрин 30-чу илләриндә јарадылмышды. Мүәссисәнин капиталы 1840-чы илдә чәми 300 манат иди. 1880-чи илдә исә 200.000 манат олмушду. 90-чы илдә фабрикләрдә 500 нәфәрдән чох фәһлә ишләјирди. —*577.*

Конрад (Conrad), *Иоһаннес* (1839—1915) — алман сијаси игтисад профессору, аграр сијасәти вә статистика саһәсиндә бир сыра әсәрләрин мүәллифи. «Сијаси игтисада вә статистикаја даир салнамәләр»ин (1870-чи илдән бунлар гысача «Конрад салнамәләри» адландырылмаға башламышдыр) нәшри, һабелә «Ичтимаи елмләр луғәти»нин нәшри сајәсиндә мәшһур олмушдур.—*181, 182.*

Короленко, В. Г. (1853—1921) — мәшһур тәрәггипәрвәр рус јазычысы вә публисисти. Өз әсәрләриндә, хүсусән сон дөвр әсәрләриндә ишчи әмәк адамларынын ағыр һәјатыны тәсвир едир, Русијада феодал-тәбәгәчилик гајдаларынын галыгларыны гамчылајыр. —*464.*

Короленко, С. А. — игтисадчы-статистикачы, дөвләт әмлакы назирлијиндә ишләмиш, сонра дөвләт нәзарәтчиси јанында хүсуси

тапшырыглар мә'муру олмушдур, «Кәнд тәсәррүфаты вә сәнаје чәһәтдән Авропа Русијасының статистика-игтисади ичмалы илә әлагәдар олараг саһибкар тәсәррүфатларында азад муздлу әмәк вә фәһләләрин бир јердән башга јерә көчмәси» китабынын (1892) мүәллифидир; бу китаб торпаг вә кәнд сәнајеси департаменти тәрәфиндән нәшр едилмишдир. В. И. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» әсәриндә бу китабдан кениш истифадә етмишдир. —*171, 172, 183, 199, 214, 249—252, 262, 285, 316, 321, 325, 358, 561, 608, 610, 623.*

Корсак, А. К. (1832—1874) — рус игтисадчысы вә публисисти, «Гәрби Авропада вә Русијада үмумијјәтлә сәнаје формалары һаггында вә евдә истеһсалын (кустар вә ев сәнајесинин) әһәмијјәти һаггында» китабынын (1861) мүәллифидир; В. И. Ленин бу китабын елми әһәмијјәти олдуғуну көстәрмишди. — *385, 400, 411, 457, 470, 473, 479, 602.*

Костинская, В. В. — Москва губернијасы Подолск гәзасының торпаг саһиби. 1869-чу илдә Москванын 30 верстлијиндә Десенск волостунун Плешшејевој кәндиндә маликанә (132 десјатин) сатын алмыш вә алтытарлалы нөвбәли әкини олан кәлирли тәсәррүфат дүзәлтмишди. О, 1861-чи ил ислаһатындан сонра кәндлиләрин чыхылмаз вәзијјәтиндән истифадә едәрәк, онлары нахыр јолундан вә отлагдан истифадә үчүн маликанәдә бүтүн ишләри көрмәјә мәчбур еднр, кәндлиләрә «ишләјиб өдәмәк шәрти илә» ун, әрзаг вә тохум вернр, бунунла да онларын асылылығыны даһа да күчләндирирди. —*220.*

Кувајевләр — Иваново-Вознесенскдә ән бөјүк фирмалардан бири олан «Кувајев читә күлвуран мануфактура ширкәти» фирмасының саһибләридир; фирманын дөврижјәси 90-чы илләрдә 5 милјон манатдан чох иди. О, 1817-чи илдә кичик күлвурма е'малатханасы кими јаранмышды; бурада иши Кувајев аиләсинин үзвләри көрүрдүләр. Сонра е'малатхана бөјүјүб ири мүәссисәјә чевриди. 1845-чи илдә атла ишләдилән илк басма машыны, 1857-чи илдә исә илк бухар машыны гојулду. XIX әсрин ахырларына јахын фабрикдә 1500-дән чох, 1909-чу илдә 2500 фәһлә ишләјирди. —*577.*

Кудрјавтсев, П. Ф. (1863—1935) — санитар һәкими, профессор, бир сыра санитарија-профилактика тәдгигатларының мүәллифи. 80-чи илләрдә Казан университетинин тәләбәси икән халгчы дәрнәјинә рәһбәрлик етмишдир, бурада А. М. Горки илә көрүшмүшдүр; В. И. Ленинин гардашы А. И. Улјановла таныш иди. Университети битирдикдән сонра 1887-чи илдә Казанда клиника ординатору, сонра исә 30 илдән чох Јарославл, Симбирск, Херсон, Рјазан губернијаларының вә башга губернијаларын земстволарында саһә вә санитар һәкими ишләмишдир. Ичтимаи тәбабәт мәсәләләринә даир чохлу елми әсәри вардыр. Сијаси фәалијјәт үстүндә дәфәләрлә тә'гибә мә'руз галмышдыр. Октјабр сосиалист ингилабындан

сонра Рјазан губерниja сәһиjjә шө'бәсиндә санитариja-епидемиja jарым шө'бәсинин мүдири (1918—1930), бөjүк санитар һәкими (1930), рајон санитариja мәдәниjjәти евинин мүдири (1932—1935) ишләмишдир. Пирогов чәмиjjәти һәкимләринин демәк олар бүтүн Үмумрусиja гурултаjларынын иштиракчысы олмушдур.—*244, 249, 251.*

Кунов (Cunow), *Һенрих* (1862—1936) — алман сағ сосиал-демократы, тарихчи, сосиолог вә етнограф, профессор. 1917-чи илдән 1923-чү илә дәк Алман Сосиал-Демократ Партиjасынын органы «Die Neue Zeit» журналынын редактору. Әввәлчә марксистләрә гошулмуш, сонра марксизми тәфтиш едәнләрдән вә сахталашдыранлардан бири олмушдур. Ленин ону «империализмин вә и'тиһарларын алман мәддаһы» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 285) адландырмышдыр. —*673.*

Куте — кәгаҹыгаи машынын конструктору; бу машына онун адыверилмишдир. «Кәтаҹыгаи Куте машыны» XIX әсрин 80-чи илләриндә Русиjада чох кениш jајылмышды. —*301.*

К

Кертсенитејн, Г. М. (1851-чи илдә анадан олмушдур) — һәким вә санитариja мәсәләләри үзрә jазычы. Онун ән мүһүм әсәрләри бунлардыр: «Русиjада сифилис» (1885), «Шәрг мүһарибәсиндә санитариja гајдалары», «Кибрит истеһсалынын санитариja шәраити», «Кәшәр пешәләр» вә и. а. 1887-чи илдән Тиббә-Чәрраһлыг Академиjасында тибб чографиjасы вә статистикасы үзрә приват-досент ишләмишдир. —*616.*

Л

Лабзин, Н. Ф. (1837—1927) — мүһәндис-техиолог, профессор, мүхтәлиф идарәләрдә ишләмиш, халг маарифи назирлиjи шурасынын вә малиjjә назирлиjи тиҹарәт вә мануфактура департаменти шурасынын үзвү олмушдур; департамент шурасынын тапшырығы илә Горбатов вә Муром гәзаларынын кустар сәнаjесини тәдгиг етмиш вә нәтиҹәдә бу чилддә адычәкилән «Нижни Новгород губерниjасынын Горбатов гәзасында вә Владимир губерниjасынын Муром гәзасында бычаг, гыфыл вә башга метал мә'мулаты сәнаjесинин тәдгиги» әсәри меjдана кәлмишдир. Русиjада кустар сәнаjесини тәдгиг едән комиссиjаjа дахил иди. —*360, 442, 457, 577.*

Львов, Б. — «Ичтимаи гапун (Сосиолокиjаjа кириш тәчрүбәси)» әсәринин мүәллифи; әсәр «Научноје Обозрениje» журналына әлавә шәклиндә верилмишди. 1899-чу ил, №№ 2, 3, 5, 7, 9, 10 вә 11.—*673.*

Левитски, И. О. (1844—1907) — кәнд тәсәрруфаты елмләри намизәди, торпаг вә кәнд сәнајеси департаментиндә ишләмишдир, 1887-чи илдән Гәрби Сибирдә, Олонетс губернијасында вә башга губернијаларда дөвләт әмлакы мүдири вәзифәсиндә ишләмишдир. «Полесјенин тәсәрруфат шәраити очерки»нин мүәллифи вә «Авропа Русијасынын шимал вә орта гуршагларында сүдчүлүк тәсәррүфатынын статистика очерки» әсәринин (1879) мүәллифләриндән бириди (В. И. Ковалевски илә бирликдә). —*276, 283.*

Ленин, С. Н. (1860-чы илдә анадан олмушдур)—агроном, Азад Игтисад Чәмијјәтинин хадими, 90-чы илләрдә «Хозјаин» журналында әмәкдашлыг етмишдир, «Кәнд тәсәрруфаты машынлары вә аләтләри» вә «Кәнд тәсәрруфаты машынгајырмасы» мәгаләләринин мүәллифи; бу мәгаләләр «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли» журналынын 1896-чы ил 51-чи №-синдә вә 1897-чи ил 21-чи №-синдә дәрч олунмушдур. —*229.*

Лоситски А. Ј. (1869-чу илдә анадан олмушдур) — игтисадчы вә статистикачы, кәндли тәсәрруфатыйла даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ССРИ МСИ-дә ишләмишдир (истеһлак вә бүдчә статистикасы шө'бәсинин мүдири олмушдур). —*539.*

М

Мазовлар — тачирләр, 1861-чи илә дәк Кострома губернијасы Красноје кәндинин тәһкимли кәндлиләри. 80-чи илләрдә онларын Красноје кәндиндә зәркәрлик мүәссисәләри вар иди, буидан әлавә, Сибирдә вә башга јерләрдә тичарәтлә мәшғул олурдулар. —*448.*

Мајков, Л. Н. (1839—1900) — академик, рус әдәбијјаты вә етнографијасы тарихинин көркәмли тәдгигатчысы. Малијјә назирлијиндә ишләмәјә башлајараг 1864-чү илдә Мәркәзи Статистика Комитәсинә кечмиш, бејнәлхалг статистика гурултајларында иштирак етмишдир. Бир мүддәт Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијаја дахил олмушдур. «Русија империјасынын статистика мәчмуәси»нин икинчи чилдинин үчүнчү бурахылышыны тәшкил едән «Русијада кустар сәнајесини вә әл әмәјини өјрәнмәк үчүн материаллар» (1872) онун тәһлили әсасында вә редакторлуғу илә чапдан чыхмышдыр. —*434.*

Малтус (Malthus), *Томас-Роберт* (1766—1834) — кешиш, ингилис мүртәче буржуа игтисадчысы, әһали һаггында јанлыш нифрәтлә долу нәзәријјәнин башиларындан бири. «Әһали гануну һаггында тәчрүбә» әсәриндә (1798) Малтус сүбут етмәјә чалышырды ки, зәһмәткешләрин јохсуллуғу сәбәбини чәмијјәт һәјатынын игтисади шәраитиндә дејил, тәбиәтдә, јер үзәриндәки јашајыш васитәләринин мүтләг чатышмамасында ахтармаг лазымдыр. Малтусун «нә-

зәриҗәсинә» — схеминә көрә куја јашајыш васитәләри истеһсалы әдәди силсилә шәклиндә, әһали исә һәндәси силсилә шәклиндә артыр. Бу бәһанә илә Малтус әһалинин сајыны азалдан васитәләр кими мүһарибәләрә вә епидемијалара һагг газандырыр, зәһмәткешләри никаһ бағламагдан чәкинмәјә чағырырды. Маркс јазырды: «Елми мәсәләләрдә Малтусун чыхардығы нәтичәләр үмумиҗтимаи һаким синифләрдән вә хүсусән һәмин һаким синифләр и иртичачы үнсүрләриндән *«еһтиҗат едә-едә»* уҗдурулмушдур; бу исә о демәкдир ки, Малтус елми һәмин синифләрин мәнафеји хатиринә *сахталашдырыр»* (К. Маркс. «Изафи дәјәр нәзәриҗәләри», II һиссә, 1968, сәһ. 126). Русијада Струве, Булгаков вә башгалары Малтусун нөгтеји-нәзәринә тәрәфдар идиләр. Мүасир империалист буржуазија Малтус нәзәриҗәләрини дирчәлдәрәк, бунлардан зәһмәткешләрә гаршы мүбаризә васитәси кими вә империалист сијасәтинә һагг газандырмаг үчүн истифадә едир. —*39.*

Мамин-Сибирјак, Д. Н. (1852—1912) — Урал зәһмәткешләринин һәјаты вә мәишәти һаггында реалист әсәрләри илә («Привалов милјонлары», «Тахыл», «Гызыл» вә с.) мәшһур олан рус јазычысы; бу әсәрләрдә о, капитализмин јыртычы характерини вә халгын дәһшәтли јохсуллуғуну көстәрмишдир. —*520.*

Манохин, Г. — Русијада кустар пешәләрин тәдгигатчысы; онун јазылары «Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»ндә чап едилирди. — *152, 451.*

Маресс, Л. Н. — Рус статистикачысы вә игтисадчысы, «Кәндли тәсәрруфатында тахыл истеһсалы вә истеһлакы» мәгаләсинин мүәллифи; мәгалә «Мәһсулларын вә тахыл гиҗмәтләринин Русија халг тәсәрруфатынын бә'зи чәһәтләринә тә'сири» адлы халгчы-либерал мәчмуәдә чап едилмишди (С.-Петербург, 1897). —*95, 96, 171.*

Маркс (Marx), *Карл* (1818—1883) — елми коммунизмин баниси, даһи мүтәфәккир, ингилаби елмин корифеји, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәри вә мүәллими (бах: В. И. Ленинин «Карл Маркс (Тәрчүмеји-һалы һаггында гыса мә'лумат вә марксизмин шәрһи)» мәгаләси (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 31—82). —*15, 16, 22, 27—30, 33—39, 42, 45, 47—51, 54, 55, 60, 61, 158, 173, 178, 187, 188, 197, 206, 219, 271, 333, 336, 340—347, 408, 420, 421, 469, 474, 483, 484, 585, 597, 627, 629, 651—655, 656—658, 666, 669, 672—674.*

Меjер (Meyer), *Роберт* (1855—1914) — Австрија игтисадчысы вә дөвләт хадими, Вјана университетинин профессору. Меjерин әсас әсәри —«Кәлирин маһиҗәти»дир (1887). —*53.*

Меншиков, В. А.—кнјаз, Москва губернијасы Клин гәзасынын (Москванын 120 верстлијиндә балача Александрово кәнди) мүлкәдары. Онун «Кругов тәсәрруфаты» (23.000 десјатин) адылә мәшһур олан маликанәси «Москва губернијасына аид статис-

тика мә'луматы мәчмуәси. Тәсәррүфат статистикасы шө'бәси»ндә (V чилд, II бурахылыш) тәсвир едилмишдир. —*338.*

Милл (Mill), *Џон-Стуарт* (1806—1873) — инкилис буржуа философу вә игтисадчысы, позитивизмин көркәмли нүмајәндәләриндән бири. 1865—1868-чи илләрдә Инкилтәрә парламентинин ашағы палатасынын үзвү олмушдур. Миллин башлыча фәлсәфи әсәрләри: «Силлокист вә индуктив мәнтиг системи» (1843) вә «Сер Вилјам Һамилтон фәлсәфәсинин инчалы» (1865). Әсас игтисади әсәри — «Сијаси игтисадын әсаслары» (1848). Милл буржуа сијаси игтисадынын елә нүмајәндәләриндән иди ки, бунлар Марксын тә'рифинә көрә, «капиталын сијаси игтисадыны пролетариатын артыг е'тинасыз бурахылмасы мүмкүн олмајан иддиалары илә үјғунлашдырмаға чалышырдылар» («Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 17). Д. Рикардоја нисбәтән Милл кериҗә доғру бир аддым атмышды, әмәк дәјәр нәзәриҗҗәсиндән кери чәкилмиш вә ону истеһсал хәрчләри нәзәриҗҗәси кими вулгар бир нәзәриҗҗә илә әвәз етмишди. Капиталистләрин мәнфәәтини Милл имтиначылыг нәзәриҗҗәси кими елмә зидд нәзәриҗҗә илә изаһ етмәҗә чалышыб көстәрирди ки, күја капиталистләр истеһлак барәсиндә имтиначылыға әл атырлар. Милл Малтусун әһали һаггында инсана нифрәтлә долу нәзәриҗҗәсинин тәрәфдары иди. Миллин игтисади бахышларының тәнгидини Н. Г. Чернышевски онун «Сијаси игтисадын әсаслары» китабының (1860—1861) тәрчүмәсинә өз гејдләриндә вә «Сијаси игтисаддан (Миллә көрә) очеркләр» әсәриндә (1861) вермишдир. —*36, 39.*

Михаҗловски, В. Г. (1871-чи илдә анадан олмушдур) — статистикачы. 1897-чи илдән 1911-чи иләдәк Москва шәһәр идарәси статистика шө'бәси мүдиринин көмәкчиси, 1911-чи илдән исә шө'бәнин мүдири олмушдур. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра 1922-чи иләдәк бу вәзифәдә галмышдыр. 1922-чи илдән 1927-чи иләдәк МСИ-нин шө'бә мүдири вә коллегија үзвү олмушдур. Михаҗловски рус статистикачыларынын бүтүн гурултаҗларынын иштиракчысы олмуш, 34 мүхтәлиф сијаһыҗаалмаҗа вә тәдгигата рәһбәрлик етмишдир. Онун 1897—1898-чи илләрдә чап едилмиш илк әсәрләри бунлардыр: «Рус керчәклиҗиндән фактлар вә рәгәмләр. I. Биринчи үмуми сијаһыҗаалма үзрә Русија әһалиси», «Рус дәмир җол шәбәкәсинин инкишафы» вә саирә. —*270, 588, 593, 601, 630.*

Михаҗловски, Ј. Т. (1834-чү илдә анадан олмушдур) — малијјә назирлиҗинин тичарәт вә мануфактура департаментинин баш фабрик мүфәттиши (1883—1894), халг маарифи вә фабрик гануверичилиҗи мәсәләләриндә данр бир сыра әсәрләрин мүәллифи. —*497.*

Михаҗловски, Н. К. (Постороннн) (1842—1904) — либерал халгчылығын көркәмли нәзәриҗҗәчиси, публисист, әдәби тәнгидчи, позитивист философ, сосиолокијада субјектив мәктәбин нүмајәндәләриндән бири; «гәһрәманлар» вә «чамаат» һаггында мүртәчә идеалист нәзәриҗҗәни мүдафиә едирди. Михаҗловскинин әдәби фәалиҗҗәти 1860-чы илдә башланмышды, 70-чи илләрдә исә о, халг

чыларын нәшрләрини тәртиб вә редактә едирди; 1892-чи илдән «Русскоје Богатство» журналышын редактору олмуш вә онун сәһифәләриндә марксизмә гаршы гызғын мүбаризә апармышдыр. В. И. Ленинин «Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нејә мүбаризә едирләр?» әсәриндә (1894) вә башга әсәрләриндә, һабелә К. В. Плехановун «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә дайр» китабында (1895) Михајловскинин бахышларынын тәнгиди верилмишдир. —*485.*

Мордвинов — Таврида губернијасынын ири мүлкәдары, граф, 80.000 десјатин торпағы вар иди. —*272.*

Морозов, С. В. (1770—1862) — фабрикчи, бир нечә мәшһур фирманын: «Савва Морозов, оғлу вә К°-сынын Николскоје мануфактура ширкәти», «Викул Морозов вә оғулларынын Николскоје гәсәбәсиндә мануфактура ширкәти», «Богородск-Глухово мануфактура ширкәти», «Твер кағыз мә'мулаты мануфактурасы ширкәти» фирмаларыны тәшкил етмиш милјончу Морозовларын улу бабасы. Морозов тәһкимли кәндли, чобан, арабачы, тохучу фәһлә олмуш, сонра борча көрә Кононовун әсарәти алтына дүшүб онун ипәк фабрикиндә муздла ишләјәрәк, јемә ји саһибкардан олмагла илдә 5 манат кағыз пул алырды. 1797-чи илдән мүстәгил ишләмәјә башлајараг пајлајычы контор-фабрикин саһиби олмуш, 1820-чи илдә дөрд оғлу илә бирликдә о замана көрә бөјүк мәбләғдә, јә'ни 17 мин манат кағыз пул верив өз мүлкәдары Рјуминдән азадлыг алмышдыр. Ипәк тохучулуғундан јун тохучулуғуна кечмиш, 1847-чи илдә исә памбыг парча истеһсалына башламышдыр. 90-чы илләрдә Морозов мүәссисәләриндә 40 минә гәдәр фәһлә ишләјирди. —*577.*

Морозовлар — Савва Морозовун (*бах:* Морозов, С. В.) нәслиндән олан фабрикчиләр. —*456.*

Н

Н. — он, Ник. — он, Николај — он — *бах:* Даниелсон, Н. Ф.

Нисселович, Л. Н. (1858-чи илдә анадан олмушдур) — вәкил, игтисадчы вә публисист, малијјә назирлијиндә вә Дөвләт банкында ишләмишдир, III Дөвләт думасынын үзвү олмушду, кадет иди. Малијјә мәсәләләриня вә фабрик-завод ганунларынын тарихинә дайр әсәрләрин мүәллифидир. —*501.*

О

Овсјанников, Н. Н. (1834—1912) — јазычы вә мүәллим. Волгабојунун тарихинә дайр бир сыра әсәрләрин мүәллифи. —*463.*

Орлов, В. И. (1848—1885) — статистикачы, Русијада земство статистикасынын банилэриндэн бири. 1875-чи илдэн Москва губернија земствосу статистика бүросунун мүдири олмушдур; онун рәһбәрлији алтында һәмчинин Тамбов, Курск, Орјол, Воронеж вә Самара губернијаларында статистика иши апарылмышдыр. Кениш програм үзрә башдан-баша һәјәтбәһәјәт експедиснја тәдгиги методуну биринчи тәтбиг едәнлэр сырасында олмушдур. «Москва губернијасына аид статистика мәчмуәләри» I—IX чилдләринин хејли һиссәси она мәхсусдур. Орловун әсәрләриндәки мә'луматдан К. Маркс вә В. И. Ленин истифадә етмишләр. —*159, 163, 177, 220, 315,*

Орлов, П. А. — «Фабрик вә завод көстәричиси»нин (1881, 1887, 1894, 1895-чи илләр) тәртибчиси; ону В. И. Ленин 1870-чи илләрә аид ән гијмәтли мәнбә һесаб едирди (бах: бу чилд, сәһ. 491). — *231, 232, 278, 307, 311, 312, 315, 317, 324, 351, 491, 495.*

Осадчи, Т. И. — 90-чы илләрдә кәндли торпаг саһиблији мәсәләләри үзрә јазычы вә 900-чү илләрин беллетристи. «Херсон губернијасының Јелисаветград гәзасында Шербанов волосту» (1891) адлы тарих-етнографија вә тәсәрруфат-статистика тәдгигатының мүәллифидир. —*152.*

Остріаков, П. — етнограф, XIX әсрин 60-чы илләриндә «Новгородскије губернскије ведомости»нин вә 1879-чу илдә «Вестник Јевропы» журналынын әмәкдашы, Руснја кустар пешәләринин тәдгигатчысы олмушдур. —*630.*

П

Пашкевич, В. В. — «Мејвәчилијин һазыркы вәзијјәтинин очерки» адлы мәгаләнин («Русијанын мәһсулдар гүввәләри» мәчмуәсиндә чап едилмишдир, малијјә назирлијинин нәшри, 1896) мүәллифи. — *322.*

Плетнјов, В. А. (1837—1915) — Твер губернијасының тәдгигатчысы, 1869-чу илдән 1874-чү илә дәк губернија статистика комитәсинин катиби. Твер губернијасында кустар сәнајесинә даир әсәрләрин мүәллифи. Бу әсәрләр «Русија империјасының статистика мәчмуәси»ндә дәрч едилмишдир, II чилд, III бурахылыш. С.-Петербург, 1872. В. И. Ленин чәкмәчилик пешәси төшкилинин вә игтисади гурулушунун Плетнјов тәрәфиндән тәсвирини јүксәк гијмәтләндирмишдир. —*434, 435.*

Плеханов, К. В. (Волкин, А.) (1856—1918) — Русијада марксизмин илк тәблиғатчысы, материалист дүнјабахышы уғрунда барышмаз мүбариз, рус вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатының көркәмли хадими. 1875-чи илдә һәлә тәләбә икән Плеханов халгчыларла,

Петербург фәһләләри илә әлагә јаратмыш вә ингилаби фәалијјәтә гошулмушду; 1877-чи илдә халгчы «Земља и волја» тәшкилатына дахил олмуш, 1879-чу илдә бу тәшкилат парчаландыгдан сонра исә халгчыларын јени јарадылан «Чјорны передел» тәшкилатына башчылыг етмишдир. 1880-чи илдә харичә мүһаҹирәт етдикдән сонра Плеханов халгчылыгла әлагәни кәсмиш вә 1883-чү илдә Женевәдә илк рус марксист тәшкилатыны — «Әмәк азадлыгы» групуну јаратмышды. Нәзәриччәчи вә публисист олан Плеханов фәлсәфәјә, игтисадијјата, ичтимаи-сијаси тә'лимләр тарихинә, инчәсәнәт вә әдәбијјат нәзәриччәси мәсәләләринә даир чохлу әсәр јазмышдыр вә бу әсәрләр елми сосиализм хәзинәсинә гијмәтли төһфәдир.

Плехановун ән мүһүм нәзәри әсәрләри: «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883), «Бизим ихтилафларымыз» (1885), «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә даир» (1895), «Материализм тарихинә даир очеркләр» (1896), «Ч-б Воронтсовун (В. В.-нин) әсәрләриндә халгчылыгын әсасландырылмасы» (1896), «Тарихин материалист анлајышы һаггында» (1897), «Тарихдә шәхсијјәтин ролу мәсәләсинә даир» (1898) вә башгалары. В. И. Ленин Плеханов һаггында јазмышдыр: «О, 1883-чү илдән 1903-чү илә дәк, 20 ил әрзиндә чохлу көзәл әсәрләр, хүсусилә оппортунистләрә, махистләрә, халгчылара гаршы әсәрләр вермишдир» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 371); Плехановун фәлсәфи әсәрләрини Ленин бејнәлхалг марксист әдәбијјатында ән јахшы әсәрләр адландырмышдыр.

Лакин Плехановун чидди сәһвләри вар иди. Бу сәһвләр онун кәләчәк меншевик бахышларынын рүшејми олмушдур. О, кәндлиләрин ингилаби ролуну лазымынча гијмәтләндирмир, либерал буржуазијаны фәһлә синфинин мүттәфиги һесаб едирди; сөздә пролетариатын һегемонлуғу идејасыны гәбул етсә дә, ишдә бу идејанын маһијјәти әлејһинә чыхырды. РСДФП II гурултајындан сонра Плеханов оппортунизмлә барышдырычылыг мөвгејинә кечди, сонра исә меншевикләрә гошулду. 1905—1907-чи илләрдәки биринчи рус ингилабы дөврүндә әсас тактика мәсәләләриндә Плехановун болшевикләрлә чох бөјүк ихтилафлары вар иди; сонралар о, дәфәләрлә меншевикләрдән узаглашмыш, меншевизм илә болшевизм арасында тәрәддүд етмишди. 1908—1912-чи илләрдә Плеханов тәсвијәчиләрин әлејһинә чыхды вә «партијалы меншевикләр» групуна башчылыг етди. 1914—1918-чи илләрдәки биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дурурду. 1917-чи ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Плеханов Русијаја гајытмыш, буржуа Мүвәггәти һөкүмәтини мүдафиә етмишди; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына мәнфи мүнасибәт бәсләмишди. —*14, 57, 220, 324, 379, 602.*

Плотников, М. А. (1903-чү илдә вәфат етмишдир) — земство статистикачысы вә халгчы мәсләкли публисист, 1897-чи илә дәк Нижни Новгород губернија земствосунун статистика бүросунда ишләмишдир. «Нижни Новгород губернијасынын кустар пешәләри» (1894) китабынын мүәллифидир, «Мәһсулларын вә тахыл гијмәт-

ләрinин Русија халг тәсәррүфатынын бә'зи чәһәтләринә тә'сири» адлы икичилдлик мәчмуәдә (1897) иштирак етмишдир.—*120.*

Погожев, А. В. (1853—1913) — санитар һәкими, фәһлә мәишәти вә фәһлә ганунлары мәсәләләри үзрә публисист. Фабрик-завод кичијенасына вә сәнаје мүәсисәләринин санитарија вәзијјәтинә даир чохлу гијмәтли әсәри илә мәшһурдур. 1902-чи илдән о, Петербургда нәшр едилән «Промышленност и Здоровје» журналынын редактору олмушдур.—*501.*

Подолски — 90-чы илләрин ахырында Харков губернијасы Ахтыр гәзасынын Котелва гәсәбәсиниң земство һәкими; «Харков губернијасына аид тибби хәбәрләр»дә (1899, март) дәрч едилмиш мә'луматын мүәллифи.—*310.*

Покровски, В. И. (1838—1915)—игтисадчы вә статистикачы; 1871-чи илдән 1893-чү илədәк Твер губернијасында земство статистикасына рәһбәрлик етмишдир; Твер губернијасының өјрәнилмәсинә даир онун иштиракы илә тәртиб едилән әсәрләр 20 чилддән артыгдыр. 1893-чү илдә Петербургда шәһәр статистикасына рәһбәрлик етмиш, 1894-чү илдән исә малијjә назирлијинин көмрүк рүсумлары департаменти статистика шө'бәсинин мүдири олмушдур; Азад Игтисад Чәмијjәтинин статистика комиссијасына башчылыг етмиш, 1902-чи илдә Елмләр Академијасының мүхбир үзвү сечилмишди.—*434, 490.*

Пономарјов, Н. В. — «Селскоје Хозјајство и Лесоводство» журналынын 1896-чы ил 2-чи №-синдә дәрч едилмиш «Русијанын чәнуб-шәрг јерләринә кедән кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин бир јердән башга јерә көчмәси һаггында» мәгаләсинин мүәллифи. Мәгалә мүәллифин 1895-чи илдә Русијанын чәнуб-шәрг рајонларында апардығы јохлама әсасында јазылмышдыр.—*244.*

Попов, М. — кешиш, «Воронеж губернијасының Воронтсовка гәсәбәсиндә пешәләр» адлы тәдгигатын мүәллифи; «Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»ндә дәрч едилмишдир, IX бурахылыш (1883) —*423.*

Постников, В. И. (1844—1908) — игтисадчы-статистикачы, торпаг вә дөвләт әмлакы назирлијиндә дөвләт торпагларының саһмана салынмасы саһәсиндә чалышмышдыр, Азад Игтисад Чәмијjәтинин үзвү. «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабының (1891) мүәллифи. В. И. Ленин Постниковун китабыны өзүнүн «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты», «Базарлар мәсәләси лејилән мәсәләјә даир» адлы әсәрләриндә (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, I чилд) вә «Русијада капитализмин инкишафы» китабында тәһлил едир. Постниковун китабыны јүксәк гијмәтләндирмәклә бәрабәр В. И. Ленин гејд етмишдир ки, тәсәррүфат просесләринин изаһында мүәллифин зиддијjәтләри вә методоложи сәһвләри олмушдур.—*62—64, 67, 73, 75, 78, 86, 95, 99, 270, 671.*

Постороннй— бах: Михајловски, Н. К.

Потресов, А. Н. (1869—1934) — сосиал-демократ, 90-чы илләрдә марксистләрә гошулмуш, «Искра»нын вә «Зарја»нын јарадылмасында иштирак етмишдир. РСДФП II гуруилтајындан сонра меншевизмин лидерләриндән бири иди. Столыпин иртичасы илләриндә тәсвијәчи меншевикләрин рәһбәри олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы мүдафиәчи вә сосиал-шовинист иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра харичә мүһаџирәт едиб, мәтбуатда Совет һакимиjjәти әлејһинә һүчумларла чыхыш етмишди. — *360, 442, 444.*

Приjмак, Г. А. — статистикачы, көчмә мәсәләсинә даир мә'лумат.ларын тәртибчиси. Онун рәһбәрлији алтында «Сибир көчмәни тәдгиг етмәк үчүн рәгәм материалы» әсәри (1895 вә 1896) тәртиб едилмишдир. —*187.*

Пругавин, В. С. (1858—1896) — игтисадчы вә земство статистикачысы, либерал халгчылығын нүмајәндәси. Кустар артелларинин ишкишафыны капитализмин кәндә сохулмасынын гаршысыны алмаг васитәси һесаб едирди. Кустар пешәләрә вә кәнд ичмасына аид тәдгигатлары илә мәшһурдур. Чап едилмиш бу әсәрләрин мүэллифидир: «Владимир губернијасынын пешәләри», I, IV бурахылышлар (1882), «Владимир губернијасынын Јурјев гәзасында кәнд ичмасы, кустар пешәләри вә әкинчилик тәсәррүфаты» (1884) вә башгалары. «Јуридически Вестник», «Русскаја Мысл» журналларында вә «Русскије Ведомости» гәзетиндә әмәкдашлыг етмишдир. —*299, 302, 314—316, 326, 396.*

Прудон (Proudhon), *Пјер-Жозеф* (1809—1865) — франсыз игтисадчысы, сосиологу вә публисисти, анархизмин баниларындан бири, хырда буржуазијанын идеологу; хырда хүсуси мүлкиjjәти әбәдиләшдирмәк хәјалында иди вә хырда буржуа мөвгеjиндән ири капиталист мүлкиjjәтини тәнгид едирди. «Мүфтә кредит» васитәси илә фәһләләрә өзләри үчүн истеһсал васитәләри әлдә едиб хырда саһибкар олмагда көмәк едәчәк «халг банкынын» тәшкилинә даир утопик лајиһәләр ирәли сүрүрдү. Хүсуси «мүбадилә банклары» јарадылмасы һаггында Прудонун утопијасы да мүртәче характер дашыjырды, куја бела банклар васитәси илә зәһмәткешләр өз әмәк мәһсулларынын «әдаләтли» сатышыны тә'мин едәчәк вә ејни заманда истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндә капиталист мүлкиjjәтинә тохунмајачаглар. Анархист мөвгеләрдән дөвләти ишкар едир, она синфи зиддиjjәтләрин башлыча мәнбәји кими бахырды. Буржуазија илә пролетариаты бир синифдә бирләшдирмәjи тәклиф едир, малларын пулсуз мүбадиләси әсасында онларын игтисади әмәкдашлығыны тәблиғ едирди. 1846-чы илдә «Игтисади зиддиjjәтләр системи, јахуд јохсуллуг фәлсәфәси» китабыны бурахмыш вә бурада өзүнүн хырда буржуа фәлсәфи-игтисади бахышларыны шәрһ етмишдир. Маркс «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәриндә Прудонун китабыны мәһведичи шәкилдә тәнгид едиб онун елми чәһәтдән

әсассыз олдуғуну көстәрмишдир. 1848-чи ил инғилабы дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинә сечилән Прудон фәһлә синфинин инғилаби чыхышларыны писләјирди; 1851-чи ил декабрын 2-дә һәјата кечирилән Бонапарт чеврилишини бәјәнмишди, бу чеврилишдән сонра исә Франсада икинчи империја режими јаранмышды.—*50, 51.*

Пушиловлар — Кострома губернијасы Красноје кәндиинин сәнајечиләри. Һәлә 60-чы илләрдә «Васили Пушилов вә оғлу» адланан тичарәт евинин 60 мин манатлыг капиталы вар иди. 80-чи илләрдә Красноје кәндиндәки мүәссисәләрдән әлавә, Москвада, Нижни Новгородда вә башга јерләрдә даими тичарәтлә мәшғул олурдулар.—*448.*

Р

Распопин, В. — статистикачы, «Јуридически Вестник»ин 1887-чи ил 11-чи вә 12-чи №-ләриндә дәрч олунмуш «Русијада хүсуси саһибкар тәсәрруфаты (Земство статистикасы мә'луматына көрә)» мәгаләсинин мүәллифи.—*203, 229, 249, 282, 306.*

Рау (Rau), *Карл-Һенрих* (1792—1870) — алман игтисадчысы, 1822-чи илдән Һејделберг университетинин профессору, Адам Смитин вә Рикардонун давамчысы. —*53.*

Ремезов, Н. В. (1857-чи илдә анадан олмушдур) — јазычы вә публисист, Уфа губернијасында јерәлчән ишләмишдир. 1886-чы илдә «Вәһши Башгырдыстан һәјатындан очеркләр» китабыны бурахмышдыр; бу китабда чар һөкумәтинин мүстәмләкәчилик сијасәтини ифша етмишдир. —*271.*

Ржевски, В. А. (1866-чы илдә анадан олмушдур) — мүһәндис, Москва гәза земство идарәсинин сәдри, IV Дөвләт думасының үзвү (буржуа прогрессистләр партијасынын фраксијасы); електротехника сметаларыны вә чертјожларыны нәзәрдән кечирән контору вар иди. «Кәнд тәсәрруфатында електрик енержисинин тәтбиги» мә'рузәсинин мүәллифи; мә'рузә 1902-чи ил јанварын 2-дә II Үмумрусија електротехпика гурултајында едилмишди. —*233.*

Рибопјер, Г. И. — Орјол губернијасы Кромской гәзасынын (Николскоје кәнди) торпаг саһиби, граф; онун маликанәси чохлу муздлу фәһләси вә даһа јахшы техникасы олан капиталист мүәссисәси кими идарә олунурду («Орјол губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси»ндә тәсвир едилмишдир, IV чилд, 2-чи бурахылыш, сәһ. 127—138). —*338.*

Рикардо (Ricardo), *Давид* (1772—1823) — көркәмли инкилис игтисадчысы, «Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын әсаслары» (1817), «Әкинчилија һимајәдарлыг һаггында» (1822) әсәрлә-

рининн вә башга әсәрләрин мүәллифи; бу әсәрләрдә классик буржуа сијаси игтисады баша чатдырылмышдыр. Феодализмин галыгларына гаршы мүбаризәдә буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едән Рикардо азад рәгабәт принсипинә тәрәфдар иди, капиталист истеһсалынын инкишафына әнкәл төрәдән бүтүн мәһдудијјәтләрин арадан галдырылмасыны тәләб едирди. Игтисад елми үчүн Рикардонун тарихи әһәмијјәти, һәр шејдән әввәл, онун әмәк дәјәр нәзәријјәсиндән ибарәтдир, о һәмин нәзәријјәни бүтүн сијаси игтисадын әсасы етмәјә чалышырды. Рикардо А. Смитин дәјәр нәзәријјәсини инкишаф етдирәрәк сүбут етмишди ки, дәјәр әмтәәнин истеһсалына сәрф олунан әмәклә мүәјјән едилир вә истәр фәһләнин әмәк һаггы, истәрсә әмәклә әлдә едилмәјән кәлирләр — мәнфәәт вә рента бу мәнбәдән мејдана кәлир. О, фәһләнин әмәк һаггы илә капиталистин мәнфәәти арасында әкслији ашкара чыхармышды, јә'ни тәдавүл даирәсиндә пролетариатын мәнафеји илә буржуазијанын мәнафејинин тоггушдуғуну көрмүшдү. Лакин Рикардонун синфи мәһдудлуғу она капитализмин әсил елми тәһлилини вермәкдә, капиталист истисмарынын сиррини ашкара чыхармагда мане олмушду. Рикардо әмтәә истеһсалыны вә капитализми ичтимаи истеһсалын әбәди вә тәбии формасы һесаб едирди. О, дәјәрин ичтимаи тәбиәтини ашкара чыхармамыш, дәјәрлә истеһсал гијмәти арасындакы фәрги көрә билмәмиш, пулуи мәншә вә маһијјәтини анлаја билмәмишди.

Рикардонун нәзәри бахышларынын тәнгидини К. Маркс «Капитал»да, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә вә башга әсәрләриндә вермишдир. —*36, 39.*

Родбертус-Јакетсов (Rodbertus-Jagetzow), *Иоһанн-Карл* (1805—1875) — алман вулгар игтисадчысы, Пруссијанын ири торпаг саһиби, «дөвләт сосиализми» нәзәријјәчиләриндән бири. Родбертус белә һесаб едирди ки, әмәклә капитал арасындакы зиддијјәтләр Пруссија јункер дөвләти тәрәфиндән кечирилән бир сыра ислаһатлар васитәси илә һәлл едилә биләр; Енкелсин јаздығы кими, о, «имтијазлы синфи азы јахын 500 ил әрзиндә» сахламаг үминдә иди (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, I һиссә, 1937, сәһ. 186). Изафи дәјәрин мәншәјини вә капитализмин әсас зиддијјәтләрнинн маһијјәтини баша дүшмәјән Родбертус игтисади бөһранларын сәбәбини халг күтләләринин кифајәт гәдәр истеһлак етмәмәсиндә көрүрдү. Родбертусун әсас әсәрләри: «Бизим дөвләт-тәсәрруфат гурулушумузун дәрк едилмәсинә даир» (1842), «Фон Кирхмана сосиал мәктублар» (1850—1851; 1884).—*51—53.*

Романенко, А. А. — һәким, Харков губернијасы һәкимләринин 1898-чи илдә кечирилмиш VII гурултајында мә'рузәчиләрдән бири олмушдур. — *310.*

Рославлев, И. — кешиш, «Горбатов гәзасынын Избылетс кәндиндә кәндир-канат пешәси» мәгаләсинин мүәллифи; бу мәгалә «Нижни Новгород мәчмуәси»ндә чап едилмишдир, IV чилд, (Н.-Новгород, 1871). —*419.*

Рошер (Roscher), *Вилһелм-Иорг-Фридрих* (1817—1894) — алман буржуа игтисадчысы, профессор, сијаси игтисадда «тарих мәктәби»нин баниләриндән бири; бу мәктәб чәмијјәтин игтисади инкишаф ганунларынын варлығыны даныр вә елми тәдгигаты ајры-ајры тарихи фактларын тәсвири илә әвәз едирди. «Халг тәсәррүфаты системи» адлы бешчилдлик әсәриндә чохлу факт материалы топламышдыр; В. И. Ленин тәрәфиндән ады чәкилән «Кәнд тәсәррүфатынын игтисадијјаты» да (1873) бураја дахил иди. Рошерин нәзәри бахышлары К. Марксын «Капитал» вә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» әсәрләриндә тәнгид едилмишдир.—*137, 276.*

Руднев, С. Ф. (1909-чу илдә вәфат етмишдир) — статистикачы, Москва губернија земство идарәсинин статистика шө'бәси рәисинин көмәкчиси, «Авропа Русијасы кәндлиләринин пешәләри» мәгаләсинин мүәллифи; мәгалә «Саратов земствосу мәчмуәси»ндә чап едилмишдир, 1894-чү ил, №№ 6 вә 11.—*249, 252—253, 287, 351.*

С

Салтыков, М. Ј. (Шедрин, Н.) (1826—1889) — бөјүк рус сатирик јазычысы, ингилабчы демократ. Өз әсәрләриндә Русијанын мүтләгијјәт-тәһкимчилик гурулушуну мәһведичи тәнгид атәшинә тутмуш, јекәбаш мүлкәдарларын, чар бүрократијасы нүмајәндәләринин вә горхаг либералларын образларынын бүтөв бир силсиләсини јаратмыш вә илк дәфә бәдии әдәбијјата јыртычы буржуа типләри кәтирмишдир. Бу чилддә ады чәкилән «Һәјатын тәфәррүаты» (1884—1889) очеркләриндә (хүсусән «Тәсәррүфатчы кәндли», «Мүфтәхорлар», «Дәрзи Гришка» адлы очерклярдә) ислаһатдан әввәлки кәнддә баш вермиш игтисади просеслөр әкс етдирилир. К. Маркс вә В. И. Ленин бөјүк рус сатирикинин әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирмишләр. Халга дүшмән олан ичтимаи груплары вә сијаси партијалары тәнгид вә ифша етмәк үчүн Ленинин әсәрләриндә Салтыковун әсәрләриндәки образлардан, хүсусән Ленинин өлмәз әсәр адландырдығы «Чәнаб Головљовлар» романынын баш персонажы Иудушка Головљов образындан кениш истифадә олунур. 1863—1864-чү илләрдә Салтыков инкилаби-демократик «Современник» журналынын әсас публисисти кими чыхыш едир, 1868-чи илдәи исә «Отечественные Записки» журналынын редаксија һеј'әтинә дахил олур. Некрасовун вәфатындан сонра, 1878-чи илдә журналын мәс'ул редактору вә демократик зијалыларын әсил мә'нәви рәһбәри олур, 60 чы илләр инкилаби демократијасынын бөјүк ән'әнәләрини давам етдирир.—*289.*

Санин, А. А. (1869-чу илдә анадан олмушдур) — 90-чы илләрин марксист јазычысы, «Самарски Вестник»ин (1896—1897) вә «Пролетарскаја борба» мәчмуәсинин иштиракчысы. И. Гурвичин «Рус кәндинин игтисади вәзијјәти» китабыны (1896) тәрчүмә етмиш вә

она өзүнүн кешиш олавәсини вермишдир. Сапин һаггында В. И. Ленинин рә'јләринә бах: А. Н. Потресова 1902-чи ил 26 декабр тарихли мәктубда (Ленин мәчмуәсинин IV китабы, сәһ. 200). —*241.*

Свирски, В. Ф. — мүһәндис-технолог, 80-чи илләрин сонунда Владимир губернија земство идарәсинин техники, «Владимир губерниjасынын фабрикләри, заводлары вә дикәр сәнаје мүәссисәләри» әсәринин (1890) мүәллифи. —*568.*

Сеј (Say), *Жан-Батист* (1767—1832) — франсыз буржуа игтисадчысы, вулгар сијаси игтисадын баниси. Өз әсәрләриндә әмәк дәјәр нәзәриjjәсини тәкзиб етмәjә чәһд көстәриб «истеһсалын үч амили»ни — әмәји, капиталы вә торпагы дәјәрин мәнбәји с'лан етмишди, зәһмәткешләрин истисмарыны, әмәклә капитал арасында антагонизми, истеһсал илә истеһлак арасында зиддиjjәти, игтисади бөһранларын мүмкүнлүjүнү инкар едирди. Сејин буржуа мәдһиjjәчилик бахышларыны К. Маркс «Капитал»да вә «Изафи дәјәр нәзәриjjәләри»ндә тәнгид етмишдир. —*39.*

Семјовски, В. И. (1848—1916) — рус тарихчиси, рус тарихшүнаслығында халгчылыг чәрәјанынын нүмајәндәси. Русијада ичтимаи тарих вә XVIII әсрдә — XIX әсрин биринчи јарысында габагчыл ичтимаи фикир тарихи мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи; бу әсәрләрдә о, нәзәрдән кечирилән проблемләри идеалист мөвгеләрдән ишыгландырмышдыр. Ичтимаи-игтисади инкишафын ганунаујғунлугларыны баша дүшмәјән Семјовски кәндли ичмасыны идеаллашдырыр, тәһкимчилик һүгугунун лағв олунмасының сәбәбләрини јанлыш изаһ едирди вә и. а. «Отечественные Записки», «Русское Богатство» вә дикәр халгчы вә либерал буржуа журналларында әмәкдашлыг етмишдир. —*501.*

Семјонов, А. В.— «XVII әсрин јарысындан 1858-чи илә‌дәк Русијанын харичи тичарәти вә сәнајеси һаггында тарихи мә'луматын өјрәнилмәси» адлы 3 һиссәдән ибарәт әсәрин мүәллифи. — *501. 502, 516.*

Семјонов, Д. Д. (1834—1902) — тәрәггипәрвәр педагог вә јазычы, Петербург кимназијаларында чоғрафија вә тарих мүәллими, алтычылдлық «Вәтәншүнаслыг» әсәринин тәртибчиси вә башга әсәрләрин мүәллифи. —*268.*

Семјонов (Семјонов-Тјан-Шански), П. П. (1827—1914) — көркәмли рус чоғрафијашүнасы, статистикачысы, ботаники, ентомологу, дөвләт хадими; Петербург Елмләр Академијасынын вә Рәссамлыг Академијасынын фәхри үзвү. 1873-чү илдән Рус Чоғрафија Чәмиjjәти сәдринин мүавини вә әслиндә рәһбәри, 1889-чу илдән Рус Ентомоложи Чәмиjjәтинин сәдри, Мәркәзи Статистика Комитәсинин директору (1864—1875), Статистика Шурасының сәдри (1875—1897) олмушдур. 1870-чи илдә о, рус земство статистикасының әсасыны гојан I статистика гурултајыны тәшкил етмишдир;

Русија әһалисинин биринчи дәфә елликлә сијаһыја алынмасына рәһбәрлик етмишдир. Чохлу әсәр јазмышдыр. —*152, 486, 630.*

Сениор (Senior), *Нассау-Уилјам* (1790—1864) — инкилис вулгар игтисадчысы, фабрикчиләрин мәнафејини горујур вә Ингилтәрәдә иш күнүнүн гысалдылмасына гаршы фабрикчиләрин тәшвигатында (XIX әсрин 30-чу илләри) фәал иштирак едирди. Онун «Памбыг парча сәнајесинә фабрик ганунларынын тә'сири һаггында мәктублар» адлы памфлетини (1837) К. Маркс «Капитал»ын I чилдиндә кәскин тәнгид етмишдир (бах: «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 228—233). —*46.*

Сисмонди (Sismondi), *Жан-Шарл-Леонар Симонд де* (1773—1842) — Исвечрә игтисадчысы вә тарихчиси. Сисмонди өз фәалијјәтинин башланғычында буржуа классик сијаси игтисад мәктәбинә гошулмуш, сонра хырда буржуа сосиализминин нүмајәндәси, хырда истеһсалчыларын бахышларыны нфадә едән игтисади романтизмин банниси кими чыхыш етмишдир. Капитализмин зиддијјәтләрини көстәрән Сисмонди бунларын әсасларыны ашкара чыхара билмәмишди. О, ири капиталист истеһсалынын мүтәрәгги мејлләрини башa дүшмүрдү, дәјишилмиш игтисади шәраитә әсла ујғун көлмәјән сәнајенин сех тәшкилини вә патриархал көһнә тәсәррүфатыны идеал һесаб едирди.

Ленин өзүнүн «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» әсәриндә Сисмондинин тә'лиминин кениш тәнгидини вермишдир. Сисмондинин әсас игтисади әсәрләри: «Сијаси игтисадын јени әсаслары вә ја сәрвәт онун әһалијә нисбәтләриндә» (1819) вә «Сијаси игтисада даир етүдләр» (1837—1838). —*25, 39, 49, 137.*

Скалковски, К. А. (1843-чү илдә анадан олмушдур) — мә'дән мүһәндиси вә јазычы. 1867-чи илдән е'тибарән 10 илә гәдәр рус сәнајесинә вә тичарәтинә көмәк чәмијјәтинин катиби ишләмиш, онун нүмајәндәси кими Русијада кустар сәнајени тәдгиг едән комиссијаја дахил олмушдур. 1870-чи илдән 1881-чи иләдәк «Русијанын мә'дән-завод сәнајеси» мәчмуәсини тәртиб вә редактә етмишдир; 1891-чи илдән 1896-чы иләдәк мә'дән департаментинин директору олмушдур. —*516.*

Сквортсов, А. И. (1848—1914) — буржуа игтисадчысы, агроном, Новоалександријск Кәнд Тәсәррүфаты вә Мешәчилик Институтунун профессору, сијаси игтисада вә кәнд тәсәррүфатынын игтисадијјатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. В. И. Ленин өз әсәрләриндә Сквортсовун буржуа бахышларыны дәфәләрлә тәнгид етмишдир. Сквортсовун башлыча әсәрләри: «Бухар нәглијјатынын кәнд тәсәррүфатына тә'сири» (1890), «Игтисади етүдләр» (1894), «Сијаси игтисадын әсаслары» (1898) вә с. —*23, 42.*

Сквортсов, П. И. — статистикачы, «легал марксист», өз әсәрләрини XIX әсрин 80-чи вә 90-чы илләриндә «Јуридически Вестник» вә «Научное Обозрение» журналларында чап етдирмишдир.

«Научное Обозрение» журналының 1899-чу ил 12-чи №-синдә дәрч едилмиш «Әмтәә фетишизми» мәгаләсиндә В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны дүшмәнчилик руһунда тәнгид етмишдир. Ресензија В. И. Ленинин «Гејри-тәнгидин тәнгид» адлы чаваб мәгаләсиндә алт-үст едилмиш вә тәкзиб олунмушдур (бах: бу чилд, сәһ. 647—674).—*89, 649, 651—661, 663—672.*

Смирнов, А. — «Павлово вә Ворсма, Нижни Новгород губернијасының полад-чилинкәрлик иши илә мәшһур олан кәндләри» (1864) әсәринин мүәллифи.—*360, 441, 461, 577.*

Смит (Smith), *Адам* (1723—1790) — инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисады мәктәбинин көркәмли нүмајәндәси. «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат» адлы әсәриндә (1776) илк дәфә олараг о, һәр һансы истеһсал саһәсиндә сәрф едилән һәр бир әмәји дәјәрин мәнбәји е'лан етмишдир. Бу мүддәаны әсас тутуб белә чох мүһүм бир нәтичәјә кәлмишди ки, фәһләнин әмәк һаггы онун мәһсулунун бир һиссәсиндир вә онун јашајыш васитәләринин дәјәри илә мүәјјән олунур, капиталистләрин вә торпаг саһибләринин дә кәлирләринин мәнбәји фәһләләрин әмәјидир. Смит илк дәфә олараг көстәрмишди ки, капитализм чәмијјәти үч синифдән: фәһләләрдән, капиталистләрдән вә торпаг саһибләриндән ибарәтдир. Лакин буржуа дүнјакөрүшү үзүндән мәһдуд олан Смит бу чәмијјәтдә синфи мүбаризәнин мөвчудлуғуну инкар едирди. К. Маркс вә В. И. Ленин сијаси игтисадын инкишафында Смитин бөјүк хидмәтләрини гејд етмәклә бәрабәр, онун бахышларының буржуа мәһдудлуғуну, зиддијјәтли вә јанлыш олдуғуну да көстәрмишләр. Әмтәәнин дәјәрини онда олан иш вахты илә дүзкүн мүәјјән етмәји Смит әмәјин өз дәјәри илә гарышдырырды. Капитализмдә дәјәрин јалныз кәлирләрдән — әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан әмәлә кәлдијини иддиа едәрәк, әмтәә истеһсалы заманы ишләдилмиш сабит капиталын дәјәрини јанлыш олараг бир кәнара атырды. Смитин сәһв мүддәаларындан вулгар буржуа игтисадчылары капитализмин идеоложи мүдафиәси мәгсәди илә истифадә етмишдиләр.—*34—39, 50, 52, 53, 60, 328, 627.*

Сорокинләр — тачирләр, 1861-чи илдәк тәһкимли кәндли олмуш, зәркәрлик пешәси илә варланмышлар. Кострома губерниjасының Красноје кәндиндәки мүәссисәләрдән әлавә онларын 80-чи илләрдә 2500 десјатин торпағы олан бир нечә маликанәси. Һабелә Петербургда тичарәт мүәссисәси вар иди.—*448.*

Стары маслодел — «Северны Крај» (Јарославл) гәзетинин 1899-чу ил 25 ијул (6 август) тарихли 223-чү №-синдә дәрч едилмиш «Јағ истеһсалының гаранлыг чәһәтләри нәдәдир вә бунлардан нә кими чыхыш јолу вардыр» адлы мәгаләнин мүәллифинин тәхәллүсү. (Тәхәллүсү ачмаг мүмкүн олмамышдыр.) —*297.*

Стебут, И. А. (1833—1923) — профессор, көркәмли рус агроному вә ичтимаи хадими, Горигоретск Әкинчилик Институтунда,

Петербург Университетиндә вә Петровск Кәнд Тәсәррүфаты Академијасында (инди Тимирјазев адына Москва Кәнд Тәсәррүфаты Академијасы) кафедра мүдири олмушдур. 1898-чи илдән торпаг вә дөвләт әмлаклары назирлији елми комитәсинин сәдри. «Русское Селское Хозјајство» журналынын тәшкилатчысы вә редакторларындан бири. Кәнд тәсәррүфатына дајр чохлу әсәри вардыр. — *23, 181, 216.*

Столыпин, П. А. (1862—1911) — ири мүлкәдар, 1906-чы илдән 1911-чи илә дәк Русија назирләр шурасынын сәдри вә дахили ишләр назири, 1911-чи илдә Кијевдә есер Богров тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Ингилаби һәрәкаты боғмаг үчүн е'дам чәзасынын кениш тәтбиги илә башланан ән амансыз сијаси иртича дөврү (1907—1910-чу илләрин «Столыпин иртичасы») онун ады илә бағлыдыр. 1907-чи илдә онун тәклифи илә чар II Дөвләт думасыны бурахмыш вә нјунун 3-дә јени сечки гануну вермишдн; һәмин гануну Думада әксингилабн әксәријјәти тә'мин етмишдн. Столыпин чар мүтләгијјәтинин кәнддә дајағы олмаг е'тибары илә мөһкәм голчомаг тәсәррүфатлары јаратмаг мәгсәдн илә аграр ислаһаты кечирмишдир. Лакин буржуазнјанын вә мүлкәдарларын хејринә јухарыдан бә'зн ислаһатлар кечирилмәсн јолу илә, мүтләгијјәтн сахламагла буржуа-мүлкәдар гурулушуну мөһкәмләтмәк үчүн онуи көстәрдијн чәһд тамамилә пуча чыхды. —*16.*

Столпјански, Н. П. (1844-чү илдә анадан олмушдур) — мүхтәлиф мәктәбләрдә тарих вә чоғрафија мүәллими, 1860-чы илләрдә базар күнү мәктәбләринин тәшкилатчыларындан бири олмушдур. Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын тапшырығы илә 80-чи илләрдә Јарославл губерниjасынын Ростов гәзасында Поречје-Рыбны кәндинин кустар пешәләрини сијаһыја алмышдыр. Бу тәдгигатын материаллары Комиссијанын «Әсәрләри»нин XIV бурахылышында дәрч едилмишдир. —*324.*

Строкин, И. А. — «Псков губернијасында кәтанчылыг» (Петербург, 1882) әсәринин мүәллифи. —*300, 302.*

Струве, П. В. (1870—1944) — рус буржуа игтисадчысы, публисист; 90-чы илләрдә «легал марксизмин» көркәмли нүмајәндәси, сонра исә «марксизмин тәнгидчиләриндән» бири олмушдур. В. И. Ленин Струвени «ханнлнјин бөјүк устасы» адландырмышды (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 509). Струве һәлә «Русијанын игтисади инкишафы мәсәләсиндә даир тәнгиди гејдләр» адлы илк әсәриндә (1894) халгчылыгы тәнгид едәрәк, К. Марксын игтисади вә фәлсәфи тә'лимини «әлавәләрлә» вә «тәнгидлә» чыхыш едирди, вулгар буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләри илә һәмрә'j олур, малтусчулуғу тәблиғ едирди. 900-чү илләрин әввәлләриндә Струве марксизм вә соснал-демократија илә әлагәсини гәти кәсмиш, либерал-буржуа «Освобожденије» журналынын (1902—1905) редактору вә либерал-монархист «Азадлыг иттифагы»нын (1904—1905) нәзәријјәчиләриндән вә тәшкилатчыларындан

бири олмушдур. 1905-чи илдә кадетләр партијасы јарандығы замандан е'тибарән онун МК үзвү олмушдур. 1905—1907-чи илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра Струве гаракүрүнчү милләтчилик мөвгејинә јуварланмышды; 1914—1918-чи илләрдәки биринчи дүнја мүһарибәси башландыгда Русија империјализминин тәчавүзкар идеологларындан бири олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Струве Совет һакимијјәтинин гәддар дүшмәни, әксингилабчы Врангел һөкүмәтинин үзвү, аг мүһачир олмушдур. Струвенин бахышлары В. И. Ленинин бир сыра әсәрләриндә тәнгид едилмишдир.—*16, 30, 94, 217, 221, 298, 300, 490, 586, 674.*

Т

Тезјаков, Н. И. (1859—1925) — көркәмли тиббә хадими, 1884-чү илдә Казан университетини битирмиш вә Херсон, Саратов земстволарында вә башга земстволарда санитар һәкими ишләмишдир. Кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әмәк вә мәишәтинин санитарија шәранти мәсәләләринә даир чохлу тәдгигатын мүәллифи. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра совет сәһијјәсинин фәал хадими; 1920-чи илдән Халг Сәһијјә Комиссарлығында ишләмишдир. В. И. Ленин Тезјаковун «Херсон губернијасында кәнд тәсәррүфаты фәһләләри вә онлар үчүн санитарија нәзарәтинин тәшкили» китабына (1896) мүсбәт гијмәт вермиш, ејни заманда бу китабын халгчылыг характери дашыјан бә'зи сәһвләрини көстәрмишдир.— *236, 240, 242, 244—246, 249, 251, 254, 255, 259, 260, 262, 263, 273.*

Терентјев, И. М. — фабрикчи, 1866-чы илдә Шуја шәһәриндә јарадылмыш миткалтохума фабрикинин саһиби, 90-чы илләрдә фабрикдә 1160 фәһлә ишләјирди, истеһсал мәбләғи исә 1,8 милјон маната чатырды.—*503.*

Тилло, А. А. (1849-чу илдә анадан олмушдур) — Кострома губернијасында кустар пешәләрин тәдгигатчысы. 1875-чи илдәк Оренбургун баш валиси јанында хидмәт етмишдир; 1875-чи илдән Кострома губернија идарәсиндә мүшавир олмушдур. Онун јазылары «Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»ндә дәрч едилмишдир, IX, XIV, XV вә башга чилдләр.— *448, 477.*

Тимирјазев, Д. А. (1837—1903) — рус статистикачысы, узун мүддәт «Малијјә Назирлији салнамәси»нин вә «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли» журналынын редактору олмуш, мүхтәлиф статистика ишләринә рәһбәрлик етмишдир. 1894-чү илдән дөвләт әмлаклары назирлијинин кәнд тәсәррүфаты иғтисадијјаты вә статистика шө'бәсинин мүдири олмушдур; Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын тәркибиндә иди; Рус Чоғрафија Чәмијјәтинин үзвү; Азад Игтисад Чәмијјәтинин мүхбир үзвү. Сәнаје статистикасына даир чохлу әсәрин мүәллифи.—*486, 488.*

Трирогов, В. Г. — статистикачы, Саратов губерниja статистика комитәси сәдринин көмәкчиси, «Ичма вә верки» китабынын (1882) мүәллифи. —*135, 159, 269.*

Туган-Барановски, М. И. (1865—1919) — рус буржуа игтисадчысы, 90-чы илләрдә «легал марксизмин» көркәмли нүмajәндәси, «Новоје Слово» (1897), «Начало» (1899) журналларынын вә с. әмәкдашы олмушдур; Марксы тәнгид едирди. Биринчи рус буржуа-демократик ингилабы дөврүндә кадетләр партиjасынын үзвү. Октjабр сосиалист ингилабындан сонра Украjнада әксингилабын фәал хадими, Украjна буржуа мәркәзи радасынын малиjjә назири олмушдур. Туган-Барановскинин 90-чы илләрдәки әсас әсәрләри: «Мүасир Инкилтәрәдә сәнаје бөһранлары, бунларын сәбәбләри вә халгын һәjатына тә'сири» (1894), «Рус фабрики кечмишдә вә индн», I чилд, (1898) вә с. — *30, 39, 42, 48, 221, 361, 489, 493, 501, 502, 529, 551, 574, 579, 674.*

У

Уваров, М. С. — «Вестник Общественноj Киkиjены, Судебноj и Практическоj Медисины» журналынын 1896-чы ил ијул нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Кәнар пешәнин Русиjанын санитариja вәзиjjәтинә тә'сири» мәгаләсинин мүәллифи. —*608.*

Успенски, Г. И. (1843—1902) — көркәмли рус jазычысы вә публисисти, ингилабчы демократ. «Современник» вә «Отечественныје Записки» журналларында әмәкдашлыг етмишдир. Илк дәфә мәтбуатда 1862-чи илдә «Идиллиja» һекаjәси илә чыхыш етмиш, 1865-чи илдә «Современник» журналынын әмәкдашы, һәмин журнал бағландыгдан сонра исә «Отечественныје Записки» журналынын даими әмәкдашы олмушдур. Өз әсәрләриндә шәһәр jохсулларынын вә кәндлиләрин әзаб-әзиjjәтини вә һүгугсузлуғуну, мүлкәдарлар вә буржуа jыртычылары тәрәфиндән истисмар олунан халгын кәдәрини вә еһтиjачларыны бөjүк усталыгла тәсвир етмишдир. Өз халгчы бахышларына бахмajараг, кәнддә капиталист мүнасибәтләринин инкишафыны, инманын дағылмасыны реалистчәсинә әкс етдирмишдир. В. И. Ленин Успенскини jүксәк гиjмәтләндирмиш, ону «кәндлн һәjатыны тәсвнр едән ән jахшы jазычылардан» бири һесаб етмиш, өз әсәрләриндә тез-тез онун jарадычылығына истинад етмишдир. —*327, 631.*

Ф

Фалтс-Фејн — Таврида губернијасында торпаг сahиби, 200.000 десjатинә гәдәр торпағы вар иди. —*235, 272.*

Фејнберг, Л. Б. — Һәким, «Харков губернијасынын чугундур плантасијаларыны санитарија чәһәтдән тәдгиг етмәк лүзүму һаггында» мә'рузәнин мүәллифи; мә'рузә «Харков губернијасына аид тибби хәбәрләр»ин 1899-чу ил сентјабр нөмрәсиндә чап едилмишдир. —*310.*

Флеровски, И. (Берви, В. В.) (1829—1918) — рус игтисадчысы вә сосиологу, рус утопик сосиализминин нүмајәндәләриндән бири, халгчылара јахын иди. Ингилаби фәалијјәт үстүндә 60-чы вә 70-чи илләрдә нисбати гајдада сүркүн едилмиш вә 1862-чи илдән 1895-чи илә дәк полисин нәзарәти алтында олмушдур. Онун «Русијада фәһлә синфинин вәзијјәти» китабыны (1869) К. Маркс јүксәк гијмәтләндирәрәк јазмышды ки, «бу, Русијанын игтисади вәзијјәти һаггында һәгигәтин дејилдији илк китабдыр» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар, 1955, сәһ. 241) — *249, 609.*

Фокинләр — Иваново-Вознесенск фабрикчиләри, чит фабрикләриниш оә ағардычы фабрикләрин саһибләри. Әл әмәјинин тәтбиг едилдији илк мүәссисә 1838-чи илдә јарадылмышдыр. 90-чы илләрдә фабрикләрдә 500-дән чох фәһлә ишләдирди, истеһсал мәбләғи 2,2 милјон маната чатырды. 1909-чу илә дәк фәһләләрин сајы 922 нәфәрә, истеһсал мәбләғи исә 4,5 милјон маната чатмышдыр.— *577.*

Форкад (Forcade), *Ежен* (1820—1869) — франсыз игтисадчысы вә публисисти, Марксын вердији характеристикаја көрә вулгар игтисадчы иди (бах: «Капитал», III чилд, 49-чу фәсил). —*51.*

Фортунатов, А. Ф. (1856—1925) — профессор, халгчы мәсләкли мәшһур рус статистикачысы. Кәнд тәсәррүфаты игтисадијјатына вә статистикасына даир чохлу әсәрин мүәллифи. 80-чи илләрдә Москва, Самара вә Тамбов губернијаларынын статистик сијаһијаламаларында иштирак етмишдир; Москва Һүгуг чәмијјәти статистика шө'бәсинин хадимидир. 1885-чи илдән 1924-чү илә дәк мүхтәлиф али мәктәбләрдә статистикадан дәрс демишдир. —*101, 268.*

Х

Хабаров — Нижни Новгород губернијасы Ворсма кәндинин устасы. —*577.*

Харизоменов, С. А. (1854—1917) — көркәмли рус земство статистикачысы, игтисадчы. XIX әсрин 70-чи илләриндә халгчыларын «Землја и волја» тәшкилатынын үзвү олмуш, онун парчаланмасындан сонра «Чјорны передел»ә гошулмушдур; 1880-чи илдә ингилаби һәрәкатдан узаглашыб статистика илә мәшғул олмаға башламышдыр. Харизоменов Владимир губернијасынын кустар

пешәләрини тәдгиг етмиш, Таврида губернијасынын һәјәтбәһәјәт тәдгиги саһәсиндә чалышмыш, Саратов, Тула, Твер губернијаларында земство статистика тәдгигатларына рәһбәрлик етмишдир. «Русскаја Мысл» вә «Јуридически Вестник» журналларында игтисадијјат мәсәләләриндә даир бир сыра мәгаләләр јазмышдыр. «Владимир губернијасында пешәләр» онун ән мүһүм әсәридир; В. И. Ленин бу әсәрә «Русијада капитализмин инкишафы» китабында тез-тез истинад едир. — *90, 394, 396, 412, 455, 458, 461, 471, 476, 479, 582.*

Хатисов, К. — «Загафгазија өлкәсиндә кустар пешәләр. 1891-чи илә аид һесабат» мәгаләсинин мүәллифи; мәгалә «Русијада кустар сәнајеја аид һесабат вә тәдгигләр»ин II чилдиндә (С.-Петербург, 1894) чап едилмишдир. —*630.*

Хәоров, М. М. (1868-чи илдә вәфат етмишдир) — маһир Павлово гыфылчысы, чох хырда, 3 миллиметрлик халта гыфыллары гајырмагла шөһрәт газанмышды. —*457.*

Хлјустин, П. И. (1856-чы илдә анадан олмушдур) — Орјол губернијасы Кромској гәзасының (Студенетс волостунун Высокоје кәнди) торпаг саһиби-задәкан. Онун капиталист типли тәсәррүфаты «Орјол губернијасына аид статистика мә'луматы мәчмуәси»ндә тәсвир едилмишдир, IV чилд, 11 бурахылыш, 1892, сәһ. 138—146. —*338.*

һ

Һејне (Heine), *Һенрих* (1797—1856) — бөјүк алман шаири вә јазычысы, XIX әсрин ән көркәмли ингилабчы шаирләриндән бири. Феодал-јункер иртичасы, алман милләтчилији вә мешшанлығы әлејһинә чыхыш едирди, буна көрә дә оиу Маркс вә Енкелс јүксәк гијмәтләндирирдиләр; Марксла шәхсән танышлығы вә јазышмасы шаирин сијаси инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Бүтүн зиддијјәтләриндә бахмајараг Һејне өз дөврүнүн елә габагчыл зәкаларындан иди ки, онлар өзләринин ингилаби вәтәнпәрвәрлији, иртичаја дәрин вә күчлү нифрәти сајәсиндә фәһлә синфинин тарихи ролуну дәрк етмәјә лап јахынлашмышдылар. —*15.*

Һелд (Held), *Адолф* (1844—1880) — алман буржуа игтисадчысы, профессор, сијаси игтисадда тарих мәктәбинин давамчысы, «Сосиал сијасәт иттифагы»нын фәал үзвү вә катибн; «Катедер-сосиалистләр» — марксизмин әлејһдарлары, ичтимаи ислаһатларын, синфи сүлһүн вә капитализм гурулушуну әбәдиләшдирмәјин тәрәфдарлары һәмин иттифагын әтрафында топлашмышдылар. — *585.*

Һеркнер (Herkner), *Һенрих* (1863—1932) — алман буржуа игтисадчысы, профессор, «Сосиал сијасәт иттифагы» презндентинин мүавини. —*53.*

Гунтер (Gunter), *Сади* (Штаудингер, Ф.) — алман сосиал-демократијасынын органы «Die Neue Zeit» журналынын әмәкдашы, «Научное Обозрение» журналынын 1900-чү ил октјабр нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Тарихн материализм вә әмәли идеализм» мәгаләсинин мүәллифи; сонралар тәфтишчи олмушдур. — *673.*

Ч

Чаславски, В. И. (1834—1878) — статистикачы, дөвләт әмлаклары назирлији статистика шө'бәсинин редактору, Азад Игтисад Чәмијјәтинин вә Чоғрафија Чәмијјәтинин Русијада тахыл тичарәтини вә мәһсулдарлығы тәдгиг едән експедисијасында иштирак етмишдир. «Кәндлиләрин көчмәси илә әлагәдар олараг экинчилшкдә кәскин пешәләр» әсәринин мүәллифи; «Дөвләт биликләри мәчмуәси»ндә чап едилмишдир, II чилд, 1875. —*249, 250, 608.*

Черненков, Н. Н. (1863-чү илдә анадан олмушдур) — статистикачы, Орјол, Москва, Саратов вә Твер земстволарында хидмәт етмишдир; кадет партијасынын аграр комиссијасында иштирак етмишдир. 1905-чи илдә нәшр олунмуш «Кәндли тәсәрруфатының характеристикасына даир» адлы әсәриндә В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабы барәсиндә бир нечә полемик мүлаһизә ирәли сүрмүшдүр. В. И. Ленин она өз китабының икинчи нәшриндә II фәслин XI §-на кичик әлавә илә чаваб вермишдир. — *149.*

Чернышевски, Н. Г. (1828—1889) — бөјүк рус ингилабчы демократы, алим, јазычы, әдәби тәнгидчи; рус сосиал-демократијасынын көркәмли сәләфләриндән бири. Чернышевски Русијада 60-чы илләрдәки ингилаби демократик һәрәкатын идеја илһамчысы вә рәһбәри олмушдур. Утопист сосиалист олдуғуна көрә Чернышевски кәндли ичмасы васитәси илә сосиализмә кечмәји мүмкүн һесаб едирди, лакин ејни замаида ингилабчы демократ олдуғуна көрә «өз дөврүнүн бүтүн сијаси һадисәләринә ингилаби рујда тә'сир көстәрмәји бачарырды, кәндли ингилабы идејасыны, бүтүн көһнә һакимијјәти јыхмаг уғрунда күтләләрин мүбаризәси идејасыны — сензура манеәләри вә сәдләри арасындан кечирәрәк, — јајырды» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 109—110). Онун редактә етдији «Современник» журналы Русијанын ингилабчы гүввәләринин сәси иди. Чернышевски 1861-чи ил «кәндли» ислаһатынын тәһкимчилик характерини гәзәблә ифша едир, кәндлиләри үсјана чағырырды. 1862-чи илдә о, чар һөкумәти тәрәфиндән һәбсә алыныб Петропавловск галасына салынмыш вә ики илә јахын орада галмыш, сонра исә једди иллија каторга чәзасына вә өмүрлүк Сибирдә јашамаға мәһкум едилмишди. Јалныз гоча јашларында Чернышевски сүркүндән азад олунмушду. Өмрүнүн сонунадәк о, ичтимаи бәрабәрсизлијә

гаршы, сијаси вә игтисади зулмун бүтүн тәзаһүрләринә гаршы аловлу мүбариз олараг галмышдыр.

Рус материалист фәлсәфәсини инкишаф етдирмәк саһәсиндә Чернышевскинин хидмәтләри чох бөјүкдүр. Онун фәлсәфи бахышлары Марксдан әввәлки бүтүн материалист фәлсәфәнин зирвәси иди. Чернышевскинин материализми ингилаби, тә'сирли характер дашыјырды. Чернышевски мүхтәлиф идеалист нәзәријјәләри кәскин тәнгид едир вә Һекел диалектикасыны материалист рүһда ишләјиб дәјишмәјә чалышырды. Сијаси игтисад, естетика, тарих саһәсиндә Чернышевски керчәклијин өјрәнилмәсинә диалектик мүнасибәт нүмунәләри көстәрмишди. Чернышевскинин әсәрләрини өјрәнән К. Маркс бунлары чох јүксәк гијмәтләндирмиш вә Чернышевскини бөјүк рус алими адландырмышдыр. Ленин Чернышевски һаггында јазырды ки, о, «јеканә вә һәгигәтән бөјүк рус јазычысыдыр ки, 50-чи илләрдән 88-чи илә гәдәр мүкәммәл фәлсәфи материализм сәвијјәсиндә гала... билмишдир. Лакин Чернышевски рус һәјатынын керилији үзүндән Марксын вә Енкелсин диалектик материализми дәрәчәсинә јүксәлә билмәмишдир, даһа доғрусу, јүксәлә билмәзди» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 14-чү чилд, сәһ. 378).

Чернышевскинин гәләминдән фәлсәфә, сијаси игтисад, тарих, етика, естетика саһәләринә аид там бир сыра парлаг әсәрләр чыхмышдыр. Онун әдәби тәнгид саһәсиндәки әсәрләри рус әдәбијјаты вә ичтимаи фикринин инкишафына чох бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Русијада вә харичдә ингилабчыларын бир нечә нәсли Чернышевскинин «Нә етмәли?» романындан (1863) тәрбијә алмышдыр. —*652.*

Чернјајев, В. В. (1844—1892) — дөвләт әмлаклары назирлијинин мә'муру, «Русијанын кәнд вә мешә тәсәрруфаты»нда (1893) чап едилмиш вә «Әкинчилик аләт вә машынлары, онларын јајылмасы вә гајрылмасы» вә «Русија сәнајесинин тарихи-статистика ичмалы»нын 1883-чү илдәки I чилдиндә вә 1886-чы илдәки II чилдиндә чап едилмиш «Кәнд тәсәрруфаты машынгајырмасы» мәгаләләринин мүәллифи. —*229, 247.*

Чомерс (Chalmers), *Томас* (һәм дә Чалмерс) (1780—1847) — инкилис игтисадчысы, кешиш. Маркс ону «протестант архикеши», «фанатик малтусчулардан бири» адландырмышдыр. 1832-чи илдә «On political economy in connexion with the moral state and prospects of society» («Һәмијјәтин мә'нәви вәзијјәти вә мә'нәви перспективләри илә әлагәдар олараг сијаси игтисад һаггында») китабыны бурахмышдыр. Марксын «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» әсәринин I чилдинин сон бир нечә сәһифәси, һабелә «Капитал»ын I чилдиндә ајры-ајры јерләр бу китабын тәнгидинә һәср едилмишдир. —*39.*

Чулковлар — тачирләр, 1861-чи илдәки Кострома губернијасы Красноје кәндинин тәһкимли кәндлиләри; зәркәрлик пешәси илә варланмышлар.—*448.*

Чупров, А. И. (1842—1908) — игтисадчы профессор, либерал. Москва һүгуг чәмијјәти статистика шө'бәсинин сәдри олмушдур.

Дәмир јолу тәсәрруфатына вә аграр мәсәләсинә даир чохлу әсәрин мүәллифи. «Мәһсулларын вә тахыл гијмәтләринин Русија халг тәсәрруфатынын бә'зи шөбәләринә тә'сири» (1897) адлы либерал-халгчы мәчмуәсинин редактору вә бу мәчмуәнин мәгаләләриндән бириниң мүәллифи. Чупровун аграр әсәрләри В. И. Ленин тәрәфиндән кәскин тәнгид едилмишдир. — *221, 332.*

Ч

Чорч (George), *Һенри* (1839—1897) — Америка хырда буржуа игтисадчысы вә публисисти. О иддиа едирди ки, халгын јохсуллуғунун әсас сәбәби торпаг рентасыдыр, халгын торпагдан мәһрум олмасыдыр. О, әмәклә капитал арасында антагонизми инкар едир, капитал үчүн мәнфәәти тәбиәтин тәбии гануну сајырды. Бүтүн торпағын буржуа дөвләти тәрәфиндән миллиләшдирилмәси (хүсуси торпаг саһиблији лағв едилмәдән) уғрунда чыхыш едирди. В. И. Ленин Чорчу «торпағын буржуа миллиләшдиричиси» адландырмышдыр. Марксын Зорҝеја 1881-чи ил тарихли мәктубунда, «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәринин Америка нәшринә Ф. Енкелсин мүгәддимәсиндә Чорчун характеристикасына бах (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, I һиссә, сәһ. 286—287). — *197.*

Ш

Шаховској, Н. В. (1856—1906) — Петербург сензур комитәсинин сәдри, Баш мәтбуат ишләри идарәсинин рәиси, кнјаз. «Кәнд тәсәрруфатында кәнар пешәләр» (Москва, 1896), «Кәндлиләрин әкинчиликдән кәнар пешәләрә кетмәси» (Петербург, 1903) китабларынын мүәллифи. Икинчи китаба әлавә етдији мәнбәләр сијаһысында В. Илјинин «Русијада капитализмин инкишафы» әсәрини көстәрир. — *235, 249—251, 254, 256, 257, 262, 272.*

Шербачов, В. С. — әкинчилик департаментинин сәрәнчамы илә 1894-чү илдә нәшр едилмиш «Русијада түтүнчүлүк истеһсалы»нын мүәллифи. — *319.*

Шербина, Ф. А. (1849—1936) — земство статистикачысы, халгчы. 1884—1903-чү илләрдә Воронеж земство статистика шө'бәсинин мүдири олмушдур. 1907-чи илдә халг сосиалистләри партијасындан II Дөвләт думасынын үзвү ели. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра харичә мүһаҹирәт етмишдир. Бир сыра статистика әсәрләрини, о чүмләдән «Острогож гәзасында кәндли тәсәрруфаты» (1887), «Воронеж губернијасынын 12 гәзасына аид үмуми мәчмуә» (1897), «Кәндли бүдчәләри вә онларын мәһсулларындан вә тахыл гијмәтләриндән асылылығы» (1897) адлы әсәрләри тәртиб етмиш вә өзүнүн редакторлуғу илә нәшр етдирмиш-

дир. В. И. Ленин статистика мә'луматының мүәллиф тәрәфиндән тәһлилинин јанлыш, керчәклији тәһриф едән методларыны кәскин тәнгид етмишдир. —*151, 173, 174.*

Шереметјевләр — граф аиләси илә бир мәншәдән олан задәкан аиләси; 60-чы илләрә јахын бу аиләнин ашағыдакы сәнаје кәндләри вар иди: Нижни Новгород губернијасы Горбатов гәзасының Богородскоје кәнди—2590 нәфәр тәһкимли кәндли; Нижни Новгород губернијасы Василск гәзасының Јурино кәнди — 1034 нәфәр кәндли вә с. —*427.*

Шереметјевләр — ән гәдим бојар нәсилләриндән биринә мәнсуб олан ири торпаг саһибләри, фелдмаршал Б. П. Шереметјевин нәсли. 1861-чи илә дәк 1 милјон десјатинә гәдәр торпаглары вә 200 мин дән чох тәһкимли кәндлиләри вар иди. Чар мүтләгијјәтинин сонунадәк ики әср әрзиндә Шереметјевләр сарајда вә һөкумәтдә јүксәк вәзифәләр тутмушлар. —*488.*

Шишмарјов, Д. И. — «Нижни Новгород вә Шуја-Иваново дәмир јоллары әтрафында сәнаје нин гыса очерки» китабының (1892) мүәллифи. — *577.*

Шмидт гардашлары — Ковно губернијасының фабрикчиләри. Фирма 90-чы илләрдә «Шмидт гардашларының «Вестфалија заводу» алман ширкәти»; 900-чү илләрдә «Метал заводларының Ковно сәһмдар чәмијјәти» адланырды. Завод 1879-чу илдә јарадылмышды вә гыфыл, мисмар, бел вә башга дәмир мә'мулаты бурахырды. 90-чы илләрдә заводда 600-ә гәдәр фәһлә, 900-чү илләрдә тәгрибән 1200 фәһлә ишләјирди. —*444.*

Штаммлер (Stammler), *Рудолф* (1856—1939) — профессор, алман һүгугчусу вә философу, јени кантчы. Буржуа чәмијјәтини идеализә едәрәк, марксизми тәнгид етмиш, сијаси игтисадда «ичтимаи мәктәбә» бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Милләтин бирлији һаггында онун тә'лими сонралар фашизмин нәзәри әсасларындан бири олмушдур. В. И. Ленин Штаммлерин нәзәри бахышларыны мәзмундан әсәр-әламәт олмајан схоластика кими, онун марксизмә гаршы тәнгиди һүчумларыны исә ән ади бир һүгугчунун, сөзүн ән пис мә'насында ән ади бир һүгугчунун «сәрсәм» «мүһакимәләрининн» нүмунәси кими сәчијјәләндирмишдир (бах: Ленин мәчмуәси, IV китаб, сәһ. 33). —*673, 674.*

В. И. ЛЕНИНИН «РУСИЈАДА КАПИТАЛИЗМИН ИНКИШАФЫ» КИТАБЫ ҮЗӘРИНДӘ ИШЛӘМӘСИ ТАРИХЛӘРИ

1896

Јанвар, 2 (14). Ленин Петербург һәбсханасындан А. К. Чеботарјоваја көндәрдији мәктубда әсәр јазмаг нијјәтиндә олдуғуну билдирир, тәдгигатын планыны шәрһ едир вә өзүнүн тәртиб етдији сијаһыдакы китаблары һәбсханаја көндәрмәји хаһиш едир.

Јанварын әввәли. Ленин һәбсханада «Русијада капитализмин инкишафы» китабы үзәриндә сә'јлә ишләмәјә башлајыр.

Јанвар, 16 (28). Ленин бачысы А. И. Улјанова-Јелизароваја мәктубунда земство мәчмуәләрини (Твер, Нижни Новгород, Саратов мәчмуәләрини) топламағы вә «Һәрби статистика мәчмуәси» вә Јекун мәчмуәси илә бирликдә онлары һәбсхананын анбарына кәтирмәји хаһиш едир; јазыр ки, бурадан о өз иши үчүн китаблары ала биләр.

Јанвар 1896 — феврал 1897-чи ил. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабы үзәриндә ишләмәк үчүн лазым олан китаблары һәфтәдә ики дәфә (чәршәнбә вә шәнбә күнләри) һәбсханада алыр; китаблары она бачысы А. И. Улјанова-Јелизарова Азад Игтисад Чәмијјәтинин, Елмләр Академијасынын китабханаларындан вә Петербургун башга елми китабханаларындан кәтирирди.

1897

Феврал, 17—мај, 8 (март, 1—мај, 20). Ленин Шәрги Сибирә сүрүнә кедәркән јолда «Русијада капитализмин инкишафы» әсәри үзәриндә ишләмәкдә давам едир.

Март, 9—апрел, 30 (март, 21—май, 12). Ленин Краснојарск шәһәриндә оларкән тачир Г. В. Јудинин китабханасындакы китаблардан истифадә едәрәк Русијанын игтисади инкишафы мәсәләләри үзәриндә ишләјир. Хүсусән Ленин Д. А. Тимирјазевин тәртиб етдији «Фабрик вә заводларын ад сијаһысы дахил олмагла Авропа Русијасынын фабрик-завод сәнајесинин ән башлыча саһәләрнинн статистика атласы»-ның биринчи ики бурахылышы үзәриндә ишләјир.

Март, 10 (22). Ленин Краснојарскдан Москваја бачысы Марија Илиничнаја јаздығы мәктубда билдирир ки, «Русијада капитализмин инкишафы» китабы үзәриндә ишләмәк үчүн Румјантсев китабханасының (инди В. И. Ленин адына ССРИ Дөвләт китабханасы) мүхтәлиф китабларындан лазыми чыхарышлар етмәк барәдә онун тәклифиндән истифадә едәчәкдир.

Март, 16 (28). Ленин анасы М. А. Улјановаја мәктубунда билдирир ки, «гыса мүддәт үчүн көтүрдүјү китаблары» јолда нәзәрдән кечирмишдир вә Краснојарскдан кери көндәрмәк ниҗҗәтиндәдир.

Март, 26 (апрел, 7). Ленин Краснојарскдан Москваја М. А. Улјановаја јаздығы мәктубда бачысы Анна Илиничнадан хаһиш едир ки, ишләмәк үчүн лазым олан китабları, она көндәрдији сијаһы үзрә тапсын.

Апрел, 5 (17). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда хаһиш едир ки, ишләмәк үчүн лазым олан китабларын көндәрилмәсини сүр'әтләндирсин.

Апрел, 17 (29). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда билдирир ки, өз иши үчүн статистикаја данр бир нечә китаб тапмышдыр. Ејни заманда онун китабларыны Краснојарска көндәрмәји хаһиш едир.

Ленин бачысы Анна Илиничнаја мәктубунда «Русијада капитализмин инкишафы» китабы үзәриндә ишләмәкдән өтрү лазым олан статистика мәлумуәләрини вә башга мәнбәләри онун үчүн алмағы хаһиш едир.

Мај, 8 (20) — декабр. Јенисеј губернијасы Минусинск маһалынын Шушенскоје кәндиндә сүркүндә оларкән Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны һазырламаг сәһәсиндә ишини давам етдирир.

Мај, 18 (30). Ленин Шушенскоје кәндиндән Москваја бачысы Марија Илиничнаја көндәрдији мәктубда «Русијада капитализмин инкишафы» китабы үзәриндә ишләмәк үчүн Румјантсев китабханасының китабларындан Марија Илиничнаның етдији лазыми чыхарышлары алдығыны билдирир вә она китабларын каталогларыны, «хүсусән букинистләрин каталогларыны вә хүсусән харичи каталоглары» көндәрмәји хаһиш едир.

Мај, 25 (ијун, 6). Ленин Анна Илиничнаја мәктубунда онун үчүн бә'зи журнал вә гәзетләри јаздырмағы, һабелә бандеролла бир сыра китаблар, букинистләрдән, китабханалардан, китаб мағазаларындан вә саирәдән даһа чох каталог көндәрмәји хаһиш едир.

Ленин Анна Илиничнадан сорушур: Москва шәһәриндә елә бир ичтимаи китабхапаја (университетин китабхапасына вә ја Москва һүгуг чәмијјәтинин китабханасына) јол тапа билмишдирми ки, орадан икн ај мүддәтинә китаб көтүрмәк вә бандеролла она көндәрмәк мүмкүн олсун.

Ијун, 15 (27). Ленин М. Т. Јелизарова мәктубунда билдирир ки, она көндәрилән бир јешик китабы алмамышдыр; сорушур ки, онун үчүн һансы јени китаблар алынмышдыр.

Ијул, 1 (13). Ленин өз китаблары барәсиндә Краснојарска ики мәктуб, китаб бағламасынын һаггыны өдәмәк үчүн бир пул мәктубу көндәрир.

Август, 16 (28). Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда билдирир ки, өз бөјүк иши илә, ја'ни «Русијада капитализмин инкишафы» китабы илә аз-аз мәшғул олур.

Декабр, 10 (22). Ленин Марија Илиничнаја мәктубунда билдирир ки, она көндәрилән Вјатка губернијасы «Материаллары»нын икинчи бурахылышыны алмышдыр.

Декабр, 21 (2 јанвар 1898-чи ил). Ленин Анна Илиничнаја мәктубунда она ашағыдакы франсызча китаблары көндәрмәји хаһиш едир: K. Marx. Misère de la philosophie. 1896. Paris. Fr. Engels. La force et l'économie dans le développement social. K. Marx. Critique de la philosophie du droit de Hegel. 1895.

1898

Јанвар, 4 (16). Ленин М. Т. Јелизарова мәктубунда «Азад Игтисад Чәмијјәти әсәрләри»нин М. А. Лозинскинин 1897-чи ил декабрын 13-дә охумуш олдуғу «Кәндли торпаг мүлкијјәти вә кәндлиләрин торпагсызлашмасынын гаршысыны алмаг тәдбирләри» адлы мә'рузәси дәрч еднлән нөмрәсинн онун үчүн Шушенскоје кәндинә көндәрмәји хаһиш едир.

Јанвар, 24 (февral, 5). Ленин Шушенскоје кәндиндән анасы М. А. Улјановаја көндәрдији мәктубда онун үчүн Москвада Каблуковун «Кәнд тәсәрруфатының игтисадијјатына даир мүһазирәләр» вә В. В.-нин «Кустар сәнајесинин очеркләри» китабларыны алмағы хаһиш едир.

Февral, 7 (19). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда әлдә етмәк истәдији китабларын сијаһысыны Н. К. Крупскајаја көндәрмәји хаһиш едир ки, о, һәмин китаблары Петербургда ахтарсын. Бу сијаһыда статистика мәчмуәләри вә башга китаблар вар иди.

Февral, 14 (26). Ленин алдығы китабхана китабларыны Шушенскоједән сифаришли бандеролла Москваја Анна Илиничнаја көндәрир.

Ијун, 7 (19). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда бнлдирнр ки, бир илдән чох јол кәләи бир јешнк китабы, нәһајәт, алмышдыр.

Ијул, 15 (27). Ленин Анна Илиничнаја мәктубунда хаһиш еднр ки, «китабларын көндәрилмәсинин, керн гајтарылмасынын, мүнтәзәм әлагә сахланылмасының вә саирәнин дүрүст шәртләри һаггында» китабханаларла данышыб разылыға кәлсин.

Сентјабрын 11-и илә 25-и (сентјабрын 23-ү илә октјабрын 7-си) арасында. Краснојарск шәһәринә сәфәри заманы Ленин јерли шәһәр китабханасында вә тачир Јудинин китабханасында «Русијада капитализмин инкишафы» китабы үчүн материаллар үзәриндә ишләмәкдә давам едир.

Октјабр, 11 (23). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда билдирнр ки, өзүнүн «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын гарасыны гуртармыш вә ону гәти ишләјиб дүзәлтмәјә башламышдыр.

Нојабр, 1 (13). Ленин М. А. Улјановаја мәктубуида Анна Илиничнадан хәбәр алыр ки, Петербурга кедәндә «Русијада капитализмин инкишафы» китабының нәшри барәсиндә данышыб разылыға кәлсин, китабын әввәлинчи ики фәслини бир һәфтәдән — бир һәфтә јарымдан сонра көндәрмәк нијјәтиндәдир.

Нојабрын 7-си илә 11-и (19-у илә 23-ү) арасында. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын биринчи ики фәслини вә мүгәддимәни Шушенскоје кәндиндән Подолск шәһәринә анасынын адына көндәрир.

Елә һәмин күн Ленин Анна Илиничнаја мәктубунда хәбәр едир өјрәнсин ки, китабын нәшр олунмасыны М. И. Водовозова өһдәсинә көтүрмәздими, һәмчинин китабын һансы шәртләрлә нәшр едилмәсини истәдији вә нәзәрдә тутулан тәртибаты барәдә мә'лумат верир.

Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын 3-чү фәслини чапа һазырлајыб гуртарыр.

Нојабр, 22 (декабр, 4). Ленин Анна Илиничнаја мәктубуида «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын нәшри барәсиндә М. И. Водовозованын тәклифинә разы олдуғуну билдирир вә бачысындан хәбәр едир ки, ишин техники чәһәти вә корректуранын охунмасы барәдә наширлә данышыб разылыға кәлсин; билдирир ки, китабын 3-чү фәслинин үзү ағардылмышдыр вә бу күнләрдә о, 4-чү фәсли, јә'ни өз әсәринин јарысыны гуртарыр; үмид едир ки, һәр ики фәсли ики һәфтәјә көндәрә биләчәкдир.

Нојабр, 28 (декабр, 10) Ленин анасы М. А. Улјановаја вә гардашы Дмитри Иличә мәктубунда билдирир ки, «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын биринчи јарысыны гуртармышдыр.

Декабр, 6 (18). Ленин Анна Илиничнаја вә Марк Тимофејевич Јелизаровлара мәктубунда хәбәр едир ки, китабын нәшри мүддәтләрини М. И. Водовозовадан өјрәнсинләр; мәсләһәт көрүр ки, китабын нәшри заманы даһа јығчам шрифт сечилсин, чәдвәлләр исә петитлә чап едилсин.

Декабр, 12-дән (24-дән) әввәл. Ленин Твер губернијасы земство идарәсинин статистика шө'бәсинә мәктуб јазыб хәбәр едир

ки, јекун мәгмуәсини (XIII чилд; I бурахылыш, 1897) она көндәрсинләр.

Декабр, 12(24). Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын 3-чү вә 4-чү фәсилләрини сифаришли бандеролла Шушенскоје кәндиндән Подолск шәһәринә анасынын адына көндәрир.

Елә һәмин күн Ленин Анна Илиничнаја мәктуб јазыб хаһиш едир ки, «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын әлјазмасында ики дүзәлиш етсин.

Декабр, 20 (1 јанвар 1899-чу ил). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда хаһиш едир ки, 1898-чи ил үчүн «Москва кәнд тәсәррүфаты институту хәбәрләри»нин 2-чи китабынын 2-чи бурахылышында Н. Карышевин «Русија халг тәсәррүфаты үзрә материаллар» мәгаләсинин оттискини тапсын.

Декабр, 28 (9 јанвар 1899-чу ил). Ленин Анна Илиничнаја мәктубунда «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын 5-чи вә 6-чы фәсилләрини гуртардығыны билдирир, китабын нәшри вә корректурасы гајдасы барәсиндә көстәриш верир.

1899

Јанвар, 10 (22). Ленин китабын нәшри мәсәләси барәсиндә М. А. Улјановаја мәктуб јазыр, китабын 5-чи вә 6-чы фәсилләрини тезликлә көндәрмәк нијјәтиндә олдуғуну билдирир вә 2-чи фәслә әлавәни көндәрир.

Ленин ики дәфә, үч корректура олмасында (ахырынчысынын Москвада охунмасында) исрар едир вә хаһиш едир ки, Анна Илинична бу мәсәләләрдә билаваситә корректорла әлагә сахласын.

Јанвар, 17 (29). Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын 5-чи вә 6-чы фәсилләрини вә мүндәричатыны сифаришли бандеролла Шушенскоје кәндиндән Подолск шәһәринә анасы М. А. Улјановаја көндәрир.

Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда сорушур ки, «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны чап етмәјә башламышларсы, һәр вәрәгин чап олунмасы нә гәдәр вахт апарыр вә Анна

Илинична ахырынчы корректураны охуjурму. Ejни заманда Ленин корректураның әввәлинчи вәрәгләриндән бир нечәсини она көндәрмәjи хаһыш едир.

Јанвар, 24 (феврал, 5). Ленин Брүсселә Марија Илиничиаја көндәрдиjи мәктубда билдирир ки, «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны гуртармаг үчүн чох сүр'әтлә ишләjир.

Јанвар, 26 (феврал, 7). Ленин гардашы Дмитри Иличә мәктубунда хаһыш едир ки, о, китабын IV фәслинин икинчи параграфының әввәлиндә тапдығы сәһви иәшриjjата jетирсин.

Јанвар, 30 (феврал, 11). Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны чапа һазырлajыб гуртармышдыр.

Феврал, 3 (15). Ленин китабын 7-чи вә 8-чи фәсилләрини, онларын мүндәричатыны вә 7-чи фәслә икн әлавәни (II вә III) Шушенскоје кәндиндән Подолск шәһәринә анасы М. А. Улјанованың адына көндәрир.

Феврал, 7 (19). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда билдирир ки, кәлән почта илә китабын 7-чи фәслинә jенә кичик бир әлавә көндәрәчәкдир.

Феврал, 13 (25). Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабының 7-чи фәслинә әлавәни Шушенскоје кәндиндән Подолск шәһәринә анасының адына көндәрир.

Ленин Анна Илиничнаја мәктубунда она вә гардашына китабын нәшринә чәкдикләри зәһмәт үчүн, һабелә статистикачы В. А. Ионова статистика чәдвәлләринин корректурасы үчүн тәшәккүр едир.

Феврал, 28 (март, 12). Ленин Анна Илиничнаја мәктубунда «Русијада капитализмин инкишафы» китабының илк тәмиз вәрәгләрини алдығыны билдирир вә бу вәрәглә рдәки чап хәталарының сијаһысыны мәктуба әлавә едир.

Ленин М. Т. Јелизарова мәктуб jазыб «Русијада капитализмин инкишафы» китабына ону гејдләри барәсиндә өз фикрини билдирир.

Март, 17 (29). Ленин Анна Илиничнаја мәктубунда «Русијада капитализмин инкишафы» китабының 2-чи вә 3-чү фәсилләринин тәмиз вәрәгләрини алды-

гыны билдирир вә бу вәрәгләрдәки чап хәталарынын сијаһысыны верир. Ејни заманда Ленин мүгәддимәјә Postscriptum-у вә танышларынын сијаһысыны көндәриб хаһиш едир ки, китаб чыхан кими онлара јолласын.

Март, 24—31 (апрел, 5—12). — В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы. Ири сәнаје үчүн дахили базар әмәлә кәлмәси просеси» китабынын биринчи нәшри *Владимир Илјин* имзасы илә чапдан чыхыр.

Март. — «Начало» журналынын 3-чү №-синдә «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын 3-чү фәслинин биринчи алты параграфы «Мүасир рус әкинчилијиндә бијар тәсәррүфатынын капиталист тәсәррүфаты тәрәфиндән сыхышдырылмасы» башлыгы алтында чап едилир.

Апрел, 2 (14). — Ленин Анна Илиничнадан китабын 11—16-чы чап вәрәгләрини алыр.

Апрел, 4 (16). — Ленин өз китабынын 11—16-чы чап вәрәгләриндәки чап хәталарынын сијаһысыны Анна Илиничнаја көндәрир.

Апрел, 27 (мај, 9). — Ленин А. Н. Потресова мәктубунда билдирир ки, «Русијада капитализмин инкишафы» китабы чапдан чыхмышдыр, һабелә онун мүгәддимәјә Postscriptum-у кечикмиш, габагчадан нәзәрдән кечирән сензуранын әлинә кечмиш вә «зәрәр чәкмишдир».

Апрел, 28 (мај, 10). — «Русскије Ведомости» гәзетиндә китабын чыхмасы һаггында белә бир е'лан дәрч едилир: «*Владимир Илјин.* Русијада капитализмин инкишафы. Ири сәнаје үчүн дахили базар әмәлә кәлмәси просеси. Гијмәти 2 ман. 50 гәп., 480 сәһифә».

Октјабр. — «Образованије» журналынын 10-чу №-синдә «Русијада капитализмин инкишафы» китабына Б. В. Авиловун ресензијасы чап едилмишдир.

1900

Јанвар, 19 (Феврал, 1). — Ленин «Гејри-тәнгиди тәнгид» мәгаләси үзәриндә ишләмәјә башлајыр; бу мәгалә «Русијада капиталнзмин инкишафы» китабына П. Н. Сквортсовун дүшмәнчилик руһунда јазылмыш ресензијасына чаваб иди.

Апрел. 30-дәк (мајын 12-дәк). Ленин «Научное Обозрение»журналынын редактору М. М. Филипповдан мәктуб алыр; мәктубда билдирилир ки, сензор «Гејри-тәнгиди тәнгид» мәгаләсинин тәгрибән үчдә бирини гадаған етмишдир.

Мај—ијун. Ленинин «Гејри-тәнгиди тәнгид (ч-б. П. Скворцовун «Научное Обозрение» журналынын 1899-чу ил 12-чи №-синдәки «Әмтәә фетишизми» мәгаләси барәсиндә)» мәгаләси «Научное Обозрение» журналынын 1900-чү ил 5—6-чы №№-ләриндә дәрч едилир.

1902

Март, 20 (апрел, 2). Ленин Мүнһендән Самараја анасы М. А. Ульјановаја јаздығы мәктубда хаһиш едир ки, она өз китабларындан русча бүтүн мүмкүн олан-ларыны вә «һәтта *бүтүн* статистиканы» јолласын, статистика үчүн чох дарыхмышдыр вә бу фикирдәдир ки, онун «*һамысы* көндәрилсин».

1905—1907

Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын икинчи нәшрини һазырлајыр, бир сыра фәсилләрә мүһүм әлавәләр едир.

1907

Ијул. Ленин Финландијада оларкән «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын 2-чи нәшринә мүгәддимә јазыр.

1908

Март. «Книжная Летопись»ин 10-чу №-синдә Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын тамамланмыш икинчи нәшринин чыхмасы һаггында билдириш дәрч едилир.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүгәддимә ..... IX—XX

I

РУСИЈАДА КАПИТАЛИЗМИН ИНКИШАФЫ. *Ири сәнаје үчүн дахили базар әмәлә кәлмәси просеси* ..... 1—645

Биринчи нәшрә мүгәддимә 5

Икинчи нәшрә мүгәддимә 13

I фәсил. Халгчы игтисадчыларын Ҹәзәри сәһвләри ..... 21—61

I. Ичтимаи әмәк бөлкүсү 21

Сәнаје саһәләри сајынын артмасы 21. — Ичтимаи әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә дахили базар әмәлә кәлмәси 22. — Бу просесин әкинчиликдә тәзаһүрү 22—23.—Халгчы игтисадчыларын бахышлары 23—24.

II. Әкинчи әһали һесабына сәнаје әһалисинин артмасы 24

Әмтәә вә капиталист тәсәрруфатынын тәбиәти илә бу һалын зәрури әлагәси 24—25.

III. Хырда истеһсалчыларын вар-јохдан чыхмасы 25

Халгчыларын сәһв бахышы 26.—«Капитал» мүәллифинин бу мәвзуја бахышы 26—27.

IV. Үстәлик дәјәри реаллашдырмағын мүмкүн олмадығына дайр халгчылыг нәзәриҹәси 27

В. В. вә Н.—он чәнабларының нәзәриҹәсинин мәһиҹәти; бу нәзәриҹәнин јанлышлығы 28—30.—«Харичи базар» мәсәләсинин реаллашдырма мәсәләсинә сәһв олараг гатылмасы 29—34. — Көстәрилән јанлышларын капитализм зиддиҹәтләринә сәтһи бахышлары 33—34.

V. Капитализм чәмиjjәтиндә бүтүн ичтимаи мәһсулун истеһсал вә тәдавүлүнә А. Смитин бахышлары вә бу бахышларын Маркс тәрәфиндән тәнгиди 34

А. Смитин сабит капиталы һесаба гатмамасы 34—37.—Бу сәһвин милли кәлир нәзәриjjәсинә тә'сири 37—38.

VI. Марксын реаллашдырма нәзәриjjәси..... 39

Марксын нәзәриjjәсинин әсас мүддәалары 39—40.—Бәсит тәкрар истеһсал шәраитиндә мәһсулларын реаллашдырылмасы 41—42.— Марксын реаллашдырма нәзәриjjәсиндән доған башлыча нәтичә 42—45. Мәһсулдар истеһлакын әһәмиjjәти 46—47. — Истеһсалын һәддиндән артыг артмаг сә'jи илә истеһлакын мәһдудлуғу арасындакы зиддиjjәт 47—49.

VII. Милли кәлир нәзәриjjәси 49

Прудон 50—51.—Родбертус 51—52.—Мүасир игтисадчылар 53.—Маркс 54—56.

VIII. Капиталист милләтинә харичи базар нә үчүн лазымдыр? 56

Харичи базарын зәрури олмасынын сәбәбләри 55—59.—Харичи базар вә капитализмин мүтәрәггилиjи 59—60.

IX. I фәсилдән чыхан нәтичәләр..... 59

Jухарыда көздән кечирилән мүддәаларын хүласәси 59—60.—Дахили базар мәсәләсинин маһиjjәти 61.

II фәсил. Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси..... 62—191

I. Новороссиja һаггында земство статистикасының мә'луматы..... 62

Кәндли тәсәррүфатларынын груплары 62—63.—Тичарәт экинчилиjи вә иш гүввәсинин алыныб-сатылмасы 64.—Jухары груп: торпагын тәмәркүзләшмәси 65.—Чанлы вә чансыз аваданлығын тәмәркүзләшмәси 65.—Ән jүксәк әмәк мәһсулдарлығы 66—68.—Атсызлашма һаггында ч-б В. В.-нин мүлаһизәси 68.—Муздурлар тутулмасы вә ч-б В. В.-нин бу хүсусда мүлаһизәси 68—70.—Ашағы кәндли групу; торпағын нчарәjә верилмәси 69—72.—Орта груп, онун сәбатсызлығы 71—73.—Ч-б В. В. вә ч. Карышев кәндли вәзиjәси һаггында 74—77.—Ч. Постниковун тәдгигатына халчыларын мүнасибәти 77—78.

II. Самара губернијасы һаггында земство статистикасы мә'луматы 78

Новоузенск гәзасында мүхтәлиф кәндли груплары-ның тәсәррүфатына дair мә'лумат 78—81.—Мүхтәлиф груплардын торпаг мүлкиjjәти вә торпагдан истифадә етмәси 81—83.—Ч-б Карышев нчарә вә тахыл гиjмәтләри һаггында 83.—Муздлу әмәк; кәндлиләрин тәбәгә-

ләшмәси вәтинәсиндә дахили базар әмәлә кәлмәси 81—86.—Самара губерниjасында кәнд пролетариаты 86—87.

III. Саратов губерниjасы һаггында земство статистикасы мә'луматы 87

Мүхтәлиф групларын тәсәрруфатына даир мә'лумат 87—88.—Муздурлар тутулмасы 88—89.—Земство статистикасында «Пешәләр» 88—90.—Инарә 90—91.—Ч-б Карышев, ч. п. он вә ч. Маресснн инарә һаггында мүлаһизәләри 91—97.—Камышин кәзасы вә башга кәзаларын мүгаjисәси 96—98.—Кәндли һәjәтләринин груплашдырылмасы мәсәләсинин әһәмиjjәти 97—101.

IV. Перм губерниjасы һаггында земство статистикасы мә'луматы 101

Мүхтәлиф групларын тәсәрруфатына даир мә'лумат 101—105.—Муздурларла күнәмуздчулар тутулмасы вә бунун әһәмиjjәти 103—106.—Торпаға күбрә верилмәси 106—107.—Тәкмилләшдирилмиш аләтләр 106—108.—Тичарәт-сәнаje мүәссисәләри 107—109.

V. Орjол губерниjасы һаггында земство статистикасы мә'луматы 109

Мүхтәлиф групларын тәсәрруфатына даир мә'лумат 109—110.—Орjол губерниjасы һаггындакы мә'лумат тәбәгәләшмә мәнзәрәсинә чох нагамам верир 110—112.

VI. Воронеж губерниjасы һаггында земство статистикасы мә'луматы 112

Воронеж мәчмуәләриндә груплашдырма үсуллары 112.—Задонск кәзасына аид мә'лумат 113—114.—Пешәләр 115—118.

VII. Нижни Новгород губерниjасы һаггында земство статистикасы мә'луматы 117

Үч кәзада тәсәрруфат групларына аид мә'лумат 117—119.

VIII. Башга губерниjалар һаггында земство статистикасы мә'луматынын хүласәси 121

Новгород губерниjасынын Демjанск кәзасы 121—122.—Черниrов губерниjасынын Козелетск кәзасы 122.—Jенисеj губерниjасы 122—123.—Полтава губерниjасы, үч кәза 123—124.—Калуга губерниjасы 125—126.—Твер губерниjасы 126—127.

IX. Кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә даир jухарыда тәһлил едилән земство статистикасы мә'луматынын jекуналашдырылмасы 127

Үмумиләшдирмә үсуллары 127—129.—Үмумиләшдирилмиш чәдвәл вә диаграм 130—133 вә 141—142.—Диаграмын аjры-аjры сүтунларынын тәһлили 134—141.—Тәбәгәләшмә дәрәчәсинә көрә мүхтәлиф jерләрин мүгаjисәси 134—135.

X. Земство статистикасынын вә орду үчүн атларын сијаһыја алынмасынын јекун мә'луматы 142

21 губернијанын 112 гәзасы һаггында земство статистикасы мә'луматы 141—143.—Авропа Русијасынын 49 губернијасында орду үчүн кечирилән ат сијаһыларынын мә'луматы 144.—Бу мә'луматын әһәмијјәти 145—146.

XI. 1888—1891-чи вә 1896—1900-чү илләрдә орду үчүн атларын сијаһыја алынмасынын мүгајисәси 147

Авропа Русијасынын 48 губернијасына даир мә'лумат 146—149.—Чл-б Вихљајев вә Черненковун статистика мәшгләри 148—150.

XII. Кәндли будчәләри һаггында земство статистикасы мә'луматы 150

Мә'луматын характерн вә онун һазырланмасы үсуллары 149—152.—(А). Будчәләрин үмумн нәтичәләри 152—160.—Хәрчләрин вә кәлирләрин гәдәри 152—153.—Хәрчләрин тәркиби 153.—Кәлирләрин тәркиби 154—155.—Будчәләрин пул һиссәси 156—158. — Верки ләрин әһәмијјәти 158—160.—(Б) Кәндли икинчилијинин характеристикасы 160—165. Тәсәрруфатлар һаггында умуми мә'лумат 160—162.—Әмлак вә аваданлыг 161—162.—Тәсәрруфат хәрчләри 163.—Икинчилијдән көтүрүлән кәлир 163—164.—Заһири истисна 163—165.—(В) Јашајыш сәвијјәсинин характеристикасы 164—175.—Натура һалында јемәк хәрчи 164—166.—Јемәјә чәкилән пул хәрчи 166—167.—Галан шәхси истеһлак хәрчләри 167—168.—Шәхси вә мәһсулдар истеһлак үчүн пул хәрчи 168—169.—Чл-б Н.—он кәндлиләрин јухары «тәбәгәси» һаггында 168—170.—Кәндлиләрин јашајыш сәвијјәси илә кәнд фәһләләринин јашајыш сәвијјәсинин мүгајисәси 170—172. Чл-б Шербинанын ишләтдији үсуллар 173—176.

XIII. II фәсилдән чыхарылан нәтичәләр..... 175

Әмтәә тәсәрруфатынын әһәмијјәти 175.— 1) Ичма дахилиндәки капитализм зиддијјәтләри 175—177.—2) «Кәндлиликдән чыхмаг» 176—178.—3) Бу просесин «Капитал»да характеристикасы 177—179.—4) Кәндли бурҗуазијасы 180.—5) Кәнд пролетариаты. Пај торпағы олан умумавропа типли кәнд фәһләси 181—185. 6) Орта кәндлиләр 184—186.—7) Капитализм үчүн дахили базар әмәлә кәлмәси 185.—8) Тәбәгәләшмәнин пәлһләмәси; бир јердән башга јерә көчмәјин әһәмијјәти 185—187.—9) Тичарәт вә сәләмчилик капиталы. Мәсәләнин нәзәријјәдә гојулушу. Капиталын бу формаларының сәнаје капиталы илә әлагәси 186—191.—10) Ипиләјиб өдәмә вә кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинә онун тә'сири 190—191.

III фәсил. Торпаг саһибләринин бијар тәсәрруфатындан капиталист тәсәрруфатына кечмәси ..... 195—263

I. Бијар тәсәрруфатынын әсас хүсусијјәтләри..... 195

Тәһкимчилик тәсәрруфатының мәһијјәти вә бу тәсәрруфатын шәранти 195—197.

II. Бијар тәсәррүфат системинин капиталист тәсәррүфат системи илә бирләшмәси..... 197

Көһнә системин ислаһатдан сонракы галыглары 197—198.—Ишләјиб өдәмә вә капиталист системи 198—200.—Бунларын јајылма нисбәти 200—204.—Ишләјиб өдәмә системинин капиталист системинә кечмәси 204—205.

III. Ишләјиб өдәмә системинин характеристикасы 204

Ишләјиб өдәмәнин нөвләри 204—206.—Натурал нчарәләр вә онларын әһәмијјәти 205—207.—Ишләјиб өдәмә системиндә әмәк һаггы 208—209.—Ишләјиб өдәмә системиндә шәхси асылылыг 210—211.—Ишләјиб өдәмәјә үмумн гијмәт верилмәси 211—212.

IV. Ишләјиб өдәмә системинин сүгуту..... 212

Икн нөв ишләјиб өдәмә 212—215.—Кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин әһәмијјәти 215—216.—Ч1-б Стебутун рә'јн 216—217. — Әдәбијјатда рә'јләр 217—218.

V. Мәсәләјә халгчы мүнасибәти..... 218

Ишләјиб өдәмәнин тәгдис еднлмәси 218—220.—Ч1-б Каблуковун мүлаһизәси 220—223.

VI. Енкелгардт тәсәррүфатынын тарихи..... 224

Тәсәррүфатын ибтидаи вәзијјәти вә онун тәдричлә дәјишилмәси характери 224—228.

VII. Кәнд тәсәррүфатында машын ишләдилмәси..... 228

Кәнд тәсәррүфаты машынгајырмасынын дөрд ниһајә мәрһәләси 229—230. — Рәсми статистиканын натамамлыгы 230—233.—Мүхтәлиф кәнд тәсәррүфаты машынлары ишләдилмәсинә даир мә'лумат 232—239.

VIII. Кәнд тәсәррүфатында машынларын әһәмијјәти 239

Машын тәтбигинин капиталист характери 239—241.—Машын тәтбигинин нәтичәләри 241—246.—Халгчыларын ардычыл олмамасы 246—249.

IX. Әкинчиликдә муздлу әмәк..... 248

«Әкинчиликдә кичик пешәләр» 248, онларын әһәмијјәти 248—250, онларын һәчми 250—252.—Бүтүн Авропа Русијасында кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин сајы, 252—254.

X. Әкинчиликдә азад муздлу әмәјин әһәмијјәти..... 254

Кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин вәзијјәти 254—255.—Фәһлә тутмагын хүсуси формалары 255—257.—Хырда вә ири саһибкарлара ишләјән фәһләләрин вәзијјәти 257—258.—Ичтиман нәзарәтин рүшејмләри 248—251.—Әкинчиликдә кәнар пешәләрә халгчыларын верднји гијмәт 260—263.

IV фәсил. Тичарәт әкинчилијинин артмасы 264—349

I. Ислаһатдан сонракы Русијада әкинчилик истеһсалы һаггында вә тичарәт әкинчилијинин нөвләри һаггында үмуми мә'лумат 264

1864—1866, 1870—1879, 1883—1887, 1885—1894-чү илләрдә тахыл вә картоф истеһсалы 264—266.—Картоф әкини вә онун әһәмијјәти 265—267.—Тичарәт әкинчилији рајонлары 267—269.—Чл-б Каблуковун мүлаһизәләри 268—270.

II. Тичарәт тахыл тәсәррүфаты рајону 269

Башлыча тахыл истеһсалы мәркәзинин дәјишилмәси 270—271.—Үчгарларын мүстәмләкә олмаг әһәмијјәти 271—272.—Бу рајонда әкинчилијин капиталист характери 272—274.

III. Тичарәт малдарлыгы рајону. Сүдчүлүк тәсәррүфатынын инкишафы һаггында үмуми мә'лумат 274

Мүхтәлиф рајонларда малдарлыгын әһәмијјәти 274—277.—Чл-б Ковалевски вә ч. Левитскинин һесабламасы 276.—Пендир истеһсалынын инкишафы 277—281.—Рәсми мә'луматын натамамлыгы 278.—Техниканын тәрәггиси 281—282.

IV. Ардыл. Тәсвир едилән рајонда мүлкәдар тәсәррүфатынын игтисадијјаты 282

Әкинчилијин сәмәрәләшдирилмәси 281—283.—«Јыгма сүдханалар» вә онларын әһәмијјәти 282—285.—Дахили базар әмәлә кәлмәси 284—285.—Кәнд тәсәррүфаты фәһлә-ләрининн сәнаје губерниjаларына кәлмәси 284—286.—Ишләрин ил мүддәтиндә даһа мүнтәзәм бөлүнмәси 285—288.—Хырда әкинчиләрин асылылыгы вә ч. В. В.-нин буна вердиjи гиjмәт 288—290.

V. Ардыл. Сүдчүлүк тәсәррүфаты рајонунда кәндлиләрин тәбәгәләшмәси 290

Инәкләрин кәндлиләр арасында бөлкүсү 290—292.—С.-Петербург губасына даир этрафлы мә'лумат 293—294.—«Кәндли тәсәррүфатында мүтәрәгги чәрәјанлар» 294—296.—Бу тәрәггинин јохсуллара тә'сири 296—297.

VI. Кәтанчылыг рајону 298

Тичарәт кәтанчылыгынын инкишафы 297—299.—Тичарәт әкинчилијинин мүхтәлиф нөвләри арасында мүбадилә 299—301.—Кәтанчылыг рајонунда «кәскин фәргләр» 301—302.—Техники тәкмилләшдирмәләр 301—303.

VII. Кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын техники е'малы 303

Кәнд тәсәррүфатында завод вә ја техники системин әһәмијјәти 303—304.

I) Араг чәкилмәси 304

Кәнд тәсәррүфатында араг чәкилмәсинин ја јылмасы 304—306.—Картофдан араг чәкилмәсинин инкишафы вә онун әһәмијјәти 306—308.

2) Чуғундур шәкәри истеһсалы 307

Чуғундур истеһсалының артмасы 308.—Капиталист әкинчилијинин тәрәггиси 309—311.

3) Картоф-нишаста истеһсалы 311

Онун артмасы 311—312.—Бу истеһсалын ики ниһишаф просеси 312.—Москва губернијасында нишастачылыг «пешәси» 312—314.—вә Владимир губернијасында нишастачылыг «пешәси» 314—316.

4) Јағ истеһсалы 315

Онун ики нөв ниһишаф просеси 315—316.—Јағ сајыран «кустарлар» 316—318.

5) Түтүнчүлүк 317

VIII. Сәнаје бостанчылығы вә бағчылығы; шәһәрәтрафы тәсәрруфат 321

Тиҹарәт бағчылығының артмасы 321—322. вә тиҹарәт бостанчылығының артмасы 322—323.—С.-Петербург, Москва, Јарослављ губернијаларында бостанчы кәндлиләр 323—325. Шүшәбәнддә тәрәвәз јетишдирмәк пешәси 325.—Сәнаје бағчылығы 325—327.—Шәһәрәтрафы тәсәрруфат вә онун хүсусијјәтләри 327—328.

IX. Рус әкинчилијиндә капитализмин әһәмијјәтинә даир нәтиҹәләр 328

1) Әкинчилијин сәһибкарлыға чевриlмәси һаггында 328—329.—2) Әкинчиликдә капитализмин хүсусијјәтләри 329—330.3) Капитализм үчүн дахили базар јаранмасы 330—331.—4) Рус әкинчилијиндә капитализмин мүтәрәгги тарихи ролу 331—336.

X. Әкинчиликдә капитализм һаггында халғчы нәзәријјәләри. «Гыш фәслинин бош галмасы» 336

Бу нәзәријјәнин мәһдудлуғу вә сәһвилији 536—537. — Просесин ән мүһүм чәһәтләринин кәнарда бурахылмасы 337—341.

XI. Арды. — Ичма. — Марксын хырда әкинчилијә бахышлары. — Енкелсин мүасир кәнд тәсәрруфаты бөһраны һаггында рә'ји 342

Халғчыларын ичма мәсәләсини јанлыш шәкилдә гојмасы 341—344. — «Капитал»ын бир јерини онларын баша дүшмәмәси 343—344.—Кәндли әкинчилијинә Марксын вердији гијмәт 345—346.—Әкинчилик капитализминә Марксын вердији гијмәт 345—347.—Ч-б Н.—онун јерсиз кәтирдији ситат 346—349.

V фәсил. Сәнаједә капитализмин илк мәрһәләләри ..... 350—403

I. Ев сәнаједи вә сәнәт 350

Ев сәнајесинин галыглары 350.—Сәнәтин јајылмасы дәрәҹәси 351—352. онун әсас хүсусијјәтләри 352—353.

II. Сәнаједә хырда әмтәә истеһсалчылары. Хырда пешәләрдә сех руһу 353

Сәнәтдән әмтәә истеһсалына кечилмәсн 353—354.— Рәгабәтдән горху 354—357.

III. Ислаһатдан сонра хырда пешәләрин артмасы. Бу просесин ики формасы вә әһәмијјәти 357

Хырда пешәләрин артмасы сәбәбләри 357.—Пешәчиләрин учгарлара көчмәси 358.—Јерли әһали ичәрисиндә хырда пешәләрин артмасы 359—361.—Капиталын бир јердән башга Јерә көчмәси 361—362.—Кәндлиләрин тәбәгәләшмәси илә хырда пешәләрин артмасы арасында әлагә 362—363.

IV. Хырда әмтәә истеһсалчыларынын тәбәгәләшмәси. Москва губернијасында кустарларын һәјат-бәһәјат сијаһыја алынмасынын мә'луматлары 363

Мәсәләнин гојулушу 363—364.—Мә'луматы тәһлил етмәк усулу 364—365.—Јекун чәдвәлн вә диаграм 366 вә 369.—Нәтичәләр: муздлу әмәк 367—371, әмәк мәһсуллардлығы 371—372, кәлирләр 373—374.—Кустар пешәләрнин буржуа гуруluшу 374—376.

V. Капиталист садә кооперасијасы 376

Онун әһәмијјәти вә истеһсала тә'сири 375—379.— Артелләр 379—380.

VI. Хырда пешәләрдә тичарәт капиталы 380

Бинәкдары доғуран шәраит 380—382.—Кружева пешәсиндә алверчи гадынлар 383—385.—Сатышын тәшкилиндән мисаллар 385—387.—Халғчыларын бахышлары 387.—Тичарәт капиталынын формалары 388—390.

VII. «Пешә вә әкинчилик» 390

Чәдвәлин рәгәмләри 390—391.—Муздлу фәһләләрин әкинчилији 391—392.—«Торпаг ишчиләри» 392—393.— Пешә вә әкинчилијә даир башга мә'лумат 393—397.— Иш мүддәтинин узунлуғу 397—398.—Хүласә 398—400.

VIII. «Пешәнин әкинчиликлә бирләшмәси» 400

Халғчыларын нәзәрнјјәси 399—401.—Пешәнин әкинчиликлә бирләшмәси формалары вә буқларын мүхтәлиф әһәмијјәти 401—403.

IX. Кәндимизин капитализмдән әввәлки игтисадијјаты һаггында бир нечә сөз 402

VI фәсил. Капиталист мануфактурасы вә капиталист үсулу илә евдә иш ..... 407—480

I. Мануфактураның әмәлә кәлмәси вә онун әсас хүсусијјәтләри 407

Мануфактура авлајыны 407, онун ики мәншәји 407—408 вә әһәмијјәти 408—409.

II. Русија сәнајесиндә капиталист мануфактурасы 409

1) Тохучулуг пешәләри 409
2) Тохучулуг сәнајесинин башга саһәләри. Кечә истеһсалы 413
3) Шлјапа вә папаг, кәндир вә ип истеһсалы 417
4) Ағаҹ е'мал едән истеһсал..... 421
5) Һејван мәһсулларыны е'мал едән истеһсаллар. Көнчүлүк вә хәзчилик..... 426
6) Һејван мәһсуллары е'мал едән башга истеһсаллар 434
7) Минерал мәһсуллар е'мал едән истеһсаллар..... 439
8) Метал е'мал едән истеһсаллар. Павловодакы пешәләр 440
9) Метал е'мал едән башга истеһсаллар..... 445
10) Зәркәрлик, самовар вә гармон истеһсаллары 448

III. Мануфактурада техника. Әмәк бөлкүсү вә онун әһәмиҗјәти 454

Әл истеһсалы 454, шакирдлик 454.—Машынлы ири сәнајеҗә кечмәк үчүн һазырлыг мәрһәләси олан әмәк бөлкүсү 455—457, онун фәһләләрә тә'сири 457.

IV. Әрази әмәк бөлкүсү вә әкинчилијин сәнајеҗән ајрылмасы 457

Ч-б Харизоменовун фикри 458.—Ҝејри-әкинчилик мәркәзләри 459—460.—Мануфактураның кечичи хәтери 460—461.—Әһалинин мәдәни сәвиҗјәсинин јүксәлмәси 461.

V. Мануфактураның игтисади гурулушу 461

Истеһсалын вәзиҗјәти 461—462.—Ч-б Овсјанников 463 вә ч. Харизоменовун рә'јі 464—465.

VI. Мануфактурада тиҹарәт вә сәнаје капиталы. «Бинәкдар» вә «фабрикчи»..... 465

Ири мүәссисәләрлә хырда мүәссисәләрин әлагәси 465—468.—Халҹыларын сәһви 467—469.

VII. Капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәк мануфактураның әлавәсидир..... 468

Капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәјин ја'ыгмасы 468—469, онун характерик хүсуси ҹәтләри 469—473, онун ҹајылмасы шәрәләри 473—474, әһалн артыглыгы нәзәриҗјәсиндә онун әһәмиҗјәти 474—475.

VIII. «Кустар» сәнајеси нәдир? 475

Кустар статистикасының бә'зи јекун мә'луматы 476—477.—Капиталист үсулу илә ишләјән фәһләләрин үстүн јер тутмасы 477—478.—«Кустар» анлајышының кејфи-мүәјјәнлији вә бу терминдән сүи-истифадә едилмәси 479—480.

VII фәсил. Машынлы иры сәнајенин инкишафы ..... 483—586

I. Фабрикин елми анлајышы вә «фабрик-завод» статистикасының әһәмијјәти 483

II. Фабрик-завод статистикамыз 485

Онун мәнбәләри 485—486.—60-чы илләр нәшрләри 486—489.—«Һәрби-статистика мәчмуәсинин» хүсуси характери 489—491.—Ч-б Орловун «Көстәричи»си 491—492.—Тичарәт вә мануфактура департаментинин «Јекунлары» 493—495.—«Русија һаггында 1884/85-чи илә аид мә'лумат мәчмуәси»; ч. Карышевин сәһвләри 494—496.—Губернија статистика комитәләринин мә'луматы 495—497.—«Сијаһы» 497.—Русијада фабрикләрин сајы артырмы? 498—499.

III. Иры сәнајенин инкишафына даир тарихи-статистика мә'луматынын тәһлили 499

1) Тохучулуг истеһсаллары 499
2) Агач е'мал едән истеһсаллар 505
3) Кимја истеһсаллары, һејвандарлыг мәһсуллары е'мал едән истеһсаллар вә сахсы истеһсаллары 506
4) Металлуркија истеһсаллары 509
5) Јејинти мәһсуллары истеһсаллары 510
6) Аксизли истеһсаллар вә башгалары 513
7) Нәтичәләр 515

IV. Мә'дән сәнајесинин инкишафы 516

Урал, онун хүсусијјәтләри 516—520.—Чәнуб 520—524.—Гафгаз 523—524.—Донетс һөвзәсиндә ири вә хырда мә'дәнләр 523—526.—Мә'дән сәнајесинин инкишафы һаггындакы мә'луматын әһәмијјәти 525—528.

V. Иры капиталист мүәссисәләриндә фәһләләрин сајы артырмы? 528

1865-чи вә 1890-чы илләрә аид мә'лумат 527—531.—Халчыларын үсулунун јанлышлыгы 532—539.

VI. Бухар мүһәррикләри статистикасы 540

1875—1878 вә 1892-чи илләрә аид мә'лумат 540—542.

VII. Ирн фабрикләрин артмасы 542

1866, 1879, 1890 вә 1894/95-чи илләрә аид мә'лумат 542—549. Фабрик-завод вә мә'дән сәнајесиндә ән ири мүәссисәләр 549—550.—Ч-б Н.—онун сәһвләри 550—551.

VIII. Ири сәнајенин јерләшмәси 552

1879 вә 1890-чы илләрдә фабрик-завод сәнајесинин ән мүһүм мәркәзләри һаггында мә'лумат 552—553. Үч көв мәркәзләр 553—555.—Мәркәзләрин груплашдырылмасы 555—557.—Кәнд фабрик мәркәзләринин артмасы вә бунун әһәмијјәти 557—559.

IX. Мешә сәнајесинин вә тикинти сәнајесинин инкишафы 559

Мешәчилик ишинин артмасы 559—560; онун тәшкили 560—565.—Тикинти сәнајесиндә капитализмин артмасы 564—569.

X. Фабрикин әлавәси 568

XI. Сәнајенин әкинчиликдән тамамилә ајрылмасы 571

Халгчыларын сәһви 571.—Москва земство санитар статистикасының мә'луматы 572—576.

XII. Рус сәнајесиндә капитализмин инкишафынын үч мәрһәләси 576

Бүтүн мәрһәләләрин бир-бири илә әлагәси 576—578.—Техниканын хүсусијјәтләри 578—579.—Капитализм мүнасибәтләринин артмасы 579—580.—Сәнајенин инкишафының характери 580—581.—Сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасы 581—583.—Јашајыш шәраитинин фәргләри 583—585.—Дахили базарын бөјүмәси 585—586.

VIII фәсил. Дахили базарын әмәлә кәлмәси ..... 587—638

I. Әмтәә тәдавүлүнүн артмасы 587

Дәмир јолларын инкишафы 588—589, су нәглијјатының инкишафы 589—591, тичарәт вә банкларын инкишафы 591—592.

II. Тичарәт-сәнаје әһалисинин артмасы 593

1) Шәһәрләрин артмасы 593
2) Дахили мәскунлашманын әһәмијјәти 597
3) Фабрик вә тичарәт-сәнаје гәсәбәләринин вә кәндләринин артмасы 601
4) Гејри-әкинчилик кәнар пешәләри 604

Гејри-әкинчилик кәнар пешәләри 604—617, онларын һәчми вә артмасы 607—612, онларын мүтәрәгги ролу 612—616, халгчы јазычыларын онлара вердији гијмәт 616—618.

III. Мүздлу әмәк тәтбигинин артмасы 617

Мүздлу фәһләләрин тәхмини сајы 618—620.—Капиталист әһали арғыглығы 619—621.—Халғчыларын сәһви 620—623.

IV. Иш гүввәси үчүн дахили базарын әмәлә кәлмәси 623

Әмәк һаггының мигдары илә әлағәдар олараг мүздлү фәһләләрин башлыча һәрәкәт истигамәтләри 623—627. Дахили базарын әмәлә кәлмәси 627—628. — Ч-б Н. — онун «нәзәријјәси» 628—629.

V. Үчгарларын әһәмијјәти. Дахили базар, јохса харичи базар? 628

Капитализмин кенишләнмәк сә'ји 629—630.—Гафгазын тимсалы 630—632.—Базар әмәлә кәлмәси просесинин икн чәһәти 632—633.

VI. Капитализмин «вәзифәси» 633

Ичтимаи әмәк мәһсулдарлығының јүксәлмәси 633—635. — Әмәјин ичтимаиләшдирилмәси 635—637. — Халғчыларла олан ихтилафларын сәбәбләри 637—638.

Әлавәләр:

I. Москва губернијасында хырда кәндли пешәләринә даир статистика мә'луматынын јекун чәдвәли (V фәслә әлавә, сәһ. 365) ..... 638—639

II. Авропа Русијасынын фабрик-завод сәнајесинә аид статистика мә'луматынын јекуну (VII фәслә әлавә, сәһ. 485—486) 639

III. Авропа Русијасында фабрик-завод сәнајесинин башлыча мәркәзләри (VII фәслә әлавә, сәһ. 553) 641

II

ГЕЈРИ-ТӘНГИДИ ТӘНГИД. *(«Научное Обозрение»нин 1899-чу ил 12-чи №-синдә И-б П. Сквортсовун «Әмтәә фетишизми» мәгаләси мүнасибәти илә)* ..... 647—674

I 649

II 657

III 664

Гејдләр ..... 675—705

В. И. Ленинин ситат кәтирдији вә адыны чәкдији әдәби әсәрләрин вә мәнбәләрин көстәричиси ..... 706—768

Адлар көстәричиси ..... 769—813

«Русијада капитализмин инкишафы» китабы үзәриндә В. И. Ленинин ишләмәси тарихләри ..... 814—822

ШӘКИЛЛӘР

В. И. Ленинин шәкли. —1897-чи ил ..... XX—1

В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабының биринчи нәшринин чилди. — 1899-чу ил 3

В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабының икинчи нәшринин чилди. Чилдин үзәриндәки јазы мүәллифин өз әли илә јазылмышдыр. — 1908-чи ил 11

К. Марксын «Капитал»ынын I чилдинин алманча икинчи нәшринин (1872-чи ил) титул вәрәги; В. И. Ленин «Капитал»ын бу нәшриндән истифадә етмишдир 19

К. Марксын «Капитал»ынын икинчи чилдинин алманча нәшринин (1885-чи ил) титул вәрәги; В. И. Ленин «Капитал»ын бу нәшриндән истифадә етмишдир 31

К. Марксын «Капитал»ынын үчүнчү чилдинин биринчи һиссәсинин алманча нәшринин (1894-чү ил) чилди; В. И. Ленин «Капитал»ын бу нәшриндән истифадә етмишдир 43

Полтава губерниjасына аид статистика мәчмуәсинин 276—277-чи сәһифәләри (XIV чилд, 1894-чү ил). Сәһифәдәки хејдләр В. И. Ленининдир ..... 124—125

II фәсилдәки IX §-ын А вә Б чәдвәлләрини тәсвир едән диаграм ..... 140—141

В. И. Ленинин дәфтәринин бир сәһифәси. Бурадакы игтибас вә һесабламалары Ленин Н. А. Благовешченскинин «Үмуми статистика мәчмуәси»ндән (1893-чү ил) көтүрмүшдүр ..... 142—143

«Начало» журналынын 1899-чу ил тарихли 3-чү №-синин 96-чы сәһифәси; В. И. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын III фәслинин илк алты параграфы һәмин журналда чап едилмишдир 193

«Мәһсулларын вә тахыл гијмәтләринин Русија халг тәсәррүфатынын бә'зи шөбәтләринә тә'сири» мәчмуәсинин 170-чи сәһифәсиндә Русијада мүхтәлиф тәсәррүфат системләринин јајылмасы һаггында В. И. Ленинин тәртиб етдији мә'лумат, I чилд, СПБ, 1897 201

V фәслин IV параграфында верилән пешә чәдвәлиндәки јекун рәгәмләринин диаграмы 369

Кечәчилик пешәси тәшкилинин график тәсвири 414

К. Марксын «Капитал» әсәринин биринчи чилдинин икинчи нәшринин (1872-чи ил) 499-чу сәһифәси. Сәһифәдә В. И. Ленинин гејдләри вардыр 481

«Русијада капитализмин инкишафы» китабынын (1908-чи ил нәшри) 405-чи сәһифәси вә бу сәһифәдә В. И. Ленинин гејдләри 547

1897-чи илдә әһалинин сијаһыја алынмасы мә'луматына әсасән Авропа Русијасы шөбәләринин В. И. Ленин тәрәфиндән груплашдырылмасы 595

Чилдин рус часыны *М. Г. Власова* чапа һазырламышдыр.

Һазырлајычынын көмәкчиләри: *Ј. Г. Никифоров* вә *А. И. Горбачова.*

Әдәбијјат көстәричиси *А. П. Шербакова* вә *В. Н. Косенко* тәрәфиндән һазырланмышдыр.

Редактор *И. А. Гладков.*

★

Јығылмаға верилмиш 30/I-1974-чү ил. Чапа имзаланмыш 16/XII-1974-чү ил. Кағыз форматы 84×108 1/32. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 26 3/4+5 јап шак. 4/5 ч/в. Шәрти чап вәрәги 46,28. Учот нәшр. вәрәги 46,7. Сифариш № 107. Тиражы 15 000. Гијмәти 65 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, Әли Бајрамов күчәси, 3.